VI. ULUSLARARASI

DÜNYA DİLİ TÜRKÇE

SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
4-7 ARALIK 2013

I. CİLT

EDİTÖRLER
PROF. DR. HATİCE ŞAHİN
ARŞ. GÖR. İBRAHİM KARAHANCİ

BURSA-2014

Uludağ Üniversitesi
VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu
Cilt I

Bildiri metinlerinin içeriğinden yazarları sorumludur. Tüm hakları saklıdır.
İzinsiz kopyalanamaz, aktarılamaz, çoğaltılamaz

Editörler:

Prof. Dr. Hatice Şahin
Arş. Gör. İbrahim Karahanci

Takım Numarası: **978-605-9968-18-8 (Tk)**
ISBN: **978-605-9968-19-5 (1.c)**

Kapak Tasarımı:
Öğr. Gör. Gültekin Erdal

İletişim:
Uludağ Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
16059 Görükle/BURSA
Tel: 0 224 2941810
0 224 2941812
0 224 2941824
E-posta: dunyadiliturkce2013@gmail.com
Genel Ağ Sayfası: http://www.dunyadiliturkce2013.org.tr

Basım ve Cilt: Star Ajans
Sertifika No: 15366
Alattinbey Mh. 634 Sk. Ayaz Plaza Nilüfer – BURSA

VI. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
4-7 ARALIK 2013

SEMPOZYUM BAŞKANI

- *Prof. Dr. Kamil DİLEK, Uludağ Üniversitesi Rektörü*

SEMPOZYUM KOORDİNATÖRÜ

- *Prof. Dr. Hatice ŞAHİN, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

DÜZENLEME KURULU BAŞKANLARI

- *Prof. Dr. Hatice ŞAHİN, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

DÜZENLEME KURULU

- *Prof. Dr. Coşkun AK, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Doç. Dr. Hülya TAŞ, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Yrd. Doç. Dr. Sadettin EĞRİ, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜSTÜNOVA, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Yrd. Doç. Dr. Özlem ERCAN, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Yrd. Doç. Dr. Gülay DURMAZ, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

- *Yrd. Doç. Dr. Kelime ERDAL, Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitim Bölümü*
- *Yrd. Doç. Dr. Minara ALİYEVA, Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitim Bölümü*
- *Yrd. Doç. Dr. Erol OĞUR, Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitim Bölümü*
- *Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÖZTAHTALI, Uludağ Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sahne Sanatları Bölümü*
- *Dr. Şükrü BAŞTÜRK, Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitim Bölümü*
- *Dr. Mustafa ULUOCAK, Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitim Bölümü*
- *Dr. Levent Ali ÇANAKLI, Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitim Bölümü*
- *Öğr. Gör. Ayşe ENERGİN, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Öğr. Gör. Gültekin ERDAL, Uludağ Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Tasarım Bölümü*
- *Arş. Gör. Hasene AYDIN, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Arş. Gör. Tayfun BARIŞ, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Arş. Gör. İbrahim KARAHANCİ, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Arş. Gör. Şermin KALAFAT, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Arş. Gör. Ebru KUYBU, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Arş. Gör. Kadriye HOCAOĞLU, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Arş. Gör. Burcu KAYA, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Selim YILMAZ, Uludağ Üniversitesi, Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezi, Web Tasarım Birimi*

BİLİM KURULU

- *Prof. Dr. Mustafa İSEN, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Derya ÖRS, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN, Türk Dil Kurumu Başkanı (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Hayati DEVELİ, Yunus Emre Enstitüsü Başkanı (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL, Başkent Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Ramazan KAPLAN, Bartın Üniversitesi Rektörü (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Filiz KILIÇ, Nevşehir Üniversitesi Rektörü (Türkiye)*

- *Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ, Ardahan Üniversitesi Rektörü (Türkiye)*
- *Prof. Dr. A. Deniz ABİK, Çukurova Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN, Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Ali AKAR, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. G. Seyhan ALIŞIK, Marmara Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Sevin ALİL, Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi (Makedonya)*
- *Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Atatürk Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH, Erciyes Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Aysu ATA, Ankara Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Erdoğan BOZ, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN, Dokuz Eylül Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ, Atatürk Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Ahmet BURAN, Fırat Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Mustafa CANPOLAT, Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU, Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Emine YILMAZ, Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR, Karadeniz Teknik Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. M. Volkan COŞKUN, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Pervin ÇAPAN, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Necati DEMİR, Gazi Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Nurettin DEMİR, Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Metin EKİCİ, Ege Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN, Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Marcel ERDAL, Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ, Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. İlhan GENÇ, Düzce Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ, Kırıkkale Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK, Atatürk Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY, Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN, Ege Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN, Trakya Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Tofiq HACIYEV, Bakü Devlet Üniversitesi (Azerbaycan)*
- *Prof. Dr. Ayşe İLKER, Celal Bayar Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Alaattin KARACA, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Leyla KARAHAN, Gazi Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Yakup KARASOY, Gazi Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ, Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)*

- *Prof. Dr. Önal KAYA, Ankara Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Zeki KAYMAZ, Ege Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Fatih KİRİŞÇİOĞLU, Gazi Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ, Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Kazım KÖKTEKİN, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Sedat KUÇİ, Priştine Üniversitesi (Kosova)*
- *Prof. Dr. Ketevan LORTKİPANİDZE, Ivane Javakhışvili Tiflis Devlet Üniversitesi (Gürcistan)*
- *Prof. Dr. İrfan MORİNA, Priştine Üniversitesi (Kosova)*
- *Prof. Dr. Ahmet Pirverdioğlu NAHMEDOV, Adnan Menderes Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Fenüze NÜRİYEVA, Kazan Devlet Üniversitesi (Tataristan)*
- *Prof. Dr. Öcal OĞUZ, Gazi Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Mustafa ÖNER, Ege Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK, Dicle Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN, İstanbul Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN, Erciyes Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK, Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Ahmet PEHLİVAN, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)*
- *Prof. Dr. Manana RUSİEŞVİLİ, Ivane Javakhışvili Tiflis Devlet Üniversitesi (Gürcistan)*
- *Prof. Dr. Gülden SAĞOL, Marmara Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Mukim SAĞIR, Erzincan Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU, Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJA, Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi (Kazakistan)*
- *Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA, İstanbul Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Hatice ŞAHİN, Uludağ Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Ülkü ÇEVİK ŞAVK, Hacettepe Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU, Uludağ Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Ufuk TAVKUL, Ankara Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Recep TOPARLI, Cumhuriyet Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Funda TOPRAK, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Sultan TULU, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Zikri TURAN, Sakarya Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Vahit TÜRK, İstanbul Kültür Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN, Emekli Öğretim Üyesi(Türkiye)*
- *Prof. Dr. H. İbrahim USTA, Ankara Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER, Fırat Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA, Uludağ Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Adnan VEZAGİÇ, Mostar Cemal Biyediç Üniversitesi (Bosna-Hersek)*

- *Prof. Dr. Kazım YETİŞ, İstanbul Aydın Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA, Kazan Federal Üniversitesi (Rusya Federasyonu)*
- *Prof. Dr. Nuri YÜCE, Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Bilal YÜCEL, Cumhuriyet Üniversitesi (Türkiye)*
- *Prof. Dr. Tursınhan ZAKENULI, Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi (Kazakistan)*
- *Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR, Emekli Öğretim Üyesi (Türkiye)*
- *Doç. Dr. Ercan ALKAYA, Fırat Üniversitesi (Türkiye)*
- *Doç. Dr. Seyitnazar ARNAZAROV, Gazi Üniversitesi (Türkiye)*
- *Doç. Dr. Nergis BİRAY, Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)*
- *Doç. Dr. Öztürk EMİROĞLU, Varşova Üniversitesi (Polonya)*
- *Doç. Dr. Yegana GEZALOVA, Bakü Devlet Üniversitesi (Azerbaycan)*
- *Doç. Dr. Sabri Tevfik HAMMAM, Sohac Üniversitesi (Mısır)*
- *Doç. Dr. Nana KAÇARAVA, Ivane Javakhışvili Tiflis Devlet Üniversitesi (Gürcistan)*
- *Doç. Dr. Abdülvahap KARA, Marmara Üniversitesi (Türkiye)*
- *Doç. Dr. Mehmet Vefa NALBANT, Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)*
- *Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye)*
- *Doç. Dr. Berdi SARIYEV, Ankara Üniversitesi (Türkiye)*
- *Doç. Dr. Nariye SEYDAMETOVA, Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi (Ukrayna)*
- *Doç. Dr. Turgut TOK, Pamukkale Üniversitesi (Türkiye)*
- *Doç. Dr. Marufjon YULDASHEV, Ege Üniversitesi (Türkiye)*
- *Yrd. Doç. Dr. Erkin EMET, Gazi Üniversitesi (Türkiye)*
- *Yrd. Doç. Dr. Arzu MAMMADOVA, Bakü Devlet Üniversitesi (Azerbaycan)*
- *Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK, Tuzla Üniversitesi (Bosna-Hersek)*
- *Dr. Ergin JABLE, Priştina Üniversitesi (Kosova)*

**** Kurum başkanları haricinde bilim kurulu, soyadına göre alfabetik sıra ile verilmiştir.***

SEKRETERYA

- *Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Yrd. Doç. Dr. Özlem ERCAN, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Yrd. Doç. Dr. Gülay DURMAZ, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Arş. Gör. Tayfun BARIŞ, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
- *Arş. Gör. İbrahim KARAHANCİ, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

SEMPOZYUM TAKVİMİ

- *1. Duyuru: 1 Nisan 2013*
- *Bildiri Özetlerinin Son Gönderilme Tarihi: 30 Haziran 2013*
- *Kabul Yazılarının Son Gönderilme Tarihi: 15 Ağustos 2013*
- *Bildiri Metinlerinin Gönderilme Tarihi: 1 Ekim 2013 - 30 Ekim 2013*
- *Kayıt Ücretinin Son Yatırılma Tarihi: 30 Ekim 2013*
- *Sempozyum Programının İlanı: 15 Kasım 2013*
- *Sempozyum Tarihi: 4-7 Aralık 2013*

KONU BAŞLIKLARI

- *Yazılı, sözlü ve görsel iletişim aracı olarak Türk dili*
- *Türk dili haritasının tarihî ve güncel özellikleri*
- *Tarihî ve çağdaş Türk dili araştırmaları*
- *Edebiyat dili olarak Türkçe*
- *Köken bilgisi araştırmaları*
- *Ağız araştırmaları*
- *Sözlük bilimi araştırmaları*
- *Türk dilinde terim araştırmaları*
- *Yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi*
- *Çeviri dili olarak Türk dili*
- *Dünyadaki Türkoloji merkezleri ve çalışmaları*
- *Türkçenin eğitimi ve öğretimi*
- *Disiplinlerarasılık ve Türk dili*
- *Türk dili araştırmalarında yöntem sorunları*

İLETİŞİM

- ***Telefon**: 0 224 2941819 - 0 224 2941824*
- ***Genel Ağ Sayfası**: http://dunyadiliturkce.org/*
- ***E-posta:** dunyadiliturkce2013@gmail.com, dunyadiliturce2013@uludag.edu.tr*
- ***Adres**: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Görükle Yerleşkesi / BURSA*

İÇİNDEKİLER

SUNUMLAR xiii

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA 3
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN 5
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL 7
Prof. Dr. Hayati DEVELİ 13
Prof. Dr. Kamil DİLEK 15
Münir KARALOĞLU 17

BİLDİRİLER

DĪVĀNÜ LÜĞĀTİ'T-TÜRK ADI ÜZERİNE 27
Yrd. Doç. Dr. Abdullah BAĞDEMİR
TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINDA ÖĞRENME ALANLARININ ÖRTÜŞMEZLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 51
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL / Yrd. Doç. Dr. Özay KARADAĞ
BEḲÂÎ'NİN KİTAB-I KERBELÂ ADLI ESERİNİN YENİ BİR NÜSHASI 67
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER
İSMAYİL GASPIRALI ve ORTAK TÜRKÇE PROBLEMİ 79
Yrd. Doç. Dr. Ahmed Sami ELAYDY
PROF. DR. MECDUT MANSUROĞLU'NDA TERİM-İMLA MESELELERİ ve SONRASI 83
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN / Arş. Gör. Nuray TAMİR
TÜRKÇEDE ART SESLERİN ÖN SESLERE DÖNÜŞMESİ EĞİLİMİ 105
Prof. Dr. Ahmet BURAN
YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE KULLANILAN GİYECEK ADLARI 133
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARAMAN
REFİK HALİT KARAY'IN SÜRGÜN ROMANINA YANSIYAN TÜRKÇE SEVDASI 143
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU
UNUTULMUŞ KELİMELER 149
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA
MANİLERDE AHENK ve ANLAM UNSURU: SENTAKTİK PARALELİZM 155
Prof. Dr. Ali DUYMAZ /Arş. Gör. Dr. Satı KUMARTAŞLIOĞLU
ÜNİVERSİTELERDE OKUTULAN TÜRKÇE DERSLERİNİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI DURUMUNDA İZLENMESİ GEREKEN YÖNTEM ve TEKNİKLER 165
Prof. Dr. Ali YAKICI
TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ ve TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN "TÜRKÇEYE" İLİŞKİN ALGILARININ METAFORLAR ARACILIĞIYLA BELİRLENMESİ ve KARŞILAŞTIRILMASI 171
Arş. Gör. Aliye İlkay YEMENİCİ
TATAR HALK RİVAYETLERİ 183
Alsu D. BATTALOVA

TERCEME-İ KÂMİLÜ'S-SINÂʿA'NIN ANADOLU SAHASINDA YAZILAN TÜRKÇE TIP METİNLERİ ARASINDAKİ YERİ ve DİL ÖZELLİKLERİ 187
Arş. Gör. Anıl ÇELİK

YER ADLARINDA GÖRÜLEN SES OLAYLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME 203
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR

YEREL YAZILI BASINDAKİ YAZIM ve ANLATIM BOZUKLUKLARI 217
Aylin KAYA

BEHÇET NECATİGİL'İN RADYO OYUNLARINDA DİLİN KULLANIMI....235
Öğr. Gör. Ayşe ENERGİN

TÜRKÇENİN "YABANCI DİL" OLARAK ÖĞRETİLME YÖNTEMLERİNE BİR BAKIŞ....245
Prof. Dr. Ayşe İLKER

ANADOLU'DA YAZILMIŞ BİR TIP RİSALESİ: NAZM-I TEBÂYİ'DE DİL....251
Yrd. Doç. Dr. Ayşe Nur SIR

BELAGAT ve DİL BİLİMİ TERİMLERİ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA DENEMESİ 269
Yrd. Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ

MAHTUMKULU SÖZLÜKLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER....277
Doç. Dr. Berdi SARIYEV

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN "EMİR KİPİ" AÇISINDAN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ KONUMU 291
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ / Dr. Çiğdem USTA

TÜRKÇE DEYİMLERDE DİL FARKINDALIĞI ve İŞLEVSEL DİL KULLANIMI 305
Doç. Dr. Bilginer ONAN / Arş. Gör. Hüseyin ÖZÇAKMAK

GEVHERÎ'NİN ŞİİRLERİNDE DEYİM ve AD AKTARMALARI 325
Arş. Gör. Burcu KAYA

BİLİM DİLİ OLARAK TÜRKÇENİN TERİM SORUNLARI ÜZERİNE: KİMYA TERİMLERİ 339
Caner KAYA / Mehlika GENCER KAYA

TÜRKÇE DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNDE METOT ARAYIŞLARI ve ESKİ GRAMERLER....351
Doç. Dr. Celal DEMİR

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SES DÜŞMELERİNİN SEBEPLERİ 363
Arş. Gör. Ceren KAYASELÇUK

KIRGIZ TÜRKÇESİ AĞIZLARINI TASNİF ÇALIŞMALARI....377
Yrd. Doç. Dr. Cüneyt AKIN

TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE KULLANILAN "HİTİT 1" DERS KİTABININ DEĞERLENDİRİLMESİ 391
Yrd.Doç. Dr. Derya YILMAZ / Öğr. Gör. Dr. Nurhayat ATAN / Yrd. Doç. Dr. Çiğdem KARATEPE

TUR- YARDIMCI FİİLİNİN ARAL-HAZAR GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE GRAMERLEŞMESİ 405
Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

ÖZBEK EDEBÎ METİNLERİNDEKİ ONOMASTİK BİRİMLERİN LENGÜAPOETİK ÖZELLİKLERİ....421
Dilrabo ANDANİYAZOVA ROZİKULOVNA

SAHA TÜRKLERİNİN BİLMECELERİ....427
Arş. Gör. Doğan ÇOLAK

YEŞİL GECE ROMANINDA RENK ADLARIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI....445
Arş. Gör. Ebru KUYBU

KAZAK TÜRKÇESİNDE "AĶ" KELİMESİ ve BUNA BAĞLI DEYİMLER 461
Yrd. Doç. Dr. Ekrem AYAN / Samet YÜCE

TÜRK HALKLARI ARASINDA ORTAK İLETİŞİM DİLİNİN
OLUŞTURULMASINDA SÖZ VARLIĞININ ETKİSİ 471
Arş. Gör. Elçin İBRAHIMOV

İKİ DİLLİ SÖZLÜKLER KÜLTÜRLER ARASI İLİŞKİLERİN KORUYUCULARI 481
Elvira DENMÖHEMMETOVA

XIX-XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKÇENİN
KAFKASYA'DAKİ KONUMUNA DAİR 485
Doç. Dr. Elvira M. LATİFOVA

IRAK'TA TÜRK DİLİNİN EĞİTİMİ 493
Prof. Dr. Emir İçhem İDBEN

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRENEN ORTA ve
YÜKSEK SEVİYEDEKİ İRANLI ÖĞRENCİLERİN YAZMA PROBLEMLERİ 499
Okt. Emrah BOYLU

TÜRKOLOG BEKİR ÇOBAN-ZADE'NİN METODİK MİRASI 515
Dr. Enise ABİBULLAYEVA

MİŞER TATAR AĞIZLARINDAKİ İKİZ ÜNLÜLER
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 521
Doç. Dr. Ercan ALKAYA

ŞİFĀ'ÜL-FUĀD Lİ-ĤAŻRET-İ SULŦĀN MURĀD ADLI
ESERİN İMLA, SES BİLGİSİ ve SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE 545
Erdal AYDIN

BİR TÜRKÇE: DÜNÜ, BUGÜNÜ ve GELECEĞİ 555
Prof. Dr. Erden KAJIBEK

ESKİŞEHİR İLİ DİL ATLASI 563
Prof. Dr. Erdoğan BOZ / Doç. Dr. Semra GÜNAY AKTAŞ

KASTAMONU AĞIZLARINI BELİRLEYEN GENEL ÖZELLİKLER 569
Yrd. Doç. Dr. Ergün ACAR

METİNLERİN OKUNABİLİRLİK DÜZEYLERİ İLE
ÖĞRENCİLERİN OKUMA BECERİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ 583
Yrd. Doç. Dr. Erhan DURUKAN

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ESTETİK BOYUTLAR 591
Prof. Dr. Ertuğrul YAMAN

KIRGIZ LEHÇESİNDE TUR- FİİLİ 599
Okt. Esra Gül KESKİN

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ve DİVĀNÜ LÜĞĀTİ'T-TÜRK'TEKİ
ÖZNE YAPILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 629
Ezgi DEMİREL

TÜRKÇE BUYRUM TÜMCELERİNDE KİBARLIK/KABALIK 651
Arş. Gör. Fatih DOĞRU

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA ÖN SES /y-/ TÜREMESİ 671
Yrd. Doç. Dr. Fatih ÖZEK

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA DEVRİK YAPI 681
**Yrd. Doç. Dr. Fatma Sibel BAYRAKTAR / Emine BEHRUR /
Esra HATİPOĞLU / Nazlı ÖZDEMİR**

İERONİM MEGİZER'İN DİLBİLGİSİ KİTABINDA YER ALAN
DİLLERARASI MALZEMELERİN GENEL NİTELİKLERİ 691
Prof. Dr. Fenüze NURİYEVA / M. M. PETROVA / M. M. SUNGATULLİNA

METİN (SÖYLEM) KAVRAMANIN BİLİŞSEL MODELLERİ 697
Yrd. Doç. Dr. Ferhat ENSAR / Arş. Gör. Yusuf UYAR / Yrd. Doç. Dr. Ahmet BALCI

TÜRK DİLİ ve KÜLTÜRÜNÜN YURT DIŞINDA TANITILMASINA DAİR FAALİYETLER 703
Öğr. Gör. Firuz FEVZİ

ÇİN'DE HAKANİYE TÜRKÇESİNE DAİR YAPILAN ARAŞTIRMALARA GENEL BAKIŞ 709
Prof. Dr. Gayratcan OSMAN

ASEMANTİKLEŞMİŞ ESKİ TÜRK SÖZCÜK KATI
ve ONLARIN TÜRK DİLLERİNDEKİ TARİHİ İZİ.....717
Doç. Dr. Gızılgül ABDULLAYEVA

KIRIM TATAR DİLBİLGİLERİ (19.- 20. YÜZYILIN BAŞLARI).....729
Doç. Dr. Gülnara ADCIMAMBETOVA / Yrd. Doç. Dr. Gülnara ALİYEVA

TATAR HALK BİLMECELERİNDE KULLANILAN TAHIL İSİMLENDİRMELERİ 741
Gülnaz MÖGTESİMOVA

KIRGIZ TÜRKÇESI AĞIZLARI İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI
ARASINDAKİ BAZI LEKSİKOLOJİK UNSURLAR ÜZERİNE 745
Yrd. Doç. Dr. Gülsine UZUN

KLASİK ÖNCESİ ÇAĞATAYCANIN DİL ÖZELLİKLERİNE DAİR 751
Arş. Gör. Gülşen ÖZÇAMKAN

DÜNYA DİLİ TÜRKÇE, DÜNYA İLETİŞİMİ İNTERNETİN NERESİNDE? 759
Öğr.Gör. Gültekin ERDAL

EVLİYA ÇELEBİ'NİN VERİLERİNE GÖRE XVII. YÜZYILDA
TÜRKÇENİN AĞIZLARI ÜZERİNE NOTLAR.....763
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

8. SINIF TÜRKÇE ÖĞRETMEN KILAVUZ KİTAPLARINDAKİ TEMA SONU
DEĞERLENDİRME SORULARI İLE SBS TÜRKÇE SORULARININ
GÜNLÜK YAŞAMA UYUMU ÜZERİNE BİR İNCELEME.....769
Halil YEMENİCİ

BULGARİSTAN DOĞU RODOP TÜRK AĞIZLARINDA İÇSES ÜNSÜZ BENZEŞMESİ.....781
Öğr. Gör. Harun BEKİR

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ZAMAN EKLERİ ve BAĞLAM İLİŞKİSİ ÜZERİNE.....787
Arş. Gör. Hasene AYDIN

BURSA GÖÇMEN AĞIZLARI ÜZERİNE 801
**Prof. Dr. Hatice ŞAHİN / Dr. Mustafa ULUOCAK /
Dr. Şükrü BAŞTÜRK / Yrd. Doç. Dr. Erol OGUR**

DUYGUYA DAYALI TÜRLERDE MORAL DEĞERLER SİSTEMİ
(MEB 5.sınıf, 2010; TUNA Yayınları 6. Sınıf Türkçe Ders Kitapları Üzerine) 807
Yrd. Doç. Dr. Hayrettin PARLAKYILDIZ

TÜRK DİLİNDE TAMLANANI SIFAT FİİL YA DA SIFAT FİİL
GRUBU OLAN İSİM TAMLAMALARI.....821
Prof. Dr. Hülya SAVRAN

YÜZ YIL ÖNCE İHTİYAC-I ASAR MESA'İLESİ ve TÜRKÇENİN SORUNLARI.....833
Yrd. Doç. Dr. İbrahim İ. ÖZTAHTALI / Şamil ÇAN

GREK HARFLİ TÜRKÇE BİR METİNDE HALK SÖYLEYİŞLERİ.....839
Arş. Gör. İbrahim KARAHANCİ

OSMANLI DÖNEMİNDE OKÇULUK ve ABDULLAH EL-KÂTİP'İN
KAVAİDÜ'R-REMY ADLI ESERİNDE OKÇULUK TERİMLERİ.....849
Dr. İlhan UÇAR

SUNUM

Bugün, dünyada yaklaşık olarak 300 milyon insan Türkçe konuşmaktadır. Yani Türkçe dünyada en çok konuşulan diller sıralamasında 5 veya 6'ıncıdır. Tarihi çok eskilere dayanan ve dünyanın en büyük dillerinden biri olan Türkçeyi konuşan Türklerin, asırlar boyunca medeniyet dünyasına kazandırdıkları herkesin malumudur. Genellikle yazıldığı gibi okunan, istisnaları fazla olmayan sistematik bir dil olan Türkçeyi öğrenmek zannedildiği kadar zor değildir. Hatta günümüzde, Türkçenin bilgisayar diline en uygun dillerden biri olduğu çeşitli çevreler tarafından dile getirilmektedir.

Tarih boyunca medeniyetlere beşiklik etmiş olan Türk devletlerinin dili olan Türkçeyi bilim dili olarak yaygınlaştırmak, tarihî ve kültürel değerlerimizi yeni nesillere aktarmak herkesin görevidir. Bu, millî bir davadır. Türkçenin ne kadar güzel ve sistemli bir dil olduğunu; yaklaşık 8-9 sene İstanbul'da yaşamış ve 1790 yılında İstanbul'da basılan Elemens de la Langue Turque "Türk Dilinin Unsurları" isminde Türkçe gramer kitabı yazmış olan Pierre Fronçois VIGUIER adlı bir Fransız: "Zeki bir insan, günlük Türkçenin umulmadık derecede güzel ve sistemli yapısı karşısında, bu dili sanki bir âlimler topluluğunun düşünüp taşınarak ve anlaşarak ortaya çıkardıklarını zanneder ve hayretler içinde kalır." sözleriyle dile getirmektedir.

Bugün dünyanın birçok yerinde Türkoloji kürsüleri açılmakta; buralarda Türk dili öğretilmekte ve Türkçe dersler verilmektedir. İşte bu tarihî fırsatı iyi değerlendirmemiz ve bir devlet politikası olarak dilimizin üzerine çok daha fazla eğilmemiz gerekmektedir.

Hiçbir zaman önemini kaybetmemiş ve tarihte birçok dile karşı koymuş ve bunda başarılı olmuş Türkçe, bugün de yabancı dillerin hâkimiyetine karşı direnecek ve Kaşgarlı Mahmut, Ali Şir Nevâî gibi birçok Türk dili sevdalısının omuzlarında yeniden yükselecek, 21. yüzyılda dünyada konuşulan en önemli dillerin arasındaki yerini alacaktır.

Bu yıl altıncısı gerçekleştirilen Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Macaristan'dan Kazakistan'a kadar farklı coğrafyalardan konukların ağırlandığı, Türkçenin sevdalı ve meraklı kitlelerince ele alındığı bir atmosferde geçti.

Bu vesileyle Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin desteğiyle Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen "VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu"nun gerçekleşmesinde emeği geçenleri tebrik ediyor, saygılar sunuyorum.

Recep ALTEPE

Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı

SUNUŞ

Saygıdeğer Bilim İnsanları,

Ülkemizin en köklü üniversitelerinden biri olan Uludağ Üniversitesi bu yıl VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'na büyük bir memnuniyetle ev sahipliği yapmıştır.

Türkçenin tüm yönleriyle ele alındığı bu sempozyumda, dilimizin dünya üzerindeki konumu, gelişimi, dünü, bugünü ve yarını sorgulanmış; Türkçenin geleceğine ışık tutacak çalışma yöntemlerinin ortaya konmasına katkıda bulunmaya çalışılmış, Türkiye Cumhuriyeti gibi büyük dünya devletinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan Bursa'da dört gün boyunca Dünya dili Türkçeyle ilgili bilimsel bir ortam oluşturulmuştur.

4-7 Aralık 2013 tarihlerinde altıncısı düzenlenen Dünya Dili Türkçe Sempozyumunun Türk dili, Türk edebiyatı, Türk kültürü için yararlı olacağına inancımız tamdır. Bu inançla Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü, dünyanın dört bir yanından ve ülkemizdeki çeşitli üniversitelerden gelerek sempozyuma katkıda bulunan bütün bilim insanlarına ve VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumuna katkıda bulunan bütün kurum ve kuruluşlara teşekkürü bir borç olarak görmektedir. Saygı ve selamlarımla…

Prof. Dr. Kamil DİLEK

Uludağ Üniversitesi Rektörü

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Sempozyum Eş Başkanı

Saygıdeğer Konuklar,

Hoş geldiniz diyerek hepinizi saygıyla selamlıyorum. VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda sizleri Bursa'da Uludağ Üniversitesinde ağırlamaktan onur duymaktayız. Şu an salonda bulunan varlıklarıyla bizleri onurlandıran; Bursa Valisi Sayın Münir Karaloğlu, Belediye Başkanlarımız Sayın Recep Altepe, Mustafa Bozbey, Özgen Keskin, Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Kamil Dilek, Rektör Yardımcılarımız Sayın Prof. Dr. Saim Kılavuz, Prof. Dr. Müfit Parlak, Prof. Dr. İrfan Karagöz; değerli protokol üyeleri, yurdumuzun dört bir yanından gelerek gönül desteği veren hocalarımız, meslektaşlarımız, öğrencilerimiz; Çin'den Kosova'ya, Kırım'dan Mısır'a, Türkçenin konuşulduğu, Türk kültürünün yaşatıldığı uzak diyarlardan kopup gelen konuklarımız, Uludağ Üniversitesi mensupları safa geldiniz, safalar getirdiniz… Heyecanımız büyük, coşkumuz sınırsız… Sizleri kucaklamanın verdiği mutlulukla doluyuz.

Söz konusu Türkçe oldu mu diyeceklerimiz bitmez, sizlerle paylaşacaklarımız tükenmez, ancak program yoğunluğu nedeniyle sözü uzatmıyor, başarılı bir sempozyum dileyerek saygılarımı sunuyorum.

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN

Sempozyum Koordinatörü

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, Sayın Belediye Başkanları, Sayın Protokol üyeleri, Saygıdeğer Hocalarım, Değerli Meslektaşlarım, Değerli Basın mensupları, Sevgili öğrencilerim, Değerli Konuklar, VI.sını gerçekleştirmek üzere bir araya geldiğimiz Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumuna, Bursa'ya, Uludağ Üniversitesine hoş geldiniz.

Bundan bir yıl önce V. Uluslararası Dünya Dili Sempozyumuna giderken rektörümüz ve dekanımızdan aldığımız destekle artık gelenekselleşmeye başlayan bu sempozyumu 2013 yılında Bursa'da düzenleme talebimizi Prof. Dr. Abdurrahman Güzel hocamıza ve diğer protokol üyelerine iletmiştik. Sonuç bildirgesinin okunmasıyla artık görev bizdeydi. O esnada yanımızda olanlar çok iyi bilirler 2013 görevi bize verildiğinde hem çok sevinmiş hem de o an başlayıp bugüne kadar devam eden heyecanı duymaya başlamıştık.

Biz geçen bir yıl içinde Bursa'da ve Ankara'da ilgili tüm kurumların kapısını çaldık. Ankara'da bize TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü destek vermekle kalmadı yurt dışından akademisyenlerin neredeyse bütün işlemleriyle ilgilendi. Bu kurumların başkanları ve temsilcileri de bugün aramızda kendilerine ve Türk Dil Kurumu'na çok teşekkür ediyorum.

Bursa'da da sempozyumla ilgili kurumlara projemizi anlatıp destek istedik. İtiraf etmeliyim ki bu kurumlara projemizi anlatmak hiç de zor olmadı. Onlar ev sahipliğini en az bizler kadar üstlendiler. Geçen hafta yaşadığımız beklenmedik krizi aşma konusunda bile bana iyi ki Bursa'da yaşıyorum, bu toplantıyı iyi ki Bursa'da düzenliyoruz dedirtecek derecede yardımcı oldular. Sayın Valimize, Büyükşehir, Nilüfer, Yıldırım Belediye başkanlarımıza, Bursa Türk Ocağına nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyorum.

Uludağ Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Kamil Dilek'e, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Sayın İ. Naci Cangül'e, Düzenleme Kurulu üyesi tüm arkadaşlarıma da özel bir teşekkür borçluyum. Tüm bu hazırlıklara, çalışmalara rağmen eksiklerimiz, yanlışlarımız olursa, olmuşsa bunları heyecanımıza ve acemiliğimize vermenizi ve bizi hoş görmenizi dilerim.

VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumuna bildiri özeti gönderen çok sayıda bilim adamı olmuştur. Bu durum bizi başlangıçta çok sevindirmiş ama sonra bildirilerin seçilme sürecinde önemli sıkıntı yaratmıştır. Biz, mümkün olduğu kadar fazla sayıda katılımcının hem bildiriyle katkıda bulunmasını hem de Bursa'ya, üniversitemize gelebilmesini çok arzu etmiştik. Ancak kabul edebileceğimiz bildiri sayısı ne yazık ki sınırlıydı. Sadece imkânların kısıtlı oluşu nedeniyle geri çevirmek zorunda kaldığımız bildiri sahiplerini Bursa'da düzenlenecek başka toplantılarda ağırlamak dileğimizdir. Bugünden başlayarak 3 gün sürecek sempozyumda sunulacak her bildirinin Bursa'ya, ülkemize, Türklük bilimine katkıda bulunabilmesi dileğimle saygılarımı sunarım.

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL

I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı

Muhterem Efendiler, Bildiğiniz gibi, *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*'nun birincisi 2008'de Başkent Üniversitesi'nde, 2. KKTC Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi'nde 3. İzmir Dokuz Eylül Üniversitesinde, 4. Muğla Üniversitesinde, 5. Denizli Pamukkale Üniversitesinde ve 6.sı da bugün Bursa'da Uludağ Üniversitesinde yapılmaktadır. Hazırlayan bütün arkadaşlara ayrı ayrı teşekkürler ederim.

Muhterem efendiler, Sempozyuma bu başlığını ilk önce verirken *Hedef* kitlemizi ve asıl amacımızı ortaya koymaya çalıştık. Şöyle ki, hedef kitlemiz, tarihi seyir içinde ve günümüzde Türkçenin zengin bir söz varlığına sahip oluşunu, hem kendi insanımız hem de yabancılara günümüz teknolojisi içinde öğrenimi ve öğretilmesinin daha kolay oluşunu anlatabilmek ve Türkçenin güzelliğini herkese tanıtabilmektir.

Amacımız ise Türkçenin bu zenginliğini ve kolay öğrenişi ile uluslararası bir siyasetin hâkim kılınmasını sağlamak, onu bilimsel olarak sahiplenmektir. Çünkü günümüzde UNESCO'nun dünya dilleri arasında yaptığı sıralamada Türkçe, resmi dil sıralamasında 5., anadil sıralamasında da 3. sırayı almaktadır. Öyleyse bunu iyi değerlendirmemiz gerekmez mi? Yani tıpkı XI. asırda Kaşgarlı Mahmut'un Arapçaya karşı, XV. asırda Ali Şir Nevai'in de Farsçaya karşı Türkçenin üstünlüğünü, güzelliğini, Türkçenin bilimsel bir dünya dili oluşunu ortaya koyuşları gibi, bugün de siz bilim adamları ve meslektaşlarımızın da İngilizceye karşı Türkçenin üstünlüğünü, Türkçenin bilimsel bir dünya dili oluşunu ortaya koymasına yardımcı olmaktı. Hedefimiz bu idi. Ama nerede? İngilizce aldı başını gidiyor. Bizler de bir yandan devlet olarak, okullarımızda İngilizce ile tedrisat yaparken diğer yandan da bilim adamı olmak için de Türkçe değil, İngilizce bilmeyi hayat belgesi olarak ortaya koyduk. Sosyal hayatımızda da; yemeklerimiz, evlerimiz, elbiselerimiz, otellerimiz, ticarethanelerimiz, inşaatlarımız 'West Gate: Vest geht'lerle dolup taştı. Her taraf İngilizceleşti. Sanki sömürgeleştik. Buna razı olmak mümkün mü? Hayır, asla müsaade etmemeliyiz. Karşıdan bakıcı da olmamalıyız. Devletimiz, hükümetlerimiz, kurumlarımız, üniversitelerimiz, halkımız, medyamız, Türkçemize sahip çıkmalıyız. Atatürk'ün, "*Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."* sözünün sahibi olmalıyız. İşte biz bu gaye ile bu başlığı verdik ve de Türkçemizin uluslararası seviyede üstünlüğünü ortaya koymaya çalıştık.

Muhterem bilim adamları, bu konu ile ilgili olarak sizleri bugün biraz sınırlar ötesine ve yabancı Türkologların Türkçe hakkındaki görüşlerine götürmek istiyorum. Çünkü onların da; *Türkçenin bir bilim dili olduğunu, hem kendi ülkelerinde Türkçe eserler yazarak, hem de başka bilim ve kültür merkezlerinde Türkçenin üstünlüğünü her zaman ve mekânda vurguladıkları görmekteyiz.* Şöyle ki;

Jean Deny, *"İnsan bu Türkçenin yüce bir bilim akademisinin dilindeki müzakerelerinden çıkmış olduğu zannına düşebilir. Hâlbuki Türkçenin, Türkistan bozkırları ortasında, kendi başına kalmış insan zekâsının sadece kendi yaradılışından ayrılmaz kanunlarla yaratıldığı, hiçbir bilginler kurulunun yaratmadığı düşünülemez."*

Max Müller, *"Türkçe insan aklının üstün kudretini ürünüdür. Türkçe kadar kolay anlaşılan, insana her okuyuşunda zevk verici pek az dil vardır."*

Moliere, *"Türkçe, az söz ile çok anlam ifade eden, hayran olunacak mükemmel bir yapıya sahip dildir."*

Hocam Ord. Prof. Dr. Herbert W. Duda, *"Türkçe**;** bütün düşünce ve hisleri en mükemmel bir şekilde ifade eden, zengin bir söz varlığına sahip olan ve herkesin bu dile hayranlıkla baktığı ve onu en şanslı* ***bir bilim dili*** *olarak kabul ettiği bir Dünya dilidir.."*

Herbert Jansky, *"Türk dili söz varlığı itibariyle son derece zengin ve kolay anlaşılan, kolay öğrenilebilen bir bilim dilidir."*

Paul Roux: *"Türkçe, akıl ve düşünce dolu, matematiksel bir dildir."*

İşte yabancı Türkologlar böyle der de biz ne diyoruz? Onlardan da birkaç örneği sizlerle paylaşalım; Orhun Kitabeleri, Uygur metinleri, Karahanlı ve diğer Türk metinlerinde de:

Hz. Muhammed: *"Türkçeyi öğreniniz, çünkü onların uzun sürecek bir saltanatı vardır."* buyururken II. Murad Han'ın, *"Gönüller ancak açık Türkçeden haz alır."* sözü, Muiniddin Mustafa'nın Türkçe yazdığı Mesnevi-i Muradiyye'sindeki,

Kavmine kendi lisaniyle nüzûl
Eyledi küllî nebî vü hem resûl
Biz de Türkî dil ile şerh eyledük

Kavmümüze dil'leriyle söyledük, beyitleri, Şeyhoğlu Sadruddin Mustafa'nın Kenzü'l-Küberâ'sında; *İlim Türk'dür dil'üm Türk'dür* vurguları, Kaygusuz Abdal'ın, Tanrı'yı, Cebrail'i ve ilk insan Hz. Âdem'i Türkçe konuşturması ve kendisinin de eserlerinde,*"Ben Türkiceden başka dil bilmezem, biz dillerden "Türk dilin bilirüz."* demesi; Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin *"Eger Türkî dilince varsa divânın";* Hatipoğlu'nun; *"Türk dilinden ben bu sözi söyledüm";* Âşık Paşa'nın; *"Türk diline kimsene bakmaz-ıdı, Türkler'e hergiz gönül akmaz-ıdı"* beyitleri o dönemin Türkçeye verdiği önemi vurgulamaktadır.

Yahya Kemal'in, *"Anamın ak sütü kadar saf ve temiz olan Türkçem"* dediği Türkçeyi; başlangıçtan günümüze değin *Ses bayrağımız* olarak yaşatan, onu, 'Anadil- resmî dil-devlet dili-bilim dili' hâline getiren, onu kurumsallaştıran ve onu devlet güvencesi altına alan, herkesin Türkçe öğrenmelerini, Türkçe konuşmalarını, Türkçe eser yazmalarını sağlayan ve bizzat kendileri de Türkçe eserler yazan büyük devlet ricali ve onu oluşturan Türk milletidir.

Demek ki Türkçe, başlangıçtan bu yana Türk'ün dili, Türk'ün sesi, Türk'ün nefesi, 'dünyanın da bilim dili' oluyordu. Atayurt Orta Asya'da Türkçe var gücüyle bilim dili olurken, 1071'den itibaren de aynı hızla Anadolu'da 'bilim dili' oluyordu. Çünkü XIII. asırdan itibaren Anadolu sahasında da Türkçeyi koruyan ve Türkçeye hizmet eden 'Bilim ve Kültür Merkezleri' açan pek çok devlet adamlarımız, şâir ve yazarlarımız oluştu. Bunlardan Karamanlı Şemseddin Mehmet Bey XIII. asırda Anadolu'da bir "dil inkılâbı" başlatır. Bu öze dönüşle bizzat devlet, kendi ana ve resmi dili olan Türkçesine sahip çıkar ve onu olanca gücüyle de geliştirir. Bilindiği gibi Türkçenin resmi dil oluşunda tarihimizde üç büyük karar vardır. Bunlar da;

a. Birinci olarak Anadolu'ya dalgalar hâlinde yeni gelen göçebe Türkmenler, Türkmen beyleri ve bunlardan Karamanoğlu Mehmet Bey, 15 Mayıs 1277'de Konya'yı aldığı zaman; Türkçeyi; "*Bu günden sonra, divan ü dergâh ü bârgâhda, meclisde ve meydanda Türkçeden gayri dil kullanılmayacaktır.*" fermanı ile devlet dili-bilim dili haline ilk önce getiriverdi.

b. İkinci olarak da Sultan Abdülhmâd'in Kanûn-i Esâsî [23 Aralık 1876]nin 18. maddesinde: "Teba-i Osmaniye'nin hidemâti devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır" kanuni zorunluluğu getirirken Osmanlı devletinde resmi dilin Türkçe olduğunu bildirir ve bir yandan da 'Latin harflerinin resmen kabulü'nü ister, fakat o dönemdeki 1878 Osmanlı-Rus ve 1912 Balkan Savaşları bu kararları engeller.

c. Üçüncü olarak da, Mustafa Kemâl Atatürk'ün 1923 Anayasasındaki 'Türkiye Cumhuriyeti'nin Resmi Dili Türkçedir' hükmü ve 3 Kasım 1927'deki 'Yeni Harflerin kabulü hükümleri bu güzelliklerin ve gerçek devlet adamlarının şuurlarının simgeleridir. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün de, 12 Kasım 1924'de 'Türkiyât Enstitüsü'nü, 1926'da Konya'da 'Orta Muallim Mektebi'nin Türkçe Bölümünü kurması, 1928'de yeni harflere geçmesi, 1932'de Türk Dil Kurumu'nu, 1934'de de Türk Tarih Kurumu'nu kurarak bunların yaşaması için de Türkiye İş Bankası'ndan belirli bir hisseyi bağlaması onun Türkçeye yasal olarak ne kadar önem verdiğinin de bir göstergesidir.

Yine o büyük devlet adamı, milli birlik ve beraberlik konusunda da; *"Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı, Türk milletidir. Türk milleti demek; "Türk dili" demektir. Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti, geçirdiği nihayetsiz felaketler içinde ahlakını, ananelerini, hatıralarını, menfaatlerini kısacası bugünkü kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil, şuurla işlensin."*

Süleyman Demirel de *"Türkçe, bir ulu çınar olan büyük Türk milletinin dilidir. Anlayış ve bilgiye tercüman olan dil Türkçedir; insanı dil kıymetlendirir ve insan onunla saadet bulur. Büyük Türk dünyasının gerçek ata yurdu büyük Türk dilidir, Türkçedir. Bu dilin hangi lehçeyle olursa olsun konuşulduğu her yerde bir Türk, kendini evinde hisseder, saadet bulur. Türkçe, bilim dilidir, Türkçe, edebiyat dilidir, Türkçe, şiir dilidir. Türkçe, müzik gibidir. Her lehçesiyle güzeldir. Türk milleti ve Türk dili dünya üzerinde ebed-müdded var olacaktır."* demektedir.

Muhterem Efendiler, Şimdi kendimize dönelim ve kendi kendimize Türkçe nerede, ne zaman, kimin tarafından ve kimin denetiminde öğretilir**?** Sorusunu soralım.

Evet, Türkçe; ana kucağı-baba ocağı ve ilkokulda öğrenilir-öğretilir.

Kim öğretir? Elbette ki uzman Türkçe öğretmeninin öğretmesi gerekir. Heyhat! Öyle bir uzman hoca günümüzde var mı? İlgili Bakanlığımız tarafından böyle bir öğretmen atanıyor mu? Hayır, yok ve de atanmıyor. Çünkü o, hayallerimizde kaldı. Gerçek olamadı.

Türkçe kimin denetiminde öğretilir? Elbette ki, 1739 Sayılı Milli Eğitim Temel kanununa âmir hükümlerine göre MEB denetiminde okullarımızda öğretilir.

Acaba, MEB, gerçekten ilköğretimin birinci sınıfından beşinci sınıfına kadar olan dönemde okullara uzman Türkçe öğretmeni atamakta mıdır? Hayır. Bakanlığın öyle bir derdi de yok. Ama Resim, Müzik, Din Kültürü ve Beden Eğitimi dersleri için Uzman Hocalar atar, fakat Türkçe dersi için uzman hoca değil, her meslek erbabını Türkçe öğretmeni olarak atar ve de Türkçe günümüzde bugünkü gibi anlaşılmaz bir duruma gelir. Böyle Türkçe öğrenilebilir mi? Böyle öğretilen Türkçe ile Türkçe, ***dünya dili olur mu?*** Hayır, bu haliyle ne Türkçe öğretilir, ne de Türkçe Dünya dili olur. Çünkü Bakanlığın

Türkçe öğretmeni olarak atadığı kişiler uzman Türkçe öğretmeni olmayıp, biyolog, turizmci, ziraatçı, hukukçu..vb'leridir..

Ayrıca Bakanlığımızda oturmuş haftalık Türkçe ders programı var mıdır, yeterli midir? Hayır. Her üç-beş senede program da değişir, o da olmaz, tekrar tekrar değişir. O da olmaz, bu sefer sekiz yüz bin öğretmenin bulunduğu bir kurumda onlar bu programları yapamaz ve Bakanlık da 'Yeni müfredat programı yaptırmak için' başka kurumlara ihale eder. Bakalım bu son ihaleler ile nasıl program çıkacak merak içindeyiz. Bu 'İhale Program' kaç yıl sürecek? Demek ki Bakanlığımızın oturmuş ve yeterli bir müfredat programı bulunmamaktadır.

Dün ve bugün haftalık ders programlarında Türkçenin ağırlığı nedir? Dün, 1848 ile 1936 yılları arasında ilk ve orta öğretimde Türkçe'nin ağırlığı haftalık ders programları içinde %33.09 iken; bugün bu ağırlık % 6-7 civarındadır. Bizim ülkemizde Türkçeye hizmet bu mudur? Yani Türkçe, anası babası ölmüş öksüz çocuk mu oldu. Yoksa Âşık Paşa'nın; '*Türk Dili'ne kimesne bakmaz-ıdı, Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı'* sözü mü geçerli oldu?

Kaygusuz Abdal'ın, '*Ben Türkiceden başka dil bilmezem, biz dillerden Türk dilin biliriz. Türk dili Tanrı dilidir'* diyen bir şair gibi Türkçe düşünüyorum. Onun da ruhunun rencide olmasını istemiyorum.

Muhterem Efendiler, bu uzman Türkçe öğretmenleri nerede yetişir? Bu uzman Türkçe öğretmenleri elbette ki Eğitim ve Edebiyat Fakültelerinde yetişir. Bugün için Eğitim Fakülteleri bünyesinde 1992'den bu yana açık bulunan Türkçe Eğitimi Bölümlerinde 6-8 sınıflar için Türkçe öğretmenleri yetişiyor, fakat İlköğretimin 1-4. sınıfları için Temel Türkçe Öğretmenliği Anabilim Dalının açılması mümkün olamadığı, engellendiği için böyle bir uzman Türkçe öğretmeni maalesef yetişmemektedir. Bu durum ülkemiz ve ses bayrağımız Türkçe için son derece büyük bir kayıptır.

Bu konu, 1997, 2009 ve 2010 yıllarında 3-4 kez hem MEB'e, hem de YÖK'e Eğitim Fakülteleri'nde Temel Türkçe Eğitimi Anabilim dalının açılması için müracaatta bulunduğumuz halde, sebepsiz olarak reddedildi. Bakanlığımız Türkçeye neden bu kadar duyarsızdır; Atatürk'ün, 'Türk dilinin, kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşması için, bütün devlet teşkilatlarımızın, dikkatli, alakalı olmasını isteriz, Türk dili, Türk milleti için kutsal hazinedir, Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir' sözlerini yoksa unuttular mı? Bu itibarla Bakanlığımızın İlköğretimin 1-4 sınıflar için Eğitim Fakültelerinin Türkçe Eğitimi Bölümlerine bağlı olarak Temel Türkçe Öğretmenliği Anabilim dalının açılmasını sağlaması elzemdir. Açmazlar ise, dünya ve ahrette bu sorumluluktan asla kurtulamazlar.

Muhterem Efendiler, Temel Türkçe Öğretmenliği Anabilim Dalı'nı açma görevi, ikinci merci olarak da YÖK'e aittir. Yürütme görevi de MEB'e aittir. Bu konuda YÖK'ün de aynı hassasiyeti göstermesi gerekir. Fakat üzülerek ifade edeyim ki YÖK de bir yandan Temel Türkçe Öğretmenliği Anabilim Dalı'nın açılmasını sağlamazken, diğer yandan da lisans, yüksek lisans ve doktorası Fransızca olanların Türkçe Eğitiminde doçent ve profesör olması için jüriler oluşturursa, Türkçe dünya dili olabilir mi? Olamaz. YÖK'ün Türkçe konusunda daha duyarlı ve hassas olmasını gerektiğine inananlardanım. Sanki Türkiye'de Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenine çok ihtiyaç varmış da onun için Açık Öğretime bir yılda 62 bin, daha sonraları da 20'şer bin olmak üzere Türk Dili ve Edebiyatı öğrencisi alıp, günümüzde de bu sebepten, Eğitim Fakültelerindeki Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümlerini kapatmak akıl işi değildir. Bu bir noktada bu milletin dilini zayıflatmak ve Türkçeyi umursamamak anlamına da gelmektedir. Acaba uzaktan öğretimle mi öğretmen mi yetiştirmek istiyorsunuz? Bu tarihi verilerde de olmaz. Ancak ilkel kavimlerde ve geçiş dönemlerde olabilir. Ama biz ilkel bir kavim değil, dili, kültürü ve bayrağı ile büyük bir milletiz.

YÖK olarak Eğitim Fakültelerinin Türkçe Eğitimi Bölümlerine bağlı Temel Türkçe Eğitimi Anabilim Dallarını açmanız gerekir. Buradan ilköğretimin 1-4. sınıflarına uzman Türkçe öğretmeni yetiştireceksiniz.

Muhterem Efendiler, tekrar soruyorum: O zaman Türkçe nerede öğretiliyor? Türkçe maalesef yabancı ülkelerde bizden daha güzel öğretiliyor. Çünkü geçmişten günümüze dünyanın muhtelif ülkelerinde Türkoloji ve yabancılara Türkçe öğretimi üzerinde detaylı çalışmalar yapılmaktadır. Bu cümleden olarak günümüzde 150 ülkede takriben 300'ün üzerinde Türkoloji Enstitülerinin olması, 160 ülkede Türk okullarının Türkçe tedrisat yapması, dört yıl içinde de Yunus Emre Enstitüsü'nün 35 ülkede Türk kültürü ve Yabancılara Türkçe Öğretim Merkezlerinde yüzlerce öğrenciye Türkçe öğretmeleri, elbette ki Türkçenin dünya dili olduğunun dünya çapında başka bir kanıtıdır. İşte bu sebepledir ki, Türkçe artık yabancı ülkelerde öğretilmeye başladı. Ama bunu öğretenler bizim MEB değil, yabancı ülkelerdeki Türkoloji Merkezleridir. Demek ki, bugün 150 Yabancı ülkede Türkçe öğretiliyorsa, bu bizim sayemizde değil, yabancılar sayesinde öğretilen Türkçe, dünya dili Türkçe olmaya başlamış demektir. Bizimkilerin kulakları çınlasın dış ülkelerde bu hizmetleri yürütenlere her zaman şükranlarımızı sunuyoruz.

Muhterem Misafirler; ülkemi, yabancı kelimeler sarmıştır. Gidiniz, sahillerde, Kızılay'ın ortasında Türkçe isimlere, Türkçe kelimelere az rastlar olduk. Boyacı, araba yıkayıcıları, waterland, inşaat firmaları 'West Gate', levhalarını asarsa, konsensus: uzlaşma, security: güvenlik, entegre olma: bütünleşmek, aranje etmek: düzenlemek, defans: savunma, deplasman: yabancı saha, badygard: koruma, full time: tam zaman, imitasyon: taklit, save etmek: kaydetmek ve başkalarını yazmaya başladılar. Türkçeden bu kadar mı korkar olduk veya ayıp sayar olduk. İsteğimiz şu ki, Türk dilini korumak ve yüceltmekle görevli olan Türk Dil Kurumu bu tür yabancılaşmalara karşı durmalı, kanunlar çıkartabilmelidir. Ayrıca bu kurum, herkesin ortak kullanacağı Türkçe Grameri, Türkçe İmla Kılavuzu, Türkçe Etimolojik Sözlüğü, vb. hazırlamalıdır. Çünkü Türk Dil Kurumu kendi özel kanunu gereği başka dillerle ilgili sözlükleri değil, Türkçe ile ilgili Sözlükler, Gramer Kitapları ve İmla Kılavuzları hazırlamakla ve Türkçeyi korumakla görevlidir.

Demek ki, Türk Dil Kurumunun asıl amacı Türkçeyi yüceltmek, Türkçeyi korumaktır. Ama günümüzde herkesin ortak kullanabileceği bir 'Türkçe Gramer Kitabı ve Türkçe İmla Kılavuzu'nun da olması gerek, fakat bizde yok. Maalesef bizler de bu konuda birleşemedik. Herkes ayrı telden çalarak, herkes kendine göre gramer kitabı, herkes kendine göre İmla kılavuzu hazırlayarak, ayrı ayrı hareket etmektedir.

Avrupa'da ve dünyada her Türkolog, Jean Deny'nin Türkçe Gramerini ortak olarak kullanmaktadır. Biz kimin gramer kitabını ortak olarak kullanmaktayız? Bu görev Dil Kurumu'nundur.

Sayın Misafirler, burada meslektaşlarıma da seslenmek istiyorum, O da, Türkçeyi koruyunuz. Özellikle de Temel Türkçe Öğretmenliği Anabilim Dalı'nın açılmasında YÖK ve MEB nezdinde dışarıda kalmayınız. Bu hizmet yarışına sizler de katılınız. Ayrıca Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerine eleman alırken kayıtsız şartsız lisans ve doktora derecelerinin aynı branştan olmasına dikkat ederek meslek ahlakını koruyalım. Yani, Fransızcacıyı Türkçe doçenti yapan, Maden, Fizik Mühendisini Edebiyat doktoru yapan da biz olmamalıydık. Lütfen Türkçenin haysiyetini koruyalım. Eğer korumaz isek, tarih önünde ve Tanrı huzurunda haksızlık yaptığımız için sorumlu olacağız. Bunu asla unutmayalım.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Türkçe, bilim dilidir. Türkçe edebiyat dilidir. Türkçe şiir dilidir. Türkçe, müzik gibidir. Şairler, yazarlar, Türkçe denilen bu sihirli dilin kullanması suretiyle insanımızı, milletimizi, tabiatı, dünyayı velhasıl her şeyi bugünden yarına taşıyacaklardır. Türkçe eğitimi de yerine

getirdiği sorumluluğuyla bu taşıyıcılığa hizmet etmektedir. Bu bağlamda Türkçe eğitimine önem vermek, Türkçe eğitimini çağın ihtiyaçlarına göre şekillendirmek, bilimsel araştırmalar ışığında hareket etmek, kendi çocuklarımıza, Türk soylularına, iki dillilere ve yabancılara yönelik Türkçe eğitimi çalışmalarına hız vermek, biz bilim adamlarının başlıca görevlerimizdendir ve Türkçeye hizmetin başlıca vecibeleridir.

Sayın Misafirler, VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nun bu güne gelmesini sağlayan Uludağ Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Kâmil Dilek'e, Sempozyum Koordinatörü, Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı, Sayın Prof. Dr. Hatice Şahin'e, Sempozyum Düzenleme Kurulu Eş Başkanı Sayın Prof. Dr. Kerime Üstünova'ya ve ekranın arkasında olup asıl hizmetleri bizzat yürüten isimsiz fedakâr kahraman arkadaşlarımıza, buraya kadar şeref veren ve katkıda bulunan yurt içi ve yurt dışı meslektaşlarımıza huzurlarınızda kalbi şükranlarımı arz ederim, efendim.

Sözlerimi Türkçeyi, devletimin ve milletimin anasının ak sütü kadar berrak olarak kullanmaları ve yaşatmaları, Türkçe konuşan, Türklere yurtluk yapmış ve yapacak olan bütün coğrafyaları kıyamete dek, Türk'ün hükmü altında bırakması ve onları ebediyen dilleri, gelenekleri, bayrakları ve vatanları ile beraber koruması, Türkçenin dün olduğu gibi bugünde dünya dili Türkçe olması için biz âciz kullarına yardım etmesini Cenab-ı Hakk'tan niyaz ederek, hepinize sağlık ve mutluluk dileyerek, saygılarımla bitirmek istiyorum.

Prof. Dr. Hayati DEVELİ
Yunus Emre Enstitüsü Başkanı

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, Sayın Başsavcım, Sayın Belediye Başkanları, Protokolun Muhterem Üyeleri, Muhterem Hocalarım, Çok Kıymetli Meslektaşlar ve Sevgili Öğrenci Arkadaşlar,

Yunus Emre Enstitüsü temel işi dünyada Türkçe öğretmek olan bir kurumdur. Bu bağlamda artık bir marka olmuş olan Dünya Dili Türkçe Sempozyumunun, kurulduğumuz günden beri bütün faaliyetlerini destekliyor, arkasında duruyoruz. Biz Yunus Emre Enstitüsü olarak sizlerin yurt içinde yaptığı şeyi yurt dışında yapmaya çalışıyoruz. 2009'da bu sempozyumu da kuran Prof. Dr. Abdurrahman Güzel Hocanın da içinde bulunduğu bir heyet tarafından bir kamu akdi olarak kuruldu, bugüne kadar 26 ülkede 32 kültür merkezi açtık şu anda 100'ün üzerinde Türkçe okutmanıyla hali hazırda 4000 civarında öğrenciye Türkçe öğretmekteyiz. Kuruluşumuzdan beri, Dünya'da 15.000'in üzerinde, dünyanın çeşitli başkentlerindeki insana Türkçe öğrettik. Bunun dışında 40'a yakın yurt dışında kurulmuş Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleriyle işbirliğimiz var. Bu bölümlere şu an mevcut 48 okutmanımızla destek veriyoruz. Kütüphane gönderiyoruz, ders materyali gönderiyoruz. Yolda karşımıza çıkan bir faaliyet olarak Bosna- Hersek'te Türkçe ikinci yabancı dil olarak kabul edildi. Şu anda 5000'in üzerinde Boşnak genç Türkçe öğreniyor. Aynı uygulamaya Gürcistan'da başladık. Romanya'da başladık, bazı Arap ülkelerinde başladık. TİKA'nın uzun yıllardır sürdürdüğü Türkçe öğretim faaliyetlerini veya MEB'in sürdürdüğü Türkçe öğretim faaliyetlerini merkezlerimizin kurulduğu ülkelerde devralıyoruz ve bunları biz sürdürüyoruz. Genelkurmay Başkanlığımızın yurt dışında sürdürdüğü esasen görevleri olmamakla beraber, bir realite olarak karşılarına çıkan Türkçe öğretim faaliyetlerini asker kişilere yapılan faaliyetlerini bu sene biz devraldık. Biz sürdürüyoruz, sürdürmeye gayret ediyoruz. Yani Türkçenin dünya dili olması dünya halkları arasında işbirliğinin kültürel alışverişin ve barışın dillerinden biri olmasını yeniden çok geniş coğrafyada yaşayan insanların Türkçeyle bilgi alışverişi yapmasını sağlayan kurumlardan birisiyiz. Bu çalışmalarımız elbette üniversitelerimizin ürettiği bilgiyle, üniversitelerimizin katılımı ve desteğiyle sürdürülmektedir. Biz de bu ve benzeri sempozyumlara her zaman destek oluyoruz ki dünyada Türkçenin yeri daha yüksek olsun, Türkçe gelişkin bir dil olsun Türkiye'nin politikaları, ticareti, kültürü ve sanatı daha geniş sayıda dünya insanı tarafından paylaşılsın, çoğaltılsın ve böylece bizim de kültürümüz yeniden zenginleşsin ve çoğalsın istiyoruz Sempozyumun başarılı ve verimli geçmesini temenni ediyorum, uzaktan ve yakından katılan bütün misafirlere, bilim adamlarına saygılarımı sunuyorum efendim.

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Kamil DİLEK
Uludağ Üniversitesi Rektörü

Sayın Valim, Sayın Cumhuriyet Başsavcım, Sayın Belediye Başkanlarım, Sayın Akademisyenler, Sevgili Konuklar, Sevgili Öğrenciler. Bu sempozyumda sizleri Uludağ Üniversitesinde ağırlamaktan gerçekten büyük bir mutluluk, büyük bir haz alıyoruz. Uludağ Üniversitesi olarak katılımınız bizlere büyük şeref vermiştir. Bu sebeple üniversitem adına hepinize ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Aslında Türkçe deyince, dilimiz deyince beynime üç tane isim geliyor. Bunlardan bir tanesi Yunus Emre. Yunus Emre dediğimiz zaman sevgili öğrenciler yüzyıllara direnen berrak bir Türkçe, yüzyıllara direnen saflık ve temizlik, daha da önemlisi yüzyıllara direnen bir anlaşılabilirlik, herkes tarafından, her coğrafyada anlaşılabilirlik. Birinci sima bu. İkinci sima, üniversite öğrenciliği hayatımda tanışmıştım. Daha doğrusu kendisini şiirlerinden tanıdım. Azerbaycanlı şair Bahtiyar Vahapzade. Kendisinin ana dili diye bir şiiri var. Hep onu hatırlarım Türkçe sempozyumlarında. Oradan belki bir iki dize söylemek isterim. Dilimizle ilgili şöyle diyor, Bahtiyar Vahapzade, *Bu dil bizim ruhumuz, eşkimiz, canımızdır, Bu dil birbirimize ehd ü peymanımızdır*. Bu dil bizim adımız, sanımızdır, Bu dil bizim namusumuz, vicdanımızdır. Aslında gerçekten bu dil namusumuz ve vicdanımız. Bahtiyar Vahapzade'den zihnimde kazınmış cümleler de bunlardı. Üçüncü isim de İsmail Gaspıralı. Kırımlı bir düşünür. Kendisi bütün Türk coğrafyasında dilde birliği, işte birliği ve fikirde birliği tavsiye ediyor. Kısacık ömründe çıkardığı gazeteyle dilde birlik adına o kadar büyük adımlar atıyor ki … İşte bu üç sima dilimiz konusunda bize her şeyi anlatıyor. Bu sempozyumun bu simaların hayallerini karşılamasını umuyor ve bekliyorum. Bu sempozyuma emek verenleri başta sayın valimiz olmak üzere, belediye başkanlarımıza, düzenleme kuruluna Hatice Şahin hocama, Kerime Üstünova hocama çok teşekkür ediyorum. Elbette ki bu sempozyuma katıldınız, bu sempozyum, sizlerle güzelleşti, hepinize üniversitem adına sevgiler, saygılar sunuyorum. Sağ olun.

AÇIŞ KONUŞMALARI

Münir KARALOĞLU
Bursa Valisi

Değerli Rektörümüz, Değerli Başsavcım, Belediye Başkanlarımız, yurt içinden ve yurt dışından sempozyuma katkı sunmak üzere salonda bulunan değerli bilim adamlarımız, hocalarımız, değerli öğrenciler, değerli misafirler, Dünya Dili Türkçe Sempozyumumuzun altıncısına hepiniz hoş geldiniz, şeref verdiniz.

Değerli Dostlar, bir topluluğu millete dönüştüren en önemli unsur dildir. Dil sadece insanların duygu ve düşüncesini aktarmada bir araç değil, aynı zamanda bir topluluğun duygu ve düşüncedeki birliğini sağlayarak topluluğu millete çeviren bir unsurdur. Onun için hem kültürümüzü hem medeniyetimizi koruyacaksak öncelikle dilimizi korumak ve geliştirmek durumundayız. Günümüzde, günümüz medya çağında bilişim çağında dili korumak belki çok kolay belki çok zordur. Eğer medya çağının sunmuş olduğu imkânları kullanabilirsek internetin dilini sosyal medyanın dilini bilim dilini Türkçe yaparsak bu medya çağında dilimizi daha kolay korur ve geliştiririz. Ama bunları yapmazsak, bu medya çağında bu sosyal medya çağında inanın dilimizi korumak, imkânsız hale gelebilir. Bugün yeni yetişen nesilde bir sosyal medya dili oluşmaya başladı. Artık insanlar, çocuklar farklı karakterlerle konuşuyorlar, eğleniyorlar. Onun için bugün bu medya çağının imkânlarını kullanarak hem dilimizi geliştirmek hem de korumak görevimiz var. Hepimizin var. Yönetenimizin var, yönetilenimizin var, üniversitede hocamızın var, öğrencimizin var, toplumun her kademesinin bu konuda görevleri var. Ben bu sempozyumun, her şeyimiz olan tarihimiz, kültürümüz, medeniyetimiz efsanemiz, destanımız, şarkımız, türkümüz, hüznümüz, sevincimiz olan bu güzel dilimizin korunması ve geliştirilmesi noktasında önemli bir işlev göreceğini biliyorum, inanıyorum. Bu sempozyuma katkı koyan başta Uludağ Üniversitemiz, rektörümüz, sempozyum yürütme kurulunda görev alan, emek veren bütün hocalarımızı kutluyorum. Hepinize sevgi saygı sunuyorum.

SONUÇ BİLDİRİSİ

Uludağ Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Kamil Dilek'in başkanlığında gerçekleştirilen, Bursa Valiliği, Türk Dil Kurumu, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, Bursa Büyükşehir, Nilüfer, Yıldırım Belediyeleri tarafından desteklenen VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 4-7 Aralık 2013 tarihlerinde Bursa'da Uludağ Üniversitesi'nde gerçekleştirilmiştir.

Üç gün boyunca 180 bildirinin sunulduğu sempozyumda 28 oturum 2 panel ve bir konferans yapıldı. Sempozyum boyunca araştırmacılar, Türk dilinin neden bir dünya dili olduğunu anlatmaya çalıştılar. Geniş bakış açısıyla ortaya konan bildirilerde Türkçenin her alanına ilişkin sunumlar yapıldı. Sempozyumda ortaya konan bilgiler ışığında aşağıda belirtilen hususların kamuoyuyla paylaşılmasına karar verildi:

1- Türkçenin bir dünya dili olduğu, gücünü daha evrensel düzeyde hissettirebilmesi için yurt içi ve yurt dışında gerekli bilimsel çalışmaların ve disiplinler arası işbirliklerinin sağlanması son derece önemlidir.

2- Türkiye Türkçesi, bugün bütün Türk soylular için ortak bir iletişim dili olma yolundadır. Bu durumun geliştirilmesi için bugüne kadar yapılan çalışmalar artırılarak sürdürülmelidir. Türkiye Türkçesi, ortak iletişim dili haline gelirken diğer Türkçeler bağımsız olarak kendi gelişimini devam ettirecek şekilde ilerleyebilmelidir.

3- Türkoloji terbiyesi almış ve Türkçenin geleceği olan gençlerin araştırma yapma, lisansüstü eğitim alma konularında teşvik edilmelerine olanaklar ölçüsünde Türk Cumhuriyetlerindeki ve farklı ülkelerdeki Türkoloji bölümleriyle öğrenci değişiminin sağlanmasına ağırlık verilmelidir.

4- Yıllardır gerçekleşemeyen Türk Cumhuriyetleri arasındaki alfabe birliğinin derhal sağlanması için harekete geçilmelidir.

5- Türkoloji, diller ve dilbilim konulu yayımların dilimize çevrilerek bu alanlarla ilgili yöntem bilgisi ve terminolojinin geliştirilmesi sağlanmalıdır.

6- Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunlarının daha donanımlı yetiştirilmeleri ve istihdamları konusunda yetkili kurumlarla iş birliğine gidilmelidir.

7- Bu sempozyumda sağlanan öğrenci delege katılımının artırılarak devamı için teşvikler ve duyurular yapılmalıdır.

8- Türkiye'de ilköğretimde verilen Türkçe derslerinin alanında uzman, ilgili bölümlerden mezun olmuş öğretmenler tarafından verilmesi konusuna önem verilmelidir.

9- Bir dünya dili olan Türkçenin çarşıda, pazarda, okulda Türk'ün yaşadığı her coğrafyada konuşulması, yazılması, sosyal medya kullanımının artırılması, Türkçe bilgisayar yazılımlarının üretilmesi çok büyük önem taşımaktadır.

Kamuoyuna saygıyla duyurulur. 06.12.2013

KATILIMCI BİLGİLERİ

Abdullah BAĞDEMİR	bagdemir@pamukkale.edu.tr	TÜRKİYE-Denizli
Abdurrahman GÜZEL	guzel@baskent.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Ahat ÜSTÜNER	austuner@firat.edu.tr	TÜRKİYE-Elazığ
Ahmed Sami ELAYDY	ahmedsami79@yahoo.com	MISIR
Ahmet BALCI	abalci@mku.edu.tr	TÜRKİYE-Burdur
Ahmet Bican ERCİLASUN	bican@gazi.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Ahmet BURAN	aburan@firat.edu.tr	TÜRKİYE-Elazığ
Ahmet KARAMAN	ahkaraman03@gmail.com	TÜRKİYE-Afyon
Alev SINAR UĞURLU	alevsinar@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Alfiya YUSUPOVA	alyusupova@yandex.ru	TATARİSTAN
Ali AKAR	aliakar2023@gmail.com	TÜRKİYE-Muğla
Ali DUYMAZ	aduymaz@balikesir.edu.tr	TÜRKİYE-Balıkesir
Ali YAKICI	yakici@gazi.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Aliye İLKAY YEMENİCİ	aliye_ilkay@hotmail.com	TÜRKİYE-Afyon
Alsu BATTALOVA	als7701@yandex.ru	TATARİSTAN
Anıl ÇELİK	acelik@bartin.edu.tr	TÜRKİYE-Bartın
Asiye Mevhibe COŞAR	mcosar@ktu.edu.tr	TÜRKİYE-Trabzon
Aylin KAYA	kayaaylin23@hotmail.com	TÜRKİYE-Elazığ
Ayşe ENERGİN	ayseenergin@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Ayşe İLKER	ayseinceilker@gmail.com	TÜRKİYE-Manisa
Ayşe Nur SIR	a.nur95@gmail.com	TÜRKİYE-Kütahya
Bahadır GÜNEŞ	bahadir.gunes@hotmail.com	TÜRKİYE-Trabzon
Bayram BAŞ	bayrambas@gmail.com	TÜRKİYE-İstanbul
Berdi SARIYEV	berdisari@yahoo.com.tr	TÜRKİYE-Ankara
Bilge ÖZKAN NALBANT	bilge.nalbant@gmail.com	TÜRKİYE-Denizli
Bilgehan Atsız GÖKDAĞ	batsiz@yahoo.com	TÜRKİYE-Kırıkkale
Bilginer ONAN	bilgineronan@gmail.com	TÜRKİYE-Hatay
Burcu KAYA	kayaburcu@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Caner KAYA	canerkaya@windowslive.com	TÜRKİYE-Afyon
Celal DEMİR	cdemir@aku.edu.tr	TÜRKİYE-Afyon
Ceren KAYASELÇUK	ceren.ybu@gmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Cüneyt AKIN	gurer.cuneyt@gmail.com	TÜRKİYE-Afyon
Çiğdem KARATEPE	cigdem.karatepe@gmail.com	TÜRKİYE-Bursa

Çiğdem USTA	cigdemdusta@hotmail.com	TÜRKİYE-Kırıkkale
Derya YILMAZ	dyilmaz@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Dilek ERGÖNENÇ AKBABA	dileker@gazi.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Dilnoza ABDUVALİYEVA	dilnozaabduvaliyeva@bk.ru	ÖZBEKİSTAN
Dilrabo ANDANİYAZOVA	dilrabo1982@list.ru	ÖZBEKİSTAN
Doğan ÇOLAK	dogancolak@gazi.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Ebru KUYBU	ebrukuybu@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Ekrem AYAN	ekremayan@hotmail.com	TÜRKİYE-Muğla
Elchin İBRAHİMOV	elchinibrahimov85@mail.ru	AZERBAYCAN
Elvira DENMOHEMMETOVA	elvir25@mail.ru	TATARİSTAN
Elvira LATİFOVA	eletifova@mail.ru	AZERBAYCAN
Emir İçhem İDBEN	emirbagdat@yahoo.com	IRAK
Emrah BOYLU	e.boylu@windowslive.com	TÜRKİYE-Ankara
Enise ABİBULLAYEVA	enise@ukr.net	UKRAYNA
Ercan ALKAYA	ealkaya16@gmail.com	TÜRKİYE-Elazığ
Erdal AYDIN	erdaledb@hotmail.com	TÜRKİYE-Bursa
Erden KAJIBEK	kazhybek@gmail.com	KAZAKİSTAN
Erdoğan BOZ	dr.erdoganboz@gmail.com	TÜRKİYE-Eskişehir
Ergin JABLE	erginj@gmail.com	KOSOVA
Ergün ACAR	eacar@sinop.edu.tr	TÜRKİYE-Sinop
Erhan DURUKAN	erhandurukan@gmail.com	TÜRKİYE-Trabzon
Ertuğrul YAMAN	eyaman@ybu.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Esra Gül KESKİN	esragulaktas@gmail.com	TÜRKİYE-Uşak
Ezgi DEMİREL	ezgiamasyali@gmail.com	TÜRKİYE-Denizli
Fanuza NURİEVA	fanuzanurieva@yandex.ru	TATARİSTAN
Fatih DOĞRU	fatihdogru.ogu@gmail.com	TÜRKİYE-Eskişehir
Fatih ÖZEK	ozekfatih@gmail.com	TÜRKİYE-Elazığ
Fatma Sibel BAYRAKTAR	fsibel@trakya.edu.tr	TÜRKİYE-Edirne
Ferhat ENSAR	fensar@yildiz.edu.tr	TÜRKİYE-İstanbul
Ferruh AĞCA	ferruhagca@yahoo.com	TÜRKİYE-Eskişehir
Figen GÜNER DİLEK	figengunerdilek@gmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Firuz FEVZİ	firuz6262@gmail.com	AFGANİSTAN
Funda ÖRGE YAŞAR	fundaorge@hotmail.com	TÜRKİYE-Çanakkale
Gayana YÜKSEL	gayanayuksel@mail.ru	UKRAYNA
Gayratcan OSMAN	gayratjan1958@gmail.com	ÇİN
Gızılgül ABDULLAYEVA	xatirabdullayeva@gmail.com	AZERBAYCAN
Gülnara ADCİMAMBETOVA	edrudem@mail.ru	UKRAYNA
Gülnara ALİYEVA	gulnara.fakhraddin@gmail.com	AZERBAYCAN
Gülnaz MÖGTESİMOVA	mugtasimova@gmail.com	TATARİSTAN

Gülsine UZUN	gulsineuzun@hotmail.com	TÜRKİYE-Muğla
Gülsüm KİLLİ YILMAZ	gulsumkilli@yahoo.com	TÜRKİYE-Ankara
Gülşen ÖZÇAMKAN	gulsenozcamkans@hotmail.com	TÜRKİYE-Trabzon
Gültekin ERDAL	gultekinerdal@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Gürer GÜLSEVİN	gurergulsevin@gmail.com	TÜRKİYE-İzmir
Halil İlteriş KUTLU	hikutlu@baskent.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Halil YEMENİCİ	yemenici17mart@hotmail.com	TÜRKİYE-Afyon
Hamza ZÜLFİKAR		TÜRKİYE-Ankara
Harun BEKİR	harun.bekir@gmail.com	BULGARİSTAN
Hasene AYDIN	hasenek@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Hatice Çiğdem YILDIRIM	hcyildirim@baskent.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Hatice FIRAT	haticefirat@mu.edu.tr	TÜRKİYE-Muğla
Hatice ŞAHİN	hatices@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Hayati Develi	hayatideveli@gmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Hayrettin PARLAKYILDIZ	hparlakyildiz@hotmail.com	TÜRKİYE-Çanakkale
Hülya SAVRAN	hsavran@balikesir.edu.tr	TÜRKİYE-Balıkesir
Hüseyin ÖZÇAKMAK	h.ozcakmak@hotmail.com	TÜRKİYE-Hatay
İbrahim Ahmet AYDEMİR	ahmetaydemir@hacettepe.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
İbrahim İmran ÖZTAHTALI	iboz@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
İbrahim KARAHANCİ	ikarahanci@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
İlhan UÇAR	iucar@sakarya.edu.tr	TÜRKİYE-Sakarya
İmdat DEMİR	imdatdemir45@hotmail.com	TÜRKİYE-Afyon
İrfan MORİNA	irfan_morina@hotmail.com	KOSOVA
Kadriye HOCAOĞLU	kadriyeh@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Kaliya KULALİYEVA	kalia.kulalieva@gmail.com	KIRGIZİSTAN
Kelime ERDAL	kelime@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Kemal ERASLAN		TÜRKİYE-İstanbul
Kerime ÜSTÜNOVA	ustunovak@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Keziban TEKŞAN	kezbanteksan@comu.edu.tr	TÜRKİYE-Çanakkale
Kuban SEÇKİN	kubanseckin@hotmail.com	TÜRKİYE-Trabzon
Leyla KARAHAN	leylakarahan@yahoo.com	TÜRKİYE-Ankara
Lindita XHANARİ (LATİFİ)	lindalatifi@yahoo.com	ARNAVUTLUK
Mehlika GENCER KAYA	m.gencerkaya@gmail.com	TÜRKİYE-Afyon
Mehmet KAHRAMAN	m.kahraman@tika.gov.tr	TÜRKİYE-Ankara
Mehmet KURUDAYIOĞLU	mkurudayi@hotmail.com	TÜRKİYE-Çanakkale
Mehmet Naci ÖNAL	onaci@mu.edu.tr	TÜRKİYE-Muğla
Mehmet Vefa NALBANT	vnalbant@gmail.com	TÜRKİYE-Denizli
Melike UÇAR	bjkmeda_123123@hotmail.com	TÜRKİYE-Kayseri
Meltem CAN	canmeltem@hacettepe.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara

Minara ALİYEVA	minara@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Miras KOSİBAYEV	miras.kosybaev@gmail.com	KAZAKİSTAN
Muhittin ELİAÇIK	meliacik63@kku.edu.tr	TÜRKİYE-Kırıkkale
Muhsine BÖREKÇİ	mborekci@atauni.edu.tr	TÜRKİYE-Erzurum
Mustafa ARGUNŞAH	mustafargunsah@gmail.com	TÜRKİYE-Kayseri
Mustafa CEMİLOĞLU	mcemilog@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Mustafa KARATAŞ	mustafakaratas2003@yahoo.com	TÜRKİYE-Nevşehir
Mustafa ULUOCAK	muluocak@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Münir ERTEN	ertenmunir@gmail.com	TÜRKİYE-Diyarbakır
Naciye YILDIZ	nyildiz@gazi.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Nagehan UÇAN EKE	nucaneke@gmail.com	TÜRKİYE- Muğla
Namık Kemal ŞAHBAZ	nksahbaz@mersin.edu.tr	TÜRKİYE-Mersin
Nariye SEYDAMETOVA	nariye@mail.ru	UKRAYNA
Nergis BİRAY	nergisb@gmail.com	TÜRKİYE-Denizli
Nesrin FEYZİOĞLU	nesrinf@atauni.edu.tr	TÜRKİYE-Erzurum
Nevin KARABELA	nevinkarabela@sdu.edu.tr	TÜRKİYE-Isparta
Nevzat ÖZKAN	nozkan@erciyes.edu.tr	TÜRKİYE-Kayseri
Nezaket ISMAYILOVA	nezaket.ismayilova@yahoo.com	AZERBAYCAN
Nigar İPEK EĞİLMEZ	nigaripek@mu.edu.tr	TÜRKİYE-Muğla
Nigora OHUNDEDAYEVA	nigora2685@mail.ru	ÖZBEKİSTAN
Nuray TAMİR	nuraytmr@gmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Nurettin DEMİR	demirn@hacettepe.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Nurhayat ATAN	nurhayat@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Nurıda NOVRUZOVA	n.nurida@yahoo.com	AZERBAYCAN
Nuri YÜCE	nuriyuce@yahoo.com	TÜRKİYE-İstanbul
Nurullah ULUTAŞ	nurullahulutas@gmail.com	TÜRKİYE-Muş
Osman Ali ÇETİN	o.acetin32@hotmail.com	TÜRKİYE- Yozgat
Özay KARADAĞ	ozaykaradag@gmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Özgür Kasım AYDEMİR	okaydemir@gmail.com	TÜRKİYE-Denizli
Özlem AKBULAK	ozoztuncer@gmail.com	TÜRKİYE-Çanakkale
Paki KÜÇÜKER	pakikucuker@gmail.com	TÜRKİYE-Sakarya
Pakizat ADİYEVA	adipaki@mail.ru	KAZAKİSTAN
Paşa YAVUZARSLAN	pyavuzarslan@hotmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Pelin MANAP	manappelin@hotmail.com	TÜRKİYE-Trabzon
Pervin ÇAPAN	cpervin@mu.edu.tr	TÜRKİYE-Denizli
Rasim ÖZYÜREK	rasim@bilkent.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Recai ÜNAL	unalrecai@yahoo.com	TÜRKİYE-İstanbul
Saadet KARAKÖSE	saadetk@pau.edu.tr	TÜRKİYE-Denizli
Sabri Tevfik HAMMAM	sabrihammam@yahoo.com	MISIR

Sadettin ÖZÇELİK	sozcelik@dicle.edu.tr	TÜRKİYE-Diyarbakır
Saim SAKAOĞLU	saimsakaoglu@hotmail.com	TÜRKİYE-Konya
Satı KUMARTAŞLIOĞLU	satileri@hotmail.com	TÜRKİYE-Balıkesir
Sedat CERECİ	s.cereci@gmail.com	TÜRKİYE-Batman
Sedat MADEN	sedd52@gmail.com	TÜRKİYE-Giresun
Seher ÖZKÖK	sozkok79@gmail.com	TÜRKİYE-Bursa
Selami KARADUMAN	selamikaraduman@hotmail.com	TÜRKİYE-Bursa
Selçuk KIRLI	kselcuk@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Selda SERİN	serinselda@yahoo.com	TÜRKİYE-İstanbul
Sema EYNEL	semaeynel7@gmail.com	TÜRKİYE-Denizli
Serdar BAŞUTKU	serdarbasutku@hotmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Serdar KARAOĞLU	serdar.karaoglu@windowslive.com	TÜRKİYE-Afyon
Serkan İPEK	serkanipekyunusemre@gmail.com	POLONYA
Sibel MURAD	smurad@sakarya.edu.tr	TÜRKİYE-Sakarya
Soner AKPINAR	sonerakpinar06@hotmail.com	TÜRKİYE-Eskişehir
Spartak KADİU	spartakkadiu@yahoo.com	ARNAVUTLUK
Süleyman Kaan YALÇIN	skyalcin23@hotmail.com	TÜRKİYE-Elazığ
Şaban DOĞAN	sdogan@ibu.edu.tr	TÜRKİYE-Bolu
Şamil ÇAN	samilcan64@hotmail.com	TÜRKİYE-Bursa
Şener METE	sadum2000@yahoo.com	TÜRKİYE-Ankara
Şerif Ali BOZKAPLAN	ali.bozkaplan@deu.edu.tr	TÜRKİYE-İzmir
Şermin KALAFAT	serminkalafat@gmail.com	TÜRKİYE-Bursa
Şükrü BAŞTÜRK	basturk@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Tayfun BARIŞ	tbaris@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Turgut TOK	ttok@pau.edu.tr	TÜRKİYE-Denizli
Tülay SARAR KUZU	tkuzu@baskent.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Tuncer GÜLENSOY	t.gulensoy@gmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Umut ERDOĞAN	umuterdogantde@gmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Ümit YILDIZ	umityildiz@akdeniz.edu.tr	TÜRKİYE-Antalya
Xhemile ABDİU	abxh_1@yahoo.it	ARNAVUTLUK
Yasin Cemal GALATA	yc.galata@hotmail.com	TÜRKİYE-Ankara
Yegana GEZALOVA	ygezalova@gmail.com	AZERBAYCAN
Yelda YEŞİLDAL	yyesildal@firat.edu.tr	TÜRKİYE-Elazığ
Yusuf OĞUZOĞLU	yusuf@uludag.edu.tr	TÜRKİYE-Bursa
Yusuf TEPELİ	ytepeli@akdeniz.edu.tr	TÜRKİYE-Antalya
Yusuf UYAR	uyary@gazi.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara
Zakiya M. SUFİYANOVA	rusridmam@mail.ru	UKRAYNA
Zeki KAYMAZ	zeki.kaymaz@ege.edu.tr	TÜRKİYE-İzmir
Zhambul YERALİYEV	jann_er_ay@mail.ru	KAZAKİSTAN

Zhimin HAN	hanzhimin@shisu.edu.cn	ÇİN
Ziyafet GASİMOVA	decel2002@yahoo.com	AZERBAYCAN
Zoya KİRİLLOVA	zkirillova@yandex.ru	TATARİSTAN
Zuhal KÜLTÜRAL	zuhal.kultural@marmara.edu.tr	TÜRKİYE-İstanbul
Zuhal YÜKSEL	zyuksel@gazi.edu.tr	TÜRKİYE-Ankara

BİLDİRİLER

DĪVĀNÜ LÜĠĀTİ'T-TÜRK ADI ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Abdullah BAĞDEMİR
Pamukkale Üniversitesi, bagdemir@pamukkale.edu.tr

ÖZET

'Divanü Lügati't-Türk' Türk dili ve edebiyatı tarihinin en önemli eserlerinden biridir. Eser çeşitli zamanlarda Türkçeye çevrilmiş, hakkında kitaplar ve tezler yazılmıştır. Ancak 'Divanü Lügati't-Türk' adının içindeki 'divan' ve 'lügat' sözcüklerinin yazıldığı çağ ve sonraki dönemlerde çeşitli kaynak ve sözlüklerde hangi anlamlara geldiğine ilişkin bir inceleme yapılmamıştır. Bu çalışmada 'Divanü Lügati't-Türk' adı içinde yer alan 'divan' ve 'lügat' sözcüklerinin anlamları araştırılmaya ve bugünkü Türkçede nasıl karşılanacağı sorunu ele alınmaktadır. Çalışmada klasik Arapça ve Farsça sözlükler başta olmak üzere kaynaklardaki karşılıklar sergilenip karşılaştırma yoluyla bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Daha adından itibaren karşılık vermede sorunlarla karşılaşılan eserin yeni ve güncel bir çevirisinin yapılması gerekmektedir. Çalışmamızın sonucunda, 'Divanü Lügati't-Türk' adının 'Türk Sözleri Sözlüğü' biçiminde karşılanmasının uygun olacağı yargısına ulaşılmıştır.

ABSTRACT

'Divanü Lügati't-Türk' is one of the primary works of Turkish Language and Literary history. The work has been translated into Turkish in several times, and books and dissertations have been written upon it. However, within and after the age the words "divan" and "lügat" in the name of Divanü Lügati't-Türk" was written, no study concerning the meaning of these words in various sources and dictionaries has been carried out. Within this study, the meanings of the words "divan" and "lügat" in the name of "Divanü Lügati't- Türk" are investigated and the issue of how it will be met in present-day Turkish is handled. To do this, the equivalents, especially beginning with classical Arabic and Farsi words, among the sources will be comparatively displayed and thus tried to come to a conclusion. A new and contemporary translation of the work should be done in order to solve the Turkish equivalent problem. At the end of the study it has been concluded that it will be appropriate to equal the name of "Divanü Lügati't-Türk" to "the Dictionary of Turkish Words"

I- Giriş: 'Lüġāt' sözüne çevirilerde verilen farklı anlamlar

'Dīvānü Lüġāti't-Türk' Türk dili ve edebiyatı tarihinin en önemli eserlerinden biridir. Eser çeşitli zamanlarda Türkçeye çevrilmiş, hakkında kitaplar, tezler, makaleler yazılmıştır.[1] Ancak 'Dīvānü Lüġāti't-Türk' adının içindeki 'dīvān' ve 'lüġāt' sözcüklerinin yazıldığı çağ ve sonraki dönemlerde çeşitli kaynak ve sözlüklerde hangi anlamlara geldiğine ilişkin bir inceleme yapılmamıştır.

Dīvānü Lüġāti't-Türk adındaki *'lüġāt'* sözünün kaynaklarda *'kelimeler/sözler', 'lehçeler/ şiveler/ diyelekler, ağızlar'* ve *'diller'* biçiminde farklı çevrildiği ve anlaşıldığı görülmektedir. Bu çalışmada *'lüġat'* sözünün asıl anlamı ve asıl anlamdan hareketle verilen anlamların neler olduğu üzerinde durulacaktır.

1) Kâşgarlı Mahmut, Divan'ın yazılış amacını ve düzenlenişini eserinde şöyle açıklamaktadır: "ve ḳāle «Maḥmūdü'bnü'l-Ḥüseyni» lemmā ve feynā mā şeraṭnā fī muḳaddimeti'l-kitābi en necma'a fīhi **lüġāt**i'l-Türki ve nübeyyine 'ilelehā ve uṣūlehā ve neşreḥa aḳyisetehā ve nürettibe fuṣūlehā feḳad uncize'l-mev'ūdu ve uḥrize'l-maḳṣūdu ve nebeẕtü minhā'l-ziyādete ve'l-laġve ve's-saḳaṭa ve'l-ḥaşve."[2]

Besim Atalay ise yukarıdaki cümleleri şu şekilde çevirmektedir:

---

1 Nalbant, Mehmet Vefa, Dīvānü Lüġāti't-Türk Grameri-I İsim, Tuncel Ofset Baskı, İstanbul, 2008. Doktora Tezi.

2 Kitābu Divānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẕāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Ṣāliṯ, s. 332, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1335.

*Hüseyin Oğlu Mahmut der ki: Türk dilinin **kelimeler**ini toplamak, kurallarını ve usullerini bildirmek, ölçülerini açıklamak, ayrımlarını, bölümlerini sıralamak yolunda kitabın baş tarafında şart koşmuştuk (söz vermiştik). Bu sözümüz yerine geldi, dilek elde edildi. Kitaptan artık olanları, düşük olanları, boş olanları attım."*[3] Burada 'lügāt', sözlük anlamıyla 'kelimeler' olarak verilmiştir.

2) Yine Divan'da "{El-ḳavlü fī beyāni'l-iḫtilāfi mine'l-**lüġāt**i} aṣlü'l-**lüġāt**i ḳalemmā yuḫtelefu fīhi. ve innemā yeḳa'u'l-iḫtilāfu fī ba'żi'l-ḥurūfi bi't-tebdīli ve'l-ḥafẓi."[4] deniyor.

Atalay şöyle çeviriyor: "{**Diyelekler**in değişiklikleri üzerine söz.} Asıl **lûgat**te, asıl **kelime**de değişiklik az olur. Değişmeler ancak birtakım harflerin yerine başka harfler gelmesi, yahut atılması yüzünden olur."[5] Burada 'lügāt', genişlemiş anlamıyla 'diyelekler' ve ikincide ise yine sözlük anlamıyla 'kelime/ler' olarak çevrilmiştir.

3) Ahmet Cevat Emre, "Kâşgarlı Mahmut onbirinci asır Türklerini boyları sayısız 20 kabileden üremiş bir birlik, Türkçeyi de o kadar diyeleğe «lûgate» ayrılmış tek bir lisan saymakla beraber, diyeleklerinin fesahat bakımından tabakalarını ve fonetik bakımdan aralarındaki farkları (selen değişme ve almaşınlarını) tesbit etmiş, ve zamanımızın karşılaşmalı irdemleri yüksekliğinde bir anlayışla göstermiştir,[6] açıklamasıyla 'lügāt' sözüne "diyelekler" demektedir.

4) Abdülkadir İnan, *"XI. asır dilcisi Kâşgarlı Mahmut bize on beş kadar Türk lehçesi bulunduğunu haber vermektedir."*[7] ibaresiyle *'lehçe'* demektedir. Yazar 'lügāt' sözünün anlamını genişleterek ya da 'dil'in anlamını daraltarak 'lehçe' demektedir. Yoksa Divan'da bu anlamda doğrudan 'lehçe' sözü kullanılmamıştır.

5) Yine Kâşgarlı Mahmut, "fe-innī naḳabtü bilādehüm ve feyāfiyehüm ve'ḳtebestü **lüġātihim** ve ḳavāfiyehüm Türkiyyeten ve Türkmāniyyeten ve Oġuziyyeten ve Çigiliyyeten ve Yaġma'iyyeten ve Ḳırḳızıyyeten. ma'a kevnī min efṣaḥihim **lisānen**."[8] diyor.

Besim Atalay, "ve onların (Türklerin) şarlarını çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının **dillerini**, kafiyelerini belliyerek faydalandım; öyle ki bende onlardan her boyun **dili**, en iyi yolda yerleşmiştir."[9] biçiminde çevirerek aralarında fark gözetmeyerek her ikisini de 'dil' olarak çevirmiştir. Hâlbuki 'lüġātihim ve ḳavāfiyehüm' bağlaç öbeğine 'kelimelerini ve kafiyelerini' demek daha uygun görünmektedir.

Ahmet Caferoğlu, aynı ibareyi «Türklerin hemen tekmil illerini, obalarını ve bozkırlarını inceden inceye gezerek dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız boylarının **dillerini** ve kafiyelerini tamamen zihnimde nakşettim ve bu hususta o kadar muvafak oldum ki, her taifenin **şivesi** bence en mükemmel bir surette elde edilmiş oldu.»[10] biçiminde çevirerek 'lügāt' sözüne 'diller', 'lisān' sözüne ise daraltarak 'şive' demektedir.

---

3 Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-III, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, C. III, s. 451, Ankara, 1941.

4 Kitābu Divānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẓāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, s. 31, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333.

5 Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, s. 30, 31, Ankara, 1939.

6 Emre, Ahmet Cevat, "Onbirinci Asırda Türk Diyelekleri" Türk Dili, Türkçe – Fransızca Belleten, TDK Yay., Seri: II, Sayı: 9-10, s. 12, Ankara, 1941.

7 İnan, Abdülkadir, Türk Yazı Dili ve Lehçeleri, Türk Dili, Türkçe – Fransızca Belleten, TDK Yay., Seri: II, Sayı: 11-12, s. 88, Ankara, 1941.

8 Kitābu Divānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẓāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, s. 3, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333.

9 Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, s. 4, Ankara, 1939.

10 Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi-II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 2. Baskı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 19, İstanbul, 1974.

6) Divan'da, "evṣaḥu'l-**lüġāt**i li-men lā ya'rifu illā **lisān**en vāḥiden ve lem yaḫteliṭ bi'l-Fārisiyyi ve lem yete'avved nüzūle'l-bilādi. ve men kāne ẕā **lisān**eyni vaḫteleṭa bi-ehli'l-müdüni fe-fī **elfāẓ**ihi tedḫulü'r-rikketü"[11] deniyor.

Besim Atalay, "En açık ve doğru **dil** –ancak bir **dil** bilip- Farslara karışmıyan ve yabancı ülkelere gidip gelmiyen kimselerin **dil**idir. İki **dil** bilen şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin **diller**i bozuktur."[12] biçiminde 'lügāt', 'lisān' ve 'elfāz' sözlerini 'dil' olarak çevirmektedir.

Ahmet Caferoğlu aynı cümleyi "En açık ve doğru Türk şivesi, ancak bir dil bilip İranlılar'la karışmayan ve yabancı ülkelerle temasta bulunmayan kimselerin **şivesi**dir. İki **dil** bilenler ve şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin **şiveler**i bozuktur.[13] biçiminde çevirip hem 'lügat'i hem de 'elfāz' sözünü 'şive' olarak vermiştir.

7) Divan'da, "ve vaża'tu kitābī hāẕā müsta'īnen bi'llāhi ta'ālā müvessemen bi-Dīvāni **Lüġāt**i't-Türki. li-yekūne ẕikren muḫalleden ve ẕuḫren mü'ebbeden."[14] deniyor.

Besim Atalay, "Bana sonsuz bir ün, bitmez, tükenmez bir azık olsun diye şu kitabımı -Tanrıya sığınarak- دِيوٰانُ لُغٰاتِ التُّرْكِ Dīvānü **Lûgat**ittürki "Türk **Dilleri** Kamusu" adını vererek yazdım."[15] biçiminde çevirerek 'Divanü Lüġat-it-Türk' adına 'Türk Dilleri Kamusu' demekte ve 'lügāt' sözünü 'diller' biçiminde çevirmektedir.

Talat Tekin ile Mehmet Ölmez bu adı, "Karahanlı Türkçesi (11-13. yüzyıllar) Bu yazı dili Doğu Türkistan'da merkezi Kaşgar olan Karahanlı devletinde konuşulan Türkçe idi. Karahanlı Türkçesi ile yazılmış en önemli yapıtlar şunlardır: Yusuf Has Hacib'in 6500 beyit gibi çok hacimli manzum yapıtı Kutadgu Bilig (1069), ünlü dilci Kaşgarlı Mahmud'un Divanü lugati't-türk (Türk Dillerinin Sözlüğü) adlı Türkçe-Arapça sözlüğü (1073) ve Edib Ahmed Yügneki'nin Atabetü'l-Hakayık adlı küçük manzum yapıtı (12. yüzyıl sonları ya da 13. yüzyıl başları)."[16] ibarelerinde 'Türk Dillerinin Sözlüğü' biçiminde çevirmişlerdir.

Ahmet Bican Ercilasun ise Divan'ın adını *"Kâşgarlı Mahmud, çeşitli Türk boylarının ağızlarından bahsettiği içindir ki eserine "Türk Dilinin Divânı" değil, Türk Dillerinin Divânı"* (Dîvânü Lûgâti't-Türk) adını vermiştir. Buradaki "diller" (lûgât) kelimesini bu gün anladığımız manada "dil" yerine değil, "ağız, şive" yerine kullanmıştır." 'Türk Dillerinin Divânı' biçiminde çevirmiş ve yorumlamıştır.[17]

8) Bir ansiklopedi ise *"İlk Türk lûgatinin Kâşgarlı Mahmud (XI. yy) tarafından meydana getirilen Divanü Lüġat-it-Türk (Türk Dilleri Lûgati) olduğu kabul edilmektedir."*[18] ibaresiyle yine "diller" demektedir.

---

11 Kitābu Divānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẓāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, s. 29, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333.

12 Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, s. 29, Ankara, 1939.

13 Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi-II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 2. Baskı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 32, İstanbul, 1974.

14 Kitābu Divānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẓāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, s. 2, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333.

15 Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, s. 4, Ankara, 1939.

16 Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet, Türk Dilleri –Giriş-, Simurg Yayınevi, Şafak Matbaacılık, s. 33, İstanbul, 1999.

17 Ercilasun, Ahmet B., "Batı Türkçesinin Doğuşu", Uluslararası Türk Dili Kongresi, 26 Eylül-03 Ekim 1988, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s, 39-45.

18 Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, C. VIII, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti., İstanbul, 1972. Cildin sonunda, "sekizinci ciltteki başlıca maddelerin yazarları" bölümünde "Lûgat, Yusuf Çotuksöken" açıklaması yer alıyor.

9) Divan'da *"ve li-Uygur **lisān**ün **Türkiyyetün maḫżatün**. ve **lüġat**ün uḫrā mimmā yetekellemūne bihā fīmā beynehüm ve kitābetün bi-**ḫaṭṭi't-Türkiyy**eti'l-mü'ellifeti min erba'atin ve 'işrīne ḥarfen elletī beyyentühā fī ṣadri'l-kitābi yüktebu bihā'r-resā'il."*[19] deniyor.

Atalay'ın*, "Uygurların **öztürkçe** bir **dil**leri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir **ağız** dahi kullanırlar. Bunlar -kitabın baş tarafında bildirdiğim üzere- 24 harften ibaret olan **Türk yazısı**nı kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazarlar."*[20] ibaresinde ise 'lisan'ı 'dil', 'Türkiyetün mahzatün'ü 'öztürkçe' ve 'lügat'ı ise 'ağız' olarak çevirdiği görülüyor.

10) Ahmet Bican Ercilasun, *"Özbek neşrinde ise, lûgat kelimesi "söz" şeklinde, "kelime" şeklinde anlaşılmış, onlar Divânü Lûgât-it-Türk'ü, "Türkiy Sözler Divanı" şeklinde bugünkü Özbekçeye aktarmışlardır."*[21] ibaresinde Özbeklerin 'lügāt'e "sözler' karşılığını verdiklerini söylüyor.

Öncelikle "Türk Lügatleri Divanı" biçiminde çevrilebilecek olan bu adın sözcüklerine bir göz atalım.

II- 'Lüġat' sözünün sözlüklerdeki anlamları

Lüġat sözü sözlüklerde yukarıda görüldüğü gibi Arapça '*laġā* (*laġv)'* eylem köküne dayanır ve eylem olarak "lakırdı etmek, tekellüm etmek, söz söylemek" anlamına gelir.

Lügat sözü Hans Wehr'in Arapça-İngilizce sözlüğünde şöyle açıklanmaktadır.

(**لغو**) **لغا laġā**, (**laġw**) to speak (ötmek, ses vermek; sesini çıkarmak; lakırtı etmek, tekellüm etmek, söylemek, konuşmak[22]); to be null (boş, hükümsüz, batıl olmak); — **لغا laġā**, (**laġw**) and **laġiya** a. (**لغا laġan**, **لغى laġiya**, **ملغاة melġāt**), to talk nonsense (saçma konuşmak, boş lakırdı etmek, ma'nasız şey söylemek); to make mistakes (in speaking) (konuşmada/konuşurken yanlış yapmak) IV to render ineffectual (ه s.th.) (bir şeyi tesirsiz kılmak, boş kılmak, nafile kılmak); to declare null and void or invalid (boş olduğunu söylemek ve ibtal etmek veya geçersiz kılmak), invalidate (bozmak, hükmünü bozmak), nullify (ibtāl etmek, hükümsüz bırakmak), annul (fesh etmek, ibtal etmek), abolish (kaldırmak, lagv etmek, fesh etmek), abrogate (kaldırmak, lagv etmek, fesh etmek), eliminate (ه s.th.) (bir şeyi ihraç etmek, atmak), do away (ه with s.th.) (bir şeyi kaldırmak, laġv ve ibtāl etmek); to cancel (ه a project) (projeyi bozmak, fesh etmek, ibtāl etmek); to withdraw (ه permission, a motion) (izni, hareketi [teklifi, işareti] geri çekmek, geri almak; kaldırmak).[23]

Wehr'in metninden 'laġv' eyleminin şu anlamlara geldiğini görülüyor.

1- Ötmek, ses vermek; sesini çıkarmak; lakırtı etmek, tekellüm etmek, söylemek, konuşmak;

2- Boş olmak, hükümsüz olmak, batıl olmak;

3- Saçma konuşmak, boş lakırtı etmek, manasız şey söylemek;

---

19 Kitābu Divānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẓāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, s. 30, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333.

20 Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, s. 29, Ankara, 1939.

21 Ercilasun, Ahmet Bican, "Türk Lehçeleri Üzerine", Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yay., İlaveli 2. Baskı, Burak Matbaası, s. 64, Ankara, 1997.

22 Wehr, yerden tasarruf etmek için noktalı virgüle kadar sadece ilk eylemin önüne 'to' koyup diğerlerine koymuyor. İngilizce sözcüklerin ayraç içindeki Türkçe karşılıkları tarafımızdan şu iki eserden yararlanılarak verilmiştir. 1) Redhouse, J. W., An English And Turkish Dictionary, Bernard Quaritch, Oriental and Philological Puplisher, Castle Street, Leicester Square, London, 1856 ve 2) Redhouse, James. W. (li-Ceyms Redhavzi'l-İngilizī), Kitāb-ı Lehcetü'l-Me'ānī - A Lexicon, English And Turkish, Fourth Edition, Printed for the mission by A. H. Boyajian, Constantinople, 1911.

23 Wehr, Hans, A Dictionary of Modern Written Arabic, Arabic-English, Edited by J. Milton Cowan, Otto Harrassowitz, s. 870, Wiesbaden, 1974.

4- Konuşmada (konuşurken) yanlış yapmak;

5- Bir şeyi tesirsiz kılmak, boş kılmak, nafile kılmak;

6- Boş ve hükümsüz veya çürük olduğunu söylemek, bozmak, hükmünü bozmak, hükümsüz bırakmak, fesh etmek, lağvetmek, kaldırmak, (bir şeyi) ihraç etmek, atmak, (bir şeyi) kaldırmak, lağvetmek ve iptal etmek;

7- (Projeyi) bozmak, feshetmek, iptal etmek;

8- (İzni, hareketi [teklifi, işareti]) geri çekmek, geri almak, kaldırmak.

İlk Arapça-Türkçeye sözlüklerden olan Vankulu Lügati bu sözcüğü şöyle açıklamaktadır:

"**لغو laġv** lāmıŋ feṯi ve ġayn-ı mu'cemeniŋ sükūnuyla **bir bāṭıl nesne ṣādır olmaḳ** (hakikatsiz, asılsız nesne ortaya çıkmak)[24] ve لغو laġv **kelb āvāzı**na daḫı ıṭlāḳ olunur."[25]

Okyanus mütercimi Asım, burada verilen "kelb avazı" sözüne aşağıda görüleceği gibi (Okyanus, *laġv* maddesi) itiraz etmekte, bunun yanlış bir çeviri olduğunu söylemektedir.[26]

Vankulu Lügati yazarı Vânî Mehmed Bey, bu kökü şöyle veriyor:

"لغى laġā lāmıŋ feṯi ve elifiŋ ḳaṣrıyla, bi-ma'nāhu ve لغى laġā **ṣavt**a daḫı derler, veġā (żarb ve ṣavt) gibi ve لغى laġā **bir nesneye ḥarīṣ olmaġ**a daḫı derler ve … لهج lehec cīm ile, bir nesneye ḥarīṣ olmaġa derler ve لغى laġā **şarābı çoḳ içmeg**e daḫı derler ve لغو laġv **şol yemīne** (anda) **daḫı derler ki ḳalb anuŋ üzerine ber-ḳarār olmaya** (karar vermiş olmaya). ve لغو laġv **şol kiçirek** (az küçük) **deve yavrısına daḫı derler ki 'idāddan** (hesapdan, sayıdan) **olmayup ve diyet** (kan pahası) **emṢālinde ḥesāba ḳatılmaya**."[27]

Arapça sözcükler için güvenilir bir kaynak olan Okyanus'ta ise bu sözcük şöyle açıklanıyor:

"**لغو laġv** lāmıŋ feṯi ve ġaynıŋ sükūnuyla, **tekellüm eylemek** (kelam etmek, söz söylemek) ma'nāsınadır ve **nevmīd olmaḳ** (umutsuz olmak) ma'nāsınadır ve **tirīdi** (et suyuna doğranmış ekmeği) **yaġa gereği gibi ḳandırup ṭoyurmaḳ** ma'nāsınadır ve لغو laġv, **mu'teddun bih olmayan** (ta'dat olunmayan, sayılmayan) **herze ve bīhūde** (anlamsız ve boş) **nesneye** denür; ef'āl ve aḳvāldan e'ammdır (fiiller ve kavillerden daha umumidir), لغى laġī ve لغوى luġġavī gibi ve bey' u şirā (alış veriş, ticaret) maḳūlesi (cinsi, nevi, çeşidi) mu'āmelede mu'teddun behā olmamaġıla (pahası ta'dat olunmamakla, değeri sayılmamakla) mühmel ve sāḳıṭ (ihmal olunmuş ve düşmüş) olan ḳoyuna denür ve ḳavluhu ta'ālā [لايواٴخذكم اللّه‌خالغو فى ايمانكم الاية اى لايواٴخذكم بالاثم فى الحلف اذا كفرتم ya'nī kefāreti verilen yemīniŋ vebāli (bir fiil ve hareketin ahiretçe olan mes'uliyeti ve akibet-i vahîmesi, günahı) sāḳıṭ olmaġıla defter-i ḥuḳūḳa ḳayd olunmayup heder ü sāḳıṭ oldığından Ḥaḳḳ -celle ve 'alā- ol ḥālifi (yemin edeni) mu'āḫaẕe ve 'iḳāb eylemez (hesaba çekmez ve ceza vermez). Lākin mü'ellif Beṣā'irde bu ma'nāyı ṣīġa-i temrīż ile (maraza nisbet etmekle, hastadır, zayıfdır demekle) ẕikr edüp ve yemīn-i laġvı (an-

---

[24] Ayraç içindeki karşılıklar, asıl metinden olmayıp metnin anlaşılması için tarafımızdan verilmiştir. A. B.

[25] Meḥmed Bin Muṣṭafā El-Vānī, Lûġat-i Van Ḳulı, 2. C. Fī Dārü'ṭ-Ṭıbā'ati'l-Ma'mūre, C. 2, s. 721, Fī Beldeti'ṭ-Ṭayyibeti'l Ḳosṭanṭiniyye, 1218. Ayrıca **laġw** (v.n.) Talking triflingly and nonsensically (saçma sapan ve anlamsız, boş bir şekilde konuşmak); barking (a dog) (köpek havlamak) … Steingass, F., A Comprehensive Persian-English Dictionary, 3. Basım, Librairie Du Liban, s. 1125, Beyrut, 1975.

[26] Mütercim Aḥmed 'Āṣım, El-Oḳyānūsü'l-Basīṭ fī Tercemeti'l-Ḳāmūsi'l-Muḥīṭ, Dördüncü Ṭab'ı, Maṭba'atü'l-Baḥriyye, C. 4, s. 1164, İstanbul, 1305.

[27] Meḥmed Bin Muṣṭafā El-Vānī, Lûġat-i Van Ḳulı, 2. C. Fī Dārü'ṭ-Ṭıbā'ati'l-Ma'mūre, C. 2, s. 721, Fī Beldeti'ṭ-Ṭayyibeti'l Ḳosṭanṭiniyye, 1218.

lamsız, boş, faydasız yemini) ‘aḳd-ı ḳalb ta‘alluḳ eylemeyerek (kalp akdıyla alakalandırılmayarak, kalp bağıyla ilişkilendirilmeyerek, kalpten söylenmeyerek) ya‘nī eṢnā-yı kelāmda (kelam esnasında, söz esnasında) min ġayri fikrin ve lā-rü’yeti (fikirsizlikten ve rü’yetsizlikten, düşüncesizlikten ve görmezlikten) sabḳ-ı lisān eden (lisana sabk/takaddüm eden, daha önce söyleniveren) yemīn ile ta‘rīf eyledi; ḫilāl-i kelāmda (kelam arasında, söz arasında) lā-va’llāhi (Hak taala hakkı için değil) ve belī va’llāhi (evet Hak taala hakkı için) dedikleri gibi ve Cevherī لغو laġv kelimesini kelb ürmek ma‘nāsıyla tefsīr ve bir beyitle istişhād eylemekle (şahit getirmekle, davayı ispat için delil getirmekle) bu ta‘bīri bāṭıldır (hakikatsizdir, asılsızdır); beyt-i merḳūmda (rakam olunmuş beyitte, bâlâda zikr olunan beyitte, adı geçen beyitte) vāḳi‘ (olan, bulunan) kilāb (kelpler, köpekler) lafẓından murād (irade olunan, istenilen, maksat) İbni Rebī‘a bin ‘Āmirdir; yoḫsa kelbiŋ cem‘i değildir ve beyt-i merḳūm budur: * فلاتلعى لغيرهم كلاب * وقلنا للدليل اقم اليهم*”[28]

Vankulu ve Okyanus’un verdiği bilgileri değerlendirdiğimizde önce eylem olarak “hakikatsiz, asılsız nesne ortaya çıkmak” ve sonra ad olarak “sayılmayan, anlamsız, boş nesne” tanımının verildiğini görüyoruz.

Vankulu lügatinin *‘lagv’,* “**bir bāṭıl nesne ṣādır olmaḳ** (hakikatsiz, asılsız nesne ortaya çıkmak)” tanımına karşılık Okyanus, “**mu‘teddun bih olmayan** (sayılmayan) **herze ve bīhūde** (anlamsız ve boş) **nesne**” biçiminde tanımladığı görülüyor. Yine Vankulu *‘laġv’*, “**şol yemīne** (anda) **daḫı derler ki ḳalb anuŋ üzerine ber-ḳarār olmaya** (karar vermiş olmaya)” tanımlaması da “anlamsız, bir anda söyleniveren, ciddiye alınmayacak söz” demektir ve Okyanus bunu ”**yemīn-i laġv**, (anlamsız, boş, faydasız yemin) **‘aḳd-ı ḳalb ta‘alluḳ eylemeyerek** (kalpten söylenmeyerek) ya‘nī **eṢnā-yı kelāmda** (kelam esnasında, söz esnasında)) **min ġayri fikrin ve lā-rü’yeti** (düşüncesizlikten ve görmezlikten) **sabḳ-ı lisān eden** (daha önce söyleniveren) **yemīn** ile ta‘rīf eyledi” biçiminde tanımlamıştır.

İkinci olarak da *‘laġā’* köküne ‘savt’ (ses, ün) ve *‘laġv’* ‘tekellüm eylemek’ (kelam etmek, söz söylemek)” anlamlarının verildiğini görüyoruz.

Vankulu lügatinin, *‘laġā’* sözünde ad olarak “**ṣavt**a daḫı derler” ve eylem olarak “**bir nesneye ḥarīṣ olmaġ**a daḫı derler” açıklamasının yanında Okyanus’un ‘laġv’ maddesinde “**tekellüm eylemek** (kelam etmek, söz söylemek) anlamını verdiğini görmekteyiz. Öteki anlamlar Arapçaya özgüdür ve bizde kullanılmamaktadır.

Yine Okyanus’ta ‘lagv’ ile ilgili olarak verilen anlam ise şöyledir:

“Aṣl لغو laġv, **ḳuş cıvıldısı**na mevżū‘dur (vazolunmuştur, konulmuştur). Ba‘dehu (ondan sonra) **mefhūmsuz bīhūde kelām**da (anlamsız ve boş sözde) isti‘māl olundu (‘amel olundu, kullanıldı). **Her ḳavmiŋ kendi lisānları üzere olan kelām**a لغة lüġat ıṭlāḳı (adı verilmesi) ma‘nā-yı mevżū‘dan (konuluş anlamından) yāḫud ẕikr olunan (anılan) ma‘nā-yı mecāzdan (mecaz anlamından) me’ḫūẕdur (ahzolunmuşdur, alınmışdır)”[29]

Yukarıdaki metinlerden anlaşıldığı üzere *‘lagv’* eyleminin önce hayvana özgü olan ses yansıması “ötmek, ses vermek; ses çıkarmak” anlamında kullanıldığı; daha sonra insana özgü “lakırtı etmek, tekellüm etmek, söz söylemek, konuşmak” anlamına genişlemiş olduğu düşünülebilir.

[28] Mütercim Aḥmed ‘Āṣım, El-Oḳyānūsü’l-Basīṭ fī Tercemeti’l-Ḳāmūsi’l-Muḥīṭ, Dördüncü Ṭab‘ı, Maṭba‘atü’l-Baḥriyye, C. 4, s. 1164, İstanbul, 1305.

[29] age. C. 4, s. 1164.

Ad olarak ilk/konuluş anlamı olan 'kuş cıvıltısı'ndan sonra laklak[30], gak[31] guk[32], laga luga[33], lakırtı[34] türünden çıkarılan sesler, "anlamsız, boş söz" olarak adlandırılmıştır. Daha sonra "her kavm ve topluluğun kendi dilek ve isteklerini bildirdikleri kelam, söz" anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

Başlangıçta insanlar, her konuda doğayı taklit etmiş (yansılamış) ve doğada duydukları seslere benzer sesler çıkararak birtakım sözcükleri taklit yoluyla kazanmışlardır. Dilin türeyişini bütüyle açıklamasa da taklit (yansıma, onomatopée) kuramı, dilin birtakım sözcüklerinin taklit yoluyla kazanıldığını göstermektedir. Bilindiği gibi bu kuramı Alman doğu bilimci ve dil bilgini Max Müller (1823-1900) kurmuştur. Bu kurama göre "dil, *bow-wow* gibi yansıma, ses taklidi ve işaret seslerinden doğmuştur"[35] "Wilhelm Wundt (1832-1920), (İçtimaî ruhiyatın ana hatları) unvanı altında üç büyük ciltlik bir eser neşretmiştir ki bunun I incisi dil (sprache)… mevzusuna tahsis edilmiştir... IV-üncü bölümde ise asıl ses taklitlerinden yani onomatopelerden bahsediliyor… Wundt 1 inci bahiste rabe (karga), quacquen (vak vak etmek), bellen (havlamak) gibi doğrudan doğruya ses taklidi sözler ile; diğer bir tasavvur veya haraketi tasvir eden schlottern (sendelemek), flittern (pırıldamak), wimmeln (kaynaşmak) gibi yarı taklidi sözleri birbirinden ayırt etmek lüzumunu bildiriyor."[36] İnsanlar çevrelerinde duydukları çik çik ya da İngilizcedeki tweet 'kuş yavrusunun cıvıltısı'[37], twitter 'kuşların civ civ ses etmeleri (> hafifce gülüşüp bakışarak söyleşmek)'[38], hav hav, gak, guk gibi sesleri yansılayarak sözcükler edinmişlerdir. 'Lagv' sözcüğü de onlardan birisidir.

Nitekim leyleğin çıkardığı ses 'laklak'tır, bu sesten dolayı Arapçada leyleğe de 'laklak'[39] denmektedir. Türkçedeki "Leyleğin ömrü laklakla geçer" sözü "Aralıksız boş lakırtılarla vakit geçirmek" anlamında kullanılmaktadır. Karganın çıkardığı ses 'gak', guguk kuşunun çıkardığı ses 'gu-guk', muhtemelen konuşmada yumuşak g'nin eriyip düşmesiyle 'guk' olmuş ve buradan "gak guk etmek" (anlaşılmaz biçimde konuşmak) kullanımı ortaya çıkmıştır.

---

30 **laklak –ğı** sf. (lâklâk) Ar. laḳlāḳ 1. Leyleğin gagasıyla çıkardığı ses. 2. ara vermeden söylenilen saçma sapan söz dizisi, gevezelik. laklak etmek karşılıklı, gelişigüzel, havadan sudan kunuşmak. ve **laklaka** is. (lâklâka) Ar. laḳlāḳa esk. Gereksiz, anlamsız, boş söz. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Saray Matbaacılık AŞ, s. 1573, Ankara, 2011.

31 **gak** a. Karganın çıkardığı ses. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Saray Matbaacılık AŞ, s. 899, Ankara, 2011.

32 **guguk** (t. s.) Mayıs ayında bu sesi tekrar ederek öten gövercin büyüklüğündeki kuş. Biriyle eğlenmek için de kullanılır. Ali Seydi, Resimli Yeni Türkçe Lûgat, Cihan Matbaası, s. 391, İstanbul, 1929.

33 **laga luga** a. "Boş konuşmak" anlamındaki **laga luga etmek** (veya **yapmak**) deyiminde geçen bir söz. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Saray Matbaacılık AŞ, s. 1570, Ankara, 2011. (10. Baskı'da olmayan fakat 11. Baskı'da a. [<ad] kısaltmasından sonra *Bulg*. [<Bulgarca] kısaltması konmuş; bu kısaltma buraya yanlışlıkla girmiş olmalı. Çünkü bu sözün Arapçadan geldiğini bu açıklamalar açıkça göstermektedir.

34 **lakırtı** a. 1. söz, laf… 2. *mec*. Boş söz, dedikodu, laf… age. 1572. **lakırdı** i. yans. § 1. söz, kelime: Bu nasıl lakırdı böyle? Aman lakırdımızı bitirelim de öyle gidelim. [Osm. kelâm; İng. word; Fr. Mot, parole]; § 2. Boş söz ve dedikodu, laf: Lakırdıdır o, aldırma. İng. Talk, word, gossip; Fr. Conversation]… Pars Tuğlacı, Okyanus, 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük, Pars Yayınevi, Sermet Matbaası, C.II, s. 1763 İstanbul, 1971; "İşte Türkçenin Eski Türkçe devrinde **alakır-**: "bağırmak, haykırmak", **alakırış-:** "bağrışmak" (EDPT) şekillerinde karşılaştığımız kelimemiz, kelime vurgusunu sona alan Türkiye Türkçesinde vurgusuz ilk hece ünlüsünü terk ederek, *alakır-tı> lakırtı> lâkırdı şeklini almıştır." Karaağaç, Günay, Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri, Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 562, s. 270, Ankara, 1998.

35 Dilâçar, A. Dil, Diller ve Dilcilik, TDK Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 7, Ankara, 1968.

36 Özdem, Ragıp Hulûsi, Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış, Alâeddin Kıral Basımevi, s. 116, 121, Ankara, 1944.

37 Redhouse, J. W., Yeni Redhouse Lûgati, Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, Kenan Matbaası (ve Osman Yalçın Matbaası), s. 1111, İstanbul, 1950.

38 **twitter**, 1. yüreğin hafîfce bir helecânı 2. halkın ve kuşların civ civ gibi sesi. Redhouse, James. W. (li-Ceyms Redhavzi'l-İngilizī), Kitāb-ı Lehcetü'l-Ma'ānī - A Lexicon, English And Turkish, Fifth Impression, Printed for the American Board of Missions, By H. Matteosian, s. 770, Constantinople, 1922. **twitter** (twitəı) v.i & t. (-ed) & n. cıvıldamak, kıs kıs gülmek; yüreği çarpmak, helecan gelmek; v.t. cıvıldar gibi söylemek; n. cıvıltı; helecan. Redhouse, J. W., Yeni Redhouse Lûgati, Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, Kenan Matbaası (ve Osman Yalçın Matbaası), s. 1112, İstanbul, 1950.

39 **laḳlaḳ** {ism-i mü'ẕekker. Ar. 1. leklek (> leğlek > leylek) denilen ma'rūf büyük ḳuş. 2. bu ḳuşuŋ ġaġasını birbirine urarak çıḳardığı ses: Leyleğiŋ 'ömri laḳlaḳla geçer. 3. boş laḳırdı, gevezelik, bilā-fāṣıla söylenilen şaçma şapan sözler. Şemse'd-dīn Sāmī, Ḳāmūs-ı Türkī, İḳdām Maṭba'ası, s. 1243, Dersa'ādet, 1317.

‘Lagv‘ sözü illetli harfleri bakımından vāvī bir köktür. Arapça sözlüklerde illetli harfler birleştirilerek elifle ‘lagā’ yazılır; zaten Vankulu Lügati bu sözün son ünlüsünü “elifin kasrıyla” diyerek kısa olduğunu söylemektedir. Bu nedenle ‘lagā’ sözünün ünlüsü ‘laga’ biçimine kısa söyleniyor. ‘Lügat’ sözü ise Arapçada sonundaki yuvarlak te (tâ-yi müdevver) telaffuz edilmeden ‘lûga’ biçiminde telaffuz ediliyor. Dolayısıyla konuşmanın ögeleri olan ‘lagv’ ve ‘lügat’, kök anlamına uygun olarak ‘laga luga etmek’ (lüzumsuz, boş konuşmak) biçimde bir kullanım ortaya çıkarmıştır.

Vankulu Lügati *‘lüġat’* ve *‘lüġāt’* sözünü şöyle açıklamaktadır.

لغة lüġat lāmıŋ żammı ve ġaynıŋ taḫfīfiyle, **şol lafẓdır** (sözdür) **ki anuŋ ile her ḳavm kendi murādından** (irade ettiğinden, isteğinden, dileğinden) **ta‘bīr ederler** (manayı elfaz ile izhar ve beyan eylerler, söz ederler). Aṣlı **لغى laġy** yāḫud **لغو laġv**dır; hā vāvdan ‘ivażdır (ha, vava karşılıktır, vavdan değişmiştir).[40]

لغى lüġā lāmıŋ żammı ve elifiŋ ḳaṣrıyla (kısaltılmasıyla), cem‘i **lüġatler** ma‘nāsına; برة bürat ile خرى bürā gibi ve برة bürat, deve burunluġuna derler ki ol deve burnuna geçürdükleri ḫalḳadır.[41]

لغات lüġāt lāmıŋ żammıyla, keẕālik cem‘i. ‘Arab ṭā’ifesiniŋ ba‘żısı معت لغاتهم sem‘atü lüġātehüm daḫı derler, tānıŋ fetḥiyle, tā’-i cem‘i hā üzere vaḳf olunan tāya teşbīh etmekle.[42]

Okyanus ‘lügat’ sözüyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

لغة lüġat lāmıŋ żammı ve ġayn-ı mu‘cemeniŋ fetḥiyle, **şol** (şu)[43] **aṣvātdan** (savtlardan, seslerlerden, ünlerden) **‘ibāretdir** (oluşur) **ki anlar ile her ḳavm ve ṭā’ife** (toplum ve topluluk) **ya‘nī her ṣınıf-ı insānī** (insan sınıfı) **ġaraż ve merāmlarından** (dilek ve isteklerinden) **ta‘bīr ederler** (beyan ederler, söz ederler), ‘Arabī (Arapça) ve Fārisī (Farsça) ve Türkī (Türkçe) gibi, cem‘i (çoğulu) لغات lüġāt (lüġa:t) ve لغون lüġūn (lüġu:n) gelür, lāmlarıŋ żammıyla. Mü’ellifiŋ cem‘ bünyesiyle ta‘rīfi (çoğul yapısıyla açıklaması) envā‘ ve eṣnāf i‘tibārına (nev‘ler ve sınıflar [türler ve cinsler] kabulüne) mebnīdir (bina edilmiştir, dayandırılmıştır). Bu **tekellüm ve telaffuẓ** (kelam etme ve lafz etme, söz söyleme) ma‘nāsından me’ḫūẕdur (ahzedilmiştir, alınmıştır). Aṣl fa‘l veznindedir ki لغو laġv idi, شبه **ṣubh**[44] kelimesi gibi, hā’ vāvdan ‘ivażdır (ha, vava karşılıktır, vavdan değişmiştir). Şāriḥ der ki aṣl لغو laġv, **ḳuş cıvıldısı**na mevżū‘dur (vazolunmuşdur, konulmuştur). Ba‘dehu (ondan sonra) **mefhūmsuz bīhūde kelām**da (anlamsız ve boş sözde) isti‘māl olundu (kullanıldı). **Her ḳavmiŋ kendi lisānları üzere olan kelām**a لغة lüġat ıṭlāḳı (adı verilmesi) ma‘nā-yı mevżū‘dan (konuluş anlamından) yāḫud ẕikr olunan (anılan) ma‘nā-yı mecāzdan (mecaz anlamından) me’ḫūẕdur (ahzolunmuşdur, alınmışdır).[45]

Yine yukarıda verilen bilgi başka kaynaklarda da kısaltılarak tekrarlanmaktadır.

---

[40] Meḥmed Bin Muṣṭafā El-Vānī, Lûġat-i Van Ḳulı, 2. C. Fī Dārü’ṭ-Ṭıbā‘ati’l-Ma‘mūre, C. 2, s. 721, Fī Beldeti’ṭ-Ṭayyibeti’l Ḳosṭanṭiniyye, 1218.

[41] age. C. 2, s. 721,

[42] age. C. 2, s. 721.

[43] Ayraç içindeki karşılıklar, asıl metinden olmayıp metnin anlaşılması için tarafımızdan verilmiştir. A. B.

[44] شبه Şubh Ar. Şānıŋ żammı ve bānıŋ taḫḳīḳiyle, ḥavżıŋ vasaṭına denür ve cemā‘at ma‘nāsınadır; ‘alā ḳavl bir bölük süvārīlere denür; cem‘i ثبات Şübāt ve ثبون Şübūn gelür, Şānıŋ żammıyla. *Şāriḥiŋ beyānına göre aṣlı شبى Şeby idi. Mütercim Aḥmed ‘Āṣım, El-Oḳyānūsü’l-Basīṭ fī Tercemeti’l-Ḳāmūsi’l-Muḥīṭ, Dördüncü Ṭab‘ı, Maṭba‘atü’l-Baḥriyye, C. 4, s. 889, İstanbul, 1305.

[45] Mütercim Aḥmed ‘Āṣım, El-Oḳyānūsü’l-Basīṭ fī Tercemeti’l-Ḳāmūsi’l-Muḥīṭ, Dördüncü Ṭab‘ı, Maṭba‘atü’l-Baḥriyye, C. 4, s. 1164, İstanbul, 1305.

"Lüġat kelimesi, her millet ve ḳavmiŋ maḳāṣıd-ı fikriyyelerini (fikrî maksatlarını, düşünce ile ilgili isteklerini) ifādeye vāsıṭa olan aṣvāt-ı maḫṣūṣeden (hususi savtlardan, özel seslerden, ünlerden) 'ibāretdir ki cem'i lüġāt ve lüġūn gelir.

Lafẓ-ı meẕkūruŋ aslı tekellüm ve telaffuẓ ma'nāsında ve fa'l vezninde olan laġvdan me'hūẕ ve āḫirindeki hā' (imlā-yi 'Arabīsinde) vāvdan 'ivażdır."[46]

Yukarıdaki metne göre *lüġat* "ses, lakırtı, söz" anlamındadır. *Lüġat* adı Arapça *laġv* eylem köküne dayanır ve eylem olarak "tekellüm etmek (söz söylemek)" anlamına gelir. Ad olarak "kuş cıvıltısı" demektir. Sonra "anlamsız boş söz" olarak kullanıldı. Daha sonra ilki olan konuluş anlamından ya da ikincisi olan mecaz anlamından "her kavmin kendi dillerinde kullandıkları "savt, lakırtı, kelam, söz" anlamında kullanılmaya başlandı. Kısaltırsak "ses, lakırtı, söz" anlamındadır. Çoğulu ise uzun a ile *lüġāt*, "sesler, lakırtılar, sözler" demektir ki; buradan sözün ya da sözlerin bütününü ifade eden "dil" anlamını kazandığı görülüyor. Tekil olarak *lüġat* "ses, lakırtı, söz; dil"; çoğul olarak *lügāt* ise "sesler, lakırtılar, sözler; diller" demektir. Buna göre "Türk Lügatleri Divanı" ya da "Türk Kelimeleri Divanı" ya da "Türk Sözleri Divanı" denilebilir.

Kamus-ı Türkî yazarı 'lügat' sözünü sözlüğünde şöyle açıklamaktadır.

لُغات lüġāt { ism-i mü'enneṢ cem'. Ar. müfredi: لغت lüġat.[47]

لُغَت lüġat { ism-i mü'enneṢ Ar. cem'i: لغات lüġāt. [aṢlı: لغوة. — terkībāt-ı 'Arabiyyede لغة lüġat ve لغه lüġa] 1. Lisān, bir ḳavm ve ümmetiŋ söylediği lisān: Lüġat-ı 'Arab, lüġat-ı Fars. 2. Bir lisānı terkīb eden kelimelerin beheri, kelime, söz, lüġat-ı 'Arabiyye, lüġat-ı me'nūse; Ma'nāsını anlamadığım bir lüġat işitdim; Kendisi çok lüġat bilir. 3. Bir lisānıŋ kelimeleriyle ma'nāları aṣıl ve iştiḳāḳları 'ilmi. Fr. lexicologie: 'İlm-i lüġatte yed-i ṭūlā ṣāḥibidir; 'ulemā-yı lüġat. 4. Bir lisānıŋ kelimelerini bir tertīb-i maḫṣūṣda ḥāvī olup ma'nālarını beyān eden kitāb, 'ilm-i lüġatte yazılmış müretteb kitāb, ḳāmūs: Lüġat-ı 'Arabiyye, lüġat-ı Farsiyye, 'Arabiyyeden Türkçeye lüġat kitābı. 5. ıṣṭılāḥ muḳābili, lisān-ı fennī ve edebīniŋ ġayri olan lisān-ı 'ādī: Bu kelime lüġatde şu ve ıṣṭılāḥ-ı füḳahāda bu ma'nāya gelir. Ehl-i lüġat, 'ulemā-yı lüġat, luġaviyyūn, Fr. Lexicographes, lexicologues.[48]

Görüldüğü gibi Şemseddin Sami, 'dil'i birinci sıraya almıştır. Çünkü insanların söylediği 'sesler', 'sözler'in genişlemesiyle 'söz öbekleri, söz dizileri, cümleler' oluşmuş, bunların hepsine 'dil' denmiştir. Bu yüzden zamanla bu anlam yaygınlaşmış ve yazar 'dil'i birinci sıraya almıştır. Yazarın sıralaması özet olarak şöyledir:

1. dil 2. söz 3. bir dilin sözleriyle anlamları, kök ve türevleri bilgisi, sözlük bilimi 4. sözlük 5. terim karşıtı (sözlük anlamı), fen ve edebiyat dilinin dışındaki alışılmış dil: [ehl-i lügat: sözlük yazarı, sözlük bilgini, sözlükçü].

Hans Wehr, modern yazı dili Arapçasında *'lüġat'* sözünün şu anlamlara geldiğini belirtmektedir.

لغة luġa pl. *-āt* language (dil, lisān, zebān, lügat); dialect (dil, lisān, zebān; bir lisānın zamān yāhud mevki' cihetiyle vāki' olan başka başka nev'i); idiom (ta'bīr, şīve-i lisān, ıstılāh; lisān, lügat, zebān, dil); vernacular (ana dili; şive, lehçe); lingo (lehçe, anlaşılmaz dil), jargon (anlaşılmaz dil veya söz; bozuk şive; karışık lehçe); word (söz, lakırdı, lafz, kelime; ta'bīr; kelām); expression (ta'bīr; ifāde,

[46] 'Abdu'r-raḥmān Fehmî, Medresetü'l-'Arab, Birinci Ṭab'ı, Birinci Cild, Maṭba'a-ı Ebu'ż-żiyā, s. 58, Ḳosṭanṭiniye, 1304 (1888).
[47] Şemse'd-dīn Sāmī, Ḳāmūs-ı Türkī, İḳdām Maṭba'ası, s. 1241, Dersa'ādet, 1317.
[48] age. s. 1241.

ta‘rīf; kelime, lafz; çehrenin yāhud göz ve ağzın tarz ve edāsı), term (ta‘bīr; ıstılāh; lafz, kelime); اللغة classical Arabic.|[49]

III- ‘Divan’ sözünün kaynaklardaki anlamları

Dīvānü Lüġāti’t-Türk için yukarıda “Türk Sözleri Divanı” denmişti. Şimdi de ‘divan’ sözünü de açıklayalım:

Divan, (Far.), Ar. *dūn* köküne dayanır ve *dūn* sözü eylem olarak “yazmak, kaydetmek, deftere yazmak, deftere geçirmek, deftere dahil etmek” demektir; ad olarak “alçak, aşağı, altta; akreb (en yakın), ednā (en aşağı)” anlamlarına gelir.

‘Divan’ sözü ile ilgili olarak önemli kaynaklardan biri olan Hans Wehr’in Arapça-İngilizce sözlüğünde sözcük şöyle veriliyor.

[1]دون dūn II to record (yazmak, kaydetmek, tescil etmek, zapt etmek), write down (yazmak, kaydetmek; zapt etmek), set down (yere komak; kaydetmek, yazmak), put down in written (ه s.th.) (bir şeyi yazılı [el yazısı] olarak kaydetmek); to enter (girmek, kaydetmek, yazmak, tahrir etmek, deftere dahil etmek), list (listeye geçirmek, deftere yazmak), register (kaydetmek, deftere geçirmek, yazmak), book (ه s.th.) (bir şeyi deftere kaydetmek); to collect (ه poems) (gazelleri ve kasideleri [şiirleri] toplamak, bir araya getirmek) | دون شرطا *(şarṭan)* to stipulate a condition (bir şarta, kayda bağlamak) V. to be recorded (kaydedilmiş olmak), be written down (deftere yazılmış olmak), be put down in written (deftere [el yazısı ile] yazılmış olmak).[50]

Maddeler hâlinde yazarsak şu karşılıkların verildiği görülüyor:

Yazmak, kaydetmek, tescil etmek, zapt etmek;

Yazmak, kaydetmek; zapt etmek;

Yere komak; kaydetmek, yazmak;

Bir şeyi yazılı [el yazısı] olarak kaydetmek;

Girmek, kaydetmek, yazmak, tahrir etmek, deftere dahil etmek;

Listeye geçirmek, deftere yazmak;

Kaydetmek, deftere geçirmek, yazmak;

Bir şeyi deftere kaydetmek;

Gazelleri ve kasideleri [şiirleri] toplamak, bir araya getirmek.

Bir şarta, kayda bağlamak;

Kaydedilmiş olmak;

Deftere yazılmış olmak;

Deftere [el yazısı ile] yazılmış olmak.

---

[49] Wehr, Hans, A Dictionary of Modern Written Arabic, Arabic-English, Edited by J. Milton Cowan, Otto Harrassowitz, s. 870, Wiesbaden, 1974.

[50] age. s. 303.

Okyanus ise bu madde ile ilgili şu bilgileri veriyor:

دون **dūn** dālıŋ żammıyla **fevḳ kelimesiniŋ naḳīżı**dır (üst, yukarı kelimesinin zıddıdır), **ġāyet** (uç) **mertebeden berü** demekdir ki andan **aşaġıca** ta'bīr olunur. Mü'ellifiŋ Baṣā'irde beyānına göre 'inde'l-ba'ż دنو **dünüvv maḳlūbı**dır (kalb olunmuşudur, dönüşmüşüdür) ve دون dūn, ẓarf olur, **aḳreb** (daha karîb, pek yakın, en yakın) ma'nāsına ve **öŋ** ma'nāsına gelür ve **eŋse** ma'nāsına olur ve **fevḳ** (üst, yukarı) ma'nāsına gelmekle evvel ile żıdd olur ve **ġayr** (başka, özge) ma'nāsına gelür… Buŋa göre دون dūn, **fevḳ** (yukarı) ve **'alā** (üzere, üst, fevk) ma'nāsına olur ve دون dūn, **şerīf** ('izzet ve şeref sahibi, mübarek, mukaddes) ma'nāsına gelür ve **ḫasīs** ve **kemter** (çok haset, alçak, dūn ve hakīr, daha dūn, daha aşağı) ma'nāsına olmaġıla żıdd olur ve **emir** ma'nāsına olur ki murād (irade olunan, istenilen, maksat) emr-i ḥāżırdır, isim-fi'il olur ve **va'īd** (va'd etmek, şerr ve muṣībet va'd etmek; tenzir, ceza va'd etmek, bir kimseyi fenalığa müte'allik va'd ile korkutmak) ma'nāsınadır ve **aḳreb** (daha karīb, pek yakın, en yakın) ma'nāsına olur ki ẓarf olur ve **ḳabl** (ön, evvel) ma'nāsına olur ve **ḥaḳīr** ve **saḳaṭ** (kadr ü değeri olmayan, ḫ˅or, deni ve sakat) ma'nāsına olur. Mütercim der ki: Ba'żı muḥaḳḳiḳīn (tahkik ediciler, araştırıcılar) dediler ki دون dūn kelimesi fi'l-aṣl ادنى مكان من الشئ **ednā mekānı mine'ş-şey'** (bir şeyden daha aşağı olan mekân/yer) ma'nāsına mevżūdur (vaz'olunmuştur, konulmuştur) ve tedvīn-i kitāb (kitap tedvini, defterlerin bir araya getirilip toplanması) bundan me'ḫūẕdur (ahzolunmuştur, alınmıştır), zīrā ba'żı varaḳa (bir tek yaprak veya kâğıt) ba'żihi taḳrīb olunur (yaklaştırılır), ba'dehu (ondan sonra) ittisā' olunup (vüs'atlenip, genişleyip) aḥvāl ve rütbelerde isti'āre olundı ('âriyet olarak kullanıldı, ödünç alınarak kullanıldı) ve دون dūn denür ḳażāsında bir ḳarye (köy) adıdır ve Hemedān ḳażāsında bir ḳarye adıdır. Ba'żen anıŋ nisbetinde ḳāf ziyāde edüp dūneḳī denür.[51]

Burada *'dūn'* sözünün ad olarak açıklandığını görüyoruz. Yine Mütercim Asım bazılarına göre bu sözün "دنو dünüvv" eyleminden kalbolduğunu (dönüştüğünü) söylüyor.

Okyanus'a göre *'dünüvv'* ve *'denāvet'* sözleri 'yakın olmak' anlamındadır. Yine aynı kökten gelen *'denī'* sözü 'alçak, aşağı olma' ve *'denā'et'* 'alçaklık, aşağılık' anlamlarına gelir ki *'dūn'* sözüyle anlam bakımından örtüşmektedir.

Yine Okyanus'un verdiği bilgiye göre *'ednā'* sözünün müennesi olan *'dünyā'* sözünün bu biçimde adlandırılması uḫrāya (başka, diğer; âhir'in müennesi), âhirete nisbetle akreb (daha yakın, pek yakın) olmasından dolayıdır.

Kamus-ı Türki yazarı sözlüğünde *'dūn'* sözünü şöyle açıklıyor:

دون **dūn** { ṣ. Ar. 1. alçaḳ, denī, ẕelīl: dehr-i dūn. 2. aşağı: dūn rütbe, dūn fi'āt. 3. altda, aşağıda olan; mādūn = altda bulunan, mā-fevḳ muḳābili.[52]

Şimdi de *'divan'* sözünün kaynaklarda verilen anlamına bakalım:

Hans Wehr Arapça-İngilizce sözlüğünde دون dūn maddesi altında *'divan'*ı şöyle açıklamaktadır:

ديوان ***dīwān*** pl. دواوين *dewāwīn* account books of the treasury (in the older Islamic administration) ([Eski İslamî yönetimlerde] hazine defteri); divan (meclis-i hümayun; divan odası, meclis, salon; divan, sedir, minder), collection of poems written by one author (bir yazar tarafından yazılmış şiir koleksiyo-

[51] Mütercim Aḥmed 'Āṣım, El-Oḳyānūsü'l-Basīṭ fī Tercemeti'l-Ḳāmūsi'l-Muḥīṭ, Dördüncü Ṭab'ı, Maṭba'atü'l-Baḥriyye, C. 4, s. 617, İstanbul, 1305.

[52] Şemse'd-dīn Sāmī, Ḳāmūs-ı Türkī, İḳdām Maṭba'ası, s. 234, Dersa'ādet, 1317.

nu/derlemesi); governmental office (devlet dairesi, hükümet kalemi, yönetim ofisi), administrative office (yönetim ofisi); chancellery (yüksek mahkeme dairesi, kalemi), office (ofis, kalem, oda), bureau (büro, yazıhane, daire; şube), secretariat (sekreterya); council of state (Şurayı Devlet, Danıştay), cabinet (kabine; küçük oda; kabine, icra vekilleri heyeti, bakanlar kurulu); council (meclis, istişare meclisi, divan, şûra), consultative assembly (istişare meclisi, danışma meclisi), board of advisers (danışma meclisi), executive committee (icra komitesi); government (hükûmet, idare, devlet; vekiller heyeti, bakanlar kurulu); court of justice (mahkeme), tribunal (mahkeme, hakim huzuru); hall (divanhane, mahkeme); davenport (küçük ve süslü yazıhane; sedir, divan), divan; (railway) compartment ([demir yolu] kompartıman, bölme, kısım, göz) | لغة الدواوين *luġat ad-d*. official jargon (resmî jargon, memur jargonu; resmî anlaşılmaz karışık ta'bīrāt, resmî anlaşılmaz dil veya söz), officialese (tumturaklı resmî dil; devlet memurlarının kullandığı, zor anlaşıldığı kabul edilen dil); ديوان التفتيش inquisitional court (sorgu/sorgulama mahkemesi); the Inquisition (Engizisyon mahkemesi).[53]

Maddeler hâlinde söylersek:

(Eski İslamî yönetimlerde) hazine defteri;

Meclis-i hümayun; divan odası, meclis, salon; divan, sedir, minder;

Bir yazar tarafından yazılmış şiir koleksiyonu/derlemesi;

Devlet dairesi, hükûmet kalemi, yönetim ofisi;

Yönetim ofisi;

Yüksek mahkeme dairesi, kalemi;

Ofis, kalem, oda;

Büro, yazıhane, daire; şube;

Sekreterya;

Şura-yı Devlet, Danıştay;

Kabine; küçük oda; kabine, icra vekilleri heyeti, bakanlar kurulu;

Meclis, istişare meclisi, divan, şûra;

İstişare meclisi, danışma meclisi;

Danışma meclisi;

İcra komitesi;

Hükûmet, idare, devlet; vekiller heyeti, bakanlar kurulu;

Mahkeme;

Mahkeme, hakim huzuru;

Divanhane, mahkeme;

Küçük ve süslü yazıhane; sedir, divan;

(Demir yolu) kompartıman, bölme, kısım, göz;

Resmî jargon, memur jargonu; resmî anlaşılmaz karışık ta'birat, resmî anlaşılmaz dil veya söz;

Tumturaklı resmî dil; devlet memurlarının kullandığı, zor anlaşıldığı kabul edilen dil;

Sorgu/sorgulama mahkemesi;

Engizisyon mahkemesi.

[53] Wehr, Hans, A Dictionary of Modern Written Arabic, Arabic-English, Edited by J. Milton Cowan, Otto Harrassowitz, s. 303, Wiesbaden, 1974.

İslam Ansiklopedisi'nin 'divan' maddesinde şu açıklamaları buluyoruz:

"Dīvān (cem. devāvīn) … aslen Farsça bir söz olup, esasında (yazı ve insan hakkında) topluluk ifâde eder. Kelimenin türk, fars ve arap dillerinde belli-başlı mânaları şunlardır. **1. Kuyudât defteri.** Eski Suriye ve Mısır'da yunan dilinde umûmî hesap defterleri tutulurdu. Bu usûl buradan İran'a intikal etmiş ve bunlara pehlevî dilinde *dēvān* adı verilmişdir. İslâm fütuhatının ilk yıllarında araplar da İran'dan bu şekilde defter tutma usûlünü ve onunla birlikte tâbirini almışlardır. (bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*, İstanbul, 1941, s. 4 v.d.); **2. Devlet işlerinin idâresi ile alâkalı encümen.** Abbâsîlerden başlamak üzere, bu tâbir müslüman devletlerinde ilk defa mâlî işlerle meşgûl olan dâireye (*dīvān al-zimâm*) alem olmuş ve bilâhare mânası genişleyerek daha Abbâsîler zamanında, bununla en yüksek idâre makamı (*dīvān al-ṭavḳī'*) kasdedilmiştir. (v. Kremer, *Culturgesch.,* I, 198). Bundan sonra da muhtelif devlet encümenleri bu adı almışlardır… **3. Her hangi bir mevzû üzerinde tedvin edilmiş eser.** *Dīvān luġāt al-Turk* gibi kullanışlarda tesbit edilen bu en geniş mâna zamanla darlaşmıştır. İlk olarak müteaddid şairlerin seçme manzumelerini toplayan müntahabât mânasına (msl. Abû Tammām'ın *Dīvān al-ḥamāsa* adı ile arap şâirlerinden topladığı şiirler) gelirken, sonraları bir şâirin manzûm yazılarını toplayan kitaba alem olmuştur. Önceleri bu gibi kitaplara da yalnız birkaç nazım şekli bulunması kâfi idi. (msl. Türk edebiyatında Ahmed Yesevî'nin Dīvān-i Hikmet'i…; Kadı Burhaneddin divanı; Mevlâna oğlu Sultan Veled'in divanları) Divan tâbiri daha sonra bir şâirin klâsik nazım şekillerini bir sıra dâhilinde tertip eden manzûmeler mecmuasına alem olmuştur… Buna göre klâsik edebiyatta divan sahibi olabilmek için, bu nazım nevilerinin mühim bir kısmı ile ve bilhassa arap alfesindeki bütün harfler ile kafiyeli gazeller yazmış olmak şart idi. **4.** Divan'ın … ikinci derecede muhtelif mânaları daha vardır. a. **arşiv**; b. **hükümdarın oturduğu sedir, kanepe**; c. Osmanlı devletinde **birkaç köyden müteşekkil küçük bir idârî birlik**; d. **mahkeme**, *divan-ı harb, divan-ı âli'*de olduğu gibi; e. **bir âmir huzurunda eller önde kavuşmuş olarak ihtiram vaziyetinde durmak** ve buradan türkçede *divan dur-, el pençe divan dur-*. Eskiden **yabancı tâcirlerin barındığı kervansaray ve** bir nevi gümrük dâiresi olan **büyük han** mânasına bilhassa Magrib arapçasında müstâmeldi. (Dozy, *Suppl.*, I.)"[54]

Ansiklopedi'nin verdiği üçüncü anlamdan hareketle, "'Dīvānü Lüġāti't-Türk'ün yazıldığı dönemde ve ondan önceki dönemlerde 'Dîvân' adıyla kitap yazma geleneği var mıydı?" biçiminde bir soru sorulabilir.

Yukarıdaki metinde geçen Abû Tammām'ın IX. yüzyılda hem kendi *Dîvân'*ından[55] hem de *Dīvān al-ḥamāsa* adlı şiir mecmuası olan müntehabâtından söz ediliyor.[56] Bunun dışında X. yüzyılda İshak bin İbrâhim el-Fârâbî'nin de *Dîvânü'l-edeb* adlı bir sözlüğünü kaynaklar zikr etmektedir.[57] Bu iki örnek

---

54 Mansuroğlu, Mecdud, "Divan", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, C. 3, s. 595, Eskişehir, 1997. ve bk. "Divan" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., C. 9, s. 377-387, İstanbul, 1994.

55 Eserleri: 1. *Dîvân*… 2. *el-Ḥamâse*… *al-Ḥamāsa* üzerine yazılmış birçok şerh mevcuttur. *(bk. Şerḥu Dîvâni Ḥamâseti Ebî Temmâm, nâşirin mukaddimesi, I, II-39).* Elmalı, Hüseyin, "Ebû Temmâm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., C. 10, s. 241, 242, İstanbul, 1994.

56 Ritter, H, "Ebû Temmâm", Ebū Tammām Ḥabīb bin Avs (796?-846?) arap şâiri ve antoloji müellifidir. Ebū Tammām, kendi şiirinden maada, başka şairlerin divanlarından da müntahabat yapmıştır. Bunların en meşhûru câhiliye ve islâm şâirlerinden muḳaṭṭa'āt'ı toplayan ve *al-Ḥamāsa* diye meşhûr olan müntahabatdır. İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, C. 4, s. 54, 56, Eskişehir, 1997.

57 Cevherî, İsmâîl bin Hammâd, Ebû Nasr İsmâîl bin Hammâd el Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) Tâcü'l-lüġa adlı sözlüğüyle tanınan Arap dil bilgini. Aslen Türk olup Fârâb'da doğdu. İnci, yakut, elmas gibi değerli taş yapımı veya ticaretiyle uğraşan mânasına gelen Cevherî nisbesiyle anılmasının sebebi bilinmemektedir. İlk tahsiline Fârâb'da *Dîvânü'l-edeb* adlı sözlüğünün yazarı olan dayısı İshak bin İbrâhim el-Fârâbî'den (ö. 350/961) ders alarak başladı… Kılıç, Hulisi, "Cevherî, İsmâîl bin Hammâd" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., C. 7, s. 459, İstanbul, 1993.

‘Dīvānü Lüġāti’t-Türk’ün yazıldığı dönemlerde dîvân tedvîn etme[58] geleneğin olduğunu göstermektedir.

Okyanus’a göre ise aslen dīvān, ***“cem‘ olunan evrak”***, demektir. Buradan “*askerlerin, bahşiş alacakların isimleri ve görevlendirilmeleri, tayinleri, maaşları ve vazifeleriyle ilgili defterlerin ve sahifelerin toplamı”* anlamına gelmiştir. Ayrıca *“Askerlerin ve maaş alacakların isimlerinin yazıldığı evrak ve defterlerin ve kâtiplerin toplanma yeri olan mekân”* anlamındadır. Mütercim Asım, *“Pes ibtidā defātir-i mecmū‘ada ba‘dehu maḥallinde müsta‘mel olur ki dīvān yeri demek olur.*”[59] biçiminde açıklamaktadır.

Mütercim Asım’ın Okyanus’taki açıklaması şöyledir:

ديوان dīvān, deyvān dālıŋ kesriyle ve fetḥiyle **ehl-i ceyş** (ceyş ehli, asker) **ve ehl-i ‘aṭiyyeniŋ** (atiyye ehlinin, ‘atiyye alıcıların, bahşiş verileceklerin) **isim ve resm** (isim ve resim) **ve ‘ulūfe** (asker ma‘aşı [alacakların]) **ve vaẓāyiflerine** (vazifelerine) **müte‘alliḳ** (alakalı, ilişkin) **defātir** (defterler) **ve ṣaḥāyifiŋ** (sayfaların) **müctemi‘ine** (toplamına) **ıṭlāḳ olunur** (denir)**.** İslāmda ibtidā anı Ḥażret-i ‘Ömer -raḍiyallāhu ‘anh- vaż‘ eyledi. Cem‘i دواوين devāvīn ve دياوين deyāvīn gelür. Şāriḥ der ki mü’ellif “müctema‘ü’ṣ-ṣuḥuf ve’l-küttāb yektübü fīhi ehlü’l-ceyş ve ehlü’l-‘aṭiyye” ‘ibāretiyle tefsīr eylemekle murād (irade olunan, istenilen, maksat) **‘askeri ve ‘ulūfe-ḫ͛orlarıŋ esāmīleri taḥrīr olunan evrāḳ ve defātiriŋ** ve **taḥrīr eden kātibleriŋ cem‘iyyetgāhı olan mekān olur**; zīrā müctema‘ lafẓı ism-i mekāndır ve küttāb (yazıcılar, kâtipler, cem‘ ediciler,) kitbe (kitabet, yazmak ve żamm ve cem‘ etmek)niŋ cem‘idir, fi‘āl vezninde kitāb değildir. Lākin ümmehāt-ı sā’irede (sā’ir mu‘teber ana kitaplarda) ibtidā **cem‘ olunan evraḳ**a mevżū olmaḳ üzere mersūmdur (resm olunmuştur, yazılup zikr olunmuştur). Zīrā ibtidā tesmiye eden (isim koyan) Nūşirevāndır. Bir gün zümre-i küttāb (kâtipler zümresi) ḳarārgāhı olan ḳaleme gelüp bunlarıŋ sür‘atle ḥesāb ve kitāblarını temāşā eyledikde (gördüğünde, görünce) isti‘cāb (ta‘accüb etmek, şaşırmak) ve isti‘ẓāmla (kibir ve ta‘azzumle) īn kār-ı dīvānest (Bu devlerin/cinlerin işidir) ya‘nī bu emr-i ‘aẓīm (azim emr, büyük emr) ṭavḳ-ı insāndan (bu önemli iş insan gücünden) ḫāric olup hemān cinn ṭā’ifesiniŋ kārıdır (hemen cinn topluluğunun işidir), demekle min ba‘d (bundan sonra) lafẓ-ı mezbūr (adı geçen lafız) yazdıḳları cerīdede (mu’ahharen vekayi‘-i mühimmeyi kayd etdikleri varakada) ḳarār-dāde oldı (karar verilmiş oldu.) ve İslāmda Ḥażret-i ‘Ömer ṣıyānetü li-beyti’l-māl (hazine-i milleti muhafaza için, milet hazinesini korumak için) vaż‘ eyledi. Ba‘dehu (ondan sonra) defter-i merḳūm (rakam olunmuş defter, zikr olunmuş defter, adı geçen defter) tertīb olunan mevżi‘ada (tanzim edilen yerde, düzenlenen yerde) ıṭlāḳ olundı ki ḥālā defter-ḫāne ta‘bīr olunur ve tevsī‘ ile (genişletme ile) de‘āvī (da‘vālar) diŋlenüp aḥkāmı icrā olunan maḥżar-ı pādişāhān ve ümerāya (padişahlar ve emirlerin hazır bulunduğu huzur mahalline) da ıṭlāḳ olundı (denildi) ve dīvān-ı eş‘ār (şiirler divanı) daḫı ictimā‘ mülābesesine (münasebetine, ilgisine) mebnīdir (bina olunur, dayanır) ve ḳaldı ki işbu dīvān kelimesiniŋ ba‘żılar vech-i meẕkūr üzere (adı geçen şekilde) mu‘arrebliğine (sonradan Arapçalaştırıldığına) ẕāhib olup (bir fikir ve zanna uyup, kail ve razı olup) ve andan tedvīn (defterleri bir araya biriktirmek, bir yere cem‘ etmek ve yazı yazmak, divan şekline koymak, bir ‘ilim ve fenne ait mes’eleleri bir yere cem‘ ve tertip ile kitap tarzına koymak) ve tedevvün (vech-i kemāl üzere zengin olmak) fi‘illeri mutaṣarraf oldı (daire-i tasarrufa dahil oldu, kullanıma

---

[58] **تدوين tedvīn** tef‘īl vezninde **defterleri bir araya biriktirmek** ma‘nāsınadır. Mütercim Ahmed Âsım, El-Okyānūsü’l-Basīt fī Tercemeti’l-Kāmūsi’l-Muhīt, C. 4, s. 617. İstanbul, 1263. OK. 4-617. ve **تَدْوِين tedvīn** { Ar. **dīvān şekline ḳoymaḳ**, **bir ‘ilim ve fenne ‘ā’id mesā’ili bir yere cem‘ ve tertīb ile kitāb ṭarzina ifrāġ etmek**: [‘ilm-i fıḳh-ı tedvīn, ‘ilm-i manṭıḳıŋ tedvīni] «tedvīn-i āṢār» = maḳālāt-ı edebiyye-i muḫtelifeyi cem‘ ile cild teşkīl etmek ma‘nāsına müsta‘meldir. Cem‘i (tedvīnāt)dır. Meḥmed Ṣalāḥī, Ḳāmūs-ı ‘OṢmānī, Maḥmūd Beğ Maṭba‘ası, C.3, s. 58, İstanbul, 1322.

[59] Mütercim Ahmed Âsım, El-Okyānūsü’l-Basīt fī Tercemeti’l-Kāmūsi’l-Muhīt, C. 4, s. 619. İstanbul, 1263.

girdi) dediler ve ba'żılar 'Arabiyyetine ẕāhib (bir fikir ve zanna uyup, ka'il ve razı olup) ve aṣlı دوّان devvāndır dediler, vāv-ı müşeddede ile, nite ki دينار dīnār ve ديباج dībāc kelimelerinde daḫı bu güne (dürlü, nev') maḳālāt (kaviller, kelamlar, sözler) cārīdir (cereyan edicidir, yürürlüktedir). Binā'en 'aleyh (buna mebni olarak, bunun üzerine yapılarak, buna dayanarak) cem'inde دواوين devāvīn ve دياوين deyāvīn dediler. Zīrā aṣlı vāvī ve yā'ī oldığı muḫtelefun fīhdir (kendisinde ihtilaf olunmuş şeydir) yāḫud kesre içün vāv yāya münḳalib olmaġıla (kalbolmakla, dönmekle) cem'iŋ biri aṣla ve biri fer'e (kola, dala) göre olur. *Mütercim der ki ẓann ederim ki işbu ديوان dīvān lafẓı elfāẓ-ı mütevāridedendir (birbirine yaklaşan ve birlikte tesadüf eden lafızlardandır) ya'nī hem Fārisī hem 'Arabīdir. Zīrā Nūşirevān zamānından aḳdem (ziyade mukaddem ve evvel olan) şu'arā'-i cāhiliyyeniŋ ve sā'irleriniŋ kelāmında vāḳi' oldığı (vuku' bulduğu, zuhur ettiği ve mevcut ve ka'in olduğu) görülmüşdür ve me'ḫūẕuŋ daḫı (ahzolunanın da, alınanın da) ḳābiliyyet-i tāmmesi (tam kabiliyeti, tam istidadı, tam imkânı) vardır. Nite ki muḳaddemce (evvelce, önceden) beyān olundı. Pes ibtidā (ilk önce) defātir-i mecmū'ada (cem' edilmiş defterlerde) ba'dehu (ondan sonra) maḥallinde müsta'mel olur ('amel olunur, kullanılır) ki dīvān yeri demek olur.[60]

IV- Dīvānü Lüġāti't-Türk'te geçen 'lügat' ve 'lügat'le ilgili sözler

Kitābu Dīvānü Lüġāti't-Türk *(haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, İstanbul, 1333-35)* adlı eserin 31. sayfasına kadar 'lüġat', çoğulu 'lüġāt'; 'lisān', çoğulları 'elsine', 'elsün'; 'Türkiyye', 'Türkiyyetün mahzatün', 'kelime', çoğulu 'kelim', 'lafz'ın çoğulu 'elfaz' sözlerine baktık. Sonra çevirisinden *(Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, Ankara, 1939)* hangi karşılıkların verildiğini çıkardık. Dīvānü Lüġāti't-Türk'te bu sözcüklerin geçtiği cümleler aşağıda verilerek, söz konusu sözcükler ve çevirileri koyu olarak gösterilmiş, çeviriyle ilgili notlarımız alta eklenmiştir.

1- "ve lā-ẕerī'ate ledeyhim ahsene mine't-terātuni **bi-lisānihim**." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 2.)[61]

"Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için **onların dilleriyle** konuşmaktan başka yol yoktur." (Atalay Terc. C. 1, s. 4.)[62]

2- "… ta'allemū **lisān**e't-Türki…" (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 3.)

"Türk **dil**ini öğreniniz…" (Atalay Terc. C. 1, s. 4.)

3- "ve'ḳtebestü **lüġātihim** ve ḳavāfiyehüm Türkiyyeten ve Türkmāniyyeten ve Oġuziyyeten ve Çigiliyyeten ve Yaġma'iyyeten ve Ḳırḳıziyyeten. ma'a kevnī min efṣaḥihim **lisānen**." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 3.)

"Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının **dillerini**, kafiyelerini belliyerek faydalandım; öyle ki bende onlardan her boyun **dili**, en iyi yolda yerleşmiştir." (Atalay Terc. C. 1, s. 4.)

Burada "lüġātihim ve ḳavāfiyehüm" sözlerini "kelimelerini ve kafiyelerini" biçiminde çevirmek daha uygun düşmektedir. Bunun dışında "lüġātihim" (lügatlerini) ve "lisānen" (dilini) diyerek bu iki sözcük arasında ayrım yaptığını görüyoruz. "Dil" demek isterse yazar "lisan" sözünü kullanıyor.

---

60 age. C. 4, s. 619.

61 Kitābu Dīvānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẓāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, s. 1, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333 (1917).

62 Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, s. 4, Ankara, 1939.

4- "ve vaża'tu kitābī hāẕā müsta'īnen bi'llāhi ta'ālā müvessemen bi-Dīvāni **Lüġāt**i't-Türki. li-yekūne ẕikren muḫalleden ve ẕuḫren mü'ebbeden." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 2.)

"Bana sonsuz bir ün, bitmez, tükenmez bir azık olsun diye şu kitabımı -Tanrıya sığınarak- دِيوَانُ لُغَاتِ التُّرْكِ Dīvānü **Lûgat**ittürki "Türk **Dilleri** Kamusu" adını vererek yazdım." (Atalay Terc. C. 1, s. 4.)

Burada da 'Türk Lügatleri Divanı' ya da 'Türk Kelimeleri Divanı' veya 'Türk Sözleri Divanı' biçiminde çevrilebilir.

5- "ve vaża'tü müretteben 'ālā velā'i ḥurūfi'l-mu'cemi müveşşeḥan bi-ḥikmetin ev sec'in ev meṣelin ev şi'rin ev recezin ev neṣrin. ḥattā leyyentü ve'rehā. ve beyyentü ġavrehā ve ḳa'rehā. ve ḳaseytü senevātin min bureḥā'ihā. ḥattā enaḫtü külle **kelimetin** maḥallehā. ve enhażtühā min 'udevā'ihā. li-yuṣādifehā fī mebrekihā ṭālibühā. ve yerṣudehā fī meslekihā rāġibuhā. ve ḥaṣartü hāẕihi'l-**lüġate** bi-esrihā fī ṣemāniyeti kütübin." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 4.)

"Ben bu kitabı hikmet, seci', atalar sözü, şiir, recez, nesir, gibi şeylerle süsliyerek hece harfleri sırasınca tertib ettim. İrdemen onu yerinde bulsun, arıyan sırasında arasın diye her **kelimeyi** yerli yerine koydum; derinliklerini alana çıkardım; katılıklarını yumuşattım. Yıllarca birçok güçlüklere gögüs gerdim. Bu **lûgat kitabını** (Sözlük) baştan sonuna dek sekiz ayrımda topladım." (Atalay Terc. C. 1, s. 5.)

Burada ise "kelime"yi ve sözlük anlamında "lügat"i kullandığını görüyoruz.

6- "li-ma'rifetini'n-nāsi bihā. ve le-ḳad taḫālece fī ṣadrī en ebinā'l-kitābe kemā benā'l-Ḫalīlü kitābe'l-'ayni ve eẕküre'l-müsta'mele ve'l-muhmele ma'an li-u'lime enne **lüġāt**i't-Türki tücārī'l-'Arabiyyete ke-feresā rihānin fe-kānet tilke't-ṭarīḳatü ev'abe." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 5.)

"Türk **dil**i ile Arap **dil**inin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye Halil'in "كتاب العين Kitabü'l-'ayn"ında yaptığı gibi, kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri bu kitapta birlikte yazmak, arasıra, yüreğime doğar dururdu." (Atalay Terc. C. 1, s. 6.)

Burada "Türk lügatlerinin/sözlerinin ve Arap lügatlerinin/sözlerinin atbaşı yürüdükleri…" biçiminde çevrilebilir. Kaldı ki "**lüġāt**i't-Türki tücārī'l-'Arabiyyete ke-feresā" (Türk ve 'Arap dillerinin atbaşı beraber yürüdükleri) derken "lisan" sözünü kullanabilirdi.

7- "ṣümme innī mü'veṣṣilun li-küll firḳati minhüm cürṣūmeten tetefferre'u minhā'l-**kelimü**." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 6.)

"Türklerin her boyu dilinden –kendisinden **kelimeler** çıkan- kökler aldım." (Atalay Terc. C. 1, s. 7.)

8- "fe-cema'atü fīhi'l-eşyā'e'l-meẕkūrete. ve'l-**lüġāt**i'l-meşhūrete." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 7.)

"Bunlarla beraber kitapta birçok önemli **kelimeler** topladım." (Atalay Terc. C. 1, s. 8.)

9- "el-ḳavlu fī'l-ḥurūfi'l-letī büniyet 'aleyhā'l-**lüġāt**ü." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 7.)

"Türk **sözler**i, kendileriyle kurulan harfler üzerine söz." (Atalay Terc. C. 1, s. 8.)

Son iki ibarede "lügat"i "kelimeler, sözler" biçiminde çeviriyor.

10- "el-ḥurūfu'l-letī tedūru 'aleyhā **elsine**tü't-Türki. bi-esrihā hiye ṣemāniyete 'aşere ḥarfen aṣliyyeten türekkebü minhā'l-kitābetü't-Türkiyyetü." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 7.)

"Bütün Türk **diller**inde kullanılan harfler onsekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır." (Atalay Terc. C. 1, s. 8.)

Arapçada "lisan" sözünün çoğulu "elsine, elsün, lüsn (<lüsün)"dür.[63] Burada "elsine"yi kullanmış.

11- "ve seb'atü aḥrufin uḫaru fer'iyyetün la-**ẕ**ikre lehā fī'l-ḫaṭṭi. ve'l-**lüġāt**ü lā-tenfekkü 'anhā." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 8.)

"Yazılışta yeri olmıyan, söyleyişte gerekli bulunan –kökten sayılmayan- yedi harf daha vardır. Türk **diller**i bunlarsız olmaz." (Atalay Terc. C. 1, s. 8.)

Burada "Türk kelimeleri bunlarsız olmaz" biçiminde çevirmek mümkündür.

12- "ve hiye'l-bā'u'ṣ-ṣulbetü. ve'l-cīmü'l-'Arabiyyetü. ve hiye 'azīzetün fī hāẕihi'l-**lüġat**i." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 8.)

"Bu harfler sert (پ = p), kâfa benzer Arap (ج = c)si ki bu harf **Türkçe**de az bulunur." (Atalay Terc. C. 1, s. 8.)

Burada "lügat"i Okyanus'ta verilen anlamla "Türkçe" diye çevirdiği görülüyor.

13- "ve lā-tüvcedü fī'l-**lüġāt**i't-Türki bi-esrihā «e**Ṣ**-**Ṣ**ā'u»." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 8.)

"Hiçbir Türk boyu **dili**nde ث harfi yoktur." (Atalay Terc. C. 1, s. 9.)

Bu da "Hiçbir Türk kelimesinde ث harfi yoktur" biçiminde çevrilebilir.

14- "feḳad ḳīle li'l-būmi. «uhi». illā enne ṣamīme'l-**lüġat**i «ügi» bi'l-kāfi **lüġat**ü Ḳıfcaḳ." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 8.)

"Her ne kadar "baykuş"a "اُوهِی uhi" denilmekte ise de öz **kelime** –Kıpçak **diyeleğ**inde olduğu gibi- "ügi" dir." (Atalay Terc. C. 1, s. 9.)

Burada "lügat"i birincide "kelime", ikincide "diyelek" diye çevirmiş.

15- "el-ḳavlü fī beyāni **elsün**i't-Türki." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 29.)

"Türk **Diller**i Üzerine Söz." (Atalay Terc. C. 1, s. 29.)

16- "evṣaḥu'l-**lüġāt**i li-men lā ya'rifu illā **lisān**en vāḥiden ve lem yaḫteliṭ bi'l-Fārisiyyi ve lem yete'avved nüzūle'l-bilādi. ve men kāne **ẕ**ā **lisān**eyni ve'ḫtelaṭa bi-ehli'l-müdüni fe-fī **elfāẕ**ihi tedḫulü'r-rikketü." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 29.)

"En açık ve doğru **dil** –ancak bir **dil** bilip- Farslara karışmıyan ve yabancı ülkelere gidip gelmiyen kimselerin **dil**idir. İki **dil** bilen şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin **diller**i bozuktur." (Atalay Terc. C. 1, s. 29.)

"En açık ve doğru lügatler/sözler –ancak bir dil bilip- Farslarla ihtilat etmeyen ve yabancı ülkelere inip gelmeyen kimselerin lügatleri/sözleridir." biçiminde çevrilebilir. Burada 'elfāz' kelimesinin 'dilleri'

---

[63] ان‌ال **lisān** kitāb vezninde **dil**e denür, maḳūl ma'nāsına, Fārisīde zebān derler, müẕekkerdir, mü'enne**Ṣ**i daḫı olur, te'nī**Ṣ**i cāriḥa (mal kazanmağa alet olan a'zanın her biri el, ayak ve ağız vb.) yāḫud ālet-i ḳavl oldığı taṣavvuriyledir, cem'i انه‌ال elsine gelür, eşribe gibi ve نال elsün gelür, eflüs gibi ve نال lüsn gelür, lāmıŋ żammı ve sīniŋ sükūnuyla ki żammeteynden [lüsün] muḫaffefdir ve lisān, **lüġat** ma'nāsına müsta'meldir ve **gönderilen ḫaber**e ıṭlāḳ olunur… Mütercim Aḥmed 'Āṣım, El-Oḳyānūsü'l-Basīṭ fī Tercemeti'l-Ḳāmūsi'l-Muḥīṭ, Dördüncü Ṭab'ı, Maṭba'atü'l-Baḥriyye, C. 4, s. 749, İstanbul, 1305.

biçiminde çevrildiği görülüyor. Halbuki "lafızları/kelimeleri/sözleri" biçiminde çevrilmesi daha uygundur.[64]

17- "fe-innī übeyyinü **lisān**e külli cīlin minhüm." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 29.)

"Ben bunlardan her birinin **diller**ini yazacağım." (Atalay Terc. C. 1, s. 29.)

18- "ve ammā ehlü'l-Cabarka lā-yu'refu **lisān**ühüm li-bu'dihim ve ḥaylūleti'l-baḥri'l-a'ẕami beynehum maṣīne." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 29.)

"جلخَزْلا Çaparka =Japonya"lıların ülkelerinin uzak olması, araya büyük denizlerin girmiş bulunması yüzünden **dil**leri bizce bilinemiyor. (Atalay Terc. C. 1, s. 29.)

19- "ve li-ehli'l-maṣīne ve ṣīne **lüġat**ün 'alā ḥiddetin." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 29.)

"Çin ve Maçin halkının ayrıca **dil**leri vardır." (Atalay Terc. C. 1, s. 29.)

20- "ve ma'a hāẕā ehlü'l-emṣāri minhüm yuḥsinūne't-**Türkiyy**ete. ve merāsilihüm ileynā tekūnu bi-ḫaṭṭi't-**Türkiyy**eti. ve keẕālik yu'refu Ye'cūce ve Me'cūce li's-seddi ve ḥaylūleti'l-cibāli ve'l-baḥri'lleẕī ḳurbe maṣīne." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 29.)

"Bununla beraber şehirliler **Türkçe**yi iyi bilirler. Mektuplarını, bize, **Türk** yazısı ile yazarlar. Bunun gibi araya büyük set ve Çin yakınındaki dağlar ve deniz girmiş olduğu için يَأجُوجْ وَ مَأجُوجْ ulusunun **dil**leri bilinmiyor." (Atalay Terc. C. 1, s. 29.)

21- "ve li-Tübüt **lisān**un 'alā ḥiddetin. ve keẕālik li-Ḫotan kitābetün 'alā ḥiddetin. ve lā-yuḥsināni't-**Türkiyy**ete." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 29.)

"تُبُتْ Tübüt = Tibet"ün ve "خُتَنْ Ḫotan"ın ayrı **dil**leri ve ayrı yazıları vardır. Bunların ikisi de **Türkçe**yi güzel konuşamaz." (Atalay Terc. C. 1, s. 29.)

22- "ve li-Uygur **lisān**ün **Türkiyyetün maḫżatün**. ve **lüġat**ün uḫrā mimmā yetekellemūne bihā fīmā beynehüm ve kitābetün bi-**ḫaṭṭi't-Türkiyy**eti'l-mü'ellifeti min erba'atin ve 'işrīne ḥarfen elletī beyyentühā fī ṣadri'l-kitābi yüktebu bihā'r-resā'il." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 30.)

"Uygurların **öztürkçe** bir **dil**leri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir **ağız** dahi kullanırlar. Bunlar -kitabın baş tarafında bildirdiğim üzere- 24 harften ibaret olan **Türk yazısı**nı kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazarlar." (Atalay Terc. C. 1, s. 29.)

Burada 'lügat' sözü 'ağız' olarak çevrilmiş.

23- "ve ammā ehlü'l-veberi minhüm Comul. le-hüm **reṭānet**ün 'alā ḥidetin. ve ya'rifūne **Türkiyy**ete." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 30.)

"Çomul boyunun kendilerinden bulunduğu çöl halkı ayrı bir **dil**e sahiptir. **Türkçe**yi iyi bilirler." (Atalay Terc. C. 1, s. 29, 30.)

Arapçadan başka dil/diller anlamında 'reṭānetün' sözünü kullanıyor. (رِطَانَة riṭāne Ar. lisān-ı 'Arabdan ġayri muṭlaḳā āḫar diller. Lüġāt-i Aḫter-i Cedīd. s. 195.)

24- "ve keẕālik Ḳay, Yabaḳu, Tatar, Yasmıl li-külli ḥizbin minhüm **lüġat**ün. ve ma'a hāẕā yuḥsinūne't-**Türkiyy**ete." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 30.)

---

[64] **جسرخع لفظ** lāmıŋ feṭḥi ve fāıŋ sükūnuyla, bir nesneyi atmaḳ ma'nāsınadır ve **söz söylemek** ma'nāsına müsta'meldir ki gūyā sözü aġızdan atar… OK. 3-173. **لَفْظ lafẓ** atmaḳ, remy gibi ve **söz**, cem'i elfāẓ. Muṣṭafā bin Şemse'd-dīn-i Aḫterī, Lûġāt-i Aḫterī-i Cedīd, s. 369, (Matbaa, yer ve yıl yok).

"Kay, yabaku, Tatar, Basmıl boyları da böyledir. Her boyun ayrı bir **ağzı** vardır; bununla beraber **Türkçe**yi de iyi konuşurlar." (Atalay Terc. C. 1, s. 30.)

Burada 'lügat' sözü yine 'ağız' olarak çevrilmiş.

25- "Ṣümme Ḳırḳız, Ḳıfcaḳ, Oġuz, Toḫsı, Yaġma, Cigil, Iġraḳ Caruḳ, le-hüm **Türkiyyetün maḫżatün lüġat**en vāḥideten. ve yaḳrubu **lisān**ü ve Başġırt min **lüġat**i hā'ülā'i." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 30.)

"Kırkız, Kıfçak, Oğuz, Toxsı, Yağma, Çigil, Uğrak, Çaruk boylarının **öztürkçe** olarak yalnız bir **dil**leri vardır. Yemeklerle Başgırtların dilleri bunlara yakındır." (Atalay Terc. C. 1, s. 30.)

26- "fe-ammā **lisān**ü Bulġar ve Suvar ve Becenek ilā ḳurbi'r-Rūmi **Türkiyy**etün maḫẓūfetü'l-eṭrāfi 'alā nemāṭin vāḥidin." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 30.)

"Rum diyarındaki "خَخَنَكBecenek"lere kadar "اُوارْSuvar", "خُلْغارْBulgar" **dil**leri –bir düzüye kelimelerin sonu kesilip kısaltılmış- bir **Türkçe**dir." (Atalay Terc. C. 1, s. 30.)

27- "aḫaffu'l-**elsine**ti li'l-Ġuzziyyeti. ve eṣaḥḥuhā li-Yaġma ve Toḫsı ve men yenzilü vādiye īlā ve vādiye Yamar ve vādiye Etil ilā bilādi Uygur. ve efṣaḥuhā li'l-mülūki'l-Ḫaḳaniyyeti ve men telebbüde bihim." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 30.)

"Dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu da Toxsı ile Yağmaların **dil**idir. Uygur şehirlerine varıncaya dek "اَرْتِشْ Ertiş = İrtiş", "ايلا Ila = Ilı", "يَمارْ Yamar", "اَتِلْ Etil = İtil = İdil" ırmakları boyunca oturan halkın **dil**i doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı "خَقانِيَه Xakaniye = Hakanlılar" ülkesi halkının dilidir." (Atalay Terc. C. 1, s. 30.)

28- "{El-ḳavlü fī beyāni'l-iḫtilāfi mine'l-**lüġāt**i}

aṣlü'l-**lüġāt**i ḳalemmā yuḫtelefu fīhi. ve innemā yeḳa'u'l-iḫtilāfu fī ba'ż'l-ḥurūfi bi't-tebdīli ve'l-ḥafẓi." (Kilisli, Cild-i Evvel, s. 31.)

"{**Diyelekler**in değişiklikleri üzerine söz.}

Asıl **lûgat**te, asıl **kelime**de değişiklik az olur. Değişmeler ancak birtakım harflerin yerine başka harfler gelmesi, yahut atılması yüzünden olur." (Atalay Terc. C. 1, s. 30, 31.)

V- Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda Divan'dan yaptığımız alıntılarla ilgili elde ettiğimiz sonuçlar şunlardır:

'Lüġat' sözü dokuz kez geçmektedir; çeviride ise *'kelime'* [1],[65] *'lügat kitabı (sözlük)'* [1], *'dil'* [3], *'Türkçe'* [1], *'diyelek'* [1], *'ağız'* [2] karşılıkları verilmiştir.

'Lüġāt' sözü dokuz kez geçmektedir; çeviride ise *'kelimeler'* [2], *'sözler'* [1], *'diller'* [6], *'diyelekler'* [1] karşılıkları verilmiştir.

'Lisān' sözü on bir kez geçmektedir; çeviride ise yalnızca *'dil'* [11] karşılığı verilmiştir.

'Elsine' sözü iki kez geçmektedir; çeviride ise *'diller'* [2] karşılığı verilmiştir.

'Elsün' sözü bir kez geçmektedir; çeviride ise *'diller'* [1] karşılığı verilmiştir.

'Türkiyye' sözü altı kez geçmektedir; çeviride ise *'Türkçe'* [5], *'dil'* [1] karşılıkları verilmiştir.

'Türkiyyetün maḫżatün' sözü iki kez geçmektedir; çeviride ise *'öztürkçe'* [2] karşılığı verilmiştir.

---

[65] Köşeli ayraç içindeki sayı, Divan'ın 31. sayfasına kadar sözcüğün kaç kez geçtiğini göstermektedir.

'Kelime' sözü bir kez geçmektedir; çeviride ise *'kelime*' [1] karşılığı verilmiştir.

'Kelim' sözü bir kez geçmektedir; çeviride ise *'kelimeler*' [1] karşılığı verilmiştir.

'Elfāz' sözü bir kez geçmektedir; çeviride ise *'diller*' [1] karşılığı verilmiştir.

"Divanü Lûgat-it-Türk, Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı ve Araplara Türk dilini öğretmek için **Türk kelimelerini Arap usullerine göre sıralayıp anlamlarını anlattığı** bir eserdir."[66] *'Lisān'* sözünün yalnızca *'dil'* anlamı vardır. *'Lügat'*in ise hem '*kelime/söz*' hem *'dil'* hem de *'sözlük'* anlamı vardır. Kâşgarlı Mahmut eserinin adına *'lisān'*ın çoğulu olan *'elsine'* ve *'elsün'* sözleriyle —Divan'da *Elsineti't-Türk'*[67] *ve Elsüni't-Türk'*[68] tamlamalarını kullandığı hâlde— *'Dīvānü Elsineti't-Türk'* ya da *'Dīvānü Elsüni't-Türk'* dememiş, 'lügat' sözü ile *'Dīvānü Lüġāti't-Türk'* demiştir. Onun için Divan'ın adını *'Türk Kelimeleri Defteri'* ya da *'Türk Sözleri Defteri'* buradan *'Türk Kelimeleri Sözlüğü'* ya da *'Türk Sözleri Sözlüğü'* biçiminde çevirmek uygun görünmektedir. Bunlardan da *'Türk Sözleri Sözlüğü'*nü daha uygun bulduğumuzu belirtelim. Çünkü 'söz'ün anlamı 'kelime'den daha geniştir.

Kaynaklarda Arapça *'lisān'* ile *'lehce'* sözlerinin anlamı aslen *'dil'* olarak verilmekle birlikte,[69] *'lehce',* "söylenilen lisān, lügat' ve bir lisānıŋ şu'belerinden beheri"[70]; "bir lisānıŋ şu'besi iṯtilāf-ı diyār ile değişen çehresi, şīvesi"[71] biçiminde tanımlanmaktadır. "Fārisīde vaż'-ı tekellüm, ṣavt-ı laṭīf, lüġat, şekil ve ṣūret ma'nālarında ḳullanlır."[72]

Şīve ise Farsça aslen "güzellere özgü naz, eda, işve" demek olup buradan "tarz, tavır, üslup, letafet"[73] anlamına genişlemiştir. "Şīve-i lisān" sözü ise "bir dilin gelişip olgunlaşarak ulaştığı ifade tarzı, söyleyiş ve yazış tarzı" anlamına gelir.

---

66 Dilmen, İ(brahim N(ecmi), *(Türk Dil Kurumu Genel Sekreteri) "Önsöz"*, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, s. V, Ankara, 1939.

67 "el-ḥurūfu'l-letī tedūru 'aleyhā **elsine**tü't-Türki. bi-esrihā hiye şemāniyete 'aşere ḥarfen aşliyyeten türekkebü minhā'l-kitābetü't-Türkiyyetü." Kitābu Dīvānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẕāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, s. 7, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333 (1917).
"Bütün Türk **diller**inde kullanılan harfler onsekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır." Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, s. 8, Ankara, 1939.

68 "el-ḳavlü fī beyāni **elsün**i't-Türki." Kitābu Dīvānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẕāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, s. 29, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333 (1917).
"Türk **Diller**i Üzerine Söz." Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, C. 1, s. 29, Ankara, 1939.

69 **لِسَان lisān** Ar. medār-ı tekellüm olan aġızdaki dil. cem'i اَلْسِنَه elsine, لُسُنْ lüsün, لُسُن lüsn). Ekşeriyyā birincisi ḳullanılır. § bir ḳavmiŋ tekellüm etdiği lehce, lüġat: (lisān-ı 'Oşmānī, lisān-ı 'Arabī), (lisān-ı ḥāl) = insānıŋ evżā'ile sīmāsında ḥāṣıl olan 'alā'imiŋ delālet etdiği ma'nālardan 'ibāretdir. (Lisān-ı ḥāl, lisān-ı maḳāldan eblaġdır.) (lisānen) = dil ile, tekellüm ederek. (lisānu'llāh) = Ḳur'ān-ı Kerīm. (lisānü'n-nār) = āteşiŋ şu'lesi, alev. Meḥmed Ṣalāḥī, Ḳāmūs-ı 'Oşmānī, Maḥmūd Beğ Maṭba'ası, C. 4, s. 298, İstanbul, 1322. **لِسَان lisān** Ar. 1. dil, zebān, aġıza ma'hūd laḥm-pāre: taḳlīb-i lisān. 2. bir ḳavmiŋ tekellüm eylediği lüġat, lehce: Lisān-ı 'Oşmānī. Lisān-ı ḥāl = ḥāliŋ ve vaż'iyyetiŋ maḳṣadı ifhām eder olması keyfiyyeti: Lisān-ı ḥāl, lisān-ı maḳāldan eblaġdır. İbrāhīm Cūdī, Lüġat-i Cūdī, Kütüb-ḫāne-i Ḥamdī, s. 787, Ṭrabzon, 1332.

70 **لَهْجَه lehce** {ism-i mü'. Ar. söylenilen lisān, lüġat ve 'ale'l-ḫuṣūṣ bir lisānıŋ şu'belerinden beheri, Fr. dialecte: Lehce-i 'Oşmāniyye: Lehce-i Çaġata'iyye: 2. lüġat kitābı, Vefīk Paşanıŋ Lehce-i 'Oşmānīsi 3. *Tr.* beŋiz, çehre, sīmā: lehcesi bozuḳ. Şemse'd-dīn Sāmī, Ḳāmūs-ı Türkī, İḳdām Maṭba'ası, s. 1249, Dersa'ādet, 1317.

71 **لَهْجَه lehce** Ar. lisān, ālet-i tekellüm olan dil: faṣīḥü'l-lehce. Bunı ekşeriyyā «bir lisānıŋ şu'besi iṯtilāf-ı diyār ile değişen çehresi, şīvesi» ma'nāsında ḳullanırız. 'Oşmānlı lehcesi, Çaġatay lehcesi. İbrāhīm Cūdī, Lüġat-i Cūdī, Kütüb-ḫāne-i Ḥamdī, s. 794, Ṭrabzon, 1332.

72 **لَهْجَه lehce** Ar. lisān, ālet-i tekellüm olan dil: (faṣīḥü'l-lehce) = faṣīḥü'l-lisān, güzel söz söyleyen demekdir. Sözüŋ maḥall-i isti'māli i'tibāriyle maḫāric-i ḥurūf ḳaṣd olunur. § Fārisīde vaż'-ı tekellüm, ṣavt-ı laṭīf, lüġat, şekil ve ṣūret ma'nālarında ḳullanlır. «Taḳlīd ile olmaz bu ḳadar leẕẕet-i güftār» «Bu lehce-i pākīze baŋa dād-ı Ḫudādır.» «Nef'ī». Meḥmed Ṣalāḥī, Ḳāmūs-ı 'Oşmānī, Maḥmūd Beğ Maṭba'ası, C. 4, s. 296, İstanbul, 1322.

73 **شِيوَه şīve** Far. 1. güzellere maḥṣūṣ nāz, edā, kirişme (dilberiŋ ḳaşla gözle işāreti, īmāsı, ġamze, 'işve), evżā-yı dil-firībāne: «Ömrümüŋ ḥāṣılı ol şīve-i reftāra fedā - Fużūlī» şīvekār = şīveli 2. ṭarz, üslūb, leṭāfet. şīve-i lisān = bir lisānıŋ ṭarz-ı tekemmüli, üslūb-ı taḥrīri. leṭāfet-i maḥṣūsası. İbrāhīm Cūdī, Lüġat-i Cūdī, Kütüb-ḫāne-i Ḥamdī, s. 627, Ṭrabzon, 1332.

"Diyelek (Lehçe, Dialecte), bir dilin ayrı gelişimler sonunda, öğrenilmeden anlaşılmıyacak dereceyi bulmamak şartiyle, yayıldığı alanın türlü yerlerinde gösterdiği değişik şekillere denir."[74] "Dil ilmine göre, aralarında, hususî şekilde öğrenmedikçe anlaşılamıyacak kadar fark bulunan linguistik topluluklar, ayrı bir dil teşkil eder; durum böyle değilse, sadece bir dilin lehçeleri karşısındayız demektir."[75] Bu bakımdan *'Dīvānü Lüġāti't-Türk'*e *'Türk Lehçeleri (Şiveleri, Diyalektleri, Diyelekleri) Sözlüğü'* denebilir.

Öte yandan XI. yüzyılda, henüz günümüz yazı dillerinin oluşmadığı bir dönemde yazılan bu eserin adının *'lügat'* sözcüğünün *'dil'* anlamından hareketle *'Türk Dilleri Sözlüğü'* biçiminde çevirilmesi nasıl değerlendirilmelidir?

Abdülkadir İnan, "XI.-XII. yüzyıllarda Müslüman Türk dünyası için yalnız bir yazı dili vardı ki o da Kâşgar Türkçesi yahut Mahmut Kâşgarî'ye göre 'halis Türkçe' veya 'hakanlık Türkçesi' idi. Kâşgarî'nin Oğuz-Türkmen devletinin merkezinde oturup esas konu olarak Kâşgar Türkçesini seçmesinin sebebi başka türlü izah edilemez. Kâşgarlının yazdığı XI. yüzyılda Oğuz-Türkmen lehçesinin Kâşgar dilinden çok farklı olduğu şüphesizdir. Buna rağmen Selçuklu (Oğuz-Türkmen) devletinin en parlak devrinde bile tek bir Oğuzca metin yazılmamıştır. Yazılmış olsa bile muhakkak ki Kâşgar dilinde yazılmış olacaktı." diyor.[76]

Ahmet Bican Ercilasun, "Başlangıçtan 13. yüzyıla kadar Türkçenin tek bir yazı dili vardır. Bu yazı dili bütün Türkler için ortaktı. 13. yüzyılda Türk Yazı dili, Kuzey-Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmış ve 19. yüzyıla kadar bu şekilde gelmiştir" 6-7 asır boyunca, bütün Doğu ve Kuzey Türklüğü Kuzey-Doğu Türkçesini; bütün Batı Türklüğü de Batı Türkçesini kullanmışlardır. Rus ve Çin istilâsından sonra, 19. yüzyılda Batı Kolu içinde Azerî; Kuzey-Doğu kolu içinde Kazan Türkçeleri ayrı yazı dilleri hâline gelmeye başlamış; 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra ise başlıca Türk ağızları ayrı birer yazı dili hâline getirilmiştir." [77] demektedir.

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* adlı eserinde Divan'ın yazıldığı döneme "XI.- XVI. asır «Müşterek Orta Asya Türkçesi»"[78] demektedir.

Talat Tekin ise bu dönemini şöyle vermektedirler. "Orta Türkçe dönemi kabaca 11. ve 16. (ya da 17.) yüzyıllar arasını kapsar. Bu dönemde şu yazı dilleri ya da diyalektleri vardır: 1) Karahanlı Türkçesi (11.-13. yüzyıllar), 2. Harezm Türkçesi (14. yüzyıl), 3. Çağatay Türkçesi (15.-17. yüzyıllar), 4. Kıpçak ya da Kuman lehçesi (13.-16. yüzyıllar; Memluk Kıpçakçası: 14.-16. yüzyıllar, Ermeni Kıpçakçası: 16.-17. yüzyıllar), 5. Eski Anadolu Türkçesi (13.-15. yüzyıllar), 6. Volga Bulgarcası (13.-14. yüzyıllar).[79]

ˆuš– şīve { isim. Far. 1. ṭarz, ṭavır, üslūb: şīve-i lisān. 2. nāz, 'işve, edā: şīve-i dilber. Şemse'd-dīn Sāmī, Ḳāmūs-ı Türkī, İḳdām Maṭba'ası, s. 796, Dersa'ādet, 1317.

74 Dilbilim Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., s. 64, Ankara, 1949.

75 "Cevabımız", Türk Dili, TDK. Yay., C. IV, S. 42, s. 391, 1 Mart 1955.

76 İnan, Abdülkadir, "XII. XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve «Halis Türkçe»", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1953, TDK Yay., 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 61, Ankara, 1988.

77 Ercilasun, Ahmet Bican, "Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları", Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yay., İlaveli 2. Baskı, Burak Matbaası, s. 51, Ankara, 1997.

78 "L. Ligeti, Türk dilini üç esas devreye ayırmıştır. I. Eski Türkçe VI-IX. yüzyıllar. Göktürkçe ile Uygurca devrini teşkil etmektedir. Eski Kırgızca da buraya eklenebilir. II. Orta Türkçe X-XV. yüzyıllar. Bu devreye girenler bu bilgine göre şu Türkçelerdir: a) Mani ve Buda tercümeleri, Uygur yazı dilinin kurulmuş devri. b) Çağatay yazı dili devri. c) Kıpçak ve Oğuz dil yadigârları devri. III. Türkçenin XVI. yüzyılından itibaren, bugünkü durumu ve kuruluşu." Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi-I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 2. Baskı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 53, 54., İstanbul, 1974. ve "Yeni Türk Dilleri dönemi (16. yüzyıldan bugüne)" Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet, Türk Dilleri –Giriş-, Simurg Yayınevi, Şafak Matbaacılık, s. 56, İstanbul, 1999.

79 Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet, Türk Dilleri –Giriş-, Simurg Yayınevi, Şafak Matbaacılık, s. 31, İstanbul, 1999.

Yeni Türk lehçeleri ya da Yeni Türk dilleri ise XVI. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamıştır.[80] Hatta bu lehçelerin yazı dili olmasının yaklaşık olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XX. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştiği söylenmektedir.[81] Bu nedenle XI. yüzyılda Karahanlı yazı dilinden ve bu yazı diline bağlı diyalektlerden söz edilebilir.

Nitekim Robert Dankoff ve James Kelly, Divan'la ilgili çalışmalarına **"Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk)**"[82] adını vermişlerdir. İç kapakta 'Türk Şiveleri Lügati' başlığı yer almaktadır.

Bu, ***'Türk Diyalektleri Kitabı'*** ya da *'Türk Diyalektleri Envanteri'* biçiminde çevrilebilir**.** Bu eserde *'lügāt'* sözü için *'dialects (diyalektler)'* ve ***'dīvān'*** sözü için ise ***'compendium'*** (hülasa, mücmel, icmāl, **mecmu'a gibi cāmi' ve mücmel kitāb**[83]; tam liste, müfredat listesi**,** envanter[84]) sözcüğünün kullanıldığı görülüyor. Bu sözcükten hareketle *'Divanü Lügâti't-Türk'* tamlamasını *'Türk Diyalektleri Listesi'* ya da *'Türk Diyalektleri Envanteri'* biçiminde çevirmek de mümkündür. 'Envanter' sözcüğü, 'mal ve değerlere ait sayım ve döküm' anlamında geldiği için *'Türk Diyalektleri Dökümü'* olarak da çevrilebilir.

Dankoff ve Kelly, bu eserde Divan'ın adında geçen sözleri şöyle açıklamışlardır:

c) **Luγa**: "variant, dialect." The term has a wide range of application in Arabic (cf. Kāšγarī's remark at 169 **til**) Its basic meaning "utterance" or "word"; indeed, the title of the Diwan could be translated "Register of the Utterances of the Turks." Then depending on the context, it could mean "specific pronunciation" or "variant," then "dialect," then "speech" or "language"; also (a modern application) "dictionary."[85]

c) **Lügat**: *'başkalaşmış/değişmiş söyleyiş, değişik şekil'*; *'diyalekt/lehçe':* Terim (sözcük), Arapçada geniş bir kullanım (anlam) dizisine sahiptir. (Kâşgarlı sayfa 169'da **til** demiştir.) Onun basit anlamı *'utterance'*,[86] *'ağıza alma, söyleme, söyleyiş, telaffuz, konuşma tarzı, ifade; söylenen şey'* yahut *söz*' anlamındadır. Aslında Divan'ın adı ***"Register[87] of the Utterances of the Turks"***, **(*'Türk Sözleri Defteri'*** ya da ***'Türk Sözleri Kitabı')*** biçiminde çevrilebilir. O zaman sözün gelişine bağlı olarak *'belirli bir söyleyiş/kendine özgü söyleyiş'* yahut *'başkalaşmış/değişmiş söyleyiş, değişik şekil'* sonra *'diyalekt/lehçe'*, ondan sonra *'tekellüm, söyleme, konuşma'* yahut *'dil'*; (ve hem modern anlamda) *'sözlük'* anlamına gelebilir.

Sonuç olarak 'Dīvānü Lüġāti't-Türk' adındaki 'lügāt' sözünün kaynaklarda 'sözler', 'lehçeler' ve 'diller' biçiminde farklı anlaşıldığı görülmektedir. *Lügat* adı Arapça *lagv* eylem köküne dayanır ve eylem olarak 'tekellüm eylemek' (kelam etmek, söz söylemek) anlamına gelir. *Lagv*, sözü 'kuş cıvıltısı' demektir. Sonra 'anlamsız boş söz' olarak kullanılmıştır. Daha sonraları 'her kavmin kendi dillerinde kullandıkları söz' anlamında kullanılmaya başlanmıştır. *Lügāt* ise her toplum ve topluluğun, her insan

---

80 "Yeni Türk Dilleri dönemi (16. yüzyıldan bugüne)" age. s. 56, İstanbul, 1999.

81 Tekin, Talat, Türkoloji Eleştirileri, 2. Baskı, Simurg Yayınevi, Şafak Matbaacılık, s. 236, 269, 275, 278, Ankara, 1997.

82 Dankoff, Robert(in collaboration with James Kelly) Maḥmūd al-Kāšγarī: Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk) Part I, Turkish Sources VII, printed at Harward Üniversity, (Harward), 1982. Ayrıca bk. Ercilasun, Ahmet B., "Batı Türkçesinin Doğuşu", Uluslararası Türk Dili Kongresi, 26 Eylül-03 Ekim 1988, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s, 40.

83 Redhouse, James. W. (li-Ceyms Redhavzi'l-İngilizī), Kitāb-ı Lehcetü'l-Ma'ānī - A Lexicon, English And Turkish, Fourth Edition, Printed for the mission by A. H. Boyajian, s. 158, Constantinople, 1911.

84 Atalay, Hâmit, İngilizce-Türkçe Sözlük, TDK Yay., Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, s. 717, Ankara, 1999.

85 Dankoff, Robert, (in collaboration with Kelly, James) Maḥmūd al-Kāšγarī: Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk) Part I, Turkish Sources VII, printed at Harvard University, s. 43, Harvard, 1982.

86 'utter' v.a. ağızdan çıkarmak, telaffuz etmek, sesle ifade etmek, söz söylemek.

87 'register' v.a. kaydetmek, deftere kaydetmek, deftere geçirmek, yazmak; tescil etmek. 'register' s. 1. defter, defter-i esāmī, 2. defter, defter kitābı, 3. kayıt kitabı, cerīde, 4. sicil … kayıt, liste, fihrist.

sınıfının dilek ve isteklerini bildirdikleri seslere, sözlere denir. Arapça, Farsça, Türkçe gibi. Tekil olarak *lügat* "ses, söz, dil"; çoğul olarak *lügāt* ise "sesler, sözler, diller" demektir. Buna göre 'Dīvānü Lüġāti'-Türk', 'Türk Lügatleri Divanı' ya da 'Türk Kelimeleri Divanı' veya 'Türk Sözleri Divanı' denebilir. *Divan* sözü ise Ar. *dūn* köküne dayanır ve *dūn* sözü eylem olarak 'yazmak, kaydetmek, deftere yazmak, deftere geçirmek, deftere dahil etmek' ve ad olarak 'alçak, aşağı, altta; en yakın, en aşağı' anlamlarına gelir. *Dūn* adı, dünüvv 'yakın olmak' eylemine dayanır. *Divan*, "cem' olunan evrak" demektir. Buradan "askerlerin ve bahşiş alacakların isimleri ve görevlendirilmeleri, tayinleri, maaşları ve vazifeleriyle ilgili defterlerin ve sahifelerin toplamı" anlamına gelmiştir. Ayrıca "askerlerin ve maaş alacakların isimlerinin yazıldığı evrak ve defterlerin ve kâtiplerin toplanma yeri olan mekân" anlamına da gelir. Türk sözleri bir defterde veya sayfalarda toplandığına göre 'Dīvānü Lüġāti't-Türk' adına 'Türk Lügatleri Defteri', 'Türk Sözleri Defteri'; 'Türk Sözleri Kitabı' ya da 'Türk Sözleri Sözlüğü' denebilir.

KAYNAKÇA

'Abdu'r-raḥmān Fehmî, Medresetü'l-'Arab, Birinci Ṭab'ı, Birinci Cild, Maṭba'a-ı Ebu'ż-żiyā, Ḳosṭanṭiniye, 1304. (1888). 244 s.

Ali Seydi, Resimli Yeni Türkçe Lûgat, Cihan Matbaası, İstanbul 1929. 6+1410 s.

Atalay, Hâmit, İngilizce-Türkçe Sözlük, TDK Yay., Türkiye Diyanet Fakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 1999.

Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi-I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 2. Baskı, 2 Cilt, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1974. 1. C. XIV+200 s, 2. C. XIV+246 s.

Dilbilim Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., Ankara, 1949. 5+252 s.

Dankoff, Robert, (in collaboration with Kelly, James) Maḥmūd al-Kāšγarī: Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk) I-III, Turkish Sources VII, printed at Harvard University, (Harvard), I. Kısım: İnceleme, Metin ve İngilizce tercümesi, 1982+416 s., II. Kısım: Metin ve İngilizce tercümesi, 1984+380 s., II. Kısım: Index, 1985+336 s.

Dilâçar, A., Dil, Diller ve Dilcilik, TDK Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968

Emre, Ahmet Cevat, "Onbirinci Asırda Türk Diyelekleri" Türk Dili, Türkçe – Fransızca Belleten, TDK Yay., Seri: II, Sayı: 9-10, Ankara, 1941.

Ercilasun, Ahmet B., "Batı Türkçesinin Doğuşu", Uluslararası Türk Dili Kongresi, 26 Eylül-03 Ekim 1988, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s, 39-45.

———, "Türk Lehçeleri Üzerine", Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yay., İlaveli 2. Baskı, Burak Matbaası, Ankara, 1997. 496 s.

———, "Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları", Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yay., İlaveli 2. Baskı, Burak Matbaası, Ankara, 1997.

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul Üni. Edb. Fak. Yay. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1958. XXX+364 s.

İbrāhīm Cūdī, (Trabzon Sulṭānīsi 'Arabī Mu'allimi) Lüġat-i Cūdī, Trabzon'da Kitābcı Ḥamdī, Kütüb-ḫāne-i Ḥamdī, Ṭrabzon, 1332.

İnan, Abdülkadir, Türk Yazı Dili ve Lehçeleri, Türk Dili, Türkçe – Fransızca Belleten, TDK Yay., Seri: II, Sayı: 11-12, Ankara, 1941.

——, "XII. XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve «Halis Türkçe»", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1953, TDK Yay., 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 53-71, Ankara, 1988.

İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir, 1997. 13 Cilt.

Karaağaç, Günay, Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri, Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 562, s. 270, Ankara, 1998.

Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi-I, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara, 1939. XXXVI+530 sayfa.

——, Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi-II, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara, 1940. Harita+366 sayfa.

——, Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi-III, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara, 1941. 452 sayfa.

——, Divanü Lûgat-it-Türk Tıbkıbasımı "Faksimile", TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara, 1941. 638+8+5 sayfa.

——, Dîvânü Lûġati't-Türk Tıbkıbasım/Faksimile, Kültür Bakanlığı Yay., Sistem Ofset, Ankara, 1990. 624+1 sayfa.

——, Dîvânü Lûġati't-Türk Tıbkıbasım, (Haz. Şaban Kurt) -Türkçe sözcükler ve özel adlar dizini-, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Kültür Eserleri Dizisi. Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş. İstanbul, 2008. 251+638 sayfa.

——, Kitābu Dīvānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẓāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Evvel, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333 (1917). 436 + 12 s.

——, Kitābu Dīvānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẓāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Ṣānī, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1333 (1917). 319 s.

——, Kitābu Dīvānı Lüġāti't-Türk, (haz. Kilisli Muallim Rifat Bilge), Ma'ārif Neẓāreti Yay., Maṭba'a-yı 'Āmire, Birinci Ṭab'ı, Cild-i Ṣāliṣ, Dārü'l-Ḫilāfeti'l-'Aliyye (İstanbul), 1335 (1919). 351 s.

Mansuroğlu, Mecdud, "Divan", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, C. 3, s. 595, Eskişehir, 1997.

Meḥmed Bin Muṣṭafā El-Vānī, Lûġat-i Van Ḳulı, 2. C. Fī Dārü'ṭ-Ṭıbā'ati'l-Ma'mūre, Fī Beldeti'ṭ-Ṭayyibeti'l Ḳosṭanṭiniyye, 1217, 1218, 1. C. 5+650, 2. C. 2+764 sayfa.

Meḥmed Ṣalāḥī, Ḳāmūs-ı 'Oṣmānī, Maḥmūd Beğ Maṭba'ası, İstanbul, 1322.

Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, C. VIII, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti., İstanbul, 1972.

Muṣṭafā bin Şemse'd-dīn-i Aḫterī, Lûġāt-i Aḫterī-i Cedīd, (Matbaa, yer ve yıl yok) 480 s. Taş Basması.

Mütercim Aḥmed 'Āṣım, El-Oḳyānūsü'l-Basīṭ fī Tercemeti'l-Ḳāmūsi'l-Muḥīṭ, Dördüncü Ṭab'ı, Maṭba'atü'l-Baḥriyye, İstanbul 1304, 1305, 1305, 1305; 1. C. 2+4+63+1272 s.; 2. C. 2 +1299; 3. C. 4+1464 s.; 4. C. 42+1263.

Özdem, Ragıp Hulûsi, Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış, Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara, 1944.

Nalbant, Mehmet Vefa, Dīvānü Lüġāi'-Türk Grameri-I İsim, Tuncel Ofset Baskı, İstanbul, 2008. X+475.

Redhouse, J. W., An English And Turkish Dictionary, Bernard Quaritch, Oriental and Philological Puplisher, Castle Street, Leicester Square, London, 1856. xvi+427.

——, (li-Ceyms Redhavzi'l-İngilizī), Kitāb-ı Lehcetü'l-Me'ānī - A Lexicon, English And Turkish, Fourth Edition, Printed for the mission by A. H. Boyajian, Constantinople, 1911. 2+13+827 s.

——, Yeni Redhouse Lûgati, Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, Kenan Matbaası (ve Osman Yalçın Matbaası), İstanbul, 1950.

Steingass, F., A Comprehensive Persian-English Dictionary, 3. Basım, Librairie Du Liban, s. 1125, Beyrut, 1975.

Şemse'd-dīn Sāmī, Ḳāmūs-ı Türkī, İḳdām Maṭba'ası, Der-Sa'ādet, 1317-1318, 2. C. 1574 s.

Tekin, Talat, Türkoloji Eleştirileri, 2. Baskı, Simurg Yayınevi, Şafak Matbaacılık, Ankara, 1997. 408 s.

——, Ölmez, Mehmet, Türk Dilleri –Giriş-, Simurg Yayınevi, Şafak Matbaacılık, İstanbul, 1999. 200 s.

Tuğlacı, Pars, Okyanus, 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük, Pars Yayınevi, Sermet Matbaası, III Cilt, İstanbul, 1971. 3099+28 s.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Saray Matbaacılık AŞ, s. 1573, Ankara, 2005. XXX+2667+2763.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul, 1993. 43 Cilt

Wehr, Hans, A Dictionary of Modern Written Arabic, Arabic-English, Edited by J. Milton Cowan, (Third Printing, Librairie Du Liban Beırut, Macdonald & Evans LTD. London, 1980) Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1974. XVII+1110 s.

TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINDA ÖĞRENME ALANLARININ ÖRTÜŞMEZLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL
Başkent Üniversitesi, guzel@baskent.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Özay KARADAĞ
Düzce Üniversitesi, ozaykaradag@gmail.com

ÖZET

Türkçe dersi öğretim programlarında, temel dil becerileri olan *Dinleme*, *Konuşma, Okuma* ve *Yazma* öğrenme alanları olarak kabul edilmiştir. Programlarda, temel dil becerileri dışında, *Görsel Okuma ve Görsel Sunu* (1-5. Sınıflar Türkçe Programı) ve *Dil Bilgisi* (6, 7, 8. Sınıflar) öğrenme alanı olarak yer almaktadır. Türkçe dersinin hedefleri, bu öğrenme alanları için belirlenen amaçlar ve amaçlar altında yer alan kazanımlardan oluşmaktadır.

Programlarda, temel dil becerilerinden oluşan öğrenme alanları arasındaki uyumun en üst düzeyde olması gerekir. Dilin etkili bir anlaşma aracı olması, becerilerin birbirinden bağımsız değil, birbirleriyle uyumlu olarak kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Bu bakımdan beceriler arasındaki ilişkilerin programların öğretim hedeflerine yansıması beklenir.

Temel dil becerileri, ortak özellikleri sebebiyle, anlama ve anlatma becerileri olarak iki başlık altında sınıflanmaktadır. Becerilerin birbirleriyle olan bir diğer ilişkisi de karşılıklı olarak gerçekleştirilmeleridir. Dinleme ve konuşma becerileri ile okuma ve yazma becerileri arasında karşılıklılık ilişkisi söz konusudur. Türkçe dersi için amaç ve kazanımlar belirlenirken, dil becerileri arasındaki ilişkilerden ortaya çıkan özelliklerin dikkate alınması zorunludur.

Bu çalışmanın amacı Türkçe dersi öğretim programlarında yer alan öğrenme alanlarının birbiriyle ne oranda örtüştüğünü belirlemektedir. Bu amaçla İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar) ile İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı incelenerek, öğrenme alanlarının özellikleri ve birbirleri ile örtüşme düzeyi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, öğretim programı, temel dil becerileri, öğrenme alanları.

ABSTRACT

In Turkish Curriculums, *Listening, Speaking, Reading and Writing* are accepted as basic language skills. In these curriculums, except from these basic language skills, Visual Reading and Presentation (1st -5th grades Turkish Curriculum) and Grammar (6, 7 and 8th grades) take place as learning fields. The aims of Turkish Course consist of aims that have been fixed for these learning fields and the acquisitions take place under these aims.

The harmony among the learning areas which belong to basic language skills must be at the utmost degree. That the language is an effective communicational tool can be possible by using the skills harmoniously, not independently from each other. In this respect, it can be expected that the relation among the skills mirror the educational aims of the curriculum.

Basic language skills are classified under two groups as understanding and expressing skills. The other characteristics of skills are that they can be realized mutually. There is mutuality between listening-speaking skills and reading-writing skills. When the aims and skills are determined for Turkish Course, the qualities which come from the relations among language skills have to be taken into consideration.

The aim of this study is to explore that to what degree learning fields have become consistent with each other. For this purpose, the qualities of learning fields and their level of consistency will be evaluated by examining Primary Turkish Curriculum (1st-5th grades) and Elementary Turkish Curriculum (6,7 and 8th grades).

Key Words: Turkish, curriculum, basic language skills, learning fields.

GİRİŞ

Programlar, örgün eğitimin temelini oluşturarak bütün eğitim faaliyetlerinin planlı bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlayan kılavuzlardır. Eğitimi sistemli hâle getiren programlar, okulda gerçekleştirilen eğitim-öğretim etkinliklerinin belirleyicisidir. Programlar, "*yaşamda ihtiyaç duyulabilecek bilgi ve becerileri öngörerek, bunları belirli sürelerde öğrencilere kazandırmayı hedefler. Program içeriğinin isabetli olarak belirlenmesi, öngörünün güçlü olmasına bağlıdır. Güçlü bir öngörüye rağmen, zaman içinde ortaya çıkan gelişmeler, gündelik yaşamın farklılaşan ihtiyaçları programlarda değişikliğe gidilmesi gerektirebilir"*(Güzel ve Karadağ, 2013: 46).

Türkiye'de 2012 yılında yapılan ve 4+4+4 şeklinde ifade edilen düzenlemenin ardından temel eğitim okulları 4 yıllık ilkokul ve 4 yıllık ortaokul hâlini almıştır. Bu yapısal değişikliğe karşın öğretim programlarında yeni bir düzenlemeye gidilmemiş, ilköğretim okul sistemine uygun olarak hazırlanan öğretim programları ilkokul ve ortaokullarda uygulanmaya devam edilmiştir.

Halen ilkokullarda Türkçe dersi için **İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar)** yürürlüktedir. Sarmal nitelikli bu program, ilköğretim okullarının 1/5. sınıfları için hazırlanmış olup, bütün sınıf düzeyleri için ortak ve her sınıf düzeyi için farklılaşan *bilgi*, *beceri*, *tutum* ve *değer*leri kazanım olarak belirlemektedir. Bu açıdan, büyük bir bölümü diğer sınıf düzeyleri ile ortaklık içermekle birlikte her sınıf düzeyinde öğrencilerin edinmesi beklenen kazanımlar belirlidir.

Mevcut sistemde ortaokullardaki Türkçe dersleri için **İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı** yürürlüktedir. İlköğretim okul sisteminde 6, 7, 8. sınıflar için hazırlanmış olan bu program sarmal program olarak adlandırılsa da tam olarak sarmal nitelikli değildir. Programda dil becerilerine ilişkin olarak belirlenen kazanımlar her sınıf düzeyi için ortaktır. Her sınıf düzeyinde, öğrencilerin dil becerileri ile ilgili bütün kazanımları elde etmesi beklenmektedir.

Türkçe dersi öğretim programlarında yapılandırmacı yaklaşım esas alınmış ve eğitim sürecinde öğrencilerin kazanımlar edinmesi hedeflenmiştir. Kazanım "*öğrenme süreci içerisinde planlanmış ve düzenlenmiş yaşantılar sayesinde öğrencilerde görülmesi beklenen bilgi, beceri, tutum ve değerler*"(MEB, 2009: 19; MEB, 2006: 11) şeklinde ifade edilmektedir. Öğrencilerin programlarda belirlenen kazanımları elde etmeleri suretiyle, dil becerilerini geliştirmeleri beklenmektedir.

Türkçe dersi öğretim programlarında kazanımlar öğrenme alanlarına ve öğrenme alanlarının amaçlarına uygun olarak belirlenmiştir. Programlarda temel dil becerileri olan *Dinleme*, *Konuşma, Okuma* ve *Yazma* öğrenme alanları olarak kabul edilmiştir. Programlarda, temel dil becerileri dışında, *Görsel Okuma ve Görsel Sunu* (1-5. Sınıflar Türkçe Programı) ve *Dil Bilgisi* (6, 7, 8. Sınıflar) öğrenme alanı olarak yer almaktadır.

Temel dil becerileri **anlama becerileri**, *dinleme* ve *okuma*; **anlatma becerileri**, *konuşma* ve *yazma* şeklinde sınıflanmaktadır. İnsanın anlama ihtiyacını karşılayan dinleme ve okuma becerileri, fiziksel süreçleri olan duyu alımı bakımından farklılık gösterirken zihinsel süreçleri bakımından büyük ölçüde benzerlikler göstermektedir. İnsanın anlatma ihtiyacını karşılayan konuşma ve yazma becerileri, zihinsel süreçleri bakımından büyük benzerlikler gösterirken fiziksel süreçleri bakımından farklılaşmaktadır.

Dil becerileri karşılıklı gerçekleştirilmeleri bakımından farklı şekilde sınıflanır. Doğal dil edinimi sürecinde kazanılan dinleme ve konuşma becerileri ve eğitim yoluyla kazanılan okuma ve yazma becerileri birbirleriyle karşılıklı gerçekleşen becerilerdir. Dil becerilerinin karşılıklılık ilişkisi aralarında ortaklık oluşturmakta, bu ortaklık ilişkisinin eğitim sürecinde kazanım olarak öğrenciler tarafından edinilmesi gerekmektedir.

İlkokul ve ortaokulda uygulanan Türkçe dersi öğretim programları birbirlerini tamamlayıcı/bütünleyici nitelikte olmalıdır. Programlarda öğrenme alanları ve kazanımlar belirlenirken bu özelliğin dikkate alınması zorunludur. Birbirinin devamı niteliğinde olan temel eğitimin iki düzeyi için hazırlanan Türkçe dersi öğretim programlarında, karşılıklı beceriler için kazanımların belirlenmesinde, dil becerilerinin karşılıklılık ilişkisi göz önüne alınmalıdır. Bu çalışmada, **İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar)** dinleme-konuşma ve okuma-yazma öğrenme alanları arasındaki örtüşme düzeyi değerlendirilmiştir. Çalışmanın ikinci kısmında **İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı** dinleme-konuşma ve okuma-yazma öğrenme alanları arasındaki örtüşme düzeyi değerlendirilmiştir.

A. İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar)

1-5. Sınıflar programında dinleme öğrenme alanı üç amaç altında yer alan 52 konuşma öğrenme alanı üç amaç altında 56 kazanımdan oluşmaktadır. Programda genel olarak dinleme ve konuşma öğrenme alanlarının kazanımlarının birbiri ile örtüştüğü görülmektedir. Tablo 1'de dinleme ve konuşma becerileri arasında, birbiriyle karşılıklılık (Paralellik ve devam ilişkisi de söz konusu olabilir.) oluşturan, bu yönüyle programda birbirleriyle örtüşen kazanımlar yer almaktadır:

Tablo 1: İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar) birbirleriyle örtüşen **dinleme** ve **konuşma** kazanımları.

TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI (1-5. SINIFLAR) ÖRTÜŞEN KAZANIMLAR	
DİNLEME	**KONUŞMA**
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *2. Dinlediklerini anlamlandırmada sunulan görsellerden yararlanır.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *5. Konuşmasını görsel sunuyla destekler.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *4. Dinlerken vurgu, tonlama ve telaffuza dikkat eder.*	Amaç: **1. Konuşma Kurallarını Uygulama** Kazanım: *7. Kelimeleri Doğru telaffuz eder.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *6. Dinlediklerinde ne, nerede, ne zaman, nasıl, niçin ve kim sorularına (5N 1K) cevap arar.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *30. Konuşmalarında ne, nerede, ne zaman, nasıl, niçin ve kim (5N 1K) ögelerini vurgular.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *7. Dinlediklerinde geçen bilmediği kelimelerin anlamlarını tahmin eder.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *4. Yeni öğrendiği kelimeleri konuşmalarında kullanır.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *16. Dinlediklerinin konusunu belirler.*	Amaç: **1. Konuşma Kurallarını Uygulama** Kazanım: *12. Konu dışına çıkmadan konuşur.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *17. Dinlediklerinin ana fikrini belirler.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *7. Konuşmasında ana fikri vurgular.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *18. Dinlediklerinde destekleyici ayrıntıları, yardımcı fikirleri bulur.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *8. Konuşmasında yardımcı fikirleri ve destekleyici ayrıntıları vurgular.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *25. Dinlediklerinde geçen bilmediği kelimelerin anlamlarını araştırır.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *4. Yeni öğrendiği kelimeleri konuşmalarında kullanır.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *26. Dinledikleriyle ilgili, kendi yaşantısından ve günlük hayattan örnekler verir.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *12. Konuşmasında yaşantısından ve günlük hayattan örnekler verir.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *28. Dinlediklerine ilişkin karşılaştırmalar yapar.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *18. Konuşmalarında karşılaştırmalar yapar.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *34. Verilen örneklerin konuya uygun olup olmadığını sorgular.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *12. Konuşmasında yaşantısından ve günlük hayattan örnekler verir.*
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *37. Dinlediklerinde önemliyi önemsizden ayırt eder.*	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *9. Konuşmasında önemsediği bilgileri vurgular.* *15. Konuşmalarında önem belirten ifadeleri kullanır.*
Amaç: **3.Tür Yöntem ve Tekniklere Uygun Dinleme** Kazanım: *9. Grup konuşmalarını ve tartışmaları dinler.*	Amaç: **3.Tür. Yöntem ve Tekniklere Uygun Konuşma** Kazanım: *2. Grup çalışmalarında duygu ve düşüncelerini paylaşır.*

Tablo 2'de dinleme ve konuşma becerileri arasında, birbiriyle karşılıklılık (Paralellik ve devam ilişkisi de söz konusu olabilir.) oluşturmasına rağmen diğer beceride karşılığı bulunmayan kazanımlar yer almaktadır.

Tablo 2: İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar)'nda birbirleriyle örtüşmeyen **dinleme** ve **konuşma** kazanımları.

TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI (1-5. SINIFLAR) ÖRTÜŞMEYEN KAZANIMLAR	
DİNLEME	**KONUŞMA**
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *11. Dinlediklerinde duygusal ve abartılı sözleri ayırt eder.*	**…**
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *12. Dinlediklerinde nesnel ve öznel yargıları ayırt eder.*	**…**
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *13. Dinlediklerinde gerçek olanla hayal ürünü olanı ayırt eder.*	**…**
Amaç: **2. Dinlediğini Anlama** Kazanım: *15. Dinlediği şiirin ana duygusunu belirler.*	**…**
…	Amaç: **1. Konuşma Kurallarını Uygulama** Kazanım: *4. Dinleyicilerle göz teması kurar.*
…	Amaç: **1. Konuşma Kurallarını Uygulama** Kazanım: *9. Sesine duygu tonu katar.*
…	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *27. Konuşmasının başında ve sonunda dikkat çekici, çarpıcı ifadeleri kullanır.*
…	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *28. Konuşmalarında tanımlamalar yapar.*
…	Amaç: **2. Kendini Sözlü Olarak İfade Etme** Kazanım: *29. Konuşmalarında mizahî ögelere yer verir.*

Tablo 3'te **okuma** ve **yazma** becerileri arasında, birbiriyle karşılıklılık (Paralellik ve devam ilişkisi de söz konusu olabilir.) oluşturan, bu yönüyle programda birbirleriyle örtüşen kazanımlar yer almaktadır:

Tablo 3: İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar) birbirleriyle örtüşen **okuma** ve **yazma** kazanımları.

TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI (1-5. SINIFLAR) ÖRTÜŞEN KAZANIMLAR	
OKUMA	**YAZMA**
Amaç: **1.Okuma Kurallarını Uygulama** Kazanım*: 5. Noktalama işaretlerine dikkat ederek okur.*	Amaç: **1. Yazma Kurallarını Uygulama** Kazanım: *9. Yazılarında noktalama işaretlerini doğru ve yerinde kullanır.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *2. Metinde verilen ipuçlarından hareketle karşılaştığı yeni kelimelerin anlamlarını tahmin eder.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *2.Yeni öğrendiği kelimeleri yazılarında kullanır.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *4. Metnin giriş, gelişme ve sonuç bölümleri hakkında tahminlerde bulunur.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *5. Yazısının giriş ve sonuç cümlelerini özenle seçer.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *7. Okuduklarında ne, nerede, ne zaman, nasıl, niçin ve kim (5N 1K) sorularına cevap arar.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *35. Yazılarında ne, nerede, ne zaman, nasıl, niçin ve kim (5N 1K) ögelerini vurgular.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *8. Farklı düşünmeye yönlendiren ifadeleri dikkate alarak okur.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *15. Yazılarında farklı düşünmeye yönlendiren ifadeleri kullanır.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *9. Önem belirten ifadeleri dikkate alarak okur.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *34. Yazılarında önem belirten ifadeleri kullanır.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *10. Okuduklarında karşılaştırmalar yapar.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *18. Yazılarında karşılaştırmalar yapar.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *11. Okuduklarında sebep-sonuç ilişkileri kurar.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *19. Yazılarında sebep-sonuç ilişkileri kurar.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *12. Betimleyen ve tanımlayan ifadeleri dikkate alarak okur.*	Amaç: **3. Tür, Yöntem ve Tekniklere Uygun Yazma** Kazanım: *7. Yazılarında betimlemeler yapar.* Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *20. Yazılarında tanımlamalar yapar.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *13. Genel ve özel durumları bildiren ifadeleri dikkate alarak okur.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *12. Yazılarında genelden özele, özelden genele doğru yazar.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *14. Destekleyici ve açıklayıcı ifadeleri dikkate alarak okur.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *17. Yazılarında uygun ifadeleri kullanarak destekleyici ve açıklayıcı örnekler verir.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *15. Özetleyen ve sonuç bildiren ifadeleri dikkate alarak okur.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *25. Özet çıkarır.*

Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *16. Okuduklarında gerçek olanla hayal ürünü olanı ayırt eder.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *23. Duygu, düşünce ve hayallerini anlatan yazılar yazar.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *18. Okuduklarının konusunu belirler.*	Amaç: **1. Yazma Kurallarını Uygulama** Kazanım: *15. Konu dışına çıkmadan yazar.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *19. Okuduğunun ana fikrini belirler.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *13. Yazılarında ana fikre yer verir.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *20. Okuduklarında yardımcı fikirleri ve destekleyici ayrıntıları belirler.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *14. Yazılarında yardımcı fikirlere yer verir.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *25. Başlık ve içerik ilişkisini sorgular.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *3. Yazısına uygun başlık belirler.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *33. Okuduklarında "hikâye unsurları"nı belirler.*	Amaç: **3. Tür, Yöntem ve Tekniklere Uygun Yazma** Kazanım: *6. Hikâye yazar.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *34. Yazarın amacını belirler.*	Amaç: **1. Yazma Kurallarını Uygulama** Kazanım: *2. Yazma amacını belirler.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *39. Okuduklarında eksik bırakılan ve konuyla ilgisi olmayan bilgiyi fark eder.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *32 Eksik bırakılan metni yazarak tamamlar.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *40. Okuduklarındaki dil, ifade ve bilgi yanlışlarını belirler.*	Amaç: **1. Yazma Kurallarını Uygulama** Kazanım: *8. Anlamlı ve kurallı cümleler yazar.* *9. Yazılarında noktalama işaretlerini doğru ve yerinde kullanır.* *10. Yazılarında imlâ kurallarını uygular.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *41. Verilen örneklerin konuya uygun olup olmadığını sorgular.*	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım:*17. Yazılarında uygun ifadeleri kullanarak destekleyici ve açıklayıcı örnekler verir.*
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *42. Metin içerisindeki renkli, altı çizili, koyu vb. ifadelerin önemli noktaları vurguladığını bilerek okur.*	Amaç: **3. Tür, Yöntem ve Tekniklere Uygun Yazma** Kazanım: *14. Vurgulamak istediği kelime ya da cümleleri farklı yazar.*

Tablo 4'te okuma ve yazma becerileri arasında, birbiriyle karşılıklılık (Paralellik ve devam ilişkisi de söz konusu olabilir.) oluşturmasına rağmen, diğer beceride karşılığı bulunmayan kazanımlar yer almaktadır.

Tablo 4: İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar)'nda birbirleriyle örtüşmeyen **okuma** ve **yazma** kazanımları.

TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI (1-5. SINIFLAR) ÖRTÜŞMEYEN KAZANIMLAR	
OKUMA	**YAZMA**
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *17. Okuduğu metindeki öznel ve nesnel yargıları ayırt eder.*	…
Amaç: **2. Okuduğunu Anlama** Kazanım: *37. Okuduğunu anlamlandırmada görsellerden yararlanır.*	…
…	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *7. Olayları, oluş sırasına göre yazar.*
…	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *8. Yazılarında mizahî ögelere yer verir.*
…	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *9. Yazılarında kelime türlerini işlevine uygun kullanır.*
…	Amaç: **2. Kendini Yazılı Olarak İfade Etme** Kazanım: *10. Yazılarında farklı cümle yapılarına yer verir.*

B. İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı

6-8. Sınıflar programında dinleme öğrenme alanı beş amaç altında yer alan 42, konuşma öğrenme alanı beş amaç altında 42 kazanımdan oluşmaktadır. Programda dinleme ve konuşma kazanımları arasında birbirleriyle örtüşen kazanımların sayısının örtüşmeyen kazanımlara göre daha düşük olduğu görülmektedir. Tablo 5'te dinleme ve konuşma becerileri arasında, birbiriyle karşılıklılık (Paralellik ve devam ilişkisi de söz konusu olabilir.) oluşturan, bu yönüyle programda birbirleriyle örtüşen kazanımlar yer almaktadır:

Tablo 5: İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı'nda birbirleriyle örtüşen **dinleme** ve **konuşma** kazanımları.

TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI (6, 7, 8. SINIFLAR) ÖRTÜŞEN KAZANIMLAR	
DİNLEME	**KONUŞMA**
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *1. Dinlenenin/izlenenin bağlamından hareketle kelime ve kelime gruplarının anlamlarını çıkarır.*	Amaç: **5. Kendini sözlü olarak ifade etme alışkanlığı kazanma** Kazanım: *4. Yeni öğrendiği kelime, kavram, atasözü ve deyimleri kullanır.*
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *4. Dinlediklerinin/izlediklerinin ana fikrini/ana duygusunu belirler.*	Amaç: **3. Hazırlıklı konuşmalar yapma** Kazanım: *3. Konuşmasını bir ana fikir etrafında planlar.*
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *5. Dinlediklerindeki/izlediklerindeki yardımcı fikirleri/duyguları belirler.*	Amaç: **3. Hazırlıklı konuşmalar yapma** Kazanım: *4. Ana fikri yardımcı fikirlerle destekler.*
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *7. Dinlediklerinde/izlediklerinde sebep-sonuç ilişkilerini belirler.*	Amaç: **1. Konuşma kurallarını uygulama** Kazanım: *10. Konuşmasında sebep-sonuç ilişkileri kurar.*
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *8. Dinlediklerinde/izlediklerinde amaç-sonuç ilişkilerini belirler.*	Amaç: **1. Konuşma kurallarını uygulama** Kazanım: *11. Konuşmasında amaç-sonuç ilişkileri kurar.*
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *21. Görsel/işitsel unsurlarla dinledikleri/izledikleri arasında ilgi kurar.*	Amaç: **3. Hazırlıklı konuşmalar yapma** Kazanım: *7. Konuşmasını sunarken görsel, işitsel materyalleri ve farklı iletişim araçlarını kullanır.*
Amaç: **3. Dinlediklerini/izlediklerini değerlendirme** Kazanım: *1. Dinlediklerini/izlediklerini dil ve anlatım yönünden değerlendirir.*	Amaç: **4. Kendi konuşmasını değerlendirme** Kazanım: *2. Konuşmasını dil ve anlatım yönünden değerlendirir.*
Amaç: **3. Dinlediklerini/izlediklerini değerlendirme** Kazanım: *2. Dinlediklerini/izlediklerini içerik yönünden değerlendirir.*	Amaç: **4. Kendi konuşmasını değerlendirme** Kazanım: *1. Konuşmasını içerik yönünden değerlendirir.*
Amaç: **3. Dinlediklerini/izlediklerini değerlendirme** Kazanım: *3. Dinlediği/izlediği kişiyi sesini ve beden dilini etkili kullanma yönünden değerlendirir.*	Amaç: **4. Kendi konuşmasını değerlendirme** Kazanım: *4. Konuşmasını, sesini ve beden dilini kullanma yönünden değerlendirir.*

Tablo 6'da dinleme ve konuşma becerileri arasında, birbiriyle karşılıklılık (Paralellik ve devam ilişkisi de söz konusu olabilir.) oluşturmasına rağmen diğer beceride karşılığı bulunmayan kazanımlar yer almaktadır.

Tablo 6: İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı'nda birbirleriyle örtüşmeyen **dinleme** ve **konuşma** kazanımları.

TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI (6, 7, 8. SINIFLAR) ÖRTÜŞMEYEN KAZANIMLAR	
DİNLEME	**KONUŞMA**
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *2. Dinlediklerindeki/izlediklerindeki anahtar kelimeleri fark eder.*	…
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *3. Dinlediklerinin/izlediklerinin konusunu belirler.*	…
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *9. Dinlediklerindeki/izlediklerindeki örtülü anlamları bulur.*	…
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *10. Dinlediklerini/izlediklerini kronolojik sıra ve mantık akışı içinde özetler.*	…
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *13. Dinlediklerinde/izlediklerinde yer alan öznel ve nesnel yargıları ayırt eder.*	…
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *14. Dinlediklerine/izlediklerine ilişkin karşılaştırmalar yapar.*	…
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *15. Kendisini şahıs ve varlık kadrosunun yerine koyarak olayları, duygu, düşünce ve hayalleri yorumlar.*	…
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *19. Dinlediklerinin/izlediklerinin başlığı/adı ile içeriği arasındaki ilişkiyi ortaya koyar.*	…
Amaç: **2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme** Kazanım: *24. Dinlediklerini/izlediklerini kendi hayatı ve günlük hayatla karşılaştırır.*	…
Amaç: **4. Söz varlığını zenginleştirme** Kazanım: *2. Şiir, hikâye, masal dinletilerine katılır.*	…
Amaç: **4. Söz varlığını zenginleştirme** Kazanım: *2. Aynı kavram alanına giren kelimeleri, anlam farklılıklarını dikkate alarak kullanır.*	…
Amaç: **4. Söz varlığını zenginleştirme** Kazanım: *5. Dinlediklerinde/izlediklerinde geçen kelime, deyim ve atasözlerini cümle içinde kullanır.*	…
Amaç: **5. Etkili dinleme/izleme alışkanlığı kazanma** Kazanım: *1. Kelimeler arasındaki anlam ilişkilerini kavrayarak birbiriyle anlamca ilişkili kelimelere örnek verir.*	…

…	Amaç: **1. Konuşma kurallarını uygulama** Kazanım: *5. Türkçenin kurallarına uygun cümleler kurar.*
…	Amaç: **1. Konuşma kurallarını uygulama** Kazanım: *6. Yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin yerine Türkçelerini kullanır.*
…	Amaç: **1. Konuşma kurallarını uygulama** Kazanım: *12. Tekrara düşmeden konuşur.*
…	Amaç: **2. Sesini ve beden dilini etkili kullanma** Kazanım: *5. Uygun yerlerde vurgu, tonlama ve duraklama yapar.*
…	Amaç: **2. Sesini ve beden dilini etkili kullanma** Kazanım: *6. Yapmacıktan, taklit ve özentiden uzak bir sesle konuşur.*
…	Amaç: **2. Sesini ve beden dilini etkili kullanma** Kazanım: *7. Sözleriyle jest ve mimiklerinin uyumuna dikkat eder.*
…	Amaç: **2. Sesini ve beden dilini etkili kullanma** Kazanım: *8. Canlandırmalarda, sesini varlık ve kahramanları çağrıştıracak şekilde kullanır.*

Tablo 7'de **okuma** ve **yazma** becerileri arasında, birbiriyle karşılıklılık (Paralellik ve devam ilişkisi de söz konusu olabilir.) oluşturan, bu yönüyle programda birbirleriyle örtüşen kazanımlar yer almaktadır:

Tablo 7: İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı'nda birbirleriyle örtüşen **okuma** ve **yazma** kazanımları.

TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI (6, 7, 8. SINIFLAR) ÖRTÜŞEN KAZANIMLAR	
OKUMA	**YAZMA**
Amaç: **1. Okuma kurallarını uygulama** Kazanım: *5. Okuma yöntem ve tekniklerini kullanır.*	Amaç: **2. Planlı yazma** Kazanım: *12. Yazma yöntem ve tekniklerini kullanır.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *4. Metnin ana fikrini/ana duygusunu belirler.*	Amaç: **2. Planlı yazma** Kazanım: *3. Yazısını bir ana fikir etrafında planlar.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *5. Metindeki yardımcı fikirleri/duyguları belirler.*	Amaç: **2. Planlı yazma** Kazanım: *4. Yazısının ana fikrini yardımcı fikirlerle destekler.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *8. Metindeki sebep-sonuç ilişkilerini fark eder.*	Amaç: **1. Yazma kurallarını uygulama** Kazanım: *8. Yazısında sebep-sonuç ilişkileri kurar.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *9. Metindeki amaç-sonuç ilişkilerini fark eder.*	Amaç: **1. Yazma kurallarını uygulama** Kazanım: *9. Yazısında amaç-sonuç ilişkileri kurar.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *12. Okuduklarını kendi cümleleriyle, kronolojik sıra ve mantık akışı içinde özetler.*	Amaç: **1. Yazma kurallarını uygulama** Kazanım: *Olayları ve bilgileri sıraya koyarak anlatır.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *16. Metnin planını kavrar.*	Amaç: **2. Planlı yazma** Kazanım: *2. Yazacaklarının taslağını oluşturur.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *18. Metindeki söz sanatlarının anlatıma olan katkısını fark eder.*	Amaç: : **2. Planlı yazma** Kazanım: *6. Atasözü, deyim ve söz sanatlarını uygun durumlarda kullanarak anlatımını zenginleştirir.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *19. Metinde yararlanılan düşünceyi geliştirme yollarının işlevlerini açıklar.*	Amaç: **2. Planlı yazma** Kazanım: *5. Konunun özelliğine uygun düşünceyi geliştirme yollarını kullanır.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *28. Metinle ilgili görsel ögeleri yorumlar.*	Amaç: **2. Planlı yazma** Kazanım: *7. Yazdığı metni görsel materyallerle destekler.*
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *29. Metnin başlığı ile içeriği arasındaki ilişkiyi ortaya koyar.*	Amaç: **2. Planlı yazma** Kazanım: *10. Yazıya, konuyla ilgili kısa ve dikkat çekici bir başlık bulur.*
Amaç: **3. Okuduğu metni değerlendirme** Kazanım: *1. Metni dil ve anlatım yönünden değerlendirir.*	Amaç: **4. Kendi yazdıklarını değerlendirme** Kazanım: *2. Yazdıklarını dil ve anlatım yönünden değerlendirir.* *3. Yazdıklarını yazım ve noktalama kurallarına uygunluk yönünden değerlendirir.*
Amaç: **3. Okuduğu metni değerlendirme** Kazanım: *2. Metni içerik yönünden değerlendirir.*	Amaç: **4. Kendi yazdıklarını değerlendirme** Kazanım: *1. Yazdıklarını biçim ve içerik yönünden değerlendirir.*

Amaç: **4. Söz varlığını zenginleştirme** Kazanım: *2. Aynı kavram alanına giren kelimeleri, anlam farklılıklarını dikkate alarak kullanır.*	Amaç: **2. Planlı yazma** Kazanım: *6. Atasözü, deyim ve söz sanatlarını uygun durumlarda kullanarak anlatımını zenginleştirir.*
Amaç: **4. Söz varlığını zenginleştirme** Kazanım: *3. Okuduğu metinde geçen kelime, deyim ve atasözlerini cümle içinde kullanır.*	Amaç: **5. Kendini yazılı olarak ifade etme alışkanlığı kazanma** Kazanım: *2. Yeni öğrendiği kelime, kavram, atasözü ve deyimleri kullanır.*

Tablo 8'de okuma ve yazma becerileri arasında, birbiriyle karşılıklılık (Paralellik ve devam ilişkisi de söz konusu olabilir.) oluşturmasına rağmen, diğer beceride karşılığı bulunmayan kazanımlar yer almaktadır.

Tablo 8: İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı'nda birbirleriyle örtüşmeyen **okuma** ve **yazma** kazanımları.

TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI (6, 7, 8. SINIFLAR) ÖRTÜŞMEYEN KAZANIMLAR	
OKUMA	**YAZMA**
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *2. Metindeki anahtar kelimeleri belirler.*	**…**
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *6. Anlatımın kimin ağzından yapıldığını belirler.*	**…**
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *10. Okuduklarındaki örtülü anlamları bulur.*	**…**
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *11. Okuduklarındaki öznel ve nesnel yargıları ayırt eder.*	**…**
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *17. Metni oluşturan unsurlar arasındaki geçiş ve bağlantıları fark eder.*	**…**
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *20. Metne ilişkin karşılaştırmalar yapar.*	**...**
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *21. Kendisini şahıs ve varlık kadrosunun yerine koyarak olayları, duygu, düşünce ve hayalleri yorumlar.*	**…**
Amaç: **2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme** Kazanım: *27. Okuduklarını kendi hayatı ve günlük hayatla karşılaştırır.*	**…**
…	Amaç: **1. Yazma kurallarını uygulama** Kazanım: *6. Yabancı dillerden alınmış, dilimize henüz yerleşmemiş kelimelerin yerine Türkçelerini kullanır.*
…	Amaç: **1. Yazma kurallarını uygulama** Kazanım: *10. Tekrara düşmeden yazar.*
…	**Amaç: 2. Planlı yazma** *Kazanım: 11. Dipnot, kaynakça, özet, içindekiler vb. kısımları uygun şekilde düzenler.*

SONUÇ ve ÖNERİLER

Dil becerilerinin karşılıklı olarak gerçekleştirilmeleri ve bu karşılıklılık ilişkisinin doğurduğu özelliklerin dil öğretiminde mutlaka dikkate alınması gerekmektedir. Beceriler arasında var olan karşılıklılık özelliklerin öğretim programlarının hazırlanmasında bir eksen olarak ele alınması kazanımların belirlenmesinde bu özelliklerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

1-5. Sınıflar Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda, dinleme ve konuşma kazanımlarında 13 karşılıklılık ilişkisi kurulduğu belirlenmiştir. Örneğin, konuşma öğrenme alanı, "2. Kendini Sözlü olarak İfade Etme" amacı altında yer alan "*5. Konuşmasını görsel sunuyla destekler."* kazanımının dinleme öğrenme alanı, "2. Dinlediğini Anlama" amacı altında *"2. Dinlediklerini anlamlandırmada sunulan görsellerden yararlanır."* kazanımı ile tam bir karşılıklılık ilişkisi oluşturduğu görülmektedir. Tablo1'de gösterilen 13 karşılıklılık ilişkisi program açısından son derece olumlu bir özelliktir. Buna karşılık dinleme ve konuşma kazanımları arasında 9 kazanım için karşılıklılık ilişkisi kurulmadığı görülmektedir. Örneğin, konuşma öğrenme alanı "1.Konuşma Kurallarını Uygulama" amacı altında yer alan *"4. Dinleyicilerle göz teması kurar."* kazanımının dinleme kazanımları arasında karşılığı bulunmamaktadır. Beden dili açısından ele alındığında göz teması karşılıklı gerçekleştiğinden *"Dinleme sırasında konuşmacı ile göz teması kurar."* şeklinde bir kazanımın bulunması zorunludur.

1-5. Sınıflar Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda, okuma ve yazma kazanımları arasında 23 karşılıklılık ilişkisi kurulduğu görülmektedir. Okuma ve yazma arasında kazanımların bu kadar yüksek oranda örtüşmesi olumlu bir durumdur. Buna karşılık, 5 okuma ve yazma kazanımı arasında olması beklenen karşılıklılık ilişkisinin kurulmadığı görülmüştür. Sayısal olarak düşük de olsa Tablo 4'te yer alan bu kazanımların karşılıkları her iki öğrenme alanında da yer almalıdır.

6, 7, ve 8. Sınıflar Türkçe Dersi Öğretim Programı dinleme ve konuşma kazanımları arasında 9 karşılıklılık ilişkisi kurulduğu Tablo 5'te görülmektedir. Dinleme öğrenme alanı "2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme" amacı altında yer alan "*4. Dinlediklerinin/izlediklerinin ana fikrini/ana duygusunu belirler."* kazanımı ile konuşma öğrenme alanı "3. Hazırlıklı konuşmalar yapma" amacı altında yer alan "*3. Konuşmasını bir ana fikir etrafında planlar."* birbirleriyle tam olarak örtüşmektedir. Buna karşılık, dinleme ve konuşma kazanımları arasında olması beklenen 20 karşılıklılık ilişkisinin kurulmadığı görülmektedir. Örneğin dinleme öğrenme alanı "2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme" amacı altında yer alan *"2. Dinlediklerindeki/izlediklerindeki anahtar kelimeleri fark eder."* kazanımının konuşma becerisinde bir karşılığı bulunmamaktadır. Olağan durumda konuşma öğrenme alanında *"Konuşmalarını anahtar kelimeler etrafında oluşturur."* şeklinde bir kazanım yer almalıdır.

6, 7, ve 8. Sınıflar Türkçe Dersi Öğretim Programı okuma ve yazma kazanımları arasında 15 karşılıklılık ilişkisi kurulduğu Tablo 7'de görülmektedir. Örneğin okuma öğrenme alanı, "2. Okuduğu metni anlama ve çözümleme" amacı altında yer alan "*8. Metindeki sebep-sonuç ilişkilerini fark eder."* kazanımı, yazma öğrenme alanı "2. Yazma kurallarını uygulama" amacı altında yer alan "*8. Yazısında sebep-sonuç ilişkileri kurar."* kazanımı ile tam olarak örtüşmektedir. Buna karşılık, okuma ve yazma kazanımları arasında olması beklenen 12 karşılıklılık ilişkisinin kurulmadığı Tablo 8'de görülmektedir. Örneğin, okuma öğrenme alanı "2. Dinleneni/izleneni anlama ve çözümleme" amacı altında yer alan *"2. Metindeki anahtar kelimeleri fark eder."* kazanımının yazma becerisinde bir karşılığı bulunmamaktadır. Olağan durumda yazma öğrenme alanında *"Yazılarını anahtar kelimeler etrafında oluşturur."* şeklinde bir kazanım yer almalıdır.

Sonuç olarak, İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar)'nda, temel dil becerileri için listelenen kazanımlarda 33 karşılıklılık ilişkisinin kurulduğu, buna karşılık 14 kazanımda bu karşılıklılık ilişkisinin dikkate alınmadığı görülmektedir. İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim

Programı bu açıdan daha olumsuz görünmektedir. 6, 7, 8. Sınıflar programında 24 karşılıklılık ilişkisi belirlenirken, 32 kazanım arasında örtüşmezlik olduğu görülmüştür. Bu açıdan 1-5. Sınıflar programının daha olumlu olduğu söylenebilir.

Programların güncellenmesi ya da yeniden oluşturulması sürecinde dil becerileri arasında oluşan ve bu çalışma kapsamında örnekleri ortaya konan karşılıklılık özelliklerinin kazanımlaştırılması önerilmektedir. Mevcut uygulamada sınıf ve Türkçe öğretmenleri bu özellikleri dikkate alarak programdan kaynaklanan olumsuzlukları gidermelidir.

KAYNAKÇA

Güzel, A. ve Karadağ, Ö. (2013). Anlatma becerileri açısından "Türkçe Dersi Öğretim Programı (6, 7, 8. Sınıflar)"na eleştirel bir bakış. *Ana Dili Eğitimi Dergisi, 1(1),* 45-52.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2009). İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-5. Sınıflar). Ankara: MEB Yayınları.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2006). İlköğretim Türkçe Dersi (6, 7, 8. Sınıflar) Öğretim Programı. Ankara: MEB Yayınları.

BEḲÂÎ'NİN KİTAB-I KERBELÂ ADLI ESERİNİN YENİ BİR NÜSHASI

Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER
Fırat Üniversitesi, austuner@firat.edu.tr

ÖZET

Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, İslam tarihinin en acı olaylarındandır. Bütün Müslümanların gönlünde günümüze kadar süren derin acılara yol açan bu olay, İslam tarihinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bu olayın yarattığı acılar Müslüman milletlerin edebiyatlarında çeşitli eserlere konu olmuştur. Türk edebiyatında da aynı konu çeşitli türlerde yazılmış eserlerde ele alınmıştır. Kerbelâ olayı ile ilgili önemli eserlerimizden biri Bekâî'nin 3530 beyitlik Kitab-ı Kerbelâ adlı mesnevisidir. Eserde anlatılan olaylar ve kendi ifadeleri, yazarın Fuzûlî'nin Hadikatü's-Süeda isimli mensur eserinden etkilendiğini göstermektedir. Bu eserin 1963 yılında Mehmet Öbek tarafından yazılmış ve bilinmeyen bir nüshası 3085 beyitten oluşmaktadır. Diğer nüshalara göre bir hayli farklı olan bu nüsha, hem dil özellikleri bakımından, hem de yeni alfabemizin kabulünden yaklaşık kırk yıl sonra Osmanlı alfabesi ile yazılmış olduğu için ilgi çekici bir nüshadır. Mehmet Öbek 1918 yılında Elazığ'ın Baskil ilçesine bağlı Günbağı köyünde doğmuş ve 2000 yılında aynı köyde vefat etmiştir. Bu nüsha Cumhuriyet döneminde yazılmış olmasına rağmen dil özellikleri bakımından daha çok Eski Anadolu Türkçesi özellikleri taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bekâî, Mesnevi, Kerbela olayı, Mehmet Öbek, Eski Anadolu Türkçesi

ABSTACT

Huseyin's being mrtyred is one of the most anguish events in the history of İslam. This event caused deep sorrow that has been still been felt until today in the hearts of all Muslims and it has been effective in shaping the history of Islam. The sufferings caused by these events have been the subject to several works in the Literary of Muslim nations. In Turkish Literature, the same topics have been handled in the works written in various literary genres. One of the works that has been written on Kerbela event is masnavi called Kitab-ı Kerbela written by Bakai as in the form of 3530 couplet. The events described in this works and author's own statement show that author is influnced by Hadikatü's-Süeda which is written in prose by Fuzuli.An unknown copy of this work written by Mehmet Öbek is consist of 3085 couplet. Compared with other copies, this different copy is interesting in terms of both dialectical features and being written by Ottoman alphabet nearly forty years after the adoption to Modern Turkish alphabet. Mehmet Öbek was born in 1918 in the willage of Gunbag, a district of Elazıg and he died in 2000. Altough this manuscript was written in the Republician period, in terms of dialectal features, the work having Old Anatolian Turkish features have important place among the other works that were written at the same topic in the Turkish Literature.

Key Words: Bekâî, Masnavi, Kerbela event, Mehmet Öbek, Old Anatolia Turkish

Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in Yezid'e bağlı güçler tarafından şehit edilmesi, İslam tarihinin en acı olaylarındandır. Bütün Müslümanların gönlünde günümüze kadar süren derin acılara yol açan bu olayların, İslam tarihinin şekillenmesinde de etkili ve önemli bir rolü olmuştur. "Hz. Hüseyin'in katli, Müslüman toplumların gönlünde asırlarca bitip tükenmeyen bir üzüntüye sebep olduğu gibi Hz. Hüseyin'i de Hz. Muhammed'in torunu olması, Kerbelâ'da gösterdiği cesaret ve uğradığı haksızlıklar dolayısıyla İslam âlemince çok sevilen sembol şahsiyetlerden biri haline getirmiştir."[1] Bu olayın yarattığı acılar, bütün Müslüman milletlerin şair ve yazarları tarafından çeşitli edebi eserlerde dile getirilmiştir. Türk edebiyatında da Kerbelâ olayı ve yarattığı acılar pek çok şair ve yazar tarafından işlenen bir konu olmuştur. Konuyla ilgili mesnevilerin dışındaki manzumeleri derleyen Tunceli Üniversitesinin yayımladığı eserde kaside, gazel, muhammes, terkib-i bend, vs. gibi çeşitli türlerde 204 şaire ait 517 manzume bulunmaktadır.[2] Türk edebiyatında Kerbelâ ile ilgili bilinen ilk mesnevi örneği 1362 yılında yazılarak Candaroğulları Beyliği hükümdarlarından Kötürüm Bayezid'e ithaf edilmiş olan Yusuf-ı Meddâh'a ait

1 Eroğlu, Süleyman, "Yahya Bin Bahşî ve Maktel-i Hüseyin'i", Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, II. Cilt, Sivas 2010, s. 43-59
2 Arslan, Mehmet – Erdoğan, Mehtap, Kerbela Mersiyeleri, Tunceli Üniversitesi Yayını, Ankara 2009

olan Maktel-i Hüseyin'dir.[3] Yusuf-ı Meddâh, Yahya Bin Bahşî gibi şairler edebiyatımızdaki ilk maktelleri kaleme almış olup bu türün Türk edebiyatındaki en meşhur eserini Fuzûlî, Hadîkatü'-Sü'eda'sıyla ortaya koymuştur.[4] Bursalı Lâmi'î Çelebi'nin 1000 beyitlik Maktel-i Âl-i Resûl, Hacı Nureddin Efendi'nin Maktel-i Hüseyin, Âşıḳî'nin 2094 beyitlik Maktel-i Hüseyin, İbnürreşâd Ali Ferruh'un 1887 yılında Pariste yayımladığı Kerbelâ, Câmi-i Rûmî'nin Sa'âdetnâme (Tercüme-i Ravzatü'ş-Şühedâ) ve Eğirdirli Şerifî'nin Şevâhidü'ş-Şühedâ adlı eserleri Kerbelâ konusunda yazılmış önemli mesnevilerdir.[5] Doğrudan Kerbelâ konusunu işleyen eserlerin dışındaki mesnevilerin bir kısmında da Kerbelâ konusuna yer verilmektedir. XIV. yüzyıl şairlerimizden Ahmedî, İskendernâmesinde, ayrıca Antepli İbrahim İbn-i Bâlî, Lâmiî, Edirneli Nazmî, Gelibolulu Mustafa Alî, Keçecizâde İzzet Molla, vs. gibi şair ve yazarlar farklı konularda yazdıkları mesnevilerde Kerbelâ'dan bahsetmişlerdir.[6]

Türk Edebiyatının, Kerbelâ'da Hazreti Hüseyin'in ve pek çok yakınının şehit edilmesini anlatan önemli mesnevilerinden biri de Darendeli Beḳâî'ye aittir. Bu eserle ilgili doktora çalışması yapan Serkan Türkoğlu Beḳâi hakkında şu bilgileri vermektedir: "Soyları Şeyh Hamid-i Veli hazretlerine kadar dayanan Zaimoğullarından Zaim Mustafa Ağa'nın oğludur. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Kitâb-ı Kerbelâ adlı eserinin dışında 6600 beyitlik Battalnâme adlı eseri bulunmaktadır. Bir de Mevlid'inin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. İslam tarihine vakıf, ilim ve fazilet sahibidir."[7] Ayrıca Beḳâî hakkında Cemil Gülseren'in şu bilgilerine yer verilir: "Bekâî de kardeşi Hayret Mehmed Efendi gibi katiplik yapmıştır. İslam tarihine vâkıf, ilim ve fazilet sahibi olarak tanınan bir şahsiyettir. Bekâî, kendi kumandasındaki kuvvetlerle birlikte birçok savaşa katılmış, bu uğurda Rumeli'de şehit düşmüştür. Şehit düştüğü yere defnedilmiş, şehadeti ve harpte gösterdiği cesarete binaen zamanın padişahı I. Abdülhamid tarafından kabri üzerine bir türbe yaptırılmıştır." Şeyhülislam Arif Hikmet Tezkiretü'ş-Şuarâ adlı eserinde Beḳâî'nin "Seyyid Battal Gazi kıssasını, Fuzulî'nin Hadikatü's-Süedâ'sını ve Mevlid-i Nebiullâh'ı nazm ettiğini ve bin iki yüz hududunda beldesinde vefat ettiğini bildirmektedir."[8]

Beḳâî'nin Kitâb-ı Kerbelâ adlı eserinin yazılış tarihi bilinmemektedir. Eserini niçin yazdığı konusunda "Sebeb-i Te'lif-i Kitâb-ı Kerbelâ" başlıklı bölümde şu beyitler yer alır:

Meger bir gün aḥibb u âşinâdan
Dirildiler tebâr-ı Mustafâdan

Dönüp dest-i ta'aruzla girîbân
Dediler söyle bâri Kerbelâdan

Beyân it gerdîş-i devrân cefâsın
Haber ver Kerbelâ-yı nâ-sezâdan

Görelim pîşîne-i gerdûnı ey yâr
Hem âgâh olalım bu mâcerâdan

---

3 Özçelik, Kenan, "Türk edebiyatında yazılmış ilk Maktel-i Hüseyin kimin eseridir?", Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, II. Cilt, Sivas 2010, s. 7 – 16

4 Eroğlu, Süleyman, "Yahya Bin Bahşî ve Maktel-i Hüseyin'i", Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, II. Cilt, Sivas 2010, s. 43 – 59

5 Serkan Türkoğlu, Beḳâî Kitâb-ı Kerbelâ (İnceleme – Tenkitli Metin), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012, s. 47 - 57

6 Esir, Hasan Ali, "Anadolu sahası mesnevilerinde Kerbelâ vakası", Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, II. Cilt, Sivas 2010, s. 95 – 106

7 Serkan Türkoğlu, age., s. 58 - 61

8 Serkan Türkoğlu, age., s. 59

Dedim anı beyân etmiş Fuzûlî
Dimişdir ibtidâ-i intiḫâdan

Dediler neṣrile etmiş beyânı
Sen anı eyle nazm-ı müntehâdan

Ki naḳl etmiş vefât-ı Mustafâdan
Dimiş cüz'-i belâ-yı enbiyâdan

'Ayân etmiş daḫı Zehrâ vefâtın
Beyân etmiş vefât-ı Murtazâdan

Bular meşhûr olupdur nâs içre
Bilindi ibtidâsı intihâdan

Hemân bize beyân it Kerbelâyı
Hasan nûş etdigi ol zehr-i mâdan

Dedim taḳdîr ise veznile sizi
Haber-dâr edem Âl-i Mustafâdan

Murâd etdim edem veznile taḳrîr
Kazâ-yı Kerbelâ-yı pür-cefâdan [9]

Bu anlattıklarına göre, bir gün toplanan dost ve tanıdıkları, "Kerbela vak'asını anlatmasını" isterler. "Fuzûlî'nin bu vak'ayı önceden anlattığını" söyler. Dostları da "Fuzûlî'nin nesirle söylediğini, onun nazımla söylemesini istediklerini" söylerler. Bu ifadelerinden anlaşıldığına göre yazar da dostlarının bu isteklerine bağlı olarak Kerbela vak'asını manzum olarak yazmaya başlamıştır. Yaptığımız karşılaştırmalar sonunda eserde anlatılan olayların ve özel isimlerin, eserin Fuzûlî'nin mensur Hadîkatü'-Sü'eda'sının nazımla yazılmış şekli olduğunu ortaya koymuştur.[10] Şairin yukarıda yer verdiğimiz ifadeleri de eserin Fuzûlî'nin eserinden faydalanılarak yazıldığını doğrulamaktadır. Ancak Hadîkatü'-Sü'eda'da yer alan peygamber Efendimizin, Hz. Ali'nin ve Hz. Fatma'nın vefatı ile ilgili bölümler bu eserde yer almamaktadır.

Eserinin pek çok yerinde bu olaylardan duyduğu büyük üzüntüyü dile getiren yazar, Kerbelâ'nın gönüllerde yarattığı derin acıyı eserin ilk bölümlerinde şöyle ifade eder:

Eser bâd-ı semûmı bağ-ı câna
Nihâl ağlar şehîd-i Kerbelâdan

Görüp deşt-i cefâda rezm-gâhı
Cibâl ağlar şehîd-i Kerbelâdan

9 Serkan Türkoğlu, age., s. 178 - 179

10 Bayoğlu, Servet, Fuzûlî - Erenler Bahçesi (Hadîkatü's-Sü'edâ), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1985, s. 177 – 194; Güngör, Şeyma, Hadikatü's-Sü'eda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1987

Furât-ı bî-necâtın teşnesiçün
Zülâl ağlar şehîd-i Kerbelâdan

Hayâl-i rencini kılsa te'emmül
Kemâl ağlar şehîd-i Kerbelâdan[11]

Eserde anlatılanlar kısaca şöyledir: Başta yer alan dua bölümünden sonra Hak âşıklarının belaya maruz kaldıkları, Hasan ile Hüseyin'in de aynı akibeti yaşadıkları anlatılır. Hicretin 4. yılında dünyaya gelen Hz. Hasan'ın doğumunda Peygamber Efendimizin duyduğu sevinç ve Hz. Hasan'a ad verilmesi anlatıldıktan sonra;

"Gel ey ihvân naḳal ideyim Kerbelâyı
Sana tıbyân kılayım her belâyı"

şeklindeki beyitle Kerbelâ'dan önceki olaylar anlatılır. "*İmâm Hasan'ıŋ Zehri Nûş İdüp Şehîd Oldugıdur*" başlıklı ilk bölümde Hz. Hasan'ın zehirli su içirilerek şehîd edilmesi anlatılır.

Bu olaydan duyulan üzüntü şu mısralarla ifade edilmektedir:

Aġla ey çeşmim ki bunda dideler ḳan aġladı
Asuman üzre mela'ik yerde insân aġladı

Velvele toldı cihâna cev'a-î şâhzâde kim
Cümle ashâbÂl-i ahbâb itdi efġân aġladı

Firḳatinden cûşa geldi mevc-i deryâ-yı muhît
Tâ sadef batnında zahir dürr i mercân aġladı

Sanma ey ġâfil bu ġaddâr-ı felekdendür aŋa
Çarḫ-ı devrân şems-i raḫşân mâh-ı tâbân aġladı

Bu şehâdet sözlerinden aġladı şâh u gedâ
Ağlamasın mı Beḳâî nice biñ cân aġladı[12]

Hasan ve Hüseyin'in peygamberimiz tarafından ne kadar çok sevildikleri yaşanan olaylarla anlatılmıştır: Bir gün kaybolan Hz. Hasan'ın nerede olduğunu Cebra'il (AS.) haber verir.

Dihye adında bir tüccar, ara sıra peygamber efendimize gelince Hasan ve Hüseyin'e hediye getirirmiş. Bir gün Cebra'il (AS.) Dihye suretinde gelince, bunlar yakasından tutup çekiştirirler. Cebrail (AS) gider ve onlara üzüm getirir.

Bir gün Peygamber Efendimiz, bir Arap'ın getirdiği bir geyik yavrusunu Hasan'a verir. Hüseyin de isteyince dağdan bir geyik gelerek "İki yavrusunun olduğunu, birisinin bir avcı tarafından yakalanınca diğerini Allah'ın emriyle Hüseyin'e getirdiğini" söyler.

Bir gün Cebrail (AS.) cennetten biraz üzüm, nar ve elma getirir. Bunlar yıllarca tükenmez. Hz. Fatma vefat edince üzüm, Hz. Ali vefat edince nar ve Kerbelâ'dan sonra elma kaybolur.

11 Serkan Türkoğlu, age., s. 180
12 Serkan Türkoğlu, age., s. 206

Muaviye kendisinden sonra oğlu Yezid'in kendi yerine halife olmasını ister. Bi'at için her yere mektuplar gönderir. Mekke ve Medine ehli bi'at etmez. Sonra Muaviye Mekke'ye gelir. Hediyelerle herkesi razı eder. Sadece Hz. Hüseyin, Hz. Abdullah İbn-i Ömer, Hz. Abdurrahman İbn-i Sıddık ve Hz. Abdullah İbn-i Zübeyr razı olmazlar. Muaviye'nin ölümünden sonra Yezid vali Velid'e mektup yazarak bunlardan bi'at almasını, bi'at etmezlerse öldürmelerini ister. Velid'in yanında bulunan Mervân, Velid'e Yezid'in emri doğrultusunda hareket etmesini, bi'at etmezse fırsatı kaçırmayıp Hz. Hüseyin'i öldürmesini söyler. Hz. Hüseyin'i çağırırlar. Hz. Hüseyin, bi'atın gizli olamayacağını, kararını halkın önünde vereceğini söyleyerek valinin yanından ayrılır. Mervân, Velid'den onu hapsetmesini ister. Velid;

"Hem Yezîd virse cihan mülkin baŋa
Yine zerre deŋlü kasd itmem aŋa" der.

Medine valisi Velid, Yezîd'den Hz. Hüseyin'in öldürülmesini isteyen bir mektup alır. Hz. Hüseyin dedesinin ve annesinin kabirlerini ziyaret ederek onlarla vedalaşır. Şaban ayının 4. günü Medine'den ayrılır. Mekke'de herkes Hz. Hüseyin'e bi'at eder. Bu haberi duyan Kûfe halkı da Hz. Hüseyin'e, Yezîd'in zalim, fasık, adaletsiz olduğunu, kendisine bi'at edeceklerini ifade eden mektuplar yazarlar. Mektuplarında eğer Kûfe'ye gelirse yolunda can vermeye hazır olduklarını söylerler. Hz. Hüseyin, durumu öğrenmesi için amcası oğlu Müslim'i Kûfe'ye gönderir. Sonra duruma göre Hz. Hüseyin Kûfe'ye gidecektir.

Hz. Müslim Kûfe'de büyük bir teveccühle karşılanır. Yanına 18 bin kişi gelir ve Hz. Hüseyin'e bi'at ettiklerini söylerler. Bu durumu mektupla Hz. Hüseyin'e bildirir ve Kûfe'ye gelmesini ister.

Yezid durumdan haberdar olur. Kûfe valisini değiştirir. Yeni vali Abdullah şehirde Hüseyin kılığında dolaşır. Halk üzerinde baskı kurmaya başlar. Durumu öğrenen Hz. Müslim Kûfe yerlilerinden Hânî İbn-i 'Urve adlı birinin yanına yerleşir. Vali haber alır ve 'Urve'ye yüz kamçı vurdurur. Bir sahabe olan yaşlı Hânî ölür. Müslim iki oğlunu Şerih Kâdî'ye emanet edip adamlarını toplar. Valinin adamlarıyla çarpışmaya karar verir. Şam'dan asker geldi haberi üzerine Hz. Müslim'in yanında bulunan 20 bin kişi dağılır, sadece 30 kişi kalır. Bunun üzerine Müslim, Muhammed (Muhammed İbni Kesîr)[13] adlı birisinin yanına gider. Şam'dan da 20 bin kişilik bir destek alan Vali, Muhammed'i de öldürtür. Hz. Müslim şehirden çıkmak ister. Bir kadının evine sığınır. Kadının oğlu Abdullah'a haber verir. Müslim'i öldürürler. Müslim son anda Hüseyin'e gelmemesi için haber göndermeye çalışır fakat fırsat vermezler.

Hz. Müslim'in iki oğlunu Kâdî bir kervanla Mekke'ye göndermesi için oğluna havale eder. Kervânı kaybeden çocukları Abdullah yakalayıp zindana atar. Meşkûr adındaki zindancı bir gece onları serbest bırakır. Vali zindancıyı öldürtür. Çocuklar Habeşli birine ait bir bağ evine sığınırlar. Hz. Müslim'in oğlu İbrahim rüyasında yakın zamanda babalarına kavuşacaklarını görür. Bağ evinin sahibi Habeşli Haris, onları görünce eşini dinlemeyip, çocukları Fırat'ın kenarına götürür ve kölesine bunları öldürmesini söyler. Bunu kabul etmeyen kölesini, sonra karşı çıkan oğlunu ve eşini öldürür. Biri yedi diğeri sekiz yaşında olan Müslim'in çocuklarının başını keser, Vali Abdullah'a götürür. Abdullah da çocuklara kıydığı için onu öldürtür ve Fırat'a attırır, fakat Fırat onu dışarı atar. Bunun üzerine cesedini yakarlar.

Hz. Hüseyin Kûfe'ye doğru yola çıkar. Arkadaşlarının birçoğu onu, gitmemesi için ikna etmeye çalışır. Hüseyin, dedesini rüyasında gördüğünü, orada kendisine şehâdet verileceğini bildirdiğini söyler. Yakınlarına derde, belâya talip olduğunu, bunu göze almayanların gelmemelerini söyler. Yolda rastla-

[13] Erdoğan, Mehtap, "Senîh-i Mevlevî'nin Vak'a-i Kerbelâ'nın Mukaddimesi adlı risalesi", Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, Sivas 2010, s. 160 - 201

dığı Merzûk adlı şair, Hüseyin'e, Kûfe'nin kendisine muhalif olduğunu, Kûfe halkında vefa olmadığını söyler. Müslim'in öldürüldüğünü yolda öğrenir. Haberi verenler geri dönmesini isterler. Geri dönmez. Şehit olacağını rüyasında görür. Bunu yanındakilere anlatarak onların geri dönmelerini ister. Kimse kendisinden ayrılmaz.

Kûfe valisi Abdullah, Hüseyin'i yakalayıp getirmesi için Hurr'un emrine bin asker verir. Hurr karşılaştıklarında bunu Hüseyin'e söyler. Hz. Hüseyin savaş için gelmediğini, Yezid'e asla bi'at etmeyeceğini, kendisini Kûfe halkının davet ettiğini, eğer sözlerinden dönmüşlerse geri Medine'ye döneceğini söyler. Abdullah, Hurr'un Hüseyin'i bir yere bırakmamasını, alıp getirmesini ister. Buna rağmen Hurr, Hüseyin'e eğer geri dönerse "Görmedim", diyeceğini söyler. Gece yarısı geri dönmeye karar verirler. Kerbelâ'ya gelince hayvanlar bir adım atmadan yerlerinde durur. Hüseyin Kerbelâ'nın şehâdet yeri olduğunu söyler. Bunu duyan oğlu Ali, dedesi Hz. Ali'nin de rüyasında, "buranın kan ile dolduğunu ve Hüseyin'in içine düştüğünü", gördüğünü söyler.

Kays-ı Arab, Kûfe'ye içeriğini gizlediği bir nâme götürür. Yezid'i öveceğini zanneden Abdullah halkı toplar. Ancak hutbede Hüseyin'in Kerbelâ'ya geldiğini bildirir ve Yezid'i kötüler. Hemen Kays'ı şehîd ederler. Hz. Hüseyin'e ya bi'at etmesi veya savaşa hazırlanması için bir mektup gönderirler. Hüseyin bi'at etmeyince Sa'd-ı Vakkas oğlu Ömer'i vali yapacağı vadiyle Hüseyin'in başını kesmesi için görevlendirir. Huccac oğlu 5 bin kişilik bir güçle su ile aralarında bir set oluşturur. Kuşatmayı yapan güçlere yenileri katılır. Hüseyin'e yardım etmek isteyen Esad Oğlu kabilesi Kerbelâ'ya ulaşamaz. Muharrem ayının dokuzuncu günü savaş başlar. Hz. Hüseyin cuma gecesi olduğu için mühlet ister. İstenmeden de olsa mühlet verilen bu son gecede ibadet eder ve helalleşirler. Hz. Hüseyin yanındakilere bu gece çıkıp gitmelerinin mümkün olduğunu söyler. Hiç kimse ayrılmaz ve savaş başlar.

Bu arada Hurr, Hz. Hüseyin'den af diler ve onun tarafına geçer. Kahramanca çarpışır ve yere yıkılınca Hüseyin onu alıp çadırına getirir. Hurr'un oğlu Ali de kahramanca savaşır ve şehit olur. Hüseyin bir konuşma yapar ve savaşa son vermelerini, Medine veya Şam'a gitmesine izin vermelerini ister. Kabul etmezler. Bunun üzerine Fırat'ın suyundan içmelerine izin vermelerini ister. Bu isteği de kabul edilmez. Onun isteğiyle savaş karşılıklı bire bir vuruşmalarla devam eder. Sırasıyla Zahir İbn-i Hasan, Abdullah, Abdullah'ın Salim ve Yusar adlı köleleri, Berberin Hasri, Vehbi, Ömer İbn-i Halid, Hantala Oğlu Said, Şerih İbn-i Ubeyde, Hilal İbn-i Rafi, Yahya İbn-i Müslim, Abdurrahman İbn-i Urvan, Ömer İbn-i Muta', İmam Fazli (Hz. Ali Oğlu) gibi yiğitler kahramanca çarpışıp şehit olurlar. Bu çarpışmalar detaylarıyla anlatılır. Teke tek vuruşmalarla başa çıkamayacaklarını anlayan Yezîd güçleri her yiğide çok fazla sayıda askerle saldırmaya başlar. Hüseyin'in yanındakiler susuzluktan halsiz düşerler. Şehâdetleri düşmanın gücünden çok susuzluktan halsiz düşmelerine bağlıdır.

Akîl Oğlu Cafer, Abdullah Oğlu Muhammed, Abdullah Oğlu Avni, Abdullah Oğlu Ali, Hasan Oğlu Abdullah, Feruzan, Hasan Oğlu Kasım, vs. sırasıyla şehit olurlar. Hasan Oğlu Kasım karşısına çıkanları öldürünce topluca üstüne varırlar. Arzâk-ı Şame adlı pehlivanı Kasım'a karşı çıkarmak isterler. O da Kasım'ın bir çocuk olduğunu söyleyerek kendi oğullarını gönderir. Kasım onun dört oğlunu da öldürür. Sonunda o çıkar. Kasım, Arzâk'ı da öldürür. Neci Oğlu Şit adlı biri Kasım'ı arkadan vurur. 27 yerinden yara almıştır. Yere yıkılır. Hz. Hüseyin meydana girip onu alır. Ali Oğlu Ebubekir, Kardeşi Ömer, Avni, Ali Oğlu Abbas şehit olurlar. Abbas bir saldırı ile su içmek için Fırat'a varır. Diğerlerinin susuzluğunu düşünür ve su içmeden döner. Doldurduğu su kabını sağ eli kesilince sol eline alır. Sol eli de kesilince dişleri ile tutar, fakat bir okla su kabını delerler.

Hüseyin'in oğlu Ali Ekber meydana girer. Kimse karşısına çıkmaz. Düşmana saldırır ve çok kişi öldürür. Susuzluktan takatsiz kalınca araya alıp şehit ederler. Hz. Hüseyin onu alıp çadıra getirir. Konuşmasını ister. O gözlerini açar ve kendisine göğün açıldığını, şarab-ı selsebil sunulduğunu ve onu içtiğini söyler. Eserde, bununla ilgili bir başka rivayet bulunduğu, buna göre Ali Ekber'in; "Resûlullah'ı

gördüm, iki elinde iki cam tutmuştu, şarab-ı selsebille dolu olan bu iki camdan birini bana verdi, diğerini de senin için getirdiğini söyledi." dediği şeklindedir.

Hz. Hüseyin'in yanındaki 72 kişi de şehit olur. Zeynelabidin savaşmak ister. Hüseyin izin vermez ve kendisi meydana çıkar. Üzerine yağmur gibi ok atılır. Bu okların hiç biri ona zarar vermez. Ruhanî alemden kendisine yardım için gelenlere, görünmedikleri için haksızlık olacağından izin vermez. Bir hamle ile Fırat'a yürüyüp suya ulaşır. Düşmanın çocuk ve kadınların bulunduğu çadırlara saldırdığı haberini alınca su içmeden geri döner. Bunun yalan olduğunu görür. Ehl-i beyte nasihat ederek ağlamamalarını, bu belânın eğer kendi başlarına gelmezse, daha sonraki ümmetlerin başına geleceğini söyler. Meydana girer. Nereye saldırsa orayı dağıtır. Tekrar Fırat'a yönelir. Herkesin susuz şehit olduğunu düşünüp içmeden döner. Bir rivayet de Haşır İbn-i Temimî'nin attığı bir okun dudağını parçalaması yüzünden su içemediği şeklindedir.

Eserde sık sık vezin ve kafiye şekli değişmekte, "bahr-ı Murabba, beyt-i murabba', şi'r-i murabba' " gibi adlar verdiği bu bölümlerde dörtlük nazım ölçüsü ve –a, -a, -b, -a tarzında kafiye şekli kullanılmaktadır. Gazel şeklinde kafiyelenen bölümler de eserde çokça yer almaktadır. Eserde anlatılan konulara ilişkin ayet veya hadisler de bulunmaktadır.

Mesnevi türünde kafiyelenen kısımlar genellikle "fâ i lâ tün fâ i lâ tün fâ i lün" vezni ile yazılmıştır. Diğer bölümlerde aruz vezninin farklı kalıpları da kullanılmaktadır. Aruzda genel olarak başarılıdır. Veznin aksadığı yerler de görülmektedir.

Eserde olaylar genellikle mesnevi bölümünde anlatılır. Kaside veya gazel kısımlarında hem olaya, hem de duygulara yer verilirken murabba' bölümlerinde sadece duygular ve olaydan çıkarılabilecek dersler, alınabilecek ibretler dile getirilmiştir:

Ey ḫoş ol kim cân virüp cânâna vâsıl oldılar
Gördiler zevḳ-ı behişti kâmı ḫâsıl kıldılar
'Akil ol kim hüznile dünyâya geldi gitdi şâd
Vasl-ı yâri lezzet-i 'ömrinden â'lâ bildiler

Râh-ı 'aşka cân fidâh kılmak hayâtdur ey göŋül
Cân virüp maksûda yitmek bir necâtdur ey göŋül
Saḳi-yi cânâna 'âşık oluna itmez cân dirîġ
Bu şehâdet şerbeti kand u nebâtdur ey göŋül

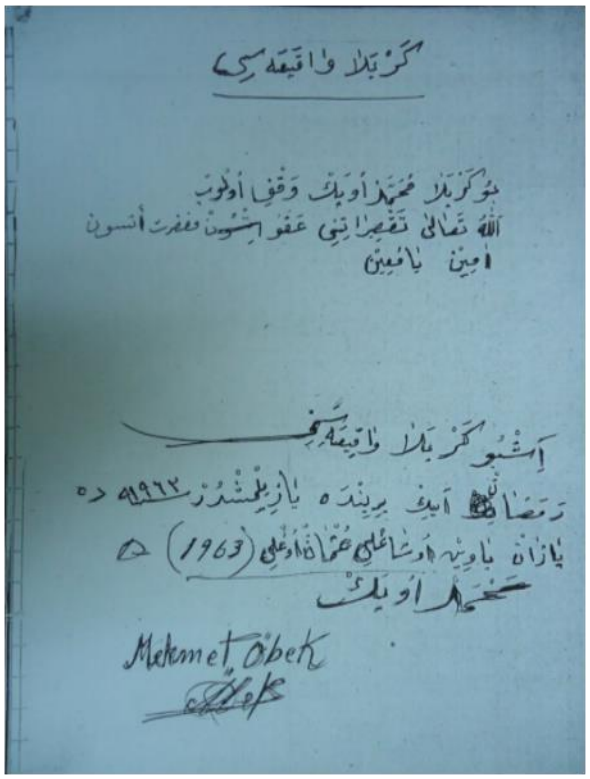
Bu eserle ilgili doktora çalışması yapan Serkan Türkoğlu'nun beş nüshadan yararlanarak oluşturduğu tenkitli metin 3530 beyitten oluşmaktadır. Bu nüshalardan dördü milli kütüphaneden, bir tanesi de Hacı Bektaş Veli Araştırma Uygulama Merkezi Kütüphanesinden temin edilmiştir. Bunların dışında yine Milli kütüphanede bulunan bir nüshasının mükerrer olduğu için, Darende'de bir şahsın elinde bulunan bir nüsha ile Kahire Milli Kütüphanesinde bulunan bir nüshanın da temin edilemedikleri için tenkitli metin oluşturulurken göz önüne alınmadıkları ifade edilmektedir.[14]

Bu bildiri ile tanıtmaya çalıştığımız nüsha, Mehmet Öbek tarafından yazılmış ve şimdi oğlu Hilmi Öbek'te bulunan bir nüshadır. Mehmet Öbek'in "Kerbelâ Vakı'ası" adıyla yazdığı bu nüsha 3085 beyitten oluşmaktadır. Elazığ'ın Baskil ilçesine bağlı Günbağı[15] köyü sakinlerinden olan Mehmet Öbek'in Osmanlı alfabesi ile 1963 yılında eserin yeni bir nüshasını yazmış olması, hem Osmanlı alfa-

[14] Serkan Türkoğlu, age.
[15] Köyün eski adı Bavunuşağı

besinin bu tarihlere kadar kullanılmış olduğunu göstermesi bakımından, hem de Beḳâî'nin yazmış olduğu Kitab-ı Kerbelâ'nın uzun süre halk arasında sevilerek okunmuş olduğunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ayrıca bu nüshada kullanılan dil, Serkan Türkoğlu'nun beş nüshayı göz önüne alarak oluşturduğu tenkitli metinde kullanılan dile göre, Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerine daha yakındır. Osmanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesine ait dil özellikleri ile Türkiye Türkçesi dil özelliklerinin bir arada yer alması da nüshayı daha ilginç hale getirmektedir.

Nüshanın iç kapağı:

Mehmet Öbek 1918 yılında Elazığ'ın Baskil ilçesine bağlı Günbağı köyünde dünyaya gelir. Babasının adı Osman'dır. Küçük yaştan itibaren kendi köyünde bulunan Medresede eğitime başlar. Büyük oranda bütün çevre köylerin eğitimini sağlayan bu medreseye Demirlibahçe, Bulutlu, Karaali, Kel Uşağı gibi çevre köylerden gelenlerle beraber eğitimini sürdüren Mehmet Öbek'in dinî ilimler başta olmak üzere çeşitli sahalarda kendini iyi yetiştirdiği, bilhassa İslam tarihi ile ilgili konularda geniş bir bilgiye sahip olduğu söylenmektedir. Bu medresede 1940'lı yıllara kadar eğitim faaliyetleri devam etmiştir

Köyünden pek dışarı çıkmayan Mehmet Öbek'in taşraya en uzun süreli ilk ve son çıkışı askerlik dolayısıyla gerçekleşmiştir. 1941 yılından itibaren dört yıl boyunca Kars'ta askerlik görevini ifa eden Mehmet Öbek tekrar köyüne dönmüş, ziraatla ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Bütün köylüleri gibi kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar hayvan besleyen Mehmet Öbek, kendine ait tarlaları ekip biçerek geçimini sağlamıştır. Elde etiği ürünün fazlasını satarak ihtiyaçlarını karşılayan Mehmet Öbek, pek varlıklı sayılmayacak bir şekilde, ama kimseye muhtaç olmadan hayatını sürdürmüştür. Kendi köyünde uzun yıllar muhtarlık yapan Mehmet Öbek, hemen bütün hayatı boyunca köyde gönüllü imamlık da yapmıştır. Sadece kendi köyünde değil çevre köylerde de evlenenlerin nikâhını kıymak, küskünleri barıştırmak, ölüleri defnetmek gibi imamların yapması gereken işleri hiçbir ücret almadan yapmıştır.

İşlerinden arta kalan zamanlarda okuma yazma ile uğraşan, Mevlid, Muhammediye, Ahmediye gibi mesnevileri ve İslam tarihiyle ilgili eserleri sürekli okuyan müstensih, elindeki Mevlid kitabını da

kendisi istinsah etmiştir. Çevresindekiler tarafından sözüne güvenilir, özü sözü doğru, dini vecibeleri özenle yerine getiren, dürüst ve temiz ahlaklı, vatanını ve milletini çok seven bir kişi olarak bilinen ve Sünnî inanca mensup olan Mehmet Öbek, 2000 yılında 82 yaşında vefat etmiştir.

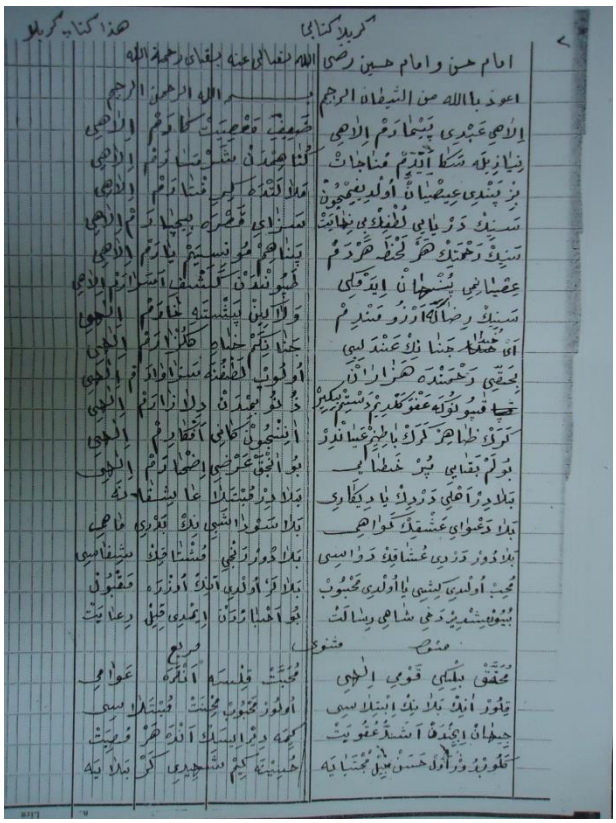
Köye gelen vergi memurlarından aldığı tahsilât defterine yazdığı Kitab-ı Kerbelâ adlı bu nüsha 150 sayfadan oluşmaktadır. Eserde yaklaşık 20 tane konu başlığı bulunmaktadır. Konularla ilgili başlıklardan bir kaçı şöyledir: "İmam Hasan'ıŋ Zehri Nûş idüp Şehid Oldugıdur, Şi'r-i Vasf-ı Ehl-i Beyt, İmam Hüseyn'iŋ Validesine Selamı, Şi'r-i Şehzade Kasım, Der Na't-ı Resûl, vs."

Harekeli olarak yazılan eserin ilk iki beyti şöyledir:

İlahi 'abd-i paymârem ilâhi
Zaîf-i ma'siyet-kârem ilâhi

Niyâz ile sana eydem münâcât
Günâhımdan şerm-sârem ilâhi

Nüshanın ilk sayfası:

Bekâî'nin bu eseri 3530 beyitten oluştuğu halde Mehmet Öbek'in yazdığı nüsha 3085 beyitten oluşan eksik bir nüshadır. Eser tamamlanmadan bırakılmıştır. Çevresindekiler, müstensihin Hazreti Hüseyin'in Kerbelâ çölünde şehit edilmesinden duyduğu derin acıdan dolayı eserini tamamlayamadığını, Hz. Hüseyin'in şehâdetini yazmaya yüreğinin elvermediğini söylemektedirler.

Nüshanın son üç beyti;

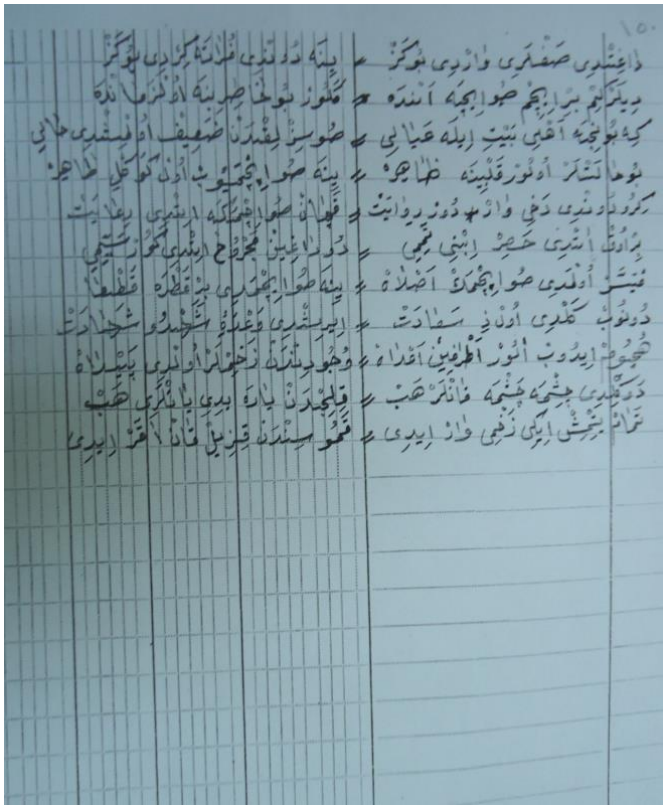
"Hücûm idüp alur etrâfın â'dâh
Vücûdından zaḫimler oldı peydâh

Dökildi çişme çişme kanları hep
Kılıçdan yâre yidi yanları hep

Temâm yetmiş iki zaḫmı var idi
Kamusından kızıl kan akar idi”

şeklindedir.

Nüshanın son sayfası:

Dil ve imlâ özellikleri bakımından daha çok Osmanlı Türkçesi özellikleri ile kaleme alınan eserin bu nüshasındaki dil özellikleri Serkan Türkoğlu’nun oluşturduğu asıl metinden oldukça farklıdır. Kitabın adının bile değiştirildiği bu nüshadaki farklılıkların müstensihten mi, bu nüshayı yazarken faydalandığı nüshadan mı kaynaklandığını, diğer bütün nüshaları görmeden bilmek mümkün değildir. Ayrıca asıl metne göre[16] bazı beyit veya murabbaların çıkarıldığı, bazı beyitlerin eklendiği, bazı bölümlerin yerinin değiştirildiği görülür. Mesela dua bölümünden sonra gelmesi gereken nat, Hz. Hasan’ın zehir içirilerek öldürülmesinden sonraya (13. Sayfa) alınmıştır. Anlaşılmadığı veya dikkat edilmediği için yanlış yazılan veya eksik yazılan pek çok mısra, beyit veya kelime bulunmaktadır. Bütün bu özellikleri ile çok farklı bir nüshaymış gibi görünmektedir.

Nüshanın bir kısmı diğer nüshalardan farklı olan veya bir kısmı iki şekilli olarak karşımıza çıkan dil özellikleri dil özellikleri şunlardır:

1- Türkiye Türkçesinde sağlam bir ses uyumu haline gelen düzlük – yuvarlaklık uyumu metinde genel olarak görülmemektedir. saru 2, girü 37, karşu 37, niçün 37, çünkim 38, geysüleri 4

[16] Serkan Türkoğlu, age.

Bazı ekler sadece düz – dar ünlülü, bazı ekler ise sadece yuvarlak ünlülü şekillerde kullanılmaktadır, bilürsin 4, getürüŋ 2, adlu 6, gizlü 28, atlu 6

Eserin tamamında görülen geçmiş zaman çekiminde –dı / -di eki kullanılmıştır. Ek, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi hem düzlük – yuvarlaklık uyumuna, hem de ünsüz uyumuna aykırı kullanımlara yol açmaktadır. dutdı 93, düşdi 11, koydı 4

2- İlgi hâli eki metinde genel olarak –ıŋ / -iŋ, -nıŋ / -niŋ şekillerinde düz - dar ünlü ile oluşturulmuştur. yüziŋ 39; sadece birkaç yerde yuvarlak ünlülü sözcüklerde dar – yuvarlak ünlülü –uŋ şekli de yer alır: Hurr'uŋ 98

3- Emir kipi üçüncü teklik şahıs çekimleri, diğer nüshalarda düz – dar ünlülü iken[17], bu nüshada yuvarlak ünlülü –sün şekli kullanılır. Metnin son kısımlarında daha az oranda düz ünlülü –sın şekli de kullanılmıştır. olmasun 6, utanmasun 8,

4- Üçüncü teklik şahıs bildirme eki asıl metinde düz – dar ünlülü olduğu halde genellikle yuvarlak ünlüyle – dur / -dür şeklindedir. Ekin –durur şekli de genellikle kafiyeye bağlı olarak sıkça kullanılmaktadır. Eserin sonlarına doğru az sayıda ekin –dır / -dir şekli de kullanılmıştır. acep midür 5, ismidür 4, serverdurur 4, murtazadır 6

5- Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerindeki gibi damak n'si aynı sözcük ve eklerde kullanılmıştır. Ancak bu sesin çok nadir olarak nun harfiyle yazıldığı yerlere de rastlanmaktadır. getürüŋ 2, sormaŋız 3, bilüŋiz 92, oluŋız 92

6- Emir – istek kipi birinci tekil şahıs çekimlerinde –em / -am şekli ile –eyim / -ayım şekilleri bir arada kullanılmaktadır: eydem 2, idem 3, bulam 2, söyleyem 5, olmayam 4, görem 15, gönderem 36, diyeyim 4, kılayım 4, ideyim 4, göndereyim 35

7- Kelime başında t > d değişmesi meydana gelen bazı kelimelerin her iki şekli bulunmaktadır: dut- ~ tut-, dürlü ~ türlü

8- Bazı sözcüklerin farklı şekilleri bir arada kullanılmıştır: eyleŋiz 143, ilesünler 143, iyle 146; yalaŋız 146, yalıŋız 146: de-, di-; urdı 146, vur- vs. gibi.

9- Geniş zaman birinci tekil şahıs çekimlerinde şahıs eki asıl metinde düz – dar ünlülü iken bu nüshada düz – geniş ünlülüdür: varuram 11, görürem 11, oluram 20, itmezem 4, kılmazam 7; Anlatılan geçmiş zaman birinci teklik şahıs çekimlerinde de aynı şahıs eki seyrek olarak kullanılmıştır: görmemişem 98

10- Bildirme kipi birinci tekil şahıs çekimlerinde ek genellikle düz – geniş ünlülüdür: benem 36, Hüseyn'em 36; aynı ekin Türkiye Türkçesindeki gibi düz – dar ünlülü şekilleri de görülmektedir: benim 99, Hüseyn'im 99, âfitâbım 99

11- Gelecek zaman için –ısar / -iser eki kullanılmıştır: idiser 19, kalısar 25, geliser 25

12- Geçmiş zaman çekimlerinde Türkiye Türkçesinde kullanılmayan –üpdür şekilleri metnimizde yer almaktadır. gelüpdür 2, olupdır 3, olupdur 8

13- Metinde sözcük sonunda –h türemesi çok görülür: mu'arrâh 10, müberrâh 10, aslah 149 (asla), nidâh 148 (nidâ), aŋah 143 (ona), belâh 62, peydâh 22, mevlâh 22, gedâh 57, sonraĥ 131, cidâh 122 (cüda)

[17] Serkan Türkoğlu, age.

14- Bir isimle yardımcı fiilin oluşturduğu birleşik fiillerde isimden sonra düz – dar bir ünlünün türemesi sıkça görülen bir ses olayıdır: men'i eylemek 147, cengi idince 145, bendi itmek 145, arzı it- 74, kasdı eyle- 74, rahmı idüp 51, emri it- 30, katli it- 61

15- Metinde artık Türkiye Türkçesinde yer almayan bazı sözcükler de bulunmaktadır: tapşur- 18, uçmak 19, kanda 38, kangı 39, kaçan 39, karındaş 41, sın- 96, kakı- 96, ucından (sebebiyle) 99, vs.

Dil özellikleri bakımından eserde daha çok Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi özellikleri görülmektedir. Ancak eserin ilerleyen sayfalarında Türkiye Türkçesi dil özelliklerinin arttığı görülür. Bazı ekler başlangıçta daha çok Eski Anadolu Türkçesindeki şekliyle kullanılırken, eserin sonlarına doğru aynı eklerin Türkiye Türkçesindeki şekillerinin de kullanıldıkları görülür. Bu dil özellikleri dolayısıyla eser, Eski Anadolu Türkçesi ile Türkiye Türkçesi dil özelliklerini taşıyan bir eser olarak nitelendirilebilir.

KAYNAKÇA

Arslan, Mehmet - Erdoğan, Mehtap, Kerbela Mersiyeleri, Ankara, 2009.

Bayoğlu, Servet, Fuzûlî - Erenler Bahçesi (Hadîkatü'-Sü'eda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1985.

Erdoğan, Mehtap, "Senîh-i Mevlevî'nin Vak'a-i Kerbelâ'nın Mukaddimesi adlı risalesi", Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, II. Cilt, s. 160 – 201, Sivas, 2010.

Eroğlu, Süleyman, "Yahya Bin Bahşî ve Maktel-i Hüseyin'i", Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, II. Cilt, s. 43 – 59, Sivas, 2010.

Esir, Hasan Ali, "Anadolu sahası mesnevilerinde Kerbelâ vak'ası", Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, II. Cilt, s. 95 – 106, Sivas, 2010.

Güngör, Şeyma, Hadikatü's-Sü'eda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1987.

Özçelik, Kenan, "Türk edebiyatında yazılmış ilk Maktel-i Hüseyin kimin eseridir?", Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, II. Cilt, s. 7 – 16, Sivas, 2010.

Türkoğlu, Serkan, Bekâî Kitâb-ı Kerbelâ (İnceleme – Tenkitli Metin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum, 2012.

İSMAYİL GASPIRALI ve ORTAK TÜRKÇE PROBLEMİ

Yrd. Doç. Dr. Ahmed Sami ELAYDY
Ayn Şams Üniversitesi, ahmedsami79@yahoo.com

ÖZET

Türk kültürünün yetirdiği büyük şahsiyetlerden biri olan İsmayil Bey Gaspıralı`nın bütün şüurlu ömrü Rusya esaretinde yaşayan türk-müslüman halklarının maariflenmesi, gelişmesi, milli ve dini hukuklarının korunması uğrunda mücadelede geçmişdir. Buna göre de bütün dünya Türkleri bu büyük şahsiyeti kendilerine manevi baba bilmektedir.

İsmayil Gaspıralı "Avropa medeniyetine bir nezeri - muvazene", "Gün doğdu", "Rusya Müslümanlığı", "Tunkuc", "Şafak ve letaif", "Ay, yıldız ve güneş" ve diğer eserlerinde devamlı olarak ortak türkçe meselesini farklı müstevide dikkat merkezine çekmişdir. Onun eserleri Türk dilinin Krım dialektinde kaleme alınsa da, yazar ortak türkçenin temellerine dayanmışdır.

Biz bu bildiride, İsmayil Gaspıralı'nın ortak Türkçe problemi uğrunda verdiği mücadelenin esas yönlerini belirtmeğe çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İsmayil Gaspıralı, ortak Türkçe, Kırım

ABSTRACT

One of the great personalities of the Turkish culture Ismail Gaspirali dedicated his life to the struggle for the enlightenment, development and protection of the religious rights of the Turkish-muslim peoples living under the Russian rule. All the Turkic peoples of the world respect Ismail Gaspirali as their moral father.

Ismail Gaspirali focused on the common Turkish language problem in his “Notes of European culture”, “The Moon, the star and the Sun” and other works. Though his works were written in the Turkish Crimean dialect, Gaspirali always based on the common foundations of the Turkish language.

In this article we will try to determine main directions of Ismail Gaspirali`s struggle for the common Turkish language.

Key Words: Ismail Gaspirali, common Turkish, Crimea

Türk kültürünün yetiştirdiği büyük şahsiyetlerden biri olan İsmayil bey Gaspıralı’nın bütün şuurlu ömrü Rusya esaretinde yaşayan Türk-Müslüman halklarının maariflenmesi, gelişmesi, milli ve dini hukuklarının korunması uğrunda mücadeleyle geçmiştir. Bundan dolayı bütün dünya Türkleri bu büyük şahsiyeti kendilerine manevi bir baba bilmektedir.

İsmail Bey, Türk ve İslâm dünyasında yetişen ender idealistlerden biridir. O bütün hayatını millete vakfedebilmişti. İsmail Bey fikirlerini ve taktiğini değiştirmeden aynı yolda aynı usulle yürümüş bir şahsiyettir.

Malum olduğu gibi Türk dünyasının bugün için en önemli konusu, karşılıklı olarak birbirlerini tanımaları ve kaynaşmalarıdır. Bunun yolunu Türk dünyasının mütefekkirlerinden ileri görüşlü ve aksiyon adamı Gaspıralı İsmail, neredeyse bir asır öncesinden göstermiş ve uygulamıştır.

Rusya’daki Türkçülük ve yenileşme hareketinin en önde gelen temsilcisi olarak kabul edilen İsmail Gaspıralı[1], 21 Mart 1851’de, Kırım’ın Bahçesaray şehri yakınlarındaki Avcıköy’de doğdu. Gaspıra, İsmail Bey’in babasının doğduğu yerin adıdır. İsmail Bey, ilköğrenimini Bahçesaray’da bir Müslüman mektebinde aldıktan sonra, on yaşlarındayken Akmescid Erkek Ortaokuluna başladı. Burada iki yıl

[1] İsmail Gaspıralı’nın hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cafer Seydahmet Kırımer, Gaspıralı İsmail Bey, (Yay. Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yay., İstanbul 1996; Nadir Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1988; TDV İslâm Ansiklopedisi, “Gaspıralı, İsmail Bey”, (Haz. Hakan Kırımlı), C. 13, s. 392-395; Hakan Kırımlı, İsmail Bey Gaspıralı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Gen. Mrk. Yay., Ankara 2001; Yusuf Ekinci, Gaspıralı İsmail, Ocak Yay., Ankara 1997.

okuduktan sonra, önce Voronej'de bir askerî okula, ardından da Moskova'daki Harp Okuluna girdi. İsmail Bey, tabiî olarak bu şehirleri ve okulları kendisine yabancı gördü. Bu okullarda okumakta olan çok az sayıdaki Müslüman Türk çocuklarla arkadaşlık kurdu[2].

İsmail Bey'in çocukluk ve eğitim yıllarını panoraması şöyle idi: İki yıl Zincirli Medresesi, iki yıl Akmescit Rus Okulu, Vorononej Rüştiyesi ve Moskova Askeri Okulu'nda öğrenim ve eğitim, Girit girişiminden sonra Dereköy Mektebi ve Zincirli Medresesi'nde öğretmenlik, Fransa'da yerinde eğitim ve deneyimler, İstanbul'da askerî okul girişimi, genç Osmanlı aydınlarıyla ilmi toplantılar, Bahçesaray Belediye Başkanlığı...

İşte bu tecrübeler, Gaspıralı'nın yapacağı atılımlara kaynak olacak ve ona rehberlik edecekti[3]. Onun tesirinde yetişen gençler Türk dünyasının her yanında çeşitli gazeteler ve kitaplar yayımladılar.

Gaspıralı 11 Eylül 1914 günü vefat etti. Cenazesi büyük bir cemaatle kaldırıldı ve karısının yanına defnedildi.

Hayatını kısaca özetlediğimiz İsmail Gaspıralı'nın bütün hayatı boyunca yılmadan savaştığı ana gayesi, bazı ilim adamları tarafından bir ütopya olarak da değerlendirilen ve "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" cümlesinde ifadesini bulan, dünya üzerindeki bütün Türklerin tek vücut hâline gelmesidir.

İsmail Gaspıralı, 1874 yılında İstanbul'a geldiği sıralarda onun dikkatini çeken en önemli meselelerden birisi Türk dili üzerinde yapılan tartışmalar olmuştur. Esasen Tanzimat'ın ilânı ile başlayan, özellikle 1860'lı ve 1870'li yıllarda Osmanlı aydınları arasında uzun tartışmalara sahne olan dil meselesi Gaspıralı'yı özellikle etkilemiştir. İşte bu sıralarda tanıştığı Şemseddin Sami, Ahmet Midhat, Mehmet Emin ve Necip Âsım gibi Osmanlı aydınlarıyla dostluğunu daha da geliştirmiş ve ömrünün sonuna kadar da devam ettirmiştir. Bilahare pek çok kişinin de katılacağı bu Türk aydınlarına göre, Türklerin kültür sahasında kalkınabilmesi için Türkçenin millî dil olarak mutlaka geliştirilmesi gerekiyordu.

Bilindiği gibi, İsmail Gaspıralı ortak Türk kültürünün, edebiyatının gelişmesi uğrunda mücadele vermiş tarihi şahsiyetlerin önde gelen isimlerinden biridir. İsmail Gaspıralı, bütün edebî ve ilmî hayatı boyunca Türk Halklarının birliği uğrunda aktif bir şekilde mücadele etmiştir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, bütün Türk dünyasında şu veya bu şekilde sürmekte olan ortak edebi dil, ortak anlaşma dili veya iletişim dili tartışmalarında tarihi bir temel var. Türk soyları arasında ortak edebi dilin gerekliliği fikri ilk defa XIX. yüzyılın 80'li yıllarında İsmail Gaspıralı tarafından ileri sürülmüştü. Bilindiği gibi, bu hareket daha sonra bütün Türk dünyasını sarmış ve orada da taraftarlar kazanmıştır. Bütün Türk dünyasında bu ideanın yayılmasında da en güçlü fikir kaynağı İsmail Bey'in çalışmaları ve mülahazaları olmuştur. Tüm Türkiye ve Rusya Türkçüleri arasında ortak Türk dilinin oluşması yolunda çalışmalar İsmail Bey'in güçlü etkisi altında revaç bulmuştur. Sadri Maksudi yazıyor: "İsmail Bey, bütün Türkler için umumi bir dil lüzumunu herkesten evvel anlamış ve ileri sürmüş bir mütefekkirdir. Yazıcılık hayatının ta başından sonuna kadar bütün Türkler için umumi bir edebi dil gerektiği fikrini neşretmeye çalışmıştır."[4].

Burada önemle vurgulanması gereken bir husus da, İsmail Bey'in 35 yıl boyunca (1883-1918) kendi yüksek amaçlarını gazeteler aracılığıyla ifade etmesidir. Onun amacı Türk milletlerini geliştirmek, eskiden "hikmet ve yetenek gücüyle denizleri aşan", "gökteki yıldızları sayan" Müslümanların genç kuşağını fikir açısından tekrar uyandırmak, "dilde, fikirde, emekte bir olmak" idi.

---

2 Saray, Mehmet, Gaspıralı'nın Türk Dünyasında Verdiği Dil ve Kültür Mücadelesi, http://www.ismailgaspirali.org/ismailgaspirali/yazilar/msaray.htm.

3 Bozkurt, Giray Saynur, İsmail Gaspıralı ve Dil Birliği Mücadelesi, Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri Sempozyumu`nun bildirileri, 20 Ekim 2001, İstanbul, Türk Yurdu Yayınları, İstanbul, 2001, s: 43-55.

4 Aybeniz Kengerli. Turanin Bir Eli Var və Yalnız Bir Dili Var, Bakü, 2006, s: 9.

Bu sebepten, İsmail Gaspıralı'nın temel hayat akidesi şu ibarede şekillenir: "Dilde, fikirde, işte birlik". Bu fikri hayata geçirme, topluma ulaştırma yolunda o ilk olarak bütün Müslüman Türkleri kavmî ve medenî cihetten birleştirecek ve onların aynı ölçüde anlayabileceği ortak dilde bir gazete çıkarma kaygısına düşer[5].

Gaspıralı'nın en önemli faaliyeti hiç şüphesiz gazete çıkarma çabasıdır. 1879 yılında İsmail Bey gazete çıkarmak için başvuruda bulundu. Başvurusu reddedilmesine rağmen pes etmedi. 4 yıl boyunca gazete çıkarmak için çabasını sürdürdü ve en sonunda başarıya ulaştı. Gazetenin izni çıkana kadar değişik yayın faaliyetlerinde de bulunmuştu. Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat, Latail isimlerinde çeşitli broşürler yayınlamıştır. Bu broşürler çıkacak gazetenin öncüsü niteliğindedir.

Tonguç broşüründe İsmail Bey'in Türk dili ile ilgili yaptığı tespitler önemlidir: "Milletimizin eseri olan dilimiz, edebiyata işlenmemişse de, eğitime ve kurallara gelecek dildir. Gayet nazik Tatar türkülerinden, Nogay cönklerinden, Kırgız ve Türkmen cırlarından anlaşılır ki, eğer dilimiz usta bulup, kalem alınıp işlenirse, şimdikine göre çok dereceli parlak ve kullanışlı olur. Muradımız dilimizi ilerletmektir." Bir başka broşürde ise ilim öğrenmek için Müslümanların her türlü resimden faydalanabileceğini söylemiştir.

1882 yılına gelindiğinde İsmail Gaspıralı Tercüman gazetesini çıkarmak için bütün izinleri tamamlamıştı. Gazete Türkçe ve Rusça olmak üzere iki kısımdan oluşacaktı. Rusça kısmının ismi Perevotçik olarak belirlendi.

Türkçe kısmı aynen Rusçaya da tercüme edilmek şartıyla Tercüman gazetesi 1883 tarihinde Bahçesaray'da yayın hayatına başladı. Gazete bütün Türk dünyasına yayıldı ve büyük heyecan uyandırdı. Bu gazete, Gaspıralı'nm sevgili eşi ve ateşli bir Türkçü olan Zühre Hanım'ın mücevherleri ile çıkmıştır. Gaspıralı, Türk lehçelerinin, yabancı diller yerine birbirlerinden kelimeler alarak zenginleşmesini ve İstanbul Türkçesi esas alınarak ortak bir yazı diline kavuşulmasını sürekli savundu. O'nun, "Dilde, fikirde, işte birlik" sözü, bugün de, bütün Türk dünyasının ülkü ve ilkesi olmak değerindedir.

Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesi, yazarın "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi doğrultusunda, Rusya'daki Türkler arasında başta dil birliğini sağlamak ve ortak bir anlaşma dili yaratılmasını sağlamak için çeşitli yazılar yayınlamıştır[6].

Gaspıralı hem yazdı, hem de yılmadan, usanmadan Türk dünyasını gezerek konferanslar verdi. Gaspıralı'ya göre, kullanılan dil "Kırım'dan Herat'a, İstanbul'dan Kaşgar'a kadar" ancak aydınlar tarafından değil, bütün Türkler (İstanbul'daki hamal ve kayıkçı ile Çin'deki deve sürücüsü ve koyun çobanına kadar herkes) tarafından anlaşılmalı, millet kavramının unsurlarından biri olan dil birliği ise, yaşadıkları bölgeye ve konuştukları lehçeye bakmaksızın bütün Türklerin tek bir millet sıfatıyla her konuda birliğini sembolize etmelidir.

İsmail Bey, bu düşünce istikametinde her şiveye ait edebiyat ve folklor araştırmaları yapılmasını destekliyor, fakat yayınların bu şivelerde yapılmasına razı olmuyordu.

İsmail Bey, dilde birlik düsturunun esaslarını şu şekilde belirlemiştir:

1) Mümkün olduğunca Türkçeden yabancı dillerin kaidelerini atmak,
2) Okur-yazarların bile anlayamadığı Arapça, Farsça tabirleri kullanmamak,

---

5 Emirhanov, Ravil, İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda yenileşme harakatı (19. yy. sonu - 20. yy. başı), Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Eylül 2005, s. 71-83.

6 Uzun, Turgay, İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditcilik ve İsmail Gaspıralı, https://www.academia.edu/5347904/Dilde_Ilk_Turk_Aydinlanma_Hareketi_Ceditcilik_ve_Ismail_Gaspirali

3) Her şivede pek kaba olmayan yerli kelimeleri Osmanlı-Türk yapısına uydurmak suretiyle kullanmak[7].

Gaspıralı'nın önerdiği ve kullandığı dil olarak Kırım kelime ve tabirleriyle desteklediği basitleştirilmiş Osmanlı Türkçesini seçmesi rastlantısal değildir. Hiç şüphesiz ki o dönemde Osmanlı Türkçesi bütün Türk diyalektleri arasında en gelişmiş ve yerleşmiş olanıdır. Osmanlı edebi birikimi ve eğitim deneyimi ile bu dilde mevcut nispeten geniş edebiyat ve yayın diğer Türklerde sıkıntısı çekilen kültür ve eğitim boşluklarının doldurulmasına büyük katkıda bulunmuştur[8].

İsmail Gaspıralı, Türk ulusunun bir bütün olduğuna, coğrafi ve dilden gelen farklılıkların bu bütünselliği bozamayacağına inanmış ve bu nedenle, dil birliğini engelleyecek ve Türk halkları arasında anlaşmayı güçleştirecek unsurlara karşı mücadele edilmesini öngörmüştür. Gaspıralı Türk birliği için gerekli gördüğü düşünce birliği ilkesini, dil birliğine dayandırmış, dil birliği gerçekleşmeden, Türk halklarının birleşmesinden söz edilemeyeceğini savunmuştur[9].

Son olarak Türk dili birliği konusunda en şuurlu ve başarılı hareket, hiç şüphesiz, İsmail Gaspıralı'ya aittir. Bütün Türk dünyasındaki millî uyanış hareketlerinin büyük öncülerinden olan İsmail Gaspıralı, Türk dünyasının "dilde, işte, fikirde birlik" şiarıyla bütünleşebileceğini savunmuş ve bu yolda özellikle ortak dili ön plânda tutmuştur. Yıllarca, büyük sıkıntılar içerisinde çıkardığı "Tercüman" gazetesiyle bu düşüncesini gerçekleştirmiştir. Gaspıralı İsmail'in bu düşünceleri, Türk dünyasının birleşmesi ve dil birliğinin sağlanması yolunda çok büyük roller üstlenmiştir. Çok güç şartlar altında çıkardığı "Tercüman" gazetesi 35 yıl (1883-1918) boyunca Türk dünyasının değişik bölgelerinde yaşayan Türk halklarını birleştirmeye, yükseltmeye çalışan en ünlü Türkçü ve İslamcı yayın organı olmuştur. Böylece Gaspıralı İsmail'in bütün ömrü boyunca hayal ve arzu ettiği Türk dünyasının "dilde, işte, fikirde birlik" yolunda büyük adımlar atılmıştır.

KAYNAKÇA

Aybeniz Kengerli. Turanin Bir Eli Var və Yalnız Bir Dili Var, Bakü, 2006, s: 9.

Bozkurt, Giray Saynur, İsmail Gaspıralı ve Dil Birliği Mücadelesi, Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri Sempozyumu'nun bildirileri, 20 Ekim 2001, İstanbul, Türk Yurdu Yayınları, İstanbul, 2001, s: 43-55.

Cafer Seydahmet Kırımer, Gaspıralı İsmail Bey, (Yay. Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yay., İstanbul 1996.

Emirhanov, Ravil, İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda yenileşme harakatı (19. yy. sonu - 20. yy. başı), Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Eylül 2005, s. 71-83.

Hakan Kırımlı, İsmail Bey Gaspıralı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Gen. Mrk. Yay., Ankara 2001.

Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Nadir Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1988.

Saray, Mehmet, Gaspıralı'nın Türk Dünyasında Verdiği Dil ve Kültür Mücadelesi, http://www.ismailgaspirali.org/ismailgaspirali/yazilar/msaray.htm.

TDV İslâm Ansiklopedisi, "Gaspıralı, İsmail Bey", (Haz. Hakan Kırımlı), C. 13, s. 392-395.

Uzun, Turgay, İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditcilik ve İsmail Gaspıralı, https://www.academia.edu/5347904/Dilde_Ilk_Turk_Aydinlanma_Hareketi_Ceditcilik_ve_Ismail_Gaspirali

Yusuf Ekinci, Gaspıralı İsmail, Ocak Yay., Ankara 1997.

[7] Kırımer, Seydahmet, a.g.e. s. 87-88.

[8] Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 48.

[9] Uzun, Turgay, a.g.e.

PROF. DR. MECDUT MANSUROĞLU'NDA TERİM-İMLA MESELELERİ ve SONRASI

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN
Gazi Üniversitesi, bercilasun@gmail.com

Arş. Gör. Nuray TAMİR
Gazi Üniversitesi, nuraytmr@gmail.com

ÖZET

Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu kısa ömründe Türkolojiye pek çok eser kazandıran Türkologlarımızdandır. Türkiye'deki Türkoloji çalışmalarını sayılı Avrupa dergilerinde tanıttığı gibi yurt dışındaki Türkoloji çalışmalarının da Türkiye'de tanınmasını sağlamıştır. Fundamenta'da yayınlanan makaleleri, dönem gramerlerinin ilk örnekleri olmakla birlikte uluslararası Türkoloji dünyasında da önemli bir yere sahiptir.

Yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde yapan Mansuroğlu, mezuniyetinden sonra gittiği Almanya'da Annamarie von Gabain'in derslerini takip etmiş; II. Dünya Savaşının çıkması üzerine doktorasını Ahmet Caferoğlu ile Reşid Rahmeti Arat'ın yanında bitirmiştir (1945). Doktora ve doçentlik tezleri (1948) Eski Anadolu Türkçesi üzerinedir.

Kendisi Eski Anadolu Türkçesi'yle ilgili çalışmalarıyla tanınmaktadır ve bu alandaki üç kitabı da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarındandır. Karahanlı Türkçesiyle ilgili ilk gramer çalışması ona aittir. Ayrıca tarihî eklerimiz, cümle türleri, gramer öğretimi, imlâ ve terim meselesi, Türkçenin o dönemdeki problemleri üzerine de çalışmaları bulunmaktadır.

Bildirinin konusu olan imla ve terimlerle ilgili görüşleri "Orta Öğretim Terimlerimiz, Türkçe Terimlerimiz, Noktalama, Bitişik Yazmak" v.b. makalelerinde yer almaktadır. Bu makalelerinde, Latin alfabesine geçişle ortaya çıkan yazım ve noktalama eksiklikleri konusunda yeni tekliflerde bulunur. Dilimizde fazla bilinmeyen kelimelerin bitişik yazılmasıyla yeni kavramlar oluşturma eğilimini, Batı dillerindeki örneklerle karşılaştırır. Türkçeye yeni bir kavram getiren sözlerin ayrı yazılması gerektiğini düşünür. Dilin fonetik özelliklerinin imlâyı ne kadar etkileyebileceğine dikkati çeker. Terimler konusunda da dile getirilen görüş farklılıklarından ve diğer dillerden alınan terimlerin aslında nasıl olması gerektiğinden bahseder.

Bildirinin ikinci kısmında, Mansuroğlu'nun ele aldığı terim ve imla meselelerinin sonraki yıllarda nasıl bir seyir izlediği üzerinde durulacaktır.

Bildirinin diğer bir amacı da Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu'nun Türkolojiye sayısız katkılarının anılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Mecdut Mansuroğlu, gramer terimi, imla.

ABSTRACT

In his short life, Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu became one of our famous Turkologs who made Turkology gained many works. As he introduced Turkology works of Turkey in important European journals, he also contributed Turkology works of foreign countries to be known in Turkey. His articles that were published in Philologiae Turcicae Fundamenta were the first examples of grammars in that period and these articles have an important place in international Turkology world as well.

Mansuroğlu who completed higher education in Istanbul University, Faculty of Letters, Turkish Language and Literature Department, went to Germany after his graduation and followed the lessons of Annamarie von Gabain. Due to World War II, he completed his doctorate when he was with Ahmet Caferoğlu and Reşid Rahmeti Arat (1945). His thesis of doctorate and associate professorship (1948) were about Old Anatolian Turkish.

He became famous with his works about Old Anatolian Turkish and his three books in this field are the publications of Faculty of Letter, Istanbul University. The first grammar work of Karakhanid Turkish belongs to him. Besides, he has also works about our historical affixes, sentence types, grammar teaching, term-orthography cases and problems of Turkish in his period.

His opinions related to term and orthography which is subject of this decleration is in the articles like "Orta Öğretim Terimlerimiz, Türkçe Terimlerimiz, Noktalama, Bitişik Yazmak". In these articles, he makes new offers for deficiencies of orthography and punctuation which began after proceeding to Latin alphabet. He compares the tendency of forming new notions via contagious writing of words that is not well known in our language and the examples in West languages. He thinks that the word which brought new notions to Turkish should be written separately. He remarks how much phonetic features of language can affect orthography. He tells how differences of view told about terms and the terms taken from other languages should actually be.

In the second part of declaration, how the case of term and orthography studied by Mansuroğlu progressed in ensuing years will be emphasized.

Another aim of this declaration is the remembrance of Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu's numerous contributions to Turkology.

Key Words: Mecdut Mansuroğlu, the terms of grammar, orthography.

Türkiye ve Avrupa'daki Türkoloji çalışmalarında pek çok esere imza atan Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu, 1910 yılında İzmir'de doğar. İlk ve orta öğrenimini İzmir'de tamamlar ve daha sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü kazanır. Mezuniyetinden sonra 1936-39 yıllarında Almanya'da Leipzig ve Berlin Üniversiteleri'nde doktora eğitimi alır. II. Dünya Savaşı başlayınca İstanbul'a döner ve doktorasını mezun olduğu bölümde tamamlar. 1945 yılında "Anadolu Metinleri XIII. Asır" ismini taşıyan ve metinlerle birlikte bunların indeksini ihtiva eden teziyle edebiyat doktoru olur. 1947 yılında ise "Anadolu Türkçesi XIII. Asır Dili Hususiyetleri (Celâleddin Rumî, Sultan Veled, Şeyyad Hamza, Ahmed Fakih, Dehhanî)" adlı doçentlik tezini hazırlar. 1940-1941, 1943-1949 yılları arasında asistanlık kadrosunda, 1949-1960 yılları arasında ise doçentlik kadrosunda çalışır. 07.07.1960 tarihinde Eski Türk Filolojisi kürsüsünde profesörlüğe atanır. Bu tarihten yaklaşık bir ay sonra vefat eder.

Türkiye Türkolojisinin Avrupa'da tanınmasında önemli bir role sahip olan Mecdut Mansuroğlu; Reşid Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Jean Deny, Kaare Grönbech, Zajaczkowski, Janos Eckmann'la aynı dönemlerde bu alana hizmet etmiştir. Makaleleri Türkiye'deki önemli dergilerde yayımlanmıştır. Yurt dışındaki Philologiae Turcicae Fundamenta, Orbis, Oriens, Ural-Altaische Jahrbücher, Orientalistische Literaturzeitung, Akademische Blätter, History of Muslim Philosophy ve Central Asiatic Journal adlı dergilerde de Mecdut Mansuroğlu'na ait makaleler ve tanıtma yazıları vardır. Ayrıca VIII. Türk Dil Kurultayı, V. Türk Tarih Kongresi, Congrès International de Sciences Onomastiques, Internationalen Orientalisten-Kongresses adlı kongrelerde bildirileri yer alır.

Mecdut Mansuroğlu daha çok Eski Anadolu Türkçesi üzerine çalışmalarıyla tanınsa da Karahanlı Türkçesi, tarihî ekler *(-mış, -ġu, -taçı, -ġAy)*, Türkçenin grameri *(ses uyumu, kelime yapımı, zamir çekimi, cümle çeşitleri)*, Trakya ağızları, terimler, yazı dili, Türkçenin ve Türk dili araştırmalarının geliştirilmesi, Türkçenin öğretimi, imlâ, Türkçenin meseleleri, yazma eserlerimiz ile ilgili pek çok çalışmaya emek vermiştir.

1. Mecdut Mansuroğlu'nda Terim Meseleleri

Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu'nun terim konusundaki görüşleri tarihî sırasıyla aşağıdaki makalelerinde yer almıştır:

1. Türkçemiz ve Meseleleri I-II (1948)
2. Türkçemiz ve Dil Kurumu I-II (Aralık 1949)
3. Türkçenin Meseleleri I-II (Aralık 1949)

4. Gramer Öğretimi Üzerinde Tebliğ II (Mart 1951)
5. Tarihimizde Türkçe Meselesi (Mart 1951)
6. Batı Klâsik Dillerinden Alınma Terimlerimiz (Haziran 1951)
7. Türkçe Derdimiz (Temmuz 1951)
8. Tutulan ve Tutulmayan Sözler (Temmuz 1951)
9. Orta Öğretim Terimleri (Temmuz 1951)
10. Girdiğimiz Terimcilik Çıkmazı (Mayıs 1952)
11. Türkçe Terimlerimiz (Haziran 1952)
12. Dil İnkilâpları ve Türkiye'de dil yeniliği (1956)
13. Dil Devrimleri ve Türkiye'de Dil Yeniliği (1959)
14. Türkçenin Zamanımızdaki Meselelerinin Çözümlenmesi Üzerine Bazı Teklifler (1960)

Prof. Dr. Mansuroğlu terimler meselesinde önce tarihî süreci ele alır. Ona göre Türkçedeki terimlerin tarihî süreci şöyledir:

Türkçe tarihî dönemlerde ilişkili olduğu dillerle olan etkileşimi sonucunda terimler konusunda çeşitlilik göstermiştir. Türkler Budizm, Maniheizm ve Nasturilik ile karşılaştığında; dinî terimleri, topluluk ve devlet ile ilgili tabirleri Türkçenin kendi imkânlarıyla karşılayabilmiştir. Bu dönemdeki dini metinlerin tercümesinde Türkçenin yapısına uymayan cümle yapıları dilimize girmişse de diğer dönemlere göre Türkçenin gücü ortadadır. Hatta bu dönemdeki terim ve tabirler İslamiyet'in kabulüyle önceleri "İslamlık Kavramları"[1] için de kullanılmış, ancak daha sonra yerlerini Arapça ve Farsça kelimelere, kurallara bırakmıştır. Mansuroğlu bu durumu benliğini kaybetme olarak değerlendirir. Ona göre Ziya Gökalp ile birlikte İstanbul Türkçesinde karşılığı bulunan yabancı sözlerden kurtulunur, fakat terimlerin Arapçayla karşılanması devam eder. Ancak yeni medeniyet dairesinde bu terimler artık yeterli değildir. Atatürk'ün başlattığı Dil Devrimi ile birlikte Lâtin harfleri kabul edilir. Türkçede fazlalaşan Arapça terimlerle ilgili Türkçe karşılıklar bulunur ve komisyonların hazırladığı listeler hâlindeki terimler okullara dağıtılır.

Mansuroğlu'nun üzerinde durduğu diğer bir husus, hangi yeni terimlerin dilde tutunabildiği meselesidir. Bu tutunabilmeyi dil devriminin olumlu tarafları olarak görür. Dil Kurumu ile birlikte yürütülen terim çalışmalarını bu dikkatle ele alır ve aşağıdaki şekilde değerlendirir[2]:

[1] Mansuroğlu, Mecdut, "DİL İNKİLÂPLARI VE TÜRKİYE'DE DİL YENİLİĞİ", Üniversite Haftası, Trabzon-Rize, 14 Ekim 1955-29 Ekim 1955, T.C. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 699, İstanbul 1956, s. 101.

[2] Mansuroğlu, Mecdut, "DİL İNKİLÂPLARI VE TÜRKİYE'DE DİL YENİLİĞİ", Üniversite Haftası, Trabzon-Rize, 14 Ekim 1955-29 Ekim 1955, T.C. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 699, İstanbul 1956, s.104.
Mansuroğlu, Mecdut, "Tutulan ve tutulmıyan sözler", Pazar Postası, S. 23, s. 6, 8 Temmuz 1951.
Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçemiz ve Meseleleri II", Ülkü XVI, s. 12-13, 1948.
Bu tablodaki genel başlıklar "DİL İNKİLÂPLARI VE TÜRKİYE'DE DİL YENİLİĞİ"adlı makaleden alınmıştır ve diğer makalelerindeki aynı değerlendirmelerinde yer alan farklı örnekler de bu tabloda yer almıştır.

Türetilme Şekilleri	Örnekler
1. Kökü ve eki Türkiye türkçesinde henüz canlı olan söz ve terimlerin hepsi bugün artık dilimize yerleşmiştir.	dur-u-m, ver-i-m, tep-ki, sor-u güd-ü-m, san-ı-k. - Konuşma dilindeki belirtmek, gelişmek, toplantı, soruşturma.
2. (…) türkçemizde kökleri çok kullanılır olduğu hâlde ekleri işlek olmayanlar gelir. Bunlar da köklerinin kuvveti sayesinde tutunabilmişlerdir.	oku-l, yak-ı-t, gel-enek, ol-ay öğret-men. bölge, başkan, yayın, sayın.
3. (…) kökleri dahi Türkiye türkçesinde bulunmadığı halde sesleri bakımından türkçemizde yadırganmayanlar vardır.	eğit-i-m, terim, aday, üye. "özel, genel" (türkçe "geniş" ve Avrupa dillerinin "general" tedaisi ile), kutsal ("kutsî" tedaisi ile), teğmen, yargıtay.
4. Bunlara nedense az rağbet edildiği için yeter derecede faydalanılamayan normal Türk söz dizilişi ile meydana gelmiş söz ve terimler de eklenmelidir.	dil bilgisi, kan dolaşımı, sağ duyu, olağan üstü.
5. Türkçemizde canlılığını muhafaza eden eklerden daha geniş ölçüde istifade edildiği gibi söz yapma kabiliyetini kaybetme yolunu tutmuş olan birkaç ek yeniden canlanmıştır.[3]	topluluk, tutukluk, dinleyici, okuyucu, verim, seçim, durum, çıkarma, antlaşma, soru, başarı.

Terimler konusunda, dil tartışmaları ve bilime uygunluk da Mansuroğlu'nun üzerinde durduğu konular arasındadır. Ona göre terim tartışmalarda üç grup vardır [4]:

" Bugün ilim tabirleri bahsinde yurtta üç cereyan vardır:

1— Bunların Arapça üretmelerle yapılmasını isteyenler.

2— İlim tabirlerimizde mümkün olduğu kadar çok Lâtince ve Yunancadan faydalanmak isteyenler.

3— İlim tabirlerimizi Türkçe üretme ve türetmelerle karşılamak isteyenler."

Birinci grup dil yeniliğinde Ziya Gökalp'a kadar geri gitmek isteyen, geçmişle bağları kesmeyen muhafazakâr görüşe sahip olanlardır. Batı dillerinden alınan terimlerin eski yazımızda okunuşuyla gösterilmesine, hukuk dilindeki terimlerin eski olmasına ve tıp terimlerinin de Fransızca yoğunlukta olmasına karşı çıkmazlar. İkinci grubu temsil edenler az sayıdadır. Her iki görüşün ortak yönü Türkçenin kendi gücüyle terimler üretebileceğine inanmayışlarıdır. Mansuroğlu bu inancın sebebi olarak da T.D.K. çalışmaları ile ortaya atılan ve dile yerleşmeyen terimleri gösterir. Üçüncü grup ise önceleri T.D.K. tarafından temsil edilmektedir, daha sonra T.D.K. dışından da kişiler bu görüşte yer almışlardır ve kurumun terimle ilgili gerçekleştirdiklerini eleştirmişlerdir. T.D.K.'nın bu konudaki çalışmalarında Öz Türkçecilik ve tasfiyecilik ile terimler konusuna yönelme söz konusudur. Batılıların dilimiz üzerindeki çalışmalarından edinilen eksik bilgilerle terimler ortaya konulmuştur. Ona göre bu çalışmalarda, terimlerde uydurmacılık da ön plandadır:

"…ne kök, ne ek, ne sesler, ne de söz dizilişi ile türkçemizle bağdaşmayan epey yeni, daha doğru tabirle uydurma yapılışlar iyi kabul görmemiş ve şimdiden unutulmuştur: **arsıulusal, koşaç, saylav,**

[3] Bu kategori "DİL İNKİLÂPLARI VE TÜRKİYE'DE DİL YENİLİĞİ" adlı makaledeki genel başlıklardan farklıdır. Diğer bir makalede b) maddesi olarak yer almaktadır: Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçemiz ve Meseleleri II", Ülkü XVI, s. 13, 1948.

[4] Mecdut Mansuroğlu, "Türkçemiz ve Dil Kurumu II", Vatan Gazetesi, S. 3070, s. 2, 10 Aralık 1949.

genelge, dil bilik, eğit bilim bu çeşittendir."[5] Mansuroğlu başka bir makalesinde bu örneklere **toplum bilim** örneğini de eklemiştir[6].

"(…) meselâ *arsıulusal* ve *evrensel*'i halk zevki diline almamıştır. Sebebi kökü ve eklerinin türkçemizde bulunmamaları kadar ve belki ondan çok sesleri ile dilimizle uyuşmamalarıdır."[7]

Bu gruplarca teklif edilip Türkçenin yapısına uymayan ve Türkçeye yerleşemeyen yeni terimler yerine Batı dillerinden terimler girmiştir. Bu durum daha önceleri İslamiyet'in kabulü ile dilimizin aldığı Arapça-Farsça kelimelerle ortaya çıkan görünüşün bu sefer yabancı kelimelerle devamı gibidir. Bu vaziyette Mansuroğlu'na göre dilin kendisini kaybetmesi tehlikesi vardır. Eğitim yoluyla halka aşılanan Hint-Avrupa asıllı bu terimlerin yaygınlaşması, dilimizi yok etmeye kadar gidebilir.

Mansuroğlu'nun bu konudaki değerlendirmeleri şöyle özetlenebilir[8]: Batı dillerinden alınan ve yaygınlaşan terimler, tarihî dönemlerde önceleri Akdeniz ve çevresi ülkelerden, Batı medeniyetine girdiğimiz ilk dönemlerde ise İtalyancadan alınmışlardır; bunlar asıllarına ve Türkçe ses sistemine yakın terimlerdir. Uzun süre kültürel temaslarda bulunduğumuz Fransızcada terimler yazılışta diğer Batı medeniyeti dilleriyle ortak olduğu hâlde söyleyişte farklıdır. Bu terimleri Fransızca söylenişleriyle dilimize almamız ve o dönemde Arap harfleriyle bu söylenişi tespit etmemiz, Latin harflerinin kabulünden sonra bu terimlerde Batı medeniyetinden ayrıldığımız noktayı ortaya çıkarmıştır. Latin ve Yunan terimlerinden ve diğer Batı dillerinin terimlerinden böylelikle uzaklaşmış olduk. Mansuroğlu, *senaryo, jeoloji, mayın* kelimelerini söylenişin transkripsiyonu olarak örneklendirmiştir.[9] Bu problemin çözümü Mansuroğlu'na göre şöyledir[10]: Batı dillerinden terim almak zorunda kalırsak da bunlar, Fransızca söylenişleri yerine, öncelikle ortak medeniyet terimi oldukları belirtilerek ve yabancı öz adlarda kullanıldığı gibi diğer Batı dilleri ile ortak olan yazılışlarının korunmasıyla alınmalı ve tek şekilli olarak dilimizde görülmeleri sağlanmalıdır.

Yukarıda gösterilen ikinci grubu temsil edenler Türkçenin yalnız edebî dilde ilerleyebileceği, bilim ve teknikte terimlerin Latin ve Yunan asıllı kelimelere dayandırılması gerektiği üzerinde dururlar. Mansuroğlu'na göre de Batı medeniyetinin ortak malı kabul ettiği bu türden terimlere dilimizi tamamen kapayamayız; ancak öncelikle yeni terimleri -"Cermen, İslav, Fin ve Macar dillerinde olduğu gibi"[11]- Türkçenin kendi imkânları ile karşılamamız gerekir. Latin ve Yunan dillerinden alınan terimlerin yaygınlaşması dilimizin işlekliğini engeller. Bu dilleri bilen sayısı da azdır. Onun bu konudaki uyarısı hayli manidardır:

"Türkçe yeniden bilim ve teknikten sürülmek yolundadır. Yaratacağımız Babil Kulesi ile yine milli kültürümüzü baltalayacağız."[12]

Mansuroğlu'na göre diğer bir sorun, terimlerde dile yerleşenler olduğu gibi halkımızca yadırgadıklarının okul kitaplarına girmesiyle yeni ve eski nesiller arasında dil farklılığı oluşmasıdır. Türkçenin kurallarının zorlanmasıyla türetilen ve orta öğretim kitaplarında yer alan terimler sorunu için 1951 yılında yeniden komisyonların kurulması, Mansuroğlu'nun tarihî sürecini gösterdiği terim sorununun bir sonraki aşamasını göstermektedir. Ona göre bu komisyonların, öncekilerin yaptıklarını bozmakla işe

---

5 Mansuroğlu, Mecdut, "DİL İNKİLÂPLARI VE TÜRKİYE'DE DİL YENİLİĞİ", Üniversite Haftası, Trabzon-Rize, 14 Ekim 1955-29 Ekim 1955, T.C. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 699, İstanbul 1956, s. 104.

6 Mansuroğlu, Mecdut, "DİL DEVRİMİ VE TÜRKİYE'DE DİL YENİLİĞİ", Yeditepe, S. 4, s. 12, 16.05.1959-31.05.1959.

7 Mansuroğlu, Mecdut, "Tutulan ve tutulmıyan sözler", Pazar Postası, S. 23, s. 6, 8 Temmuz 1951.

8 Mansuroğlu, Mecdut, "Batı klasik dillerinden alınma terimlerimiz", Pazar Postası, S. 12, s. 5, 22 Haziran 1951.

9 Mansuroğlu, Mecdut, "TÜRKÇEMİZ VE MESELELERİ I", Ülkü XV, s. 26, 1948.

10 Mansuroğlu, Mecdut, "Batı klasik dillerinden alınma terimlerimiz", Pazar Postası, S. 12, s. 5, 22 Haziran 1951.

11 Mansuroğlu, Mecdut, "Batı klasik dillerinden alınma terimlerimiz", Pazar Postası, S. 12, s. 5, 22 Haziran 1951.

12 Mansuroğlu, Mecdut, "TÜRKÇE TERİMLERİMİZ", Yeni İstanbul, s. 5, 29 Haziran 1952.

başlaması yeni bir problem sürecini başlatacaktır; orta öğretim terimleri sorununu çözmeyi kendi mensuplarına bırakmak en iyisidir[13].

Mansuroğlu, gramer öğretimiyle ilgili makalelerinde ilk ve ortaokullarda okutulan gramer kitaplarını (Avni Başman, Tahir Nejat Gencan, Necmeddin Halil Onan, Mithat Sadullah Sander'e ait olan) inceler. Bu eserlerdeki mevzu ve terim konusundaki eksiklikleri, yanlışlıkları ortaya koyar. Terimlerle ilgili olarak "Bilindiği gibi, terimler bugünkü ilimlerin başlıca dayanaklarıdır. Bu sebeple bunları çok dikkatli seçmek, her birinin anlaşılır ve eski tabirle 'efradını cami, ağyarını mani' olması lâzımdır."[14] dedikten sonra incelediği gramer kitaplarındaki terimlerle ilgili tespitlerini üç başlık altında, eserlerdeki yerlerini göstererek dile getirir. İncelemede Mansuroğlu'nun teklifleri de sebepleriyle birlikte yer alır[15]:

1. Türkçe olmayan terimler

Terimlerin bir kısmı Türkçede bulunmayan kök ve eklerledir. Bir kısmına da yadırgadığımız ses düşmeleri getirilmiş olup bunlar bu halleri ile çevrede yerleşememişlerdir.

Kitaplardaki şekil	Mansuroğlu'nun teklifi
bağınsız	-ın isimden isim eki yoktur: **bağsız**.
bileşik	bir'de -r düşmez: **birleşik.**
çoğul	-ul isimden isim eki yoktur: **çok, çokluk.**
dolaylı	-ı- sesi bu kullanışta düşmez: **dolayılı.**
düzey	-ey isimden isim eki yoktur: **seviye.**
öge	böyle kök ve ek yoktur: **unsur.**
özel	-el isimden isim eki yoktur: **öz.**
özne	Böyle kök ve ek yoktur: **işleyen.**
tekil	-il isimden isim eki yoktur: **tek, teklik.**
tümleç	kök eskimiştir, -ç fiilden isim eki verimsizleşmiştir: **tamamlayan.**
türev	-v fiilden isim eki yoktur: **türemiş.**

2. Sisteme uymayan terimler

Az sayıda, fakat mühim bazı terimlere, terimleme sisteminin dışında olarak şekillerinin adları verilmiştir. Türkçede eklerin birden fazla şekillerde görülmesi sebebiyle bunlar Türkçemizde kullanılan şekilleri aksettirmiyor. Türkçeden başka diller için de bu şekilleri kullanmamız gerekeceği için Mansuroğlu'na göre bu terimler isabetsizdir.

de hali	**bulunma hali**
den hali	**ayrılma hali**
di'li geçmiş zaman	**görülen geçmiş zaman.**
e hali	**verme hali.**
i hali	**yükleme hali.**
miş'li geçmiş zaman	**öğrenilen geçmiş zaman**

[13] Mansuroğlu, Mecdut, "Orta öğretim terimleri", Pazar Postası, S. 26, s. 2, 29 Temmuz 1951.
[14] Mansuroğlu, Mecdut, "Gramer Öğretimi Üzerinde Tebliğ II", Bilgi, S. 47, s. 8, 1 Mart 1951.
[15] A.g.e. s. 8-9.

3. Yerinde kullanılmayan terimler: Bir kısım terimler de, Türkçeye ve sisteme uymakla beraber, bildirmek istediği nesne ile manası arasında münasebet kurulamamakta veya karışıklığa sebep olmaktadır.	
anlam	manasında vuzuh yoktur: **mana.**
bağ	**bağlama edatı.**
bağ-fiil	zarf fonksionu daha belirli olduğu için: **zarf-fiil.**
boğumlanma	maksadı daha iyi anlattığı için: **ses çıkması-çıkarılması.**
cümlecik	ayırmağa kat'î lüzum olmadığı için: **cümle.**
çekim ekleri	**işletme ekleri**
dil bilgisi	**linguistique** karşılığı kullanıldığı için: **gramer.**
düzeltme işareti	maksadı daha iyi bildirdiği için: **inceltme işareti.**
düzeltme işareti	maksadı daha iyi anlattığı için: **uzatma işareti.**
edat	**son çekim edatı.**
ek	**ek** tabirini eklenen her şey için kullanılabilmek için: **üretme eki.**
fiil	bu manada kullanıldığı için: **bildirici.**
fiilimsi	**bildirici** olarak kullanılmadığı için: **çekimsiz fiil.**
haber kipi	maksadı daha iyi anlattığı için: **bildirme kipi.**
hal zarfı	ismin halleri ile karışmaması için: **tarz zarfı.**
hikâye şekli	**görülen uzak geçmiş zaman**'dan başka bir şey olmadığı için: **görülen geçmiş zaman.**
kaynaşma	**contraction** ile karışmadığı ve maksadı daha iyi bildirdiği için **büzülme.**
kaynaştırma harfi	maksadı daha iyi bildirdiği için: **bağlayıcı ses.**
kelime	maksadı daha iyi bildirdiği için: **söz.**
kelime çeşitleri	maksadı daha iyi bildirdiği için: **söz bölümleri.**
kelime sınıfları	**kelime çeşitleri** manasında olduğu için: **söz bölümleri.**
kültür dili	kültüre hizmet eden dil kastedilmediği için: **yazı dili.**
parça	**ek**'ten başka bir mana bildirmediği için: **ek.**
rivayet şekli	**öğrenilen uzak geçmiş zaman**'dan başka bir şey olmadığı için: **öğrenilen geçmiş zaman**
sesli harf	en karışmayan tabir olduğu için: **ünlü.**
sessiz harf	en karışmayan tabir olduğu için: **ünsüz.**
söz dizimi	sisteme ve maksadı bildirmeğe daha iyi uyduğu için: **cümle bilgisi.**
şive	bu tabirle daha büyük bir dil bölümü anıldığı için: **ağız.**
takı	eklenen her şey için **ek** tabirini kullanabilmek için: **işletme eki.**
yalın hal	bazı dillerde hal yalın, yani eksiz olmadığı için: **aslî hal.**
yapım eki	maksadı daha iyi bildirdiği için: **üretme eki.**
yüklem	maksadı daha iyi bildirdiği için: **bildirici.**

Mecdut Mansuroğlu'na göre dil devrimi dolayısıyla ortaya çıkan tartışmalara rağmen, Batılılaşma yolunda Türkçecilikte ve Türkçenin kendi imkânlarını geliştirmesinde önemli adımlarda bulunulmuştur. Ancak içine girdiğimiz terimcilik çıkmazından kurtulmak için Batılılaşmanın ve ilmin sabırla ça-

lışma olduğunu kabul ederek "Hayatta en hakikî mürşit ilimdir." sözünü anlamamız gerekir[16]. "Dil görüşlerimizi geleceğe kabul ettirme yolunun yaz boz listeleri değil, original çalışmalarda yerini bulmuş terimler olacağını dahi bilmiyor muyuz?"[17] sorusuyla konuya dikkatleri çeker. Ona göre bilim ve teknik terimlerinin millîleşmesi, Türkçenin yapısına uyan terimlerin listelenmesi, bunlar üzerinde anketler yapılması ve halk ağızlarındaki zenginliklerin terimler için ortaya konulması gibi çözüm yolları vardır.

Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu "Türkiye Türkçesinde Birleşim ve Yazılışları Üzerinde" adlı makalesinin sonunda, kullandığı Türkçe terimleri Fransızca karşılıklarıyla verir. Bunlar içerisinde günümüzdekilerden farklı olanlar vardır. Günümüzdeki dil bilimi terimleri için yeni sayılabilecek nitelikte olan bu terimleri listeleyerek veriyoruz[18]:

Türkçe Terimler	Fransızca Karşılığı	Türkçe Terimler	Fransızca Karşılığı
ad	substantif	gereklilik (kipi)	nécessitatif
ad çekimi	déclinasison	görünüş	aspect
ad tamamlaması	rapport d'annexion	gövde hali	nominatif
anlam değiştiren, değiştirici fiil	verbe semi-auxiliaire	güç (kipi)	potentiel
asıl geçmiş zaman	passé déterminé	güçsüzlük	impossibilité
aslî fiil	verbe principal	iğri hal	cas oblique
ayrılma (hali)	ablatif	ilgi (hali)	génitif
bağ	copule	isim	nom
bağlama edatı	conjonction	isim-fiil	participe
bağlı cümle	proposition subordonnée	işleyici	sujet
başlama	inchoatif	iyelik	possesif
berkitme	intensif	kaynaşık	complexe
bildirici	prédicat	kip	mode
bildici ismi	nom prédicatif	kişi	personne
birleşik	composé	kişi alâmeti	désignation personnelle
birleşim	composition	kişi zamiri	pronom personnel
birleşmek	être composé, se composer	kök	racine
birliktelik	comitatif	olumlu	positif
bulunma (hali)	locatif	olumsuz	négatif
cümle	proposition, phrase	öğrenilen geçmiş zaman	passé informatif
cümle üyeleri	membres de phrase	ön ek	préfixe
çekimli fiil	verbum finitum	sayı sözü	numéral

16 Mansuroğlu, Mecdut, "Girdiğimiz terimcilik çıkmazı", Bilgi, S. 61, s. 16, 1 Mayıs 1952.
17 Mansuroğlu, Mecdut, "Girdiğimiz terimcilik çıkmazı", Bilgi, S. 61, s. 16, 1 Mayıs 1952.
18 Mansuroğlu, Mecdut, "TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİM VE YAZILIŞLARI ÜZERİNDE", TDED VIII, s. 42-43, İstanbul 1958.

çekimsiz fiil	verbum infinitum	sıfat	adjectif
çekmek	décliner, conjuguer	sıfat tamlaması	groupe attributif
çift kullanılış, söz	hendiadyoin	son ek	suffixe
çokluk	pluriel	söz	mot
dağınık	sporadique	söz dizimi	syntaxe
devamlı	duratif	söz yapma	formation de mot
devamlı şimdiki zaman	présent duratif	şart (kipi)	conditionnel
devamlılık	duration	şimdiki zaman	présent
dilek (kipi)	optatif	tabiat taklidi söz	onomatopée
dişi	féminin	tamamlanmış	accompli
dolayılı tamamlayıcı	complément indirect	tamamlayıcı	complément
dolayısız tamamlayıcı	complément direct	tamlama	détermination
dönüşlü fiil	verbe réfléchi	tasvirci	descriptif
düz hal	cas direct	teklik	singulier
edat	particule	tekrarlama	répétition
ek	affixe	uzak geçmiş zaman	plus-que-parfait
emir	impératif	vasıflayıcı	épithète
eş anlamlı	synonyme	verme (hali)	datif
fiil	verbe	yardımcı fiil	verbe auxiliaire
geçişli	transitif	yardımcı söz	mot accessoire
geçişsiz	intransitif	zaman	temps
geçmiş zaman	passé	zamir	pronom
gelecek zaman	futur	zarf	adverbe
geniş zaman	aoriste	zarf-fiil	gérondif, converbe
gerçeksizlik	irréel		

2. Mecdut Mansuroğlu'nda İmla Meseleleri

Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu imla konusundaki görüşlerine tarihî sırasına göre aşağıdaki makalelerinde yer vermiştir:

1. Türkçemiz ve Meseleleri I-II (1948)
2. Sistemli İmlâ Eksiğimiz (Mayıs 1952)
3. İmlâ Tekniğimizdeki Aksaklıklar (Haziran 1952)
4. Bitişik Yazmak (Temmuz 1952)
5. Büyük Harf Kullanılışı (Ağustos-Eylül 1952)
6. Noktalama (Ekim 1952)
7. Yeni Alınma Söz Dizilişlerimiz (Kasım 1952)

8. Türkiye Türkçesinde Birleşim ve Yazılışları Üzerinde (1958)

9. Türkçenin Zamanımızdaki Meselelerinin Çözümlenmesi Üzerine Bazı Teklifler (1960)

Mecdut Mansuroğlu'na göre tarih boyunca Türkler değişik medeniyet çevrelerinde farklı yazılar kullanmış ve Batı medeniyetine geçince de Latin alfabesini kabul etmiştir. Yeni alfabenin kabulü sadece medeniyet ve kültür gelişmesine bağlı değildir. Ünlü bakımından zengin olan dilimizi Arap alfabesinin karşılayamaması, Arapçanın uzun ve kısa ünlüler için ayrı yazılışlara sahip olmasıyla uzun ünlüsü bulunmayan Türkçe sözlerde bir türlü giderilemeyen ikili yazılış ortaya çıkması da alfabe değiştirmemizde önemli bir sebeptir[19]. Ayrıca kullandığımız yazılardan Latin alfabesi sistemli olmaya en elverişli olanıdır. Ancak bu konuda bazı eksiklikler de vardır. Dilimizin seslerine uydurduğumuz Latin alfabesini aldığımız sırada Türkçede bulunan kalın k (q) ve kalın l için de yeni harfler alınması gerektiğini söyler[20]. Ayrıca daha ince ses farklarının da bu alfabe ile gösterilebileceğini, fakat ileri fonetik alfabenin zararlarının hatırlanması gerektiğini de vurgular. Zamanla oturan bu eksikler yerine dilimizin ihtiyacına en uygun olan teklifleri oluşturmak gerekir.

Mecdut Mansuroğlu'na göre Latin alfabesinin kabulü ile birlikte, yeni yazımızın fonetik olduğu iddiası ortaya atılmıştır. Bu konuyla ilgili fikirleri ve soruları şöyledir[21]:

"(…) yeni alfabemizi ileri fonetik bir yazı yapmanın zararları hatırlanmalıdır. Değişik bölgelerimizdeki söyleniş farklarını standard bir imlâ ile kaldırıp birleştirici bir yazı dili meydana getirmek gayesi ve bir yazının, başlangıçta ne kadar fonetik olursa olsun, zaman içinde yerleşen imlâsı ile değişen dil seslerini gitgide vermeyerek sonunda **tarihî** vasfını alacağı gerçeği girişeceğimiz işin zararlı ve boşuna uğraştıran tarafları olurdu.

Yukarıda söylenenler başka bir görüşle ele alınacak olursa şöyle toplanabilirler: Belirli bir dili konuşanlardan mümkün olduğu kadar çoğunun faydalanması istenen yazı dillerini bugün geçmişte olduğundan çok daha sağlam, her kesçe uyulan kaidelere göre yazmak zoru vardır. Başka sözlerle, bu gibi hallerde ilmî esaslardan faydalanılarak bahis konusu dilin yapısına uygun bir imlâ sistemi meydana getirilmeli ve ona medenîliğin gerektirdiği bir disiplin anlayışı ile, yani kanunsuz ve polissiz, fertler boyun eğmelidir. Bu, ilk atılan esasların isabetsizliği halinde değiştirilememesi değil, fakat gerektiren sebepler ileri atılıp ilgililerce tartıldıktan ve yetkili ilim heyeti tarafından kabul edildikten sonra, imlâda değişiklik yapılabilmesi demektir."

"Fonetik olduğunu ileri sürdüğümüz yeni yazımızda bu iddia ne dereceye kadar doğrudur? Bir imlâda seslerin hakkını vermek ne kadar mümkün ve yerindedir? İmlâda sistem uğruna ses bilgisi şekil bilgisine feda edilmeli midir?"[22].

Fonetik imlada ortaya çıkan sorunlarla ilgili olarak; alıntı kelimelerdeki Türkçe söyleyişin korunması, eklerin yazılışı, uzun ünlülerin ifade edilmesi, özel adlar ve sıra sayıların yazılışı hakkındaki tekliflerini şu maddelerde ortaya koymuştur[23]:

[19] Mansuroğlu, Mecdut, "Sistemli imlâ eksiğimiz", Bilgi, S. 61, s. 9, 1 Mayıs 1952.
[20] A.g.e., s. 9.
[21] A.g.e., s. 9.
[22] Mansuroğlu, Mecdut, "İmlâ Tekniğimizdeki aksaklıklar", Bilgi, S. 62, s. 5, 1 Haziran 1952.
[23] A.g.e., s. 5-6.

YENİ YAZIDA GÖRDÜĞÜ AKSAKLIKLAR	MANSUROĞLU'NUN DEĞERLENDİRME ve TEKLİFLERİ
1. Yeni yazımızın kabulü sırasında, dilimizde söz sonunda yumuşak ünsüz söylenememesi yüzünden, bunları asılları türkçe, arapça veya farsça olsun, sert karşılıkları harflerle yazmak esası kabul edilmiş (**ak, kap, beyit, ilâç, hiç, ümit** gibi), yalnız şekilde biri biri ile karışan bir kaç söz bu kaidenin dışında tutulmuştu (**at** ve **ad** gibi).	Ancak söz sonundaki sert seslerden bir kısmı ünlü ile başlayan ek aldıkları zaman yumuşadığından, yumuşamanın yazıda gösterilmesi maksadı ile, böyleleri için bir ikinci yazılış, yani istisna koymak gerekti **(kabın, ilâcı, ümide** gibi) ve bu, dilde sesi morfologyanın üstünde tutanlara yeni bir iddia kapısı açtı: Bu çeşit yumuşamalar yalnız sözle ek arasında değil, iki söz arasında da olmaktadır **(kanad açmak, kitab okumak, ümid etmek** gibi). Dilimizdeki yabancı unsurlara ayrılık tanımak isteyenler öz adları da sahiplerinin dilediği gibi yazması kararından faydalanarak, **Cihad** arkasından **ilâc, ümid** ve hatta **kanad** yazılışlarını sürüklemekle, imlâda hatırı sayılır bir karışıklık tohumu atmış oldukları gibi, türkleştirici bir ses hususîliğinin belirtilmesi de seçilmez oldu.
2. Şekli sese feda edişimiz bazı sözlerin iki türlü yazılmasına ve ünlü uyumu sebebi ile zaten bazan dört yazılışı olan eklerimize bir takım lüzumsuz değişik yazılışlar getirmeğe sebep olmuştur. Meselâ **atlıyan** ve **niye** şeklinde yazmakla hiç bir sözlükte rastlayamayacağımız bir de **atlımak** ve **ni** sözlerini kabul etmiş olduğumuzu düşünmediğimiz gibi, gramerlerde yalnız **-ma**, **-me** olarak görülen olumsuzluk ekini **bakmıyan, gelmiyecek** yazışımızla **-mı**, **-mi** şekli ile de tanımamız gerekiyor. Fakat bu ses değişmesini göstermekte de tutarlı değiliz: **gelicek** söyleyişimize rağmen, her zaman **gelecek** yazmaktayız.	Sistem ve birleştirici gaye uğruna zaten hiç bir zaman tamamen erişemeyeceğimiz fonetik yazma hevesinden vaz geçerek söz ve eklerimizin yazılışında çeşitlilikten kaçmak yerinde olsa gerek! Ancak burada da bir istisna tanımak zoru vardır: **kalmıyor, gelmiyor**'da olumsuzluk eki **-ma, -me** olarak yazılacak olursa, bu sefer **-ıyor, -iyor** eki bozulacaktır; böyle olunca, karşılaşan iki ünlü kaynaşmasının yazıda da gösterilmesi yerinde olur.
3. Bütün dillerde olduğu gibi, türkçede de ekleri sözlere bitiştirerek yazmanın istisnası bulunma **evde** ile birliktelik **ev de,** karışmayı önlemek sebebi ile olduğundan, anlaşılabildiği halde, **-mı, -mi, -mu, -mü** soru ekinin ne sebeple ayrı yazıldığını kestirmek güçtür.	Bu yüzden **var mıdırlar'**da olduğu gibi, açıkta kalmış kökler yanında **ne mi? e mi!** gibi güdük parçalar hiç de yerinde olmamalı.
4. Türkçede esas itibariyle uzun ünlü bulunmadığı ve dilimizce benimsenen yabancı sözlerde bunların kısaldığı bilinir. Bu sebeple umumiyetle uzatma işareti olarak tanınan ê yeni yazımızın kabulü sırasında daha çok inceltme için kullanılmış ve ancak karışma olabilecek sözlerde bunun uzatma bildirmesi kabul edilmişti. Daha sonra arapça ve farsça sözlerdeki uzun ünlüler üzerine de bu işaret konmağa başlandı.	Bir dilde uzunlukları kısaltmanın imlâ ile durdurulamayacağı düşünülecek olursa, bunları belirtmekteki bütün gayretlerimize rağmen, türkçeye fonetik bir imlâ yerine lüzumsuz şekiller getirdiğimiz hatta bugün görülebilir; meselâ **Halide** adı İstanbul'da artık kısa ünlü ile söylenmektedir. Böyle olunca, bunda da ilk kaideye dönmek dilimizin hususîliği kadar, imlâmızın basitliği adına da hayırlı olur.
5. Öz adlara ekleri katmak için kullandığımız ' de de karışıklık oluyor.	Bütün öz adlara şahsiyet tanıyarak eklerini kesme ile ayırsak bile, onlarla sıkı bir birlik yapanları ayırmamamız gerekir. **(Venedik'te** fakat **Venedikliler, Atatürkçü** gibi). Ancak belki sonunculardа da imlâsı türkçede çok yadırganan adlarda bir istisna yapılabilir **(De Gaulle'cüler** gibi). Bu esaslara göre, rakamlardan sonra da kesme işareti şarttır **(saat 3'te** gibi). Bundan başka aynı işaretin hiç unutulmaması gereken sözleri normalden farklı belirtmek için bir kullanılışı da vardır **(O'nu gördüm, bir'deki harfler** gibi**).**
6. Sıra sayı sözlerinin rakamla yazılışı	6. Sıra sayı sözlerinin rakamla yazılışında artık oldukça yaygınlaşan **1. cilt** şeklinin umumîleşmesi türkçede her rakam sonuna getirilecek dört harf ve yerine göre dört ayrı ünlü (**-ıncı**, **-inci, -uncu, -üncü)** yazılması mahzurunu önlemiş olurdu.
7. **Osman I.** veya **Elizabeth II** gibi taklit yazılışlar	7. Bir yönden yukarıda söylenenle bağı olan **Birinci Osman, İkinci Elizabeth** yazılışlarını rakamla verdiğimiz zaman, Türk söz dizimine uygun olarak **I. Osman** ve **II. Elizabeth** yazılışların **Osman I.** veya **Elizabeth II** gibi taklit yazılışlara tercih edilmesi yerinde olurdu.

İmla konusunda Mansuroğlu'nun üzerinde durduğu diğer bir konu bitişik yazmakla ilgilidir. Bu konudaki görüşleri şöyledir[24]:

Türkçedeki birleşme olaylarında iki ayrı kavram tek olarak anlaşıldığı gibi ayrı ayrı da zihinde belirebilir. Bu birleşimlerin bitişik ya da ayrı yazılışı o dili konuşan ve yabancı dil etkisinden uzak olan kişilerin ana dil güdülerine göre belirlenmelidir. O dönemde Türkçede devam eden, bitişik yazarak yeni kavramlar elde edilmesi akımını değerlendirirken öncelikle Almanca, İngilizce ve Fransızcadaki birleşik sözlerin yazılışına değinir. Bu konudaki genel kanaati ise ilişkide bulunulan üç Batı dilindeki gibi birleşik sözlerin bitiştirilmemesi gerektiğidir. Böylelikle kelimelerin birbirleriyle serbest bağlanışları ile dilimiz yeni kavramlar oluşturmada zenginleşecektir ve sondan eklemeli dilimize göre göze batacak şekilde uzun kelimeler yazılmayacaktır. Ayrıca dilin canlılığına yazı gibi yapay yollarla karışılmamalıdır. Eğer yeni bir kavram meydana geliyorsa Türkçede bu kelimeler ayrı yazılmalıdır. Bazı durumlarda bitişik yazmak gerekli görünse de araya giren ekler ve edatlar ayrı yazılması gerektiğini kanıtlar. Bu durumla ilgili teklifleri şunlardır[25]:

YAZILMA ŞEKLİ	MANSUROĞLU'NUN DEĞERLENDİRME ve TEKLİFLERİ
1. İki sözden yapılmış öz ve soy adlarını bitişik yazmak: *Erdoğan, Kuşçuoğlu*	Bu kural devam edebilir.
2. Yer adlarını bitişik yazmak: *Sarıkamış, Uludağ, Palandöken Dağı.* *Haydarpaşa, Kocamustafapaşa, Mustafakemalpaşa, Şairnigâr Sokağı.*	Ancak kişi adlarından yapılmış yer adlarında ayrı yazmanın zaruret olacağı ileri sürülebilir. Her şeyi mümkün oldukça birleştiren almancada dahi kişi adları ile ilgili yer adlarının çizgi ile ayrıldığını hatırlayalım: *Kaiser-Wilhelm-Platz.*
3. Tereddütlü yazılan öz adlar: *Gece Postası, Son Telgraf, Yeni İstanbul, Hürses, Yeditepe.*	Burada ayrı yazmak doğrusu olmalı.
4. Tek heceli sözlerin gerilerindekilerle birleştirilmesi ve bu kurala verdiği örnekler: *İşbirliği* (*cooperation*'un etkisiyle), *el birliği, oy birliği, iş adamı, iş bölümü, soyadı,* fakat *öz ve soy adı, yılbaşı* fakat *yıl sonu.* *İç ve Dış Bakanı, Avrupa birliği, okul-aile birliği, görüş ayrılığı, menfaat ayrılığı.* Sadece *esir* yerine *harb esiri* (İngilizce ve Fransızca metinlerdeki gibi ayrı yazıyoruz).	Burada yazılışlardaki tutarsızlıklara dikkati çeker. 2-5. örneklerin yabancı karşılıklarında ayrı yazılması sebebiyle bitiştirilmediğini söyler. Bu kurala uymayan noktaları düşünmediğimizi ifade eder.
5. Bir önceki madde ile ilgili olarak: *international*'e kıyasla birleşik yazılan *milletlerarası* yanında ayrı yazılan *partiler arası, şehirler arası, şehir içi, okul içi ve dışı.*	Bu örneklerin Türk dil bilgisi anlayışına göre birleşik isim sayılamayacağı halde, yabancı karşılıklarına göre yazılışını eleştirir.
6. *et-* ve *ol-* yardımcı fiilleri kurala rağmen her tek heceli aslî fiille birleştirilmemektedir: *dans et-, sağ ol-, yok ol-* (Bu birleşimlerin isimlerinin anlamı hala	(…) sayılanlara göre bu kategoriyi baştan başa ayrı yazmakla gramerle ilgisi olmayan bir göz oyunu önlenmiş olur. Böylelikle *küfür bile etti, güzelmi*

[24] Mansuroğlu, Mecdut, "TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİM VE YAZILIŞLARI ÜZERİNDE", TDED VIII, s. 38-43, İstanbul 1958.

[25] Mansuroğlu, Mecdut, "TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİM VE YAZILIŞLARI ÜZERİNDE", TDED VIII, s. 39-41, İstanbul 1958.
Mansuroğlu, Mecdut, "Bitişik Yazmak", Bilgi, S. 63, s. 8-9, 1 Temmuz 1952.
Bu tablodaki genel başlıklar "TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİM VE YAZILIŞLARI ÜZERİNDE" adlı makaleden alınmıştır ve diğer makalesindeki aynı değerlendirmelerinde yer alan farklı örnekler de bu tabloda yer almıştır.

dilimizde canlıdır, bu yüzden birleştiremediğimizi söyler). Ancak bunları bitiştirsek bile, dildeki şu çok canlı kullanılışları ne yapmalı? *af bile etti, kayıpmı oldu?, kaybolur olmaz, ret de etti, reddede ede, kaydede ede.* Yine birinci unsuru tek heceli olan bazı kaynaşık birleşik fiilleri de ayrı yazmaktayız: *göz koy-, iç çek-, göz atmak.* Eğer bunlar bitiştirilseydi *içini çekti* gibi kullanılışlarla çatışılacaktı. (…) çok heceli fiillerle yardımcı fiillerini bitiştirmek kaidesi vardır (anlayabildi gibi). Böyle olunca kafa tutmak, başa çıkmak gibi çok heceli isimlerle yapılan kaynaşık fiillerin neden dolayı birleştirilmediği sorulmağa değer.	*oldu?, ferağat eder etmez, yemin de etti, müsamaha ede ede, kafa tut-, başa çık-* gibi emsal arasında mantıkî yazılış birliği elde edilmiş olur.
7. *-a/-e* zarf-fiili ile münasebetlenen yardımcı fiilleri birleştirmekte tutarlı değiliz: *alabil-, anlayıver-* tipleri en çok bitiştirilerek yazılmaktadırlar. Ancak bunlarda da *ala da bilir, almayamı bilir? anlayı anlayı verdi* gibi yazılışlar vardır. Ancak bu cinsin öteki gruplarında da ayrı yazmağa eğiliyoruz. *düş-e yazdı, alışmaya görsün* ve *yapı yapıverdi* kullanılışlarının ayrı yazılmaları uyuşmazlık halindedir.	Netice olarak bütün gurupu ayrı yazmak suretiyle bir yandan tutarlılık sağlanabileceği gibi, öte yandan aralarındaki münasebet ve kuruluş da daha açık olarak gösterilmiş olacaktır.
8. *Açıkgöz, demirbaş, sivrisinek, ayakkabı* gibi yeni kavram bildiren tamlamaların yazılışında halkımızın dil şuur altısı bitişik yazmaya karşı koymasa bile, burada da fazla ileri gidemiyoruz: *sivri ve kara sinekler, Ayşe Kadın fasulyesi, Malta eriği, Midilli atı; kulağı delik, Bayram Paşa enginarı* gibi birleşimleri ne yapmalı?	Görülüyor ki burada da bir yerde durmak lâzım.
9. *Her şey, hiç bir şey* gibi tabirlerin halk eğilimine rağmen bazı bitişik yazılmasına sebep yine Batı dilleri taklitçiliğidir. Her biri halkımızın dil duygusunda ayrı sözler olarak çok canlıdır.	Fransızların *bir çok*'umuzu *beaucoup* gibi bir sözle vermelerine karşılık *bir az*'ımızı *un peu* gibi iki sözle vermeleri bile yaptığımız işin manasızlığını anlatmağa yeter olsa gerek!
10. *Dilbilim, Pamukbank* gibi tabirler birleşik yazılmalarına rağmen birleşik isim değillerdir.	Bunları bir çeşit kısa yazış saymak yerinde olabilir. Ancak yine bu kategoriden olan *Türk Ekspres Bank* ayrı yazılmaktadır.
11. *bambaşka, dümdüz, sapsarı* gibi tabirlerde birleşik isim sayılamazlar. Zira önlerindeki unsurun, hiç değilse Türkiye türkçesinde, anlamı yoktur.	Bu yüzden berkitme fonksionunda ön ek sayılabilirler ve dolayısıyla bitiştirilerek yazılmaları yerinden görülebilir.

"Dilimizin yapısı da daha çok ayrı yazılışa eğimlidir."[26] şeklinde özetlenebilecek görüşüyle Mansuroğlu bu tekliflerini desteklemiş olur. Batının taklidi sonucunda yeni kavramların alındıkları yabancı dile göre bitişik veya ayrı yazılması, bu konuda yoğunlukla üzerinde durduğu ve örneklendirdiği bir problemdir. Bu taklitle birlikte Türk söz dizimine uymayan bazı yazılışların da hâlâ dilimizin öz malı gibi gösterilmesini eleştirir[27]. Bu örnekleri "Batı dilleri tesiri altında sintaks alınmaları"[28] olarak anlamak gerektiğini düşünür. "Yeni Alınma Söz Dizilişlerimiz" adlı makalesinde incelediği bu türden örnekler ve konu ile ilgili tavsiyeleri şöyledir[29]:

[26] A.g.e., s. 41.
[27] Mansuroğlu, Mecdut, "Yeni Alınma Söz Dizilişlerimiz", Bilgi, S. 67, s. 7, 1 Kasım 1952.
[28] A.g.e., s. 7.
[29] A.g.e., s. 7.

YENİ ALINMA SÖZ DİZİLİŞLERİ	MANSUROĞLU'NUN DEĞERLENDİRME ve TEKLİFLERİ
Denizbank-Denizcilik Bankası tartışması pek verimli olmamışa benziyor; **Sümerbank, Ankarapalas, Kültürpark** tipi yapılışlar dilimizde yaygındır. Bunun türkçede de bulunduğunu göstermek için **Erenköy, Çanakkale** örnekleri ileri sürülmüştür.	Halbuki berikiler, çok kullanma sonunda, bazı ad tamlamalarında üçüncü şahıs iyelik eklerinin aşınması ile bu şekli almışlardır. Yoksa bugünkü türkçemizde dahi adı geçen ekler kullanılmaksızın ad tamlamaları yapılmamaktadır.
Türkçemiz unvanları, Hind-Avrupa dillerinin aksine olarak, öz adın sonuna getirir: **Bilge Kağan, Kül Tiğin, Cengiz Han, Süleyman Çelebi, Kösem Sultan, Osman Paşa, Gündüz Bey, Hatice Begüm, Fatma Hanım, Hasan Çavuş, Ahmet Ağa, Fatma Kadın.**	Son olarak kabul ettiğimiz Bay ve Bayan bu sisteme uymadığı gibi, manaları da unvan olmağa el verişli değildir: birincisi «zengin» manasında türkçe bir sözdür; ikincisi moğolcada erkekler için kullanıldığını gördüğümüz bir çeşit lâkaptır.
Soy adları da Türkçede eskiden beri öz adın başında kullanılmıştır. Daha doğru bir deyimle, soy adlarımız vasıf, meslek, mensupluk v.b. bildiren sözlerden türemiştir: **Tiryaki Hasan Paşa, Cezzar Ahmet Paşa, Tepedelenli Ali Paşa, Altıparmak İhsan Bey, Tahinci Ali Efendi, Selânikli-zade Ali Ağa, Saraylı Nigâr Hanım.**	Türkçe ile büyük sintaks yakınlığı olan macarcanın da soy adlarını başta kullandığı unutulmamalıdır.
Henüz iyice alışamadığımız son zamanlarda görülen bir kullanılış da tabelâ, kart ve benzerlerinde görülen **Turgut Bakkal, Çubukçu Kardeşler Elektrikçi, Dr. Kılıcoğlu İç Hastalıkları Mütehassısı** tipidir.	Bütün bunlar meslek bildirdiklerine göre, türkçenin normal söz dizilişine uygun olarak Tüccar-Terzi Kibaroğlu, Bölük Komutanı Yüzbaşı Dündar şeklinde olmalı idiler.
Eskiden adreslerimizin Türk söz dizimine tamamen uygun düşen şu sıra ile yazıldığını hatırlarım: **İstanbul'da, Fatih'te, Kuyumcu Sokağında 10 numarada Ahmet Beye.** Şimdi ise, bunda da Avrupa dillerine uygun düşen tersinden başlama yolunu seçmiş bulunuyoruz.	Hemen ilâve edilmelidir, ki Batı dillerinin adres yazmakta biri birlerinden bir dereceye kadar ayrılmaları postacılık tekniği ile kendi sintakslarını uyuşturabilmek sebeplerindendir.
Gariptir, ki günlük kullanışımızdaki cümlelerle uyuşmayan yukarıdaki söz dizilişi kusurlarına boyun iğdiğimiz halde, yalnız rakamlarla kullanılması yüzünden şeklin birinci derecede rol oynaması beklenebilecek Batı dillerindeki **10 %** yazılışını, söyleyişimize uygun olarak **% 10** sırası ile yazmaktayız.	

Diğer bir imla meselesi olan büyük harf kullanılışında ise öz adların yazılışında aydınların farklı kullanımlarının olmasını, onların bildikleri Batı dillerine göre yazmalarına bağlar. Fransızca ve Almancada sıfat olduğu için küçük harfle yazılan millet adlarını küçük harfle yazanlar olduğu gibi, İngilizcenin ve alınan dildeki kullanılışının doğru seçilememesi etkisiyle millet adlarından yapılan cins adları, sıfatları ve fiilleri büyük harfle başlatanları örnek olarak gösterir. Mansuroğlu'na göre Türkçe, bu üç Batı dilinden kendisine en uygun olan düzeni almalıdır. Bu sorun ve çözüm için ileri sürdüğü teklifler "Büyük harf kullanılışı" adlı makalesinde yer almaktadır[30]:

[30] Mansuroğlu, Mecdut, , Bilgi, S. 64-65, s. 3, Ağustos-Eylül 1952.

BÜYÜK HARF KULLANILIŞI İLE İLGİLİ KURALLAR	ÖRNEKLER
1. Millet, kabile, sülâle, devlet, yer, kurul, ay ve gün adlarını içine almak üzere, bütün öz adlar büyük harfle başlamalıdır : - Kısaltmaları da büyük harfle olmalıdır: Bundan başka türkçe, Batı dillerinin aksine olarak, birleşik kullanılışlarda sıfat tamlamaları yerine çoğu zaman ad tamlamalarından faydalandığından, sıfatları küçük yazan fransızca ve almancanın aksine millet, kabile, sülâle, devlet bildiren adları büyük harfle başlatılması tabiîdir.	Türk milleti, Oğuz boyları, Osmanlı teşkilâtı, Sıvas, Saygısızlıkla Savaş Derneği, Bakanlar Kurulu, Ağustos, Perşembe, Köroğlu, Turgut, Tekir Karagöz. - T.B.M.M.
2. Yer ve teşkilât mensupları ile öz adla ilgili meslekleri bildiren ekler, ingilizce, almanca ve kısmen fransızcada olduğu gibi, öz adın küçük harfle başlamasını gerektirmemelidir:	Sıvaslı, İttihatçı, Luthercilik.
3. Millet adları sıfat tamlamalarında görülseler, yani sıfat olarak kullanılsalar bile, ingilizcede olduğu gibi, büyük harfle yazılışları bozulmamalıdır :	Müslüman halk, Alman doktor, Yunanlı gazeteciler.
4. Millet v.b. adlarından eklerle elde edilen cins adları, sıfatlar ve fiiller, büyük harf kullanılışına bir sınır çekmek maksadı ile, fransızca ve almancada olduğu gibi, küçük harfle başlamalıdır : - Ancak burada bazı istisnalar tanımak gerekecek:	Türklük, İngilizce, İslâmlaşmak. - Şarkkâri süs, Rumluğunu ele almak.
5. Unvan ve lâkaplar, ister tam, ister kısaltılmış yazılsın, üç büyük Batı dilinde olduğu gibi, büyük harfle başlamalıdır:	General Yazıcı, Bay Esmer, Bayan Güven, Ahmet Bey, Sevim Hanım, Prof. Dr. Ünlü, Hasan Ağa, Mehmet Çavuş, Fatma Kadın, İbrahim Amca, Zehra Teyze.
6. İki veya daha çok sözden yapılan öz adlarda, fransızca ve ingilizcede olduğu gibi (almanca cins adları da büyük harfle yazdığından bu cihet seçilememektedir), her söz büyük harfle başlamalıdır:	Atatürk Köprüsü, Kıbrıs Adası, Küçük Çamlıca Tepesi.
7. Öz ad olarak kullanılan, cins adları da, fransızca ve ingilizcede olduğu gibi, büyük harfle başlamalıdır:	Peygamber, Amca Bey, Hazan Teyze, Meclis, Ada.
8. Öz adlardan meydana gelen cins adları, tek söz iseler, küçük, bir kaç sözden meydana gelmişlerse, öz ad olan kısım büyük harfle yazılmalıdır:	Mısır, çıfıt, İngiliz anahtarı, Çerkes tavuğu.

Mecdut Mansuroğlu'na göre Latin alfabesinin kabulü ile birlikte ortaya çıkan sorunlardan birisi de noktalamadır[31]. Bu yazı ile birlikte Türkçeye uygun bir noktalamanın düşünülmemesi, eski yazıdan kalan usullerle ayrıntıları gösterme çabası bu konudaki eksikliklerimizdendir. /./ /!/ /?/ kullanılışlarında diğer kültürlerle birleşmiş olsak da özellikle /,/ kullanılışında farklılıklar görülmektedir. Mansuroğlu dil duygumuzun Türkçeye uygun noktalamaya karar vermemizde etkisi olsa da bu konuda milletlerarası âdetlere uymamız gerektiğini düşünür. Hem bu âdetlere hem de dilimizin yapısına aykırı olarak kullandığımız işaretlerle ilgili bulduğu yanlışlıklar ve doğru kullanılış teklifleri şöyledir[32]:

[31] Mansuroğlu, Mecdut, "NOKTALAMA", Bilgi, S. 66, s. 7, 1 Ekim 1952.
[32] A.g.e., s. 7-8.

NOKTALAMANIN KULLANILIŞI	MANSUROĞLU'NUN DEĞERLENDİRME ve TEKLİFLERİ
1. Üst üste iki nokta cümle arasına sıkıştırılmaktadır: **Müzakere sonunda: 1) şimdiden hazırlıklara girişilmeğe, 2) ilgililere duyurulmağa karar verildi.**	Halbuki üstüste iki nokta ancak bir birlik olan cümle, hattâ birleşik cümleden sonra, başka sözlerle, ibare şu şekilde olursa, yerindedir: **Müzakere sonunda şu kararlar verilmişti: 1) . . .** Tabiî konuşulan ibareleri takdimde de bu işaret kullanılır: **Arkadaşına sorar: «Ne yapalım?»**
2. Kerenin[33] mânaca ve ibare olarak asıl cümle dışında kalan söz, söz grupu veya cümleyi bildirmek için kullanılması gerekirken, eski yazıdan kalma bir alışkanlıkla öz adları, belirtilmek istenen sözü veya sözleri, konuşulan ibareyi ve konuşulan ibare içinde konuşulan ibareyi kere içine alıyoruz.	Düşünmiyoruz, ki bunları büyük harfle başlamak, italik, kalın, aralıklı veya tırnak işaretleri içinde yazmakla maksadı bol bol karşılayabilecek durumdayız. Bundan başka, yazılışta açıkça ayrılmakla kendiliğinden belirtilmiş olan rakamları da lüzumsuz yere kere içerisinde yazdığımız oluyor.
3. Çizginin yazımızda konuşulan ibareyi belirtmesi yerine	milletlerarası âdette olduğu gibi, kere gibi, asıl cümle dışında kalan söz, söz grupu veya cümleyi ve ifade sonuna eklenen netice, hüküm ve benzeri söz grupunu bildirmek için kullanılması daha yerinde olurdu: **Yurda kavuşacağını umuyordu — boş hayal!**
4. Tırnak işareti yerine, yukarıda da söylendiği üzere, bir çok hallerde kere kullandığımız gibi, asıl kullanılış yeri olan konuşulan ibarede, fransızcada bazen görülen çizgi ile başlamak âdetimiz vardır. Bundan başka, tırnağı kullandığımız yerlerde bile, yine fransızcaya uyarak, **dedi** gibi konuşulan ibareden olmayan kısmı da içinde tutmaktayız.	Halbuki ingilizce ve almancada olduğu gibi, yalnız konuşulan ibareyi tırnak içinde olarak, onun dışında kalan her şey için tırnak açıp kapamak daha aydınlatıcı olduğuna göre, türkçe için bu usul tercih edilebilirdi. Konuşulan ibare içindeki konuşulan ibareler için kullanılan tek tırnak ise, türkçede kullanılmaz sayılabilecek kadar azdır. Bir de konuşulan ibare ile anlatılan ibareyi kesin olarak seçemediğimiz oluyor: **Her gece mehtaba çıktıklarını** söyledi **fakat "Her gece mehtaba çıkardık**" dedi.
5. Noktalı virgül, bilindiği gibi, düşüncede birbirine sıkıdan sıkıya bağlı kısa cümleleri ayırmağa yarayan bir işaret olup fonksiyonu noktanınkine çok yakındır.	Halbuki uzunca bir duraklamayı belirtmek için, işleyici veya zarfı bile cümledeki öteki unsurlarından noktalı virgülle ayırdığımız oluyor. Değil bu gibi hallerde, bağlı ibare ve cümleleri bile baş cümleden noktalı virgülle ayırmak yanlış olur.

6. Virgül kullanımı için Batı dillerindeki kullanılışları inceleyen Mecdut Mansuroğlu, virgülü İngilizce ve Fransızca gibi fonetik olarak ve uzun duraklamalarda (T.T. /;/ karşılığı) kullanmaktan çok Almancadaki gibi cümle bilgisinden hareketle dilimizin özelliklerine göre kullanmamızı önerir. Bu konudaki teklifleri şöyledir [34]:

"a) Bağlı cümle olan şart cümlesi ile ki'li cümleleri baş cümleden virgül ile ayırmak: O gelirse, ben giderim. Sen, ki tecrübeli bir adamsın, bu sözlere nasıl kapıldın? Bana dedi, ki: "Yaptığınız doğrul değil!" Bu sözlere o kadar kanıksadım, ki işitmek istemiyorum. Görülüyor, ki ki'li cümleleri cümle bilgisine göre virgülleme ile duraklamaya göre virgüllemede fark çok açıktır.

[33] Parantez.
[34] Mansuroğlu, Mecdut, "NOKTALAMA", Bilgi, S. 66, s. 8-9, 1 Ekim 1952.

b) Sebep, durum, netice, zaman v.b. bildiren bağlı ibareleri virgülle ayırmak: **Bu sefer de, vasıta bulamadığından, gecikmiş. geciktiği için, konuşmamız kısa sürdü. İşler yolunda gittiğine göre, üzülmeğe sebep yok. Yardım edecek durumda olduğumuz halde, yapamadık. Ağladıkça, açılırsın. Gidince, anlatırım. Kimseyi bulamayınca, geri dönmüş. Dönmemek üzere, gitti.**

c) Sıra söz, ibare ve cümleleri virgülle ayırmak: **Güzel, çirkin aramaz. Güler yüzlü, ak sakallı ihtiyar. "Olmaz, olmaz" deme! Olmaz olmaz!**

d) İşleyici gösterme zamirlerinden sonra, atlanılan adın yerini tutmak üzere, virgül koymak: **Bu, iyi olmadı! (Bu yapılan** yerine) . Ancak zamiri bir edat takip ederse, virgüle lüzum kalmaz: **Bu da olmadı.**

Yukarıdan beri sayılan virgülle ayırmaların katıştığı bir cümle tipi: **Unvan ve lâkaplara gelince, bunlar, ister tam, ister kısaltılmış olsun, öz adlar gibi, büyük harflerle yazılırlar.**

e) Sıfat, tamlayıcı, işleyici gibi cümle unsurlarını, her ne sebeple olursa olsun, cümlenin öteki unsurlarından ayırmamak: **Dün gelen haber. Gördüğüm gündenberi unutamadım. Churchill Truman ile görüştü. Faruk Capri'de.** Karışacak öz adlar arasına virgül koymak sistemi bozacağı gibi, hiç bir medenî yazıda da usulden değildir. Bunda hiç bir dilin, bugünkü gelişmiş noktalama işaretlerine rağmen, okuyucudaki yorumu sıfıra indiremediğini düşünerek tesellimizi bulalım.

f) Çift sözleri ve sıkı bir birleşme yapan zarf - fiilleri virgülle ayırmamak: **Çoluk çocuk geldiler. Ulu orta söylendi. Yavaş yavaş öğrenirsin. Dona kaldım. Gülerek uzaklaşır. Sıvışıp gitti. Durmadan konuşuyor."**

Sonuç olarak Mecdut Mansuroğlu terim ve imla konularında öncelikle dilimizin yapısına uygun kullanılışları ve ilim yolunu tercih etmektedir. Batı medeniyetiyle birlikte dilimize giren kavramları ve yazılış şekillerini karşılayamadığımız durumlarda ise bunları yine Türkçeye göre düzenleyebileceğimiz düşüncesindedir; ancak Batı medeniyetine ait dillerdeki uygulamalara da bakmak gerekir. Batı'daki yazılışı aynen taklit etmek yerine dilin imkânları dâhilinde dilin canlılığına katkıda bulunulması gerektiğini düşünür. Noktalama işaretlerinde ise Batı ile ortak kullanılışlarının olmasına dikkati çeker, cümledeki virgül kullanılışında "Türkçede şart cümlesinden başka yan cümle yoktur." görüşünün izleri bulunmaktadır.

Mansuroğlu'nun terim ve imla ile ilgili yazılarından çoğunun 1950'lerin başına rastlaması tesadüf değildir. Bilindiği gibi 1950'de siyasi iktidar değişmiş, yeni iktidar dille ilgili bir takım komisyonlar kurmuş, anayasayı dil bakımından eski şekline sokmuş, buna karşılık Türk Dil Kurumu da olağan üstü kurultay toplayarak, Atatürk zamanından beri kurum tüzüğünde bulunan "Millî Eğitim Bakanı'nın TDK'nun tabiî başkanı" olduğu maddesini değiştirmiş ve art arda gelen bu olaylar dil tartışmalarını alevlendirmiştir. İşte Mansuroğlu bu ortamda görüşlerini açıklama ihtiyacı duymuştur. Peki, Mansuroğlu'ndan sonra terim konusu acaba nasıl bir seyir takip etmiştir? Onun,

1) terimleri mümkün olduğu kadar Türkçe ile karşılama,
2) bilimin gerektirdiği sabır ve duyarlığı gösterme,
3) mümkün olduğu kadar canlı kök ve eklerden terim yapma,
4) Türkçenin ses yapısına uyma,
5) terimlerde tek kelimeye sıkışmayıp "söz dizilişi"ni de kullanma görüşlerine ne kadar uyulmuştur?

1950'lerde hızlanan, 1960'larda ise iyice alevlenen dil tartışmaları ve Türk diliyle uğraşan bilim adamlarının Türk Dil Kurumundan uzak tutulması yüzünden, batıdan giren terimlere karşı maalesef zamanında harekete geçilememiş, gerekli terimler dil kurallarına uygun olarak zamanında türetilememiş, batı istilasına karşı özellikle aydınlarda gerekli millî bilinç oluşturulamamış ve meydan batılı kelimelerin istilasına terk edilmiştir. Çeşitli alanlarla ilgili terim sözlükleri ancak 1970'lerde Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmaya başlamıştır. Söz gelişi Gökbilim Terimleri Sözlüğü 1969'da, Yazın Terimleri Sözlüğü 1974'te, Ayaktopu Terimleri Sözlüğü 1974'te, Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü 1978'de, Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü 1980'de küçük boy kitaplar hâlinde yayımlanmıştır. Bir fikir edinilmesi açısından, bunlardan ikisi üzerinde kısaca ve örneklerle durmakta fayda vardır.

Ayak topu terimleri içinde, Mansuroğlu'nun ihmal edilmemesini istediği "söz dizilişi" yapısındaki *adam tutma, çift vuruş, ilk yarı, ikinci yarı, köşe atışı, oyun kurucu* vb. sözlerle kökleri ve ekleri canlı *çalım, karşılaşma* vb. sözler rahatça tutunmuştur. Ancak kök ve ekleri canlı olan *akın* (hücum), *akıncı* (forvet), *değiştirmece* (deplasman), *sapkı* (faul), *seki* (tribün), *ödek alanı* (ceza sahası) vb. terimler[35] ise tutunamamıştır. Elbette bu gibi sözlerin tutunamayışlarının ayrı ayrı sebepleri vardır ve bunlar tartışılabilir. Ancak en yukarıda duran sebep olarak millî bilinç yoksunluğunu unutmamak gerekir.

Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'deki şu terimlere göz atalım: *adıl* (zamir), *belirteç* (zarf), *betik* (metin), *dizem* (ahenk, ritim), *eşil* (dublet), *koşaç* (bildirme eki). Bu vb. terimler, kökleri veya ekleri canlı olmadığı için ya hiç tutmamıştır; yahut da yeteri kadar yaygınlaşamamıştır. Buna karşılık *ağız boşluğu, akraba diller, anlam daralması, belirtme sıfatı, bildirme kipi, büyük ünlü uyumu, çekim eki, dil ailesi, edilgen çatı, en az çaba yasası, içses düşmesi, iyelik eki, kaynak dil, niteleme sıfatı, resmi dil, ses yolu, sözlü dil, üretici dilbilgisi* vb. "söz dizilişi" yapısındaki terimlerle *akıcı, biçim, çatı, geçişli, geçişsiz, gösteren, gösterilen, kısaltma, örtmece, sıklık, sızıcı, sızıcılaşma, sözlük, tamlayan, tamlanan, titrek, uyum, ünlü, ünsüz, vurgu, yapı, yapım, yuvarlaklaşma, zincirleme* vb. canlı kök ve eklerin kullanıldığı terimler yadırganmamış, rahatça tutunmuş ve yaygınlaşmıştır. Elbette canlı kök ve eklere dayanmadığı, dil kurallarına uymadığı hâlde bugün yaygınlaşmış olan terimler de vardır: *bağlaç, bileşik, birim, çoğul, dişil, ikil, işlevsel, kural, ortaç, özne, sesbirim, terim, tümleç, yapısal…*[36] Bu tür terimlerin yaygınlaşmasında Mansuroğlu'nun belirttiği "Türkçenin ses yapısına uygunluk" rol oynadığı kadar, hiç şüphesiz bu terimlerin, birkaç nesli içine alan uzun yıllar boyunca müfredat ve ders kitaplarında yer almasının da rolü vardır.

1980 yılından sonra Türk Dil Kurumunun yapısı değişmiş, Türk Tarih Kurumu ile birlikte Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu adlı akademik bir çatı altına alınarak akademisyenlerden oluşan bir bilim kurulu tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu dönemde dil tartışmaları da büyük ölçüde durulmuştur. Yeni dönemde Türk Dil Kurumu bir yandan terim yapma yollarını gösteren bir kılavuz kitap[37] hazırlatıp yayımlamış; bir yandan oluşturduğu komisyonlarla yabancı kelimelere Türkçeden karşılıklar bulup[38] kamuoyuna ulaştırmaya çalışmış; bir yandan da üniversitelerdeki bilim adamlarından oluşturduğu heyetlerle çeşitli bilim dallarının terimlerini tanımlarıyla birlikte tespit ettirmeye ve yayımlamaya başlamıştır. Geniş hacimli bu yayınlar için birkaç örnek verebiliriz: Sevinç Karol, Zekiye Suludere, Cevat Ayvalı vd., Biyoloji Terimleri Sözlüğü, TDK yayınları, Ankara 1998; Hilmi Hacısalihoğlu vd., Matematik Terimleri Sözlüğü, TDK yayınları, Ankara 2000, Şükrü Halûk Akalın vd., Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu, TDK yayınları, Ankara 2008, Güler Somer, Ahmet Yaşar vd., Kimya Terimleri Sözlüğü, TDK yayınları, Ankara 2009, N. And Yüce, Otomotiv ve Hafif Araç Terimleri Sözlüğü, TDK yayınları, Ankara 2013.

35 Ayaktopu Terimleri Sözlüğü, TDK yayınları, Ankara, 1974.
36 Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, TDK yayınları, Ankara, 1980.
37 Hamza Zülfikar, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK yayınları, Ankara, 1991.
38 Yabancı Kelimelere Karşılıklar (Birinci Kitap), TDK yayınları, Ankara 1995; İkinci Kitap, Ankara, 1998.

Hâlen çalışmaları devam eden bu tür sözlüklerde öncelikle, ilgili bilim alanı mensuplarınca yaygın olarak benimsenip kullanılan terimlerin tespiti, tanımları ve Alman, İngiliz, Fransız ve bazen Rus dillerindeki karşılıkları gösterilmeye çalışılmıştır. Bu sözlüklerin tamamında, Mansuroğlu'nun bahsettiği "söz dizilişi" yönteminden geniş ölçüde yararlanıldığı anlaşılmaktadır: Bilgisayar terimlerinden *açılış kaydı* (boot record), *aktarım hızı* (transfer rate), *bellek yuvası* (memory bank), *boş bellek* (free memory), *gizli dosya* (hidden file), *masaüstü yayımcılık* (desktop publishing), *veri tabanı* (database)[39]; kimya terimlerinden *artan dizi* (increasing sequence), *eğrilik merkezi* (center of curvature), *kısmi sıralama* (partial ordering), *ordinatlar ekseni* (ordinate axis), *ters koşullu önerme* (inverse conditional), *türetilmiş küme* (derived set), *yüksek mertebeli diferansiyel* (higher order differantial)[40]; otomotiv terimlerinden *alt kapı çıtası* (lower belt molding), *değişken supap zamanlaması* (variable valve timing), *etiket fiyatı* (sticker price), *güç kablosu* (power cable), *manyetik çekirdek* (magnetic core), *sıcak hava düzenleyici* (hot air compensator), *uzatma kolu* (extension bar), *yumuşak pedal* (soft pedal)[41]. Örneklere dikkat edilirse yeni dönemde, alıntı veya öztürkçe olmasına bakılmaksızın dilde mevcut bütün sözlerden yararlanıldığı görülür.

1980'den sonra hazırlanan terim sözlükleri, üniversitelerde oluşturulan kurullarca ve mümkün olduğu kadar çok bilim adamının katkısıyla hazırlandığı için terimlerde ortaklığı sağlama yönünde önemli bir adım olmuştur. Millî bilincin ve ortaklık duygusunun gelişmesiyle daha millî ve ortak terimlere ulaşılacağı şüphesizdir. Elbette bütün terimlerin Türkçe kökenlere dayandırılması mümkün değildir; ancak hedef mümkün olduğu kadar Türkçe olmalıdır.

Terim konusunda şüphesiz yapılacak daha pek çok iş bulunmaktadır. Öncelikle bilim dallarının henüz pek azının sözlükleri hazırlanabilmiştir; bütün bilim dallarını içine alacak şekilde bu faaliyetin devam ettirilmesi gerekir. Öte yandan bilim dalları sürekli olarak yeni kavramlar ve dolayısıyla yeni terimlerle beslenmektedir; bunların da izlenerek sözlüklerin yeni baskılarında yer alması lazımdır.

Mecdut Mansuroğlu, terimler konusunda olduğu gibi imla konusunda da bilim yolunun takip edilmesini ve Türk dilinin yapısına uyulmasını ister. O, tam bir fonetik imlanın asla mümkün olmayacağının ve dolayısıyla -ifade etmemiş olsa da- imlada gelenek ve istikrarın öneminin farkındadır. O, imla ile ilgili genel görüşleri dışında üç konu üzerinde sıkça durmuştur: Bitişik ve ayrı yazım, büyük harfin kullanımı, noktalama.

Mansuroğlu'na göre Türkçenin yapısı bitişik yazmaya değil ayrı yazmaya elverişlidir. Mansuroğlu'nun ve daha başka Türk dilcilerinin ayrı yazma konusundaki uyarılarına rağmen 1950'lerden sonra da bitişik yazma eğilimi artmış ve özellikle 1965 baskılı Yeni İmlâ Kılavuzu'nda "belirtisiz ad tamlaması yapısındaki neredeyse bütün sözlerin bitişik yazılmasına doğru bir gidiş" başlamıştır[42]. 1980'den sonra bu gidiş durdurulmaya ve hangi birleşik kelimelerin bitişik yazılması gerektiğine dair kurallar belirlenmeye çalışılmıştır. 1985, 1996, 2005 ve 2012 yıllarında Türk Dil Kurumunca basılmış kılavuzlarda kurallar ve örnekler gittikçe çoğaltılarak bütün sorunlu durumlara çözüm aranmış ve gösterilmiştir. Ancak imlada geleneğin önemi düşünülerek uzun yıllardan beri yaygınlaşmış olan bitişik yazılışlar 1980'den sonraki kılavuzlarda da korunmuştur. Söz gelişi Mansuroğlu'nun ayrı yazılmasını gerekli gördüğü tasvir fiilleri bitişik yazılmaya devam edilmiştir. 1980'lerden sonra Kurum dışında birçok ticari kuruluş veya dernek tarafından farklı kılavuzların yayımlanması da bu konudaki istikrarı nispeten sarsmıştır. Ancak son yıllarda, bilgisayarlarda imla programlarının da yer alması ve bunların basın yayın dünyasında geniş ölçüde kullanılması nisbî bir istikrar sağlamış görünmektedir.

---

39 Şükrü Halûk Akalın vd., Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu, TDK, Ankara, 2008.
40 Hilmi Hacısalihoğlu vd., Matematik Terimleri Sözlüğü, TDK, Ankara, 2000.
41 N. And Yüce, Açıklamalı İngilizce-Türkçe Otomotiv ve Hafif Araç Terimleri Sözlüğü, TDK, Ankara, 2013.
42 Şükrü Halûk Akalın, "Sunuş", Yazım Kılavuzu, TDK, Ankara, 2012, s. IV.

Mansuroğlu'nun üzerinde sıklıkla durduğu büyük harf konusunda bugün için önemli bir karışıklık söz konusu değildir. Onun teklif ve değerlendirmeleriyle bugünkü durum neredeyse tamamen örtüşme hâlindedir. Sadece millet, din gibi adlardan eklerle yapılan Türklük, İngilizce, İslamlaşmak gibi cins isimler ve fiiller Mansuroğlu'nda bugünkünden farklı olarak küçük harfle başlar.

Noktalama konusunda da Mansuroğlu'nun düşünceleriyle bugünkü uygulama büyük ölçüde uyuşmaktadır. Ancak onun, ki bağlama edatından önce ve şart cümlesinden sonra virgül kullanılması teklifi kabul görmemiş ve yaygınlaşmamıştır.

Bu bildiride sadece bir dil bilgini aydınımızın terim ve imla konularındaki görüşleri ve bu görüşlerin ışığında, onun temas ettiği meselelerin sonraki yıllarda nasıl bir seyir takip ettiği incelenmeye çalışılmıştır. Bir bilim adamı olarak çalıştığı konuya getirdiği yenilikler, Batı bilim çevrelerince de onaylanan Mecdut Mansuroğlu, en önemli kültür ögemiz olan dil üzerinde de hassasiyetle durmuştur. Onunla birlikte diğer bilim adamlarının görüşlerinin de karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınması hiç şüphesiz, Cumhuriyet dönemi dil, terim ve imla maceramızı daha iyi aydınlatacaktır.

KAYNAKÇA

Akalın, Şükrü Halûk vd., Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Akalın, Şükrü Halûk, "Sunuş", Yazım Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

Ayaktopu Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.

Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.

Hacısalihoğlu, Hilmi vd., Matematik Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 2000.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçemiz ve Meseleleri I", Ülkü XV, s. 25-26, 1948.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçemiz ve Meseleleri II", Ülkü XVI, s. 12-13, 1948.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçemiz ve Dil Kurumu 1", Vatan Gazetesi, S. 3067, s. 2, 7 Aralık 1949.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçemiz ve Dil Kurumu II", Vatan Gazetesi, S. 3070, s. 2, 10 Aralık 1949.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçenin meseleleri", Yeni İstanbul, S. 20, s. 4, 20 Aralık 1949.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçenin meseleleri II", Yeni İstanbul, S. 21, s. 4, 21 Aralık 1949.

Mansuroğlu, Mecdut, "Gramer Öğretimi Üzerinde Tebliğ II", Bilgi, S. 47, s. 7-9, 1 Mart 1951.

Mansuroğlu, Mecdut, "Tarihimizde Türkçe meselesi", Pazar Postası, S. 6, s. 5, 11 Mart 1951.

Mansuroğlu, Mecdut, "Batı klasik dillerinden alınma terimlerimiz", Pazar Postası, S. 12, s. 5, 22 Haziran 1951.

Mansuroğlu, Mecdut, "Tutulan ve tutulmıyan sözler", Pazar Postası, S. 23, s. 6, 8 Temmuz 1951.

Mansuroğlu, Mecdut, "Orta öğretim terimleri", Pazar Postası, S. 26, s. 2, 29 Temmuz 1951.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçe Derdimiz", Bilgi, S. 51, s. 6, 1 Temmuz 1951.

Mansuroğlu, Mecdut, "Sistemli imlâ eksiğimiz", Bilgi, S. 61, s. 9, 1 Mayıs 1952.

Mansuroğlu, Mecdut, "Girdiğimiz terimcilik çıkmazı", Bilgi, S. 61, s. 16, 1 Mayıs 1952.

Mansuroğlu, Mecdut, "İmlâ Tekniğimizdeki aksaklıklar", Bilgi, S. 62, s. 5-6, 1 Haziran 1952.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçe Terimlerimiz", Yeni İstanbul, s. 5, 29 Haziran 1952.

Mansuroğlu, Mecdut, "Bitişik Yazmak", Bilgi, S. 63, s. 8-9, 1 Temmuz 1952.

Mansuroğlu, Mecdut, "Büyük harf kullanılışı", Bilgi, S. 64-65, s. 3, Ağustos-Eylül 1952.

Mansuroğlu, Mecdut, "NOKTALAMA", Bilgi, S. 66, s. 7-9, 1 Ekim 1952.

Mansuroğlu, Mecdut, "Yeni Alınma Söz Dizilişlerimiz", Bilgi, S. 67, s. 7, 1 Kasım 1952.

Mansuroğlu, Mecdut, "Dil İnkilâpları Ve Türkiye'de Dil Yeniliği", Üniversite Haftası, Trabzon-Rize, 14 Ekim 1955-29 Ekim 1955, T.C. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 699, İstanbul 1956, s. 97-106.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkiye Türkçesinde Birleşim ve Yazılışları Üzerinde", TDED VIII, S. 28-43, İstanbul 1958.

Mansuroğlu, Mecdut, "Dil Devrimleri ve Türkiye'de Dil Yeniliği", Yeditepe, S. 3, S. 5, 11, 01.05.1959-15.05.1959.

Mansuroğlu, Mecdut, "Dil Devrimi ve Türkiye'de Dil Yeniliği", Yeditepe, S. 4, S. 12-13, 16.05.1959-31.05.1959.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçenin Zamanımızdaki Meselelerinin Çözümlenmesi Üzerine Bazı Teklifler", VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957, Türk Dil Kurumu Yayınlarından, Sayı: 179, Ankara 1960, s. 41-53.

Tamir, Nuray, Prof. Dr. Mecdut MANSUROĞLU ve Türk Dili Hakkındaki Fikirleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Yabancı Kelimelere Karşılıklar I-II, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1995, 1998.

Yüce, N. And, Açıklamalı İngilizce-Türkçe Otomotiv ve Hafif Araç Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 2013.

Zülfikar, Hamza, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

TÜRKÇEDE ART SESLERİN ÖN SESLERE DÖNÜŞMESİ EĞİLİMİ

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Fırat Üniversitesi, aburan@firat.edu.tr

ÖZET

İlk yazılı belgelerden günümüze kadar Türk dilinin her döneminde ve lehçesinde çeşitli sebeplerle ortaya çıkan tonlulaşma, uzun ünlülerin kısalması, ünsüz zenginleşmesi, ünlü fakirleşmesi, şahıs eklerinin isim kökenli kelimelerden (zamirlerden) ekleştirilmesi, son çekim edatlarının genellikle ekleşmesi gibi birçok fonetik ve morfolojik olayın genel bir eğilim halinde oluştuğu görülmektedir.

Bu çalışmada da art seslerin ön seslere dönüşmesi olayı Türkçenin bir değişme ve gelişme eğilimi olarak ele alınacak; sebepleri, süreçleri ve sonuçları örneklerle gösterilecektir. Ayrıca art seslerin ön seslere dönüşmesi eğiliminin hangi tarihî ve çağdaş lehçede daha yaygın ve karakteristik olduğu da ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Art ses, ön ses, Türk dili, eğilim.

ABSTRACT

Since the first written texts in every periods and every dialects of Turkish, It has been obseved that there is a general tendency towards a number of phonetic and morphological occurrences such as polytonazition, enrichment of consonants, depletion of vowels, affixation of last inflectional prepositions in Turkish.

In this study, the transformation of back wovels into front wovels as a transformation and development tendency of Turkic will be examined, the process, reasons and results of this tendency will be illustrated. Also in what historical period and modern dialects, the transformation of back wovel into front vowel are more common and characteristic will be shown.

Key Words: Back vowel, front vowel, Turkish language, tendency.

1. Türk Dilinin Değişme ve Gelişme Eğilimleri

Genel fonetik içinde insan dilinin, özelde ise her bir dilin değişme ve gelişme eğilimlerini tespit etmek mümkündür. Türk dilinin değişme ve gelişme eğilimleri konusunda, az da olsa, çeşitli araştırma ve tespitler yapılmıştır. Ancak bu eğilimlerin bir bütün olarak ele alındığı ayrıntılı çalışmalar yoktur.

Türk dilinin değişme ve gelişme eğilimlerinin bir bölümünü şöyle sıralamak mümkündür: Ünlü uyumlarındaki gelişmeler, uzun ünlülerin kısalarak normal süreli ünlüler haline dönüşmesi, ünlü fakirleşmesine karşılık, ünsüz zenginleşmesi, damak ñ'sinin genellikle kaybolması, fiillerin basit şekillerinin yanında çeşitli yardımcı fiillerle oluşturulan birleşik fiil kiplerinin ortaya çıkması, isim çekimi şekillerinin gerilemesine karşılık, fiil çekimi şekillerinin zenginleşmesi, çokluk kategorisinin (lAr) ortaya çıkmasıyla birlikte, çokluk bildiren diğer şekillerin gerilemesi, şahıs eklerinin isim kökenli kelimelerden (zamirlerden) ekleştirilmesi, son çekim edatlarının genellikle ekleşme temayülünde olması, tonlulaşma, art seslerin ön seslere dönüşmesi vb.

2. Türkçede Art ve Ön Boğumlanmalı Sesler

Orhun Yazıtlarında kullanılan Türk alfabesinde; 4'ü ünlü, 31'i ünsüz, 3'ü çift ünsüz sesler için kullanılan toplam 38 işaret vardır. Ünsüzler için kullanılan 31 işaretten 20'si kalın/art ve ince/ön ünsüzler için ayrı ayrıdır. Ünsüzler için kullanılan 31 işaretten 7'si kalınlık-incelik bakımından yansızdır. Ünsüzler için kullanılan 31 işaretten 4'ü çoğunlukla ünlü-ünsüz ya da ünsüz-ünlü sesleri birlikte karşılar. 31 ünsüzden 3'ü ise çift ünsüz durumunda olan sesleri karşılar.

Köktürk yazıtlarında kullanılan Türk alfabesinde A ile E sesleri 𐰀İşaretiyle, I ile İ sesleri de 𐰃 İşaretiyle karşılanmıştır. Art boğumlanmalı O / U sesleri için kullanılan işaret(𐰾)ön boğumlanmalı Ö /Üsesleri için kullanılan işaretten(𐰿) farklıdır. Kalın ve incesi aynı işaretle karşılanan seslerin kalın mı ince mi oldukları, yanındaki ünsüzlerin durumundan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren Türkçede A, I, O, U şeklinde dört art ünlü ve yine bunların E, İ, Ö, Ü şeklinde dört adet ön karşıtı bulunmakta idi.

İlk yazılı belgelerden günümüze kadar Türk yazı dilinin her lehçesinde ve her döneminde bu art-ön karşıtlığı korunmuş ve kalınlık- incelik uyumu bu karşıtlığa bağlı bir uyum olarak genellikle varlığını sürdürmüştür.

3. Art Boğumlanmalı Seslerin Ön Boğumlanmalı Seslere Dönüşmesi

İnsan dilinde meydana gelen her türlü değişme ve gelişmenin temelinde iki ana öğe vardır. Bunlardan biri ihtiyaç diğeri ise bu ihtiyacı en kısa zamanda, en az güç harcayarak ve en az hareketle karşılama, yani, "*en az çaba yasası*"dır. Ses değişmelerinde diğer etkenler ya mevzidir ya da bu ana sebeplerle ortaya çıkan değişimin değişik aşamalardaki süreçleridir.

Ön sesler art seslere göre daha az hareketle, daha hızlı ve daha kolay boğumlandıkları için art sesler ön seslere dönüşürler. Temelinde en az çaba yasasının bulunduğu art seslerin ön seslere dönüşmesinin ara sebep ve süreçlerini şöyle özetlemek mümkündür:

1. Uzun art ünlüler, normal süreli ünlülere dönüşürken zamandan tasarruf etmiş olurlar. Aynı ünlüler boğumlanma yeri ve biçimi itibariyle de daha kolay olan ön ünlülere dönüşerek bu tasarrufu devam ettirirler.
2. Art ünlülerin yanında bulunan ön boğumlanmalı y, ş, ç, z, s, l, m, n, t gibi ünsüzler, art ünlüleri kendi boğumlanma noktalarına doğru çekerek ön seslere dönüşmesine yardımcı olurlar.
3. Özellikle birleşik kelimelerde ünlü uyumunun etkisiyle art ünlüler ön ünlü haline gelebilmektedir.
4. Kimi örneklerde birden çok neden aynı anda etkili olmakta ve art ünlülerin ön ünlü haline dönüşmesini sağlamaktadır.
5. Art ünlülerin ön ünlüler haline dönüşmesi genel bir eğilin haline gelince zaman zaman da örnekseme yoluyla art ünlüler ön ünlülere dönüşür.

Yukarıda saydığımız nedenlerle art ünlüler ön ünlüler haline gelirken kimi örneklerde bu geçişin yaşanmadığı da görülmektedir. Ön ünlüleşme eğilimine katılmayan örneklerin genellikle aşağıdaki nedenlerle art ünlülü yapılarını korudukları söylenebilir:

1. Anlamı korumak için (at / et)
2. Uyumu korumak için
3. Yanındaki art damak ünsüzü dolayısıyla
4. Dil psikolojisi dolayısıyla

4. Art Ünlülerin Ön Ünlüye Dönüşme Sebepleri

4.1. Uzun Ünlülerin Kısalması Sebebiyle

4.1.1. İlk Hecedeki Uzun Ünlülerin Kısalması Sebebiyle

4.1.1. 1. Tarihi Dönemlerde Ön Ünlüleşen Örnekler

ā Ünlüsünde

ā > e

AT. *yā* > Kpç. *ye* “yay”; AT yāş > ETT yeşil “taze, yeşil” (TDBUÜ: 174; Toparlı vd., 2003: 305).

ī Ünlüsünde

ī > i

AT. tīnç > Çağ. tinç “dinç”; AT. tīt- > Kıp. tit-; ETT tit- “ditmek”; AT. çībın > Kıp. çibin ~ çıbın; Çağ. çibın ~ çibin “sinek”; AT. çīpgan > Kıp. çiban ~ çıban “çıban”; AT. bīt > Uyg. bit; Hrz. bit; Kıp. bit; ETT bit “bit”; *AT. ī-/īd-* > Kök. *ıt-/ıd-/yıd-/id-; Kpç. ı-/ıy-/iḍ/iy-* “göndermek”; AT. sīş > Kök. sış/siş; Krh. sīş/sış/siş; Hrz. şiş; Çağ. şişuġ “şişik”; Kpç. siş/şiş; ETT. şiş- “şişmek” “şiş, yumru”; AT. tīn- > Hrz. tiñ-; Kpç. tın-/din-; ETT. diñ- “dinlenmek”; AT. *īt* > Uyg. *it*; Hrz. *it*; Çağ. *it*; Kpç. *it*; ETT. *it* “it, köpek” (TDBUÜ: 176; Gabain, 2003: 293; DLT: 103; Caferoğlu, 1993: 67; Ata, 1998: 190-389-427; Karasoy, 1998: 485; LÇTO: 205; Toparlı vd., 2003: 101-116-145-253-274; Dilçin, 1991: 600-616; İlhan, 1998: 442; Ceylan, 1997: 164).

ō Ünlüsünde

ō > ü

AT. *yōrı-* > Kpç. *yorı-/yör-/yöri-/yörü-/yür-/yüri-/yir-/yiri-* “yürümek” (TDBUÜ: 179; Toparlı vd., 2003: 333; Korkmaz, 1995: 454; Dilçin, 1991: 654).

ō > ö

AT. *yōrı-* > Kpç. *yorı-/yör-/yöri-/yörü-/yür-/yüri-/yir-/yiri-* “yürümek” (TDBUÜ: 179; Toparlı vd., 2003: 333; Korkmaz, 1995: 454; Dilçin, 1991: 654).

ō>i

AT. *yōrı-* > Kpç. *yorı-/yör-/yöri-/yörü-/yür-/yüri-/yir-/yiri-* “yürümek” (TDBUÜ: 179; Toparlı vd., 2003: 333; Korkmaz, 1995: 454; Dilçin, 1991: 654).

ū Ünlüsünde

ū > ü

AT. *yū-* > Kpç. *yu-/yuf-/yuv-/yü-/yüf-/yüv-* “yıkamak”; AT. *yūñ* > Uyg. *yüñ*; Krh. *yūñ/yuñ/yüñ*; Hrz. *yüñ*; Çağ. *yüñ*; Kpç. *yuñ/yun/yüg/yün/yüñ/yüvün*; ETT. *yüñ* “yün”; AT. *hūç* > Kpç. *uç/üç* “uç”; AT. ūdı- > ETT üyi- ~ uyı- “uyumak” (TDBUÜ: 179-180; Caferoğlu, 1993: 199; DLT: 156; Ata, 1998: 492; Karasoy, 1998: 685; Toparlı vd., 2003: 243-245-291-328-330; Dilçin, 1991: 653).

ū > ö

AT. (*kūrı-* >) *kūrı* > Kpç. *kurı/kuruġ/körü* “kuru” (TDBUÜ: 111-179; Toparlı vd., 2003: 164;).

4.1.1.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde Ön Ünlüleşen Örnekler

ā Ünlüsünde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ā > e

AT. *yāşıl* > Gag. *eşil,* TT. >*yeşil* "yeşil"; AT. *yāl*> Gag. *ele*, TT. *yele* "yele" (TDBUÜ: 153–154; Choi, 1992: 95; Gaydarci vd., 1973: 175-181).

ā > ö

OT. *sāp*> Trkm. *söp* "sap", AT. *sāb*>*sava*->*savaş*-> Trkm. *söveş*- "savaşmak" (TDBUÜ: 102; Choi, 1992: 108–109; Clauson, 1972: 793).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ā > e

AT. *bā-ġ-la-* > Bşk., Tat. *beyle-* "bağlamak"; AT. *hāz*> Bşk., Tat. *az, eҕ* "az"; AT. *āl*>*āl-da*-> Kar. *yelda*- "aldatmak"; AT. *ārıġ*> Nog. *erüv* "temiz"; AT. *hārı*> Kkp. *herre* "arı"; AT. *ḳārı*> Kzk. *keri* "yaşlı" (KTLS, 1991: 38-39-44-45-974; Baskakov vd., 1974: 269; Baskakov, 1958: 713; TDBUÜ: 171-172-173; Eker, 1998: 66-81-85).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ā > e

AT. *hāçıġ*> Özb. *eççık* "acı", AT. *hārı*> Özb. *eri* "arı", AT. *ālta*-> Özb. *eldet*- "aldatmak" (Tuna, 1988: 252; TDBUÜ: 171-172; KTLS, 1991: 3–15–25-691).

ā > ė

AT.*āġır* > Y. Uyg. *ėġir* "ağır"; AT.*āgıl*> Y. Uyg. *ėġil* "ağıl"; AT.*bālıḳ*> Y. Uyg. *bėlik* "balık"; AT.*ārıḳ*> Y. Uyg. *ėrik* "ark"; ET. *sārıġ*> Y. Uyg. *sėrik* "sarı" (TDBUÜ: 171-172; Kaşgarlı, 1992: 12-21- 22; Yazıcı Ersoy, 2007: 365; KTLS, 1991: 757).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ā ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Çuvaş Türkçesinde

ā > ü

AT. *hāçı*-> Çuv. *yüś*- "acımak, ekşimek"; AT. *hāçıġ*> Çuv. *yüsĭ* "acı" (Ceylan, 1997: 149; TDBUÜ: 172; Bayram, 2007: 90).

Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ā ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

ī Ünlüsünde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ī > i

AT. *īt*> Az. *it*; TT. *it*; Trkm. *it* (it, köpek); AT. *sīş*-> Az. *şiş*-; Gag. *şiş*-; TT. *şiş*- "şişmek"; AT. *sīş*> Az. *şiş*; Gag. *şiş*; TT. *şiş* "şiş, yumru"; AT. *sīl*- "silmek" >Az. *sil*-; Gag. *sil*-; TT. *sil*-; Trkm. *sīl*- "sü-

pürmek"; AT. *çī*> Az. *çiy*; TT. *çiy*; Trkm. *çīğ* "nem"(TDBUÜ: 176; Choi, 1992: 114-117-118; KTLS, 1991: 136-408-409-826; Tekin vd., 1995: 119-386-575; Gaydarci vd., 1973: 417-569-570).

ī > ǐ

AT. *sīş-* > Trkm. *çǐş-* "şişmek"; AT. *sīş*> Trkm. *çǐş* "şiş, yumru"; AT. *çī*> Gag. *çǐ* "nem" (TDBUÜ: 176; Choi, 1992: 114-117; KTLS, 1991: 137-827; Tekin vd., 1995: 123; Gaydarci vd., 1973: 542).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ī > i

AT. *sīş*> Kar. *sisik/şişik*; Krç-Blk. *şiş*; Kkp. *isik*; Kzk. *isik*; Kırg. *şişik*; Kmk. *şişik*; Nog. *sisik*; Kır. Tat. *şişik* "şiş, yumru"; AT. *īt*> Kar.*it/yit*; Krç-Blk. *it*; Kkp. *iyt*; Kzk. *iyt*; Kırg. *it*; Kmk. *it*; Nog. *iyt*; Kır. Tat. *it* "it, köpek"; AT. *bīt*> Kar. *bit*; Krç-Blk. *bit*; Kkp. *iyt*; Kzk. *biyt*; Kırg. *bit*; Kmk. *bit*; Nog. *biyt*; Kır. Tat. *bit* "bit" (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 408-827; Baskakov vd., 1974: 123-209-476; Tavkul, 2000: 123-230-366; Baskakov, 1958: 106-292-300; Bammatov, 1969: 78-154-369; Baskakov, 1963: 80-118-298; Üseinov, 2005: 46-85-324; Eker, 1998: 70-76; Aksu ve Işık, 1997: 25; Yudahin, 1998: 123-373-690).

ī >ǐ

AT. *sīş*> Bşk. *şǐş*; Tat. *şǐş* "şiş, yumru"; AT. *īt*> Bşk. *ıt*; Tat. *ıt* "it, köpek"; AT. *bīt*> Bşk. *bıt*; Tat. *bıt* "bit" (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 408-409-826-827; Eker, 1998: 70-76).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ī > i

AT. *īt*> Özb. *it*, Y. Uyg. *it, işt* "it"; AT. *īğla*-> Özb. *yiğle*-, Y. Uyg. *jigli*- "ağlamak"; AT. *çīpın*> Y. Uyg. *çivin* "sinek"; AT. *sīn*-> Özb. *sin*- "kırmak" (TDBUÜ: 175-176; KTLS, 1991: 9-409-477-783).

ī > ü

AT. *sīruḳ*> Özb. *süruḳ* "sırık" (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 774).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ī > i

AT. *ī-/īd-* > Alt. *iy*-; Hks. *ıs*-; Tuv. *ıt-/ıdar*- "göndermek"; AT. *īt*> Alt. *iyt*; Tuv. *ıt* "it, köpek" (TDBUÜ: 175-176; Killi, 1996: 194-200; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 90-91; Arıkoğlu, 2005: 208; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 56-58).

Çuvaş Türkçesinde

ī > ǐ

AT. *ḳīz*> Çuv. *hǐr* "kız"; AT. *ḳīn* > Çuv. *yǐnǐ* "kın"; AT. *tīn*> Çuv. *çǐm* "nefes" (TDBUÜ: 176; Ceylan, 1997: 166).

Yakut Türkçesinde

ī > i

AT. *sīḳır*-> Yak. *isǐr*- "ıslık çalmak" (TDBUÜ: 176; Killi, 1996: 195).

ō Ünlüsünde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ō > ö

AT. *yōrı-*> Trkm. *yöre-* “yürümek”(TDBUÜ: 179; Tekin vd., 1995: 708; KTLS, 1991: 1002).

ō > ü

AT. *yōrı-*> TT. *yürü-* “yürümek”(TDBUÜ: 179; KTLS, 1991: 1002).

ō > e

AT. *yōrı-*> Az. *yeri-* “yürümek”(TDBUÜ: 179; KTLS, 1991: 1002).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ō > i

AT. *mōnçuḳ*> Bşk. *muyınsa*; Kar. *mundcaḫ/muntsek/mindzaḳ/munçaḳ/ mınçaḳ/mundşaḫ*; Krç-Blk. *mınçaḳ ~ minçaḳ*; Kkp. *monşaḳ*; Kzk. *monşaḳ*; Kırg. *monçoḳ*; Kmk. *minçaḳ*; Nog. *moyşaḳ/moyınşaḳ*; Tat. *muyınça* “boncuk” (TDBUÜ: 178; KTLS, 1991: 76-77; Baskakov vd., 1974: 411; Çulha, 2006: 87; Tavkul, 2000: 297; Uygur, 2001: 122; Baskakov, 1958: 464; Bammatov, 1969: 230; Baskakov, 1963: 225; Eker, 1998: 125-126; Aksu ve Işık, 1997: 51).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ō > ü

AT. *yōrı-*> Özb. *yür-*, Y. Uyg. *yür-/jür-* “yürümek” (TDBUÜ: 179; KTLS, 1991: 1003; Necip, 1995: 472).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ō ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Çuvaş Türkçesinde

ō > ü

AT. *yōrı-*> Çuv. *śüre-* “yürümek” (TDBUÜ: 179; Ceylan, 1997: 177).

Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ō ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örneğe rastlanmamaktadır.

ū Ünlüsünde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ü

AT. *yūñ*> Az. *yun*; Gag. *ün/ün*; TT. *yün*; Trkm. *yüñ* “yün” (Choi, 1992: 162-163; TDBUÜ: 180; Tekin vd., 1995: 711-712; KTLS, 1991: 996-997-1000-1001; Gaydarci vd., 1973: 220-491).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ū ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ü

ū ünlüsü kısalarak veya y ünsüzünün etkisine bağlı olarak Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ön ünlüleşerek ü'ye dönüşmektedir.

AT. *yūñ*> Özb. *cün/yüñ* "yün" (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 1001).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ū ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Çuvaş Türkçesinde

ū > vĭ

AT. *hūç*> Çuv. *vĭš* "uç" (TDBUÜ: 179; Ceylan, 1997: 184; Bayram, 2007: 56).

Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde ū ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tarihi dönemlerdeki ve çağdaş lehçelerdeki art birincil uzun ünlülerin kısalarak normal süreli ön ünlülere dönüşmesi olayı, yukarıda örneklenmiş ve izah edilmiştir. Ancak bazen art birincil uzun ünlülerin kısalmadan da ön ünlüye dönüştüğü görülmektedir.

ā > ē

AT. *bāḳa*> E. Bulg. *bēka* "kurbağa"; AT. *āt*-> Trkm. *ēt*- "adım atmak"; AT. *ātım*> Trkm. *ēdim/ādım* "adım"; AT. *tān*-> Trkm. *dēn*- "reddetmek" (TDBUÜ: 120-172–174; Bozkurt, 2002: 40; Choi, 1992: 92).

ī>ĭ

AT. ḳīr > V. Bulg. *hĭr* "kız", **ḳīrḳūn*> V. Bulg. *hĭrḫūm* "cariye"; AT. şīş > Kıp. şīş (TA) "şiş"; AT. īt > ETT ĭt "it" (TDBUÜ: 122).

ū > ǖ

AT. *yūñ*> Gag. *ǖn/ün* "yün" (TDBUÜ: 180; Gaydarci vd., 1973: 491).

4.1.2. İlk Hece Dışındaki Uzun Ünlülerin Kısalması Sebebiyle

4.1.2.1. Tarihi Dönemlerde

ā / ī / ō Ünlülerinde

Tespit edilememiştir.

ū Ünlüsünde

ū > i

İlk hece dışındaki ū ünlüsü Tuna Bulgar Türkçesinde tespit edilen bir örnekte düzleşip ön ünlüleşerek i'ye dönüşmüştür: ET. *toḳūz*> T. Bulg. *ṭʊ̈i̯r(im)/tʊ̈ir(em)* "dokuz" (Tekin, 2003: 255; TDBUÜ: 153; Tekin, 1987: 25; Ercilasun, 2005: 212).

4.1.2.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde

ā Ünlüsünde

ā > e

Çağdaş Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki ā ünlüsünün kısalırken ön ünlüleşmesi, sadece Kumuk Türkçesindeki bir örnekte görülmektedir: **ırāḳ/yırāḳ*> Kmk. *arek~yıraḳ* "uzak" (TDBUÜ: 119; Bammatov, 1969: 160; Eker, 1998: 191)

ī/ō/ū Ünlülerinde

Tespit edilememiştir.

4.2. Ön Boğumlanmalı /Öndamak Ünsüzlerinin Etkisiyle Oluşanlar

4.2.1. İlk Hecede

4.2.1.1. Tarihi Dönemlerde

a Ünlüsünde

a> e

ET. aymanç > Uyg. *eymenç* (çekingenlik); ET. *yalv-*> Uyg. *yelvi*; Krh. *yalv-/yelv-i* "sihir"; ET. *adır-*> Krh. *uḍur-/eḍir-/ödür-/öḍür/ üdür-* "ayırmak"; ET. *adın*> Krh. *adın/aḍın/edin* "başka, yabancı"; ET. *tapla-*> Krh. *tapla-ş-/teple-ş-* "seçmek" (Gabain, 2003: 258-260-263-297; Caferoğlu, 1993: 19-190; DLT: 5-6-8-113-143).

a> ü

Bu değişim, Karahanlı Türkçesinde de bir örnekte d >ḍ değişimine bağlı olarak ortaya çıkan ön ünlüleşme (a > e) ve daha sonra da ortaya çıkan yuvarlaklaşmanın etkisiyle oluşmuştur. ET. *adır-*> Krh. *uḍur-/eḍir-/ödür-/öḍür/üdür-* "ayırmak" (Gabain, 2003: 258; DLT: 6).

ı Ünlüsünde

ı> i

ET. *yıpar*> Krh. *yıpar/yipar*; Kpç. *yıpar/ıbar/ıpar/ipar* "koku"; AT. *tıl*> Kök. *tıl/til*; Uyg. *tıl/til*; Krh. *tıl/til*; Hrz. *til*; Çağ. *til*; Kpç. *til/dil*; ETT. *dil* "dil" (Tekin, 2003: 254-259; Orkun, 1987: 808; Caferoğlu, 1993: 155; Gabain, 2003: 273; DLT: 120-151; KB: 446; Karasoy, 1998: 480-643; Ata, 1998: 425; Toparlı vd., 2003: 101-275-321; Yıldız, 2008: 365-414).

ı> e

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde çok nadir rastlanan bu değişim Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde çokça görülmektedir ET. *yığın*> EK. *yeġın* "yığın"; ET. *yıl*> EK. *yėl* "yıl"; ET. *yırt-* > EK. *yert-* "yırtmak" (Eker, 1998: 116). Ayrıca Tuna Bulgar Türkçesinde s > ş değişimiyle ortaya çıkan ş sesinin ve Karahanlı Türkçesinde de y ünsüzünün inceltici etkisine bağlı olarak da ı sesinin ön ünlüleşerek e sesine dönüştüğü görülür ET. *sıġır*> T. Bul. *şeġor* "sığır"; ET. *yıg-*> Krh. *yuv-ul-/yev-ül-* "yığmak" (Ercilasun, 2005: 212; Gabain, 2003: 310; DLT: 151; Yalçın, 2013: 90).

o Ünlüsünde

Tespit edilememiştir.

u Ünlüsünde

u> ü

ET. *ud-*> Krh. *uḍ-/üḍ-* "takip etmek"; ET. *ut-*> Krh. *ut-/üt-üş/öt-üş* "bir çeşit çocuk oyunu, oyunda kazanma"; Hrz. *ut-uş-/üt-üş-*; ETT. *ut-/üt-* "oyunda kazanmak" (Tekin, 2003: 242-256-257; Gabain, 2003: 287; Caferoğlu, 1993: 89-90; DLT: 132-135-137-138; Yüce, 1993: 196; Dilçin, 1991: 644-645).

4.2.1.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde

a Ünlüsünde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a> e

ET. *yana*> Trkm. *yene* "yine"; ET. *yañı*> Gag. *eni*; TT. *yeni* "yeni" (Gabain, 2003: 308; Choi, 1992: 108; KTLS, 1991: 984-985-991; Gaydarci vd., 1973: 177).

a> ė

ET. *yana*> Az. *yėne*; Gag. *gėne* "yine"; ET. *yañı*> Az. *yėni* "yeni" (Gabain, 2003: 308; Choi, 1992: 108; KTLS, 1991: 990; Gaydarci vd., 1973: 110-177).

a> i

ET. *yaşu-*> Az. *işıġ* "ışık" (Gabain, 2003: 309; Choi, 1992: 109; KTLS, 1991: 360).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a> e

AT. *saçra-*> Bşk. *sesre-*; Tat. *çeçre-* "sıçramak"; ET. *saç-*> Bşk. *ses-*; Kzk. *şeş-* ~ *şaş-*; Tat. *çeç-* "saçmak"; ET. *saç*> Bşk. *ses*; Tat. *çeç* "saç"; ET. *yana*> Bşk. *yene*; Kkp. *cene*; Kzk. *jene~jana*; Kmk. *gene*; Tat. *yane* "yine"; ET. *ata*> Tat. *eti ~ ata* "ata"; ET. *taḳı*> Tat. *deɦi ~ dağı*; Bşk. *deɦi ~ tağı* "dahi" (Gabain, 2003: 260-262-266-292-308; Choi, 1992: 109; Öner, 1998: 13; Eker, 1998: 93-94-97-98; Koç ve Doğan, 2004: 66; Bammatov, 1969: 96).

a> i

ET. *ata*> Kar. *itta ~ ata* "ata"; AK. *bayagı*> Krç-Blk. *biyagı* "eski"; ET. *tayaḳ*> Krç-Blk. *tiyaḳ ~ tayaḳ ~ tıyaḳ* "destek"; ET. *tayan-*> Krç-Blk. *tiyan- ~ tayan-* "dayanmak"; ET. *tayanç* "sırdaş">Krç-Blk. *tiyanç ~ tayanç* "dayanak"; ET. *yañaḳ*> Krç-Blk. *ziyaḳ* "yanak" (Nadelyaev vd., 1969: 233; Gabain, 2003: 260-262-298; Eker, 1998: 97-102-103; Tavkul, 2000: 124-386-387; Bozkurt, 2002: 594; Yılmaz, 2002: 51).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a> e

ET. *yaşur-*> Özb. *yeşir-* "gizlemek"; ET. *yapırġaḳ*> Özb. *yepråḳ* "yaprak"; ET. *çal-*> Özb. *çel-* "vurmak, saz çalmak" (Gabain, 2003: 271-308-309; KTLS, 1991: 115-737-966).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta a ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Çuvaş Türkçesinde

a> ü

ET. *saç*> Çuv. *śüś* "saç" (Ceylan, 1997: 155).

Yakut Türkçesinde

Bu lehçede a ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

ı Ünlüsünde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı> i

AT. *ırāḳ/yırāḳ*> Az. *irəg*; Gag. *yıraḳ*; TT. *ırak*; Trkm. *yırāḳ* "uzak"; AT. *tıl*> Az. *dil*; Gag. *dil*; TT. *dil*; Trkm. *dil* "dil"; AT. *bış*-> Az. *biş*-; Gag. *piş*-; TT. *piş*-; Trkm. *biş*- "pişmek"; ET. *yıl*> Az. *il*; Gag. *yıl*; TT. *yıl*; Trkm. *yıl* "yıl" (TDBUÜ, 1995: 119; Tekin, 2003: 259; Gabain, 2003: 273; KTLS, 1991: 172-173-388-389-708-709-988-989; Choi, 1992: 122-123-124-125; Gaydarci vd., 1973: 145-203-221-222-369).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı> i

AT. *tıl*> Bşk. *til*; Kar. *til*; Krç-Blk. *til*; Kkp. *til*; Kzk. *til*; Kırg. *til*; Kmk. *til*; Nog. *til*; Kır. Tat. *til*; Tat. *til* "dil" (Gabain, 2003: 273; Choi, 1992: 124; KTLS, 1991: 172-173-388-389; Baskakov vd., 1974: 201-528; Tavkul, 2000: 226-232-398; Baskakov, 1958: 296-640; Bammatov, 1969: 150-331; Baskakov, 1963: 351-426; Üseinov, 2005: 89-262; Eker, 1998: 112; Yudahin, 1998: 353-372-737).

ı> e

AK. *çıpçıḳ*> Bşk. *sepsɨk* "serçe"; AK. *tıġım*> Kar. *tegim* "dilim, lokma" (Eker, 1998: 116; KTLS, 1991: 762).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı> i

ET. *yıl*> Özb. *yil*; Y. Uyg. *yil/jil* "yıl"; ET. *yırt*-> Özb. *yirt*-; Y. Uyg. *yirt-/jirt*- "yırtmak"; **ırāḳ/yırāḳ*> Özb. *yiråḳ*; Y. Uyg. *yiraḳ/jiraḳ* "uzak"; ET. *yılıġ*> Özb. *ilıḳ*; Y. Uyg. *illıḳ* "ılık" (TDBUÜ: 119; Tekin, 2003: 259; Gabain, 2003: 310-311; KTLS, 1991: 357-989-991; Necip, 1995: 175-468-469).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ı ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilmemiştir.

Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde ı ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde ı ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

o Ünlüsünde

Çağdaş Türk Lehçelerinde

İlk hecede o ünlüsü, Oğuz grubu Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçesinde bir sözcükte y ünsüzünün daraltıcı ve inceltici etkisine bağlı olarak ön ünlüleşip ü'ye dönüşmüştür. ET. *yoḳ (ḳ)aru* > Gag. *yuḳarı/ükarı* "yukarı" (Tekin, 2003: 260; Choi, 1992: 145) Çağdaş Türk lehçelerinde o'nun ön ünlüye dönüştüğü başka bir örnek tespit edilememiştir.

u Ünlüsünde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

u> ü

OT. *tumaġu*> Trkm. *dümev́* "nezle" (DLT: 126; KTLS, 1991: 648-649).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

u> i

ET. *buġday*> Kzk., Kkp., Nog. *biyday* "buğday"; ET. *yumurtġa*> Kar. *yımırtḫa /imırtḫa/yumurta/yumurtḫa/yumırta/yımırta/yımırtḳa/yımertḳa/yemertḳa/ ımırtḳa* "yumurta"; AK. *yuzaḳ*> Kar. *izaḫ* "kilit" (Gabain, 2003: 270-313; KTLS, 1991: 82; Baskakov vd., 1974: 194-266-267; Baskakov, 1958: 103; Baskakov, 1963: 80; Eker, 1998: 140).

u> e

ET. yumurtġa> Kar. yımırtḫa/imırtḫa/yumurta/yumurtḫa/yumırta/yımırta /yımırtḳa/ yımertḳa/ yemertḳa/ ımırtḳa "yumurta"(Gabain, 2003: 313; Baskakov vd., 1974: 266-267).

u> ü

ET. *ut*-> Kmk. *üt*- "kazanmak" (Tekin, 2003: 257; Bammatov, 1969: 339; Eker, 1998. 141-142).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örneğe rastlanmamaktadır.

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Çuvaş Türkçesinde

Tespit edilememiştir.

Yakut Türkçesinde

Tespit edilememiştir.

4.2.2. İlk Hece Dışında

4.2.2.1. Tarihi Dönemlerde

a Ünlüsünde

a> e

ET. *aymanç*> Uyg. *eymenç* "çekingenlik, utanç, korku"; ET. *tapla*-> Krh. *tapla-ş-/teple-ş-* "uzlaşmak" (Gabain, 2003: 263-297; Caferoğlu, 1993: 19; DLT: 113).

ı Ünlüsünde

ı> i

ET. *adın*> Krh. *adın/aḍın/edin* "başka, yabancı"; ET. *adır*-> Krh. *eḍir-/ödür-/öḍür-/üdür-/udur-* "ayırmak"; ET. *amtı*> Uyg. *amtı/amdı/emti* "şimdi" (Gabain, 2003: 258-260; Caferoğlu, 1993: 9; DLT: 5-6).

ı> ü

Karahanlı Türkçesinde tespit edilen ı>ü değişimi, yuvarlaklaştırıcı özelliğe sahip dudak ünsüzlerinin ve öndamak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Adır>ödür>üdür örneğinde ise, ilk hecede bulunan a ünlüsü ön damak ünsüzlerinin etkisiyle e ön ünlüsüne, ikinci hecedeki ı sesi de ö sesinin etkisiyle yuvarlaşarak ü sesine dönüşmüştür. ET. *amrıl*-> Krh. *amrul-/emrül-* "sakinleşmek"; ET. *adır*-> Krh. *eḍir-/ödür-/öḍür-/üdür-/udur-* "ayırmak" (Gabain, 2003: 258-260; DLT: 6-8).

o Ünlüsünde

Tespit edilememiştir.

u Ünlüsünde

Tespit edilememiştir.

4.2.2.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a> e

ET. *çalmaḳ*> Trkm. *çilmek* "vurmak, atmak" (Gabain, 2003: 271; Choi, 1992: 241; KTLS, 1991: 114-115).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a> e

OT. *ayran*> Bşk. *eyren/ayran*; Tat. *eyren* "ayran"; ET. *ınan-* > Kzk., *sen-*; Kırg. *işen-* "inanmak, güvenmek" (Gabain, 2003: 260-273; DLT: 14; KTLS, 1991: 20-21-38-39-388; Aksu ve Işık, 1997: 15; Yudahin, 1998: 332-372; Koç ve Doğan, 2004: 66; Öner, 1998: 13).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a> e

ET. *ata*> Özb. *åte* "ata"; AT. *ālta*-> Özb. *elde-* "aldatmak" (TDBUÜ: 171-173; KTLS, 1991: 14-33).

a> i

AT. *īgla->* ET. *aġla-/yıġla->* Y. Uyg. *jigli-* "ağlamak"; ET. *ata>* Y. Uyg. *ati* "ata"; OT. *tara->* Y. Uyg. *tari-* "taramak"; AT. *tāmar>* Özb. *tåmir* "damar" (TDBUÜ: 174-175; Gabain, 2003: 259-262; DLT: 6-114; KTLS, 1991: 9-13-33-147-851).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta a ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Çuvaş Türkçesinde

a> e

ET. *yılan>* Çuv. *śĭlen* "yılan"; ET. *ḳısġa>* Çuv. *kĭške* "kısa"; ET. *yuḳa >* Çuv. *śühe* "ince" (Gabain, 2003: 280-310-313; Ceylan, 1997: 168-186).

Yakut Türkçesinde

Bu lehçede a ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek bulunamamıştır.

***ı* Ünlüsünde**

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı> i

ET. *yañı>* Az. *yėni*; Gag. *eni*; TT. *yeni* "yeni, taze"(Gabain, 2003: 308; Choi, 1992: 250; KTLS, 1991: 984-985; Gaydarci vd., 1973: 177).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı> i

ET. *ḳamçı>* Krç-Blk. *ḳamçi* "kamçı"; ET. **ḳamış/ḳamuş*; AK. *ḳamış*>Krç-Blk. *ḳamiş* "kamış" (TDBUÜ: 172-173-174; Gabain, 2003: 277; Caferoğlu, 1993: 109; KTLS, 1991: 974; Bammatov, 1969: 279; Tavkul, 2000: 90-239; Eker, 1998: 85-193-195-196).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı> ü

AT. *bōyın>* Özb. *boyün* "boyun" (TDBUÜ: 177; KTLS, 1991: 79).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ı ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Çuvaş Türkçesinde

Tespit edilememiştir.

Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ı ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

o Ünlüsünde

Tespit edilememiştir.

u Ünlüsünde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

u> ü

AT. *çōçḳa/çōcuḳ*> Gag. *çocük/çucuḳ* “çocuk” (TDBUÜ: 131-177; Gaydarci vd., 1973: 548).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

u> i

ET. *altun*> Özb. *åltin* “altın”; AT. *hōtuñ* > Özb. *otin* “odun”; ET. *otuz*> Özb. *ottiz* “otuz”; ET. *yaşur*-> Özb. *yeşir*- “gizlemek”; ET. *yoḳ (ḳ)aru*> Özb. *yuḳåri*, Y. Uyg. *juḳuri* “yukarı” (TDBUÜ: 178; Tekin, 2003: 237-250-260; Gabain, 2003: 309; KTLS, 1991: 19-277-657-667-999).

u> e

ET. *baltu*> Özb. *bålte* “balta” (Gabain, 2003: 266; KTLS, 1991: 49).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Çuvaş Türkçesinde

u> e

ET. *Ḳudruḳ* >Çuv. (*hudruḳ*> *hüdre* > *hüyre*>) *hüre* “kuyruk” (Tekin, 2003: 248; Ceylan, 1997: 73; Bayram, 2007: 278).

Yakut Türkçesinde

Bu lehçede u ünlüsünün ön ünlüye dönüştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

4.3. Ön Ünlülerin Genel Özelliklerine veya Ön Ünlülerin Benzeştirici Etkisine Bağlı Olarak Oluşanlar

4.3.1. İlk Hecede

4.3.1.1. Tarihi Dönemlerde

ı Ünlüsünde

ı ünlüsünün zayıf ve vurgusuz bir ses olmasından dolayı bazen ilk hecedeki ı ön ünlülü karşıtı olan i’ye dönüşür.

ET. *ınan*-> Kök. *inançlıġ* “inançlı”; Çağ. *inan*-; Kpç. *ınan-/inan*-; ETT. *inan*- “inanmak”;

4.3.1.2. Çağdaş Lehçelerde

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a> ė

Yeni Uygur Türkçesinde sözcüklerin ikinci hecelerinde yer alan asli i veya bu lehçede ı sesi gelişmediği için yerine kullanılan (ı >) i sesinin ilk hecedeki sesi kendisine benzetmesiyle a sesi ön ünlüleşip ė’ye dönüşmektedir.

ET. *ḳalıñ* > Y. Uyg. *kėlin* "kalın"; ET. *ḳatıg*> Y. Uyg. *ḳėtiḳ* "katık"; ET. *tarıġ*> Y. Uyg. *tėrik* "darı"; ET. *baġır>bėgir* "bağır, ciğer" (Kaşgarlı, 1992: 21; Bozkurt, 2002: 401; Clauson, 1972: 622).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı> i

ET. ınan-> Bşk. inan-/ışan-; Kar. inan-/ınan-; Krç-Blk. ışan-/iynan-; Kkp. inan-/isen-/nan-; Kzk. nan-/sen-; Kırg. ınan-/işen-; Kmk. inan-; Nog. ınan-; Kır. Tat. işan-; Tat. inan-/ışan- "inanmak".

4.3.2. İlk Hece Dışında

4.3.2.1. Tarihi Dönemlerde

a > e

ET. *aymanç* > Uyg. *eymenç* "çekingenlik, utanç, korku"; ET. *tapla-* > Krh. *tapla-ş-/teple-ş-* "uzlaşmak" (Gabain, 2003: 263-297; Caferoğlu, 1993: 19; DLT: 113).

ı > i

ET. *adın* > Krh. *adın/aḍın/edin* "başka, yabancı"; ET. *adır-* > Krh. *eḍir-/ödür-/öḍür-/üdür-/udur-* "ayırmak"; ET. *amtı* > Uyg. *amtı/amdı/emti* "şimdi" (Gabain, 2003: 258-260; Caferoğlu, 1993: 9; DLT: 5-6).

4.3.2.2. Çağdaş Lehçelerde

ı Ünlüsünde

ı> i

Bu değişim, ā ünlüsünün kısalırken bıraktığı ön ünlüleşme etkisine bağlıdır. Öncelikle ilk hecedeki uzun a kısalarak ve ön ünlüleşerek e'ye dönüşür. Daha sonra da ikinci hecedeki ı'yı etkileyerek kendine benzetir ve i'ye dönüştürür.

AT.*ārıġ*> Krç-Blk. *aruv/ariv* "güzel, temiz"; AT.*sārıġ*> Kmk. *sari* "sarı"; AT. *ḳārı*> Kzk. *keri* "yaşlı" (TDBUÜ: 172-173-174; Gabain, 2003: 277; Caferoğlu, 1993: 109; KTLS, 1991: 974; Bammatov, 1969: 279; Tavkul, 2000: 90-239; Eker, 1998: 85-193-195-196).

ı> ü

Bu değişim, ā ünlüsünün kısalırken bıraktığı ön ünlüleşme etkisine bağlıdır. İlk hecedeki uzun ā kısalıp incelerek e olur. Daha sonra da v (<g) sesinin etkisiyle yuvarlaklaşan ikinci hecedeki ı'yı etkileyerek ü'ye dönüştürür.

AT.*ārıġ*> Nog. *erüv* "güzel, temiz" (TDBUÜ: 172; Eker, 1998: 60).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı> e

Bu değişim de, yukarıdakilerde olduğu gibi, ā ünlüsünün kısalırken bıraktığı ön ünlüleşme etkisiyle ilgilidir. İlk hecedeki uzun ā kısalarak ve ön ünlüleşerek e olur. Daha sonra ikinci hecedeki ı'yı etkiler ve e'ye dönüştürür.

AT. *hārı*> Y. Uyg. *here* "arı" sözcüğünde tespit edilmiştir.

Çuvaş Türkçesinde

a> e

ET. *yılan*> Çuv. *śĭlen* "yılan"; ET. *ḳısġa*> Çuv. *kĭške* "kısa"; ET. *yuḳa* > Çuv. *śühe* "ince" (Gabain, 2003: 280-310-313; Ceylan, 1997: 168-186).

4.4. Ünlü Uyumu Dolayısıyla

AK. *belbaѵ*> Kzk., Kkp. *belbeѵ* "bel bağı, kemer" (Eker, 1998: 96; Koç ve Doğan, 2004: 67; Baskakov, 1958: 98).

Aynı şekilde Kazak Türkçesinde diğer birleşik sözcüklerde de *tañ* + *erteñ*>*teñerteñ* (sabahleyin); *ata* + *eke*>*eke* "baba"; *apa* + *eke*>*epke* "abla" görülmektedir (Eker, 1998: 96; Koç ve Doğan, 2004: 65).

4.5. Birden Çok Nedenin Bir Araya Gelmesiyle

AK. *alıp* + *kel*-> Kzk., Nog., Kkp. *alıp* + *kel*->*ekel*- "alıp getirmek, getirmek"; AK. *alıp* + *ket*-> Kzk., Nog., Kkp. *alıp* + *ket*->*eket*- "alıp gitmek, götürmek"; AK. *alıp* + *ber*-> Kzk., Nog. *alıp* + *ber*->*eper*- "alıp vermek" (Eker, 1998: 95; Koç ve Doğan, 2004: 65–66; Öner, 1998: 13).

ET. *añaru* > Kzk. *eri*[1] "uzakta"; ET. *sıñar* > Kzk. *seri* "bir bölüm, çift şeyin teki" (Gabain, 2003: 293; Nadelyaev vd., 1969: 46; Eker, 1998: 96; Alkaya, 2007: 105; Koç ve Doğan, 2004: 66).

4.6. Genel Eğilim Sebebiyle

Ön ünlüleşme Türk dilinin genel eğilimlerinden biri olduğu için tarihi dönemlerde ve çağdaş lehçelerde nedeni tam olarak tespit edilemeyen bazı ön ünlüleşmelerin bu eğilime bağlı olarak oluştuklarını söylemek mümkündür. Ayrıca, Türk dilinin bazı çağdaş lehçelerinde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bazı art ünlülerin bulundukları lehçenin karakteristik özelliklerine bağlı olarak ön ünlülü şekillere dönüştüğü de görülmektedir.

Tarihi Dönemlerde

u> ü

ET. *buñ*> Uyg. *muñ/müñ/mıñ* "sıkıntı" (Gabain, 2003: 287; Caferoğlu, 1993: 90).

Çağdaş Türk Lehçelerinde

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a> e

ET. *ana*>Trkm. *ene* "anne" (Gabain, 2003: 260-271; Choi, 1992: 241).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a> e

ET. *ana*> Bşk. *ese/iney/esey*; Kırg. *ene*; Tat. *ine/ana/eni* "anne" (Gabain, 2003: 260; KTLS, 1991: 20-21; Yudahin, 1998: 332-372; Öner, 1998: 13).

---

[1] *añaru/ıñaru/ınaru* edatındaki art ünlülerin ön ünlüleşmesinin arı sözcüğünün *an-garu* > *anaru* > *anarı* > *ārı* > *arı* > *eri* gelişiminin veya antitetik beri'nin etkisinin olabileceği düşünülmektedir (krş. Tat. *erle-birle* "ötede beride") (Clauson, 1972: 190; Eker, 1998: 96; Alkaya, 2007: 105).

a> i

ET. *ana*> Tat. *ine/ana/eni* “anne” (Gabain, 2003: 260; KTLS, 1991: 20-21).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a > e

ET. *ana*> Özb. *åne* “anne”; AT. *hāra*> Özb. *åre* “ara” (TDBUÜ: 173; Gabain, 2003: 260; KTLS, 1991: 14).

a > ė

Ayrıca Yeni Uygur Türkçesinde a ünlüsü ile oluşan kapalı tek heceli sözcükler, ek alarak (özellikle i’li ekler alınca) açık hece durumuna geçince hece ünlüsü a, ė’ye dönüşür. Örneğin, *baş* > *bėşi* “başı”, *nan* > *nėni* “ekmeği”, *al* > *ėliş* “alış”, *yaz-* > *yėziş-* “yazış-” (KTLS, 1991: 1110; Öztürk, 1994: 9; Bozkurt, 2002: 401; Gülensoy, 2000: 155; Tekin ve Ölmez, 1999: 139).

a> i

**aķsa-* > OT. *aŋsa*-> Y. Uyg. *aķsi-* “aksamak” (Gabain, 2003: 259; DLT: 6; KTLS, 1991: 13).

ı> i

AT. *ķārı*> Özb. *ķari*; Y. Uyg. *kėri* “yaşlı”; ET. *ķarın*> Özb. *ķårin*; Y. Uyg. *kėrin* “karın”; ET. *ķalın*> Özb. *ķalin*; Y. Uyg. *kėlin* “kalın”; ET. *adrı*> Özb. *eyri*; Y. Uyg. *ayrim* “ayrı” (TDBUÜ: 173; Gabain, 2003: 258-277-278; KTLS, 1991: 39-429-443-975; Necip, 1995: 25-232).

Çuvaş Türkçesinde

a > e

AT. *īġla*-> ET. *aġla*-> Çuv. *ühle-* “ağlamak”; ET. *barmaķ*> Çuv. *pürne* “parmak” (Ceylan, 1997: 155; TDBUÜ: 175; Bayram, 2007: 171-213-257).

ī > ĭ

Çuvaş Türkçesinde ilk hece dışındaki ī ünlüsü genellikle ĭ ünlüsüne dönüşmektedir.

**ķılīç*> Çuv. *hĭś* “kılıç” (TDBUÜ: 119; Bayram, 2007: 271)

ı> e

ET. *baġır*> Çuv. *pĭver* “karaciğer” (Gabain, 2003: 266; Ceylan, 1997: 154).

ı >ĭ

Çuvaş Türkçesinde ı ünlüsü genellikle ĭ ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. *yañı* > Çuv. *śĭnĭ* “yeni”; ET. *yalın*> Çuv. *śulĭm* “alev”; ET. *ķış*> Çuv. *hĭl* “kış”, ET. *ķıl* > Çuv. *hĭlĭh* “kıl”, ET. *ķıdıġ*> Çuv. *hĭrĭ* “kıyı” (Gabain, 2003: 277-280-281-308; Ceylan, 1997: 104-108-167).

ı> i

ı ünlüsü Çuvaş Türkçesinde kısa ĭ ünlüsü yanında normal süreli i ünlüsüne de dönüşmektedir.

OT. *ķır*> Çuv. *hir* “kır, bozkır” (DLT: 66; Ceylan, 1997: 167).

u> vĭ

u ünlüsü Çuvaş Türkçesinde kök hecede, ön ses durumundayken vĭ ile gösterilir.

ET. *uç*-> Çuv. *vĭš*- “uçmak” (Ceylan, 1997: 185).

u> ĭ

u ünlüsü Çuvaş Türkçesinde ön ses olmadığı durumlarda genellikle ĭ ile gösterilir.

ET. *turña*> Çuv. *tĭrna/tĭrne* “turna”; ET. *bulıt*>Çuv. *pӑlӑt* “bulut” (Tekin, 2003: 241-255-256; Ceylan, 1997: 185-186; Bayram, 2007: 56-156-226).

u> ü

u ünlüsü Çuvaş Türkçesinde ön ses olmadığı durumlarda ü ile de gösterilir.

**yubḳa*> ET. *yuyḳa*> Çuv. *śühe* “ince” (Tekin, 2003: 260; Ceylan, 1997: 186; Bayram, 2007: 214).

5. Ön Ünlüleşmeye Uğrayan Seslerin Sözcük İçerisindeki Dağılımı

Ön ünlüleşmenin gerçekleştiği sözcüklerin bir bölümünde bütün art ünlüler ön ünlülere dönüşürken bir bölümünde sadece seslerin bir kısmı ön ünlüleşmiştir. Çalışmamızda ön ünlüleşmeye uğrayan toplam 146 sözcük incelenmiştir. 146 sözcükten 100’nün bütün ünlüleri, 46’sının ise bir bölümü ön ünlüleşmiştir. Bu durum, Türkçede ön ünlüleşme olayının bir eğilim halinde devam ettiğini gösteriri.

5.1. Bütün Sesleri Ön Ünlülere Dönüşmüş Olanlar

AT. *yā* > Kpç. *ye* “yay”;

AT yāş > ETT yeşil; TT. *yeşil* “taze, yeşil”;

AT. bīt > Uyg. bit “bit”;

AT. *ī-/īd-* > Kök. *ıt-/ıd-/yıd-/id-; Kpç. ı-/ıy-/iḍ/iy-* “göndermek”;

AT. sīş > Kök. sış/siş; Krh. sīş/sış/siş; Hrz. şiş; Kpç. siş/şiş; ETT. şiş- “şişmek” “şiş, yumru”;

AT. tīn- > Hrz. tiñ-; Kpç. tın-/din-; ETT. diñ- “dinlenmek”;

AT. *īt* > Uyg. *it*; Hrz. *it*; Çağ. *it*; Kpç. *it*; ETT. *it* “it, köpek”;

AT. çībın > Kıp. çibin “sinek”;

AT. tīt- > Kıp. tit-; ETT tit- “ditmek”

AT. tīnç > Çağ. tinç “dinç”

AT. *yōrı-* > Kpç. *yorı-/yör-/yöri-/yörü-/yür-/yüri-/yir-/yiri-* “yürümek”;

AT. *yū-* > Kpç. *yu-/yuf-/yuv-/yü-/yüf-/yüv-* “yıkamak”;

AT. *yūñ* > Uyg. *yüñ*; Krh. *yūñ/yuñ/yüñ*; Hrz. *yüñ*; Çağ. *yüñ*; Kpç. *yuñ/yun/yüg/yün/yüñ/yüvün*; ETT. *yüñ* “yün”;

AT. *hūç* > Kpç. *uç/üç* “uç”

AT. ūdı- > ETT üyi- ~ uyı- ‘uyumak’

AT. kūrı > Kıp. körü

AT. *yāl*> Gag. *ele*, TT. *yele* “yele”

OT. *sāp*> Trkm. *söp* “sap”

AT. *bā-ġ-la-* > Bşk., Tat. *beyle-* “bağlamak”;

AT. *hāz*> Bşk., Tat. *az, eƶ* “az”;

AT. *ārıġ*> Nog. *erüv* “temiz”;

AT. *hārı*> Özb. *eri* ; Kkp. *herre* “arı”;

AT. *ḳārı*> Kzk. *keri* “yaşlı”

AT. *ālta->* Özb. *eldet-* “aldatmak”

AT. *āġır* > Y. Uyg. *ėġir* “ağır”;

AT. *āgıl*> Y. Uyg. *ėġil* “ağıl”;

AT. *bālıḳ*> Y. Uyg. *bėlik* “balık”;

AT. *ārıḳ*> Y. Uyg. *ėrik* “ark”;

ET. *sārıġ*> Y. Uyg. *sėrik* “sarı”

AT. *hāçıġ*> Çuv. *yüsĭ* “acı”

AT. *sīl-* “silmek” >Az. *sil-*; Gag. *sil-*; TT. *sil-*; Trkm. *sīl-* “süpürmek”;

AT. *çī*> Az. *çiy*; TT. *çiy* “nem”

AT. *īġla->* Özb. *yiğle-*, Y. Uyg.*jigli-* “ağlamak”;

AT. *sīn->* Özb. *sin-* “kırmak”

AT. *ḳīz*> Çuv. *hĭr* “kız”;

AT. *ḳīn* > Çuv. *yĭnĭ* “kın”;

AT. *tīn*> Çuv. *çĭm* “nefes”

AT. *sīḳır->* Yak. *isĭr-* “ıslık çalmak”

AT. *āt->* Trkm. *ēt-* “adım atmak”;

AT. *ātım*> Trkm. *ēdim/ādım* “adım”;

AT. *tān->* Trkm. *dēn-* “reddetmek”

ET. *toḳūz*> T. Bulg. *tvĭr(im)/tvĭr(em)* “dokuz”

ET. aymanç > Uyg. *eymenç* (çekingenlik);

ET. *yalvı*> Uyg. *yelvi*; Krh. *yalvı/yelvi* “sihir”;

ET. *adır->* Krh. *uḍur-/eḍir-/ödür-/öḍür/ üdür-* “ayırmak”;

ET. *adın*> Krh. *adın/aḍın/edin* “başka, yabancı”;

ET. *tapla->* Krh. *tapla-ş-/teple-ş-* “seçmek”

AT. *tıl*> Kök. *tıl/til*; Uyg. *tıl/til*; Krh. *tıl/til*; Hrz. *til*; Çağ. *til*; Kpç. *til/dil*; ETT. *dil* “dil”

ET. *yıl*> EK. *yėl*; Az. *il* “yıl”;

ET. *yırt-* > EK. *yert-* “yırtmak”

ET. *yıg->* Krh. *yuv̇ul-/yev̇ül-* “yığmak”

ET. *ud->* Krh. *uḍ-/üḍ-* “takip etmek”;

ET. *ut->* Krh. *ut-/üt-üş/öt-üş-*; Hrz. *ut-uş-/üt-üş-*; ETT. *ut-/üt-* “oyunda kazanmak”

ET. *yana*> Bşk. *yene*; Kkp. *cene*; Kzk. *jene~jana*; Kmk. *gene*; Tat. *yane* ; Trkm. *yene* “yine”;

ET. *yañı*> Gag. *eni*; TT. *yeni* “yeni”

AT. *saçra->* Bşk. *sesre-*; Tat. *çeçre-* “sıçramak”;

ET. *saç->* Bşk. *ses-*; Kzk. *şeş- ~ şaş-*; Tat. *çeç-* “saçmak”;

ET. *saç*> Bşk. *ses*; Tat. *çeç;* Çuv. *śüś* “saç”;

ET. *ata*> Tat. *eti ~ ata* “ata”;

ET. *taḳı*> Tat. *deɲi ~ daġı*; Bşk. *deɲi ~ tağı* “dahi”

ET. *yaşur->* Özb. *yeşir-* “gizlemek”;

ET. *çal->* Özb. *çel-* “vurmak, saz çalmak”

AT. *bış->* Az. *biş-*; Gag. *piş-*; TT. *piş-*; Trkm. *biş-* “pişmek”;

AK. *çıpçıḳ*> Bşk. *sepsɨk* “serçe”;

AK. *tıġım*> Kar. *tegim* “dilim, lokma”

OT. *tumaġu*> Trkm. *dümev̇* “nezle”

ET. *amtı*> Uyg. *amtı/amdı/emti* “şimdi”

ET. *amrıl->* Krh. *amrul-/emrül-* “sakinleşmek”

ET. *çalmaḳ*> Trkm. *çilmek* “vurmak, atmak”

OT. *ayran*> Bşk. *eyren/ayran*; Tat. *eyren* “ayran”

ET. *ınan-* > Kzk., *sen-*; Kırg. *işen-* “inanmak, güvenmek”

AT. *ālta->* Özb. *elde-* “aldatmak”

ET. *yılan*> Çuv. *śĕlen* “yılan”;

ET. *ḳısġa*> Çuv. *kĕske* “kısa”;

ET. *yuḳa* > Çuv. *śühe* “ince”

ET. *yaşur->* Özb. *yeşir-* “gizlemek”

ET. *ḳudruḳ* >Çuv. (*hudruḳ*> *hüdre* > *hüyre*>) *hüre* “kuyruk”

ET. *ḳalıñ* > Y. Uyg. *kėlin* “kalın”;

ET. *ḳatıg*> Y. Uyg. *ḳėtiḳ* “katık”;

ET. *tarıġ*> Y. Uyg. *tėrik* “darı”;

ET. *baġır>bėgir* “bağır, ciğer”

AT. *ārıġ*> Nog. *erüv* “güzel, temiz”

ET. *añaru* > Kzk. *eri* “uzakta”;

ET. *sıñar* > Kzk. *seri* “bir bölüm, çift şeyin teki”

ET. *ķarın*> Y. Uyg. *kėrin* “karın”;

ET. *ķalın*> Y. Uyg. *kėlin* “kalın”;

**ķılīç*> Çuv. *hĭś* “kılıç”

ET. *uç->* Çuv. *vĭś-* “uçmak”

ET. *turna* > Çuv. *tĭrna/tĭrne* “turna”;

ET. *bulıt*>Çuv. *pĭlĭt* “bulut”

ET. *ķış*> Çuv. *hĭl* “kış”;

ET. *ķıl* > Çuv. *hĭlĭh* “kıl”;

ET. *ķıdıġ*> Çuv. *hĭrĭ* “kıyı”

OT. *ķır*> Çuv. *hir* “kır, bozkır”

ET. *buñ*> Uyg. *muñ/müñ/mıñ* “sıkıntı”

ET. *ana*>Trkm. *ene;* Bşk. *ese/iney/esey*; Kırg. *ene*; Tat. *ine/ana/eni* “anne”

AT. *īġla->* ET. *aġla->* Çuv. *ühle-* “ağlamak”;

ET. *barmaķ*> Çuv. *pürne* “parmak”

ET. *baġır*> Çuv. *pĭver* “karaciğer”

AT. *sāb>sava->savaş->* Trkm. *söveş-* “savaşmak”

5. 2. Seslerinin Bir Bölümü Ön Ünlülere Dönüşmüş Olanlar

AT. *āl>āl-da->* Kar. *yelda-* “aldatmak”;

AT. çīpgan > Kıp. çiban “çıban”

AT. *hāçıġ*> Özb. *eççık* “acı”

AT. *sīruķ*> Özb. *süruķ* “sırık”

AT. *mōnçuķ*> Bşk. *muyınsa*; Kar. *mundcaɲ/muntsek/mindzaķ/munçaķ/ mınçaķ/mundşaɲ*; Krç-Blk. *mınçaķ ~ minçaķ*; Kkp. *monşaķ*; Kzk. *monşaķ*; Kırg. *monçoķ*; Kmk. *minçaķ*; Nog. *moyşaķ/moyınşaķ*; Tat. *muyınça* “boncuk”

AT. *bāķa*> E. Bulg. *bēka* “kurbağa”;

**ķīrķūn*> V. Bulg. *hĭrɲūm* “cariye”

**ırāķ/yırāķ*> Kmk. *arek~yıraķ* “uzak”

ET. *yıpar*> Krh. *yıpar/yipar*; Kpç. *yıpar/ıbar/ıpar/ipar* “koku”

ET. *yıġın*> EK. *yeġın* “yığın”;

ET. *sıġır*> T. Bul. *şeġor* “sığır”

ET. *yaşu*-> Az. *işıġ* “ışık”

ET. *ata*> Y. Uyg. *ati;* Kar. *itta ~ ata* “ata”;

AK. *bayaġı*> Krç-Blk. *biyaġı* “eski”;

ET. *tayaḳ*> Krç-Blk. *tiyaḳ ~ tayaḳ ~ tıyaḳ* “destek”;

ET. *tayan*-> Krç-Blk. *tiyan*- ~ *tayan*- “dayanmak”;

ET. *tayanç* “sırdaş”>Krç-Blk. *tiyanç ~ tayanç* “dayanak”;

ET. *yañaḳ*> Krç-Blk. *ziyaḳ* “yanak”

ET. *yapırġaḳ* > Özb. *yepråḳ* “yaprak”

AT. *ırāḳ/yırāḳ*> Az. *iraġ*; Özb. *yiråḳ*; Y. Uyg. *yiraḳ/jiraḳ* “uzak”

ET. *yılıġ*> Özb. *ilıḳ*; Y. Uyg. *illıḳ* “ılık”

ET. *yoḳ (ḳ)aru* > Gag. *yuḳarı/ükarı*; Özb. *yuḳåri,* Y. Uyg. *juḳuri* “yukarı”

ET. *buġday*> Kzk., Kkp., Nog. *biyday* “buğday”;

ET. *yumurtġa*> Kar. *yımırtɧa/imırtɧa/yumurta/yumurtɧa/yumırta/yımırtḳa/yımertḳa/yemertḳa/ ımırtḳa* “yumurta”;

AK. *yuzaḳ*> Kar. *izaɧ* “kilit”

OT. *tara*-> Y. Uyg. *tari*- “taramak”;

AT. *tāmar*> Özb. *tåmir* “damar”

ET. *ḳamçı*> Krç-Blk. *ḳamçi* “kamçı”;

ET. **ḳamış/ḳamuş*; AK. *ḳamış*>Krç-Blk. *ḳamiş* “kamış”

AT. *bōyın*> Özb. *boyün* “boyun”

AT. *çōçḳa/çōcuḳ*> Gag. *çocük/çucuḳ* “çocuk”

ET. *altun*> Özb. *åltin* “altın”;

AT. *hōtuñ* > Özb. *otin* “odun”;

ET. *otuz*> Özb. *ottiz* “otuz”;

ET. *baltu*> Özb. *bålte* “balta”

ET. *ınan*-> Kök. *inançlıġ* “inançlı”; Çağ. *inan*-; Kpç. *ınan-/inan*-; ETT. *inan*-; Bşk. *inan-/ışan*-; Kar. *inan-/ınan*-; Krç-Blk. *ışan-/iynan*-; Kkp. *inan-/isen-/nan*-; Kzk. *nan-/sen*-; Kırg. *ınan-/işen*-; Kmk. *inan*-; Nog. *ınan*-; Kır. Tat. *işan*-; Tat. *inan-/ışan*-“inanmak”

AT. *ārıġ*> Krç-Blk. *aruv̈/ariv̈* “güzel, temiz”; AT.*sārıġ*> Kmk. *sari* “sarı”

AT. *ḳārı*> Özb. *ḳari* “yaşlı”;

ET. *ḳarın*> Özb. *ḳårin* “karın”;

ET. *ḳalın*> Özb. *ḳalin* “kalın”;

ET. *adrı*> Y. Uyg. *ayrim* “ayrı”

ET. *yalın*> Çuv. *śulĭm* “alev”

ET. *ana*> Özb. *åne* “anne”;

AT. *hāra*> Özb. *åre* “ara”

**aḳsa*- > OT. *aɲsa*-> Y. Uyg. *aḳsi*-

ET. *yana*> Tat. *yane* “yine”

SONUÇ

Tarihi Türk lehçelerinde ilk hecede görülen ön ünlüleşme olayı, uzun ünlülerde genellikle birincil uzun ünlülerin kısalması sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Bu durum **ū, ō** ünlülerinde hemen her tarihi dönemde yaygın bir şekilde görülürken; ī ünlüsünde Çağatay, Kıpçak ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerinde görülmektedir. ā ünlüsünde ise bu yaygın durum ortadan kalkmakta ve sadece Eski Bulgar Türkçesinde bir örnekte görülmektedir. İlk hece dışında birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla ortaya çıkan ön ünlüleşme olayına ise Tuna Bulgar Türkçesinde, **ū** ünlüsünün yer aldığı bir örnek dışında rastlanmamaktadır.

Normal süreli ünlülerde görülen ön ünlüleşme olayı ise daha çok öndamak ünsüzlerinin ön ünlüleştirici etkisine veya ön boğumlanmalı ünlülerin benzeştirici etkisine bağlı olarak ortaya çıkmakta olup daha çok ı ve o ünlülerinde görülmektedir. a ünlüsünde zayıf bir şekilde sadece Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde görülen bu duruma, o ünlüsünde hiçbir tarihi dönemde rastlanmamaktadır. İlk hece dışında normal süreli ünlülerde görülen ön ünlüleşme olayına ise ı ünlüsünde çok güçlü bir şekilde, hemen her tarihi dönemde rastlanırken a ünlüsünde zayıf bir şekilde sadece Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde rastlamaktayız. o ve u ünlülerinde ise hiçbir tarihi dönemde ön ünlüleşme olayı gerçekleşmemiştir.

Çağdaş Türk lehçelerinde ilk hecede görülen art ünlülerin ön ünlüye dönüşmesi olayı genellikle birincil uzun ünlülerin kısalması sırasında ortaya çıkmaktadır. Oğuz, Kıpçak ve Karluk Türkçelerinde yaygın olan bu ses olayı, Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde sadece Altay Türkçesinde görülmektedir. Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde ise fazla örneği yoktur. İlk hecede ön ünlüleşme olayı, en fazla ā ve ī ünlülerinde örneklenmektedir.

İlk hece dışında birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla ortaya çıkan ön ünlüleşme olayı ise Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kumuk Türkçesinde nadiren ā ünlüsünde; Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ī ünlüsünde meydana gelmektedir. Yakut Türkçesinde de ī ünlüsünün i’leştiği örnekler vardır.

Normal süreli ünlülerde görülen ön ünlüleşme olayı ise, daha çok ön damak ünsüzlerinin ve ön boğumlanmalı ünlülerin benzeştirici etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Normal süreli ünlülerdeki ön ünlüleşme de, birincil uzun ünlülerdeki gibi, daha çok Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde, nadiren de Çuvaş Türkçesinde görülmektedir. Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Yakut Türkçesinde ilk

hecede ön ünlüleşme olayına rastlanmamaktadır. Bu ses olayı uzun ünlülü karşılıklarında olduğu gibi en fazla a ve ı ünlülerinde yoğunlaşmıştır.

İlk hece dışında normal süreli ünlülerde görülen ön ünlüleşme olayı ilk hecedeki ön ünlüleşme olayı ile benzerlik göstermekte ve daha çok Oğuz, Kıpçak ve Karluk Türkçelerinde, nadiren de Çuvaş Türkçesinde görülmektedir. Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Yakut Türkçesinde ise ilk hece dışında ön ünlüleşme olayına rastlanmamaktadır. Ön ünlüleşme olayı, ilk hece dışında da en fazla **a** ve ı ünlülerinde ortaya çıkmaktadır.

KISALTMALAR

1. Eser Kısaltmaları

DLT.	: Divanü Lûgat-it Türk
KB.	: Kutadgu Bilig
KTLS.	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
LÇTO.	: Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî
TDBUÜ.	: Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler

2. Dil ve Lehçe Kısaltmaları

AK.	: Ana Kıpçakça
Alt.	: Altay Türkçesi
AT.	: Ana Türkçe
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
Çuv.	: Çuvaş Türkçesi
E. Bulg.	: Eski Bulgar Türkçesi
EK.	: Ermeni Kıpçakçası
ET.	: Eski Türkçe
ETT.	: Eski Türkiye Türkçesi
Gag.	: Gagauz Türkçesi
Hks.	: Hakas Türkçesi
Hrz.	: Harezm Türkçesi
Kar.	: Karaim Türkçesi
Kır. Tat.	: Kırım Tatar Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kkp.	: Karakalpak Türkçesi
Kmk.	: Kumuk Türkçesi
Kök.	: Köktürkçe
Kpç.	: Kıpçak Türkçesi
Krç-Blk.	: Karaçay-Balkar Türkçesi
Krh.	: Karahanlı Türkçesi

Kzk.	: Kazak Türkçesi
Nog.	: Nogay Türkçesi
OT.	: Orta Türkçe
Özb.	: Özbek Türkçesi
T. Bulg.	: Tuna Bulgar Türkçesi
Tat.	: Tatar Türkçesi
Trkm.	: Türkiye Türkçesi
Tuv.	: Tuva Türkçesi
Uyg.	: Uygur Türkçesi
V. Bulg.	: Volga Bulgar Türkçesi
Y. Uyg.	: Yeni Uygur Türkçesi
Yak.	: Yakut Türkçesi

KAYNAKÇA

Akkuş, Muzaffer, Kitab-ı Gunya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Aksu, Nurettin ve Işık, Ayfer, Türkiye Törkçösü-Kırgız Törkçösü Sözdüğü, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

Alkaya, Ercan, Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.

Arat, Reşid Rahmeti, Kutadgu Bilig III (İndeks), (Yayına Hazırlayan: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1979.

Arıkoğlu, Ekrem ve Kuular, Klara, Tuva Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Arıkoğlu, Ekrem, Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Ata, Aysu, Nehcü'l-Ferâdîs III Dizin-Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Bammatov, Z. Z, Kumıksko-Russkiy Slovar, (Redaktör: Z. Z. Bammatov), Moskova, 1969.

Baskakov, A. N, Karakalpaksko-Russkiy Slovar, (Redaktör: A. N. Baskakov), Moskova, 1958.

Baskakov, A. N, Nogaysko-Russkiy Slovar, (Redaktör: A. N. Baskakov), Moskova, 1963.

Bayram, Bülent, Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük, Tablet Yayınları, Konya, 2007.

Bozkurt, Fuat, Türklerin Dili, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Caferoğlu, Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1993.

Ceylan, Emine, Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Choi, Hyojoung, Oğuz Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.

Clauson, Sir Gerard, An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish, Oxford University Press, London, 1972.

Çulha, Tülay, Karaycanın Kısa Sözvarlığı (Karayca-Türkçe Kısa Sözlük), Kebikeç Yayınları Sanat Kitabevi, İstanbul, 2006.

Dilçin, Cem, Süheyl ü Nev-Bahar (İnceleme-Metin-Sözlük), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Divanü Lûgat-it Türk Dizini, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

Eker, Süer, Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.

Ercilasun, Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Gabain, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Gaydarci ve diğerleri, Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovarı, (Redaktör: A. N. Baskakov), Moskova, 1993.

Gülensoy, Tuncer, Türkçe El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

Gürsoy-Naskali, Emine ve Duranlı, Muvaffak, Altayca-Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Heyet, Cevat, Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri, (çev: Mürsel Öztürk), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

İlhan, Nadir, Hazâ'inu's- Sa'âdât (İnceleme-Metin-Dizin), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1998.

Karasoy, Yakup, Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut, Modern Uygur Türkçesi Grameri, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1992.

Killi, Gülsüm, Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

Koç, Kenan ve Doğan, Oğuz, Kazak Türkçesi Grameri, (Redaktör: Ayabek Bayniyazov), Gazi Kitabevi, Ankara, 2004.

Korkmaz, Zeynep, "Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vocal) Uzunlukları", Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt),Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 443-458, Ankara, 1995.

Nadelyaev, V. M. ve diğerleri, Drevnetyurskiy Slovar, Leningrad, 1969.

Necip, Emir Necipoviç. Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, (çev. İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Öner, Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Öztürk, Rıdvan, Yeni Uygur Türkçesi Grameri**,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Şeyh Süleyman Efendi, Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî, İstanbul, 1298.

Tavkul, Ufuk, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Tekin, Talat ve diğerleri, Türkmence Türkçe Sözlük, (Yay: Mehmet Ölmez),Simurg Yayınları, Ankara, 1995.

Tekin, Talat, Orhun Türkçesi Grameri, (Yay: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul, 2003.

Tekin, Talat, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Tekin, Talat, Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Simurg Yayınları, İstanbul, 1995.

Toparlı, Recep ve diğerleri, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Tuna, Osman Nedim, "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten–1960), Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 213-282, Ankara, 1988.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Uygur, Ceyhun Vedat, Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik-Morfoloji-Sentaks), Bilal Ofset, Denizli, 2001.

Üseinov, C. M, Krımskotatarsko-Russkiy Slovar, Simferopol, 2005.

Yalçın, Süleyman Kaan, Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler, TDK Yay., Ankara 2013

Yazıcı Ersoy, Habibe, "Yeni Uygur Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri, (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Yıldız, Osman, Yusuf u Zeliha (Destan-ı Yusuf), Akçağ Yayınları, Ankara, 2008.

Yılmaz, Emine. "Karaçay-Balkarca", Türkbilig (Anadolu ve Rumeli Ağızları Semineri),Sayı: 4, s. 48–58, Ankara, 2002.

Yudahin, K. K, Kırgız Sözlüğü Cilt I-II, (çev: Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Yüce, Nuri, Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE KULLANILAN GİYECEK ADLARI

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARAMAN
Afyon Kocatepe Üniversitesi, ahkaraman03@gmail.com

ÖZET

Kültür, bir milletin kimliğidir. Bu kimliği oluşturan pek çok unsur vardır. Bunlardan biri de kıyafettir. Milletler kendi benliklerini yansıtan kendi yaşam tarzlarına uyan giyecekleri tercih eder. Böylece bir millet kendine has bir kimlik oluşturur. Millete has kültürün oluşmasında önemli rol oynayan giyecek tercihi böylece o milletle özdeşleşmiş olur.

Türk kültüründe giyeceklerin önemli bir yeri vardır. Kıyafet tercihlerinde kimi zaman doğa ve çevre şartları etkili olurken kimi zaman da estetik anlayış etkili olur. İhtiyaç ile zevk böylece kıyafette birleşmiş olur. Kıyafet bazı durumlarda sosyal mevkiyi belirlerken bazen de resmiyeti ifade edebilir. Bu yönüyle giyecek tercihi toplumu yansıtan bir ayna olarak görülebilir.

Uygur Türklerinin geleneklerinde giyecekler çok önemli bir yer tutar. Oldukça çeşitli ve renkli özelliklere sahip olan Uygur giyeceklerini iç giyecekler ve dış giyecekler olmak üzere iki ana gruba ayırmak mümkündür. Bunun dışında giyecekleri resmî giyecekler, tören giyecekleri, ev içi giyecekleri ve iş giyecekleri olarak da tasnif edebiliriz.

Uygur giyecek adları çok köklü bir geçmişe sahip olup bu isimlerin bazıları Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lügati't-Türk adlı eserinde de geçmektedir. Biz de bildirimizde Uygur giyecek adlarını ele alıp değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Uygur, kıyafet, ötük.

ABSTRACT

Culture is the identity of a nation. There are lots of factors which comprise this identity. One of them is clothing. Nations prefer clothes that reflect their own personality and suits their own life style. Thus, a notion creates an idiosyncratic identity. Clothes preference which has an important role in the formation of idiosyncratic culture identifies with that nation in this way.

In Turkish culture, clothes have a significant role. While sometimes natural and environmental conditions have influence on the choice of clothes, sometimes aesthetic comprehension is effective on it. Thereby, necessity combines with pleasure in the clothes. In some situation, clothes determine the social status and sometimes it can reflect formality. The choice of clothes is seen as a mirror that reflects nation in this aspect.

Clothes take an important place in the traditions of Uyghurs. It is possible to separate Uyghurs' clothes, which have quite various and colourful characteristics, into two main groups as inner wear and outer wear. Besides, we can categorize the clothes as formal clothes, ceremonial clothes, and housedress and business attire.

The names of Uyghurs' clothes have a very rooted history and some of these names are mentioned in Divanu Lugati't-Turk by Mahmud Al Kashgari. We will try to evaluate the names of Uyghurs' clothes by handling.

Key Words: Uyghur, clothe, boot.

GİRİŞ

Kıyafetler kültürün bir parçası, kültür de milletin kimliğidir. Dolayısıyla milletin kimliği bir şekilde kıyafetlerine yansımaktadır. Bazı kıyafetlerin bazı milletlerle özdeşleşmesini de bu bağlamda düşünebiliriz. Hatta aynı ülkenin değişik bölgelerinde görülen kıyafet farklılığı kimliği ifade etmenin bir yolu olarak düşünülebilir.

En eski Türk kavimlerinden olan ve bugünkü Türk kültür ve uygarlığının oluşmasına önemli katkılar sağlayan Uygurlar, zengin ve renkli bir giyim kuşam kültürüne sahiptir. Bu zenginlik hem giyecek

çeşitlerinde hem de kıyafetlerin yapımında kullanılan materyallerde göze çarpar. Uygurlar, kendilerine has giyecek kültürünü oluştururken millî ögelerin yanında diğer milletlerin kıyafet kültüründen de etkilenmişlerdir. Bu nedenle Uygur giyecekleri komşu toplumların giyecekleriyle yapım ve adlandırma yönünden bazı benzer özelliklere sahiptir.

Uygur giyeceklerindeki renkler ve kıyafetin yapılış tekniği kişilerin sosyal yerini de belirtmektedir. Bu durumun Türk giyim-kuşam tarihinin en eski dönemlerinden beri böyle olduğu altıncı yüzyılın ikinci yarısına ait olan bu örnekte görülmektedir: *"Efendi her özel durumda göğüs hizasında kırmızı kenar süsü olan beyaz kaftan giymektedir. Kol yenleri genis ve uzundur. Hizmetkâr ise, siyah kenar kıvrımı boyunca siyah bezeli kırmızı kaftan giymektedir."*[1]

Kıyafetlerdeki renkler aynı zamanda ruhsal durumu da yansıtmaktadır. Uygurlarda da bazı renkler bazı duyguları yansıtmaktadır: Kızıl renk mutluluğu, ak renk saflık ve saadeti, sarı renk perişanlık ve kederi, gök renk gençlik ve bahtı, kara renk kaygı ve elemi sembolize etmektedir.[2]

Bu zengin kıyafet kültürünü oluşturan çeşitli faktörler vardır. Bu sebeplerin arasında doğal ihtiyaçlar, güzel görünme arzusu ve dinî sebepler sayılabilir. Uygur giyeceklerini üst ve iç giyim, ayak giyimi, baş giyimi olmak üzere üç gruba ayırdık. Önlük gibi kıyafet sayılmayan ancak kıyafetlerle ilişkilendirilebilecek günlük kullanım malzemelerini de değerlendirmeye aldık. Giyeceklerin rengi, dikiliş biçimi ve kullanım amaçları yönünden Anadolu'da benzer özellikleri gösterenleri de belirtmeye çalıştık. Giyecek adları çevresinde oluşan atasözü, deyim vb. sözleri ilgili bölümde ele aldık. Giyeceklerin yapımında kullanılan kumaş çeşitlerini de öncelikli olarak ele almayı uygun bulduk.

Kumaş Çeşitleri

Giyeceklerin hazırlandığı kumaşlara bakıldığında pamuklu, keten ve derinin önemli bir yer tuttuğu görülür. Marko Polo'nun Seyahatname'sinde[3] anlattığı gibi Kaşgar, Hoten, Yarkent gibi Uygur şehirlerinde pamuk üretiminin bol olması pamuklu kumaş kullanımının yaygın olmasında önemli rol oynar. Pamuklu kumaşların dışında yünlü, ipekli ve deri kumaşlar da kıyafetlerde sıkça kullanılmıştır. Evcil hayvanların derilerinin yanı sıra kurt, tilki gibi vahşi hayvanların derilerinden de yararlanılmıştır. *"Deri, eski Türklerin günlük yaşamında ve giyiminde önemli bir rol oynamakta idi."*[4] Uygurlar deriyi sadece kıyafetlerde değil kıyafetlere taktıkları kemer ve takılarda da kullanmaktaydılar.

Kumaşlarda kullanılan nakış ve işlemeler geleneksel Uygur el sanatlarının hünerlerini yansıtması bakımından önemlidir. İpekli kumaşlarda genellikle güllü işlemeler göze çarpmaktadır. Uygur kadınları her ne kadar gül motifli ipekli kumaşları tercih etseler de genel anlamda ipekli kumaşlara özel bir önem vermektedirler. Anadolu'nun köy ve kasabalarında da sıkça gördüğümüz; düğün ve bayram gibi özel günlerde özellikle tercih edilen bu güllü ipekli kumaşları göz önüne aldığımızda Uygur kadını Anadolu kadınıyla benzer giyim zevkine sahiptir.

Kumaşlarda tercih edilen renklere baktığımızda kızıl rengin önemli bir yer tuttuğu görülür. Anadolu ağızlarında kullanılan *"Gözele ne geydirsen yakışır çikine nerden bulan alınan yeşili!"* (Güzele ne giydirsen yakışır, çirkine nereden bulayım al ile yeşili!), *"Horazım ötmezse ötmesin gülübekli olsun."* (Burada gül ibik canlı kırmızı ibiği olan anlamında kullanılmaktadır.) *"On para fazla veren gırmızı*

---

1 Yatsenko, Sergey A., (çev.Hicran Karataş) Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, S. 11, s.2, Yıl: 3.

2 Raxman, Abdukérim-Hemdulla, Reveydulla-Xuştar, Şérip, Uyğur Örp-Adetliri, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, s.19, Ürümçi, 1996.

3 Geniş bilgi için bk. Marco Polo, (çev. Hugh Murray) The Travels of Marco Polo, Harvard College Library, From The Bequest of George Francis Parkman (Class of 1844) of Bostan, s.239-242.

4 Ögel, Bahattin, Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 5, s. 162, Ankara, 1978.

ossun." (Ücreti fazla olursa olsun kırmız olsun.) ifadelere baktığımızda Anadolu insanı da kırmızı rengi başka renklere tercih etmektedir.

aqxesse: Dokuma, yerli dokuma.

aqsürü: Keten bezi.

betis: Patiska.

bez: Bez.

böz: Amerikan bezi.

çekmen: Sert, kalın pamuklu kumaş.

çit: Basma.

çota: Pamuklu kumaş.

duxava: Kadife.

ester: Astar.

gezlime: Kumaş.

gezmal: Bk. gezlime.

davxan: Samur.

kanap: Keten.

képen: Keten.

mata: Elde dokunan sert pamuklu kumaş.

mavut: Çuha.

moyne: Kürk.

sergez: Basma, kumaş.

sidam: Üstünde hiç işleme olmayan düz pamuklu kumaş.

solima: Düz bir şekilde boyanan kumaş.

şativa: İpekten yapılan ince kumaş.

şayi: İpek kumaş.

şéşe: Keten bezi.

perqut: Kadife.

pomaza: Pazen.

rex: Kumaş.

Uygurların kıyafetlerini baş giyim, üst ve iç giyim, ayak giyim olmak üzere üçe ayırabiliriz:

Üst ve İç Giyim Çeşitleri:

Bu kategori içinde ayak ve baş giyimi dışında kalan giyecek adları yer alır. Uygurların üst giyimleri içinde değerlendirdiğimiz *belbag̀* adını verdikleri bele sarılan kuşaklar vardır. Uygur erkekleri arasında bele kuşak sarmak son derece önemlidir. Bu, mertliğin ve çevikliğin belirtisidir. Çeşitli renklerde ve ebatlarda olabilen bu kuşaklar aynı zamanda cep olarak kullanılabildiği, beli soğuktan koruduğu ve göbek salmayı önlediği için Uygur erkekleri arasında özel bir öneme sahiptir. Bele kuşak sarmak güç ve azamet ifadesidir. Eğer bir erkeğin belinde kuşak yoksa bir zayıflık nişanesidir. Bir Uygur atasö-

zünde bu durum şöyle ifade edilir: *"Yétimniñ atisi yoq, bélide potisi yoq."*[5] Yetimin atası yok belinde kuşağı yok.

Anadolu'da da bele kuşak sarma adeti yaygındır. Çocukların belinin üşümemesi için belbağı adı verilen bir kuşak sarılır. Ayrıca Ahilik geleneğinde kalfalık töreninde bele kuşak sarılır. Bu törende "*peştamal önce uzun tarafından beşe, sonra kısa tarafından üçe katlanarak hazırlanır. Peştemalın önce beşe bükülmesi beş vakit namaza, beş alfabeye, İslam'ın beş şartına ve beş nesneye iman getirmeye işarettir*."[6] Anadolu'da kuşağa atfedilen bu yeterlilik anlayışı ile Uygur Türklerindeki kuşağa yüklenen güç sembolü ortak anlayışın bir tezahürü olarak görülmeli kanaatindeyim.

Kuşak, Uygur meşreplerinde *pota salmaq*[7] diye bir deyimde de karşımıza çıkar. Meşrepte kuşak sunup dansa davet etme geleneği vardır. Yine *pota oyuni* adı verilen meşreplerde kadın ve erkeklerin birbirlerini oyuna davet etme geleneği vardır. Ayrıca çocukların mendil kapmaca oyunu da *pota oyuni* adıyla bilinir.

aldyapquç: Önlük, göğüslük, peştemal

alyapguç: Bk. aldyapguç.

baş-ayaq: Giysi, elbise, üst.

belvaġ: Kemer, kuşak.

béqesem: İpekli cüppe. Anadolu'da da dik çizgileri olan ipek ve pamuğun karışık olarak kullanıldığı parlak kumaş türüne beykasam denilmektedir.

bofayka: Kazak.

cüyaza: Yeleğe benzeyen bir kadın giysisidir.

çapan: Koyun ve deve yününden yapılan cüppe, palto.

1. çekmen[8] çapan: Divânü Lügati't-Türk'te karış olarak geçen yünlü kumaştan yapılan elbise olarak izah edilir. Pamuklu kumaştan yapılan dizleri örtecek uzunlukta palto. Her sosyal sınıfın tercihi olan bir giysidir.

2. perace çapan: Genelde şehir eşrafının tercih ettiği beyaz, yeşil, mavi ya da karışık renkli atlastan astarlanıp dikilmektedir.

3. bekesem çapan: Dizleri örtecek uzunlukta uzun kollu bir paltodur. Bekesem kumaşından yapıldığı için bu adla anılır. Çiftçiler, şehirliler tarafından genellikle törenlerde tercih edilen bir giysidir.

4. peşmet çapan: Dik yakalı, düz ve yan ceplidir. Düğmeleri altın, sedef gibi kıymetli nesnelerden yapılır. Peşmet çapanı köylü zenginler ve şehirli tüccarlar bellerine belbağı bağlayarak giyerler.

çuñza: Etek, eteklik.

éñil: Üniforma.

galstuk: Kravat.

iç köynek: İç çamaşırı.

iñivaş: elbise, giysi.

iştan: İç donu.

kemer: Kemer.

---

5 Uyġur Tiliniñ İzahliq Luġiti (Qisqartilmiş) Şincan Halk Neşriyatı, s.215, Ürümçi, 1999.
6 Ekinci, Yusuf, Ahilik, Sistem Ofset Yayınları, 4. Baskı, s. 90, Ankara, 1993.
7 Uyġur Tiliniñ İzahliq Luġiti (Qisqartilmiş) Şincan Halk Neşriyatı, s.215, Ürümçi, 1999.
8 Atalay Besim, Divânü Lügat-it-Türk Tercümesi, TDK Yayınları, C.3, s. 28, Ankara, 1986.

kemzel: Ceket.

kestüm: Ceket.

köynek: Gömlek.

laçiq: Kadın örtüsü.

lata: Kadınların pılı pırtısı.

lazim: Kadın pantolonu.

leçek: Kadın baş örtüsü

lépez: Kuşak, kemer.

limçe: Kadınların giydikleri ince paltodur. Doğu Türkistan'ın güneyinde genç kadınlar giymektedir.[9]

lipez: Bk. lépez.

moyiyuñ: Kazak, örme yelek.

peley: Eldiven, ellik.

pelto: Palto.

pentuq: Önlük, peştemal, göğüslük.

périce: Cüppe.

peşmek: Yelek.

peşmet: Ceket.

peştan: Önlük.

postum: Kürk, kışlık palto, gocuk.

pota: Kuşak.

qolqap: Eldiven.

savut: Zırh.

sirmaq: Astarı vatkalı iş ceketi.

sürtküç: Paçavra, kadınların pılı pırtısı.

şalvur: Şalvar, geniş pantolon.

şim: Pantolon.

tambal: İç donu, don.

xalat: Cüppe.

yektek: Gömleğe benzer giysi.

yépinça: Örtü, giysi.

Ayak Giyimleri:

Uygur ayak giyimleri yazlık ve kışlık olarak ikiye ayrılır. Ayak giyimleri çok çeşitli olsa da "ötük" diye adlandırılan ve çok çeşidi bulunan çizme önemli bir yere sahiptir. Ötük yapılırken iç tabanı ile dış tabanı arasına "ġacildaq" adı verilen bir deri parçası konur. Anadolu'nun pek çok yerinde de çizme ve mestlere cıyırdak[10] adı verilen bir deri parçası konur. Bu uygulamanın nasıl ve neden yapıldığını derlemelerim sırasında şu şekilde tespit ettim: "Cıyırdak elvan adı verilen keçi derisinden yapılır. Oval

[9] Kasimiy, İslamcan, (çev. Soner Yalçın) Uygur Millî Giyimleri, Devran Matbaacılık, s.30, Ankara, 1996.
[10] Derleme Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 2009, C.3, s.945.

biçimde kesilen deri parçası gazyağında bekletilir ve çizmenin iç tabanı ile dış tabanı arasına tahta çivi ile çakılır. Ortasına bir kesik atılır ve çekicin sapı ile parlatılıp kayganlaştırılır. Cıyırdaklı çizmeyi ve mesti özellikle toplumda aksakal diye tabir edebileceğimiz kişiler giyer. Onların geldikleri ayak seslerinden belli olur. Böylece daha genç yaşta olanların, özellikle de kadınların derlenip toparlanmalarına imkân sağlanmış olur." Anadolu coğrafyasında üretilen çizme ile Doğu Türkistan'da üretilen ötük arasında kültürel ilgi dikkati çekmektedir.

Ayrıca bu üretim şekli arasındaki ilgiden başka Türk deyimleri ile Uygur deyimleri arasında semantik bir ilgi görülmektedir: Türkçede kullanılan "İki ayağı bir pabuca sokmak"[11] ile Uygurcada kullanılan "İki putumni bir ötükke tiqti." buna güzel bir örnektir.

Uygurlar ayağı sıcak tutup nemden korumanın sağlam kalmanın önemli bir yolu olduğu inancını taşırlar. Bu sebeple her mevsim kadın erkek herkes çizme veya mest giymeyi adet haline getirmişlerdir. Uygurların bu geleneksel anlayışı Anadolu insanı tarafından "Ayağını sıcak tut, başını serin; gönlünü ferah tut düşünme derin."[12] biçiminde ifade edilmektedir.

başmaq: Terlik, yazlık ayakkabı.

betinke: Potin, kundura.

boqquç: Bağlama, çorap bağı.

botinka: Bk. betinke.

çoruq: Çarık.

dist: Ökçe.

kalaş: Galoş, ayak lastiği.

keş: İnce köseleden yapılan düşük ökçeli, burnu kalkık genellikle ev ya da avlu gibi yerlerde giyilen bir çeşit terlik. Yaygın bir şekilde kullanılır.

Keş bazirida qalmak: Belli bir işte en arkaya kalmak, sona kalmak.

Keşini toġrilimaq: Kaçarcasına gitmek.

Keşini qoltuqlimaq: Kötü bir duruma düşmek, sürülmek.

Keşini qoltuqiġa qisturup qoymaq: Sürmek, kovmak, başından atmak.

Keşini qéqip: Hiçbir şeye sahip olmayan, züğürt.

Keşiniñ çüşüp qalġiniġa qarimay: Kötü bir durumda çok acele davranma.

Keşiniñ soñida nas kap étidiġan: Art niyetli, fasık, hilekâr.

mese: Çizme. Daha çok yaşlılar tarafından giyilir. Bazen lastik ayakkabıyla giyildiği olur. Anadolu'daki mestin benzeridir.

meyse: Bk. mese.

müze: Çizme, ayakkabı.

ötük: Çizme. Ötük, Türkiye Türkçesi ağızlarında edik[13] biçiminde kullanılıyor ve " 1. Köylü çizmesi, 2. Patik, çocuk ayakkabısı, 3. Mest, 4. Yünden örülen çok kısa konçlu çorap, 5. Köylü yemenisi, pabuç, 6. Terlik, 7. Ayakkabı, 8. Fotin, 9. Karda yürümeye yarayan ayakkabı" anlamlarına sahip. Edik kelimesi hedik[14] biçiminde de kullanılmaktadır.

11 Metin Yurtbaşı, Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü, İkinci Baskı, s. 284, Ankara, 1996.
12 Aksoy, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, C. 1, Ankara, 2010.
13 Derleme Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 2009, C.3, s.1664-1665.
14 Derleme Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 2009, C.3, s.2327.

Ötük sözcüğüyle ilgili olarak H. Eren, kelimenin kökenini belirmeden "edik:1. Yumuşak ve renkli sahtiyandan yapılmış yarım konçlu lâpçın; 2. Kısa çizme"[15] anlamlarını veriyor. A.Tietze, "edük/edik: Köylü çizmesi."[16]anlamını veriyor. S. G. Clauson, "etük (edük): Bot ve terlik."[17] anlamlarını veriyor. T. Gülensoy, "edik (~hedik): Pabuç." anlamını veriyor. ET: etük, edük; OT: etik, etük (DLT) biçimlerini vererek hedik'teki baştaki h'nin ikincil bir ses olduğunu belirterek Blësing ve Dankoff'un Ermenice hedik kelimesine dayandırmalarını yanlış buluyor. Gülensoy ötük sözcüğünün *ötlüg<öt: delik, çukur+lüg) delikli, delinmiş."[18] biçiminden gelmesinin muhtemel olduğunu belirtiyor.

Ötük sözcüğünün ET: etük, edük'ten gelmiş olması gerekir. Yeni Uygur Türkçesinde ilk hecede e>ö[19] ünlü değişmesi görülen bir hadisedir: temür>tömür, eksük>öksük. Dolayısıyla ET: etük, edük biçimlerinin Yeni Uygur Türkçesinde ötük olduğu kanaatindeyim.

paşna: Ökçe.

paypaq: Çorap.

pétek: Ayak tabanlığı.

petinge: Ayakkabı.

pevez: Ayaklık, kolluk.

pima: Keçe çizme.

popuç: Terlik.

qata: Ökçe.

qonca: Çizme koncu

séke: Konç, çizme koncu.

şiblit: Ayakkabı.

xey: Ayakkabı.

Baş Giyimleri:

boqapaq: Maske.

boquş: Bağ, kaytan.

boyunbaġ: Atkı, eşarp.

çaçbaġ: Gelinin baş örtüsü.

çümbel: Peçe, örtü, perde.

çümbet: Bk. çümbel.

doppa: Kadın ve erkeklerin yaz mevsiminde giydikleri pamuktan yapılan güllü ve gülsüz başlık. Çok çeşidi olan doppalar içinde en yaygını badam doppadır ve Uygurların sembolü haline gelmiştir. Şekil olarak da kümbet mimariye benzer bir görüntüsü vardır.

Doppa çeşitleri[20]: 1. Badam doppa, 2. Çimen doppa, 3. Gilem Doppa, 4. Kaşgar Toluma Doppa, 5. Sidam doppa, 6. Sidam Kadak Doppası, 7. Altun Kadak Doppa, 8. Altun Taç Kaş Doppa, 9. Gilem Taç Doppa, 10. Menpu Doppa, 11. Sedef Doppa, 12. Mervayit Doppa, 13. Turpan, Ku-

[15] Eren, Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1999, s.129.
[16] Tietze, Andreas, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Simurg Yay.,İstanbul-Wien, 2002, C.1, s. 689.
[17] Clauson, S. G., An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, At The Clarendan Pres, 1972, s. 50.
[18] Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 2011, C.1, s. 318.
[19] Öztürk, Rıdvan, Yen, Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay.,2. Baskı, Ankara, 2010, s.13.
[20] Kasimiy, İslamcan, age., s.11-15, Ankara, 1996.

mul Güllü(k) Doppası 14. Turpan Dokulma Doppası 15. Posma Doppa, 16. Şapak Doppa, 17. Selle Doppa, 18. Zer Doppa, 19. Beyler Doppası

Doppa ile ilgili deyimler:

Doppisi çüşse xudaniñ yérige çüşidu[21] (Yeri yurdu, malı mülkü olmayan kişi).

Doppisi suġa çilaşmaq (Herhangi bir işte başarısız olmak)

Doppisiġa cigde taşlimaq / Doppisiġa cigde salmaq: Başkalarını kandırmak.

Doppisiġa cigde çüşmek: Başkaları tarafından aldatılmak.

Doppisini asmanġa atmak: Çok sevinmek. Sandıklı ağzında da takkayı göğe atmak deyimi aynı anlamda kullanılmaktadır.

Doppisini al dése béşini alidiġan: Bir işte haddini aşmak. Türkiye Türkçesi söz varlığı içinde yer alan "vur deyince öldürme"[22] yakın anlamda kullanılmaktadır.

Doppisini qirlap yürmek: Gam ve endişeden uzak mutlu olmak.

Doppa kelimesiyle ilgili olarak T. Gülensoy "Baş giyimi" < Moğ. Topi (Kow., 1818) ~ tobi (Çağ.) anlamını veriyor. Doppa kelimesinin Moğolca "dobu /dov/ is.: tepe, tümsek, tümsek yer, yuvarlak tepecik veya dobuy (dovoyh) [=tobuy-] geçsz. f. : kabarık, çıkıntılı, fırlak veya çıkık olmak; şişmek, kabarmak"[23] kelimeleriyle ilgili olabileceğini düşünmekteyim.

duyulġa: Miğfer, başlık, tolga.

qalpaq: Beyaz doğal keçeden yapılan ve çevresine kadifeden kumaş dikilen bir baş giysisidir.

lüñge: Boyun atkısı, eşarp.

malixay: Kışlık şapka, kürk şapka, kalpak.

niqap: Maske.

perence: Peçe.

selle: Sarık.

taqi: Takke.

taqiye: Bk. taqi.

telpek: Kadın börkü.

Telpek, Kériye bölgesindeki kadınlara has bir baş giyimidir. Kériye bölgesinin simgesi sayılmaktadır. Başka bölgelerde pek görülmez. Kériye bölgesindeki geleneksel el sanatları ürünleri arasındadır.[24]

tumaq: Uygurların geleneksel kışlık baş giyimidir. Deriden yapılan tumağın çok çeşidi vardır. Yirmi santimden kırk santime kadar olabilir.

Tumaq çeşitleri: Tumaklar yapılış özelliklerine, biçimlerine ve kullanıcılarına göre çok çeşitlidir: 1. Yeñisar Tumiqi, 2. Selle Tumak, 3. Artuş Taġ Tumiqi, 4. Serpuş Tumaq, 5. Qama Tumaq, 6. Kula Tumaq, 7. Tulke Tumaq, 8. Artuş Tumiqi, 9. Köpe Tumiqi, 10. Kaşgar Ayallar Tumuqi, 11. Hanzade Tumaq, 12. Hoten Ayallar Tumiqi, 13. Söser Tumaq, 14. Kériye Tumiqi, 15. Herbiyçe Tumaq.

Tumaq kelimesinin to-m+(a)k biçiminden ilk hecedeki geniş ünlünün darlaşması neticesinde tumaq biçimine geldiğini düşünmekteyim. Tumağın şekli de bu görüşümüzü destekler biçimdedir.

---

21 Uyġur Tiliniñ İzahliq Luġiti, Milletler Neşriyati, C.3, s.92-93, 1992.

22 Yurtbaşı, Metin, Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü, İkinci Baskı, s. 491, Ankara, 1996.

23 Lessing, Ferdinand, D., (çev. Günay Karaağaç) Moğolca-Türkçe Sözlük 1, TDK Yay., Ankara, 2003, s.406.

24 Raxman, Abdukérim-Hemdulla, Reveydulla-Xuştar, Şérip, Uyġur Örp-Adetliri, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, Ürümçi, 1996, s.21.

posma: Gecelik, pamuk şapka.

romal: Baş örtüsü.

SONUÇ

1. Uygur giyecek adalrıyla ilgili yaptığımız taramada 27 kumaş çeşidi , 45adet üst ve iç giyim, 22 ayak giyimi, 18 baş giyimi tespit edilmiştir.
2. Uygur giyecekleri zengin millî motifler taşımakla birlikte ilişki içinde olduğu kültürlerden de etkilenmiştir. Bu nedenle Uygur kıyafetlerinin bir kısmı, başta diğer Türk toplulukları olmak üzere, komşu kültürlerle ortaktır.
3. Uygur giyecek adları Türkçe kökenli kelimelerden başka Arapça, Çince, Farsça, Moğolca ve Rusçadan gelmiş kelimelerden oluşmaktadır.
4. Bu adlar tamamen yabancı olabildiği gibi yabancı kök + Türkçe ek biçiminde de karşımıza çıkmaktadır.
5. Uygur giyecekleri pamuk, yün ve deri gibi yerel kaynaklara dayalı hammaddelerden üretilmektedir.
6. Uygur giyecekleri kimi durumlarda sosyal mevki, cinsiyet ayrımı veya bir mensubiyet sembolü olarak kullanılmaktadır.
7. Uygur kıyafet kültürü ve bu kültürün etrafından oluşan edebî ürünlerin bir kısmı Türkiye Türklerinin de ortak kültürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzak ayrı iki coğrafyada yaşayan iki Türk topluluğu pek çok konuda olduğu gibi giyim kuşam kültüründe de ortak değerlere sahiptir.
8. Popüler kültürün etkileriyle geleneksel Uygur kıyafetleri de kaybolmaya başlamıştır.

KAYNAK KİŞİLER

1. Nazik Çakmak (85), merhume.
2. İbrahim İndere, Afyonkarahisar'ın Sandıklı ilçesinde yaşıyor. 82 yaşında ayakkabı imalatçısı.
3. Hüseyin Kozan (68) Afyonkarahisar'ın Sandıklı ilçesinde yaşıyor. Kalaycı ve bakırcı.

KISALTMALAR

bk. : Bakınız
C. : Cilt
çev. : Çeviren
DLT : Divânü Lügati’t-Türk
ET : Eski Türkçe
OT : Orta Türkçe
s. : Sayfa
S. : Sayı
Yay. : Yayınevi
age. : Adı geçen eser

KAYNAKÇA

Aksoy, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, C. 1, 2010.

Atalay Besim, Divânü Lügat-it-Türk Tercümesi, TDK Yayınları, C.3, s. 28, Ankara, 1986.

Clauson, S. G., An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, At The Clarendan Pres, s. 50, 1972.

Derleme Sözlüğü, TDK Yay., C.3, Ankara, 2009.

Ekinci, Yusuf, Ahilik, Sistem Ofset Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1993.

Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK Yay., C.1, s. 318, Ankara, 2011.

Kasimiy, İslamcan, (çev. Soner Yalçın) Uygur Millî Giyimleri, Devran Matbaacılık, Ankara, 1996.

Lessing, Ferdinand, D., (çev. Günay Karaağaç) Moğolca-Türkçe Sözlük 1, TDK Yay., s.406, Ankara, 2003.

Marco Polo, (çev. Hugh Murray) The Travels of Marco Polo, Harvard College Library, From 4.The Bequest of George Francis Parkman (Class of 1844) of Bostan.

Ögel, Bahattin, Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 5, Ankara, 1978.

Öztürk, Rıdvan, Yen, Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay., 2. Baskı, s.13, Ankara, 2010.

Raxman, Abdukérim-Hemdulla, Reveydulla-Xuştar, Şérip, Uyġur Örp-Adetliri, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, Ürümçi, 1996.

Tietze, Andreas, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Simurg Yay., C.1, s. 689, İstanbul-Wien, 2002.

Uyġur Tiliniñ İzahliq Luġiti (Qisqartilmiş) Şincan Halk Neşriyatı, s.215, Ürümçi, 1999.

Uyġur Tiliniñ İzahliq Luġiti, Milletler Neşriyati, C.3, s.92-93, 1992.

Yatsenko, Sergey A., (çev. Hicran Karataş) Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 3, S. 11, s.2.

Yurtbaşı, Metin, Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü, İkinci Baskı, Ankara, 1996.

REFİK HALİT KARAY'IN *SÜRGÜN* ROMANINA YANSIYAN TÜRKÇE SEVDASI

Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU
Uludağ Üniversitesi, alevsinar@uludag.edu.tr

ÖZET

1913 yılında Sinop'a, 1922 yılında Beyrut'a sürülen Refik Halit yaşadığı vatan hasretini roman ve hikâyelerinde kendisi gibi sürgüne maruz kalan kahramanları vasıtasıyla okuyucuya yansıtır. Pek çok eserinde anadilinin konuşulmadığı diyarlarda vatan hasreti çeken ve aidiyet duygusu hissedemeyen insanın yaşadığı travmayı anlatır. Bu çalışmada konuyu en geniş şekilde işlediği *Sürgün* romanı üzerinde durulacak, bu roman ve yazarın dil ile ilgili yazılarından hareketle anadili Türkçeye duyduğu derin bağlılık ve sevgi ile bu sevdanın onu nasıl vatanına ve kendi kültürünün değerlerine götürdüğü gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Refik Halit Karay, dil, Türkçe, *Sürgün*

ABSTRACT

Refik Halit Karay was exiled to Sinop in 1913 and to Beyrut in 1922. He exposed his homesick to readers with his novels and short stories' charecters. He tells places where people don't speak native language and their homesick , their sense of belonging and man's trauma. In this paper, the widest range of subject that the novel Sürgün will be explained. Refik Halit Karay's deep devotion and love of native language will be showed by his novel and his articles about his native language and in this paper will show that his devotion and love how carried him to his country and his cultural values.

Key Words: Refik Halit Karay, language, Turkish, *Sürgün*.

Servet-i Fünûn dergisinde gazeteciliğe başlayan, Edebiyat-ı Cedide'nin büyük üslûpçusu Halit Ziya'dan etkilenen ve ilk kalem tecrübelerini Fecr-i Âti topluluğu mensubu olarak gerçekleştiren Refik Halit Karay; Türkçeyi seven, iyi bilen ve en başarıyla kullanan yazarlardandır. Anadilinin hem ferdî hem de sosyal kimliği, aidiyeti yansıttığını gayet iyi bilir. Çünkü hayatının bir döneminde böyle bir aidiyetsizliği, kimliksizliği anadilini bilmediği insanlar arasında yaşamaya mecbur kaldığında bizzat kendisi hissetmiştir.

Refik Halit Karay hayatının iki döneminde sürgün cezasına çarptırılır[1]. İlk olarak 1913 yılında Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi bahane edilerek İttihat ve Terakki tarafından Sinop'a sürülür; Sinop'tan 1916 yılında Çorum'a, Çorum'dan kendi isteğiyle Ankara'ya, Ankara'dan da Bilecik'e nakledilir. Bu ilk sürgün memleket sınırları içindedir, Refik Halit'in Anadolu'yu yakından tanımasını ve büyük gözlem gücüyle hikâyelerine malzeme toplamasını sağlamıştır. Refik Halit'i asıl yaralayan ikinci sürgündür. Posta Telgraf Umum Müdürü iken Damat Ferit Paşa'nın emriyle Mustafa Kemal'in haberleşme imkânlarını engellemesi, bir İttihatçı hareket zannettiği Milli Mücadele'nin karşısında yer alması ve *Peyam-ı Sabah* gazetesinin başyazarı olarak Milli Mücadele'nin aleyhinde yazması onun yüz ellilikler listesinde yer almasına sebep olmuştur. Refik Halit 1922 yılında İngiliz sefaretinin yardımıyla bindiği bir gemi ile Beyrut'a kaçar. TBMM tarafından kabul edilen 29 Haziran 1938 tarih ve 3527 sayılı af kanununa kadar yurt dışında kalan Refik Halit vatan hasreti çekmiş, anadili olan Türkçeye duyduğu bağlılıkla hasretini gidermeye ve milli kimliğini korumaya çalışmış ve Hatay'ın Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katılması için mücadele etmiştir.

---

[1] Soyadı kanunu çıkarken kaleme aldığı "Soyadı" başlıklı mizahi yazısında Refik Halit mensup bulunduğu aile dolayısıyla "Karay" soyadını almayacak olsa kendisi için en uygun soyadının "sürgün" olduğunu belirtmektedir. ("Soyadı", Bir Avuç Saçma, İnkılâp Yayınları, s. 125-128, İstanbul, 2009)

Refik Halit yaşadığı vatan hasretini roman ve hikâyelerinde kendisi gibi sürgüne maruz kalan kahramanları vasıtasıyla okuyucuya yansıtır. *Sürgün*, *Dişi Örümcek*, *Yer Altında Dünya Var* adlı romanları ile "Yatık Emine", "Eskici", "İstanbul", "Akrep", "Zincir", "Köpek" gibi hikâyeleri onun anadilinin konuşulmadığı diyarlarda vatan hasreti çeken ve aidiyet duygusu hissedemeyen insanın travmasını anlattığı metinlerdir. Bu çalışmada yukarıda söz geçen metinlerden konuyu en geniş şekilde işlediği *Sürgün* romanı üzerinde durulacak, bu roman ve yazarın dil ile ilgili yazılarından hareketle anadili Türkçeye duyduğu derin bağlılık ve sevgi ile bu sevdanın onu nasıl vatanına ve kendi kültürünün değerlerine götürdüğü gösterilmeye çalışılacaktır.

1941 yılında yayınlanan *Sürgün* romanında siyasi bir faaliyete karışmadığı, "politikacı ve partici" olmadığı, millî harekete karşı bir mücadelede yer almadığı halde nüfuzlu bir polis komiseriyle yaşadığı tartışma neticesinde Beyrut'a sürülen 50 yaşındaki Yüzbaşı Hilmi Efendi'nin vatanından ve ailesinden uzak, gurbette geçirdiği ıstıraplı hayat anlatılmaktadır. Hilmi Efendi için bu sürgünün en acı ve ağır bedeli biricik kızı Seher ile Halep'te karşılaşması ve onu fuhuş batağının içinde bulmasıdır. Gençliğe henüz adım attığı, her türlü süse ve gösterişe özenmenin yoğun olduğu bir dönemde, üstelik işgal İstanbul'unun manevi çöküşü içinde bilinçsiz bir annenin yanında, baba otoritesinden uzak kalarak süfli bir adam olan tiyatrocu Kani'ye kanan ve Kani tarafından batağa itilen ve ruhsal dengesi kullandığı uyuşturucunun da tesiriyle tamamen bozulan Seher'in düşkünlüğünü Hilmi Efendi romanın en sonunda görür. Kızının felâketi, sürgün yıllarının yorduğu kalbinin durmasına neden olur. Beyrut'ta vapurdan indiği andan itibaren İstanbul'da kalan ailesini düşünen, özellikle Seher için endişelenen Hilmi Efendi, kızının fuhuş ve uyuşturucu batağına düşeceğini asla aklına getirmemiştir. Ailesinden uzak kalmanın verdiği acıyı bastıran başka bir acı ile karşılaşmıştır sürgünde. Yabancı bir diyarda olduğunu ona derinden hissettiren bu acı farklı bir dilin konuşulmasıyla ortaya çıkar. Daha vapur Beyrut'a yanaşırken Hilmi Efendi'nin kafasındaki soru "hangi dilden konuşacağı, bu yabancı diyarda derdini nasıl anlatacağı"dır. Bu korkuyla, ayağını Beyrut toprağına basmaktan dahi ürker. Vapurdan inip bir mavnaya binildiğinde Hilmi Efendi anlamadığı bir dil ile konuşan kürekçilerin, hamalların, yolcuların yaygarasından sersem olur. Onların konuşmalarından bir kelime bile anlamamıştır. Halini kimseye anlatamayacağına hükmeder. Tek ümidi Türkçe konuşan birine rastlamaktır.

Bu gurbet diyarında onunla ilk Türkçe konuşan gümrükte görevli olan Ermeni asıllı bir Fransız olur. Bu, dostane bir konuşma değildir. Hilmi Efendi'nin Beyrut'ta en büyük çabası lisanından anlayan bir dost bulabilmek olur. Beyrut'a geldiğinin 20. gününde böyle birine, eski bir tanıdığına rastlar. Bu eski tanıdık İttihat ve Terakki'nin inatçı muhaliflerinden olan Hürriyet ve İtilafçı Abdi'dir. Yabancı diyarda karşılaşan farklı siyasi görüşlere sahip bu iki Türk "kırk yıllık ahbap", "öz kardeş" gibi birbirlerine sarılır ve gün boyu sohbet ederler. Hilmi Efendi hiç tereddüt etmeden Apti'nin arkadaşlarıyla birlikte yaşadığı yarı yıkık medreseye taşınır. Onun için önemli olan Türkçe konuşup derdini anlatabileceği insanlarla bir arada olmaktır. Bu vesileyle vatanına duyduğu özlemi azaltabileceğini ve Beyrut'a ısınabileceğini sanır. Ancak Apti, Daim Bey, Harputlu Nuri Hoca ve Şair Kenan'ın siyasi fikirleri Hilmi Efendi'den çok farklıdır. Sadece siyasetten bahsetmekten hoşlanan bu isimler, Büyük Taarruz Başladığı, İzmir düşman işgalinden kurtulduğu ve Lozan'da görüşmeler sürdüğü halde (Buna göre tarih 1922 sonudur.) hür ve tam bağımsız bir devlet kurma imkânını hâlâ göremez, "*Sevr muahedesini mumla arayacağız!*" (s.26) diyerek Hilmi Efendi'nin sinirlerini alt üst ederler. Buna rağmen, her işten kötü neticeler bekleyen ve normal şartlar altında dost olamayacağı bu dört Hürriyet ve İtilafçıya Hilmi Efendi sırf Türkçe konuşabilmek için bir süre tahammül eder. Bu arada gazoz satmak için sokaklarda dolaştıkça kulağına Türkçe konuşmalar çarpmaya başlar. Türkçe konuşan bir hamalın, yaşlı bir kadının ya da Türkçe şakalaşan gemi amelesinin sesini duydukça keyfi yerine gelir. Ancak bazen de Türkçe konuşuluyor vehmine kapıldığı olur. Böyle anlarda ise canı sıkılır.

Hilmi Efendi yarı yıkık medresedeki Türklerle anlaşamayıp onlardan uzaklaştıktan sonra rençberlik yapmaya başlar. Türkçe konuşan Boğos Ağa, Hilmi'nin yeni can dostu olur. Bu Ermeni ve ailesi ona en azından içki sofrasında iken yabancı bir diyarda olduğunu unuttururlar. Türkiye'den tanıdığı Binbaşı Şakir ile karşılaşınca Hilmi büsbütün şaşırır. Gurbette olduğu halde Şakir Bey, kızının yaptığı parlak bir izdivaç sayesinde gayet rahat ve refah içinde bir hayat sürmektedir. Gösterişe dönüşmüş olan bu refah Hilmi Efendi'nin Şakir'den çok çabuk uzaklaşmasına neden olur.

Hilmi Efendi'nin Beyrut'taki hayatının en önemli dönüm noktası Şehzade Keramettin Efendi ile karşılaşıp onun maiyetine girmesidir. Hem doyasıya Türkçe konuştuğu bu ortam hem de benzer kaderi paylaştığı bir hanedan mensubuyla kurduğu bu yakınlık vasıtasıyla vatan hasretinin en aza indiği bu dönem Hilmi Efendi'nin en mutlu, en rahat, en ferah günleridir. Özellikle Suzidil adlı bir cariye Hilmi'deki vatan hasretini avutan en büyük teselli olur. Suzidil'in her yüzüne bakışta gözünde Anadolu canlanır. Suzidil'e asla dillendirmediği bir aşkla bağlanır. Suzidil'in de Hilmi için aynı duyguları beslediği anlaşılmaktadır. Gurbette böyle karşılıklı, masum ve söze dökülmeyen bir sevgiyi tatmak Hilmi Efendi'nin üzerinde adeta bir sihir, bir tılsım etkisi yapar. Onun dayanıklılığını arttırır. Uzakta bıraktıklarının, karısı ile kızının hasretine bu aşk ile tahammül eder. Suzidil'in Keramettin Efendi ile birlikte Mısır'a gitmesi Hilmi'yi tamamen yıkar. "Yurt gurbetine" bir de "aşk gurbeti" eklenir.

Hilmi Efendi'nin Beyrut'tan sonraki durağı Şam'dır. Trenden iner inmez Merce Meydanındaki kahvelerden dış görünüşüyle memleketindekilere en fazla benzeyenini seçer ve içeri girer. Beyrut'ta hayatını Türkçe konuşanlarla kesiştirmeyi başaran Hilmi Efendi'nin Şam'da da ilk düşüncesi bir memleketlisini bulabilmektir. Girdiği kahvede "*Türkçeyi unutmamış olan*", "*Türklüğe hor bakmayan*" (s.88) bir hemşehri araştırır. Etrafta Türkçe bilen biri olup olmadığını sorar. Hilmi'nin Şam'da bulunduğu esnada Türkiye'de artık cumhuriyet ilan edilmiş ve Şam'da bir Türk konsolosluğu açılmıştır.

Kahvede her içeri gireni memleketlisi sanarak heyecanla uzun süre bekler Hilmi Efendi. Sonunda *Akşam* gazetesi okuyan birini görüp kendini takdim eder. Büyük bir şaşkınlıkla bu şahıs tarafından tanındığını, hakkında bilgi toplandığını, sürgündeki hayatının da takip edildiğini öğrenir. Bu şahıs, "emniyet-i umumiye sabık şube müdürlerinden Boşnak Gözlüklü İhsan" olarak kendini tanıtır. Ve Hilmi Efendi bazı sürgünlerin cumhuriyet karşıtı bir hareket içinde yer alıp teşkilatlanmaya çalıştıklarını anlar. Kızı Seher'in ahlâk dışı bir hayatın içinde olduğunu[2] ondan öğrenir. Ancak Gözlüklü İhsan'ın, ailesi hakkında verdiği bu özel bilgi üzerinde düşününce onun muhalif görünerek etrafındakileri kontrole memur edilmiş bir ajan olma ihtimalini de hesaba katar. Bir ara eski padişahlardan birinin torunu ile tanışıp onun maiyetine girer ve Hindistan'a gider. Hindistan'dan Şam'a döndüğünde bu gurbet diyarında güvenebileceği tek şahıs olan İrfan ile tanışır. İrfan, Halep civarında babadan kalma geniş bir çiftliği kurtarmak için Şam'dadır. Şam'dan Halep'e geçen İrfan, Hilmi Efendi'yi hemen buraya çağırır. Çünkü şehirde Türkçe konuşanlar fazladır ve Hilmi Efendi bu konuşmaları duydukça gurbete düştüğünü unutacaktır. Ancak Hilmi Efendi'nin yaşamı Halep'te kızı Seher ile karşılaşmasıyla sona erer.

Bilindiği gibi anadili kişinin iletişim aracıdır. Kişi derdini, sıkıntısını, mutluluğunu, ihtiyaçlarını, tüm duygu ve düşüncelerini anadili ile rahatça ifade eder. Hilmi Efendi'nin anadili Türkçedir. Oysa sürgün olarak gittiği yerlerde yaşayanların anadili Arapçadır. Hilmi Efendi'nin sürekli Türkçe konuşan birilerini araması öncelikle kendini rahatça ifade edebilmek, söylediklerinin karşısındaki tarafından anlaşılması ve bu vesileyle hayatını sürdürebilmesi içindir. Türkçe birdenbire Hilmi Efendi'nin hayatındaki en önemli unsur haline gelir. Roman kahramanı olarak Hilmi Efendi Türkçe vasıtasıyla millî kimliğini korumaya çalışır. Anadili başka bir kültürün, başka bir gelenek ve göreneğin içinde kendi kültü-

[2] Refik Halit Suriye'de bizzat düşmüş Türk kadınları ile karşılaştığını ifade eder. Savaş sırasında batağa düşen roman kahramanı Seher de cephe gerisindeki bu kurbanların temsilcisi olarak esere yerleştirilmiştir.

rünü, kendi gelenek ve göreneklerini kaybetmesini engeller; anılarını, mazisini, değer yargılarını, karakterini, dünya görüşünü korumasını sağlar. Hilmi Efendi anadilini bilen insanları arayıp, onlarla bir arada bulunarak ötekileşmekten kurtulmaya çalışırken farklı bir memlekette, farklı sosyal ve kültürel değerlerin hakim olduğu yabancı bir çevrede yaşamak zorunda kalan, ötekileştirilen ve vatanlarına duydukları hasreti anadilleriyle gidermeye çalışan tüm gurbete düşenlerin temsilcisi haline dönüşür.

Sürgün romanında Hilmi Efendi aracılığıyla anadilinin anlamını, anadilinin vatan duygusu ve sosyal kimliğin ifadesi olduğunu gösteren Refik Halit aynı mesajı son derece etkili bir şekilde "Eskici" ve "İstanbul" adlı hikâyelerinde de vermiştir. Ders kitaplarına da girmiş olan meşhur "Eskici" hikâyesinde gurbete düşmüş olan Hasan adlı bir çocuk ile ayakkabı tamir ederek gurbette geçimini sağlamaya çalışan yaşlı bir eskici arasındaki samimi, yürek yaralayıcı ve okuyucunun da kahramanlar gibi bitmesini istemediği dramatik bir konuşma vasıtasıyla anadilinin birleştiriciliğini vurgular. "İstanbul" adlı hikâyede de yabancılarla bir arada yaşamak zorunda kaldığı için acı ve vatan hasreti çeken kadına "Dilleri dilime uymaz, huyları huyuma" dedirterek dil-gelenek-görenek ve âdet birliğinin ferde sosyal kimlik ve aidiyet duygusu kazandırdığına dikkat çeker.

Sürgün romanındaki Hilmi Efendi bu duyguların ve hasretin en çarpıcı temsilcisidir. O, anadiline ve vatanına duyduğu hasretle normal şartlar altında kendi ülkesinin toprağında asla arkadaşlık kuramayacağı insanlarla sürgünde iken bir arada yaşayabilmiştir. Bu suretle Refik Halit farklı yaş grupları, farklı sosyal-ekonomik ve kültürel çevrelere mensup insanları anadilinin yabancı bir diyarda nasıl bir araya getirebildiğini göstermiş olur. Hilmi Efendi'nin ayrı kaldığı vatanını daima güzellikleriyle hatırlaması da dikkat çekici bir durumdur. Tıpkı yazar gibi romanın kahramanı da vatanının hiçbir olumsuz tarafını aklına getirmez. Ve vatanının güzelliklerini sık sık hatırlayan gurbetzede için anadili onu hasret çektiği ülkeye götüren sihirli bir unsur haline dönüşür.

Eserlerinde sürgün cezasına çarptırılan kahramanları vasıtasıyla yansıttığı bu Türkçe sevdası bizzat yazarın kendisinde mevcuttur. Dilin gayesi olan estetik ve güzelliği daima ön planda tutarak gerçekçi bir anlatımla, tasvirde ayrıntıya dikkat ederek oluşturduğu tumturaklı üslûbunda Refik Halit'in Türkçenin geniş ve zengin imkânlarından yararlandığı görülmektedir. Yazarın Türkçeyi kullanışı o kadar mükemmeldir ki Milli Hareket karşıtı yazıları bile Mustafa Kemal üzerinde etki yapmış, "aleyhimizde fakat güzel" yazdığı kanaati uyandırmış ve Mustafa Kemal'in özellikle Refik Halit'in affedilmesi için girişimlerde bulunmasını sağlamıştır. Refik Halit'in Türkçenin zengin deyimlerine hâkimiyeti, deyimleri sadece yazı ve eserlerinde kullanmayıp yeri geldikçe veya müstakil yazılarında deyimlerin hikâyelerini de anlatması ve bu suretle Türkçenin zenginliğini okuyucuya duyurması dikkat çekicidir[3]. Bunun yanı sıra kelimelerin kökleri üzerinde düşünür, açıklama yapar, bilgisini paylaşır. Dilin keyfi kullanılmasına karşı çıkar. "Lisana Hürmet"[4] adlı yazısı bu bakımdan çarpıcıdır ve Refik Halit'in anadiline duyduğu saygıyı yansıtır. Özellikle gazetecilerin herkesten farklı olmak amacıyla Türkçeyi karmakarışık bir hale soktuklarını belirterek bütün yazar ve gazetecileri Türkçeye hürmet etmeye davet eder. Dil meselesine hars ve medeniyet meselesi olarak baktığı anlaşılan Refik Halit için Türkçeye alışılmamış, lüzumsuz tabirler, soğuk terkipler, kural dışı oluşturulmuş, uydurma kelimeler sokmak dilin zenginleşmesine değil aksine fakirleşmesine yol açar. Fransız şair ve romancısı Abel Bonnard'ın "üslûp, bizzat eser demektir" sözünü benimseyen Refik Halit üslûbu "bir muharririn fikrini anlatmak için lisanda mevcut vasıtalardan istifade ederken kaideye riayet şartıyla kelimeleri seçiş ve o lisanı ihtimam-

[3] "Cemaziyelevvelini Bilirim" (Sakın Aldanma İnanma Kanma, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 137-144); "Gönül Hakkında" (Tanıdıklarım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.160-165) gibi yazıları örnek verilebilir.

[4] "Lisana Hürmet" (Tanıdıklarım, s. 128-134), "İyilik Et", "Bugünkü Sayımız On Altı Sayfa", "Dil Bahsi", (Bir Avuç Saçma, s. 25-30, 137-143, s. 145-154), "Yeni Türkçenin Böylesi" (Bir Ömür Boyunca, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 119 gibi yazıları da Türk dili konusundaki düşüncelerini dile getirdiği yazılarına örnek olarak verilebilir.

la kullanış tarzı"[5] şeklinde tanımlar. Kelime seçimi ve dilin özenle, doğru bir şekilde kullanılması üzerinde hassasiyetle durur. Yabancı dillerden giren kelimelerin yanlış kullanılmasını hoş karşılamaz[6]. Türkçenin yanlış kullanılmasını romanlarında da kahramanları vasıtasıyla eleştirir[7].

Refik Halit vatan toprağına ve mensup olduğu millete duyduğu derin bağlılığı ve bu bağlılığının somut yansıması olan Türkçe sevdasını bir yazısında şu sözlerle ifade etmektedir:

> *" (...) en küçük yaşımdan beri Garplılığı benimsediğim halde Garplıya, ecnebiye ısınamamışım! Isınamayıp da çok soğuk, uzak, somurtkan mı durmuşum? Nefret etmiş, ırkçı kini mi gütmüşüm? Hayır. Kıymetli taraflarını beğenmişim; birçok noktalarda onlara benzemeye de yeltenmişim; sanat metotlarına iyice uymuşum; içlerinden az çok hazzettiklerim de olmuş.*
>
> *Lakin yaşadığım muhitler ve gezip dolaştığım memleketler icabı kendileriyle düşüp kalkmak vesileleri çıkmasına rağmen ekseriya yan çizmişim ve tanıdıklarımdan hiçbiriyle de tam manasıyla kaynaşamamışım.*
>
> *Daha tuhafı gençliğimde bile ecnebi kadınına aşık olmamışım! Önce Türk ve Müslümanı (...) dini dinime, arkasından dili dilime uyanlarını!*
>
> *Bu bakımdan ben doğuştan dindar ve dilciyim. (...) Ben din ve dil tiryakisiyim"* [8].

Refik Halit Karay dil ile kültür, değerler, kökler ve vatan arasındaki sıkı bağı edebiyatın imkânlarını kullanarak anlatmayı başardığı gibi duygu ve düşüncelerini de Türkçenin bütün imkânlarını kullanarak aktarma konusunda da bir dil ustasıdır. Yahya Kemal'in dediği gibi vatanın dilden ibaret kalabileceğini bizzat yaşamış, hissetmiş; bu acı tecrübesinden sonra dil-vatan-kültür ve değerler arasındaki ilişkiyi tamamen kavramış ve eserleri vasıtasıyla da bu sıkı bağı okuyucusuna aktarmıştır.

KAYNAKLAR

Aktaş, Şerif, Refik Halit Karay, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

Karay, Refik Halit, Bir Avuç Saçma, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2009.

Karay, Refik Halit, Bir Ömür Boyunca, İletişim Yayınları, İstanbul,1990.

Karay, Refik Halit, Sakın Aldanma İnanma Kanma, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Karay, Refik Halit, Sürgün, 4. baskı, İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul, 1979.

Karay, Refik Halit, Tanıdıklarım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

5 "Üslûbu Müdafaa", Tanıdıklarım, s.141

6 "Bir Ses, Bir Rayiha ve Bir Hatıra" (İlk Adım, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1941) bu düşüncesini dile getirdiği yazılara bir örnektir.

7 Nilgün, Bu Bizim Hayatımız, Dişi Örümcek, Bugünün Saraylısı, Dört Yapraklı Yonca, Yüzen Bahçe adlı romanları bu bakımdan dikkat çekicidir.

8 Bir Ömür Boyunca, s.69, s.72

UNUTULMUŞ KELİMELER

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA
Kazan Federal Üniversitesi, alyusupova@yandex.ru

ÖZET

Dil daimi bir hareket halindedir, büyür ve gelişir. Bu büyüme ve gelişme evresinde aktif olarak sözlük bünyesinde yer alan sözcükler vardır. Bunun yanı sıra aktif kullanımını kaybetmiş, kullanım sıklığı seyrelmiş leksik birimler de mevcuttur. Dilde aktif olarak kullanılmayan sözler; bir anda yok olup gitmezler. Unutulma sürecine girmiş bu sözcükler dilin kullanıcıları tarafından anlaşılmakta ve edebi eserlerde rastlanmaktadır; ancak bunlar gündelik hayatta kullanımdan kalkmış veya pasifleşmiş leksik birimlerdir. En sonunda da bu tip sözcükler için 'eskimiş' ifadesi kullanılmaya başlanır. Unutulmuş sözcükler arasında devlet düzeni, eğitim öğretim, bilim camiası, yaşam tarzıyla bağlantılı pek çok leksik birim vardır. Bu bildiride; çeşitli sınıflandırmalar yapılarak Tatar dilinde unutulmuş leksik birimlere değinilecek ve örnekler verilecektir.

ABSTRACT

Vocabulary of the Tatar language is constantly changing some of the words that were used very often before, now almost forgotten, while others, on the contrary, are used more and more frequently. Such processes in the language associated with changes in society that it serves: the emergence of a new concept there is a new word, and if society is no longer refers to the definition, it does not refer to the word, which refers to this concept. Words that are not used or used very rarely called outdated, neglected. Forgotten, obsolete words used in different functions. For example, to use for naming objects and events they perform nominative function (in the scientific and historical works, etc.). In literary works on historical themes, this lexicon already performs nominative stylistic function - not only represents reality, but also creates certain color era. Obsolete words can be used in a literary text to indicate the time at which the action occurs. Obsolete words may actually perform and stylistic features, be the means of expression, giving the text a particular solemnity.

АННОТАЦИЯ

Словарный состав татарского языка постоянно меняется: некоторые слова, которые раньше употреблялись очень часто, сейчас почти забыты, другие же, наоборот, употребляются все чаще и чаще. Такие процессы в языке связаны с изменением жизни общества, которое он обслуживает: с появлением нового понятия появляется новое слово; если общество больше не обращается к определенному понятию, то оно не обращается и к слову, которое это понятие обозначает. Слова, которые больше не употребляются или употребляются очень редко, называются устаревшими, забытыми. Забытые, устаревшие слова используются в разных функциях. Например, употребляясь для называния предметов и явлений, они выполняют номинативную функцию (в научно-исторических трудах и т. п.). В художественных произведениях на исторические темы эта лексика выполняет уже номинативно-стилистическую функцию — не только обозначает реалии, но и создает определенный колорит эпохи. Устаревшие слова могут использоваться в художественном тексте для указания на время, в которое происходит действие. Устаревшие слова могут выполнять и собственно стилистические функции, являться выразительными средствами, придавая тексту особую торжественность.

Bir sistem olarak dil daima hareket halindedir, büyür ve gelişir. Dilin bu hususiyeti özellikle leksikoloji dalına özgüdür; çünkü leksikoloji bilimi toplumsal değişimlerden ilk önce etkilenir ve bu değişimlerle birlikte zenginleşir. Kimi zamanda artık kullanılmaz olan veya unutulup giden nesnelere bağlı olarak bunlara karşılık gelen leksik birimler de kullanılmaz olur yani sözcükler de aynı orantıda unutulur ve dilden düşer.

Dilin her büyüme ve gelişme evresinde aktif olarak sözlük bünyesinde yer alan sözcükler vardır. Bunun yanı sıra her zaman da aktif kullanımını kaybetmiş, kullanım sıklığı seyrelmiş leksik birimler de vardır. Onlar 'eski' tabirini alırlar, dilde seyrek kullanılırlar, yavaş yavaş da unutulurlar.

Dilde aktif olarak kullanılmayan sözler; bir anda yok olup gitmezler. Çok zaman söylendiğinde dilin kullanıcıları tarafından anlaşılan bu sözcüklere edebi eserlerde de rastlanır; ancak bu leksik birimler gündelik hayatta kullanılmamaya başlanır, pasifleşirler. En sonunda da bu tip sözcükler için 'eskimiş' ifadesi kullanılır olur.

Sözcüklerin eskime ve unutulma sebepleri çok çeşitlidir. Burada dilbilimi profesörleri ile ilişkili ve onlarla ilişkili olmayan sebepler de vardır. Örneğin, Veli sözü aktif kullanımdan artık çıkmıştır ve onun yerine gubernator denilen Rusça sözcük kullanılmaktadır. Bu söz Tatar dilinde yalnızca kişi adı, soyadı olarak kullanılır olmuştur.

Unutulmuş sözler kökenleri itibariyle de türlü türlüdür. Bunların arasında Arapça-Farsça kökenli alıntılar olduğu gibi en eski Türkçe sözcüklere de rastlamak mümkündür.

Aynı zamanda uzun yıllar unutulmuş olan kullanılmayan pek çok sözcüğün dile dönüşü de gözlenir. Sovyet devrinde Tatar dilinde yok olup giden pek çok sözcük XX. yüzyılın 90'lı yıllarında yeniden Tatar dilinde kullanılmaya başlanır. Örneğin; seyaset (siyaset), möherrir (muharrir), fatir (apartman dairesi, ev) vb. Ancak sözcüklerin her zaman dile dönüşü mümkün olmamaktadır. Bu temelinde linguistik olmayan sebeplerle ilintilidir. Eğer sözün unutulması, yok olup gitmesi linguistik sebeplerle bağlantılı olsa bu birimlerin yeniden aktif kullanıma geçmesi mümkün değildir.

Dilimiz yüzyıllar boyunca türlü değişimlere maruz kalmıştır. Birçok sözcük artık kullanılmamaya başlamış, unutulup gitmiştir. Bu sözcüklerin yerine yeni sözcük birimleri oluşmasıyla birlikte aktif olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sözlüklerde ve deyim sözlüklerinde yer verilmiş olsa da günümüzde artık nadir kullanılan sözcüklerimiz bu noktada büyük önem arz etmektedir. Unutulmuş sözcükler arasında devlet düzeni, eğitim öğretim, bilim camiası, yaşam tarzıyla bağlantılı pek çok leksik birim vardır.

Menzilhane kelimesinin ilk kısmı bize tamamen yabancı gelmektedir. Bu sözcük postane anlamıyla kullanılmıştır. Singarmonizm kanununa boyun eğmemesi onun Arapçadan alınma bir söz olduğunu göstermektedir. Arap dilinde bu "yolcuların bekleme yaptığı yer, misafirhane" anlamında kullanılmıştır. **Hane** birleşimi yardımıyla oluşturulmuş ikinci bir kelime **rekıshane.** Kelimenin birinci bölümü rekıs "dans'' hane ise yer anlamını bildirmektedir. Demek ki **rekıshane "**danslar yapılan ev, yer" anlamına gelmektedir. Bu kelime dilimizde tamamıyla kullanılmamaktadır.

Unutulmuş kelimeler arasında kumaş isimlerini anlatan sözcükler de ilgi çekicidir. Örneğin **bahta, kıtat, alaça, zarbaf**. Bu sözcüklere günümüz Tatar dilinde hiç rastlanmaz. Bu sözcüklerin bazılarına sözlüklerde de yer verilmemiştir. Bazıları hakkında ise kısaca bilgi edinmek mümkündür. Örneğin; **Kıtıt –** kendiliğinden oluşmuş süs, parça gibi ipek dokuma. Bu Çin'den gelmiştir. Daha sonar, Rusya'da ve Kazan'da bu kumaşa benzetip dokunmuş pamuk kumaşa da Kıtat ismi verilmiştir.

Eğitim öğretim, ilim terimlerini bildiren sözcükler arasında **gep, devat, siyah, semih** gibi kelimeler artık unutulmuştur. Farsçadan dilimize girmiş olan **Gep** sözcüğü **Gep koruv, gep satuv, gepleshuv** şekillerinde karşımıza çıkmaktadır, bazı Türk dillerinde ise bu sözün aktif olarak kullanıldığını görmekteyiz **Siyah** sözcüğü Farsça kara demektir. Bu sözcük G. Tukay'ın "Gitmiyoruz" şiirinde de bu manada kullanılmaktadır.

En büyük amacımız bizim: hür memleket-hür Rusya!

Yurdumuzdan ayrılmayız ey kara yüzlüler! (Tukay, 186)

Unutulmuş sözcüklere ek olarak şu örnekleri de vermek mümkündür: **Yav, bi, bazarkan, bakkal, aslamçı, çerik.** Bu sözlerin dil tarihinde kullanımları şöyledir: **Çerik – çiruv** sözcüğün ilk kullanılış biçimidir. Sonradan bu sözcük fonetik değişimler geçirmiş ve çiruge halini almıştır. Çiruv kelimesi

dilde önce aktif olarak kullanılmış daha sonra asker kelimesi ile yer değiştirmiştir. **Aslamçı** asit sözcüğünden gelişmiştir. Şimdi unutulmuş olan bu sözcük önceden iş anlamında kullanılmıştır. **Bi** sözünün de etimolojisi ilgi çekicidir. Bu söz Hunlar döneminden beri bilinen ve kullanılan bir sözcüktür. Bu sözcük Arapça başta olmak üzere başka dillere de girmiştir. Sözcük; kendinden yüksek dereceli, güçlü hükümdara boyun eğen hükümdar anlamında kullanılmıştır**. Bazarkan** sözü dilde unutulmuş, uzun yıllar kullanılmamış olmakla birlikte son yıllarda yeniden görülmeye başlamıştır. Gazete, dergi sayfalarında artık bu sözcüğe rastlanılmaktadır. Farsça alıntı olan bu sözcük; **alış veriş eden, satıcı** anlamına gelmektedir.

Divan sözü "toplantı" anlamında kullanılmıştır. Günümüz Tatar dilinde bu "yumuşak sandalye, koltuk" anlamına gelse de Kazan Hanlığı döneminde devlet kurulu — **divan**, başkan— divanın başında olan kişi olarak adlandırılmıştır. R. Ehmetyanov'un fikrince bu söz Tatar diline Farsçadan girmiştir ve sözcük kökeni itibariyle Farsça **devvana** [yazmak] sözüyle bağlantılıdır. [Ehmetyanov, s.84].

Şu an dilimizde unutulup gitmiş sözlerden **tuv** - bayrak [Т.,т.1, с.379], **brader** – brat' "ağabey" [Т.,т.1, с.185], **burlı** – çalıy' "meşin" [Т.,т.1, с.193], **yalav** – flag' "bayrak" [Т.,т.2, с.314], **magdanus** - pětruşka "maydanoz" [Т.,т.2,с.221], **mihmanhane** – gostinitsa "otel" [Т.,т.2, с.240], **yamin** – prisyaga "yemin" [Т.,т.2, с.326], **yas** – traur' "yas" [Т.,т.2, с.295], **leşker** – voysko "ordu" [Т.,т.2, с.201], **kön çeçegĕ** – nogotki "kadife çiçeği" [Т.,т.2, с.192], **rehim koşı** – pĕlikan' "pelikan" [Т.,т.1, с.543], **saz agaçı** – iva "söğüt" [Т.,т. 1, с.575], **ışık balık** – trĕska "morina" [Т.,т.1, с.42], **kavın agaçı** – tsitronnoye dĕrĕvo "kavun ağacı" [Т.,т.1, с.49], **kavırga balık** – kit "balina" [Т.,т.2, с.73]. M.Nogman bu sözün XVII-XVIII. yüzyıl sözlüklerinde yer aldığını söyler, oysa XIX. Yüzyıl sözlüklerinden K. Nasıri'nin sözlüğünde dahi bu sözcüğe rastlanmaktadır. [Nogman, 78], **kort** – volk' [Т.,т.2, с.87], **kıysı** – abrikos' "kayısı" [Т.,т.2, с.100], **tĕldek** – govorok' "pıtırtı" [Т.,т.1,с.358], **atalık** – otĕçĕstvo "baba adı"Т.,т.1,с.9], **ak diken** –krıjovnik' "bektaşi üzümü" [Т.,т.1,с.57], **kan** – ruda "cevher" [Т.,т.2, с.121], **kuva** – burıy "kahverengi" [Т.,т.2, с.125].. Yukarıda geçen sözcüklerden bazıları Tatar dilinin açıklamalı sözlüğünde esk. Kısaltması ile verilmektedir. Örneğin **yalav** esk. bayrak [ТТАС, т.3,с.632], **yamin** esk. kit. ant [ТТАС, т.3, с.638], **brader** esk. kit. Erkek kardeş [ТТАС, т.1, с.184]. Bu sözcüklerden bazılarına bugünkü Tatar dilinde rastlanmamakla beraber bunların diğer Türk dillerinde kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin, **kıysı** sözü Kumuk, Türk ve Karaim dillerinde aktif olarak kullanılmaktadır [Musayĕv, с.192]. Ama pek çoğu yalnızlık adları bünyesinde korunmuşlardır. Örneğin, Başkordistan (Başkurdistan) sözü bünyesinde **kort (kurt)** sözü yer alır, oysa **menzil** sözü erkek ismi olarak bugün kullanılmaktadır [Sattarov, с.176].

Adarın "dat' obĕd bogu" biçiminde tercüme edilir [О., 1892, 5 с.]. Açıklamalı sözlükte adarın sözü için söz vermek, adak adamak anlamları verilir. [ТТАС, I, 19]. Bu leksik birim Kazan ardı, dağ yanı, Kreşin ağızlarında adak adamak anlamıyla korunmaktadır. [ТТДС, 1969, 22 с.]. Türlü kaza bela ve hastalıklardan [adak adayarak] kurtulabileceği düşünülmüştür. Çoğunlukla "kutsal" mekânlara, örneğin "çeçevnikka" [çasovna] "kilise"ye bir şeyler asmak, "kĕlevlĕ koyĕ"ya para vermek gibi şeylerin fayda sağlayacağına inanmışlardır. [Bayazitova, 1997, 179]. **Atav** sözü – ada anlamını taşımaktadır [О., 1876, 32 с., О., 1892, 24 с.]. Atav sözü XIX. yüzyılda aktif olarak kullanılmaktaysa da bugünkü edebi dilde bu leksik birimleri eski dile ait sözler olarak adlandırmaktayız. [ТТАС, I, 82]. Atav sözü Orenburg, Sırgaç, Kasıym ağızlarında korunmaktadır [ТТДС, 1969, 92]., şimdiki Tatar edebi dilinde ise bu sözcüğün utrav varyantı kullanılmaktadır. **Kırlaç** [Mĕsats] – ay manasındadır [О., 1876, 96 с., О., 1892, 13 6]. Günümüz edebi dilinde kırlaç sözü eskimiş bir söz olarak değerlendirilir, ancak Minzele, Kreşin ağızlarında bu söz 'ay' anlamıyla korunmaktadır; yani soğuk zamanda, keskin soğuk ayı anlamını vermektedir. [ТТДС, 1969, 219]. Açıklamalı sözlükte ise kırlaç sözcüğüne kışın en soğuk ayları (Aralık, Ocak) karşılığı verilmiştir [ТТАС, II, 227]. **Armud** sözü gruşa "armut" manasındadır [О., 1876, 5 с.]. XX. Yüzyılın 80. yıllarına kadar bu söz unutulan leksik birimler grubuna dahil edil-

mekteydi. Ancak 90'lı yıllarda bu leksik birim edebiyatta yeniden kendini göstermeye başladı. **Kotlı** [sçastlivıy] – mutlu anlamındadır [O., 1876, 92 c.]. Bugünkü dilde bu söz eskimiş sözcükler grubundadır. Kot/Kotlı XVII-XIX. yüzyıllarda mutluluk, nur, genç, güzellik, başarı anlamlarında kullanılmıştır [TTAC, II, 168]. Kotlı sözünün "mutluluk" fikrini bildiren anlamının genişlemesi neticesinde iyilik, dilemek, tebrik manaları da ortaya çıkmıştır. Can, canlılık, sağlık, iyilik, mutluluk, sevinç, zenginlik anlamlarıyla eski Türk dilinde ve eski Tatar dilinde kutluk (kadın ismi), kutuk timër (erkek ismi), kotlıkıya, koşlıçuça, koşlıyar – gibi isimler, lakaplarda geçmektedir [Sattarov, 1990, 56]. **Timlan** [drĕbniy muzıkal'nıy instrumĕnt] oyun çalgısı, aracı anlamındadır [O., 1876, 122 c., O., 1892, 196 c.]. Timlan sözü günümüzde edebi dilde de diyalektlerde de kullanılmamaktadır. Açıklamalı sözlükte timlan sözü özel bir terim olarak açıklanmaktadır, süslü foton, süslü tahta, bordür anlamları verilmektedir. [TTAC, III, 100]. **Atlanma** [mĕrit' şagom] — adımla anlamıyla verilir [O., 1876, 92 c., O., 1892, 24 c.]. Bu leksik birim edebi dilde de diyalektlerde de bugün kullanılmamaktadır. Sözcüğün temelinde atlav (yürüme, gitme, adımlama) fiili yatar ve adımlayarak ölçme manasını bildirmektedir [TTAC, I, 85]. **Butım** [Vodyanoy] — "su anası" anlamını vermektedir [O., 1876, 61 c.]. Günümüz edebi dilinde de bu söz unutulan sözcükler grubunda yer alır; ancak pek çok ağızlarda, türlü fonetik varyantlarda, kendi manasını korumaktadır. Örneğin, Kreşin Tatarları butış, Mariler Votım, Vodaj, Vadaş, Vodoş, Çuvaşlar Vutaş, Votaş, Vutoş biçiminde ev sahibi, ormanın sahibi, su anası, yer anası gibi mitolojik imajları adlandırırlar. Bu leksik birimlerin ilk varyantlarına (otaş / utoş / ötaş /üteş) eski Türk dilinde rastlanmaktadır [Ahmatyanov, 1981, 21]. **Kuldaş** [Tovarişç] — dost, arkadaş demektir [O., 1876, 93 c., O., 1892, 131 c.]. Bugünkü edebi dilde neredeyse hiç kullanılmamaktadır; ancak bu leksik birim unutulmuş sözler grubundan çıkma yolundadır [TTAC, II, 187]. Bu söz Çin'de yaşayan Tatarlarca aktif olarak; düğünde damadın arkadaşı, şahidi, yardımcısı anlamlarında kullanılmaktadır.

Bu türden sözcüklere; **borım** — motok "çile" [O., 1876, 60 c.], **tuman** — bolşoyĕ skopleniyĕ lyudĕy "büyük insan kalabalığı" [O., 1876, 125c., O., 1892, 205 c.], **kĕrtlyak** — razvratnaya jĕnşçina "ahlaksız kadın" [O., 1876, 95 c., O., 1892, 143 c.], **kukar** — plotnik "marangoz" [O., 1876, 93 c., O., 1892, 130 c.], **comgan** — hudoy "ince" [O., 1892, 68 c., O., 1876, 69 c.], **alımsak** — vzyatoçnik "rüşvet veren kimse" [O., 1876, 48 c., O., 1892, 11c.], **sulım** — snĕjniy "karlı" [O., 1876, 115 c., O., 1892, 179 c.], **jarka** — bĕdniy "yoksul" vs. örnekleri vermek mümkündür.

Asıl Taşlar: megden – ruda "*maden*" [K., c.20, T. C.221, Г.1801, c.51], legal' - rubin "*yakut*"[K. 85 c., K.H. 177 c., Г. 51 c.], **zer** – zoloto "*altın*" [K. 53 c., T. 557 c.], vs. Bu leksik birimlerden gevher, firuze, mercen (mercan), zöbercet (zebercet) gibi sözcükler günümüz Tatar dilinde de aktif kullanılmaktadır. Bu türden sözcüklere kadın ismi olarak sıkça rastlanılır. Oysa megden, kahrĕba (kehribar), legal', zer sözleri dilimizde seyrek olarak kullanılır. Zer sözü son yıllarda zerken kibetĕ, zerken salonu "kuyumcu" gibi ikilemeler bünyesinde görülmeye başladı.

Syargyaskyar' – polkovodĕts "genel" [Ю. 1900. 52], sĕhhaf – pĕrĕplĕtçik "ciltçi" [Ю. 1900, 55], djĕrah – hirurg' "cerrah" [Ю. 1900, 63], **hökĕm iyesĕ** – sud'ya [Ю. 1900, 66], hazinyaçĕ – kaznaçĕy [Ю. 1900, 66], **galim** – uçĕnıy, aya, oye **djariya** - slujanka [K.H.1878, 47], **djarrah** - hirurg' [K.H.1878, 48], **hakim'** – sudya "yargıç" [K.H.1878, 56], **hadim'** – slujaşiy "işçi" [K.H.1878, 57], **daya** – nyan'ka "hemşire" [K.H.1878, 59], **sahir'** – volşĕbnik, uçarod'y "büyücü" [K.H.1878, 63], **kagin** — volşĕbnik "büyücü" [K.H., 92], sipahi — gaskĕri [T. II т., 506] vb. meslek adlandırmaları **zattaş** — sootĕçĕstvĕnik "yurttaş" O., 1876, 78 c., O., 1892, 91c.], **taçik** — blizorukiy "miyop" [O., 1876, 170 c., O., 1892, 191 c.], **jaksar** —drĕmat' "şekerleme" [O., 1876, 74 c., O., 1892, 79 c.], **mıltıkçı** — ohotnik "avcı" [O., 1876, 101 c., O., 1892, 189 c.] vb. meslek adlandırmaları bugünkü edebi dilde kullanılmamakla birlikte sözlük bünyesinden de düşmeye başlamışlardır.

Sargasker, möneccim, daya, cerrah, dellel, sahir, sipahi sözlerine günümüz Tatar dilinde hiç rastlanmaz. Bu sözcüklerin yerine ya Rusça karşılıkları ya aynı anlamda kullanılan başka Tatar sözcükler ya da türetme yoluyla ortaya çıkmış yeni sözcükler kullanılmaktadır.

Dilde kaybolmuş, unutulmuş pek çok kelime vardır. Bu sözcüklerin unutuluş sebepleri türlü türlüdür. Kimi zaman sözcükler anlamları ile birlikte yok olmuşlar, kimi zaman da yerlerini Rusça kelimelere bırakmışlardır. Bizim amacımız ise, dilimizin zenginliği olan sözcüklerimizi korumak, unutmamak ve unutulmuş olanları ise yeniden dilimize kazandırmak olmalıdır.

KAYNAKÇA

Баязитова Ф.С. Керәшеннәр. Тел үзенчәлекләре һәм йола иҗаты / Ф. С. Баязитова. – Казан: Матбугат йорты, 1997. – 248 б.

Гиганов И. Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку, собранные в Тобольской главной школе учителем татарского языка, Софийского собора священником Иосифом Гигановым и юртовскими муллами свидетельствованные / И. Гиганов. – СПб., 1801. – 75 с.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге / Р.Г.Әхмәтьянов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2001. – 272 б.

Кукляшев С. Словарь къ татарской хрестоматии / С.Кукляшев. – Казань, 1859. – 106 с.

Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков / К.М.Мусаев. – М.: Наука, 1984. – 226 с.

Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении / К.М. Мусаев. – М., 1975. – 357 с.

Насыри К. Татарско-русский словарь / К. Насыри. – Казань, 1878. – 120 с.

Ногман М. XVII–XVIII йөзләрдәге русча-татарча кулъязма сүзлекләр / М. Ногман. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1969. – 112 б.

Остроумов Н.П. Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии / Н. Остроумов. – Казань, 1876. –145 с.

Остроумов Н.П. Татарско-русский словарь / Н. Остроумов. – Казань, 1892. – 246 с. Юнусов М. Татарско-русский словарь наиболее употребительных слов и выражений / М. Юнусов. – Казань, 1900. – 115 с.

Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы / Г.Ф.Саттаров. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1990. – 278 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1979. – Т.2. – 726 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977. – Т. 1. – 475 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1981. – Т.3. – 832 б.

Татар теленең диалектологик сүзлеге. – Казан: тат. кит. нәшр., 1969. – 643 б.

Татар теленең диалектологик сүзлеге. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1993. – 459 б/

Троянский А.А. Словарь татарского языка и некоторыхъ употребительныхъ въ немъ реченій арабскихъ и персидскихъ, собранный трудами и тщаніемъ учителя татарского языка въ Казанской семинаріи священника Александра Троянского и напечатанный съ дозволенія комиссіи духовныхъ училищъ, в 2 т. / А.А. Троянский. – Казань, 1833. – Т. 1. – 629 с.; – Казань, 1835. – Т. 2. – 340 с.

Юсупова Ә.Ш. Онытылган сүзләр / Ә.Ш.Юсупова // Мәгариф. – 1997. – № 10. – Б.24– 25.

Юсупова Ә.Ш. Онытылган сүзләр / Ә.Ш.Юсупова // Мәгариф. – 1997. – № 9. – Б. 24– 25.

Юсупова Ә.Ш. Онытылган сүзләр / Ә.Ш. Юсупова // Мәгариф. – 1997. – № 7. – Б. 44– 46.

Юсупова Ә.Ш. Онытылган сүзләр / Ә.Ш.Юсупова // Мәгариф. – 1998. – № 5. – Б. 28–29.

Юсупова Ә.Ш. Онытылган хәрби лексика / Ә.Ш.Юсупова // Мәгариф. – 1999. –№ 2. – Б.25–27.

MANİLERDE AHENK ve ANLAM UNSURU: SENTAKTİK PARALELİZM

Prof. Dr. Ali DUYMAZ
Balıkesir Üniversitesi, aduymaz@balikesir.edu.tr

Arş. Gör. Dr. Satı KUMARTAŞLIOĞLU
Balıkesir Üniversitesi, satileri@hotmail.com

ÖZET

Mani, anonim halk edebiyatının kısa ve tek anlatımlı bir yapıya sahip ve buna bağlı olarak da yaygın bir kullanımı olan türüdür. Maninin bu özelliğe sahip olması, onun kendine has şekil özellikleriyle ilgilidir (dört dizeli, yedi heceli, uyakları birinci, ikinci ve dördüncü dizelerde uyumlu, üçüncü dizede serbest). Çeşitli ortamlarda (düğün, iş, bayram vb.) ortamın gereğine uygun olarak doğaçlama söylenen maniler, sade ve etkileyici Türkçenin en güzel örneklerindendir. Mani söyleyen, manisini doğaçlama söylese de gelenekteki hazır kalıplardan faydalanır. Maniler, kolektif hafızada saklanan mani kalıplarının ortamın gerektirdiği konuya uygun biçimde sentaktik bir paralellikle birleştirilerek ya da bütün bir şekilde nakledilerek söylenir.

Manilerdeki sentaktik paralelliği sağlayan asıl unsur, maniye has uyak biçimidir. Maninin birinci, ikinci ve dördüncü mısralarındaki uyak, mani dizelerinin gramatikal bağdaşıklık ve tutarlılığını sağlamaktadır. Maninin bu uyak biçimi, manilerin önemli bir kısmında anlam açısından da tutarlılığı sağlamaktadır. Manilerde söylenmek ve vurgulanmak istenen asıl şey, son iki dizede yer almaktadır. İlk iki dize ise son iki dizeyi çeşitli açılardan (anlam, etkileyicilik, şaşırtma vb.) tamamlamak için desteklemektedir. Maninin ilk iki dizesi anlam açısından son iki dizeyle uyumlu olmasa da, beklenmedik bir etki yaparak maniye etkileyici bir sunuş kazandırmaktadır. Bununla birlikte ilk iki dizenin anlam açısından olmasa bile, hem kendi içinde hem de son dize ile olan ses, söz paralelliği maniyi etkileyici kılmaktadır. Mani dizeleri arasındaki bu tarz paralellikler, ses ve söz tekrarlarının dışında mukayese, sebep-sonuç ve ardıllık gibi ilişkilerle sağlanmaktadır. Bildiride "manilerdeki sentaktik paralelizm", bahsi geçen çeşitli açılardan değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mani, sentaktik paralelizm, ahenk, anlam.

ABSRTACT

Mani is a kind of the anonymmous folk literature that having short and a single narrative structure, accordingly has a wide application. Mani has this feature related to the specific shape (four-string, seven-syllable, end rhyme is compatible in the first, second and fourth strings, free in the third-string. Manis Improvised sung in various environments (wedding, work, feast and so on), the most beautiful examples of simple and impressive Turkish. Mani said takes advantage of ready molds in tradition, although he says mani impromptu. Manis said with a combination of syntactic parallelism of mani's dies or all the transferred. Main element in manis that provides syntactic parallelism is rhyme form unique of mani. Rhym in first, second and fourth lines of mani provides grammatical coherence and consistency of mani's strings. This rhyme form of mani provides consistency of a significant part of the manis in terms of meaning, also. The main thing that should be emphasized and grouse in mani is located in the last two string. The first two string support to complete the various aspects of (meaning, impressiveness, surprise and so on) the last two strings. The first two string of mani, is not compatible in terms of meaning with the last two strings, gives an impressive presentation to mani by unexpected effect. However, sound and word parallelism of the first two strings of mani that as well as the latest in a string with their own, even if in terms of meaning, makes it impressive. This style of parallels between the mani's strings provided with relationships such as comparison, cause-effect and succession except for sound and word repetitions. In this paper, "syntactict parallelism in manis" evaluated above-mentioned various aspects.

Key Words: Mani, syntactic parallelism, harmony, meaning.

Giriş

Mani, halk edebiyatının en çok kullanılan türlerinden biridir. Maninin halk arasında hemen hemen her ortamda söylenebilir olması, kısa ve net anlatıma müsait şekil özelliklerinden dolayıdır. Maninin tek haneden oluşması, mısralarının 7'li hece ölçüsüyle örülmesi, 1., 2. ve 4. mısralarının kendi aralarında uyaklı, üçüncü mısrasının ise serbest oluşu, maniye rahat ve etkileyici bir söyleyiş tarzı katmaktadır. Maninin rahat ve etkileyici bir söylenişine sahip olmasında maniye has kalıp ifadelerinin etkisi büyüktür. Mani söyleyen manisini her ne kadar doğaçlama olarak söylese de, geleneğin taşıdığı mani kalıplarını da kullanmaktadır. Mani kalıpları, manide anlatılmak istenenle uyumlu olsun veya olmasın, mani mısralarındaki yerini alır. Bu kalıp ifadelerin önemli bir kısmı maninin ilk iki mısrasında kullanılır. Bu mısraların bir kısmı diğer mısralarla anlamca uyum sağlar iken, bir kısmı ise anlamca uyumsuzdur. Bu tarz mısralar için genellikle, manide asıl söylenmek istenen konuya hazırlık mahiyetinde "doldurma mısra" adı verilmektedir, buna bağlı olarak da asıl anlam ve inceliğin üçüncü ve dördüncü mısrada olduğu belirtilmektedir (bk. Kaya 1999: 29). Oysa doldurma mısra olarak tarif edilen ifadelerin diğer mısralarla anlamca uyum içinde olsun veya olmasın, maninin bütünlüğü içerisinde belirli bir işlevi vardır ve bu ifadeler maniyi çeşitli açılardan tamamlamaktadır. Bu yüzden maniyi, doldurma mısralar ve asıl söylenmek istenenin bulunduğu son mısralar olarak değerlendirmek yanlış veya eksik olur. Her mısra birbirini anlam, ahenk, ritim gibi açılardan tamamlamakta, mısralar birbirleriyle sentaktik bir paralellik sergilemektedir. Bu açıdan maniyi bütün mısralarıyla ele alıp değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu bildiride maninin çeşitli açılardan bütüncül bir form teşkil ettiği, manilerdeki sentaktik paralelizmden yola çıkarak değerlendirilecektir. *"Paralelizm, şiir dilinde beyti oluşturan mısralar arasındaki benzer dil birliklerinin ve mütevazin kelimelerin anlamla bütünleşen sesin eşliğinde paralel sıralanışını ifade eden bir terimdir"* (Macit 1996: 59). Manilerdeki sentaktik paralelizm ve sentaktik paralelizmi sağlayan unsurlar, Kamil Veliyev'in Destan Poetikası (1989) adlı eserinden yola çıkarak ele alınacaktır.

1. Manilerde Sentaktik Paralelizmi Sağlayan Unsurlar

1.1. Tekrar

Anlatılmak istenenin bir hanede özlü bir şekilde ifade edildiği manilerin söz diziminde paralelliği sağlayan en önemli unsur, "tekrar"dır. Bu tekrarlar "ses" veya "söz" tekrarları olabilir. Manilerde gerek anlam gerek ritim ve ahenk açısından bütünlüğü sağlayan tekrar unsuru ise "uyak"tır. Maninin 1., 2. ve 4. mısralarında olan uyak, bu mısraları her açıdan birbirine bağlayan bir iskelet gibidir. Mısraların sonunda uyağı oluşturan sözler, birbiriyle mutlaka uyumludur, bu uyum "ses uyumu"dur. Maniye asıl tür özelliğini veren de 1., 2. ve 4. mısralardaki bu ses uyumu olup, maninin ritim, ahenk ve anlam açısından yapı taşını oluşturmaktadır.

"Sıra sıra <u>dikenler</u>
Beyaz içlik <u>dikenler</u>
Bakışından bellidir
Gizli sevda <u>çekenler</u>" (Çatıkkaş 1991: 181)

manisinde "-kenler" mısra sonlarında tekrar edilerek uyak oluşturulmuş, ilk iki mısranın sonunda tekrar edilen "dikenler" ile cinas yapılarak bu uyum daha etkileyici kılınmıştır. Anlatılmak istenen (gizli sevda çekenlerin bakışından belli olduğu), ilk iki mısradaki "dikenler" cinasıyla ve "-kenler" uyağıyla bir ses uyumu yaratarak daha etkileyici bir şekilde ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra ilk iki mısranın asıl anlatılmak istenenle anlamca alakasız olduğu görülmektedir. Zaten manilerin önemli bir kıs-

mında bu durum söz konusudur. İlk iki mısranın diğer mısralarla anlamca uyumsuz olması durumunda, maninin söylendiği ortamda beklenmedik bir sözle şaşırtarak dinleyiciyi etkilediği söylenebilir. Bu nedenle maninin bütününde söz konusu olan uyak, mısraları birbirine bağlayarak anlamca olmasa bile, ses uyumuyla ritim ve ahenk yaratmakta, bazen de şaşırtarak etkileyici bir söyleyiş ortaya koymaktadır.

Manileri ritim ve ahenk açısından ayakta tutan en önemli unsur "uyak" olmakla birlikte "uyak"ın dışında tekrar edilen "ses" ve "söz"ler, mısralardaki sentaktik paralelliğe katkı sağlamaktadır.

"Yemedim ceviz için

Yanarım için için

Ne geldiyse ben çektim

Ne çektin benim için" (Çatıkkaş 1991: 150) manisinde "için" cinasıyla oluşturulmuş uyağın dışında, 1. mısranın başındaki "yemedim" ile 2. mısranın başındaki "yanarım" kelimeleri ses değerleri açısından sentaktik paralelliğe katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra 3. ve 4. mısralarda "ne" ve "ben" kelimelerinin tekrarı maninin söz dizimindeki paralelliği sağlayan unsurlardandır. Aynı mısralardaki "e" sesiyle oluşturulan aliterasyon da maniye ritim ve ahenk sağlayarak maninin sentaktik paralelliğini desteklemiştir.

"Mani maniyi açar

Mani muhabbet açar

Mani bilmeyen kızlar

Kalkar meclisten kaçar" (Akalın 1972b: 260) manisinde de mısra sonlarındaki uyağın dışında, mısra başlarında ve ilk mısranın ortasında "mani" sözünün tekrarıyla güçlü bir sentaktik paralelizm yaratılmıştır. Bunun yanı sıra bu paralelizm, mısra ortalarındaki "muhabbet" ve "meclisten" sözlerinin "m" sesleriyle, son mısradaki "kalkar" ve "kaçar" sözlerindeki seslerin uyumuyla ve maninin bütünündeki "a" sesinin aliterasyonuyla desteklenmiştir.

"Gülüm gülü peyliyem

Güle hizmet eyliyem

Bana gülüm versinler

Başka gülü neyliyem" (Akalın 1972a: 35) manisindeki bütün mısralarda yer alan ve sırasıyla "gülüm, gülü, güle, gülüm, gülü" sözlerinin tekrarı ve 3. ve 4. mısralardaki "bana" ve "başka" sözlerindeki tekrarlar, manide yakalanan ses uyumunu açıkça ortaya sermektedir.

"Câminin avlusuyum

Avlunun selvisiyim

El bilir âlem bilir

Ben yârin delisiyim" (Akalın 1972a: 121) manisinde ilk mısranın sonundaki "avlusuyum" sözü ikinci mısranın başında "avlunun" şekliyle tekrar edilerek zincirleme yapılmış ve böylelikle maniye değişik bir ahenk yakalamıştır. Buna benzer farklı bir mani örneğinde, "kamış" sözü birinci mısranın sonu ve ikinci mısranın başında tekrar edilip birbirine bağlanarak ahenk yaratılmıştır:

"Nargilem kamışından

Kamışın yanmışından

Meğer ölem kurtulam

Dünyânın gam işinden" (Akalın 1972b: 262).

1.2. Gramatikal ve Morfolojik Bağdaşıklık

Manilerin önemli bir kısmında mısralardaki sözcüklerin dizilişi, gramatikal bir bağdaşıklık gösterir. Bu gramatikal bağdaşıklık ses uyumuyla da perçinlenirse, maninin ahenk ve anlam açısından etkileyiciliği artmaktadır.

"Kaşların ok dedikçe
Kirpiğin çok dedikçe
Pek mi gönlün büyüdü
Sen gibi yok dedikçe" (Kaya 1999: 30)

manisinde redifi oluşturan "dedikçe" sözü, redifin niteliğinden dolayı morfolojik açıdan birbiriyle uyumlu olmakla birlikte, ilk üç mısradaki arka arkaya gelen ve birbirini yine gramatikal ve morfolojik açıdan tamamlayan "kaşların," kirpiğin" ve "gönlün" sözleri"nin yarattığı paralellik (kaş, kirpik ve gönül sözleri isim, '-ın, -in ve –ün" ise ikinci tekil iyelik eki) maniye hem ahenk hem de anlamca renk katmıştır. Benzer bir şekilde aşağıdaki mani örneğinde de mısra başlarındaki sözler (kaşların, kirpiklerin, yanağın, dudakların) birbirini gramatikal ve morfolojik açıdan tamamlayarak maninin sentaktik paralelliğini sağlamaktadırlar:

"Kaşların katar katar
Kirpiklerin ok atar
Yanağın dükkân açmış
Dudakların bal satar" (Çatıkkaş 2001: 181).

"Çorabının bağıyım
Ayağının tırnağıyım
Göğsünde bir gül bitti
Ben onun yaprağıyım" (Oktürk 1998: 239)

manisinde ise 1., 2. ve 4. mısranın tamamı belirtili isim tamlamasına eklenen ek fiil geniş zaman birinci şahıs ekiyle oluşturularak morfolojik bir uyum yaratılmıştır. Aşağıdaki manide ise 1., 2. ve 4. mısraların başındaki "gittim, eğildim, kanat açtım" sözleri fiillere eklenen görülen geçmiş zaman ve 1. şahıs eki ile oluşturularak paralellik sağlanmıştır. Bu morfolojik uyum, arkasından gelen sözlerle de devam etmiş, uyağı oluşturan "biçmeğe, içmeğe, uçmağa" sözleri fiillere eklenen fiilden isim yapma eki ve yönelme ekiyle daha da katlanmıştır. Ayrıca bu mani örneğinde her mısra bir cümle oluşturmuş, her cümle de yüklem ve zarf tümleci sıralamasıyla kurularak sentaktik bir paralelizm oluşturulmuştur:

"Gittim arpa biçmeğe
Eğildim su içmeğe
Dediler yarin gelmiş
Kanat açtım uçmağa" (Kaya 1999: 30).

Yani manideki sentaktik paralelizmi sağlayan "tekrar" unsuru, maninin asıl yapısını oluşturan "uyak"ın dışında çeşitli "ses" ve "söz" tekrarlarını da içine alarak manide bir uyum yaratmaktadır. "Ses uyumu" olarak ifade edebileceğimiz bu uyum, bütün unsurlarıyla birlikte maninin ritim ve ahengini oluşturmakta, aynı zamanda maniye etkileyici bir söyleyiş tarzı ve canlılık katarak gelenekte akılda kalıcılığını sağlamaktadır. Manilerin bir kısmında yakalan gramatikal ve morfolojik uyum da maninin etkileyici söyleniş tarzını desteklemektedir.

1.3. Kalıp İfadeler

Maniler aslında kalıp ifadelerle örülmektedir. Bu kalıp ifadeler, sözlü gelenekte, kolektif hafızada tek mısralar halinde ya da ilk iki mısrada kullanılacak şekilde ikili mısralar halinde korunur veya saklanır. Mani söyleyen, manisini doğaçlama söylerken de gelenekteki hazır kalıplardan faydalanır. Mani icrası esnasında manici, ortama ve konuya uygun olarak hafızasında yer alan bu kalıpları birleştirir.

Manilerde ilk mısrada veya ilk iki mısrada kullanılan kalıp ifadeler, maninin uyağını da belirlemektedir. Aşağıdaki mani örneklerinde ilk mısralar gelenekte var olan "Ocak başında maşa" kalıp ifadesi ile başlamaktadır. Bu kalıp ifadenin sonundaki "maşa" sözü, mani uyağını belirlemektedir; ilk manide uyak "yaşa" ve "işe" ile, ikinci manide "yaşa" ve "sarhoşa" ile, üçüncü manide ise "taşa" ve "yaşa" ile devam ettirilmektedir. Kalıp ifadenin belirlediği uyaklar ise manilerdeki anlatılmak istenenle uyum sergilemektedir.

"Ocak başında maşa
Yaşa sevdiğim yaşa
Annen niye darılmış
Başından geçmiş işe" (Çatıkkaş 1991: 52).

"Ocak başında maşa
Yaşa sevdiğim yaşa
Boşamazsan boşama
Ben kaçarım sarhoşa" (Atsızyoldaş, 1936, 163).

"Ocak başında maşa
Kaldırdım vurdum taşa
Asker ocaklarında
Yaşa sevdiğim yaşa" (Tütüncü, 1998, 215).

"Karanfil ebrum benim
Kalmadı sabrım benim
Ben bu dertten ölürsem
Yol üstü kabrim benim" (Akalın 1972a: 41)

manisinde de "karanfil" sözü manilerin başında sıkça kullanılan kalıp ifadelerdendir. Bu kalıp ifade ile ardından gelen sözler, maninin şekil ve içeriğini tamamlamaktadır. İlk mısradaki "karanfil" ile ikinci mısra başındaki "kalmadı" sözü, ses değerleri açısından paralellik göstermektedir. Ayrıca, kalıp ifade olan "karanfil"in ardından gelen sözler ile 2. ve 4. Mısralardaki sözler uyağı oluşturarak gramatikal bir paralellik sağlamıştır (ebrum benim, sabrım benim kabrim benim).

2. Paralelliklerdeki Mana Alakaları

Manilerde ses ve sözlerin tekrarı ile birtakım kalıp ifadelerin sağladığı sentaktik paralelizm, mani söylenişine ritim ve ahenkle canlılık katar. Bahsi geçen unsurlar manide sentaktik paralelizmi sağlarken, mani mısralarının anlam açısından da paralelliği kurulmuş olur.

Manilerde çeşitli unsurlarla paralelliği kurulan her mısra, anlam bakımından da birbirini çeşitli alakalarla destekler. Bu mana alakaları, benzerlik ilgisiyle karşılaştırma, zaman ve sebep-sonuç alakalarıdır. Manilerin ilk iki mısrası kendi aralarında ya da bütün mısralar birbiriyle bu tarz alakalar kurarak da paralellik sağlamaktadır.

2.1. Karşılaştırma/Benzerlik Kurma

Mani mısraları ses ve söz tekrarları, gramatikal bağdaşıklık gibi çeşitli unsurlarla birbirine bağlanarak sentaktik paralelizm oluştururlar, bu unsurlar manide anlatılmak istenenle anlamca da uyum oluşturur. Mani mısralarının anlamca birbirine paralel olmasında mısraların birbirine benzerlik alakasıyla bağlanarak mani mısralarının anlamca da bütünlük oluşturulduğu görülür. Manilerde en çok görülen mana alakası karşılaştırma ve benzerlik kurma alakasıdır.

"Bahçe bar için ağlar
Ayva nar için ağlar
Karlı dağ güneş için
Gönül yâr için ağlar" (Başgöz 1986: 227)

mani örneğinde, söylenmek ve vurgulanmak istenen şey, yani maninin özü son mısrada yer almıştır. Diğer üç mısra ise benzerlik alakasıyla birbirini tamamlayarak son mısrayı anlamca desteklemiş, asıl anlatılmak istenene örnek teşkil etmiştir. Manide "Bahçenin bar için ağladığı gibi, ayvanın nar için ağladığı gibi, karlı dağın güneş için ağladığı gibi, gönül yâr için ağlar" denmektedir. Bu mani anlam açısından olduğu kadar, şekil unsurları açısından da paralellik göstererek kendi içinde tam bir bütünlük göstermektedir. Her mısra özne, zarf tümleci ve yüklemden oluşan (3. mısrada yüklem gizlidir) bir cümle özelliği göstermekte; zarf tümleci ve yüklem maninin uyağını oluşturmaktadır. Daha çok uyakta görülen ses ve söz uyumu ile bu gramatikal bağdaşıklık, benzerlik ilgisiyle desteklenerek anlam açısından da kusursuz bir söyleme ulaşmıştır.

"Dağlar dumansız olmaz
Münkir günahsız olmaz
Bana derler dosttan geç
Olmaz imansız olmaz" (Akalın 1972a: 34)

manisinde de mana alakası benzerlik ile kurulmuştur. "Dostun imansız olmayacağı" fikri, "dağların dumansız ve münkirin günahsız olmayacağı" örnekleriyle desteklenmiştir. Mani ayrıca ses ve söz tekrarları ve gramatikal bağdaşıklık ile sentaktik bir paralelizm sergilemiştir. Aşağıdaki mani de ses-söz tekrarlarının ve gramatikal bağdaşıklığın yanı sıra benzerlik ve karşılaştırma alakasıyla bir anlam bütünlüğü gösteren güzel bir örnektir.

"Can işte cânan hani
Dert işte derman hani
Gönül sarayı bomboş
Beklenen sultan hani" (Akalın 1972a: 161).

"Üzüm üzüme değer
Hevenk sözüme değer
Baş yastığa koyunca
Kâkül yüzüme değer" (Akalın 1972a: 35)

manisi ise biraz daha farklı olup, mısralar birbiriyle benzerlik veya karşılaştırma alakası ile bağlansa da bu alaka tutarlı görünmemektedir. "Başın yastığa koyulduğunda kâkülün yüze değmesi" durumunun anlatıldığı manide, ilk iki mısrada bu durumu örneklerle pekiştirildiği görülmektedir. Mısralarda karşılaştırılan "üzüm", "kâkül" ve "hevenk" arasında bir benzerlik alakası kurulmuştur. Son mısradaki "kâkülün yüze değmesi" ile ilk mısradaki "üzümün üzüme değmesi" arasında bir benzerlik ve karşılaştırma ilgisi vardır. Ancak 2. mısradaki "hevenkin söze değmesi" anlamca saçma olup "üzüm" ve "yüzüm" sözlerinin oluşturduğu uyağa uygun söz kullanma kaygısından kaynaklanmaktadır. Öyle olsa bile "ikinci mısrada yer alan anlam tutarsızlığı mani dinleyicisini şaşırtmakta ve dolayısıyla maninin etkileyiciliğini artırmaktadır. Manilerde, bu manideki "sözüm" örneğinde olduğu gibi "beklenmedik kavramlardan yararlanma" durumuna çok rastlanmaktadır. Maniye şaşırtma ve buna bağlı olarak etkileme niteliğine katan şey de genellikle ilk iki mısrada kullanılan bu "beklenmedik kavramlardan yararlanma" özelliğidir.

2.2. Zaman/Art Ardalık

Bazı manilerde her mısra bir cümleden oluşmaktadır. Bu mısralardaki olay ve durumlar, birbiri ardınca zaman alakasıyla sıralanmaktadır. Bu tarz manilerde mısraların olayların gerçekleşme zamanı açısından birbirine zincirleme bir şekilde bağlı olduğu görülür.

"Ayna attım çayıra
Şavkı vurdu bayıra
Gökte nikâh kıyıldı
Yerde kimler ayıra" (Akalın 1972a: 160)

manisi tekerleme niteliğinde olup mısralardaki olaylar birbiri ardınca sıralanmaktadır. Nitekim tekerlemelerde de böyle bir durum söz konusudur.

"Kırdın dalımı yâr
Tanrı'nın zâlimi yâr
Akıttın gözüm yaşın
Sormadın hâlimi yâr" (Çatıkkaş 1991:171)

manisinde de olaylar birbiriyle zaman açısından ardı ardına sıralanmıştır.

"Paytona bindireyim
Etrâfı döndüreyim
Masal gelsin aklıma
Gönlün eğlendireyim" (Akalın 1972b: 261)

manisinde de mısralar arasında zaman ve art ardalık alakası söz konusudur. Bu örnekler çoğaltılabilir. Mani mısralarındaki bu zaman ve art ardalık özelliği maninin söylenişine bir akıcılık ve canlılık katmaktadır.

2.3. Sebep-Sonuç

Bazı manilerde mısralar sebep-sonuç ilişkisi ile birbirine bağlanır.

"A benim bahtı yârim
Gönlümün tahtı yârim
Yüzünde göz izi var
Sana kim baktı yârim" (Akalın 1972b: 467)

manisinde oldukça etkileyici bir ifade ile oluşturulan son iki mısra birbirine sebep-sonuç ilişkisi ile bağlıdır. 3. mısrada yer alan "sevgilinin yüzünde göz izinin olması" durumu, "onun yüzüne birinin bakması" sebebiyle olup, bu durum da son mısrada yer almıştır. İlk iki mısra ise bir hitap niteliğinde olup sebep-sonuç alakası ile birbirine bağlanan son iki mısrayı tamamlamaktadır.

"Hey oğlan kara oğlan
Yüreği yara oğlan
Sen yârin yitirmişsin
Durmadan ara oğlan" (Akalın 1972b: 336)

manisinde de ilk iki mısra hitap unsurudur. Diğer mısralar da yine birbirine sebep-sonuç alakası ile bağlanmaktadır. Manide oğlanın durmadan arayacak olmasının nedeni, yârini yitirmiş olmasından dolayıdır.

Sonuç

Mani söyleme, âşık şiirinde olduğu gibi ustalık gerektiren bir şey değildir. Bunda maninin kısa ve tek anlatımlı bir yapıda olması etkilidir. Mani söylemenin ustalık gerektirmemesi, maninin kısa ve tek anlatımlı olması, anonim olan bu türün basit ve sıradanmış gibi görünmesine sebep olmaktadır. Hâlbuki manide Divan edebiyatı ve modern edebiyatın şiirindeki estetik değer ve sanatsal kaygılar bulunmamakla birlikte, manide de birtakım ses ve söz uyumlarının varlığıyla canlı ve etkileyici bir üslup söz konusudur.

Maniye canlı ve etkileyici bir tarz katan en önemli şey, sentaktik paralelizmdir. Sentaktik paralelizm, çeşitli ses ve söz tekrarlarıyla, kalıp ifadelerle, gramatikal bağdaşıklıkla sağlanmaktadır. Manilerde sentaktik paralelizmi sağlayan unsurlar birbiriyle iç içe durumdadır. Ses ve söz tekrarları (uyak da dâhil), aynı zamanda maniye ritim ve ahenk sağlamaktadır. Zaman, sebep-sonuç, karşılaştırma gibi mana alakaları da maninin ritim ve ahengine eşlik etmektedir. Bu durumda mani, ahenk ve anlam açısından bir bütünlük göstermektedir. Bazı manilerde ilk iki mısranın anlam açısından diğer mısralarla uyumsuz görünmesi, manilerdeki bu bütünlüğü bozmamaktadır. Bu mısraların örnek oluşturduğu beklenmedik kavramlardan yararlanma, manide bir şaşırtma ve etkileyicilik yaratmaktadır.

Sentaktik paralelizmi sağlayan unsurları ve bu unsurların kattığı ritim, ahenk ve anlam bütünlüğüyle maniler, Türkçenin en güzel örneklerindendir.

KAYNAKÇA

Akalın, L. Sami, Türk Manilerinden Seçmeler I, Ankara, 1972a.

Akalın, L. Sami, Türk Manilerinden Seçmeler II, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972b.

Aksan, Doğan, Halk Şiirimizin Gücü, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

Atsızayoldaş, M., "Rize ve Çorum Manileri", Halk Bilgisi Haberleri, C. 5, S. 58, s. 160–163, 1936.

Başgöz, İlhan (1986), "Mânilerimiz", Folklor Yazıları, Adam Yayınları, s. 225-229, İstanbul, 1986.

Çatıkkaş, Atâ, Mâniler (Kilis'li Rıfat Bilge), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001.

Finnegan, Ruth, "Sözlü Şiir", (Çeviren: Sema Demir), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar (Yayına Hazırlayanlar: Gülin Öğüt Eker vd.), Milli Folklor Yayınları, s. 443-440, Ankara, 2003.

Kaya, Doğan, Anonim Halk Şiiri, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

Macit, Muhsin, Divân Şiirinde Ahenk Unsurları, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.

Oktürk, Şerif, Türk Manileri Antolojisi, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1998.

Ong, Walter J., Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün Teknolojileşmesi, (Çeviren: Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul, 1991.

Tezel, Naki, "İstanbul Manileri", Halk Bilgisi Haberleri, C. 8, S. 89-90, s. 124-128, 1939.

Tütüncü, Zekiye, "Yığılca Yöresinden Maniler", Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1996, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 201-225, Ankara, 1998.

Veliyev, Kâmil, Destan Poetikası, (Hazırlayan: Halil Açıkgöz), Türkiyat Matbaacılık, İstanbul, 1989.

ÜNİVERSİTELERDE OKUTULAN TÜRKÇE DERSLERİNİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI DURUMUNDA İZLENMESİ GEREKEN YÖNTEM ve TEKNİKLER

Prof. Dr. Ali YAKICI
Gazi Üniversitesi, yakici@gazi.edu.tr

ÖZET

1982 yılında uygulamaya konulan YÖK yönetmelik ve müfredatı doğrultusunda yeniden yapılandırılan Türkiye'deki üniversitelerde, bakanlık, kurum ve kuruluşlara bağlı bütün akademi, enstitü, yüksekokul vb. eğitim kurumlarında "Türk Dili" derslerinin okutulması zorunlu hale getirilmiştir. Belirlenen müfredat çerçevesinde "Türk Dili I" ve "Türk Dili II" şeklinde okutulan bu dersler, önceleri birer yıldan iki yıl olarak okutulurken daha sonra yapılan bir düzenlemeyle de birer dönemden iki dönem yani bir yıl olarak okutulmaya başlanmış ve günümüzde de bir yıl olarak okutulmaktadır.

Derslerin okutulmaya başlandığı ilk yılların verdiği heyecanla bu dersler bütün fakültelerde adeta bir alan dersi gibi kabul görmüş, yalnız sosyal alanlarla ilgili fakülte ve yüksek okullarda değil, teknik, sağlık, sanat, spor vd. alanlardaki okullarda da bu ders merak ve heyecanla okutulmuş/okunmuş, öğrenciler Türk dili konusunda belirli bir bilgi ve bilinç donanımına sahip olmuştur.

Aradan geçen 30 yıllık bir zaman sürecinde yeni üniversitelerin açılması sonucunda öğrenci sayısının artması, bu artışı karşılayacak öğretim elemanı istihdamının yetersiz kalışı, bu derslerin verilişinde kimi üniversite yöneticilerinin duyarsız kalmaları, bu dersler için atanan öğretim elemanlarının bir kısmının Türk dili konusunda yeterli bilgi ve donanıma sahip olmadığı halde "Türkçe konuşmayı bilen herkes bu dersi verir" mantığıyla atanması vb. sebeplerle bu derslerin verilişinde bir durağanlık yaşanmaya başlamıştır.

Günümüzde, Türk dili derslerindeki bu durağanlığı fırsat bilen kimi yöneticiler, özellikle ekonomik vd. kaygılarla bu derslerin sınıf dışına çıkarılmasını sağlamakta, hatta bu derslerin sağlıklı okutulamadığı gerekçesiyle tamamen kaldırılmasını istemektedirler. Yüksekokullarda okuyan onlarca öğrencinin adını bile yazmakta zorlandığı günümüzde bu dersi okutanlara önemli görevler düşmektedir. Her şeyden önce Türkçe derslerinin sağlıklı bir biçimde seçilecek hedef kitleye sağlıklı bir ortamda yeni yöntem ve tekniklerle sağlıklı bir biçimde verilmesi sağlanmalıdır.

Bu çalışmada, üniversitelerde Türkçe derslerinin sağlıklı bir biçimde verilebilmesi için gerekli yöntem ve teknikler üzerine belirginleşen uygulama ve düşüncelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Üniversite, Türk dili, yeniden yapılandırma, yöntem ve teknik

ABSTRACT

Teaching "Turkish Language" has been compulsory at the universities, academies, institutions, high schools, and so on, reorganized with YÖK (The Council of Higher Education) regulations and curriculum, since 1982 in Turkey. In accordance with the curriculum, at first, the courses were taught as "Turkish Language I" and "Turkish Language II," in two academic years; and then the courses were taught in two semesters, that is, one year, and today, the courses run for one academic year.

At the beginning, these courses were accepted at all faculties as major courses, and were taught not only at faculties and high schools in social sciences but also at schools in technical, health, art, sports sciences and so on with great enthusiasm, and the students acquired a great deal of knowledge and consciousness about Turkish language.

Over the last 30 years, there has been a stability in teaching the courses due to such reasons as the establishment of new universities, and the increase in the number of the students, and shortage of lecturers, university administration's indifference to these courses, and the appointment of the lecturers that have not been equipped with sufficient knowledge and experience for the course, believing that "everybody who knows how to speak Turkish can teach this course."

Today, some administrators who take advantage of this stability in Turkish language courses attempt to take these courses out of the class, because of economic reasons, they also want to cancel these courses on the

grounds that the courses are not taught successfully. Thus, teachers who are teaching these courses have to take the responsibility for the fact that most students cannot write even their names. Firstly, Turkish courses have to be taught successfully to the target group with new methods and approaches.

The study focuses on the applications and ideas, based on necessary methods and approaches to teach Turkish courses at universities successfully.

Key Words: University, Turkish language, reorganization, methods and approaches

Uluslaşma olgusu ve milletleşme sürecinin başlamasında dilin etkisi herkesçe bilinen bir gerçektir. İnsanların birlik, huzur ve mutluluk içinde yaşamalarını sağlayan unsurların başında dilin geldiği muhakkaktır. Devletlerin kalıcı ve güçlü kılınmasında, ülkelerin kalkınması ve geleceğe umutla bakmasında da dilin önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Bütün bu özellikleri sebebiyle dünya eğitim tarihine bakıldığında, yer küre üzerinde güçlü devletler kurmuş olan milletlerin eğitimlerinde dile birinci derecede önem verdikleri görülmektedir. Tarihte bu böyle olmuştur, bugün de böyledir, gelecekte de böyle olacaktır. Bugün güçlü devletlerden ABD ve İngiltere, dillerine verdikleri önem ve değer sayesinde dünyanın en güçlü ve itibarlı devletleri olarak kabul görmektedir. Fransa, Almanya, Rusya vb. devletler için de durum çok farklı değildir.

Türklerin tarihlerine bakıldığında, dillerine önem verdikleri dönemlerde çok güçlü dünya devletleri kurmayı başardıkları, önemsemedikleri dönemlerde de zayıfladıkları, zamanla parçalanıp dağıldıkları ve yeniden Türkçe temelli, Türkçeyle güçlenen devletler kurdukları görülmektedir. Türkçenin yazılı döneminin başlangıcı olarak kabul edilen Göktürk'lerden günümüze bugün Türkiye sınırları içindeki son Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti de dâhil bunun somut örneklerine tanık olunmaktadır.

Osmanlı Devletinin yıkılış sebeplerinden biri olarak eğitim ve ülke yönetiminde çok dilliliğin getirdiği problemlerin görülmesi üzerine 1876 yılında "dilde reform" denilebilecek bir adım atılmışsa da önceden verilen tavizler sebebiyle çok başarılı olunamamıştır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Fransa örneğinde görüldüğü gibi, "dilde Rönesans" kabul edilebilecek düzenlemeyle, Türkiye'de yaşayan ve kendisini etnik farklılık olarak gören bütün halkların, devletin kurucusu ve hâkim unsuru Türk milletinin dili olan Türkçe çatısı altında toplanmalarını sağlamıştır.

Doğuşundan günümüze birçok önemli safhadan geçen ve bu süreç içinde binlerce eserin ortaya çıkmasına vesile ve vasıta olan Türkçeye karşı zaman zaman takınılan olumsuz tavırlara Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde de rastlanmıştır. Osmanlının yıkılış sebeplerinden biri olarak kabul edilen bu gidişe son vermek için 1876 Anayasası'nda ilk defa resmî dilin Türkçe olduğu ve devlete hizmet edecek kişilerin Türkçe bilmesinin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Daha sonraki anayasalarda da bu madde korunmuştur. Bu sürecin devamında Sultan II. Abdülhamit, Maarif Vekili Zühtü Paşa'ya hitaben gönderdiği bir genelgede, mekteplerde Türk çocuklarına Türkçenin iyi öğretilmesini, sade ve temiz Türkçeye önem verilmesini istemiştir. Ayrıca, 1894 tarihli bir belgede, Avrupalıların işgal ettikleri topraklarda kendi dillerini öğrenmeyi mecbur ettikleri ve yayma faaliyetlerine Osmanlı Devleti içinde de devam ettikleri, bunun için de Hıristiyan okullarındaki tebaaya ciddi olarak Türkçe öğretilmesi konusunda Maarif Nezareti'nin uyarıldığı belirtilmektedir. Yine bir genelgeyle okullardaki Türkçe derslerinin ciddiye alınması, sınavlarda Maarif Nezareti'nden bir gözlemci bulundurularak Türkçenin yeterince öğrenilip öğrenilmediğinin tespit edilmesi, okulların diğer zamanlarda da nizamname gereği teftiş edilmesi ve Türkçe öğretmeyenlerin kapatılması emredilmektedir[1]

Cumhuriyet döneminde ve özellikle Atatürk'ün sağlığında özel bir alâka gören Türkçe, Atatürk'ün ölümünden sonra zaman zaman saldırılara ve olumsuzluklara maruz kalmıştır. 1982 Anayasası'nın 42.

[1] Karahan, Leyla, "Türkçeye Önem Vermek Bir Devlet Geleneğidir", 2023'e Doğru Türkçe, Hazırlayanlar: Ali Yakıcı, Asuman Güneş, Eğitim 2023 Yayınları, Ankara, 2011, s.15-17.

maddesinde yer alan "Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez" şeklindeki ifadeyle 1876 Anayasası'ndan yaklaşık bir asır sonra Türkçe yeniden eğitim öğretimde etkin hale gelmiş, ilk ve orta öğretim okullarının yanı sıra yükseköğretim kurumlarında da Türkçenin ders olarak okutulması zorunlu olmuştur.

Bir bakıma yeni anayasanın gereği olarak 1982 yılında uygulamaya konulan YÖK yönetmelik ve müfredatı doğrultusunda yeniden yapılandırılan Türkiye'deki üniversitelerde, bakanlık, kurum ve kuruluşlara bağlı bütün akademi, enstitü, yüksekokul vb. eğitim kurumlarında "Türk Dili" derslerinin okutulması zorunlu hale getirilmiştir. Belirlenen müfredat çerçevesinde "Türk Dili I" ve "Türk Dili II" şeklinde okutulan bu dersler, önceleri birer yıldan iki yıl olarak okutulurken daha sonra yapılan bir düzenlemeyle de birer dönemden iki dönem yani bir yıl olarak okutulmaya başlanmış ve günümüzde de bir yıl olarak okutulmaktadır.

Bu derslerin müfredatı belirlenirken o günkü şartlar doğrultusunda hareket edilmiş, fakülte ya da yüksek okullara gelerek eğitim görecek olan hedef öğrenci kitlesinin sosyal ve kültürel durumları dikkate alınmamış veya ivedilikle bu müfredatların hazırlanması gerektiği için bunu irdeleyecek zaman bulunamamıştır. Dolayısıyla, üniversitelerin edebiyat, fen-edebiyat ve eğitim fakültelerindeki Türk dili ve edebiyatı bölümleri öğrencilerinin öğreneceği bir seviyede ders içerikleri belirlenmiş ve kur tanımları yapılmıştır. Bu çerçeve program içerisinde; "dilin tanımı, kültür ve medeniyet tanımları, dil kültür ilişkisi, yeryüzündeki diller ve Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri, dil bilgisi ve bölümleri (ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi), yazım kuralları, noktalama işaretleri, anlatım tür ve biçimleri, yazı türleri (resmi/biçimsel, yaratıcı/kurgusal, düşünce ve bilgi aktaran), sözlü anlatım türleri" gibi konular yer almaktadır[2].

Derslerin okutulmaya başlandığı ilk yılların verdiği heyecanla bu dersler bütün fakültelerde adeta bir alan dersi gibi kabul görmüş, yalnız sosyal alanlarla ilgili fakülte ve yüksek okullarda değil, teknik, sağlık, sanat, spor vd. alanlardaki okullarda da bu ders merak ve heyecanla okutulmuş/okunmuş, öğrenciler Türk dili konusunda belirli bir bilgi ve bilinç donanımına sahip olmuştur.

Aradan geçen 30 yıllık bir zaman sürecinde yeni üniversitelerin açılması sonucunda öğrenci sayısının artması, bu artışı karşılayacak öğretim elemanı istihdamının yetersiz kalışı, bu derslerin verilişinde kimi üniversite yöneticilerinin duyarsız kalmaları, bu dersler için atanan öğretim elemanlarının bir kısmının Türk dili konusunda yeterli bilgi ve donanıma sahip olmadığı halde "Türkçe konuşmayı bilen herkes bu dersi verir" mantığıyla atanması vb. sebeplerle bu derslerin verilişinde bir durağanlık yaşanmaya başlamıştır. Bu durağanlığın bertaraf edilmesi amacıyla başta eğitim fakülteleri olmak üzere öğretmen yetiştiren kimi yüksek öğretim okullarında derslerin adında ve içeriğinde değişiklik yapılmış, bu dersler "Türkçe I: Yazılı Anlatım", "Türkçe II: Sözlü Anlatım" biçiminde verilmeye başlanmıştır. Böylece bu fakülte ve yüksek okullarda Türkçe derslerine yarı uygulamalı biçimde işlerlik kazandırılmıştır.

Saim Sakaoğlu, bu derslerin üniversitelerde okutulmasına yönelik düşüncelerini, ömrünün 47 yılını (1964-2011) fiilen Türkçe öğreterek geçirmiş biri olarak, şu cümlelerle ifade etmektedir:

"Türk üniversitelerinde ortak zorunlu Türk dili derslerinin okutulmasına 1982-1983 Eğitim-Öğretim Yılı'nda başlanmıştır. Dört yıllık eğitim kurumlarının bütün sınıflarında, beş ve altı yıllık kurumların ilk dört sınıfında bu dersler verilmeye başlanınca ortada bu dersleri verecek öğretim elemanının olmadığı fark edilmiştir. Çözüm için, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü de bulunan fakültelerin öğretim elemanlarından yararlanma yoluna gidilmiştir. Ayrıca yeni oluşturulan Eğitim Fakültelerinin ilgili prog-

[2] Yakıcı, Ali, Mustafa Yücel, Mehmet Doğan, V. Savaş Yelok, Üniversiteler İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Yargı Yayınları, Ankara, 2012, s.1-495.

ramında görevli elemanlardan yararlanılmıştır. Bu eleman temini, ilgili kanunun yürürlüğe girmesi ve okutmanların alınmasına kadar, anılan öğretim elemanlarınca gerçekleştirilmiştir.

Biz de, o yıllarda görevli bulunduğumuz Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesindeki bazı bölümlerin yanında Tıp Fakültesinin de birinci ve dördüncü sınıflarına ilgili müfredatı uygulamaya çalışıyorduk. Hatırlatılması gereken bir konu da, bu derslerin benzerleri önceleri de farklı kurumlarda ve farklı adlar altında veriliyordu. Mesela benim fakültemde bu dersler bütün bölümlerde Türkçe-Kompozisyon ve Metodoloji adı altında, yeni düzenlemeye yakın bir yapıyla tarafımızdan verilmekteydi. Ayrıca çok farklı bir adı olan Temel Bilimler ve Yabancı Diller adlı üç yıllık bir yüksekokulda da benzer dersler tarafımızdan veriliyordu. Kısacası, üniversitelerin bazılarında bu dersler, farklı anlayışlarla da olsa, farklı adlarla ve benzer içeriklerle veriliyordu. İlgili kanun, yeniden düzenleme yaparak dersin adından içeriğine kadar her yerde aynı yapıda verilmesini sağlamıştır."[3]

Günümüzde, Türk dili derslerindeki bu durağanlığı fırsat bilen kimi yöneticiler, özellikle ekonomik vd. kaygılarla bu derslerin sınıf dışına çıkarılmasını sağlamakta, hatta bu derslerin sağlıklı okutulamadığı gerekçesiyle tamamen kaldırılmasını istemektedirler.

Ahmet B. Ercilasun, "Türkçenin bugün zengin, güçlü, ifade kabiliyeti yüksek bir durumda olduğunu, ne var ki bu zengin dilin çocuklara, genç nesle aktarılmada bir takım sıkıntılar yaşandığını, bunun asıl sebebinin ise eğitimdeki aksaklıklardan kaynaklandığını"[4] belirtmektedir.

Bugün Türk milli eğitiminin birçok kademesinde bu aksaklıklar devam etmektedir. Bunun temel sebeplerinden biri yönetimlerin Türkçeye bakışıyla ilgili, ikincisi Türkçe öğretim kadrosundaki bilinçsizlik ve yetersizliktir. Türkçeye yönelik olarak karşılaşılan olumsuzlukların giderilmesi için milli eğitimin her kademesinde yeniden yapılandırmaya gidilmelidir.

Yüksekokullarda okuyan onlarca öğrencinin adını bile yazmakta zorlandığı günümüzde Türkçe okuyan, Türkçe yazan, Türkçe gören, Türkçe düşünen, Türkçe öğrenen ve özellikle Türkçe öğretenlere önemli görevler düşmektedir. Her şeyden önce Türkçe derslerinin sağlıklı bir biçimde seçilecek hedef kitleye sağlıklı bir ortamda yeni yöntem ve tekniklerle sağlıklı bir biçimde verilmesi sağlanmalıdır.

Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e göre etkili Türkçe öğretimi, hedef kitlenin tam olarak tespit edilmesi ve doğru analiz edilerek tanımlanmasıyla mümkün olabilir. Türkçe öğretiminde yöntem ve tekniklerin seçimi hedef kitlenin özelliklerine göre farklılıklar gösterebilir. Çağdaş öğretim stratejilerinin ana felsefesi olan öğrenci merkezli eğitimin doğası gereği Türkçe öğretimi de öğrenci merkezli olmalı, yani hedef kitlenin zihnî, ruhî, kültürel, meslekî vd. özelliklerine uygun olarak yapılandırılmalıdır. Türkçe öğretiminde yöntem ve uygulamalar hedef kitlelere yönelik olmalıdır[5].

Bir dönem Türkiye'de yaşayan Rumların papazlarının bile Panayot'lara "Türkçe bilmeyen cennete giremez" şeklindeki veciz sözüyle nasihatte bulunarak önemini vurgulamaya çalıştığı Türkçeye[6] eğitim öğretimin her kademesinde gereken değer verilmeli, yükseköğretimde de bu konu ihmal edilmemelidir.

Üniversitelerde Türk dili derslerinin okutulmasına karşı olan kimi kişiler, bu meselenin ilk ve orta öğretimde halledilmiş olması gerektiği tezini ileri sürmektedir. Eğer, art niyetle söylenmemişse bu

---

3 Sakaoğlu, Saim, "Üniversitelerde Okutulan Türkçe Derslerinin Hedefe Ulaşamamasının Gerçek Sorumluları Kimlerdir", IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri 22-24 Aralık 2011 Muğla, Editör: Mehmet Naci Önal, Muğla Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2012, s.793.

4 Ercilasun, Ahmet Bican (2011), "Yazılı Dönemde Türkçenin Bilim ve Eğitim Alanındaki Durumu", 2023'e Doğru Türkçe, Hazırlayanlar: Ali Yakıcı, Asuman Güneş, Eğitim 2023 Yayınları, Ankara, 2011, s.6

5 Güzel, Abdurrahman, "Türkçenin Günümüzdeki Sorunları ve İlköğretim Birinci Kademede Türkçe Öğretimi", 2023'e Doğru Türkçe, Hazırlayanlar: Ali Yakıcı, Asuman Güneş, Eğitim 2023 Yayınları, Ankara, 2011, s.132-133.

6 Boydaş, Nihat, Türkçe Bilmeyen Cennete Giremez, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, s.314.

düşünce doğrudur. Gerçekten, bir dönem, Türkçeye önem verilen yılların Türkiye'sinde görüldüğü gibi, Türkçeyi yazılı ve sözlü olarak istenilen ölçüde kullanamayan öğrenciler liseden mezun olamamıştır. O dönemlerde, Türkiye'deki mevcut birkaç üniversitede de Türk dili dersinin okutulmasına yönelik bir ihtiyaç hâsıl olmamış ya da Türkçe dersleri farklı adlarla okutulmuştur. Ama bugün için aynı şeyleri söylemek söz konusu değildir. Çünkü bugün eğitimciler arasındaki yaygın kanaate göre "bir ülkenin gençleri liseyi bitirinceye kadar ülkenin resmi dilini doğru kullanabilme becerisi kazanamıyorlarsa eğitim sisteminde eksiklik var demektir"[7] ve bu eksiklik had safhadadır.

Bu eksiklik günümüzde Türkiye'nin doğusundan batısına birçok ortaöğretim kurumunda görüldüğü için üniversitelerde bu derslerin okutulması zorunlu hale gelmektedir. Ayrıca, Türk üniversitelerinde dünyanın çeşitli coğrafyalarından gelen ve sayıları binlerle ifade edilebilecek oranda ana dili Türkçe olmayan öğrenci öğrenim görmektedir. Bunların okudukları alanlarda sağlıklı bilgi edinebilmeleri ve başarılı olabilmeleri bakımından da Türkçe derslerinin üniversitelerin hazırlık ya da birinci sınıflarında okutulmaları önemlidir. Fakat, Türkiye'deki kimi liselerden başarılı biçimde Türkçe eğitimi almış ve Türkçeyi yazılı ve sözlü olarak iyi derecede kullanabilen öğrencilerin durumları da göz önünde bulundurularak Türkiye'deki üniversitelerde Türk dili dersleriyle ilgili yeni bir düzenlemeye/ yapılandırmaya gidilmelidir.

Üniversitelerde okutulan Türkçe derslerinin yeniden yapılandırılması durumunda izlenmesi gereken yöntem ve teknikler konusunda, hayatının 30 yılını fiilen üniversitede akademisyen ve bunun 15 yılını Türkçe Dersleri Koordinatörü/Türk Dili Bölüm Başkanı görevlendirmesi ve sorumluluğuyla yürütmüş ve yürütmekte olan biri olarak bu konudaki önerilerim şunlar olacaktır:

Türkiye'deki bütün üniversite ve yüksekokullarda Türk dili dersleri zorunlu olmalı, bu ders hazırlık sınıflarında okutulmalı ve "baraj dersi" olarak kabul edilmelidir. Baraj dersi olan Türkçeyi yeterli seviyede kullanan öğrencilere, seçkin bir jüri önünde girdikleri yazılı ve sözlü sınavlarda başarılı olmaları durumunda muafiyet hakkı verilmelidir. Hangi gücün, hangi statü ve sosyal sınıfın temsilcisi olursa olsun Türkçe barajını aşamamış hiçbir öğrenciye bölüm/alan derslerine devam hakkı verilmemelidir.

Baraj olan Türk dili derslerinin yanı sıra, öğrencilerin mezuniyetlerinden sonra mesleki başarılarında etkili olacak biçimde içeriği hazırlanan ve daha çok yazma ve konuşma becerilerine yönelik uygulamalı dersler olarak zorunlu/seçmeli yazılı ve sözlü anlatım derslerine yer verilmelidir.

Bunlardan "Yazılı Anlatım" dersi Birinci Dönemde verilmelidir. Öğrencinin yazma becerilerinin istenilen düzeye çıkarılmasının hedeflendiği bu dersin içeriğinde "yazım kuralları, noktalama işaretleri, anlatım biçimleri, resmi/biçimsel yazılar, yaratıcı/kurgusal yazılar, düşünce ve bilgi aktaran yazılar, not alma yöntem ve teknikleri, özetleme yöntem ve teknikleri, yazılı anlatımda görülen dil yanlışları" gibi konulara ağırlık verilmelidir.

İkinci Dönemde ise "Sözlü Anlatım" dersi yer almalıdır. Türkçeyi yazılı olarak doğru ve düzgün biçimde kullanabilme becerisini kazanan öğrenciler bu dersin hedef kitlesini oluşturmalıdır. Bu derste öğrencilerin okul ve mesleki hayatlarındaki başarılarını olumlu etki yapacak yöntem ve uygulamalar esas alınmalıdır. Sözlü Anlatım dersinin içeriğinde genel olarak şu konulara yer verilmelidir:

"Konuşma bozukluklarının giderilmesi, hazırlıksız konuşabilme, etkin biçimde hazırlıklı konuşma yapabilme, diksiyon alıştırmaları, beden dilini iyi kullanabilme, dinleme ve dinlediğini anlama, anlayarak etkili okuma, şiir okuma teknikleri, bilgi şöleni, panel, açık oturum, konferans, nutuk, söyleşi vd. sözlü anlatımlarda etkili konuşma yapabilme becerisi kazandırma, konuşmaya dayalı dil yanlışları."

[7] Erdem, Ekrem, Bizimki Türkçe Sevdası, TDED Yayınları, İstanbul, 2012, s.188.

Bu becerileri kazanan bir öğrenci, kurduğu iyi iletişim sayesinde toplumda önemli bir yer edinecek, bu becerisi ona, hayatın her safhasında önemli kazanımlar elde etme başarısını gösterecektir.

Bunun için; üniversitelerin Türkçe, Türk dili ve edebiyatı öğretmeni yetiştiren bölümler dışındaki fakülte ve yüksekokulların diğer bölümlerinde okutulacak Türkçe, Yazılı Anlatım, Sözlü Anlatım vb. dersleri okutacak öğretim elemanları, Türkçe/Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi/Öğretmenliği bölümlerinde yükseköğretimde okutulacak Türkçe derslerine yönelik özel bir programla yetiştirilmelidir. Bu bölüm/bölümlerde yetişecek bu elemanlara yine aynı bölüm/bölümler bünyesinde oluşturulacak "Üniversitelerde Türkçe Öğretimi" ana bilim dallarında akademik unvanlarına göre kadro tahsis edilmelidir.

Bununla birlikte, üniversitelerde Türkçe derslerini okutacak öğretim elemanlarının seçiminde titizlikle davranılmalı, seçkin jüri huzurunda adayın yazılı ve sözlü sınavdan başarılı olması neticesinde bu görev ona tevdi edilmelidir. Çünkü Türkçe derslerinin okutulmasında yaşanan olumsuzluklar ve gözlemlerimden hareketle yüzde elliye yakın çoğunlukta bir öğretim elemanı kitlesinin bu dersleri hakkıyla veremediği görülmektedir. Bu sebeple; Türkçe derslerinde günün ve ortamın gerektirdiği biçimde en iyi materyali kullanma gayreti içinde olunmalı, hedef kitle için en iyi sunum teknikleri tercih edilerek Türkçe derslerinin anlatımına nitelik ve heyecan getirilmelidir.

Böylece, bütün eğitim öğretim kurumlarında olduğu gibi üniversitelerdeki dil öğretiminde de dünya dili Türkçeye hak ettiği değer verilmeli, Türkçeyi yazılı ve sözlü olarak doğru, güzel ve etkili biçimde kullanan/kullanacak bireylerin toplumda doğru düşünen, doğru bakan, doğru gören, yol gösteren aydınlar olarak yetişmelerine fırsat tanınmalı, buna vesile olunmalıdır.

KAYNAKÇA

Boydaş, Nihat (2007), Türkçe Bilmeyen Cennete Giremez, Ankara: Berikan Yayınevi.

Ercilasun, Ahmet Bican (2011), "Yazılı Dönemde Türkçenin Bilim ve Eğitim Alanındaki Durumu", 2023'e Doğru Türkçe, Hazırlayanlar: Ali Yakıcı, Asuman Güneş, Ankara: Eğitim 2023 Yayınları.

Erdem, Ekrem (2012), Bizimki Türkçe Sevdası, İstanbul: TDED Yayınları.

Güzel, Abdurrahman (2011), "Türkçenin Günümüzdeki Sorunları ve İlköğretim Birinci Kademede Türkçe Öğretimi", 2023'e Doğru Türkçe, Hazırlayanlar: Ali Yakıcı, Asuman Güneş, Ankara: Eğitim 2023 Yayınları.

Karahan, Leyla (2011), "Türkçeye Önem Vermek Bir Devlet Geleneğidir", 2023'e Doğru Türkçe, Hazırlayanlar: Ali Yakıcı, Asuman Güneş, Ankara: Eğitim 2023 Yayınları.

Sakaoğlu, Saim (2012), "Üniversitelerde Okutulan Türkçe Derslerinin Hedefe Ulaşamamasının Gerçek Sorumluları Kimlerdir", IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri 22-24 Aralık 2011 Muğla, Editör: Mehmet Naci Önal, Ankara: Muğla Üniversitesi Yayınları.

Yakıcı, Ali, Mustafa Yücel, Mehmet Doğan, V. Savaş Yelok, (2012), Üniversiteler İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ankara: Yargı Yayınları.

TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ ve TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN "TÜRKÇEYE" İLİŞKİN ALGILARININ METAFORLAR ARACILIĞIYLA BELİRLENMESİ ve KARŞILAŞTIRILMASI

Arş. Gör. Aliye İlkay YEMENİCİ
Afyon Kocatepe Üniversitesi, aliye_ilkay@hotmail.com

ÖZET

Metafor, bir şeyi başka bir şeye benzeterek açıklama, anlatma yoludur. Mecaz, eğretileme, benzetme olarak da bilinen metafor, son yıllarda sosyal bilimlerde kullanımına sıkça başvurulan nitel veri toplama tekniklerinden biridir. Bu çalışmanın amacı, Türkçe öğretmeni adaylarının ve Türkçe öğretmenlerinin "Türkçeye" ilişkin oluşturdukları metaforları toplamak ve toplanan metaforları inceleyerek sınıflandırmak böylece Türkçe öğretmeni adaylarının ve Türkçe öğretmenlerinin algılama biçimlerini ortaya koyarak ikisi arasında karşılaştırma yapmaktır. Bu amaç çerçevesinde şu sorulara cevap aranacaktır: *1-Türkçe öğretmeni adaylarının "Türkçeye" yönelik üretmiş oldukları metaforlar nelerdir?* 2- *Türkçe öğretmenlerinin "Türkçeye" yönelik üretmiş oldukları metaforlar nelerdir? 3- Türkçe öğretmeni adaylarının ve Türkçe öğretmenlerinin "Türkçeye" yönelik üretmiş oldukları metaforlar farklılık göstermekte midir? 4- Bu metaforlar ortak özellikleri bakımından hangi kavramsal kategorilerde toplanabilir?* Araştırma betimsel bir çalışmadır. Araştırmanın çalışma grubunu, 2012-2013 eğitim öğretim yılında Afyon merkezde çalışan 37 Türkçe öğretmeni ve Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümünde son sınıfta okuyan 47 Türkçe öğretmeni adayı oluşturmaktadır. Araştırmanın verileri *"Türkçe ……. gibidir. Çünkü ……."* ifadesinin tamamlanmasıyla toplanmıştır. Metafor çalışmalarında "gibi" sözcüğü genellikle metafor konusu ile metafor kaynağı arasındaki benzerliği daha net bir şekilde çağrıştırmak için kullanılır. "Çünkü" sözcüğüne de yer verilerek, katılımcılardan kendi benzetmeleri için sebep veya mantıksal dayanak üretmeleri istenir. Toplanan verilerin analizinde nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan içerik analizi tekniği kullanılacaktır. Üretilen metaforların analiz edilmesi ve yorumlanması sürecinde şu aşamalar takip edilecektir: 1- Adlandırma aşaması, 2- Tasnif etme (eleme ve arıtma aşaması), 3- Kategori geliştirme aşaması, 4-Geçerliği ve güvenirliği sağlama aşaması 5-Nicel veri için verilerin bilgisayara aktarılması aşaması.

ABSTRACT

Metaphor is a way of explaining and telling something by simulating. Known as simulation and figure of speech, the metaphor is one of the significant data collection methods used in the social science. The aim of this study is to collect the metaphors of the Turkish teachers and prospective teachers to classify the metaphors. Thus, the comprehension of the Turkish and prospective teachers can be compared. By the way of this aim, the following questions will be answered:

1-What are the prospective Turkish teachers' metaphors on 'Turkish'?

2-What are the Turkish teachers' metaphors on 'Turkish'?

3-Is there any difference between the prospective Turkish teachers' and Turkish teachers' metaphors on Turkish?

4-In which conceptual groups can these metaphors be classified according to their common features?

The survey is a descriptional study. The survey consists of 37 Turkish teachers, study in Afyon in 2012-2013 education term, and 47 last term students in the Education Faculty of Afyon Kocatepe University. The data of the survey were collected through asking to fill the following sentences such as; 'Turkish is like……because……'In the metaphor studies 'like' is used to tell the similarity clearly between the metaphor and the word. 'Because' is also used to ask the participants to give logical reasons for their metaphors. In the analysis of the data, the contentedly is method, one of the bestones, will be used. The following steps will be used in the analysis of the metaphors: 1. Naming stage, 2. Classification (elimination and choosing), 3. Category development, 4. Providing the reliability and validity, 5. The data transfer to a computer.

GİRİŞ

Son zamanlarda sosyal bilimlerde özel olarak da eğitim bilimlerinde sıkça kullanılan metafor, bir şeyi anlatırken, açıklarken başka bir şeye benzeterek anlatma yoludur. Metafor kelimesi, "Grekçe metapherein (aktarmak) kelimesinden türetilmiş olup meta (arasında) ve pherein (taşımak, nakletmek) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Metafor, anlamın bir şeyden diğerine aktarılmasıdır."[1] Anlatımda mecaz kullanılmasıdır. "Metafor, bir bireyin çok soyut, karmaşık, kuramsal bir olguyu anlamada ve açıklamada işe koşabileceği güçlü bir zihinsel araç olarak tanımlanmaktadır."[2] "Eğer bir resim bin kelimeye bedelse, bir metaforun da bin resime bedel" olduğunu söyleyen Shuell'e göre; resim sadece statik bir imge sunarken, metafor bir olgu hakkında düşünmek için zihinsel bir çerçeve sunar.[3] Bu ifade metaforun bir şeyi anlatmada ve açıklamadaki gücünü çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Metaforlar aslında insanların, duygu ve düşünce dünyaları hakkında bizlere ipuçları verir. Anlatılması istenilen şeyi kişi kendi dünyasında nasıl algılamışsa ona göre bir metafor oluşturur.

Amaç

Araştırmanın amacı, Türkçe öğretmeni adaylarının ve Türkçe öğretmenlerinin "Türkçeye" ilişkin oluşturdukları metaforları toplamak ve toplanan metaforları inceleyerek sınıflandırmak böylece Türkçe öğretmeni adaylarının ve Türkçe öğretmenlerinin algılama biçimlerini ortaya koyarak ikisi arasında karşılaştırma yapmaktır. Bu amaç çerçevesinde şu sorulara cevap aranacaktır:

1-Türkçe öğretmeni adaylarının "Türkçeye" yönelik üretmiş oldukları metaforlar nelerdir?

2-Türkçe öğretmenlerinin "Türkçeye" yönelik üretmiş oldukları metaforlar nelerdir?

3-Türkçe öğretmeni adaylarının ve Türkçe öğretmenlerinin "Türkçeye" yönelik üretmiş oldukları metaforlar farklılık göstermekte midir?

4- Bu metaforlar ortak özellikleri bakımından hangi kavramsal kategorilerde toplanabilir?

Yöntem

Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji (olgubilim) deseni kullanılarak yürütülmüştür. "Olgubilim, farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Olgular yaşadığımız dünyada olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir."[4]

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2012-2013 eğitim öğretim yılında Afyon merkezde çalışan 37 Türkçe öğretmeni ve Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümünde son sınıfta okuyan 47 Türkçe öğretmeni adayı oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması

Katılımcıların Türkçeye ilişkin sahip oldukları metaforları ortaya çıkarmak amacıyla kendilerinden *"Türkçe ……. gibidir, çünkü ……."* ifadesini tamamlamaları istenmiştir. Metafor çalışmalarında "gibi" sözcüğü genellikle metafor konusu ile metafor kaynağı arasındaki benzerliği daha net bir şekilde

---

1 Akkaya, Ahmet, "İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Konuşma KavramınaİlişkinAlgıları", Adıyaman ÜniversitesiSosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.7,s.1-9, Adıyaman, 2011.

2 Yob, Irıs, M., " Thınkıng Constructıvely Wıth Metaphors" http://download.springer.com/static/pdf/635/art%253A10.1023%252FA%253A1022289113443.pdf?auth66=1390490319_f224e2e8b677f3e1c1b97e7391d8ec48&ext=.pdf (e.t. 26.11.2013)

3 Shuell T. J., (1990). Teaching and learning as problem solving. *Theory into Practice, 29,* 102-108'den Ahmet Saban "Giriş Düzeyindeki Sınıf Öğretmeni Adaylarının "Öğretmen" Kavramına İlişkin İleri Sürdükleri Metaforlar", Türk Eğitim Bilimleri Dergisi 2(2), 2004, 131-155.

4 Yıldırım, Ali., H. Şimşek, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", Seçkin Yayınları, Ankara,2005.

çağrıştırmak için kullanılır. "Çünkü" sözcüğüne de yer verilerek, katılımcılardan kendi benzetmeleri için sebep veya mantıksal dayanak üretmeleri istenir.

Bunun öncesinde katılımcılara metaforla ilgili gerekli açıklamalar yapılıp örnekler verilmiştir. Katılımcılara metafor üretmeleri için yaklaşık on beş dakika süre verilmiştir. Katılımcıların akıllarına ilk gelen metaforlardan istifade edilmek istendiği için bu süre yeterli görülmüştür.

Verilerin Analizi

Elde edilen verilerin analizinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Türkçe Eğitimi Bölümünde son sınıfta okuyan öğretmen adaylarının ürettiği metaforların içerik analizi yapılmıştır. Veriler analiz edilirken Saban'ın[5] benzer araştırmasında izlediği yol izlenmiştir. Katılımcılar tarafından geliştirilen metaforların analiz edilmesi ve yorumlanması beş aşamada gerçekleştirilmiştir: 1- Adlandırma aşaması 2- Eleme ve arıtma aşaması 3- Kategori geliştirme aşaması 4-Geçerliği ve güvenirliği sağlama aşaması 5- Nicel veri için verilerin bilgisayara aktarılması aşaması.

1-Adlandırma Aşaması

Bu aşamada katılımcılar tarafından üretilen metaforların alfabetik olarak geçici bir listesi yapılmıştır. Katılımcıların belirgin bir biçimde metaforu ifade edip etmediğine bakılmıştır.

2- Eleme ve Arıtma Aşaması

Katılımcıların ürettiği metaforlar yeniden incelenmiş, metafor kaynağı içermeyen, açıklaması olmayan formlar elenmiştir.

3- Kategori Geliştirme Aşaması

Metaforlar sahip oldukları ortak özellikler bakımından kategorize edilmiştir. Buna göre, 37 Türkçe öğretmeni tarafından üretilen toplam 29 metafor 5 kategoride toplamıştır. 47 Türkçe öğretmeni adayı tarafından üretilen toplam 37 metafor 7 kategoride toplamıştır.

4- Geçerliği ve Güvenirliği Sağlama Aşaması

Geçerliği ve güvenirliği sağlama aşamasında toplam 12 kategoride (öğretmen: 5, öğrenci:7 kategori) verilen metaforların söz konusu kategoriyi temsil edip etmediğini belirlemek amacıyla uzman görüşüne başvurulmuştur. Alanında uzman iki öğretim elemanından alınan dönütlere göre metaforlar ve temsil ettiği kategoriler yeniden düzenlenmiştir.

5-Nicel Veri İçin Verilerin Bilgisayara Aktarılması Aşaması

Bu aşamaya kadar elde edilen bütün veriler SPSS istatistik programına aktarıldı. Bu işlemden sonra, her bir metaforu ve kategoriyi temsil eden öğrenci sayısı (f) ve yüzdesi (%) hesaplandı.

BULGULAR

Bu bölümde Türkçe öğretmenleri ve Türkçe öğretmeni adayları tarafından Türkçeyle ilgili üretilen metaforların benzer olanları aynı başlık altında bir araya getirilmiş ve aynı tema etrafında toplanan metaforlar frekans ve yüzdelik değerleriyle birlikte tablolaştırılmıştır.

Toplanan verilerin analiz edilmesiyle şu bulgulara ulaşılmıştır:

Araştırmaya katılan 37 Türkçe öğretmeni tarafından toplam 29 metafor üretilmiştir. Bu metaforlar 5 kategoride toplamıştır. Aynı şekilde araştırmaya katılan 47 Türkçe öğretmeni adayı tarafından toplam 37 metafor üretilmiştir. Bu metaforlar da 7 kategoride toplamıştır.

[5] Saban, Ahmet, "Okula İlişkin Metaforlar", Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, S.55, s.459-496,2008.

Tablo 1. Türkçe Öğretmenlerinin Ürettiği Metaforlar

Kod	Metafor	Frekans	Yüzde
13	ağaç	1	2,7
16	aile	1	2,7
7	ay	1	2,7
21	bebek	1	2,7
18	beden	1	2,7
12	çınar	1	2,7
11	çiçek	1	2,7
2	deniz	2	5,4
27	devasa gökdelenlerin temeli	1	2,7
15	dost	1	2,7
9	gündüz	1	2,7
8	güneş	1	2,7
4	ırmak	2	5,4
14	insan	1	2,7
29	kalbin ve beynin sesi	1	2,7
25	karışım	1	2,7
28	kıvrımlı yol	1	2,7
24	mağara	1	2,7
3	okyanus	2	5,4
17	ruh	1	2,7
20	sandık	1	2,7
22	ses bayrağı	1	2,7
23	sihirli değnek	1	2,7
1	su	5	13,5
5	şelale	1	2,7
19	şiir	1	2,7
26	yaprak	1	2,7
10	yaşam	2	5,4
6	yeryüzü	1	2,7
	Toplam	**37**	**100,0**

Türkçe Öğretmenlerinin Ürettiği Metaforlar ve Kategorileri

Tablo 2.

1- Yaşamın Sürdürülebilmesi İçin Temel İhtiyaçlardan Birisi Olan Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
su	Susuz hayat düşünülemezse, Türkçesiz de düşünülemez. İnsanın yaşamını sürdürebilmesi için su ne kadar önemli ve gerekliyse Türkçe de o düzeyde önemli ve gereklidir.	2	5,4
devasa gökdelenlerin temeli	Kullanıldığı toplumun, milletin, ülkenin en güçlü hayati yapı taşı olması	1	2,7

Tablo 3.

2- Hayat Veren, Canlılık Katan Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
yaşam	Nefes aldığımız her an yanımızdadır. Yaşamın her alanında kullanılır.	2	5,4
ırmak	İçine aldığı her şeyi temizler güzelleştirir canlılık ve yenilik katar.	1	2,7
insan	Yaşayan, uzuvları ve ruhu olan bir varlıktır.	1	2,7
ruh	İnsana can verir.	1	2,7
beden	Bedenin ruhu görünür kılar.	1	2,7

Tablo 4.

3- Bünyesinde Türlü Zenginlikler Barındıran Köklü Bir Dil Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
deniz	İçinde çok fazla kelime barındırması	1	2,7
okyanus	Asırlardan beri içinde tüm güzellikleri barındırması İçine girdiğinde yeni şeylerle karşılaşırsın	2	5,4
sandık	Değerli hazineler saklaması	1	2,7
mağara	İlerledikçe önüne neler çıkacağının bilinmemesi	1	2,7
karışım	Geçmişinin çok çeşitli olması	1	2,7
kıvrımlı yol	Her kelimesinin farklı anlam taşıması bir kıvrımdır	1	2,7
yeryüzü	Yeryüzünü oluşurken birçok kıtanın bir araya gelmesi gibi Türkçe de birçok kanaldan beslenerek oluşmuştur.	1	2,7
ırmak	Derinlerden gelen bir kaynağa, köklü bir geçmişe sahip olması	1	2,7

Tablo 5.

4- İnsanları Aydınlatan, Rahatlatan, İletişim Aracı Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
gündüz	Bizi aydınlatması	1	2,7
güneş	Hayatımızı aydınlatır	1	2,7
ay	Geceyi aydınlattığı gibi Türkçe de hayatı aydınlatır	1	2,7
su	İnsana sonsuz bir ferahlık verir.	1	2,7
şiir	Rahatlatır	1	2,7
dost	Kelime zenginliğinin verdiği geniş ifade gücüyle insanı rahatlatır.	1	2,7
aile	Kullanan kişiye aile sıcaklığı verir.	1	2,7
kalbin ve beynin sesi	Duygu, düşünce ve hayallerini dillendirmesi	1	2,7
ses bayrağı	Ana dilimizdir, onun sayesinde anlaşırız.	1	2,7
sihirli değnek	İnsanlara kendini anlatmanın onları etkilemenin en etkili yolu	1	2,7

Tablo 6.

5-Sürekli Yenilenen, Gelişen, Gelişebilmesi İçin Emek Verilmesi ve Özen Gösterilmesi Gereken Bir Varlık Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
çiçek	Güzelce açabilmesi için özenli bir bakım ister.	1	2,7
ağaç	Meyvesini yemek için önce emek vermek gerekir.	1	2,7
yaprak	Eski kelimelere zamanla sararıp, solup yere düşse de yerine yenileri gelir.		
deniz	Kendini yenileyebilmesi	1	2,7
şelale	Konuştukça ve yazdıkça çoşar.	1	2,7
çınar	Zamanla güçlenip, kökleriyle toprağa daha sağlam tutunur.	1	2,7
bebek	Her geçe gün hızla değişir ve büyür.	1	2,7

Tablo 7. Türkçe Öğretmeni Adaylarının Ürettiği Metaforlar

Kod	Metafor	Frekans	Yüzde
11	ağaç	5	10,6
36	akarsu	1	2,1
34	anamızın ak sütü	1	2,1
8	anne	3	6,4
35	ayna	1	2,1
14	bostan	1	2,1
28	büyük aile	1	2,1
15	canlı bir varlık	1	2,1
4	çarşı pazar	1	2,1
13	çocuk	1	2,1
23	derin bir kuyu	1	2,1
32	gökyüzü	1	2,1
17	hava alanı	1	2,1
1	hayat	1	2,1
20	hazine	1	2,1
25	ışık	1	2,1
29	insan	2	4,3
30	ipek kumaş	1	2,1
21	kum	1	2,1
33	mozaik	1	2,1
24	nefes	1	2,1
19	okyanus	2	4,3
2	pusula	1	2,1
12	saksıdaki çiçek	1	2,1
22	sigara	1	2,1
6	sonsuzluk	1	2,1
5	su	3	6,4
9	temeli yeni atılmış bir bina	1	2,1
26	toprak	1	2,1
18	tuz	1	2,1
31	uzay boşluğu	1	2,1
3	vatan	1	2,1
7	yapboz	1	2,1
37	Yaşlı bir bilge	1	2,1
16	yemek	1	2,1
10	yol	1	2,1
27	zincir	1	2,1
	Toplam	**47**	**100,0**

Türkçe Öğretmeni Adaylarının Ürettiği Metaforlar ve Kategorileri

Tablo 8.

1- Yaşamın sürdürülebilmesi için temel ihtiyaçlardan birisi olan Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
Nefes	Her içine çekişte hayat verir	1	2,1
Su	Olmadan yaşayamayız İnsan nasıl susuz yaşayamazsa Türkçe olmadan da yaşayamaz. Türkçe olmazsa tüm hayati fonksiyonlarımız durur.	3	6,4
Yemek	Yemek gibi Türkçeye de her zaman ihtiyacımız vardır.	1	2,1
Anne	Yeni doğan bir bebek nasıl annesine ihtiyaç duyarsa biz de Türkçeye ihtiyaç duyarız. Vazgeçilmez ve gereklidir.	2	4,3
Anamızın ak sütü	Bizi besleyerek hayata hazırlar	1	2,1
Çarşı pazar	Herkesin ihtiyacını karşılar.	1	2,1

Tablo 9.

2- Bünyesinde Türlü Zenginlikler Barındıran ve Bunları Geçmişten Geleceğe Aktaran Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
ağaç	Geçmişten günümüze kadar yeni kelimeler ve kültürler sayesinde büyümüş ve muhteşem bir dil haline gelmiştir. Türlü meyveler barındırır. Sözcükler, fiiller, kipler meyveleridir.	2	4,3
bostan	Bostan nasıl İçinde güzel çiçekleri ve ağaçları barındırıyorsa Türkçe de içinde güzellikleri barındırır.	1	2,1
okyanus	Derinlere inildikçe yeni şeylerle karşılaşırız.	1	2,1
derin bir kuyu	Araştırdıkça içinden türlü zenginlikler çıkar.	1	2,1
yaşlı bir bilge	Aradığımız her türlü bilgiyi ve malzemeyi onda bulabiliriz.	1	2,1
hayat	Hayatın içinde olan her şey Türkçenin de içinde vardır.	1	2,1
vatan	Geçmişimizi geleceğimizi, değerlerimizi içinde taşıyan vatan kadar önemli.	1	2,1
kum	Çünkü her kelimesinde her zerresinde farklı anlamlar farklı çıkarımlar vardır.	1	2,1

Tablo 10.

3-Gelişebilmesi İçin Emek Verilmesi ve Özen Gösterilmesi Gereken Değerli Bir Varlık Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
ipek kumaş	Çok değerlidir, gereken hassasiyet gösterilmezse zarar görebilir.	1	2,1
hazine	Çok kıymetli ve değerlidir.	1	2,1
saksıdaki çiçek	İlgi ve özen gösterilirse büyür, gelişir.	1	2,1
temeli yeni atılmış bir bina	Üstüne koyarak yükselir	1	2,1
çocuk	Onu şekillendirmek, geleceğini belirlemek bizim göstereceğimiz çabaya bağlıdır.	1	2,1
insan	Hem canlıdır hem de kendini yeniler. Kendini yenilemesi içi çaba gerekir.	1	2,1
canlı bir varlık	Besledikçe ilgi gösterdikçe gelişir.	1	2,1

Tablo 11.

4- Yaşamı Tatlandıran, Aydınlatan, Yol Gösteren Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
tuz	Hayata tat katar	1	2,1
ışık	Hayatı aydınlatır.	1	2,1
pusula	Hayatına yön verir	1	2,1
anne	Geliştirir, doğruya sevk eder	1	2,1
yol	Hayatta gitmek istediğimiz yere götürür	1	2,1

Tablo 12.

5-Geniş Bir Yayılma Alanına Sahip Olan Köklü, Büyük ve Kuralları Olan Bir Dil Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
ağaç	Geniş dalları ve kökler vardır. Ağaç köklerinden beslendiği gibi Türkçe de geçmişten beslenir. Kökleri derinlerdedir.	3	6,4
okyanus	Çok geniş bir kullanım alanına sahiptir. Birçok coğrafyada kullanılmaktadır.	1	2,1
toprak	Çok geniş alanlara yayılmıştır.	1	2,1
büyük aile	Dünyanın her tarafına yayılmıştır.	1	2,1
uzay boşluğu	İçene girdikçe sonsuzlaşır	1	2,1
gökyüzü	Ucu bucağı yoktur.	1	2,1
sonsuzluk	Ucu bucağı yoktur.	1	2,1
yapboz	Eklemeli bir dil olduğu için	1	2,1

Tablo 13.

6- Başka Dillerle Etkileşim Kuran Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
hava alanı	Hava alanından birçok yabancı insan geçtiği gibi dilimizden de bir çok yabancı sözcük gelip geçer.	1	2,1
insan	İnsanın diğer insanlarla kaynaştığı gibi diğer dillerle kaynaşır Birçok dilden sözcük alışverişinde bulunur.	1	2,1
akarsu	Geçtiği yörelerden hem etkilenir hem de etkilenir.	1	2,1
mozaik	İçinde farklı dillerden sözcükler bulundurur fakat bir bütündür.	1	2,1

Tablo 14.

7- Kendisine Bağımlı Kılan ve İnsanlarla İletişim Kurmayı Sağlayan Bir Varlık Türkçe			
Metafor	***Gerekçe***	***Frekans***	***Yüzde***
sigara	Kullandıkça bağımlılık yapar.	1	2,1
zincir	Kullanan kişileri birbirine bağlar	1	2,1
ayna	Kullanan kişinin duygu ve düşünce dünyasını yansıtır.	1	2,1

SONUÇ

Araştırmanın sonucunda Türkçe öğretmenlerinin ve öğretmen adaylarının, Türkçeye yönelik toplam 56 çeşit metafor ürettikleri tespit edilmiştir. Üretilen 56 çeşit metafordan 10 tanesinin her iki katılımcı grubunda da aynı olduğu tespit edilmiştir. Bunlar: ağaç, aile, bebek(çocuk), çiçek, ırmak(akarsu), insan, okyanus, su, yaşamdır(hayat). Ortaya çıkan bu verilere göre üretilen metaforların benzerlik gösterdiği söylenebilir. Metaforların kategorize edilmesinde oluşturulan başlıklara bakıldığında bu benzerlik oranının arttığı görülür.

Üretilen metaforlar incelendiğinde Türkçe her iki grupta da en çok ağaca benzetilmiştir. Ağacın kökleriyle Türkçenin geçmişi, köklü bir dil olması bağdaştırılmıştır. Ağaç metaforundan sonra Türkçenin en çok akarsu, ırmak, okyanus, deniz gibi su kaynaklarına benzetildiği sonucu çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunun gerekçesi olarak da Türkçenin "su" gibi hayati bir önem arz etmesi, insanın yaşamını sürdürebilmesi için önemli bir ihtiyaç olarak görülmesidir. Aslında bu gerekçe, üretilen metaforlar içerisinde en çok ön plana çıkan benzetme gerekçesidir. Buna bağlı olarak Türkçe, su ve su kaynaklarından sonra, nefese, anneye, anne sütüne benzetilmiştir.

Araştırmanın sonucunda her iki katılımcı grubu tarafından Türkçeye yönelik üretilen metaforların hepsinin de olumlu yönde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların misyonları göz önüne alındığında bu çok önemli bir sonuçtur.

KAYNAKÇA

Akkaya, Ahmet, "İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Konuşma Kavramına İlişkin Algıları", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.7, s.1-9, Adıyaman, 2011.

Saban, Ahmet, "Giriş Düzeyindeki Sınıf Öğretmeni Adaylarının "Öğretmen" Kavramına İlişkin İleri Sürdükleri Metaforlar", Türk Eğitim Bilimleri Dergisi 2(2), s. 131-155, 2004.

Saban, Ahmet, "Okula İlişkin Metaforlar", Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, S.55, s.459-496, Ankara, 2008.

Yıldırım, Ali-H. Şimşek, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", Seçkin Yayınları, Ankara, 2005.

Yob, M. Iris, " Thinking Constructıvely With Metaphors", http://download.springer.com/static/pdf/635/art%253A10.1023%252FA%253A1022289113443.pdf?auth66=1390490319_f224e2e8b677f3e1c1b97e7391d8ec48&ext=.pdf (e.t. 26.11.2013)

TATAR HALK RİVAYETLERİ

Alsu D. BATTALOVA
Kazan Federal Üniversitesi, als7701@yandex.ru

ÖZET

Bu makalede Kazan Federal Üniversitesi'nin Tatar Filolojisi ve Kültürler arası Bağlanışlar Fakültesi öğrencilerinin folklor pratiği esnasında topladıkları materyal örneğinde toponimler Tatar halkının geleneksel kültürü ve folkloru olarak araştırılmışlardır. Tatar mitolojisine ait "Yedi kız çeşmesi", "Şurale dağı" ve Çuvaş dünya görüşüne ait "Kiramet gölü" rivayetlerine bağlı olan toponomik efsaneler analiz edilmiştir.

ABSTRACT

In this article, on an example of folk material practice of the students of the Faculty of Tatar Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University toponyms considered as a subject of study of folklore and traditional culture of the Tatar people. Analyzed toponymical legends associated with the Tatar mythological beliefs "Zhide Kyz Chishmase" (Well of Seven Girls), "Shurale Tavy" (Hill of Shurale) and Chuvash mythological world picture - "Kiramet Kule" (Kiremet Lake).

АННОТАЦИЯ

В данной статье на примере материалов фольклорной практики студентов факультета татарской филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета топонимы рассматриваются как предмет исследования фольклора и традиционной культуры татарского народа. Анализируются топонимические предания, связанные с татарскими мифологическими представлениями «Җиде кыз чишмәсе» риваяте (Родника семи девушек), «Шүрәле тавы" риваяте (холма Шурале) и мифоязычной картиной мира чувашей - "Кирәмәт күле" (озера Киремет).

M. H. Bakirov yazmış olduğu 'Tatar Folkloru' çalışmasında 'Rivayet – nesir ve epik tarzında, gerçek tarihi şahıslara ve hayatlarında gerçekleşmiş olaylarına ilişkin, uzak bir geçmiş zaman anılarını anlatan bir hikâyedir. Rivayetler kendi gözüyle görmüş-bilmiş yani şahit olmuş, hatıra şeklinde anlatılan olaylarda bizzat katılmış şahısların söylentilerinden oluşmuş ve ağızdan ağza geçerek ufak tefek detaylarından kurtulup, umumileştirilmeye, sanatsal bir şekilde işlenmeye mecbur kalmıştır. Bunlara işte başkalar için de enteresan hem lüzumlu olan bilgisini saklama ve aktarma, belli bir bölgede yaşayanlar için mühim konularının yansıtılması has. Rivayet – halkının hatırası, söz icadı şeklinde saklanıp kalmış bir elyazmasıdır.'- diye yazar (1,136). Rivayetler iki türlü olur – tarihi ve toponimik. Toponimik rivayetler – köy hem kent adlarının, değişik coğrafi adlarının meydana gelmesini anlatırlar. A.A. Burıkin da 'Bölgenin onomastik alanının tarihsel etnoğrafi ve kültür çerçevesinde araştırılması (Doğu Sibirya'nın toponomi ve etnonimisi)' adlı hizmetinde 'coğrafi adları, yer adları değişik bölgelerde geçmiş zamanlarda yaşayan halklar tarafından gelecek nesillere bırakmış olduğu bir hediyedir',- diye yazar (2,5). Gerçekten de coğrafi adının, yer adının meydana gelme tarihine göz atarsan, şüphesiz, civarında yaşayan etnik toplumlarının geçmişi ile iç-içe bağlı olduğunu görüyoruz. Örneğin, Kazan Federal Üniversitesinin Tatar Filoloji ve Kültür ilişkileri bölümünün öğrencilerinin Tataristan'ın Yeşil Üzen ve Kaybıç köylerinde gerçekleştirdikleri folklor araştırması sırasında toplanan toponimik rivayetler de bunun açık bir ispatı olarak karşımızda. Bunların birkaçına göz atalım.

Yeşil Üzen ilçesinin Aydar köyünde 2008 yılında tespit edilip yazılan **'Yedi Kız Çeşmesi'** rivayeti benzerlerinin safında bakılabilir (dipnot 1). Rivayette birbirine kardeş olan yedi kız aynı anda bir diş ağrısından ölür ve onları ismi bilinmeyen bir şahıs ayrı yedi kabirde toprağa verdiği söyleniyor. Riva-

yete göre işbu şahıs her kabrin üstüne yedi söğüt kökünü dikmiş. Zaman geçmesiyle söğüt köklerinden yedi çeşme ortaya çıkar. Bu civarlarında yaşayan Tatarlar için bahsi geçmiş çeşmeleri halen kutsi olarak görür ve '**Yedi Kız Çeşmesi**' olarak adlandırırlar.

Bu durumda, bizim için Tatar folklor geleneklerinde saklanan kız kabirleriyle ilgili sakral anlamı da interesan. Nijni Novgorod, Saratov ve Mordoviya illerinde yaşayan Mişerlerde, kız kabri kutsi olarak anılır. (7,237). İşbu Tatarlarda evlenememiş olan kızlar, böyle kabirliklerine gidip değişik mendil veya kumaş parçaları taksalar, niyetleri kabul olurmuş diye inançları mevcut. Bu yüzden, ismi geçen Tatarların kabristanlarındaki mezarlarda bağlanan mendil ve parça sıkça rastlanır (dipnot 2). Yedi rakamı toponimda anılırsa eğer, milli folklor geleneğinde sakral bir anlam olarak anlaşılır. Geleneksel medeniyette rakamların sakral anlamlarını araştıran bilim adamı V. N. Toporov kendi araştırmalarında yedi rakamının halk mitolojisinde dünyamızın yedi katlı olduğuna bağlayan efsanesine bağlıyor. Fikrine göre, dünya üç katlı gökten, insanların yaşadığı katından ve yer altı üç katından oluşurmuş (8,219). G.M. Devletşin de öz araştırmalarında hemfikir. (3,200) Yukarıda bahsi geçen fikirleri göz önüne alırsak, 'Yedi Kız Çeşmesi' su adının geçmişteki Tatarların efsanevi bağlantılardan etkilendiğini görebiliriz. Ayrıca, diş ağrısından vefat olmuş yedi kızın mezarlarının kutsiliğini Astırhan Tatarların folklorunda rastladığını ifade edersek yersiz olmaz (dipnot 3).

Yeşil Üzen ilçesinin Molla İli köyünde ise kutsi olarak anılan "**Kiremet gölü**" hakkında rivayet var. Rivayette işbu göl yanında 'Kiremet' ağacının var olduğu ve bu ağacının civarlarında yaşayan Tatarlar tarafından Mecusi zamanlardan beri kutsi olarak anıldığı söyleniyor (dipnot 4). Bugünlerde ise köy halkı, Kiremet ağacı saklanmazsa da, göl yanına gider, dualarını kılar ve kutsiliğini ispatlayan mucizelerine inanıp yaşamakta. Kiremet sözünün etimolojisi de bizim için hayli enteresan, çünkü Kiremet ağacı, gölü gibi kutsi yerler Kaybıç kazasının köylerinde sık sık rastlanır (örneğin, Olı Ursak köyü). Tarihçi bilim adamı G.M. Devletşin Kiremet'i hayat ağacı ile ilgili efsaneye bağlıyor hem Tatar hem Fin-uğur halklarının Kiremet'in dalları arasında tanrıların oturduğuna inandıklarını ve onun yanında da koyun kurban çaldıklarını da tarihi kaynaklara dayanarak ifade ediyor (3,76). Bilim hanımı R.G. Muhammedova da Kiremet'in kutsi olarak andığını Fin-uğur ve Çuvaş halk rivayetlerine bağlıyor (6,37). Kaybıç ve Yeşil Üzen kazalarındaki Tatar köylüleri Çuvaş halkı ile iç içe yaşadığından Kiremet kutsiliği Tatarların geleneklerine de girdi. Çuvaşların rivayetlerini göz önüne aldığımızda Kiremet:

1) yer-toprak hocasına kurban verme yeri;

2) kurban ismi;

3) Huda tarafından, gök ve insanlar arasındaki armonisini sağlayan toprak ruhu;

4) cemaatle dua kılmanın anlamına gelir (4,38).

Bu hususta G. M. Matveev'in bir fikri de dikkatimize layıktır. Fikrine göre 'Kiremet çift anlam taşıyor ve Tanrının kardeşiymiş, Kiremet – Yer toprak hocası, Tanrı ise – Gök hocasıymış',-diyor (4,38). Böylece, 'Kiremet gölü' toponomisinde sadece Tatar halkının geleneklerini değil, komşu Çuvaş folklorunun varlığını da açıklayabiliriz. Demek ki toponimlar çeşitli yerlerde yaşayan halkaların arasındaki ilişkilerin araştırılmasında da bir kaynak olarak ele alınabilir.

İşbu makalemizde Kaybıç kazasındaki Olı Ursak köyündeki Şürale (*Tercüman: Cin*) Dağının adına da göz atalım. Köyde bununla ilgili bir toponimik rivayet var. Rivayetin konusu, işbu Dağ ve çevresine, arada bir Şürale'nin gelmesi ve insanların korkutması olaylarına dayalı. Rivayete göre, Şürale'den kurtulması için, köy halkı, zift sürülmüş bir atı dağa gönderir. Zifte yapışan Şürale'yi döverek canını alırlar. Dövülen vakit Şürale çok bağırmış. Bugünlerde de köy halkında, Şürale Dağı tarafından rüzgârlı günlerde onun bağırdığı duyuluyormuş inancı yaşamaktadır (dipnot 5).

Bilindiği gibi, Şürale, Tatar Halkının folklorunda ormanda yaşayan insan biçimli bir efsanevi zat. Halk masallarında, efsane inançlarında, o ormanda yalnız gezen şahısları yakalayıp uzun parmakları ile gıdıklayarak can alırmış. Sevdiği bir şey de atla gezmek. Bu yüzden Şürale, köy halkını fazla zorlamaya başlayınca onu zift sürülmüş at ile yakalarlar. Şürale'den bir kurtuluş yolu imkânı da – su. Sudan çok korkuyormuş. Bu yüzden Tatar halkında Şürale'den kurtulmanın tek bir yolu su üzerinden kaçması diye bir inanç yaşamaktadır (5,654).

Yukarıda bahsedilen Şürale dağı toponimisinin içerisinde halkımızın Şürale ile ilgili efsane var. Demek ki, toponimların ortaya çıkış tarihi, halk zihnindeki efsanevi yansıtmaları ile bağlı.

Böylece, örnek verdiğimiz toponimik rivayetlerin her biri Tatar geleneksel medeniyeti, folkloru ile derin bağlantı taşıdığını ve toponimların sadece dil biliminin kaynağı olarak değil de medeni tarihimizle ilgili gerçek olayları ve Tatar halkına dünya bakışını belirleyen kavram olarak ta araştırılabileceğinin umurundayız.

EDEBİYET LİSTESİ

Бакиров М.Х. Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2008. - 359 б.

Бурыкин А.А. Историко-этнографические и историко-культурные аспекты исследования ономастического пространства региона (топонимика и этнонимика Восточной Сибири). – Спб.: Петербургское Востоковедение, 2006. – 224 с.

Дәүләтшин Г.М. Төрки-татар рухи мәдәнияте тарихы. – Казан: Тат.кит.нәшр., 1999. – 512 б.

Матвеев Г.М. Мифоязыческая картина мира этноса (на примере чувашской мифологии и язычества). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. –Чебоксары, 2007. – 48 с.

Мифы народов мира. Энциклопедия в дв.т. Под редакцией С.А.Токарева. Т. 2. – М.: большая Российская энциклопедия, 2003. - 720 с.

Мухамедова Р.Г. Народный костюм татар-кряшен. – Казан: Слово, 2005. – 159 с.

Мухамедова Р.Г. Татары-мишари: историко-этнографические исследования. – Казань: Магариф, 2008. – 295 с.

Топоров В.Н. Числовой код заговорах. По материалам сборника Л.М.Майкова //Заговорный текст. Генезис и структура. – М.: Индрик, 2005. – 520 с.

KAYNAKLAR

1. 2008 yılında Yeşil Üzen ilçesinin Aydar köyünde yaşayan Garifullina Gölçeçek Garif kızından (1948 doğumlu) yazıp alındı.
2. Tatar Devlet Folklor Merkezi'nin Nijniy Novgorod'a yapılan seferi esnasında toplanılan bilgiler, Temmuz, 2005.
3. Tatar Devlet Folklor Merkezi'nin Astrahan'a yapılan seferi esnasında toplanılan bilgiler, Ağustos, 2004.
4. 2008 yılında Yeşil Üzen ilçesinin Mulla İle köyünde yaşayan Seyfetdinov Ravil Gerefi oğlundan (1938 doğumlu) yazıp alındı.
5. Kazan Federal Üniversitesi'nin Tatar Filolojisi ve Tarihi Fakültesi öğrencilerinin saha folklor pratiği bilgileri, Tataristan Cumhuriyeti, Kaybıç ilçesi, Temmuz, 2011.

TERCEME-İ KÂMİLÜ'S-SINÂʿA'NIN ANADOLU SAHASINDA YAZILAN TÜRKÇE TIP METİNLERİ ARASINDAKİ YERİ ve DİL ÖZELLİKLERİ

Arş. Gör. Anıl ÇELİK
Bartın Üniversitesi, acelik@bartin.edu.tr

ÖZET

XIV. Yüzyıl, Anadolu sahası Türklerinin tıp bilimi açısından önemli aşamalar kaydettiği bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Bu dönemde Anadolu Türk tıbbı ilk defa telif-tercüme eserler vermeye başlamıştır.

Bu sahada ortaya konmuş tababet ile ilgili bilinen ilk tercüme eser olarak, çevireni belirsiz olan "Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercümesi" gösterilmektedir. 1387 istinsah tarihli Edviye-i Müfrede, yazılış tarihi bilinen aynı sahada yazılmış Türkçe ilk eser olarak ele alınırken, Celalüddin Hızır'ın "Müntahab-ı Şifâ"sı da sahanın ilk eserleri arasında kendine yer bulur.

Biz ise bildirimizde bu eserlerin yanı sıra Anadolu Sahasında XIV. yüzyılda Türkçe yazılmış ilk tıp eserleri arasında adı zikredilmesi gereken "Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a" adlı eser üzerinde yoğunlaşacağız. Ali Bin Abbas El-Mecusî'nin "Kâmilü's-Sınâatü't-Tıbbiye" yahut "Kitâbü'l-Melikî" isimli eserinin bir kısmının Türk Dili'ne tercümesini ihtiva eden eser, 1453 yılında Temürtaş Oğlu Umur Bey tarafından vakfedilmiş olsa da Adnan Adıvar ve Muharrem Ergin gibi önemli araştırmacılar; biçem, yazım ve nüshanın kâğıdının özellikleri açısından eserin XIV. yüzyıl yahut daha öncesine ait olduğu, görüşünü paylaşırlar. Şu halde söz konusu eserin Anadolu Sahası'ndaki, Türkçe ilk tercüme tıp metni olma ihtimali ortaya çıkar ki bu ihtimal, eserin önemini daha da artırır.

Bu tür eserlerin birçoğunda görüldüğü gibi Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a da bir tıp metni olması dolayısıyla toplumun hemen her kesimiyle bağıntılı bir içeriğe sahiptir. Tıp tarihi ve halkbilimi ile ilgili önemli veriler ihtiva etmesinin yanı sıra geniş terim bilimi çeşitliliği ve söz varlığı bakımından zenginliği yönüyle Türk Dili araştırmaları için mühim bir kaynaktır. Yapıt, fonetik ve morfolojik bakımdan söz edilmeye değer özellikler taşımaktadır.

Bu bildiride, eserin bilim dünyasına tanıtılması ile eserdeki fonetik ve morfolojik yapılara yönelik çeşitli tespitlerde bulunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, tıp metni, tıp terimi, tıp tarihi, Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a

ABSTRACT

14th century is a period when Turkish people living in Anatolian area have had a significant process in medical science. In the first time, in this century, original and translated texts have been written about Anatolian Turkish medicine.

The first translation in the field about medicine is "Translation of Müfredât-ı İbn-i Baytar" which is translated by an unknown writer. Edviye-i Müfrede which is written in 1387 is the first Turkish text written in this field with an evident date of inception. "Müntehab-ı Şifâ" of Celalüddin Hızır is also one of the first texts of the field.

In this paper, in addition to the mentioned ones "Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a" which is one of the first texts in the field, will be studied densely. Even though the text which includes translation of some parts of Kâmilü's-Sınâatü't-Tıbbiye or "Kitâbü'lMelikî" which is written by Ali Bin Abbas El-Mecusî has been devoted in 1453 by Umur Bey, son of Temürtaş, prominent researchers as Adnan Adıvar and Muharrem Ergin agrees the text has the qualifications of 14th century considering, the qualifications of the format, spelling and paper of the text. Thus, it is a possibility that the text is the first medical text translated to Turkish and this possibility makes it more significant.

As many similar medical texts, "Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a" has a content connected with almost every part of the society. It is a significant source for researchers of Turkish Language since it includes a wide variety of the terms and vocabulary besides significant data on medical history and folklore. The text has prominent specialities on phonetics and morphology.

In this paper, it is aimed to introduce the text to science world, and to state phonetically and morphological structures in the text.

Key Words: Old Anatolian Turkish, medical text, the terms of medicine, history of medicine, Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a

0. Giriş

Dünyanın her yanında tarih boyunca çeşitli tıp sistemleri oluşturulmuş ve geliştirilmiştir. Tüm toplumlarda olduğu gibi Türklerde de tababetin önemi kavranılmış, bu alanla ilgili çok çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla Türkçe yazılmış eserlerde bu çalışmalar doğrudan veya dolaylı bir biçimde kendilerine yer bulmuştur[1].

Türk tıp tarihine göz atıldığında sağaltma çalışmalarının ilk kanıtlarına çok eski devir ve coğrafyalarda rastlanıldığı görülecektir. Orta Asya'daki Türk yerleşimlerinde, türlü ilaç bileşimleriyle hastalıkların tedavisine çalışıldığına, hastaların iyileştirilmesi için bayrak yahut mızrakla işaretli ayrı çadırlar kurulduğuna dair bilgilere kaynaklarda yer verilmiştir[2].

"Bu dönemde adına Şaman, Kaman, Baksı, Baksa, Oyun denilen ve büyücülük, falcılık gibi meslekle-rin yanında hekimlik de yapan insanlar, kötü ruhları kovarak ve telkin tedavisinin plasebo etkisinden yararlanarak o çağlar Türk insanının sağlıklarını korumaya ve hastalıklarını sağaltmaya çalışmışlar-dır."[3] Otacı, Emçi, Atasagun olarak isimlendirilen tabipler ise şamanlardan farklı olarak bitkisel ve hayvansal kaynaklı ilaçlar ve değişik minerallerden yararlanıp hastalıkların tedavisi yoluna gitmişler-dir[4].

Milattan sonra 730 yılında Nanto isminde bir Türk âlim ve hekiminin Toharistan'dan Çin'e giderken yanında Çin hekimlerinin haberdar olmadığı ilaç malzemelerini götürdüğü bilinmektedir. 759 yılında Toharistan Yabgusu tarafından Çin İmparatoruna hediyeler şeklinde 200 ecza malzemesi gönderilmesi yine Türk tıp Kronolojisi'nin ilk sıralarında yer alan hadiselerdendir[5]. Orta Asya dışında Kahire'de 874 yılında İbn-i Tolun'un yaptırdığı hastanenin kuruluşu da Türkler'in tababet ile alakalı bilinen ilk önemli atılımlarından olması açısından önemlidir.

"Eski Oğuzca satır arası bir sözlük olan Bahşayiş Lūgati'nde[6] *birçok Oğuzca arkaik kelimeyle birlikte bulunan tıpla ilgili kelime ve terimler, Türklerin bu konudaki birikimlerini bize gösteren başka bir kanıt olarak değerlendirilmelidir."*[7] Bahşayiş Lūgati'nin bitiriliş tarihi olarak M.S 920 yılı gösterilir.

Türkler tarafından XI. Yüzyılın başlarında Anadolu'ya kesin olarak yerleşim sağlanmış ve sonraki birkaç yüzyıl içinde de Anadolu bir Türk vatanı haline getirilmiştir. Bununla birlikte X. ve XI. Yüzyıl itibariyle Türkler "İslami Medeniyet Dairesi"ne girmiş ve bundan sonra bu doğrultuda günümüz tıp anlayışına daha uygun, orijinal bir tıp anlayışı geliştirmişlerdir[8] fakat bu yüzyıllarda Orta Asya'dan

---

1 Şahin, Hatice, Abdülvehhâb bin Yūsuf ibn-i Ahmed el-Mârdâni, Bursa Haraççı 1149/5, Müntehib, Dil Özellikleri, Metin-Dizi- Tıpkı Basım, Uludağ Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Bursa-2007.

2 Bakır, Abdulhalik, Ortaçağ İslam Dünyasında Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi, Bizim Biro Yayınları, Ankara. 2000, s. 264.

3 Güven, Meriç "İslami Dönem İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontoloji Açısından Görüngesel "Perspektifi" Bağlamda Değerlendirilmesi", Lokman Hekim Journal, 2012; 2, S.1.

4 Yoska Erhan, Türkiye Selçuklularındaki 13. Yy'daki Tıbbi Gelişmeler, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

5 Ünver, Ahmet Süheyl, Uygurlarda Tababet XII-XIV. Asır, İstanbul Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul,1936

6 Turan, Fikret, Eski Oğuzca Satırarası Tematik Sözlük Bahşayiş Lūgati, Bilimsel Akademi Yayınları, İstanbul, 2001

7 Gürlek, Mehmet, "Anadoluda Yazılmış İlk Türkçe Cerrahi Yazmalara Bir Örnek: Alâ'im-i Cerrâhîn", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011, Türkiye, s. 1424.

8 Güven, Meriç, "İslami Dönem İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontoloji Açısından Görüngesel "Perspektifi" Bağlamda Değerlendirilmesi", Lokman Hekim Journal, 2012; 2, s.1.

Anadolu'ya yaptıkları göçler esnasında yanlarında edebi ve kültürel geleneklerini de getirerek geçmiş gelenekleriyle bağlantılarını da sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla "*Anadolu'da yazıldığı bilinen ilk Türkçe tıp yazmalarının XIV. yüzyıldan sonraya ait olduğu tespit edilmiş olsa da"*[9] onları kendilerinden önceki dil ve gelenek birikiminden ayrı değerlendirmek mümkün değildir.

Örneğin Uygur tıp metinlerindeki tıp geleneği ile Anadolu'nun tıp geleneğindeki temel unsurlar arasında benzerlikler görülmektedir. Anadolu'da *"humoral patolojiye dayanan ve kökü antik tababetten gelen, bin yıldan daha eski bir tıp sisteminin ana unsuru 'ahlat-ı erbaa'yı teşkil eden kan, safra, sevda ve balgamın Uygur metinlerinde sarıg, sarıgsuv, lisp~lişp, kan şeklinde geçtiği söylenebilir."*[10]

Yalnızca Uygur metinleri değil Dîvânu Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig gibi Türk Dili ve kültürünün çok önemli iki eserinde yer alan birçok tıbbî terim ile sözcük de Anadolu'da bu dönemde kaleme alınan eserlerde karşımıza çıkmaktadır[11].

Kutadgu Bilig'in *"4355-4360. beyitleri arasında yer alan 'Tabibler İle Münasebeti Söyler' başlıklı bölümde tabipler hakkında söylenen sözler, o dönem Türk toplumunda tabiplerin bulunduğunu ve insanların hastalandıkları zaman tabiplere gittiğini bize açıkça göstermektedir."*[12]

Öte yandan Dîvânu Lûgati't-Türk ve tababet hakkında ise Hüseyin Namık, Ayten Altıntaş, Mariya Nyiri, Ziyat Akkoyunlu, Ali Abbas Çınar ve Reşat Genç gibi isimlerin çeşitli yayınları olmuştur. Prof. Dr. Ali Haydar Bayat "Dîvânu Lûgati't-Türk'te Tıbbi Terminoloji" adlı çalışmasında *"Divan'daki tıbbi kelimelerin transkripsiyon kaidelerine uygun tam bir listesini vermek ve tıp terimleri arasında çalışacaklara, konularına göre tasnif edilmiş günümüz alfabe kurallarına göre yazılmış liste sunmak"*[13] amacıyla Dîvânu Lûgati't-Türk'ü ele almış ve bu eserde 589 tıbbi kelime tespit etmiştir.

I. Beylikler Dönemi Türkçesi ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi

Selçuklu Devleti'nin XIII. yüzyılın sonlarında Moğol baskıları, çeşitli içsel ve dışsal sebeplerle yıkılışının ardından Türk Dili tarihinde çok önemli bir mevkiye sahip olan Anadolu Beylikleri Devri başlar.

Anadolu Beylikleri'nin yöneticileri halk arasından yetişmiş kimselerdir. Arap ve Fars kültürüne yabancılardır. Dolayısıyla Selçuklu İmparatorluğu coğrafyasında kurulan Karaman, Aydın, İnanç, Candar, Germiyan ve Menteşe oğullarının saraylarında Türkçe rağbet görmüş, Arapça ve Farsçaya karşı Türkçeyi hâkim kılma çabası içine girilmiştir[14].

Özellikle *"Karamanoğlu Mehmet Bey'in 13 Mayıs 1277'de yayımla(t)dığı 'şimdengerü hiç kimesne divanda, dergahda, bergahda ve dahı her yerde Türk dilinden özge söz söylemeye.' içerikli fermanı*

---

9 Önler, Zafer, Celalüddin Hızır,(Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ, Giriş, Metin, TDK Yay., Ankara 1990.

10 Sertkaya, Osman Fikri, Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, (4-7 Eylül 1989), (haz. Azize Aktaş Yasa, Sevay Okay Atılgan), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s.349-359.

11 Gürlek, Mehmet, "Anadoluda Yazılmış İlk Türkçe Cerrahi Yazmalara Bir Örnek: Alâ'im-i Cerrâhîn", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011, Türkiye, s. 1424.

12 Şahin, Hatice, Abdülvehhâb bin Yūsufibn-i Ahmed el-Mârdâni, Bursa Haraççı 1149/5, Müntehib, Dil Özellikleri, Metin-Dizi- Tıpkı Basım, Uludağ Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Bursa-2007 s.1.

13 Bayat, Ali Haydar, "Divanü Lügati't-Türk'te Tıbbi Terminoloji", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 9, İstanbul 2003, s. 103-105.

14 Levend, Agah Sırrı, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.

Türkçenin her alanda konuşulan ve yazılan bir dil olması yönünde güdüleyici bir etki yaratmış, şuurlu bir dil hareketinin doğmasına zemin hazırlamıştır."[15]

Dönemin tıp kitaplarının ve diğer eserlerinin Türkçeyle yazılma sebepleri konusunda Prof. Dr. Nil Sarı ve Prof. Dr. Ali Haydar Bayat önemli tespitlerde bulunmuşlardır.

Emel Kaya Gözlü'nün "*Muhyiddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't Teshil) Adlı Eseri (İnceleme- Metin-Dizin)* adlı doktora tezinde ve bu tezin "XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri"[16] adlı bölümünde de belirttiği gibi

Prof. Dr. Nil Sarı söz konusu sebepleri şöyle sıralar;

> *1. Bu dönemde artık Anadolu Türkleşmişti ve Türkçeden başka dil bilmeyen, muhtemelen usta-çırak usulüyle yetişmiş tabip ve cerrahlar, icra ettikleri sanatın dayandığı yazılı bilgilere ulaşamıyordu. Onların meslekî konularda bilgilenmesi, doğru tanımlar yapması ve anlaşılamayan konuların açıklığa kavuşturulması için tıp eserleri Türkçe yazılmıştır.*
>
> *2. Türk uyruklu halk, Türkçe yazmaya zorluyor, müellifler de halka hizmet etme, böylece hayır dua ile anılma ve unutulmama amacıyla hareket ediyordu.*
>
> *3. Ana dil ile yazmanın, bilginin daha geniş kitlelere yayılmasını sağlayacağı düşünülüyordu.*
>
> *4. Osmanlılarda halk hekimliği, kendi kendine tedavi uygulama geleneği çok yaygındı. Geniş topraklar üzerinde bulunan Osmanlı, ülkesinin her köşesine hekim ulaştıramıyordu. Böylelikle usta-çırak ilişkisiyle yetişmiş gezici tabip ve cerrahlara ve kendini, ailesini tedavi edecek kişilere yol gösterecek bir rehbere ihtiyaç duyuluyordu. Bu ihtiyacın farkında olan müellifler de eserlerini Türkçe yazmayı tercih ediyorlardı.*[17]

Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'ın sıralaması ise şöyledir;

> *1. Padişah ve devlet adamlarının kültürü desteklemeleri.*
>
> *2. Halkın tamamının Türk olmasından dolayı, öğrenme isteği ile, yazarları ana dilde yazmaya zorlaması.*
>
> *3. Toplumu dini açıdan aydınlatmaya çalışan şeyhlerin, vaaz ve yazılarında Türkçeyi kullanmaları.*
>
> *4. Sanatkârların milletine ilim ve sanat alanında hizmet, hayırla anılma, anlaşılma ve takdir edilmek için ana dili tercihleri.*
>
> *5. Anadolu'da yerleşenlerin dil özelliklerine (ağız/şive) uymayan (olga/bolga...) Türkçe ağız ve şivelerinde yazılmış eserlerin Anadolu Türkçesi'ne çevrilmesi.*
>
> *6. Edebi alanlarda yeni konular ve sahalar arama.*
>
> *7. Türkçecilik şuuruyla eserlerini ana dilde yazma gayreti.*
>
> *8. Hekim sayısının az olması dolayısıyla, yabancı dil bilmeyen hekimlere ve halka tıbbi bilgileri doğrudan kitaplardan istifade ederek öğrenmek ve tatbik arzusu.*[18]

---

15 Güven, Meriç, "Türk Dili ve Kültürü Açısından XIV. XV. Yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi Türkçe Tıp Yazmalarına Eleştirel Bir Bakış", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011, Türkiye, s. 844.

16 Gözlü Kaya, Emel, Muhyiddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't Teshil) Adlı Eseri (İnceleme- Metin- Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri, Sakarya Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2008.

17 Sarı, Nil, "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, Sayı 5, İstanbul, 1999, s. 11-68.

18 Bayat, Ali Haydar, "Tıp Dili ve Terimleri Açısından Eski Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Tıp Kitaplarının Önemi", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 10-11, İstanbul 2004/2005, s. 64.

II. Anadolu'da Tıpla İlgili İlk Çalışmalar

Türkçe yazılmış ilk tıp metni, yazılış tarihi tam olarak bilinmeyen ve Amasya Emiri Halifet Alp Gazi adına Türkçeye çevrilen, Hoca Bereket'in XIII. yüzyılın başlarında yazdığı ***Tuhfe-i Mübârizî*** adlı eseri olarak gösterilmektedir. Tarihi bilinen ilk çeviri ise çevireni bilinmeyen ve Aydınoğlu Umur Bey'in (1340-1348) isteğiyle yazılmış olan ***Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercümesi***'dir[19]. Bu eser, XIII. yüzyılın ünlü botanik bilgini İbnü'l Baytar'ın *Kitâbu'l- câmi' fi'l-edviyeti'l müfrede* adlı kitabından, kısaltılarak yapılan bir çeviridir[20].

İshak Bin Murad'ın yazdığı ***Edviye-i Müfrede*** yazılış tarihi kesin olarak bilinen ilk telif eserdir. 1389'da Gerede civarında yazıldığı bilinmektedir. Bu eser dört bölümden oluşur. Tek başlarına ilaç olarak kullanılan maddeler, uygulamalı tıbba yani tedaviye yönelik öneriler, çeşitli ilaç terkipleri ve cinsel konularla alakalı bilgiler, dört kısımdan oluşan Arapça-Farsça Terimler Sözlüğü kitabın içeriğini oluşturur.

Çevireni belli olmayan ve Ali Bin Abbas El-Mecusî'nin yazmış olduğu Kâmilü's-Sınâatü't-Tıbbiye'nin bir bölümünün Türkçeye tercümesini ihtiva eden "*Terceme-i Kâmilü's Sınâ'a"* adlı eserin de Edviye-i Müfrede ile aynı dönemlerde yazıldığı söylenilmektedir. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında ayrıntıyla ele alacağımız ve tanıtacağımız "*Terceme-i Kâmilü's Sınâ'a"* isimli eserin isminin Anadolu'daki tıpla ilgili ilk çalışmalar arasında zikredilmesi yerinde olacaktır.

III. 14-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Yazılmış Tıp Eserlerine Genel Bir Bakış

Yukarıda isimleri belirtilen eserlerin dışında 14 ve 15. yüzyıllarda Anadolu'da yazılmış belli başlı tıp eserleri şöyle sıralanabilir;

Müntahab-ı Şifâ

Hacı Paşa olarak da bilinen XIV. Yüzyılın en önemli tabiplerinden olan Celalüddin Hızır'ın 1381 yılında Aydınoğlu İsa Bey adına Arapça yazdığı "*Kitâbü's-sa'âdeve'l-ikbâl âlâ arbaʿa akvâl*" adlı eserinin Türkçeye tercümesi olan bu eser üç bölümden meydana gelir. Teorik ve pratik tıbbi bilgilerin yer aldığı birinci bölümün yanı sıra ikinci bölümde yiyecek, içecek ve ilaç türlerine, üçüncü bölümde ise hastalıklar ve sağaltımlarına yer verilir.

Müntahab-ı Şifâ üzerinde Zafer Önler bir doktora çalışması hazırlamıştır. Bu eser saha sonra iki cilt halinde basılmış ve yayımlanmıştır.[21] [22]

Teshîl

Hacı Paşa'nın Müntahab-ı Şifâ adlı eserinin kısaltılmış şekli olan eserdir. Hacı Paşa önceki eserlerinde verdiği tıbbi bilgileri daha yüzeysel bir şekilde alarak bu eserinde özetlemiştir. Teshîl üzerinde Zikri Turan bir doktora çalışması yapmıştır.[23]

Hacı Paşa'nın bu eserinin Sabuncuoğlu Şerafeddin'in öğrencisi Muhiddin Mehî tarafından manzum hale getirilmiş hali olan **Müfîd**'in ise istinsah tarihi 1468'dir. Müfîd üzerinde Emel Kaya Gözlü tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır.[24]

---

19 Canpolat, Mustafa, Önler, Zafer, İshak Bin Murad Edviye-i Müfrede, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
20 Adıvar, A. Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim(II. baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.
21 Önler, Zafer, Celalüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifa 1, Giriş Metin, TDK Yayınları, Ankara, 1990.
22 Önler, Zafer, Müntahab-ı Şifa II Sözlük, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.
23 *Turan, Zikri*; *Hacı Paşa*, Teshil (Dil Özellikleri- İnceleme- Söz Dizini), İnönü Üniversitesi Sosyal. Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1992.

Tervihü'l-Ervâh

Ahmedî tarafından Emir Süleyman'ın isteği üzerine yazılan tıp ile ilgili bir mesnevîdir. 1403-1410 yıllarında yazıldığı bilinmektedir. Eserde anatomi bilgisi ve hastalıkların tedavisi hakkında yöntemler anlatılır. Eser üzerinde Osman Özer, bir doktora çalışması yapmıştır.[25]

Kemâliyye

Mahmud Şirvânî tarafından kaleme alınan Kemâliyye on bir bölümden meydana gelen bir tıp eseridir. Bu eser Muhammet Yelten tarafından yayımlanmıştır.[26]

Ayrıca Hatice Şahin, Bursa Haraççı Ktp. 1149 numarada kayıtlı Kitâb-ı Makale adlı değişik boyutlarda tıp yazmaları içeren bir kitapta bulunan Kemaliyye adlı on varaklık bir yazmayı yayımlamıştır.[27]

Sultâniyye

Sultan Çelebi Mehmed adına Mahmud Şirvânî tarafından yazılan koruyucu hekimlikle ilgili eserdir. *"On dört bölümden oluşan ve fihristi bulunmayan eserin Arapça karşılıkları da verilen bölüm başlıkları şöyledir: 1) Yiyeceklerin tedbiri, 2) Faydalı ve zararlı sular, 3) Hareketin fayda ve zararları, 4) Göz sağlığı, 5) Kulak sağlığı, 6) Uykunun bedene etkisi, 7) Kusmanın fayda ve zararları, 8) İshal ve kabızlığın fayda ve zararları, 9) Hamamın fayda ve zararları, 10) Cinsel ilişkinin tedbiri, 11) Cinsel gücü arttırıcılar, 12) Dört mevsim, 13) Yiyeceklerin tabiatı, 14) Müshil şaraplar ve lavmanlar."*[28] Ferhat Kurban eser üzerinde bir yüksek lisans çalışması yapmıştır.[29]

Kitâbü'l-Müntahab fî't-Tıbb

Çelebi Mehmed adına Abdülvehhâb bin Yûsuf İbn Ahmed El-Mardânî tarafından yazılmıştır. On makaleden oluşur. Bu on makale çeşitli Arap ve Fars tıp kitaplarından alıntılanıp tercüme edilmiştir. Osmanlı sarayına takdim edilen ilk tıp kitabı olarak da bilinir. Bu eserin Tire Nüshası Ali Haydar Bayat tarafından yayımlanmıştır.[30]

Müntehib ya da Müntehab olarak da bilinen bu eser ilk olarak 1949 yılında Mesut Koman tarafından tespit edilip tanıtılmıştır. Aynı eserin Sedat Kumbaracılar tarafından Köprülü Ktp. Nüshası Süheyl Ünver tarafından da Tire Necip Paşa Ktp. Nüshası ve İstanbul Fatih Millet Ktp. Nüshası tanıtılmıştır[31]. Ayrıca eserin Bursa Haraççı 1149/5 numarada kayıtlı nüshası üzerinde Hatice Şahin tarafından bir çalışma yapılmış ve yayınlanmıştır.[32]

---

24 Gözlü Kaya, Emel, Muhyiddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't Teshil) Adlı Eseri (İnceleme- Metin- Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri, Sakarya Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2008.

25 Özer, Osman, Ahmedî, Tervihü'l-Ervâh (Giriş-Metin-Dizin), Fırat Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2005.

26 Yelten, Muhammet, Şirvanlı Mahmut Kemaliye (Giriş - İnceleme - Cümle Bilgisi - Metin - Sözlük), İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1993.

27 Şahin, Hatice, Kemaliyye, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C9, S.9, 2005/2.

28 Harmancı, Esat, Akpınar, Aslıhan ,"Şirvani'nin Sultaniyye Adlı Eserinde Beslenme Anlayışı "IX. Türk Tıp Tarihi Bildirileri, IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 24 - 27 Mayıs 2006, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 240-250.

29 Kurban, Ferhat, Şirvânî Mahmud Sultaniye (Giriş-Metin-Sözlük), Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.

30 Bayat, Ali Haydar, Kitâbü'l-Müntahab fî't-Tıbb (İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleleştirme-Tıpkıbasım), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, İstanbul, 2005.

31 Şahin, Hatice, Abdülvehhab bin Yusuf ibn-i Ahmed el-Mardani, Bursa Haraççı 1149/5, Müntehib, Dil Özellikleri, Metin-Dizi- Tıpkı Basım, Uludağ Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Bursa-2007.

32 Şahin, Hatice, Abdülvehhâb bin Yūsuf ibn-i Ahmed el-Mârdâni, Bursa Haraççı 1149/5, Müntehib, Dil Özellikleri, Metin-Dizi- Tıpkı Basım, Uludağ Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Bursa-2007.

Yâdigâr-ı İbn-i Şerif

Temürtaş oğlu Umur Bey (Ö.1461) adına, İbn Şerif tarafından Bursa'da yazıldığı tahmin edilen bir tıp eseridir. Koruyucu hekimliğe dair bölümlerin yanı sıra, baştan ayağa kadar hastalıkların tedavileri ile ortopedik ve cerrahi bilgiler eserin muhtevasını oluşturur. İbn-i Şerif'in bu kitabı hazırlarken İbn-i Sina ve İbn-i Baytar'dan yararlandığı bilinmektedir. Paki Küçüker'in eser üzerinde yaptığı bir doktora çalışması mevcuttur.[33]

Zâhire-i Murâdiye

1437 yılında Mü'min bin Mukbil Sinobî tarafından yazılan ve II. Murad adına sunulan tıp eseridir. Göz hastalıklarının ağırlık olarak işlendiği üç bölümlük bir eserdir.

Telif tercüme karışık bir eser olduğu bilinen Zâhire-i Murâdiye üzerinde Hüseyin Demir bir yüksek lisans çalışması yapmıştır. [34]

Mürşid

Muhammed Bin Mahmud tarafından yazımı 1438 yılında bitirilmiş olan ve Osmanlı tıbbı içerisinde göz hastalıklarıyla alakalı en kapsamlı eser olarak bilinen yazmadır.

> *"Muhammed Bin Mahmud eserine Mürşid adını verme nedenini; "Her gözü ağrıyan bu risaleye mütalaa itse, alametlerinden hastalığın sebebilen bilür, ilacına meşgul olur şifa bulur ismi müsemmasına mutabık ve muvafık olsun diyu" olarak belirtmiştir. Yazar kitabının başında, yaşadığı dönemde birçok göz hekimi ile tanıştığını, fakat göz tedavisinin iyi yapılmadığını ve güvenilecek bir kitaba rastlayamadığı için bu eseri yazmaya karar verdiğini belirtmektedir. Şirvani'nin kitabının en önemli özelliklerinden birisi; kitabı yazarken yararlandığı kitapların ve yazarların isimlerini belirtmiş olması ve bazen bu yazarlara eleştiriler de getirmiş olmasıdır. Mürşid'de yaklaşık 120 civarında göz hastalığının, teşhis ve tedavilerinden bahsedilmekte ve göz hastalıklarının tedavisinde kullanılan müfret ilaçlar (bitkisel, madensel, hayvansal) 145 madde başlık altında toplamaktadır."*[35]

Eser Ali Haydar Bayat ve Necdet Okumuş tarafından yayımlanmıştır.[36]

Terceme-i Tıbb-ı Nebevî

Ahmedi Dâî tarafından II. Murad'ın vezirlerinden Timurtaşpaşazade Gazi Umur Bey adına yazılan, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Tıbb-ı Nebevî adlı eserinin Ahmed b. Yûsuf et-Tifaşî tarafından yapılan kısaltmasının tercümesidir.

Eser üzerinde Önder Çağıran bir doktora çalışması yapmıştır.[37]

Miftâhu'n-Nur ve Hazâinu's-Sürûr

CandaroğluİsfendiyarBey (1385-1440) adına Mü'min Bin Mukbil Sinobî tarafından yazılmıştır. Eser genel hatları itibariyle göz hastalıkları hakkındadır. Göz anatomisi ve göz hastalıklarının tanılanıp tedavi edilmesi ile hijyenin önemi üzerinde durur.

---

33 Küçüker, Paki, Yadigâr-ı İbn-i Şerif (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1994.

34 Demir, Hüseyin, Zâhire-i Murâdiyye, Mü`min bin Mukbil Sinobî (inceleme-metin 1-80. varaklar arası dizin), Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.

35 Ceyhan, Doğan, Uçar, Muhammet, Ataç, Adnan, "Farklı İki Kültürün "İlk" Göz Hastalıkları Kitabı: Mürşid ve Ophthalmodouleia", Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi, 2007: 15(2): s. 57-62.

36 Bayat, Ali Haydar, Okumuş, Necdet, Muhammed Bin Mahmud-ı Şirvânî, Mürşid (Göz Hastalıkları), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları/ Sağlık Dizisi, İstanbul, 2004.

37 Çağıran, Önder, Ahmed-i Da'î Tıbb-ı Nebevî: İmla-Fonetik-Morfoloji-Karşılaştırmalı Metin, İndeks ve Sözlük, (3 Cilt), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1992.

Bu eser üzerine Mehmet Ünal Şahin'in bir doktora çalışması vardır.[38]

HazâKitâb-ı Hülâsa-i Tıbb

Cerrah Mesud'un bir tercüme eseridir. Müellif aynı adlı eseri Farsçadan Türkçeye çevirmiştir. Eserde dönemin imkânlarıyla açık beyin ameliyatı yapılmasının ve bu ameliyatın yöntemininanlatılması eserin tıp açısından önemini arttırmaktadır. Eser üzerine İlhan Uçar tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır.[39]

Terceme-i Akrabâdîn

Zâhire-i Harzemşâhî adlı Farsça eserin Akrabadin, yani ilaçları anlatan bölümünün tercümesidir. Eserin tercüme edildiği tarihle ilgili olarak eldeki nüshalar arasında farklılıklar bulunsa da Topkapı nüshasındaki ibareye dayanarak 1454 yılında tamamlanmış olduğu söylenebilir. Sabuncuoğlu Şerefeddin'in ilk eseri olan bu çeviri üzerine Şaban Doğan tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır.[40]

Hazâinu's-Sa'âdât

Eşref Bin Muhammed tarafından yazılan ve dört bölümden meydana gelen bir tıp eseridir. Üç bölümü koruyucu hekimlikle ilgilidir. 1460 yılında tamamlanmıştır ve bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Üçüncü Ahmet Kütüphanesi'ndedir. Eserin N. Bedii Şehsuvaroğlu tarafından tercümesi yapılmış[41] ve tıpkıbasımı oluşturulmuştur. Eserin imla ve ses bilgisi özellikleri hakkında Nadir İlhan bir çalışma yayınlamıştır.[42]

Cerrâhatü'l Hâniyye

Sabuncuoğlu Şerefeddin tarafından yazımı 1465 yılında tamamlanmış bir tıp eseridir. Eserde sade bir Türkçe tercih edilmiştir. Bu eserde diğer eserlerde görülmeyen bir şekilde minyatürler kullanılması ve hatta bazı tıbbi aletlerin şekillerinin de eserde tanıtılması ilgi çekicidir. Eser İlter Uzel tarafından yayımlanmıştır.[43]

Mücerreb-nâme

> *"Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun 1468 yılında yazdığı önemli eserlerden biridir. Sabuncuoğlu bu eserinde denemiş olduğu ilaçların yapılışlarını anlatmıştır. Türk tıbbının ilk deneysel kitabı olarak değerlendirilen (Bayat, 2003: 258) eser, Sabuncuoğlu'nun seksen beş yaşında kaleme aldığı son eseridir."*[44]

Eser üzerinde Kenan Süveren bir yüksek lisans çalışması yapmıştır. Mücerreb-nâme İlter Uzel ve Kenan Süveren tarafından yayımlanmıştır.[45]Eseri daha sonra Paki Küçüker de yayımlamıştır.[46]

---

38 Şahin, Ünal, Mehmet, Mü'min bin Mukbil Miftâhu'n-Nur ve Hazâinu's-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin Söz Dizini) (2. cilt), İnönü Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1994.

39 Uçar, İlhan, Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd, Sakarya Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

40 Doğan, Şaban, Terceme-i Akrabâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler), Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

41 Şehsuvaroğlu, N. Bedii, Eşref Bin Muhammed, Hazâinu's-Sa'âdât, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960.

42 İlhan, Nadir, Eşref Bin Muhammed ve Hazâinu's-Sa'âdât'ında İmla ve Ses Bilgisi Özellikleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat University Journal of Social Science", Cilt: 10 Sayı:1, Elazığ, 2000, S. 79-92.

43 Uzel, İlter, Cerrâhatü'l-Hâniyye, Türk Tarih Kurumu Yayınları/ Üçüncü Dizi, Ankara, 1992.

44 Küçüker, Paki, Şerafeddin Sabuncuoğlu Mücerreb-name, Kültür Ajans Yayınevi, Ankara, 2010.

45 Uzel, İlter, Süveren, Kenan, Mücerreb-nâme İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

46 Küçüker, Paki, Şerafeddin Sabuncuoğlu Mücerreb-name, Kültür Ajans Yayınevi, Ankara, 2010.

IV. Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a Hakkında

Bu bildiride bilim dünyasına tanıtmayı; içeriğine, fonetik ve morfolojik yapılarına yönelik çeşitli tespitlerde bulunmayı hedeflediğimiz eser Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a'dır. Bu eser, bir tercüme olduğu için incelenmesine geçilmeden evvel tercüme edildiği orijinal esere göz atmak yerinde olacaktır.

a. Kâmilü's-Sınâ'atü't-Tıbbiye yahut Kitâbü'lMelikî

Batı dünyasında , "*Hally Abbas*" ismiyle de tanınan onuncu yüzyılın ünlü İranlı Müslüman fizikçi ve tıp alimi Ali Bin Abbas El-Mecusî'nin(ö.994) kendisini şöhrete kavuşturan en önemli eseri *Kâmilü's-Sınâ'atü't-Tıbbiye*'dir. Büveyhoğulları hükümdarı Adudüd Devle (Fenne Hüsrev) (ö.983) adına telif edilmesi sebebiyle *Kitâbü'lMelikî* (Hükümdar Kitabı) yahut *Sultânî Kitap* olarak da adlandırılan ve ilk on bölümü teorik, ikinci on bölümü ise uygulamalı tıp olarak anlatılan 20 bölüme ayrılmış olan bu eser, batıda *Liber Regius, Royal Book, Regalis Dispositio* isimleriyle ünlenmiştir. İbn-i Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıb* adlı eserinden önce tıp dünyasında büyük yankılar uyandırmış olan *Kâmilü's-Sınâ'atü't-Tıbbiye*, uzun yıllar boyunca İslam ve Avrupa dünyasında klasik bir ders kitabı hüviyetiyle yer almayı başarmıştır.[47]

Ali bin Abbas, yaşadığı çağa kadar ortaya çıkarılmış olan tıbbi gelişmelerin bütünü hakkında gerekli olan bilgileri ihtiva eden yetkin bir eserin o güne değin yazılmadığını ve eldeki tıbbi bilgilerin ancak parçalar halinde bulunabildiğini fark etmiş, eserinde kendinden evvelki tüm çağların ve tüm milletlerin tıbbi bilgilerini birleştirip işleyerek, onları mantıksal bir düzene koymayı amaçlamış ve böylece bir yekparelik yaratabileceğini düşünmüştür. Eserini bu anlayışla ortaya çıkarmış olması *Kâmilü's-Sınâ'atü't-Tıbbiye*'nin tababet dünyasında yarattığı güçlü etkinin başlıca sebeplerinden olmuştur.

Eser hakkında hem doğulu hem de batılı çeşitli araştırmacıların övgü dolu ifadeleri vardır. Dr. Sigrid Huke; "*Bu kitap dünya tababetine hediye edilen, o zamana kadar eşine rastlanmayan bir eserdi.*" derken, Ibn Abi-Usaybea; "*Kitab-ül Melikî, tababetin bilimsel ve pratik olmak üzere iki yönünü bir araya toplamış çok önemli bir tıp kitabı yahut ansiklopedisidir.*" diyerek eser hakkındaki fikirlerini beyan etmiştir.

Kartacalı Konstantin, 1087 yılında *Kitâbü'l Melikî*'nin bilhassa cerrahiyle ilgili bölümlerini kısaltıp "*Liber Pantegni*" ismiyle kendine mal ederek Latinceye çevirmiştir. Kitap, Antakyalı Stephan tarafından 1127 yılında bütünüyle Latinceye tercüme edilinceye ve kitabın orijinalinin Ali Bin Abbas'a ait olduğu gerçeği yine onun tarafından ortaya çıkarılıncaya kadar Salerno Tıp Okulu ve bazı diğer Avrupa tıp okullarında Kartacalı Konstantin'e ait olduğu zannedilerek ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu yanlış düzeltildikten sonra da 17. yüzyılın sonlarına değin El-Razi'nin *El-Hâvi*, İbn-i Sînâ'nın *el-Kânûn Fi't-Tıb* ve El-Zahravi'nin *El-Tassrif* kitaplarıyla birlikte Avrupa'daki tıp okullarında okutulmaya devam etmiştir.[48]

> *Eserin Orijinal Arapça Metni 1283 yılında Lahor'da ve 1294 yılında Bulak'ta basılmıştır. Yine eserin birinci bölümünün anatomiye ait ikinci ve üçüncü makaleleri P. de Koning tarafından Râzî ve İbn-i Sînâ'nın konuyla ilgili risâleleriyle birlikte Fransızcaya tercüme edilmiştir. (Troistraites d'anatomiearabe, Leiden 1903) Kâmilü's-Sınâ'anın birçok yazma nüshası mevcut olup (bk. Sezgin, 111, 321) bunlardan İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki, ilk yarıyı teşkil eden XIII. yüzyıla ait bir nüsha (AY, nr. 6375) ile ikinci yarıyı teşkil eden XV. yüzyıla ait bir*

[47] Ali B. Abbas El- Mecūsi Maddesi, İslam Ansiklopedisi Cilt:2 Ahak- Amarı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

[48] Shayeb, Mohammad, Causes of Obstructed Labor as written in The Complete Medical Art "Kamil al-Sinaa al-Tibbiya" by Ali Ibn al-Abbas al-Majusi, Journal Of The International Society For The History Of Islamic Medicine (Jishim), Vol 8-9 No:15-16-17-18 April/October 2009-2010, S.82- 85.

nüshanın (AY, nr. 4713) birleştirilmiş vaziyette ve üç cilt halinde tıpkıbasımı yapılmıştır (Frankfurt 1985)[49]

b. Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a

b1. Şekil ve Muhteva Özellikleri

Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Koleksiyonunda, 819 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan eser 52 varaktır. Harekeli nesih ile yazılan eserin yazılma şekli ekseriyetle 19 satırdır ancak kimi zaman 18,20 veya 23 satırlı sayfalar da göze çarpar. Nüshanın başında "Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a" başlığı mevcuttur. Taramalara rağmen metnin başka bir nüshasına rastlanamamıştır.

Mütercimi belli olmayan eserde, 1453 (H.857) yılında Temürtaş Oğlu Umur Bey adına vakfedildiğine dair bir vakıf kaydı bulunmaktadır. Vakıf kaydı bu şekilde olsa da Mustafa Canpolat ve Zafer Önler'in "Edviye-i Müfrede" isimli çalışmalarında da vurguladıkları gibi *"Adnan Adıvar, bu vakıf kaydına ve eserin Türkçesinin üslûp ve imlâ bakımından daha eski bir zamana benzemesine göre, tercümenin XIV. yüzyılda yapılmış olduğunu kabul etmekte ve 'Şu halde bu eser de yukarıda söylediğimiz Havass-ül-edviye (Edviye-i Müfrede) kadar eski, belki ondan daha önce Türkçe yazılmış bir tıp kitabı olacaktır.'* demektedir."[50]. Ki Edviye-i Müfrede 14. yüzyıla ait bir eserdir.

Yine Mustafa Canpolat'ın da tespit ettiği gibi Muharrem Ergin ise bu konuda; *"Nüshamızda Temürtaş Oğlu Umur Bey'in, (857) tarihini taşıyan vakıf kaydı vardır. Fakat bu tercümenin dili, nüshanın imlâsı, kâğıdı, yazısı açıkça gösteriyor ki, eser çok daha eskidir. 14. asırdan evvele ait olduğuna muhakkak nazarı ile bakılabilir."* der.[51]

Araştırmacıların bu tespitleri, eserin Anadolu Sahası'nda yazılan Türkçe ilk tercüme tıp metni olma ihtimalini ortaya çıkarır ki bu ihtimal eserin önemini daha da artırır.

Ünlü araştırmacı Adnan Adıvar, "*Osmanlı Türklerinde İlim*"[52] isimli eserinde Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a 'nın, orijinal metnin sağlık bilgisi ve hastalıkların tedavisi üzerine olan ikinci kısmının üçüncü makalesinin 34. bölümüyle dördüncü makalesinin ülserler, çiçek ve kızamığadair 5. bölümünün bir kısmını içine aldığını söylese de bu bilgi bu ifade şekliyle eksiktir.

Daha doğru bir ifadeyle Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a, Ali bin Abbas bin El-Mecusî'nin yazmış olduğu Kâmilü's-Sınâ'atü't-Tıbbiye'nin hastalıkların sağaltımıyla alakalı olan ikinci kısmının üçüncü makalesinin otuz dört bâbı ile elli dört bâbdan oluşan dördüncü makalesinin üç bâbının çevirisini ihtiva eder.

Mütercim, öncelikle orijinal eserin ikinci kısmının üçüncü makalesinin otuz dört bâbını teker teker, başlıklar halinde ele alır ve her bir başlıkta söz konusu bâbların içeriklerini kısaca açıklar. Bu başlıklar çoğunlukla kırmızı mürekkeple ve geriye kalan kısımlar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Açıklamalardan sonra mütercim, bahsedilen bu otuz dört bâbın çevirisine koyulur. Bâbların çevirisi bittiğinde ise yine yukarıda adı geçen eserin ikinci kısmının dördüncü makalesinin elli dört bâbını başlıklar şeklinde ele alıp, başlık içeriklerini aynı yöntemle kısaca açıklar. Fakat bu defa yalnızca üç bâbın çevirisini yapar. Bu durum, eserin planlandığı şekle göre yarım bırakıldığı izlenimini edinmemize yol açmıştır.

---

49 Ali B. Abbas El- Mecūsi Maddesi, İslam Ansiklopedisi Cilt:2 Ahak- Amarı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

50 Canpolat, Mustafa, Önler, Zafer, İshak Bin Murad Edviye-i Müfrede, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

51 Canpolat, Mustafa, Önler, Zafer, İshak Bin Murad Edviye-i Müfrede, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

52 Adıvar, A. Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim(II.baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

Mütercim, eserin içeriği hakkında üçüncü makalenin girişinde "kāmilü's-ṣınāʿanuñ ücünci maḳālesi sıtmalar veremler ʿilācındadur"(1b/2) sözleriyle bilgi verirken, dördüncü makalenin girişinde de "kāmil-üs-ṣınāʿadan dördünci maḳālesi beden daş yüzine maòãÿã olan ḫastalıḳlar devāsındadur"(41b/8) diyerek bilgi aktarımını sürdürür. Eserdeki bölüm başlıkları altında; yukarıda sözü edilen kategorilere giren çeşitli hastalık isimleri, tanımlamaları ve tedavileriyle*; müfret devalar, tiryaklar, müshiller, haplar, fitiller, tabletler, tozlar, yakılar, yağlar, şerbetler, göz ilâçları, cerahati giderecek ilaç isimleri*[53] kendilerine yer bulur.

Terceme-i Kâmilü's-Sınâʿa'daki tıbbî terminoloji ve maddelerin yazımında Türkçe sözcüklerin yanında çok sayıda Arapça [ḳalye(40a/10), ṭīn-i irmeni(29b/4), tūtiyā(29b/13), zaʿferān (33b/4), luʿāb(4b/7)…] ve Farsça [gülengübīn (6a/7), kāsnī (24a/14),toḫmekan (29b/1), māmīşā (36a/16), merzencūş(38b/12)...] sözcük yer alır. Verilen bazı yabancı kaynaklı sözcüklerin ve terimlerin Türkçe karşılıkları açıklama şeklinde belirtilir;

sılaʿ-i taʿaḳḳud adlu verem devāsındadur yaʿnī urlara dirler (2b/1), mürekkeb sıtma devāsındadur yaʿnī ḳarışıḳ (2a/1), ḥumma-yı muṭbiḳa yaʿnī dāyim olan sıtmaya beñzese (3b/1), żımād yaʿnī yaḳu ideler (5a/17), muṭayyeb ola yaʿnī ḳoḳulanmış ola (5b/8)…

Eserde derkenarlar da kullanılır. Ölçü birimleri; ukiyye-vakiyye, deng, dirhem, pare, parecuk, aded vb. olarak karşımıza çıkar. Eserin dil özellikleri konusunda dikkati çeken özelliklerden bazılarını aşağıda inceleyeceğiz.

Terceme-i Kâmilü's-Sınâʿa'da kelime tekrarlarıyla oluşturulan yapıların çokluğu dikkat çekicidir;

işbu tedbīrlerile tedbir itmek bu resme sıtmayı vācibdür (5b/11) , eyü temyīzile temyiz olına (24b/13), ḳaçan bir kişi bu sıtmala sıtmalansa (6a/10), eger māddenüñ meyli ciğer ṭarafına meyl olsa (9a/13)…

Ayrıca mütercimin cümlede unsurların yerini değiştirdiği kullanımlar görülür ve bu kullanımların sayısı da oldukça fazladır;

üzerine coḳ ıssısı sākin olmış datlu su dökeler (3a/19), eger ḳuvvet ḳavī olsa āḫiri ḫastalıġuñ yaḳın olsa ġızā-yı laṭīf vireler (10b/3), māddenüñ bu sıtmada ḥarāreti coḳıraḳ olur (14a/18), ḳacan maiʿde ḳādir olmasa ġızāyı siñürmege żaʿīf olur (14b/18)…

Harekeler, metnin büyük çoğunluğunda düzenli olarak kullanılmış olsa da metnin bazı kısımlarında hareke kullanımına özen gösterilmediği tespit edilmiştir. Sözcüklerde ve eklerdeki ünlüler; bazen hareke bazen harf ve bazen de hem harf hem de hareke ile gösterilmiştir. Eserdeki ünsüzlerin yazımında ise birtakım özel durumlar mevcuttur. Özellikle Türkçe sözcüklerdeki ç ve p ünsüzlerinin kullanımında bir düzen olmadığı görülür. Bu sözcükler kimi zaman (ب) ve (ج) ünsüzleriyle gösterilmiştir;

(ḳaçan (15a/19) – ḳacan (15b/3), saçalar (29b/17) – sacalar (22b/18), çiçekleri (34a/14) – cicekleri (49a/19), aġaç (48b/1) – aġacdur (46a/17), kepek (28a/2) – kebek (45a/6), köpügi (19a/7) – köbügi (48a/9), yabraġıla (32b/16) – yapraġıla (32b/16)…)

"ñ" ünsüzü eserde genellikle (ك) ile yazılmış olsa da, bu ünsüzün kimi zaman (ڭ) ile yazıldığı da görülmüştür.

[53] Ali B. Abbas El- Mecūsi Maddesi, İslam Ansiklopedisi Cilt:2 Ahak- Amarı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

Türkçe sözcüklerdeki "s" sesi için "s" ve "ş" olmak üzere başlıca iki harf kullanılmaktadır. Sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan ön ünlülü sözcüklerde "s" ve art ünlülü sözcüklerde "ş" harfinin kullanılması kuralı eserimizin yazıldığı dönemde belli ki yerleşik bir kural halini henüz almamıştır ve aşağıdaki örnekler bu durumu açık bir şekilde yansıtmaktadır;

şu (50b/19) – su (3a/19), ışlanmış (5a/8) - ıslanmış (5a/11), ışırmaḳ (42b/8) – ısırılır (16b/17), şıḳalar (25b/1) - sıḳalar (41a/19)…)

ı/i ünlüsü sözcük başında elif-ye ya da yalnızca elif ile yazılırken, o,ö,u,ü ünlüleri sözcük başında (ا و) ve bazen de yalnızca (ا) ile gösterilmiştir.

Ünlü uyumlarından kalınlık-incelik uyumu, Türkçenin bütün dönemlerinde sağlam olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu uyum, eserimizdeki Türkçe sözcüklerde de sağlam bir şekilde görülür. Ayrıca bugün bu uyumun dışında kalan "–ki" ekinin dahi bazı sözcüklerde "-ġı" biçimini alarak uyuma dâhil olduğu tespit edilmiştir;

istifrāġdaġı (8b/10), yolındaġı (12a/7), ṣoñraġı (14b/15), devāsındaġı (41b/3)…

Eserde düzlük yuvarlaklık uyumu bulunmamaktadır. Dönemin diğer eserlerinde de görüldüğü üzere eklerin bir bölümü uyuma girdiği halde geri kalanı her zaman düz ünlü ya da her zaman yuvarlak ünlü ile kullanılmıştır. Metinde türlü sebeplerle uyum dışında kalmış olan sözcüklere aşağıdakiler örnek olarak gösterilebilir;

bildürür (4a/18), düzilmiş (4b/16), ḳurı (5a/10), bişdükden (15a/3), eyegü (15b/16)…

Terceme-i Kâmilü's-Sınâʿa'da, dönemin diğer tıp metinlerinde de karakteristik bir özellik olarak karşımıza çıktığı gibi bütün fiil kipleri görülmez ve genelde III. tekil şahıs ağzı kullanılır. Geniş zamana dayalı bir anlatım söz konusudur. Bildirme eki *+dUr* çok yaygın bir kullanıma sahiptir.

vardur (16b/15), budur (16b/10), degüldür (17b/14), nāfīʿdür (3b/13), vācibdür (5b/11)…

Bunun eski biçimi olan *durur* sözcüğünün ise metinde yalnızca bir kez kullanıldığı tespit edilmiştir.

sancıdurur(5b/14).

-A istek eki, istek yönünün dışında; gereklilik, şart ve geniş zaman gibi farklı kiplerde de kullanılmıştır.

ġızāsı eyü siner ġızā ola (39b/19), bedenin ovalar ḥammāmda coḳ eglemeyeler (5b/10), rıbʿşol sıtmadur kim sevdādan ola iki gün duta iki gün dutmaya (1b/16), üçünci gündeki tedbīr gibi tedbīr ideler (4a/14), baḳla toḫmını yumşaḳ dögeler suya ışlayalar (4b/7)…

-vUz I. Çoğul kişi eki de birkaç örnekte karşımıza çıkmıştır;

başlayavuz (12b/1), ṣıfatlayavuz (41b/3), ıdevüz (41b/4).

Eserde, dönemin yaygın eklerinden olan -UbAn zarffiil ekinin kullanıldığı bir örnek de mevcuttur;

ḳorḳuban (27a/9).

Zarf ve sıfat olarak kullanılan sözcükler türeten +CAK eki de metnimizdeki kimi örneklerde karşımıza çıkmıştır;

ılıcaḳ(31a/3), ıssıcaḳ (20b/4), tizcek (28b/4), gökcek (5b/5)…

İsimlerden zarf üreten –lAyIn eki de metinde kendine yer bulmuştur;

evvelkileyin (27a/7), tedbīrleyin (32b/6), ancılayın (38b/1), buncılayın (45b/3)…

İsimlerden karşılaştırma bildiren isimler türeten -(I)rAk ekinin kullanımı için de aşağıdaki örnekleri vermek mümkündür:

Ḳoyıraḳ (24b/19), artuġıraḳ (38a/10), azıraḳ (3b/10), ıssıcaḳıraḳ (35b/1), çoġıraḳ (38a/12)…

V. Sonuç

Vakıf kaydı XV. yüzyılı işaret etse de XIV. yüzyıl, hatta belki daha da erken tarihlerde kaleme alınmış olan Terceme-i Kâmilü's-Sınâʿa'nın, Türkçe ilk tercüme tıp metni olma ihtimali de göz önüne alındığında, Türk tıp tarihi açısından oldukça önemli bir konumda olduğu görülecektir. Eser, Eski Anadolu Türkçesinin genel dil özelliklerini yansıtmakla birlikte bazı kendine has dil ve üslûp özelliklerine de sahiptir. Harekeli nesih yazıyla yazılmış olması okumasını kolaylaştırırken bilhassa kelimelerin yazımında görülen farklı kullanımlar ve bunun yanında çeşitli yabancı dillerden alınarak metinde kullanılmış olan terimlerin çokluğu ilgi çekicidir. Bu tür eserlerin birçoğunda görüldüğü gibi Terceme-i Kâmilü's-Sınâ'a da bir tıp metni olması dolayısıyla toplumun hemen her kesimiyle bağıntılı bir içeriğe sahiptir. Tıp tarihi ve halkbilimi ile ilgili önemli veriler ihtiva etmesinin yanı sıra özellikle bitki, hastalık ve organ isimleriyle alakalı geniş terim bilimi çeşitliliği ve söz varlığı bakımından zenginliği yönüyle Türk Dili araştırmaları için mühim bir kaynaktır. Fonetik açıdan bakıldığında Eski Anadolu Türkçesinde evvelden de saptanmış olan birçok özelliğin bu metinde de gözlenebildiği fark edilir. Morfolojik açıdan bakıldığında ise eserde eski tıp metinlerinin karakteristik bir özelliği olarak bütün fiil kipleri görülmediği ve genelde III. tekil şahıs ağzının kullanıldığı göze çarpar. Eserde bütünlüğü sağlamak amacıyla çeşitli kalıplaşmış anlatımlar ve bağlayıcı yapıların [revā degüldür (8b/4), lāyıḳ budur (10a/17), nāfiʿdür (18b/11), muvāfıḳdur (19b/19)...] tercih edildiğini de belirtmek gerekir. Bu özelliklerin dışında metin, yazıldığı dönemin diline ait ipuçları veren birçok farklı özelliğe daha sahiptir. Bu özellikler de dikkatle irdelenmelidir. Bundan dolayı eser; imlası, fonetik ve morfolojik özellikleri ve söz varlığı açısından, bildiriyi yazdığımız tarihlerde hazırlama aşamasında olduğumuz ve gelecekte basımını yapacağımız tezimizde kategorilere bölünerek sistemli ve çok daha ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.

KAYNAKÇA

Adıvar, A. Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim (II.baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

Ali, B. Abbas El-Mecūsi Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt:2 Ahak- Amarı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

Bakır, Abdulhalik, Ortaçağ İslam Dünyasında Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi, Bizim Biro Yayınları, s. 264, Ankara, 2000.

Bayat, Ali Haydar, "Divanü Lügati't-Türk'te Tıbbi Terminoloji", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 9, s. 103-105, İstanbul, 2003.

Bayat, Ali Haydar, "Tıp Dili ve Terimleri Açısından Eski Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Tıp Kitaplarının Önemi", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 10-11, s. 64, İstanbul, 2004/2005.

Bayat, Ali Haydar, Kitâbü'l-Müntahab fî't-Tıbb (İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleleştirme-Tıpkıbasım), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, İstanbul, 2005.

Bayat, Ali Haydar, Okumuş, Necdet, Muhammed Bin Mahmud–ı Şirvânî, Mürşid (Göz Hastalıkları), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları/ Sağlık Dizisi, İstanbul, 2004.

Canpolat, Mustafa, Önler, Zafer, İshak Bin Murad Edviye-i Müfrede, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Ceyhan, Doğan, Uçar, Muhammet, Ataç, Adnan, "Farklı İki Kültürün "İlk" Göz Hastalıkları Kitabı: Mürşid ve Ophthalmodouleia", Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi, 2007:15(2), s. 57-62, 2007.

Çağıran, Önder, Ahmed-i Da'î Tıbb-ı Nebevî: İmla-Fonetik-Morfoloji-Karşılaştırmalı Metin, İndeks ve Sözlük, (3 Cilt), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1992.

Demir, Hüseyin, Zâhire-i Murâdiyye, Mü`min bin Mukbil Sinobî (İnceleme-Metin 1-80. Varaklar Arası Dizin) , Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.

Doğan, Şaban, Terceme-i Akrabâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler), Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

Gözlü Kaya, Emel, Muhyiddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't Teshil) Adlı Eseri (İnceleme- Metin- Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri, Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.

Gürlek, Mehmet, "Anadoluda Yazılmış İlk Türkçe Cerrahi Yazmalara Bir Örnek: Ala'im-i Cerrahin", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/3 Summer, Türkiye, s. 1424, 2011.

Güven, Meriç, "İslami Dönem İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontoloji Açısından Görüngesel "Perspektifi" Bağlamda Değerlendirilmesi", Lokman Hekim Journal, S. 2, s.1, 2012.

Güven, Meriç, "Türk Dili ve Kültürü Açısından XIV. XV. Yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi Türkçe Tıp Yazmalarına Eleştirel Bir Bakış", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/3 Summer 2011, Türkiye, s.844.

Harmancı, Esat, Akpınar, Aslıhan, "Şirvani'nin Sultaniyye Adlı Eserinde Beslenme Anlayışı, "IX. Türk Tıp Tarihi Bildirileri, IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 24 - 27 Mayıs 2006, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, s.240-250.

İlhan, Nadir, Eşref Bin Muhammed ve Hazâinu's-Sa'âdât'ında İmla ve Ses Bilgisi Özellikleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat Universtiy Journal of Social Science", Cilt: 10 Sayı:1, s.79-92, Elazığ, 2000.

Kurban, Ferhat, Şirvânî Mahmud Sultaniye (Giriş-Metin-Sözlük), Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.

Küçüker, Paki, Şerafeddin Sabuncuoğlu Mücerreb-name, Kültür Ajans Yayınevi, Ankara, 2010.

Küçüker, Paki, Yadigâr-ı İbn-i Şerif (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1994.

Levend, Agah Sırrı, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.

Önler, Zafer, Celalüddin Hızır, (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ, Giriş, Metin, TDK Yay., Ankara, 1990.

Önler, Zafer, Müntahab-ı Şifâ II Sözlük, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.

Özer, Osman, Ahmedî, Tervihü'l-Ervâh (Giriş-Metin-Dizin), Fırat Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2005.

Sarı, Nil, "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, Sayı 5, s.11-68, İstanbul, 1999.

Sertkaya, Osman Fikri, Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, (4-7 Eylül 1989), (haz. Azize Aktaş Yasa, Sevay Okay Atılgan), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, S.349-359, Ankara, 1997.

Shayeb, Mohammad, Causes of Obstructed Labor as written in The Complete Medical Art "Kamil al-Sinaa al-Tibbiya" by Ali Ibn al-Abbas al-Majusi, Journal Of The International Society For The History Of Islamic Medicine (Jishim), Vol 8-9 No:15-16-17-18 April/October 2009-2010, s.82- 85.

Şahin, Hatice, Abdülvehhab bin Yusuf ibn-i Ahmed el-Mardani, Bursa Haraççı 1149/5, Müntehib, Dil Özellikleri, Metin- Dizin- Tıpkı Basım, Uludağ Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, s.1, Bursa, 2007.

Şahin, Hatice, Kemaliyye, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C9, S.9, 2005/2.

Şahin, Ünal, Mehmet, Mü'min bin Mukbil Miftâhu'n-Nur ve Hazâinu's-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin Söz Dizini) (2. cilt) , İnönü Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1994.

Şehsuvaroğlu, N. Bedii, Eşref Bin Muhammed, Hazâinu's-Sa'âdât, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960.

Turan, Fikret, Eski Oğuzca Satırarası Tematik Sözlük Bahşayiş Lügati, Bilimsel Akademi Yayınları, İstanbul, 2001.

Turan, Zikri, Hacı Paşa, Teshil (Dil Özellikleri- İnceleme- Söz Dizini), İnönü Üniversitesi Sosyal. Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1992.

Uçar, İlhan, Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

Uzel, İlter, Cerrâhatü'lHâniyye, Türk Tarih Kurumu Yayınları/ Üçüncü Dizi, Ankara, 1992.

Uzel, İlter, Süveren, Kenan, Mücerreb-nâme İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Ünver, Ahmet Süheyl, Uygurlarda Tababet XII-XIV. Asır, İstanbul Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1936.

Yelten, Muhammet, Şirvanlı Mahmut Kemaliye (Giriş - İnceleme - Cümle Bilgisi - Metin - Sözlük), İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1993.

Yoska, Erhan, Türkiye Selçuklularındaki 13. Yy'daki Tıbbi Gelişmeler, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

YER ADLARINDA GÖRÜLEN SES OLAYLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR
Karadeniz Teknik Üniversitesi, mevhibecosar@hotmail.com

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarında yer adlarının söylenişini belirleyen ses olayları gösterilmekte ve söz konusu olaylardan hareketle değerlendirmelere gidilmektedir. Böylece bir yandan da yer adları özelinde ses olaylarının dağılışını belirlemek mümkün olmaktadır. Bu amaçla farklı bölgeleri ifade etmek üzere muhtelif ağız araştırmalarında verilen metinler incelenerek yer/mevki adları tespit edilmiş, uğradıkları ses olayları bakımından incelenmiş; söz konusu ses olaylarının hangi yörelerde nasıl geçtiğine ve bu yörelerde ses olaylarının sıklığına dair sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan mevki/yer adlarından ses olayları için örnek teşkil edenler, maruz kaldıkları ses olaylarına göre sınıflandırılmış ve listelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, ses olayları, yer adları

ABSTRACT

This article demonstrates the phonetic phenomena which determine the pronunciation of place names in Turkish local dialects, and proceeds to assessments based on the phenomena under study. Thus from one point it is possible to identify the distribution of the phonetic phenomena in terms of the place names. With this purpose in mind, the texts given in various dialect researches representing different regions were studied, place names were identified and studied from the standpoint of the phonetic phenomena which has affected them; conclusions were drawn about where and how the phonetic phenomena under study occurred and the frequency of these phonetic phenomena's occurrence in these regions. The article classifies and lists the place names in Turkish local dialects which represent the phonetic phenomena according to the phonetic phenomena which have affected them.

Key Words: Turkish local dialects, Phonetic phenomena, Place names

Ölçünlü dilden ayrıldıkları oranda belirginleşen ağızlar, ölçünlü dil malzemesini kullanırken değiştirmeleriyle de dikkat çeker. Bu durumun örnekleri, Türkiye Türkçesi ağızlarında yer adlarının söylenişinde de tespit edilebilmektedir.

"Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme" adlı makalesinde Özcan Başkan, Türkiye'de sayıları 40.000'e yaklaşan köy ve şehir adı bulunduğunu belirtmekte, birbirleri ile ilgisiz gibi duran on binlerce yer adının karşılaştırılması sonucunda, bunların meydana getirdikleri bir ad düzeni ortaya çıktığına işaret etmektedir[1].

Özcan Başkan'ın çalışmasını geliştiren Doğan Aksan, "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar" adlı makalesinde yer adları konusuna dair bazı tespitlerde bulunur.[2]

---

[1] Başkan, yer adlarını söz öbeklerine göre de değerlendirdiği makalesinde köy adlarını bölümlere ayırarak sınıflandırmıştır. Köy adlarını iki başlıkta toplayan Başkan, tabiata ve fiziksel koşullara dayanan adlar ile insanlara ve topluluklara dayanan adlardan söz eder. Başkan, Özcan, "Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme", TDAY Belleten 1970-1971, s. 237 ve 241, Ankara, 1971.

[2] Aksan, yer adlarındaki insan-çevre ilişkisini toplumun duyuş, düşünüş ve algılamasının birer dışa vurumu sayar. "Çevreyle İlgili Adlar" başlığında coğrafi özellikler ve jeolojik yapı ile ilgili olan, hem tür hem de sayı bakımından başta gelen yer adları arasında dere, çay, su, göl, ova, yayla, yazı, dağ, tepe, ören, bel, alan gibi coğrafi özellikleri belirten adları gösterir. Yer adlarında kullanılan renk adlarının çok, hayvan adlarının az olduğunu söyler. İnsan adları- özellikle de erkek adları- yer adlarında tespit edilebilirken kadın adları erkek adlarıyla kıyaslanamayacak kadar azdır. Bunlardan başka

Güven Şahin tarafından hazırlanan "Türkiye'de Yapılmış Toponomi Çalışmaları" adlı literatür taraması, toponomi konusunda son dönemlerdeki çalışmalarda bir artışın gözlendiğini, Türkiye'de yer adları ile ilgili yapılmış toplam 284 eser tespit edildiğini, bunların 152 tanesinin kitap ve makalelerden; 69 tanesinin çeşitli sempozyum ve kongrelerde sunulmuş bildirilerden; 63 tanesinin de bitirme, yüksek lisans ve doktora tezlerinden oluştuğunu göstermektedir.[3] Bu çalışmaların hemen tamamının il bazında köken, tarihçe ve birtakım anlatılar etrafında yer adlarının veriliş sebepleri ve anlamları üzerine olduğunu söylemek mümkündür[4].

İbrahim Şahin, Türkçe yer adlarını gramer yapısı bakımından ele alır. En eski yer adı örneklerinde olduğu gibi çağdaş yer adlarının da basit, türemiş ve birleşik yapıda olduğu sonucuna işaret eder. Buna göre çağdaş Türk lehçelerinin tümünde eski yer adlarının yapı tipleri korunmuş, giderek zenginleşmiştir.[5]

Araştırma Alanı ve Yöntem

Türkiye Türkçesi ağızlarında ses olayları bakımından dağılımı ortaya koymak, ağız malzemesine farklı bir yaklaşım olarak görülebilir. Ancak bu, ses olayları üzerinden dildeki gelişme ve değişmelere bir yaklaşım geliştirmeye de imkân verebilir.

Yukarıda kısaca sözü edilen yer adı bilimi [toponimi] çalışmaları tarihsel birikimi ile birlikte yer adlarının sayıca çokluğu yanında çalışmaların çeşitliliği bakımından da ipuçları vermektedir. Türkiye'deki yer adlarının Türkiye Türkçesi ağızlarında tespiti ve ölçünlü dile nispetle sergiledikleri özellikler bakımından incelenmesi de bu bağlamda uzun ve meşakkatli bir çabayı gerektirmektedir. Bu sebeple mevcut derleme-inceleme çalışmalarından hareketle bir örneklem seçimi öngörülmüştür[6]. Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan tasnifler esasında hemen her ağız bölgesinden bir veya birden çok ulaşılabilen kaynak taranmış, örnekler tespit edilmiş ve incelemeye alınmıştır.

Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasına ilişkin farklı örnek çalışmalar olmakla beraber burada Leyla Karahan'ın yapmış olduğu sınıflandırma esas alınmış, Gülensoy ve Buran'ın konuyla ilgili görüşlerine de yer verilmiştir.

Doğu Grubu Ağızları[7]

Bu çalışmada incelenen, Leyla Karahan'ın tasnifine göre Doğu grubu ağızlarına giren Elazığ yöresinin sınırlarını Gülensoy ve Buran; "Fırat nehrinin kuzey-doğudan gelip, güney-doğuya doğru tam bir yay çizerek yöneldiği saha" olarak çizer[8].

Anadolu'da görülen yer adlarında din ve mesleklerle ilgili kavramların varlığı da dikkat çekicidir. Doğan Aksan, "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar", TDAY Belleten 1973-1974, s. 187, Ankara, 1974.

3 Şahin, Güven, "Türkiye'de Yapılmış Toponomi Çalışmaları", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 4, s. 134-156, Adıyaman 2010.

4 Tarihî kaynaklardan hareketle Diyarbakır çevresinde bulunan bazı Türkçe yer adlarında mahallileşme ve asıl anlamlarından uzaklaşma örneklerinin verildiği çalışma ilgi çekicidir. Bk. Erbolat, M. Salih, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Tarihi Türkçe Yer Adlarında Meydana Gelen Değişmelere Bazı Örnekler", VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr, (e. t. 10.10.2013).

5 Araştırmacı bu düşünceyi, Türkçe yer adlarının en eski örneklerinde sıfat-fiil eki olarak yalnız /-GAn/ eki görülürken çağdaş yer adlarında diğer sıfat-fiil eklerinin de kullanımasına bağlar. Şahin, İbrahim, "Türkçe Yer Adlarının Yapısı Üzerine", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S: 32, s. 12, Erzurum, 2007.

6 Bu çalışmada yararlanılan ağız araştırmasına dayalı eserler şunlardır: Kalay, E., Edirne İli Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1998; Gülensoy, T., Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1988; Korkmaz, Z., Güney-Batı Anadolu Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1994; Korkmaz, Z., Nevşehir ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1994; Gülensoy, T. – Buran, A., Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1, TDK Yay., Ankara, 1994; Demir, N., Trabzon ve Yöresi Ağızları, C.I,II, III, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006 .

7 Karahan, Leyla, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay., s. 54, Ankara, 1996.

8 Gülensoy, Tuncer - Buran, Ahmet, a g e., s. 24.

Kuzeydoğu Grubu Ağızları

Bu ağız bölgesi, Trabzon ve Rize illeri ile Hopa, Arhavi, Borçka (Artvin) ilçelerini içine alır. Karadeniz kıyılarında dar bir ova şeridi bıraktıktan sonra kıyılara paralel olarak uzanan dağlar, bu ağızlar ile Doğu grubu ağızları arasındaki tabii sınırı oluşturur.

Leyla Karahan, Kuzeydoğu grubu ağızlarını 3 alt gruba ayırır ve bizim inceleme alanımıza giren Trabzon'u birinci grupta gösterir.

Güney- Batı Grubu Ağızları

[Manisa, İzmir, Kütahya, Uşak, Denizli, Aydın, Muğla, Afyon-Dinar]

Bu ağız bölgesi, doğuda Kuzeydoğu Grubu ve Doğu Grubu ağızları ile kuşatılmıştır. Bölgenin sınırları kuzeydoğuda Giresun'dan başlar, Sivas, Malatya, Adıyaman, Halfeti ve Birecik (Urfa)'i içine alarak güneyde Suriye sınırına ulaşır. Marmara Denizi, bu ağız bölgesinin kuzeybatısındaki tabii sınırdır. [9]

Leyla Karahan'ın yapmış olduğu tasnifte Batı Grubu ağızları 9 alt gruba ayrılmış olup, bu çalışmada incelenen illerden Afyon, Aydın, Denizli, İzmir, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak 1. Grupta; Nevşehir ise VIII. Grupta yer almıştır. Çalışmaya dâhil edilen Edirne, Trakya bölgesi ağızları ile Rumeli ağızları arasında bir yerde değerlendirilmektedir.

İnceleme ve Değerlendirme: Yer Adlarında Ses Olayları[10]

Bir gramer birliğinde bir araya gelen sesler belirli bir anlam bütünlüğü içinde birbirine bağlanır ve birbirlerini devam ettirirler. Dil seslerinin, oluşturdukları görevli ve anlamlı dil birliklerinde uğradıkları değişikliklere **ses olayı** adı verilir. Bu olayların çoğu kurallı, açıklanabilirdir; bazıları da kurallı olmayıp rastlantıya bağlı olarak değerlendirilir. Aşağıda, incelenen ağızlarda tespit edilen ses olayları örneklerle gösterilecektir.

Ses Türemesi

Seslerin özelliklerine veya birleşme şartlarına bağlı olarak Türkçe veya dilimize girmiş alıntı kelimelerin ön, iç veya son seslerinde ünlü ve ünsüz türemesi şeklinde kendini gösteren ses olayıdır. Ses türemesi, bir kelimede aslında bulunmayan bir sesin sonradan ortaya çıkmasıdır. Ses türemesi olayı Türkçede az rastlanan bir olay olmakla birlikte eklemeyi kolaylaştırmak ve yabancı kökenli kelimeleri Türkçe söyleyişe uydurmak için kolay söyleme eğilimi sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Ünlü Türemesi

Çeşitli sebeplere bağlı olarak kelimede aslında bulunmayan bir ünlünün, ön, iç ve son ses olarak belirmesi olayıdır.

İç Seste Ünlü Türemesi

Türkçe kelimelerde az rastlanan bu olaya, çift ünsüzle başlayan tek heceli yabancı kelimeler ile sonu iki ünsüzle biten yabancı kelimelerde sıkça rastlanır. Bunlar, u,ü,ı,i gibi dar ünlülerdir.

Antalya, Trabzon, Afyon örneklerinde; üstelik farklı yörelerde iç seste ünlü türemesinin iki ünsüzün yan yana geldiği durumlarda söz konusu olduğu görülür.

---

9 Karahan, Leyla, a g e., s. 114.

10 Bu çalışmada dilbilgisine ait teorik bilgiler Özkan, Mustafa, Yüksek Öğretimde Türk Dili, Filiz Kitabevi, s. 320-370, İstanbul, 2001'den alınmıştır.

Afyon > Afiyon (Kuşu kasabası / Kütahya-194)

Antalya > Anatalya (Kütahya-152)

Trabzon > Tırabazan (Şaphane bucağı / Kütahya-215)

Trabzon > Tırabızon (Akuşağı / Elazığ- 180; Yolaç köyü / Arsin / Trabzon -267;Yılmazlar Mahallesi, Beşköy beldesi - Köprübaşı / Trabzon-346)

Trabzon > Tırabuzon (Geyikli beldesi - Şalpazarı / Trabzon -22)

1.2. Ünsüz Türemesi

Çeşitli sebeplere bağlı olarak kelimede bulunmayan bir ünsüzün ön, iç ve son ses olarak belirmesi olayıdır.

İç Seste Ünsüz Türemesi

İç seste ünsüz türemesi, yazı dilinde, konuşma dilinde ve ağızlarda karşılaşılan bir ses olayıdır. Bu ses olayının yer adlarında da örnekleri mevcuttur. Bu örnekler ünsüz ikizleşmesi şeklinde görülür[11].

Beşiktaş > Beşşigdaş (Çatalharman (Hozik) / Elazığ - 71)

Boyalı > Boyallı (Boyallı köyü - Ürgüp / Nevşehir - 166)

Ses Düşmesi

Kelime içinde yer alan ünlü veya ünsüzlerden birinin çeşitli sebeplerle söylenmez olmasıdır. Bu olay genellikle kelimeyi kısaltır. Düşme ön, iç ve son seslerde olabilir.

Ünsüz Düşmesi

Seslerin birbirleriyle olan ilişkileri sırasında gramer birliğinin bünyesindeki ünsüzlerden birinin düşmesidir.

Akıcı Ünsüzlerin Düşmesi

Tonsuz karşılığı olmayan l,r,y,n en çok düşme eğilimi gösteren ünsüzlerdir.

Beydeğirmeni > Bédeğirmeni (Karacaören - Ürgüp / Nevşehir-155)

Boz Doğan > Boz ̨do ̨an[12] (Arpacılı köyü / Kütahya – 166)

Dumlupınar > Dumlubıñā (Kuşu kasabası – Simav / Kütahya - 192)

Erzurum > Åzurum (Soğancık / Elazığ – 173)

Erzurum > Ezulum (Kuşu kasabası / Kütahya – 192)

Hisarlı > Hisālı (Kütahya – 152)

Niğde > Nīde (İnallı köyü / Nevşehir -131)

Sinan Köy > Sinan Kü (Çallıdere köyü – Lalapaşa / Edirne – 155)

---

[11] İkizleşme bir kelime bünyesindeki bir ünsüzün iki defa söylenmesidir. Dilimizde ünsüz ikizleşmesi pek sık rastlanan bir hadise değildir. Bununla birlikte bazı kelimelerde ünsüz ikizleşmesine rastlanmaktadır.

[12] Söz konusu örnekte var olan transkripsiyon işareti bulunamadığından ilgili kelimede bu işaretin fonksiyonunu karşılayacak farklı bir işaret kullanılmıştır.

Ayrıca sızıcı gırtlak ünsüzü olan h de alıntı kelimelerde çoğu zaman erir ve düşer.

Eskişehir > Eskişe˳ir (Kütahya – 136)

Hamza beyli > amza biyli (Çallıdere köyü – Lalapaşa / Edirne – 155)

İshaklı > İsaḳlı (Sekmenli köyü – Vakfıkebir / Trabzon - 81)

Ünlü Düşmesi

Çeşitli sebeplerle kelime bünyesindeki ünlülerden bazılarının söylenmez olmasıdır. Daha çok iç seslerde görülür. Bu hadisenin örneklerine daha çok konuşma dilinde rastlanmaktadır. Bununla birlikte konuşma dilinde yaygınlık kazanarak yazı diline geçmiş örnekler de az değildir.

Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi

İkiden fazla heceli kelimelerde sonunda ünsüz bulunmayan vurgusuz orta hece ünlüsünün düştüğü görülür. Bu hadise Türkçede en önemli ve yaygın ünlü düşmesi olayıdır.

Çobanisa > Çôbansa (İğdecik köyü / Manisa – 13)

Karapınar > Ġarpınar (Karankova köyü / Aydın – 75)

Lüleburgaz > Lülburgaz (Bahçeköy – Keşan / Edirne – 147)

Son Seste Ünlü Düşmesi

Anadolu > Anadol (Bahçeköy – Keşan / Edirne – 147)

Gelibolu > Gelibol (Bakışlar köyü – Havsa / Edirne 134)

Hece Düşmesi

Kelime içinde ekleme ve birleşme sırasında arka arkaya gelen benzer ve eşit seslerden oluşmuş iki heceden birinin zamanla eriyip düşmesidir. Konuşma ve yazı dilinde pek çok örneğine rastlanır.

Büyük evren > Bṻk evren (Vakıf köyü – Enez / Edirne – 130)

Karahisar > Ġarisar (Karacaören köyü - Ürgüp / Nevşehir – 155)

Kızıl ağaç > Ġızıl āş (Bozalan köyü – Vakfıkebir / Trabzon – 69)

Mahmutlu > Māmıtlı (Çavuşköy köyü – Enez / Edirne – 198)

Mustafa Paşa > Mıstāpaşa (Menekşe Sofular köyü / Edirne – 177)

Nevşehir > Nevşār (Acıgöl / Nevşehir – 128)

3. Kaynaşma (Contraction)

Daha çok kelime birleşmelerinde görülen bu olayda, aynı hecelerdeki yan yana gelen ünlüler birleşerek tek bir ünlüde toplanırlar. Bazen de ayrı hecelerdeki ses öğeleri kısalmaya uğrayarak tek bir hecede birleşir. Yani kaynaşma, iki veya daha çok ses öğesinin bir öğe haline gelmesi durumudur.

Karaağaç > Karāc (Bahçeköy – Keşan / Edirne – 147)

4. Göçüşme (Metatheis)

Kelime içinde iki sesin yer değiştirmesidir. Genellikle komşu sesler ve ünsüzler arasında meydana gelir. Bununla birlikte, uzak sesler ve ünlüler arasında görülen göçüşmeler de vardır.

Söyleyişi kolaylaştırmak amacıyla meydana gelen bu ses olayının örnekleri, daha çok halk dilinde ve ağızlarda görülür.

Altınköprü > Altın körpü (Kuşu kasabası / Kütahya – 193)

Köprübaşı > Körpü başı (Sün / Elazığ – 129)

5. Benzeşme (Assimilation)

Farklı nitelikleri olan seslerin çeşitli sebeplerle birbirlerini etkileyerek aynı veya benzer nitelikler kazanması olayıdır.

Söz zincirinde bir sesin önce veya sonra gelen bir başka sesle beraber bulunmasından doğan ve özellikle aktarım biçiminde gerçekleşen bu değişimin aktarımın derecesine, benzeyen seslerin yakınlık ve uzaklıklarına göre türleri vardır.

İlerleyici Benzeşme

Kelimede önce gelen sesin sonra gelen sesi kısmen veya tamamen kendisine benzetmesidir.

Çimenlik > Çimennik (Çömlekakpınar köyü - Lalapaşa / Edirne - 223)

Çimenlik > Çimennik (Hünerli köyü - Beşikdüzü / Trabzon - 60)

Hanlı Yenice > Hannı_ce (Hanlı Yenice köyü - Lalapaşa / Edirne- 227)

Tavşanlı > Davşannı (Kütahya - 153)

Tosunlu > Tosunnu (Osmanlı köyü - Havsa / Edirne - 205)

Gerileyici Benzeşme

Kelimede sonra gelen sesin önceki sesi kısmen veya tamamen kendine benzetmesidir.

İstanbul > Isdambıl (Aşağıbarak köyü - Hacıbektaş / Nevşehir - 209)

İstanbul > Isdambut (Avşar köyü- Dinar ilçesi / Afyon - 41)

İstanbul > Istambıt (Sancaklı köyü / Manisa - 12)

İstanbul > İsdambot (Tarhala köyü - Soma / Manisa - - 14)

İstanbul > İsdambul (Halilli köyü-Araklı / Trabzon -3 00)

İstanbul > İstambol (Akuşağı / Elazığ - 180)

İstanbul > İsdambol (Kütahya - 151)

İstanbul > İstambul (Yazılıtaş köyü - Maçka / Trabzon - 199)

Gerileyici benzeşme yoluyla ünsüz ikizleşmesine uğramış kelimelere de rastlanmıştır.

Hünerli > Hünelli (Hünerli köyü –Beşikdüzü / Trabzon - 62)[13]

Ünlü-Ünsüz Benzeşmesi (Ünlülerin Ünsüzlere Etkisi)

Çeşitli sebeplerle kelimenin ünlüleriyle ünsüzleri arasında da benzeşmeler olur. Bunlardan en önemlisi tonlulaşma hadisesidir.

[13] İstanbul örneğinde aynı kelimede katmerli benzeşme olayı vardır. Gerileyici benzeşmeyi takiben aynı yerde bu defa ilerleyici benzeşme meydana gelmiştir: İstanbul > İsdammul (Geyikli beldesi - Şalpazarı / Trabzon - 20); İstanbul > İsdammul (Sürmene / Trabzon - 314)

Tonlulaşma [Sedalılaşma (Sonorisation)]

Bazı tonsuz ünsüzlerin, kelime bünyesinde iki ünlü arasında kalınca veya kendilerinden sonra ünlüyle başlayan bir ek gelince tonlu bir nitelik kazanmalarıdır.[14]

Katı ünsüzler ilk seste iki ünlü arasında tonlu ve tonsuz şekilleriyle de bulunabilirler. Ancak Eski Türkçe döneminden beri, iki ünlü arasında bulunan ünsüzlerin tonlulaşma eğiliminde oldukları görülür.

-t->-d- Değişmesi:

İstanbul > Esdanbul (Su gözü / Elazığ - 86)

İstanbul > İsdanbul (Salkaya (Hersenk) / Elazığ - 82)

İstanbul > İsdambol (Kütahya-151)

İstanbul > İsdambot (Tarhala köyü - Soma / Manisa - 14)

-p->-b- Değişmesi:

Adapazarı > Adabazarı (Kuşu Kasabası-Simav / Kütahya - 184)

Akpınar > Akbınar (Çömlekakpınar Köyü-Lalapaşa / Edirne - 222)

Çömlekakpınar > Çölmekakbınar (Çömlekakpınar Köyü – Lalapaşa / Edirne - 223)

Dumlupınar > Dumlubıñā (Kuşu kasabası-Simav / Kütahya - 185)

Köprübaşı > Köbrü˳başı (Çifteköprü Köyü-Köprübaşı / Trabzon - 341)

-ç->-c- değişmesi:

Akçaabat > Akca˳abat (Konak Mahallesi / Trabzon - 225)

Karaağaç > Karāc (Bahçeköy-Keşan / Edirne - 147)

g>ğ,k>g>ğ Değişmesi

Ankara > Anġara (Nevşehir - 124)

Ankara > Añġıre (Yerkesik nahiyesi / Muğla - 96)

Çanakkale > Çanaġġale (Kuşu kasabası / Kütahya - 190)

Çatalkaya > Çatalġaya (Erbildi (Hacıselli) / Elazığ - 78)

Çaykara > Çay_ġara (Ormanseven beldesi - Sürmene / Trabzon - 328)

Kars > Ġars (Erbildi (Hacıselli) / Elazığ - 75)

Keban > Geban (Kozluk / Elazığ-116)

Kuyulu > Ġuyulu (Doğala köyü - Derinkuyu / Nevşehir - 138)

Maçka > Maçġa (Kalınçam köyü - Tonya / Trabzon-121)

[14] Tonlulaşma hadisesi Türkçede genel bir kural değildir; çünkü iki ünlü arasında kaldığı halde tonlulaşmayan sesler de vardır Ayrıca tonlulaşma yalnızca ünlüler arasında kalan sesler arasında olmamakta, komşu bir ünsüzün etkisiyle de tonlulaşma meydana gelmektedir. (çardak < Far., çar-tak gibi). Bunun yanında gerek Türkçe kelimelerde, gerekse yabancı kelimelerde ilk seste de sedalılaşma olmaktadır. (dağ < tag, duy- < tuy-, davul < Ar. tabl).

Sivas > Sıvaz (Kuşu kasabası - Simav / Kütahya - 134)

Tiflis > Tifliz (Köşen köyü / Edirne -194)

Tonsuzlaşma

Sedalı ünsüzlerin kendi karşılıkları durumundaki sedasız ünsüzlere dönüşmeleridir.[15]

Beşköy > Peş˳köy (Yılmazlar Mahallesi, Beşköy beldesi- Köprübaşı / Trabzon-351)

Bursa > Pursa (Serindere Mahallesi- Cumapazarı beldesi-Of / Trabzon - 398)

Diyarbakır > Tiyar˳paḳır (Kuleli Mahallesi, Yeniay beldesi –Sürmene / Trabzon-320)

Giresun > Kiresun (Çayırbağı beldesi - Düzköy / Trabzon-140)

Gümüşhane > K͡ümüş˳ḥane (Çayırbağı beldesi - Düzköy / Trabzon-143; Yılmazlar Mahallesi, Beşköy beldesi - Köprübaşı / Trabzon-356))

Küçükdoğanlı > Küçük to˳anli (Yılmazlar Mahallesi, Beşköy beldesi - Köprübaşı / Trabzon-349)

Dudaksılaşma (Labialisation)

Yuvarlak ünlülerin ilerleyici benzeşmeyle kendilerinden sonra gelen bazı sesleri dudak ünsüzüne dönüştürmesidir. Bu değişime daha çok g > v; ñ > m değişmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır.

/g/ >/v/ Değişimi

Çakıl göl Dağı > Çakıl göl davı (Özdil beldesi – Yomra / Trabzon – 242)

Dağ önü köyü > Dav˳öni köyi (Balaban beldesi – Hayrat / Trabzon- 423)

Deve boynu Dağı > Deve boynı davı (Özdil beldesi – Yomra / Trabzon – 242)

Güvercin Dağı > Gögerçin Dağı (Yukarıdemirtaş / Elazığ - 61)[16]

Sızıcılaşma (Spirantisation)

Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle sızıcı nitelik kazanmasıdır: arḳa > arḫa, taḳı > daḫı > dahi, yoksul > yoḫsul, gibi[17].

Aydıncık > Aydıncıḫ (Aydıncık (Har) / Elazığ – 63)

Çarşancak > Çarşancaḫ (Erbildi (Hacıselli) / Elazığ – 75)

Fakılı > Faḫıllı (Karacaören köyü- Ürgüp / Nevşehir -155)

Maçka > Maşka (Çal köyü, Düzköy / Trabzon – 143; Yılmazlar Mahallesi, Beşköy beldesi, Köprübaşı / Trabzon- 138)

---

15 Kalay, Emin, Edirne İli Ağızları, TDK yay., s. 42, Ankara, 1998.

16 Gülensoy, kelimenin ET. kögürçgün ~ kögürçkön ~ kögürçün'den geldiğini gösterir. Kelimenin Türk lehçelerindeki varyantları için göyerçin (Azeri), gó:gerçın (Türkmen), kögörşün (Kazak), kögü(r)çkön (Kırgız), örnekleri verilebilir Bu noktada değişimin g > v yönünde değil de bunun tersi olarak v > g yönünde olması dikkat çekmektedir. "Güvercin" kelimesinin "gögerçin" şeklindeki kullanımı çok daha eskiye tarihlenmektedir. Buradan da hareketle "gögerçin" kelimesinin, bir yuvarlak ünlü olan ö'nün, kendisinden sonra gelen g ünsüzünü dudak ünsüzü olan v'ye dönüştürmesiyle "güvercin" şeklini alarak değiştiğini söyler. Gülensoy, T., Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK yay., 1.C, s.399, Ankara, 2007.

17 Ünlüler, akıcı ünsüzlerden l,m,n ile katı ünsüzlerden b, d, t, k patlayıcı c, ç ünsüzlerini sızıcı j,ş ünsüzüne dönüştürürler. Dağılma olarak da nitelendirilen sızıcılaşma, yalnızca söyleyişte meydana gelir; yazıda gösterilmez.

Papaz köy > Papas köy (Kavaklı köyü, Meriç / Edirne- 253)

d) Ünsüz – Ünlü Benzeşmesi (Ünsüzlerin Ünlülere Etkileri)

Ünlü Daralması

Tonlu ön damak g, ğ, y ünsüzlerinin çevrelerindeki ünlüleri daraltmasıdır.

Bayburt > Baybırt (Yolaç köyü – Arsin / Trabzon – 265)

Demir köy > Demir Kü (Çallıdere köyü – Lalapaşa / Edirne – 155)

Samsun > Samsın (Sancaklı köyü / Manisa – 12)

Sinan köy > Sinan kü (Çallıdere köyü – Lalapaşa / Edirne – 155)

Sürmene > Sürmeni (İşhan köyü – Arsin / Trabzon – 259)

Tonya > Tonyı (Hoşarlı köyü – Tonya / Trabzon – 135)

Trabzon > Trabzun (Üzümözü köyü – Şalpazarı / Trabzon – 35)

Yuvarlaklaşma

Düz ünlülerin /b/,/m/,/p/,/v/ dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlak ünlü durumuna geçmesidir.

Beşiktaş > Beşükdaş (Erenler beldesi – Araklı / Trabzon – 290)

Taflancık köyü > Taflancuk köyi (Taflancık köyü – Hayrat / Trabzon – 439

İncelme

Bir kelimedeki kalın sıradan seslerin çeşitli sebeplerle ince sıraya geçmesi olayıdır. Türkçede ön damak ve dişeti ünsüzleri olan /ç/, /ş/, /y/ ünsüzleri, içinde bulundukları kalın kelimeleri zamanla inceltebilir; normalden kısa olup incelme eğiliminde olan /ı/ ünlüsü de incelmeye yardımcı olur.

Ağın > Eğin (Ağın / Elazığ – 158)

Araklı > Arakli (Çukurçayır köyü – Araklı / Trabzon – 293)

Bolu > Boli (Aşağıbağ / Elazığ – 145)

Kıratlı köyü > Kıratli köyü (Kıratlı köyü - Yomra / Trabzon-240)

Küçük doğanlı > Küçük toanli (Yılmazlar Mahallesi, Beşköy beldesi - Köprübaşı / Trabzon – 349)

Tunceli > Tünceli (Aydıncık (Har) / Elazığ – 63)

e > i Değişimi

Türkçede kelime başında ve ilk hecedeki bazı e'lerin i, bazı i'lerin e olma temayülü vardır. Bu temayülü Eski Türkçenin başından beri görmekteyiz. Bu iki değişmeden i'lerin e olması daha çoktur. Bu çokluk bilhassa Batı Türkçesinde görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde kelime başında ve ilk hecedeki i'ler Osmanlıcanın son devirlerinde e olmuştur: biş > beş, yir > yer, gice > gece, itmek > etmek, virmek > vermek gibi.

Bununla beraber sonuç bölümünde verilen tabloda da görüleceği üzere İstanbul kelimesinin Elazığ yöresindeki söyleniş biçimi Esdanbol şeklindedir. Bu tür bir kullanıma incelenen diğer yöre ağızlarında rastlanmamıştır. İncelenen bölgeler arasında yalnızca Elazığ yöresinde görülen e > i değişiminin kökeni Eski Türkçeye kadar götürülebilir.

Nazal ñ Meselesi[18]

-ñ- >- m- Değişmesi

-ñ- > -n- > -m- aşamalarından sonra ortaya çıkmıştır. –ng- sesi bölündükten sonra n ile temsil edilen kelimelerde görülmektedir. Bir sonraki aşaması n > m değişmesidir. Örneklerde, değişen ünsüzün yanındaki ünlünün kurallı bir şekilde yuvarlak ünlü olması, muhtemelen bir tesadüf değildir. Bölgede (Trabzon) komşu kelimesi gonşu şeklinde tespit edilmiştir. Gelişmesini tamamlayamamış bu örnek, ses değişikliği arasında bir köprü vazifesi yapmaktadır. Ayrıca değişmenin yönünü göstermektedir. ġomşu (< ġonşu, < koñşu) (4134), gömlek (< gönlek < göñlek) (814), domuz (< donuz < doñuz) (9155)

Leyla Karahan'ın tasnifinde Batı grubuna giren Muğla ilinden derlenen Añgıre deyişindeki nazal ñ değişimi rastgele bir değişim değildir. Güney – Batı Anadolu ağızlarının özelliklerine dikkat edilecek olursa yöre ağızlarında nazal ñ'nin korunduğu görülür.

Örnek: Conkbayırı > Conġbayırı (Kadınköy – Soma / Manisa – 8)

Ünlü-Ünlü Benzeşmesi

Dil Benzeşmesi (Büyük Ünlü Uyumu, Kalınlık – İncelik Uyumu)

Ünlülerin çıkarılışları sırasında dilin ileri ve geri durumuna, yani incelik ve kalınlıklarına göre benzeşmeleridir. Dil benzeşmesi çalışma kapsamına giren üç ayrı yöre ağızlarında (Kuzeydoğu – Doğu – Batı grubu) da görülür.

Kuzeydoğu grubu için : Ġızıl ġaya, Gelincik daşı, Çadal debe

Doğu grubu için: Tünceli, Ġayabaşı, Avculu, Âzurum

Batı grubu için ise: Sıvaz, Tırabazan, Istanbol, Çanakġala örnekleri verilebilir.

Dil benzeşmesi için Garaçalli, Leman suyi, Sel Buazi, Añġıre, Afiyon ve Boli örnekleri istisnadır.

Dudak Benzeşmesi (Küçük Ünlü Uyumu, Düzlük – Yuvarlaklık Uyumu)

İncelenen yöre ağızlarında dudak benzeşmesinin bozulduğu görülmektedir. Çalışma dâhilinde olan Edirne yöresi ağızlarında diğer yöre ağızlarına kıyasla uyum daha çok korunurken, Kuzeydoğu grubuna giren Trabzon ağzında tersi söz konusudur.

Kuzeydoğu grubu için: Yumrı Depe, Delüklü daş, Çamlı Buaz, Çayırluk Depesi,

Doğu grubu için: Altundağ, Çırögü, Gögerçin Dağı,

Batı grubu için: Ezulum, Kütāya, Sekmenüz, Depekoy,

Edirne ili için ise: Kuvak Dere ve Bulayır örnekleri verilebilir.

SONUÇ

Anadolu ağızlarında yer adlarının kullanılışına ilişkin bu çalışma ile ölçünlü dilde yaygın imlasıyla kullanılan adların tespiti ve değerlendirmesini yapmak, böylece farklı yörelerde aynı adın telaffuzunu/söylenişini belirleyen ve etkileyen ses olaylarını tespit etmek amaçlanmıştır.

[18] Özkan, Mustafa, a g e., s.250.

Tablo 1 ve Tablo 2 çalışmanın sonuçlarının bir arada görülmesini kolaylaştıracaktır. Tablo 1, Yörelere Göre Yer Adlarının Sesletimi; Tablo 2, Yörelere Göre Yer Adlarının Sesletiminde Rastlanan Ses Olayları için ayrılmıştır.

Tablo 1'de de görüleceği gibi ses olaylarından olan ünlü türemesine Güney Batı Anadolu, Nevşehir ve Trabzon ağızlarındaki yer adlarında rastlanmazken Edirne yöresi ağızlarında 1, Elazığ yöresi ağızlarında 2, Kütahya yöresi ağızlarında ise 3 yerde rastlanmıştır. Ünsüz türemesi ise Edirne, Elazığ ve Nevşehir ağızlarında toplam 3 yerde, Trabzon yöresi ağızlarında ise 2 yerde görülmüş olup, Güney Batı Anadolu ve Kütahya ağızlarında tespit edilmemiştir.

Yer/mevki isimlerinde ünsüz düşmesi yukarıda adı geçen iki ses olayına göre daha yoğundur. Güney Batı Anadolu ağızlarında hiç görülmeyen ünsüz düşmesine Elazığ ve Nevşehir yöresi ağızlarında 3'er tane olmak üzere toplamda 6, Kütahya yöresi ağızlarında 6, Edirne yöresi ağızlarında 9 ve son olarak Trabzon yöresi ağızlarında 16 yerde rastlanmıştır. Elazığ, Kütahya ve Trabzon ağızlarında örneği olmayan ünlü düşmesi Nevşehir ağzında 2, Edirne yöresinde 4, Güney Batı Anadolu ağızlarında 2 yerde görülmektedir. Edirne yöresindeki yer ve mevki adlarında 4 ayrı yerde görülen ünlü düşmesini yine aynı sayıyla hece düşmesi takip etmektedir.

Hece düşmesi, Nevşehir ve Trabzon ağızlarında 4 yerde bulunmakta; buna karşılık Elazığ, Güney Batı Anadolu ve Kütahya yöresi ağızlarında ise bu ses olayına rastlanmamaktadır.

İncelenen yöre ağızlarındaki yer ve mevki adlarında en az görülen ses olaylarından biri kaynaşmadır. Sadece Edirne yöresi ağızlarında 1 yerde görülür.

Göçüşme, Elazığ ve Kütahya'da 1'er tane olmak üzere toplam 2 örnekte mevcuttur.

İlerleyici benzeşme Elazığ, Güney Batı Anadolu ve Nevşehir yöresi ağızlarında görülmemiş, Edirne yöresi ağızlarında 3, Kütahya yöresi ağızlarında 1, Trabzon yöresi ağızlarında ise 2 yerde tespit edilmiştir. Söz konusu yöre ağızlarında ilerleyici benzeşmeye nazaran daha sık karşılaşılan gerileyici benzeşme, Edirne yöresi yer ve mevki adlarında hiç görülmezken, Elazığ ve Nevşehir ağızlarında toplamda 2, Güney Batı Anadolu ağızlarında 5, Kütahya ağızlarında 2, Trabzon ağızlarında ise 3 yerde geçmektedir.

Tonlulaşma hadisesi Trabzon yöresi ağızlarında 61, Elazığ ağızlarında 17, Kütahya ağızlarında ise 9 yerde görülmüştür. Bunları, 8 ayrı yerde tespit edilen örnekle Nevşehir; 7 farklı kullanımla Güney Batı Anadolu ağızları takip eder. Tonlulaşmanın en az görüldüğü yöre ağzı ise 3 farklı örnekle Edirne yöresi ağzıdır.

Tonsuzlaşma, Trabzon yöresinde 8 örnekle tespit edilmiştir. Edirne, Güney Batı Anadolu, Kütahya ve Nevşehir ağızlarında örneğine rastlanmayan dudaksılaşma; Elazığ yöresi ağızlarında 3, Trabzon yöresi ağızlarında 3 olmak üzere toplam 6 ayrı yerde geçmektedir.

Güney Batı Anadolu ve Kütahya yöresi ağızlarında örneği bulunmayan sızıcılaşma, Edirne ağızlarında 1, Elazığ ağızlarında 8 Nevşehir ağızlarında 3, Trabzon yöresi ağızlarında ise 5 yerde geçmektedir.

Ünlü daralması Edirne ve Kütahya yöresi ağızlarında 2, Elazığ ve Güney Batı Anadolu ağızlarında toplam 6 yerde kullanılmıştır. Bunlara ek olarak da ünlü daralmasının en çok görüldüğü ağız, diğer ses olaylarında da ağırlığını hissettiren 6 örnekle Trabzon yöresi ağızlarıdır. Nevşehir yöresinde ise ünlü daralmasına rastlanmamıştır.

Yuvarlaklaşma 4 farklı örnekle en çok Trabzon ağzında dikkat çeker. Bunu 3'er farklı kullanımla Edirne ve Güney Batı Anadolu ağızları takip eder. Kütahya yöresi ağzında 2 örneğini görülen yuvarlaklaşma, 1 örnekle en az Elazığ yöresi ağızlarında görülür.

Edirne, Kütahya ve Nevşehir ağızlarında görülmeyen incelme örneklerine ise 9 kullanımla Elazığ, 5 kullanımla Trabzon, 1 kullanımla da Güney Batı Anadolu ağızlarında rastlanmaktadır. Güney Batı Anadolu, Nevşehir ve Trabzon yöresi ağızlarında görülmeyen yumuşama hadisesine Edirne ve Kütahya yöresi ağızlarında toplam 2 örnek gösterebilir.

Görüleceği gibi incelenen yöre ağızları dâhilinde en yaygın ses hadisesi, tonlulaşmadır. En çok Trabzon yöresi ağzında olmak üzere, söz konusu diğer 5 bölgede de tonlulaşmanın örneklerine rastlanmıştır. Bir diğer dikkat çekici husus da tonsuzlaşmanın Trabzon yöresi dışındaki diğer yöre ağızlarında hiç tespit edilemeyişidir. Örneklerde açıkça görüleceği üzere ses hadiselerinin sıklığı bakımından Trabzon yöresi ağızlarının, diğer yöre ağızlarından ayrıldığı söylenebilir. Takip eden yöre ağzı, Edirne ağzıdır. Trabzon ve Edirne yöresi ağızlarını Elazığ, Kütahya ve Güney Batı Anadolu ağızları izlemektedir.

Söz konusu tabloya göre yörelere dağılımı bakımından en kısıtlı hadisenin, Edirne yöresi ağızlarındaki 1 örneğiyle kaynaşma hadisesi olduğu görülür. Kaynaşma hadisesini 8 örnekle yalnızca Trabzon ağzında rastlanan tonsuzlaşma takip eder. Bu zinciri; yumuşama, göçüşme, dudaksılaşma, ünlü türemesi ve ilerleyici benzeşme şeklinde devam ettirmek mümkündür.

Tablo 1. Yörelere Göre Yer Adlarının Sesletimi

YER ADLARI	YÖREYE GÖRE					
	EDİRNE	**ELAZIG**	**G.B. AND.**[19]	**KÜTAHYA**	**NEVŞEHİR**	**TRABZON**
AFYON	—	Efyon	—	Afiyon	Afyon	—
ANKARA	Ankara	—	Añġıre	Anġara	Anġara	Anġara
BURSA	Bursa	—	—	—	—	Pursa
ÇANAKKALE	Çanakkale	Çanaġġale	Çanaġġala	Çanaġġale	—	—
ERZURUM	Erzurum	Åzurum	—	Ezulum	—	—
İSTANBUL	İstanbol	Esdanbol	İsdambot	İsdambol	—	İsdammul
KAYSERİ	—	—	—	—	Ġayseri	—
NİĞDE	—	—	—	—	Nĭde	—
SİVAS	Sivas	—	—	Sıvaz	—	—
TRABZON	—	Tırabızon	—	Tırabazan	—	Tırabuzon
TUNCELİ	Tunceli	Tùnceli	—	—	—	

[19] Güney Batı Anadolu yöresi içerisinde Manisa, İzmir, Kütahya, Uşak, Denizli, Muğla ve Afyon illeri bulunmaktadır.

Tablo 2. Yörelere Göre Yer Adlarında Ses Olayları

SES OLAYLARI	EDİRNE	ELAZIĞ	G.B. AND.	KÜTAHYA	NEVŞEHİR	TRABZON
ÜNLÜ TÜREMESİ	1	2	—	3	—	—
ÜNSÜZ TÜREMESİ	1	1	—	—	1	2
ÜNSÜZ DÜŞMESİ	9	3	—	6	3	16
ÜNLÜ DÜŞMESİ	4	—	2	—	2	—
HECE DÜŞMESİ	4	—	—	—	2	2
KAYNAŞMA	1	—	—	—	—	—
GÖÇÜŞME	_	1	—	1	_	_
İLERLEYİCİ BENZEŞME	3	—	—	1	_	2
GERİLEYİCİ BENZEŞME	—	1	5	2	1	3
TONLULAŞMA	4	17	7	10	8	61
TONSUZLAŞMA	—	—	—	—	—	8
DUDAKSILAŞMA	_	3	—	—	_	3
SIZICILAŞMA	1	8	—	—	3	5
ÜNLÜ DARALMASI	1	3	3	1	—	6
YUVARLAKLAŞMA	3	1	3	2	—	4
İNCELME	_	9	1	_	—	5

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan, "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar", TDAY Belleten 1973-1974, s. 185-193, Ankara, 1974.

Başkan, Özcan, "Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme", TDAY-Belleten 1970, s. 237-251, Ankara, 1971.

Demir, Necati, Trabzon ve Yöresi Ağızları, C.I,II, III, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul, 1990.

Erbolat, M. Salih, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Tarihi Türkçe Yer Adlarında Meydana Gelen Değişmelere Bazı Örnekler", VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr, (e.t. 10.10.2013).

Gülensoy, Tuncer -Buran, Ahmet, Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1, TDK Yay., Ankara, 1994.

Gülensoy, Tuncer, Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1988.

Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü,1.C., TDK Yay., Ankara, 2007.

Şahin, Güven, "Türkiye'de Yapılmış Toponomi Çalışmaları", Adıyaman Üniversitesi SBE Dergisi, Yıl:3, S: 4, s. 134-156, Adıyaman, 2010.

Şahin, İbrahim, "Türkçe Yer Adlarının Yapısı Üzerine", A.Ü. TAE Dergisi, S: 32, s. 1 – 14, Erzurum, 2007.
Kalay, Emin, Edirne İli Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1998.
Karahan, Leyla, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay., Ankara, 1996.
Korkmaz, Zeynep, Güney-Batı Anadolu Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1994.
Korkmaz, Zeynep, Nevşehir ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1994.
Özkan, Mustafa, Yükseköğretimde Türk Dili, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2001.

YEREL YAZILI BASINDAKİ YAZIM ve ANLATIM BOZUKLUKLARI

Aylin KAYA
Fırat Üniversitesi, kayaaylin23@hotmail.com

ÖZET

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlar.Söz konusu anlaşmanın istenen biçimde gerçekleşmesi, iki ögenin varlığını gerektirir:Anlama ve anlatma. Bu iki ögeden biri eksikse, dil insanlar arasında anlaşmayı sağlama işlevini yerine getiremeyecektir. Doğru iletişim için yazarlar ve aydınlar başta olmak üzere herkesin üzerine düşen sorumluluğun bilincinde olması gerekmektedir.

Elazığ'a ait 8 gazete (Ayışığı, Fırat, Günışığı, Hakimiyet, Nurhak, Turan, Yeni Çağ, Yeni Ufuk) tarafımızdan, belirli zamanlarda incelenmiştir. Yukarıda adı geçen gazeteler tarandıktan sonra 3 ana başlık altında (Yazım ve Noktalama Yanlışları, Dil Bilgisi Yanlışları, Anlamla İlgili Yanlışlıklar) tespit edilen yanlışlıkların örnekleri sıralanmıştır. Toplamda 265 yanlış cümle örneği tespit edilmiştir. Gazetelere bağlı olarak yanlış sayıları şöyledir: Ayışığı 109, Fırat 50, Nurhak 35 Günışığı 33, Turan 19, Yeni Çağ 10, Yeni Ufuk 8, Hakimiyet 1.

Yazılı dilde yapılan tüm yanlışların sebebi olarak şunları söyleyebiliriz: Yetersiz dil bilgisi, düzenli okuma alışkanlığının olmayışı, gereken özenin gösterilmemesi, sık sık değişen dil bilgisi kuralları…

Dil, kuralları dil bilgisi kitaplarına sığmayacak kadar karışık, sayısız inceliklerle dolu, zengin, büyülü bir anlaşma aracıdır. Bu sistem durağan değil; değişken, esnek, canlı, gelişmeye açıktır. Bundan dolayı dilin kullandığımız zenginliklerinin, kullanmadıklarımızdan çok daha az olduğunun bilincine varmalı; dilin anlatım imkânlarını zenginleştirmeye çalışmalıyız.

Anahtar Kelimeler: Dil bilgisi, gazete, anlatım bozukluğu, yazım yanlışı.

ABSTRACT

Language provides the agreement between people. For realization of this agreement in the desired manner, it requires the presence of two elements; description and understanding. If one of these elements is missing, the language will not perform its function of providing the agreement between people. Everyone, especially writers and intellectuals, needs to be conscious of their responsibility for the right communication.

Eight newspapers in Elazıg (Moonlight, the Euphrates, Daylight, Dominance, Nurhak, Turan, New Age, and New Horizon) has been followed by us at certain times. After analysis, the examples of identified mistakes are ordered fewer than three main sections (Spelling and Punctuation Mistakes, Grammar Errors, Mistakes Related Meaning). 265 samples of wrong sentences were found in total. Depending on the newspapers the number of errors is as the following: Moonlight 109, Euphrates 50, Nurhak 35, Daylight 33, Turan 19, New Age 10, New Horizon 8, and Dominance 1.

As the cause of all the mistakes made in writing, we can say: Insufficient language skills, lack of a regular habit of reading, to be improperly handled, frequently changing grammar rules …

The language is a rich and magical agreement tool, of which rules are too complex to fit books and that is full of a myriad details. This system is not static; but it is variable, flexible, lively, and susceptible of development. Therefore, we must be aware of the fact that the riches of the language that we use are much less than those of we don't use; we must try to enrich the possibilities of language expression.

Key Words: Language skills, newspaper, expression disorder, mistype.

Genellikle duygu ve düşüncelerimizi başkalarına aktarırken güçlük çekeriz. Bazen anlaşılmamaktan, bazen de iyi anlatamamaktan yakınıp dururuz. Aslında bu sıkıntıdan kurtulmanın yolu düzgün cümle kurmaktan geçer. İyi cümle duygu ve düşünceleri eksiksiz anlatan cümledir. Neyi, niçin, nasıl dile getireceğimizi önceden tasarlayarak kurduğumuz cümleler her zaman maksadına ulaşır ve anlatımda etkili olur.

Anlaşılmama ya da yanlış anlaşılma muhataptan kaynaklanabileceği gibi; anlatımdan, anlatıcıdan da kaynaklanabilir. "Beni kimse anlamıyor." türünden yakınmalarımızın temelinde anlatımımızdaki eksikliğin ya da bozukluğun da payı olabilir. Anlatım anlamanın ön koşudur; iyi ve doğru bir anlatım söz konusu değilse anlaşma istendiği gibi gerçekleşmeyecek, dolayısıyla sağlıklı bir iletişim-etkileşim kurulamayacaktır. Yazılı ve sözlü olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilebilecek anlatım, bu bildiride yazılı ifade bağlamında değerlendirilmiştir.

İletişim-etkileşim zorluklarının en önemli nedeni anlatım bozukluklarıdır. Anlatım bozukluklarının en önemli nedeni de yetersiz dil bilgisi ve düzenli okuma alışkanlığının olmayışıdır.

Anlatım bozukluklarını yazım ve noktalama yanlışları, dil bilgisi yanlışları ve anlam ile ilgili yanlışlıklar olmak üzere üç grupta inceleyebiliriz:

1. YAZIM ve NOKTALAMA YANLIŞLARI

Yazım kuralları ve noktalama işaretleri, bütün dillerde uzun çalışmalar ve belli süreçler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu kurallar yazı dilinin yaygınlaşması sonucu yazıyla birlikte gelişmiş, değişmiş ve şekillenmiştir.

Yazım ve noktalama yanlışlarının temelinde genel kültür ve bilgi eksikliği, az okuma, ilgili kurumların ve aydınların kendi anlayışlarına göre bir imla oluşturmaları yatmaktadır. İmla yanlışlarını yazım yanlışları ve noktalama yanlışları olmak üzere ikiye ayırabiliriz:

1.1. Yazım Yanlışları

Yazım (imla) bir dilin belli kurallarla yazıya geçirilmesidir. Dilin bütün sesleri ve ses özellikler yazıya geçirilirken onları karşılayan birtakım işaretler kullanılır; bunlara da yazım kuralları denir.Yazılı anlatımda, yazım kurallarına uyma zorunluluğu vardır. Kullanacağımız kelime ve cümleler, bu yazım kurallarına uygun olmalıdır. Bir dilin öğrenilmiş olduğunun göstergesi, kelime, cümle ve paragraf düzeyinde yazılabilmesidir. Bu konudaki duygu ve düşüncelerini doğru, akıcı bir biçimde anlatamayan kişi, konuştuğu dili öğrenememiş sayılır. Bu nedenle yazılı anlatım çalışmalarına geçmeden önce dilin yazım kuralları öğrenilmelidir.

Günlük konuşma dilinde yahut ağızlarda, bazı kelimelerin söyleyişinde farklılıklar olabilir. Ancak, konuşmanın akışı içinde pek göze batmayan, anlamı fazla etkilemeyen bu söyleyiş farklılıkları, yazıya geçirilemez. Çünkü böyle bir yaklaşım, yalnız yazım bilgisini yok etmekle kalmaz, aynı zamanda ülkedeki dil birliğini de zedeler, dilin öğrenilmesini zorlaştırır, dil anarşisi doğurur. Burada takip edilecek en doğru yol, dilin farklı kullanımından doğan seslerinin ortalamasını temel almak ve bu yolla yazımda birliği sağlamaktır.

Bu konuda en büyük görev yasama kurumuna düşmektedir. Türk Dil Kurumu'nun yetkilerinin arttırılması, dilin tamamen bu kurumun yetki ve denetimine verilmesi gerekmektedir. Kitle iletişim araçlarının, yayınevlerinin, ilan ve panoların, her çeşit kurum, kuruluş, iş yeri ve fabrika isimlerinin, ülkemizde üretilen malların isimlerinin Türkçe olması, Türkçenin yapısına ve yazımına uygun olup olmadığının denetlenmesi gerekmektedir.

Yasamadan sonraki görev ise Türk Dil Kurumunun ve eğitim kurumlarınındır. Öncelikle TDK'nin, yazılı ve görsel yayınları denetleyebilecek donanıma, elemana ve altyapıya sahip olması gerekmektedir. Bununla birlikte eğitim-öğretim kurumları ve kitle iletişim araçları yoluyla tüm toplumda dil bilincinin yerleşmesi sağlanmalıdır.

Dilimizin en önemli problemlerinden biri de her üç beş yılda bir yazım kılavuzunun ve yazım kurallarının yenilenmesidir. Yazım kılavuzunun yenilenmesi, yeni kelimelere duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığı için doğru olabilir; ancak yazım kurallarının sık sık değiştirilmesi doğru değildir.

Gerekli önlemler alınmazsa var olan sorunlar katlanarak devam edecek; günümüzde olduğu gibi her aydın, her yazar, her kurum kendine göre bir yazı biçimi kullanacağından dilimizin problemleri artacaktır.

Burada amaç tartışmalı konulardan çok, genel kabullerden yola çıkarak sık rastlanan yanlışlara temas etmektir. Bunun için TDK'nın 2005 yılında yayımladığı yazım kılavuzu esas alınmıştır.

1.1.1. Büyük Harflerin Yazımıyla İlgili Yanlışlıklar

Dilimizin imlası ile ilgili tartışmalı konulardan biri büyük harflerin yazımıdır. Amaç bu kabullerden yola çıkarak, mevcut yazım kılavuzunu esas alıp, bu konudaki en belirgin yanlışlıkları ortaya koymaktır.

"Bilindiği gibi Anayasamız, insan hak ve özgürlükleri kapsamında **Devletimizi insan** haklarına saygılı ve demokratik, laik bir hukuk devleti olarak nitelemekte ve insan hak ve özgürlükleri kapsamında düşünce ve kanaat hürriyeti önemli bir yer tutmaktadır."[1]

"**düşme** hattındaki rakibiyle 6 puanlık fark nasıl kapanır bilmiyorum ama sezon başında bu takımı kuranların vicdanları rahat mı sormak lazım."[2]

"Gecenin açış konuşmasını yapan Keçiören Belediye Başkanı Mustafa Ak, Elazığ'ı Keçiören'e taşıdıklarını belirterek, **Hemşehri** buluşmasında Elazığ'ı ağırlıyoruz dedi."[3]

"Camiler, zengin-fakir, amir-memur, öğretmen-öğrenci, resmî-sivil, yaşlı-genç, yerli-yabancı… **Herkesi** bünyesinde toplayan mekânlardır."[4]

"Hafta sonunda yaşanan olumsuzlukların iki müsabakada başında **Hakemlere** atılan **Tekme** ve tokat gündeme oturdu."[5]

1.1.2. Yanlış Yazılan Sözcükler

Yanlış yazılan sözcükler kapsamında; bitişik-ayrı yazılan sözcüklerin kurallara uygun yazılmaması ve dilimize yabancı dillerden gelmiş sözcüklerin yazımı ile ilgili yanlışlıkları sıralayabiliriz:

1.1.2.1. Bitişik-Ayrı Yazılan Sözcüklerle İlgili Yanlışlıklar

Birleşik sözcükler, tek bir kavramı veya anlamı karşılamak üzere en az iki sözcüğün birleşmesiyle kurulan sözcüklerdir. Birleşik sözcüklerin, farklı iki kavramı karşılıyormuş gibi bölünmesi bir yazım yanlışı olduğu gibi ayrı yazılması gereken kelime gruplarının bitişik yazılması da yazım yanlışıdır. Bu yanlışlık türünün örnekleri aşağıda sıralandığı gibidir:

"Çünkü bunlar **birden bire** boş midede kramplara ve kasılmalara yol açabiliyor."[6] "Kendisine yönelik **bir takım** ön yargıların olduğunu belirten başarılı futbolcu, 'Fenerbahçe'de oynamış olmam, defans olmadığım gerekçesiyle eleştirisiyle eleştiriliyor olmam…'" [7]

"Benim de Semih için **hiç bir** kulüple görüşmem olmadı." [8]

---

1 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.8.)
2 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.10.)
3 (Fırat, 26 Temmuz 2012, s.2.)
4 (Ayışığı, 06 Ekim 2012, s.2.)
5 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.10.)
6 (Yeni Çağ, 26 Temmuz 2012, s.2.)
7 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.10.)

"Yılmaz Hoca ve yardımcılarının takım içerisindeki bazı futbolculara karşı iyi niyetli olmadıklarının göstergesinden başka **birşey** değil diye düşünüyorum."[9]

"Elazığspor'un Sivasspor'a mağlup olmasının nedenini iki kelime ile özetlersek, Yılmaz Hoca'nın sahaya yanlış kadro sürmesi diye **söyleye biliriz**."[10]

"Yılmaz Hoca'nın devre arası **uyguluyacağı** transfer politikası bize takımın gidişatı için bazı **ip uçları verecekter**!"[11]

"O halde aradaki bu tezadın var mı neden kaynaklanıyor bu kadar kokuşmuşluk, bu kadar güvensizlik, bu kadar **laubalik**?"[12]

"**Biri birine** güven vermeyen, **biri birinin** yardımına gitmeyen, **biri birinin**, kuyusunu kazan, **biri birini** dolandıran, kandıran, **biri birine** ihanet eden, bünyesinde Müslümanlığın 'M'sini bile barındırmayan, canından bezgin, cemiyete kırgın, her türlü ihanetin ve şerrin içerisinde yer alan şeytanın yol arkadaşı bir toplum."[13]

"Türk Büro-Sen Elazığ Şube Başkanı Yunus Aydoğdu **Hafta sonu** Bakanlar Kurulu toplantısında Bakan Faruk Çelik tarafından sunumu yapılan, paketin mevcut haliyle memurlar açısından çeşitli değişiklikler, çeşitli zorluklar getirdiğini söyledi."[14]

"Neyin pazarlığını yaptığını bilsek biz de o konuda fikir üreteceğiz ama **her hangi** bir açıklama gelmedi."[15]

"2012 yılı hasat mevsiminin sonuna yaklaşılması ile birlikte, tarlada kalan her türlü sap artıklarının yakılmaması yönünde il valiliğimizce bir genelge **yayınlanmıştır**."[16]

"Türk Silahlı Kuvvetleri'nin üst komutanları **ard arda** konuşuyorlar…"[17]

"**Bu güne** kadar konuşanların çocukların da dağlarda öldü mü?.."[18]

1.1.2.2. Yabancı Sözcüklerin Yazımı İle İlgili Yanlışlıklar

Dilimize başka dillerden gelmiş olan sözcüklerin yazılışında oldukça yanlışlık yapılmaktadır. Bunun gerekçesi olarak farklı ses sistemlerinin varlığını öne sürebiliriz. Birtakım seslerin birbirini karşılayamaması ya da sözcüklerin okunduğu gibi yazılması bu hataya neden olur. Bu yanlışlık türünün eldeki gazetelerden derlenmiş örnekleri şu şekildedir:

"Özellikle iki **stoporemizi** inanılmaz iyi oynuyor."[19]

"Fırat Gazeteciler Cemiyetinin bir önceki dönem Başkanı Rıdvan Kaya, **Baypas Ameliyat**ı oldu."[20]

"1967 yılında kurulan ve tarihinde ilk kez 8 yıl önce o zamanki adıyla **Turkcell** Süper Lig'de mücadele eden Bordo- Beyazlı temsilcimiz Sanica Boru Elazığspor 2 sezon mücadele ettiği ligde Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray karşısında hiç galibiyet alamadı…"[21]

---

8 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.10.)
9 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.11.)
10 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.11.)
11 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.11.)
12 (Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.4.)
13 (Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.4.)
14 (Ayışığı, 30 Mart 2013, s.3.)
15 (Ayışığı, 23 Ağustos 2012, s.1.)
16 (Fırat, 26 Temmuz 2012, s.1.)
17 (Fırat, 26 Temmuz 2012, s.2.)
18 (Fırat, 26 Temmuz 2012, s.2.)
19 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.10.)
20 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.9.)

"İl Müdürümüz Esat **bey**'den kurum çalışmaları hakkında almış olduğum brifingden ve Elazığ'a yapılan hizmetlerden de çok memnun olduğunu belirterek Sosyal Güvenlik **reformdaki** başarısını Elazığ'a yansımasını **müşeade** etmekteyim."[22]

1.1.3. De'nin Yazımıyla İlgili Yanlışlıklar

Yazılı dilde en sık rastlanan yazım yanlışlarından biri de "de" nin yazımıyla ilgilidir. Bazı yazarların, şairlerin, gazetecilerin Türkçenin en temel kaidelerinden biri olan "de nin yazılışını bilmemesi bizi düşündürmekte hatta üzmektedir. Böyle bir hatanın, baskı hatası veya dizgi yanlışı sayılarak geçiştirilmesi doğru değildir. Her yazar ortaya koyduğu eseri, yayımlamadan önce kontrol etmeli, bu konudaki sorumluluğunu başkalarına yüklememelidir.

Dil bilgisinin en temel konularından biri olan hâl eklerinin, bağlaçların ve daha pek çok sözcüğün yazılışının bilinmemesi, eğitim-öğretim kurumlarında öğretilmemesi dil eğitimini yeniden gözden geçirmeyi zorunlu hale getirmektedir.

"De"nin doğru yazılışını öğrenmek için ismin hâllerinden "bulunma hâli"ni iyi bilmek yeterlidir. Bulunma hâli, eklendiği isimlere "bulunma, kalma, içinde, üzerinde olma" anlamları katar ve bitişik yazılır. Hâl eki, ünlü ve ünsüz uyumlarına uyarak "-de, -da / -te, -ta" şeklinde yazılır.

Hâl eki olmayan, sonuna geldiği sözcüğe "içinde, üzerinde" anlamı katmayan "de, da"lar bağlaçtır ve ayrı yazılır. "De" bağlacı ek olmadığı için ünsüz uyumuna uymaz. Yani "te, ta" şekli yoktur, sadece ünlü uyumuna uyarak "de" veya "da" olur. "Dahi, bile" edatlarının yerini tutan, onlarla aynı anlamı taşıyan "de, da"lar bağlaçtır.

Bu bilgiler ışığında aşağıdaki örnekleri sıralayabiliriz:

"Ayışığı Gazetesinin İmtiyaz Sahibi Mehtap Özer' **de** ziyaretlerinden duyduğu mutluluğu, memnuniyeti dile getirdi."[23]

"Çünkü Elazığspor'un en büyük sıkıntısı gol atmak olduğu için bizim**de** Sivasspor'a karşı iki gol atıp**ta** maçı kurtarmamız mucize olurdu."[24]

"Bu dakikalarda yaşanan bir gariplik**te**, Göksu'nun oyundan alınması oldu."[25]

"Yenen goller**de** ileride tek forvet oynayan o dakikaya kadar gollük hiç bir pas alamamış bir oyuncunun oyundan alınması**da** Yılmaz Hoca ve yardımcılarının takım içerisindeki bazı futbolculara karşı iyi niyetli olmadıklarının göstergesinden başka bir şey değil diye düşünüyorum."[26]

"Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından 2004 yılından beri düzenlenen "Kadın Çiftçiler Yarışıyor" Bilgi ve Proje Yarışması bu yıl**da** 81 ilde düzenlenecektir."[27]

"İnsanın**da** içini kimse bilmez hanelerin içini de kimse bilemez."[28]

"Çok birebir hukukumuzun olduğu birisi**de** değildi."[29]

---

21 (Günışığı, 15 Eylül 2012, s.12.)
22 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.2.)
23 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.2.)
24 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.11.)
25 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.11.)
26 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.11.)
27 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.2.)
28 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.5.)
29 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.5.)

"Böyle futbolcuların**da** amatörümüzden uzaklaştırılması kanaatini taşıyorum."[30]

"Niye gidip darp raporu almadınız, diye sorarken keyfi olarak maçları tatil etme yetkisini nereden alıyorsunuz demekten**de** kendimi alamıyorum."[31]

1.1.4. Ki'nin Yazımıyla İlgili Yanlışlıklar

Ki'nin yazımı dilimizin en az bilinen ve en çok karıştırılan yazım konularından birdir. Ki'nin yazımıyla ilgili sorunun temelinde, bağlaç olan "ki" ile ek olan "-ki"nin nasıl ayırt edileceğinin bilinmemesi yatmaktadır.

1.1.4.1. Ek Olan "-ki"

Adından da anlaşılacağı üzere ek olan -ki kelimelere bitişik yazılır. Ek olan "-ki"nin "sıfat yapım eki" ve "ek zamir" olmak üzere iki görevi vardır:

1.1.4.1.1. Sıfat Yapım Eki Olan "-ki"

"-ki" eki isim soylu sözcüklere getirilerek kelimeye "iyelik, aidiyet" anlamı katar ve "ilgi eki" adını alır. Sıfat yapım eki olan " –ki" ekini, eklendiği sözcüğün niteliği bakımından üçe ayırabiliriz:

Zaman isimlerine eklenerek onları sıfat durumuna getirir: akşamki, sabahki, evvelki, dünkü gibi.

Yer-yön isimlerine getirilerek onları sıfat yapar: aşağıki, yukarıki, öteki, beriki gibi.

İsimlere ve zamirlere bulunma, kalma durumundan sonra eklenerek onlar sıfat yapar: dağdaki, evdeki, bendeki, sendeki gibi.

1.1.4.1.2. İlgi Zamiri (Ek Zamir) Olan "-ki"

"-ki" eki tamlayan durumuna girmiş isim ve zamirlerden sonra "-ınki, -nınki, -imki" şeklinde gelir, ismin yerini tutarsa ek zamir veya ilgi zamiri adını alır: onunki, okulunki, salonunki…

1.1.4.2. Bağlaç Olan "ki"

Sıfat yapım eki ve ilgi zamiri olmayan "ki"ler bağlaçtır ve ayrı yazılır. Ancak "ki" bağlacı bazı sözcüklere bitişik yazılmaktadır. Bunlar: belki, çünkü, hâlbuki, mademki, meğerki, oysaki, sanki vb. dir. Bu örneklerden çünkü sözünde ek aynı zamanda küçük ünlü uyumuna uymuştur.

Şüphe ve pekiştirme göreviyle kullanılan ki sözü de ayrı yazılır: Babam geldi mi ki ? Başbakan konuşacak mı ki ? gibi.

Ki/-ki'nin kullanımı ile ilgili yapılan yanlışlar başlıca şöyledir:

"Ama gel **görkü** yaşanan güzel bir olay ve söyleşide geçen iki cümle yazımıza manşet oluverdi."[32]

"Tabi**ki** bu başarı başta Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik ve Sosyal Güvenlik Kurumu başkanı Fatih Acar'ın, gecesini ve gündüzünü katarak büyük bir özverili çalışmalarıyla başarılı olmuştur."[33]

[30] (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.10.)
[31] (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.10.)
[32] (Günışığı, 16 Ağustos 2012, s.10.)
[33] (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.2.)

1.1.5. Özel İsimlerin Yazımıyla İlgili Yanlışlıklar

Özel isimler büyük harfle başlar. Ayrıca özel isimlere getirilen iyelik, durum ve bildirme ekleri kesme işareti ile ayrılır. Bu yanlışlığın örnekleri ise şu şekildedir:

"Yazıkonak**ta** çok büyük çalışmalara imza attınız."[34]

"Hem Türkiye'de hem de Bulgaristan dahi bazı **balkan** ülkelerinde hala devam eden Ziraî Kredi Kooperatiflerinin ve Ziraat Bankası'nın kurucusu Mithat **Paşadır."**[35]

"Periligil diyorduk **İsmet'lerin** ailesine."[36]

"MÜSİAD Başkanı İbrahim Gök ve ekibi Eğitimci-Yazar Vehbi **Vakkasoğluyla** Harput'ta yemekte bir araya geldiler."[37]

"Genel Başkanlığa 1164 oyla Kemal Kılıçdaroğlu'nun seçildiği kurultayın ardından CHP Elazığ İl Başkanı Mustafa Ünsal **karatepe** bir değerlendirme yaptı."[38]

1.1.6. Kısaltmaların Yazımıyla İlgili Yanlışlıklar

Kısaltma; bir kelime, terim veya özel adın, içerdiği harflerden biri veya birkaçı ile daha kısa olarak ifade edilmesi ve simgeleştirilmesidir. Kısaltmalarla ilgili kurallar şunlardır:

1- Kuruluş, kitap, dergi ve yön adlarının kısaltmaları genellikle her kelimenin ilk harfinin büyük olarak yazılmasıyla yapılır: TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), TDK (Türk Dil Kurumu); KB (Kutadgu Bilig); TD (Türk Dili); B(batı), G (güney).

Gelenekselleşmiş olan T.C. (Türkiye Cumhuriyeti) ve T. (Türkçe) kısaltmalarının dışında büyük harflerle yapılan kısaltmalarda nokta kullanılmaz.

2- Element ve ölçülerde uluslararası kısaltmalar kabul edilmiştir: C (karbon), Ca (kalsiyum), km (kilometre), g (gram).

Küçük harflerle yapılan kısaltmalara getirilen eklerde kelimenin okunuşu esas alınır: cm'yi, kg'dan, mm'den, YKr'un. Büyük harflerle yapılan kısaltmalara getirilen eklerde ise kısaltmanın son harfinin okunuşu esas alınır. BDT'ye, TDK'den, THY'ye, TRT'den. Ancak kısaltması büyük harflerle yapıldığı halde bir kelime gibi okunan kısaltmalara getirilen eklerde kısaltmanın okunuşu esas alınır: ASELSAN'da, BOTAŞ'ın, NATO'dan, UNESCO'ya.

Bu yanlışlığa verilecek örnekler şöyledir:

"Elazığ'daki okulların **SBS sınavında** aldıkları bu derecelerle Türkiye'de bilinen okullardan geri kalan bir yanlarının olmadığını gösterdiklerini söyledi."[39]

"Eğitimci- yazar Vehbi Vakkasoğlu, MÜSİAD Elazığ Şubesi Gençlik Kurulunun hazırlamış olduğu 'sevgi ve şefkat peygamberi Hz. Muhammed **(S.A.V.)**' konulu kutlu doğum programı konferansı**(na)** katılmak için Elazığ'a geldi."[40]

---

34 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.2.)
35 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.2.)
36 (Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.3.)
37 (Ayışığı, 23 Mart 2013, s.1.)
38 (Fırat, 26 Temmuz 2012, s.5.)
39 Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.1.)
40 (Ayışığı,23 Mart 2013, s.1.)

1.2. Noktalama Yanlışları

Konuşurken yaptığımız kısa ya da uzun ses duraklamaları, ses kesmeler ve ses yükseltmeler, kısaca sesin ayarlanması yazıda birtakım işaretlerle sağlanır; bunlara noktalama işaretleri denir. Noktalama işaretleri vurgu ve tonlamayı belirler, sözün etkisini arttırır, anlaşmayı kolaylaştırır; cümleye, anlatılmak istenen anlama uygun bir yapı kazandırır.

Yazılı anlatımda noktalama işaretlerine uyma zorunluluğu vardır. Çünkü noktalama işaretleri cümleleri ayırmada, cümlelerin doğru okunması ve kolay anlaşılmasında ve cümleyi anlamlı ve etkili kılmada bize yardımcı olur. Yazan kişi, okuyucuya, o işaretlerle: "Şurada duracaksın, şurada biraz nefes alacaksın, yazıyı şu şekilde yorumlayacaksın." der gibidir. Onun için herhangi bir konuyu açıklarken kuracağımız cümlelerde, noktalama işaretlerini doğru ve eksiksiz kullanmaya özen göstermeliyiz.

"Bakkallara yasak, marketlere serbest bu kadar da olur mu**!**"[41]

"Yılmaz Hoca'nın Elazığspor'a ve futbolculara karşı ne kadar iyi niyetli olduğunu da bu süre içerisinde göreceğiz**?**"[42]

"Tüm Memurlara Rotasyon**'** mu Geliyor(**?**)"[43]

2. DİL BİLGİSİ YANLIŞLARI

Dil bilgisi yanlışları dilin teknik özelliklerinin bilinmemesinden kaynaklanan yanlışlıklardır. Dildeki tamlamalar, sözcük grupları, cümlenin ögeleri ve bunların yeri, ekler ve anlamları, yüklemlerin çatı bakımından uyumu, özne-yüklem uyumu; özne, yüklem, yardımcı fiil, ek fiil ve tümleç eksikliği vb.. dil bilgisi yanlışları kapsamında ele alınır.

2.1. Tamlama Yanlışları

Tamlama dediğimiz söz öbeklerinin kendilerine özgü biçimsel özellikleri vardır, bu özelliklere uyulmadan kurulan tamlamaların anlatımı bozuktur. Tamlamalardaki kuruluş yanlışlıkları, daha çok tamlama ögelerinden birinin eksikliği, tamlayan-tamlanan uyumsuzluğu, tamlama eklerinin eksikliği ya da fazlalılığı, isim ve sıfatın ortak tamlanana bağlanması biçiminde görülmektedir.

Ana hatlarıyla bu yanlışlığın örnekleri aşağıda sıralanmıştır:

"Başarılarından dolayı Elazığ'ın en çok konuşulan isimlerinden biri olan **Yazıkonak Eski Belediye Başkanı** Nurettin Aydın, AYIŞIĞI gazetesini ziyaret etti."[44]

"Erol, şehit **yakınları(nı)** ve gazileri unutmadı."[45]

"**Meteoroloji Elazığ Bölge Müdürlüğünün** düzenlediği eğitim semineri sona erdi."[46]

"Omurilik Felçliler Derneği, **Karayolları 8. Bölge Eski Müdürümüz** Yasin Altunyuva'nın da önemli gayretleri ile binasını almış bulunuyor."[47]

41 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.1.)
42 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s. 11.)
43 (Ayışığı, 30 Mart 2013, s.2.)
44 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.2.)
45 (Turan, 26 Temmuz 2012, s.1.)
46 (Turan, 29 Eylül 2012, s.1.)
47 (Fırat, 26 Temmuz 2012, s.1.)

2.2. Özne Yanlışları

İyi ve doğru cümlede, yüklem öteki ögelerle uyum içinde olmalıdır. Bu uyumun olmadığı cümlelerde anlatım bozukluğu vardır.

Ögelerle ilgili yanlışlıklar daha çok birleşik, sıralı ve bağlı cümlelerde görülür. Bu cümlelerde özellikle herhangi bir ögenin ortak kullanılmak istenmesi durumunda, bu ögenin her iki cümleye de uyum sağlayıp sağlamadığına dikkat edilmelidir.

Ortak kullanılan öge her iki cümleye de uyum sağlamıyorsa cümlede anlatım bozukluğu meydana gelir.

Öznesi ortak sıralı cümlelerde, ortak özne, yüklemelerin tümüne kişi, anlam, tekillik-çoğulluk, olumluluk-olumsuzluk ve zaman bakımından uyum sağlamıyorsa anlatım bozukluğu ortaya çıkar.

"Artık bu kişileri halkımız tanıyor ve **(bu kişilerin)** günümüz itibariyle defterleri dürülmüş ve **(bu kişiler)** etkisiz hale gelmişlerdir."[48]

"Hafta da bir ağaçları suluyoruz, ancak gene de **(ağaçlar suya)** doymuyor**lar**."[49]

2.3. Özne-Yüklem Uyumsuzluğu

Yüklem ve özne, cümlenin en önemli ögeleridir. Bu ögelere cümlenin temel ögeleri denir. Bu iki öge olmadan bir araya getirilen kelime topluluklarına cümle diyemeyiz. Yüklemsiz, öznesiz kelime topluluklarına kelime grubu veya söz öbeği denir. Bir ifadenin cümle değeri kazanabilmesi için, o ifadenin içindeki kelimelerden birinin yargı bildirmesi yani yüklem olması gerekir. Yüklem tek sözcükten oluşsa bile çoğunlukla özneyi de içinde saklar ki böyle öznelere gizli özne denir.

Cümlenin iki temel ögesi olan özne ve yüklem arasında tekillik-çoğulluk, olumluluk-olumsuzluk, kişi ve zaman bakımından uyum sağlanmalıdır. Ayrıca cümle içerisinde görevli diğer dil birliklerinin de birbiriyle uyumu olmalıdır. Tam anlamıyla doğru bir ifadenin olabilmesi için bu durum kaçınılmaz bir koşuldur. Cümle içinde bilhassa fiilimsilerin yüklemle ve diğer ögelerle uygun bir kullanılması gerekir. Aksi durumda anlatım bozulmuş olur.

Bu uyumsuzluğa şu örnekleri verebiliriz:

"Elazığ Müftülüğü Hac Dairesi Başkanlığı yetkilileri, kesin kayıtların tamamlandığı**(nı)** belirterek, hacca gitme şansını elde eden adayların kutsal mekanlarda ibadetlerinin eğitimini**(n)** 25 Ağustos'tan itibaren verileceğini belirtti**ler**." [50]

"**Elazığ'ın Ağın İlçesi Beyelması köylüleri**, altı gündür telefonsuz kaldıklarını, bu mağduriyetlerinin giderilmesini **istiyorlar**." [51]

"Hafta **da** bir ağaçları suluyoruz, ancak gene de **(ağaçlar suya)** doymuyor**lar**."[52]

"**Çocukların** sevgi dolu, sıcak bir ortamda yetişmesi ve eğitimde özel çabalar sarf edilmesi **onun** zekasını olumlu etkiler."[53]

---

48 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.3.)
49 (Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.3.)
50 (Fırat, 03 Ağustos 2012, s.4.)
51 (Fırat, 03 Ağustos 2012, s.6.)
52 (Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.3.)
53 (Yeni Ufuk, 07 Mart 2013, s.10.)

"Artık bu kişileri halkımız tanıyor ve **(bu kişilerin)** günümüz itibariyle **defterleri dürülmüş** ve **(bu kişiler)** etkisiz hale **gelmişlerdir.**"[54]

2.4. Tümleç Yanlışları

Birleşik, sıralı ve bağlı cümlelerde aynı tümleci almayan, birincisi geçişsiz, ikincisi geçişli olan yüklemler için ortak tümleç kullanılması anlatım bozukluğuna neden olur.

2.4.1. Nesne Eksikliği

Birleşik, sıralı ve bağlı cümlelerde ortak öge olarak kullanılan nesne yüklemlerden birine uymazsa anlatım bozulur. Yine sıralı ve bağlı cümlelerde dolaylı tümleç olan yüklem ile nesne alması gereken yüklemin ortak tümlece bağlanması nesne eksikliğine sebep olur. Bu yanlışlığın örneklerini gazetelerdeki metinlerden hareketle şu şekilde örneklendirebiliriz:

"Bu proje kapsamında çalışıp da çocuğunu okula götüren, **(çocuğunun)** okul masrafını, servis parasını karşılayan ve ev ekonomisine katkıda bulunan çok sayıda kadın var."[55]

"Avukat Demir, dinlenen tanıklar, toplanan deliller ve raporların sonuçlarına göre Doç. Dr. Gürateş'in birden fazla kişi tarafından öldürüldüğünü, öldürülmeden önce **(Doç. Dr. Gürateş'e yahut ona)** işkence yapıldığını, silahla uzak mesafeden hedef alınarak ateş edildikten sonra ölümün gerçekleşmesi için uzun süre tutulduğunu belirtti."[56]

"Atikeler, 'CHP olarak bizler bu açılım projesine değer verdiğimizi ve **(bu açılım projesinin)** gerçekleşmesi için elimizden gelen ne varsa yapacağımızı söylemiştik."[57]

"Artık bu kişileri halkımız tanıyor ve **(bu kişilerin)** günümüz itibariyle defterleri dürülmüş ve **(bu kişiler)** etkisiz hale **gelmişlerdir.**"[58]

2.5. Çatı Yanlışları

Birleşik, sıralı ve bağlı cümlelerde yüklemlerin etkenlik-edilgenlik bakımından uyumsuzluğu, işlevleri özdeş çatı eklerinin aynı fiilde kullanılması, yanlış çatı ekinin kullanılması, kurallı birleşik fiillerde çatı eklerinin hem ana fiile hem de yardımcı fiile getirilmesi çatı yanlışlığına sebep olur.

"Herkesin bu sürece, barış şartlarına **uyularak** ve **provakasyonlara** fırsat vermeden destek vermesi gerekir."[59]

"İlk iki sırayı son haftalarda alacakları sonuçlarla **belirlenecek** olan bu gurupta heyecan son haftaya kalacak gibi **gözüküyor**."[60]

2.6. Ek Yanlışları

Türkçe sondan eklemeli dillerdendir. Kelimenin sonuna gelen ekler kelimenin anlamını ve görevini belirler. Bunlar, yapım eki ve çekim eki olarak ikiye ayrılır. Yapım ekleri isim ve fiil tabanlarından kök anlamıyla ilişkili yeni isim ve fiil türetmeye yarayan eklerdir.

---

54 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.3.)
55 (Turan, 26 Temmuz 2012, s. 2.)
56 (Yeni Çağ, 26 Temmuz 2012, s.4.)
57 (Ayışığı, 23 Mart 2013, s.2.)
58 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.3.)
59 (Ayışığı, 23 Mart 2013, s.1.)
60 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.10.)

Yapım eki, sonuna geldiği sözcüklerin yapısını, anlamını ve bazen de türünü değiştirir. Çekim ekleri ise sözcüklerin cümledeki görevlerini, durumlarını, sayılarını, neye ve kime ait olduklarını gösterir. Çekim ekleri sözcükleri diğer sözcüklere bağlar ve onlara yeni anlam ve görevler yükler.

Her ekin cümlede bir anlamı ve görevi vardır. Anlamına ve işlevine uygun olarak kullanılmayan ekler anlatım bozukluğuna yol açar. Ek yanlışlıklarını da üç başlık altında toplayabiliriz:

2.6.1. Gereksiz Ek Kullanımı

Cümlede anlamı aynı cümledeki başka bir sözcük tarafından kapsanan sözcüğün gereksiz olduğunu ve cümlenin duruluğunu bozduğunu biliyoruz. Aynı durum ekler için de geçerlidir. Cümleye herhangi bir anlam katmayan, cümledeki bir sözcük veya ek tarafından kapsanan, cümleden çıkarıldığında cümlenin anlamında bir daralma ya da bozulmaya neden olmayan ekler gereksizdir. Yerel yazılı basında rastladığımız bu yanlışlık türünün örneklerini şöyle verebiliriz:

"Altın fiyat**lar**ında ise son zamanlarda düşüş**ler** yaşanıyor."[61]

"Elazığ altmışlı yıllardan bu yana maalesef ekonomik yönden geride kaldı, çoğu bölge müdürlükleri**ni** diğer illere kaydırıldı." [62]

"Her geçen gün farklı bir eylem farklı bir tepkisel olay**lar** var."[63]

"Elazığ Belediyesi, Zübeyde Hanım Caddesi'nde gerçekleştirdiği aydınlatma çalışması ile geceleri de bura**lar**ı Elazığlıların vazgeçilmez bir mekanı haline getirdi." [64]

"Haftaya Cuma**ya** buluşmak üzere sağlıkla kalın esen kalın…"[65]

"Bir çok toplumsal olay**lar**da ve yapılan basın açıklamalarında İzzetpaşa Camii karşısında toplanan polisleri gören vatandaşlar, tepkilerini dile getirerek, 'Yaşadığımız bunca olumsuz saldırılara rağmen, yetkililer neden bu kadar polisi bir arada ortalıkta tutuyor.'"[66]

"Emek onların, sahada uygulamayı yapan onlar, biz sadece deneyimizi, uzmanlığımızı kullanıp, onların en iyi neyi yapmaları**nı** gerektiğini tespit etmeye çalışıyoruz."[67]

"Tabi**ki** bu başarı başta Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik ve Sosyal Güvenlik Kurumu başkanı Fatih Acar'ın**,** gecesini ve gündüzün**ü** katarak büyük bir özverili çalışmalarıyla başarılı olmuştur."[68]

2.6.2. Ek Eksikliği

Türkçede kelimenin sonuna gelen ekler kelimenin anlamını ve görevini belirlediği için bu eklerin yazılmaması, düşürülmesi anlatım bozukluğuna neden olur.

"Otelde bir oda ayarladık tüm takım**(a)** Gangnam dansı yaptırdı Lualua."[69]

---

61 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.5.)
62 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.3.)
63 (Turan, 29 Eylül 2012, s.5.)
64 (Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.5.)
65 (Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.4.)
66 (Turan, 29 Eylül 2012, s.5.)
67 (Ayışığı, 23 Mart 2012, s.12.)
68 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.2.)
69 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.10.)

"Elazığ sporumuz bizleri bu hafta sonu da sevindirerek umutlarımız**(ın)** yeşermesine vesile oldu**lar**."[70]

"Elazığ Müftülüğü Hac Dairesi Başkanlığı yetkilileri, kesin kayıtların tamamlandığı**(nı)** belirterek, hacca gitme şansını elde eden adayların kutsal mekanlarda ibadetlerinin eğitimini**(n)** 25 Ağustos'tan itibaren verileceğini belirtti**ler**."[71]

"Elazığ Havalimanı**(nın)** her geçen gün önemini arttırması bunun göstergesi olarak yorumlanıyor."[72]

"Eğer bu iddialar doğruysa, bu suların kullanımı**(nın)** yasaklanmamasının sorumluları kimler ?"[73]

"Eğitimci- yazar Vehbi Vakkasoğlu, MÜSİAD Elazığ Şubesi Gençlik Kurulunun hazırlamış olduğu 'sevgi ve şefkat peygamberi Hz. Muhammed (S.A.V.)' konulu kutlu doğum programı konferansı**(na)** katılmak için Elazığ'a geldi."[74]

2.6.3. Yanlış Ek Kullanımı

Türkçede eklerin, sözcüklerin anlamını ve görevini belirleyen çok önemli unsurlar olduğunu yukarıda belirtmiştik. Cümlede herhangi bir ekin düşürülmesi anlatım bozukluğuna yol atığı gibi yanlış ek kullanılması da anlatım bozukluğuna yol açar.

"Okulları**n** kayıt işlemleri tamamlandı."[75]

"Geçen sene çok başarılı bir sezon geçirdik umarım bu yıl daha da başarılı olup koymuş olduğumuz hedefler**(i)** teker teker ulaşırız."[76]

"Çadırlar**a** kalıyorlar."[77]

"Dünyanın en uç noktasındaki kardeşlerimize, vatandaşlarımıza ulaşılması noktasın**dan** devletimizin, hükümetimizin bize verdiği talimatlar çerçevesinde süreci takip ediyoruz."[78]

"Merkezden Cumhuriyet Mahallesi'**nden** bir akrabaya misafirliğe gitmiştik."[79]

"Dönemin Valisi Koçdemir tarafından gerekli ödeneğin çıkarılması sağlanarak restoresine başlanan tarihi binanın restorasyondan sonra Vali Muammer Muşmal tarafından tamamlanması sağlanmış, restorasyon işlerinin bitiminin **ardın da** Valilik Binasının tarihi binaya taşınması gündeme gelmişti."[80]

3. ANLAMLA İLGİLİ BOZUKLUKLAR

Dil bilgisi yanlışları dışında kalan dil yanlışları anlamla ilgili anlatım bozukluklarıdır. Kelimenin anlam çağrışımlarının bilinmemesi, sözcüklerin anlamına uygun kullanılmaması, aynı anlamlı sözcüklerin bir arada kullanılması, anlamı aynı cümledeki başka bir sözcükte bulunan sözcüğün gereksiz olarak kullanılması, aynı sözcüğün tekrarı, yanlış kullanılan sözcükler, düşünme ve mantık hataları, deyim ve atasözü yanlışları anlamla ilgili yanlışlıklardır.

---

70 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.10.)
71 (Fırat, 03 Ağustos 2012, s.4.)
72 (Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.6.)
73 (Ayışığı, 30 Mart 2013, s.1.)
74 (Ayışığı,23 Mart 2013, s.1.)
75 (Turan, 26 Temmuz 2012, s.3.)
76 (Yeni Çağ, 26 Temmuz 2012, s.10.)
77 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.7.)
78 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.7.)
79 (Turan, 29 Eylül 2012, s.5.)
80 (Turan, 29 Eylül 2012, s.5.)

3.1. Gereksiz Sözcükler

Bir sözcük ya da sözcük grubu cümleye herhangi bir anlam katmıyor, cümleden çıkarıldığında da cümlenin anlamında bir daralma veya bozulma olmuyorsa o sözcük grubu gereksizdir. Bu çeşit anlatım bozukluğunun üç çeşidi vardır:

3.1.1. Eş Anlamlı Sözcükler

Eş anlamlılık daha çok bir dildeki yabancı sözcüklerle ilgilidir. Osmanlı toplumundaki hâkim kültürler olan Türk, Arap ve Fars kültürlerinin aynı anlamlı sözcüklerinin bir arada kullanılması bu çeşit anlatım kusurunun temel nedenlerindendir. Dilimize İslamiyet'in kabulünden sonra Arapça ve Farsça, 19. yüzyıldan itibaren de Batı kaynaklı sözcükler girmeye başladı. Bu durum, Türkçe bir sözcükle onun eş anlamlısı yabancı bir sözcüğün birlikte kullanılması gibi bir garipliğe yol açtı.

Aynı anlamlı iki sözcük gerek aynı dilden gerekse iki farklı dilden olsun bir arada kullanılmamalıdır. İngilizce bir sözcüğün Türkçe karşılığı parantez içinde yazılabilir. Burada vurgulanmak istenen dil yanlışı kültürümüze, dilimize mal olmuş, anlamları toplumun geneli tarafından bilinen Türkçe, Arapça eş anlamlı kelimelerin bir arada kullanılması veya iki eş anlamlı Türkçe kelimenin aynı cümlede kullanılmasıdır.

Cümlenin gereksiz ve gösterişli sözcüklerden arındırılmasına duruluk denir. Eş anlamlı kelimelerin bir arada kullanılması ya da cümlede görevi olmayan bir kelimeye yer verilmesi, anlatımın gücünü azaltır, sözü gereksiz yere uzatır. Bu nedenle az kelime ile anlatılabilecek bir düşünceyi, olayı, haberi çok kelime ile anlatmamalıyız. Bu anlatım bozukluğunun gazetelerden derlenmiş örnekleri aşağıda sıralanmıştır:

"Elazığ İş Kadınları Derneği'ni (ELİKAD) kurarak, Elazığ'da bulunan girişimci kadınlar arasında ortaklıklar oluşturmak, girişimci kadın sayısını artırmak ve kadınların çalışma yaşamında daha etkin bir şekilde yer almalarına katkı sağlamak amacıyla güç birliği oluşturmayı hedefleyen Prof. Dr. Yasemin Açık, **örnek** ve **model** olmasının yanında kadınların iş dünyasına atılmalarına da öncülük ediyor."[81]

"**Etkinlikleriniz, aktivitelerinizle** zaman zaman gündemde oluyorsunuz."[82]

"Bugüne kadar yapılan tarımsal faaliyetlerde, çiftçilerin eğitimi için çeşitli **metot** ve **yöntemler** kullanılarak bitkisel ve hayvansal üretimde alınan verimin önemli derecede arttığına değinen Kaygusuz, çiftçilere yönelik yapılan yayım çalışmalarıyla verimin yanında bitki deseninde de değişiklikler oluşturduğunu belirtti."[83]

"Tüm öğretmenlerimize **sağlık, sıhhat** ve başarılar, çocuklarımıza da Allah'tan zihin açıklığı dileriz."[84]

"Çünkü **aşinaydı, tanıdıktı**."[85]

"Hem **emniyetli, güvenli** hem de nezih bir yerdir."[86]

---

81 (Turan, 26 Temmuz 2012, s.1.)
82 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s. 3.)
83 (Ayışığı, 23 Mart 2013, s.2.)
84 (Fırat, 29 Eylül 2012, s.1.)
85 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.5.)
86 (Turan, 29 Eylül 2012, s.5.)

3.1.2. Bir Sözcüğün Anlamının Aynı Cümledeki Başka Sözcükte Bulunması

Bir sözcüğün anlamı aynı cümledeki başka bir sözcüğün anlam kapsamında ise bu sözcük gereksizdir ve duruluğu zedeler. Anlamı cümledeki başka bir sözcük tarafından üstlenilen, kapsanan sözcük gereksizdir.

"Çok **birebir hukukumuzun** olduğu biriside değildi."[87]

"**Herşeyi ortaklaşa paylaşıyorlar**."[88]

"**Yani örneğin** ofsaytta olan bir oyuncu ilk etapta topa müdahele etmese bile kalecinin ya da rakip savunmanın kurtardığı topa giderse ofsayt sayılacak."[89]

"**Bir çok** toplumsal olay**lar**da ve yapılan basın açıklamalarında İzzetpaşa Camii karşısında toplanan polisleri gören vatandaşlar, tepkilerini dile getirerek, 'Yaşadığımız bunca **olumsuz saldırılara** rağmen, yetkililer neden bu kadar polisi bir arada ortalıkta tutuyor.'"[90]

3.1.3. Aynı Sözcüğün Tekrarı

Bazen dikkat eksikliğinden dolayı bir sözcük cümle içerisinde birkaç defa tekrarlanmaktadır. Bu da cümlenin duruluğunun bozulmasına neden olmaktadır.

"Yakupoğlu**, yaptığı** muhabirine **yaptığı** açıklamada, son yıllarda Türk sineması ve dizi sektöründe tarihin değişik dönemleriyle ilgili çekilmiş filmlerin artığını anlatarak, özellikle Osmanlı padişahlarından Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan'ın hayatının bu filmler vasıtasıyla izleyicinin beğenisine sunulduğunu kaydetti."[91]

"Nevruz, hemen tüm **o**rta Asya ülkelerinde yüzyıllardır kutlanan **bir** geleneksel **bir** bayramdır."[92]

"**Beraberce** Ramazanın o bereketini ve ruhaniyetini **beraber** yaşamak istedik."[93]

"**Ligin** ilk haftasında **ligin** güçlü takımlarından Fenerbahçe'yi İzmir Atatürk Stadyumunda ağırlayacak olan Bordo-Beyazlı ekipte, zorlu maçın hazırlıkları devam ediyor."[94]

3.2. Yanlış Kullanılan Sözcükler

Yanlış sözcük kullanımı aynı kökten türemiş ya da anlamca birbirine benzeyen, aralarında anlam nüansı bulunan sözcüklerin karıştırılarak birbirinin yerine kullanılmasından kaynaklanan anlatım bozukluğudur. Bu durum, anlatmak istediğimizin dışında bir anlamın ortaya çıkmasına ya da anlatımın bozulmasına neden olmaktadır.

"**İftarın** soğuk su ve yiyeceklerle **açılmasının**, midede kasılmalara ve kramplara yol açabileceği uyarısında bulunan uzmanlar, iftarda soğuk su ve buzlu sudan uzak durulması gerektiğine vurgu yaptı."[95]

"Fakültemizin **eksiklikleri mevcut**."[96]

---

87 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.5.)
88 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.7.)
89 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.7.)
90 (Turan, 29 Eylül 212, s.5.)
91 (Ayışığı, 07 Mart 2013, s.11.)
92 (Ayışığı, 23 Mart 2013, s.2.)
93 (Fırat, 26 Temmuz 2012, s.2.)
94 (Günışığı, 16 Ağustos 2012, s.11.)
95 (Yeni Çağ, 26 Temmuz 2012, s.1.)

"İki sene **yüksek** büyümenin yüzde 4 büyüme, makro dengelerimiz açısından da olumlu bir hadise."[97]

"Tatlı ve **uydurmalı** öyküleri vardı Gahmutlu Mehmet Dayının."[98]

"Emek onların, sahada uygulamayı yapan onlar, biz sadece **deneyimizi**, uzmanlığımızı kullanıp, onların en iyi neyi yapmalarını gerektiğini tespit etmeye çalışıyoruz."[99]

"Biz de yapmış olduğumuz otopside kişinin uzun namlulu silahla bitişik atış mesafesinden kafa ve yüz bölgesine isabet eden **yaralanma** sonucunda meydana gelen; 'kafa kemiklerinde kırık, beyin zarları arasında kanama ve beyin dokusu kaybı' nedeniyle öldüğünü tespit ettik."[100]

"Daha önce de Kombine Bilet Fiyatları'nın belirlenmesinde fahiş **ücretler** açıklayarak aynı sıkıntıya neden olan ve sonradan fiyat indirimi yapan SB Elazığspor Yönetim Kurulu, bu kez de SB Elazığspor-Fenerbahçe Maçı Bilet Fiyatlarında zorunlu indirime gitti…"[101]

3.3. Çelişen İfadeler

Çelişen ifadeler, daha çok sıfatların ve zarfların cümleye katmak istediği anlamla ilgilidir. Sıfatın, zarfın cümleye katmak istediği anlamla yüklemin taşıdığı anlam arasında çelişki olmamalıdır. Cümlede kesinlik- ihtimal, genel- özel, çoğunluk-azınlık, olumluluk- olumsuzluk kavramlarının bir arada bulunması bazı cümlelerde anlatım bozukluğuna neden olur.

"Böylesine büyük bir dengeye ve hıza sahip bir sistem içinde, korkunç kazaların olması da **oldukça mümkün görünmektedir.**"[102]

"İki sene çok yüksek büyümenin üzerine yüzde 4 büyüme, makro dengelerimiz açısından da **olumlu** bir **hadise**."[103]

3.4. Düşünme ve Mantık Hataları

Cümleler bilgi ve düşünce açısından doğru olmalı, çelişkili olmamalı, her cümle kendi içinde tutarlı olmalıdır. Anlatımda anlamca çelişen, birbirini geçersiz kılan ifadelerin bulunması, sadece okuyanı şaşırtmakla kalmaz, yazara karşı güveni de azaltır. Bunun yanında, eksik ya da yanlış bilgi cümlenin etkisini zayıflatır. Cümlenin verdiği bilginin doğru, anlattığı düşüncenin mantıklı ve temel ilkelere uygun olması gerekir.

"Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası yeni yerinde **kurban keserek** faaliyete geçti."[104]

"Gök, telefon kayıtları incelendiğinde **ölümün yarım saat sürdüğünün** anlaşıldığının Recai Y. Ve diğer sanıklar arasındaki telefon trafiğinin **ölüm devam ederken** daha da sıklaşarak arttığını mobil tespitlere göre sanıkların cinayet mahallinde bir arada hareket ettiklerinin anlaşıldığını kaydetti."[105]

"Gözümüzde **yılda bir kere** hiçbir şikayetimiz olmasa bile göz kontrolümüzü yaptıracağız."[106]

---

96 (Yeni Çağ, 26 Temmuz 2012, s.1.)
97 (Yeni Çağ, 26 Temmuz 2012, s.2.)
98 (Nurhak, 03 Ağustos 2012, s.3.)
99 (Ayışığı, 23 Mart 2012, s.12.)
100 (Fırat, 26 Temmuz 2012, s.5.)
101 (Günışığı, 16 Ağustos 2012, s.12.)
102 (Günışığı, 16 Ağustos 2012, s.3.)
103 (Yeni Çağ, 26 Temmuz 2012, s.2.)
104 (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.3.)
105 (Yeni Çağ, 26 Temmuz 2012, s.4.)

3.5. Atasözü, Deyim Ve İkileme Yanlışları

Her dilde olduğu gibi dilimizde de halkın ortak kültürünün ürünü olan, dilin ilk ortaya çıkışından itibaren şekillenip, gelişen, farklılaşan, çoğalıp azalan ve zenginleşen kalıplaşmış sözcük grupları vardır. Türkçemizin yoğurup ürettiği deyim, atasözü, ikileme gibi örneklerini değiştirerek, aslını bozarak kullanmak doğru değildir. Örneğin; "ayıkla pirincin taşını" deyimini, "ayıkla bulgurun taşını" ya da "pirincin taşını ayıkla" biçiminde kullanamayız. Bu durum; deyimin ifade ettiği anlam inceliğinin yok olmasını, anlamın değişmesine, dilin estetiğinin kaybolmasına, bunun sonucu olarak da anlatım bozukluğuna neden olur.

Bazı yazar ve aydınlarımız yeni kelime veya deyim üretmede bir derinlik, bir olağanüstülük var sanır. Aydınlar ve yazarlar milletlerine mal olmuş dili kullanmalı, kullandığı dilin inceliklerine dikkat ederek ondan büyük ölçüde yararlanmaya çalışmalıdır. Yeni sözcükler, deyimler uydurarak veya uydurulmuş sözcükleri rastgele ve yerli yersiz kullanarak bir yenilik, bir farklılık, oluşturma düşüncesine kapılmak doğru değildir. Dilde özgünlük, yenilik yaratmaya çalışan yazarlar bunu yeni deyimler üreterek, mevcut deyimlerin yapısını değiştirerek, uydurma deyim ve sözcükler kullanarak değil; yeni söyleyiş biçimleri yaratarak, mevcut deyim ve sözcükleri yerli yerinde, farklı ve etkili kullanarak sağlamaya çalışmalıdır.

Elbette ki yazarlar, şairler ve aydınlar, dilin mevcut anlatım imkânlarıyla yetinmemeli, bu anlatım imkânlarını geliştirip zenginleştirmelidir. Ancak bu geliştirme ve zenginleştirme dilin yasalarını zorlayacak biçimde olmamalıdır. Yeni deyim türetme yazarın tek başına yapabileceği bir iş değildir. Deyimler, halk arasında kullanıla kullanıla yaygınlaşır ve kalıplaşır. Başka bir ifadeyle bir sözcük grubunun deyimleşmesi, o sözcük grubunun halkın geneli tarafından benimsenip kullanılması ile mümkündür. Üslup kaygısıyla yazarların yeni deyimler üretmesi, deyimlerin yapısını değiştirmesi doğru değildir. Yazarlar, "muhatap nasıl olsa ne demek istediğimi anlar" düşüncesiyle ve özgün bir üslup oluşturma kaygısıyla dilin ana yasalarını çiğnememelidir.

"Tabiki bu başarı başta Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik ve Sosyal Güvenlik Kurumu başkanı Fatih Acar'ın, **gecesini ve gündüzünü katarak** büyük bir özverili çalışmalarıyla başarılı olmuştur."[107]

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Dil sürekli bir gelişim ve değişim içindedir. Dilin serüveni, insanın serüveniyle başlamış ve insanın serüveniyle devam etmektedir. Bundan dolayı da dil, insanın duygu dünyası kadar karmaşık, gelişime açık bir iletişim aracıdır.

Yazılı dillerin hepsi konuşma dilinin toprağında büyüyüp serpildikten sonra yazıya geçer, yazılı dilin yasalarını konuşma dili belirler. Günlük dilin, konuşma dilinin sıcaklığını içinde taşımayan yazılı dil yapay, zorlama ve uydurmadır. Böyle bir yaklaşım, dilin canlılığının kaybolmasına, dilin donuklaşmasına neden olur. Dildeki anlatım yanlışlarının önemli bir bölümü de uydurma sözcüklerden kaynaklanmaktadır.

Dil, belirli yasaları olan bir sistemdir. Ancak bu yasaların sayısı ve sınırları kesin olarak belirlenemez. Yani hiçbir dilin kuralları kesin ve tam olarak belirlenmiş ve kayıt altına alınmış değildir. Dil bilgisi kitaplarında anlatılan dil yasalarının mutlaka eksik bir tarafı vardır.

---

[106] (Günışığı, 16 Ağustos 2012, s.12.)
[107] (Ayışığı, 25 Aralık 2012, s.2.)

Dil, insanla birlikte gelişip değiştikçe, o dilin kuralları da değişmektedir. Bundan dolayı da dilde "şu anlatım kesin doğru, bu anlatım ise kesin yanlıştır." tarzındaki yaklaşımlar doğru değildir. Ancak dilin bu niteliği bize, dilin genel yasalarını hiçe sayarak konuşma ve yazma özgürlüğü vermez. Elbette ki dilin genel yasalarını çiğnemeden konuşmalı ve yazmalıyız.

Bu bildiride Elazığ'a ait 8 gazete (Ayışığı, Fırat, Günışığı, Hakimiyet, Nurhak, Turan, Yeni Çağ, Yeni Ufuk) belirli zamanlarda incelenmiştir. Yukarıda adı geçen gazeteler tarandıktan sonra 3 ana başlık altında (Yazım ve Noktalama Yanlışları, Dil Bilgisi Yanlışları, Anlamla İlgili Yanlışlıklar) tespit edilen yanlışlıkların örnekleri sıralanmıştır. Toplamda 265 yanlış cümle örneği tespit edilmiştir. Gazetelere bağlı olarak yanlış sayıları şöyledir: Ayışığı 109, Fırat 50, Nurhak 35 Günışığı 33, Turan 19, Yeni Çağ 10, Yeni Ufuk 8, Hakimiyet 1.

Yanlış türünün teorik açıklaması yapıldıktan sonra birinci bölümde 120 yanlışlık örneği, ikinci bölümde 89, üçüncü bölümde ise 56 örnek belirlenmiş; fakat bildirinin kapsamı göz önüne alındığında anlatılanlar yalnızca 107 örnekle desteklenebilmiştir. Belirtmeliyiz ki tespit edilen 265 örnek içerisinde 50'ye yakın örnekte birden fazla yanlışlık vardır. Bu sebeple bu örnekler yanlışlıkların türlerine göre tasnif edilmiştir. Metinde yanlışlığın olduğu sözcükler ve ekler koyu renkle belirtilmiştir.

Yazımız da aynı gözle incelenecek olursa yanlış cümleler bulunacaktır. Amacımız hiçbir gazeteyi rencide etmek, karalamak değildir. Taranan eserler arasında taraflı davranılmamış, eldeki gazeteler arasından rastgele seçilmiş tarihlere ait gazeteler incelenmiş ve yanlışlıklar tespit edilmiştir.

Dil, kuralları dil bilgisi kitaplarına sığmayacak kadar karışık, sayısız inceliklerle dolu, zengin, büyülü bir anlaşma aracıdır. Bu sistem durağan değil; değişken, esnek, canlı, gelişmeye açıktır. Bundan dolayı dilin kullandığımız zenginliklerinin, kullanmadıklarımızdan çok daha az olduğunun bilincine varmalı; dilin anlatım imkânlarını zenginleştirmeye çalışmalıyız. Çünkü bugün kullandığımız dil, yarınki dilin çok gerisinde kalacak; dünün doğrusu bugünün yanlışı olabilecektir.

Konuşmalar, sözler anlık ve geçicidir; yazılar, yazılı eserler asırlarca yaşar. Dilde güzel konuşmak da önemlidir; ancak doğru ve güzel yazmak çok daha önemlidir. Edebiyatçılar, yazarlar, aydınlar, tüm sanatçılar ve gazeteciler yazılı dili daha güzel, daha doğru kullanmalıdır. Çünkü onlar dilin öğreticisi, kültürün temsilcisi, toplumun rehberidir.

Yazılı dilde yapılan tüm yanlışların sebebi olarak şunları söyleyebiliriz: Yetersiz dil bilgisi, düzenli okuma alışkanlığının olmayışı, gereken özenin gösterilmemesi, sık sık değişen dil bilgisi kuralları…

Sahip çıkılması gereken en önemli kültürel değer olan dilimizin doğru ve güzel kullanımına küçücük bir katkı sağlamak bizi onurlandıracaktır. Bu çalışmanın basın-yayın çalışanları tarafından dikkate alınması ve bu sayede hataların farkına vardıktan sonra yanlışlık oranlarında gerekli azalmaların olması en büyük arzumuzdur.

TARANAN GAZETELER

"Günışığı Gazetesi" (16.08.2012), (15.09.2012), (07.03.2013)
"Ayışığı Gazetesi" (25.12.2012), (07.03.2013), (23.03.2013), (30.03.2013)
"Fırat Gazetesi" (26.07.2012),(03.08.2012), (29.09.2012)
"Turan Gazetesi" (26.07.2012), (29.09.2012)
"Nurhak Gazetesi" (03.08.2012), (29.09.2012)
"Yeni Çağ Gazetesi" (26.07.2012)
"Yeni Ufuk Gazetesi" (07.03.2013)
"Hakimiyet" (21.12.2012)

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil, TDK Yay., Ankara, 1990.

Aksoy, Ömer Asım, Deyimler Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 1971.

Aksoy, Ömer Asım, Dil Yanlışları, Yalçın Emel Yay., Ankara, 1990.

Ataç, Nurullah, Karalama Defteri/ Ararken, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.

Ateş, Kemal, Öğretemediğimiz Türkçe, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2003.

Bahadır, Hasan, Roman Hikâye ve Günlük Gazetelerdeki Anlatım Bozuklukları, İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

Çotuksöken, Yusuf, Türkçe Anlamdaşlar ve Karşıtanlamlılar Sözlüğü, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Ergin, Muharrem, Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay, İstanbul, 1998.

Gülensoy, Tuncer, Türkçe El Kitabı, Akçağ Yay, Ankara, 2000.

Türk Dil Kurumu, İmla Kılavuzu, TDK Yay, Ankara, 2000.

Türk Dil Kurumu, Yazım Kılavuzu, TDK Yay, Ankara, 2005.

Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, TDK Yay, Ankara, 2009.

Yılmaz, Yakup, Türkçede Dil Yanlışları, Özel Kitaplar, İstanbul, 2010.

BEHÇET NECATİGİL'İN RADYO OYUNLARINDA DİLİN KULLANIMI

Öğr. Gör. Ayşe ENERGİN
Uludağ Üniversitesi, ayseenergin@uludag.edu.tr

ÖZET

Edebiyatımızda önemli bir yere sahip olan şair, oyun yazarı, çevirmen, öğretmen Behçet Necatigil, eser vücuda getirdiği her türde kendine has bir dil kullanmıştır. Onun özellikle şiirlerinin ve radyo oyunlarının iç içe geçtiği görülür. Şiirlerinde kullandığı ifadelere oyunlarında da rastlanan Behçet Necatigil'in özellikle radyo oyunu yazmayı tercih etmesinin asıl sebebinin şiir ve radyo oyunu arasındaki benzerlik olduğunu düşünmek mümkündür. Ona göre radyo oyunu "düşündür"meli,"mecazlarla güçlenmeli", şiirsel bir "arka plan" a sahip olmalıdır. Radyo oyununun ses üzerine kurulu yapısı ve bu türde asıl olanın sesle verilme çabası, kelimeleri kendi muhayyilesinde anlamlandırılmış bir bütünün parçalarını oluşturacak şekilde sunan Behçet Necatigil'in üslubunu yansıtmasına imkân sağlar.

O, radyo oyunlarında hareket etmekten korkan, gerçek hayatta var olmaktan kaçan kahramanların bunalımını yansıtırken kullandığı ifadeleri, kahramanlarının ruh hallerine ve oyunda verilmek istenen mesaja göre yeniden anlamlandırır. Böylelikle okuyucuyu/dinleyiciyi ancak oyunun bütününü fark ettiğinde kavrayabileceği gerçeği, derin yapıda aramaya yöneltir. Sözcükler, Behçet Necatigil'in kaleminde kendi asıl anlamlarıyla değil yazarın onlara yüklediği yeni anlamlarla varlıklarını sürdürür. Toplam on dokuz oyunu bulunan Behçet Necatigil'in, tüm oyunlarında kullandığı dil, özenle seçilmiş seslerle, ses ve söz oyunlarıyla oluşturulmuş ahenkli bir yapıdadır. Onun bu oyunlarında; kahramanlar, olaylar ve durumlar her şeyden önce usta bir şairin, yoğun bir anlam yüküyle birbirine bağlayarak yeni bir ruha büründürdüğü, tam anlamlarına ancak kendine has sözlüğü çerçevesinde kavuşabilecek bir dille kurulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Behçet Necatigil, radyo oyunu, dil, anlam, ahenk.

ABSTRACT

Behçet Necatigil who is poet has an significant position in our literature, scriptwriter, interpreter, teacher had used specific language that he brought into being every literary genre. Especially his poems and sketches was seen that intertwined. The expression that he used on poems, chance on sketches too, the real reason to prefer Behçet Necatigil writing sketch that is possible to think similarity between poem and sketch In his opinion radio plays should 'make think', getting strength with figures of speech and also has a poetical background. The structure of sketch based upon voice and giving voice into the bargain of bottom line on this genre had given the meaning with imagination. As consulate a part of entire by means provide opportunity that reflecting style of Behcet Necatigil.

While he reflecting depression of characters who afraid of moving, escape from to exist on real life, the expression that he used renames according to mood of characters and the message that is wanted to giving on sketch. Thus when reader/listener realized the whole sketch the truth that can apprehend front in deeply structure. The words written by Behçet Necatigil continue with attribute a new meaning to them existence. Having total nineteen sketches written by Behcet Necatigil, the language that he used on whole sketch in harmonic structure with voice and word games, choosed carefully words. On these sketches characters incidents and situations had settled down with intense meaning attribution that wrapped new soul which can created understanding only by him.

Key Words: Behçet Necatigil, radio play, language, means, coherence.

Behçet Necatigil, eser vücuda getirdiği her alanda büyük bir özenle çalışmış, eserlerini kendi mizacında hayat bulan imgelerle oluşturmuştur. Her şeyden önce evin, evlerin şiirini yazan şairin, edebî esere hep şiir penceresinden baktığı düşünüldüğünde hayatı edebî eserin temel kaynağı olarak ele aldığı, bununla da kalmayıp edebî eseri de hayatın kendisi olarak düşlediği fark edilir. Yazarın sadece eşine ve ailesine yazdığı özel mektuplarındaki üslubu bile bunun en önemli göstergesidir. O, eşi Huriye Necatigil'e: "*Bizden ev ve aile mektupları beklediğini hatırlattığın için bu ikinci mektubumu istediğin*

gibi yazıyorum"[1] der. Aynı mektupta gününün nasıl geçtiğini anlatırken kullandığı şu ifadeler hayata bakışı, şiiri ve tüm eserleri arasındaki o hiç kopmayan bağı açıklar özelliktedir: "*Şimdi ise Cumartesi pazarının içli sesleri arasında saat 17:30 suları ilk iş olarak bu mektubu yazıyoruz. Bu iş bitince akşam yemeği hazırlanıp ocağa konulacak, o iş bittikten sonra vakit ve enerji kalırsa kitap başına oturulacaktır; bizim saadetimiz bunlar oldu.*

> *Ama şiirin yavaş yavaş yaklaştığını hissediyorum. Yazılacaktır. Birikiyor. Gece saatlerinde duyuyorum. Henüz uzakta ama yakındır. İş onda. Gerisi kolay.-Yani bazı şeyler bana göre kolay."*[2]
>
> *(...) "Ben sadece kalemi yola getirmeye çalışıyor, şiir ve tüm yazmaya hazırlanıyorum.. Ve nedir biz "küçük aile"nin kazancı, hayattan?- Birbirimize karşı derinlerde sevgiler ve kâğıtlarda şiirlerden başka?(...) değil mi ki geçecek günler değil, kalacak şeylerdir asıl mühim olan"* [3]

İçe dönük bir mizaca sahip olan Behçet Necatigil'in eserlerinde bu hüzünlü ruh halinden yansımalar görmek mümkündür. Onun Almancadan çeviri yaparken de "*özellikle kendi mizacına uygun* "[4] gördüğü yazarları seçmiştir.

Şair, şiirleri kadar radyo oyunlarında da hayatından önemli izler taşıyan, oyun boyunca hareketten ve değişikliklere sebep olmaktan adeta kaçan, çok düşünen fakat çoğu, hayatın içinde aktif bir rol üstlenmeyen kahramanların iç dünyalarındaki fırtınaları yansıtmıştır. Bu kahramanlar, kısık bir sesle pek çok sözcüğün anlamını, oyunun kurgusu ve anlatılmak istenen ruh haline göre yeniden şekillendiren yazarın kaleminden, okuyucuyu/dinleyiciyi derin yapıda varlığını hissettiren önemli ayrıntıları kavramaya sevk eder. Behçet Necatigil'in tüm oyunlarında bu özellikleri görmek mümkündür. Aşağıdaki ifadeler bu duruma örnek olabilecek niteliktedir:

> "*Kalkarsanız beni görürsünüz; büyü bozulur; oysa beni bu şekilde görmeden görüyorsunuz, değil mi? Beni ve kendinizi!"* [5] ("Kadın ve Kedi", s.13)
>
> "*Beyaz. Şimdi beyaz üstüne bir şiir yazabilirim.(...) Beyaz. Evet, Beyaza başlayabilirim şimdi*. ("Kadın ve Kedi", s.15.)
>
> "*Ateşböcekleri çook, çok büyüktür; ancak çocuk ellerine sığar. Ateşböceklerini göremeyen yıldızları hiç göremez."* ("Yıldızlara Bakmak", s.29)
>
> "*Yorgunlukların araladığı kapılardan bilincimize saçma sapan hayaller dolabilir*." ("Son Tren", s.42.)
>
> "*Kapıyı açtığın anda her şeye tekrar başlamak gerekir. Var mı sende bu kuvvet?"* ("Son Tren", s.59.)
>
> "*Ağlıyor muydu? Vay başıma gelenler! Cemilciğim, doğum günü pastamı getir; bir yaşıma daha girdim."* ("Emekli", s.75.)
>
> *"Koz kabuğunun peşindedir. Ümidinin peşindedir. Gençliğinin peşindedir.*("Araştırma Salonunda",s.93.)
>
> "*Renkler tamam mı şerbette, Evlât?*"("Gece Aşevi", s.113)

---

1 Necatigil, Behçet, Serin Mavi, YK.., s.30, İstanbul, 2005.
2 A.g.e., s.30-31.
3 A.g.e., s.11.
4 Enginün, İnci, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yayınları, s.250, İstanbul, 2004
5 Necatigil, Behçet, Radyo Oyunları 1, Bütün Eserleri 7, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984.(Alıntılar bu baskıdandır.)

"*Nedir gerçekçilik?", "Görmek!", "Ama nasıl görmek? Büyülteç altında görmek! Görmek için dünyayı dolaşacaksınız. Gözünüz o zaman açılır.(...)* ("Kutularda Sinek", s.164)

"*Aydınlanır, yakında aydınlanır! Göz önünde yürürseniz, çok geçmeden aydınlanır. Bilmiyor değilsiniz ya, nerde kalabalık varsa orasıdır esas yol."*("Yol", s.190)

"*Bu denizde her şey olur. Çok şey olur. Çok şey umar, pek azını elde edersiniz."* ("Uzak Yol Kaptanı", s.230)

"*Gözü yakınlarda olan, uzakları göremez.(...)"* ("Süslü Karakol Durağı", s.261)

"*Evlerin sesleri her yerden duyulur."* ("Uzun Köprü", s.332)

İnsanların yaşları ilerledikçe, geçmişe ve geçmişi çağrıştıran, her birinde birçok anının saklı olduğu eşyalara karşı duyarsız kalmaları Behçet Necatigil'i derinden etkiler. Ona göre her eşya bir iz, bir değer taşır ve bu izi ancak o eşyanın asıl sahibi fark edebilir. Ev, bu eşyaların oluşturduğu ortamla daha da anlamlı hale gelir. Eşyaların renkleri ve duruşları uyandırdıkları hisleri de belirler niteliktedir. Buna örnek vermek gerekirse "Kadın ve Kedi" adlı oyunda Birinci Adam'ın da İkinci Adam'ın da şiir yazabildikleri, oyunun bütününe bakıldığında anlaşıldığına göre kendilerini huzurlu hissettikleri tek yer çalışma masasıdır ve bu masa pencerenin önündedir. Sanıkları değerlidir çünkü geçmişleri ve değer verdikleri bu sandıklardadır. Kâğıt ve kalem ancak şiir yazmaya yaradığı zaman kıymetlidir.

Bir mekânda bulunan eşyaların taşıdığı anlam, insanın o eşyayla arasındaki bağ, aidiyet duygusunu pekiştirir. Bu durumda, "ev"in sahibi, evde yeni düzenlemelerle kendine has bir yaşam alanı oluşturan kişidir. Behçet Necatigil'in oyunlarında, yine asıl anlamlarının yanında, derin anlam kazanan sözcüklerle sunulan bir durumda "ev"in sahibi, kendini boşlukta ve sadece o evde değil hayatta bir misafir gibi hissederken, eşyayla arasındaki bağ da kopma noktasına gelir. Kapalı mekândaki yalnızlık duygusu, ruh ve eşya arasındaki kopukluk Behçet Necatigil'in oyunlarındaki kahramanları "hava alarak", "pencereyi aç"arak,"yeşile bak"arak,"radyoyu aç"arak, bir çocuk şarkısı mırıldanarak kendilerini iyi ya da ait hissetmeye çalışmalarıyla bir nebze azalır. İnsanların "*yaşamda misafir oldukları gerçeğini unuturlar.*" [6]

Behçet Necatigil, oyunlarında renklere bazı anlamlar yüklemiştir. Buna göre yeşil ve beyaz, kahramanların iç huzuru ve kendi içlerinde istedikleri bir zamana özgürce yolculuk yapabilmelerini sağlayan renklerdir. Siyah mutsuzluğun, huzursuzluğun simgesidir. Aslında Behçet Necatigil, renklere özellikle beyaza şiirlerinde de yer vermiştir. Onun şiirlerinde çok sık kullandığı beyaz sözcüğüne, oyunlarında da benzer anlamlar yükleyerek pek çok kez yer vermesi dikkat çekicidir.

Yazar, radyo oyununun, konuşma ve sesler bütünü olduğunu ifade eder. Bu türün şiire olan yakınlığı, Behçet Necatigil'in, bilinçli bir şekilde ve ısrarla radyo oyunu yazmayı tercih etmesinin sebebini açıklar niteliktedir. O, bu oyunlarda sözün, sesle şekillendiğini bilir ve dili en etkili kullanış şeklinin yine ancak ses oyunlarıyla olabileceğini düşünür. Behçet Necatigil, sanat hayatı boyunca Türkçenin tüm imkânlarını en iyi biçimde kullanmıştır. Oyunlarında, tekrar ettiği sözcükleri, bir bütünün parçalarını oluşturacak şekilde, somuttan soyuta, parçadan bütüne giderek, ilmek ilmek işlemiş, az sözle çok anlam elde etmeyi başarmıştır.

Onun oyunları her şeyden önce bir şairin kaleminden çıkmış, neredeyse şiir gibi ahenkli bir yapıdadır. Bu oyunlardaki söz varlığı ve ses özellikleri değerlendirildiğinde oyunların ardındaki güçlü şairi görmemek mümkün değildir.

---

6 Çakmak, Banu, Gelenekselden Çağdaşa Tiyatromuzda Kadınlar, UÜ Basımevi, s.299, Bursa, 2012.

Yazarın, şu ifadeleri bir radyo oyunundan ne beklediğini açıklar: *"Gerçek radyo oyunu düşle gerçek arasıdır. Gerçeküstü öğeler ve sembollerle beslenir. Alegorik ve trajiktir. Tuluatla, skeçle, kabare ile hiç ilgisi yoktur. Yazarından, oyuncusundan, dinleyicisinden incelmiş bir zevk ve saygı bekler. Düşündürücüdür. Sembollerden kuvvet alır, mecazla güçlenir, şiire yakındır; şiirsel arka planlar ister."* [7] *Ona göre; radyo oyunu, trajik bir taraf taşır, bir çıkmazı hissettirir, ağırcadır. Düşündürmeli, eski türküler gibi uykularda da yankısını sürdürmelidir."*[8]

Behçet Necatigil, radyo oyununu tanımlarken söylediklerini oyunlarında uygulamayı başarabilmiştir. Oyunlarında, sözcükler, farklı anlamlarla kullanılmış, anlamın değiştirilmiş, dilin çeşitli yollarla süslenmiş ve deyimlerin sık sık gerçek anlamlarının yanında oyunda değer kazanan yeni anlamlarıyla kullanması buna örnektir. Bu şekilde, söz oyunlarıyla, Behçet Necatigil, geleneğin etkisini ve gücünü şiirlerinde olduğu gibi radyo oyunlarında da kullanmıştır.

"*Radyo oyunu şiirin tamamlayıcısıdır."* [9] diyen Behçet Necatigil'in oyunlarıyla şiirleri arasındaki ilişkiyi İnci Enginün'ün şu şekilde açıklamıştır:

"Şiirlerinin bir çeşit 'agrandismanı 'olarak gördüğü radyo oyunları ile şiirleri arasında paralellik vardır. Mitolojik unsurları (Yunan, Asur; İslamlaşmış Doğu Mitolojisi)bir arada kullanışı, şiirine esaslı bir hava kattığı gibi, bu mitleri günümüz hayatında araması da şiirinin orijinalliğidir."[10] Bu duruma verilebilecek pek çok örnekten biri "Temmuz" adli oyundur. Bu oyun, neredeyse "Kilim" adlı şiirinin genişletilmişidir. Onun evliliğin yer aldığı pek çok oyununda ailesini, evlilik birliğini "düzeni" korumak için sessizce çabalayan erkek kahraman burada da vardır.

Behçet Necatigil'in oyunlarının konuları şu şekilde sıralanabilir:

1-Ev, eşler arasındaki ilişki ve kadının bu ilişkideki yeri.

2-Geçmişe ve kaybedilen aşklara duyulan özlem.

3-İnsanî değerler.

4-Yaşamın gerçek anlamı ve bu anlamı arayanlar.

5-Sanat ve yaşam arsındaki bağ.

6-Etrafında insanlar olsa da yalnızlık hisseden ve hayatın aktığını fark edenler.

7-Gerçek hayatla bağını koparmış, kendi çaresizliklerini kendileri hazırlayan insanların önemli

O, bu konulardan hareketle "*insanın değişmeyen yönlerini"* [11]göstermiştir. Şiirlerinde de benzer konulardan hareketle Doğu ve Batı kültürüne ait mitolojik unsurlara yer veren Behçet Necatigil, *"bütün bunları bilinçli bir şekilde yaparken tüm bunların şiire bir çağrışım zenginliği, bir derinlik kültürel bir arka plan kazandırdığını da bilmektedir.*[12]

Yazarın oyunlarındaki konular, bu şekilde farklılık gösterse de oyunlarda kullandığı dil büyük bir benzerliğe sahiptir. O," *radyo oyunlarında süssüz, sanatsız, yalın bir konuşma dili kullanmıştır.(...) Uzun, dolambaçlı cümlelere, şive taklidine, sosyo-ekonomik farklılıklar gösteren toplumsal kahramanların özel dillerine yer vermez*."[13] Yıldızlara Bakmak, Emekli, Yol, Kediciler adlı oyunlarında seçtiği kahramanlar, sosyal durumlarını yansıtacak, ağız özellikleri gösteren cümlelerle değil, yazı diline has ortak kültürü ifade eden cümlelerle konuşurlar.

---

7 Necatigil, Behçet, Bütün Eserleri 5 Düzyazılar I. Cem Yayınevi, s.382, İstanbul, 1983.
8 A.g.e., s.507.
9 Özcan, Celal, Behçet Necatigil'le Başbaşa", Hürriyet Gösteri, s. 10, Aralık 1984.
10 Enginün, İnci, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, s.91, İstanbul, 2005.
11 Tarım, Rahim, Kültür, Dil, Kimlik, Behçet Necatigil'in Şiir Dünyası, Özgür Yayınları, s.115, İstanbul, 2004.
12 A.g.e.,s. 115.
13 Çetin, Nurullah, Behçet Necatigil Hayatı, Sanatı ve Eserleri, Kültür Bak. Yay. s.373, Ankara, 1997.

Behçet Necatigil, *Varlık Dergisi*'nde yayımladığı "Kadın ve Kedi" adlı ilk radyo oyununda, "yaklaşan şiirlerin sevinci" nin hayatta tuttuğu "Birinci Adam" ve "İkinci Adam" ın konuşmalarıyla adeta cezbeden ama bir o kadar da hüzün veren bir yalnızlık şiiri yazmıştır. Oyunda yılları hep aynı "oda"da geçen "İkinci Adam", "Birinci Adam"a: "*Taşınmadan önce tepeden tırnağa yıkasak, boyasak, havalandırsak yine de eskiden bir şeyler kalır evlerde. Görünmeyen bir şeyler. Yeni gelenler evlerde görünmez izleri kalmış bu eski yaşamalara uyarlar. Görünmeyen kurulu bir düzenin bozulmaması için ne lazımsa yapar evler. Sonunda farkına varmadan bizler değişir, evlere uyarız da onları değiştirdiğimizi evleri kendimize uydurduğumuzu, yenileştirdiğimizi sanırız. Boş hayaldir bu!*" ("Kadın ve Kedi", s.9-10) der. Onun oyunlarındaki evlerde, odalarda kapalı bir mekânda sıkışan insanın bunalımını, yalnızlık içinde boğulduğunu fakat bu duyguya ölesiye alıştığını, değişimden kaçtığını görmek mümkündür. Yazarın hayatta varla yok arasında kalmış kahramanının söylediği "*ölülerin gelmesi, çok kere dirilerin gelmesinden daha kolaydır."* Cümlesi, "*görülmeyen insanlarla konuşmak daha kolay*" ("Yıldızlara Bakmak", s.19-24) yorumuyla asıl anlamını bulur. Yazar, "görünmeyen" ve "görülmeyen" sözcüklerini ardı ardına gelen cümlelerde kullanmıştır.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde görünmek sözcüğü; görülür duruma gelmek, görülür olmak, gözükmek, izlenim uyandırmak, benzemek, görünüşünde olmak gibi anlamlarla karşılık bulurken; görülmek sözcüğü; göz yardımıyla bir şey, bir varlık algılanmak, seçilmek; bir şeyin bulunduğu anlaşılmak, karşılaşılmak, rastlanmak şeklinde açıklanmıştır.[14] Bu durumda yazarın kimse tarafından fark edilmeyen, fark edilmek için hiçbir çaba harcamayan, bir anlamda insanın iç sesini temsil eden pasif kahramanlarının hepsi "görülmeyen insanları" n, "duyulmayan sesleri"ni duyabilir. Bu kahramanları en iyi anlayan ve onları hayatı idrak edebilmeleri için harekete geçiren de yine bu "görülmeyenler"dir. Oysa "görünmeyen" kurulu düzen son derce aktiftir. Varlığını her zaman hissettirir. Etkilidir. Hareketsiz kahramanları kontrolü altına alır. Behçet Necatigil, "görünmeyen" sözcüğünü de farklı anlamalara gelecek şekilde birden fazla kez kullanmıştır. Böylece, "görülmek" teki durağanlığı ve algılama unsurunu vurgulamıştır.

Burada her iki sözcük de hem gerçek anlamları hem de kendi anlamları dışında bir anlama bürünerek oyunun vermek istediği asıl mesaja hizmet eder. Mutsuz, amacını yitirmiş, kaybolmuş insanların görülmeyen kimliklerinin hüzünlü sesleri, sözcüklerden cümlelere, cümlelerden oyunun bütününe yayılır ve dinleyicisine ulaşır.

"Kapı, beyaz, ev, hayat, geçmiş, sandık, uymak, yenileşmek, uydurmak, değişmek, saat, ölmek" gibi sözcükler, yazarın oyunlarında gerçek anlamlarından çok, onlara yüklenen o anlamları fark etmeden oyunun tam olarak kavranamayacağı kendilerine has anlamlarıyla kullanılmıştır. Mehmet Kaplan, Behçet Necatigil'in oyunlarında kullandığı cümleleri anlayabilmek için sözcüklerin anlamalarını bilmenin yeterli olmadığına yazarın "Yol "adlı oyunundan hareketle şu şekilde dikkat çekmiştir:

> *Okuduğunuz parçada bütün kelimeleri bildiğiniz halde yazıyı anlamakta neden güçlük çekiyorsunuz? Bu anlaşılmazlıkla konu arasında bir münasebet var mıdır?"* [15]

Gerçekten de yazarın radyo oyunlarında büyük bir özenle seçtiği ve yerine göre değişen anlamlar yüklediği sözcüklerin hayata, insana ve insanın hayatın anlamını bulma sürecinde karşılaştıklarına dair önemli görevleri vardır. Bu sözcükler, kahramanların, kendi "ev" leri, kendi "geçmiş"leri ve pişmanlıkları vasıtasıyla çıktıkları yolda başlayan sorgulama sürecinin, bir bulmaca gibi sunulan görünürdeki kısmıdır. Burada söz konusu "yol" ifadesinin de yazarın oyunlarında sık sık kullandığı, kurgunun iskeletini oluşturan söz oyunlarının bir örneği olduğu düşünülebilir. Yazar, iç yolculuğa çıkardığı kahramanlarına, "anlamı" bulabilmeleri için bir tren ya da at arabası gibi dönemin özelliklerini yansıtan bir

[14] Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, s. 783., Ankara, 2005.
[15] Kaplan, Mehmet, Lise I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 237, Ankara, 197.

"araçla" mekân değiştirtir. Bu iç yolculuk, bazen de aslında her gün yaşanan fakat sıradanlaştığı için önemsizleşen eylemlerle, iş yerinde karşılaşılan yeni bir durumla ya da bir sandık, kâğıt, fotoğraf gibi yine "araç" özelliğiyle öne çıkan bir eşyanın yardımıyla gerçekleşir. Sözcükler, Behçet Necatigil'in kaleminde büründükleri yeni anlamlarıyla oyunlarının bütününde var olan imgelerin somutlaşması gibidir. O, sözcüklerin kendi söz kadrosundaki anlamalarıyla oyunlarını işlemiştir denilebilir. Aşağıdaki ifadeler, bu duruma örnek olacak özelliktedir:

"*Bir eski zaman sandığı başında, içindekileri ortaya döküp saçarak oyalanmak; içimizdekileri kağıtlara döker gibi*." ("Kadın ve Kedi", s.11)

"*Benim sandığımın içinde de anılar yaşantılar doluydu*."(…) "*Karanlıkta aydınlığı yaşamak garip şey" "çocuk ve çiçek! benim kızım da hep akşamı bekler sanki, yani annesinin dönmesini bekler." (...) "Karanlıkta aydınlığın dönmesini beklerdi.*" ("Kadın ve Kedi", s. 12)

Bu konuşmalar devam ederken bir zil sesi işitilir kapıyı çalıp kaçanın bir çocuk olduğunun anlaşılması üzerine konuşan kahramanlar şunları söylerler: "*çocuklar (...) çalıp kaçarlar bir kapıyı bir ömrü, bir ömrün emeklerini… ve hemen unuturlar. Çocukluk !*" (s.13)

Yıldızlara Bakmak adlı oyunda yalnızca "yolcu"nun duyduğu kaynağı belirsiz ses, hep sorar "yıldızlara baktın mı?" sesin kesilmesi durumu için yazarın kullanmayı seçtiği sözcük "erimek"tir. Bu ses yok olmaz, bitmez: erir. Çünkü söz konusu ses buz gibidir, serttir. Oyunun geneline bakıldığında görülür ki bu sesi duyan "yolcu" henüz gerçekten yaşayamamış, yani ruha sahip olamamıştır. Belli ki sesin ona onun anlayabileceği tınıda seslenmesi gerekmektedir. Ses, açık net ve tekrar tekrar bir "sesleniş" halinde duyulur. Böylece yolcunun bu ses için "sesleniş " demesi daha da anlamlanır. O, bu sesi içselleştirememiş, çıktığı yolun asıl anlamını kavrayamamıştır. "Arabacı" anlayabilen biri, bir insan olduğu için "hangi ses" diye sorar, oysa bu ses yolcu için henüz sadece "sesleniş" ten ibarettir. "Yolcu" için önemli olan ona seslenilmesidir, sesin kendisi değil. Yazar, harf farkıyla değiştirdiği gibi sözcüklerde bambaşka kahramanlarına ait en belirgin ruh hallerini somutlaştırmış gibidir.

Gözlemevi Müdürü: Başınızı kaldırıp yukarıya baksaydınız bir yaz gecesi mesela havalanırdınız.

Yolcu: Düşmekten korktum" *göze alacaksınız" göze batmaktan korktum*

Gözlemevi Müdürü: Göze alacaksınız

Yolcu: Herkes bana dikerdi gözlerini" yıldızlara bakmadım ama mesela başka şeylere baktım. Sözgelişi dişlerinize gıdanıza hasta olmamaya(...) bunlara bakmasaydım çoluk çocuğuma bakamazdım" *ben bu güne kadar hep önüme baktım*" (s. 23-24)

Yazarın bakmak sözcüğünü farklı deyimler içinde farklı anlamlarda kullanırken ortaya koyduğu asıl düşünce şiirsel bir ahenk kazanırken kurguya da zenginlik katmıştır. Yine benzer bir örnek: Emekli adlı oyunda da vardır kendi akıbetinden endişeli olan kahramana sorulur:

"*Müdür: Ne düşünüyorsun Cemil Bey?*

Cemil Bey: Hiç daldık gittik işte."

Müdür: Biz de dalalım şu denize be Cemil! ("Emekli", 76)

Uzak Yol Kaptanı adlı oyunda kaptan ve delikanlının konuşmaları sıradan gibi görünür. Oysa Cümlelere, sözcüklere yazarın kalemindeki anlamlarıyla bakıldığında oyun genelinde hayata ve evliliğe dair önemli noktalara değinildiği görülür. Kaptan, sadece kendi gemisini ayakta tutmaz o, henüz nikâh salonundan çıkmış bir çift ve çiftler için önemli bir kılavuzdur. Deniz, hayatı temsil ederken dalgalar

adeta hayatta evli çiftin karşılaşabileceği zorlukları simgeler. Aşağıda, oyundan alınan diyaloglar bu duruma örnek olabilecek özelliktedir:

"*Kaptan: deniz denizdir. Azıyla fazlasıyla. Her haline hazırlıklı olmalı. Yanınıza neler aldınız?*

Delikanlı: Eli boş gidiyoruz. Varacağımız yerde yavaş yavaş alacağız.

Kaptan: Eskileri bırakabildinizse iyi! Demek sıfırdan başlayacaksınız?

Delikanlı: Pek öyle sayılmaz. Şu iki valizde var bir şeyler.

Kaptan: Geçmişi gerilerde bırakabildinizse iyi!

Delikanlı: Hayata sanki yeni doğduk, Kaptan!

Kaptan: Buna sevindim. Yolculuğa ağırlıklarla çıkmak en azından sıkıntı verir insana." (s.224)

Behçet Necatigil, geleneği kendi" diliyle" sözlüğüyle oyunlarında kullanırken kendisine "ev şiiri"ni tanıtan Ziya Osman gibi şiirimsi bir nesir ortaya koymuştur. Fakat Behçet Necatigil'in oyunları uzun cümlelerle kurulmamıştır. Aksine bu oyunlarda dil, günlük hayatta belki de bu yoğun anlam bağını görmezden gelerek dil kültür ilişkisi içinde sıradanlaşmış halde kullandığımız sözcüklerle atasözleri ve deyimlerle derinleşmiştir.

Yıldızlara Bakmak adlı oyunda geçen "*bunlar birbirine bağlı şeyler bey! Çiçekleri gördünüz mü gök-yüzüne bakmadan yıldızları da görürsünüz.*" (s.31) ifadeleri, yaşam felsefesinin, kahramanlar aracılığıyla geleneği ve dilin özelliklerini yeniden yorumlayarak aktarılması gibidir.

Yazarın mutsuz ve geçmişinden kopmakla bu günü yaşamak arasında daralan insanları temsil eden kahramanlarından biri olan Hilmi (kocası), karanlığın en önemli savunma aracı olduğunu düşünür. O, insanın kendi dünyasında yaşadığı şeyleri kimsenin görmemesi gerektiğini karısına ışığı yakmamasını istediğini söyleyerek yine yazara has bir yolla özelden genele ve fertten hareketle insan ruhunu, hisleri harekete geçiren en önemli unsuru, tabiatı gözlemleyerek dile getirir:

Kocası: Yakma. Mumun gölgesine bak yarı gölge. Büyük olayların gölgesi önceden düşer yola.(...) bir şey biteceğine yakın gölgesi büyüyor ikindi güneşleri gibi. Uzuyor geriliyor sonra birden yok oluyor. Ameliyatların eşiğinde hastaların durumu. Ameliyat salonuna girerlerken korkuları son raddeyi bulmuştur. Sonra birden korku da ümit de silinir ve başlar boşluk."("Son Tren", s.54)

Yazarın, pek çok oyununda bu duruma örnek olacak kullanımlar görülür:

"Müdür: (...)Saadet senin gözünde felaket oldu çıktı. Emekliye ayrılan ilk adam İzzet Efendi mi Birader?" ("Emekli", s. 73-74)

"Canına yandığım şöyle bulut gibi özgür olamadık." ("Emekli", s.76.)

"İnsan içindeyken kurtulmaya can attığı bir âlemden ansızın ayrı kalınca..." ("Emekli", s.176.)

"Kapı," Behçet Necatigil'in radyo oyunlarında halk edebiyatından izler taşır. Kapı onun oyunlarında âlemler arası geçişi sağlamasa bile, kahramanın farklı ruh hallerine bürünebilmesi için geçişi sağlayan bir yardımcı niteliği taşımaktadır. Kapı, hem bu değişimin ilk adımı, hem de "temiz hava"nın girmesi, oyundaki ruh sıkıntılarının, bunalımlı "hava"nın dağılması anlamında önemli bir rol üstlenir. Söz konusu kapıyı açmak için anahtara ihtiyaç duyan, bezmiş kahramanın karşısına ona, derindeki hayatın asıl anlamını açıklayan, ortak kültür öğelerinden hareketle ferdin dünyasını gösteren ve bunu son derece sıradan bir işmiş gibi yapan kahramanlar çıkar.

Saat, onun radyo oyunlarında günün belirli zamanlarını anlatmakla sınırlı kalmaz, sıkıntının dile getirildiği ve hayatın akıp geçtiğinin yansıtan bir araçtır. Şiirinde:

"*Sarkaçlar gibi şimdi sallanır*

Dünle yarın arasında düzensiz.

Ya çok ileri gider ya çok geri kalır.

Düzgün işletemeyiz"[16] diyen Behçet Necatigil'in yine evliliğini korumak için kendi özlemlerini feda eden kahramanlarından biri olan Hilmi aracılığıyla aktardığı aşağıdaki cümlelerle dikkate değer bir benzerliktedir:

Dalgın olan "kocası" Hilmi'ye "kadın, neler kurduğunu" sorar. Sonrasında konuşma şu şöyle gelişir:

"Kocası: (Güler) Saati.

Kadın: (Güler) Hangi saati?

Kocası: (İçini Çeker) Hayat saatini. Çok geri kalıyor. Ayarladım, kurdum." (s.58)

Gaz adlı oyunda da buna benzer ögelerle *"insanın kendi yarattığı ve önüne geçemediği suçluluk duygusunu işler"* [17] Oyunda saatin kaç olduğunu soran, alt katlarındaki "Yaşlı Kız" ın varlığıyla evliliklerinin ilk aylarının kaygıyla dolu olduğunu anlayan ve erkeği ısrarla bu konuda uyaran yine kadın kahramandır:

" Kadın: (...) Saat kaç?

Erkek: Beşe on var.

Kadın: Çok da erken. Kış sabahı geç olur; uykum da kaçtı." (s. 306)

Bu evlilik, ancak erkek, içindeki suçluluk duygusunu aştıktan sonra sabaha erebilecektir. Yani bu kış, bu çift için zor geçmektedir. Gün, hem gerçekten mevsimin bir özelliği olarak, hem de geceleri alt kattaki "Yaşlı Kız"ın yaptıklarıyla sanki geç ışımaktadır. Onlar için geceler, gündüzlerden çok daha uzun ve boğucudur.

Evlilikle kaderine razı olan erkek kahraman geride bıraktıklarının hepsini özellikle pişmanlıklarını ve özlemlerini saatin doğru ayarlanamaması olarak simgeleştirmiştir. Onların hayat saati "geri/de" kalmıştır.

Yazarın, kendini sorgulayan ve geçmiş pişmanlıklarını hatırlayan kahramanları, kimsenin kendilerini rahatsız etmeyeceği günün "kendilerine ait" saatlerinde gerçek hislerini dile getirebilirler. Bu kahramanlar, anca kendileriyle kaldıkları bu saatlerde gerçekten konuşurlar.

Kadın, Behçet Necatigil'in oyunlarında, gerçek anlamı arayan erkek kahramanın, öte âleme geçmesine, bu dünyada somut biçimde yanında olduğu için engel teşkil eder. Çünkü sadece kadın sözcüğü tek başına bile "ev"i "aileyi, sorumluluğu, çalışmayı ya da geçmişe duyulan büyük özlem ve pişmanlıkları hatırlatır ve kahramanın özgürlüğünü kısıtlar. Kadının "karısının" varlığı, erkek kahramanı, mecbur olduğunu düşündüğü şekilde davranmaya iter. Behçet Necatigil'in Radyo oyunlarında erkek kahraman kendisini neredeyse evliliğin yürüyebilmesi için, "*kadının saadeti için"* (…) "*feda eder*".[18] Kadın kahraman, erkek kahramanı sürekli ikaz eder durumdadır:

---

[16] Yavuz, Hilmi ve Tanyeri, Ali, Behçet Necatigil, Bütün Eserleri,1948-1972,YKY, s.60, İstanbul, 1995.

[17] Tüfekçi, Elif M., "Behçet Necatigil'in Radyo Oyunlarında Geçmiş İzleği",Tiyatro Araştırmaları Dergisi, S.13, Haziran 2002, Ankara, 2012.

[18] Enginün, İnci, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, s.261.

"*Kapa şu pencereyi aldanma güneşe"* ("Kadın ve Kedi"s.16),

"*Kapıyı kapat*" (…) "*Terliksiz gitme.*"("Gaz",s.305)

"*Yengem dedi ki eniştene göz kulak ol, sofada sızıp kalmasın, dedi.*"("Kutularda Sinek", s.152.)

Yazarın Tasavvuf öğretisiyle işlediği radyo oyunu Hâyâl Hanım'da kahramanın asıl olana ulaşmasında karşılaştığı en büyük engel nefsi, nefsini kolay kandıran unsursa yine kadındır. Bu kez kadın kahraman maddi varlıktan kurtulup, gerçek varlığına erişebilecek erkek kahraman için doğrudan bir engel teşkil etmektedir.

Behçet Necatigil'in "*çok yeni kelimeler bir yana, her kelimede hele şiirden geliyorsa bir çağrışım gücü bir anı zenginliği vardır.*[19] düşüncesini oyunlarında uyguladığı görülür.

SONUÇ

Sonuç olarak her şeyden önce bir şair olan Behçet Necatigil'in radyo oyunları, dilin bir şiir gibi sözcüklerin tek tek büyük bir özenle seçilerek dokunduğu, her birinin kendi rengiyle ve adeta kendi ruhuyla capcanlı parladığı; şiirlerin oyunlaştırılmış, düşüncelerin duyguyla kurguya dönüştürülmüş halidir.

Bu oyunlarda dil kültürün en önemli özelliklerini yansıtırken bir yandan da varoluş sebebini ve hayattaki yerini dış dünyaya daldıkça kaybeden kahramanın, kendi iç dünyasında, sözcüklerin, yazarın kelime kadrosundaki anlamlarıyla aramasına yardımcı olur. Kahraman, kendini fark ettikçe başladıkça o güne dek sadece somut anlamlarıyla bildiği sözcüklerin, soyut anlamlarını da kavramaya başlar.

O, Türkçenin dil imkânlarının son derece geniş olduğunu bilir. Bunu pek çok kez dile getirir ve şiirlerinden oyunlarına kadar tüm sanat eserlerinde bu zengin dili, en işlevsel haliyle kullanmaya, geleneği ve klasiği estetik bir bütüne hizmet edecek şekilde işleyerek eserleriyle yaşatmaya çalışır.

Bu anlamda denilebilir ki dilin düşünce dünyasının gelişimindeki değerini, Behçet Necatigil'in kaleminden şiir gibi oyunlarla görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Çakmak, Banu, Gelenekselden Çağdaşa Tiyatromuzda Kadınlar, UÜ Basımevi, Bursa, 2012.

Çetin, Nurullah, Behçet Necatigil Hayatı, Sanatı ve Eserleri, Kültür Bak. Yay. Ankara, 1997.

Enginün, İnci, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, İstanbul,2005.

Enginün, İnci, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004.

Necatigil, Behçet, Bütün Eserleri, Bile/Yazdı, YKY, İstanbul, 1997.

Necatigil, Behçet, Bütün Eserleri 5, Düzyazılar1, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983.

Necatigil, Behçet, Radyo Oyunları 1, Bütün Eserleri 7, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984.

Necatigil, Behçet, Serin Mavi, YKY, İstanbul, 2005.

Özcan, Celal, Behçet Necatigil'le Başbaşa", Hürriyet Gösteri, Aralık 1984.

Tarım, Rahim, Kültür, Dil, Kimlik, Behçet Necatigil'in Şiir Dünyası, Özgür Yayınları, İstanbul, 2004.

Tüfekçi, Elif M., "Behçet Necatigil'in Radyo Oyunlarında Geçmiş İzleği", Tiyatro Araştırmaları Dergisi, S.13, Ankara, Haziran 2002.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005.

Yavuz, Hilmi ve Tanyeri, Ali, Behçet Necatigil, Bütün Eserleri,1948-1972,YKY, İstanbul, 1995.

[19] Necatigil, Behçet, Bütün Eserleri, Bile/Yazdı, YKY, s.85, İstanbul, 1997.

TÜRKÇENİN "YABANCI DİL" OLARAK ÖĞRETİLME YÖNTEMLERİNE BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Ayşe İLKER
Celal Bayar Üniversitesi, ayseinceilker@gmail.com

ÖZET

Türkçe, günümüzde pek çok yabancı ülkede ve Türk Cumhuriyetlerinde öğretilmeye çalışılmaktadır. Bildiride, farklı kurumlarca geliştirilmiş ders malzemelerinden hareketle, Türkçenin öğretim yöntemlerine bakılmakta, dilin kendi sistemine uygun bir öğretilme yönteminin yaratılıp yaratılmadığı sorgulanmakta ve mevcut malzeme üzerinden olması gerekenlerin ne olduğu açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır.

ABSTRACT

Turkish is trying to teach in many foreign countries and Turkish Republics today. In this paper an improved course materials are examined by different organization; Turkish has been looked at teaching methods; language teaching methods appropriate to their system not being questioned created under; out of materials that should be available to be revealed in what is being studied.

Son altı yıldan bu yana TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, TDK ve değişik üniversitelerin katkılarıyla "Dünya Dili Türkçe" sempozyumları düzenlenmektedir. Türkçenin, ana dil konuşurlarınca "Dünya Dili " niteliğinde kabul edilmesi ve bu çerçevede toplantılar düzenlenmesi elbette önemlidir. Bu, aynı zamanda Devlet erkinin Türkçeyi "Dünya Dili" olarak görmek istediğinin veya gördüğünün bir delili olarak da yorumlanabilir. En azından, resmî bakış açısında böyle bir evrensellik çabası sezilmektedir. Türkçenin "Dünya Dili" olarak görülmesi, onun yabancılara da öğretiliyor olması anlamına gelmektedir.

Bugün Türkçe, hem Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sınırlarında hem de bu sınırların dışında, Avrupa, Asya ve Afrika'da "yabancı dil" olarak öğretilmektedir. Türkçenin "yabancı dil olarak öğretilme" işini resmî ve gayrı resmî kurumlar yüklenmiş bulunmaktadır. Resmî kurumlar başta Ankara Üniversitesinin olmak üzere, pek çok devlet üniversitesinin ve özel üniversitelerin Türkçe öğretim merkezleri (TÖMER)ile adını yukarıdaki paragrafta andığımız Yunus Emre Enstitüsü'ne bağlı "Dil ve Kültür" merkezleridir. Türkçenin gayrı resmî olarak öğretilme işini yüklenenlerin başında kendilerini "Türk Okulları" olarak tanımlayan ve "belirlenmiş bir hizmete adanmış olarak" çalışmalarını sürdüren bir yapılanma gelmektedir. Bu yapılanmanın, zaman zaman Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından desteklendiği de görülmektedir.

Türkçenin "yabancı dil olarak öğretilme"si için açılmış bir lisans programı şu anda bulunmamaktadır. Sadece Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Enstitülerinde Türkçenin eğitimi ve öğretimi ile ilgili anabilim dalları bulunmaktadır. Bunlar tezli ve tezsiz programlardır.

İstanbul Üniversitesinde "Yabancı Dil Olarak Türkçe" Bilim Dalı; Dokuz Eylül Üniversitesinde, "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi" Bilim Dalı, Hacettepe Üniversitesinde "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi" Tezsiz Yüksek Lisans (İkinci Öğretim) Programı; Başkent Üniversitesinde "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi" Tezli Yüksek Lisans Programı; Yıldız Teknik Üniversitesinde "Yabancı Diller Eğitimi" Anabilim Dalında Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Bilim Dalı; Gazi Üniversitesinde Yabancı Dil Olarak Türkçenin Eğitimi Anabilim Dalı'dır.

Bunlardan en eskisi İstanbul üniversitesinin açmış olduğudur. Bu üniversitenin "Yabancı Dil Olarak Türkçe" Bilim Dalı 1992-1993 eğitim ve öğretim yılında başlamıştır.

Bu yüksek lisans programlarında ortalama 12 ders, Türkçenin yabancı dil olarak öğretilme yöntem ve teknikleriyle, Türkçenin yabancı dil olarak öğretilme tarihi ve Türkçenin tarihi özelliklerine ve gramer yapısına ayrılmıştır. Bu derslerden hiç birinde, yöntem ve tekniğin adı yer almamıştır.

Başta Ankara Üniversitesi TÖMER olmak üzere, resmî ve gayrı resmî kurumlar kendi ders kitaplarını ve öğretme araç-gereçlerini oluşturmuş bulunmaktadır. Buna göre, Ankara Üniversitesi TÖMER"HİTİT-Türkçe Öğreniyorum" Setlerini, Türk Okullarının genel ağ üzerinden ve basılı yayın organı olarak kullandıkları "Yabancılara Türkçe Öğretimi Akademisi" adı altında "Dilset Yayınları"ndan "Sevgi Dili Türkçe Öğretim Seti Giriş" Ders kitabı-Çalışma Kitabı- Kelime Öğretim Kartları; "Anadolu Türkçe Öğretim Seti 1,2" Ders kitabı-Çalışma Kitabı- Kelime Öğretim Kartları; "Açılım Türkçe Öğretim Seti 5" Ders kitabı-Çalışma Kitabı- Kelime Öğretim Kartları; "Bizim Türkçe Öğretim Seti 2" Ders kitabı-Çalışma Kitabı- Kelime Öğretim Kartları; "Ebru Türkçe Seti" Ders kitabı-Çalışma Kitabı-Öğretmen Kitabı-Anahtar Kitabı; Orta Seviye için "Gökkuşağı Türkçe Seti" Ders kitabı-Çalışma Kitabı-Öğretmen Kitabı-Etkileşimli Türkçe Öğretimi CD 4, setlerini hazırlamışlardır. "Sevgi Dili Türkçe Öğretim Seti Giriş" ise yeni öğrenen ilköğretim öğrencilerine haftalık 8-10 saat dersi olan kurumlar için hazırlanmıştır. TİKA ise " Orhun Türkçe Öğreniyoruz" setlerini kullanmıştır. Böylece Türkçeyi yabancı dil olarak öğreten ve bunun için ders malzemesi hazırlamış olan kurumlar TÖMER, DİLSET ve TİKA olarak görülmektedir.[1]

Baştan beri adlarını söylediğimiz her üç kurumun da (resmî- gayrı resmî) Türkçe öğretme setlerinde *"okuma-yazma-konuşma-dinleme gibi dört temel becerinin kazandırılması, dil-kültür ilişkisinin verilmesi, basitten karmaşığa, somuttan soyuta gidilmesi, dil öğretiminin hayatın içinde yer alması, uygulanabilirliği, dersin canlı ve neşeli geçmesi gibi evrensel dil öğretimi yöntemlerinin benimsendiği"* bilgileri yer almaktadır.

TÖMER'in setlerinde, "Avrupa Konseyi'nin Ortak Avrupa *Çerçevesi "Common European Framework"* adlı kılavuzu doğrultusunda TÖMER tarafından geliştirilen ve 2004 yılında Avrupa Konseyince onaylanan 56.2004 model no'lu *"Yetişkinler İçin Avrupa Dil Portfolyosu"*nda belirlenen A1 ve A2 beceri düzeyine ulaştırmayı hedeflemektedir" bilgisi yer almaktadır.

Türkçenin yabancı dil olarak nasıl öğretileceği konularında da pek çok makale yayımlanmıştır. Bu makalelerin ortak özelliği, okuma-yazma-konuşma-dinleme gibi dört temel becerinin kazandırılması, dil-kültür ilişkisinin verilmesi, basitten karmaşığa, somuttan soyuta gidilmesi, dil öğretiminin hayatın içinde yer alması, uygulanabilirliği, dersin canlı ve neşeli geçmesi gibi evrensel dil öğretimi yöntemlerinden bahsedilmiş olmasıdır.

HİTİT, ORHUN ve DİLSET'in öğretme kitaplarıyla ilgili olarak da farklı makaleler mevcuttur. Bunlardan en kayda değer olanı, Funda Toprak'ın 2011 yılında Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlamış olduğu *"Yabancılara Türkçe Öğretimi Kitaplarındaki Okuma Parçaları ve Diyaloglar Üzerine Bir Değerlendirme"* başlıklı makalesidir. Toprak, bu makalesinde yapılan hataları tasnif etmiş ve bunlardan örnekler vermiştir. Biz, burada Toprak'ın verdiği örneklerden farklı olarak birkaç örnek üzerinde duracak ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi esnasında en çok dikkate alınması gereken hususlar nelerdir, sorusunu cevaplamaya çalışacağız. Ancak şunu belirtmekte yarar olabilir: Bu ders

[1] Yunus Emre Enstitüsünün, geçtiğimiz aya kadar TÖMER'in HİTİT setlerini kullandığını, ancak kendilerine özgü yeni öğretim setleri hazırladıklarını, Romanya'daki YEE temsilcilerinden öğrenmiş bulunmaktayım. Bu setleri görme imkânım olmadı.

kitapları ve öğretme yöntemleriyle ilgili ele alınacak pek çok konu vardır. Örneklere bakıldığında, Türkçenin öğretilmesi için zihinsel için bir emek sarf edildiği, çağdaş öğretim yöntemlerinden yararlanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak bu kitaplarda öyle örnekler de vardır ki, Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi sürecinde asla yapılmaması gereken hata ve yanlışlardan oluşmaktadır. Bunlardan bazıları adları verilmeden aşağıdaki şekilde örneklenebilir:

Türkçenin tarihinin anlatıldığı bir bölümde, tarihî dönemler -yazı stili hiç değiştirilmeden- aşağıdaki gibi yazılmıştır:

Batı Türkçesi, Kuzey Türkçesi, Doğu Türkçesi, Azeri Türkçesi,
Osmanlı Türkçesi Eski Anadolu Türkçesi

Yine Osmanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi'nin mukayese edildiği bölümde aşağıdaki bilgiler verilmiştir:

> İç yapı, yani Türkçe bakımından yalnız **Eski Anadolu Türkçesinden** farklı bulunan Osmanlıca, dış yapı, yani yabancı unsurlar bakımından **Eski Anadolu Türkçesinden** de, **Türkiye Türkçesinden**de çok büyük farklarla ayrılan bir devre manzarası gösterir.

Aşağıdaki bilgi de yine kitapların genel açıklamalar bölümünde yer almıştır:

> **Bu set, farklı algılama biçimlerine göre görsel, işitsel ve kinestetik özelliklere sahip öğrenci kitlesinin çeşitliliğine uygun bir yaklaşımla hazırlanmıştır.** Böylece farklı kavrama düzeylerinin dil öğrenme becerileri de gözetilmiştir.

Yukarıdaki paragrafta geçen ***"kinestetik özelliklere"*** gibi bir söz kalıbı, genel açıklamalarda asla yer almaması gereken bir ifadedir. Bir kere, ***kinestetik*** kelimesi TDK "Büyük Türkçe Sözlük"te ve "Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü"nde bulunmamaktadır. Dolayısıyla, henüz yazı diline girmemiş bir sözün, böyle bir açıklamada bulunması, daha baştan yapılan işin bilimselliğini tartışmaya açmaktadır. Kelimeyi Sesli Sözlük"te"kinesthetic" biçimiyle yazdığımızda *kinestetik* ve *devinduyumsal* anlamlarıyla "karşılaşılmaktadır.

Aşağıdaki resimle anlatılan tanışma bilgilerinde, 3. de Adın ne?" sorusunun cevabı "Ben Ayşe"olmuştur.

Hâlbuki burada beklenen sadece "Ayşe", "Adım Ayşe" veya "Benim Adım Ayşe" cümlesidir.

Bu ve benzer örneklerden başka, özellikle test sorularında vahim hatalar görülmektedir:

1. Günaydın: 06.00 - 12.00
……..: 12.00 - 17.00
Boşluğu doldurunuz.
A) İyi akşamlar
B) İyi geceler
C) Hayırlı sabahlar
D) İyi günler

Bu test sorusunda, günün 12.00-17.00 arasındaki dilimi için söylenen iyi dilek cümlesi, elbette D) seçeneğindeki "İyi günler" cümlesidir. Ancak öğrenci, sabah kelimesinin önünde "iyi" kelimesinin bulunamayacağını da diğer şıklarda görmektedir. Öğrencinin karşısına "Hayırlı sabahlar" ve "İyi sabahlar" cümlesi aynı anda geldiğinde, vereceği doğru cevap, hangisi olacaktır? Seçenekler hazırlanır-

ken, bunlara hiç dikkat edilmemiştir. Böylece, Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenler, bunların hangi durumlarda nasıl bir tercihle kullanıldığını fark edemeyeceklerdir.

Aşağıdaki soruda ise, +CI ekinin, yabancı adlara nasıl eklendiği görülmekte ve öğrenciden bu bilgiler istenmektedir. Ancak, öğrencinin doğru cevabı verebilmesi için yüzme seçeneğinin de bir addan oluşması gerekmektedir. Çünkü yüzücü, fiilden türemiş –IcI ekidir.

5. Örnek: Tenis - Tenisçi

Hentbol - …….

Futbol - …….

Yüzme - …….

Boks - …….

Yukarıdaki boşlukları doldurunuz.

A) hentbolcu / futbolcu / yüzmeci / boksçu

B) hentbolcu / futbolcu / yüzücü / boksör

C) hentbolcu / futbolist / yüzmeci / boksçu

D) hentbolist / futbolcu / yüzücü / boksör

Şu örnek ise, öğrencinin bir ad üzerine rahatça +CI ekini getirebileceği biçimde hazırlanmış ve öğrencinin yanılmasına zemin hazırlanmıştır:

6. Örnek: Şarkı - Şarkıcı

Müzik - …….

Yukarıdaki boşluğu doldurunuz.

A) Konser

B) Balerin

C) Sanatçı

D) Müzisyen

Aşağıda alt alta verilen iki test sorusu, anlam bakımından çelişkilidir. Her iki sorunun doğru seçeneklerine göre ressamlar resimlerini hem kültür merkezlerinde hem de resim galerisinde sergilemektedir.

6. Ressamlar, eserlerini nerede sergilerler?

A) Lokanta

B) Hastane

C) Postane

D) Kültür merkezleri

9. Aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?

A) Tarihî eserler, sinemada sergilenir.

B) Konferanslar, bilgi amaçlı etkinliklerdir.

C) Resimler, resim galerisinde sergilenir.

D) Filmler, sinemalarda gösterilir.

Görüldüğü üzere Türkçenin anlam, yapı, kelime frekansı, gündelik hayatın işleyişiyle ilgili cümleler ve söz kalıpları bakımından nasıl öğretileceği konusunda pek çok açık bulunmaktadır.

Gerek TÖMER'in gerekse Dil-Set'in kitaplarında, kitapların telifi sırasında "Yabancı dil olarak İngilizcenin öğretildiği yöntemler"in uyarlandığı ve bazı ünite ve konu başlıklarının da doğrudan doğruya tercüme edildiği görülmektedir.

Bu noktada karşımıza, önemli bir kaç soru çıkmaktadır: Türkçe, İngilizcenin öğretildiği yöntemlerle mi öğretilmelidir? İngilizce öğretme yöntemleri, evrensel bir dil öğretme yöntemi midir? Türkçenin yapısına ve ses özelliklerine göre bir dil öğretme yöntemi oluşturulabilir mi?

Türkçe şu anda öğretilmeye çalışılan bir dildir, İngilizce ise öğretilen bir dildir. İngilizcenin dünyadaki en yaygın dillerden biri olmasının sebebi onun öğretiliyor olması ve bu öğretilme yöntemlerinin bilimsel yollarla bulunmuş ve uygulanıyor olmasıdır.

Bütün bu örneklerden ve anlatılanlardan sonra, Türkçenin yabancı dil olarak öğretilme işinin ne kadar ciddiye alınması gerektiği görülmektedir. Bu sempozyumun kapanış bildirgesine, üniversitelerde "Yabancı Dil Türkçe" ve "Türkçe Grubu Dillerin Öğretimi" bölümlerinin lisansüstü seviyede açılması yer almalıdır. Bu bölümde okuyacak öğrenciler, zorunlu olarak İngilizceyi de öğrenmelidir.

Türkçenin "Yabancı Dil" olarak öğretilme işini, bilimsel olarak bu bölümler üstlenmeli, ders yöntemlerini, araç-gereçlerini, öğretmen kitaplarını ve ek gereçleri tamamen bilimsel yöntemlerle bu bölümler hazırlamalı ve hem yurt içinde hem de yurt dışında ***Türkçe Öğretimi*** belirlenmiş ölçütlerde yapılmalıdır. Sözgelişi, yurt dışında Türkçe öğretenlerin temel başvuru kaynakları hazırlanacak bu kitaplar olmalıdır.

Bugüne kadar hazırlanmış olan öğretme kitapları, bilimsel bir kurul tarafından incelenmeli, eksikler ve hatalar müellif ve yayınevlerine bildirilmelidir. Mümkün olursa ortak bir yöntem üzerinde birleşilmelidir.

Kitaplar ve setler hazırlandıktan sonra bir üst kurulun incelemesiyle eğitim ve öğretim döngüsünün içine girmelidir.

KAYNAKÇA

Büyükaslan, Ali, Yabancı Dil Türkçenin Öğretilmesinde Yeni Yöntemler: Bilşim Uygulamaları, Çözüm Önerileri, Marc Bloch Üniversitesi Türkçe Arastırmaları Bölümü, turcologie.u-strsbg.fr

İlker, Ayşe, Türkçe Neden Dünya Dili Olmalıdır Sorusuna Teorik Bir Yaklaşım, 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 2012, Denizli.

Toprak, Funda, Yabancılara Türkçe Öğretimi Kitaplarındaki Okuma Parçaları ve Diyaloglar Üzerine Bir Değerlendirme, Türkiyat Araştırmaları Dergisi,", XIX, Bahar, 2011, S. 11-24.

TÖMER-HİTİT, TİKA- ORHUN; DİL-SET GÖK KUŞAĞI ve EBRU Türkçe Öğretim Setleri

ANADOLU'DA YAZILMIŞ BİR TIP RİSALESİ: NAZM-I TEBÂYİ'DE DİL

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Nur SIR
Dumlupınar Üniversitesi, a.nur95@gmail.com

ÖZET

Nazm-ı Tebâyi, XV. yüzyıl Anadolu sahasında yazılanbir tıp risalesidir. Eserin Germiyanlı Şeyhî'yeait olduğu sanılmaktadır. Eserde, dönemin hastalıklarına dair bilgi verilmekte; hastalıkların tedavisi için önerilen içecek, yiyecek ve giyeceklerin vasıfları anlatılmakta; insanların sağlık sorunları ile karşılaştığında alacağı tedbirler ele alınmaktadır.

Eser, yeme-içme ve giyinme kültürüne temas ederek yazıldığı dönemin kültürel özelliklerine ışık tutması; dönemin tıpla ilgili Türkçe kelime hazinesini ortaya koyması yönüyle önemlidir. Bu bağlamda *Nazm-ı Tebâyi*, hem Türk dilinin hem de Türk kültürünün gelişimini aydınlatılmasına katkıda bulunacak eserlerdendir.

Bu çalışmada, önce *Nazm-ı Tebâyi* adlı eser tanıtılacak sonra eserin dil özellikleri ve söz varlığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şeyhî, Nazm-ı Tebâyi, tıbbî terimler, söz varlığı, hastalık

ABSTRACT

Nazm-ı Tebâyi is a medical pamphlet written in Anatolia in the 15th century. The work is thought to have belonged to Germiyanlı Şeyhî. The work gives information about diseases of the period, it is explained the qualifications of the treatment of diseases, beverage, food and clothes; measures are addressed when people faced with health problems.

The book is important to written by contact with the culture of eating and drinking and dressing shed light on the cultural characteristics of the era and to demonstrate the respect to the era of food, drink, clothing, medicine and related diseases by giving the names of Turkish vocabulary.

In this context, Nazm-i Tebâyi is a kind of work which can contribute to light both the development of the Turkish language and Turkish culture works.

In this study, at first the work is introduced called the work Nazm-ı Tebâyi; it is explained of the the work's of the language features and vocabulary.

Key Words: Şeyhî, Nazm-ı Tebâyi, terms of the medical, vocabulary, disease

Giriş

Eski Türkiye Türkçesi, Türk dilinin tarihî gelişiminde farklı özellikler taşıyan bir dönemdir. Ağırlıklı olarak dinî ve edebî metinlerin yazıldığı bu dönemde çeşitli bilim dallarında eserler yazılmıştır. Bunların içerisinde Türkçe tercüme ve telif tıpkitapları önemli yer tutar.

Tıp kitapları, XIV. yüzyıldan başlamak üzere Anadolu'ya göç eden Oğuz Türklerinin Arap, Acem ve Yunan tıbbını öğrenerek yeni bir Türk tababetini ortaya koymaya çalıştıkları mücerreb eserlerdir. Ebu Bekir Er Râzi'den İbn-i Sina'ya, Hacı Paşa'dan Sabuncuoğlu Şerefeddin'e doğru bir oluşum çizgisi içinde gelişen ve olgunlaşan, kaynağını İslâm dininden alan, ancak bunu gözlem ve tecrübe ile bütünleyen bir anlayış içinde ortaya çıkmış;[1] pragmatik bir yaklaşım içerisinde deney-gözlem-uygulama ve genelleştirme geleneğine bağlı kalınarak yazılmışlardır.[2] Bu anlamda tıp metinleri, Türk tıp tarihi yönünden, araştırmacılar için birinci derecede kaynak niteliği taşırlar. Aynı zamanda sağlık gibi geniş

1 Aydın S. "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp anlayışına Bakış" Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi Biofarma Yayınları c. I, İstanbul, 2006.
2 Uzel İ. Süveren K., Şerefeddin Sabuncuoğlu Mücerreb-Nâme, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

kapsamlı bir alanı konu edindiklerinden, söz varlığı açısından Türk dili araştırmaları için de zengin birer kaynak niteliğindedirler.[3]

Tıp metinleri, tıpla ve sağlıkla ilgili genel terimlerden tutun, anatomi terimleri, hastalık adları, hastalıkların belirtileri, sebepleri; tedavi etme, ilaçlar, tıp aletleri ve gereçleri ile ilgili terimlere kadar geniş bir terminoloji yelpazesini kapsarlar. Buna ilaveten günlük dildeki sözcüklerin bir kısmının birer tıp terimi olarak farklı bir anlamda kullanılması yönüyle sözcüklerin anlam zenginliğini ortaya koyarlar.

Tıp metinlerindeki sözcüklerin büyük kısmı zamanla ses ve şekil bilgisi açısından bir takım değişiklikler geçirmişlerdir. Bu durum, günümüz sözcüklerinde bulunmayan organ, bitki, cevher, hastalık, ilaç, alet gibi sözcüklerin ifadesimetni anlayabilmeyi zorlaştırmıştır. Oysa tarihî tıp metinlerini gereği gibi anlayabilmek için eski tıp anlayışına vâkıf olmak, dönemin tıp terimlerini bilmek, bu terimlerin dilsel kavramlara nasıl aktarıldığını görmek gerekir. Bunun için tıbba ait mevcut yazmalar bilim dünyasına tanıtılmalı, metnin dilifonetik, morfolojik ve semantikaçıdan incelenmeli, elde edilen veriler doğrultusundadil malzemesinde görülen değişmeler sergilenmelidir.

Bu amaç doğrultusunda, Germiyanlı Şeyhî'ye isnat edilen *Nazm-ı Tebâyi* adlı tıp metni bilim dünyasına tanıtıldı. Çalışmada, eserin Şeyhî'ye ait olup olmadığı konusuna ağırlık verilmedi sadece bu konudaki görüşler ifade edildi. Eserin mevcut nüshaları tanıtıldı; eserin dil özellikleri ve söz varlığı incelendi. Metinde tıpla ilgili kullanılan sözcüklervasıflarına göre sınıflandırıldı.

Eser Hakkında Bilgi

Eserin Adı

Bursalı Mehmed Tahir, Şeyhî'nin *Kenzü'l-Menâfi' fi ahvâli'l-emziceti ve't-tebâyi'* adlı tıbbî bir eseri[4] olduğunu bildirir. Hasan Ali Yücel zikredilen esere ait üç nüsha[5]olduğunu belirtir. Bu bilgilere istinaden eserin iki nüshası tespit edilmiştir. Bunlardan İstanbul Kütüphanesi Nadir Eserler 3021 numarada kayıtlı nüshada eserin adı *Kenzü'l-Menâfi',*1774 numarada kayıtlı nüshada ise *Nazm-ı Tebâyi,* olarak zikredilir:

Getürdüm nice ebyāt u meṭāli'

Oḳıdum nāmını Kenzü'l-Menāfi' [6]

"Beyitleri bir araya getirerek düzdüğüm (bu eserin) adını *Kenzü'l-Menâfi'* okudum."

Getürdüm nice ebyāt u meṭāli'

Oḳıdum namınıNaẓm-ı Ṭebāyi' [7]

"Beyitleri bir araya getirerek düzdüğüm (bu eserin) adını *Nazm-ı Tebâyi* okudum."

Mevcut nüshalarda, eserin adının geçtiği beyit dışında belirgin farklılıklara rastlanılmamaktadır. Bu durum, eserin adının *Kenzü'l-Menâfi'* mi yoksa *Nazm-ı Tebâyi* mi olduğu konusunda çelişki doğurur.

---

3 Türkmen, Seyfullah, Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale, 2006, s. 12.

4 Busalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, c. II, s. 254; Timurtaş Faruk Kadri, Şeyhi Hayatı ve Eserleri Eserlerinden Seçmeler, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1363, Edebiyat Fakültesi Basımı, İstanbul, 1968, s. 96.

5 Yücel, Hasan Ali Bir Türk Hekimi ve Tıbba Dair Manzum Bir Eseri, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1937 s. 3-4.

6 KM, 207b/050.

7 NT, 122b/050.

Bu bağlamda Osmanlı Müellifleri'ndeki kayıt dikkate alınırsaeserin adının *Kenzü'l-Menâfi'* olduğu, *Nazm-ı Tebâyi* adının muhtemelen eseri kopyalayan müstensihe ait olduğu düşünülebilir.

Eserin Vezni

Nazm-ı Tebâyi, aruz vezninin mefâîlün mefâîlün mefâil (fa'ûlün) kalıbıyla yazılmıştır. Aruz hataları oldukça çoktur.

Eserin Müellifi

*Nazm-ı Tebâyi*ya da *Kenzü'l-Menâfi'* adıyla bilinen eser, XV. yüzyılın ileri gelen tabiplerinden ve daha çok Germiyanlı Şeyhî adıyla tanınan Hekim Yusuf Sinan tarafından yazıldığı ileri sürülen bir tıp metnidir. Latifî'nin *Tezkiretü'ş-şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*[8], *Künhü'l-Ahbâr*[9]ve Kınalızade Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü'ş-Şu'arâsı*'nda[10] Şeyhî'nin tabipliğinden bahsedilmekle birlikte tıp risalesinden bahsedilmemektedir. Bursalı Mehmed Tahir ise, Şeyhî'nin tabipliği ile birlikte *Kenzü'l-Menâfi' fi ahvâli'l-emziceti ve't-tebâyi'* adlı bir tıbbî eserden[11]bahseder. Dolayısıyla kaynaklarda verilen bilgilerin ışığında Şeyhî'ye ithaf edilen bu tıp risalesinin ona ait olup olmadığı tartışma konusudur. Bu konuda Hasan Ali Yücel, eserin nüshasını İsmail Saib'ten aldığını ve Şeyhî'ye ait olduğunu,[12] Faruk Kadri Timurtaş ise bu eserin muhteva bakımdan oldukça zayıf ve basit olduğunu, böyle eserin gerek üslup gerek eda bakımından tasavvufta ve hikmette derin bilgilere sahip olan Şeyhî'ye ait olamayacağını[13] belirtir.

Eser hakkında yeterli bilgiye ulaşılamadığı için eserin müellifinin Şeyhî olup olmadığı şüphelidir. Konuyu aydınlatmak için eserdeki bilgilerden yola çıkılabilir. Bu durumda eserde zikredilen şairin mahlasına, şairin kendisine ya da yaşadığı döneme ait bilgilerin bulunup bulunmadığına, şairin edebî üslubuna, bu üslubun şairin başka eseri varsa bunlarla paralellik gösterip göstermediğine, şairin eserde dili nasıl kullandığına hatta eserin dil özelliklerinin şairin yaşadığı dönemin dil özelliklerini yansıtıp yansıtmadığına bakılır. Bu bağlamda *Nazm-ı Tebâyi*'de verilen bilgiler doğrultusunda şu veriler elde edilmiştir.

Eserin *Sebeb-i Te'lîf* kısmında şairin mahlası şöyle zikredilir:

İbādu'llāh içinde 'abd-i aḥḳar

Ki ya'nī dā'ī Şeyḫī-i kemter[14]

"Şeyhî, Allah'ın kulları içinde (öyle) hakir bir kuldur ki (bu acziyet içinde) daim (Allah'a) dua üzredir."

Eserde, şairin tahsil hayatına ait şu bilgilere yer verilir:

---

8 Canım, Rıdvan Latîfî Tezkiretü'ş-şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ İnceleme-Metin, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 225, Ankara, 2000, s. 337-338.

9 İsen, Mustafa, Künhü'l-Ahbar, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2, Ankara 1994, s. 111-114.

10 Kınalızade Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-Şuara c. I, Haz. İbrahim Kutluk, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: XVIII., Ankara, 1989, s. 529.

11 Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., s. 96.

12 Yücel, Hasan Ali, Bir Tıp Hekimi ve Tıbba Dair Bir Manzum Eseri, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 4.

13 TİMURTAŞ, Faruk Kadri, Şeyhi Hayatı ve Eserleri Eserlerinden Seçmeler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968, s. 96-97.

14 NT, 122a/044.

Görüp her fenni bir miḳdār ey cān

Anı itdükçe ṭāḳat ḳıldum iz'ān

"Ey can, her fenne ait bilgileri bir miktar görüp onu anladıkça ilmim kuvvetlendi."

Bi-ḥamdi'llāh ki ḳıldum anı taḥṣīl

Egerçi cümle olmadıysa tekmīl

"Her ne kadar ilmim kemale ulaşmadıysa da Allah'a hamd olsun (bana sunulan) ilmi tahsil ettim."

Oḳıdum ḥikmet-ile 'ilm-i ṭıbbı

Anuñ da cüz'ī malūm oldı lübbi"

"Tıp ilmiyle hikmeti okudum, (ancak bana) bu ilmin özünün bir kısmı malum oldu."

Bu dizelerdeki bilgiler ışığında şairin mahlasının *Şeyhî* olduğunu, tıp ilmini tahsil ettiğini, tahsili sırasında hikmet ilmini de okuduğunu, hem tıpta hem de hikmette söz sahibi olduğunu öğreniyoruz. Bu bağlamda eserin Şeyhî mahlasında, hikmet sahibi bir hekim ve şair kişiye ait olduğu görülür.

Latifi tezkiresindeki: "...bi'l-cümle bir hekîm-i hikmetdân ve şifâ-bahş-ı derd-mendân idi ki yümn-i kademinden sakâmeti-i sakîm sıhhata ve 'illete alil âfiyete mütebeddil olurdı ve şâfın getürenler fi'l-hâl şifâ bulurdı ve'l-hasıl kemâl-i hazâkatla devrün Bukratı ve dehrün Sokratı idi. A'ni zamâne hekimlerinden şol tabîb-i merdûm-firîb degül idi ki ögülürse hekim ola ve şerbetin içenler âb-ı hayâtdan el yuya ve sehv-i secde lâzım gelmedin yüz yire koya"[15] ifadesi, eserde verilen bilgilerve bunlara ilaveteneserin sade, yalın, açık ve anlaşılır bir dille kaleme alınması, XIV.-XV. yüzyıllarda sıkça kullanılan *-aruḳ durur* "zayıftır" (NT, 123b/078), *bay* "zengin, müstağni" (NT, 120b/011), *bular* "bunlar" (NT, 121b/023), *göyündür-* "yakmak" (NT, 132a/192), *ĥoşraḳ* "iyice, daha iyi" (NT, 123b/074), *ıssı* "sıcak" (NT, 123b/075), *issi* "sahip, malik" (NT, 124b/088), *ḳatı* "çok, çok fazla, pek" (NT, 125b/101), *öyken* "akciğer" (NT, 132a/197), *semird-* "semirtmek, şişmanlatmak" (NT, 128b/131), *šutmac aşı* "yoğurtlu erişte çorbası" (NT, 128b/140), *šaşra ŝal-* "açığa vurmak, izhar etmek" (NT, 122b/54), *yürek oynama-* "kalbi çarpmak" (NT, 123b/076), *ur-* "vurmak" (NT, 121a/020) gibi- sözcüklerin kullanılması, yine bu yüzyılların dil özelliklerini yansıtması, *Nazm-ı Tebâyi*'nin Yusuf Sinan'a ait olduğunu düşündürmektedir.

İslam-Türk tıbbı içinde en çok bilgi verilen ve hakkında en çok eser yazılan disiplin "göz" bölümüdür. XIV-XV. yüzyıl Türkçe tıp yazmalarından birçoğu ya kitap içinde bir bölüm veya müstakil bir kitap halinde kaleme alınmıştır. Buna göre Şeyhî'nin göz hastalıklarında ihtisas sahibi olduğu halde *Nazm-ı Tebâyi*'de göz sağlığı ile ilgili herhangi bir mevzuya temas etmemesi; hekimbaşı unvanı alacak derecede tıp ilmine dair güçlü bilgilere sahip olmasına rağmen *Müntahâb-ı Şifâ* (Celalüddin Hızır), *Yâdigâr* (İbni Şerif), *Kemâliyye, Kitâbü'l-Müntehâb fî't-Tıb* (Abdülvehhab bin Yusuf İbni Ahmed el-Mârdânî), *Kitâbü'l-Mühimmât, Müfîd* (Muhyiddin Mehî), *Hulâsatu't-Tıbb* (Hekim Hayreddin) gibi dönemin diğer tıp metinleriyle gerek sağlık bilgisi gerek tıp tabirleri bakımından yarışacak bir eseryazabileceği halde *Nazm-ı Tebâyi* gibi içerik bakımından diğerlerinden farklılık gösteren bir eseri kaleme alamayacağı düşüncesi bu eserin ona ait olma ihtimalini de zayıflatmaktadır.

[15] Canım, Rıdvan, Latîfî Tezkiretü'ş-şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ İnceleme-Metin, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 225, Ankara, 2000, s. 337-338.

Her iki tezin güçlü olması, *Nazm-ı Tebâyi*'nin müellifi hakkında kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla mevcut eserin Şeyhî'ye ait olup olmadığı bahsine başka bir bildiri konusu olabileceği düşüncesiyle çok değinilmeyip kısaca temas edilecektir.

Eserin Nüshaları

Eserin bilinen üçnüshası vardır. Birisi İsmail Saib'in kitapları arasında, diğer ikisi İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir. Bu nüshalardan sadece ikisine ulaşılabilmiştir. İsmail Saib nüshası bulunamamıştır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 1174 numarada kayıtlı nüsha

Eser, *Mecmuatü'r-Resâil'*in 120b-134b yaprakları arasında yer almaktadır. *İbni Kemal'in Hadîs-i Erbain*'in bulunduğu yerden itibaren der-kenar olarak yazılmış başlıklarda kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Başı:

der tevḥīd-i bārī 'azze ismuhū

eyā derd ehlinüñ şāfī ṭabībi

veyā müşfiḳ olan merd-i ġarībi

Sonu:

lāyıḳ bu kim kelāmı o deryā-yı ḥikmetüñ

mengüş-ı güş-ı şāh olacaḳdur şāhvār

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 3021numarada kayıtlı nüsha

Eser, mecmuanın 206b-219b yaprakları arasındadır. Der-kenar olarak okunaksız ve harekesiz bir nesihle yazılmıştır. Başlıklarda kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Başı:

bā ismuhū eş-şāfī

eyā derd ehlinüñ şāfī ṭabībi

veyā müşfiḳ olan merd-i ġarībi

Sonu:

lāyıḳ bu kim kelāmı o deryā-yı ḥikmetüñ

mengüş-ı güş-ı şāh olacaḳdur şāhvār

Eserin Muhtevası

XIV.-XV. yüzyıl Anadolu sahasında tıbbî gelişmeleri anlamak için bu dönemin tıp anlayışını bilmeye ihtiyaç vardır. Tıp ilmini tahsil eden tanınmış hekimler tarafından bu anlayış şöyle ifade edilir: "Doğada her şey dengededir. Bir maddenin "çok az" veya "çok fazla" olması bu dengenin bozulmasına yol açar. Hastalıkların sebebi de işte bu dengesizliktir. Dengesizliğe uğrayabilecek gerçek vücut ögeleri (ahlât-ı erbaa)"dört karışım" olarak adlandırılır. Bunlar "kan, balgam, sarı safra, sevda (kara safra)'dır. Normal bir vücutta bu sıvılar düzenli bir biçimde karışmıştır. Eğer bunların karışımında bir düzensizlik olursa hastalık ortaya çıkar."[16]

Müellif, bu anlayış çerçevesinde *Nazm-ı Tebâyi*'de hastalıklara karşı ahenkli ve nizamlı diye nitelendirdiği cevher bilgiler verir; tıbbî görüş ve ilaç önerilerinde bulunur. Bunlar, insan tabiatına, yiyeceklerin, içeceklerin, giyeceklerin, kokuların hatta mevsimlerin vasıflarına ve bunların hangi hastalıkları tedavi ettiğine ilişkin bilgilerdir. Verilen bilgiler, Klasik Türk Edebiyatı'nın şiir geleneğine uygun olarak nazmedilmiştir.

Müellifin eserin muhtevası ile ilgili ifadelerini şu dizelerde görmek mümkündür:

Kütübde her ne nefʿ ü żarr ki gördüm

Anı derc eyledüm naẓma getürdüm

Didüm her şey içün bir ḳıṭaʿ-i ḫūb

Dürr-i nāsufte gibi oldı merġūb

Didüm evvel ṭabīʿat ile nefʿin

İkincide mażarrat ile defʿin[17]

Nazm-ı Tebâyi, on bir beyitlik bir münacaatla başlar:

Eyā derd ehlinüñ şāfī ṭabībi

Veyā müşfiḳ olan merd-ı ġarībi

Naṣībi cümlenüñ senden ḥabībā

Ḳamu derde devā senden ṭabībā[18]

Münacaattan sonra "der naʿt-ı nebí 'aleyhi's-selām" başlığı altında Hz. Muhammed'in övüldüğü 6 beyitlik bölüm gelir:

Ṭabīb olan ḳamu renc günāha

Ḥabīb-i ḫāṣ olan ol pādişāha

16 Türkmen, a.g.e., s. 22.
17 NT, 122b/051-053.
18 NT, 120b/001-002.

Didi ʻilmi-y-ile ol el-ʻilmü ʻilmān

Beden ʻilmidür evvel ṣümme edyān[19]

Hz. Muhammed'in övüldügü bölümden sonra "der medḥ-i çār-ı yār-ı güzīn" başlığı altında dört halifenin ve Hz. Peygamber'in torunları ile ilgili naatlar gelir:

Ebū Bekr ol durur dīn içre ṣıddīḳ

Ol itdi ibtidāyi anı taṣdīḳ

ʻÖmer'dür ʻadl ü dād issi vü fārūḳ

Ḳaçar İblīs andan sūḳ-ber-sūḳ

Ḥayā issi birisi daḫı ʻOṯmān

Yüzinden berḳ ururdı nūr-ı īmān

Biri ol ṣīr-i Yezdān yaʻnī Ḥayder

Odur ceng ü veġāda merd-i ṣaff-der

Ḥüseyn-ile Ḥasan şāh-ı şehīdān

O nūreyn-i ḥabīb-i ḫāṣ-ı raḥmān[20]

Naat kısmından sonra "der medġ-i pādişāh-ı islām**"** başlığı altında eserini takdim ettiği "Sultan Murad Han"a övgülerde bulunur:

Bu ʻaṣruñ pādişāh hem vakārı

Bu devrüñ dāver dārā tebārı

Ne tāc u taḫt-ı sultān-ı selāṭīn

Süleymān u İskender şāh-ı āyīn

Civān-merd ü ʻaṭā-baḫş u süḫāndān

Şehin-şāh-ı cihān sulṭān Murād Ḫān[21]

[19] NT, 121a/012-013.
[20] NT, 121a/018-122.
[21] NT, 121b/029-031.

Dönemin padişahını övgünün sonunda müellif eseri niçinkaleme aldığını söyler:

Olan bu gevher-i menşūr-ı nāẓım

Bu evrāḳa olan naẓm üzre rāḳım

‘İbādu’llāh içinde ‘abd-i aḥḳar

Ki ya‘nī dā‘ī Şeyḫī-i kemter

Görüp her fenni bir miḳdār ey cān

Anı itdükçe ṭāḳat ḳıldum iz‘ān

Bi-ḥamdi’llāh ki ḳıldum anı taḥṣīl

Egerçi cümle olmadıysa tekmīl

Oḳıdum ḥikmet-ile ‘ilm-i ṭıbbı

Anuñ da cüz’ī malūm oldı lübbi[22]

“Sebeb-i telif” kısmında esere verilen ad da zikredilir:

Getürdüm nice ebyāt u meṭāli‘

Oḳıdum nāmını Naẓm-ı Ṭebāyi[23]

Bu beyite müteakiben müellif eseri nasıl yazdığını dile getirir:

Kütübde her ne nef‘ ü żarr ki gördüm

Anı derc eyledüm naẓma getürdüm

Didüm her şey içün bir ḳıṭa‘-i ḫūb

Dürr-i nāsufte gibi oldı merġūb

[22] NT, 122a/043-047.
[23] NT, 122b/050.

Didüm evvel ṭabī'at ile nef'in

İkincide mażarrat ile def'in

Çü baḥr-ı 'ilm ü ḥikmet içre ṭaldum

Bulup güherlerini ṭaşra ṣaldum

Getürdüm zübdesini şehryāre

Niṣār itdüm şeh-i 'ālī tebāre[24]

Eserde "sebeb-i telîf" bölümünden sonra diğer bölümlere geçilir. Diğer bölümler; içecekler, yiyecekler, yemişler, sebzeler, hububatlar, tatlılar, peynirler, yoğurtlar, kokular, hava ve mevsimler, giyecekler olmak üzere on bir fasıldan oluşur.

Her fasılda adı geçen nesnenin faydası, tabiatıyla birlikte hangi hastalığı tedavi ettiği anlatılır. Söz gelişi; içeceklerden çeşme suyunun, yiyeceklerden koyun etinin, yemişlerden iğdenin, sebzelerden patlıcanın, hububatlardan mercimeğin, tatlılardan kadayıfın, peynirlerden kuru peynirin, yoğurtlardan ekşi yoğurdun, kokulardan misk kokusunun, mevsimlerden baharın, giyeceklerden samur kürkün yer verildiği kıt'alar şöyledir:

ĀB-I ÇEŞME

Ṣu çeşme ṣuyı ṣovuḳdur ve yaşdur

Ciger germine oldı fā'ide-mend

Żarardur līk endām-ıża'fına ol

İder ıṣlāḥ anı şerbet ile ḳand[25]

ḲOYUN ETİ

Ḳoyunun laḥmı ṭab'ı ıssı ve yaşdur

Ḳurı olan mizāca nef'ī vardur

Velīkin mi'de şūrına żarardur

Ṣumāḳ-ıla yenürse bī-żarardur[26]

[24] NT, 122b/051-055.
[25] NT, 123a/071.
[26] NT, 125b/104.

BĀDİNCĀN

Bādincān ḳalyesi ḳurı ve ıssı
Getürür ġāyet-ile iştehāyı
Velīkin südevī emrāża kemdür
Virür sirkeyle ṣu añа şifāyı[27]

MERCİMEK

Ḳurıdur mu'tedildür mercimek de
Virür bu mi'deye ḳuvvet ḳavīdür
Ḫalel virür ger olsa māliḫulyā
Anı ıṣlāḥ ider ekl-i çögendür[28]

İGDE

Ṣovuḳdur hem ḳurıdur ṭab'-ı igde
İder bu menī-i mestānegāhı
Velīkin mi'deye virür büyūset
Eger sükkerle yirse yoḳ ziyānı[29]

ḲAṬAYIF

Daḫı ṭab'-ı ḳaṭā'if ıssıdur bil
Bu nāfi' mi'de vü öykenlere hem
Velīkin ḳaynadur dā'im dimāġı
Yeye ekşi enārı bile her dem[30]

TĀZE PEYNİR

Daḫı bu tāze peynir yaş u ṣovuḳ
Semirdür ol beden ki ola lāġar
Żarar virürse renc-i süddeye ol
'Asel ile yiyeler ola ḫoşter[31]

[27] NT, 128b/139.
[28] NT, 131b/187.
[29] NT, 131a/180.
[30] NT, 132a/197.
[31] NT, 132b/199.

EKŞİ YOGURT

Daḫı ekşi yogurt ṣovuḳ ve yaşdur
Semirdür bu teni lāġar olanı
Velī virür żarar diş köklerine
İder bu bal ṣuyı ıṣlāḥ anı[32]

BŪY-I MİSK

Ḳurıdur ıssıdur misküñ ḳoḫusı
İder ḳoḫusı göz nūruñ ziyāde
Ḳurıdur līk ol ıssı dimāġa
Virür ḳoḫusı kāfūruñ ifāde[33]

SEMMŪR KÜRK

Ḳurıdur ıssıdur semmūr kürki
Ḥannāḳa rencin bu Ḫoş ider def'
Velī virür mizāca bu ḳuṣūrı
Ḥarīr altına giyseler virür nef'[34]

FAṢL-I BAHĀR

Hevāsı nev-bahāruñ ıssı ve yaş
Bu faṣluñ cümleye yarar hevāsı
Mużırrdur ṣafravī olan mizāca
Müleyyen şerbet iledür devāsı[35]

Fasıllardan sonra "li müellife" ve "velehu eyzān" başlıkları altında hateme bölümü gelir:

Lİ MÜELLİFE

Mariż-i teşne dil āb-ı ḥayāt bulmaz ise
Bu naẓm-ı dil-şiken ü ābdār kāfīdür
'Alīl-i sā'ile dādü'ş-şifā-yı 'ālemde
Şifā-yı ṣadr olacaḳ bir cevāb-ı sāfīdür[36]

32 NT, 132b/202.
33 NT, 133a/210.
34 NT, 134a/222.
35 NT, 133b/213.
36 NT, 134a/224.

VELEHU EYZĀN

Ṣad āferīn o ṭab‘-ı süḫen āferine kem

Kem ḳatre baḥr-ı ‘ilmine naẓm ābdār

Lāyıḳ bu kim kelāmı o deryā-yı ḥikmetüñ

Mengüş-ı güş-ı şāh olacaḳdur şāhvār[37]

Eserin muhtevasından hareketle tespit edilen verilere istinaden*Nazm-ı Tebâyi*'ninmünacaat (11 beyit), naat (6 beyit), dört halifeye övgü (11 beyit), dönemin padişahına övgü (14 beyit), eserin telif sebebi (28 beyit) diğer bölümler ve hateme olmak üzere yedi bölümden oluştuğu görülür. On bir fasıldan müteşekkil olan diğer bölümler, içecekler(29 bölüm), yiyecekler(41 bölüm), yemişler(25 bölüm), sebzeler(17 bölüm), hububatlar(6 bölüm), tatlılar(9 bölüm), peynirler(2 bölüm), yoğurtlar(2 bölüm), kokular(9 bölüm), hava ve mevsimler(5 bölüm), giyecekler(2 bölüm) şeklinde on bir fasıldan müteşekkil sınıflandırabilir. Fasıllardan sonra hateme (2 kıt'a) kısmı gelir. Müellif, bu bölümde kaleme aldığı eser hakkında düşüncelerini ifade eder.

Eserdeki bölümlerin tasnifi şu şekildedir:

1. Der tevḥīd-i Bārī ‘azze ismuhu “Bir olan ulu Allah'a övgü (120b/001-121a/011)

2. Der na‘t-ı Nebī ‘aleyhi's-selām “Hazret-i Peygamber'e övgü” (121a/012-121a/011)

3. Der medḥ-i çār-ı yār-ı güzīn “Dört büyük halifeye övgü” (121a/018-121b/028)

4. Der medḥ-i pādişāh-ı İslām “İslam padişahına övgü” (121b/029-122a/042)

5. Sebeb-i telīf (122b/043-123a/070)

6. Diğer Bölümler: (123a/071-135a/223)

Diğer bölümler, kendi arasında şu fasıllara ayrılır:

İçecekler: Āb-ı çeşme, Āb-ı bārān, Buzlu ŝu, Ḳar, Mā-i ġārr, Bíd-i meşk, ‘Araḳ-ı kāsní, ‘Araḳ-ı gavízbān, Ĥurmā şarabı, Šatlu enār şarabı, Ekşi enār şarābı, Šatlu elma şarābı, Ekşi elma şarābı, Emrūd şarābı, Ayva şarābı, Turunc şarābı, Limon şarābı, Bal şerbeti, Şarāb-ı nilüfer, Sikencebín, Gülbāşeker, Güllāb, Sirke, Ḳoruḳ ŝuyı, Ḳımız, Ḳozyaġı, Bādām Yaġı, Dühn-i Simsim, Zeyt yaġı (123a/071-124b/099).

Yiyecekler: Poġaça etmegi, Ḳaḳ, Pirinc etmegi, Senbūse, Ḳoyun eti, Keçi eti, Ŝıġır eti, At eti, Buzaġı eti, Deve eti, Āhū eti, Šavşan eti, Gūr yaban eşegi eti, Ḳurı et, Püryān, Kebāb, Ḳoyun başı, Ḳoyun beynisi, Ḳoyun gözi, Šalaḳ, İç ve ḳuyruḳ yaġı, Ḳoyun paçası, Püryān-ı mürġān, Beslenmiş ḳuş eti, Šavuḳ eti, Ĥoros eti, Serçe eti, Ördek yaġı, Keklik ve derāc, Süglün ve çil, Šurna eti, Büyük balıḳ eti, Ĥurde balıḳ eti, Šuzlu balıḳ, Heríse, Sumāḳ, Ḳoruḳ aşı, Bozca aşı, Ġavuç ḳalyesi, Bādincān, Börek šutmac aşı (125b/100- 129b/141).

Yemişler: Tāze incír, Ḳurı incír, Engūr, Šatlu enār, Ekşi enār, Šatlu elma, Síb-i ekşi, Tāze Ĥurmā, Emrūd, Şeftālū, Sefercel, Nārenc, Limon, Zerdālu, Aḳ šut, Siyeh šut, Ḳavun, Ḳarpuz, Turınc ve

[37] NT, 134a/225.

şaĥtiyār (129b/142-131a/160), Cevz-i rūmí, Hindí, Fıstıķ, İgde, 'Unnāb (132a/177-132a/181), muyuz (132b/183).

Sebzeler: Ķabaķ, Ġavuc, Şalġam, Çökündür, Šurb, Laġana, Bādincān, Ŝarımsaķ, Ŝoġan, Marul, Kerefis, Ķāsní, Isfanāĥ, Šuraķ otı, Tarĥūn, Na'nā (131a/161-132a/176), pırasa (132b/182).

Hububatlar: Pirinc, noĥūd, burcaķ, mercimek, baķla, bögrülce (132b/184-132b/189).

Tatlılar: Bal, Şeker ve ķand, Nebāt şekeri, Bal ġelvāsı, Ġelvā-yı şeker, Bekmez ġelvāsı, Pālūde, Ķašayıf, Rişte (133a/190-133b/198).

Peynirler: Tāze peynir, Ķurı peynir (133b/199-133b/200).

Yoğurtlar: Süzme yoġurt, Ekşi yoğurt(133b/201-133b/202).

Kokular: Berri benefşe ķoĥusı, Nergis ķoġusı, Ķırmızı gül ķoĥusı, Süsen ķoĥusı, Ŝandal, Būy-ı 'ūd, Būy-ı kâfur, Būy-ı misk, Būy-ı 'anber (133b/203-134a/211).

Hava ve Mevsimler: Hevā-yı ġammām, Faŝl-ı bahār, Faŝl-ı yaz, Faŝl-ı güz, Faŝl-ı ķış (134a/212-134b/216).

Giyecekler: İbrîşim, Bez ķaftān, Ketān, İpek cāme, Serāser cāme, Semmūr kürk, Ķāķum ve sincāb (134b/217-135a/223).

7. Hateme

Li Müellife "Yazar için" (135a/224)

Velehu Eyzān "Yine bunun gibi" (135a/225).

Eserin Dil Özellikleri

Eski Türkiye Türkçesi dönemi eserlerinde düzenli bir imladan söz etmek mümkün değildir. Bu dönemde yazılan eserlerin imlası genelde tutarsız ve düzensizdir. Dönem ürünlerinde eski Türkçe imla geleneğinden gelen hem Uygur ve hem de Arap-Fars imla geleneklerini görmek mümkündür. Ayrıca müstensihlerin imla konusunda gerekli hassasiyeti göstermedikleri de bilinmektedir.[38]*Nazm-ı Tebâyi'*de Arapça ve Farsça sözcükler ağırlıklı olarak kullanılmasına rağmen dili yalın ve anlaşılır özelliktedir.

Eser, okunaklı ancak harekesiz nesihle yazılmıştır. Dolayısıyla Eski Türkiye Türkçesinin imla ve dil bilgisi özeliklerini yansıtması bakımından Sabuncuoğlu Şerefeddin'in *Cerrâhiyetü'l-Hâniyye*'si, Hacı Paşa'nın *Teshil*'i, Hekim Bereket'in *Tuhfe-i Mübârizî*'si ya da Ahmedi Dâî'nin *Tıbb-ı Nebevî*'si gibi dönemin diğer tıp metinleri kadar önem taşımaz.

Eserin dil özellikleri, ses ve şekil bilgisi açısından incelendiğinde Eski Türkiye Türkçesi devresine ait şu özellikler görülür:

1. Ünsüz değişmelerini yansıtan çok az örneğe rastlanmıştır: /g/-/ğ/ - /v/ değişmesi *ŝovuķ* (NT, 124b/087); /ķ/ - /ĥ/ değişmesi *ķoĥa* (NT, 133a/205), *ķoĥusı* (NT, 132b/204); /p/ - /b/ değişmesi her iki şekilde de görülmektedir: *bişmiş* (NT, 125b/101), *pişürmek* (126b/119); /š/ - /d/ değişmesi genellikle ön seste /š/ sesi korunmuştur: šalaķ (NT, 126b/119), *ķara šut* (NT, 129b/157), šağıdur (NT, 130b/166), *šaldum* (NT, 122b/054).

[38] Şahin, Hatice, Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s.33.

2. Ünlü değişmelerinde e/i ses değişiminin *ir-*, *it-*, *vir-* ve *yi-* fiillerinde /i/ ünlüsünden yana yaygın olarak kullanıldığı görülür: *gice* (NT, 124b/090), *irişdi* (NT, 123a/069), *it-* (NT, 123b/075), *itdükçe* (NT, 122a/045), *virse* (NT, 124b/090), *yiyeler* (NT, 122a/059).

3**.** Kelimelerin bazılarında ilk şekilleri yuvarlak olduğu halde son ekler düz olarak kalmıştır: *oḳı* (NT, 122a/047), *ḳurıdur* (NT, 124a/084).

4**.** Eserde, düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozan kelime kullanılmamıştır. Birkaç ekte bu uyumun bozulduğu ve yuvarlaklaşmaya doğru gidildiği saptanmıştır: ur-/ür- geniş zaman eki*alur* (NT, 120b/004), *ḳılur* (NT, 124b/087), *virür* (NT, 129a/134), *gelür* (NT, 134b/216); -lu/-lü isimden isim yapma eki *šatlu* (NT, 123b/079); -up/üp zarf-fiil eki *alup* (NT, 122b/048), *ḳaynadup* (NT, 132a/177), *idüp* (NT, 132b/183), *bilüp* (NT, 122b/058); -duḳ/-dük sıfat-fiil eki *çalındukça* (NT, 122a/037).

5. Eklerin bazılarında daima düz ünlü tercih edilmiştir: Görülen geçmiş zamanın teklik üçüncü şahsı daima düz ünlü ile kullanılmıştır: teklik üçüncü şahıs iyelik eki *kürki* (NT, 134a/222), *ŝınuġına* (NT, 127a/121), *ḳoĥusı* (NT, 132b/204); *döndi* (NT, 120b/006), *ḳılurdı* (NT, 121a/014), *oldı* (NT, 133a/208), *ururdı* (NT, 121a/020); -lıḳisimden isim yapma eki*ŝususzlıġı* (NT, 130a/161), *ŝusızlıḳ* (NT, 127b/131), *sulšānlıġını* (122a/042). Bu ekin sadece bir örnekte yuvarlak ünlülü şekli kullanılmıştır: *ḳurılugı* (NT, 123b/078).

6. İlgi hali +(n)Uñ eki dışında +(n)Un kullanımı da yaygındır: *ḳoyunun* (NT, 125b/104), *sumāḳun* (NT, 128a/135), *šalaġın* (NT, 126a/108).

7. Yükleme hali eki, teklik üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra (n) şeklinde kullanmıştır: *baş aġrısın* (NT, 133a/206), *ġarāretin* (NT, 130a/160), *ḳanın* (NT, 126a/109), *ḳuvvetin* (NT, 126a/108).

8. Bildirme eki *-dur* karışık olarak kullanılmıştır. Metinde hem *-dur/-dür* hem de *durur* şekline rastlanır: *çoḳdur* (NT, 123b/078), *yoḳdur* (NT, 124a/084), *ŝovuḳdur* (NT, 124a/085); *kem durur* (NT, 124b/087), *yoḳ durur* (NT, 123b/076).

9. İşaret sıfatı olarak ol ve o karışık olarak kullanılmıştır: *ol (balgam)*(NT, 125a/094), *ol (mi'deden)* (NT, 125a/096), *ol (yürekden)* (NT, 124b/087); *o (sirkenüñ)* (NT, 125a/099), *o (ekşi şurba)* (NT, 127a/124), *o (sā'at)* (NT, 129a/146).

Eserin Söz Varlığı

Eserin söz varlığında günümüz yazı dilinde kullanılmayan Eski Türkiye Türkçesine ait pek çok kelime bulunmaktadır: *aruḳ* "zayıf" (NT, 123b/078), *bay* "zengin" (NT, 120b/011), *Çalab* (NT, 133a/207), *bular* "bunlar" (NT, 121b/023), *etmeg* "ekmek" (NT, 125b/100), *göyün* "yanmak" (NT, 132a/192), *ĥoşraḳ*"iyi, daha iyi" (NT, 123b/074), *ıssı* "sıcak" (NT, 124b/088), *ḳoĥ-* (NT, 133a/205), *ḳarındaş* "kardeş" (NT, 131b/185), *öyken* "akciğer" (NT, 132a/ 196), *semird-* "şişmanlatmak" (NT, 127b/131), *ŝınuġ* " kırık" (NT, 127a/120), *šutġun* "tutuk, tutulmuş" (NT, 129a/146), yaĥşi "iyi, güzel" (NT, 128b/151).

Eserde, Türkçe kelimelerin yanı sıra Arapça Farsça kelime ve unsurlara rastlanır. Bunlar, aynı dönemdeki diğer eserlere kıyasla çok büyük bir farklılık göstermez. Günümüzde ölçünlü dilde bu kelimelerden bazılarının kullanıldığı görülür. Bunlardan bazıları şunlardır:

Arapça kökenli kelimeler: *'adū* "düşman" (NT; 122a/036), *dimāġ*"akıl" (NT, 124a/085), *eşyā*"eşya" (NT, 123a/068), *ġıdā*"gıda" (NT, 125a/098),*ĥarāc* "gayrimüslümlerden alınan vergi" (NT, 121b/033),*ġayāt*"hayat" (NT, 120b/004), *ġikmet*"hikmet" (NT, 121b/024), *kemākān*"eskiden olduğu gibi" (NT, 124b/091), *ḳudret* "kudret" (NT, 123a/067), *ḳuvvet* "kuvvet" (NT, 120b/007), *mi'de* "mide"

(NT, 129a/138), *muġarrik* "hareket ettiren, kışkırtan" (NT, 125a/095), *naŝíb* "nasip" (NT, 120b/002), *ŝafrā* "safra" (NT, 124a/80), *ŝıddíḳ* "Hz. Ebu Bekir'in lakabı" (NT, 121a/018), *šabíb* "tabip" (NT, 120b/001), *taŝarruf* "tasarruf" (NT, 123a/067), *żarar* "zarar" (NT, 122b/057), *zükkām* "nezle" (NT, 131b/185) gibi.

Farsça kökenli kelimeler: *bāc* "gayrimüslümlerden alınan vergi" (NT, 121b/033),*cān* "can" (NT, 120b/003), *civan-merd* "yiğit" (NT, 121b/031), *dāver-dār* "adilet sahibi padişah" (NT, 121b/029), *dem* "nefes" (NT, 121a/015), *derd* "dert" (NT, 120b/001), *devā* "deva" (NT, 120b/002), *hergiz* "daim" (NT, 121b/027), *heríse* "keşkek" (NT, 127b/128), *ispenç* "gayrimüslümlerden alınan vergi" (NT, 121b/033), *pādişāh* "padişah" (NT, 121b/029), *perhíz* "diyet" (NT; 121b/027), síne "göğüs" (NT, 125a/094), *sulšān* "hükümdar" (NT, 121b/031), *şikem* "işkembe" (NT, 132a/181) gibi.

*Nazm-ı Tebâyi'*de saptanan Arapça ve Farsça unsurların çoğu, *'araḳ-ı gavízbān* "sığırdili suyu" (NT, 123b/077), *'araḳ-ı kāsní* "kaşni suyu" (NT, 123b/077), *def'-i ġarāret* "ateşin dürülmesi" (NT, 124b/087), def'-i ishāl "ishalin kesilmesi" (NT, 124b/090), *derd-i güneh* "cefa derdi" (NT, 121b/026), *derd-i ser* "baş ağrısı" (NT, 125a/099),*ferr ü ḳuvvet* "güç, kuvvet" (NT, 122a/036), *ġabíb-i ĥāŝ* "en iyi dostlar" (NT, 121a/012), *ġannāḳarenci* "boğucu ağrı" (NT, 134a/222), *müfsid-i süsti-i mi'de* "mide tembelliği kışkırtıcı" (NT, 125a/098), *renc-i laḳve*"ağız felci ağrıları" (NT, 126a/110), *renc-i südde* "kuluç" (NT, 133b/199), *şāh-ı şehídān* "şehitlerin şahı" (NT, 121a/022), *şifā-i ĥastegān* "hastaların şifası" (NT, 121b/028),gibi hastalık ve hastalığın tedavisi için kullanılan kelimeler, *dühn-i bādām* "bademyağı" (NT, 125a/097), revġan-ı zeyt "zeytinyağı" (NT, 125a/099), *tuġm-ı reyġān* "reyhan tohumu" (NT, 124b/091), gibi hastalığın tedavisi için kullanılan ilaçlar, *ġabíb-i Muŝšafā*"Hz. Muhammed" (NT, 120b/011),*naŝrunminallāh* "yardım Allah'tandır" (NT, 122a/038), *nūr-ı ímān* "iman nuru" (NT, 121a/020),*şír-i Yezdān* "Hz. Ali" (NT, 120a/021) gibidinî terimlerden oluşan kelimeler ya da *ceng ü veġā* "savaş" (NT, 121a/021), *merd-i ŝaff-der* "safları yaran mert" (NT, 121a/021), nefír ü kūs "boynuz boru ve davul" (NT, 122a/037) gibi savaşla ilgili kelimeler, *ĥarāc u bāc u ispenç* "vergi" (NT, 121b/033*), 'adl ü dād* "adalet" (NT, 121a/019), *şeh-i ŝāġib-ḳırān-ı heftkişver* "yedi iklimin sultanı" (NT,121b/031), *tāc u taġt-ı sultān-ı selāšín* "sultanlar sultanının taç ve tahtı" (NT, 121b/030) gibi yönetimle ilgili kelimeler kullanılmıştır.

Eserin söz varlığı, fiillerden ziyade isimler bakımından oldukça zengindir. *Nazm-ı Tebâyi'*deotuz bir içecek, dokuz yağ, kırk bir yiyecek, yirmi sekiz yemiş, yirmi dört sebze ve hububat, dokuz tatlı, iki peynir, iki yoğurt, dokuz koku, beş hava ve mevsim, yedi giyecek ismi olmak üzere yüz elli altı isim, hastalıkların tedavisindeki etkisi ve taşıdıkları vasıflar dikkate alınarak kullanılmıştır. Metinde elli üç hastalık ismi geçmektedir.

Sonuç

Bütün toplumlarda olduğu gibi tıp biliminin önemi Türkler arasında da kavranmış ve bu konuda değerli eserler yazılmıştır. Bu tür eserler sadece dil çalışmaları için değil tıp, eczacılık, botanik, tıp tarihi, halk hekimliği çalışmaları için de önemli birer kaynaktır. Müellifi konusunda kesin bir yargıya ulaşamadığımız *Nazm-ı Tebâyide* bu eserlerden sadece biridir.

Eski tıpta tedaviler çoğunlukla bitkisel kaynaklı müfred ilaçlarla yapıldığı için o çağlarda yaşamış hekimler de, bu ilaçlar üzerine yapılan çalışmaları takip etmiş ve onlardan yararlanmıştır. Bu hususta *Nazm-ı Tebâyi,* ister Şeyhî tarafından kaleme alınmış olsun ister olmasın Türk dili ve edebiyatı açısından önemli bir tıp metnidir.

Eserin önemini, müellif açısından işaret ettiğimizde iki faklı durumla karşılaşırız. Biri, *Osmanlı Müellifleri*[39]adlı eserdediğeri *Bir Türk Hekimi ve Tıbba Dair Manzum Bir Eser*[40]başlıklı makalede verilen bilgilere istinaden eserin Şeyhî tarafından kaleme alındığı kabul edilirse *Nazm-ı Tebâyi* birkaç cihetten önem kazandığı görülür: "Birincisi edebiyat tarihimiz bakımındandır. Şeyhî, Divan edebiyatının birinci derecede kıymette ve ehemmiyette bir şairi olduğu için onun herhangi bir eserinin de mühim olması gerektir. Kaldı ki bu manzume didaktik nev'ide yazılmış basit ifadeli ve güzel denecek bir manzumedir. İkinci cihet; kullandığı dil olanXIV. ve XV. asır Türkçesidir. Eserde günümüzde kullanmadığımız bir kısım Türkçe kelime ve fiillere rast geliyoruz. Hatta Çağatay Türkçesinde bir tafdil şekli olan 'rak' edatına "hoşrak" tesadüf ediyoruz."[41]Diğeri, *Şeyhî Hayatı ve Eserleri* adlı esere istinaden *Nazm-ı Tebâyi'*nin Şeyhî'ye ait olmadığı kabul edilirse eser yazıldığı dönemin dil ve kültür özelliklerine ışık tutması, Türkçenin sözcük dağarcığını ortaya koyması, işlediği konu itibariyle tıbbî terimlere yer vermesi, bu terimlerin halk dilinde kullanılış şekillerini yansıtması, hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaç terkiplerindeki çeşitli bitki adlarının verilişi yönüyle Türk dili tarihi açısından önem taşır.

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
C.	cilt
Haz.	Hazırlayan
KM	Kenzü'l-Menâfi
s.	sayfa
Sa.	sayı
NT	Nazm-ı Tebâyi

KAYNAKLAR

Aksan, Doğan, Türkçenin Sözvarlığı, Engin Yayınevi, Ankara, 2006.

Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, C. I, Haz. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975.

Canım, Rıdvan, Latîfî Tezkiretü'ş-şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ İnceleme-Metin, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 225, Ankara, 2000, s. 337-338.

Derleme Sözlüğü, C. I-VI, TDK Yayınları, Ankara, 2009.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara, 2008.

Dilçin, Cem, Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

Doğan, Şaban, 15. Yüzyıla Ait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: Tercüme-i Akrabâdîn'in Istılah Lügatı, Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4 Summer 2009, s. 250-316.

Günhan, Ali, Şeyhî'nin Kenzül-Menafi Tıp Risalesi, Kütahya Belediyesi Kültür yayınları, Kütahya, 2011.

Gürlek, Mehmet, "Anadolu'sa Yazılmış İlk Türkçe Cerrahî Yazmalara Bir Örnek", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011, s. 1423-1434.

[39] Bursalı Mehmet Tâhir, a.g.e., s. 4-5.
[40] YÜCEL, a.g.e., s. 4
[41] YÜCEL, a.g.m., s. 5-6.

Güven, Meriç, "İslâmî Dönem İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontolojisi Açısından Görüngesel Perspektifi Bağlamda Değerlendirilmesi", Lokman Hekim Journal 2012, Sa. 2 (1), s. 1-10.

İsen, Mustafa, Künhü'l-Ahbar, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 2, Ankara 1994, s. 111-114.

Kınalızade Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-Şu'âra C. I, Haz. İbrahim Kutluk, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: XVIII., 1989, s. 529.

Kültüral, Zuhal, Koç Aylin, Ebu'l-Hikmet Ahmed Muhsin Meyvenâme, Palet Yayınları, Konya, 2011.

Şahin, Hatice, Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.

Tarama Sözlüğü, C. I-VI, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Timurtaş, Faruk Kadri, Şeyhî Hayatı ve Eserleri Eserlerinden Seçmeler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Türkmen, Seyfullah, Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, 2006.

Yücel, Hasan Ali, Bir Tıp Hekimi ve Tıbba Dair Bir Manzum Eseri, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

BELAGAT ve DİL BİLİMİ TERİMLERİ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA DENEMESİ

Yrd. Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ
Karadeniz Teknik Üniversitesi, bahadir.gunes@hotmail.com

ÖZET

Belagat, dili ve sözün kullanımını kurallara bağlama ihtiyacından doğmuş, en eski ve sürekli disiplinlerden biridir. Bilimsel bir disiplin olması yanında, estetik özelliklere de önem veren belagat, birincil malzemesinin dil olması nedeniyle dil bilimi ile ilişkilendirilebilir. Bu çalışmada dil bilimi ve belagatin örtüşme dereceleri, birbirini kapsayıp kapsayamayacakları ve belagatin üç temel alt bölümü olan *meani*, *beyan* ve *bedii*nin dil biliminin hangi alanlarına karşılık gelebileceği türünden sorulara, belagat terimlerine karşılık önerilen, dil biliminde kullanılan terimlerden hareketle cevap aranmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Belagat, meani, beyan, bedii, dil bilimi, anlam bilimi

ABSTRACT

Rhetoric, born from the need of connecting the use of language and words to the rules, is one of the oldest and constant disciplines. Besides being a scientific discipline, rhetoric giving importance to aesthetic features, can be associated with linguistics since the language is the primary material. In this study, considering the suggested linguistic terms corresponding to rhetoric, it is aimed to answer the questions; what the corresponding degree of linguistic and rhetoric is, whether they include each other, to which fields of linguistics the three main sub-sections, the meani, beyan and bedii of rhetoric correspond.

Key Words: Rhetoric, meani, beyan, bedii, linguistic, semantics

Giriş

Dil bilimi, dili veya dilleri en küçük biriminden en yetkin hâline kadar ele alarak birbirleriyle ilişkileri ekseninde incelemeyi esas alır. Böylece sözlü (konuşma) ve yazılı (metin) dile dair tespitlerde bulunur. Belagat ise sözün (konuşma) ve yazının (metin) iyi ve doğruluğuna ilişkin kurallar koyar. Dil bilimi diller üstü bir bilim alanı olarak kabul edilebilir. Belagat ise bir metinde dil malzemesinin kullanılma tarzını çeşitli bakımlardan inceleyen, olağan dil kullanımından ayrılarak güzel, doğru ve etkili konuşma ve yazmayı içeren bilimsel bir disiplindir. Bu iki disiplin, dil ve dilin birinci derece etki alanı olan konuşmayı esas almaları itibarıyla birleşmektedir.

Dil biliminin, edebiyatın ve buna bağlı olarak belagatin temel aracı olan dili ilmî açıdan ele alması, bu iki disiplini birleştiren bir başka özelliktir. Bu bağa bir başka açıdan değinen Aktaş'a göre, matematiksiz fen bilimleri olamayacağı gibi, dil bilimi olmadan da edebiyat olmaz[1]. Dil biliminin temel konusu "konuşma"dır[2]. Belagatin doğru, güzel, yerinde ve zamanında söylenen sözün bilimi olması da dil bilimsel boyutuna bir işarettir.

"Dil bilimci, belli bir kullanım alanı ve düzeyi için, belli bir dili veya dilleri inceler; bu dilin veya dillerin ifade inceliklerini belirlemeye çalışır; söz konusu dili veya dilleri gerektiğinde başka dillerle karşılaştırır; gerekiyorsa belli bir dilin ifade gücünü artırmanın yollarını göstermeye çalışır"[3]. Bu tanım-

---

1 Aktaş, Şerif, Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş, Birlik Yayınları, Ankara, 1984, s. 141.

2 Saussure, Ferdinand de, Genel Dilbilim Dersleri, (3. Baskı), (çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s. 56; Sönmez, Sevim, "Sözlü Dil/Yazılı Dil", Dilbilim Araştırmaları, Hitit Yayınları, s. 119, Ankara, 1990.

3 Gemalmaz, Efrasiyap, "Dil Bilimi ve Dil Bilgisi", Türkçenin Derin Yapısı, (Yay. hzl. Cengiz Alyılmaz - Osman Mert), Belen Yayıncılık, s. 53, Ankara, 2010.

lamadaki dil biliminin gerektiğinde dilin ifade gücünü artırma yollarını araştırması özelliği, belagatin alt disiplinleri -meani, beyan, bedii- vasıtasıyla ifade aracı olan sözü güzelleştirme ve ifadeyi kuvvetlendirme yollarını gösterme çabasını yansıtır.

Geçmişte belagat adı altında toplanan dil ve söz hünerleri, Batıda -Türkçede "söz bilimi"nin yanında belli bir kullanım alanı olan- *retorik* adı ile değerlendirilmektedir. Dil bilimi bu noktada evrensel niteliğiyle Doğuda "belagat", Batıda "retorik" ve günümüz Türkçe dil bilimi çalışmalarında "sözbilim" ve "söz sanatı" olarak adlandırılan disiplini kapsayıcı bir nitelik arz eder.

Dil bilimi alanında geçmişten günümüze gelinceye kadar kullanılan bazı terimler üzerinde aynı titizlikle durulduğu, görüş ayrılıklarının olmadığı söylenemez. Özellikle yeni gelişmekte olan alanlarda kaynak dilden yapılan çevirilerde üretilen terimlerin bir diğer kaynak dildeki terimleri tam olarak karşılayamadığı görülmektedir[4].

Türkçede belagat, daha köklü ve belirgin bir geçmişe sahiptir. Dil bilimi çalışmaları ise çoğu tercüme esasında olmak üzere yenidir. Bugün belagat ile sözbilim / retorik / dil bilimi çalışmalarında ele alınan konular denk görünse de aralarında yaklaşım farkları vardır. Bu farklar özellikle belagat terimlerinin karşılanmasında kendisini gösterir. Bu bağlamda Türkçenin terim meselesi de göz önüne alındığında iki alan birbirinden olduğundan çok ayrı görünebilmektedir.

Burada dil bilimi ve belagatin denklikleri, bu iki disiplinin birbirini kapsayıp kapsayamayacağı ve belagatin temel alt bölümleri *meani, beyan* ve *bedii*nin dil biliminin hangi kollarına karşılık gelebileceği veya yakınlaşacağı şeklindeki meselelere, belagat terimlerine karşılık önerilen ve dil biliminde kullanılan terimlerden yararlanarak cevap aranmaya çalışılmaktadır[5].

1. Meani / Anlam Bilimi-Anlambilim / Deyibilim / Sémantique

Meani, kelamın / sözün yerinde kullanılmasını, muhatap veya konuşanın durumuna uygun olarak ifade edilmesini sağlayan ve cümlenin dil kuralları çerçevesinde uğradığı değişikliklerden bahseden bir ilimdir[6].

Meani, kelimeden cümleye kadar anlamı ve anlamlı birimleri inceleyen *anlam bilimi* ile benzer bakış açılarına sahiptir. Dilin anlamı üzerinde duran *anlam bilimi* ile dinleyene anlamlı ifadeler sunmanın yollarını gösteren *meani*, dil ve anlam üzerinde düşünme noktasında birleşmektedir[7].

Meani / *ilm-i meani* teriminin, kapsamı ve işlevi itibarıyla dil biliminin *anlambilim* / *anlam bilimi* koluyla benzer özelliklere sahip olduğu söylenebilir. Öyle ki bazı kaynaklarda[8] *anlambilim / anlam bili-*

---

4 Topbaş, Seyhun; Kopkallı, Handan, "Sesbilim ve Sesbilgisi Terimleri Üzerine", Dilbilim Araştırmaları, Hitit Yayınları, s. 310, Ankara, 1994; Aktaş, Şerif, Edebiyatta Üslup ve Problemleri, (5. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 26.

5 Belagat ve dil bilimi ekseninde bu çalışmadaki bakış açısının meani, beyan ve bediiye bağlı bütün terimlere uygulandığı bir araştırma için bk. Güneş, Bahadır, Belagat Ekseninde Retorik / Dil Bilimi Terimleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2009.

6 Bilgegil, M. Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, (2. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 44; Saraç, M. A. Yekta, Klâsik Edebiyat Bilgisi: Belâgat, (6. Baskı), 3F Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 55.

7 Genel bir ifadeyle dilin anlam yönünü inceleyen bilim olarak tarif edilen *anlambilim / anlam bilimi*, dil biliminin, son yıllarda üzerine yapılan çalışmaların arttığı önemli bir koludur. *Anlam bilimi*, konusu itibarıyla bugün Doğuda *belagat,* Batıda *retorik* adlarıyla anılan ve iyi, doğru, etkileyici konuşmayı sağlayan bilgiler bütünü olarak tarif edilen bilimlerce ele alınıp incelenmekte, *anlam bilimi* çerçevesine giren çeşitli konulara bu bilimlerce temas edilmektedir. Aksan, Doğan, Anlambilim, (4. Baskı), Engin Yayınları, Ankara, 2006, s. 17. Anlambilim / anlam biliminin geçmişi, getirdiği yaklaşımlar ve belagate bağlı söz sanatları ile ilgisi hakkında bilgi için bk. Aksan, Doğan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, (3. Baskı), AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s. 123-133; Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, (2. Baskı), TDK Yayınları, Ankara, 2000, s. 139-146; Kıran, Zeynel; Kıran, Ayşe, Dilbilime Giriş, (3. Baskı), Seçkin Yayınları, Ankara, 2006, s. 245-249.

mi ile *ilm-i meani* birbirlerinin karşılığı olarak gösterilmiştir. *Anlambilim / anlam bilimi*, "Anlamla ilgili dil sorunları üzerinde duran, sözcüklerin anlam bakımından özelliklerini ve evrimsel değişimlerini araştırıp inceleyen bilim dalı."[9]; "Dildeki birimleri anlam bakımından ele alıp inceleyen dil bilimi dalı."[10]; "Kelimelerin temel ve yan anlamlarını, anlam değişmelerini, eş, karşıt ve çok anlamlı kelimeler gibi dilin kelime hazinesiyle ilgili hususlarını inceler."[11] ve "Dili anlam açısından inceleyen daldır."[12].

Anlambilim terimi, isim tamlaması olduğundan iyelik ekli olması gerekirken bir tür kısaltma ile iyelik eki düşürülmüştür; yer adlarında yıpranma sonucu böyle bir düşmeye rastlansa da bu alışılmış bir kullanım değildir[13]. Ancak söz konusu terim Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nda[14] "anlam bilimi" şeklinde yazılmakta, dolayısıyla olması gereken kurallı biçimine dönmektedir. Ancak bu tür birleşik kelimelerin yazım şekilleri dönem dönem farklı özellikler sergileyebilmektedir. Bugün dil çalışmalarında her iki kullanım da yaygındır.

Bunun yanında kaynaklarda *meani*nin dil bilimindeki karşılığı olarak *deyibilim* önerisine de yer verilmiştir. *Deyibilim*, "Gramerle söz sanatı arasında yer tutan bir bilim olup deyimlerin seçimi, söz bölümlerinin kullanılışı ve dönemlerin kurulmasıyla ilgili kuralları verir, ele alınan dilin temel niteliklerini ortaya kor."[15] şeklinde tanımlanmıştır. *Meani*, ifadenin üslup yönüne katkı yapmakla beraber, ağırlıklı olarak doğru ifadenin yollarını gösteren, ifadenin anlam yönüne ağırlık veren bir bilimdir. Dolayısıyla birtakım benzerlikler sergilese de *deyibilim, meani*yi tam manasıyla açıklayamamaktadır.

Birleşik kelime hüviyetindeki *deyibilim*i meydana getiren kelimelerden *deyi, de-* fiiline fiilden isim yapım eki *–I (-yI)* getirilerek türetilmiştir. Faruk Kadri Timurtaş, *deyi*nin yanlış bir kelime olduğunu belirtmiştir[16]. Ancak Türkçede genellikle tek heceli fiil köklerine gelen fiilden isim yapım eki *-I* ile türetilen birçok terim vardır; *yapı, tartı, ölçü, bölü,* gibi[17]. Benzer şekilde türetilmiş kelimelerin varlığı ve dilde tutunmuş olması, *deyi*nin de üretilmesine yol açmış, ancak bu kelime dilde kalıcı olamamıştır.

Söz konusu önerinin diğer parçası olan *bilim, bil-* fiiline fiilden isim yapım eki *-m (-Im)* getirilerek türetilmiştir. Timurtaş kelimenin yanlış olduğunu ama tutunduğunu, Ömer Asım Aksoy ise kelimenin doğru olduğunu ve hemen kabul gördüğünü belirtmiştir. Peyami Safa da *bilim*in doğru olduğunu söylemiştir. Hasan Eren, kelimenin *bil-* köküne *-m* eki getirilerek yapıldığını ve pek çok lehçede var olduğunu ifade etmiştir. Talât Tekin de *bilim*in yapı ve anlam bakımından doğru olduğunu belirtmiştir[18]. Konunun uzmanları tarafından tartışılan *deyi* ve *bilim* kelimelerinin birleşiminden oluşan *deyibilim,* anlam olarak *meani* terimini tam manasıyla karşılayamadığı gibi, alışıldık bir ifade de değildir. Bu yönleriyle terimin dil bilimindeki karşılığı olabilecek nitelikte görünmemektedir.

---

8 Göğüş, Beşir vd., Yazın Terimleri Sözlüğü, Dil Derneği Yayınları, Ankara, 1998, s. 14; Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, (3. Baskı), TDK Yayınları, Ankara, 2007, s. 18.

9 Göğüş, Beşir vd., Yazın Terimleri Sözlüğü, Dil Derneği Yayınları, Ankara, 1998, s. 14; Hengirmen, Mehmet, Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Engin Yayınevi, Ankara, 1999, s. 27-28.

10 Korkmaz, Zeynep, age, s. 18-19

11 Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003, s. 31.

12 Pierre Guiraud anlambilim / anlam bilimi için ayrıca "Dilbilimsel anlambilim göstergenin içerik yönünü ele alır, anlamlı birimleri öz içerikleri ve dizge içindeki konumları bakımından olduğu gibi tümcedeki bağıntıları yönünden de inceler." şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Guiraud, Pierre, Le Sémantique / Anlambilim, (çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul, 1999, s. 6. Buna bağlı olarak Saraç da meani için yukarıdaki ifadelerinin yanında, "Belagatin cümle ile ilgili konularını ele alır." şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur Saraç, M. A. Yekta, age, s. 55. Anlambilim / anlam bilimi ve meani ile ilgili yapılan bu değerlendirmeler, söz konusu alt disiplinler esasında belagat ve dil biliminin birbirine benzer uygulamalara sahip bilimler olduğunun başka bir göstergesi şeklinde değerlendirilebilir.

13 Bayar, Nevnihal, Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 36.

14 Yazım Kılavuzu, (27. Baskı), TDK Yayınları, Ankara, 2012, s. 104.

15 Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1948, s. 34.

16 Bayar, Nevnihal, age, s. 90-91.

17 Zülfikar, Hamza, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK Yayınları, Ankara, 1991, s. 91-92.

18 Bayar, Nevnihal, age, s. 60.

*Anlambilim / anlam bilimi*nin Batı kaynaklarındaki karşılığı olarak gösterilen *sémantique*, "anlam bilimi", "anlam bilimsel" gibi manalara gelmektedir. Dil biliminde özellikle son zamanlarda anlam bilimi üzerine yapılan çalışmaların artmasıyla birlikte *sémantique* teriminin sıklıkla kullanılması, bu terimin de bir oranda yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla *anlam bilimi / anlambilim* ile *sémantique* arasında bir bütünleşme ve birbirini çağrıştırma durumu ortaya çıkmıştır.

2. Beyan / Uzanlatım Bilgisi

Belagatin ikinci bölümü olarak *beyan*, bir amacı, bir niyeti değişik yollarla ifade etmenin metot ve kurallarından, düzenli ve iyi anlatım yollarından bahseden bir ilimdir[19].

Beyan, kendisini oluşturan *lafız*[20], *mana* ve *delalet*[21] ile birlikte işleyiş bakımından dil biliminde önemli bir yere sahip olan ve başlı başına bir disiplin olarak kabul edilen *gösterge* terimiyle benzeşmektedir. Göstergede belirtilen kavramın kendisini işaret eden *gösterilen*; anlatılan kavramın adının söyleyişini simgeleyen *gösteren* ve bahsedilen iki unsur arasında anlam ilgisi kuran *anlamlandırma*; *beyan* ilminde farklı adlandırmalarla, fakat benzer bir şekilde görülmektedir. Bu durum, belagat ile dil biliminin hem birebir olarak kendilerinde hem de bu disiplinleri oluşturan birtakım alt birimlerinde ortak veya benzer özelliklerine işaret etmektedir.

Buradan hareketle beyanın tanımında üzerinde durulan üç unsurdan *lafız* kelimesiyle dil biliminde *gösteren*; *mana* ile *gösterilen*; *delalet* ile *anlamlandırma*yı karşılamak mümkündür. Beyanın sınırları içerisinde yer alan sanatlar (*mecaz*, *mecaz-ı mürsel*, *teşbih*, *istiare*, *kinaye* ve *tariz*) lafız ile mana arasındaki ilgiyle, bir başka deyişle, gösterge ile kavram arasındaki ilişkiyle açıklanır[22].

Bazı kaynaklarda *beyan* ilminin dil bilimindeki karşılığı olarak *uzanlatım bilgisi* önerisine yer verilmiştir. *Uzanlatım bilgisi*, "Sözbilimin *değişmece*[23], *eğretileme*[24], *benzetme*[25] ve *dokundurma*[26] gibi söz sanatlarının doğuşunu, düşünce ve duygularla ilişkisini, doğru ve güzel kullanış yollarını inceleyen dalı"dır[27]. Uzanlatım bilgisine ait bu tanımlama, söz konusu önerinin, özellikle bu disiplinin içerdiği söz sanatları bakımından *beyan* ilmi ile benzer olduğunu göstermektedir.

Uzanlatım bilgisi, belirtisiz isim tamlaması şeklinde bir kelime grubudur. Tamlamayı meydana getiren kelimelerden *uzanlatım*, iki Türkçe kelimenin birleşiminden oluşmuştur. Yapı bakımından Türkçeye aykırı bir yanı bulunmayan *uzanlatım bilgisi*, anlam olarak *beyan* terimi ile benzer özellikler sergilese de söz konusu belagat teriminin karşılığı olarak dilde kalıcı olamamıştır. Bunun nedenleri arasında beyan teriminin Türkçede yerleşmiş ve yeni önerilen terimin (uzanlatım bilgisi) de önceki terimden (beyan) daha uzun ve anlaşılması zor olması gösterilebilir.

---

19 Bilgegil, M. Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, (2. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 125; Saraç, M. A. Yekta, age, s. 97.

20 *Lafız*, insanın ağzından çıkan ses birliğidir. Bir başka deyişle, insan akciğeri tarafından itilip ses yollarından geçen havanın ağzı terk ettiği zaman meydana getirdiği titreşimdir. Manalı olursa *kelime* adını alır. Kısaca *lafız*, bir kavramı, duygu ve düşünceyi *gösteren/dâl*dir. Bu lafzın gösterdiği kavram ise *gösterilen/medlûl*dür. Bilgegil, M. Kaya, Türkçe Dilbilgisi, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1964, s. 164; Saraç, M. A. Yekta, age, s. 57.

21 *Delâlet*, herhangi bir söz, durum ve hareketin belli bir anlam ve hükümle bağlantısını ifade eden bir kavramdır. Klasik eserlerdeki tanımı ise şöyledir: Bir şeyin anlaşılmasının bir başka şeyin daha anlaşılmasını gerektirmesi durumudur. Bilgegil, M. Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, (2. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 126; Saraç, M. A. Yekta, age, s. 99.

22 Aktaş, Şerif, Edebiyatta Üslup ve Problemleri, (5. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 78-79.

23 Mecaz.

24 İstiare.

25 Teşbih.

26 Kinaye.

27 Göğüş, Beşir vd., age, s. 122.

3. Bedii / Estetik / Uzdeyiş-Uzdeyiş Bilgisi

Belagat terimi olarak *bedii,* belagatin meani ve beyan kısımlarından sonra gelen, manaya delaleti açık ve durumun gereğine uygun olan, sözü ses ve anlam yönlerinden güzelleştiren yöntem ve imkânlardan bahseden bir ilimdir[28].

Bedii kelimesi, bazı kaynaklarda Batı kökenli *estetik* kelimesi ve *uzdeyiş / uzdeyiş bilgisi* gibi yeni önerilerle karşılanmaya çalışılmıştır.

Karşılığı olarak *estetik* teriminin önerildiği kaynakta bedii, "Söz sanatının yanaçlardan[29] bahseden kısmı"dır[30]. Bu tanımdan hareketle hem *bedii* hem de *estetik* teriminin güzeli ve güzelleştirmeyi esas aldıkları söylenebilir. *Bedii* ilmi, bu güzelliği söz sanatları vasıtasıyla şiir dilinin imkânlarından yararlanıp söz dizimi ve anlam bakımından değişiklikler yaparak ortaya koymaktadır. Estetik de kendi içinde var olan sanatsal unsurlardan yararlanarak benzer bir amacı gerçekleştirmeye yardımcı olmaktadır.

Bedii terimine karşılık diğer öneriler *Uzdeyiş* veya *uzdeyiş bilgisi* ise "Sözbilimin, anlatımda amaca uygunluk yanında süslü ve çekici (güzel) olmasını sağlayan söz sanatları üzerinde duran kolu"dur[31]. Belirtilen açıklama, *bedii* terimini işaret etmektedir. Belli bir alana özgü kabul edilip daha sonra farklı alanlarda kullanıldığında birtakım anlam kaymalarına uğrayan her kelime gibi, zaman zaman terimlerde de çeşitli anlam değişmeleri görülebilmektedir. Belagatin bir kolu olan *bedii* de dil bilimi açısından değerlendirildiğinde bu durumu dikkate almak gerekir. Buna göre, *uzdeyiş bilgisi*, içerdiği anlam itibarıyla *bedii* bilimine *estetik* teriminden daha yakındır. Ancak bu, *bedii* ve *uzdeyiş bilgisi*nin birebir denk oldukları anlamına gelmemektedir.

Uzdeyiş bilgisi, tamlayanı birleşik sıfat tamlaması olan bir belirtisiz isim tamlamasıdır. Önerinin tamlayanı durumunda olan *uzdeyiş*e benzer *uzgörür* kelimesinin uzmanlar tarafından yapı ve anlam olarak doğru kabul edilmesi[32], aynı şekilde iki Türkçe kelimenin birleşimiyle oluşturulan *uzdeyiş*in de doğru olduğuna kanıt gösterilebilir. Ancak benzer şekilde türetilse de her kelimenin dilde kabul görme ve kullanılma durumu farklıdır. Söz konusu öneri hangi alanda olursa olsun, öncelikle dilin temel özelliklerinden biri ve Türkçede de önemli bir yere sahip olan "söyleyiş kolaylığı"nı bünyesinde barındırması gerekir. Bunun yanında söz konusu öneri anlam bakımından *bedii* terimine yakındır. Ancak bu öneri de dilde kalıcı olamamıştır.

Bunun yanında belagatte *bedii* ilminin yerine getirdiği görevi, *retorik*te *figure* teriminin yaptığına dair görüşler vardır. Bu düşünceye göre, *figure* adı altında toplanan söz sanatları, ifadeyi süsleme düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. *Retorik,* bu figürlerle ifadeyi; daha değişik ve canlı ifadelerle de düşünceyi duyarlı kılmayı amaçlar. Belagatte de *bedii*, durumun gereğine uygun ve açık bir şekilde dile getirilen sözü güzelleştirmeyi gaye edinir[33].

Figure terimi zaman zaman *bedii* terimini karşılamak üzere kullanılsa da dil bilimi çalışmalarında asıl ve yaygın kullanım özelliği, belagatte *beyan* ilmine bağlı bir sanat olan *mecaz* ile ilgilidir. *Figure* terimi, "mecaz", "değişmece" yanında "şekil", "simge", "sembol" gibi anlamları da taşımaktadır. *Bedii* ilminde söz ve anlamın güzelliğini birtakım değişik şekil ve sembolik ifadeler kullanarak dile getirme

---

[28] Bilgegil, M. Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, (2. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 181-182; Saraç, M. A. Yekta, age, s. 153-154.

[29] *Yanaçlar*: "Bir fikri daha canlı ve renkli anlatmak için alışılmış yollardan saparak kelimelerin diziminde veya anlamında yapılan değişiklikler"dir. Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1948, s. 120-121.

[30] Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1948, s. 20.

[31] Göğüş, Beşir vd., age, s. 123.

[32] Bayar, Nevnihal, age, s. 297.

[33] Aktaş, Şerif, Edebiyatta Üslup ve Problemleri, (5. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 57.

yaklaşımı, *figure* terimiyle arasında bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Ortak özellikleri olmakla birlikte, *figure*ün *bedii* ilminin karşılığı olarak kullanımı sınırlıdır.

Sonuç

Belagat, özellikle söz sanatları düzeyinde köklü geçmişi olan bir disiplindir. Kendi içinde meani, beyan ve bedii olmak üzere üç ana kola ayrılan belagat, sözün doğruluğu, güzelliği ve ortama uygun söylenişini gerçekleştirmenin yollarını araması, dolayısıyla asli malzemesinin "dil" ve "söz" olması nedeniyle dil bilimi ile ilgilidir. Çünkü dil bilimi de dil üzerine gözlemler yaparak gerektiğinde dilin ifade gücünü artırmanın, söyleneni canlı ve bağlamında incelemenin yollarını göstermektedir.

Anlamlı dil birimleri üzerinde çalışma yapan anlambilim / anlam bilimi ile sözü dinleyicinin anlayacağı şekilde belirten, dilin anlam yönü üzerinde duran meaninin ortak özellikler sergiledikleri, benzer bakış açılarına sahip oldukları, hem dil bilimcileri tarafından hem de Türkçe belagat çalışmaları yapan araştırmacılar tarafından doğrulanan bir gerçektir. Buna göre belagatin yukarıda anılan üç temel bölümü esasında belagat ve dil biliminin benzer bakış açılarına sahip birer bilimsel disiplin oldukları söylenebilir.

Beyan ve bediinin dil biliminin doğrudan bir alt birimine karşılık geldiğini gösteren ifadelere ve önerilere kaynaklarda rastlanmasa da söz konusu belagat terimleri için de birtakım yeni terim önerilerine yer verilmiştir. Ancak bu önerilerin birçoğu dilin kullanıcıları tarafından kabul görmemiştir. Bunun en önemli nedenleri arasında, önerilerin genelde birebir çeviriye dayanması ve yeni türetilen kelime veya terimin öncekinden daha uzun olması sonucu kullanımının ve anlaşılırlığının azalması gösterilebilir. Bu karışıklık, öncelikle terimlerin dilde yaygınlık kazanan, en eski ve yerleşmiş şeklinin tercih edilmesi ile giderilebilir. Çünkü kökeni başka bir dile ait olsa da Türkçe söyleyişe uygun hâle getirilmiş her kelime Türkçenin sınırları içine dâhil edilebilir. Bunun yanında yapı ve anlam bakımından Türkçenin kurallarına uygun, yeni önerilerin de dilde kalıcı bir duruma gelmesi için gerekli özen gösterilmelidir.

Bu değerlendirmenin sonunda denilebilir ki; meani, beyan ve bediiye bağlı terimleri karşılamak amacıyla önerilmiş, bir kısmı dilde kalıcı olan, bir kısmı ise sadece birkaç kaynakta yer bulabilen Türkçe ve Batı kökenli öneriler üç şekilde görülür. Bunların bazıları anlam ve kullanılış bakımından büyük oranda örtüşmektedir. Bir kısım terim belli oranda örtüşürken bir kısım terim de birbirinden tamamen ayrılmaktadır[34].

[34] Ek 1'deki tabloda meani, beyan ve bediiye bağlı terimleri karşılamak amacıyla önerilmiş, bir kısmı dilde kalıcı olan, bir kısmı ise sadece birkaç kaynakta yer bulabilen Türkçe ve Batı kökenli önerilerden bazılarına yer verilmiştir. Söz konusu belagat terimleri ile Türkçe ve Batı kaynaklı önerilerin birbiriyle denklikleri, karşılarındaki sütunda yer alan işaretlerle belirtilmiştir. Buna göre anlam ve kullanım özelliği bakımından tam olarak veya büyük oranda örtüşen terimler için (+); belli oranda denk düşen terimler için (±); birbiriyle benzer özellikler sergilemeyen terimler için de (–) işareti kullanılmıştır.

Ek 1: Terimler Tablosu

Belagat Kaynaklarında	Dil Bilgisi/Bilimi Kaynaklarında	Batı Kaynaklarında	
meani	anlambilim/anlam bilimi/deyibilim	sémantique/stylistique	+,–
kelam	söz/söylem/ibare-sözce	parole/discours/énoncé	±
kelime	sözcük	mot	+
lafız	söz	parole	±
kasr/hasr/tahsis	daraltma/özgeleştirme/özgüleyiş	particularization	+
vasl	bağlama/birleştirme/geçiş/ ulama	transition	±
fasıl	ayırma/dağıtma		+
ıtnab	kelime kalabalığı/sözü uzatma/uzatı	diffusion/prolixe	±
haşiv	söz fazlası/artıklama/gereksiz söz/gereksizlik	périssologie/tautologie/ redon-dant/redondance/ pléonasme	±
beyan	uzanlatım bilgisi		±
delalet	gösterge	signe/signifier	±
dâl	gösteren	signifiant	±
medlûl	gösterilen	signifié	±
intak	dillendirme	prosopopée	±
bedii	estetik/uzdeyiş/uzdeyiş bilgisi		±
tenasüb	oranlılık/güzel oranla-ma/orantı/denge/ ilgileme/oranlama	proportion/balance	±
rücû	onarma/dönüş	correction/ epanorthose	±
tecrid	öze yönenme/yönelim	abstraction	±
tekrir/tekrar	yineleme/yinelem	répétition	±
iltifat	yönenme/söz yöneltme	apostrophe	±
mübalağa	abartma	hyperbole/exagération	+
hüsn-i ta'lîl	sebep yakıştırma/güzel nedenleme		+
cinas	ündeş/sesteşlik/eş adlılık	calembour/paronomase/ antanac-lase	+
iştikak	türetim/türetme/türek yanacı	dérivation/figure etymologique	±
seci	düz yazı uyağı	rime en prose	±
iktibas	çıkartı/alıntı	extrait/citation	±
tazmin	ekleme		+
telmih	anıştırma	allusion	+
muamma	bilmece	devinette/ enigme/riddle	±
lügaz	koşuklu bilmece		–

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, (3. Baskı), AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987.

Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, (2. Baskı), TDK Yayınları, Ankara, 2000.

Aksan, Doğan, Anlambilim, (4. Baskı), Engin Yayınları, Ankara, 2006.

Aktaş, Şerif, Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş, Birlik Yayınları, Ankara, 1984.

Aktaş, Şerif, Edebiyatta Üslup ve Problemleri, (5. Baskı), Akçağ Yayınları. Ankara, 2005.

Bayar, Nevnihal, Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

Bilgegil, M. Kaya, Türkçe Dilbilgisi, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1964.

Bilgegil, M. Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, (2. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.

Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003.

Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1948.

Gemalmaz, Efrasiyap, "Dil Bilimi ve Dil Bilgisi", Türkçenin Derin Yapısı, (Yay. hzl. Cengiz Alyılmaz - Osman Mert), Belen Yayıncılık, s. 53-57, Ankara, 2010.

Göğüş, Beşir vd., Yazın Terimleri Sözlüğü, Dil Derneği Yayınları, Ankara, 1998.

Guiraud, Pierre, Le Sémantique / Anlambilim, (çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul, 1999.

Güneş, Bahadır, Belagat Ekseninde Retorik / Dil Bilimi Terimleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2009.

Hengirmen, Mehmet, Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Engin Yayınevi, Ankara, 1999.

Kıran, Zeynel; Kıran, Ayşe, Dilbilime Giriş, (3. Baskı), Seçkin Yayınları, Ankara, 2006.

Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, (3. Baskı), TDK Yayınları, Ankara, 2007.

Saraç, M. A. Yekta, Klâsik Edebiyat Bilgisi: Belâgat, (6. Baskı), 3F Yayınevi, İstanbul, 2007.

Saussure, Ferdinand de, Genel Dilbilim Dersleri, (3. Baskı), (çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001.

Sönmez, Sevim, "Sözlü Dil/Yazılı Dil", Dilbilim Araştırmaları, Hitit Yayınları, s. 119-123, Ankara, 1990.

Topbaş, Seyhun; Kopkallı, Handan, "Sesbilim ve Sesbilgisi Terimleri Üzerine", Dilbilim Araştırmaları, Hitit Yayınları, s. 310-323, Ankara, 1994.

Yazım Kılavuzu, (27. Baskı), TDK Yayınları, Ankara, 2012.

Zülfikar, Hamza, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK Yayınları, Ankara, 1991.

MAHTUMKULU SÖZLÜKLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Doç. Dr. Berdi SARIYEV
Ankara Üniversitesi, berdisari@yahoo.com.tr

ÖZET

Bu makalede Türkmen dilinin söz varlığını bilimsel olarak ele alan Büyük Mahtumkulu Miras Sözlüğü açıklanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda, bu sözlüğün yalnızca Türkmen dilinin söz varlığını anlamaya yardımcı olmayacağı, aynı zamanda Türkmen milli şairi Mahtumkulunu da yakından tanımaya yardımcı olacağı anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mahtumkulu, söz, söz varlığı, sözlükler, sözlükçülük, Türkmen dili, leksika, leksikografiya.

ABSTRACT

This article intend to the "Heritage Dictionary of Great Mahtumkulu" which deal with scientifically vocabulary of Turkmen language. At the same time, this dictionary only will not help to understand the vocabulary of Turkmen language, but also to get to know" the Turkmen national poet Mahtumkulu" will help, is described.

Key Words: Mahtumkulu, word, vocabulary, dictionaries, lexicography, Turkmen language, lexica.

Sözlük, benzeri olmayan bir millî hazinedir. Başka bir deyişle kendi başına bir ekoldür bu sözlük denilen eser. O, hazırlayanlardan ilk olarak sorumluluk istemektedir. Sözlüğün kullandıkça gelişen bir özelliği vardır. Bu günkü özelliği de kâğıttan yüz çevirerek teknoloji sayfasına geçmeye hazırlık yapmasıdır. Bu durum ise sorumluluğu iki üç katına çıkarmak demektir. Sözlüğün yine de tecrübeli bir sözlükçüye ihtiyacı vardır. Ama insan ne kadar teknolojiyi iyi kullanırsa kullansın beklenen sözlüğü tam olarak veremez. Başka bir deyişle teknoloji uzmanı ile tecrübeli sözlükçünün bir araya gelme zamanı gelmiştir artık.

Gelişen teknoloji sözlükten sözlük üretebilir. Ama tecrübeli sözlükçüyü eğiterek yetiştirebilme yeteneğine sahip değildir. Tecrübeli sözlükçü olmak kolay iş değildir. Bu ekolde eğitim görüp tecrübeli bir sözlükçü olabilmek için en az yirmi yirmibeş yıl gerekmektedir. Fakat teknoloji bu süreyi azaltma konusunda destekçi olabilir.

SÖZ, her halkın ana dili tohumlarıyla gönül tarlasında yetiştirdiği bir milli ürüne benzer. Sonuna "-lük" yapım eki yapıştırdığımız SÖZLÜK ise tıpkı bu milli ürünün daima korunması için yerli yerine konulan hazine sandığını hatırlatır bize. Yıllarca, asırlarca yetiştirdiği, büyüttüğü, ürettiği ve sahip çıkarak koruduğu için de sözlükler o milletin, o halkın adını daima taşımaktadırlar.

I. TÜRKMENLERDE SÖZLÜK ve SÖZLÜKÇÜLÜK HAKKINDA BAZI BİLGİLER

Karşılaştığımız veya elimize geçen her bir metin, bir sözlüktür. Fakat alfabe sırasıyla dizilmemiş bir sözlüktür. Bugün, yaptığımız çalışmalarda bazen İNDEKS bazen de DİZİN adıyla söz konusu metni sözlüğe dönüştürdüğümüz şüphe götürmez bir gerçektir.

Türkmenistan Bilimler Akademisi'ne ait, bilimsel çalışmalar yapan merkezlerden biri de "Dil ve Edebiyat Araştırmaları Entitüsü"dür.

Türkmen millî şairi Mahtumkulu'nun adını taşıyan bu enstitüsü 1951 yılında kurulmuştur. Bu kurum, kurulduğundan beri iki dalda faaliyet yapmaktadır. Biri, Türkmen dilinin gramer yapısı ve söz varlığı, leksikografi, diğeri ise Türkmen edebiyatının tarihi ve halk edebiyatı incelemek. Bu nedenle halk arasında bu kuruma kısaca "Dil-Edebiyat Enstitüsü" denilmektedir.

II. TÜRKMEN TÜRKÇESİNE AİT KISACA TARİHİ BİLGİLER

1. İlk Türkmence Pratik Kılavuz

Bazı araştırmacılar Türkmen Türkçesine ait bütün çalışmaların Sovyetler döneminde başladığını belirterek kesin zamanı olarak da 1924'lü yıllardan sonrasını işaret etmektedirler. Ama bu tür görüşler gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır.

Bu nedenle biz bildirimizin bu kısmında Türkmen Türkçesine ait ve elimizde bulunan bazı tarihi bilgileri aktarmayı isabetli gördük. Bunların bazılarında Türkmence sözlükten de bahsedilmektedir.

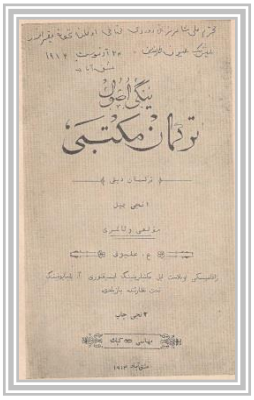

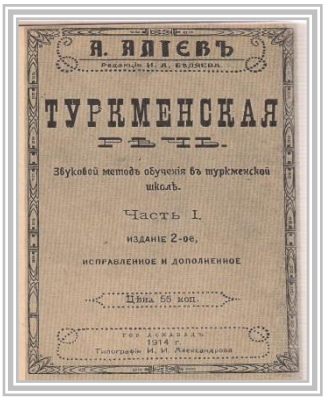
Türkmen Türkçesine ait olan ilk çalışmalardan birini P. Şimkeviç hazırlamıştır. Ruslar için hazırlanmış olan bu rehber 1899'da Ashabad'da K. M. Feodrov'un özel matbaasında basılmıştır. *Praktiçeskoye rukovodstvo dlya oznakomleniya s nareçiyami turkmen Zakaspiyskoy oblasti* 'Hazar Ötesi Türkmenlerin Konuşma Diliyle Tanışmak İçin Pratik Kılavuz' olarak adlandırılan bu rehber o dönemde yabancıların Türkmen Türkçesini öğrenmesinde kolaylıklar sağlamıştır. Ayrıca kılavuzda iki dille, kıyaslamalı bir şekilde kısa da olsa Türkmence-Rusça sözlüğün verilmesi ise Türkmen sözlükçülüğünün başlangıç örneklerinden biri sayılabilir.

2. İlk Türkmence Derslikler (Ders Kitapları)

S. Agabekov'un 1904 yılında Rus dilinde hazırladığı ve Ashabad'da K. M. Feodrov'un özel matbaasında bastırdığı derslik (ders kitabı) de yabancılar içindir. *Uçebnik Tyurkmenskago nareçiya s prilojeniyem sbornika posloviç i pogovorok Tyurkmen Zakaspiyskoy oblasti* 'Hazar Ötesi Türkmenlerin Ekleri Atasözlerinden ve Deyimlerden Olan Konuşma Dili Dersliği' olarak adlandırılan bu dersliğin ekli kısmı hazırlandığı dönemde Türkmen sözlükçülüğü için önemli bir katkı olarak kabul edilebilir. Kitapta verilen örnekler Arap harfleriyle yazılmıştır.

Yangı Usul Türkmen Mektebi: Türkmen Dili / Türkmenskaya Reç: Zvukovoy Metod Obuçeniya v Turkmenskoy Şkol 'Yeni Usul Türkmen Mektebi: Türkmen Dili' Birinci Baskı: 1913; İkinci Baskı: 1914; Ashabad. Yazarı: A. Aliyev; Redaktörü: İ. A. Belyayevdir. **Bu kitapta Arap harfleriyle yazılan "Mahtumkulu'nun Şiirleri", "Çar Ailesi", "Büyük Rusya", "Türküstan", Hazar Ötesi Bölge", "Romanovlar Sülalesinin 300.yıldönümü" vs. metinlere yer verilmiştir.**

1926 yılında yayınlanan *Dil Sapaklığı* (Geldiyev M., G. Alparov) dersliğinde yer alan dil bilimiyle ilgili terimler günümüzde bile kullanılmaktadır. İlk defa 1926'da, sonra 1929'da Rus dilindeki *termin* (terim) yerine Türkmen Türkçesinde *adalga* sözcüğü kullanılmıştır. Daha sonra bu sözcüğün yerini tekrar 1991 yılına kadar *termin* sözcüğü getirildi. Bağımsızlıktan sonra ise terim yerine tekrar *adalga* sözcüğü gündeme getirildi. Acaba, burada bir sene *termin*, başka bir sene ise *adalga* olmasına yol açan sebep ne olabilir? Burada, her bir halkın ana dili için alması gereken terimlerin genelde millî gücünün ağır olması söz konusudur.

3. İlk Rusça-Türkmence Sözlük

Türkmen sözlükçülüğünde iki dili kıyaslamalı sözlüğün temeli (Rusça-Türkmence Sözlük) İ.A. Belyayev tarafından atılmıştır. Özellikle Ruslar için hazırlanmış olan bu sözlük 1913 yılında Ashabad'da İ. İ. Aleksanrov'un özel matbaasında basılmıştır. *Russko-Turmenski Slovar* 'Rusça-Türkmence Sözlük' olarak adlandırılan bu sözlük iki dilli Türkmen sözlüklerinin ilk örneğidir. Bu sözlük, o dönemde Rusların Türkmen Türkçesini öğrenmesini kolaylaştırmıştır. Sözlükte madde başı sözcükler alfabe sırasına göre verilmiştir. Sözlükte çok sayıda atasözü ve deyim de yer almaktadır.

Belyayev, Türkmen Türkçesini iyi öğrenmiş bir gazeteci olarak tanınmaktadır. O, 1914-1917 yıllar arasında basılan ilk Türkmen gazetesi olarak bilinen *Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta* 'Hazar Ötesi Bölgesinin Günlük Gazetesi'nde Türkmence bölümüne redaktörlük yapmıştır.

Özet olarak Türkmen Türkçesi için araştırma konusu olabilecek epeyce malzeme, Sovyetler dönemi öncesinde de bulunmaktadır. Bunların incelenmesi ise günümüzün önem arz eden konularındandır.

27 Ekim 1924 yılında "Türkmenistan Sovyet Sosyalistik Cumhuriyeti" kurulur ve bundan sonra Türkmen Türkçesinde sözlük ve sözlükçülük çalışmaları geniş şekilde devam etmeye başlar.

III. TÜRKMEN SÖZLÜK TÜRLERİ ve BUNLARIN SENELERE GÖRE LİSTESİ

Araştırmamızın temel kaynağı olan ve şu ana kadar yayınlanan Türkmen sözlüklerini iki büyük gruba ayrabiliriz:

1. Ansiklopedik Sözlükler

Türkmen Sovet Ensiklopediyası (TSE) 'Türkmen Sovyet Ansiklopedisi.' Toplam on ciltten ibaret olan Türkmen Sovet Ensiklopediyası, 1974–1989 yılları arasında neşredilmiştir. Onun 8. cildi "T" harfine ayrılmıştır ve Türkmenistan özel sayısı olarak yayımlanmıştır. Büyük Ekim İnkılabı'nın 60. yıldönümü münasebetiyle 1978 yılında Aşkabat'ta yayınlanmıştır. Bu ciltte, Türkmenistan tarihi, Türkmen halkının tarihi, Türkmen gelenek ve görenekleri, örf-adetleri, etnografiyası, coğrafyası, kültürü ve diğer özellikleri hakkında geniş bilgiler yer almaktadır.

2. Filolojik Sözlükler:

1) Açıklamalı Sözlükler; 2) İmla Sözlükleri veya İmla Kuralları Sözlüğü; 3) Telaffuz Sözlükleri; 4) Diyalektoloji Sözlükleri; 5) Tarihî Sözlükler; 6) Etimolojik Sözlükler; 7) İdiomatik Sözlükler; 8) Frazeolojik (Deyim) Sözlükleri; 9) Sinonimler (Eşanlamlı) Sözlükler; 10) Antonimler (Zıt anlamlı) Sözlükler; 11) İki Dilli Tercüme Sözlükleri; 12) Çok Dilli Sözlükler; 13) Terimler Sözlükleri vs.

IV. TÜRKMEN SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR ve SONUÇLARI

Sovyetler döneminde Türkmen sözlükleri ve sözlükçülüğü üzerine ciddî araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalarda, günümüz sözlüklerini ve sözlükçüğü geliştirme yolları, sözlüklerin norm ilkeleri gibi konular ele alınmıştır.

Söz konusu araştırmaları aşağıdaki alt gruplara ayırmak mümkündür:

1. Türkmen Sözlüklerini ve Sözlükçülüğünü Geliştirmek Amacıyla Yapılan Bazı Araştırmalar

Bunların içinde önemli bilimsel çalışmalardan biri olan *Slovar Mahmuda Kaşgarskogo i turkmenskiy yazık* adlı sözlük, Türkmen sözlükçüsü Sapar Ahallı tarafından 1958 yılında yapılmıştır.

- S. Ahallı, *Slovar Mahmuda Kaşgarskogo i turkmenskiy yazık,* 'Mahmud Kaşgarlı'nın Sözlüğü ve Türkmen Dili', Aşkabat, 1958. Rus diliyle yazılan tez özetidir, toplam 16 sayfadan ibarettir.

Türk Sözlüğü tarihinde ilk sözlük olarak kabul edilen Divan Sözlüğü ile Türkmen Türkçesi söz varlığını yanyana getirerek inceleyen bu bilimsel çalışma, Sovyet Türkolojisinde Divan ile karşılaştırılan ilk araştırmadır. (Doçentlik tezi Rus ve Türkmen dilleriyle yazılmış doçentlik tezi). Tez savunması sonunda hazırlayan kişiye "filoloji ilimleri kandidatı" unvanı verilmiştir.

- Muhammedova Z. B., *İssledovaniya po istorii turkmenskogo yazıka XI-XIV vv.* Aşkabat, 1973. 'XI-XIV Yüzyıllarda Türkmen Dili Tarihi Üzerine Yapılan Araştırmalar.'

Prof. Dr. Z.B. Muhammedova'nın bu çalışması Türkmen sözlükleri ve sözlüklüğünün tarihsel açısından gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Günümüzde bile önemli yere sahip olan bu çalışma Rus diliyle kaleme alınmıştır..

- Övezov A., *Türkmen dilinde sözün ve sözlük sostavın ösüşinin yolları*, 'Türkmen Dilinde Sözün ve Sözlükçülüğün Gelişme Yolları.' Aşkabat, 1989. Rusça ve Türkmen diliyle kaleme alınmış bir profesörlük tezidir. Bilimsel çalışmalar olarak hazırlanan son dönem sözlüklerinde madde başı sözcükleri çeşitli açılardan genişletildiği için dile önemli katkılar sunmaktadır.
- Täçmıradova C., Prinsip normativnosti v tolkovom slovare turkmenskogo yazıke, Aşkabat, 1989. 'Türkmen Dilinin Açıklamalı Sözlüğünde Normlar Presibi.' (Rus diliyle kaleme alınmış profesörlük tezi).
- Baba (*Prof. Dr. Täçmıradov T., Sovyet Döneminde Türkmen Türkçesinin Söz Varlığına İlişkin Normları*) mesleğini devam ettiren C. Täçmıradova, Türkmen sözlükçülüğündeki temel ilkeler ve bunların gelişmesiyle ilgili araştırmalar sonucu yararlı öneriler ortaya atmıştır.
- Çarıyeva N., *Fonostatiçeskaya harakteristika orfoepiçeskogo slovarya turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1991. 'Türkmen Dilinin Telaffuz Sözlüğünde Ses Gürlüğünün İstatistik Niteliği.'
- Orazov A. H., *Türkmen Türkçesindeki Yabancı Sözcüklerin Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması,* Ankara, 1996.

- Saparov M., *Türkmencede ve Türkiye Türkçesinde Eşseslilik ve Çok Anlamlılık İlişkisi,* Ankara, 1997.

2. Türkmen Sözlükçülüğünde Terimleri Geliştirmek Amaçlı Yapılan Araştırmalar

- Akmamedov O., *Puti formirovaniya i razvitiya ekonomiçeskoy terminologii v turkmenskom yazıke,* Aşkabat, 1987. 'Türkmen Dilinde Ekonomi İle İlgili Terminolojinin Ortaya Çıkması ve Gelişmesi.' (Rus diliyle kaleme alınmış doçentlik tezi).
- Saparova G., *Formirovaniye i razvitiye yuridiçeskkoy terminologii turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1993. 'Türkmen Dilinde Hukuk Terimlerinin Oluşması ve Gelişmesi'.
- Amansarıyev B., *Leksiko-semantiçeskaya i slovoobrazovatelnaya harakteristika lingvistiçeskih terminov turkmenskogo yazıka*, Aşkabat, 1986. 'Türkmen Dilinin Lengüistik Terimlerinin Leksik-Semantik ve Yapım Özellikleri'.

3. Türkmen Genel Söz Varlığını Çeşitli Yönlerden Geliştirmek Amaıyla Yapılan Araştırmalar

- Sarıhanov M., *Rıbolovnaya leksika v turkmenskom yazıke*, Aşkabat, 1991. 'Türkmen Dilinin Balıkçılıkla İlgili Söz Varlığı.'
- Aşırov P., *Jivotnovodçeskaya leksika v turkmenskom yazıke,* Aşkabat. 1971. 'Türkmen Dilinin Hayvancılıkla İlgili Söz Varlığı.'
- "Garacayev Ç., *Voyennaya leksika v turkmenskom yazıke*. Aşkabat, 1978. 'Türkmen Dilinin Harbî Söz Varlığı.'
- Mıradova S., *Leksika kovrotkaçestva v turkmenskom yazıke*, Aşkabat, 1969. 'Türkmen Dilinin Halıcılıkla İlgili Söz Varlığı.'
- Hocageldiyev B., *Verblyudovodçeskaya leksika v turkmenskom yazıke*, Aşkabat. 1991. 'Türkmen Dilinin Devecilikle İlgili Söz Varlığı.'

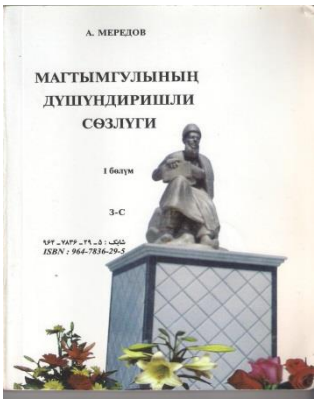
4. Türkmen Sözlükçülüğünde Diyalektleri ve Ağızları Geliştirmek Amacıyla Yapılan Araştırmalar

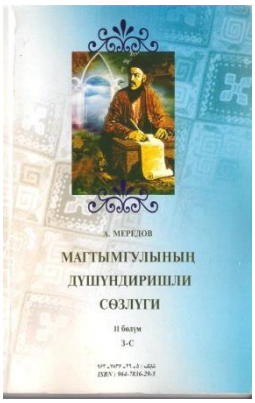
- Akmamedov M. *Karadaşlinskiy dialekt turkmenskogo yazıka*. Aşkabat, 1975. 'Türkmen Dilinin Karadaşlı Diyalekti.' (Doçentlik tezi Rus dilinde).
- Muhıyev H. *Nohurskiy dialekt turkmenskogo yazıka.* Aşkabat, 1957. 'Türkmen Dilinin Nohur Diyalekti.'
- Bagıyev H. *Olamskiy dialekt turkmenskogo yazıka.* Aşkabat, 1965. 'Türkmen Dilinin Olam Diyalekti.'
- Kurenov S. *Osobennosti turkmenskogo govora Severnogo Kavkaza (Stavropolya).* Aşkabat, 1959, 'Kuzey Kafkas Türkmen Ağzı Dil Özellikleri (Stavropol Bölgesi Örneğinde).
- Arazkulıyev S. *Govorı turkmen Dortkulskogo rayona Karakalpakskoy ASSR,* Aşkabat, 1962. 'Karakalpak Özerk Bölgesi Dörtgül İlçesinin Türkmen Ağızları.'
- Çörliyev O., *Marıyskiy govor turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1964. 'Türkmen Dilinin Marı Şiveleri.'
- Bayramdurdıyev B. *Ahalskiy govor tekinskogo dialekta turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1965. 'Türkmen Dilinin Teke Diyalekti Ahal Şiveleri.'

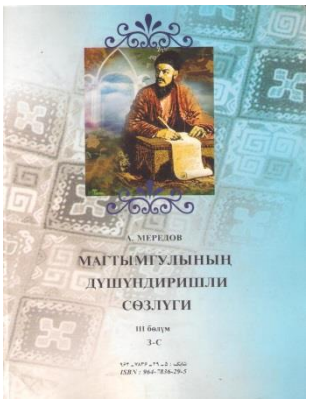
- Amansarıyev C., *Severnıy govor yomudskogo dialekta turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1954. 'Türkmen Dilinin Yomut Diyalekti Kuzey Şiveleri.'
- Nartıyev N., *Sarıkskıy dialekt turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1960. 'Türkmen Dilinin Sarık Diyalekti.'
- Gulmanov G., *Geoklenskiy dialekt turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1960. 'Türkmen Dilinin Göklen Diyalekti.'
- Mengliyeva G., *Sakarskiy dialekt turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1973. 'Türkmen Dilinin Sakar Diyalekti.'
- Övezov Y., *Türkmen diliniň kıraç dialekti,* Aşkabat, 1995. 'Türkmen Dilinin Kıraç Diyalekti.'
- Saparova G., *Dialekt Hasarli turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1970. 'Türkmen Dilinin Hasarlı Diyalekti.'
- Çommadov O., *Dialekt Ata turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1975. 'Türkmen Dilinin Ata Diyalekti.'
- Mavıyev N., *Dialekt Arabaci turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1975, 'Türkmen Dilinin Arabacı Diyalekti.'
- Şamıradov K., *Zapadnıye govorı yomudskogo dialekta turkmenskogo yazıka,* Aşkabat, 1960. 'Türkmen Dilinin Yomut Diyalekti Batı Ağızları.'
- Berdiyev R., *Glagol v dialektah i govorah turkmenskogo yazıka*, Aşkabat, 1989. 'Türkmen Diyalekt ve Ağızlarında Fiiller.'

V. TÜRKMEN SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNDE ŞAİRLERİN veya YAZARLARIN ESERLERİYLE İLGİLİ YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Bildirimizin bu bölümünde Türkmen alimi Aşırpur Meredov tarafından 1997 yılında Gonbed Kabus'ta "Magtımgulınıň Düşündirişli Sözlügi" adıyla yayımlanmış olan üç ciltlik sözlükten bahsedilecektir. 1. cilt (I. bölüm A-C) (1.-341. sayfalardan oluşmaktadır); 2. cilt (II. bölüm Z-S) (342-797); 3. cilt (III. bölüm (T-sonuna kadar) (804-1273.).

Toplam bin sayfadan fazla olan üç ciltlik sözlükte şairin eserlerinde karşılaşılan kelimelerin çoğuna açıklama yazılmış olsa da bu sözlük Mahtumkulu'nun sözlerini ve deyimlerini açıklamak için yeterli değildir. Ayrıca sözlüklerde verilmiş örneklerin şairin hangi şiirinden alındığı da gösterilmemiştir.

Kiril harfleriyle hazırlanmış olması da bu sözlüğün günümüzde tercih edilen şeklini, daha doğrusu yeni Türkmen alfabesiyle yazılmış şekli karşılamamaktadır.

Türkmen dili, kendi kökene dair karakteri, sözcüklere hazinedarlık etme hizmeti, ifade etmedeki sanatsallığı, diğer eski dillerle akrabalık ilişkisi, sert saldırılara dayanabilme özelliği, anlama ve kavrama derinliği, çok anlamlılığı, az sözcük kullanarak net ve tam anlatımı sağlama özelliği, gönül alıcılığı, hoş ve tatlılığı, sanatsal ve bilimsel metaforlar açısından zenginliği ile bütün dünya dilleri arenasındaki lengüistik koşu alanlarında tıpkı Türkmen bedevi atları gibi yayıldığı bir gerçektir. Bu gerçeği bilimsel esasta ispat etmek için öncelikle Türkmenlerin 18.yüzyıldaki "*Fikir Deryasından*" "*Akıl Gemisiyle*" geçmeliyiz ve sonra "*Söz Pazarında*" dolaşıp "*Gönül Nakışlarından*" nasip ettiklerini seçmeliyiz. Bizim temel amacımız Mahtumkulu'nun sağlam bir külliyatını oluşturmak için teknik destekli yeni bir elektronik sözlük hazırlamaktır.

Bu amaca ulaşmak için, öncelikle ana kaynağımız olarak kabul ettiğimiz ve daimi milli gururumuza dönüşen bilge şairimiz Mahtumkulu'nun divanının elektronik sözlük tasarımını oluşturmalıyız.

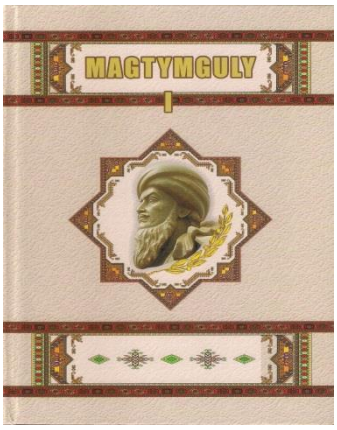
Sözlüğün genel yapısı hakkında kısaca bilgi: 'Büyük Mahtumkulu Miras Sözlüğü' (BMMS) gördüğümüz sözlüklerden biraz farklı olacaktır. Çünkü biz bu sözlüğü oluşturmak için yeni yöntemler kullanmayı tercih ettik.

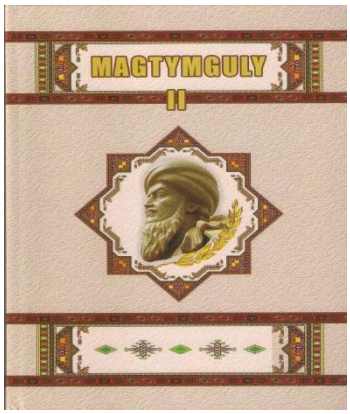
Büyük Mahtumkulu Miras Sözlüğü (BMMS)'nün temel taşları şunlardan oluşmaktadır: (Türkmence: ŞYGYR DIWANY; ŞYGYR DIWANYNYŇ ELIPBIÝ TERTIBINDÄKI GÖRKEZGIJI; MOWZUGLAR SÖZLÜGI; SÖZLÜK HAZYNASY; SÖZLÜK SANAWY; ÇEPER MEŇZETMELER SÖZLÜGİ; DANA SÖZLER SÖZLÜGİ; DURNUKLY AŇLATMALAR SÖZLÜGI; KAPYÝALAR SÖZLÜGI; KÖK WE KÖKENLER SÖZLÜGI; ATALAR SÖZI SÖZLÜGI; MANYDAŞ SÖZLER SÖZLÜGI; GARŞYDAŞ MANYLY SÖZLER SÖZLÜGI; HAS ATLAR SÖZLÜGI; DÜŞÜNDIRIŞLI SÖZLÜK; GÖRKEZGIÇLER WE SALGYLANMALAR SÖZLÜGI…)

1. ŞİİR DİVANI / MAHTUMKULU'NUN BÜTÜN ESERLERİ (MK)

Şairin şiir divanı BMMS'nin temel kaynağını oluşturur. Türkmen Latin Harfleriyle orijinal Metin, Aşkabat, 2013, 2 cilt, 1cilt, 544 sayfa, 2 cilt, 544 sayfa.

Bu nedenle öncelikle Türkmen Mahtumkuluşinası Prof.Dr. Annagurban Aşırov'un yayına hazırladığı iki ciltlik Mahtumkulu (Aşkabat, "İlim" neşiryatı, 2013: I, sayfa; II, 543 sayfa) kitabı, temel kaynak olarak seçilmiştir.

2. ŞİİR DİVANINDAKİ ESERLERİN ALFABETİK DİZİNİ (ŞDAD)

Kitapçık halindeki dizinde bulunan ve kaydedilen şiirlerin listesi: A = 54 şiir; B =75 şiir; Ç = 14 şiir; D = 54 şiir; E = 13 şiir; Ä = 3 şiir; F = 1şiir; G = 84 şiir; H = 30 şiir; I = 17 şiir; J = 26 şiir; K = 24 şiir; L = 4 şiir; M = 53 şiir; N = 26 şiir; O = 9 şiir; Ö = 14 şiir; P = 23 şiir; S= 32 şiir; Ş = 10 şiir; T = 15 şiir; U = 8 şiir; Ü = 2 şiir; W = 4 şiir; Y = 10 şiir; Ý = 57 şiir; Z = 11 şiir.

İki ciltten oluşan söz konusu eserde şairin toplam kaç şiiri olduğunu bilmek ve bunları kayda almak amacıyla şiirlerin isimlerinden yola çıkarak önce alfabetik dizin oluşturuldu.

Bu dizinin "A" harfiyle ilgili diziliş örneği şöyledir: A1 ABAT GALSYN; A2 ABDYLLA; A3 ADAM ATA BILEN DUŞDY; A4 ADAMZAT; A5 AGLARYN; A6 AGLAŞMAK BARDYR; A7 AHYRZAMAN BOLAR; A8 AHYRZAMAN GELER; A9 AHYRZAMANA; A10 AJAP EÝÝAM GELMEDI; A11 AK IT; A12 AKYL-HUŞ BILEN; A13 AL EDER; A14 AL GANDYR; A15 ALAJAKDYR; A16 ALAR BOLDUŇ; A17 ALLA SEN; A18 ALNYMYZA GELSE GEREKDİR; A19 ALNYŇDA; A20 ALY SIZIŇDIR; A21 ALYDYR; A22 AMAN EÝLEDIM; A23, AMAN HEÝ; A24 AMANA GELER; A25 AMAN-AMAN; A26 ANBAR SAÇDYLAR; A27 AR BILE; A28 ARAP TILLI, SÖWDÜGIM; A29 ARMANYM GALDY; A30 ARŞY-AGLAÝA; A31 ARTSA GEREKDİR; A32 AŞY TAPMAZ SEN; A33 AŞYK BOLMUŞAM; A34 AT GALMADY; A35 AT ISLÄRIN; A36 AT ÝANYNDA BELLIDIR; A37 ATA MEŇZÄR; A38 ATAMYŇ; A39 ATÇA BOLMAZ; A40 ATLY, ÝARANLAR; A41 ATY GEREK; A42 ATY ÝAGŞYDYR; A43 AÝA DÖNDI; A44 AÝA MEŇZÄR; A45 AÝ-GÜNÜŇIZ BATMAGA; A46, AÝRYLDYM; A47 AÝRYLMA; A48 AÝRYLMADYMY?; A49 AÝRYLYP; A50 AÝT ; A51 AÝYŇ ÝAGŞYSYN; A52; AZ EÝLEDIŇ; A53 AZADYM KANY?; A54 AZARY BELLI...

Sonra alfabetik sıraya göre (A1, A2...) bu şiirlerlerin her biri ayrı ayrı birer dosya halinde "Microsoft Excel"e kaydedildi."Microsoft Excel"de şiirlerin dörtlük halindeki yapıları değiştirildi. Her bir kelimeye rakam ve kod verildi. Bunu aşağıdaki örneklerle gösterebiliriz:

"**Säher tur Hudaýa ýalbar,**

Yslam öýüň abat galsyn." (A1 ABAT GALSYN)

Säher	A1/1					
tur	A1/2					
Hudaýa	A1/3					
ýalbar	A1/4					
Yslam	A1/5					
öýüň	A1/6					
abat	A1/7					
galsyn	A1/8					

3. SÖZLÜK HAZİNESİ (SH)

Hangi amaçla hazırlanmış olursa olsun her bir sözlüğün özü, onun sözlük hazinesinden ibarettir. Bundan dolayı ilk sırada yani sözlük işinin başlangıcında Türkmen bilgesi tarafından şiirlerinde kullanılmış olan sözler, ayrı ayrı SÖZLÜK HAZİNESİNE (SH) toplandı. Bittiğinde, SÖZLÜK HAZİNESİ (SH) taslağının iki ciltten oluşması tahmin edilmektedir. Tahminen, yaklaşık doksan altı bin sözcüğü elden geçirmemiz gerekecek.

SÖZLÜK HAZİNESİNİ (SH) hazırlamakta aşağıdaki yöntemlerden yararlanılacaktır:

a. Büyük Mahtumkulu Miras Külliyatı (BMMK): Mahtumkulu sözlüklerinin ***SH***-ne şairin şiirlerindeki kendi anlamı olan sözcükler, ek olarak da tekrarlar ayrı ayrı bir araya getirilecektir.

b. ***SH***-ne girecek her bir sözcük, özel olarak hesaba alınacak ve her birinin rakamlı kaydı olacaktır. Bunun sebebi, her şiirin ***SH***-deki sözcük sayısını hesaplamaktır. Bu açıdan büyük bir önem taşımaktadır.

c. ***SH*** için her bir kelimenin sonunda parantez içinde ( ) özel olarak kaydedilen kodu gösterilecektir. Kiril harfleriyle kaydedilen şiirden (A10) bir örnek: ***Магтымгулы*** **(A10 / 144);** ***тили*** **(A10 / 145);** ***отлы*** **(A10 / 146);** ***от*** **(A10 / 147);** ***сачар*** **(A10 / 148);** ***Йүз*** **(A10 / 149);** ***гөрмез*** **(A10 / 150);** ***нәкесиң*** **(A10 / 151);** ***айбыны*** **(A10 / 152);** ***ачар*** **(A10 / 153);** ***Алла*** **(A10 / 154);** ***ганат*** **(A10 / 155);** ***берсе*** **(A10 / 156);** ***Хиндистан*** **(A10 / 157);** ***учар*** **(A10 / 158);** ***Чох*** **(A10 / 159);** ***гарашдым*** **(A10 / 160);** ***ажап*** **(A10 / 161);** ***эйям*** **(A10 / 162);** ***гелмеди*** **(A10 / 163).**

ç. **SH**-de kaydedilen kelimelerin hiç bir açıdan değiştirilmeden, kök, gövde veya ek olarak gruplara ayrılmadan, original eserde nasıl geçiyorsa o şekilde alınması gerekmektedir.

d. **SH**-sine kaydedilen kelimeler ilk basamakta alfabetik sıraya alınmadan şiirdeki sırasına göre yukarıdan aşağıya doğru dizilecektir. Bunu aşaktaki örnekle gösterebiliriz:

> ”**Säher tur Hudaýa ýalbar,**
>
> **Yslam öýüň abat galsyn**.” (A1 ABAT GALSYN)

Säher	A1/1	
tur	A1/2	
Hudaýa	A1/3	
ýalbar	A1/4	
Yslam	A1/5	
öýüň	A1/6	
abat	A1/7	
galsyn	A1/8	

e.Divandaki kelime sırasının korunması sözlükten yararlananacaklar için faydalı olacaktır. Kişi isterse, SH-ye kaydedilmiş kelimelerin önü veya sonuna gelen sözcükleri de deyimleri de takip edebilecektir.

4. SÖZLÜK LİSTESİ (SL)

a. “Mahtumkulu Sözlükleri”nin bu basamağında şairin eserlerindeki bütün kelimeler ayrı ayrı özel SÖZLÜK LİSTESİNE (SL) kaydedilmeli ve sayılmalıdır.

b. SL yönteminde de kelimeler alfabetik sıraya göre sayılmalıdır.

c. Her bir şiirin SL-si ayrı ayrı incelenmelidir.

ç. “Mahtumkulu Sözlükleri”nin “Sözlük Listesi”ne göre her kelimenin ne kadar kullanıldığı, kullanım sıklığı, kullanım özelliği bilinmektedir.

d. “Sözlük Listesi”, “Sözlük Hazinesi”nden sayıldığı için bu bölüm, genellikle SH-si için kullanılan metotlara göre gerçekleştirilmektedir.

5. KONULAR (MEVZU) SÖZLÜĞÜ (KONS)

"Mahtumkulu Sözlükleri"nin bu kısmında bütün mevzular, şiirlerin isimleri incelendi ve konuları hakkında kısaca bilgiler verildi. Bu güne kadar Türkmen dili veya diğer dillerde görülmemiş bu sözlüğün amacı, şairin divanında bulunan eserlerin konularını ve bunların içeriğini özet şeklinde açıklamaktan ibarettir. Buna örnek olarak şairin her hangi bir şiirinde ele alınmış konuları gösterebiliriz.

Örneğin, şairin divanındaki alfabetik sıraya gore A harfiyle başlayan ilk şiiri A1 (ABAT GALSYN) şiiridir. Biz ilk önce bunu madde başı olarak kaydettik ve sözlük listesine ekledik, bundan sonra ise okurlar kitlesine bu şiirde ele alnan konular hakkında kısaca bilgi verdik ve aşağıdaki gibi açıklamalar ekledik:

A1

ABAT GALSYN

Goşgy 5 bent, 20 setirden ybaratdyr. Baş temasy ýaşaýyş, durmuş bilen baglanyşykly bolup, onuň şahamçalaryna dini ynanç, edim-gylym, däp-dessur, ýagşylyk etmek, ýamanlygy taşlamak, ýagşy söze, öwüt-nesihata gulak asmak ýaly birnäçe meseleler giryär.

Şahyr şygrynyň başyny "*säher tur, hudaýa ýalbar, yslam öýüň abat galsyn*" diýip, musulmançylyk ýoluna çagyryş bilen başlaýar. Goşgudaky "*hudaýa ýalwarmak*" ("*Hakdan dilemek*") ybadat etmek manysyndadyr, "*yslam öýi*" bolsa musulmanlaryň iki dünýäde-de sygnýan ýeridir. Şygryň "*ýamany goý, ýagşa ýol, şeýtan işi bibat bolsun*" diýen setirlerinde bolsa ýaramaz endiklerden saplanmak we ilhalar gylyk-häsiýete eýe bolmaklyk ýaly talaplar örboýuna galýar. Yslam ynanjyna görä, işe şeýtanyň garyşmagy asla halanylmaýar. Şonuň üçin şahyr "yslamyň abat öýüniň" garşysynda "şeýtanyň bibat işini" goýýar.

Şahyryň setirlerindäki "*ýagşy söze gulak salmak*", "*ýagşylardan alkyş almak*", "*ýagşy at galmak*" ýaly durnukly aňlatmalar bolsa adamzada mahsus bolan ilhalar häsiýetleriň nusgasy hökmünde görkezilýär.

Şygyrda ýaramaz häsiýetden hem söz açylyp, onuň iki nusgasy berilýär. Biri "başa mähnet" hasaplanylýan "*pis hatyndyr*".

Beýlekisi bolsa şahyryň bu şygrynda iki garaýşy öňe sürýän "*ogul*" düşünjesidir. Ogul baradaky oňyn garaýşyň nusgasy şeýledir: "*Ýigide ogul döwletdir, mal galynça, zürýat galsyn!*" Setirden hem belli bolşy ýaly, ogul – döwletliligiň simwolydyr. Şahyryň "*Pis oguldan ýagşyrakdyr, Pyragy, ýagşy at galsyn!*" diýen setiri bolsa ogul hakyndaky tersin garaýşyň nusgasy "*pis oguldyr*".

A2

ABDYLLA

8 bent, 40 setirden ybarat bolan bu şygryň esasy temasy şahyryň agasy Abdylla bagyşlanýar. Aýralyk, hijran, maşgaladaky gynanç duýgulary bolsa baş temanyň şahamçalarydyr. Maşgalada uly tragediýany emele getiren agasy Abdyllanyň dokuz ýyllyk aýralygy ömürboýy ajy aýralygyň keşgini lükgeligi bilen çeken şahyra gaty agyr degýär. Ol özüniň aýralyk "*arzyny daga aýdýar*", bu barada "*jandar baryna ýüz tutýar*". Emma bularyň bary peýdasyz, Owganystana giden agasyndan habar-hatyr ýok.

Hijran özüniň bary güýji bilen hüjüm edýär. Ol (hiran) ot bolup maşgalanyň üstüne dökülýär. Üstüne sepilen "*hijran ody*" sebäpli, şahyryň özüniň kuwwaty gidip, dyzy epilýär; gan aglaýan atasynyň bili bükülýär.

Hijran şahyryň garşysyna dar agajy bolup çykýar. Biçäre aýal-gyzlaryň, naçarlaryň zaryna dözmeýän şahyr bu gezek özüni "*hijran daryna rowa görýär*".

XVIII asyrda doganlyk hakynda "*Doganyň dogana bahasy ýokdur*" diýen türkmen milli garaýşyny öňe süren akyldar dogany Abdyllanyň aýralygyny şeýle setirler bilen jemleýär: "*Gülüp-oýnamadyk bile şat bolup, Başdan gitdiň, bütin bizden ýat bolup, Magtymguly zar aglaýyr mat bolup, Kaýda watan tutduň, gardaş Abdylla?*"

6. ÖZLÜ SÖZLER SÖZLÜĞÜ (ÖSS)

7. DEYİMLER SÖZLÜĞÜ (DS)

"Mahtumkulu Sözlükleri"nin bu bölümünde Türkmen düşünürünün kullandığı özlü sözleri ve deyimleri ayrı ayrı toplamak gerekmektedir. İlk önce özlü sözlerle deyimlerin arasındaki fark belirtilmelidir. Açıklamadan sonra onun anlam ile örtüşen örnekler verilmelidir. Kiril harfleriyle yazılmış metinden bazı örnekler:

"Пеше дийип агыртмагыл, жеседиде жаны бардыр"

"Сүйде сиңе назар салсаң, ичресинде ганы бардыр"

"Небсе уйма, шейтан райына гитме!"

"Йүрекде ёк сөзи тиле гетирме!" vs.

8. SANATSAL BENZETMELER SÖZLÜĞÜ (SBS)

"Mahtumkulu Sözlükleri"nin bu bölümünde şairin kullandığı sanatsal benzetmeler, teşbihler kaydedildi. Bunlardan her biri birer madde başı olarak kullanıldı ve her birine ayrı ayrı açıklama verildi.

Bu tür sözlük örneğiyle önceki Türkmen sözlük çalışmalarında karşılaşılmamaktadır. Bazı örneklerdeki: "Иса киби хылват тутсам семада, Идрис киби гуллук этсем зыяда, Хызыр, Ыляс киби гирсем зулмада, Я, реб, хабар билеринми, яр, сенден!" mısralarında üç tür sanatsal benzetme bulunmaktadır, ayrıca "гүл йүзли" benzetmesi de kendi başına bir örnektir.

Bu mısralardaki "**Иса киби**", "**Идрис киби**", "**Хызыр, Ыляс киби**" sözcüklerinin her biri birer madde başı olarak açıklanacaktır.

Türkmen düşünürünün eserlerinde buna benzer örnekler oldukça çoktur. Örnek:

"**Юсуп киби** зындан ичре агласам,

Жиржис киби жан ёлунда чагласам,

Юнус киби халка гуллук багласам…

Mahtumkulu'da sadece şahıslarla ilgili benzetmeler değil tam tersine hayvanlar alemindeki çeşitli hayvanlarla (kuşlar ve benzerleri) ilgili benzetmelere de rastlamaktayız: *"хумай отурышлы", "лачын турушлы", "кебутер топуклы", "марал гөрүшли", "тезерв шивели", "кәкилик йөришли", тугун гуш тимарлы", "тарлан бакымлы"* vs.

Aslında şairin divanındaki sanatsal benzetmeler kendi döneminin sanatsallığı açısından daha ilgi çekicidir.

9. KÖKLER ve KÖKENLER SÖZLÜĞÜ (KKS)

“Mahtumkulu Sözlükleri”nin bu bölümünde divanda kullanılmış olan kelimelerin ayrı ayrı kökler ve kökenleri incelenmelidir. Gramer açısından da bir sözlük oluşturulmalıdır. Bu sözlüğün temel amacı, şairin kullandığı kelimelerin şekil bilgisi açısından elde edilecek bilgilerini bir araya getirmek olacaktır.

Bir örnek: “**Сөзлеширлер нәме гелсе дахана**”. Bu mısradaki KÖKLER ve KÖKENLER aşağıdaki gibi tahlil edilmelidir:

- **Сөзлеширлер**

сөз

сөзле

сөзлеш

сөзлешир

сөзлеширлер

- **нәме**

нәме

- **гелсе**

гел

гелсе

- **дахана**

дахан

дахана

Böylece, her bir kelimenin kökü ve kökeni yapısına göre alınmış olan örneklerden oluşturulmalıdır.

10. AÇIKLAMALI SÖZLÜK (AÇS)

“Mahtumkulu Sözlükleri”nin bu bölümü en hacimli sözlükten oluşmaktadır. Bu tür sözlük, “izahlı sözlük”lerle aynı özelliğe sahiptir, fakat sadece şaire ait kelimeleri kapsamaktadır. Bu sözlükte madde başı sözcüklerin anlamı sadece divanda göz önünde tutulan anlamla sınırlı olacaktır.

11. KAFİYELER SÖZLÜĞÜ (KS)

“Mahtumkulu Sözlükleri”nin yeni bir örneği de Türkmen düşünürünün kullandığı kafiye örneklerinden oluşturulacak sözlüktür. Günümüze kadar Türkmen sözlükçülüğünde bu tür sözlük hazırlanmamıştır. Söz konusu sözlükte göz öününde bulundurulan amaç genelde ikili ve üçlü (bazen de çoklu) örneği olan kafiye kalıbına denk gelen örneklerden oluşturulacaktır. Örnek:

“Бинамыс бег болды, асыллы азды, Азазыл дүнйәниң сыратын бозды, Түпбасан көпелди, юрт-бина тозды, Доган, дост бир-бирин үтүп барадыр” dörtlüğündeki kafiye uyumu üç çeşitli fiilden oluşmaktadır:

аз- = боз- = тоз-,

азмак = бозмак = тозмак,

азды = бозды = тозды,

асыллы азды = сыратын бозды= юрт-бина тозды vs.

12. ATASÖZLERİ SÖZLÜGI (ASS)

"Mahtumkulu Sözlükleri"ne ait olan sözlüklerden biri de Atasözleri sözlüğüdür. Türkmen sözlükçülüğünde günümüze kadar atasözlerinin açıklamalı sözlüğü bulunmamaktadır. Bu nedenle söz konusu sözlük, Türkmen şairinin kullandığı atasözlerini bir araya getirmeyi hedeflemektedir. Bu sözlük özellikle gençlerimiz için çok yararlı olacaktır.

13. ÖZEL İSİMLER SÖZLÜĞÜ (ÖZS)

"Mahtumkulu Sözlükleri"nin bu bölümünde divanda kullanılmış olan özel isimler bir araya getirilecek ve her bir kelimeye açıklamalar verilecektir.

14. EŞANLAMLI SÖZLER SÖZLÜĞÜ (EŞASS)

15. ZITANLAMLI SÖZLER SÖZLÜĞÜ (ZITASS)

"Mahtumkulu Sözlükleri"nin bu bölümünde divanda kullanılmış olan kelimelerin eşanlamlı ve zıtanlamlı türleri ele alınmaktadır.

16. DİZİN ve İNDEKSLER SÖZLÜĞÜ (DİZİS)

"Mahtumkulu Sözlükleri"nin bu bölümünde divanda kullanılmış olan bütün kelimeler indekslere alınmaktadır.

SONUÇ

İlk örnek olarak hazırlanan **BÜYÜK MAHATUMKULU MİRAS SÖZLÜĞÜ (BMMS)** gelecekte Türkmen dilinin söz varlığını bilimsel açıdan detaylı olarak öğrenmeye yardım edecektir. Bu sözlük, Mahtumkulu'nun Milli Korpusu'nu (MMK) oluşturmak için de temel kaynak olacaktır. Ayrıca kardeş ülkelerin veya diğer halkların geniş okurlar kitlesine Türkmen milli şairi Mahtumkulu'nu ve onun şiirlerini/ divanını yakından tanıtmakta yolumuzu aydınlatacaktır. 18. Yüzyıl Türkmen Edebiyatının temsilcisi Mahtumkulu'nun eserleriyle ilgili sözlüğün günümüz teknolojisinden yararlanarak daha da geliştirilmesi, gelecekte Türkmen Türkçesinin Milli Korpusu'nun (TDMK) oluşturulmasına uygun bir zemin de hazırlayacaktır.

KAYNAKÇA

Алиев А. Бориев К., Русско-Туркменский словарь, Ашхабад, 1929.

Алишер Навоий Асарлары Тилинг Изоҳли Лўгаты, 1,2,3,4 ж. Тошкент, 1983-1985.

Алтаев С., Вопросы туркменской лексикографии, Ашхабад, 1986.

Амансарыев Ж., Гулманов Г. Лингвистик терминлериң русча-түркменче справочниги, Ашгабат, 1981.

Аннамырадова М., Эдебият өвреиш ылмының терминлериниң русча-түркменче гысгача сөзлүги, Ашгабат, 1989.

Атаныязов С. Топономический словарь Юго-Западного Туркменистана. Ашхабад, 1971.

Атаныязов С. Түркменистаның географик атларының дүшүндиришли сөзлүги. Ашгабат, 1980.

Атаныязов С. Түркменистаның топонимиясы. Ашгабат, 1981.

Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, 1988.

Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке. Ашхабад, 1994.

Atanyýazow S., Türkmen diliniň sözköki sözlügi, Aşgabat, 2004.

Ахаллы С. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. Ашхабад, 1958.

Большой русско-туркменский словарь (том 1). Москва, 1986–1987.

Большой русско-туркменский словарь (том 2). Москва, 1986–1987.

Мередов А., Ахаллы С. Түркмен классыы эдебиятының гысгача сөзлүги. Ашгабат, 1963.

Мередов А., Ахаллы С. Түркмен классыы эдебиятының сөзлүги. Ашгабат, 1988.

Мередов А. Магтымгулының дүшүндиришли сөзлүги. Гонбед Кабус, 1997.

Словарь Языка Пушкина. М., 1964.

Түркмен дилиниң орфографик сөзлүги. Ашгабат,1962.

Түркмен дилиниң орфографик сөзлүги. Ашгабат, 1989.

Түркмен дилиниң сөзлүги. Ашгабат, 1962.

Түркмен дилиниң фразеологик сөзлүги. Ашгабат,1976.

Түркмен дилиниң орфоэпик сөзлүги. Ашгабат, 1978.

Түркмен дилиниң адам атларының справочниги. Ашгабат, 1989.

Turkmen-English Dictionary. Editors Allen J. Frank. Jeren Touch-Werner (Tachmouradova). Kensington, 1999, Maryland, U.S.A.

Шипулина, Г., Словарь Языка Есенина. М., 1978.

Школьный Словарь Крылатых Выражений. М., 1967.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN "EMİR KİPİ" AÇISINDAN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ KONUMU

Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ
Kırıkkale Üniversitesi, batsiz@yahoo.com

Dr. Çiğdem USTA
Fener Lisesi, cigdemusta@hotmail.com

ÖZET

Sosyalleşmenin anahtarı, etkinlikleri düzenleme ve yönetmenin dinamik bir yolu olan, en küçüğünden en büyüğüne tüm birliklerde kurucu/düzenleyici rol oynayan emir; ceza ve yaptırım gücüne sahip bir kaynaktan çıkan, kendi kapsama alanı içindeki yeterli bir eyleyiciye yönelen, gerçekleşebilir, gelecek merkezli, yapılması mecburi isteklerdir. Emir kavramı, diller açısından evrensel bir nitelik gösterir; zira neredeyse bütün diller, "emir" tutumunu çeşitli dil araçlarıyla işaretler. Bu araçlardan en yaygını ise dilbilgisel işaretleyicilerdir.

Diller, dilbilgisel işaretleyicilerde farklı özellikler gösterebilmektedir. Birçok dil, özellikle emir için üretilmiş yapılara sahipken bir kısım dil ise böyle yapılardan yoksundur. Bazı diller, buyruğu yalnız ikinci kişiler için varsayarken kimi diller üçüncü ve hatta birinci çoğul kişi için kodlama yapabilmektedir. Emir birinci çoğula sahip dillerin kimisi, ikili (ben-sen=biz) işaretleme yapabilirken kimi diller bu imkâna sahip değildir. Bir kısım dil, cinsiyet kodlayabilirken çoğu lisan böyle bir işaretleme yapamaz.

Bildiride, Türkiye Türkçesi literatüründe "emir kipi" olarak adlandırılan çekim dizisinin, kimi dillerin işaretleyicileriyle karşılaştırılması yapılarak Türkiye Türkçesinin kendine has özellikleri saptanmaya, böylece emrin dilbilgisel olarak işaretlenmesinde Türkiye Türkçesinin dünya dilleri arasındaki yeri belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Emir, emir kipi, işaretleyici, dilbilgisel işaretleyici

ABSTRACT

Command is a key to socialization and a dynamic way of arranging and steering activities. It has a founding/regulatory role in all unions, from the smallest to the largest. Command expresses requests stemming from a source that is capable of enforcement and punishment. These requests are mandatory and they are directed to a capable actuator in the coverage zone and target a realizable future. The concept of command is universal, because almost all languages mark the command meaning using various linguistic tools. The most common of all these tools are the grammatical markers.

Languages can show different characteristics in terms of grammatical markers. Many languages contain structures specifically developed for imperative, while some languages lack such structures. Some languages only have the second-person imperative, while some contain third-person and even the first-person plural imperatives. Some languages having first-person plural imperative have the dual (me-you=us) imperative, while some others lack such a facility. While some languages are able to code gender, many others lack such a marking ability.

This paper presents a comparison of conjugation series, so called "imperative model" in the Turkey Turkish, with such modes in other languages. This is an attempt to identify unique features of Turkey Turkish and determine its position among World languages in terms of grammatical marking of the imperative.

Key Words: Command, imperative, marker, grammatical marker

Giriş

Emir, ceza ve yaptırım gücüne sahip bir kaynaktan çıkan, kendi kapsama alanı içindeki yeterli bir eyleyiciye yönelen, gerçekleşebilir, gelecek merkezli, yapılması mecburi isteklerdir. Sosyalleşmenin anahtarı, etkinlikleri düzenleme ve yönetmenin dinamik bir yolu olan; tüm birliklerde kurucu/düzenleyici rol oynayan bu ifadeler, dillerin müştereği yani bir dil evrenselidir.

Bazı diller, diğer anlam alanlarına adanmış yapılar kullansa da çoğu dil emirler için özel olarak üretilmiş bir "emir kipi"ne sahiptir. Bu özelleşmiş yapılar, dünyayı algılayış biçimine, morfolojik, sentaktik niteliklere göre dilden dile değişkenlik gösterir. İngilizce, Almanca, Rusça uluslararası literatüre (alanyazına) yön veren kimi diller, "emir kipi"nde yalnız ikinci şahıs için çekime sahiptir. Türk dilleri, Korece, Bhojpuri, Nanayca, Evenki, Buryat, Koasati gibi diller ise diğer şahıslar için de emir yapısı içeren çekim dizileri üretmiştir.

Dillerdeki emir çekim dizilerinin kendine has özellikleri vardır. Nitekim Yukagir ve Fince gibi diller, birinci tekilde boştur[1]. Koasati, nazik emir, uzak gelecek, daha uzak gelecek, ikinci şahısta iç-dış emir için ayrı eklere sahipken üçüncü şahısta tekil ve çoğul ayrımı yapmaz[2]. Bhojpuri, Even, Evenki, Buryat dilleri ise çekim dizisinde tam doluluğa sahiptir. Hatta Evenki, yakın ve uzak gelecek emir için ayrı ayrı çekim dizileri üretmiştir[3]. Halaç Türkçesi, emir kipinin on ayrı biçimine sahiptir[4]. Türkçe ise, uzak ve yakın ayrımı yapmayan, her şahısta farklılaşan, emirden başka birçok anlam alanı da kodlayabilen bir "emir kipi"nin sahibidir.

Türkçede Emir Kipi

Türkçe, "emir kipi"nde ikinci kişiden başka kişiler için de çekim yapan dillerden biridir. Ancak çekim dizisinin üyeleri konusunda araştırmacılar arasında itilaf vardır. Bu konuda birinci kişilerden hareket eden başlıca üç görüş olduğu görülmektedir (tablo 1). *İlk görüşe göre*, kişi kendine emredemez ve bu nedenle emir semantiği üretemeyen -(y)AyIm, -(y)AlIm ekleri "emir kipi"ne ait değildir[5]. *İkinci görüşe göre,* -(y)AyIm, -(y)AlIm ekleri, "emir kipi"nin üyesidir. Çünkü kişi "ben"lere ayrılabilir ve böylece kendine buyurabilir. Yani hem emreden hem de eyleyici aynı kişi olabilir[6]. *Üçüncü görüşe gelince,* bu görüşün kaynağının Deny olduğu söylenebilir. Deny, birinci tekil kişinin olmadığı bir çekim kümesinden bahseder. Deny, neden böyle bir dizi oluşturduğunu açıklamaz ama muhtemelen emir bakımından -(y)AyIm ile -(y)AlIm ekinin durumunun farklı olduğuna inanmaktadır[7]. Daha sonra Kononov'da da aynı ek dizisinin tekrarlandığı görülür[8].

---

1 Heinold, Simone, "Functional Synonyms of Imperatives in German and Finnish", International Conference of Nordic and General Linguistics, April 2012, Freiburg, 2012.

2 Kimball, Geoffrey D., Koasati Grammar, University of Nebraska Press, s. 264, Nebraska, 1991.

3 Pakendorf, Brigitte, Contact in the Prehistory of the Sakha (Yakuts): Linguistic and Genetic Perspectives, LOT, s. 217, Utrecht, 2007.

4 Doerfer, Gerhard, Grammatik des Chaladsch, Otto Harrasowitz, s. 185-192, Wiesbaden, 1988 (Aktaran: Bosnalı, Salih, "Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama *Kipleri* Açısından Bir Bakış", Bilig, S. 53, s. 67-88, 2010.

5 Adalı, Oya, Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 47, Ankara, 1979/ Atalay, Besim, Et-Tuhfetu 'z-Zekiyye fi '1- Lugati 't-Türkiyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 88, İstanbul, 1945/ *Koç*, Nurettin, *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri* Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, s. 105, İstanbul, 1992/ Köse, Dursun, Türkçenin Yabancı Dil olarak Öğretiminde Bildirme ve Dilek Kipleri, Showwe Yayınları, s.46, Taype, 2009/ Uysal, S.Sami, Yabancılara Türkçe Dersleri: Konuşma, Okuma, Yazma ve Dilbilgisi (1), İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulu Yayınları, s. 42, İstanbul, 1979/ Şimşek, Rasim, Örneklerle Türkçe Sözdizimi, Kuzey Matbaası, s. 226, Trabzon, 1987.

6 *Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, s. 307, İstanbul, 1998/ Barutçu Özönder, Sema, Türk Grameri Sorunları Toplantısı'nda görüşlerini belirtmiştir (TGST, Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı 1, 22-23 Ekim 1993, TDK, s. 71, Ankara, 1995)/ Ercilasun, A. Bican, "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", Makaleler, Akçağ, s. 364-370, Ankara, 2007.*

7 Deny, Jean, Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi, Maarif Vekâleti, s. 364, İstanbul, 1941.

8 Kononov, A. Nikolayeviç, Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka (Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri), Çev: Sabit Paylı, TDK, s. 292, Moskova-Leningrad, 1956.

Tablo 1. Alanyazında "emir kipi"ne dair görüşler

	Birinci görüş	**İkinci görüş**	**Üçüncü görüş**
1. Tekil	-	*-(y)AyIm*	-
2. Tekil	-{Ø}	-{Ø}	{Ø}
3. Tekil	-sXn	-sXn	-sXn
1. Çoğul	-	*-(y)AlIm*	*-(y)AlIm*
2. Çoğul	-(y)Xn, -(y)XnXz	-(y)Xn, -(y)XnXz	-(y)Xn, -(y)XnXz
3. Çoğul	-sXnlAr	-sXnlAr	-sXnlAr

Alanyazındaki mevcut görüşlerin sağlıklı bir biçimde değerlendirilmesi ve "emir kipi"nin üyelerinin net bir şekilde belirlenebilmesi için olası "emir kipi" eklerini irdelemekte fayda vardır.

-(y)AyIm Eki

Uluslararası alanyazındaki genel tavır, emir çekim dizisinde yer alan birinci tekil kişilerin emir bildirmediği yönündedir. Araştırmacılar, tam paradigmalı dillerin emir sistemlerini incelerken birinci tekil şahıs ekleri için *hortative*[9], *promossive*[10], *voluntative*[11] gibi ayrı terimler kullanmaktadır. Ya da bu eklerin emir yerine başka görevlerle kullanıldığına işaret etmektedir. Tuva Türkçesinin "emir kipi"ni değerlendiren Harrison, -Ayn'ın cesaretlendirme (hortatory) ve niyetli gelecek zaman anlamlarını kodlamak için kullanıldığını söyler[12]. Mauck, birinci tekil emri açıklamanın güç olduğunu belirtir ve Bhojpuri, Hixkaryana, Evenki gibi tam paradigmalı dillerde kendine söz verme (promise) anlamında olduğundan bahseder[13]. Pak vd. ise Korecede, birinci tekil kişi ekini "söz verici (promissive)" ismiyle anar. Bunların tipolojik olarak nadir olduğunu belirtir ve yalnız ikinci kişi için "emir kipi" tabirini kullanır[14].

Hangi dilde olursa olsun birinci tekil kişi eklerinin emir semantiği ürettiğini söylemek zordur. Emir, en az iki kişili bir iletişim ortamı gerektirir ve buyuran buyrulandan mutlaka görece üstün olmalıdır. Ancak birinci tekil kişi için böyle bir ortamın varlığından söz edilemez. Kimi araştırmacıların savunduğu gibi birinci kişinin benlere ayrılabildiği kabul edilse bile, bu benlerin arasında ast-üst ilişkisi kurulduğunu kabul etmek doğal değildir. Nasıl ki bir kişinin kendine yalvarması gerçekçi değilse emretmesi de gerçekçi değildir.

---

9 Anderson, Gregory D. S., Harrison, K. David, ""Natural" and Obsolescent Change in Tofa", (submitted) Historical, Areal and Typological Aspects of South-Siberian Turkic (ed. by I. Nevskaya), s. 2, 2005./ *Authier, Gilles, "Azeri Morphology in Kryz (East Caucasian)", Turkic Languages, S. 14 (2), s. 25, 2010.*

10 Zanuttini, Raffaella, Miok Pak, Paul Portner, "A Syntactic Analysis of Interpretive Restrictions on Imperative, Promissive, and Exhortative Subjects", Natural Language and Linguistic Theory, S. 30 (4), s. 1231-1274, 2012.

11 Moğol dili gramerlerinde de birinci şahıs emir, emir (imperative)den ziyade voluntative (gönüllülük) terimiyle karşılanır (Pakendorf 2007: 215).

12 Harrison, K. David , "Topics in the Phonology and Morphology of Tuvan", Doctoral Dissertation, Yale University, s. 42, 2000.

13 Mauck, Simon, "Notes on the Typology of Imperatives". Ms, Georgetown University, 2005. http://www.georgetown.edu/faculty/portnerp/nsfsite/nsfframeset.htm (Erişim Tarihi: 22. 08. 2013)

14 Pak, Miok, Paul Portner, Raffaella Zanuttini, "Agreement in promissive, imperative, and exhortative clauses", Korean Linguistics, *S.* 14, s. 157–175, 2008.

Bununla birlikte, çekim dizilerinin temel anlamları dışında birçok anlam alanını işaretlediği gerçeği unutulmamalıdır. Bu nedenle, emir semantiği üretemediği için -(y)AyIm ekinin "emir kipi"nden dışlanması ve başka dizilere dâhil edilmesi doğru görünmemektedir. Yapısal olarak "emir kipi"nin genetiğine uygun olan bu ek, emir çekim dizisinde yer alan ama istek, niyet, söz verme, teşvik gibi başka anlam alanlarını kodlayan bir ek olarak değerlendirilmelidir.

Temel işlevi (aslî görevi) emri işaretlemek olan bir çekim dizisinde bu işlevi gerçekleştiremeyen bir ekin üretilmesinin nedeni ise "emir kipi"nin *uzun sürede, aşamalı oluşmuş* olabileceği fikrinde aranmalıdır. Dizi üyelerinin devamlılık arz etmemesi, her şahıs için farklı olması ve birbirinden ayrı yapısal özellikler arz etmesi[15] de bu çıkarımı desteklemektedir. Ayrıca Saka Türkçesi'ndeki gelecek zaman emir eki (*–A:r)'ın* durumu da bir dayanak olarak gösterilebilir. Zira Moğol dillerinde *yakın gelecekte* inkişaf eden *–A:rAy*'dan geliştiği tahmin edilen bu ek, hem Saka Türkçesi'nde hem de Moğol dillerinde yalnız ikinci şahıs için vardır. Oysa Saka Türkçesi de, Moğol dilleri de yakın emir (present) denilen dizide tam doluluğa sahiptir. Bu da gösteriyor ki gelecek emir eki, önce yalnız ikinci kişi için gelişmiştir. Muhtemelen ekin inkişafının yeniliği nedeniyle standart dilde paradigmayı tamamlayacak vakit olmamıştır. Ancak halk dilinde çekim dizisini tamamlama çabası mevcuttur[16].

Gerek (–A:r) ekinin yakın zamandaki bu inkişaf süreci, gerekse bahsedilen diğer veriler şahit olmadığımız bir devirde gelişen Türkçe "emir çekim dizisi"nin aşamalı olarak geliştiği tezi için bir ipucu niteliği göstermektedir. Bu kademeli gelişimde, ilk olarak dizi üyelerinden ikinci şahıs ekleri teşekkül etmiş olmalıdır. Çünkü emrin aslî kişisi ikinci kişidir. Dünya dillerinin çoğunluğunun yalnız ikinci kişiye sahip olması ve ikinci kişilerin üzerinde emri işaretleme konusunda hiçbir şüphenin bulunmaması da bunun göstergesidir. Muhtemelen daha sonraki zamanlarda dolaylı kişiye emrin olabilirliği üçüncü şahıs eklerini doğurmuştur. Mevcut üyeler, ilerleyen evrelerde başka anlamları da karşılar hale gelmiştir. Bu gelişmelerin akabinde çekim dizilerinde tam doluluğa sahip dillerin dizideki boşluğu tamamlama meylinden dolayı birinci kişi ekleri üretilmiş olmalıdır. Ancak bu eklerin, dizinin temel anlam alanını değil, diğer manaları bilhassa da istek alanını karşılamak için oluşturulduğu tahmin edilmektedir[17]. Görünüşe göre -(y)AlIm eki, sonraki devrelerde uygun semantik zemini sayesinde emir kodlayarak paradigmanın temel görevine de uyum sağlamıştır ancak -(y)AyIm eki için bu söz konusu olamamıştır. Böylece emir denilen çekim dizisinde emredemeyen bir üye var olmuştur [18].

(y)AlIm Eki

Birinci çoğul kişi emir, uluslararası alanyazında hortative, exhortative, cohortative, jussive gibi isimlerle anılır ve semantik açıdan genelde emirden ziyade alıcıyı konuşurla beraber bir işi yapması için *teşvik etme* olarak değerlendirilir[19]. Ancak, emir açısından birinci çoğul kişinin durumu tekilden farklılık arz eder. Çünkü "*biz*", *"ben*" adılının arı ve yalın çoğulu değildir. Aksine özgün, değişken ve karmaşık bir bütündür. Bu bütün, *ben ve sen/ ben ve o/ ben, sen ve o*[20] gibi bileşenlere ayrılabilir[21]. Birinci

---

15 Mesela, -sXn eki, -sXnmXş, -sXndX gibi bir birliktelikte yer alabilirken, {Ø} bunu yapamaz. Ya da diğer üyeler soru ifadesi kurabilirken, {Ø}, -(y)Xn(Xz) soru kuramaz.

16 Pakendorf 2007: 216.

17 Eski Türkçe döneminde birçok kiplik alan yalnız bu dizi tarafından işaretlenmektedir (bk. Gabain, Annemarie von, Eski Türkçenin Grameri, Çev: Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara, 2007).

18 Usta, Çiğdem, Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği, Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2013.

19 Dobrushina, Nina, Goussev, Valentin, "İnclusive İmperative", Clusivity: Typology and Case Studies of Inclusive-exclusive Distinction (ed. by Elena Filimonova), John Benjamins, s. 179, Amsterdam-Philadelphia, 2005.

20 Bu gerçeğin en güzel yansıması, zamirsel olarak içsel-dışsal "*biz*"lere sahip dillerde görülür. Mesela Çeçen cede *ben-o(onlar)* ı kapsayan dışsal "*biz (txo)"* ile *ben-sen (siz)* i içeren içsel *"biz (vai)"* farklıdır. Hatta bazı diller *"iki kişiden oluşan biz"* i bile ayırır. Garawa dili bu dilerdendir. Garawa lisanında, hem içsel-dışşal karşıtlığı, hem de çift-çoğul farklılığı

çoğul şahısın içindeki *"ben"* den farklı kişiler, emir verilebilecek bir eyleyici pozisyonuna yükseltilebilir; *ben* ve diğerleri arasında, ast-üst ilişkisi kurulabilir[22]. Bu durum, birinci çoğul şahıslı cümlelerde emir anlamının kodlanabileceği anlamına gelmektedir.

Birinci çoğul şahıslı cümlelerde emir semantiği, konuşur tarafından eyleyiciye/eyleyicilere konuşurun da eyleme katılacağı bilgisi eklenerek bir eylem emrinin yöneltilmesi olarak açıklanabilir[23]. Ancak konuşur, kendine emredemeyeceğine göre, "biz"in içindeki diğer kişilere yani "sen/siz"e emretmektedir. *Dolayısıyla, birinci çoğul eki, emir için kullanıldığı ifadelerde ikinci kişiye emir kodlamaktadır.*

İngilizce, Fransızca ve Almanca aslında bu anlamı veren yapılara sahiptir. İngilizce, *let's,* Almanca *lass* kullanırken Fransızca, "biz/nous" adılının geniş zamanına göre çekimlenmiş fiilin "biz/nous" olmadan kullanılması şeklindedir. Ancak bu yapıların emir kipine dâhil edilip edilmemesi özellikle İngilizce ve Almanca için tartışmalıdır.

Let's go (gidelim).

Lass uns arbeiten (çalışalım).

Regard*ons* (bakalım).

Türkçede "biz"li tümcelerdeki temel işaretleyici -(y)AlIm ekidir. Kimi dillerde birinci çoğulda, iç-dış ve ikili (dual) emir işaretleyicileri vardır. West Greenlanding dili, iç ve dış ayrımına sahiptir. – ta ekiyle yapılan iç birinci çoğul, alıcıyı kapsayan "biz"i ifade eder. –la-ta ile yapılan dış birinci çoğul ise alıcıyı içermeyen, ortamda olan ve olmayan diğer eyleyicileri kapsayan "biz"den söz eder[24]. Hakas Türkçesinde de ikili/dual (sen ve ben) birinci çoğul için ayrı bir çekim vardır. Çoğul için –(i)bıs, (i)bis ve –AŋAr ekleri kullanılırken ikili çekimde –An eki kullanılmaktadır:

(1) Sadaŋar/sadibıs: (Ben ve siz) satalım.

Sadan (Ben ve sen) satalım.

Alaŋar/alibıs: (Ben ve siz) alalım.

Alan: (Ben ve sen) alalım[25].

Türkçede ise bu tip çekimler söz konusu değildir. -(y)AlIm eki de ben dışında kalan elemanların sayısına gönderme yapmaz. Bağlamın veya "ikimiz" adılının yardımına ihtiyaç duyar. Aşağıda yer alan "*Bre sabah şahinleri al, sessizce ava gidelim*" ifadesi bağlamın dışına taşınırsa, -(y)AlIm'ın ben-sen mi yoksa ben-siz mi kodladığı net bir biçimde anlaşılamaz:

(2) Trabzon tekfuru, beylerbeyi olan Han Kazan'a bir şahin göndermişti. Bir gece yiyip, otururken şahinci başına; "*Bre sabah şahinleri al, sessizce ava gidelim*" diye *emretti.* Erkenden atlarına bindiler, av yerine vardılar. Bir sürü kazın oturduğunu gördüler. Kazan şahini saldı, ama bir tane yakalayamadı[26].

-(y)AlIm eki, kimi zaman (görece) amirin katılmayacağı bir eylem için ona tabi olan kişi ve kişilere verdiği emirlerde de kullanılır. Bu tip buyrukların amacı, emri yumuşatmak ve bir grup ruhu yarat-

---

bulunur; *ben-sen (nunggala), ben-o (ngali), ben-siz (ngambala), ben-onlar(nurru)* bütünleri, ayrı ayrı zamirlerle karşılanır (Bickel, Balthasar, Nichols, Johanna, "İnclusive-Exclusive as Person vs. Number Categories Worldwide", Clusivity: Typology and Case Studies of ***Inclusive-Exclusive*** Distinction, (ed. by Elena Filimonova), John Benjamins Press, s. 50, Amsterdam-Philadelphia, 2005).

21 Tilbe, Ali, Nedim Gürsel'in Allah'ın Kızları'nda Yapısal ve İzleksel Öğeler, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 41, s. 65, Erzurum, 2009/ Uzun, N. Engin (2004), Dilbilgisinin Temel Kavramları, Kebikeç Yayınları, s. 128, İstanbul, 2004.

22 Aslan Demir, Sema, Türkçede İsteme Kipliği, Grafiker Yayıncılık, s. 58-59, Ankara, 2008.

23 Mauck 2005: 11-12

24 Dobrushina-Goussev 2005: 184.

25 Arıkoğlu, Ekrem, Hakas Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri (ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ, s. 1118, Ankara, 2007.

26 Gömeç, Saadettin, Türk Destanlarına Giriş, Akçağ Yayınları, s. XI, Ankara, 2009.

maktır[27]. Bu örneklerde -(y)AlIm ekinin ikinci kişiye emir olduğu daha bariz görülmektedir. (3)'te müdür, ekibindeki bir kişiden iş isterken kendi işi yapmayacağı halde –(y)AlIm ekini kullanmayı tercih etmiştir. (4)'te Füsun, kendisine âşık olan ama karşılık vermediği Kemal Bey'e "Çetin Bey'e de bir gazoz al." emrini bu yolla vermiştir.

(3) –Hasan, Bakan Bey'in istediği raporu bu akşam *hazırlayalım.* Raporda, verilerle ilgili kaynak göstermeyi *unutmayalım.*

-Peki, Müdür Bey, bu akşam hazırlarım[28].

(4) Sinema bahçesinde birbirimize yalnızca fiziksel olarak değil, ruhen de ne kadar yakındık. Füsun, benim bakışlarımdan korkarak uzaklaşmış, çocukların arasına girip çamaşır leğeninin içine yatırılmış gazoz şişelerine uzanmış, kalbimi kırmıştı bile.

-Bir gazoz da Çetin Efendi'ye alalım." dedi Füsun, iki gazoz açtırdı. *Parayı ödedim*, filmlerde bizimle birlikte, aile kısmında değil, tek başına bekâr erkekler kısmında oturan Çetin Efendi'ye gazozunu götürdüm[29].

Sonuç olarak, -(y)AlIm eki, emir kipinin temel işlevini gerçekleştirebilen yani buyuru semantiği kodlayabilen bir ektir. Bu buyurunun hedefi, genel kanının aksine birinci çoğul kişi değil, ikinci tekil/çoğul kişilerdir[30].

{Ø} Sıfır Biçimbirim ve -(y)Xn, -(y)XnXz

Konuşmacıya ve dolaylı kişiye emir tartışmalıdır ama dinleyene verilen emir kesin; evrensel bir dil edimidir[31]. Daha önce de vurgulandığı gibi pek çok dil, "emir kipi"nde yalnız ikinci kişiye sahiptir. Mauck, bu veriden yola çıkarak ikinci kişiyi *emrin varsayılan kişisi* olarak belirler[32]. Postma vd.[33] ve Belletti[34] gibi araştırmacılar da, ikinci kişiyi yani alıcıyı buyruğun temel bileşeni olarak görür ve diğer kişilere gerçek bir emir verilemeyeceğini iddia eder.

Dolaylı kişiye emrin varlığı nedeniyle ikinci kişi emir için tek kişi değildir ama aslî unsurdur. İkinci kişi işaretlemesinde de diller, farklı yollar izler. Bu açıdan Auwera-Lejeune, tipolojik olarak dört dil tipi belirlemiştir[35]. Birinci tip, ikinci tekil ve çoğul kişi için ayrı yapılar geliştiren dilleri ifade eder. İspanyolca, böyledir[36]:

(5) a. tom- *a*
al- 2.tk.emir
b. tom- *ád*
al- 2.çğl.emir

27 Usta 2013.
28 Gündelik hayattan derlenmiştir.
29 Pamuk, Orhan, Masumiyet Müzesi, İletişim Yayınları, s. 298, İstanbul, 2008.
30 Usta 2013.
31 Bu gerçeğin en önemli kanıtı ise, tüm dillerin ikinci şahıs emre sahip olmasıdır ve hatta dillerin çoğunda emrin yalnız ikinci şahıstan teşkilidir (bk. Mauck 2005).
32 Mauck 2005.
33 Postma, Gertjan, Wurff, Wim var der (2007), How to *say no* and don't: Negative imperatives in Romance and Germanic, *Imperative* Clauses in Generative Grammar (ed. by Wim van der Wurff), John Benjamins, s. 213, Amsterdam-Philadelphia, 2007.
34 Belletti 1999: 569
35 Auwera,Johan van der, Lejeune, Ludo, Morphological İmperative, http://wals.info/chapter/70 (Erişim Tarihi: 25.08.2013)
36 Leszek, Andrea S., A Critical Study of Imperatives, Thesis (M.S.), Massachusetts Institute of Technology, Departmant of Linguistics and Philosophy, s. 15, Massachusetts, 1995.

İkinci tip diller, ikinci tekil için özelleşmiş yapıya sahipken ikinci çoğul için değildir. Lingala, böyledir. Bu dilde konuşurlar, çoğul kişiye emir vermek için genelde "dilek kipi"nden yararlanır.

(6) a. Sál-*á!*

Çalış-2. tk. emir

b. *Bó*-sál-a!

Dlk kipi-çalış.

Üçüncü kategori, ikinci çoğul için yapı geliştirirken ikinci tekili bunun dışında tutan dilleri içerir. Letonyoca bu lisanlardan biridir. Letonyacada ikinci tekilde bildirme kipi kullanılmaktadır.

(7) a. *RunV!*

konuş.2. tk. bildirme

b. *RunVjVt!*

Konuş.2.çğl. emir

Son dil tipi ise hem ikinci tekilde hem de çoğulda aynı özelleşmiş yapıyı kullanan dillerdir. İngilizce, Almanca gibi diller böyledir. Bu iki dilde, çoğul ve tekil için aynı yapı kullanılmaktadır. Bu yapıda özne silinir ve yalın halde bir fiil kullanılır. Bazı araştırmacılar bunu morfolojik değil, sentaktik işaretleme olarak değerlendirir. Bazı araştırmacılarsa burada öznenin yerini tutan sıfırbiçimbirimle yapılan bir kodlamadan bahseder. Morfolojik işaretlemeye değinir[37].

Türkçe ikinci kişiler açısından bu dil tiplerinden ilkine girmektedir. Hem tekil hem de çoğul için farklı yapılar geliştirmiştir. Teklik ikinci kişi temel emir şekli, aslında çoğu dilde olduğu gibi Türkçede de sessel işaretlemeden yoksundur[38]. Bu durum bazı araştırmacıları, ikinci kişi emirlerin, fiil tabanı ile yapıldığı[39] yahut çekimsiz fiil[40] olduğu yanılgısına düşürmüştür. Ancak fiilin kök/gövde halinde veya çekimsiz halde sözdizimine katılması mümkün değildir. Bu nedenle ikinci kişide de çekim vardır ve çekimi sağlayan "emir kipi"ndeki sıfır biçimbirimdir[41]. Sıfır biçimbirim *hiçbir şey* demek değildir. Sessel olarak sunulmayan, işaretlemeden işaretleyen bir biçimbirimdir[42]. Ergin, "*Burada, emir ikinci şahısla fiil kök ve gövdelerinin ses sayısı bakımından aynı, fakat mana bakımından çok farklı olduklarına dikkat edilmelidir. Birisi, hiçbir şeye bağlamayan mücerret hareketi, öteki, bir şahsa ve şekle bağlanan bir hareketi karşılar. Emir ikinci şahıs ekini "sıfır" olarak kabul edebiliriz. Fakat bu sıfır*

---

37 Auwera,Johan van der, Lejeune, Ludo, Morphological İmperative, http://wals.info/chapter/70 (Erişim Tarihi: 25.08.2013)

38 Diamond, Arthur S., The History and Origin of Language, Methuen, s. 112-114, London, 1959/ Mauck 2005.

39 Gökalp'in "Her fiil kök ve gövdesi, ikinci tekil kişi emirdir." şeklindeki ifadesini konuyu örneklemesi, fiilin kök veya gövdesiyle emir kipliğiyle kodlanmış halini eş değer gören düşünceyi yansıtması bakımından sunmakta fayda vardır (Gökalp, Mehmet, Türk Dili Dilbilgisi, Şark Matbaası, s. 59, Ankara, 1976). Ek olarak belirtmek gerekir ki El Kavaninü'l- Külliye Li-Zabti'l-Lügati't Türkiyye adlı eserin yazarı da çıplak fiil ile "emir kipi ikinci şahıs"ı aynı olarak nitelemiştir: "Fiilin bölümlerinden olan emir ikinci teklik şahıs, diğer kısımların etrafında döndükleri eksendir, merkezdir. Onların tümü bundan yapılır. O bütün bunların çeşitli dallara ayrıldığı bir kök ve üzerine kuruldukları bir temel gibidir. Hiç kimse çok sayıda emir öğrenmeden bu dile hâkimiyet kurup öğrenemez. Yüce Allah'ın izniyle bu kitapta emir konusunu toplu olarak işleyeceğim. Şüphesiz o, hedeflerin en önemlisi olup özel isimler gibi işitmekle öğrenilir, onda kuralların hiçbir etkisi yoktur. Çünkü diller kurallarla ortaya konulmaz. Emir böylesine önemli olduğundan, kolaylıkla anlaşılması için en kısa bir ifade ile temel diye adlandırılmıştır (Toparlı, Recep, M. Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık, *El*-Kavaninü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, TDK Yayınları, s. 5, Ankara, 1999)."

40 Göker, Osman, Uygulamalı Türkçe Bilgileri: Birinci Cilt, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 50, İstanbul, 1996.

41 İkinci kişiyi sıfır biçimle çekimlemek dillerde yaygın bir özellik olmakla birlikte (Diamond 1959: 112-114) fiil gövdesine takı ekleyen Türk dilleri ve diller de vardır. Bazı Türk dillerinde {Ø} yanında Eski Türkçede bir pekiştirme görevi gören –gil ekinden inkişaf eden –ğIn, gIl gibi şekiller sıkça kullanılmaktadır. Dravidan dillerden Tulu dilinde sıfır biçim yanında –la da kullanır: un-la/ ye!, jek-la/ yıka. Gondi dilinde uzun vokallerden sonra –m- gelir : sî-m/ ver. Kuvi dili –amu/-mu ekler: ven-a-mu/ dinle (Krishnamurti 2003: 358-360). Türkiye Türkçesinde de ikinci tekilde nezaket veya mesafe amaçlı olarak genelde ikinci çoğul şahıs için kullanılan –In eki tercih edilebilmektedir.

42 Jendraschek, Gerd, A Fresh Look at The Tense-Aspect System of Turkish, Language Research, S. 47(2), s. 248, 2011.

ek, şahıs ve şekil ifade ederek fiil kök ve gövdesini kullanış sahasına çıkarır." diyerek bu gerçeğe işaret eder[43].

{Ø} Sıfırbiçimbirim temelde (8)'de görüldüğü gibi ikinci teklik kişiyi işaret eder. Ancak ilginç bir şekilde kimi zaman ikinci çoğul kişiyi de işaretlediği olur. (9), (10), (11)'de görüldüğü gibi bu kullanım seslenmeli öznenin olduğu, eyleyicinin seslenmeli özneyle karşılandığı-karşılanabileceği ifadelerde gerçekleşmektedir:

(8) Kirisk şaşırmış, aval aval bakıyordu.

-*Ateş et {Ø}*! diye bağırdı babası.

Omzu şiddetle geriye itildi, kulaklarının dibinde patlayan sesten dolayı çocuk hiçbir şey işitmez oldu. Karavana attığı, beceriksizliği yüzünden her şeyi berbat ettiği için utancından yerin dibine geçmişti. Ama babası bir şey olmamış gibi ona bir fişek daha uzattı.

-*Doldur* şunu{Ø}! Bir daha *at {Ø}!*[44]

(9) *Tokuz Oğuz begleri*, budunı bu sabımın edgüti *eşid*, katığdı *tıngla* (BK-K1).

(10) Gece çalışanların farklı ücret alması, işçinin şevkini arttırıyor. Evvelâ inanmak, güvenmek ve çalışmak, Amerika'da parola olmuş... Aziz Ata'mın de bize emri: «*Türk övün, güven ve çalış*» değil miydi?[45].

(11) Manga komutanı bağırdı:

- *19 numaralı hücredekiler*, sesiniz niye az çıkıyor lan?

Oysa tam tersi oluyordu. Gündüz yaşanan olaydan dolayı, 19 numaralı hücredeki herkes var gücüyle bağırıyordu.

Manga komutanı "*Sola dön"* komutunu verdi:

- Üç adım ileri, marş.

En önde M.U, bütün hücre sakinleri denileni yaptılar. Üç adım atıldığında koridorun ortasına gelinmişti.

Ardından beklenen komut gecikmedi:

- *Sağ eli uzat*.

Sağ eller uzandı. Sayılamayacak kadar cop darbesi indi. Ardından, sol eller havaya kalktı. Yine coplar havada uçuştu. 19 numaralı hücre sakinleri günlerce ellerini kullanamadılar[46].

İkinci çoğul kişi ekleri ise,-(y)Xn, -(y)XnXz ekleridir. Bu ekler, daima ikinci şahsı kodlar. *-(y)Xn* ile -(y)XnXz arasında çoğul kişileri işaretlerken sayı-kişi kategorisi bakımından bir farklılık yoktur[47]. Fark, -(y)XnXz ekinin, emredenin üslubuna nezaket katmasıdır. Bu eki tercih ederek, konuşur, (13)'te olduğu gibi "olumsuz nezaket[48]" stratejisi uygulamış olur. Kısacası, -(y)XnXz eki, nazik emir kodlayı-

---

43 Ergin 1998: 306.

44 Aytmatov, Cengiz, Al Yazmalım, Selvi Boylum; Erken Gelen Turnalar; Fuji-Yama; Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek, Cem Yayınevi, s. 307, İstanbul, 2006.

45 Asutay, Burhanettin, Türkiye Bir Amerika Olabilir, İstiklal Matbaası, s. 138, İzmir, 1961.

46 Pazarcı, Emin, Kurt Bakışı, Burak Yayınları, s. 284, İstanbul, 2005.

47 *Aydın*, Özgür, "Türkçede *Üçüncü Kişi Buyrum* Yapıları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi", S. 47 (1), s. 152, 2007.

48 Olumsuz nezaketle, iletişimde karşıdaki şahısların şahsi alanlarına müdahale etme, karar alma ve uygulama özgürlüklerine saygı gösterme kastedilir. Olumsuz nezaket stratejilerini göz ardı etmek karşıdaki kişinin imajını zedeler. Muhataba itiraz etme, onu suçlama, nezaket dışıdır ve karşıdakinin "olumlu imaj"ını zedeler. Yine emir verme, öneride bulunma, rica etme de karşıdakinin "olumsuz imaj"ına zarar verir. Olumsuz imajı korumak için öznesiz veya edilgen cümlelerle yumuşatma edatları tercih edilir (Dereli 2008). Çoğulda, *-(y)Xn yerine* -(y)XnXz tercihi de eyleyicinin "olumsuz imaj"ını korumaya yönelik bir seçimdir.

cısıdır. Nazik emir için ayrı ek kullanımı, başka dillerde de vardır. Japonca da bu dillerdendir. Japoncada –nasai eki, bu amaçla kullanılır.

(12) Sara wo arai-nasai

tabak-yük.hali yıka-nazik emir

(lütfen) Tabakları yıka[49].

(13) Tanıştırma merasimi daha yeni bitmişti ki bitişik odanın kapısı aniden açıldı ve Kraliyet Evi'nin Başhizmetçisi elbisesi giymiş biri içeri girdi.

"Lordlarım, Beyefendiler" dedi kendinden emin bir sesle "Majesteleri Kral Hazretleri!"

Altı adam birden ayağa kalktılar…

-Lordlarım ve beyefendiler, lütfen *oturunuz* dedi Majesteleri[50].

-(y)Xn[51], -(y)XnXz ekleri, zaman zaman ikinci tekil kişi için de kullanılabilmektedir. Bu kullanımların amacı kimi zaman nezaketken kimi zamansa alıcı ile mesafe yaratmaktır. Aşağıdaki ilk örnekte Müsteşar'ın iki eyleyici (odacı ve genel müdür) arasında emrederken farklı davrandığı, genel müdüre emrederken nezaket amacıyla -(y)Xn ekini tercih ettiği görülmektedir. İkinci örnekte ise doktor, laubali ve ısrarcı davranışları olan hasta yakınına mesafe koymak için tekili çoğul ile kodlamayı tercih etmiştir.

(14) Müsteşar, Sadri 'ye bir sigara uzattı. Zile bastı.

"Lütfen bir kahvemi iç!" dedi.

"İstemem; kahve dokunuyor."

"İç lütfen; ben de içeceğim! İstersen çay içelim! Güzel Seylan çayı var; özel yaparlar."

Odacıya, "İki çay bize…" dedi. "Sonra İbrahim Metin Bey'i *çağır* bana!"

Genel Müdür İbrahim Metin hemen geldi. Müsteşar önüne bir kâğıt çekti.

"Sicil numaran kaçtı Sadriciğim?" diye sordu. "Her iş aklıma gelir, benim zamanımda senin sürgünün çıkacağı aklıma gelmezdi. Allah bilir sen de bu işi benden biliyorsundur. Fakat ben senin kararnamene imza atacak kadar alçak-... İbrahim Metin Bey. şunu *alın*, bana Sadri Bey'in dosyasını *getirin.* Ama lütfen biraz çabuk *olun*[52].

(15) Birden kalktı oturduğu koltuktan, ileri geri gidip gelmeye başladı.

—Durumu nasıl?

—Ameliyat başladı.

—Uzun sürer mi?

— Beyninden ameliyat ediliyor, üç saat kadar sürer.

— Beyninden mi? Ölebilir mi?

— Ölebilir.

Ölebilir. Yüreğim sıkılır gibi oldu; onun ölme ihtimali beni saran titremenin sanki düğüm noktasını teşkil ediyordu. Çabuk çabuk:

---

49 Svahn, Axel, The Perfective İmperative in Japanese, Master Thesis, Lund University, s. 8, 2009.

50 Garrett, Randall, Lord Darcy: Büyücüler Geçidi, Çev: Kemal B. Özbek, İthaki Yayınları, s. 109, İstanbul, 2004.

51 Gabain, Eski Türkçede ikinci çoğul şahıs eki – *ŋ*'nin tek kişi için nezaket amacıyla da kullanıldığını söyler. Bu da, emirde nezaketin çok eski zamanlardan beri işaretlendiğini göstermesi açısından önemlidir *(*Gabain, Annemarie von, Eski Türkçenin Grameri, Çev: Mehmet Akalın, TDK Yayınları, s. 79, Ankara, 2007)..

52 Baykurt, Fakir, Özyaşam: Genç Emekli, Papirüs Yayınları, s. 326, İstanbul, 2002.

— Ne yapabilirim doktor bey, diye sordum. Ona nasıl yardım edebilirim? *Küçümser bir tavırla* ağzı yayıldı.

— Hiç

— Ne yapmamı salık verirsiniz doktor bey?

Aynı *küçümser tavrı* sürdürerek:

— *Gidin yatın*, dedi.

— Gidemem doktor bey.

Birdenbire yüzünde bir ciddiyet belirdi.

Biraz *sertçe*: — *Dışarıya çıkın*, dedi[53].

-sXn, -sXnlar

Dillerin çoğunda dolaylı kişiye emretmek için ayrılmış biçimbilgisel işaretleyiciler yoktur. Bu nedenle bazı araştırmacılar, üçüncü kişiye emir verilemeyeceği fikrini savunmuşlardır. Brewster, üçüncü kişiye emir değil istekten söz edilebileceğini belirtirken[54] Postma-Wurff, ikinci kişi bileşeni içermediği için bunları hakiki emir kabul etmez[55]. Lyons, bazı dillerin prensipte üçüncü kişi emirlere sahip olabileceğini ama en azından Hint-Avrupa dilleri açısından bunların birer buyruk olarak onaylanamayacağını söyler. Çünkü ona göre buyruklar doğası gereği alıcıya adreslidir[56].

Bununla birlikte bazı diller, "emir kipi"nde üçüncü kişiler için eklere sahiptir. Grekçe bu dillerdendir. Yeni Ahit Grekçesi, yalnız etken değil edilgen özellikte üçüncü kişi emir yapıları içermektedir. Bunların emir yanında, uyarı, tehdit, meydan okuma, davet etme gibi anlamlar için de kullanıldığı ve zaman zaman ikinci kişiyi işaretlediği görülmektedir[57]. Edilgen üçüncü kişi yapısı, Sanskritçede de görülmektedir. Ancak bu yapılarla kurulan emirler, dolaylı kişi değil alıcı adreslidir.

Üçüncü kişi emir ekleri bakımından ilgi çeken dillerden biri de Bhojpuri'dir. Hindistan ve Nepal'de konuşulan ve Sankritçeden gelişen bu dil, "emir kipi"nde alıcıyı değil, gerçekten dolaylı kişiyi işaretleyen üçüncü kişi ekleri içermektedir.

(16) Lajke tini baje aaveN

Çocuklar üç saat gel-3.çğl.emir

(Senin) çocukların saat üçte gelsin[58].

Türkçe "emir kipi"nde dolaylı kişiye buyruk kodlayabilen ekler, -sXn,-sXnlar ekleridir. Doğrudan üçüncü kişiyi kodlayan bu ekler, kimi zaman derin yapıda ikinci kişiyi gösterebilmektedir[59]. Bu tablo (17) ve (18)'de örneklendiği gibi genellikle, üçüncü kişi niceliksel ve niteliksel özneler kullanıldığında görülür. Çünkü, bu özneler seslenmeli özne olmadıkları sürece sadece üçüncü kişi eklerine bağlanabilir. Postdam, dilciler tarafından pek kabul görmese de (19)'daki örnekleri vererek bu tip yapıların İngilizcede de kurulabildiğini iddia eder[60]. Bu örneklerde, İngilizce ikinci kişi emir yapısına üçüncü kişi öznelerinin eklendiği görülmektedir.

---

53 Özdemir, M. Niyazi, Çağımızın Aşıkları, Ötüken Yayınevi, s. 47, İstanbul, 1977.

54 Brewster, S. David, The Edinburgh Encyclopaedia, C. 10, Joseph and Edward Parker, s. 5, Evanston, 1832.

55 Postma-Wurff 2007: 213.

56 Lyons, John, Semantics II, Cambridge University Press, s. 747, Cambridge, 1977.

57 Boyer, James L., A Classification of Imperatives: A Statistical Study, Grace Theological Journal, S. 8 (1), s. 35-54, 1987.

58 Mauck, Simon, Miok Pak, Paul Portner and Raffaella Zanuttini, Clause Typing in Imperative: A Cross-linguistic Perspective, 2004. http://www9.georgetown.edu/faculty/portnerp/nsfsite/ourpapers.htm

59 Aslan Demir, 2008.

60 Potsdam, Eric, Syntactic İssues in the English İmperative, Glot İnternational, Vol. 7: 1-7, 2003.

(17) Mehmet Ali ile İbo, Zeynep ile Esma, Füsun ile Fatma karşılıklı geçmişler, birbirlerine güle güle oynuyorlardı. Türkünün sözlerini dinledikçe de şeker istiyordu canları. Birden sustu saz. Kürşat ağır ağır kalktı oturduğu minderden. "Haydi bakalım *herkes yatsın*. Sabah erken kalkılacak. Yeter bu kadar eğlence!" diye gürledi. Bütün çocuklar battaniyelerine sarındılar. Şeker düşleri kurarak uyumaya çalıştılar[61].

(18) Yakup Cemil'in emrinde iki bin kişilik bir müfreze vardı. Elemanların çoğu cezaevi mahkûmuydu... Yakup Cemil'in emrindeki caniler, ünü bütün imparatorluğa yayılmış ve günümüze kadar da gelmiş olan Sinop Zindanları'ndan devşirilmiştir. Hepsi birbirinden belalı, hepsi birbirinden tehlikeli iki bin adam. "*Berberler* bir adım *öne çıksın*" der, Yakup Cemil. Komutlar komutları izler: "*Bir leşi, iki leşi, üç leşi, dört leşi, on dört leşi olan* bir adım *öne çıksın.*" Sonunda bir kişi kalır, hem berber olan hem de on dört leşi bulunan, yani on dört cinayeti olan, yani on dört adam öldüren. Yakup Cemil on dört leşli berberi şöyle bir süzer tepeden tırnağa ve sonra, "Getir bir sandalye ve beni tıraş et, seni özel berberim tayin ettim" der[62].

(19) a. Somebody do help him, he's drowning.

b. Mary lock the door, John scatter the files and I'll watch the front.

-sXn, -sXnlar ile edilgen yapılar kurmak da mümkündür[63]. Bu özellik, diğer "emir kipi" eklerinde görülmez. Böylesi bir biçime sahip emirlerde eyleyici arka plana atılıp buyruğa odaklanılır. Eyleyici, ikinci veya üçüncü kişi olabilir. (20)'de İstolni-Belgrad kalesinin kumandanı Ali Bey, casus olarak Türk istihbaratına hizmet eden Cizinna ile ilgili ikinci kişiye, buyruğa odaklı emir yönlendirmektedir.

(20) Cizinna, çamurdan öylesine değişmişti ki, Ali Bey onu tanımakta güçlük çekti. Sonra:

— Sen misin, deli kız? diye bağırdı.

Bitkindi kız. Hemen konuşmak istediyse de, Bey hizmetçi kadını çağırtarak:

— Tez üstündekiler *çıkarılsın,* yıkanıp *paklansın* ve karnı *doyurulsun,* diye buyurdu.

Cizinna hazırlanana kadar odada gitti geldi. Vakit gece yarısını çoktan geçmişti. Kız, karnı doymuş, temizlenmiş olarak karşısına geldiğinde:

— Hayrola benim kara kızım, dedi. Neden kuş uçurtmadın da kalktın türlü meşakkatlerle bizzat kendin geldin? (dedi.)[64]

SONUÇ

Türkçe fiil çekimi bakımından zengin bir dildir. Bu nedenle "emir kipi"nde tam doluluğa sahip olması şaşırtıcı değildir. Türkçede her şahıs için ayrı ek mevcuttur. Kimi diller, nadir de olsa ön ekle emir işaretleyebilmektedir. Zapotek dilinde, "emir kipi" çekiminde şahıs ekleri son ek olmakla birlikte "emir kipi" ön ektir[65]. Ancak Türkçenin sondan eklemeli dil özelliği, emir kipinde de istisnadan uzak bir biçimde sürer ve bu ekler, işleme uğramamış taban fiilin arkasına gelir.

Bazı diller, yapısal olarak emir kipi ile şahıs ekini ayırmaktadır. Bir Tibet-Burman dili olan, Nepal, Hindistan'da konuşulan Limbu böyledir[66]. Türkçede de diğer çekim dizilerinde "kip" eki ile şahıs eki

---

61 Beğendi, Sevhan, İstanbul'un Sokak Kardelenleri, Tudem Kültür Yayınları, s. 76, Ankara, 2005.

62 Kara, İlyas, Fedai: Cepheden Sehpaya Yakup Cemil, Çatı Kitapları, s. 154, İstanbul, 2008.

63 Aslan Demir 2008.

64 Özkişi, Bahaeddin, Köse Kadı, Ötüken Yayınevi, s. 65, İstanbul, 1974.

65 Bybee, Joan L., Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form, John Benjamins, s. 173, 1985.

66 Limbu
a. *Ips-Ø-Ow!*
uyu-2.tkl.-emir

fiilde ayrı ayrı yer almaktadır. Ancak "emir kipi"ndeki ekler, şahıs işaretlemesini de içinde taşımakta, portmanto ek özelliği göstermektedir.

Yakut Türkçesi, Evenki, Buryat gibi kimi diller "emir kipi"nde uzak ve yakın ayrımı yapabilmektedir. Ancak Türkçe böylesi bir morfolojik imkâna sahip değildir. Bu anlamda, Türkçe "hemen, derhal, yarın, iki saat içinde, üç gün sonra" gibi eylemi zaman çizgisinde yakın veya uzak bir noktaya yerleştiren ifadelerden yararlanmaktadır.

Türkçe çekim dizisinde, birinci tekil kişi eki dışındaki tüm ekler, "kip"in temel görevi olan emir anlamına hizmet eder. *Birinci tekil eki*, istek, teşvik, cesaretlendirme gibi başka anlam alanlarını işaretler. Nitekim "emir kipi", diğer üyeleriyle de emir yanında "sitem, tehdit, meydan okuma, ilenme, istek, teşvik, yalvarma, silsile" gibi birçok anlamı kodlayabilmektedir. *Birinci çoğul kişi eki*, emir anlamına hizmet ederken ikinci kişilere yönelik emirler veren bir ektir. Dizide ayrıca iç-dış veya ikili birinci çoğul yoktur. *İkinci tekil kişi eki*, çoğul kişiyi işaretleyebilir. Tam tersi, *ikinci çoğul* için de geçerlidir. Dizi, ikinci kişide nazik ifadeler için de ayrı bir eke sahiptir. *Üçüncü kişi eklerine* gelince, bu ekler de dolaylı kişi yanında ikinci kişiler için kullanılabilmektedir ve dizinin diğer üyelerinde görülmeyen edilgen yapı özelliği de gösterebilmektedir.

Sonuç olarak Türkçe "emir kipi"nde hem semantik hem de yapısal açıdan özel niteliklere sahip bir dildir. Konuşurlarına "emir kipi" aracılığıyla ince anlam ayırtılarını aktarabilecekleri zengin anlatım olanakları sunar. Birçok yönüyle olduğu gibi bu yönüyle de dünya dilleri arasında farklı ve değerli bir konuma sahiptir.

KAYNAKÇA

Adalı, Oya, Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979.

Anderson, Gregory D. S., Harrison, K. David, ""Natural" and Obsolescent Change in Tofa", (submitted) Historical, Areal and Typological Aspects of South-Siberian Turkic (ed. by I. Nevskaya), s. 1-15, 2005.

http://www.swarthmore.edu/SocSci/dharris2/Anderson&Harrison%202004.pdf (Erişim Tarihi: 12.03.2013)

Arıkoğlu, Ekrem, Hakas Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri (ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ, s. 1085-1148, Ankara, 2007.

Atalay, Besim, Et- Tuhfetu 'z-Zekiyye fi '1- Lugati 't-Türkiyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1945.

Aslan Demir, Sema, Türkçede İsteme Kipliği, Grafiker Yayıncılık, Ankara, 2008.

Asutay, Burhanettin, Türkiye Bir Amerika Olabilir, İstiklal Matbaası, İzmir, 1961.

Authier, Gilles, "Azeri Morphology in Kryz (East Caucasian)", Turkic Languages, S. 14 (2), s. 14-42, 2010.

Auwera, Johan van der, Lejeune, Ludo, Morphological İmperative, http://wals.info/chapter/70 (Erişim Tarihi: 25.08.2013)

Aydın, Özgür, "Türkçede Üçüncü Kişi Buyrum Yapıları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi", S. 47 (1), s. 151-163, 2007.

Aytmatov, Cengiz, Al Yazmalım, Selvi Boylum; Erken Gelen Turnalar; Fuji-Yama; Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek, Cem Yayınevi, İstanbul, 2006.

Baykurt, Fakir, Özyaşam: Genç Emekli, Papirüs Yayınları, İstanbul, 2002.

Beğendi, Sevhan, İstanbul'un Sokak Kardelenleri, Tudem Kültür Yayınları, Ankara, 2005.

Uyu
b. *Ips-amm-Ow!*
uyu-2.çğl.-emir
Uyu (Auwera, Johan van der, Lejeune, Ludo, Morphological İmperative, http://wals.info/chapter/70 (Erişim Tarihi: 25.08.2013))

Belletti, Adriana, "Italian/Romance Clitics, Structure and Derivation", Clitics in the Languages of Europe (ed. by. Henk van Riemsdijk), Walter de Gruyter, s. 543-580, Berlin, 1999.

Bickel, Balthasar, Nichols, Johanna, "İnclusive-Exclusive as Person vs. Number Categories Worldwide", Clusivity: Typology and Case Studies of Inclusive-Exclusive Distinction, (ed. by Elena Filimonova), John Benjamins Press, s. 49-72, Amsterdam-Philadelphia, 2005.

Bilgin, Muhittin, Anlamdan Anlatıma Türkçemiz, Anı Yayıncılık, Ankara, 2006.

Boyer, James L., "A Classification of Imperatives: A Statistical Study", Grace Theological Journal, S. 8 (1), s. 35-54, 1987.

Brewster, S. David, The Edinburgh Encyclopaedia, C. 10, Joseph and Edward Parker, Evanston, 1832.

Bybee, Joan L., Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form, John Benjamins, s. 173, 1985.

Dereli, Sevgi, "Sözlü İletişimde Nezaket Stratejileri", Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları, S. 15, s. 24-52, 2008.

Deny, Jean, Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1941.

Diamond, Arthur S., The History and Origin of Language, Methuen, London, 1959.

Dobrushina, Nina, Goussev, Valentin, "İnclusive İmperative", Clusivity: Typology and Case Studies of Inclusive-Exclusive Distinction (ed. by Elena Filimonova), John Benjamins, s. 179-212, Amsterdam-Philadelphia, 2005.

Ercilasun, A. Bican, "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", Makaleler, Akçağ, s. 364-370, Ankara, 2007.

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1998.

Gabain, Annemarie von, Eski Türkçenin Grameri, Çev: Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

Garrett, Randall, Lord Darcy: Büyücüler Geçidi, Çev: Kemal B. Özbek, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004.

Gökalp, Mehmet, Türk Dili Dilbilgisi, Şark Matbaası, Ankara, 1976.

Göker, Osman, Uygulamalı Türkçe Bilgileri: Birinci Cilt, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1996.

Gömeç, Saadettin, Türk Destanlarına Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009.

Harrison, K. David , "Topics in the Phonology and Morphology of Tuvan", Doctoral Dissertation, Yale University, 2000.

Heinold, Simone, "Functional Synonyms of Imperatives in German and Finnish", International Conference of Nordic and General Linguistics, April 2012, Freiburg, 2012.

Kara, İlyas, Fedai: Cepheden Sehpaya Yakup Cemil, Çatı Kitapları, İstanbul, 2008.

Kimball, Geoffrey D., Koasati Grammar, University of Nebraska Press, 1991.

Koç, Nurettin, Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1992.

Kononov, A. Nikolayeviç, Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka (Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri), Çev: Sabit Paylı, TDK, Moskova-Leningrad, 1956.

Köse, Dursun, Türkçenin Yabancı Dil olarak Öğretiminde Bildirme ve Dilek Kipleri, Showwe Yayınları, Taype, 2009.

Krishnamurti, Bhadriraju, The Dravidian Languages, Cambridge University, Cambridge, 2003.

Leszek, Andrea S., A Critical Study of Imperatives, Thesis (M.S.), Massachusetts Institute of Technology, Departmant of Linguistics and Philosophy, Massachusetts, 1995.

Lyons, John, Semantics II, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

Mauck, Simon, Miok Pak, Paul Portner and Raffaella Zanuttini, "Clause Typing in Imperative: A Cross-linguistic Perspective", 2004.

http://www9.georgetown.edu/faculty/portnerp/nsfsite/GURT04Talk.pdf (Erişim Tarihi: 22. 8. 2013)

Mauck, Simon, "Notes on the Typology of Imperatives". Ms, Georgetown University, 2005. http://www.georgetown.edu/faculty/portnerp/nsfsite/nsfframeset.htm (Erişim Tarihi: 22. 8. 2013)

Özdemir, M. Niyazi, Çağımızın Aşıkları, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1977.

Özkişi, Bahaeddin, Köse Kadı, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1974.

Pak, Miok, Paul Portner, Raffaella Zanuttini , "Agreement in Promissive, Imperative and Exhortative Clauses", Korean Linguistics, S. 14, s. 157–175, 2008.

Pakendorf, Brigitte, Contact in the Prehistory of the Sakha (Yakuts): Linguistic and Genetic Perspectives, LOT, Utrecht, 2007.

Pamuk, Orhan, Masumiyet Müzesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Pazarcı, Emin, Kurt Bakışı, Burak Yayınları, İstanbul, 2005.

Postma, Gertjan, Wurff, Wim var der, How to Say No and Don't: Negative Imperatives in Romance and Germanic, Imperative Clauses in Generative Grammar (ed. by Wim van der Wurff), John Benjamins, s. 205-249, Amsterdam-Philadelphia, 2007.

Potsdam, Eric, "Syntactic İssues in the English İmperative", Glot International, Vol. 7: 1-7, 2003.

Svahn, Axel , The Perfective İmperative in Japanese, Master Thesis, Lund University, 2009.

Şimşek, Rasim, Örneklerle Türkçe Sözdizimi, Kuzey Matbaası, Trabzon, 1987.

TGST, Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı 1, 22-23 Ekim 1993, TDK, Ankara, 1995.

Tilbe, Ali, "Nedim Gürsel'in Allah'ın Kızları'nda Yapısal ve İzleksel Öğeler", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi", S. 41, s. 61-84, Erzurum, 2009.

Toparlı, Recep, M. Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık, El-Kavaninü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

Usta, Çiğdem, Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği, Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2013.

Uysal, S.Sami, Yabancılara Türkçe Dersleri: Konuşma, Okuma, Yazma ve Dilbilgisi (1), İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulu Yayınları, İstanbul, 1979.

Uzun, N. Engin, Dilbilgisinin Temel Kavramları, Kebikeç Yayınları, İstanbul, 2004.

Zanuttini, Raffaella, Miok Pak, Paul Portner, "A Syntactic Analysis of Interpretive Restrictions on Imperative, Promissive and Exhortative Subjects", Natural Language and Linguistic Theory, S. 30 (4), s. 1231-1274, 2012.

TÜRKÇE DEYİMLERDE DİL FARKINDALIĞI ve İŞLEVSEL DİL KULLANIMI

Doç. Dr. Bilginer ONAN
Mustafa Kemal Üniversitesi, bilgineronan@gmail.com

Arş. Gör. Hüseyin ÖZÇAKMAK
Mustafa Kemal Üniversitesi h.ozcakmak@hotmail.com

ÖZET

Bu çalışmada, Türk halk edebiyatı kültürünün anonim ürünlerinden biri olan deyimler, ana dili eğitimi çerçevesinde, dil farkındalığı ve işlevsel dil kullanımı yönünden analiz edilmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde, deyimler hakkında kuramsal bir bilgi zemini oluşturulduktan sonra çalışmanın temel kavramları olan dil farkındalığı ve işlevsel dil kullanımı hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde, deyimlerin temel dil becerileri açısından analizleri yer almaktadır. Bu bağlamda konuşma, dinleme, yazma ve okuma kavramlarıyla ilgili olan sözler, literatür tarama yöntemiyle 4 ayrı kaynaktan ayrı ayrı derlenmiş; yüzey yapı açısından benzer olanlar elenmiştir. Bu eleme sonucunda, sadece dil öğretiminde tanımlanan temel dil becerileriyle ilgili olan 526 adet deyim tespit edilmiştir. Ardından, dille ilgili olan deyimler konuşma, dinleme, okuma ve yazma öğrenme alanlarına göre ayrı ayrı tasnif edilmiş ve bu tasnifler çerçevesinde analizleri yapılmıştır. Analizler sonucunda elde edilen veriler tablolaştırılıp yorumlanmıştır. Çalışmanın sonucunda dille ilgili olduğu tespit edilen 526 adet deyimin %80.42'sinin (423 adet) konuşmayla, %10.84'ünün (57 adet) dinlemeyle, %7.22'sinin (38 adet) yazmayla ve %1.52'sinin (8 adet) okumayla ilgili olduğu tespit edilmiştir. Bu deyimlerin önemli bir bölümünde dilin davranış yönüyle ilgili bilimsel terminolojiye yansımamış durumların ayrıntılı bir şekilde terimleştirildiği görülmüştür. Deyimler, dilin davranış yönüyle ilgili ayrıntılı durumları sözlü ve yazılı dilde terimleştirme özelliğine sahiptir. Bu örneklerin özellikle sözlü dilde ağırlıklı olarak kullanılması bireyin işlevsel dil kullanma becerisini geliştirmesi bakımından son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Deyim, işlevsel dil kullanımı, dil farkındalığı, ana dili eğitimi

ABSTRACT

This study analyzes idioms which are anonymous cultural elements of Turkish folk literature in terms of language awareness and functional language use within the framework of mother language education. In introduction part, a theoretical information background is granted on idioms and then language awareness and functional language use which are main concepts of the study are elaborated. In the first chapter, idioms are analyzed in terms of basic language skills. In this scope, idioms related to speaking, listening, writing and reading concepts are collected from 5 different sources; those having the similar structure are eliminated. In the end, 526 idioms which are defined only in language education related to basic language skills are detected. Afterwards, idioms related to language are classified by learning domains of speaking, listening, reading and writing and analyses are conducted within the framework of this classification. The obtained data are presented in tables and interpreted. It is found, in 526 idioms 80.42% (423) are related to speaking; 10.84% (57) are related to listening, 7.22% (38) are related to writing and 1.52% (8) are related to reading. It is seen that in most of these idioms, incidents that do not take place in scientific terminology of behavioral language are included in a more detailed individual terminology. Idioms can term detailed incidents related to behavioral language within verbal and written language. The use of these examples especially in verbal language majorly is very important for the development of language use skill.

Key Words: Idiom, Functional Language Use, Language Awareness, Mother Language Education

Giriş

Yüzyıllar öncesinden günümüze kadar ulaşmış halk edebiyatı ürünlerinin en önemli dil malzemelerinden biri de deyimlerdir. Bugün, Türkçedeki deyimlerin sayısı, henüz tam olarak bilinmemektedir. Ancak tespit edilen örneklerden yola çıkarak Türkçenin deyimler yönünden oldukça zengin bir dil oldu-

ğunu söylemek mümkündür. Tespit edilen deyim örneklerinden hareketle farklı kaynaklarda deyimlerle ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir.

Deyimler, sözlük anlamıyla gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbekleridir (TDK, 2005: 517).

Saraçbaşı ve Minnetoğlu'ya (2002: 7) göre deyimler kalıplaşmış sözlerdir. Donmuş, kemikleşmiş hâldedirler. Sözcüklerinde meydana gelebilecek en küçük bir değişiklik bile manalarını değiştirir. Kısa ve özlüdürler. En az iki sözcükle kurulurlar. Çoğunlukla mastar halindedirler, fiil çekimine girebilirler. Deyimlerin çoğunda kalıplaşmış sözden çıkan anlam, sözcüklerin gerçek anlamından başkadır. Bazı deyimlerde ise anlam, kelimelerin gerçek anlamına uygundur. Bir dua ya da ilençteki kalıplaşmış söz topluluğu, onun deyim sayılmasına elverişli bir anlatım güzelliği ve çekiciliği taşıyorsa deyim sayılabilir. *Allah gecinden versin, Adı batasıca* örneklerinde olduğu gibi. Kimi deyimlerin doğuş nedenleri, bir olay ya da hikâyeye dayanmaktadır.

Aksoy, deyimleri biçim ve kavram özelliklerine göre değerlendirmiştir. Biçimsel özellikleriyle ilgili şu bilgilere yer vermektedir: "Deyimler, kalıplaşmış sözlerdir. Atasözleri gibi kısa ve özlü anlatım araçlarıdır. En az iki sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşmaktadırlar ve biçim olarak iki türe ayrılmaktadırlar. Birinci bölümü, sözcük öbeği durumundaki deyimler oluşturmaktadır. İkinci bölümü ise tümce durumundaki deyimler oluşturur. Kimi sözler, fiil çekiminin değişmesi ile atasözü iken deyim, deyim iken atasözü durumuna girebilir"(1995: 38-40). Aksoy, deyimlerin kavram özellikleriyle ilgili şu bilgilere yer vermektedir: "Deyim, bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır. Genel kural niteliğinde bir söz özelliği taşımaz. Deyimi atasözünden ayıran en önemli özellik budur. Deyimlerin amacı, bir kavramı ya özel bir kalıp içinde ya da çekici, hoş bir anlatımla belirtmektir. Atasözlerinin amacı ise yol göstermek, ders ve öğüt vermek, ibret almamız için gerçekleri bildirmektir. Deyimler, kavramsal özellikleri bakımından de iki grupta incelenmektedir. Birinci grubu oluşturan deyimlerde kalıplaşmış sözden çıkan anlam, sözcüklerin gerçek anlamının dışındadır. İkinci grubu oluşturan deyimlerde ise kalıplaşmış sözden çıkan anlam, sözcüklerin gerçek anlamları dışında değildir" (1995: 40-43).

Sözlü dil ürünü olmaları sebebiyle deyimler konuşma dilinde sürekli işlendikleri için zaman içerisinde anlam ve özellikle de şekil yönünden farklı dil özelliklerine sahip olmuşlardır. Bu durum Elçin (2001: 642-644) tarafından şu şekilde dile getirilmektedir: "Deyimler, asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. İki veya daha çok kelimeden kurulu bir çeşit dil ifadesi olan bu sözler, duygu ve düşüncelerimizi dikkat çekecek biçimde anlatan sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır. Birçoğu mastar hâlindedir. Her zamanlı fiil çekimleriyle kullanılabilirler. Deyimlerdeki bazı kelimeler isim ve fiil çekimlerine girebilirler. Kalıplaşma sebebiyle fiil çekimine girmeyen az sayıda deyim vardır. Hiçbir fiil kipi taşımadığı için cümle hâlinde bulunmayan deyimler de vardır. Bazıları iyelik ekleri ile kurulurlar. Aynı kelimenin tekrarı ile yapılan ikizleme deyimler vardır (günü güne, kaçan kaçana, boşu boşuna). Kafiyeli deyimler de vardır. Deyimlerde olumsuz kavram içeren kalıplar da kullanılmaktadır. Deyimler, soyut kavramları açıklamak için somut kavramlara başvururlar. Deyimlerdeki hayaller çok defa mantık dışı veya mübalağalıdır. Türk dilindeki deyimleri a. Umumî olanlar b. Bölge karakteri gösterenler c. Türkiye dışındaki Türk lehçelerinde yaşayanlar ç. Eskiden kullanılıp bugün unutulanlar olmak üzere dört ana grupta toplamak mümkündür."

Bir ulusun düşünüş tarzını, kozmoloji denilen evren algısını belirlemede deyimler araştırmacılara önemli ipuçları sunmaktadır. Deyimlerin bu işlevlerini Aksan (1999: 91) şu şekilde izah etmektedir: "Deyimler bir başka ulusla olan kültür ilişkileri sonunda, ondan çevrilme, alınma değilse bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını,

önem verdiği varlık ve kavramları, kısaca maddi ve manevi kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükteli buluşlarını ortaya koyan, dilbilim açısından olduğu kadar yazın ve halk bilim açısından da önemli olan sözlerdir. Ayrıca bu öğeler her dilin içyapısını, anlam özelliklerini de yansıtır. Bu nitelikleriyle deyimler, her dilin kendine özgü, başkalarından ayıran bir yönünü oluşturmaktadır. Bir dilin gerçekleri dile getirmedeki anlayış ve anlatış biçimini göstermektedir. Dilciler ve halkbilimciler, sadece deyimlere dayanarak bir toplumun bütün kültürünü inceleyebilirler, önemli sonuçlar çıkarabilirler."

Deyimlerin anlam ve biçim özellikleriyle ilgili verilen bu bilgilerin ardından, çalışmanın temel noktalarından biri olan dil farkındalığı kavramı üzerinde durmak gerekiyor. "Dil farkındalığı (language awareness) terimi ilk kez 1984'te araştırma özetlerini yayınlayan ve uluslararası indekslerden biri olan *Language Teaching* dergisinde yer almış, yine aynı yıl Eric Hawkins tarafından yazılan *Awareness of Language: An Introduction* başlıklı kitapta incelenmiştir. Kavram, 1992'de Bangor'da yapılan ilk *Uluslararası Dil Farkındalığı* konferansında ayrıntılı olarak ele alınmış, bu konferansta kurulması kararlaştırılan derneğin çalışmaları ile önem kazanarak daha sonraki yıllarda değişik disiplinlerin de inceleme konuları içine girmiştir. Dil farkındalığı terimi, bireyin kendi dilinin özelliklerine ve kullanımına karşı geliştirdiği bilinç ve duyarlılık anlamında kullanılmış, bu bilinç ve duyarlılığın etkili eğitim süreçleri ile kazandırılabileceği düşünülmüştür (Büyükkantarcıoğlu, 2006: 103). Bir başka açıdan dil farkındalığı "bireyin kendi sözlü ve yazılı dil kullanımını da denetleyebileceği bir biçimde sözcük seçiminden biçimbirimsel, sözdizimsel ve anlamsal yapı doğruluğuna, yazım ve noktalama kurallarından düşünce düzenleme ve aktarma becerisine kadar ana dilin doğru ve etkin kullanımına yönelik geliştirdiği bilinçli bir dil kullanım duyarlılığıdır" (Büyükkantarcıoğlu, 2003: 20). Bireyde dil kullanımına yönelik duyarlılığın oluşumu okul öncesi dönemin başlangıcına kadar uzanmaktadır. "Dili kullanma yetisiyle doğan çocuk, sosyal çevrede ana diline ait ilk bilgileri edinmeye başlamaktadır. Çocuğun formal eğitim sürecine kadar edindiği bu bilgilere örtük bilgi adı verilmektedir. Formal eğitimin başlamasıyla birlikte bu örtük bilgiler açık bilgiye dönüştürülmektedir. Dil farkındalığının oluşabilmesi için açık bilgilerin tekrar örtük bilgiye dönüştürülmesi gerekmektedir. Açık bilgiden örtük bilgiye geçiş, ana dili öğretiminde dil kullanımının davranışa dönüştüğünün göstergesidir" (Onan, 2011: 92).

Dil farkındalığı ile birlikte ele alınan işlevsel dil kullanımı ise "içinde bulunduğu toplumun yazılı ve sözlü dil ölçütlerine ve beklentilerine koşut olarak, bireyin iletişimsel amaçlarının etkin olarak gerçekleştirilmesi, kendisinin ve toplumun gelişmesine katkıda bulunması ve bireyden beklentileri giderek artan bir dünyada kendisini ana dilinin okuma / anlama, dinleme / anlama, yazma ve konuşma becerilerinde yetkin kılması biçiminde tanımlanmaktadır" (Büyükkantarcıoğlu, 2003: 22). Dil farkındalığı ve işlevsel dil kullanımı birbiriyle ilişkili kavramlardır.

Doğum öncesinden itibaren içinde yaşadığı toplumsal çevrenin dilini ve kültürünü örtük olarak kazanmaya başlayan birey, kendi halk kültürüne ait deyimlerle ilk kez dinleme yoluyla karşılaşır. Örtük bilginin açık bilgiye dönüştürüldüğü süreçte deyimlerle ifade edilen dil kullanımına ait nüansları kelime hazinesine dâhil eder. Çocukların okul öncesi dönemde dinleme yoluyla kazandıkları bu kullanımların kalıcı olabilmesi için örgün eğitim sürecinde desteklenmesi gerekmektedir. Bu süreçte öğretmenlerin ve ders kitaplarının önemli bir işlevi vardır. Deyimlerin dil farkındalığını geliştirmedeki işlevleri bu noktada devreye girmektedir. Bunları şu şekilde izah etmek mümkündür:

Deyimler, dil farkındalığını kazandırmada soyut kavramlardan hareket etmektedir. Soyut kavramları temsil eden ve çoğu aktarmalar yoluyla oluşmuş örtülü anlam taşıyan bu yapılar âdeta temel dil becerilerinin kavram alanlarını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra deyimler, temel dil becerilerinin kullanım katmanlarını terimleştirme işlevine de sahiptir. Bu terimler belirli bir bilim alanına ait olmayıp halkın dilinde sürekli olarak kullanılan ifadelerdir. Bu açıdan bakıldığında deyimler, dilin davranış yönünü

temsil eden durumları, bilimsel terminolojinin dışında ikinci bir dil oluşturarak kodlamaktadırlar. Dilin davranış yönüyle ilgili bazı durumların deyimsel ifade dışında kullanımları yoktur. Aktarma yoluyla oluşan bu terimler, aynı zamanda dilin içinde yaşadığı çevreyi de sözcelem ortamına dâhil etmektedir.

Sonuç olarak, temel dil becerilerinin sözcelem ortamındaki manalarının tespiti noktasında deyimler potansiyel kavramlar olarak düşünülmelidir. Deyimlerdeki bu potansiyelin belirlenmesi ve dil eğitimi açısından kelime hazinesi içindeki değerlerinin ortaya çıkarılması çalışmanın hareket noktasını oluşturmaktadır. Deyimlerin bu süreçteki işlevlerini tespit edebilmek için öncelikle temel dil becerilerinin kavram alanlarıyla ilgili örneklerin belirlenip dilin davranış yönünü oluşturan kavramlar çerçevesinde analiz edilmesi gerekmektedir.

Yöntem

Araştırma Modeli

Türkçe deyimlerde dil farkındalığı ve işlevsel dil kullanımını değerlendirilmeyi amaçlayan bu araştırma, nitel veri toplama ve çözümleme tekniklerinden yararlanılarak gerçekleştirilen betimsel tarama modelinde bir araştırmadır. Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma modelleridir (Karasar, 2009: 77-79).

Çalışma Materyali

Çalışma materyali, deyimler sözlükleri arasından 4 sözlüğün amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilmesi ile oluşturulmuştur. "Amaçlı örnekleme, olasılı ve seçkisiz olmayan bir örnekleme yaklaşımıdır. Amaçlı örnekleme çalışmanın amacına bağlı olarak bilgi açısından zengin durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanır." (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2008: 78).

Çalışmada kullanılan kaynaklar ise şu şekildedir:

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Kaynaklar

	Kaynak Adı	Yazar Adı
1	Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I, II	Ömer Asım Aksoy
2	Türk Atasözleri ve Deyimleri II	Millî Eğitim Bakanlığı
3	Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü	M. Ertuğrul Saraçbaşı ve İbrahim Minnetoğlu
4	Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü	Metin Yurtbaşı

Verilerin Toplanması

Çalışmada kullanılan veriler; belirlenen sözlüklerde yer alan deyimlerin okuma, yazma, konuşma ve dinleme alanlarına göre tasnif edilmesiyle elde edilmiştir. Veriler 3 aşamada toplanmıştır. Birinci aşamada, okuma yazma, konuşma ve dinleme becerileri ile ilgili olan deyimler her bir sözlük için ayrı ayrı tespit edilmiş, tespit edilen deyimler 4 farklı Excel dosyasında kodlanmıştır. İkinci aşamada, bu 4 dosya birleştirilmiş, birbirinin aynısı olan deyimler listeden çıkarılarak tek bir dosya oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada ise kodlamaların güvenirliğini sağlamak üzere ise birinci araştırmacı tarafından belirlenen deyimler, ikinci araştırmacı tarafından kontrol edilmiştir. Yapılan kontroller sonrasında veri kodlamaları üzerinde büyük oranda görüş birliği sağlandığı görülmüş, görüş birliğine varılamayan kodlamalar ise iptal edilmiştir.

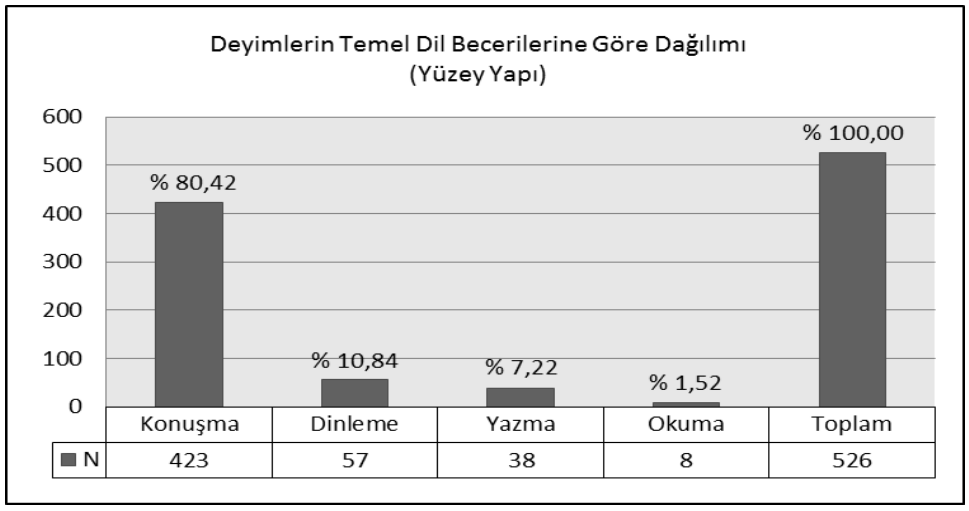
Verilerin Analizi

Deyimlerin analizi ise iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. İlk aşama; okuma, yazma, konuşma ve dinleme becerileri ile ilgili deyimlerin tespit edilmesi aşamasıdır. Bu aşamada tek bir dosyada birleştirilmiş olan deyimler araştırmacılar tarafından üzerinde görüş birliği sağlanarak okuma, yazma, konuşma ve dinleme başlıkları altında toplanmış ve bulgular kısmında tablolaştırılmıştır. İkinci aşamada ise okuma, yazma, konuşma ve dinleme başlıkları altında toplanan deyimlerin derin ve yüzey yapı durumları ele alınmıştır. Bu aşamada okuma, yazma, konuşma ve dinleme ile ilgili deyimlerin derin ve yüzey yapı sayıları tespit edilmiş, derin yapılarının kaç yüzey yapıyla temsil edildiği belirlenmiştir.

Dille İlgili Deyimlerin Temel Dil Becerilerine Göre Dağılım Oranları

Taranan kaynaklardan elde edilen ve dil becerilerine göre tasnif edilen deyimlerin dağılım oranları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: Dille İlgili Deyimlerin Temel Dil Becerilerine Göre Dağılım Oranları

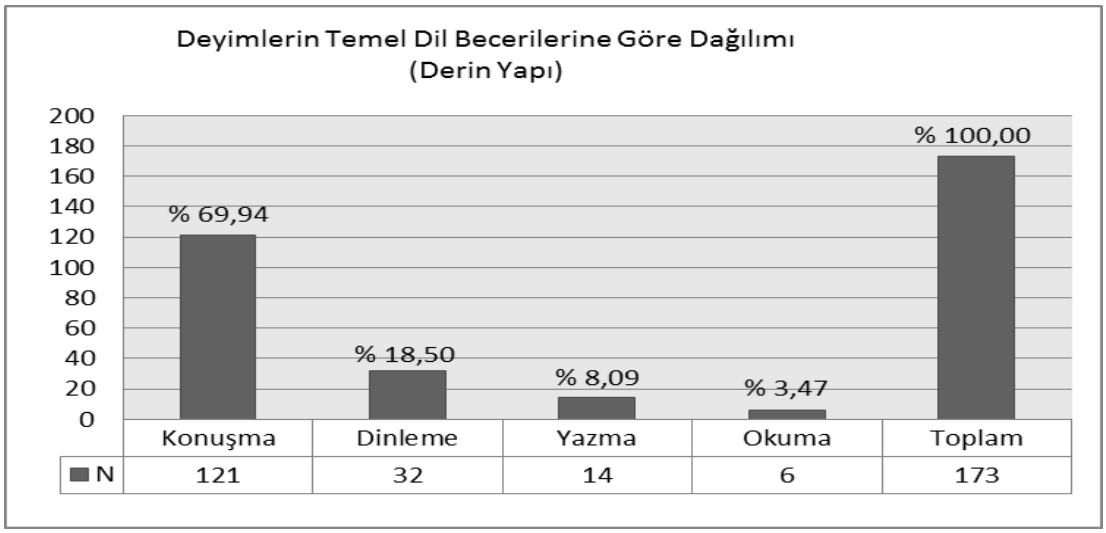

Tablo 2'de, kaynaklardan taranarak tespit edilen ve dil becerileri ile ilgili olan 526 adet deyim yer almaktadır. Deyimlerin temel dil becerilerine göre dağılım oranlarında ağırlığın konuşma becerisi üzerinde olduğu görülmektedir.

Çalışmada, konuşma becerisiyle ilgili 423 deyim tespit edilmiştir. Tablo 1'deki dağılıma göre dille ilgili deyimlerin genel toplamının %80.42'sini konuşma becerisiyle ilgili deyimler oluşturmaktadır. İkinci sırada, 57 adet deyimle dinleme becerisi gelmektedir. Genel toplamın %10.84'ünü dinleme becerisiyle ilgili deyimler oluşturmaktadır. Üçüncü sırada 38 adet deyimle yazma becerisi yer almaktadır. Genel toplamın %7.22'sini yazma becerisiyle ilgili deyimler oluşturmaktadır. Dördüncü ve son sırada 8 adet deyimle okuma becerisi gelmektedir. Genel toplamın %1.52'sini okuma becerisiyle ilgili deyimler oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi, dille ilgili deyimlerde konuşma becerisi ön plana çıkmaktadır. Bu durum kuşkusuz, deyimlerin sözlü kültür ürünü olmalarından kaynaklanmaktadır.

Temel dil becerileri ile ilgili deyimlerin derin yapıları incelendiğinde ise karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır.

Tablo 3: Derin Yapıların Temel Dil Becerilerine Göre Dağılım Oranları

Konuşma, dinleme, yazma ve okuma becerileriyle ilgili deyimlerde tematik anlam taşıyan derin yapıların farklı yüzey yapılarla dile getirildiği görülmektedir. Deyimlerdeki yüzey yapılarla karşılaştırıldığında derin yapıların oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. "Benzer durum dille ilgili olan atasözlerinde de tespit edilmiştir" (Onan, 2011: 94). Dille ilgili deyimlerdeki derin ve yüzey yapılar incelendiğinde dilin davranış katmanlarını karşılayan bir ifade zenginliği göze çarpmaktadır. Bu zenginlik, temel dil becerilerine ait deyimlerin analiziyle daha da açık bir şekilde ortaya konacaktır.

Konuşma Becerisi ile İlgili Deyimlere Ait Bulgular ve Yorumlar

Dille ilgili deyimler içerisinde, konuşma becerisi ile ilgili olanlar yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi genel toplamın %80.42'sini (423 adet) oluşturmaktadır. Konuşma eğitimiyle ilgili terminoloji incelendiğinde, bu kavramla ilgili deyimlerin dil farkındalığı yönünden ne denli zengin olduğu görülecektir. Konuşma becerisi, dilin davranış katmanlarını ifade eden kavram alanı yönünden en zengin deyim grubuna sahiptir. Çalışmada konuşma kavram alanıyla ilgili tespit edilen 423 adet deyim, içerdikleri derin yapılar yönünden analiz edilmiş, bu temel beceriye ait 121 derin yapı belirlenmiştir. Konuşma ile ilgili derin yapılar genel toplamın %69.94'ünü temsil etmektedir. Bu derin yapılar, konuşma becerisi ile ilgili 121 farklı davranış katmanıyla ilgilidir ve konuşma becerisindeki dil farkındalığı seviyesini göstermektedir. Bu derin yapılar aynı zamanda dil eğitiminde son derece önemli bir yere sahip olan konuşma eğitiminin davranış yönünün sosyokültürel tabanını oluşturmaktadır. Bu taban, deyimler yoluyla terimleşerek nesilden nesile aktarılagelmiştir.

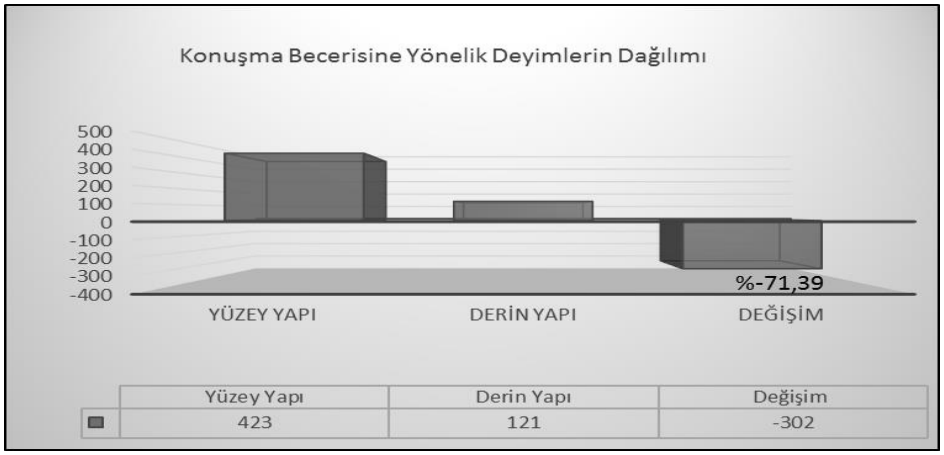
Konuşma becerisinin davranış katmanlarını oluşturan derin yapılar aşağıda sıralanmıştır:

> *Aniden konuşmaya başlamak, anlamsız yere konuşmak, aslı olmayan bir şey için yemin etmek, az konuşmak, belirli bir konuya odaklanmadan konuşmak, belirli bir kimseyi hedef almadan konuşmak, bilgi sahibi olunmayan konularda konuşmak, farkında olmadan bir anda söyleyivermek, bir bilginin kişiden kişiye aktarılması, bir kişi veya konu hakkında ağzına geleni söylemek, bir kişiyi sözle ikna etmeye çalışmak, karşısındaki kişiyi konuşturmamak, bir kişiyi sözle kandırmak, bir konu hakkındaki düşüncelerini sıralamak, bir konuyla ilgili aynı düşünceleri dile getirmek, bir konuyu sık sık dile getirmek, bir konuda konuşmaya yetkili olmak, bir konuda savunduğu fikri daha sonra değiştirmek, verdiği sözü yerine getirmemek, bir konunun herkes tarafından konuşulması, bir konuya az değin-*

mek (hatırlatmak) az bilgi vermek, kesin karar almak, bir konu hakkında konuşmaya başlamak, vaatte bulunmak, sorulan bir soruya cevap verememe, bir sözü tam yerinde ve zamanında söylemek, bir şeyi söylemek üzere olmak, bir şeyi tam olarak söyleyememek, bir işin ne kadar zor olduğu, topluluk karşısında konuşmak, konuşmamak, bir kişiden diğerine söz taşımak, birinin ağzından laf almaya çalışmak, bir kişiden bahsederken özen göstermek, bir kişiye dokunacak sözü ortaya söylermiş gibi yapmak, bir kişi için konuşma fırsatı yaratmak, bir kişiye kötü söz söylemek, sert bir şekilde sözle uyarmak, sözle ikna etmek, çok konuşulan bir ortamda rahatsız olmak, biri veya birilerinin arkasından konuşmak, kötü bir sözün kişi üzerindeki olumsuz etkisini ifade ederken, birinin sözlerine anında karşılık vermek, birinin konuşmasına müdahale etmek, önemli bilgiler veren insanlar için, birinin sözünün geçerli olduğu durumları ifade etmek için, bir kişiyle çok konuşma yarışına girmeyi ifade ederken, bir şeyin kusursuz olduğunu ifade ederken, boş konuşanlarla alay etmek, cesaretli bir şekilde konuşma, cevap verme, bir kişinin ne kadar çok konuştuğunu ifade ederken, alçak sesle konuşmak, derdini bir başka kişiye anlatmak, dikkatsiz bir şekilde konuşmak, düşünerek dikkatli bir şekilde konuşmak, gaf yapmak, gelip geçici önemsiz konulardan bahsetmek, gerçekleri olduğu gibi söylemek, karşılıklı olarak güzel konulardan konuşmak, güzel konuşan insanlar için, güzel konuşayım derken işleri berbat etmek, haddini bilerek konuşmak, hatalı sözler söylemek, hazır cevap olmak, bir kişinin her isteğinin yerine gelmesi, bir kişinin her konuyla ilgili sözler söyleyebilmesi, her şeyi her yerde söylemek, herkesin aynı anda konuşması, herkesle iletişim kurabilmek, herkesin isteğine göre konuşabilmek, her şeye rağmen bir sırrı ortaya çıkarmamak, konuşma becerisinin gelişmiş insanlar için, ilgi çekici konuşma yapan bir kişi için, inandırıcı olmayan oyalayıcı sözler söylemek, isteksiz bir şekilde konuşmak, bir konunun en önemli kısmından söz etmek, karşı çıkmak, söylediği sözlerle kendini ele vermek, konuşmamak, konuşarak bir kişiyi meşgul etmek, şiddetli bir şekilde tartışmak, bir kişinin konuşma hakkının olmadığı, konuşmak için izin istemek, konuşmanın satır aralarında geçenler için, konuşmasının sakıncalı bir durum aldığını anlayınca başka bir konuya yönelmeyi ifade etmek için, konuşmaktan çekinme, küçücük bir konuyu büyütüp kavga çıkarma, her şeyi ayrıntısıyla anlatma, örtülü konuşma, bir konuşmayı sonuca bağlama, özür dileyerek söylediklerinden vazgeçme, sabır gösterip konuşmama, selâm söylemek, sır tutamamak, sır tutmak, karşısındaki kişiye öfkeli bir şekilde cevap vermek, söylediği sözlerden ötürü kötü duruma düşmek, sözler ile davranışların tutarlı olması, söylediği sözleri her durumda haklı bulma, söylediklerinin arkasında olma, bir türlü söylemek istediği asıl konuya gelememe, sözlerinin o topluluktaki kişileri ilgilendirmediğini vurgulamak istediği zaman, söz söylemek, sözle şaka yapmak, bir kişinin sözlerinin anlaşılmaması, önemsenmemesi, sözlerinin doğru olduğuna inanmaları için insanları zorlamak, sözü gereksiz yere uzatmak, sözün değerinin kalmadığını ifade etmek için, sürekli olarak birinin dilinde olmak, sürekli olarak soru sormak, şive / ağız özelliği göstererek konuşmak, tutarsız konuşan insanlar için, yalvarmak, yanlış telaffuz etmek, yanlışı ve doğruyu bir arada söylemek, yapıcı bir şekilde konuşmak, yardım çağırmak, yerine getiremeyeceği türden sözler söylemek, yüksek sesle konuşmak.

Konuşma becerisiyle ilgili deyimlerin derin ve yüzey yapıları karşılaştırıldığında yüzey yapıların derin yapılara oranla oldukça fazla olduğu görülmektedir. Konuşma becerisiyle ilgili deyimlerde derin yapı ve yüzey yapı oranlarında %-71.39 oranında bir değişim söz konusudur.

Tablo 4: Konuşma Becerisiyle İlgili Deyimlerde Yüzey Yapı-Derin Yapı Oranları

Konuşma becerisinin kavram alanını tasnif eden bu derin yapılarda, ilköğretim birinci ve ikinci kademede verilen konuşma eğitiminde öğrencilere kazandırılması gereken bütün davranış katmanlarının yer aldığı, hatta bilimsel literatürde değinilmeyen konuların deyimler yoluyla sözlü dil ortamında yer aldığı görülmektedir. Konuşmanın davranış yönüyle ilgili hususların önemli bir bölümü konuşma eğitimiyle ilgili bilimsel literatürde uzun açıklamalar ve tanımlar çerçevesinde yer almaktadır. Oysa deyimler, bu uzun açıklama ve tanımları adeta terimleştirmiş ve sözcelem ortamında sıkça kullanılır hâle getirmiştir. Konuşmanın kavram alanında yer alan deyimler, konuşma eğitimiyle gündelik dil kullanımı arasındaki boşlukları doldurmaktadır. Aşağıda verilen örnekler bu durumu somutlaştırıyor.

Çenesi düşük olmak: Sözlü dilde çok konuşan insanlar için kullanılan bir deyimdir ve çenesi düşük bir kişi, bulunduğu ortamdaki diğer insanları rahatsız etmektedir. Bu durum konuşma eğitimi ile ilgili kaynaklarda da geçmektedir. Bulunduğu ortamdaki insanları konuşarak rahatsız etme durumu sözlü dilde *çenesi düşük* deyimiyle terimleşmiştir. Türkçede, aynı durumu terimleştiren *ağız açtırmamak, çan çan etmek, çenesi kuvvetli olmak, dil otu yemiş, kulağından gebe etmek, gem almamak, car car etmek, söz ebesi* gibi kullanımlar da mevcuttur. Bunlara yenileri eklenebilir.

Baltayı taşa vurmak: Söylenmemesi gereken bir şeyi farkında olmadan söyleyerek karşısındaki kişi veya kişileri rahatsız etmek anlamında kullanılmaktadır. Konuşma eğitiminin en önemli davranış katmanlarından birini oluşturan bu durum dilimizde *baltayı taşa vurmak, gaf yapmak, çam devirmek, boş bulunmak, pot kırmak, şom ağızlı olmak* vd. deyimlerle de dile getirilmektedir.

Ağzından bal akmak / damlamak: Güzel konuşan, karşısındaki insanları sözleriyle bilgilendiren ve rahatlatan insanlar için kullanılan bir deyimdir. İletişim açısından son derece önemli olan bu durum *ağzından bal akmak, ağzından bal damlamak, ağzını hayra açmak, söz ehli olmak, ağzını öpmek, sohbetine doyum olmamak, tatlı dilli olmak, diline şeker ezmek, gönül okşamak, hasbihal etmek* vd. deyimlerle dile getirilmektedir. Benzer derin yapı özelliği gösteren bu deyimler arasında bile kullanıldıkları bağlama göre farklı anlam ayrıntıları ortaya çıkabilmektedir.

Dili tutulmak: Bir kişi, olay veya durum karşısında söz eyleminin ortadan kalkması ve susma durumunu ifade eden bir deyimdir. Konuşma becerisi ile ilgili deyimler analiz edildiğinde Türkçede en fazla bu derin yapı etrafında deyimlerin kümelendiği tespit edilmiştir. "Türkiye Türkçesi'ndeki konuşma kavramıyla ilgili atasözlerinde de aynı durum söz konusudur" (Onan, 2011: 95). *Dilini kedi yemek, dilini kesip oturmak, dilini tutmak, dilini yutmak, ağzını açmamak, ağzını bağlamak, ağzını bıçak açmamak, çeneleri kilitlenmek, çenesini bıçak açmamak, çenesini tutmak, dut yemiş bülbüle dönmek, çıt*

çıkarmamak, put kesilmek, sus pus olmak, süt dökmüş kedi gibi olmak, taş kesilmek, tek kelime etmemek vb. deyimler bunların bir kısmını oluşturmaktadır.

Ağzı kara olmak: Kötü söz söylemek, sözleriyle bir kişinin kalbini kırmak anlamında kullanılan bir deyimdir. Bu tanım, ağzını bozmak, demir yalayıp ateş püskürmek, dili uzun olmak, dili zifir olmak, ağzı bozuk olmak, karış karış dili olmak vb. deyimlerle de dile getirilmektedir.

Konuşma becerisiyle ilgili deyimlerde uzak bağdaştırma nitelikli metaforik kullanımların yaygın olduğu görülmektedir. Bu durum deyimlerin kalıcılığını artırmaktadır. "Reynolds ve Schwartz'ın yaptıkları araştırmalar, metaforların öğrenme sürecindeki olumlu etkilerini ortaya koymaktadır. Bu iki araştırmacı, metaforların yeniden üretim sürecini daha kolay başlattığı ve daha uzun sürmesini sağladığı sonucuna ulaşmışlardır. Paivio, metafor özelliği taşıyan dil yapılarının etkililiğini ikili kodlama sistemi çerçevesinde açıklamıştır. Araştırmacı, deneysel ve teorik çalışmalara dayanarak metaforların oluşturulmasında ve anlaşılmasında özerk bir işleyişe sahip olan ama karşılıklı bilgi alışverişinde bulunabilen iki sistemin rol oynadığını ileri sürmektedir. Biri dilsel bilgilerle ilgilidir ve sözel temsillerden yararlanır, bunları ardışık bir biçimde işlemden geçirir. Diğer sistem, somut nesne ve olaylarla ilgili bilgileri işlemden geçirir ve çoğunlukla görsel bir doğaya sahip olan imgelerde temsil edilir. Metaforlar, bu iki sistemin ortak çalışmasının ürünüdürler" (Draaısma, 2007: 37-38). Deyimlerin metafor özelliği taşımaları, sözlü dilin ürünü olmaları ve gündelik hayatın içinden görsel imgelerle temsil edilmeleri kullanım sıklığını ve kalıcılığı artırmaktadır. Dilin, özellikle de konuşmanın davranış yönüyle ilgili hususların kazandırılmasında deyimler, bu açıdan son derece önemli bir işleve sahiptir.

Dinleme Becerisi ile İlgili Deyimlere Ait Bulgular ve Yorumlar

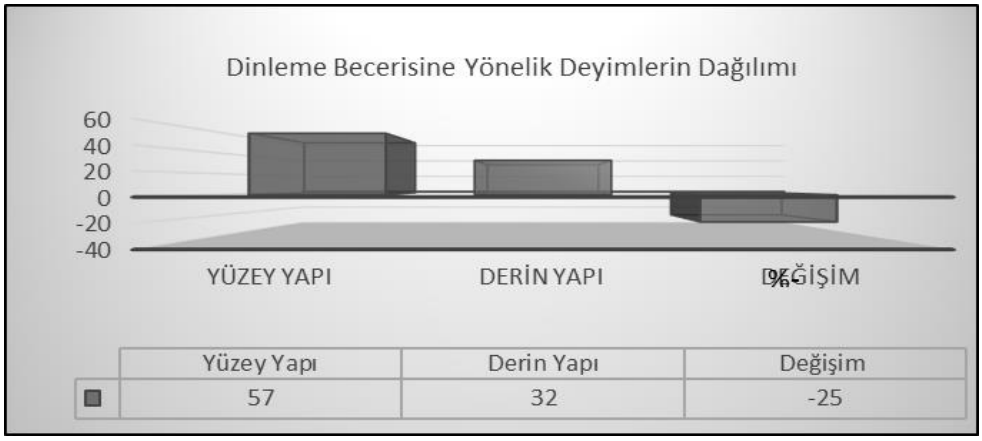
Dille ilgili deyimler içerisinde, dinleme becerisi ile ilgili olanlar genel toplamın %10.84'ünü (57 adet) oluşturmaktadır. Dinleme, dilin davranış katmanlarını ifade eden kavram alanı yönünden en zengin ikinci deyim grubuna sahip dil becerisidir. Çalışma kapsamında tespit edilen 57 adet dinleme kavram alanıyla ilgili deyim, içerdikleri derin yapılar yönünden analiz edildiğinde, bu temel beceriye ait 32 farklı derin yapı belirlenmiştir. Dinleme ile ilgili deyimlerin derin yapısı, genel toplamın %18.50'sini oluşturmaktadır. Bu derin yapılar, konuşma becerisiyle ilgili 32 farklı davranış katmanını ifade etmektedir ve dinleme becerisindeki dil farkındalığı seviyesini göstermektedir. Bu deyimler aynı zamanda Türkçedeki dinleme kavramının sosyokültürel zeminini oluşturmaktadır.

Dinleme becerisinin davranış katmanlarını oluşturan derin yapılar aşağıda sıralanmıştır:

> *Aşırı sesten rahatsız olma, başkalarından duyulan ve güvenilir olmayan bilgiler için, başkasından aktarılan bilgiyi hemen anlamak, bilinçli bir şekilde birisini dinlememek, yapılan bir konuşmaya dikkat kesilmek, söylenen bir söz karşısındaki tahammülsüzlük, bir şeyi daha önce duymuş olmak, birinin söylediklerine önem vermek, bir şeyi dinlemek için dikkatini yönlendirmek, dinleyerek anlamak, eğlenerek dinlemek, bir şeyi herkesin duyduğunu ifade ederken, bir bilgiyi aklından hiç çıkarmamak, bir yerden haber bekleyen insanlar için, çok dikkatli bir şekilde dinlemek, dinleme sırasında dikkatin başka bir yerde olduğunu ifade ederken, bir bilgiyi belli belirsiz bir şekilde almak, bir konuyu anında anlamak, dinleyip de anlamamak, duyup da duymamazlıktan gelmek, pasif bir şekilde dinlemek, bir şeyi gizlice dinlemeye çalışmak, güzel bir müzik parçası dinlendiğinde, her şeyi bilen duyan insanlar için, işitme becerisinin çok az olduğu durumlarda, kötü söz duymak, ön yargıdan dolayı dinlememe, söylenen bir şeyi yanlış anlamak, söylenenin yerine getirilmesi için, sözle azarlanmak, terslenmek, uzun süre güzel şeyler dinlemeyen insanlar için, dinlerken sabırlı olmama.*

Dinleme becerisiyle ilgili deyimlerin derin ve yüzey yapıları karşılaştırıldığında %-43.86 oranında bir değişim olduğu görülmektedir. Konuşma becerisiyle kıyaslandığında dinleme alanındaki deyimlerde derin yapılar, daha az yüzey yapıyla temsil edilmektedir. Aşağıdaki tabloda bu durum görülmektedir.

Tablo 5: Dinleme Becerisiyle İlgili Deyimlerde Yüzey Yapı-Derin Yapı Oranları

Konuşma becerisinin kavram alanına oranla sayıları daha az olmasına rağmen dinleme becerisinin kavram alanındaki deyimler de dinlemenin davranış katmanlarını temsil etmektedir. Deyim örnekleri incelendiğinde, dinleme eğitimiyle ilgili önemli hususların terimleştiği görülmektedir. Aşağıda verilen örnekler bu durumu somutlaştırmaktadır:

Kulaktan Dolma: Bu deyim, başkalarından duyulan ve güvenilir olmayan bilgiler için söylenmektedir. Dinleme anlama sürecinde kaynaktan gelen bilginin güvenilirliği son derece önemlidir. Alıcının yani dinleyicinin bu duruma dikkat etmesi gerekir. Kaynaktan gelen ve güvenilir olmayan bu bilgiler *kulaktan dolma* deyimiyle terimleşmiştir.

Kulak Kesilmek: Bir şeyi dinlemek için kişinin dikkatini yönlendirmesi ifade edilmektedir. Aynı durum Türkçede, *kulağını dikmek, kulak kabartmak, kulak vermek, kulak tutmak* gibi deyimlerle de dile getirilmektedir.

Kulak Dolgunluğu: Bir olayın, haberin, durumun daha önce duyulmuş olduğu ifade edilmek istendiğinde bu deyim kullanılmaktadır.

Kulak Ardı Etmek: Kaynaktan gelen bilgilerin alıcı (dinleyici) tarafından önemsenmediği durumlarda söylenmektedir. Türkçede *kulak arkasına almak, kulak asmamak* gibi deyimler de bu durumda söylenmektedir.

Dinleme becerisiyle ilgili deyimlerin konuşmaya göre dinleme literatüründe daha sınırlı bir alana yayıldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, dinlemeyle ilgili deyimlerde dil eğitimiyle ilgili ayrıntılı bir terminolojiden söz etmek mümkün değildir.

Yazma Becerisi ile İlgili Deyimlere Ait Bulgular ve Yorumlar

Dille ilgili deyimler içerisinde yazma becerisi ile ilgili olanlar Tablo 1'de görüldüğü gibi genel toplamın %7.22'sini (38 adet) oluşturmaktadır. Konuşma ve dinleme becerileriyle kıyaslandığında, yazma

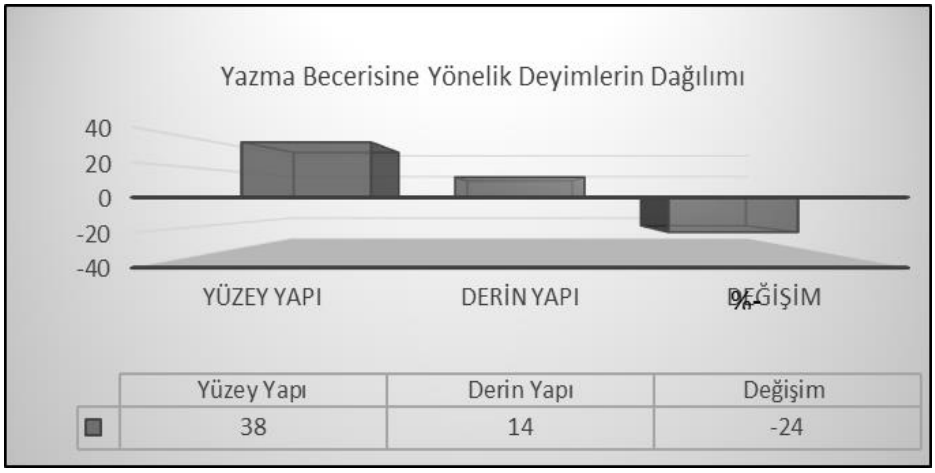
becerisine ait deyimlerin Türkçede oldukça sınırlı sayıda olduğu söylenebilir. Çalışmada tespit edilen 38 adet yazma becerisiyle ilgili deyim, içerdikleri derin yapılar yönünden analiz edildiğinde bu temel beceriye ait 14 derin yapı tespit edilmiştir. Yazma ile ilgili derin yapılar genel toplamın %8.09'unu oluşturmaktadır. Bu derin yapılar, yazma becerisiyle ilgili deyimlerin dil farkındalık seviyesini göstermektedir.

Yazma becerisinin davranış katmanlarını oluşturan derin yapılar aşağıda sıralanmıştır:

> *Bilgisayar veya daktilo ile yazmak, birine ait olan bir yazı için, kaligrafik olarak kötü yazılmış anlaşılmaz yazılar için, kayıt altına almak, kötü şeyler yazanlar için, küçük ve anlaşılmaz harflerle yazılmış yazılar için, yazı yazamayan, yazı yazabilen kişileri tanımlarken, yazı yazmak, yazı yazmaya başlamak, yazı yazmayı iyi derecede bilen, yazı yazmayı öğrenmek, yazılanları daha itinalı bir şekilde yeniden yazmak, yazmada ön hazırlık niteliğinde taslak oluşturmak.*

Yazma becerisiyle ilgili deyimlerin derin ve yüzey yapıları karşılaştırıldığında %-63.16 oranında bir değişim olduğu görülmektedir. Konuşma ve dinleme becerisiyle kıyaslandığında yazma alanındaki deyimlerde derin yapılar, daha az yüzey yapıyla temsil edilmektedir. Tablo 5'te bu durum görülmektedir.

Tablo 6: Yazma Becerisiyle İlgili Deyimlerde Yüzey Yapı-Derin Yapı Oranları

Yazma becerisiyle ilgili deyimler kendi içinde analiz edildiğinde, bu alanla ilgili deyimlerin genel olarak yazıya geçirme ve kayıt tutma kavramlarını terimleştirdiği görülmektedir. *Kalem oynatmak, dikte etmek, kaleme almak, not tutmak, kayda geçmek, yazıya dökmek vb.* deyimler bu durumu örneklendirmektedir. Bunların dışında sınırlı sayıda örnekle somutlaşan deyimler de mevcuttur. Bunların bir kısmı aşağıda sıralanmıştır.

Kaleminden çıkmak: Yazının bir kişiye ait olduğunu ifade ederken kullanılmaktadır.

Kaleminden kan damlamak: Kötü şeyler yazan kişiler için kullanılmaktadır.

Karınca duası: Küçük ve anlaşılmaz harflerle yazılmış bir yazıyı nitelerken kullanılır.

Eli kalem tutmak: Yazı yazabilen insanlar için kullanılmaktadır.

Kalem efendisi: Yazı yazmayı iyi derecede bilen insanlar için kullanılmaktadır.

Yazıyı sökmek: Yazı yazmayı öğrenmek anlamında kullanılmaktadır.

Tek örnekle ifade edilen deyimlerde yazma becerisinin davranış yönüyle ilgili sınırlı sayıda deyimin yer aldığı görülmektedir.

Okuma Becerisi ile İlgili Deyimlere Ait Bulgular ve Yorumlar

Dille ilgili deyimler içerisinde, okuma ile ilgili olanlar genel toplamın %1.52'sini (8 adet) oluşturmaktadır. Okuma, dilin davranış katmanlarını ifade eden kavram alanı yönünden en az deyim grubuna sahip dil becerisidir. Çalışma kapsamında tespit edilen 8 adet okuma kavram alanıyla ilgili deyim, içerdikleri derin yapılar yönünden analiz edildiğinde, bu temel beceriye ait 6 farklı derin yapı tespit edilmiştir. Okuma becerisi ile ilgili deyimler genel toplamın %3.47'sini oluşturmaktadır. Bu derin yapılar okuma alanıyla ilgili 6 farklı davranış katmanını temsil etmektedir ve okuma becerisinin dil farkındalığı düzeyini göstermektedir. Bu deyimler aynı zamanda Türkçedeki okuma kavramının sosyokültürel zeminini oluşturmaktadır. Okuma becerisinin davranış katmanlarını gösteren derin yapılar aşağıda sıralanmıştır.

Bülbül gibi okumak: Akıcı bir şekilde okumayı ifade eder. Okuma eğitimi terminolojisinde "akıcı okuma" kavramı mevcuttur. Akıcı okuma, "metindeki kelimeleri tanımak, metni belirli bir çabuklukta ve düzgün bir ifadeyle okumak demektir. Akıcı okuma, kelimenin hızlı tanınması, seslendirilmesi ve anlamının bulunması işlemleri sonucunda gerçekleşmektedir" (Güneş, 2007: 92). *Su gibi okumak* deyimi de aynı kavramı karşılamaktadır.

Göz gezdirmek: Bir metnin tamamını okumadan önemli kısımlarını seçerek okuma anlamında kullanılmıştır. Bu deyim de okuma eğitimi terminolojisinde *göz atarak okuma* adı altında kullanılmaktadır. Göz atarak okuma "konunun ayrıntılarına girmeden, ana hatlarıyla kavranması amacıyla yapılan okuma türüdür. Göz atarak okumada, metnin içeriğini anlamak ve istenen bilgiye ulaşmak için önce metnin başlığına bakılır; uzunluğu ve biçimi incelenerek metin şekil bakımından değerlendirilir. Metnin konusunu anlamak için gözler metin üzerinde hızlıca gezdirilir. Böylece ayrıntılar atlanarak ana fikre ulaşılmış olur (Özbay, 2007: 22). *Gözden geçirmek* deyimi de aynı anlamda kullanılmaktadır.

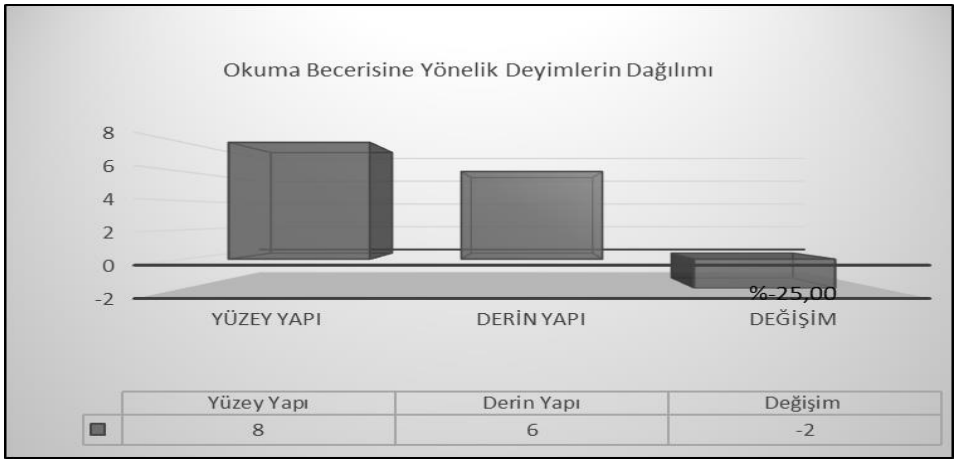
Kitap kurdu: Çok kitap okuyan insanlar için kullanılan bir deyimdir. Bu anlamı vurgulamak için sözlü ve yazılı dilde sıkça kullanılmaktadır. Dil eğitimi terminolojisinde çok kitap okuyan insanları tanımlamada kullanılan bir başka terim yoktur.

Mürekkep yalamak: Okuma yazma bilen öğrenim görmüş insanlar için kullanılan bir deyimdir. Sözlü ve yazılı dilde sık kullanılmaktadır.

Okumayı sökmek: Okumayı yeni öğrenmiş olan kişiler için kullanılmaktadır. Dil eğitimi terminolojisinde bu insanlar için genel anlamda *okuryazar olma* ifadesi kullanılmaktadır.

İçinden okumak: Sessiz bir şekilde okuma eylemini ifade etmektedir. Dil eğitimi terminolojisinde sessiz okuma şeklinde geçmektedir. Sessiz okuma, "kelimeleri ve cümleleri seslendirmeden gözle takip ederek yapılan okumadır. Bu okuma türünde ses telleri, ses dalgaları, dil ve kulak okuma sürecinden çıkarılmaktadır" (Güneş, 2007: 156). *İçinden okumak* deyimi hemen hemen sessiz okuma terimiyle aynı sıklıkta dil eğitiminde kullanılmaktadır. *İçinden okumak* deyiminin "ezberindeki şeyi aklından geçirerek tekrar etmek anlamı da vardır (Aksoy, 1995: 869).

Tablo 7: Okuma Becerisiyle İlgili Deyimlerde Yüzey Yapı-Derin Yapı Oranları

Okuma becerisiyle ilgili derin ve yüzey yapılar karşılaştırıldığında, bu iki temel yapı arasında %-25.00 oranında bir değişim olduğu görülmektedir. Derin yapı ve yüzey yapı bakımından en az fark, okuma becerisiyle ilgili deyimlerde tespit edilmiştir. Okuma becerisiyle ilgili deyimlerin tamamı okuma eğitimi literatüründe yaygın olarak kullanılmaktadır.

Sonuç

Türkçe deyimlerde dil farkındalığı ve işlevsel dil kullanımı üzerine yapılan bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Çalışma kapsamında, Türkçede dille ilgili olan 526 deyim tespit edilmiştir. Bu deyimler konuşma, dinleme, yazma ve okuma dil becerilerinin kavram alanlarından birine girmektedir. Derin yapı ve yüzey yapı özellikleri yönünden en fazla deyim grubunun sırasıyla konuşma, dinleme, yazma ve okuma becerilerine ait olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8: Deyimlerin Genel Yüzey ve Derin Yapı Dağılımları

Dil Becerisi	**YY**	**%**	**DY**	**%**
Konuşma	423	80.42	121	69.94
Dinleme	57	10.84	32	18.50
Yazma	38	7.22	14	8.09
Okuma	8	1.52	6	3.47
Genel Toplam	526	100	173	100

YY: Yüzey Yapı **DY**: Derin Yapı

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, dille ilgili deyimlerde 526 adet yüzey yapının 173 derin yapıyla temsil edilmiştir. Bu durum, dille ilgili deyimlerde bir davranış katmanının çok sayıda yüzey yapıyla dile getirildiğini göstermektedir.

Deyimler, dil eğitimi kitaplarında yer almayan ama sözcelem ortamında kişileri karşılaşabilme olasılıkları olan durumlara karşı hazır hâle getiren bir işleve sahiptir. Bu hazır bulunuşluluk ortamını deyimlerin terimleştirme özelliği sağlamaktadır.

Deyimler, temel dil becerilerinin davranış katmanlarını terimleştirme işlevine sahiptir. Bu terimler belirli bir bilim alanına ait olmayıp halkın dilinde sürekli olarak kullanılan ifadelerdir. Bu açıdan bakıldığında deyimler, dilin davranış yönünü temsil eden durumları bilimsel terminolojinin dışında ikinci bir dil olarak kodlamaktadırlar. Temel dil becerilerinin davranış yönüyle ilgili bazı durumların deyimsel ifade dışındaki karşılıkları oldukça uzun tanım ve açıklamalarla yapılmaktadır. Terimleştirme bu noktada pratik bir ifade olanağı sağlamaktadır.

Deyimlerin terimleştirme işlevlerinden ders kitaplarında da yararlanılmalıdır. Ders kitaplarındaki metinlerde ve etkinliklerde bu tür deyimlere yer verilmeli, dilin davranış katmanlarını kazandırmaya yönelik çalışmalarda temel dil becerileriyle ilgili deyimlerden özellikle de konuşma becerisiyle ilgili olanlardan yararlanılmalıdır. Bu durumla bağlantılı olarak, konuşma becerisiyle ilgili deyimlerin derin yapı-yüzey yapı özellikleri yönünden konuşmanın davranış katmanlarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyabilecek niteliklere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu durum bir ifade zenginliğini de beraberinde getirmektedir. Konuşma ile ilgili deyimlerin bu ifade olanaklarından yararlanılmalıdır. Sınıf ortamında yapılacak anlam alanı ve çağrışım alanı çalışmalarıyla deyimlerin sözcelem ortamındaki kullanımlarıyla ilgili tartışmalar yapılmalıdır. Öğrencilerin dikkatleri metin içerisindeki kullanım bağlamlarına çekilmelidir. Deyimlerin anlamlarından yola çıkılarak dramatizasyon çalışmaları yaptırılmalıdır.

Sonuç olarak öğretmenler, dilin kavram alanına dâhil olan deyimlerin temel dil becerileriyle ilgili davranış özelliklerini kazandırmada kullanılabileceği hususunda bir farkındalık geliştirmelidirler.

Ek: Araştırmaya Temel Teşkil Eden Deyimlerin Listesi

1	abuk subuk söylemek	25	ağızda sakız gibi çiğnemek
2	abur cubur söylemek	26	ağızdan kapmak
3	açığa vurmak	27	ağızdan laf çalmak
4	açık konuşmak	28	ağızdan laf çekmek
5	adını anmamak	29	ağızlara sakız olmak
6	ağır işitmek	30	ağızları uymak
7	ağır söz	31	ağza almamak
8	ağız açmamak	32	ağza kilit vurmak
9	ağız açtırmamak	33	ağzı bir olmak
10	ağız ağıza vermek	34	ağzı bozuk olmak
11	ağız birliği etmek	35	ağzı cıvık olmak
12	ağız dalaşı	36	ağzı dili olmamak
13	ağız değiştirmek	37	ağzı gevşek olmak
14	ağız dil vermemek	38	ağzı kalabalık olmak
15	ağız dolusu	39	ağzı kara olmak
16	ağız eğmek	40	ağzı kulağına yakın olmak
17	ağız kahyası	41	ağzı laf yapmak
18	ağız kalabalığı etmek	42	ağzı pek olmak
19	ağız kavafı	43	ağzı pis olmak
20	ağız satmak	44	ağzı sıkı olmak
21	ağız şakası	45	ağzı var dili yok olmak
22	ağız tamburası çalmak	46	ağzına (önüne) kemik atmak
23	ağız yapmak	47	ağzına almamak
24	ağız yaymak	48	ağzına aptesle almak (birini adını)

49 ağzına bakmak
50 ağzına baktırmak
51 ağzına geleni söylemek
52 ağzına kira istemek
53 ağzına taş almamak
54 ağzında (yar) yaş kalmamak
55 ağzında ayran durmamak
56 ağzında bakla ıslanmamak
57 ağzında mercimek durmamak
58 ağzından baklayı çıkarmak
59 ağzından bal akmak
60 ağzından bal damlamak
61 ağzından çıkanı kulağı duymamak
62 ağzından çıkanı kulağı işitmemek
63 ağzından dökülmek
64 ağzından düşürmemek
65 ağzından kaçırmak
66 ağzından laf almak
67 ağzından söz dirhemle çıkmak
68 ağzını açıp gözünü yummak
69 ağzını açmamak
70 ağzını bağlamak
71 ağzını bıçak açmamak
72 ağzını bozmak
73 ağzını hayra açmak
74 ağzını kapamak
75 ağzını kiraya vermek
76 ağzını kullanmak (birinin)
77 ağzını öpmek
78 ağzını satmak
79 ağzını toplamak
80 ağzını tutmak
81 ağzını yoklamak
82 ağzının gevişi olmak
83 ağzının içine bakmak
84 ağzının içine baktırmak
85 ağzının kalayını vermek
86 ağzının otunu vermek
87 ağzının ölçüsünü vermek
88 ağzının payını vermek
89 ağzının perhizi olmamak
90 ahfeşin keçisi gibi baş sallamak
91 ahkam kesmek
92 ahret suali sormak
93 akım derken b…kum demek
94 aldırış etmemek
95 atıp tutmak
96 attığı attık tuttuğu tuttuk olmak
97 avaz avaz bağırmak
98 bahis açmak
99 baltayı taşa vurmak
100 başbaşa vermek
101 başının etini yemek
102 beyaza çekmek
103 bildiğini okumak
104 bilmediğin söze karışmamak
105 bilmiş gibi söylemek
106 bin işitip bir söylemek
107 bir araba laf etmek
108 bir ayak üstünde bin yalan söylemek
109 bir ayak üstünde bin yalanın belini bükmek
110 bir bardak suda fırtına koparmak
111 bir çift söz etmek
112 bir dediği iki olmamak
113 bir dereyi bal bir dereyi yağ etmek
114 bir kulağı yerde olmak
115 bir kulağından girip öteki kulağından çıkmak
116 bir nalına bir mıhına vurmak
117 bir sözünü iki etmemek
118 bire bin katmak
119 borusu ötmek
120 boş bulunmak
121 burnunu sokmak
122 buz üstüne yazı yazmak
123 bülbül gibi konuşmak
124 bülbül gibi okumak
125 bülbül gibi ötmek
126 bülbül kesilmek
127 büyük söz söylemek
128 büyük söze tövbe etmek
129 büyük yemin etmek
130 can kulağıyla dinlemek
131 car car etmek
132 cır cır ötmek
133 çam devirmek
134 çan çan etmek
135 çekip çekiştirmek
136 çekiye gelmemek
137 çene çalmak
138 çene patlatmak
139 çene yarıştırmak

140 çene yormak
141 çeneleri kilitlenmek
142 çenesi açılmak
143 çenesi durmamak
144 çenesi düşmek
145 çenesi düşük
146 çenesi kuvvetli olmak
147 çenesi tutulmak
148 çenesine üşenmez
149 çenesini açmak
150 çenesini bıçak açmamak
151 çenesini tutmak
152 çıkış yapmak
153 çıt çıkarmamak
154 çıt çıkmamak
155 dağdan taş yuvarlar gibi laf söylemek
156 daktilo etmek
157 daktiloya çekmek
158 davul çalsa işitmemek
159 dediği dedik olmak
160 defter tutmak
161 deli dolu söylemek
162 dem vurmak
163 demir yalayıp ateş püskürmek
164 derdini dökmek
165 dereden tepeden konuşmak
166 dert yanmak
167 dırdır etmek
168 dırıltı çıkarmak
169 dikte etmek
170 dil ağız vermemek
171 dil dökmek
172 dil ebesi
173 dil otu yemiş olmak
174 dil persengi
175 dil satmak
176 dil uzatmak
177 dil yarası
178 dilden dile dolaşmak
179 dile düşmek
180 dile gelmek
181 dile getirmek
182 dile kolay
183 dile vermek
184 dili açılmak
185 dili ağırlaşmak
186 dili bir karış dışarı çıkmak
187 dili bir karış olmak
188 dili çalmak
189 dili çözülmek
190 dili damağı kurumak
191 dili damağına yapışmak
192 dili dolaşmak
193 dili dönmemek
194 dili durmamak
195 dili ekmekçi küreği kadar uzun olmak
196 dili güllü olmak
197 dili kısa kulağı delik olmak
198 dili kurumak
199 dili sürçmek
200 dili takılmak
201 dili tutulmak
202 dili uzun olmak
203 dili varmamak
204 dili zifir olmak
205 dilinde tüy bitmek
206 dilinden düşürmemek
207 dilinden kurtulamamak
208 diline dolamak
209 diline kira istemek
210 diline şeker ezmek
211 diline yörük
212 dilini açmak
213 dilini bağlamak
214 dilini kedi yemek
215 dilini kesip oturmak
216 dilini kesmek
217 dilini tutmak
218 dilini yutmak
219 dilini zaptetmek
220 dilinin altında bir şey olmak
221 dilinin altındaki baklayı çıkarmak
222 dilinin bağı çözülmek
223 dilinin belasını çekmek
224 dilinin cezasını çekmek
225 dilinin perhizi olmamak
226 dilinin ucuna gelmek
227 dilinin ucunda olmak
228 diliyle belaya uğramak
229 diliyle sokmak
230 diliyle tuzağa düşmek
231 diliyle yakalanmak

232 dillerde dolaşmak
233 dillerde gezmek
234 dillere destan olmak
235 dillere düşmek
236 dilli düdük
237 diyalog kurmak
238 diyeceği olamamak
239 diyolog kurmak
240 dobra dobra konuşmak
241 dut yemiş bülbüle dönmek
242 dünya kelamı etmek
243 edebiyat yapmak
244 eğri oturup doğru konuşmak
245 eğri oturup doğru söylemek
246 eğri oturup doğru söyleşmek
247 eğrisi doğrusuna denk gelmek
248 el aman çağırmak
249 eli kalem tutmak
250 eşek arısı gibi vızlamak
251 evelemek gevelemek
252 felsefe yapmak
253 fiskos etmek
254 gaf yapmak
255 gam almamak
256 gem almamak
257 gevezelik etmek
258 gık dememek
259 gönül okşamak
260 göz gezdirmek
261 gözden geçirmek
262 habbeyi kubbe etmek
263 hasbihal etmek
264 havadan sudan konuşmak
265 hazır cevap olmak
266 her itin dilini bilmek
267 her kafadan bir ses çıkmak
268 hesap tutmak
269 hık mık etmek (demek)
270 hitapta bulunmak
271 hoşbeş etmek
272 höt demek
273 içinden okumak
274 içini boşaltmak
275 içini dökmek
276 iki çift laf etmek
277 iki çift söz etmek
278 iki çift söz söylemek
279 iki sözü bir araya getirememek
280 ileri geri konuşmak
281 ileri geri söylemek
282 ileri gitmek
283 insan eti yemek
284 inşa etmek
285 işitmezlikten gelmek
286 işkembeden atmak
287 kadınlar hamamına dönmek (bir yer)
288 kafadan atmak
289 kafası şişmek
290 kafasına girmek
291 kağıda dökmek
292 kağıda sarılmak
293 kağıt üzerine dökmek
294 kalem çalmak
295 kalem efendisi
296 kalem oynatmak
297 kaleme almak
298 kaleme dökmek
299 kaleme gelmemek
300 kaleme sarılmak
301 kaleminden çıkmak
302 kaleminden kan damlamak
303 kargacık burgacık
304 karı ağızlı olmak
305 karınca duası
306 karış karış dili olmak
307 karşılık vermek
308 kayda geçirmek
309 kayda geçmek
310 kazı koz anlamak
311 kem küm etmek
312 kendi ağzıyla tutulmak
313 kırılıp dökülmek
314 kısa kesmek
315 kitap kurdu
316 konferans vermek
317 koyun kaval dinler gibi dinlemek
318 kulağı bende aklı başka yerde
319 kulağı delik olmak
320 kulağı düşük olmak
321 kulağı kirişte olmak
322 kulağına çalınmak
323 kulağına davul çalınmak

324 kulağına girmek
325 kulağına koymak
326 kulağına kurşun akıtmış olmak
327 kulağına küpe olmak
328 kulağına söylemek
329 kulağından gebe etmek
330 kulağını açmak
331 kulağını dikmek
332 kulak ardı etmek
333 kulak arkasına almak
334 kulak asmak
335 kulak dolgunluğu
336 kulak kabartmak
337 kulak kesilmek
338 kulak misafiri olmak
339 kulak tıkamak
340 kulak tutmak
341 kulak vermek
342 kulakları dolmak
343 kulakları paslanmak
344 kulakları üstüne yatmak
345 kulaklarını tıkamak
346 kulaklarının pasını gidermek
347 kulakta tutmak
348 kulaktan dolma
349 kulaktan kapmak
350 kulaktan kulağa
351 kuru gürültü
352 kuru iftira
353 küfürü basmak
354 külahına anlatmak
355 laf ağzında kalmak
356 laf altında kalmamak
357 laf atmak
358 laf düşmemek
359 laf ebesi
360 laf etmek
361 laf işitmek
362 laf kaldırmamak
363 laf kıtlığında asmalar budamak
364 laf taşımak
365 lafa tutmak
366 lafı ağzına tıkamak
367 lafı ağzında çevirmek
368 lafı ağzında gevelemek
369 lafı ağzında kalmak
370 lafı ağzından çıkarmak
371 lafı çevirmek
372 lafı uzatmak
373 lafın belini kırmak
374 lafını bilmek
375 lafını etmek
376 lakırdı ağzından dirhemle çıkmak
377 lakırdı ağzından dökülmek
378 lakırdı altında kalmamak
379 lakırdı kavafı
380 lakırdı taşımak
381 lakırdı yetiştirmek
382 lakırdısını bilmek
383 lakırdısını etmek
384 lakırdıyı ağzına tıkamak
385 lakırdıyı ağzında çevirmek
386 lakırdıyı ağzında gevelemek
387 lakırdıyı çiğnemek
388 leb demeden leblebiyi anlamak
389 lisana gelmek
390 lügat paralamak
391 mangalda kül bırakmamak
392 martaval atmak
393 masal okumak
394 maval okumak
395 mürekkep yalamak
396 müsvedde yapmak
397 ne selam ne sabah olmak
398 not almak
399 not düşmek
400 not etmek
401 not tutmak
402 nutku kurumak
403 nutku kurumak
404 nutku tutulmak
405 nutuk atmak
406 nutuk söylemek
407 nutuk vermek
408 okumayı sökmek
409 ortadan söylemek
410 ortaya söylemek
411 özü sözü bir olmak
412 palavra atmak
413 pot kırmak
414 put gibi olmak
415 put kesilmek

416 rest çekmek
417 sadede gelmek
418 sağır sultan bile duymak
419 sakalı ele vermek
420 sapartayı yemek
421 sayıp dökmek
422 selam söylemek
423 ser verip sır vermemek
424 ses çıkarmamak
425 ses çıkmamak
426 ses vermemek
427 sesi soluğu çıkmamak
428 sesini çıkarmamak
429 sesini kesmek
430 sır küpü olmak
431 sohbetine doyum olmamak
432 söylemesi ayıp olmak
433 söylev vermek
434 söz açmak
435 söz ağzından dirhemle çıkmak
436 söz ağzından dökülmek
437 söz almak
438 söz altında kalmamak
439 söz anlamak
440 söz aramızda
441 söz arasında
442 söz atmak
443 söz ayağa düşmek
444 söz birliği etmek
445 söz dinlemek
446 söz düşmemek
447 söz ebesi
448 söz ehli
449 söz eri
450 söz geçirmek
451 söz işitmek
452 söz kaldırmamak
453 söz meclisten dışarı olmak
454 söz sahibi olmak
455 söz tutmak
456 söz vermek
457 sözü (birşeye) getirmek
458 sözü açılmak
459 sözü ağzına tıkamak
460 sözü ağzında çevirmek
461 sözü ağzında gevelemek
462 sözü bağlamak
463 sözü çevirmek
464 sözü çiğnemek
465 sözü geçmek
466 sözü hasır altına gitmek
467 sözü kesmek
468 sözü sakalına geçmemek
469 sözü sohbeti çekilir
470 sözü sözüne uymamak
471 sözü yere düşmek
472 sözün arkasını kesmemek
473 sözünde durmak
474 sözüne aldırmak
475 sözüne gelmek
476 sözüne önem vermek
477 sözünü bilmek
478 sözünü esirgemek
479 sözünü etmek
480 sözünü geri almak
481 sözünü sakınmak
482 sözünü tutmak
483 sözünü yemek
484 sözünün eri olmak
485 su gibi okumak
486 suspus olmak
487 sürçü lisan etmek
488 süt dökmüş kedi gibi olmak
489 şom ağızlı olmak
490 şom ağzını açmak
491 şundan bundan konuşmak
492 tape etmek
493 taş atmak (birine)
494 taş kesilmek
495 taşı gediğine koymak
496 tatlı dilli
497 tatlı dilli olmak
498 tek kelime etmemek
499 telif etmek
500 temize çekmek
501 temize çekmek
502 tıraş etmek (çok laf etmek anlamında)
503 toz kondurmamak
504 ulu orta söz söylemek
505 uzun etmek
506 uzun lafın kısası
507 uzun sözün kısası

508 uzun uzadıya
509 üstü kapalı konuşmak
510 verip veriştirmek
511 vıdı vıdı etmek
512 yabana söylemek
513 yalan atmak
514 yalan yere yemin etmek
515 yarım ağızla söylemek
516 yazıp çizmek
517 yazıya dökmek
518 yazıya geçirmek
519 yazıyı çıkarmak
520 yazıyı sökmek
521 yüksek perdeden konuşmak
522 yüksekten atmak
523 zabıt tutmak
524 zapta geçmek
525 zehir zemberek
526 zülfü yare dokunmak

GEVHERÎ'NİN ŞİİRLERİNDE DEYİM ve AD AKTARMALARI

Arş. Gör. Burcu KAYA
Uludağ Üniversitesi, kayaburcu@uludag.edu.tr

ÖZET

Şairler anlatımlarını güçlendirmek, şiirlerine derinlik kazandırmak için Türkçenin zenginliklerinden yararlanırlar. Türkçenin zengin ve işlevsel bir dil olduğunu gösteren özelliklerden biri de aktarmalardır. Deyim ve ad aktarmaları başlığı altında ikiye ayrılan aktarmalar, anlatımı daha çok güçlendirmek için kullanılır ve bize anlatmak istediğimizi daha güzel ifade etme imkânı sunar. Bu çalışmada XVII. yüzyıl âşık edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Gevherî'nin koşma ve semai biçiminde yazdığı şiirlerinde yer alan deyim ve ad aktarmaları tespit edilmiş, tespit edilen aktarmalar alt başlıklarıyla incelenmiş ve bu alt başlıklar örnekleriyle birlikte sunulmuştur. Tespit edilen tüm örnekler yerine çok kullanılan belli başlı örneklere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Gevherî, Deyim Aktarmaları, Ad Aktarmaları.

ABSTRACT

Poets benefit from richness of Turkish to strengthen the narrative and to add depth their poetry. Transfers of the Turkish rich and is one of the features indicating a functional language. As metaphor and metonymy under the heading separated into two transfers, used to strengthen the narrative and tell us more than we want to provide a nice expression. In this study XVII. century literature in minstrel literature is one of the important names Gevherî's kosma and semai of the poetry written in the form contained in the metaphor and metonymy have been identified, determined by transferring sub-headings and sub-headings examined samples have been presented with. Widely used in all samples instead of detected specific examples are given.

Key Words: Gevherî, Metaphor, Metonymy

GİRİŞ

XVII. yüzyılın ünlü âşıklarından olan Gevherî'nin hayatı hakkında kaynaklarda sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Âşığın gerçek adının ne olduğu, nerede ve ne zaman doğduğu konusu tartışmalıdır. M. Fuat Köprülü, şairin Kırım Hanı Selim Giray'a yazdığı bir medhiyeden dolayı şairin Kırımlı; Şükrü Elçin ve Saim Sakaoğlu ise İstanbullu olması ihtimalinin daha kuvvetli olduğunu söylemektedirler. XVII. yüzyılın ikinci yarısında şöhrete ulaşan Gevherî'nin aynı yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru dünyaya geldiği kanaati yaygındır.[1]

Gevherî'nin şiirlerine bakıldığında medrese eğitimi aldığı, şair ve hattat Bahri Paşa'nın divan kâtipliğini yaptığı ve divan edebiyatına yakın olduğu görülmektedir.

"Gaziler her biri ejder misali

Küffara ateşler saçmak isteriz"

gibi söyleyişlerle gazilere hitap etmesi, "bre!" "be!" gibi ünlem sözleriyle başlayan yiğitçe söyleyişleri, yiğitlik üzerine övgüleri, sevgilisini bir kaleye benzetmesi nedeniyle asker kökenli bir âşık olduğu kanısı ağırlık kazanmaktadır.[2]

Onun dili, gördüğü İslamî öğrenimle Divan şiirinin tesirini aks ettiren yazı diline yaklaşmış bir halk Türkçesidir. Bu Türkçeyi, muhtelif tür adları ile hece vezninin 11'li kalıbıyla yazdığı koşmalarda, 8'li

---

1 Albayrak, Nurettin, Gevherî, Timaş Yayınevi, İstanbul, 1998, s.11.

2 Yardımcı, Mehmet, Yaşamları Sanatları ve Şiirlerinin Yorumlarıyla Âşıklarımız, Ürün Yayınları, Ankara, 2009, s.255-256.

hece vezniyle vücuda getirdiği semailerde zengin bir kelime hazinesi ile ortaya koymuştur. Aruzla yazdığı "divân", "kalenderî", "gazel", "semai", ve "müstezad"larında orta dereceli bir nazımdan ileri geçemeyen şairin, divanlarında "koşma" ve "semai"ler birinci sırayı teşkil etmektedir. Gevherî'nin şiirleri, sosyal konuda sayılabilecek Dördüncü Mehmed'in Avusturya seferleri ile ilgili iki ve Selim Giray için yazdığı bir medhiyesi dışında şiirleri tek tema etrafında "aşk" üzerinde dönmektedir.[3]

Gevherî de pek çok âşık gibi bir güzele vurgundur ve sevgiliye kavuşmak tek emelidir. Aradaki engeller rakip ve ayrılıktır. Bu iki engele sevgilinin vefasızlığı da eklenince çaresiz kaderden yakınır, talihsizlik ve çile bir türlü yakasını bırakmaz, ayrılığın acısı güçlü ve kalıcı şiirler üretmesine neden olur. Şair, tasavvuf konusuna pek girmemiştir.[4]

Ayrıca birçok şiirlerinde makamları bilerek kullanan şairin bestelenmiş şiirleri, Klasik Türk musikîsi ve halk musikîsi repertuarı içinde yer almaktadır.[5]

XVII. yüzyıl Türk halk şiirinin büyük âşıklar yetiştirdiği altın devrinde şöhret kazanan şairlerden biri olan Gevherî'nin şiirleri XVII. yüzyılın ortalarından başlayarak XIX. yüzyıl sonlarına kadar Anadolu, Rumeli ve Azerbaycan'da kayda geçirilip kitap, mecmua ve cönkler arasında yerini almıştır.[6]

Gevherî de şiirlerinde anlatımını güçlendirmek, şiirlerine derinlik kazandırmak için Türkçenin zenginliklerinden yararlanmıştır. Biz de bu bildirimizde Gevheri'nin şiirlerindeki deyim ve ad aktarmalarını tespit etmeye çalıştık.

1. DEYİM AKTARMALARI

Benzetmenin ileri aşaması olup anlatıma güç kazandırmak için başvurulan söz sanatlarından biri olan deyim aktarması, aralarında uzak yakın ilgi (benzerlik, işlev ilgisi, yakınlığı) bulunan iki şey arasında bir benzetme yoluyla ilişki kurarak birinin adını ötekine aktarma eğilimi sonucunda oluşan dil olayıdır.[7]

Deyim aktarması, sözcüğün dile getirdiği kavramla onun gösterileniyle bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak o kavrama aktarma olayıdır.[8]

Deyim aktarmasının Divan Edebiyatındaki karşılığı "*istiare*"dir. Bu kelimenin dışında günümüzde "iğretileme" ve "ödünçleme" gibi kelimeler de kullanılır. Ayrıca batıda Fransızca "*métaphore",* Almanca *"metapher",* İngilizce *"metaphor"* kelimeleriyle karşılanır.[9]

Türkçe Sözlük'te deyim aktarmasının diğer adıyla istiarenin iki anlamı vardır: 1. Ödünç, borç veya eğreti alma, ödünçleme. 2. Bir şeyi anlatmak için ona benzetilen başka bir şeyin adını eğreti olarak kullanma, eğretileme.[10]

Menderes Coşkun, *Sözün Büyüsü Edebi Sanatlar* adlı kitabında istiareyi şöyle tanımlar: "Bir kavramın herhangi bir bakımdan benzediği başka bir kavramla adlandırılmasına *istiare* (ödünçleme) denir."

3 Elçin, Şükrü, Gevherî, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s.13-14.
4 Yardımcı, Mehmet, a.g.e., s.263.
5 Albayrak, Nurettin, a.g.e., s.18.
6 Yardımcı, Mehmet, a.g.e., s.263.
7 Aksan, Doğan, Şiir Dili ve Türk Şiir Dili, Engin Yayınevi, Ankara, 1995, s.127.
8 Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.183.
9 Aksan, Doğan, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Engin Yayınevi, Ankara, 2009, s.62.
10 Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.1214.

İstiarenin kelime anlamı *ödünç almak*tır. Yani benzerlik ilgisiyle bir kavramın adı, başka bir kavram için ödünç alınır ve geçici olarak kullanılır.[11]

Numan Külekçi, *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar* adlı kitabında istiareyi şöyle tanımlar: "Bir şeyi gerçek anlamı dışında, çeşitli yönlerden benzettiği başka bir şeyin adıyla anmaktır."[12]

Daha çok şiir dilinde karşımıza çıkan deyim aktarmaları, şairlerin anlatımlarını canlı ve görsel kılmak, bir kavramı daha güzel ifade etmek için başka kavramların anlam değerinden yararlanmak gibi sebeplerle başvurduğu en önemli ifade tarzlarından birisidir.

Benzetmeler, deyim aktarmalarının ilk aşaması olarak kabul edilir. Bir benzetmeye başvurulurken dört ögenin varlığı söz konusudur: Benzeyen, kendisine benzetilen, benzetme ögesi ve benzetme yönü.[13] Örneğin "aslan gibi cesur adam" dendiğinde adam benzeyen, aslan benzetilen, cesur benzetme yönü, gibi ise benzetme edatıdır; cümlede de bir benzetmeyi dile getirir. Ancak "adam bir aslan" ya da "böyle aslanlar kalmadı" denecek olursa benzetme, deyim aktarmasına dönüşür. Benzeyen ya da benzetilenden birinin kaldırılmasıyla deyim aktarması oluşur.

Deyim aktarmaları çeşitli alt gruplara ayrılır:

1.1. Doğadan İnsana Aktarma

Doğadaki nesnelerin adlarının ve bu nesnelerle ilgili sıfatların insanlar ve onların nitelikleri için kullanılması yoluyla meydana gelen bu tür aktarmalar[14], halk şiirimizde en çok rastlanan aktarma türüdür. Şairler, çoğu zaman sevgililerini doğadaki varlıklarla özdeşleştirirler. Sevgili kimi zaman gül, gonca, sümbül gibi çiçek isimleriyle kimi zaman suna, kuzu, kaz, kuğu, ceylan, maral gibi hayvan isimleriyle kimi zaman ise güneş ve ay gibi doğa unsurlarıyla anılır.

Gevherî' nin şiirlerinde de bu tür aktarmalara sıkça rastlanılır.

Kırmızı gülsün fidandan
Ben seni severim candan
Sen ne kaçarsın insandan
Hey zâlim yerler mi seni[15]

El çek kahpe rakip **gonca gülümden**
Bir dahi seni görmeyim seni yâr ile
Gözüm kan bürüdü kaçmam ölümden
Gayret beni helâk etti âr ile[16]

Kuğum senin kaşın gözün karadır
Görün kadir Mevla'm neler yaratır
Ak gerdanda siyah benler sıradır
Ak kuğuda siyah benler olur mu[17]

---

11 Coşkun, Menderes, Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s.65.
12 Numan Külekçi, Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s.51.
13 Aksan, Doğan, Şiir Dili ve Türk Şiir Dili, Engin Yayınevi, Ankara, 1995, s.127-128.
14 Aksan, Doğan,,a.g.e., s.128.
15 Elçin, Şükrü, Gevherî Divânı, İnceleme-Metin-Dizin-Bibliyografya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.483.
16 Köprülü, Fuat, Saz Şairleri I-V, Akçağ Yayınları,Ankara, 2004, s.199.
17 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.203.

Sabahtan bizim pınara
İki gelin üç kız geldi
Birbirlerini kovalayarak
Sandım ki göle **kaz** geldi[18]

Dilber harâmi olup yola durmuşsun
Cellâd olup cana başa kıymışsın
Kuzum bugün al hâreler giymişsin
Göğsü sıra sıra düğmeli değil [19]

Ne kaçarsın benden **ceyran kuzusu**
Kaçma benden ben yad avcı değilim
Seni sevmek imiş alnım yazısı
Kaçma benden ben yad avcı değilim [20]

Gel benim körpe **merâlim**
Bu yaylada yaylayalım
Gönlümüzü eğleyelim
Civan gel bizim illere [21]

Seherde salınur **mâhım**
Çıkar âheste âheste
Durmayıp âteş-i âhım
Tüter âheste âheste[22]

1.2. İnsandan Doğaya Aktarma

Türkçede yaygın olarak kullanılan aktarmalardan biri olan bu tür; insan organlarının, vücut bölümlerinin, insanla ilgili nesnelerin adlarının ve insanla ilgili niteliklerin doğada benzedikleri işlev açısından yakın oldukları nesnelere aktarılması yoluyla yapılır.[23]

Divan şiirimizde "teşhis (kişileştirme)" olarak karşımıza çıkan bu aktarma türü, şairlerin sıkça başvurdukları anlatım yöntemlerinden biridir. Şiirlerinde daha çok sevgilinin vefasızlığından, ayrılıktan, gurbetten yakınan Gevherî'nin gönlü her daim hastadır. Onun yokluğundan duyduğu üzüntüyü şiirlerinde dile getirir.

18 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.218.
19 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.212.
20 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.196.
21 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.472.
22 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.472.
23 Doğan, Aksan, Şiir Dili ve Türk Şiir Dili, Engin Yayınevi, Ankara, 1995, s.131

Andelibler bağda gülsüz olamaz
Gamlı gönlüm bunda sensiz olamaz
Bu yerlerde bize mesken olamaz
Gel esperim gel gidelim dağlara [24]

Senincün kurulsun meclis-i meyler
Çalınsın bozuk'lar tanbur'lar ney'ler
Bu **hasta gönlümü** ya kimler eğler
Kal bu gice bu yerlerde gecele [25]

Şair, şiirlerinde sevgilisini "gül" ile kendisini de ona âşık olan "bülbül" ile özdeşleştirir. Kimi zaman da bülbül de kendi gibi aşk meyinden sarhoştur, sevgilisi güle kavuşamadığı için üzgündür, ağlar göz-yaşları sele dönüşür, gamı derdi, belayı hep o çeker. Onun tek emeli sevgiliye kavuşmaktır.

Nedir zârın bu gülşende
Deremezsin gülü bülbül
Hiç bulunmaz sana bende
Yeter döktün seli bülbül [26]

Sende mi yârdan ayrıldın
Aşk meyinden içen bülbül
Gülün hâre mi soldurdun
Gam libâsın giyen bülbül [27]

Ey bağban senden bir sualim var
Bu güller yanında hârın aslı ne
Çekerler bülbüller derd ü belâyı
Ağyara yâr olur yârin aslı ne [28]

Şair, insana özgü bir eylem olan ağlamayı kalem için kullanır. Dörtlükte çektiği ayrılık acısını, dertleri yazmaktan kalemin kan ağladığını ifade etmiştir.

Nice bir hicrinle sînemi delem
Derdimi yazmaktan **kan ağlar kalem**
Eğer rakiblerden çekersen elem
Âşinalık eyle hâli buldukça[29]

Şair, sevgilisine kavuşmak için ona haber yollama görevini kimi zaman sabah rüzgârına kimi zaman da karanfile verir.

[24] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.29.
[25] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.47.
[26] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.489.
[27] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.490.
[28] Köprülü, Fuat, a.g.e., s.195.
[29] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.25.

Bâd-ı sâba efendime gidersen
Ol güneş yüzlüye var **selâm söyle**
Sevab kazanırsın hizmet edersen
Aman karşısında dur selâm eyle [30]

Karanfilim nazlı yâre varınca
Huzûr-ı izzetle gir **selâm eyle**
Ol mübarek cemâlini görünce
Hâkipâye yüzün sür selâm eyle [31]

Şairin şikâyet ettiği kavramlardan biri de ayrılıktır. Şair, aşağıdaki dörtlüğünde ayrılığı kişileştirerek onunla konuşur. Ona nereden geldiğini, ondan ne istediğini sorar. Şair, onu sevgilisinden ayırdığı için ayrılığa sitem eder.

Ben senin elinden zehirler yuttum
Mecnun gibi dağlar yolunu tuttum
Şimdilik ben sana acaba nettim
Bilmem ne istersin benden **ayrılık** [32]

Şair, çoğu şiirinde felekten şikâyet eder. Feleği kişileştirerek ona sevgilisinden ayrılmasının sebebi olarak ne günah işlediğini sorar. Çok dua ettiğini fakat dileğinin kabul olmadığını, gökteki meleklerin bile onun ahından aciz olduğunu dile getirir. "Ey felek bu cefa yeter" diyerek feleğe isyan eder, daha fazla cefaya gücünün olmadığını söyler.

Yüz çevirdi benden baht-ı siyâhım
Görünmedi gitti ol yüzü mâhım
Ey felek neyledim nedir günâhım
Ben yâri görmedim dün de bu gün de [33]

Çok niyaz eyledim geçmedi dilek
Acizdir âhımdan gökteki melek
Gevherî'ye bu cefâ yeter **ey felek**
Ziyade cefâya iktidarım yok [34]

Gidi **felek ömrün sökerim demiş**
Hasret nârı ile **yakarım demiş**
Mansûr'dur gelsün çekerim demiş
Kurmuş ol zülfünün dârı semtine [35]

[30] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.57.
[31] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.58.
[32] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.141
[33] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.45.
[34] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.143.
[35] Köprülü, Fuat, a.g.e., s.209

Şair, sevgilisinin vefasızlığından yakındığı bu dörtlüğünde sevgilisine kavuşma ümidiyle "ah çektikçe karlı dağlar ağlaşır" diyerek insana özgü bir eylem olan ağlamayı dağ için kullanmıştır.

Ah ettikçe **karlı dağlar ağlaşur**
Ya hasret hasret nice kavuşur
Herkes varıp muradına irüşür
Senin bu zulmünden aman sevdiğim [36]

Şair, sevgilisinin vefasızlığından yakındığı bu dörtlüğünde "fitne kaşlar" ifadesini kullanarak insana özgü bir davranış olan fitne kavramını kaşlar için kullanarak kaşları kişileştirmiştir. Ayrıca "hilal kaşlar kirpik ile cenk eder" diyerek kaş ile kirpiği savaşan iki kişi olarak düşünerek onları kişileştirmiştir.

Gözlerimden akan kan ile yaşlar
Sînemde yaralar bağrımda taşlar
Günde bin kan ider o **fitne kaşlar**
Gözleri kâfirdir gelmez imâne[37]

Yaz gelince arap atlar yarışır
Bayram gelir kanlı kinli barışır
Gözüm daim gözün ile irişir
Hilâl kaşlar kirpik ile cenk eder[38]

1.3. Doğadaki Nesneler Arası Aktarma

Doğadan insana aktarmalar gibi doğadaki varlıklar arasında da aktarmalar dilde mevcuttur. Bunlar arasından hayvandan bitkiye, hayvandan hayvana aktarmalara rastlanır. Kimi bitkilere kuşburnu, aslanağzı, kuzukulağı, devedikeni; kimi hayvanlara karatavuk, kırlangıçbalığı, yılanbalığı, köpekbalığı; kimi aletlere kargaburnu vb. denilmesi bu aktarma türünün örnekleridir.

Gevherî'nin incelenen şiirlerinde bu tür aktarmalara rastlanılmamıştır.

1.4. Somutlaştırma

Daha etkili bir anlatım sağlamak amacıyla yapılan bu tür aktarmalarda soyut,anlatımı güç durumların, olayların, kavramların somut kavramlardan yararlanılarak anlatılması söz konusudur.[39]Somutlaştırmanın en çok görüldüğü dil öğeleri deyimlerdir. Birden çok göstergenin bir araya getirilmesiyle oluşan deyimlerde soyut kavramlar somutlaştırma yoluyla daha canlı, daha güzel ve daha etkili bir şekilde anlatılır.

Halk şiirinde en çok somutlaştırılan kavramlar "aşk" ve "gönül"dür. Şair, soyut bir kavram olan aşk kelimesini ateş, bahar, kitap, tuzak vb. somut kelimelerle birlikte kullanarak somutlaştırmıştır. Bu yola başvurarak anlatımına canlılık ve güç kazandırmıştır.

---

36 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.193.
37 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.65.
38 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.204.
39 Aksan, Doğan, Türkçenin Gücü, Bilgi Yayınevi, Ankara, s.92.

Dosttan bize sitem geldi
Aşk oduyla bağrım deldi
Dilber anın ile güldü
Bir o yanda bir bu yanda[40]

Gevherî düşmüştür **aşkın nârına**
Dile öldür dile rahm it zârına
Dilersen berdar it zülfün dârına
O fahr ider Mansûr gibi dâr ile [41]

Dilâ hazan oldu **aşkın bahârı**
Nây gibice âh ü figana ne sebeb
Hâre bahş eyledim ol gül'izârı
Bülbül gibi bu nâlâna ne sebeb[42]

Yine bahtıma fal açtım
Bu gün **aşkın kitâbından**
Seherde hasbıhal açtım
Bu geldi fasıl bâbından [43]

Aşk tuzağına tutuldum
O yâre yandım yakıldım
Ara yerden de çekildim
Ben geçerim gönül geçmez [44]

Şair, sevgilisine olan bağlılığını ve sadakatini anlattığı dörtlüğünde "derûnum şehri" tamlamasını kullanarak soyut bir kavram olan "gönül" kelimesini "şehir" kelimesiyle birleştirerek somutlaştırmıştır.

Herkese meylidüp su gibi akmam
Derûnum şehrini odlara yakmam
Cemâlinden gayri dîdâra bakmam
Karşımda Yûsuf-i Ken'an olsa[45]

Şair, sevgilisinden yakındığı dörtlüğünde "gönül gözü" tamlamasını kullanarak soyut bir kavram olan "gönül" kelimesini "göz" kelimesiyle birleştirerek somutlaştırmıştır.

[40] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.463.
[41] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.53.
[42] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.36.
[43] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.501.
[44] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.549.
[45] Elçin, Şükrü, a.g.e., s.34.

Bu hikmete benim yüreğim yandı
Kudret Hakk'ın **gönül gözü** uyandı
Ben bilirüm eden eyleyen kendi
Ya bu kadar kâr ü bârın aslı ne[46]

Şair, sevgilisinin vefasızlığından bahsettiği dörtlüğünde sevgilisine kavuşmadaki engeli "hicran dağı" tamlaması ile ifade etmiş, soyut bir kavram olan "hicran"kelimesini "dağ" kelimesiile birleştirerek, dağın büyüklük özelliğinin ona aktarılması sağlanarak soyut bir kavram olan hicran somutlaştırmıştır.

Bize emdirmedi yâr dudağını
Yoksa görmedi mi sînem dağını
Geçemedim öte **hicran dağını**
Nice olur hâlim bu derbend ile[47]

Şair, felekten yakındığı dörtlüğünde "çarhın eli" tamlamasını kullanarak soyut bir kavram olan "felek"kelimesini "el" kelimesiyle birleştirerek somutlaştırmıştır. Feleğin elinden geda, sultan, kulun ağladığını belirtmiştir.

İyi ile konuş olasın iyi
Öter defter gibi sînemin neyi
Bu **çarhın elinden** el'aman deyi
Geda ağlar, sultan ağlar, kul ağlar[48]

1.5. Duyular Arası Aktarma

Deyim aktarmalarının bir diğer türü de duyular ile ilgili kavramlar arasındaki aktarmalardır. Bu tür aktarmalarda bir duyu ile ilgili kavramın başka bir duyuya ait kavramla kullanılması söz konusudur. Dokunma, koklama, işitme, görme ve tatma duyuları ile ilgili kavramların birbirleri ile kullanılması yoluyla yapılır. Örneğin; sıcak bakış,tatlı dil, acı çığlık, tatlı ses vb.

Gevherî'nin incelenen şiirlerinde bu tür aktarmalara rastlanılmamıştır.

2. AD AKTARMALARI

Anlatımı güçlendiren bir öğe olarak günlük dilde ve deyimlerde başvurulan, özellikle şiir dilinde karşımıza çıkan bir aktarım türü de *ad aktarması*dır. Ad aktarması, "bir kavramın doğrudan doğruya onu gösteren göstergeyle değil, ilgili bağlantılı olduğu bir başka göstergeyle dile getirilmesidir."[49]

Ad aktarmasının Divan Edebiyatındaki karşılığı "*mecaz-ı mürsel"*dir. Yunanca *"metonümia"*, Fransızca *"métonymie*", İngilizce *"metonymy"* kelimeleri ile karşılanır.[50]

Türkçe Sözlük'te ad aktarması diğer adıyla mecaz-ı mürsel, "benzetme ilgisi bulunmaksızın, neden sonuç gibi türlü ilişkilerle bir sözcüğün başka bir sözcük yerinde kullanılması sanatıdır"[51] şeklinde tanımlanır.

---

46 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.195.
47 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.50.
48 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.202.
49 Aksan, Doğan, Şiir Dili ve Türk Şiir Dili, Engin Yayınevi, Ankara, 1995, s.144.
50 Aksan, Doğan, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Engin Yayınevi, Ankara, 2009, s.69.

Menderes Coşkun, *Sözün Büyüsü Edebi Sanatlar* adlı kitabında mecaz-ı mürseli şöyle tanımlar: "Bir nesne veya kavramın, benzetme dışındaki herhangi bir bakımdan ilişkisi olduğu bir kavramın adıyla anılmasıdır."[52]

Deyim aktarması, bir kavramın benzerlik ilgisiyle başka bir kavramın yerinde kullanılmasını kapsarken ad aktarması ise benzerlik dışındaki diğer ilgileri kapsamaktadır.

Ad aktarmasının çerçevesi içindeki bir başka anlam olayı Yunanca *"sünekdokhé"* adı verilen bir aktarma türüdür. Bu aktarma türü genel olarak bütün yerine parçanın anılması ya da parça yerine bütünden söz edilmesi biçiminde gerçekleşir.[53]

2.1. Bütün Parça İlişkisi

Bütünden bahsedilip aslında parçanın kastedilmesine dayanan bir aktarma türüdür. Şair, şiirlerinde genellikle "cihan", "il", "cümle âlem" kelimelerini kullanarak bunlar vasıtasıyla cihanda ve ilde yaşayan insanları kastetmiştir.

Sevdiğim kametin serv-i sîmindir
Bulunmaz menendi bir sîmi tendir
Bilmezdim bu âh u zârım nedendir
Gevherî **cihâna** düştü gulgula[54]

Sabahtan uğradım bir âdil hâna
Çıkmış sultan olmuş **ilin üstüne**
Hûb cemâlin görüp salevat verdim
Durdum selâma yolun üstüne [55]

Gevherî subha-dek olmuşum bîzar
Şu **ilin sitemi** bağrımı ezer
Dilberde merhamet ilde sîm ü zer
Bulunmaz bir zaman böyle giderse [56]

Kuğusun buldu hep **iller**
Gözedir gözlerim yollar
Issız kaldı bizim göller
Kuğum eğlendi gelmedi [57]

---

51 Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.1641.
52 Coşkun, Menderes, Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s.84.
53 Aksan, Doğan, Halk Şiirimizin Gücü, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005, s.156.
54 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.54.
55 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.71.
56 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.76.
57 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.479.

Figan itmekte bülbüller
Nice **iller** bizi diller
Açılmış yanakta güller
Gül-i handâna çarpıldım[58]

2.2. Parça Bütün İlişkisi

Parçanın söylenerek bütünün kastedilmesi esasına dayanan aktarma türüdür. Şair, sevgilinin vefasızlığından yakındığı dörtlüğünde "kırmızı güllerin semti" diyerek gül bahçesini kastetmiştir.

Kimisinin gönlü kaşları yayda
Yoktur vefâları bulamadım fayda
Dâim andelîbin işi şeydâda
Kırmızı güllerin hârı semtine[59]

Sevgiliye kavuşma arzusunu dile getirdiği dörtlüğünde kendisini bülbül ile özdeşleştiren şair, "güllerde mekân tutmak" tabiriyle yine gül bahçesini kastetmektedir.

Bülbülün oldum ötmeğe
Güllerde mekân tutmağa
Ah sarılup da yatmağa
Kollarım arzular seni[60]

Şair, gurbetten bahsettiği dörtlüğünde kendisinin dillere düştüğünü söyleyerek insanların onu konuşmasını kastetmiştir.

Gevherî **düşmüş dillere**
Diyâr-ı gurbet illere
Billâhi vermem ellere
Dağlara gel bağlara gel[61]

2.3. Diğer Ad Aktarması (Yerine başka sözcük kullanma)

Bu aktarma türünde anlatılmak istenen kavram, başka kavramlarla ifade edilir. Örneğin can vermek kelimesi "son nefesini vermek, eceli gelmek, gözlerini yummak, öbür dünyaya gitmek" vb. kelimelerle ağlamak kelimesi "gözyaşı dökmek", doğmak kelimesi için "dünyaya gelmek" kelimesiyle de ifade edilebilir. Bu kullanımlar anlamda bir değişiklik meydana getirmez, sadece anlatımı zenginleştirir.

Eserlerinde daima aşktan, firkatten, gurbetten bahseden, sevgilisinden şikâyetlerde bulunan Gevherî, aşağıdaki dörtlüklerinde "âşık olmak" kavramını "gönül vermek, başı sevdaya salmak, gönül düşürmek, cana çarpılmak, cana ateş düşmek" kelimeleriyle ifade etmiştir.

---

58 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.492.
59 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.70.
60 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.486.
61 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.488.

Gönül virdim yine bir nev-civâna
Yüzü gül ruhunun alı bir hoşça
Dişleri dür kaddi benzer fidana
Ruhunda zeyn olmuş hâli bir hoşça[62]

Şu garib **başımı sevdâya saldım**
Gavvas gibi olup ummâna daldım
Hak nasîb ederse ben gene geldim
Giderim sevdiğim elvedâ sana[63]

Şunda bir güzele **gönül düşürdüm**
Öpmeli, koçmalı, değmeli değil
Aşkın deryasını boydan aşırdım
Karadır gözleri sürmeli değil[64]

Varın söylen şu hayına
Girmesün benim kanıma
Bir **ateş düştü canıma**
Tüterim kimseler bilmez[65]

Ta'n etmesin kimse beni
Yine bir **câna çarpıldım**
Saçı sünbül dili bülbül
Tûtî insâna çarpıldım[66]

Şair, sevgilisini görememenin verdiği üzüntü ile feleğe dert yakındığı dörtlüğünde bahtının ona gülmediğini, ona üzüntü verici şeyler getirdiğini "yüz çevirdi" tabiriyle ifade etmiştir.

Yüz çevirdi benden baht-ı siyâhım
Görünmedi gitti ol yüzü mâhım
Ey felek neyledim nedir günâhım
Ben yâri görmedim dün de bu gün de[67]

Gevherî de pek çok âşık gibi bir güzele vurgundur ve sevgiliye kavuşmak tek emelidir. Aradaki engeller rakip ve ayrılıktır. Şair, aşağıdaki dörtlüğünde rakibini gonca gülünden yani sevgilisinden uzak durması için uyarmıştır. Eğer bir daha onu sevgilisiyle görürse gözünü kıpmadan ona her şey yapabileceğini "gözüm kan bürüdü" tabiriyle ifade etmiştir.

62 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.27.
63 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.28.
64 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.212.
65 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.217.
66 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.492.
67 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.45.

El çek gidi rakib gonce gülümden
Bir dahi görmeyim seni yâr ile
Gözüm kan bürüdü korkmam ölümden
Gayet beni helâk itti âr ile[68]

Şair, ayrılık acısından dolayı öleceğini "çıkıyor canım tenimden" tabiriyle ifade etmiştir.

Âşık olanların korkmaz ölümden
Gecemi hiç farkedemem günümden
Gevherî **çıkıyor canım tenimden**
Bizim kavuşmamız gümân oldu gel[69]

Şairin sevgilisinden yakındığı bu dörtlükte sevgilisine "gönlün büyüdü" diyerek sevdiğinden dolayı sevgilisinin kibirlendiğini, kendini büyük gördüğünü ifade etmiştir.

A sevdiğim kimler verdi öğüdü
Ben seni seveli **gönlün büyüdü**
Seni benden gayrı sever yoğ idi
Kuğusun a nazlım kuğusun kuyu[70]

SONUÇ

Şairlerin anlatımlarına güç kazandırmak ve okuyucuyu ile dinleyiciyi etkileyebilmek için başvurdukları yöntemlerden biri de aktarmalardır. Yapılan tanımlardan anlaşıldığı gibi deyim aktarmasının temelinde bir benzetme, bir varlığın niteliklerini belirtmek için benzer niteliklere sahip bir başkasından yararlanma ve ona yaklaşma yatar.

Gevherî'nin şiirleri incelendiğinde daha çok doğadan insana aktarma örnekleri görülür. Sevgili kimi zaman gül, gonca, sümbül gibi çiçek isimleriyle kimi zaman suna, kuzu, kaz, kuğu, ceylan, maral gibi hayvan isimleriyle kimi zaman ise güneş ve ay gibi doğa unsurlarıyla anılır. İnsandan doğaya yapılan aktarmalarda gönül, aşk, felek, sevgilinin kaşları, rüzgâr, bülbül ve karanfil-zambak gibi çiçek isimleri karşımıza daha çok çıkar. Bunun böyle olmasında Gevherî'nin sürekli aşktan, firkatten, gurbetten bahseden, sevgilisinden şikâyetlerde bulunan bir şair olmasının etkisi de vardır. Şair bu tarz aktarmalar yaparak anlatımını daha güçlü kılmayı amaçlamıştır.

Gevherî'nin incelenen şiirlerinde doğadaki nesneler arası ve duyular arası aktarmalara rastlanılmamıştır. En çok somutlaştırılan kavramlar gönül, aşk ve gamdır. Bunun şairin işlediği konularla yakından ilgisi vardır. Şiirlerinde ad aktarmalarının çeşitlerinden olan bütünü söyleyip parçayı kastetme, parçayı söyleyip bütünü kastetme örneklerine de rastlanılmakla birlikte daha çok yerine başka sözcük kullanma yöntemiyle yapılan ad aktarması örneklerine rastlanır.

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan, Şiir Dili ve Türk Şiir Dili, Engin Yayınevi, Ankara, 1995.

Aksan, Doğan, Halk Şiirimizin Gücü, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005.

68 Elçin, Şükrü, a.g.e., s.52.
69 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.193.
70 Köprülü, Fuat, a.g.e., s.208.

Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Aksan, Doğan, Türkçenin Gücü, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008.

Aksan, Doğan, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Engin Yayınevi, Ankara, 2009.

Albayrak, Nurettin, Gevherî, Timaş Yayınevi, İstanbul, 1998.

Coşkun, Menderes, Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.

Elçin, Şükrü, Gevherî, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Elçin, Şükrü, Gevherî Divânı İnceleme-Metin-Dizin-Bibliyografya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Köprülü, Fuat, Saz Şairleri I-V,Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

Külekçi, Numan, Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Yardımcı, Mehmet, Yaşamları Sanatları ve Şiirlerinin Yorumlarıyla Âşıklarımız, Ürün Yayınları, Ankara, 2009.

BİLİM DİLİ OLARAK TÜRKÇENİN TERİM SORUNLARI ÜZERİNE: KİMYA TERİMLERİ

Caner KAYA
Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, canerkaya@windowslive.com

Mehlika GENCER KAYA
Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, m.gencerkaya@gmail.com

ÖZET

Dil, düşüncenin dış ortama aktarılma biçimidir. İnsan her dilde konuşur; fakat ana dilinde düşünür. Bu sebeple yabancı dil ile düşünmek, mümkün olmayan bir durumdur. Hal böyleyken pozitif bilimlerde Türkçe yerine yabancı terimler kullanarak, dolayısıyla yabancı düşünerek, bu bilimleri ne derece öğrenebilir ve anlayabiliriz? İşte bu noktada öncelikle, küreselleşme dediğimiz kavramın, sınırları kontrol edilmediği takdirde kültür emperyalizmine dönüşeceğini bilmeliyiz.

Anahtar Sözcükler: Bilim Dili, Terim, Terim Bilimi, Kimya Terimleri.

ABSTRACT

Language is a form of thought is transmitted to the external environment. A person who speaks every language, but think of the native language. For this reason, to think with a foreign language, is not possible. Disturbingly using foreign terms instead of the positive sciences, Turkish, so foreign in mind, learn and understand how these sciences? At this point, first of all, we call globalization concept, control the borders need to know if it does not turn into cultural imperialism.

Key Words: Science Language, Term, Terminology, Chemistry Terms.

BİLİM DİLİ OLARAK TÜRKÇENİN TERİM SORUNLARI

Dil, düşüncenin dış ortama aktarılma biçimidir. İnsan her dilde konuşur; fakat ana dilinde düşünür. Bu sebeple yabancı dil ile düşünmek, mümkün olmayan bir durumdur. Hal böyleyken pozitif bilimlerde Türkçe yerine yabancı terimler kullanarak, dolayısıyla yabancı düşünerek, bu bilimleri ne derece öğrenebilir ve anlayabiliriz? İşte bu noktada öncelikle, küreselleşme dediğimiz kavramın, sınırları kontrol edilmediği takdirde kültür emperyalizmine dönüşeceğini bilmeliyiz.

Terim, "bilimsel bir kavrama tek bir karşılığın bulunmasıdır"[1]. Bu nedenle, "bilim dilinin en küçük yapı taşı olan terimler, bir milletin bilim ve sanatının gelişmişliğini gösteren, dili zenginleştiren ve güçlendiren unsurların başında gelir"[2].

Türk dili yapısı itibarıyla terim türetme konusunda oldukça zengin bir dildir. G. J. Ramstedt, bu konudaki görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir: "Türk dilinde terim bulmakta güçlüğe rastlamıyoruz. Bizim Fin dilinde sözcük kökleri ve ekleri çoktur; fakat Türk dilindeki kadar bol değildir. Türk dilinde bilimsel terimler yapmak daha kolay olurdu. Çünkü Türk dilinde söz hazinesi çok zengin olduğu gibi ekler aracılığı ile yeni söz yapmak bu dilin ruh ve yapısına uygundur."[3]. Fakat Türkçe, dünya dilleri arasında önemli bir konuma sahip olmakla birlikte bugün ne yazık ki terim türetme konusunda -yetkin olmasına rağmen- adeta diğer dillerin etkisinde kalmıştır. Türkçenin yapısal gücünün ve eklemelerle

---

1 Zülfikar, Hamza, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

2 Gencer Kaya Mehlika, Kaya Caner, "Türk Müziğinde Terminoloji Sorunu", V. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 19-22 Aralık 2012, Denizli, Pamukkale Üniversitesi, Basılmamış Bildiri.

3 Sarıtosun, Nadiye, Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1995.

yeni sözcükler yaratma olanağının göz önünde bulundurulmaması, dilin yozlaşmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda ise dilimize; Osmanlı döneminde bilim dili olarak Arapçanın kullanılmasıyla Arapça, daha sonra Tanzimattan günümüze çeviriler yoluyla Avrupa dillerinden birçok yabancı sözcük girmiştir.

"XX. yüzyılın 50'li yıllarına kadar Batı dillerinden Türkiye Türkçesine geçen sözcüklerin ve diğer dil-kullanım kalıplarının sayısına göre çoğunluğunu, Fransızcadan alınan dil alıntıları oluşturmuştur. 1950'li yıllardan beri ise, Türkiye Türkçesine en çok İngilizceden sözcükler ve diğer dil-kullanım kalıpları alınmaktadır. Bunun yanı sıra iki yüz seneden çok bir süredir ki; önce Arapçadan ve Farsçadan, sonraysa Fransızcadan ve İngilizceden ve diğer akraba olmayan dillerden alınan yabancı sözcüklerin ve alıntı nitelikli çeşitli dil-kullanım unsurlarının Türkçeyi yozlaştırmasının önüne geçilmesi mücadelesi, Türkiye'de hâlâ verilmektedir."[4]. "Bu yanlışlığın sonucunda bu dillerden Türkçeye 50000'in üzerinde sözcük sokulmuştur"[5].

Büyük önder Mustafa Kemal Atatürk, "Bir ulusun dili, bütün bilim kavramlarını oluşturacak şekilde gelişmemişse, o ulusun bilim ve kültür alanında bir varlık göstermesi beklenemez." diyerek bilimin ve dolayısıyla bilim dilinin önemini oldukça belirgin bir şekilde vurgulamıştır. Bu sebeple, bilim yapabilmek için öncelikle bilimi öğrenmek gerekir. Bilimi öğrenmek için de bilimin özünü oluşturan bilim dilini anlamak gerekir. "Hiçbir dil dizgesi, doğasından bilim dili değildir. Bir dilin bilim dili olmasının önkoşulu o dilin konuşulduğu toplumda bilim üretiminin varolmasıdır."[6]. Bilim, bilim dili ve terimler birbirine paralel olarak gelişen unsurlardır.

Millî dil bilincinin yoksunluğu, Türkçenin bilim dili olamayacağı tereddütü ve dile karşı gösterilen özensizlik; dilimizin bilim dili olma hususundaki ana sorunlardır. Gelişmiş ülkelerin kültür emperyalizmi politikaları bugün en çok dil üzerinden yapılmaktadır. Bilimde her geçen gün yeni buluşlar yapan gelişmiş ülkeler, bu buluşları bilim yapmayan ülkelere pazarlamakta ve pazarladıkları ülkelerin bilim diline kendi dillerinden –ister istemez- alıntı sözcük vermektedir. Bu da öz kültürün bilim dilindeki terimleri yabancılaştırmaktadır. Gelişmiş ülkelerden olduğu gibi alıntılanan sözcüklerle bilim dilimiz her geçen gün yozlaşmaktadır. İşte İngilizcenin evrensel bir dil olduğuna inanma sorunu bu noktada başlamaktadır. İdrak edilmesi gereken nokta; bilimin evrensel, dilin ise ulusal olmasıdır.

Düşünen ve sorgulayan eleştirel bakış açısını kısıtlayan, ezberci bir eğitim sistemimizin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu durumu yaratan en belirgin sorun, yabancı dillere ait terimlerden oluşmuş bir bilim dilidir. Ar-Ge çalışmalarının bu konudaki eksikliği ve ülkenin dil politikası yoksunluğu sonucunda Türkçenin bilim dili, yeni buluşlarla her geçen gün yabancılaşacaktır. Yabancı terimlerle oluşturulmuş bir bilim dili ezber sisteminin gelişmesine ve yaygınlaşmasına sebebiyet verir. Bu durum sonucunda toplum bağımsız, eleştirel ve sorgulayıcı bir düşünce sisteminden uzaklaşır, dünyadaki bilimsel gelişmeleri sadece izlemekle yetinir. Yabancı dile sırtını yaslayan bir anlayış hiçbir alanda ilerleme gösteremez.

İnsanlık tarihinin gelişimi bilimle ilintilidir. Bilim geliştikçe de yeni terimler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Türkçe terim üretme konusunda elbet belli bir yol kat etmiştir; fakat bugün bilim ve teknolojinin gelişimiyle paralellik gösterememektedir. Türkçe terim türetmemek bilim dilinin, gelişimine engel olur. "Dil gelişmeyince düşüncenin gelişmesi de durur. Dünyayla bağlantı kuran dilin gelişmesi engel-

[4] Memmedova, Nermine, "Akraba Olmayan Dillerin Birbirine Etkisi ve Bu Etkileşimin Sonuçları", Millî Folklor, Geleneksel Yayıncılık, S. 21/83, s. 121-127, Ankara, 2009.

[5] Karpuz, Hacı Ömer, "Ana Dili Bilinci Sorunu", Türkçenin Çağdaş Sorunları (Editörler: Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz), s. 207-222, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

[6] Ergenç, İclâl, "Bilim Dili ve Anadili", Bilim ve Ütopya, S. 80, s.12-13, Ankara, 2001.

lenmişse, bir ulusun düşünmeye dayanan felsefe alanında, dolayısıyla bilim alanında başarı ortaya koyamayacağı da açıktır."[7]

Terim, bilimsel bir kavramı adlandırmaktır. Bunun amacı öncelikle ilgili bilim dalına mensup bilim insanlarının aralarındaki iletişimi sağlamaktır elbet; fakat gelecek nesillere o kavramı aktarmak terimlerle; dolayısıyla dille gerçekleşir. Terimlerin eğitim ve öğretimdeki yerini Hamza Zülfikar şu şekilde vurgulamaktadır: "Aktarılan bilgiler, üretilen yeni düşünceler, ilerlemeler, buluşlar sözcük ve terimlerle anlatılır. Durum böyle olunca eğitim öğretim amacıyla verilecek çeşitli bilgilerin, görüş ve düşüncelerin doğal olarak ana diline dayalı olması beklenir. Ders kitabını yazan bilim adamı bu duruma bağlı kalır, her cümlesinde dilin anlaşılır, kurallı, çağdaş olmasına özen gösterir. Dilimizin içinde bulunduğu durum göz önüne alınırsa bu yolda çok daha titiz olmamız gerekmektedir. Birtakım bilgileri, çeşitli kavramları öğrencinin anlamadığı terimlerle bildirmek, öğrenciyle öğretmen arasında engel koymak, öğretmeni soyutlamak demektir. Eğitim öğretimin amacı topluma hizmet olduğuna göre, öğretenle öğrenen arasında iyi bir alış verişin olması gerekir. Kullanılan dilin açık ve net olması beklenir. Kullanılan terimler ortak dilin eklerine ve köklerine dayalı değilse, orada kopukluklar olur, öğretme görevi yeterince ve gereğince yerine getirilemez."[8]

İskender Pala ise bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: "Terimler, insan zihninde çağrışım yapmak, ilgi alanında bulunan kişiler için bir ışık yakmakla yükümlüdürler. Buna terimin aydınlık olma özelliği denir. Bu özellikten yoksun terimler, insanı ezberciliğe sürükler. Bu durumda düşünme eylemi verimli olmaz. Bunun en kolay çözümü terimlerin millî dilden türetilmesidir. Türkçe terim türetmeye elverişli bir dil olmasına rağmen maalesef aydınlarımızın ve bilim adamlarımızın duyarsızlıkları neticesinde bugün yarı yarıya yabancı terimlerle dolmuştur."[9]

Terimlerin yabancı dilden alıntısı yapılmadan önce öz kültürde tarama yapmak, daha sağlıklı bir yoldur. "Genel söz varlığının terimler için ana kaynak olduğu bilinmektedir. Genel dile ait bir sözcük zaman içinde herhangi bir bilim dalına özgü bir sözcük olup terim niteliğini rahatlıkla kazanabilir. Böylece bir sözcüğün söz konusu dilde hem genel anlamı hem de terim anlamı ortaya çıkar."[10]

"Bilim sözü" ya da "terim" kavramı doğru tanımlanmalıdır. Bir nesne ya da kavramın bilimsel adı olması, bir terimi, dilbilgisi ve sözdizim bakımından, genel dildeki herhangi bir sözcükten ayrı kılmaz. Örneğin *kurşun* sözcüğü hem genel dilin bir sözcüğüdür, hem de bir bilim terimi. Bu sözcüğün halk dilinde bir renk adı olarak kullanılması, bir nesnenin ağırlığını belirtmede *kurşun gibi ağır* deyiminde, bir kişinin sağırlığını belirtmede *kurşun gibi sağır* deyiminde ya da ozanın dilinde durumun önemini, koşulların güçlüğünü anlatmak üzere *hava kurşun gibi ağır* dizesinde kullanılması, bu sözcüğün bir fizik ve kimya terimi olmasına engel değildir. Tam tersine, anadilin böylesine çok yönlü, derin çağrışımlar yaratabilen sözcüklerini bilim sözü olarak da kullanabilen bir ulus, bilimin inceliklerini de kuşkusuz derinlemesine anlar, iyice özümser. Böylesine bir anlayış olmadan bilimde yaratıcılık olmaz."[11]

Mehmet Kaplan bu konudaki görüşlerini şöyle anlatmıştır: "Yeni kavramlar için yeni sözcükler icadı ile Türkçeye girmiş ve yerleşmiş yabancı sözcükleri tasfiye etmeyi birbirine karıştırılmamalıdır. Bugün bizim ilim, teknik, edebiyat, sanat, felsefe sahalarında binlerce sözcüğe ihtiyacımız vardır. Bunların Türkçe köklerden türetilmesi elbette iyi olur. Bunu yapacak olanlar desteklenmelidir. Tü-

7 Akarsu, Bedia, "Dil- Düşünme-Dünya İlişkisi", Bilim ve Ütopya, S. 80, s. 22-25, Ankara, 2001.
8 Zülfikar, Hamza, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
9 Pala, İskender, Türkçe Kültürü, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
10 Şahin, Hatice, "Terimlerin Genel Dile Yansimasina Dair Bazi Gözlemler", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 20, s. 123-129, Bursa, 2006.
11 Köksal, Aydın, "Tıp Bilim Dili Türkçenin Gelişmesi İçin: Bilişim Alanındaki Deneyim", XXI. Ulusal Türk Ortopedi ve Travmaloji Kongresi, 3-8 Kasım 2009, Çeşme, s. 1-8.

rkçede bulunmayan bir kavrama Türkçe karşılık bularak Türk kültürüne mal etmek, övülmeye değer bir hizmettir. Bu suretle Türkçe yeni sözcük ve kavram kazanmış olur."[12]

Bu tespitlerin yanında bugün belirgin bir sorun olarak ayrıca türetilen terimlerin benimsenememesi görülmektedir. Batı dillerinden alıntılanan bir terime Türkçe karşılık bulmak ve bulunan terimi bilim dilinde kullanmak neden yadırganıyor? Türetilen bir terimi yadırgamak kendi dilimize yabancılaşmamızdan kaynaklanmaktadır. Dil yozlaşması işte bu noktada başlamaktadır. Sözcüğün yaygınlık alanı, sözcüğü kullanım alışkanlığına bağlıdır. Bu yüzden bilim insanlarının ve toplumun türetilen terimi benimsemesi sözcüğün kullanım alanıyla doğru orantılıdır. Basın-yayın organlarında ve ders kitaplarında Türkçe terimlerin kullanımı, bilim dilinin Türkçeleşmesine fazlasıyla fayda sağlayacaktır. Sözcükleri sözlük dışına çıkarıp kitaplarda kullanmak bilim dilini Türkçeleştirmede kuramdan uygulamaya geçiş aşamasıdır. Türetilen terimin bilim diline yerleşmesinde zaman da önemli bir kavramdır. Çoğu Batı dilinde *television* şeklinde olan *televizyon* sözcüğü, Almancada *fernseher* (uzak gören) şeklinde kelimenin anlamından hareketle Almanca dil unsurlarıyla oluşturulmuştur. Çünkü televizyon *uzak gören* anlamındadır. Türkçeye ise *televizyon* sözcüğü doğrudan alıntı şeklinde girmiştir. TDK bu sözcüğe birçok karşılık türetmiş; fakat toplumun diline yerleşen bu sözcük kullanılmaya devam edilmiştir. Fakat İngilizcede *computer* şeklinde kullanılan *bilgisayar* sözcüğü dilimizde bu aletin ülkemize girişiyle birlikte yaygınlık kazanmıştır. Görüldüğü gibi buluş ve bunu karşılayan terim eş zamanlı yapıldığında dile yerleşimi daha kolay olmaktadır. Bunu sağlamanın en önemli yolu da sürekli çalışan bir terim kolunun devamlılığıdır. Ülkenin dil politikasının olması da kuşkusuz her şeyin başında gelmelidir. Çünkü dil canlı bir varlıktır, sürekli olarak gelişir ya da yozlaşır.

KİMYA TERİMLERİ

Kimya biliminin temelleri yüzyıllar öncesine dayansa da, modern kimyanın doğuşu on yedinci yüzyılda gerçekleşmiştir[13]. Modern kimyanın temelinin atılmasına ve Batının bilimdeki gelişimine paralel olarak yeni buluşlar yapılmış, bunun neticesinde de birçok madde kimya biliminde tanımlanmıştır. Bulunan her madde için Batı ülkeleri, Latin ve Yunan dillerinden türetmeler yapmıştır.

Bazı element adları Türk dilinde yazılı olarak ilk defa VIII. yüzyılda Göktürk döneminde görülmeye başlanmış[14], ardından bu sözcüklere IX. yüzyılda Eski Uygur metinlerinde[15], daha sonra ise Orta Türkçe döneminde[16] ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde[17] rastlanılmıştır.

---

12 Kaplan, Mehmet, Kültür ve Dil, Dergâh Yayınları, Istanbul, 1982.

13 http://lisanskimya.balikesir.edu.tr/~f10430/modern.htm. (e.t. 22.10.2013).

14 Orhun Abidelerinde "altın", "demir", "gümüş" adlarına rastlanılmaktadır. Bkz. Tekin, Talât, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

15 Eski Uygur dönemi eserlerinde "altın", "demir", "gümüş" gibi Türk dili kökenli sözcüklere rastlanılmaktadır. Element adları dışında dikkat çeken unsur, "madde" sözcüğü için "äd", "atom, toz" için "ḳoġ (-ḳ ?)" sözcüklerinin kullanılmasıdır. Bkz. Von Gabain, *Annemarie*, Eski Türkçenin Grameri, (Çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007. Ayrıca Çaştani Bey Hikayesinde "prmanu ḳoġ ḳıçmıḳ" şeklinde atomu ifade eden bir ikileme bulunmaktadır. "Prmanu "atom" [Müller 1945: 64 (Skr. paramânu), Caferoğlu (1993: 105) (Skr. paramânu)], ḳoġ "atom, toprak, toz" [Müller 1945: 59 (ḳoġ, ḳoḳ?), Caferoğlu 1993: 119, Gabain 2003 (ḳoġ, ḳoḳ?)] demektir. Ḳıçmıḳ da "atom" (Müller 1945: 58, Caferoğlu 1993: 115, Gabain 2003: 280) ve "zerre, ufacık parça" (Müller 1945: 58) şeklinde anlamlandırılmıştır. Nadelyayev vd. (1969: 457) ḳoḳ parmanu ve ḳoḳ ḳıçmıḳ~ḳoḳ ḳıçmuḳ şekillerinin ikileme olduğunu yazmış ve bu ikilemelerin "en ufak, en küçük; zerre" anlamına geldiğini ifade etmişlerdir." Bkz. Böler, Tuncay, "Çaştani Bey Hikâyesindeki İkilemeler ve Türkçede İkilemelerin Eskiliği Meselesi", İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S. 42/42, s.33-60, İstanbul, 2010.

16 Orta Türkçe döneminde Divanu Lügati't Türk'te "altın", "demir", "gümüş", "bakır" sözcüklerine rastlanılmaktadır. Bkz. http://www.achiq.org/pitikler/dlt---.pdf (e.t. 22.10.2013).

17 Bu dönemde, Eski Türkçeye ait element adlarının kullanımı devam etmiş, Arapça ve Farsçadan "civa", "kükürt" gibi element adları ödünçleme yoluyla dilimize girmiştir. Fakat, ""cıva" için Farsça "jīve < cīve" ve Arapça "zībaḳ" birlikte

Osmanlı döneminde ise, kimya ile ilgili sözcükler genel olarak tıp bilimiyle ilintilidir. "Bıdâat el-Mübtedî adlı eserde kullanılan anorganik bileşiklerin XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkçesi'ndeki terminolojisiyle listesi şu şekildedir: Altın kükürdü, altın renkli antimon kükürdü altın safranı, altın suyu (zerrin), altınlı antimon camı, altınlı boya…"[18] gibi. Modern kimyadan önce madde adları maddenin şekline, kokusuna, tadına ya da rengine gore belirlenmiştir. "Batıda XVII. ve XVIII. yüzyılda klasik bir kullanım kazanmış, popüler bir terimi olan Aethiops (Etiyopyalı), Ali Münşî'de Habeşî ma'deni (minerali-kükürtlenmiş siyah cıva oksit) olarak yer almaktadır. Bu adlandırma da Güney Mısırdaki koyu derili ırkların tümüne genelleştirilmiş bir addır ve XVII. yüzyıl kimyagerIeri bu terimi siyah bileşikleri tanımlamakta kullanmışlardır."[19]

"Osmanlı döneminde kimya bilimindeki adlandırma Arapçadan faydalanılarak yapılmıştır. Su (صو , Tr.), bir bileşik olan su için kullanıldığı gibi, onun Arapçası olan ma (ماء) kimyasal bileşikler içinde İngilizce/Fransızca ön takı "hydro"nun eşdeğeri olarak kullanılmıştır: müvellidü'lma (hidrogen) örneğinde olduğu gibi. Böylece, İslam biliminin ilk safhalarında bilim dili olan Arapçadan yararlanılarak bir bilimsel adlandırma yapılmaya çalışılmıştır. Bakır, demir, su gibi günlük hayatta herkes tarafından sık kullanılan sözcükler, belki de, kimyasal bileşiklerin isimlerini ifadede kullanılacak kadar "bilimsel" görülmemişti."[20] "Kimya terimlerinin Türkçenin yapısına uymadığını Osmanlı Türkçesiyle ilk kimya kitabını yazan Derviş Paşa belirtmiştir. Derviş Paşa'ya göre "Türkçe", Avrupa dillerine benzemediği için Avrupa kimya terimlerinin "Türkçe" kitaplarda kullanılması uygun değildir Kendisinin mümkün mertebe "Türkçe" terimleri kullanacağını; ancak "Türkçe"leri bulunmayan bazı elementlerin isimlerini Fransızca okunuşuna uygun olarak Arap harfleriyle yazacağını bildirmiştir."[21]

Tanzimatla birlikte ortaya çıkan yenilik hareketleriyle Batıdan çeviri yoluyla alıntı sözcükler dilimize girmeye başlamış, Cumhuriyet sonrası ise "kimya terimlerinin bir bütün olarak ele alınışı 1937 yılında Türk Dil Kurumunda kurulan bir komisyon aracılığı ile yapılmıştır. Komisyon başkanı Akil Muhtar Özden bu çalışmasını Tedavi Kliniği ve Laboratuarı dergisinde (8.cilt 31.sayı 1938) yazıyor. Fransızca karşılıklarıyla verilen öneri terimlerin birkaçı şunlardır:

Özey (qualitative), çokey (quentitatif), çözey (solution), sıvık (liquid) vb.

Yazıda ele alınan öteki terimlerin yaklaşık yüzde doksanı batı kökenli terimlerden oluşmaktadır. Atatürk'ün sağlığında ve onun gözetiminde söz konusu batı kökenli terimler kabul görmüştür. Daha sonraki yıllarda kimya terimlerinde fazla bir değişim söz konusu olmamıştır."[22]

Her bilim dalında olduğu gibi kimyayı anlamak için öncelikle kimya terimlerini iyi bilmek gerekir. Ülkemide kimya dili ne yazık ki ulusal terimlere sahip değildir. "Bugün fen bilimleri ile ilgili terim çalışmaları belli bir aşamaya gelmiştir. Ancak bu alanda da yan dalların terimleri henüz yeterince tespit edilmemiş ve tanımlanmamıştır. Bunların arasında yabancılığı en çok koruyan bilim dalı

---

kullanılmıştır. Günümüzdeyse Farsçadan alınan yaygınlaşmış, öteki unutulmuştur." Bkz. Gümüşatam, Gürkan, "Eski Anadolu Türkçesinde Eczacılık Terimleri ve Bu Terimlerin Tıp, Botanik, Zooloji, Madencilik, Kimya Terimleriyle İlişkileri", Turkish Studies, S. 5/2, s. 1033-1087, Ankara, 2010.

18 Aydın, Ayten, "Bursalı Ali Münşî'nin Bıdâat El-Mübtedî Adlı Eseri ve Osmanlı İyatrokimyasındaki Yeri", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 16, s. 77-107, Ankara, 2004.

19 Aydın, Ayten, "Bursalı Ali Münşî'nin Bıdâat El-Mübtedî Adlı Eseri ve Osmanlı İyatrokimyasındaki Yeri", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 16, s. 77-107, Ankara, 2004.

20 Günergun, Feza, "Ondokuzuncu Yüzyıl Türkiye'sinde Kimyada Adlandırma", İstanbul Üniversitesi Osmanlı Bilimi Araştırmaları, S. 5/1, s. 1-32, İstanbul, 2003.

21 Günergun, Feza, "Ondokuzuncu Yüzyıl Türkiye'sinde Kimyada Adlandırma", İstanbul Üniversitesi Osmanlı Bilimi Araştırmaları, S. 5/1, s. 1-32, İstanbul, 2003.

22 Zülfikar, Hamza, "Cumhuriyet Dönemi Terim Çalışmalarına Bir Bakış ve Varılan Son Durum", Türkçenin Çağdaş Sorunları (Editörler: Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz), s. 381-404, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

kimyadır. O da birtakım element adlarından, malzeme adlarından ve uluslararası kavramların adlandırılmasından ileri gelmektedir."[23]

Bir kavramın karşılığı her ülkede aynıdır. *"demir"* sözcüğü dil göstergesi olarak her dilde katı bir maddeyi karşılamaktadır. Kimyada *"Fe"* sembolüyle gösterilen bu metal Latince "*ferrum"* kökeninden gelir. Fakat terim olarak Türkçede "*demir"*, İngilizcede "*iron"*, Rusçada "*zhelezo"*, Fransızcada "*fer"*, Almancada "*eisen"*, Japoncada "*tetsu"*, İspanyolcada "*hierro"*, Fincede "*rauta"*, Farsçada "*ahen"*, Arapçada "*hadid"* şeklindedir[24].

"Her bir elementin bir adı ve simgesi vardır. Çoğu elementin kimyasal simgesi, İngilizce adının bir kısaltmasıdır ve bir ya da iki harf içerir. Simgenin ilk harfi (ikinci harfi değil) büyük harftir. Örneğin *karbon "C", oksijen "O", azot "N", kükürt "S", neon "N"* ve *silisyum "Si"* ile belirtilir. Çok eskiden beri bilinen kimi elementlerin simgeleri Latince adlara göre verilmiştir. Örneğin "*Fe" demir "ferrium"* ve "*Pb" kurşun "plumbum"* bunlardandır. *Sodyum*un simgesi "*Na"* olup, Latince "*natrium"* sözünden, *potasyum* simgesi "*K"* olup, Latince "*kalium"* sözünden gelir. *Tungsten* için verilen "*W* "simgesi ise Almanca "*wolfram"* adından gelir[25].

Yukarıda bahsedilen element adları belirli ses değişiklikleri dışında dilimize olduğu gibi girmiştir. Yukarıda verilen birkaç örneğe istinaden; *carbon<karbon, oxygen<oksijen, azote<azot, neon<neon, silicium<silisyum, sodium<sodyum* gibi elementler büyük çoğunlukla Fransızca ve İngilizceden, kimya terim bilimine doğrudan girerken; *ferrium<demir*[26]*, plumbum<kurşun*[27] gibi element adları Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren kullanılmaya devam edilmiş, *gügird<kükürt*[28] gibi bazı elementler de Farsçadan kimya terim bilimine girmiştir. Günümüzde 118 elementin beşi Türk dili, ikisi Fars dili kökenlidir. Kalan 111 element adı ise Fransızca başta olmak üzere Batı dillerinden dilimize alıntı şeklinde girmiştir.

Dilimize giren alıntı sözcüklerde bugün maalesef anlam bakımından karışıklıklar yaşanmaktadır. Nidai Sulhi Atmaca, "Hataların bir kısmı, yabancı dilde öğretim yapan okullarda, yabancı dildeki terimlerin Türkçelerinin öğrencilere bildirilmemesinden doğuyor. Kendi bilim dilimizi öğretmek ve geliştirmekle bu hataları önleyebiliriz. Dünyanın büyük etkin dillerinin Türklere öğretilmesi kuşkusuz yararlı, hatta gereklidir. Ama bu kendi dilimizi dışlayarak yapılmamalıdır; yapılırsa aşığıdaki gibi hatalar ortaya çıkar:

Türkçede silisyum denen elemente İngilizcede silicon dendiği için, silisyum yerine yanlış olarak silikon diyenler az değil. Bunu fen bilgilerini İngilizce ile öğrenenler yapıyor. Bir başka silikon daha var: İngilizce, sonunda e ile, silicone diye yazılan, bazı kadınların göğüslerine, dudaklarına doldurdukları ve silisyum içeren yapay bir bileşiğin de adı Türkçede silikon. İkisine de silikon deyip bunları birbirine karıştırmak ayrı bir bilgisizliktir. Kükürt yerine sülfür dendiği de oluyor. Çünkü İngilizler kükürte sulphur, Amerikalılar sulfur diyorlar (Biz tabii bunları Fransızca imişler gibi ü ile söyleriz!). Türkçede

---

[23] Zülfikar, Hamza, "Cumhuriyet Dönemi Terim Çalışmalarına Bir Bakış ve Varılan Son Durum", Türkçenin Çağdaş Sorunları (Editörler: Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz), s. 381-404, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

[24] Kelime çevirileri için bilgisayar ortamında çeviri sözlük programı kullanılmıştır.

[25] Petrucci Ralph H., Harwood William S., Herring F. Geoffrey, Genel Kimya, İlkeler ve Modern Uygulamalar, Çeviri Editörleri: Tahsin Uyar, Serpil Aksoy, Palme Yayıncılık, Ankara, 2002.

[26] Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

[27] Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

[28] http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5280c27593f2d3.80579412 (e.t. 22.10.2013).

ise, basit metal-kükürt bileşiklerine sülfür denir. Kükürt elementine sülfür denmez."[29] diyerek kimya terimlerinin Türkçede henüz tam olarak oturmadığına ve bunun da eğitimde sıkıntı yarattığına değinmiştir.

Kimya terimlerini incelediğimizde eklerin ağırlıklı olarak Latince olduğunu görüyoruz. Birkaç örnek verecek olursak:

1. +*ium* son eki Latincede isim yapan bir ektir:

Neptunium [*neptun* <Fr. (gezegen adı) + *ium* (son ek)] (Neptünyum, T.)

Francium [*france* <Fr. (ülke) + *ium* (son ek)] (Fransiyum, T.)

Görüldüğü gibi element adları Türkçeye, Latince son ek –*ium*'un Türkçeye –*yum* şekline dönüşmesiyle girmiştir.

2. *A* Yunanca yokluk bildiren ön ektir[30]. *a*+ ön eki Yunancada eklendiği sözcüğe olumsuzluk anlamı katar. Metal sözcüğünün başına *a*+ ön ekini getirdiğimizde sözcük *"ametal"* şeklinde *"metal olmayan"* anlamını verir.

Türkçenin dil yapısına uymayan bu ön ek, bugün kimya bilimi de dahil olmak üzere birçok bilim dilinde ve günlük konuşma dilinde (anormal, asosyal…vs.) kullanılmaktadır.

3. *Heter(o*) Yunanca olan bu ön ek önüne geldiği sözcüğe öteki, öbür, başka anlamları katar[31].

heterojen [*hetero*<Yun. *"öteki, öbür"* + *jen*<Lat. +*je*n son ek (*genesis*<Yun. *"yap-, doğ-* anlamında[32]"]

4. *Hidro* Su, suyla ilgili anlamı veren ön ek[33].

hidrojen [*hidro*<Yun. *"su, suyla ilgili"* + *jen*<Lat. +*jen* son ek, (*genesis*<Yun. *"yap-, doğ-* anlamında"]

5. *Homo* Yunanca eş, benzer anlamı veren ön ek[34].

homojen [*homo*+<Yun. *"öteki, öbür"* + *jen*<Lat. +*jen* son ek, (*genesis*<Yun. *"yap-, doğ-"* anlamında"]

Bazı bileşiklerin adlandırılmasında Latince sayıların kullanıldığı görülmektedir. Birkaç örnek için:

1. CO_2 *Karbondioksit* (Latince *di, iki* anlamındadır.)
2. *CO: Karbonmonooksit* (Latince *mono, tek* anlamındadır.)
3. NCl_3*:Azot triklorür* (Latince *tri, üç* anlamındadır.)

Sayılar bileşik adlandırmalarında her zaman kullanılan kavramlardır. Yüzyıllardır kulllanılan Türk sayı sisteminin, kimya terimlerinde kullanımının ne gibi bir sakıncası olabilir?

Terimleri gelecek nesillere aktarmak bilimin devamlılığını sağlar. Ülkemizde öğrencilerin bu önemli bilimi öğrenmeleri, bugün ne yazık ki temel kimya eğitiminde uydurulmuş formüllerle gerçekleştirilmektedir. Bu durumun en büyük sebebi, terimlerin yabancı dilde olmasıdır. Örnek olarak, öğrenciler periyodik tablodaki alkali metalleri akıllarında tutabilmek için:

1a- haydarpaşa (H) lisesinin (Li) nankör (Na) kimyacısı (K) rabianın (Rb) cesetini (Cs) fırlattı (Fr)

2a- beymen (Be) mağazalarının (Mg) camından (Ca) sarkarken (Sr) babama (Ba) rastladım (Ra)

---

[29] Atmaca, Nihai Sulhi, "Türk Tıp Dilinde Yapılan Yanlışlıklar", Güncel Gastroenteroloji Dergisi, S. 14/4, s. 181-185, Ankara, 2010.

[30] Şahin, Hatice, "Türkçe'de Ön Ek", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 10, s. 65-77, Bursa, 2006.

[31] Şahin, Hatice, "Türkçe'de Ön Ek", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 10, s. 65-77, Bursa, 2006.

[32] http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=genesis&searchmode=none (e.t.22.10.2013).

[33] Şahin, Hatice, "Türkçe'de Ön Ek", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 10, s. 65-77, Bursa, 2006.

[34] Şahin, Hatice, "Türkçe'de Ön Ek", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 10, s. 65-77, Bursa, 2006.

3a- başkan (B) alişen (Al) galatasaray'ın (Gl) (In) talibi (Tl)

4a- canım (C) sıkılır (Si) geceleri (G) sanma (Sn) pabucum (Pb)

5a- ne (N) parası (P) asıl (As) sebep (Sb) biziz (Bi)

6a- olmasaydın (O) sen (S) seni (Se) tepemezdim (Te) popondan (Po)

7a- fare (F) celalin (Cl) burnunu (Br) ısırıp (I) attı (At).

8a- hergele (He) necip (Ne) arsız (Ar) karısını (Kr) kesip (Xe) rendeledi (Rn)

şeklinde bir formül sistemiyle ezber yapmaktadır. Aynı şekilde orbitler ve elektron dizilişi de aynı sistemle ezberlenmektedir: *"sana söylüyorum perihan sana perihan sen değiştin perihan sen değiştin perihan sen fena delirdin"*…

Bunun gibi birçok kavram Türkçeleştirilmediği için, öğrenciler bu bilimi öğrenememekte, terimlerin yabancı olmasından kaynaklı, yabancı terimleri alakasız sözcüklerle ezberlemektedir. "Şüphesiz, terimler için asıl önemli olan husus, terimin, karşıladığı kavramı açık, net ve doğru bir şekilde ortaya koymasıdır. Bundan dolayıdır ki, terimlerin bir milletin kendi dilinin kök ve eklerinden oluşturulmasının eğitim öğretim açısından pek çok yararı vardır. Her şeyden önce öğrenci, bu yolla oluşturulmuş bir terimin karşıladığı kavramı çağrışım yoluyla kolayca öğrenecek, ezberlemek mecburiyetinden kurtulacaktır. Öğrenme de bu sayede daha kalıcı ve daha anlamlı gerçekleşecektir."[35]

İşte bu sebeple, Türk Dil Kurumu terimle ilgili birçok çalışma yapmış, buna bağlı olarak da kimya alanında terim sözlükleri çıkarmıştır[36]. TDK bünyesindeki terim kolu çalışmalarında bazı elementlere Türkçe karşılıklar önerilmiştir. Cemal Sezgin Türk Dili dergisinde yayınlanan "Kimya Terimleri Üzerine" adlı makalesinde hidrojene *"sueden"*, oksijene *"paseden"* adlarını verdiklerini söylemiş, bu terimleri *"suyun olmasına neden olan"*, *"pasın olmasına neden olan"* anlamlarından türeterek eğitim ve öğretimde kolaylık aradıklarını da eklemiştir[37]. Berkem ve Gültekin, birlikte çıkardıkları "Kimya ve Kimya Mühendisligi İngilizce-Türkçe Terimler Sözlüğü"nün önsözünde, bu konuyla ilgili, dilimizin mümkün olduğu oranda sadeleştirilmesine ve Türkçeleştirilmesine inandıklarını dile getirmiş, bu alandaki calışmaları desteklediklerini belirtirken, gelişmiş ülkelerin uluslararası terim ve adlandırma sistemini kullandıklarını, bizim de çalışmalarımızın aynı doğrultuda olmasının şart olduğunu, tersine bir davranışın bizi bilimde ilerletecek yerde çok gerilere, ilkel bir duruma götüreceğini belirtmişlerdir. Ayrıca bu durumun, uluslararası bilim dünyasıyla olan bağlarımızın kopartacağına sebep olacağını belirtmişlerdir[38]. Buna karşın Oktay Sinanoğlu "Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü" kitabının önsözünde Japonyada bulunduğu süre içerisinde Japon dilcilerle konuşma fırsatı bulduğunu ve bilim dilinin kendi dil olanakları çerçevesinde oluşturulduğunu belirtmiş, ayrıca aynı kökten Hint-Avrupa dilleri oldukları halde İngilizce, Almanca gibi diller arasında bile terimlerin yaygın olarak değişiklik gösterdiğini ifade etmiştir[39].

Ulusal terminoloji ile uluslararası bilim yapma potansiyelinin paralel olmayacağını görmek adına, bilimde en gelişmiş ülkeler arasında yer alan Almanya ve Japonyanın kimya terimlerinden birer örnek vermek gerekirse:

---

35 Pilav, Salim, "Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi", Kastamonu Eğitim Dergisi, S. 16/1, s. 267-276, Kastamonu, 2008.

36 Saadet Ünerinin "Kimya Terimleri Sözlüğü", Oktay Sinanoğlunun "Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü", Somer Gülerin "Kimya Terimleri Sözlüğü" bu çalışmalardan bazılarıdır.

37 Sezgin, Cemal, "Kimya Terimleri Üzerine", Türk Dili Dergisi, S. 226, s. 273-277, Ankara, 1970.

38 http://www.bilimfeneri.gen.tr/phpBB2/viewtopic.php?t=1616. (e.t. 22.10.2013).

39 http://www.dilimiz.com/forum/viewtopic.php?t=924&highlight=&sid=0aef6178f745d657f8aa1d772c53ea0e. (e.t. 22.10.2013).

"Hidrojen" terimi (*hidro*<Yun. *"su, suyla ilgili"* + *jen*<Lat. +*jen* son ek, (*genesis*<Yun. *"yap-, doğ-"* anlamında"), Almancada wasserstoff (wasser<Alm. "su" + stoff<Alm. "madde") "su maddesi" şeklinde türetilmiştir. Japonlar ise bu terimi türetirken Almancanın türetme yöntemini esas almış ve kendi dil unsurlarıyla türetmiştir. Japonca hidrojen terimi, "suiso" olup, [*水 (sui)* "su" + *素 (so)* "kimyasal element"]; Almancadan *wasserstoff*, [*wasser* "su" + *stoff* "madde"] teriminin türetme tekniğiyle türetilmiştir. Japonca bu terimle bağlantılı diğer türetmeleri de yine kendi dil unsurlarıyla yapmıştır[40].

İNGİLİZCE	TÜRKÇE	JAPONCA	ALMANCA
hydrogen	hidrojen	suiso	wasserstoff
hydocarbon	hidrokarbon	tanka suiso	kohlenwasserstoffe
hydrofluoric acid	hidroflorik asit	fukka suiso-san	flusssäure
hydrogen electrode	hidrojen elektrodu	suiso denkyoku	wasserstoffelektrode

Görüldüğü gibi aynı dil ailesinden olan Almanca ve İngilizcedeki terimler bile değişiklik göstermektedir. Uzak Doğuda bulanan Japonya da kendi terimlerini türetirken dilimiz maalesef bu bilim dalındaki terimleri Batıdan alıntılamıştır. Doğa bilimleri ucu açık bilimlerdir. Yeni bulunan her element, aynı zamanda yeni bir buluş demektir. Bu sebeple bulunacak yeni kavramlar ve terimler ana dile başka dilden girmeden dilin kendi unsurlarıyla yapılmalıdır.

SONUÇ

"Terimler aslında bütün gelişmiş ülkelerde de bir sorun halindedir. Lâtince ve Yunanca gibi ölü dilleri de zorlayarak Batı ulusları, dillerinin bütün imkânlarından yararlanmaya çalışmaktadır. Çeşitli kuruluşlar, çağdaş ulusların arasında terim birliğinin kurulması için çaba sarf etmektedir. Bizdeki durum ise daha çok onların türettikleri sözcük ve terimleri aynen almak yolundadır ve bu durum, köklü çalışmaların yapılışını da engellemektedir. Fen bilimlerinin terimleri milyonlara ulaşmıştır. Bunlara durmadan yenileri eklenmektedir. Günümüzde tespit edilen beş yüz bini aşmış inorganik ve üç milyonu bulmuş organik kimyasal madde bulunduğu söylenmektedir"[41].

Kimya terimlerini incelediğimizde, yabancı dillerden sözcük/terim almaktan da öte bu dillerden dilbilgisi unsurları olarak addedilen ekleri kullandığımız görülmektedir. Bu bakımdan mevcut sistemdeki kimya terimlerine karşılık bulunmadığı gibi yeni bulunan elementler ve daha birçok kavram da bu bilim diline girmektedir. Bilim dili olarak yabancı terimlere ihtiyaç duymamız demek, Türkçenin kendi işlerliğini ve işlevini kaybetme tehlikesi anlamına gelir. Bilim, sanat, teknoloji gibi yönlerden Batıdan yararlanma olgusu ile Batılı ülkelerin bilim dilini alma olgusu birbirine karıştırılmamalıdır. Gelişmiş bir ülke olabilmek, bilim yapmakla ve sahip olunan kültürü muhafaza etmekle gerçekleşir. Terimleri millîleştirmek, yüzyıllar sonra "Türkçenin bilim dili İngilizcedir, Fransızcadır." gibi sakıncalı

[40] http://en.wiktionary.org/wiki/%E6%B0%B4%E7%B4%A0. (e.t. 22.10.2013).
[41] Zülfikar, Hamza, Terim Sorunları Ve Terim Yapma Yolları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

durumların önüne geçmektir. Bu sebeple kimya gibi pozitif bilimlerin terimlerini ulusallaştırmak için kimya dalındaki bilim insanlarının, Türk dilcilerinin, dilbilimcilerin, hatta Latin ve Eski Yunan dilcilerinin biraraya geleceği terim çalıştayları yapılmalıdır. Her alandan millî dil bilinci olan bilim insanları bu konuda duyarlı olup, geniş kapsamlı çalışmalar yapmalıdır. Ülkemizde devlet bünyesinde bir dil politikamızın olmayışı, bugün yapılan çalışmaların verimini ne yazıkki ulusun bilim diline mal etmemektedir. Avrupada belirli dönemlerde yapılan dil politikaları eğitim ve araştırma bakanlıklarıyla, üniversitelerle, derneklerle ve enstitülerle birlikte imzalanmakta, kabul edilen terimler bilim kitaplarında okutulmaktadır. Bu da hem terimin dile yerleşmesini sağlamakta hem de bilim dilinin ileriye dönük olarak ulusallaşmasında etkili olmaktadır.

KAYNAKÇA

Akarsu, Bedia, "Dil- Düşünme-Dünya İlişkisi", Bilim ve Ütopya, S. 80, s. 22-25, Ankara, 2001.

Atmaca, Nihai Sulhi, "Türk Tıp Dilinde Yapılan Yanlışlıklar", Güncel Gastroenteroloji Dergisi, S. 14/4, s. 181-185, Ankara, 2010.

Aydın, Ayten, "Bursalı Ali Münşî'nin Bıdâat El-Mübtedî Adlı Eseri ve Osmanlı İyatrokimyasındaki Yeri", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 16, s. 77-107, Ankara, 2004.

Böler, Tuncay, "Çaştani Bey Hikâyesindeki İkilemeler ve Türkçede İkilemelerin Eskiliği Meselesi", İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S. 42/42, s.33-60, İstanbul, 2010.

Ergenç, İclâl, "Bilim Dili ve Anadili", Bilim ve Ütopya, S. 80, s.12-13, Ankara, 2001.

Gencer Kaya Mehlika, Kaya Caner, "Türk Müziğinde Terminoloji Sorunu", V. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 19-22 Aralık 2012, Denizli, Pamukkale Üniversitesi, Basılmamış Bildiri.

Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Gümüşatam, Gürkan, "Eski Anadolu Türkçesinde Eczacılık Terimleri ve Bu Terimlerin Tıp, Botanik, Zooloji, Madencilik, Kimya Terimleriyle İlişkileri", Turkish Studies, S. 5/2, s. 1033-1087, Ankara, 2010.

Günergun, Feza, "Ondokuzuncu Yüzyıl Türkiye'sinde Kimyada Adlandırma", İstanbul Üniversitesi Osmanlı Bilimi Araştırmaları, S. 5/1, s. 1-32, İstanbul, 2003.

Kaplan, Mehmet, Kültür ve Dil, Dergâh Yayınları, Istanbul, 1982.

Karpuz, Hacı Ömer, "Ana Dili Bilinci Sorunu", Türkçenin Çağdaş Sorunları (Editörler: Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz), s. 207-222, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

Köksal, Aydın, "Tıp Bilim Dili Türkçenin Gelişmesi İçin: Bilişim Alanındaki Deneyim", XXI. Ulusal Türk Ortopedi ve Travmaloji Kongresi, 3-8 Kasım 2009, Çeşme, s. 1-8.

Memmedova, Nermine, "Akraba Olmayan Dillerin Birbirine Etkisi ve Bu Etkileşimin Sonuçları", Millî Folklor, Geleneksel Yayıncılık, S. 21/83, s. 121-127, Ankara, 2009.

Pala, İskender, Türkçe Kültürü, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Petrucci Ralph H., Harwood William S., Herring F. Geoffrey, Genel Kimya, İlkeler ve Modern Uygulamalar, Çeviri Editörleri: Tahsin Uyar, Serpil Aksoy, Palme Yayıncılık, Ankara, 2002.

Pilav, Salim, "Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi", Kastamonu Eğitim Dergisi, S. 16/1, s. 267-276, Kastamonu, 2008.

Şahin, Hatice, "Türkçe'de Ön Ek", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 10, s. 65-77, Bursa, 2006.

Şahin, Hatice, "Terimlerin Genel Dile Yansımasına Dair Bazı Gözlemler", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 20, s. 123-129, Bursa, 2006.

Sarıtosun, Nadiye, Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1995.

Sezgin, Cemal, "Kimya Terimleri Üzerine", Türk Dili Dergisi, S. 226, s. 273-277, Ankara, 1970.

Tekin, Talât, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Von Gabain, Annemarie, Eski Türkçenin Grameri, (Çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Zülfikar, Hamza, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Zülfikar, Hamza, "Cumhuriyet Dönemi Terim Çalışmalarına Bir Bakış ve Varılan Son Durum", Türkçenin Çağdaş Sorunları (Editörler: Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz), s. 381-404, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

Divanü Lügati't-Türk Dizini, http://www.achiq.org/pitikler/dlt---.pdf (e.t. 22.10.2013).

Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü Üzerine, http://www.dilimiz.com/forum/viewtopic.php?t=924&highlight=&sid=0aef6178f745d657f8aa1d772c53ea0e (e.t. 22.10.2013).

Hidrojen, http://en.wiktionary.org/wiki/%E6%B0%B4%E7%B4%A0 (e.t. 22.10.2013).

Modern Kimya, http://lisanskimya.balikesir.edu.tr/~f10430/modern.htm (e.t. 22.10.2013).

Online Etymology Dictionary, http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=genesis&searchmode=none (e.t. 22.10.2013).

Türk Dil Kurumu, Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=sözcük&guid=TDK.GTS.5280c27593f2d3.80579412 (e.t. 22.10.2013).

Türkçe ve Bilim, http://www.bilimfeneri.gen.tr/phpBB2/viewtopic.php?t=1616 (e.t. 22.10.2013).

TÜRKÇE DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNDE METOT ARAYIŞLARI ve ESKİ GRAMERLER

Doç. Dr. Celal DEMİR
Afyon Kocatepe Üniversitesi, demir@aku.edu.tr

ÖZET

Türkçenin okullarda formal yollarla eğitimi ve öğretimine yönelik metot arayışları Tanzimat Döneminde başlamıştır. Okul grameri de dediğimiz dil bilgisi kitaplarının, farklı okullar için (İptidaî, Rüşdiye, İdadi, Sultanî, Dârü'l-Fünûn, Dârü'l Muallimin ve Dârü'l-Muallimât …) farklı özelliklerde yazılmaya başlaması, yine bu dönemde olmuştur.

Kütahyalı Fevzi Efendi'nin ***Mikyasü'l-Lisân Kıstasü'l-Beyân*** (yazılışı, 1841, basılışı 1881, 184 sayfa) adlı eseri, Dârü'l-Fünûn'a ders kitabı yazmak / tercüme etmek amacıyla 1851'de kurulan Encümen-i Dâniş'in üyelerinden Ahmed Cevdet ve Mehmed Fuat Paşa'nın birlikte hazırlamış oldukları ***Kavâid-i Osmâniye*** (1851, 143 sayfa) adlı eser, Abdullah Ramiz Paşa'nın ***Lisân-ı Osmânînin Kavâidini Hâvi Emsile-i Türkî*** (1866, 199 sayfa) adlı eseri ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın ***İlim-i Sarf-ı Türkî*** adlı çalışması (1875), Tanzimat döneminde yazılan okul gramerlerinin ilk örnekleridir.

Bu çalışmaları, Tanzimat döneminde Türkçenin okullarda bir ders olarak okutulması konusunda atılmış ilk adım olarak da değerlendirmekteyiz. Abdullah Cevdet *Efendi* ***Kavâid-i Osmâniye***'yi sıbyan mekteplerinde okutulması amacıyla basitleştirerek 55 sayfaya indirmiş ve aynı yıl bastırmıştır (1851). Cevdet Paşa, bu çalışmayı ***Kavâid-i Türkî*** adıyla Rüşdiye ve İdadi mektepleri için yeniden düzenlemiş ve yayınlamıştır (1875, 45 sayfa). Bu tür okul gramerlerinin sayısı II. Meşrutiyet Döneminde yazılanlarla birlikte elliyi geçmiştir.

Bu çalışmaların çoğu, kendi aralarında küçük farklılıklar göstermekle birlikte, Arap gramerleri esas alınarak tanzim edilmiştir. Türkçenin kuralları, Arapçanın gramerine uydurulmuş, Türkçe unsurların isimlendirilmesinde (tesmiye) ve kategorize edilmesinde (tasnif) tamamen Arapçanın kuralları ve terminolojisi örnek alınmıştır. Ancak bu taklit döneminde bile günümüze ait gramerlerde bulunmayan Türkçeye ait bazı keşiflerin yer aldığını ve Cumhuriyet döneminde bunların değerlendirilmediğini söylemek gerekir. 1850'den 1918'e kadar çok çeşitli adlarla yazılmış olan bu gramerlerde, Türkiye Türkçesine ait özelliklerin az çok tespit edildiğini ve Cumhuriyet dönemine gelindiğinde kendine özgü bir modelin hemen hemen oluştuğunu söyleyebiliriz.

Ancak bu dönemde gramer yazanlar (Hüseyin Cahit, Ahmet Cevat, Mithat Sadullah, İbrahim Necmi, Ali Ulvi, Necmeddin Halil, Tahsin Banguoğlu, Abdülkadir İnan…) Tanzimat ve Meşrutiyet döneminden intikal eden bu birikimi dikkate almamışlardır. Jean Deny'nin ***Türk Dili Grameri*** yayınlandıktan sonra, Fransız gramerinin etkisinde kalmışlar, bu defa Fransızcanın gramerini model alarak Türkçeyi bu kalıba sokmaya çalışmışlardır. Bazı terimler ve kategoriler, Fransızcadan Türkçeye transfer edilmiştir.

Bugün Türkçenin eğitimi ve öğretiminde özellikle dil bilgisi konularıyla ilgili kademelendirme ve terminoloji sorunlarımız bulunmaktadır. Yeni gramerlerdeki adlandırma ve kategorize etmeyle ilgili birçok eksiklik hâlâ giderilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Gramer, gramer öğretimi, eski gramerler, Türkçe öğretimi

ABSTRACT

Method searches for educating and teaching the Turkish in formal ways at schools started in Tanzimat (reform) era. Writing grammar books called as school grammar for different schools (İptidaî (primary school), Rüşdiye (junior high school), İdadi (high school), Sultanî (Galatasaray High School), Dârü'l-Fünûn (Ottoman University), Dârü'l Muallimin (Teacher Education School for men) and Dârü'l-Muallimât (Teacher Education School for women) …) in different characteristics also started in this era.

The first examples of school grammars written in Tanzimat era are ***Mikyasü'l-Lisân Kıstasü'l-Beyân*** (written in 1841, published in 1881, 184 pages) written by Kütahyalı Fevzi Efendi, ***Kavâid-i Osmâniye*** (1851, 143 pages) written by Ahmed Cevdet and Mehmed Fuat Paşa together who were the members of Encümen-i Dâniş founded in 1851 for writing or translating school books for Dârü'l-Fünûn, ***Lisân-ı Osmânînin Ka-***

vâidini Hâvi Emsile-i Türkî (1866, 199 pages) written by Abdullah Ramiz Paşa, and ***İlim-i Sarf-ı Türkî*** (1875).

We consider these books as the first step of teaching the Turkish in schools as a lesson in Tanzimat era. ***Kavâid-i Osmâniye*** written by Abdullah Cevdet *Efendi* was simplified and reduced to 55 pages for teaching in sıbyan mektebi (primary schools) and published in the same year (1851). Cevdet Paşa edited and published this book with the name of ***Kavâid-i Türkî*** for Rüşdiye and İdadi schools (1875, 45 pages). The number of such school grammars outreaches 50 with the ones written in the second constitutionalist era.

Despite showing a few differences among each other, most of these works were arranged depending on the Arabic grammar. The rules of the Turkish were adapted to the Arabic grammar; rules and terminology of the Arabic were taken as example in denomination (tesmiye) and categorization (tasnif) of the Turkish elements. However, it should be mentioned that some discoveries of the Turkish, which are not seen in the present grammar, were made even in the imitation era and these were not used in the Republic era. It can be said that characteristics of the Turkish used in Turkey were detected more or less in these grammars written in many different names from 1850 to 1918, and a specific model was almost created in the Republic era.

However, grammar writers (Hüseyin Cahit, Ahmet Cevat, Mithat Sadullah, İbrahim Necmi, Ali Ulvi, Necmeddin Halil, Tahsin Banguoğlu, Abdülkadir İnan…) of this era did not take the accumulation inherited from Tanzimat and Meşrutiyet eras into consideration. After the publication of ***Türk Dili Grameri*** written by Jean Deny, they were under the effect of the French grammar; and they took the French grammar as a model and tried to fit the Turkish into that model. Some terms and categories were transferred from the French to the Turkish.

Today, there are staging and terminology problems related to especially grammar lessons in teaching and educating the Turkish. Also, many deficiencies related to denomination and categorization in new grammars has not been filled yet.

Key Words: grammar, grammar teaching, former grammars, teaching the Turkish

GİRİŞ

1. Gramer Kavramı ve Tarihçesi: Bugün "dil bilgisi" terimi ile birbiri yerine kullandığımız "gramer" kelimesi, "Yunancada yazı anlamına gelen grama (< graphein = yazı yazmak) kökünden gelmektedir. Yunancadaki "grammatike", Latincedeki "grammatika", Fransızcadaki "grammaire", İngilizcedeki "grammar", Almancadaki "grammatik" sözcükleri "grama" bu kökten gelmektedir."[1]

"Gramer" sözcüğü, Türkçe Sözlükte şöyle tanımlanmaktadır: "Gramer: Bir dilin ses, biçim ve cümle yapısını inceleyip kurallarını tespit eden bilim"[2]

Gramer terimini en kısa ifadelerle "Bir dili bütün yönleriyle inceleyen ve bağlı olduğu kaideleri ortaya koyan ilim."[3] veya "… bir dili bütün cepheleriyle inceleyen bilgi koludur."[4] biçiminde açıklamak da mümkündür. Ancak "bir dili bütün yönleriyle…", "bir dili bütün cepheleriyle…" sözlerine açıklık getiren tanımlar da yapılmıştır:

"Bir dilin kullanılışında yerleşmiş kurallara göre, dili meydana getiren sesleri (phonémes), şekilleri (morphémes), kelimeleri, yapı ve dizi ameliyelerini, usullerini, kelime sınıflarını, çekimlerini, cümledeki vazife ve münasebetlerini sistemli olarak inceleyen linguistik kolu."[5]

Bu görüşlerden yola çıkarak "gramer", bir dilin bütün özelliklerini inceleyip, tespit eden, isimlendiren, tarif ve tasnif eden bilim dalı olarak da açıklanabilir.

1 Korkmaz, Zeynep, "Gramer Konularımızla İlgili Bazı Sorunlar", Tür Dili, S. 535, Temmuz 1996.
2 Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2010.
3 Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt II, s. 306.
4 Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.
5 Türk Ansiklopedisi, C. VIII, s. 52.

"Geniş anlamıyla alındığında gramer; ses bilgisi (phonétique, phonologie), şekil ve görev bilgisi (morphologie, morphématique), dizi ve sözcük grupları bilgisi (syntagmatique), sözcük yapısı bilgisi (yapı ve türetme / formation et dérivation des mots), ve söz dizimi bilgisinden (syntaks) başka anlam bilgisini (sémantique, sémasiologie), sözcük bilgisini (leksicologie), deyim bilgisini (phrasiologie), kaynak ve kök bilgisini (étymologie), dil tarihini (historie de la langue), yazımı (imla, ortographie), tecvidi (orthoépie) ve üslup bilgisini (stylistique) de içine alan bilim dalıdır."[6]

Osmanlı eğitimcisi, yazarı ve araştırmacısı "gramer" terimi yerine içinde bulunduğu geleneğe bağlı kalarak bu terimin Arapça karşılığı olan "sarf ü nahv" terimini kullanmayı tercih etmiştir.

Meşrutiyet döneminde gramer terimi kısmen kullanılmaya başlanmış, Cumhuriyetin ilk yallarından "ıstılahların Türkçeleştirilmesi"ne kadar da yaygın olarak kullanılmıştır. Türk Dil Kurumunun çalışmaları ile "dil bilgisi" teriminin benimsenmesinden sonra daha az kullanılır olmuştur.

"Gramer" teriminin dilimize girmesi, kullanılması ve terk edilmesi, aslında gramerciliğimizin geçmişten günümüze yaşadığı macerayı da anlatmaktadır. Türkçeyi Arap gramerciliğinin etkisiyle Arapçanın kalıplarına ve kurallarına göre incelediğimiz Tanzimat'tan Meşrutiyet dönemine kadar geçen dönemde, içinde bulunduğumuz geleneğin ruhuna uygun olarak "sarf ü nahv" (sarf ve nahiv) terimi kullanılmıştır. Meşrutiyet döneminde Fransız ve Alman gramerciliği ile tanışan Türk aydını, yazdığı Türkçe gramerlerinde küçük değişiklikler yapmaya başlamkla birlikte "gramer" terimini de kullanmıştır. Bu durum, bir geleneğin içinden başka bir geleneğe, Arap gramercilik geleneği içinden Batı gramercilik geleneğine yönelme eğilimlerinin dışa vurumu olarak değerlendirilebilir. II. Meşrutiyet yıllarında ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yazılan Türkçe gramerleri hem geleneksel gramerlerin hem de batıda yazılan gramerlerin özelliklerini bir arada bulundurmaktadır. 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulup çalışmalara başlamasından sonra "Türkçenin Gramerini Türkçenin kurallarına göre yazma; dildeki doğal yapılanmaları tespit etme anlayışının" bütün çalışmalarımaza tesir etmesiyle bu bilimin adı da "dil bilgisi" olarak Türkçeleştirilmiştir. Bu bakımdan, 1940'tan sonra yazılan eserler "sarf ü nahv" veya "gramer" olmaktan çok "dil bilgisi" çalışması olarak değerlendirilmelidir.

Cumhuriyet dönemi aydını, hem geleneksel gramerlerin yanlışlığından hem de "gramer" teriminin Türkçe olmamasından duyduğu rahatsızlığı her fırsatta dile getirmiştir. Ahmet Cevat (Emre), "Türkçe Dersleri" başlıklı makalesinde "Orta Mekteplerde okutmakta olduğumuz sarf ve nahv kitaplarının anası, iki bin seneden ziyade evvel yunan mantıkçıları tarafından tedvin edilmiş gramatik (gramer) naında bir ilimdir. Bu ilim Yunanlılardan Latinlere, Latinlerden Avrupalılara geçmiş ve istinat ettiği doktrin zamanımıza kadar hemen aynı hal ve şekilde muhafaza olunmuştur."[7] cümleleriyle başladığı uzun yazısında gramer ilminin özelliklerini, Avrupada ve bizde gramer biliminin nasıl çalıştığını, tarihî gelişimini anlattıktan sonra mevcut gramer metotlarının bizim dilimize uymadığını, gerçek anlamda bir Türkçe gramerinin nasıl olması gerektiğini uzun uzun anlatır. Yanlışları ve doğruları örneklerle izah eder.

2. Türk Eğitim Tarihinde Türkçe Gramer Öğretimi

2.1. Tanzimat'tan Önce Türkçe Gramer Öğretimi: Türklerde dil bilgisi çalışmaları, çok eski bir geçmişe dayanmasına rağmen sürekli olmamıştır.

---

6 Dilaçar, Agop, "Gramer, Adı, Tanımı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", TEDAY Belleten 1971, Ankara 1989, s. 83.

7 Ahmet Cevat, "İlk ve Orta Mekteplerde Türkçe Dersleri", Terbiye, C. VI., No: 28, Birinci Teşrin 1930.

"Türk dilinin sarfı ilk defa 1075-1094 senelerinde hükümet eden Abbasî Halifesi Ebulkasım Abdullah bin Muhammet Muktedî Biemrillah zamanında, müellifin özünün kaydına göre, 466 Hicrî senesinde yazılmış olan *Divānü Lugāti't-Türk'*tür. Her ne kadar bu eser lugat adını taşımakta ise de Türk dillerinin sarf hususiyetlerine büyük dikkat ve ehemmiyet vermiş ve bu hususta çok kıymetli kayıtlar yapmıştır."[8]

Kaşgarlı Mahmud'un bu çalışmasından sonra XVI. yüzyıla kadar Batı Türkçesiyle ilgili bir çalışmaya rastlayamıyoruz.

Batı Türkçesinin grameri ciddi olarak ilk kez Bergamalı Kadri tarafından *Müyessiretü'l- Ulūm* adını verdiği eserde ele alınmıştır. "Bergamalı Kadri tarafından yazılıp 1530'da Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'ya sunulan *Müyessiretü'l-Ulūm'*u Anadolu bölgesinde yazılmış ilk Türk dili grameri olarak gösterebiliriz. Eser XVI. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır.

Müyessiretü'l-Ulūm, hem kullandığı dil, hem de dili inceleme ve öğretme metodu bakımından günümüz gramerlerinden çok farklıdır. Bu çalışma, pedagojik bir gramer, bir okul kitabı olmaktan çok bir ihtisas grameri olarak değerlendirilebilir. Eser, XVI. Yüzyıl Klasik Osmanlı Türkçesinin tüm özelliklerini göstermektedir. Ancak bu çalışma, Türkçenin kendisi esas alınarak yazlmış bir kitap olmaktan çok Türkçenin Arapça kurallara göre incelendiği bir deneme niteliğindedir. Yazıldığı dönemin dili, imlası ve içinde oluştuğu geleneğin hususiyetlerini tespit etmek bakımından değerli bir doküman olduğunu vurgulamak gerekir.

*Müyessiretü'l-Ulūm'*dan Tanzimat dönemine kadar Batı Türkçesiyle ilgili bir gramer yazılmadığını söyleyebiliriz. Ancak Tanzimat'tan sonra gramer yazma çalışmaları artmıştır. Bunun nedeni Batı tarzında okulların açılması ve bu okullarda formal yollarla Türk dilinin öğretilmeye başlanması olmuştur.

2.2. Tanzimat'tan Sonraki Metot Arayışları: Okullarda Türkçenin formal yollarla eğitimi ve öğretimine yönelik metot arayışları, Tanzimat Döneminde başlamıştır. Okul grameri de dediğimiz dil bilgisi kitapları, bu dönemde, farklı okullar için (İptidaî, Rüşdiye, İdadî, Sultanî, Darü'l-Fünûn, Darü'l Muallimīn ve Darü'l-Muallimāt …) farklı özelliklerde yazılmaya başlamıştır.

Kütahyalı Fevzi Efendi'nin *Mikyasü'l-Lisān Kıstasü'l-Beyān* (yazılışı, 1841, basılışı 1881, 184 sayfa) adlı eseri, Dārü'l-Fünūn'a ders kitabı yazmak / tercüme etmek amacıyla 1851'de kurulan Encümen-i Dāniş'in üyelerinden Ahmed Cevdet ve Mehmed Fuat Paşanın birlikte hazırlamış oldukları *Kavâʿid-i Osmāniyye* (1851, 143 sayfa) adlı eser, Abdullah Ramiz Paşa'nın *Lisān-ı Osmānînin Kavāʿidini Hāvi Emsile-i Türkî* (1866, 199 sayfa) adlı eseri ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın *ʿİlm-i Sarf-ı Türkî* adlı çalışması (1875), Tanzimat döneminde yazılan okul gramerlerinin ilk örnekleridir.

"*Kavāʿid-i Osmaniye*, Encümen-i Daniş kakarıyla okullarda 50 yıl süreyle ders kitabı olarak okutulmuştur."[9]

Bu çalışmaları, Tanzimat döneminde Türkçenin okullarda bir ders olarak okutulması konusunda atılmış ilk adım olarak değerlendirmekteyiz. Abdullah Cevdet Efendi *Kavāʿid-i Osmāniye*'yi sıbyan mekteplerinde okutulması amacıyla basitleştirerek 55 sayfaya indirmiş ve aynı yıl bastırmıştır (1851). Cevdet Paşa bu çalışmayı *Kavāʿid-i Türkî* adıyla da Rüşdiye ve İdadî mektepleri için yeniden düzenlemiş ve yayınlamıştır (1875, 45 sayfa). Bu tür okul gramerlerinin sayısı II. Meşrutiyet Döneminde yazılanlarla birlikte elliyi geçmiştir.

---

8 Bekir Çobanzāde, Türk Dili ve Edebiyatının Tedris Usūlü, Bakü 1926, s. 193.

9 Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, C.1-2-3-4, Eser Matb., İstanbu 1977, s. 2031.

Kavāʿid-i Omaniye, Ahmed Cevdet Paşa ve Fuat Paşa (H. 1267) Encümen-i Dāniş'in ilk eseri ve taş baskısı olarak H. 1267'de basılmıştır. Eserin üzerinde Cevdet Paşa ile birlikte keçecizade Fuat Paşanın da adı bulunmaktadır. Eser Türk Dilinin ilk Türkçe yazılmış gramer kitabı olarak kabul edilmiştir.[10]

Osmanlı eğitim sisteminde Tanzimat'a kadar, süreklilik arzeden formal eğitim kurumu olarak medreseler ve sıbyan mektepleri bulunuyordu. 1773'te (Sultan III. Mustafa dönemi) Mühendishāne-i Bahr-i Hümāyūn'un, 1795'te de (Sultan III. Selim dönemi) Mühendishāne-i Berr-i Hümāyūn'un açılması ve II. Mahmud dönemindeki lokal uygulamalar ile yeni bir eğitim sistemine ilk adımların atıldığını söyleyebiliriz. Fakat eğitim öğretimde gerçek ıslahatlar, 1839'da Tanzimatın ilanından sonra yapılmıştır.

Türkçenin okullarda bir ders olarak okutulmasına da Tanzimat döneminde açılan (küşad edilen) rüştiye, idadî, İptidaî, muallim mektebi ve sultanî gibi batı tarzında eğitim veren kurumlarda başlanmıştır.

"Bizde Türkçe Kavaidin (Sarf ve Nahvin) okutulması yenidir, ancak rüşdiye mekteplerinin ihdasından sonra başlanmıştır. Ondan evvel medreselerde yalnızca Arapçanın sarfı, nahvi, manisi, bedii… tedris edilirdi. Bizde yazılan ilk kitaplarda Arapça Sarf ve Nahvinin , fesahat ve belagatinin tarif, tasnif ve ıstılahları kullanılmış ise de daha sonra Avrupa'daki gramer metoduna geçilmiştir; bununla beraber mekteplerde okutulmak üzere yapılmış olan üç dört gramer kitabında tasnif, usul ve ıstılah birliği yoktur. Fakat cümlesinde tabii olarak yegane mehazları olan Fransızca gramerin ve onun da anası demek olan Yunan gramatiğinin bütün yanlış ve kusurları fazlasıyla vardır."[11]

2.3. Arapça Gramerlerinin Etkileri ve Tanzimat Dönemi Türkçe Gramerleri: Ahmet Cevdet Paşanın *Kavāʿid-i Osmaniye*'sindan sonra Tanzimat döneminde Osmanlı Türkçesi gramerlerinin hızla çoğaldığını görürüz. Türkçe, bu dönemde açılan "modern" okulların (mektepler) ders programlarında çeşitli adlarla yer almaya başlamıştır. Bu yeni gramerlerle okulların ders kitabı ihiyacı sıkıntıya düşülmeden giderilmiştir.

Tanzimat döneminde yazılan bu gramerlerin çoğu, Arap gramerciliği esas alınarak yazılmıştır. Örneğin kelime çeşitleri Türkiye Türkçesi gramerlerinde olduğu gibi 8 veya dokuz değil, üç tanedir: "isimler fiiller ve edatlar". Arap gramerciliğine olan bu eğilim, aslında ilk Türk grameri olan Dīvānü Lugāti't-Türk ile başlamıştı. Kaşgarlı Mahmut da eserini yazrken Arap gramercilerinden faydalanmıştı.

"X. yüzyldan başlayarak İslam medeniyeti alanına girmiş olan Türk dünyasında Araplara ve diğer yabancılara Türkçeyi öğretmek üzere yazılmış gramer ve gramer-sözlük karışımı eserlerin çoğu Arap, bazıları da Fars dilindedir. Bu esererde Türkçenin kuralları Arap dilinin kalıplarına göre düzenlenmiştir. *Divānü Lugāti't-Türk* (M. 1073), *Kitābü'l-idrak Li-Lisānü'l-etrāk* (M.1312), *Mukaddimetü'l-Edeb* (13. Yüzyıl), *Et-tuhfetü'z-Zekiyye* (14. Yüzyıl) gibi Türk kültürünün kaynak eserleri bunun tipik örnekleridir.[12]

Tanzimat dönemi gramerlerinde kullanılan terminoloji de Arapçadan alınmıştı. "Tanzimat dönemi gramerlerinde Arap gramerlerinin metotları ve Arapça terimler kullanılmıştır. Cumhuriyet öncesinde yazılmış bazı gramer kitaplarında ise Hüseyin Cahit (Yalçın)ın Sarf ve Nahv (1908)inde olduğu gibi Fransız grameri ölçü alınmıştır. Dolayısıyla daha soraki gramerlerde onun başlattığı bir Fransız etkisi hakim omuştur."[13]

---

10 Özkan, Nevzat, Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, Kavaʿid-i Osmāniyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000., s.29.
11 Ahmet Cevat, a.g.e., s. 2.
12 Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 1992.
13 Korkmaz a.g.m., s. 4.

Arap gramerlerinin örnek alınma nedenlerini, Ahmet Cevdet Paşa şöyle açıklar:

"Dilimizin aslı Türkçe olduğu hâlde Arapça ve Farsça ile karışmış olduğundan doğruca okuyup yazabilmek için Arapça ve Farsçadan bazı kuralları öğrdenmek zorunlu işlerdendir. Hâlbuki dilimizin kelime ve cümle bilgisini bir araya getiren bir kitap henüz yazılmamıştır. Kendi dilimiz için gerekli olan özel kuralları öğrenmek üzere Arapça ve Farsçanın bütün kurallarını öğrenmeye mecbur kalıyoruz."[14]

Kavāʿid, bir gramer kitabı olmasına rağmen dini-ahlaki eserlerin tertib edilme tarzıyla kaleme alınmıştır. "Kavāʿid, klasik eserler düzenine uygun olarak şeyhülislamın Arapça bir takrizi ile başlar. Besmeleden sonra Allah'a şükür, Peygamber'e, soyuna ve ashabına dua ifadeleri yer alır. Ayrıca Padişah Abdülmecid'in kendilerine nasıl destek vedoiği anlatılır.

Eser, mukaddime, beş bab ve hatime'den oluşmaktadır. Her bapta ayrıca Türkçe, Arapça ve Farsçanan kurallarının anlatıldığı üç ayrı fasıl bulunmaktadır. Nice senedir nā-mazbut, yani yani yazılmamış olan kavāʿidi, yani grameri yazıya geçirmeye çalışan yazarlar, zor bir işe talip olduklarını bildiklerini ancak muratlarının bu vadide bir çığır açmak olduğunu söylerler.

Mukaddimeden sonra Osmanlı alfabesinin 32 harfi verilir. Ardından harekeler, ünlü uyumları ve Türkçeye, Arapçaya, Farsçaya has harfler ve bunların yazılışları anlatılır.

Birinci bapta isimler, ikinci bapta sıfatlar, üçüncü bapta (kinayat) zamirler, dördüncü bapta fiiller, beşinci bapta edatlar işlenmiştir. Hatime ise cümle ve cümle tamlayıcılarına ayrılmıştır."[15]

Bu bağlamda düşünüldüğünde Ahmet Cevdet Paşanın da kendisini bir gramer geleneği içinde bulduğunu, bunun dışında bir model görmediğini söyleyebiliriz.

Medhal-i Kavāʿid, Ahmed Cevdet Paşa (H. 1268). "Ahmet Cevdet Paşa bu eserin ortaya çıkışnı şöyle anlatır: Daha sonra tecrübeyle *Kavāʿid-i Omaniyye*'nin yeni başlayanlara öğretilmesinde ve anlatılmasında zorluklar görüldüğünden onun bir özeti olmak üzere *Medhal-i Kavāʿid* adlı eseri yazdım. Bir sene sonra da o öncelikle Rüştiye mekteplerinde okunmak üzere basılmıştır."[16]

Kavāʿid-i Türkiyye, Ahmet Cevdet Paşa (H. 1288). "Ahmet Cevdet Paşa'nın ilk maarif nazırı olduğunda kurmuş olduğu komisyonda alınan karar gereği, sıbyan mekteplerinde okuyan çocukların ana dili eğitimi için yazdığı bir dil bilgisi kitabıdır. Bu eser daha sonra altı defa basılmıştır. Eser ilkokul çocuklarına yönelik olduğu için sade bir dille ve Türkçe unsurlar ağırlıklı olarak kaleme alınmıştır.[17]

Mikyasül-Lisan Kıstasü'l-Beyan; Kütahyalı, Mekteb-i Fünun-ı Askeriyye Arapça Hocası Abdurrahman Feyzi Efendi'nin 1847-1861 yılları arasında yazmış olduğu bu gramer ölümünden sonra 1882'de (H.1299) yılında basılmıştır.[18] Bu eserin Ahmet Cevdet Paşanın yazmış olduğu gramerden daha disiplinli ve bilimsel bir çalışma olduğu ifade edilmektedir.[19]Bekir Çobanzade'ye göre bu eser de *Müyessiretü'l-Ulūm* gibi Türk gramerciliği üzerinde önemli bir tesir vücuda getirmemiştir.[20]

Tanzimat dönemi gramerleri içinde önemli bir yer tutan bir başka çalışma da Şemseddin Sami'nin *Nev Usûl Sarf-ı Türkî* adlı eseridir**.** Şemseddin Sami, dönemin en sağlıklı düşünen dilcilerinden biri olmasına rağmen o da gelenekten kopamamış, çalışmasında Türkçeyi kendi kurallarına göre değil Arapçanın kurallarına göre incelemiştir. "Temel olarak Türk dilinin (Osmanlıcanın) yapısını göz önünde tutan

14 Ahmet Cevdet Paşa, Tezākir-i Cevdet 40-Tetimme, 44-45'ten aktaran: Özkan, 2000: 30.
15 Özkan, Nevzat, Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, Kavaʿid-i Osmāniyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, 30-32.
16 Ahmet Cevdet Paşa, Tezākir-i Cevdet, Tetimme, s. 45.
17 Özkan, a.g.e. , s. 34.
18 Çeviren: Ali Ulvi Elöve, 1942.
19 Dilaçar, a.g.m., s. 130-131.
20 Bekir Çobanzāde, Türk Dili ve Edebiyatının Tedris Usūlü, Bakü 1926, s. 213.

eserlerdendir."[21] Ancak yine de dönemin gramerleri içinde Türkiye Türkçesi gramerine yakın gramerlerden biri olduğu söylenebilir. Örneğin "Eserde kelime türleri üç veya dört değil, sekiz olarak gösterilmiştir: İsim, sıfat, zamir (kināyāt), fiil, kayd, hurūf-ı ilsak, revābıt ve nidā."[22]

Bu döneme ait eserlerden biri de Tahir Kenan'ın *Kavāʿid-i Lisan-ı Türkī* (H.1309) adlı grameridir. Eser, dört defterden oluşmaktadır. Eserin birinci defterinin ik baskısı İstanbul'da 1889'da ikinci baskı ise birinci ve ikinci defter birleştirilerek 1893'te yapılmıştır. Üçüncü ve dördüncü defter de aynı yıl birleştirilerek yayınanmıştır.[23]

Tahir Kenan'ın gramerinde de "… kelime türleri Arapçanın etkisi altında üçle sınırlandırılmış, diğer kelime türleri bunların içinde verilmeye çalışılmaşıtır. Kelime türü olarak sadece isim, fiil ve edatlar gösterilmiştir."[24]

Yine Tanzimat dönemi gramerlerinden biri de Ferāizcizāde Mehmet Şakir Efendi'nin *Prseng-i Sarf-ı Lisān-ı Ādemî ve Şükūfenisār-ı Zebān Umūmî ve Osmānî* (M.1894) adlı 363 sayfa hacmindeki çalışmasıdır. Ferāizcizāde Mehmet Şakir Efendi (1853-1911), Osmanlıcayı, Hz. Adem'in konuştuğu dili "genel" dil sayarak bunun gramerini *Prseng-i Sarf-ı Lisān-ı Ādemî ve Şükūfenisār-ı Zebān Umūmî ve Osmānî,* (Yani Genel ve Osmanlı Diline Çiçek Saçan ve Onu Hz. Ademin Dili Grameri ile Denkleştiren Taş) gibi uzun bir tamlamayla adlandırmıştır."[25]

Tanzimat döneminde hem kişiliği hem de yaptığı çalışmalarla dikkat çeken şahsiyetlerden biri de Süleyman Hüsnü Paşa'dır. "Süleyman Paşa, Türkçe dil bilgisi kitabı olarak kaleme aldığı eserinin adını da, *İlm-i Sarfı Türkî* koymuştur. Hâlbuki o zamana kadar bu tür kitaplara "Sarf-ı Osmanî", "Kavâid-i Osmanî" gibi adlar veriliyordu.

Süleyman Hüsnü Paşa, bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: "Osmanlı edebiyatı demek doğru değildir. Nasıl ki, dilimize Osmanlı dili ve milletimize Osmanlı milleti demek de yanlıştır. Çünkü Osmanlı tabiri yalnız devletimizin adıdır. Milletimizin adı ise yalnız Türk'tür. Buna göre dili de Türk dilidir, edebiyatımız da Türk edebiyatıdır."[26]

Dönemi için çok yeni, bu görüşler, Süleyman Paşa'yı Türkçülüğün büyük şahsiyetleri arasına sokmuştur. *İlm-i Sarfı Türkî* isim, sıfat, fiil gibi gramere ait bilgilerin verildiği 64 sayfalık küçük gramer kitabıdır. Eser rüştiye mektepleri için hazırlanmıştır.

Ziya Gökalp *İlm-i Sarfı Türkî* için şunları söylemektedir: "…Süleyman Paşa bundan başka Cevdet Paşa gibi lisanımızın sarfına dair bir kitap da yazdı. Fakat bu kitaba Cevdet Paşa gibi Kavaid-i Osmaniye adını vermedi. Sarf-ı Türkî namını verdi. Çünkü lisanımızın Türkçe olduğunu biliyordu. Ve Osmanlıca namıyla iç lisandan mürekkeb bir dil olmayacağını anlamıştı. Süleyman Paşa, bu hususstaki kanaatini, Talimü Edebiyat-ı Osmaniye namıyla bir kitap neşereden Recaizade Ekrem Bey'e yazdığı bir mektupta açıkça meydana koydu."[27]

Nihad Sami Banarlı da konu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Süleyman Paşa, büyük bir asker olduğu kadar değerli bilgili bir edip, bilhassa şuurlu bir Türk milliyetperveri idi. Askerî Mektepler Nazırlığı'na geçtiği zaman, bu mekteplerde okutulacak kitapları mütehassıslara tercüme ettirmiş, bu arada kendisi de bazı kitaplar yazmıştı. Bu kitaplardan bir tanesi *İlm-i Sarf-ı Türkî* idi. Süleyman Paşa, mekteplerde Türkçe tedrisatını kolaylaştırmak ve sistemleştirmek için yazdığı bu Türk Dili Grame-

[21] Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. II, s. 307.
[22] Ünver, İsmail , "Türkiye'de Osmanlıca Öğretiminin Dünü, Bugünü", Türkoloji Dergisi C. 10 (1), s. 26.
[23] Karahan, Leyla, "Tahir Kenan'ın Kavāʿid-i Lisan-ı Türkī Üzerine", Dil Araştırmaları Dergisi, S. 6, Bahar 2010.
[24] Ünver, a.g.m., s. 26.
[25] Dilaçar, a.g.m., s.129.
[26] Süleyman Hüsnü Paşa, İlm-i Sarf-ı Türkî, 4. Baskı, H. 1297 (M.1881).
[27] Ziya Gökalp, 1923:8.

ri'ne (Kavaid-i Osmaniye) veya (Sarf-ı Osmanî) gibi adlar vermemiş, Türkçeyi müstakil bir dil olarak kabul ettiği için onu Sarf-ı Türkî diye isimleştirmiştir."[28]

Eser dokuz babdan (bölüm) oluşmaktadır.

Kitabın hatime (bitiş) bölümünde cümlenin tanımı yapılmış ve cümle isim ve fiil cümlesi olarak ikiye ayrıldıktan sonra ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Necip Asım, *Yeni Tertip Muhtasar Osmanlı Sarfı* adlı gramerini iki bölüm ve on kısım hâlinde düzenlemiştir. Önce Osmanlı alfabesini ayrıntılarıyla anlattıktan sonra birinci bölümü kelimelere (İsim, Sıfat, zamir, Fiil, Rabıta, zarf, Nida ve Edevat), ikinci bölümü ise "sarf" başlığı altında cümle konusuna ayırmıştır.

Bu çalışmaların çoğu, kendi aralarında küçük farklılıklar göstermekle birlikte, Arap gramerleri esas alınarak tanzim edilmiştir. Türkçenin kuralları, Arapçanın gramerine uydurulmuş, Türkçe unsurların isimlendirilmesinde (tesmiye) ve kategorize edilmesinde (tasnif) tamamen Arapçanın kuralları ve terminolojisi örnek alınmıştır. Ancak bu taklit döneminde bile günümüze ait gramerlerde bulunmayan bazı keşiflerin yapıldığını ve Cumhuriyet döneminde bunların değerlendirilmediğini söylemek gerekir. 1850'den 1918' kadar çok çeşitli adlarla (*Medhal-i Kavâid, Kavâid-i Osmanî, Lisan-ı Osmanî, Kavâid-i Türkî, Nahv-ı Osmanî, Külliyât-ı Kavâid-i Osmaniye, Mutavvel Sarf-ı Osmanî, Muhtasar Sarf-ı Osmanî, Muhtasar Sarf-ı Türkî, Nev Usûl Sarf-ı Türkî, Nazarî ve Amelî Osmanlı Sarfı, Mükemmel Sarf ü Nahv-i Osmanî, Rehber-i Lisan-ı Osmanî, Mufassal Yeni Sarf-ı Osmanî, Hülâsa-i Lisan-ı Türkî, Kavaid-i İmlâ vü Tahrir, Türkçe Sarf ü Nahv, lisan-ı Türkî, Sarf ü Nahv-i Türkî, Mufassal Sarf ü Nahv-i Türkî ...)* yazılmış olan bu gramerlerde, Türkiye Türkçesine ait özelliklerin az çok keşfedildiğini ve Cumhuriyet dönemine gelindiğinde kendine özgü bir modelin hemen hemen oluştuğunu söyleyebiliriz.

2.4. Fransızca Gramerinin Etkileri ve Meşrutiyet Dönemi Türkçe Gramerleri: Tanzimat dönemi gramerleri içinde Hüseyin Cahid'in (Yalçın) grameri ayrı ber yer tutmaktadır. Hüseyin Cahid, geleneksel gramercilik anlayışı içinde kalıp da Fransız gramerlerinden etkilenen ilk yazarlarımızdandır.[29]

"Meşrutiyet yıllarında okullarda okutulan eserlerin başında gelen bu eserde Hüseyin Cahid, kelime türleri olarak bugünkü sınıflandırmaya yaklaşan bir tasnif yapar. Kelime türleri olarak isim, sıfat, zamir, fiil, edat, zarf ve nida'yı işlemiştir."[30]

Fransızca gramerlerindeki metodun Türkçeye uygulanmasını deneyenlerden biri de Ahmet Cevat'tır.[31] "Ahmed Cevad'ın Fransız lisaniyat metodunu uygulamaya çalıştığı[32] bu eserinde kelime türleri isim, sıfat, zamir, fiil, edevāt ve nidā olmak üzere altı olarak gösterilmiştir.[33]

Türk gramerinin öğretilmesine yönelik metot arayışları, Jean Deny'nin *Gramaire de la langue Turgue* adlı çalışması 1921'de Paris'te yayınlandıktan yirmi yıl sonra, 1941'de Ali Ulvi Elöve tarafından *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* başlığı ile Türkçeye kazandırılmasına kadar devam edecektir.

28 Banarlı, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, MEB Yay., İstanbul 1976, C.II, s. 1071.
29 Hüseyin Cahid, Türkçe Sarf u Nahv, İstanbul 1908.
30 Ünver, a.g.m., s. 26.
31 Ahmed Cevad, Lisan-i Osmani. Sarf ve Nahiv Kısım, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1328.
32 Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. II., s. 307)
33 Ünver, a.g.m., s. 26.

2.5. Öze Dönüş Arayışları ve Cumhuriyet Dönemi Türkçe Gramerleri: Osmanlı eğitimcilerinin ve yazarlarının kaleme aldığı okul gramerlerinin Cumhuriyet okullarında da bir süre okutulduğunu görüyoruz. Dönemin yazarları ve eğitimcileri bu kitapları hem eleştirmişler hem de okutmak zorunda kalmışlardır. "Eski gramer, *lakırdı bölükleri (Aksam-ı Kelam)* namıyla kelimeyi on sınıfa ayırıyor ve bu sınıfları mantıki tariflerle birbirinden ayırt edebilmek iddiasında bulunuyor… On dokuzuncu asırda, Sanskritçenin keşfinden sonra pek çok alimler tarfından yapılan pek mühim tetkiklerle müstakil bir ilim haline gelen dil bilgisi (Linguistique) eski gramerin yanlış tarif ve çürük temellere dayandığını ispat etmiştir. Bunu üzerine Avrupa'da gramerin tedrisinde bazı ıslahat vücuda getirilmiştir."[34]

Yeni Türk alfabesinin kabulünden sonra, Türkiye Türkçesiyle ilgili gramer çalışmaları hem çoğalmış hem de bilinçli olarak yürütülmüştür. Bu dönemde okul grameri dediğimiz ders kitaplarından başka ihtisas gramerleri de yazılmaya başlanmıştır.

Bu dönemde millî bir kültür dili oluşturulması ve dolayısıyla dilin kendi yapısına uygun bir gramerinin hazırlanması fikri tüm eğitimciler için ortak hareket noktası olmuştur. Türk Dili Encümenince 1928'de hazırlanan *Muhtasar Türkçe Gramer,* bu konudaki ilk denemedir.[35]

Muhtasar Türk Grameri, aslında, Dil Encümeni'nin hazırlamış olduğu "Gramer Hakkında Rapor"a eklenmiş olan 69 sayfalık bir kitapçıktan ibarettir ve yeni harflerle yazılmış ilk Türkçe gramer kitabıdır.

Türk Dili Encümeni dönemin önemli şahsiyetlerinden oluşan bir dil komisyonudur. Bu raporu lâyiha muharriri Ahmet Cevat (Emre), üye olarak da Mehmet İhsan (Sungu), Falih Rıfkı (Atay), Fazıl Ahmet (Aykaç), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ragıp Hulusi (Özdem), İbrahim (Garantay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), ve Mehmet Emin (Erişirgil) imzalamışlardır.

Türk Dili Encümeninin hazırlamış olduğu bu gramer resmî bir niteliğe sahip olmaktan başka gramer yazaraları için bir "prototip gramer" olma özelliği gösteriyordu. Nitekim gramercilerimizden birçoğu bu gramerin esaslarına göre ve yeni harflerle pek çok okul grameri yayınlamışlardır. Mithat Sadullah, Yeni Türkçe Gramer Dersleri, 2 Cilt (1929), Peyami Safa Türk Grameri İki cilt, (1929-1931), İbrahim Necmi Türkçe Gramer iki cilt (1930), M. Baha, Yeni Türkçe Gramer (1930), Necmettin Halil ve Ahter N. (Onan) dil Bilgisi (Gramer) iki cilt (1930), ayrıca 1932'de Türk Dil Kurumunun kuruluşundan ve Birinci Türk Dil Kurultayından sonra Gramer-Sentaks kolbaşısı olan Ahmet Cevat Türkçe Kelime Teşkili I, II (1933) Ekler Lügatçesi (1934), ayrıca Kazım Nami türk Gramerine yardımcı Kitap (1933) yayımlamışlardır.[36]

Ahmet Cevat 'ın *Muhtasar Türk Gramerine Giriş* adlı çalışması, *Muhtasar Türk Grameri*'nden sonra (1931'de) yayınlanmıştır. Bu eser, *Muhtasar Türk Grameri*'nin genişletilmiş biçimidir. Aynı zamanda Türkçenin gramerini Türkçenin özelliklerinden yola çıkarak yazma anlayışının ürünüdür.

Türkçenin eksiksiz ve doğru öğretilmesi konusunda milli bir başlangıç yapmak için şartların olgunlaştığı görüşünü hemen herkes benimsemişti.

"Bu içtimai ve tarihî şerait bize, Türkçe derslerinde dil bilgisinin ve tedris fenninin (pedagojinin) ışıklarıyla açılan geniş çığırdan gitmek imkânını vermiştir."[37]

1928'de Kurulan Türk Dili Encümeni, *Muhtasar Türkçe Gramer*'i yayımladıktan sonra dağılmamış, katılan yeni üyelerle birlikte dil araştırmalarını ilerletmeye çalışmıştı. Fakat encümenin ödeneği kesil-

---

34 Ahmet Cevat, "İlk ve Ortamekteplerde Türkçe Dersleri", Terbiye, C. VI, Birinci Teşrin 1930, s. 1-2.
35 Korkmaz, a.g.m., s. 5.
36 Dilaçar, a.g.m., s.13,132, 133-135.
37 Ahmet Cevat, Muhtasar Türk Gramerine Giriş, 1930, s. 2.

mişti. Ödeme yapılabilmesi için uzman üyelerin yabancı dillerden çeviri yapması istenmişti. Ragıp Hulusi Özdem'e Léonce Roudet'in "Eléments de phonétique Générale"i (1910), Ahmet Cevat Emreye de Ferdinand Brunot'nun "La Pensée et la Langue" i (1922) verilmişti. Ahmet Cevat Emre bu kitapta ortaya atılan yeni yöntemden esinlenerek 504 sayfalık *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Lâyıha* I adlı kitabı yazmış, Maarif vekleti de bunu 1931'de yayımlamıştı. Ne yazık ki, bu eserin ikinci cildi yayamlanamamış, Ferdinand Brunot'nun birikim ve tecrübesi de bize tam olarak aktarılamamıştı. Buna karşılık Cevat Emre yeni yöntemle ortaokullarımız içinin Türk Dil Bilgisi adlı bir gramer yayımlamıştı.[38]

Ahmet Cevat, bununla da kalmamış, Türkçenin en doğru gramerini yazma konusundaki metot arayışlarına devam etmiştir.

"İşte Ahmet Cevat Emre, 1941'de yüksek gramer komisyonunun toplanacağını haber alır almaz *Muhtaç Olduğumuz Gramer inkılabı ve Gramerimiz İçin* başlıklı kitap ve broşürleri yayımlayarak Brunot'ya dayanan eski tezini savunmaya koyulmuştu. Cevat Emre bu tezini komisyona bir öneri olarak sundu. Uzun tartışmalardan sonra şöyle bir karar verildi: "Yüksek komisyon henüz tam olarak pişmemiş görünen bu meseleyi daha ziyade metot meselesi olduğu için önemle göz önünde tutulmak üzere Vekilliğin metotlar ve ölçüleri seçecek olan kuruluşuna bırakmak" komisyonun seçtiği bir komite gramer terimlerini işleyerek1941 yılında yaymlamıştır."[39]

2.6. 1940 Sonrası Türkçe Gramerleri: Maarif Vekaleti'nin, 1940'ta Tahsin Banguoğlu'na yazdırmış olduğu *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* adlı eser de, aslında 96 sayfalık bir kitapçıktı; fakat daha sonra yazılan pek çok okul grameri için model olmuştur. Bu grameri asas alarak birçok okul grameri yazılmıştır. Bunlardan biri de Vekalet'in (MEB) 1941'de ilk ve orta okullar için yazdırdığı *Dil Bilgisi* adlı ders kitabıdır. Bu kitap Peyami Safa, Necmeddin Halil Onan, Avni Başman, Tahir Nejat Gencan ve Midhat Sadullah Sander'in oluşturduğu bir komisyon tarafından yazılmıştır.

Bu tarihten sonra dilbilgisi çalışmaları iki kolda gelişir. Bunlar, ilk ve orta öğretimde kullanılmak üzere yazılan dil bilgisi kitapları (okul gramerleri) ve ayrıntılı ihtisas gramerleridir. (T.N. Gencan, K. Demiray, A.C. Emre ve Prof. Dr. M. Ergin gibi...) Ayrıca Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, tarihi Türkiye Türkçesi ile ilgili olarak Eski Türkiye Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi Grameri III, adlı eserlerini bu dönemde vermiştir. Türkçenin bir özelliği üzerinde yapılmış araştırmalardan oluşan monografik çalışmalara da bu dönemde başlanmıştır.

"Vekilliğin siparişle yazdırıp 1942'de yayımladığı model Dilbilgisi'ni başlıca şu gramerler izlemiştir: Necmettin Halil Onan *Dilbilgisi (Ortaokul I, II),* 1943., Tahir Nejat Gencan *Ortaokullar için yeni Dilbilgisi* 1946., Mustafa Nihat Özön-Kemal Demiray *Alıştırmalı Dilbilgisi (Lise I, II),* 2 cilt, 1950., Tahir Nejat Gencan *Dilbilgisi* (Lise I, II), iki cilt, 1950., Haydar Ediskun-Baha Dürder *Örnek Dilbilgisi (Lise I, II)* 2 cilt, 1950-1953., Mithat Sadullah Sander *Türkçe Dilbilgisi Dersleri I, II,* 1951., Peyami Safa *Dilbilgisi Okul Grameri*, 1951, Beşir Göğüş-Kemal Demiray *Dil Bilgisi, (Lise I, II)* 2 cilt, 1951., Beşir Göğüş *Faydalı Dilbilgisi,* 1957, Kemal Demiray *Temel Dilbilgisi*, 1963, vb. Ayrıntılı gramerlerden ise şunlar sayılabilir: Ahmet Cevat Emre *Türk Dilbilgisi* (TDK) 618 sayfa, 1945. Nejat Nejat Gencan *Yazın Bilgileri ve Tarihsel Dilbilgisi*, 1947, *Dilbilgisi* (TDK) 412 sayfa 1966., Haydar Ediskun *Yeni Türk Dilbilgisi,* 414 sayfa.

[38] Dilaçar, a.g.m., s. 139.
[39] Dilaçar, a.g.m., s.140.

SONUÇ

Bugün Türkçenin eğitimi ve öğretiminde özellikle dil bilgisi konularıyla ilgili kademelendirme ve terminoloji sorunumuz bulunmaktadır. Gramerlerde hem adlandırma hem de kategorize etmeyle ilgili birçok eksik hâlâ giderilememiştir.

Tanzimat döneminde ve II. Meşrutiyet döneminde yazılan Türkçe gramerlerinin çoğu, kendi aralarında küçük farklılıklar göstermekle birlikte, Arap gramerleri esas alınarak tanzim edilmiştir. Türkçenin kuralları, Arapçanın gramerine uydurulmuş, Türkçe unsurların isimlendirilmesinde (tesmiye) ve kategorize edilmesinde (tasnif) tamamen Arapçanın kuralları ve terminolojisi esas alınmıştır. Ancak bu taklit döneminde bile günümüze ait gramerlerde bulunmayan bazı keşiflerin yapıldığını ve Cumhuriyet döneminde bunların değerlendirilmediğini söylemek gerekir. 1850'den 1918' kadar çok çeşitli adlarla (*Medhal-i Kavâid, Kavâid-i Osmanî, Lisan-ı Osmanî, Kavâid-i Türkî, Nahv-ı Osmanî, Külliyât-ı Kavâid-i Osmaniye, Mutavvel Sarf-ı Osmanî, Muhtasar Sarf-ı Osmanî, Muhtasar Sarf-ı Türkî, Nev Usûl Sarf-ı Türkî, Nazarî ve Amelî Osmanlı Sarfı, Mükemmel Sarf ü Nahv-i Osmanî, Rehber-i Lisan-ı Osmanî, Mufassal Yeni Sarf-ı Osmanî, Hülâsa-i Lisan-ı Türkî, Kavaid-i İmlâ vü Tahrir, Türkçe Sarf ü Nahv, lisan-ı Türkî, Sarf ü Nahv-i Türkî, Mufassal Sarf ü Nahv-i Türkî* …) yazılmış olan bu gramerlerde, Türkiye Türkçesine ait özelliklerin az çok keşfedildiğini ve Cumhuriyet dönemine gelindiğinde kendine özgü bir modelin hemen hemen oluştuğunu söyleyebiliriz.

Türkiye Türkçesinin hem kendi insanımıza hem de yabancılara öğretilmesi konusunda önümüze çıkan engellerin çoğu dil bilgisi kategorilerinin isimlendirilmesinde, tasnifinde ve tarifinde yapılan eksik ve yanlışlıklardan kaynaklanmaktadır. Hem okul gramerlerinde hem de ihtisas gramerlerinde Türkiye Türkçesiyle ilgili pek çok terim, tarif ve tasnifin gözden geçirilmesi gerekir.

Eski gramerleri "redd-i miras" anlayışı ile bir kenara atmak asla doğru bir yaklaşım değildir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde hâlâ çözemediğimiz bazı sorunlar bulunmaktadır. Eski gramerleri değerlendirerek bu sorunlara çözüm üretebiliriz.

KAYNAKLAR

Ahmed Cevad, Lisan-i Osmani Sarf ve Nahiv Kısım, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1328.

Ahmet Cevat, "İlk ve Orta Mekteplerde Türkçe Dersleri", Terbiye, C. VI., No: 28, Birinci Teşrin 1930.

Ahmet Cevdet Paşa, Tezākir-i Cevdet 40-Tetimme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1953.

Akyüz, Yahya, "Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetişmesi ve Meslek Hayatı", Millî Eğitim Dergisi, 1999, S.143.

Banarlı, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C.II, İstanbul 1976.

Bekir Çobanzāde, Türk Dili ve Edebiyatının Tedris Usūlü, Bakü, 1926.

Binbaşıoğlu, Cavit, Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi, Anı Yayınları, Ankara, 2009.

Dilaçar, Agop, "Gramer, Adı, Tanımı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", TEDAY Belleten 1971, Ankara, 1989.

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1986.

Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, C. 1-2-3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Hüseyin Cahit, Türkçe Sarf ü Nahv, İstanbul 1908.

Kansu, Nafi Atuf, Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1932.

Karahan, Leyla, "Tahir Kenan'ın Kavāʿid-i Lisan-ı Türkī Üzerine", Dil Araştırmaları Dergisi, S. 6, Bahar 2010.

Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ötüken Yayınları, Ankara, 1980.

Korkmaz, Zeynep, "Gramer Konularımızla İlgili Bazı Sorunlar", Tür Dili, S. 535, Temmuz 1996.

Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1992.

Özçam, Çimen, "Türkiye Türkçesi ile İlgili gramer Çalışmaları, bibliyografya Denemesi", Türk Dünyası Araştırmaları, Ekim 1997, S. 110.

Özkan, Nevzat, Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, Kavaʿid-i Osmāniyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Tahir Kenan, Kavaid-i Lisan-ı Türki, İstanbul, 1309.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt II, III, IV, V.

Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, 2010.

Unat, Faik Reşit Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1964.

Ünver, İsmail , "Türkiye'de Osmanlıca Öğretiminin Dünü, Bugünü", Türkoloji Dergsi C. 10 (1).

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SES DÜŞMELERİNİN SEBEPLERİ

Arş. Gör. Ceren KAYASELÇUK
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, ceren.ybu@gmail.com

ÖZET

Ses olayları, bir dilin kökenini araştırmada, dillerin gelişim ve değişimlerini anlamada ve incelemede oldukça önemlidir. Türkiye Türkçesinde de kelimelerin etimolojik tahlilleri ve gelişimlerini incelemek için, dilde ortaya çıkan çeşitli ses olaylarını değerlendirmek gerekir. Bu ses olaylarından birisi de ses düşmeleridir. Türkiye Türkçesinde ses düşmesi olayı çok zengin ve çeşitlidir.

Ses düşmeleri ünlü ve ünsüz düşmesi olmak üzere ikiye ayrılır. Gramer kitapları ve makalelerde *ses düşmesi* konusu henüz tam bir sonuca bağlanamamıştır. Terimlerin tam olarak hangi örnekleri karşıladığı belirlenememiştir. Bu konu için kullanılan terimler; *ses düşmesi, ses düşmeleri, hece düşmesi, iç ses düşmesi, ön ses düşmesi, son ses düşmesi, büzülme, büzüşme, kaynaşma, ünlü düşmesi, ünsüz düşmesi, ünlü çatışması vb.* şeklindedir. Görüldüğü gibi alanda bir kavram çokluğu yaşanmaktadır.

Bu bildiride ise Türkiye Türkçesi yazı dilinde meydana gelen ses düşmesi olayları incelenecek ve sebepleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Sadece yazı dili esas alınacağı için ağızlarda ve konuşma dilinde meydana gelen örneklere yer verilmeyecektir. Ancak, yazı diline yansımış olan ve günlük konuşma dilinde karşılaşılan, kitaplarda da karşımıza çıkacak olan ses düşmesine uğramış kelimeler de örnekler arasında yer alacağı için yeri geldiğinde açıklanacaktır. Ses düşmelerinin tespiti için roman, hikâye ve şiir kitaplarından oluşan çeşitli eserler esas alınacaktır. Taranan eserlerde ses düşmesine uğrayan kelimeler tespit edilerek ses düşmelerinin bir sınıflandırması yapılacaktır. Ses düşmesine uğramış kelimeler kendi içerisinde kategorize edilirken ünlü ve ünsüz düşmeleri ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

Bu çalışmanın amacı, yazı dilinden tespit edilen ve ses düşmesine uğramış canlı örneklerde meydana gelen ses düşmelerinin sebeplerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, ses düşmesi, ünlü düşmesi, ünlü düşmeleri

ABSTRACT

Sound events are very important in research the origin of language, understanding and the examining the development and changes of languages. Various sound events that emerging in language need to assess to examine development and etymological analysis of words in Turkey Turkish. One of these sound events is deletion. Deletion is a very rich and various in Turkey Turkish.

Deletions are divided into two be about vowel deletion and consonant deletion. . Issue of deletion an agreement has been reached yet in grammar books and articles. Examples of terms which exactly meets the identified. The terms used for this topic are the deletion, deletions, haplology, syncope, aphaeresis, apocopate, contraction, fusion, vowel deletion, consonant deletion, syneresis, etc. As can be inferred, multiplicity of the concepts is existent in the field.

In this paper, deletions that occurred in Turkey Turkish written language will be examined and deletions' causes will be put forward. Only to be taken based on the written language, examples which occurred in dialects and spoken language, are not be included in. However deletions words that reflected in the written languages and encountered in daily speech language, fronted in books to take place between samples when it comes to the place will be explained. For deletions determination, various works of novel, story and poem books will be based on. By receiving deletion's words in scanned Works, deletions' classification will be made. While receiving deletion's words is categorizing in its entirety, vowel and consonant deletions will be dealt with under separate headings.

The purpose of this study is to reveal the causes of deletions that written language identified and receiving deletions in live samples.

Key Words: Turkey Turkish, deletions, haplology, consonant deletions

Türkiye Türkçesinde ses olayları çok çeşitlidir ve dilde sıklıkla karşımıza çıkar. Bireyler dilleri kullanırken en az çaba yasasından yararlanırlar. Bu nedenle de konuşma ve yazı dilinde ses olayları oldukça fazladır. Bunlardan bir tanesi de *ses düşmeleri*dir.

Estetik kaygı, vurgu, ses uyumları vb. sebeplerle konuşma ve yazı dilinde sıklıkla ses düşmeleri meydana gelir. Bu düşmeler oldukça çeşitlidir. Yazı dilinde meydana gelen düşmeleri *ünlü düşmesi, ünsüz düşmesi, kaynaşma, büzülme ve hece düşmesi* olmak üzere beş ayrı sınıfta incelemek mümkündür. Bunlardan en fazla meydana gelenler ünlü ve ünsüz düşmeleridir.

Ses düşmeleri, Türk dilinin en önemli konularından birisidir. Çünkü bu konu sadece ses bilgisini değil, aynı zamanda yapı bilgisini de ilgilendirmektedir. Bu derece önemli bir konu, mevcut kaynaklarda, çoğu zaman, tespit aşamasında bırakılmış, sebep ve sonuçları üzerinde pek durulmamıştır. Daha da önemlisi, ses düşmeleri konusu, Türkiye'de bağımsız bir araştırma konusu yapılmamıştır. Bu konuda yazılmış makaleler[1] olmakla birlikte, pek fazla özel tez çalışması veya bağımsız kitap çalışması yoktur. Bu hususta, bizim tespitlerimize göre, yalnızca Lan-Ya Tseng'in *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi* adlı çalışması bulunmaktadır.

Konuyla ilgili mevcut kaynaklarda ses ve hece düşmeleri konusunda Türkiye'deki araştırıcıların farklı görüş ve düşünceleri bulunmaktadır. Bu farklılık, öncelikle ses düşmesi kavramının algılanışında ortaya çıkmaktadır. Kimileri ***(Vecihe Hatipoğlu, Ahmet Topaloğlu, Tahir Nejat Gencan, Zeynep Korkmaz, Süer Eker, Erol Barın ve Celal Demir, Mehmet Hengirmen, Günay Karaağaç, Hanifi Vural ve Tuncay Böler)*** tek bir ses yitimini ses düşmesi olarak adlandırırken kimileri de ***(Berke Vardar, Zeynep Korkmaz, Kaya Bilgegil, Volkan Coşkun)*** birden çok ses yitimini ve hatta hece kaybını da ses düşmesi başlığı altında ele alırlar.

Bize göre ses düşmesi kavramı; her türlü ses yitimi, ses kaynaşması, ses çarpışması veya ses dönüşmesini içermektedir. Ses düşmeleri, dilbilgisi kaynaklarında genellikle dil bilgisel bakış açısıyla araştırılmıştır. Oysa bu çalışmada dil bilgisel bakış açıları yanında dilbilimsel ve hatta sanatsal yaklaşımlar da ortaya konmuştur. Dilin söyleniş ve yazılışındaki estetik değer ve yaklaşımlar göz önünde tutulmuştur. Burada estetik değer ile kastedilen dilin ahenk, ritim ve müzikalitesidir. Ses düşmelerinin sebepleri de aynı bakış açısıyla ele alınmış ve örneklendirilmiştir. Bu bakış açısıyla Türkiye Türkçesi yazı dilinde rastlanan ses düşmelerini en genel şekliyle ünlü düşmesi ve ünsüz düşmesi şeklinde sınıflandırmamız mümkündür. Türkiye Türkçesinde kelime başında meydana gelen ses düşmeleri örnekleri çok fazla değildir.

A. ÜNLÜ DÜŞMELERİ

1. KELİME BAŞINDA ÜNLÜ DÜŞMELERİ (Apheresis)

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kelime başı ünlü düşmelerine rastlanmaz. Yazı dilinde karşımıza çıkan sıcak ve sıtma gibi örneklerde meydana gelen düşmeler arkaik örneklerdir. Örneklerin genel anlamda Türkçenin eski dönemlerine ait olması ve sayıca azlığı göstermektedir ki kelime başında ünlü düşmesi Türkiye Türkçesinde çok sık rastlanan bir ses düşmesi olayı değildir. Kelime başında ünlü düşmelerine hemen hemen tamamı daha önceki dönemlerde ortaya çıkmış kelimelerde rastlanmaktadır. Bunun sebebi olarak Türkçenin genellikle değişmez köklere sahip olması ve kelime köklerini koruma eğiliminde olması gösterilebilir.

[1] Boz, Erdoğan, "Ünsüz Düşme ve Kaybolmalarında Terim ve Tasnif Sorunu", Türk Dili, S. 600, s. 856- 864, Ankara, 2001.

"Diz çöktüğü anda, sıcağı emmekten sağırlaşmış toprak, ***sıcağı*** körüklemekten usanmış hava, ***sıcağı*** tabakalamaktan bunalmış gökyüzü susuverdi; yahut eski suskunluğunda depreşti."

(K, 5)

"Herkesin alay ettiği, patetik bir empatiyle Ayhan'a bağlı olan annesi ve gerçekten de Ayhan'la beraber kızamık, gıda zehirlenmesi ve ***sıtma*** geçirmişti."

(İs, 251)

2. KELİME İÇİNDE ÜNLÜ DÜŞMELERİ (Syncopation)

a. VURGUSUZ ORTA HECE DAR ÜNLÜ DÜŞMELERİ

Türkiye Türkçesinde orta hece vurgusuz dar ünlülerin düşmesi, çok bilinen ve sık rastlanan ses olaylarından birisidir. Orta hecelerde yer alan *ı, i, u, ü* dar ünlüleri vurgusuz kaldığı durumlarda düşerler. Örneklere bakıldığında vurgusuz orta hece ünlü düşmelerinin genellikle organ adlarında yoğunlaştığı görülecektir: "*ağır, ağız, alın, avuç, bağır, beniz, beyin, boyun, böğür, burun, geniz, göğüs, gönül, karın, kayın, kaynana, kaynata, koyun, oğul, omuz vb.*" Bu grupta yer alan ve organ adı olmadığı hâlde orta hece ünlü düşmesine uğrayan başka örnekler de vardır: "*oğul ve kayın*". Hem *organ adları*nın hem de "*oğul ve kayın*" sözlerinin orta hecelerini kaybetmelerinde bütün bu sözlerin Türk dilinin aslî söz varlığı unsurları olmaları ve çok kullanılmalarında aranabilir. Nitekim bu tür sözler günlük hayatta sıklıkla kullanılan sözlerdir. Düşmelerin sebepleri şunlardır:

- Türkçenin iç heceleri vurgusuz olduğu için düşme eğilimindedir.
- Kelime çekim eki alıp açık hece durumuna geçer ve böylece orta hecesini kaybetme eğilimine girer. Bu olay genellikle benzer ve vurgusuz orta hecelerde meydana gelir.
- Düşen orta heceler genellikle birinci hecesi açık, ikinci hecesi kapalı olan iki heceli kelimelerdir.
- Kelimeye gelen ek mutlaka ünlü ile başlar.
- Bir kelimede aldığı eklerle birlikte ünlü sayısı çoğaldıkça ortadaki vurgusuz dar ünlüler düşme eğilimine girer. Bunun sebebi ise, kolay söyleyiş ve estetik duygusudur.
- İkilemelerde vurgusuz orta hece ünlüleri düşmez: *omuz omuza, göğüs göğüse, burun buruna...*
- İkilemelerde vurgusuz orta hece ünlülerinin düşmemesi, birçok açıdan ilginçtir. Çünkü ses düşmeleri genellikle vurgu konusu ile bağlantılı veya daha çok yapısal gerekçelerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Oysa aynı durumların ikilemeler için de geçerli olması gerekir. Burada doğal olarak başka sebepler aramak ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce vurgusuz orta hece ünlüleri başta olmak üzere birçok ses düşmesi olayında estetik ve güzel söyleme duygusu gerçek sebep olabilir. Bugüne kadar ses düşmesi olaylarında estetik söyleyiş gayretinin etkisi göz önünde tutulmamıştır.

"Ağızdan ***ağza*** şöyle bir rivayet dolaşıyordu:"

(MSE, 189)

"Çünkü herifin ***alnında*** "deli" damgası var."

(MB, 78)

"***Avcunu*** açıp barmene uzatan Ayhan, onun gerçekten bir şey görmek için merakla ayasını incelediğini görünce gülümsedi."

(İs, 42)

"Keskin bir barut kokusuyla ***genzi*** yandı."

(BDD, 102)

b. YABANCI KÖKENLİ SÖZCÜKLERDE ORTA HECE ÜNLÜ DÜŞMELERİ

"Türkiye Türkçesinde hece sonunda belirli ünsüz çiftleri dışında iki ünsüz yan yana bulunamaz." kuralından dolayı *"akıl, akid, asıl, asır, azim, bahis, beyit, cisim, defin, ehil, emir, fetih, hapis, hüküm, hüzün, ilim, izin, kabir, kasıt, kayıt, katil, kayıp, kesir, keşif, keyif, nehir, nesil, nesir, neşir, nutuk, ömür, özür, rızık, sabır, şahıs, şekil, şehir, şükür, tavır, ufuk, vakit, vehim, vezin, zahir, zehir, zihin, zikir, zulüm"* gibi dilimize Arapça ve Farsçadan geçen tek heceli kelimeler, araya bir ünlü alarak kullanılırlar. Ünlü ile başlayan ve ikinci hecesinde bir dar ünlü bulunan bu kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında asıl şekillerine dönerler. Bunun sebepleri; kelimenin aslına dönme eğilimi, en az çaba yasası ve vurgusuz dar ünlünün düşmesidir. Bu düşmenin gerçekleşmesindeki bir diğer önemli nokta da kapalı hece konumundaki dar ünlünün açık hece durumuna geçerek vurgusunu kaybetmesidir.

Bu tür ses düşmelerinde vurgu kaybının etkisi yanında, kolay ve estetik söyleyişin de etkili olduğunu düşünmekte yarar vardır. Bu türden ses düşmelerinde belki de estetik ve kolay söyleyiş birincil sebep kabul edilebilir.

"Sevgili V. D. Birden sen geldin ***aklıma***, senin adresini yazdım, telgrafı verdim gişedeki memura."

(YYM, 17)

"-Biz İstanbul ***fethi*** şehitleri … Çekil, git!"

(DG, 134)

"***İlmi***, ***fazlı***, kuvveti, kibarlığı, şıklığı, hâsılı her şeysi biraz kabuk, biraz renk, biraz boya idi."

(EB, 35)

"***Tavrının*** sükûnu, hareketlerinin yavaş ve tatlı temposu daima aynı yumuşak perdeden gelen sesi, büyükbaba'nın fırtınalı ses ve hareketlerine nispeten rüzgârsız, ılık bir yaz akşamı gibi idi."

(MSE, 90)

"Bu canlıların ne bir ***uzvu*** ne de özel bir şekli vardı."

(AH, 69)

"Hatta bir mecmua, "Yeni Lisan ve Yeni Hayat" hareketinin aleyhinde bulunuyor, millî cereyanı asker bozuntusu iki üç müharrire ***atfediyordu***."

(EB, 184)

c. ÜNLÜ ÇATIŞMASI (Syneresis)

Türkiye Türkçesinde iki ayrı kelimenin birleşerek yeni bir kelime ortaya çıkması yaygın bir durumdur. Kelime birleştirme olaylarında doğal olarak kimi zaman ses kayıpları ortaya çıkabilir. Bu kayıplar, özü itibariyle ses ya da sesler düşmesidir. İki kelimenin bir araya gelmesinde ortaya çıkan olay dilbilgisi kitaplarında "*çatışma ya da çarpışma*" adıyla geçmektedir.

Gündelik hayatımızda sıklıkla kullanılan *"nerdeyse, neyse*" gibi kelimelerde meydana gelen ses düşmeleri çatışmayı oluşturur. Bu durumun sebebi de öncelikle bu tür kelimelerin kullanım sıklığının yüksek olması, Türkçenin genel anlamda kelime birleştirmeye ve kısaltmaya yatkın olmasında aranabilir.

Ayrıca, Türkçede yan yana iki ünlü bulunamayacağından dolayı iki ünlüden biri "y" ünsüzüne dönüşür ve ünlülerden biri düşer. Bütün bu olaylarda, kullanımdaki kolaylık ve estetik duygusu etkili olmaktadır.

> "… sarılıştılar ve varlıklarını ve canlarını içer gibi öpüştüler ve o anda yıldızlar uzayıp yere sarkmışlardı ve ***nerdeyse*** kadının saçlarına akacaktı."
>
> ***(YYM, 59)***

> "***Neyse*** efendim, İstanbul'a naklolduk."
>
> ***(SK, 77)***

d. KELİME İÇİ ÜNLÜ DÜŞMESİ (Syncope)

"aşı, bağır-, beniz, besi, boyuna, çağır-, çığır, çığır-, dışarı, diri, gelmek için, hakikaten, içeri, ileri, sarımsak, soğu-, süpür-, oyun, tükür-, umur, uğur, uyu-, üzeri, yakın, yalın, yanıl, yayıl-, yoğur-, yuğur-, yukarı, yumur-"

Yukarıda sıralanan sözcüklere çeşitli fiil ve isim yapım ekleri eklenerek yeni sözcükler türetilmektedir. Bu türetme işlemi sonucunda kimi sesler düşmektedir. Bu ses düşmesi olaylarının gerçek sebebi, dilbilgisel gerekçelerden çok, söyleyişteki estetik kaygısıyla izah edilebilir. Türkçe, estetik değeri çok yüksek dillerden birisidir. Bu nedenle kullanıcılar estetiğe aykırı örneklerde ses düşmesi veya ses türemesi gibi yollara başvurmaktadır.

Örneklerde, yer zarfları içerisinde *–da/-de* eki ile düşmeye uğrayan "*içeri, dışarı ve ileri*" kelimeleri de yer alır. Buradaki düşmenin sebebi vurgusuz kalan ünlü ve dildeki en az çaba yasasıdır. Kelimenin sonunda yer alan *–i* sesi ekin, kelimeye gelmesi sonucunda vurgusunu kaybeder, bu nedenle de ses zayıfladığı için düşmeye uğrar. Gramer kitaplarında bu şekilde yer zarflarının düşmesi anlatılmış, ancak sebepleri üzerinde durulmamıştır.

> "Büyük değirmende bir elektrik amelesi için hassasiyet, Haliç'e büyük transatlantikler sokmaya ***benzerse*** de, biz, Ali, Mehmet, Hasan biraz böyleyizdir."
>
> ***(Sem, 10)***

> "Geride çirozlar deniz dibinde kumar ***oynayan*** ölüler bırakmıştı."
>
> ***(YÖ, 20)***

> "Ne oluyor? Evin içinde bir ***bağrışma*** var!"
>
> ***(Ş, 465)***

> "Ali Rıza Bey şimdi artık ***çağrılmadığı***, ..."
>
> ***(YD, 90)***

> "Süleyman'dan sonra Macide erkeksiz kaldı; derisi açtı; etinde bir türlü doymayan, cam, çivi yiyebilen, ***süprüntüyü*** kaldıran midenin uçurumu vardı."
>
> ***(Üİ, 289)***

> "Yağmurdan sonra serin sessizliğin zamanıdır, toprak yudum yudum ilk suyunu içer, ***uykulara*** binip sefere atılır."
>
> ***(YÖ, 46)***

e. V/Y + DAR ÜNLÜ + R YAPISINDA ÜNLÜ DÜŞMELERİ:

Türkiye Türkçesinde kelime içi ünlü düşmeleri çok çeşitlidir. Bunlardan birisi de ikinci hecesinde dar ünlü barındıran "*ayır-, buyur-, çevir-, devir-, evir-, kavur-, kıvır-, savur-, sıyır-...*" gibi "*v/y+ dar ünlü + r*" şeklinde olan kelimelerde görülen ses düşmeleridir. Bu kelimeler bazı yapım ekleri *(-i, -im, -inti, -ik)* ve *–il* edilgenlik ekini aldıkları zaman kolay söyleyiş ve vurgunun da etkisiyle ikinci hecelerindeki dar ünlüyü düşürürler. İkinci hecedeki dar ünlü, kelime kökünde kapalı hece konumundadır. Ancak, yukarıdaki eklerden birisini aldığı zaman açık hece durumuna geçer ve vurgusunu kaybeder. Bu nedenle de, vurgusuz orta hecelerin düşmesinde olduğu gibi, bu ünlü kelimeden düşer. Bu tür ses düşmelerinde kolay ve estetik söyleyiş duygusunun da etkili olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim bu tür örneklerde ses düşmesi olmadığı takdirde hem söyleyiş zorlaşmakta hem de estetik açıdan hoş olmayan zor ve zevksiz bir söyleyiş ortaya çıkmaktadır.

"Bu da kültürümüzü kaybetmek konusunda ***ayrı*** bir dram maalesef," diye söylendi güzel yaşlı kadın."

(İs, 6)

"***Çevreyi*** dinledi, gözetledi."

(BDD, 34)

"Yeni bir ***devrimin*** tomruklarını yani tomurcuklarını hazırladığınız bu dakikada bazı maruzatımı lütfen dinlemenizi istirham ederim:"

(DG, 106)

"Kocaman burunlu, kocaman gözlüklü ve kocaman elli, ayaklı bir ***kavruk***, kart kız…"

(İBY, 152)

"Dallarıyla, yapraklarıyla ***kıskıvrak*** sarmadı bile kollarını, sarmaşıklarıyla ayak bileklerine dolanmadı, boğazını sıkmadı, yüzünü yırtmadı."

(L, 347)

"Beyaz boyası yer yer kirlenmiş, ***sıyrılmıştı***."

(SK, 25)

f.+lE EKİ İLE YAPILAN TÜRETMELERDE ÜNLÜ DÜŞMELERİ:

Türkiye Türkçesinde kelime sonu ünlü düşmeleri çok çeşitlidir. Bunlardan birisi de "*besi, içeri, ileri, koku, sızı, yumurta vb.*" isim köklerine gelen isimden fiil yapım eki *+le* ekiyle türemiş eylemlerde görülen ses düşmeleridir. İsimden fiil yapan*+le* eki, ünlü ile biten bir kelimeye eklendiği zaman, kelimenin sonundaki ünlüyü iki sebepten dolayı düşürür. Bunlardan birincisi, dar ünlülerin düşmesindeki en önemli etken olan vurgusuzluktur. Ayrıca, *+le* ekinin kelimeye eklenmesi sonucunda vurgu bir önceki heceye atılarak zayıflar ve orta hece kaybolur. Bir diğer sebep ise, en az çaba yasasıdır. Kelimelerin kolay söylenişi yanında estetik söyleme gayretinin de etkili olduğunu düşünmek gerekir.

"Bu lafa ***içerleyen*** Yunus ayağa fırladı."

(İ, 116)

"Cemile içine kapanıp herhangi bir dilde konuşmayı hepten reddederken, öğretmenin dilini öğrenmeyi ve böylece kalbine ulaşmayı kafaya koyan Pembe, Türkçesini ***ilerletmek*** için çırpınırmış."

(İ, 61)

"Kâğıdı iki avcunun arasında bir müddet tuttu, mürekkebini ***koklarmış*** gibi burnuna yaklaştırdı."

(ŞS, 347)

g. GENİŞ ÜNLÜ DÜŞMELERİ

Türkiye Türkçesinde düşme eğilimi gösteren ünlüler genellikle dar ünlülerdir. Çünkü zayıftırlar ve vurgularını kolaylıkla kaybedebilirler. Ancak, geniş ünlüler de bazı durumlarda düşebilirler. Geniş ünlülerin baskı durumları düşmelerinde önemli bir etkendir. Türkçede en baskın ünlüler sırası ile "*a> e > ü*"dür (Coşkun 2010, 60). Genellikle işaret zamirlerinden türeyen kelimelerde bu düşmeler meydana gelir.

Mevcut gramer kitapları, bu düşmelerin sebebi olarak ilk hecelerdeki güçlü grup vurgusu ve baskın ünlülerin ikinci hecelerdeki geniş ünlüleri düşürmeleri ile açıklamaktadır. Kimi sözcükler birleşik kelime olmalarından dolayı ünlü düşmelerine uğrarken kimileri de söyleyişi kolaylaştırmak ve daha estetik bir söyleyiş için ünlülerini düşürmektedir.

"Demek onu ***burda*** tanıyorlardı."

(YYM, 17)

"Sen ***nerde*** o fecrin ağaran dağları ***nerde***!"

(KGK, 98)

"-Ne yapıyorsunuz ***orda***?"

(YYM, 13)

h. EKLERİN BAŞLARINDAKİ ÜNLÜ DÜŞMELERİ

Türkiye Türkçesinde yapım ve çekim eklerinde ünlüler açısından iki durumla karşılaşılır. Eklerin bir kısmının baş ünlüleri sabit yani değişmezken, bir diğer kısmında ise getirildiği kelimeye göre değişken ünlüler vardır. Bu türden değişebilen ünlüler, ünsüz ile biten bir kelimeye eklendikleri zaman baş ünlüleri ile birlikte eklenirler. Ünlü ile biten bir kelimeye geldikleri zaman ise baş ünlülerini düşürürler. Bunun nedeni Türkiye Türkçesinde iki ünlü ve iki ünsüzün yan yana bulunamayışıdır. Bu durum özellikle *ile* sözcüğü ve - *i*- ek fiilinin *–idi, -imiş, -ise, -iken* şeklinde kullanımları sırasında karşımıza çıkar. Bu tür ses düşmeleri, diğer ses düşmeleri gibi tesadüfî ve sebepsiz değildir. Düşmelerde en az çaba yasası, kolay söyleyiş, estetik kaygılar ve kelimelerin ünlü uyumlarına uygun biçime getirilmesi gibi birçok sebep etkili olmaktadır.

"Ridâ-yı leyli henüz ***açmamıştı*** dest-i semâ,"

(S, 41)

"Çünkü Hasan, saray muhafızlarının gözdesi olan ***askermiş***."

(ŞS, 82)

"***Anlamazlarsa***: "Hanımlar, efendiler, bu otelin sofrasını ***beğenmiyorsanız*** akçeyi eksik verirsiniz."

(YD, 5)

"Fakat Adnan bu vaziyette kendine ***bakarken*** gözleri doluyordu."

(Üİ, 20)

i. +Ar EKİYLE TÜRETİLEN KELİMELERDE SES DÜŞMELERİ

Bu kategorideki ünlü düşmelerinde isimden fiil yapma eki olan +Ar eki etkilidir. Bu türden ünlü düşmeleri, taranan eserlerde sadece *"kara"* renk adıyla ilgili olarak karşımıza çıkmıştır. Her iki kelimenin

sonu da ünlü ile bitmekte, ekin ilk sesi ise ünlüdür. Bu nedenle Türkçede iki ünlü yan yana bulunamayacağı için ve ek de kalıp bir ek olduğu için kelimenin sonundaki ünlü düşmüştür. Bu tür ses düşmelerine uğramış başka kelimeler de olabilir.

Mevcut gramer kitaplarında bu tip ünlü düşmelerine sebep olarak genellikle iki ünlünün yan yana gelmesi gösterilir. Bu yaklaşım temelde doğru olmakla birlikte eksiktir. Buradaki ses düşmesi olayının arka planında, iki ünlüyü yan yana getirmeyen başka sebep ve gerekçeler de vardır. Türkçede iki ünlünün yan yana söylenmesi hem kolay söyleyişe uygun değildir hem de estetikten uzaktır.

"Kaybolur hepsi de bir anda ***kararmakla*** batı."

(KGK, 25)

3.KELİME SONUNDA ÜNLÜ DÜŞMELERİ (Apocope)

a.ÜNLÜ DÜŞMELERİ

Türkiye Türkçesinde kelime sonu ünlü düşmelerinin örnekleri çok fazla değildir. Örneklerde karşımıza çıkan "*billahi, çare, pekiyi, vallahi*" kelimelerinde rastlanan kelime sonu ünlü düşmesi örnekleri hem sayıca azdır hem de çok yaygın kullanımlar değildir. Bu tür söyleyişler genellikle konuşma diline özgü sıra dışı kullanımlardır. Buradaki ses düşmelerinin sebepleri ise, kolay söyleme eğilimi yani en az çaba yasasıdır.

Aynı kategoride verilen "*pekiyi"* örneği diğerlerine göre farklıdır. Çünkü bu sözcük birleşik kelime yapısındadır. Bu örnekte hem ses hem de kelime kaybı söz konusudur. Buradaki zorluk aynı anda iki ayrı kelimeyi doğru ve kolay söyleyememekle ilgilidir. Dolayısıyla burada da estetik kaygı ön plana çıkmakta ve kelimeyi bir hayli değiştirmektedir.

"Buraya, şu şimdi yerleşmeğe çalıştığımız şehre neden Demirci dedik ***pekey***?.."

(K, 151)

"***Vallah***, ***billah***, sen benim kardeşim olmasaydın, ben Samim'e giderdim, apaçık söylerdim:"

(Y, 310)

b. TAMLAMALARDA DÜŞME

Kadıköyü > Kadıköy, Bakırköyü >Bakırköy gibi yapılardaki ses düşmelerinin sebebi, en az çaba yasası, kolay ve estetik söyleyiş olarak ifade edilebilir. Bu aynı zamanda bir ek düşmesi olayıdır. Ne var ki bu tür yapıların Türkçeye uygun olup olmadığı konusu dilci ve araştırıcılar arasında tartışmalı bir konudur.

"Bir yaz akşamı Mühürdar'dan denizi seyrederek ***Kadıköy*** …"

(Y, 61)

B. ÜNSÜZ DÜŞMELERİ

1. KELİME İÇİNDE ÜNSÜZ DÜŞMELERİ (Syncope)

a. Ünsüz Düşmesi

Ses düşmeleri, hem konuşma hem yazı dilinde meydana gelirler. Ancak, konuşma dilinde meydana gelen düşmeler bazen yazı diline de yansıyabilir. Birçok kitapta tespit ettiğimiz "*bir*" sözcüğünün diğer kelimelerle birleşirken meydana getirdiği düşmenin sebebi dildeki en az çaba yasasıdır. Ayrıca *r* ünsüzü titrek bir sestir ve telaffuzu zordur (İlhan 2009, 54). Bu nedenle genellikle konuşma dilinde

karşımıza çıkan bu düşme, yazı diline de yansımıştır. Yine, "arslan" sözcüğünde meydana gelen *r* sesinin düşmesinin sebebi de aynıdır. Bu düşmelerin sebebi de kolay söyleme eğilimidir. Bu tür örnekleri Türkiye Türkçesi için standart ünsüz düşmeleri kabul edemeyiz.

"Savaş meydanlarında, askerlerinin başında, sarayında adamlarına hükmederken Mehdi-i Zaman, Kıble-i Âlem Şeyh İsmail olmaktan öte bir ***aslan,*** bir kurt, bir Haydar-ı Kerrâr olan Şah, o gece Taçlı'nın nazarında bir kediden farksızdı sanki."

(ŞS, 102)

"Seniha, salonun diğer bir köşesinde arkadaşlarından iki genç kızla biraderinin dostlarından iki genç adam ve yeni evlenmiş bir hanımdan ***bileşik*** bir grup ortasında büyük halasının torunu Hakkı Celis'in kendisine okuduğu şiirleri dinler görünüyordu."

(KK, 23)

" "O da doğru," dedi, "inşallah azıcık değil de ***biçok biçok*** güleceğimiz günler de gelir."

(KA, 142)

"Gönlümce ***bikaç*** içkili yer buldum."

(YYM, 5)

"-İyiyim, ***bişeyim*** yok… diye yanıtladı Simyacı."

(YYM, 48)

2. KELİME SONUNDA ÜNSÜZ DÜŞMELERİ (Apocope)

a. ÜNSÜZ DÜŞMESİ

Türkiye Türkçesinde kelime sonunda ünsüz düşmelerine çok sık rastlanmaz. Genellikle konuşma dilinde ve ağızlarda meydana gelir. Özellikle telaffuz zorluğundan dolayı çıkarılması zor olan *r* sesi kelimelerin sonunda düşmüştür. Ayrıca *l* sesi de kelimelerin sonlarında düşmüştür. *h* sesi de gırtlak sesi olması ve kolaylıkla düşme eğilimi göstermesi nedeniyle düşmüştür. Örnek cümlelerde geçen "*anlıyor, bir, diyor, nasıl, oluyor*" kelimelerindeki ünsüz kayıplarını Türkiye Türkçesi için kurallı ünsüz düşmeleri olarak kabul edemeyiz. Estetik kaygı yine burada da karşımıza çıkmaktadır.

"Turistler de ***anlıyo***, kolaylık ***oluyo*** o zaman."

(İs, 52)

"***Bi*** tokat daha indirdim, ***bi***, ***bi*** daha."

(Üİ, 277)

"Bak Hasret kulum, sen cehennemliksin, kızın telefonunu aldın ya, ben de senin cezanı veriyom,' ***diyo*** son nefesimde töbe töbe!..." diye inledi."

(İs, 403)

"Yapayım ya, ***nası*** iyi olacağını ben de bilmen."

(KA, 113)

b. KÜÇÜLTME EKİ İLE SONUNDAKİ ÜNSÜZÜ KAYBEDENLER:

Türkiye Türkçesinde kelime sonunda meydana gelen ünsüz düşmelerinden birisi de küçültme eklerinin meydana getirdiği düşmedir. Örneklerdeki "*alçak, büyük, küçük, ufak, yumuşak*" kelimelerine gelen küçültme eklerinin ilk harfi de *k* olduğu için burada ünsüzler üst üste gelirler. Türkçede aynı hecede iki ünsüz yan yana gelemeyeceği için ünsüzlerden birisinin düşmesi gereklidir. Burada bir *kakofoni*

oluşur. Bunu önlemek adına dil, kolay söyleyişi ve estetiği tercih eder ve kelimenin sonundaki *k* sesini düşürür. Bütün bu ses kayıpları, bütüncül olarak estetik kaygı ve duygularla açıklanabilir.

"***Alçacık*** bir sesle Âdem'ine bir şeyler anlatıyordu."

(L, 91)

"Lütfigiller ***büyücek*** bahçelerinin anayola açılan kapısından işlerlerdi."

(Sem, 49)

"***Küçücük***, ortalıkta kayboluvermiş denecek kadar küçük hayatının etrafında o kadar çok ve mânasız şeyler uydurulmuştu ki…"

(AER, 35)

"Yazgıya kafa tutan insan bu kadar mı ***ufacıkmış***?"

(L, 344)

"***Yumuşacık***, hafif bir çeviklik."

(O, 46)

c. SONU t SESİ İLE BİTEN KELİMELERİN BİRLEŞMESİ SONUCUNDA OLUŞAN ÜNSÜZ DÜŞMELERİ

Türkiye Türkçesinde iki ünsüz kelime gövdeleriyle ek birleşmelerinin dışında yan yana gelmez. Ayrıca tonsuz- patlayıcı ünsüzlerin de yan yana gelmesi Türkçenin kuralları açısından uygun değildir. Bu tip durumlarda, yani tonsuz- patlayıcı ünsüzlerden ikisi üst üste geldiği zaman *kakofoni* adı verilen durum meydana gelir. Bu durumu engellemek amacıyla ünsüzlerden biri düşer. Burada da ilk hecenin sonundaki bir diş sesi olan *t* sesi de düşer. Yabancı dillerden alınan kelimelerde ve birleşik kelimelerde bu durum daha çok karşımıza çıkmaktadır. Taranan eserlerde genellikle "*rast*" kelimesinde düşme meydana gelmiştir. Diğer düşme örnekleri de; "arttır- ve Budist" sözcükleridir.

"Bugün vapurda ***rasgeldim***, paraları istedim."

(M, 132)

d. GIRTLAK SESİNİN DÜŞMESİ

Ünsüzler ses özelliklerine ve kelimede bulundukları yerlere göre düşme özelliklerini belirlerler. Türkiye Türkçesinde *h* sesi, bir sızıcı-gırtlak ünsüzüdür ve ünlülerle aynı yerde oluşur. Bu nedenle iki ünlü arasında kaldığında zayıf bir ses olmasından dolayı vurgusunu kaybeder ve düşer.

Türkçede h sesi, ses tellerinin iç çeperlerinde oluşan bir sestir ve iki ünlü arasında kaldığı zaman düşmektedir; düşme sebebi ünlülerle aynı yerde oluşmasıdır. Ünlülerden tek farkı, oluşumu esnasında ses tellerinin birbirlerine bitişmemesidir (Coşkun 2010, 194).

Bir gırtlak sesi olan *h* sesi, genellikle alıntı kelimelerde yukarıda söylenen sebeplerden ötürü düşmektedir. Taranan eserlerde karşımıza çıkan örnek de Türkçe *aş* kelimesi ve Farsça *hane* kelimesinin birleşmesi sonucu meydana gelmiştir. Yani, kelimenin alıntı kısmındaki *h* sesi düşmüştür.

Ünlü ve ünsüz düşmelerinin haricinde taranan eserlerde bir de *büzülme, hece düşmesi ve kaynaşma* örneklerine rastlanmıştır.

"Ben ***âşâneye*** bakar gelirim."

(O, 79)

"Benim kızlarla ev tutmamın haftasında, başka bir ***hastaneye*** naklini istemişti."

(GZ, 28)

C. BÜZÜLME (Contraction)

Büzülme kategorisinin genellikle gramer kitaplarında *kaynaşma* ile karıştırıldığı ve bir ayrıma gidilmediği gözlemlenmiştir. Kaynaşma sınıfındaki örneklerde sadece iki ünlünün birleşerek bir ünlüde toplanması gözlemlenirken, büzülmede birden fazla ses birbirleri içerisinde erirler ve bazen de yeni sesler meydana getirirler. Bunun sebebi ise, dildeki en az çaba yasası ve kolay ve estetik söyleyiştir. Bireyler her zaman kelimeleri en kısa ve kolay şekilde söylemeye çalışırlar.

" "Babam ölünce ben mecburen okulu bıraktım, bir hemşerimizin çalıştığı meyhanede komilik yapmaya başladım, ablam evlendi, ***ağbimler*** iş değiştirdi, annem evlere ütü yapmaya başladı falan…" dedi barmen kısık bir sesle."

(İs, 33)

D. HECE DÜŞMESİ (Haplology)

Örneklerde geçen konuşma diline ait yapılara her ne kadar yazı dilinde de rastlanmakta ise de bunları Türkiye Türkçesi yazı dili için yerleşik bir kural kabul etmek mümkün değildir. Bu tür örnekler, özensiz kullanımlar sonucu ortaya çıkan öznel yapılardır ve sıklıkla da değişiklik göstermektedir. Üstelik de keyfîdir. Meydana gelen hece düşmelerinin en önemli sebebi ise en az çaba yasasıdır. Hece düşmesinin, büzüşme ve hece kaynaşmasından en önemli farkı, belirgin bir şekilde bir hecenin kelimeden tamamen kaybolmasıdır. Kelime içerisinde yer alan benzer hecelerden bir tanesi kelimeden ayrılır ve düşer.

"Kış da geliyor, her taraf ***çırçıplak***, ***sırsıklam*** çamur içinde kalacak…"

(İBY, 190)

"İstanbul'un ***barsakları*** bu be!"

(İs, 186)

E. KAYNAŞMA (Fusion)

Türkiye Türkçesinde sıklıkla karşımıza çıkan "*aramıyorsun, kahvaltı, ne haber, ne yapacaksın, ne asıl, ne için,*" vb. örnekler *kaynaşma* kategorisi içerisinde ele alınmalıdır. Burada iki kelimenin birleşmesi sonucunda birinci kelimenin sonundaki ünlü ile ikinci kelimenin sonundaki ünlü, tek bir ünlüde birleşirler. *Kaynaşma* sınıfındaki örneklerde sadece iki ünlünün birleşerek bir ünlüde toplanması gözlemlenmiştir. Bunun sebebi ise, dildeki en az çaba yasası ve kolay ve estetik söyleyiştir. Bireyler her zaman kelimeleri en kısa ve kolay şekilde söylemeye çalışırlar.

"Karabey, geç yapılan sabah ***kahvaltısından*** sonra özene bezene tıraş oldu."

(BDD, 15)

"Sorusunu cevapladıktan sonra ***nasıl*** böyle yükseldiğimi; niçin buralara geldiğimi bilmediğimi söyledim."

(AH, 158)

"-***Niçin***, dedim, yan çiziyorsunuz, uzaklaşıyorsunuz ve kabul etmiyorsunuz?"

(GH, 89)

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi yazı dilinde meydana gelen ses düşmeleri ele alınmıştır. Sadece yazı dili esas alındığı için ağızlarda ve konuşma dilinde meydana gelen örneklere yer verilmemiştir. Ancak, yazı diline yansımış olan ve günlük konuşma dilinde karşılaşılan ve edebî eserlerde de karşımıza çıkan ses düşmesine uğramış kelimeler de örnekler arasında yer aldığı için yeri geldiğinde değerlendirilmiştir. Ses düşmelerinin sebeplerini aşağıdaki gibi maddeleştirmek mümkündür:

- Dilde akıcılığı sağlamak
- Kolay söyleyiş
- Vurgu
- Kelimelerin asıllarına dönme eğilimleri
- Kullanım kolaylığı
- Kelimelerin ünlü uyumları
- Söyleyişte bir sesin tekrarından kaçınma
- Bazı seslerin (h) ünlülerle aynı yerde oluşmasından dolayı düşmeye yatkın olmaları
- Estetik Duygusu

Sonuç olarak Türk dilinin genel yapısında ses düşmeleri eğilimi çok yüksektir. Bu eğilimin özünde; kullanım sıklığına bağlı olarak doğal değişimler vardır. Zaman içinde ortaya çıkan bu değişimler, ses düşmelerini beraberinde getirmektedir. Söz konusu eğilimin bir başka sebebi, doğal dilbilgisel süreçler yanında en az çaba yasası ve kolay söyleyiş arayışıdır. Bizce, diğer önemli bir sebep ise, ***estetik duygusu***dur. Türkçe Sözlük'te (2011: 821) estetik; *sanatsal yaratının genel yasalarıyla sanatta ve hayatta güzelliğin kuramsal bilimi, güzel duyu, bedii, bediiyat; güzellik duygusu ile ilgili olan; güzellik duygusuna uygun olan* anlamlarına gelmektedir. Türkler, tarih boyunca estetiğe hep önem vermişlerdir. Bu bağlamda Türkçe de estetik bir dil olarak gelişimini sürdürmüştür. Ses düşmeleri, söz konusu estetik arayışının doğal sonuçlarıdır.

TARANAN ESERLER LİSTESİ ve KISALTMALAR

1. **M**: Miras, Memduh Şevket Esendal, Bilgi Yayınevi, İkinci Basım, Ankara, Temmuz 2003
2. **KGK**: Kendi Gök Kubbemiz, Yahya Kemal Beyatlı, Yapı Kredi Yayınları, Onuncu Baskı, İstanbul, Mart 2006
3. **S**: Safahat, Mehmed Âkif Ersoy, Akçağ Yayım, Beşinci Baskı, Ankara, 2007
4. **YÖ**: Yeditepe Öyküleri, Abidin Dino, Can Yayınları, İkinci Basım, Aralık 2007
5. **İs**: İstanbullular, Buket Uzuner, Everest Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, Şubat 2007
6. **EB**: Efruz Bey, Ömer Seyfettin, Bilgi Yayınevi, On İkinci Basım, Ankara, Mart 2008
7. **YYM**: Yetmiş Yaşım Merhaba, Aziz Nesin, Nesin Yayınevi, Birinci Basım, İstanbul, Temmuz 2008
8. **KK**: Kiralık Konak, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İletişim Yayınları, Kırk Birinci Baskı, İstanbul, 2008
9. **İBY**: İstanbul'un Bir Yüzü, Refik Halid Karay, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009
10. **GZ**: Geniş Zamanlar, Ayşe Kulin, Everest Yayınları, Otuz Yedinci Basım, İstanbul, Mart 2010
11. **K**: Kapı, Mustafa Necati Sepetçioğlu, İrfan Yayımcılık, Yirmi Dokuzuncu Baskı, İstanbul 2010
12. **AER**: Abdullah Efendi'nin Rüyaları, Ahmet Hamdi Tanpınar, Dergâh Yayınları, Dokuzuncu Baskı, İstanbul, Ekim 2011

13. **KA**: Küçük Ağa, Tarık Buğra, İletişim Yayınları, Yirmi Birinci Baskı, İstanbul, 2012
14. **Sem**: Semaver, Sait Faik Abasıyanık, Yapı Kredi Yayınları, Otuz İkinci Baskı, İstanbul, Mart 2011
15. **BDD**: Başıma Dağlar Düştü, Osman Çeviksoy, Akçağ Yayım, Üçüncü Baskı, Ankara, 2011
16. **Ş**: Şıpsevdi, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Everest Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul, Mart 2011
17. **Üİ**: Üç İstanbul, Mithat Cemal Kuntay, Oğlak Yayıncılık, On İkinci Baskı, İstanbul, 2011
18. **GH**: Gönül Hanım, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Elips Kitap, Yedinci Baskı, Ankara, Ocak 2011
19. **İ**: İskender, Elif Şafak, Doğan Kitap, Yüz Yirmi Beşinci Baskı, İstanbul, Eylül 2011
20. **AH**: A'mâk-ı Hayâl, Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Efendi, Şûle Yayınları, İstanbul, Nisan 2011
21. **DG:** Dalkavuklar Gecesi- Z Vitamini, Hüseyin Nihal Atsız, Ötüken Neşriyat, Beşinci Basım, İstanbul, Nisan 2011
22. **O**: Osmancık, Tarık Buğra, Ötüken Neşriyat, Kırk Yedinci Basım, İstanbul, Ekim 2012
23. **MSE**: Mor Salkımlı Ev, Halide Edip Adıvar, Can Yayınları, Onuncu Basım, İstanbul, Eylül 2012
24. **ŞS**: Şah ve Sultan, İskender Pala, Kapı Yayınları, Altıncı Basım, İstanbul, Temmuz 2012
25. **MB**: Mahur Beste, Ahmet Hamdi Tanpınar, Dergâh Yayınları, Onuncu Baskı, İstanbul, Mart 2012
26. **L**: Lâ, Nazan Bekiroğlu, Timaş Yayınları, Yirminci Baskı, İstanbul, Kasım 2012
27. **SK**: Sırça Köşk, Sabahattin Ali, Yapı Kredi Yayınları, On Beşinci Baskı, İstanbul, Kasım 2012
28. **Y**: Yalnızız, Peyami Safa, Ötüken Neşriyat, İstanbul
29. **YD**: Yaprak Dökümü, Reşat Nuri Güntekin, İnkılâp Kitabevi, İstanbul

KAYNAKÇA

Boz, Erdoğan, "Ünsüz Düşme ve Kaybolmalarında Terim ve Tasnif Sorunu", Türk Dili, S. 600, s. 856- 864, Ankara, 2001.

Coşkun, M. Volkan, Türkçenin Ses Bilgisi, 2. Baskı, IQ Kültür Sanat, İstanbul, 2010.

İlhan, Nadir, "Türk Dilinde Ünsüz Düşmesi, Nedenleri ve Türleri", Journal of World of Turks. Volume 1/2, s. 43- 55, 2009.

Türkçe Sözlük, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

KIRGIZ TÜRKÇESİ AĞIZLARINI TASNİF ÇALIŞMALARI

Yrd. Doç. Dr. Cüneyt AKIN
Afyon Kocatepe Üniversitesi, cuneyt.akin@hotmail.com

ÖZET

Kırgız Türkçesi özelinde çalışmalar, V. V. Radloff'un yaptığı birkaç çalışma ve Çokan Velihanov'un Kırgız Türkçesinin Uygur Türkçesine yakın olduğunu belirten ifadesi dışında, Sovyet döneminde başlamıştır. 1923-1924 yıllarında başlayan çalışmalarda, Kırgız ağızlarının Talas, Prijevalks, Narın, Çüy vb. Tündük (Kuzey) ağızları ele alınmıştır. Günümüz Kırgız Türkçesi ağızlarının Tündük (Kuzey) ve Tüştük (Güney) olmak üzere ikiye ayırması ve bu iki ağız bölgesinin farklarını ortaya koyma girişimleri ise, ünlü Kırgız dilcisi İ. A. Batmanov tarafından başlatılmıştır. Tündük (Kuzey) ağızlarına nazaran, Tüştük (Güney) ağzının incelenmesi çalışmaları daha geç bir tarihe dayanmaktadır. Kırgız Türkçesinin ağızları, Kırgız ağız araştırmacıları tarafından çeşitli tasnifler altında değerlendirilmiştir. Tündük (Kuzey) ve Tüştük (Güney) olarak iki ana bölgeye ayıran Batmanov, Tündük (Kuzey) ağzını da altı fonetik ve bir morfolojik olmak üzere yedi özellikte toplamıştır. Yunusaliyev ise Kırgız ağızlarını, Tündük (kuzey), Tüştük-Çıgış (güney-doğu) ve Tüştük-Batış (güney-batı) olarak üç gruba ayırmıştır. Mukambayev Kırgız ağızlarını Tışkılık (harici-dış) ve İçkilik (dâhili-iç) ifadelerini kullanarak iki grupta değerlendirmiştir. Bu çalışmada ise, bu ve benzeri tasnif çalışmaları ele alınacak ve bu tasniflere dair tespitlerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, ağız, tasnif

ABSTRACT

Studies on Kyrgyz Turkish, if we live aside some comments of V. V. Radloff and Çokan Velihanov's, mostly started at Soviet era. First studies which dated back to the years of 1923-24, Talas, Prijevalks, Narın, Çüy, Tündük (North) dialects were studied. Contemporary Kyrgyz Turkish dialects were bisected by İ. A. Batmanov as Tündük (North) and Tüştük (Sought). For the contomparary Kyrgyz Turkish dialects there is various classifications made by various researchers. After Batmanov devided into two, the Kyrgyz dialects, examined by Yunusaliyev in three groups such as Tündük (North), Tüştük-Çıgış (Sought-East) and Tüştük-Batış (South-West) and an other linguist Mukambayev, the dialects devided in two groups, Tışkılık (outer) and İçkilik (inner).

Key Words: Kyrgyz Turkish, Dialect, classification

GİRİŞ

Kırgız Türkçesi, Türk lehçelerinin tasnifinde değişik Gruplarda yer almıştır. R. R. Arat, Kırgızcaya Türk Şîve Grupları maddesinde **tav** Grupubunda yer vermiştir. Benzing ile Menges, Kırgızcayı Aral – Hazar Grupubunda Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçeleriyle birlikte almıştır. T. Tekin tarafından yapılan son tasnifte Kırgız yazı dili **tawlı** (Kıpçak) Grupubundan ayrı olarak tōlū Grupubunda değerlendirilmiştir.[1] Ayrıca, Radloff'a göre Kırgızca, Türk dili ailesinin Batı Türk lehçeleri grubuna dâhildir. Baskakov'un, Samayloviç'in ve Resid Rahmeti Arat'ın Çağdas Türk lehçeleri tasnifinde Kırgız Türkçesi Altay Türkçesiyle birlikte **Kırgız-Kıpçak** veya **Tav** (Kıpçak, Tündük (Kuzey), Tündük (Kuzey) batı) grubunda değerlendirilmektedir.[2]

Kırgız Türkçesinin gelişim evrelerini özetleyen B. M. Yunusaliyev, Kırgız Türkçesini üç devirde ele almıştır:[3]

1. Eski Kırgız Türkçesi devri IX. ve X. Yüzyıllara kadarki dönem.

---

1 Kasapoğlu-Çengel, H, Kırgız Türkçesi Grameri, Akçağ Yay., Ankara, 2005. s.34
2 Eren, Hasan, Türklük Bilimi Sözlüğü, Ankara, 1998, s. 7-21.
3 Yunusaliyev, B. M., Tandalgan Emgekter (Seçme Eserler), İlim Yay., 1985. s.65

2. Orta Kırgız Türkçesi devri, XV. ve XVI. Yüzyıllara kadarki dönem
3. Yeni Kırgız Türkçesi devri, XVI. Yüzyıldan günümüze kadarki dönem[4]

Kırgız Türkçesinin yazılı kaynakları, Eski Türk Yazısı ile yaşıttır. Kırgızca yazılan anıtların en eskisi, Orhon – Yenisey ve Talas yazıtlarına kadar gitmektedir. Bu anıtların 6. yüzyıl ile 9. yüzyıllar arasında meydana geldiği, bilim adamları tarafından tespit edilmiştir. Kırgız söz sanatı tarihinde edebî, başka bir ifadeyle gerçek anlamda yazılı kültürün örnekleri olarak değerlendirilen eserlerin ortaya konulma tecrübesi, 20. yüzyılın 20'li yıllarından itibaren başlatılmaktadır.

Kırgız Türkçesi özelinde çalışmalar ise, V. V. Radloff'un yaptığı birkaç çalışma[5] ve Çokan Velihanov'un Kırgız Türkçesinin Uygur Türkçesine yakın olduğunu belirten ifadesi[6] dışında, Sovyet döneminde başlamıştır. 1923-1924 yıllarında başlayan çalışmalarda, Kırgız ağızlarının Talas, Prijevalks, Narın, Çüy vb. Tündük (Kuzey) ağızları ele alınmış, günümüz Kırgız Türkçesi ağızlarının Tündük (Kuzey) ve Tüştük (Güney) olmak üzere ikiye ayırması ve bu iki ağzın farklarını ortaya koyma girişimlerinin temelini ise, ünlü Kırgız dilcisi İ. A. Batmanov atmıştır.[7] Tündük (Kuzey) ağzına nazaran, Tüştük (Güney) ağzının incelenmesi çalışmaları daha geç bir tarihe dayanmaktadır.[8]Bunlar dışındaki çalışmalar şöyledir: K.K. Yudahin 'Rusça-Kırgızca Sözlük (1940)', 'Leylek Ağzından (1940)', K. Bakayev 'Kırgız Dilinin Oş Oblastı Nookat Ağzı (1952)', M.Turyadjanova 'Kırgız Dilinin Tuleyken Ağzı (1954)', C. Mukambayev 'Kırgız Dilinin Cerge Tal Ağzı (1955)', G. Bakinova 'Kırgız Dilinin Oktyabr İlçesi Ağzından Örnekler (1955)', B. M. Yunusaliyev 'Kırgız Diyalektolojisi ile İlgili ProGrupam (1955)', G. Bakinova 'Kırgız Dilinin Oş Ağzı (1956)', A. Abduldayev 'Kırgız Dilinin Çatkal Ağzı (1956)', G. Bakinova, S. Sıdıkov, S. Konduçalova 'Kırgız Dilinin Calal-Abad Bölgesi Ağzıları (1958)', T. Akmatov 'Kırgız Dilinin Talas Ağzı (1959), G. Bakinova 'Kırgız Dilinin Çüy ağızları (1959), B. M. Yunusaliyev 'Kırgız Diyalektolojisi (1971)', C. Cumaliyev 'Fergana Kırgız Ağzı Söz Dizimi (1991) vb.[9]

Kırgız Türkçesinin ağızları, Kırgız diyalektologları tarafından çeşitli tasnifler altında değerlendirilmiştir. Tündük (Kuzey) ve Tüştük (Güney) olarak iki ana bölgeye ayıran Batmanov, Tündük (Kuzey) ağzını da altı fonetik ve bir morfolojik olmak üzere yedi özellikte toplamıştır.[10] Yunusaliyev ise Kırgız ağızlarını, Tündük (Kuzey), Tüştük-Çıgış (Güney-Doğu) ve Tüştük-Batış (Güney-Batı) olarak üç Gruba ayırmıştır.[11] Mukambayev Kırgız Ağızlarını 'Tışkılık (harici-dış)' ve 'İçkilik (dâhili-iç) ifadelerini kullanarak iki gruba ayırarak şu özellikleri sıralamıştır:[12]

---

4 Calilov, A.; Azırkı Kırgız Tili (Çağdaş Kırgız Türkçesi), Kırgızistan Yay., Bişkek, 1996. s.57.

5 "Kuzey Türk Boylarına Ait Hâlk Edebîyatı Örnekleri" adlı Kırgız ağızları için temel nitelikte olan eserdeki "Dağlı Kırgızların Diyalektleri-1885" adlı beşinci bölümü, Tekes'teki Bugu Boyundan-1862, Isık Göl'ün Batısındaki Sarbagış Boyundan ve Tokmok'un Kuzey-Doğusundaki Solto Boyundan-1869, adlı eserler. Fakat bu eserlere baktığımızda, Radloff'un Talas ve Tyan-Şan bölgelerindeki Kırgızlardan haberdar olmadığı ve Kırgız Türkçesinin Kuzey (Tündük) ve Güney (Tüştük) ağız bölgelerinin de, yeterli düzeyde ayırdına varamadığını görmekteyiz. (Ayrıntılı bilgi için bk. E. Abduldayev, "Kırgız Govorloru" Kırgız Ağızları, İlim Yay., Frunze (Bişkek), 1966.)

6 Yunusaliyev, B. M., Kırgız Diyalektologyası (Kırgız Diyalektolojisi), Mektep Yay., Frunze (Bişkek), 1971. s.64.

7 Batmanov, İ,A.; Severnıye Dialektı Kırgızkovo Yazıka (Kırgız Türkçesinin Tündük (Kuzey) Diyalekti), Frunze (Bişkek), 1938.

8 Şükürov, C., Materiyalı po Alaykomu Govoru (Alay Ağzından Örnek Materyaller), 1946.

9 Ormonbekova, A.; Kırgız Tilinin Toguz-Toro Govoru (Kırgız Türkçesinin Toguz-Toro Ağzı), Tehnologiya Yay., Bişkek, 2001. s.4-5.

10 Yunusaliyev, B. M., Kırgız Diyalektologyası (Kırgız Diyalektolojisi), Mektep Yay., Frunze (Bişkek), 1971. s.74.

11 Abduldayev, E., Kırgız Govorloru (Kırgız Türkçesinin Ağızları), İlim Yay., Frunze (Bişkek), 1966. s.10.

12 Abduldayev, E.,age., 1966. s.12-13.

Tışkılıklarda:

- *too* (Dudak diftongları yerine uzun ünlülerin kullanıldığı görülmektedir).[13]
- *atında*(İsimlerdeki teklik III. kişi ekinin çekimi, edebi dilde olduğu gibidir).
- *'ış'* (*barışat* 'varırlar', *kelişet* 'gelirler', buradaki kullanım edebi dille aynıdır).
- *'ele'* (*bargan elem* 'varmış idim'*, aldı ele* 'aldıydı' örneklerinde görüldüğü gibi '*ele*' eki edebi dilde olduğu gibidir).

İçkiliklerde:

- *'ə'* sesi dokuzuncu ünlü olarak kullanılmaktadır. Edebi dilde sekiz ünlü bulunmaktadır.
- *toŶ* (Dudak diftongları kullanılmaktadır. Edebi dildeki şekil *'too'*).
- *atıda* (III. kişi teklik ekinin çekimi, edebi dilden farklıdır. Edebi dilde *'atında'*).
- *-lar* (III. kişi çokluk eki, edebi dilden farklıdır. Edebi dilde *'ş'*).
- *ede*(*bargan elem* 'varmış idim'*, aldı ele* 'aldıydı' örneklerinde görüldüğü gibi edebi dildeki '*ele*' şeklinden farklılaşır.

Mukambayev'in tasnifinde İçkilik Ağzının dışında kalan Tüştük (Güney) ağızlarının diğer kısmı ve Tündük (Kuzey) ağızlarının tamamı Tışkılık olarak değerlendirilmektedir. Oysa İçkilik dışında kalan Tüştük (Güney)ve Tündük (Kuzey) ağızlarında da, İçkilik Ağızlarındaki özellikleri görmek mümkündür. Örn: 'ə'sesinin bazı 'Tışkılık' ağızlarında görülmesi vb.

İ.A. Batmanov'un tasnifi şöyledir:[14]

Kırgız Türkçesinin ağızlarını Tündük (Kuzey) ve Tüştük (Güney) olarak iki ana bölgeye ayıran Batmanov, Tündük (Kuzey) ağızlarını da altı fonetik ve bir morfolojik olmak üzere yedi özellikte toplamıştır:

- Ünlülerin kullanımı açısından Tündük (Kuzey) ağzı ikiye ayrılmaktadır: Uzun ünlü kullananlar ve uzun ünlü yerine diftong kullananlar. Örn. 'oo (ō)' uzun ünlüsü ya da 'oŶ' diftong şekli. Diftong kullananlar ise, Talas ve Çatkal bölgeleridir.
- Kelime başında 'n' sesinin korunması ya da düşmesi.
- Kelime başında tonsuz 'p' ya da tonlu şekli olan 'b' sesinin kullanımı (Günümüzde bu ses olayı keskin çizgilerle ayrılmış değildir).
- İç seste 'b' ünsüzünün sızıcılaşarak 'v' ünsüzüne dönüşmesi örn. *barabız>baravız* 'gideriz'. (Ağızları ayırıcı bir şekil olmadığı belirtilmiştir.)
- Tonsuz 's' sesi ile s'nin tonlusu olan 'z' sesinin kullanımı bakımından Tündük (Kuzey) ağzı üçe ayrılmaktadır.
- –luu ve –lık yapım eklerinin başındaki 'l' sesinin 'p' ile biten kelimelerde 'l' ya da 'd' olarak söylenmesi (Bu ses olayı, ağızları belirleyici nitelik taşımamaktadır).
- Morfolojik ayrım noktasında ise, şimdiki zaman ekinin –bara catat / -baratat / -bara catır şekillerinde kullanımı (-bara catat ve baratat şekilleri bütün ağızlarda kullanıldığından, sınıflandırmada sadece –bara catır şekli ayrılmaktadır.)

Yukarıdaki tasnifi yaparken de bazı kelime ve ekleri esas alarak, Tündük (Kuzey) ağızlarının bu yedi bölgesindeki farklı şekilleri dikkatlere sunmaktadır:

---

[13] Fakat bu durum, 'Tışkılık' olarak belirtilen grubun tamamında görülmemektedir. Mukambayev'in 'Tışkılık' içinde gösterdiği Tündük Ağzı ağzı olan 'Talas' ve Tüştük Ağzı içinde gösterilen Çatkal bölgesi ve Ala-Buka, Canı-Col ilçelerinde dudak diftonglarına rastlanmaktadır.

[14] Yunusaliyev, B. M., age., 1971. s.74.

1. Talas – Çatkal: '*toŶ, naysa, buydu, baravıs, kısıl, türlü, bara catır*' kelime ve eklerini esas alarak karşılaştırma yapan Batmanov ayrıca, Şeker köyü bölgesinde yaşayan Kırgızların, bazı durumlarda 'y' sesi ile 'ts' seslerinin birbirinin yerine kullanımlarını da dikkatlere sunar (Örn. çay/ tsay) ki bu özellik, Batmanov'dan sonraki araştırmacıların belirtmedikleri bir ses olayıdır.

2. Tömönkü Çüy: 'too, naysa, bayda/payda, barabız, kısıl, türdüü/türlüü, bara catır'.

3. Küngöy-Ala-Too: Bu ağız bölgesine, Isık Köl'ün Tüp'e kadarki kısmı dâhil olmaktadır. *'too, nayza, bayda, barabız, kızıl/zay, türdüü/türlüü, bara catır'*. **4. Isık-Köl Vadisi:**Isık Köl'ün Tüştük (Güney) ve doğu tarafı dâhil olmaktadır: *'too, nayza, bayda, barabız, kızıl, türdüü, baratat/bara catat/bara yatat'*. **5. Narın:***'too, ayza, bayda, baravız, kızıl, türlüü, bara catat, baratat'*. **6. At-Başı:***'too, naysa, bayda, baravıs, kısıl, türdüü, barayatat/baratat/baraytat'*. **7. Koçkor-Cumgal:** *'too, naysa, bayda, baravıs, kısıl, türdüü, barayatat/baratat'*.

Batmanov'a kadar (1938) özellikleri tespit edilmeyen Tüştük (Güney) ağzı için Batmanov, şu özellikleri sıralamıştır:[15]

- Uzun ünlüler yerine diftongların kullanılışı (Ancak bu ses olayı Tüştük (Güney) ağızlarının bir kısmına özgüdür.)
- Kısa ünlülerin sayısının dokuz değil, beş olduğu anlaşılmıştır.
- Palatal 'ə' sesi, Tüştük (Güney) ağzında bir fonemdir.
- 'p' sesinin kelime başında sıkça kullanıldığı görülmektedir.
- 'c' sesiyle birlikte 'y' sesinin de kelime başında paralel kullanımını görmekteyiz.
- ¤ sesi bir parça erken kullanılmaktadır.
- Bazı ağızlada 'h' sesi fonem olarak kullanılmaktadır.
- Kelimelerin kök ve gövdelerindeki, ünlülerin birbirini takip etmesi kuralı bozulmuştur.
- Özbek Türkçesine özgü kelimeler yer almaktadır.
- 'ki' bağlacına rastlanmaktadır.

Batmanov'dan (1938) sonra, 1940 yılında yayımlanan Kırgızca-Rusça Sözlük'ün 4-6. sayfalarında da Yudahin, Tündük (Kuzey) ağzı için sekiz ünlü olduğunu, 's' ve 'z' ünsüzlerinin kullanılışına göre kendi içinde iki kısma ayrıldığını ve kelime başında 'n' ünsüzünün sürekli kullanılmayışını, Tüştük (Güney) ağzı için ise, sekiz ünlü sese ek olarak açık e (Æ) sesinin kullanıldığını ve ünsüzlere ek olarak da, çift dudak v (Ŷ)'sinin yer aldığını, hatta bu sesin Talas ağzında da bulunduğunu belirtmiştir.[16]

Yudahin,[17] bölgesel bir sınıflama temeline dayanmadan, Kırgız boy (uruu) birliklerini dikkate alarak ağız grupları oluşturmuştur. Tüştük (Güney) ağızlarının henüz incelenmediği bir dönemde (1948), 'Leylek Ağzı Materyalleri' adlı makalesiyle Kırgızağızlarını Tündük (Kuzey) ve (Tüştük (Güney) olarak iki gruba ayıran Yudahin, çift dudak 'v'sinin bulunması dolayısıyla Talas ağzını da Tüştük (Güney)ağzı içinde değerlendirmiştir. Tüştük (Güney)ağzını da kendi içinde üç ayrı gurupta toplamıştır: 1. '–ba' olumsuzluk ekinden önce gelen 'l' sesinin korunması ya da düşmesi 2. Diğer ağızlardaki 'ele (idi)' yardımcı fiilinin yerine 'ede' şeklinin kullanılması 3. Diğer ağızlarda 'ciber' şekliyle rastladığımız yardımcı fiilin 'cügör' şekline de rastlanması. Bu sıralanan özellikler, Tüştük (Güney)ağızlarının içinden 'İçkilik Ağzı'nı doğurmuştur. Tündük (Kuzey) ve Tüştük (Güney)ağızları için ikinci derecede kabul edilen bir ayrım da, 's-z' seslerinin kullanımı ile ilgili olmuştur. Tüştük (Güney) ağzını 'z', Tündük (Kuzey) ağzını 's' Grupubu içinde değerlendiren Yudahin, Tündük (Kuzey) ağzını da 's' (Solto, Sarbagış ve Sayak) ve 'z' (Diğerleri) olmak üzere, iki grupta değerlendirmiştir.

[15] Yunusaliyev, B. M.,age., 1971. s.76.
[16] Yunusaliyev, B. M.,age., 1971. s.69.
[17] Yunusaliyev, B. M.,age., 1971. s.76-77.

Yudahin, yukarıdaki sınıflandırmayı şöyle tablolaştırmıştır:

Tündük (Kuzey) Kırgızistan (Talas hariç)	Tüştük (Güney) Kırgızistan ve Talas
too	toŶ
Solto, Sarbagış ve Sayak	Diğer boylar
kısıl	kızıl
Tündük (Kuzey) Kırgızistan ve Talas	Tüştük (Güney) Kırgızistan (Talas hariç)
bolboyt	boŶoyt
İçkilikler dışındaki boylar	İçkilik boyları
ele	Ede
ciber	cügör

B.M. Yunusaliyev ise Kırgız ağızlarını, Tündük (Kuzey), Tüştük-Çıgış (Tüştük (Güney-Doğu) ve Tüştük-Batış (Güney)-Batı) olarak üç gruba ayırmıştır.[18]

1950 yılında, 'Pravda (Gerçek) Gazetesi'nde başlayan dil bilimi tartışmasından sonra, sadece Kırgızistan'da değil, Kırgızistan dışı coğrafyalarda yaşayan Kırgızların da ağızları incelenmeye başlanmış ve derleme çalışmaları hız kazanmıştır. Yapılan çalışmalar sonunda ise; Kırgız ağızlarınınbirbirine yakınlığı, ölçünlü dille olan söz dağarcığı ve Gramatik ortaklıkların ileri düzeyde olduğu görülmüştür.

Yunusaliyev, Tündük (Kuzey) Ağız bölgesine; Isık-Köl, Tyan-Şan, Çüy, Talas, Celal-Abad'ın Toktogul bölgesi ile Sincan bölgesinin Tüştük (Güney-Doğu) tarafındaki Kırgızların ağızlarını dâhil etmiş ve bu ağız bölgeleri için şu özellikleri sıralamıştır:[19]

- Sekiz ünlü vardır (Tüştük 'Güney' ağzında görülen 'ə' ünlüsü yoktur).
- Diftong bulunmamaktadır (Bu özellik için, Talas dikkate alınmamıştır).
- Kırgız edebî dilinin de bir özelliği olan, fiil kökündeki kelime sonu 'l' sesinden sonra ek gelse de 'l' sesinin düşmeyişi (Örn. bolgon, bolboyt).

Tüştük-Çıgış (Güney-Doğu) ağzına, Tüştük güneydeki İçkilik Kırgızlarının bulunmadığı noktaları da yani, Leylek, Batken, Frunze, Nookat ve hatta Kadamcay'dan başka bütün Tüştük (Güney) merkezlerini dâhil etmiş ve bu ağızların temel özelliklerini şöyle belirtmiştir.[20]

- Dokuz ünlü vardır ('ə' ünlüsü, Örn. kəttə 'çoŋ-büyük', əsəl 'bal-bal' vb.
- Diftong ünlü bulunmaz (Çatkal, Ala-Buka, Karavan bölgelerindeki Kırgızlarda vardır).
- Fiillerde 'l' sesi korunmuştur (Örn. bolgon, bolboyt).

Tüştük-Çıgış (Güney-Doğu) ağızlarına özgü olarak yapılan bu tasnifte, esasında Tündük (Kuzey) ağzıyla çok yakın olan bu ağzın, sadece ə'nin kullanımında ayrı düştüğünü, bu kullanımın da, tam anlamıyla gerçekleşmeyip, çoŋ / kəttə (büyük), pal/əsəl (bal) vb. gibi paralel kullanımlar içerdiği, dolayısıyla bu ağzın tam anlamıyla kendine özgü bir grup teşkil etmeyeceği anlaşılmaktadır.

Yunusaliyev, Tüştük-Batış Tüştük (Güney-Batı) ağzını, tamamen İçkilik grubunda değerlendirmiş, Leylek, Batken, Frunze bölgelerinin ve Nookat bölgesinin batı kısmı, Özbekistan ile Tacikistan ve

[18] Abduldayev, E., age., 1966. s.12-13.Kitapta yanlışlıkla "Tündük-Batış (Kuzey-Batı)" olarak geçen ifade, "Tüştük-Batış (Güney-Batı)" şeklinde düzeltilmiştir.
[19] Abduldayev, E., age., 1966. s.10.
[20] Abduldayev, E., age., 1966. s.11.

Batı Sincan'daki İçkilikleri bu gruba dâhil etmiştir. Bu ağız bölgelerinin özelliklerini ise şöyle sıralamıştır:[21]

- Dokuz ünlü vardır ('ə' ünlüsü, Örn. *kəttə* (çoŋ-büyük), *əsəl* (bal-bal) vb.
- Diftonglar vardır.
- Fiillerde 'l' sesi bazen düşürülmüştür. Örn. *bovoyt, keveyt, bogon, kegen* vb.
- Kırgız Türkçesinin ölçünlü dilinde fiillere eklenen çokluk eki 'ş' yerine '-LAr' şeklinin kullanımını görmekteyiz. Örn. *keldiler, keletter, kelseler, kegen edeler vb.)*
- İsim çekim eklerinin, ölçünlü dildeki şekillerden farklı kullanımları görülmektedir. Örn. *atasıga (*Edebi dilde: *atasına), atasını (*Edebi dilde: *atasın), atasıdan (*Edebi dilde: *atasından).*
- Yardımcı fiil 'ele' yerine 'ede' şeklinin kullanılışı, Örn. *bargan edem, bar ede.*
- Söz varlığı bağlamında, bazı paralel kullanımlar görmekteyiz. Örn. *çoŋ / kəttə* (büyük), *pal/əsəl* (bal)

Tüştük (Güney)ağzının İçkilik bölgeleriyle diğer bölgeleri arasında olan umumilikleri, B.M. Yunusaliyev'in yaptığı tasniflerden anlayabilmekteyiz.

Tüştük (Güney)Ağızları için ise Yunusaliyev şu özellikleri sıralar:[22]

- 'ə' sesi kullanılmaktadır (Yani dokuz ünlü vardır).
- Dudak diftongları kullanılır (Örn. 'tow').
- atıda (3. kişi teklik şahıs ekinde 'n'nin düşürüldüğü görülmektedir).
- Fiillere getirilen çokluk eki '-ış' yerine '-lar' olarak kullanılmaktadır: Örn. *keldiler, keletter…)*
- 'ele' yardımcı fiili yerine 'ede' yardımcı fiilinin kullanılması: Örn. *bargan edem, aldı ede…*

Yukarıda verilen tasniflerden anlaşılmaktadır ki, bu tasniflerde bazı temel özellikler etkili olmuştur. Bunların başında coğrafi sebepler gelmiş:Tündük (Kuzey), Tüştük (Güney), Tüştük-Batış (Güney-Batı), Tüştük-Çıgış (Güney-Doğu) vb., ikinci temel ayrım sebebi olarak da, uruu (boy) farklılıkları dikkate alınmıştır. Bütün bunlar ise, bazı ses ve şekil bilgisel ve söz varlığı ayrımlarının oluşturduğu farklılaşmalara sebep olmuştur.

Sovyet döneminde yapılan yukarıdaki tasnifleri yeniden gözden geçirerek, Kırgız ağızları için daha anlaşılır bir gruplama yapmak amacıyla, temelde Tündük ve Tüştük ağız bölgeleri ve alt gruplarını esas alarak, aşağıdaki tasnifi hazırladık:

1. 'ə' ağızları

Tündük'te 8 (sekiz) normal süreli ünlünün bulunmasına karşılık, Tüştük'te bu 8 (sekiz) normal ünlü yanında, dokuzuncu bir ünlü '**ə**' ve bu ünlünün uzun süreli şekli de '**əə**' kullanılmaktadır: kəttə 'büyük', əsəl 'bal', zəril 'zorunlu', məyde 'parça', şəər 'şehir', bəəri 'tamamı' vb. 'ə' sesi Kırgız Türkçesinin bütün kelime kök ve gövdelerinde, hatta alıntı kelimelerde de görülebilmektedir: Örn: pəs, gəp, cəş, çəy, kəlin, şəkər, əbdən, məydə, kəmpir, əcəl, məydələgən, məktəptə, kərtişke, kəntur vb. Kazak,

[21] Abduldayev, E., age., 1966. s.11.
[22] Abduldayev, E., age., 1966. s.13.

Türkmen, Uygur, Özbek Türkçelerinde de kullanılan bu sese, Tatar ve Başkurt lehçelerinde seyrek rastlanır.[23]

Mukambayev'in, tasnifinde İçkilikler (Tüştük) içinde gösterdiği bu ses, Kırgız Türkçesi ağızlarını tasnif eden bütün dilciler tarafından, Tüştük ağızlarını Tündükten ayıran en önemli ses olarak gösterilmiştir. Tüştük ağız bölgesinin Tündük'e en yakın grubu olan Ketmen-Töbö ağzında (I. grup) bu ses sadece birkaç kelimede görülmektedir. Ancak, II. ve III. gruplarında, yani bölgenin güney-batısı ve doğusunda bulunan Çatkal, Ala-Buka, Karavan ve Caŋı-Col ilçeleri ağzı (batı bölgeler) ve güneyindeki Lenin, Bazar-Korgon, Suzak ve doğusundaki Oktyabr ilçeleri ağzı (bölgenin güney-doğusu) daha sık kullanılmaktadır.

Yudahin, Leylek (Tüştük) ağzında '**ə'** (Ŷ, h, x) seslerinin karakteristik bir yapıda yer aldığını belirtmektedir. Kırgız Türkçesinin Tündük ve Tüştük ağızlarını birbirinden ayıran en karakteristik ünlüler olan "ə, əə" sesleri, Oş bölgesinin "too" tarafında, Özbeklerden uzakta bulunan, Sovet, Mırza-Ake, Kurşab ve Özgön, Kara-Suu gibi doğu bölgesi ilçeleri ağızlarda ve batı tarafta, Özbeklere yakın bölgelerde yaşayan Kırgızların ağzında, yani İçkliklerde (Tüştük), görülmektedir. "ə" ünlüsünün sık görüldüğü Batı-Oş (Tüştük) bölgesi dışında, Doğu-Oş (Tüştük) bölgesinde ve İçkilik olmayanlarda da rastlanan bir ünlü olduğunu söyleyebiliriz: təŋ (şaşırmak), pəs (aşağı), pərk/bərk (yaprak) vb. "ə" ünlüsünün uzun şekline (əə), Oş ağızlarının hem doğusunda hem de batısında rastlanmaktadır. Ayrıca, Tüştük ağız bölgelerine komşu olan Toguz-Toro ve Ak-Talaa ağızlarında (I. grup) da seyrek olarak kullanılmaktadır.

2. 'kızıl' ağızları

Başta, içte ve son seste '**s**' ve '**z**' seslerinin kullanımı, Tündük ile Tüştük arasında ve alt gruplarında farklı yaygınlıklar göstermektedir.

Calal-Abad (Tüştük) ağzı alt guruplarında: I. grubu Ketmen-Töbö'de '**z**' (zım 'tel'), II. grubunda **s/z** (kızır / sös 'hızır / söz'), III. grupta da '**z**' olarak (kışın-cazın 'kışın-yazın') karşımıza çıkmaktadır. İçkilik (Tüştük) Kırgızları da Calal-Abad ağızlarında olduğu gibi 'z' temayülündedir. Oş (Tüştük) ağızlarında ise '**s**' temayülü (cürövüs / tögövüs) söz konusudur.

Isık-Köl (Tündük) ağızlarında **z**'li kullanımlar dikkati çekmektedir: maazı, zay, zarı vb. Çüy ağız bölgesi (Tündük) **s**'li örneklerin en sık görüldüğü bölgedir diyebiliriz: soot (zavod 'fabrika'), zıyan (ziyan), zamat (samat 'zaman') vb. B.M. Yunusaliyev ise, z/s meselesinin Çüy ağızları bağlamında ikincil bir özellik olarak alınması gerektiğini belirtmiş[24], Isık-Köl ağızları dışındaki Tündük ağızlarında "s" temayülünün olduğunu ifade etmiştir. Tündük'te 'z' ağzı diyebileceğimiz bölge, şüphesiz Isık-Köl'dür: maazı (ÖK[25] . maası), zıya (ÖK. sıya), zay (ÖK. say), zarı (ÖK. sarı), zil (ÖK. sil) vb.

3. 'kısıl' ağızları

Tündük ağzı içinde yer alan ve bu ağız içindeki Tyan-Şan ağızlarına yakınlığı ile dikkati çeken Çüy ağız bölgesi, ÖK.in esas alındığı ağız bölgesidir. Bölgede, Sarıbagış ve Solto olmak üzere, iki büyük uruu bulunmaktadır. Sarıbagış uruusu, Çüy bölgesinin doğu tarafında, Solto ise batı tarafta yerleşmiş durumdadır. Sarıbagış uruusu mensuplarının ağız özelliklerine bakıldığında, "s" sesi daha yaygın (kısıl vb.), "z" sesi ise seyrek kullanılmaktadır. Solto uruusunun bulunduğu batı bölgesinde ise; "s" sesinin kullanımı yaygındır: kısıl, naysa vb. Ancak, bu konuyla ilgili, dilciler arasında çeşitli görüşler bulun-

[23] Bakinova, G., Konduçalova, S., Sıdıkov, S., Kırgız Tilinin Calal-Abad Oblastının Govorloru (Kırgızcanın Calal-Abad Bölgesi Ağızları), Kırgız İlimler Akademisi, Dil ve Edebîyat Enstitüsü Yay., Frunze, 1958, s.24.

[24] Yunusaliyev, B.M., K Vaprosu O Formirovanni Obşenarodnogo Yizıka (Ortak Yazı Dilinin Oluşma Meseleleri), Dil ve Edebîyat Enstitüsü Yay., Frunze, 1956, s.41.

[25] Ölçünlü Kırgızca / Standart Kırgızca / Kırgız Türkçesi Yazı Dili anlamlarında bir kısaltma.

maktadır. İ.A. Batmanov, Savremennıy Kirgizkiy Yizık/Çağdaş Kırgız Dili adlı çalışmasında, arkaik dönemde "s" sesinin Solto uruusuna özgü olsa da, şimdi sadece Solto uruusuna değil, Tündükteki Adigineler'e de yayılmış durumda demektedir. B.M. Yunusaliyev ise, z/s meselesinin Çüy ağızları bağlamında ikincil bir özellik olarak alınması gerektiğini belirtmiş,[26] Isık-Köl ağızları dışındaki Tündük ağızlarında "s" temayülünün olduğunu ifade etmiştir. "z" sesinin ise sadece Solto uruusu mensuplarına özgü olmadığını, Tyan-Şan, Ketmen-Töbö Sayakları, Çüy bölgesi ve Tyan-Şan Sarıbagışlarına ve Talastaki Kırgızların tamamında da görüldüğünü vurgulamıştır. Yudahin ise, Batmanov ve Yunusaliyev'in görüşlerini dikkate almakla birlikte, z/s arkaik şekillerinin hangi uruuya özgü olup olmadığının ya da birincil/ikincil olarak kullanılmasının ötesinde, bu seslerin günümüzdeki kullanımına bakılması gerektiğini dikkatlere sunmuştur.[27]

Talas (Tündük) ağız bölgesinde ise, 's' yaygındır: sis (siz), bis (biz), ceste (enişte), kasak (kazak), kıs (kız), kısıl (kızıl) vb. Az sayıda kelimede ise, s'nin z'ye değiştiği görülmektedir: ata+sı > atazı, kıs+ı > kızı vb.[28]

Tüştük ağız bölgesinde karakteristik olmayan 's', sadece Oş (Tüştük) ağızlarında (cürövüs / tögövüs) karşımıza çıkar.

4. 'ele' ağızları:

Tündük ağızlarında (Mukambayev'e göre Tışkılık) yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak, Tündük'ün bazı alt gruplarında (Talas) serpinti halinde '**edim**'**,** '**ediñ**' ve '**edi**'şekillerinin kullanıldığı da görülmektedir.

Tüştük ağızlarında ise, Tündük ağızlarındaki yaygınlıkta görülmeyen 'ele', Calal-Abad ağızlarında (Tüştük) karşımıza çıkar.

5. 'ede' ağızları:

Mukambayev'intasnifinde 'ede'yardımcı fiili, İçkilik (Batı-Oş Ağzı) olarak nitelediği Tüştük ağız bölgesinin özellikleri arasındadır. Ayrıca Tündük'te de (Talas ağızlarında) '**edim**'**,** '**ediñ**' ve '**edi**'şekilleri görülmektedir. Ancak bu özellik, Tüştük bölgesi için Tündükten daha belirgin ve karakteristiktir.

6. 'edi' ağızları:

ÖK'teki "ele" yardımcı fiili, Talas Ağzında 'edi'şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tüştük ağızlarının da genel karakteristiği (özellikle Batı-Oş ağızlarında) olan 'ede' yapısı, Talas ağzı dışındaki Tündük ağızlarında kullanılmamaktadır.

7. 'toŶ' ağzı:

Malov, Kırgız Türkçesine ait en eski yazılı belgeler olarak bilinen Yenisey Yazıtları'nda uzun ünlülerin ve diftongların bulunmadığını belirtmiştir.[29] Oysa Çağdaş Kırgız Türkçesinin ölçünlü dili ÖK'te (uzunluklar) ve ağızlarında (uzunluklar ve diftonglar) ise, bu ses özellikleri görülmektedir. Talas, Cerge-Tal, Nookat, Çoŋ-Alay, Batken ve Çatlkal ağızlarında görülen kapalı diftong örnekleridir. Diğer ağız bölgelerinde ve ÖK'te ise, açık diftong örneklerine rastlamaktayız.

---

[26] Yunusaliyev, B.M., K Vaprosu O Formirovanni Obşenarodnogo Yizıka (Ortak Yazı Dilinin Oluşma Meseleleri), Dil ve Edebîyat Enstitüsü Yay., Frunze, 1956, s.41.

[27] Yudahin, K.K., İtogi i Zadaçi İzuçeniya Kirgizkih Dialektof (Kırgız Ağızlarının Öğreniminde Problemler ve Çözümleri), Dil ve Edebîyat Enstitüsü Yay., Frunze, 1956, s.52.

[28] Batmanov, İ.A., Savremennıy Kirgizkiy Yizık (Çağdaş Kırgız Türkçesi), Frunze, 1953. s.87.

[29] Malov, S. E., Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov (Yenisey Türk Yazıları), Moskova, 1952, s.8.

Mukambayev, Tışkılık (Tündük) gruplamasında '**too**' şeklini karakteristik göstermiş, İçkilik (Tüştük) gruplamasında ise '**toŶ**' şeklini yaygın kullanım olarak belirtmiştir. Yudahin ve Yunusaliyev de, Talas'ı hariç tutarak, Tündük için '**too**', Tüştük için ise '**toŶ**' şekillerini geçerli göstermiştir. Batmanov ise, Tündük bölgesini, diftonglar ve uzun ünlü kullanımı bakımından iki grupta değerlendirmiş, Talas'ı '**toŶ**', diğer Tündük alt gruplarını ise '**too**' başlığında ele almıştır. Batmanov'un belirttiği gibi, Kırgız Türkçesinin Kazak Türkçesine yakınlığıyla bilinen bir Talas ağız bölgesinde, bu etkileşim nedeniyle olsa gerek, kapalı diftonglara yaygın olarak rastlanmaktadır: suŶ (su), oŶkat (yemek), biröŶ (birisi), koŶun (kavun), toŶ (dağ) vb.

Tüştük ağızları içinde ise, Calal-Abad ağız bölgesinin güney-batısı ve doğusunda bulunan Çatkal, Ala-Buka, Karavan ve Canı-Col ilçeleri ağzı (Batı Grubu Ağzı), Calal-Abad ağızlarının ikinci grubunu teşkil eder ve bu ağız özelliği, yani diftongların kullanılışı (toŶ, suŶ vb.) ile de Talas'a yaklaşmaktadır. Ancak, III. gruba dâhil olan Lenin ve Pazar-Korgon ilçelerinin Özbek nüfusunun yoğun olduğu bölgelerinde ve Suzak ilçesinin içkilik Kırgızlarına dâhil olan kesimlerinde de diftonglu kullanımlara rastlanmaktadır: oŶkat (yemek), soŶdager (tüccar), büröŶ (birisi) vb. Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılan Oş (Tüştük) ağızlarının Batı-Oş gurubunda görülen diftonglara karşın, İçkilik (Batı-Oş) uruuları arasında olmayan Börü, Adigine Bargı, Teŋizbay, Kara Bagış, Moŋol, Tasma Coru, Kodogoçun, Munguş boylarının (uruu) bulunduğu Doğu-Oş bölgelerinde, genel olarak diftonglara rastlanmamaktadır. Bunun yerine uzun ünlüler görülmektedir.

Yukarıdaki tespitler ışığında baktığımızda, Tündük bölgesinde yer alan Talas dışında, diğer Tündük ve Tüştük bölgelerinin alt guruplarında, bu özelliğin seyrek olarak kullanıldığı görülmektedir.

8. 'too' ağızları:

Kırgız ağızları için bugüne kadar yapılan tasniflerde, Tüştük ve Tündük ağızlarının alt grupları farklı şekillerde ele alınmıştır. Mukambayev, Tışkılık (bir anlamda Tündük) adıyla yaptığı gruplamada, '**too**' şeklini, yani uzun ünlüyü karakteristik göstermiş, İçkilik gruplamasında ise '**toŶ**' şekline yer vermiştir. Yudahin ve Yunusaliyev de, Talas'ı hariç tutarak, Tündük için '**too**', Tüştük için ise '**toŶ**' şekillerini geçerli göstermiştir. Batmanov ise, Tündük bölgesini, diftonglar ve uzun ünlü kullanımı bakımından iki grupta değerlendirmiş, Talas'ı '**toŶ**', diğer Tündük alt gruplarını ise '**too**' başlığında ele almıştır. Şu halde biz, şöyle diyebiliriz: Mevcut tasniflerin ışığında, Talas'ın Tündük dâhilinde kabul edilmesi mümkündür. O halde '**toŶ**' ağzı Tündük için, '**too**' ağzı da Tüştük için geçerli olabilir.

Talas ağızları ve Calal-Abad (Tüştük) ağızlarının I. grubu (Ketmen-Töbö) '**toŶ**' grubudur. Bu iki gurup dışında kalan diğer Tündük ve Tüştük ağız gurupları '**too ağızları**' olarak sınıflandırılabilir.

9. c/y ağızları:

Tüştükağız bölgelerinde ve alt guruplarında tespit edilen bu özellik,Calal-Abad (Tüştük) ağızlarının II. ve III. guruplarında ve Doğu-Oş ağızlarında (kelime başında "c" sesi kullanılmakta ancak, ünlü ya da ötümlü ünsüzle biten bir kelimeden sonra gelen c'nin, y'ye değiştiği) seyrek olarak görülmektedir. Bununla birlikte Batı-Oş ağzında, yani İçkilik ağızlarında c/y paralel kullanımı daha yaygındır. Bu tespitlere göre, Tüştük ağızları, 'c' ya da 'y' kullanımında ikiye bölünmektedir. Başka bir ifadeyle, c/y (cakşı/yakşı) sesleri Batı-Oş ağzına ve İçkilik olanlara özgüdür. Doğu-Oş ağzında ve İçkilik olmayan Tüştük ağızlarında "c (cakşı)" görülür diyebiliriz.

10. 'baraytat / baratat' ağızları:

Tüştük ağızları için genel bir şimdiki zaman çekimi olarak 'baratat / baraytat' şekilleri kullanılmaktadır. Sadece Calal-Abad (Tüştük) ağızlarının II. grubunda, Talas (Tündük) ağızlarında olduğu gibi, 'baratırı (-cürü, -turu, -oturu)' şekillerinin kullanımı gözlenmiştir.

Tündük bölgesi için ise, sadece Tyan-Şan ağızlarında, şimdiki zaman ekinin ÖK'teki '–a catat' şekli bazen '-a yt', bazen ise, "-a tat" şeklinde görülmektedir: bar**ayt**kanda, bar**ayt**ıptır vb. ya da bar**atat** / kel**etat** vb.

11. '**baratat / barcatır**' **ağzı:** Talas alt gurupları dışında kalan Tündük ağzı alt gruplarında 'baracatat / baratat' şekilleri, Talas'ta ise 'baracatır' şekli yaygındır. Ancak, Batmanov'un Tündük ağızları tasnifinde ise, Isık-Köl Vadisi'nde ve Koçkor-Cumgal bölgesinde 'baracatat / baratat' ile birlikte 'barayatat' şekli, At-Başı ve Tyan-Şan'da (Tündük) ise, 'barayatat / baraytat' kullanımları dikkati çeker. Bütün bunlar dikkate alındığında ise, Tündük ağızlarını 'baratat / barcatır' şekillerinde paralel bir kullanımla düşünebiliriz.

12. 'baraytat / baratır' ağzı: ÖK'te 'baracatat / baratat', 'kelecatat / kelatat'şekilleriyle kullanılan şimdiki zaman, Çüy ağızlarının (Tündük) doğu bölgelerinde bu kullanımların yanında 'baraytat / baratır', 'kelaytat / kelatır' şekilleri de karşımıza çıkmakta, batı bölgelerinde ise, 'baratırı, kelatırı'söylenişleri ağırlık kazanmaktadır. Batmanov'un, Kırgızcanın Kuzey Ağızları[30] adlı eserinde ise, bu ağız özelliğinin görüldüğü yerler olarak, Talas, Çatkal, Çüy bölgelerinin güney tarafı ve Isık-Köl'ün kuzey tarafı gösterilmiştir. Ayrıca, Suusamır ve Toguz-Toro'da (Tündük) çok seyrek olarak 'kelatır / baratır' şekillerine rastlanmaktadır.

13. 'kelejatır / kelatırı' ağızları:

Talas ağzında şimdiki zaman eki Kazak Türkçesinin tesiriyle, ÖK'teki şekiller (-ıp cat-, -ıp tur-, -ıp cür-, -ıp otur-) dışında, '-ır, -ırı' ekleriyle yapılmaktadır. Bu kullanım, Calal-Abad'ın (Tüştük) batısında, Çüy Kırgızlarının (Tündük) bir bölümünde de karşımıza çıkar. Ancak, bu yapı daha çok Talas ağızlarının karakteristik bir özelliğidir.

14. 'payda' ağızları:

Abduldayev, Kırgız Türkçesi ağızları için yaptığı tasnifte de bu özelliği Tüştük ağızlarına ait olarak belirtmiştir. Tüştük ağızlarının alt gruplarına baktığımızda ise, Tündük ağızlarına yakınlığıyla dikkati çeken Ketmen-Töbö (Calal-Abad ağızları) ağzında '**b-**'li şeklin kullanıldığı görülmektedir. Diğer Tüştük alt gruplarında ise '**p-'** hâkimdir. Oş (Tüştük) ağızlarında İçkilik (İçkilik Uruusu) olan veya olmayan gruplar, '**p-**' sesinin söylenişinde aynı çizgidedir.

Tündük ağızları ve ÖK'te ise, birkaç kelime dışında (pul 'para', plan 'plan' vb.) '**b-**' temayülü söz konusudur.

15. 'bayda' ağızları:

Tündükağızlarını yedi gruba ayıran Batmanov'un tasnifinde, Küngöy-Ala-Too, Isık-Köl, Narın, At-Başı ve Koçkor-Cumgal (Tündük) bölgelerinde, sadece **b-**'li şekil (bayda) söz konusudur. Ayrıca, Tömönkü Çüy (Tündük) adını verdiği grubun bir özelliği olarak, 'bayda / payda (fayda)' gibi bazı kelimelerdeki **b-** sesinin, **p-** sesi ile paralel kullanımını göstermiştir.

Batmanov, Kırgız Türkçesi ağızları için yaptığı tasnifte de bu özelliği, Tündük ağızlarının karakteristiği olarak belirtmiştir.

16. 'kelişet' ağızları:

Fiillere getirilen '**ş**' çokluk eki, Tündük ağızlarının tamamında ve ÖK'te yaygın olarak kullanılmaktadır.

[30] Batmanov, İ,A.; Severnıye Dialektı Kırgızkovo Yazıka (Kırgız Türkçesinin Tündük (Kuzey) Diyalekti), Frunze (Bişkek), 1938, 20-219.

17. ‘keletter’ ağızları:

Yunusaliyev’in tasnifinde bir Tüştük özelliği olarak gösterdiği, fiillere getirilen bir çokluk şekli olan ‘-TAr / -TOr, -LAr / -LOr’ ekleri, özellikle İçkiliklerde (Tüştük) karakteristik olarak karşımıza çıkmaktadır.

18. ‘nike, niçke’ ağızları:

Kelime başında **n-** sesinin korunuşu, Tüştük (Güney) ağzının karakteristik bir özelliğidir: ‘niçke (ince), nike (nikah), nark (fiyat, eder), nar (nar), nımşı (nemli), nayza (nayza), narı (narı-beri ‘oraya-buraya’)’ kelimelerindeki n sesi, Tüştük (Güney) ağzının bütün ağız bölgelerinde korunur. Tündük (Kuzey) ağzına ise bazı bölgelerde, Talas bölgesi, Toguz-Toro ve Toktogul ilçeleri, Tyan-Şan (Tündük) ağız bölgesinin I. grubu olarak incelenen Toguz-Toro ve Ak-Talaa ağızlarında ve III. grubunu temsil eden Çerik uruusunda **n-** korunmaktadır.

19. ‘ike, içke’ ağızları:

Tyan-Şan (Tündük) ağız bölgesinin II. Grubunda, Cumgal ve Suusamır dışındaki yerlerde (Atbaşı, Koçkor, Kulanak ve Narın) düşürülmektedir: ‘içke (ince), ayza (nayza), ike (nikah)’ vb.Ayrıca,Kırgız Türkçesindeki alıntı kelimelerin başında yer alan **n-** sesinin kullanılışı, Isık-Köl ağızlarında farklılık göstermektedir. Isık-Köl’ün bazı bölümlerinde (Küngöy ve Teskey) **n-** sesi korunurken, bazı bölümlerinde (Ottuk, Toŋ, Pakrovka, Ceti-Ögüz, Prjevalks, Novo-Vaznesenovka) düşürülmektedir. eçen ‘neçe (kaç)’, amaz ‘namaz (namaz)’ vb.

20. ‘ciber’ ağızları:

Tündük ağızlarının tamamında ‘**ciber**’ yardımcı fiili karakteristiktir. Ayrıca, Tüştük ağızlarının İçkilik (Batı-Oş) bölümü haricindeki bölgelerinde de ‘**ciber**’ şekli yaygındır.

21. ‘cügör’ ağızları:

Yudahin’in tasnifinde üç gruba ayırdığı Tüştük ağızlarının üçüncü grubu, yani İçkilik (Batı-Oş) ağızlarında da ‘cügör’ yardımcı fiiline rastlanmaktadır. Tüştük ağızlarının diğer alt gruplarında ve Tündük ağızlarının tamamında ise bu yardımcı fiil ‘ciber’ şeklindedir.

22. ‘bolboyt’ ağızları:

Tündük ağızlarında yaygın bir kullanıma sahiptir.

23. ‘bovoyt’ ağızları:

Yudahin’e göre Tüştük ağızlarının tamamında (Talas hariç) düşürülerek, ‘bovoyt’ şekli kullanılır. Ancak, ‘bovoyt’ şekli Tüştük bölgesinin özellikle Batı-Oş ağızlarında dikkati çekmektedir**.**

24. ‘o / ol / olor’ ağızları:

Talas ağızlarında, III. kişi zamiri, ÖK’ten fonetik olarak ayrılır. Talas ağızlarında ‘o / ol’şekilleri telaffuz edilirken, ÖK.deki söyleyiş, ‘al’ şeklinde olmuştur. Oş ağızlarının (Tüştük), ÖK. ve Tündük ağızlarından farkı da, III. kişi zamirinde ortaya çıkmaktadır. Oş ağızlarında ‘ol, o, oo, olor’şekli telaffuz edilirken, ÖK’teki yaygın söyleyiş, ‘al, alar’ şekilleri olmuştur.

25. ‘şo’ ağzı:

İçkilik(Tüştük)ağızlarında II. kişi işaret zamiri, ÖK’teki ‘oşol, uşul’ şekillerine karşılık, ‘şo’ olarak gelişmiştir. ÖK’te ‘oşol / uşul cak (şu taraf)’ ifadesi, İçkilik Kırgızlarında ‘şo yet (şu tataf)’ şeklinde kullanılmaktadır.

26. ‘mıyaz’ ağzı:

Isık-Köl (Tündük) ağızlarını, ölçünlü dil ve bütün diğer ağızlardan ayıran önemli bir özellik, ‘pıyaz/bıyaz (soğan)’ benzeri kelimelerde görülen kelime başı ‘**p-/b-**’ seslernin, Isık-Köl ağızlarında (p- / b-) m’ye değişmesidir: mıyaz (soğan) vb.

27. ‘ham / yam / yəm / əm’ ağzı:

Batı-Oş ağızlarında ‘**yam**’bağlacı yaygın bir kullanım alanına sahiptir: ham (əm, yəm, yam) bağlacı, ÖK’teki ‘da’ bağlacına ve bazı durumlarda ‘ele’ edatına karşılık gelmektedir.

28. ‘jer / jek’ ağzı:

Talas ağzında “cak” ve “cer” kelimeleri, zamirlerle birlikte kullanılmaktadır: ajer/ojer, bujak/bijek/mınajek, ajek/ojek/uşek vb. Bu özelliğiyle Talas ağzı ÖK’ten ve bütün Kırgız ağızlarından ayrılmakta ve Kazak Türkçesine yaklaşarak, özel bir ağız bölgesi niteliği kazanmaktadır.

29. barçuk / kılçuk ağzı (barçubuz / kılçubuz): Talas’ta seyrek olarak, Çüy bölgesinin Solto uruusuna mensup yerlerinde, Isık-Köl’ün Karakol taraflarında (Aksu, Ceti-Ögüz) kullanılmaktadır.

Sonuç

Sovyet dönemi tasnif çalışmalarında yer alan coğrafi bölge alt ağız guruplarının karakteristik olan / olmayan özellikleri dikkate alınarak hazırladığımız tasnifte, Kırgız Türkçesi ağız bölgelerini yirmi yedi başlık altında topladık. Önceki tasniflerdeki sorun, sınıflamanın esasını coğrafi bölgelerin teşkil etmiş olmasıydı. Ses ve şekil bilgisi özellikleri temel alınarak yaptığımız bu sınıflandırma ise, bu farklılığıyla araştırmacılara kolaylık sağlayacak ve Kırgız Türkçesi ağızları, ses ve şekil özellikleri başlıkları altında dikkatlere sunulmuş olacaktır.

Yukarıda yaptığımız tasnif denemesiyle Kırgız Türkçesi ağızları, Sovyet döneminde yapılmış olan tasniflerin yeniden gözden geçirilmesi neticesinde, siyasî ve coğrafi kriterlerden önce, dilsel özellikler esas alınarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda ise, özellikle bazı ses ve şekil özellikleriyle öne çıkan birkaç ağız bölgesi dikkati çekmiştir:

I. ‘ə’ağzı:

Bu ses özelliği daha çok, Kırgızistan’da Özbek Türklerinin bulunduğu güney bölgelerinde takip edilmektedir. Kırgızistan’ın güney bölgesi ağızlarını, kuzey bölgesi ağızlarından ayıran en önemli ses özelliği olan bu vokal dışında: kızıl (Tüştük) / kısıl (Tündük), payda (Tüştük) / bayda (Tündük) gibi, bu iki coğrafi bölgeyi iki ayrı ağız bölgesi yapacak birkaç ses özelliği bulunmaktadır. Ancak, bu bölgelerin alt guruplarında, her iki bölgenin de ortak kullandığı çok sayıda ses ve şekil özelliği de dikkati çekmektedir. Bu nedenle tasnifimizi yaparken genellemelerden çok, farklı ses ve şekil özelliklerinin temayüz ettiği ağız bölgelerini belirtmeye çalıştık.

II. ‘toŶ’ ağzı:

Özellikle Kazak Türklerine komşu bölgelerde dikkati çeken, ‘**toŶ’ ağzı** diyebileceğimiz ağız bölgesidir. Bu ağız bölgesi de, Tündük içinde ve genel olarak Kırgız ağızları arasında farklı özellikleri bulunduran bir yapıdadır. Coğrafi olarak Talas ilinin sınırlarında kalan bu bölge ağzı, ‘edi’, ‘baratırı / kelatırı’, ‘o / ol’, ‘jer / jek’ vb. ses ve şekil özellikleriyle de ayrı bir ağız bölgesi teşkil etmektedir.

III. ‘keletter / barattar’ ağzı:

Bu ağız bölgesi ayrıca, ‘**ede**’, ‘**c / y**’, ‘**cügör**’, ‘**şo**’, ‘**ham / yam**’ vb. özellikleriyle, diğer ağız bölgelerinden ayrılarak, Mukambayev’in de ‘içkilik’ adlandırmasıyla diğer guruplardan ayrı değerlendirdiği,

ses ve şekil özellikleriyle diğerlerinden önemli farkları bulunduran bir ağız bölgesi olarak karşımıza çıkar.

Bazı fonetik ve morfolojik özellikler dikkate alınarak yapılan yukarıdaki tasniflerin yanında, özellikle fonetik özelliklerin belirleyiciliği çerçevesinde şekillenen Kırgız ağızlarını,coğrafi olarakşöyle sınıflandırmanın daha uygun olduğunu düşündük:

I. **Tündük-Çıgış (Kuzey-Doğu)**
II. **Tündük-Batış (Talas)**
III. **Tüştük-Çıgış(Güney-Doğu)**
IV. **Tüştük-Batış (İçkilik)**

olmak üzere, dört ana guruba ayırabileceğimiz sonucuna varabiliriz.

KAYNAKÇA

Abduldayev, E., Bakinova, G., Konduçalova, S., Sıdıkov, S., Tyan-Şan Kırgızdardın Tilindegi Özgöçölüktör (Tyan-Şan Kırgızlarının Ağız Özellikleri), Kırgız SSSR İlimler Akademisi Yay., Frunze, 1960.

Abduldayev, E., İsayev, D., Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü (Kırgız Türkçesinin Anlatmalı Sözlüğü), Frunze, 1984.

Abduldayev, E., Kırgız Govorloru (Kırgız Türkçesinin Ağızları), İlim Yay., Frunze (Bişkek), 1966.

Abduldayev, E., Kırgız Tilinin Çatkal Govoru (Kırgız Türkçesinin Çatkal Ağzı), Kırgız İlimder Akademiyası Yay., Frunze, 1956.

Akın, Cüneyt, Kırgızcanın Batken Ağzı Üzerine Tespitler', наблюдениями о баткенском говоре кыргызского языка,Жизнь Посвященная Тюрологии, Kazan-Tataristan, 2011.

Akmatov, T., Kırgız Tilinin Talas Gavoru (Kırgız Türkçesinin Talas Ağzı), Frunze (Bişkek), Mektep Yay., 1959.

Akmatova, Aygül, Modern Dönem Kırgız Urukları Ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literatureand History of Turkish or TurkicVolume 3/3 Spring, 2008.

Amancolov, C. A., A Dialektah Kazakskogo Yizıka (Kazak Türkçesinin Diyalektleri), Almatı.

Bakeyev, K. O., Nookat Govoru (Nookat Ağzı), YLBT, s.8; BAKİNOVA, G., Oktyabr Govoru (Aktyabır Ağzı), YLBT, MUKAMBAYEV, C., Cerge-Tal Govoru (Cerge-Tal Ağzı), YLBT.

Bakinova, G., Isık-Köl Gavorunun Materyalınan (Isık-Köl Ağzının Malzemeleri), Kırgız SSSR İlimler Akademisi Yay., Frunze, 1955.

Bakinova, G.,Kırgız Tilinin Oş Govorloru (Kırgız Türkçesinin Oş Ağızları), Kırgız İlimler Akademisi, Dil ve Edebîyat Enstitüsü Yay., Frunze, 1956.

Bakinova, G., Konduçalova, S., Sıdıkov, S., Kırgız Tilinin Calal-Abad Oblastının Govorloru (Kırgız Türkçesinin Calal-Abad Bölgesi Ağızları), Kırgız İlimler Akademisi, Dil ve Edebîyat Enstitüsü Yay., Frunze, 1958.

Bakinova, G., Konduçalova, S., Sıdıkov, S., Kırgız Tilinin Çüy Govoru(Kırgız Türkçesinin Çüy Ağzı), Kırgız SSSR İlimler Akademisi Yay., Frunze, 1959.

Batmanov, İ,A.; Severnıye Dialektı Kırgızkovo Yazıka (Kırgız Türkçesinin Tündük (Kuzey) Diyalekti), Frunze (Bişkek), 1938.

Batmanov, İ.A., Gramatika Kirgizkovo Yizıka (Kırgız Türkçesi Grupameri), III. baskı, Frunze, 1940.

Batmanov, İ.A., Savremennıy Kirgizkiy Yizık (Çağdaş Kırgız Türkçesi), Frunze, 1953.

Buran, A., Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı, Turkish Studies(International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic), Volume 4/3 Spring 2009.

Calilov, A.; Azırkı Kırgız Tili (Çağdaş Kırgız Türkçesi), Kırgızistan Yay., Bişkek, 1996.

Dırenkova, N.P., Garammatika Oyrotskogo Yizıka (*Oyrot Dilinin Grupameri*), M-L, 1940.

Eren, Hasan, Türklük Bilimi Sözlüğü, Ankara, 1998.

Gömeç, S.; Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçay Yay., Ankara, 2011.

İstoriya Kirgizii (Kırgız Tarihi), Cilt I, Frunze, 1956.

Kafesoğlu, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul, 2010.

Kasapoğlu-Çengel, H, Kırgız Türkçesi Grupameri, Akçağ Yay., Ankara, 2005.

Kazakskiy-Ruskiy Slovar (Kazakça-Rusça Sözlük), Almatı, 1954.

Kazirgi Kazak Tili (Çağdaş Kazak Türkçesi), Almatı, 1951.

Malov, S. E., Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov (Yenisey Türk Yazıları), Moskova, 1952.

Mukambayev, C., Cerge-Taldık Kırgızdardın Govoru 'Doktora çalışması' (Cerge-Tal Ağzı), Kırgız SSSR İlimler Akademisi Fonu, El yazmaları bölümü, no:1704.

Mukambayev, C., Kırgız Dialektologiyası cana Frazelogiya (Kırgız Diyalektolojisi ve Deyimler), Kırgızistan Yay., Bişkek, 1998.

Mukambayev, C., Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdügü (Kırgız Türkçesinin Diyalektolojik Sözlüğü), İlim Yay., Frunze, 1976.

Ormonbekova, A.; Kırgız Tilinin Toguz-Toro Govoru (Kırgız Türkçesinin Toguz-Toro Ağzı), Tehnologiya Yay., Bişkek, 2001.

Oruzbayeva, B.O., Glagol Kak Çast Reçi v Kirgizkom Yizıke (Kırgız Dilinin ağızlarında Fiilerin Kullanımı), Bişkek, 1953.

Öner, M.,Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara, 1998.

Radlov, B.B.,Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Türk Ağızlarının Sözlüğü Denemeleri) Sankt-Peterburg. 1893 – 1911.

Rusko-Uzbekskiy Slovar (Rusça-Özbekçe Sözlük), Moskova, 1954.

Şükürov, C., Materiyalı po Alaykomu Govoru (Alay Ağzından Örnek Materyaller), 1946.

Yudahin, K.K., İtogi i Zadaçi İzuçeniya Kirgizkih Dialektof (Kırgız Ağızlarının Öğreniminde Problemler ve Çözümleri), Dil ve Edebîyat Enstitüsü Yay., Frunze, 1956.

Yudahin, K.K., Kirgizko-Ruskiy Slovar (Kırgızca-Rusça Sözlük), Sovetskaya Entsiklopediya Yay., Moskova, 1985.

Yunusaliyev, B. M., Kırgız Diyalektologyası (Kırgız Diyalektolojisi), Mektep Yay., Frunze (Bişkek), 1971.

Yunusaliyev, B. M., Tandalgan Emgekter (Seçme Eserler), İlim Yay., 1985.

Yunusaliyev, B.M., K Vaprosu O Formirovanni Obşenarodnogo Yizıka (Ortak Yazı Dilinin Oluşma Meseleleri), Dil ve Edebîyat Enstitüsü Yay., Frunze, 1956.

TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE KULLANILAN "HİTİT 1" DERS KİTABININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Yrd.Doç. Dr. Derya YILMAZ
Uludağ Üniversitesi, dyilmaz@uludag.edu.tr

Öğr. Gör. Dr. Nurhayat ATAN
Uludağ Üniversitesi, nurhayat@uludag.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Çiğdem KARATEPE
Uludağ Üniversitesi, ozlem1@uludag.edu.tr

ÖZET

Dil öğreten bütün öğretmenlerin mesleki anlamda ders kitabı kullanımı ve değerlendirme konusunda donanımlı olmaları beklenir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiği durumda ise, seçenekler çok kısıtlı olduğu için, halen kullanılmakta olan ders kitaplarının dikkatle değerlendirilerek bu doğrultuda ortaya çıkan ihtiyaçların ve yeni ders kitaplarında aranacak özelliklerin belirlenmesi oldukça önem taşımaktadır. Ayrıca, ders kitabı değerlendirme işlemi, sadece kullanılacak olan kitabı seçmek için değil, hali hazırda uygulanmakta olan kitabı daha iyi tanımak, iyi ve zayıf yönlerini analiz edip, gerekli uyarlamalar yapılarak kitabın daha etkin bir şekilde kullanımını sağlamaktadır.

Bu çalışmada, McDonough ve Shaw (2013) tarafından önerilen model temel alınarak, Hitit 1 adlı ders kitabı bu modelin öngördüğü 2 aşamalı sistemle dış etkenler ve iç etkenler açısından değerlendirilmiştir.

Değerlendirme esnasında üç farklı öğretmen eğitimcisi 'Hitit 1' kitabını yukarıdaki modeli esas alarak ayrı ayrı incelemiş ve ortak değerlendirme raporu oluşturmuştur. Ayrıca bu kitabı kullanarak bir grup Erasmus değişim öğrencisine Türkçe öğreten bir öğretim elemanı ile görüşme yapılıp değerlendirme çalışması tamamlanmıştır.

Değerlendirme sonuçlarına göre, bu kitap dış etkenlerine bakıldığında göze hoş görülmekle birlikte detaylı olarak incelendiğinde görsellerin anlamayı tam olarak desteklemediği, kısmen yetersiz kaldığı görülmüştür. Kitabın düzenlemesi, takip edilmesini kolaylaştırmaktadır. Ana ve alt başlıkların ünitelerin içeriği ile ilgili iyi yönlendirme yaptığı görülmüştür. İç etkenlere bakıldığında ise, tüm dil becerilerini içeriyor gibi görünse de ünitelere göre dengeli bir dağılım olmadığı gözlenmiştir. Kitap daha çok dilbilgisi ağırlıklı dil öğretimini hedeflemektedir. Dilbilgisi konuları belli bir bağlam içinde sunulmadığı için, bu alıştırmalar birbirinden kopuk ve dolayısıyla iletişime yönelik bir eğitim/öğretim ortamına uygun değildir. Bu kitabın mevcut şekliyle hedef Erasmus öğrenci grubu için çok uygun olmadığı görülmüştür. Sonuç olarak, kitabın yeniden gözden geçirilmesi ve daha iletişimsel bir hale getirilmesi gerekmektedir.

ABSTRACT

All foreign language teachers are expected to be able to use and evaluate teaching materials effectively in a professional way. Since the course book options are very limited in the case of teaching Turkish as a foreign language, it is important that we evaluate the course books which are available carefully and determine the characteristics of a good course book which actually meets the needs of educational context. Moreover, this process of evaluation not only helps us select the most appropriate one but also get an insight into the course book and find out about the strengths and weaknesses of it. As a result of this process, a practitioner is eventually able to make necessary adaptations and use it in the most effective way.

This study has essentially been carried out based on an evaluation model proposed by McDonough and Shaw (2013). As the model suggests, the evaluation has been done at two stages; external and internal stages.

The course book 'Hitit' is evaluated by three different teacher trainers using the two-staged model and a common evaluative report is prepared by them in the end. Furthermore, a Turkish teacher who uses that specific course book for a group of Erasmus exchange students is interviewed and the evaluation study is then completed.

According to the present evaluation report, when we examined it externally, the course book seemed to be a well-designed one though when we examined in a detailed way, it turned out that the external elements did not really support teaching the language in an effective way. The lay out and design of the book helped the students to make sense of the material. It also emerged that the main and sub-titles provided effective guidance through the content of the units.

When the course book was analysed internally, even though all the four language skills seemed to be represented, it turned out that they were not presented in a balanced way. Moreover it was found that the course book in question is very structure-based forcing teacher to follow a grammar -based and grammar-translation methods. Since the grammatical structures were presented in isolation rather in a decontextualised manner, the exercises were mechanical and meaningless. Thus the book did not really support communicative language teaching. As far as the target student group (Erasmus students) were concerned, it was found that the course book was not really appropriate to them.

In summary, we can safely conclude that this course book needs to be revised and several adaptations should be carried out in an attempt to make it more communicative.

1. Giriş

Mesleki yeterlilik açısından, dil öğretimiyle uğraşan bütün öğretmenlerden ders kitabı kullanımı ve değerlendirme konusunda donanımlı olmaları beklenir. Ders kitabı değerlendirme işlemi, sadece derste kullanılacak olan kitabı seçmek için değil, hali hazırda kullanılmakta olan kitabı daha iyi tanımak, güçlü ve zayıf yönlerini inceleyip, gerekli uyarlamalar yapılarak kitabın daha etkin bir şekilde kullanımını sağlamak açısından da çok önemlidir.

Bu çalışmada, Türkçenin yabancılara öğretiminde halen kullanılmakta olan *Hitit 1 Yabancılar İçin Türkçe*[1] ders kitabının değerlendirilmesi yapılmış, böylece kitabın uygulamasında ortaya çıkan dilsel gereksinimler belirlenerek, hazırlanacak yeni ders kitaplarında aranacak özelliklerin saptanması hedeflenmiştir. Araştırmada, McDonough ve Shaw[2] tarafından önerilen ve kitabı iç etkenler ve dış etkenler açısından ele almayı öngören iki aşamalı bir model kullanılmıştır.

1.1. Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ve Erasmus Dil Değişim Programı

Alanyazına göz atıldığında, Yabancılara Türkçe öğretimi amacıyla yazılmış olan ilk eserin, Araplara Türkçe öğretmek için XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan Divânu Lûgati't-Türk olduğu görülür. İkinci büyük eser ise, Ali Şir Nevâi'nin 15. Yüzyılda yazdığı Muhakemetü'l-Lûgateyn'dir. Farsça ile Türkçenin karşılaştırıldığı bu eser, Türkçede ilk ad bilim ve anlam bilim eseri olarak tarihe geçmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Yabancılara Türkçe öğretimi çalışmaları 17. Yüzyılda Fransa'dan her 3 yılda bir ileride Fransa'nın Osmanlı Devleti'nde çalışacak elçi ve tercümanlarını yetiştirmek üzere, 6-9 yaşlarındaki birkaç çocuğa (dil oğlanları) dil eğitimi verme şeklinde sürdürülmüş, bunu 18. yüzyılda sırasıyla Hollanda, İngiltere, Avusturya ve Rusya gibi ülkeler izlemiştir. III. Selim Dönemi'nde kurulan Kara Harp Okulunda (1793) öğrencilere hem Türkçe hem de Batı dilleri öğretilmekteydi.

Ancak Yabancılara Türkçe öğretimi asıl 1960'lı yıllardan itibaren yeniden ivme kazanmıştır. Kenan Akyüz'ün Yabancılar İçin Türkçe Dersleri Konuşma Okuma adlı kitabı (Ank. Üniv., 1965), Hüseyin Aytaç-M. Agah Önen'in Yabancılar İçin Açıklamalı Uygulamalı Türkçe adlı kitabı (Ank., 1969) Sermet Sami Uysal'ın yabancılara Türkçe Dersleri kitapları (İst., 1979), Kaya Can'ın Yabancılar İçin Türkçe-İngilizce Açıklamalı Türkçe dersleri kitabı (ODTÜ.,1981), M. Hengirmen-N. Koç'un Türkçe

[1] Uzun, N. Editör, Hitit 1Yabancilar için Türkçe, Birinci Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2001.
[2] McDonough, J. ve Shaw, C., Materials and Methods in ELT: a teacher's guide, Oxford, Blackwell, London, 2013

Öğreniyoruz adlı kitapları (Ank., 1982), Tahir Nejat Gencan'ın yabancı uyruklu öğrenciler için Türkçe Öğreniyorum adlı kitabı (İst., 1985) bize bu konuda atılan adımları göstermektedir. Ankara Üniversitesi TÖMER Ocak 2001'de çalışmamıza konu olan HİTİT Yabancılar İçin Türkçe adlı dil öğretim setini hazırlamış ve bir sonraki yıl uygulamaya koymuştur. Bu set 2010 Yılında Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe setiyle değiştirilmiştir.

Türkiye 1993 yılında başlatılan ve Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Toplulukları için geleceğe dönük en ciddi teşebbüs olarak adlandırılabilecek "Büyük Öğrenci Projesi" ni başarıyla uygulamaya koymuştur. İlk etapta 7000 öğrencinin Türkiye'ye getirilmesiyle başlayan bu proje, 10000 öğrencinin Türkiye'de yüksek öğrenim görmesini ön görmekteydi. Ancak bu gerçekleştirilirken Türk dilinin yabancılara öğretilmesinin büyük bir hassasiyet gerektirdiği anlaşılmış ve yeni bir yapılanmaya gidilerek TÖMER'ler oluşturulmuştur.

1984 yılında kurulan Ankara Üniversitesi TÖMER, Yabancılara Türkçe Öğretim işini modern anlamda gerçekleştiren ilk kurum olma özelliğini taşımaktadır. Bunu sırasıyla, Gazi TÖMER, Bolu İzzet Baysal TÖMER, Ege TÖMER gibi üniversite kurumları izlemiştir. Günümüzde Yabancılara Türkçe Öğretimi dil okullarında, özel veya resmi kuruluşlara bağlı dil kurslarında, Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde (yurtdışından gelen öğrencileri eğitmek amacıyla), yurtdışındaki Türkoloji merkezlerinde veya bölümlerinde, yurtiçinde bazı üniversitelere bağlı dil okulları, uzaktan eğitim merkezlerinde ve üniversitelerin yabancı diller bölümlerine bağlı birimler veya araştırma ve uygulama merkezlerinde yürütülmektedir[3] (s.271).

Hızla küreselleşen dünyada, ülkeler arası yakın iletişimin doğal bir sonucu olarak Yabancı Dil Olarak Türkçe öğretimi, son zamanlarda ülkemizde bir hayli önem kazanmaya başlayan bir alan haline gelmiştir. Veriler, Dünyada Türkçe konuşanların sayısını yaklaşık olarak 150 milyon, Türkiye Türkçesini konuşanların sayısını ise yaklaşık 70 milyon olarak göstermektedir. Türkiye Türkçesi, Türkiye'nin yanı sıra Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Avrupa, Amerika, Okyanusya, Arap ülkeleri, eski Yugoslavya, Rusya ve SSCB'den ayrılmış olan Türk cumhuriyetlerinde konuşulmaktadır.[4] Böylesine geniş bir coğrafyada konuşulan Türkiye Türkçesi de diğer dünya ülkeleri ve insanları için büyük bir önem arz etmektedir. Özellikle Avrupa'da ve Türk Cumhuriyetlerinde Türkçeye karşı artan ilginin bir sonucu olarak, bu alanda tartışma ve araştırmaların da hızlandığı gözlemlenmektedir. Günümüzde lisans düzeyinde Türkçe Öğretmenliği Bölümlerinde ders olarak okutulan bu alanda, Yüksek Lisans Programları da bulunmaktadır.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiği diğer bir durum da Avrupa'dan gelen değişim öğrencileridir. Örneğin, Uludağ Üniversitesi Avrupa Birliği Eğitim ve Gençlik Programlarından Hayatboyu Öğrenme/Erasmus Programını 2004 yılından buyana başarı ile sürdürmektedir. 2004-2005 Akademik yılında Bahar döneminde 17 öğrencimizin değişimden yararlanmaya başladığı bu programda her yıl giden ve gelen öğrenci sayılarımız artmış ve 2011-2012 akademik yılında toplamda 1650 öğrencimiz bu olanaktan yararlanmış, 171 yabancı öğrenci öğrenim hareketliliği kapsamında üniversitemizin farklı bölümlerinde eğitim almıştır.

Yaşam Boyu Öğrenme programının amacı, gençleri değişim programlarına katılarak küresel anlamda daha rekabetçi katılımcılar olmalarını ve böylece günümüzün zorlu iş pazarında iyi bir yer edinmelerini sağlamaktır. Bu, dolayısıyla üye ülkelerin ekonomilerini de güçlendirecektir. Gençler için iş dünyasında sağlam bir yer edinebilmek için kazanılması öngörülen beceriler arasında farklı kültürleri ve

---

[3] Karababa, Z.C., 'Yabancı Dil olarak Türkçenin öğretimi ve karşılaşılan sorunlar', Ankara University, Journal of Faculty of Educational Sciences, vol.42, no.2, 265-277.

[4] Ercilasun, Ahmet B. (1997). "Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları", Yükseköğretim Öğrencileri İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri (Hzl.: Zeynep Korkmaz vd.), 4. Baskı, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 55-63.

dilleri tanıma, anlama ve onlara saygı duymayı öğrenme ve hatta bu konuya karşı bir ilgi geliştirme en az mesleki yeterlikler kadar önemli sayılmaktadır.

Türkçe henüz Avrupa Birliği'nin 23 resmi dili listesinde değildir. Avrupa Birliği resmi diller listesi için bakınız.[5]

Türkçe Avrupa'da konuşulan 60 yerel ve azınlık dil gurubunda sayılmaktadır. Fakat resmi diller listesine bakıldığında bazı dilleri konuşan nüfusların Türkçeninkine nazaran çok küçük olduğu görülür. Oysa yukarda da ifade edildiği gibi Türkçe çok yaygın olarak konuşulan bir dildir.

Öte yandan, Avrupa Birliği Eğitim Komisyonunun hedefi üye ülkelerde yaşayan her bireyin en az iki yabancı dil konuşmasıdır. *Europeans and their Languages* (2012) raporuna göre Avrupa'da en yaygın olarak konuşulan diller şunlardır:[6]

Diller	**Konuşanların oranı**
İngilizce	% 38
Fransızca	% 12
Almanca	% 11
İspanyolca	% 7
Rusça	% 5
	Toplam: % 73

Avrupa Birliği konuyla ilgili hazırladığı raporunda, bireylerin bu dilleri günlük hayatta iletişimde kullanabilecek düzeyde yani % 44 oranında televizyon ve radyo haberlerini takip edebilecek kadar ve % 37 oranında film izleyip radyo dinleyebilecek kadar iyi bildiklerini belirtmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, yabancı dil öğretiminde günümüzdeki anlayış dilin iletişimsel boyutunu ele almayı zorunlu hale getirmektedir. Aynı raporda Avrupalıların % 88'inin birden fazla yabancı dil bilmenin yararlı olduğuna ve % 98 inin de bunun kendi çocukları için önemli olduğuna inandıklarını bildirilmiştir. Araştırmaya katılan denekler öğrendikleri dilleri % 68 oranıyla okulda öğrendiklerini bildirmişlerdir. Sonuçlar % 77 çoğunluğun yabancı dil eğitiminin daha da öncelikli hale getirilmesini istediklerini göstermiştir.

Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında en azından Erasmus değişim programları çerçevesinde Türkiye'ye gelen Avrupalı gençler bir yabancı dili daha öğrenmeye hazır görünmektedirler. Bu faaliyetlerin doğal bir sonucu olarak, biraz da gelen öğrencilerin talebi üzerine, kurumumuza gelmiş olan Avrupalı öğrencilere Türkçe dersi açılmıştır. 2006 yılından beri verilen bu ders önce kredisiz daha sonra da 4 kredi olarak planlanmıştır. Haftada 4 saat olarak yürütülen bu dersin öğretim materyali olarak *Hitit 1 yabancılar için Türkçe* 1 kitabı seçilmiştir.

Bilindiği gibi ders kitapları eğitimin amaçlarını gerçekleştirmek üzere, öğrencinin öğrenme yaşantılarına kaynaklık eden öğretim materyallerinden biri, hatta birçok durumda tek öğretim aracıdır. Bugün gelinen noktada, Türkçenin yabancılara öğretimi amacıyla özel ve resmî kuruluşlar tarafından hazırlanmış pek çok öğretim seti bulunmasına karşın, bu setlerin çağdaş eğitim öğretim ortamlarına uygunluğu tartışılabilir.

5 Avrupa dilleri listesi (http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm).
6 http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm

Bu çalışmamızda halen Üniversitemizde ders materyali olarak kullanılan Hitit 1 yabancılar için Türkçe ders kitabı değerlendirilip hedef kitleye uygunluğu ve güçlü ve zayıf yönleri saptanmıştır.

1.2. Ders kitabı seçimi

Ders kitabı seçimi öğrenme ve öğretme ortamının yapısını ve içeriğini şekillendirecek olan öğretmenlerin alacağı en önemli kararlardan biridir. Bu işlem, ders kitabı ile kullanılacağı eğitim ortamının eşleştirilmesi demektir. Bu Hutchinson ve Waters[7] tarafından da ders kitabı değerlendirmenin en önemli ve en başta gelen nedeni olarak ifade edilmiştir.

Hutchinson ve Waters'a göre;

Materyal seçimi, belli bir ihtiyaç halinde, elde var olan kaynaklar çerçevesinde bir takım olasılıklar arasından ortaya çıkan en iyi çözümü temsil eder. O halde değerlendirme göreceli bir değerdir. Herhangi bir değerlendirmede en sonunda alınan karar, tüm önemli değişkenlerin sistematik olarak kontrol edilmesi üzerine daha iyi gerçekleşir. (s. 96)

O halde, Yabancı Dil öğretilen ortamlarda ders kitaplarının seçilmesi, değerlendirilmesi ve kullanılması önemli bir yer tutar. Ders kitapları ders içeriğinin iyi bir temsilcisi olduğu gibi, aynı zamanda öğretmenin kullandığı metodolojiyi de yansıtır.

O'Neill[8] ders kitabı kullanmanın 4 önemli nedeni üzerinde durmaktadır. Öncelikle her ne kadar kitaplar özellikle belli öğrenci grupları için tasarlanmamış olsalar dahi, kitabın öğrenci özellikleri ve ihtiyaçları ile örtüşmesi gerekmektedir. Ayrıca ders kitapları hem ileriye dönük ihtiyaçları öngörmeli hem de geçmişte öğrenilmiş olanları tazelemelidir. Üçüncü neden ise, daha pratik bir nedendir. Öğrenci için gereken tüm malzeme ucuz ve toplu bir halde öğrenciye sunulmalıdır. En sonunda da iyi tasarlanmış bir ders kitabının öğretmenin uyarlama ve doğaçlama yapmasına müsaade etmesi gerektiği iddia edilmiştir. Elbette iyi bir kitabı tespit edebilmek için öncelikle bir öğretmenin kitap değerlendirmesini iyi bilmesi gerekir. Tomlinson[9] a göre, materyal değerlendirme bir takım öğrenme malzemelerinin potansiyel değerini ölçme işlemidir.

Her öğretmenin kendi öğretim ortamı için en iyi kitabı bulabilmek adına sistematik bir şekilde değerlendirme yapabilmesi gerekmektedir. Her ne kadar bazı durumlarda öğretmenlerin seçme hakkı olmasa dahi, değerlendirme işlemi hala öğretmen için çok önemlidir. Böylece kullanmak durumunda oldukları kitabın özelliklerini daha iyi anlayacak ve kitabı daha etkili bir şekilde kullanabileceklerdir.

1.3. Kitap değerlendirme kriterleri ve Araştırmanın Modeli

McDonough ve Shaw[2] ders kitabı değerlendirmesinde kullanılabilecek esnek 2 safhalı bir model önermişlerdir. İlk etapta daha çok kitabın dışsal özelliklerine bakılır. Bu aşamada kitabın dış kabı, önsözü ve içindekiler kısımları göz önünde bulundurularak yazan ve yayınlayan kişilerin kitabın temel özellikleri, içeriği, benimsediği teoriler ile ilgili iddiaları incelenir. Bu aşamada kitabın kim için yazıldığına, dil seviyesine, dilin sunulma ve düzenlenme şekline ve yazarın dil öğrenme kuram ve yöntemlerine olan bakış açısına bakılmaktadır. Ayrıca, kitabın düzeni ve tasarımı, öğretmen kitabı olup olmadığı, kültürel öğeleri bu aşamada incelenen unsurlardır.

Daha sonraki aşamada ise daha derinlemesine yapılan incelemede kitabın iddialarının doğruluğu kontrol edilirken kitabın kullanıldığı eğitim ortamının amaç ve hedeflerine uygun olup olmadığı tespit edilir. Bu aşamada ise, dil becerilerinin ele alınışı, kitapta kullanılan derecelendirme sistemi, okuma ve

---

7 Hutchinson, T. ve Waters, A., English for specific purpose: A learning-centered approach, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

8 O'Neill, R. "Why use textbooks?" ELT Journal Vol. 36/2, Oxford University Press, London, 1982.

9 Tomlinson, B. Developing criteria for evaluating L2materials, IATEFL Issues 47, March, 1999.

dinleme metinlerinin yapısı, konuşma ve yazma aktivitelerinin özelliklerine bakıldığı gibi öğrenci ihtiyaçları, özellikleri ve motivasyonu da incelenmektedir.

2. Yöntem

Bu araştırmada, tarama (survey) yöntemi kullanılmıştır. Tarama yöntemi, geçmişte veya halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır.[10] Bu yöntem gerçekleştirilirken ilgili kitabın metinleri, resim, ses kayıt, şekiller, alıştırma kitabı, Türkçe-İngilizce dizini, vb. incelenmiştir.

2.1. Araştırmanın Örneklemi

Bu çalışmada, Ankara Üniversitesi TÖMER tarafından hazırlanan *Hitit 1 Yabancılar İçin Türkçe*[1] ders kitabı örneklem olarak seçilmiştir. Sadece Hitit 1 ders kitabının veri olarak seçilme nedeni, Uludağ Üniversitesi Uluslararası Ofisin Erasmus öğrencileri için sunduğu ders programında ilgili kitabın halen ders materyali olarak kullanılıyor olmasıdır.

2.2. Sınırlılıklar

Bu çalışma sadece Hitit 1. Ders Kitabıyla sınırlandırılmıştır. Çünkü üniversitede her akademik yılın başında Erasmus programıyla gelen öğrencilere yönelik düzenlenen ders programı haftada 4 saatle sınırlı olup, bir yarıyılda 14 hafta, toplamda 56 saatle sınırlıdır. Dönemlik olarak açılan bu ders her yarıyılın başında tekrar birinci kurdan başlamaktadır. Dersten sorumlu öğretim elemanıyla yapılan görüşmeye göre, saatler yetersiz olduğu için Hitit 1 kitabının ancak ilk iki ünitesi dönem sonuna kadar işlenebilmektedir.

2.3. Verilerin Analizi

Bu araştırmada, McDonough ve Shaw[2] tarafından önerilen ve kitabı iç ve dış etkenler açısından ele almayı öngören 2 aşamalı bir model kullanılmıştır. Kitap üç farklı öğretim elemanı tarafından bu model esas alınarak ayrı ayrı incelenmiş ve ortak bir değerlendirme raporu oluşturulmuştur. Ayrıca bu kitabı kullanarak bir grup Erasmus öğrencisine Türkçe öğreten öğretim elemanıyla görüşme yapılıp uzman görüşü alınarak sonuçlar yorumlanmıştır.

3. Bulgular

Araştırmadan elde edilen bulgular aşağıda Dış Etkenler ve İç Etkenler olarak iki grup halinde sunulmuştur:

3.1. Dış Etkenlere İlişkin Bulgular

1. Hedef Öğrenci Kitlesi: Hedef Yaş Kitlesi kitabın herhangi bir yerinde belirtilmemiş olmakla birlikte içerik taraması sonucunda 18-20 yaş üstü yetişkin Erasmus öğrencilerine uygun olduğu görülmüştür.
2. Dil Yeterlilik Seviyesi: Dil yeterlik seviyesi belirtilmemiştir. Düzey olarak sadece "Hitit 1" ibaresi kullanılmıştır. Bu bize başlangıç düzeyi olduğu izlenimini vermektedir. İçerikten temel düzeye uygunluğu anlaşılmaktadır.

[10] Karasar, N. Bilimsel Araştırma Yöntemi, Ankara, Tekışık Ofset, 2000.

3. Materyalin kullanılacağı ortam: Kullanılacağı ortam belirtilmemiş ancak genel dil öğretimine yönelik olduğu düşünülmektedir. Çünkü kitap eğer herhangi bir özel durumda kullanılacak olsaydı bu mutlaka ayrıca belirtilirdi.
4. Kitabın organizasyonu: Hitit 1 kitabı toplam 16 üniteden oluşmaktadır. Ünitelerin ne kadar sürede öğretileceği, toplam kaç saat öngörüldüğü belirtilmemiştir. A.Ü. TÖMER'in kur sistemine göre Temel 1 için ilk 8 ünite Temel 2 için 16. Üniteye kadar olan kısım düşünülmüştür.
5. Kitapta kullanılan kuram ve yöntemler: Kitap sentezci yöntem esas alınarak hazırlanmıştır. Bu, editörün son paragraftaki sözünden anlaşılmaktadır. Kitabın içerik sayfası incelendiğinde daha çok okuma-dinleme gibi dilin anlama düzeyinde ele alınacağının sinyallerini vermektedir. Yazma ve konuşma oldukça geri planda kalmıştır. Dilbilgisi çalışmaları oldukça yoğundur. Kitabın aslında çoklu-yaklaşım temelli bir kitap olduğu görülmektedir. Fakat dilin üretimine ilişkin bazı hususlar ihmal edilmiştir. Yani iletişimsel dil öğrenmeyi desteklemez.
6. Kitabın temel ders kitabı olarak kullanılma özelliği: Kitabın önsöz kısmında dönemin rektörü Prof. Dr. Nusret Aras Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi çalışmalarında "Hitit" i bir kilometre taşı olarak gördüğünü belirtiyor. Bu da kitabın temel ders kitabı olarak kullanılmasının öngörüldüğünü göstermektedir. Bunun yanında destekleyici bir çalışma kitabı da sunulmaktadır. Çalışma kitabı özellikle eve çalışma vermekte oldukça faydalıdır ve dil öğrenmenin sadece sınıf içi öğrenmeyle mümkün olmayıp, öğrencilerin diğer zamanlarda da dil öğrenme etkinlikleriyle meşgul olmaları gerektiğini gösterir.
7. Öğretmen kitabı: İyi bir ders kitabının öğretmeni konular, ders etkinlikleri veya karşılaşılabilecek olası güçlükler konusunda bilgilendiren alternatif fikirler vererek, ipuçları sağlayarak destekleyen öğretmen kitabının da olması beklenir. Bu kesinlikle öğretmenin işini kolaylaştırılacaktır. Hitit 1 kitabının öğretmen kitabının olmaması önemli bir dezavantajdır. Özellikle de bu işe yeni başlamış tecrübesiz öğretmenler için bu durum bir sıkıntı yaratabilir. Fakat kitabın yeni versiyonunda bu eksikliğin giderilmiş olması oldukça olumludur.
8. Sözcük dizini: Kitaba ilave olarak 2002 basımı Türkçe-İngilizce kelime dizini mevcuttur. Fakat bunun sadece İngilizce olup başka dillerde olmaması evrensellik ilkesine aykırı olduğunu düşündürür. Ayrıca, bu dizinin kullanımı ile ilgili olarak kitapta sistematik bir çalışma yöntemi yoktur. Öğrenci yeterli derecede bu malzemeyi kullanmak üzere yönlendirilmemiştir. Hâlbuki böyle bir malzeme etkin bir şekilde kullanılsa öğrenciler sınıf dışı zamanlarda da kendi kendilerine çalışıp daha çok ve etkili bir şekilde kelime öğrenebileceklerdir.
9. Kitaptaki Görsel Öğeler: Kitapta fotoğraf, diyagram, karikatür, tablo, vb. görsel malzemeler kullanılmış, ancak öğretilen her dil konusu için görsel bulunmamaktadır. Aynı alıştırmada bir soru için görsel olduğu halde, diğer sorular için görsele yer verilmemiştir. Görsel malzemeler sadece çekicilik unsuru olarak kullanılmış, ancak özgün görseller olmaları olumlu bir özellik sayılır.
10. Kitabın baskı düzeni: Kitabın sistematik bir düzen içinde olmadığı görülmektedir. Öğrenciler her yeni ünitede farklı bir sınıflandırmayla karşılaşmakta bu da kitabın takibini zorlaştırmaktadır.
11. Kültürel Öğeler: Kültürel öğelerin üniteler arasında dengeli dağılmadığı görülmektedir. Kitap sadece Türkiye de Türkçe öğrenimini öngörmektedir. Diğer ülkeleri, kültürleri ele almamıştır. Ayrıca, tüm Türkiye ve Türk insanının resmini de sunmamaktadır. Örnekler

çoğunlukla Ankara bölgesinden verilmiştir. Türkçeyi Bursa da öğrenen öğrencilerin Ankara'yı detaylı bir şekilde tanımaları oldukça zor ve kanımızca gerekli değildir.

12. Dinleme Materyalleri: Ses ve video kasetleri mevcuttur. Set olarak sunulduğu için fiyatı ayrıca artmaz. Ancak bu malzemeler olmadan da kitaptaki çoğu dinleme etkinliğinin yapılabileceği görülmüştür. Yalnızca bir kaç dinleme etkinliği için kasetin kullanılması zorunlu görülmektedir.
13. Materyalle birlikte gelen testler yoktur.

3.2. İç Etkenlere İlişkin Bulgular

1. Kitapta yer alan dil becerilerine bakıldığında, her bir becerinin tek tek ele alındığı görülmekle birlikte, bunların ünitelere göre dağılımı dengesizdir. Kitabın içindekiler bölümüne bakıldığında, Dinleme ve Okuma becerilerine her ünitede yer verildiği ancak sayısal olarak bunların ünitelere göre dengesiz bir dağılım gösterdiği gözlemlenmiştir. İçindekiler bölümünde Konuşma ve Yazma becerilerine ayrıca yer verilmemiştir. Bununla birlikte üniteler incelendiğinde konuşma ve yazma başlığı altında bazı etkinliklerin olduğu ancak bu etkinliklerin kimi ünitelerde her ikisi birden bulunmasına rağmen, kimi ünitelerde birine veya diğerine tek başına yer verildiği, bazı ünitelerde ise her ikisine de yer verilmediği saptanmıştır.

Örneğin: 5. ve 16. ünitelerde konuşma ve yazma becerilerine yer verilmemiş, 6. ve 9. ünitelerde yazma becerisine yer verilmemiş, 12. 14. ve 15. ünitelerde konuşma becerisine yer verilmemiştir.

Becerilerin ünitelerdeki sunum sırasında da farklılaşmalar olduğu görülmektedir. Bu durum Türkçeyi yeni öğrenmeye başlayan öğrenciler için ilk etapta kafa karıştırıcı, giderek motivasyonu azaltıcı bir etken oluşturabilir.

a) Ünite konuları arasında bağlantı olmadığı için geçişler ani ve kopuktur. Hatta ünite içindeki metinler bile birbiriyle bağlam açısından ilişkilendirilmemiştir. Metinlerde ve dilbilgisi örneklerinde adı geçen karakterler sürekli değişmektedir. Kazandırılacak yapılar metinsel bağlamla bir örüntü oluşturmamakta, her defasında apayrı kopuk başka bağlamlar yaratılmaktadır.

2. Dilbilgisi konuları incelendiğinde materyalin mantıklı bir şekilde seviyelendirildiği görülmektedir. Kitabın içeriğine bakıldığında, dilbilgisi yapılarına çok detaylı ve geniş bir şekilde yer verildiği açıkça görülmektedir. Bu durum kitabın dilbilgisi odaklı olarak tasarlanmış olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Dilbilgisel odaklı hazırlandığı düşünülen bu kitapta bu nedenle dilbilgisi konularına göre bir derecelendirmeye gidilmiştir. Önsözde editörün ifadesine göre, dilbilgisi yapıları günlük dilde en çok ihtiyaç duyulandan en az ihtiyaç duyulana göre sıralanmıştır. Buna karşın editörün iddia ettiği gibi kelimeler herhangi bir şekilde derecelendirilmemiştir.

3. Kitapta iki tür okuma metni bulunmaktadır: Düz metin ve diyalog metinleri. Düz metin başlangıçta üç cümleden oluşan bir paragrafla başlayıp (1. Ünite) giderek daha uzun metinler halini alıyor. Metinlerin tümü eğitim amaçlı yazılmış yapay metinlerdir. Metin türleri açısından zenginlik olmadığı gibi kullanılan metinlerde Türkçe söylemin iç tutarlılığını sağlayan öğelerin kullanımı gerçek yaşamda kullanılan Türkçe ile örtüşmemektedir. (S. 51) "Zeyno" okuma parçasında "O" kişi zamiri aşırı kullanılmış ayrıca metnin iç bütünlüğünü sağlayan dil öğelerine (örneğin bağlaçlar) rastlanmamaktadır. Bu nedenle metinler özgün olmaktan uzak yapay bir biçim kazanmıştır.

4. Dinleme becerilerine her ünitede farklı sayılarda yer verilmiştir. Fakat dinleme parçaları eğitim amaçlı hazırlanmış özgün olmaktan uzak yapay metinlerden oluşmaktadır.

a) Dinleme parçaları gerçek hayatta kullanılan Türkçeyi örnekleme açısından yetersizlerdir. Kasetler dikkatle dinlenildiğinde tonlamaların, duraklamaların ve vurgulamaların Türkçenin ritmini ve müziğini yakalayamadığı fark edilmiştir.

5. Kitapta konuşma becerisine yönelik etkinlikler mevcut ancak bu etkinliklerin bir bölümü gerçek anlamda iletişim sağlamayı hedeflemiyor. Etkinlikler daha çok sözel alıştırma düzeyinde kalmaktadır. (Ünite 3 s. 39; Ünite 4, s. 55) Örneğin, özür dileme, rica, şikâyet etme gibi söz eylemlerin yeterince örneklenmediği görülmektedir. Ayrıca, Türkçede günlük hayatta sıklıkla kullanılan kalıp sözler de bu kitapta yeterince yer almamaktadır. Dolaysıyla, tüm bunların öğrenciler tarafından kullanılması da beklenmemektedir.

6. Yönergelerin bir kısmında eksiklikler görülmektedir. (s. 15, 17, 28). Öğretmen ve öğrenci için yönlendirici nitelik taşıyan yönergelerin olmaması, etkinliğin nasıl gerçekleştirileceği konusunda bir karışıklık yaratmaktadır. Ünitelerdeki dilsel etkinliklerin tümü çok mekaniktir. Dilbilgisel yapıyı kazandırmayı hedefleyen yapısalcı alıştırmalar öğrencilerde bu yapıları otomatik kazanmaya yönelik ancak bu yapıları günlük yaşamda kullanmaya yönelik yazılı ve sözlü etkinliklere yer verilmemiş.

7. Materyal genellikle görsel ağırlıklı hazırlanmış olup, yer yer işitsel etkinliklere de yer verilmiştir. Kinestezik öğrenenler için kitapta yeterli etkinlik yoktur. Ders kitabının içinde öğrencinin kendi kendine yapacağı etkinlikler yok ancak alıştırma kitabı öğrencinin evde çalışma yapmasına yönelik olarak hazırlanmış.

8. Kitapta Türk kültürünü tanıtmaya yönelik merak uyandırıcı bir şekilde sunulmuş yeterince özgün metin, resim ve karaktere yeterince yer verilmemiştir. Elbette, Nasreddin Hoca ve Atatürk gibi kültürel unsurlar kitapta kullanılmaktadır fakat yeterli değildir. Öğrencinin günlük yaşamda kullanabileceği yapılar kazandırılmaya çalışılmış, ancak dilbilgisi ağırlıklı olduğu ve rol yapma, benzetim, diyalog hazırlama, ikili ve grup çalışması vb. türünde etkinliklere yer verilmediği için öğrenci ve öğretmen açısından motivasyon eksikliği yaratabilir.

4. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada Hitit 1 Yabancılar için Türkçe ders kitabı McDonough ve Shaw'un[2] önerdiği öğretim materyali değerlendirme ölçütlerine göre üç öğretim elemanı tarafından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede McDonough ve Shaw'un önerdiği gibi materyal hem dış etkenler hem de iç etkenler açısından incelenmiştir.

4.1. Dış Etkenler

Kitap dış etkenler açısından incelendiğinde genç yetişkinler ve yetişkinlere yönelik temel düzeyde genel Türkçe öğretiminde kullanılmak üzere hazırlandığı anlaşılmaktadır. Kitap toplamda 16 üniteden oluşmakla birlikte, ünitelerin eğitim dönemine dağılımı ve zamanlama konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Kitabın hangi ortam için haftada kaç saatlik bir programı öngördüğü belirtilmediği için bu iş öğretmenin takdirine bırakılmıştır. Ayrıca öğretmene ünite ve derslerin işleniş esaslarını belirleme ve alıştırmaların doğru cevaplarını verme konusunda rehberlik eden bir öğretmen kitabının olmaması büyük bir eksiklik olup, öğretmenden öğretmene değişen bir izlence oluşmasına neden olabilir.

Kitap görsel yönden zengin görünse de, her dil konusu ve tema için anlamayı destekleyen görsel yoktur. Görseller, anlamayı ve öğrenmeyi kolaylaştırmaktan çok, bir çekicilik unsuru olarak kullanıldığı izlenimi vermektedir.

Kitapta Türk kültürünü tanıtmak için belirgin bir çaba gösterildiği anlaşılmakla birlikte, bunun daha çok Ankara coğrafyası ve Ankara'da geçen hayat bağlamında ve kısıtlı tutulduğu gözlenmektedir. Tüm ve Sarkmaz'ın[11] yaptığı incelemede de belirttiği gibi, kitabın güncel ve geleneksel Türk kültürünü sistemli ve programlı bir şekilde öğretmeyi hedeflemediği anlaşılmaktadır. Kitapta kullanılan özgün olmayan yapay metinler, öğrencilere günlük yaşamda kullanmak zorunda kaldıkları dil yapıları, deyimler, kelime bilgisi, söz edimler, kalıp sözler, karşılıklı konuşma kuralları ve stratejileri konusunda yeterince yarar sağlamazlar. Buna karşın, ders kitaplarındaki kültürel öğelerin sunumunda konu ve özgün metin seçimi önemli bir rol oynamaktadır.

Kitapta ünite değerlendirme testleri bulunmadığı gibi, öğrencinin konuları ne kadar anlayıp anlamadığını kendi kendine ölçmesini sağlayacak kitabın yanı sıra verilen testler de mevcut değildir. Kitapla gelen testler hem öğrenciye bireysel çalışma için güdüleyici etki açısından hem de öğretmene destek açısından önemlidir[12]. Bu durumda kitap öğretmen ve öğrenciye öğrenme/öğretme sürecinde kaydedilen aşama konusunda yardımcı olmamaktadır.

4.2. İç Etkenler

Kitap iç etkenler açısından incelendiğinde her bir dil becerisine eşit olarak ağırlık verilmediği bu açıdan bir dengesizlik olduğu anlaşılmaktadır. Daha çok okuma ve dinleme becerileri ön planda görülmekle birlikte, bunların ünitelere göre dağılımında dengesizlik saptanmıştır. Kitapta bazı ünitelerde konuşma ve yazma becerilerine yönelik çalışmalar ve alıştırmalar bulunduğu halde kitabın içerik sayfasında bunlara yer verilmemiş olması dikkat çekicidir.

Özellikle başlangıç seviyesindeki öğrencilerin daha iyi bir rehberliğe ihtiyacı olduğundan, ders kitabının her yönüyle bunu başarması beklenir.

Ünite konuları arasında tematik ve bağlamsal ilişki olmadığı gibi, konudan hareketle dilsel yapılara ve örneklere geçişler ani ve kopuktur. Bu da öğrenilen dil öğeleri ve diğer konuların akılda kalıcılığını azaltmaktadır. Ayrıca bu durum öğretmene dil konularını belli bir bağlam içinde ve öğrencinin hayatı ve dünyası ile ilişkilendirerek sunması konusunda hiç destek vermemektedir. Öğretmenin her seferinde yeni bir bağlam, hikaye ve belki de karakter yaratması gerekmektedir. Bu da öğretmen açısından zaman kaybı demektir. Dersin sorumlu uzman öğretmeni ile yapılan görüşmede de bu durumun oldukça sıkıntı verici olduğu ifade edilmiştir. Hâlbuki konuların belli bir bağlam içinde sunulmasının önemi alan yazında ayrıntılı bir şekilde vurgulanmıştır. [13] [14]

Kitap dilsel öğeler açısından incelendiğinde aslında ağırlıklı olarak dilbilgisi öğretmek için hazırlandığı izlenimini vermektedir. Göçer[12] kitabın dilbilgisi alanıyla ilgili sorulara temel dil becerileriyle ilgili sorulardan üç-dört kat fazla yer verdiğinden söz etmiştir. Bu yüzdendir ki dilbilgisi konularının zorluk derecesine göre bir konu sıralaması vardır. Fakat aynı derecelendirme kelime öğretiminde gerçekleşmemiştir. Kelime dağarcığını geliştirmek amacıyla çok az çalışma olduğundan bu görev doğal olarak yine öğretmene düşmektedir. Kelime dağarcığı geliştirmek amacıyla seviyelendirilmiş ve zorluk derecesi giderek artan bir çalışma yoktur. Bu konu da ayrıca dersin sorumlu öğretmeni tarafından zorlayıcı etkenlerden biri olarak ifade edilmiştir. Verilen kelimelerin farklı alıştırma türleri ile tekrarlanarak akılda kalıcılığının sağlanması konusunun tamamen ihmal edildiği görülmektedir. Hâlbuki alanyazın

---

[11] Tüm, G. & Sarkmaz, Ö.,Yabancı dil Türkçe ders kitaplarında kültürel öğelerin yeri. Hacettepe Eğitim Fakültesi Dergisi 43: 448-459,2012

[12] Göçer, A. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarının Ölçme ve Değerlendirme Açısından İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Türkoloji makale sistemi, N0:8112, tarih: 23.10.2010 http://turkolojı.cu.edu.tr

[13] Hadley, A.O., Teaching language in context. (3. baskı). Boston: Heinle & Heinle, 2003

[14] Yılmaz, D. ve Karatepe,Ç., Contextualisation in the EFL Primary Classroom: A neglected Issue ın Teacher Education, The Science and Education At the beginning of the 21st century in Turkey, St.Klimnent University Press, Sofia, 2013.

bu konunun önemini vurgular.[15] Örneğin Schmidt[16] öğrenilen kelimelerin kısa-süreli hafızadan uzun-süreli hafızaya aktarılabilmesi için farklı alıştırmalarla tekrarlanarak akılda kalıcılığının sağlanmasının önemini vurgulamıştır.

Okuma metinleri kitap için yazılmış yapay metinler olup Türkiye'deki yaşantıyı ve yazma kültürünü örnekleyici metinler değildir. Dolayısıyla, metinler incelenirken onların tür özellikleri, iç bütünlük, paragraf düzeni, paragraflar arasında bağlam kullanarak anlam çıkarabilme, göz ucuyla okuma, metin üzerinde hızlıca tarama yaparak ana fikir hakkında tahmin yürütme gibi çalışmalar ve alıştırmalar yoktur. Bu okuma becerileri açısından önemli bir eksikliktir.[17] Örneğin, bir gazete kupürü şeklinde ve türünde bir metin okumak hem öğrenciyi motive edecektir hem de öğrenci dünya bilgisinden ve ana dilinde edinmiş olduğu gazete haberi okuma bilgisinden yola çıkarak konuyu daha rahat anlayacağından birkaç kelimenin anlamını yardımla tahmin bile edebilir. Dolayısıyla, bu da öğrenciye bir tatmin ve başarı duygusu verecektir.

Okuma becerilerinin sunumu ve öğretimi konusundaki eleştiriler dinleme becerileri için de geçerlidir. Alanyazında algılama becerileri[17] olarak geçen bu iki dil becerisi kitapta ağırlıklıymış gibi görünse de etkili bir şekilde düzenlenmemiştir.

Kitaptaki dil becerileri öğretimi ile ilgili sözlü ve yazılı hiçbir metin farklı metin türü özelliği olan özgün amaçlı hazırlanmış metinler olmadığı için, bu metinlerde Türk dili ve kültürünün kendine has üslup ve retorik özellikleri örneklenmemiş oluyor.[18]

Bir yabancı dil ders kitabının bu metinlerin özelliklerini öğrenciye tanıtması beklenir. Böylece öğrenci farklı bağlamlarda iletişim kurmak için kendisinden beklenenin ne olduğunu, karşısındakinden ne beklemesi gerektiğini, Türk kültürü ve hayat biçimi bağlamında öncelikle tanımış olur ve daha sonraki aşamalarda bunu öğrenir. Özet olarak iletişimsel amaçlı konuşma becerileri faaliyetlerinin sözel performans geliştirme amaçlı değil sözel alıştırma düzeyinde kaldığı görülmektedir.

Etkinlikler için yazılmış yönergelerde kitap öğrenciden ne yapmasını istendiğini açık bir şekilde vermemektedir. Bu da hem öğrenci hem de öğretmen açısından kafa karışıklığına sebep olabilir.

Ünitelerdeki etkinlikler dil yapılarına odaklanan etkinliklerin tümü belli bir bağlamı olmayan ve dil yapısını ön plana çıkaran çalışmalardır. Dolayısıyla öğrenci bu yapıları ezberlese bile gerçek hayatta kullanamayabilir.

Daha önce de belirtildiği gibi kitap öğrenme stillerinden genellikle görsel öğrenme stilini destekliyor. Diğer öğrenme stilleri ihmal edilmiştir. Bunun nedeninin kitabın yetişkinler için yazılmış olması olabilir. Kitapta özellikle son dönemlerde yabancı dil öğretiminde kabul gören ve öğrencilerin farklı öğrenme stilleri ve stratejilerini dikkate alan çoklu zekâ, duygusal zekâ ve yapılandırmacılık anlayışına yer verilmemesi önemli bir eksikliktir.

Kitap, öğrencinin kendi kendine çalışmasını sağlayacak etkinlikler konusunda eksiklidir. Bu bir ölçüde çalışma kitabı ile kapatılabilir. Ayrıca öğrenciyi kendi öğrenme süreçleri ile ilgili düşünmeye yöneltmek için hiçbir çaba göstermemektedir. Her ünite sonuna öğrenciye sorular sorarak ne öğrendiğini, dil

[15] Sökmen, A, J., Current trendsin teaching second language vocabulary. In N. N. Schmidt & M. McCarthy (Eds.) Vocabulary: Description, acquisition and pedagogy. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
[16] Schmidt, N., Vocabulary in Language Teaching, Cambridge University Press, England, 2000.
[17] Harmer, J., The Practice of English Language Teaching, Pearson Education Press, London, 2007.
[18] Richards, J. C., Teaching Listening and Speaking: From theory to practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

öğelerinin hangi bağlamda nasıl kullanıldığı ile ilgili sorular ve yorumlarla öğrenciyi düşünmeye sevk edebilir.[19]

5. Sonuç ve Öneriler

Daha önce de belirtildiği gibi, Avrupa Birliği hükümetleri ve halkları gençlerin en az 2 yabancı dil öğrenmesi fikrini desteklemektedir. Bu amaçla European Centre for Modern Languages (Avrupa Modern Diller Merkezi) önderliğinde Hayat Boyu Öğrenme Programı çerçevesinde 2012 yılında her düzey ve yaş gurubu için yabancı dil öğretmeni ve öğretmen eğitimcisi yetiştirme programı başlatılmıştır (www.ecml.at/programme).

Çoklu (Plurilingual) ve Kültürler Arası (Intercultural) Eğitim Projesi adı verilen bu programdan ilham alınarak, ülkemizde de Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi konusunda üniversitelerimizde lisans ve yüksek lisans programlarına zorunlu ve seçmeli dersler eklenebilir ve sertifika programları açılabilir. Bu konuda Türk Dili bölümlerimiz Yabancı Diller bölümleriyle işbirliği yapabilirler.

Diğer yandan Türkiye Avrupa Ulusal Ajansının uzmanlarından oluşacak bir kurula, Erasmus değişimi ile ülkemize gelen öğrencilere Türkçe öğretmek amacıyla Avrupa Ortak Dil Kriterlerine uygun bir öğretim materyali seti hazırlatması önerilebilir. Bunu yaparken Türkçe öğretimini dilbilgisi ve öğretmen-merkezli bir yaklaşımdan çıkarıp (Amerika ve Avrupa ülkeleri gibi), öğrenim ortamının ve ders malzemelerinin daha iletişim odaklı bir hale getirilmesi gereği dikkate alınmalıdır. Zira yabancı dil öğretimiyle ilgili ders kitaplarının amacı, iletişimsel yetiyi geliştirmek, dilin doğasına ve öğrenimine karşı bir farkındalık oluşturmak, yabancı kültürü iyice incelemek ve yabancı kültürdeki insanlara karşı olumlu tutumlar geliştirmek olarak sıralanmaktadır.[20]

Sonuç olarak, araştırmaya konu olan ders kitabının yeniden gözden geçirilmesi ve daha iletişimsel bir hale getirilmesi çağdaş dil öğretim anlayışının bir gereği olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen kişi sayısını arttırmak istiyorsak, öğrenmeye gönüllü olanları ve öğretmenleri daha modern ve etkili ders materyalleri ve eğitim programları ile donatmak durumundayız.

KAYNAKÇA

http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm

www.ecml.at/programme

Cotterall, S. (2000). Promoting learner autonomy through curriculum: Principles for designing language courses. ELT Journal. 54/2: 109-117.

Göçer, A. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarının Ölçme ve Değerlendirme Açısından İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Türkoloji makale sistemi, N0:8112, tarih: 23.10.2010 http://turkolojı.cu.edu.tr adresinden alınmıştır.

Ercilasun, Ahmet B. (1997). "Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları", Yükseköğretim Öğrencileri İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri (Hzl.: Zeynep Korkmaz vd.), 4. Baskı, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 55-63.

Hadley, A. O. (2003). Teaching language in context. (3. baskı). Boston: Heinle & Heinle.

Harmer, J. (2007). THe Practice of English Language Teaching. London: Pearson Education Press.

Hutchinson, T. ve Waters, A. (1987) English fpr Specific Purposes: A Learning-centred approach: Cambridge:Cambridge University Press.

[19] Cotteral, S.,Promoting learner autonomy through curriculum:principles for designing language courses, ELT Journal,54/2:109-117

[20] Özışık, C. (2007) Devlet Okullarındaki Yabancı Dil Derslerinde Hedef Kültüre Ait Öğelerin Aktarımı, 05.05.2010 tarihinde www.English.Com/Yükseklisans.Htm. adresinden alınmıştır.

Karababa, Z. C., (2009) "Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi ve Karşılaşılan Sorunlar", Ankara University, Journal of Faculty of Educational Sciences, vol: 42, no: 2, 265-277

Karasar, N. (2000). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Ankara, Tekışık Ofset.

Karatepe, Ç. ve Yılmaz, D. (2013). Contextualisation: Is it just an accessory or the essence of the lesson?

Mc Donough, J. ve Shaw, C. (2013). Materials and methods in ELT: a teacher's guide. Oxford: Blackwell.

O'Neill, R. 1982. "Why use textbooks?" ELT Journal Vol. 36/2, Oxford University Press.

Özışık, C. (2007) Devlet Okullarındaki Yabancı Dil Derslerinde Hedef Kültüre Ait Öğelerin Aktarımı, 05.05.2010 tarihinde www.English.Com/Yükseklisans.Htm. adresinden alınmıştır.

Richards, J. C. (2008). Teaching Listening and Speaking: From theory to practice. Cambridge: Cambridge University Press.

Schmidt, N. (2000). Vocabulary in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.

Sökmen, A. J. (1997). Current trendsin teaching second language vocabulary. In N. N. Schmidt ve M. McCarthy (Eds.) Vocabulary: Description, acquisition and pedagogy. Cambridge: Cambridge University Press.

Tomlinson,B. (1999) Developing criteria for evaluating L2 materials. IATEFL Issues 47, March. s.10-17

Tüm, G. ve Sarkmaz, Ö. (2012). Yabancı dil Türkçe ders kitaplarında kültürel öğelerin yeri. Hacettepe Eğitim Fakültesi Dergisi 43: 448-459.

Uzun, N. (Editör) (2001) Hitit 1 Yabancılar İçin Türkçe, Birinci Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara

Yılmaz, D. ve Karatepe, Ç.,(2013) Contextualisation in the EFL Primary Classroom: A neglected Issue ın Teacher Education, The Science and Education At the beginning of the 21st century in Turkey, St.Klimnent University Press, Sofia

TUR- YARDIMCI FİİLİNİN ARAL-HAZAR GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE GRAMERLEŞMESİ

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Gazi Üniversitesi, dileker@gazi.edu.tr

ÖZET

Gramerleşme dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi şeklinde tanımlanabilir. Yalnız kelimelerin ekleşmesi olmayan gramerleşmede, bazı bağımsız kelimeler ek haline gelip sonradan sesbirimleşirken bazıları yardımcı fiil, kip, edat, bağlaç vb. işlevler kazanabilirler. *Tur-* yardımcı fiili, Aral-Hazar grubu Türk lehçeleri olan Kazakça, Nogayca, Karakalpakça ve Kırgızcada hem yardımcı fiili olarak hem de gramerleşme aşamasını tamamlamış olarak çeşitli yapılarda kullanılır. Sesbirimleşerek oluşturduğu kip ekleri bunların başında gelmektedir. Bu çalışmada *tur-* yardımcı fiilinin gramatikal olarak kullanılışı Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tur- yardımcı fiili, gramatikalleşme, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesi.

ABSTRACT

Grammaticalisation can be defined as the transformation of a lexeme into a morpheme during the evolution process of a language. In grammaticalisation which includes but not limited to adding words, some independent words turn into affixes and morphemes while others can acquire functions such as auxiliary verb, mode, preposition, conjunction and etc. In Kazah, Noghay, Karakalpak and Kirghiz dialects of Aral-Caspian group of Turkish language, the auxiliary verb "*Tur-*" is used both as auxiliary verb and various completed grammaticalisation structures. The mode affixes that this auxiliary verb creates by being converted into morpheme are the leading structures. This paper investigates the grammatical use of the auxiliary verb "*tur-*" in Aral-Caspian group of Turkish dialects.

Key Words: Auxiliary verb "tur-", grammaticalisation, Kazah Turkish, Noghay Turkish, Karakalpak Turkish, and Kirghiz Turkish.

Türkçede bağımsız bir sözlük birimi olan *tur-* fiilinin hem yardımcı fiil hem de asıl fiil olarak anlam ve işlev bakımından çok çeşitli kullanılışları bulunmaktadır. Analitik olarak kullanıldığında genellikle sürekliliği işaret etse de, gramerleşme sonucu tek başına çeşitli gramatikal yapılar oluşturabildiği gibi, birçok yapının da bünyesine katılmakta, hem farklı ses değişmeleri göstermekte hem de farklı anlamları işaretlemektedir. Bu çalışmada *tur-* yardımcı fiilinin gramerleşme süreci içindeki çeşitli kullanılışları Aral-Hazar grubu Türk lehçeleri özelinde soruşturulacaktır.

Genel Türkçede *tur-* yardımcı fiilinin bağımsız bir sözlük birimi olarak "ayağa kalkmak ve ayakta durmak" şeklinde iki gerçek anlamı vardır.

Türkçenin en eski ve en yaygın kullanıma sahip fiillerinden biri olan *tur-* fiilinin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bang; *tu-* kökünü, Kâşgarlı'nın bu fiil için verdiği "yolu kapatmak, tıkamak, doldurmak" anlamıyla birleştirmiştir (Akar 2008: 1). Akar'a göre Kâşgarlı'nın anlamlandırdığı "kapamak, tıkamak", *tu-* fiilinin yalnızca ilk anlamıdır. Fiilin bu anlamının üzerine *–t* ettirgenlik ekinin gelmesiyle *tu-t-* "kaplamak; işgâl etmek; bürümek; yakalamak" anlamında bir fiil yapılırken, *tu-r-* biçiminde de "ayağa kalkmak; beklemek" anlamına gelen başka bir şeklin meydana gelmiş olması muhtemeldir (2008: 1).

İşte *tur-* fiilinin bu gerçek anlam alanından çıkıp, mesela *–(I)p* zarf-fiil ekiyle; kılınış, görünüş, zaman ve kip gibi gramer kategorilerini işaretlemesi süreci, dilbiliminde bağımsız sözlük birimlerinin, birta-

kım dilbilimsel bağlamlarda neden gramatikal işaretçi oldukları ve yeni gramatikal işlevlere nasıl geliştikleri gibi konular gramerleşme teorisinin inceleme alanını oluşturmaktadır (Gökçe 2013: 21).

Gramatikalleşme, gramerleşme veya dilbilgiselleşme (Alm. Grammatikalisierung, Fr. Grammaticalisation, İng. Grammaticalisation) "dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi (Vardar 2002; 72); "eskiden bağımsız olan bir kelimenin dilbilgisel bir karakter yüklenmesi" (Meillet 1912: 130-148) "dilde meydana gelen semantik zayıflama ve fonolojik yıpranma" (Campbell 1999: 238) gibi şekillerde tanımlanmaktadır (Demirci 2008; 131-133). Kökeni kıta Avrupası geleneğine dayanan bu teoriyi ilk defa bu ad altında inceleyen ve dil değişiminin merkezi olarak tanımlayan Fransız dilbilimci Antoine Meillet'tir (Gökçe 2013: 23). Bir dilin uğradığı değişim süreci içinde telaffuz kolaylığına kaçma ve farklılık yaratma eğilimi yüzünden meydana gelen gramerleşme; yalnız kelimelerin ekleşmesi değildir. Bazı bağımsız biçimbirimler ek haline gelip sonradan sesbirimleşirken bazıları yardımcı fiil, kip, edat, bağlaç, belgisiz zamir vb. işlevler kazanırlar (Demirci 2008: 133-134). Böylelikle dil, elindeki malzemeyi yani kendi iç dinamiklerini kullanarak semantik derin yapısında kavram olarak mevcut olan durumlara morfolojik temsilciler meydana getirmektedir (Demirci 2008: 140).

Tarihî ve modern Türk lehçelerinde daha çok şimdiki zaman ve süreklilik bildiren gramer yapılarından biri olan *tur-* (dur-) yardımcı fiili; Türk lehçelerinde hem gramerleşme aşamasını tamamlamış olarak hem de biçimbirime dönüşmeden kullanılmaktadır. Yani *tur-* (*dur-*) hem bağımsız bir biçimbirim hem de gramerleşme aşamasını gerçekleştiren bağımlı biçimbirim işlevli yardımcı fiildir.

Gökçe'nin, dilbilimcilerin gramerleşme konusunu ele alırken verdikleri mekanizmalar ile ilgili Brinton ve Traugott (2005), Traugott (2003), Lehmann (2002), Hopper (1996)dan aktardığına göre; gramerleşme aşaması birbiriyle ilişkili üç etkileşim mekanizması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu basamaklar:

> A. Anlamsızlaşma (desemanticazition): Anlam içeriğindeki kayıp,
>
> B. Kategorisizleşme (decategorialization): Bağımsız sözlük birimlerinin veya az çok gramerleşmiş birimlerin biçim, söz dizimi özelliklerinde meydana gelen kayıp,
>
> C. Erozyon (veya ses indirgemesi): Ses yapısındaki kayıptır. *Tur-* yardımcı fiili tam fiillikten çıkarken bu süreçlerin hepsinden etkilenmiştir (2013: 30).

Türkçede son derece yüksek bir metin sıklığı ve işlev çeşitliliği gösteren *tur-* yardımcı fiili, aynı zamanda en yaygın ve en temel fiillerden biridir. Eski Türkçede nesnelerin uzamsal konumlarını göstermesiyle ilişkili olan bildirme kategorisine doğru gramerleşmesi, bu durumun en önemli sebeplerinden biridir (Gökçe 2013: 182). *Tur-* fiili Orhun Türkçesinde son derece düşük bir metin sıklığına sahipken, daha sonraki dönemlerde gramerleşerek yardımcı fiilleşir ve ileri derecede bir metin sıklığına ulaşır. *Tur-* başlangıçta "ayağa kalkmak + ayakta durmak" anlamındaki bir canlı/ insan duruşunu gösterirken sonradan cansız öznelerle kullanılmaya da başlanmıştır. Bu durum *tur-* fiilinde gramerleşmenin ilk basamağına, yani anlam geçişlerine bir örnektir (Gökçe 2013: 32). "*Turur*", "*erür*" ile birlikte Eski Uygurcadan itibaren şimdiki zamanlı şahıs bildiriminde istikrarlı ve düzenli olarak kullanılmıştır (Bacanlı 2007: 53). Karahanlı Türkçesinde "*erür*", "*bolur*", "*turur*" ve "*ol*" fiilleri isme eklendiğinde "olmak" anlamını vermekteydi. İsim cümlelerinde "*erür*" ve "*turur*" ile oluşturulan şimdiki zaman ekfiilleri ve onlara eklenen şahıs zamiri kökenli yapılar, fonetik ve morfolojik yapıdan ciddî değişiklikler göstermelerine rağmen tarihte ve günümüzde Türk dilinin bütün dönemlerinde korunmuştur (Bacanlı 2007: 53).

Eski Kıpçak Türkçesinde bu fiilin çok çeşitli kullanım alanları mevcuttur. *Tur-*; müstakil bir fiil olarak kullanılır, bazı isimlerle birlikte yeni fiiller oluşturur (*tek tur-:* susmak vb.), isim cümlelerinde gramer-

leşir ve bildirici durumundadır (*kerektur*, CC, 39, 14; *açtur* CC, 24, 19). Tercümanü Türkî ve Arabî, Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lûgâti't-Türkiyye, El-Kavâninü'l-külliye li Zabt-il lûgât-it-Türkiyye ve Codex Cumanicus gibi Eski Kıpçak Türkçesi eserlerinde *tur-*; *-A/ -y ve -(I)p* zarf-fiillerinden sonra hem yardımcı fiil olarak hem de gramerleşerek şimdiki zaman (*aladırmen:* alıyorum; TZ 44a-b) ve geçmiş zaman kipinin yapısını oluşturmaktadır (*keliptirmen*: gelmişim; TZ 53b, KK 11) (KTG, 59, 152, 128, 124) (Ergönenç Akbaba 2011: 249): *Tur-* fiili yardımcı fiil olarak şu zarf-fiil ekleriyle kullanılır:

-A tur-: Öre tur- (TZ, 36b 8, 67b 12 vb.), *örü tur-* (T, 83).

-(I)p tur-: Olturup tur- "oturup durmak" (CC, 140, 18), *susap tur-* "susayıp durmak" (CC 142, 18) (KTG, 150). *Burulıp tur-* "burulup durmak" (CC, 69v-19): *Jesus burulıp turgan ılannı basıp yançtı* (Ergönenç Akbaba 2011: 249).

Türkiye Türkçesinde *tur-* fiilinin gramerleştiği en güzel örnek cevher fiilin (ek fiilin) 3. teklik ve çokluk şahsı olan "bildirme eki"dir[1]. Ek fiilin geniş zamanını işaretleyen ve *–DIr* şeklinde gramerleşen bu biçimbirim, isim soylu kelimelere gelerek yüklem oluşturmaktadır.[2] Eski Türkçede kullanılan "*erür*" zaman içinde eriyip kısalırken, "*turur*" çeşitli fonetik değişim ve aşınmalarla varlığını devam ettirmiştir. Türkiye Türkçesinde 3. şahıslarda görülen *–DIr* ek-fiili duygusal ifadelerde 1. ve 2. (tekil ve çoğul şahıslara da pekiştirme amacıyla gelebilmektedir (*hastayım-dır, hastasın-dır, hastayız-dır, hastasınız-dır*) (Deny 1921: 549; Bacanlı 2007: 55). *–DIr* ek-fiili; ihtimallik, yeterlilik ve gereklilik gibi anlamları içinde barındıran kullanımlarında bütün şahıs ekleriyle birlikte serbestçe kullanılabilmektedir (Tura 1986; Bacanlı 2007: 55). *–DIr*, cümlede iktisat amacıyla hiç kullanılmasa bile, onun varlığı bir ön kabule dayanmakta, sıfır işaretleyici konumunda bulunmakta ve cümlede var kabul edilmektedir (Bacanlı 2007: 55).

Ediskun *-DIr* biçimbiriminin fiil çekimlerindeki işlevlerini "özel kullanışlar" alt başlığında göstermiştir. Duyulan geçmiş zaman kipiyle "kesinlik" veya "ihtimal"; şimdiki zaman kipiyle '"tahmin" anlamını işaretler. Gelecek zamanın 3. teklik kişisine genellikle "kesinlik" anlamı veren biçimbirim aynı kipin 2. teklik ve çokluk kişilerine gelerek "ihtimal" ve "oranlama" bildirir. Gereklilik kipinin 3. kişisine geldiğinde ise "kesinlik" anlamı vardır (Ediskun 1992: 177, 178, 180, 183).

Tur- yardımcı fiili tarihî ve modern Türk yazı dillerinde hem ünlü *(-A/-y ekli)* hem de ünsüz *[-(I)p]* zarf-fiillerle birleşebilmektedir. Bu zarf-fiil eklerinin işaretlediği anlam birbirinden farklıdır. Ünlü zarf-fiil eki bir olayı kendi sınırları içerisinde seyir hâlinde iken kavrayan *ara sınırlılığa*; ünsüz zarf-fiil eki ise kılınış türüne göre değişen ve olayı kritik sınırın aşıldığı bir noktada kavrayan *art sınırlılığa* işaret etmektedir (Gökçe 2013: 45).

Tur- yardımcı fiili Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde gramerleşme aşamasını tamamlamış olarak çeşitli yapılarda görülmektedir. Biçimbirimleşerek oluşturduğu kip ekleri bunların başında gelir. Bunların yanı sıra yardımcı fiillerle asıl fiillerin bir zarf-fiil ile birleşik oluşturdukları tasvir fiilleri de; (Alm. Verbalkompositionen, hilfsverbverbindungen; İng. descriptive verbs, compound verbs, standart Türkiye Türkçesinde tasvirî fiiller, tasvir fiilleri veya birleşik fiiller veya Johanson'a göre *art-fiiller (postverbs)* (Johanson 1999: 129-139) yardımcı fiillerin gramerleşmesi sonucu ortaya çıkmışlardır. *Tur- (dur-*) yardımcı fiili Türkiye Türkçesinde gramerleşerek meselâ "*konuşup durdu*" gibi bir yapıda

[1] Bildirme ekiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Savran, Hülya (2008) "Türk Dilinde '+DIr' Bildirme Eki ve '+DIr' Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri", U.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 14, 2008/1, s. 163-188.

[2] +DIr biçimbirimi sadece 3. şahıslarda kullanılmaz, eski dönemlerde olduğu gibi günümüzde de sonuna geldiği kelime / kelime gruplarını yüklem yapmakla kalmaz; değişik anlam ilgilerini de işaretler. Aynı ek, iyiyimdir, iyisindir örneklerinde olduğu gibi diğer şahıslarla da kullanılabildiğine göre +DIr biçimbirimi sadece bir yüklemleştirici (cevher fiili) değildir (Baydar 2012: 39).

kendi kavram alanı ile ilgili bir olguyu ifade etmez, *konuş-* asıl fiilini kılınış bakımından tasvir eder. Gökçe'nin Johanson (2002) ve Lehmann'dan (2002) alıntıladığına göre; Türk dilindeki soldan sağa niteleme ilişkisi böylelikle tersine döner ve tamlanan tamlayandan önce gelir:

(yaz-ıp) → dur- "yazmak ve durmak" *yaz←(ıp dur-)* "sürekli yazmak. Yani burada yapı gramerleşmenin bir basamağı olan söz dizimsel bir kategorisizleşmeye uğramıştır (2013: 34).

Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde kullanılan birçok şimdiki zaman kipinin yapısında *tur-* yardımcı fiili biçimbirime dönüşmektedir. Bu lehçelerde metin sıklığı veya kullanım sıklığı gibi sebeplerden dolayı *tur-* yardımcı fiili gramerleşmenin ses indirgemesi sürecini geçirmiştir.

Tur- yardımcı fiili Türk yazı dilleri ve ağızlarında genel bir eğilimle ilerleyici bakış açısı ve süreklilik kılınışını işaretlemekle birlikte, bu fiilin asıl işlevi görünüş zamanlı kategoriler oluşturmaktır (Gökçe 2013: 182). *Tur-* yardımcı fiilinin Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde gramerleşme sürecinin tanıklandığı yapılar şu şekildedir:

Tur- Yardımcı Fiilinin Ek-Fiilin Şimdiki Zamanında Gramerleşmesi

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zaman çekiminde "*turur"* fiilinden indirgenen *–TI* biçimbirimi 3. şahıslarda işaretlenir (*turur > tur > tır > -DI*).

ärüwdi "iyidir" (3. teklik şahıs)

ärüwdiler "iyidirler" (3. çokluk şahıs)

qarttı "yaşlıdır" (3. teklik şahıs)

qarttılar "yaşlıdırlar" (3. çokluk şahıs)

yalğızdıma? "yalnız mıdır?" (3. teklik şahıs-soru şekli)

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde ek fiilin geniş zamanının 3. teklik ve çokluk şahsı genellikle eksiz olsa da nadiren *tur-* yardımcı fiilinden ekleşen *–DIr* biçimbirimi kullanılmaktadır. Metinlerde ek genellikle düşmektedir: *Olar birinşi* "Birincidirler" (Uygur 2010: 134).

Kırgız Türkçesi

Kırgızcada isimlerde bildirme (ek-fiil) yapan *–DIr* biçimbirimi 3. teklik ve çokluk şahıslarda nadir olarak kullanılmaktadır. Kırgızcada bu ek şu şekilde tanıklanmaktadır:

Türk (tür) (3. teklik şahıs)

Türk (tür) (3. çokluk şahıs) (Çengel 2007: 509)

Savran Kırgızcada 3. şahısların eksiz olduğunu ifade eder:

Al Kırgız "O Kırgız"

Alar Kırgız(lar) "Onlar Kırgızlar" (2008: 172)

Kazak Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zaman çekiminin 3. şahıslarında, diğer lehçelerde görülen "*turur*" fiili işaretlenmez.

Tur- Yardımcı Fiilinin Kiplerde Gramerleşmesi

III. Tip Geçmiş Zaman Kipinde Gramerleşmesi[3]

Gramerleşme sürecinde ses yapılarındaki kaybın en önemli sebebi, ses indirgemesi geçiren birimlerin büyük bir metin sıklığına sahip olmasıdır. Yani gramerleşmiş biçimler ile bunların ortaya çıktığı yapıların en önemli özelliklerinden biri, bunların normal sözlük biçimleri ile karşılaştırıldıklarında metinlerde çok sık geçmeleridir (Gökçe 2013: 37). *Tur-* yardımcı fiilinin geçmiş zaman kipinde gramerleştiği yapılar Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde şu şekilde tanıklanır:

Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesinde duyulan geçmiş zaman kipinde kullanılan *tur-* fiili kullanım sıklığından dolayı ses indirgemesine uğramış; *–p* zarf-fiil ekinden sonra *–tI* şeklinde gramerleşmiştir *(tur > tır > -tI)*:

-tI biçimbirimi Kazak Türkçesinde sadece 3. şahıslarda tanıklanmaktadır:

tüsin-i-p-ti "düşünmüş, düşünmüşler", *bar-ı-p-tı* "gitmiş, gitmişler", *söyle-p-ti* "konuşmuş, konuşmuşlar" (3. teklik veya çokluk şahıs)[4]

ket-pe-p-ti "gitmemiş, gitmemişler", *tıñda-ma-p-tı* "dinlememiş, dinlememişler", (3. teklik şahıs-olumsuz şekli)

3. teklik ve çokluk şahısların soru şeklinde *–tI* kullanılmaz:

bar-ı-p-pa? "gitmiş mi, gitmişler mi?"

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde *–(I)p* ile işaretlenen duyulan geçmiş zaman kipinin sadece 3. şahıslarında *tur-* fiilinin kalıntısı bulunmaktadır *(tur > tır > -tI)*.

al-ı-p-tı "almış", *öt-i-p-ti* "geçmiş" (3. teklik şahıs)

sız-ba-p-tı "çizmemiş", *ör-me-p-ti* "örmemiş" (3. teklik şahıs- olumsuz şekli)

bar-ı-p-tı-ma? "gitmiş mi?" (3. teklik şahıs-soru şekli)

isle-p-ti-ler "çalışmışlar" (3. çokluk şahıs)

qorq-pa-p-tı-lar "korkmamışlar" (3. çokluk şahıs-olumsuz şekli)

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde duyulan geçmiş zaman kipinde (nätiyjeli ötken mähäl) *tur*-yardımcı fiili gramerleşir. *Tur-* yardımcı fiilinin kalıntısı sadece 3. şahıslarda gramatikal işaretçi olarak yer alır:

al-ı-p-tı "almış", *isle-p-ti* "çalışmış" (3. teklik şahıs)

olar al-ı-p-tı "almışlar", *olar isle-p-ti "*çalışmışlar" (3. çokluk şahıs)

ol al-ma-p-tı "almamış" (Uygur 2010: 164).

---

[3] Fiil çekim eklerinin tipleri verilirken "Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil" adlı eser esas alınmıştır (bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, Leylâ KARAHAN, M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (redaksiyon) (2006) Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim, TDK Yayınları, Ankara.

[4] Kazak Türkçesinde fiil çekiminde 3. çokluk şahıs, şahıs zamiri ile gösterilir,–lAr 3.çokluk şahıs eki hiçbir zaman kullanılmaz (Tamir 2007: 460).

Kırgız Türkçesi

Kırgızcada duyulan geçmiş zaman (qapısqı ötkön çaq) *–(I)ptIr/ -(U)ptUr* biçimbirimi ile karşılanır (Çengel 2005: 213). Bu ekin yapısı *–(I)p/ -(U)p zarf-fiil eki + -tIr/-tUr < turu < turur* şeklindedir. *Tur-* yardımcı fiilinin geniş zamanlı şekli diğer lehçelerde olduğu gibi gramatikal işaretçi olarak kullanılmaktadır. Ek sadece 3. şahıslarda değil, bütün şahıslarda işaretlenir:

başta-ptır-mın "başlamışım"	*unut-u-ptur-mun "unutmuşum"*
başta-ptır-sıñ	*unut-u-ptur-suñ*
başta-ptır-sız (nz.)	*unut-u-ptur-suz (nz.)*
başta-ptır	*unut-u-ptur*
başta-ptır-bız	*unut-u-ptur-buz*
başta-ptır-sıñar	*unut-u-ptur-suñar*
başta-ptır-sızdar	*unut-u-ptur-suzdar*
başta-ş-ı-ptır	*unut-u-ş-u-ptur (Çengel 2007: 517).*

Örneklerde yer alan–tIr/ -tUr biçim-birimi bazen –Ir/ -Ur şeklinde kullanılır, bazen de tamamen erir: al-ı-ptır-mın > al-ı-pır-mın > al-ı-p-mın, oku-ptur-suñ > oku-pur-suñ > oku-p-suñ, kör-ü-ptür > kör-ü-pür > kör-ü-p, bil-i-ş-i-ptir > bil-i-ş-i-pir > bil-i-ş-ip (Çengel 2005: 213)

al-ba-ptır-mın "almamışım" (1. teklik şahıs-olumsuz şekli)

ket-pe-ptir-siñer "gitmemişsiniz" (2. çokluk şahıs-olumsuz şekli)

iç-iptir-bi? "içmiş mi?" (3. teklik şahıs-soru şekli) (Çengel 2005: 214)

Kırgızcada bir başka duyulan geçmiş zaman kipi *–GAn* biçimbirimi ile yapılır. Bu kipte bütün kişilere *tur-* yardımcı fiilinden gramerleşen *–DIr* bildirme eki eklenebilmektedir. "*-GAndIr , -GondUr*" şeklinde kullanılan biçimbirim, kipte şüphe ve ihtimal anlamını işaretler. Bu kullanılış hareketin geçmişte gerçekleşip gerçekleşmediğini kesin olarak göstermez, geçmişte olması muhtemel olayları anlatmak için kullanılır: *Kelgendirmin* "gelmişim" (Savran 2008: 174).

1.Tip Şimdiki Zaman Kipinde Gramerleşmesi (-A Zarf-Fiil Ekli Şekiller)

Kazak Türkçesi

Tur- fiili Kazak Türkçesinde hem yardımcı fiil olarak hem de gramatikal işaretçilere dönüşerek kullanılmaktadır.

Bu kipte *tur-* fiili gramerleşse de, kalıntısı sadece 3. şahıslarda işaretlenir. Kip, Koç-Doğan tarafından gelecek zaman ve geniş zaman kipi içinde işlenmiş ve anlam bu doğrultuda gösterilmiştir (2004: 267, 274). Demirci vd. kipi, geniş zaman (awıspalı osı şaq) olarak değerlendirmiş ve anlamını şimdiki zaman kipi ile göstermiştir (2006: 105). Kazak Türkçesi yazı dilinde, bağlamdan gelecek ve geniş zaman anlamı da çıkabilir. Tamir, eki şimdiki zaman kipinin ilk tipi olarak değerlendirir (2007: 462).

oyna-y-dı "oynuyor, oynuyorlar", *otır-a-dı* "oturuyor, oturuyorlar", *kül-e-di* "gülüyor, gülüyorlar" (3. teklik veya çokluk şahıs)

bar-ma-y-dı "gitmiyor, gitmiyorlar", *ayt-pa-y-dı* "söylemiyor, söylemeyecek"

3. teklik ve çokluk şahsın soru şeklinde ise *–tI* biçimbirimi düşmüştür:

kel-e-me? "geliyor mu, geliyorlar mı?"

Nogay Türkçesi

Nogaycada gramerleşme sürecinden geçen *tur-* yardımcı fiilinin kalıntısı, 3. şahıslarda–*DI* şeklinde işaretlenir. Şimdiki zaman kipinde fiilin gramerleşme aşaması "*tur-*" yardımcı fiiline geniş zaman eki getirilerek kullanılan "*turur*" fiilinin; 1. ve 2. şahıslarda tamamen düşmesi; 3. şahıslarda ise kısalarak ve ses değişmesine uğrayarak (*turur > tur > tır > -DI*) *-A/-y* kip ekinin yapısına katılması suretiyle oluşmuştur (Ergönenç Akbaba 2009: 121). Kazakça ve Karakalpakçada da aynı durum söz konusudur.

al-a-dı < al-a tur-ur şeklindeki bu yapıda gramerleşmenin ses indirgemesi ve sıklık yanında yenileme basamağı da görülmektedir. Eski Türkçe; Kazakça, Nogayca ve Karakalpakçada bulunan bu *-A+ turur* (kesin şimdiki zaman) şekline karşılık gelen herhangi bir gramatikal kategoriye sahip değildir. Yani Nogaycada ve birçok Kıpçak lehçesinde, Türk yazı dilinde bir şimdiki zaman yenilemesi ortaya çıkmış, Türkçe gramer sisteminde daha önce bulunmayan ve yeni bir gramatikal kategorinin ortaya çıkmasını ifade eden ilk-yenileme örneği oluşmuştur (Gökçe 2013: 40).

bar-a-dı "gidiyor", *ket-e-di* "gidiyor" (3. teklik şahıs)

bez-be-y-di "bezmiyor"*, süy-me-y-di* "sevmiyor" (3. teklik şahıs-olumsuz şekli)

usa-y-dı-lar "benziyorlar", *oyna-y-dı-lar* "oynuyorlar" (3. çokluk şahıs)

yaz-ba-y-dı-lar "yazmıyorlar" (3. çokluk şahıs-olumsuz şekli)

Karakalpak Türkçesi

Gramerleşmenin ses indirgemesi ve ilk yenileme basamağını işaretleyen *–A+turur* yapısı Karakalpak Türkçesinde şimdiki zaman kipinde (häzirgi mähäl) (Uygur 2010: 166) yine 3. şahıslarda işaretlenir (*turur > tur > tır > -DI):*

isle-y-di "çalışıyor", *al-a-dı* "alıyor" (3. teklik şahıs)

ol al-ma-y-dı "almıyor" (3. teklik şahıs-olumsuz şekli)

olar al-ma-y-dı "almıyorlar" (3. çokluk şahıs-olumsuz şekli)

Kırgız Türkçesi

Kırgız Türkçesi gramerlerinde (kesin gelecek zaman) (ayqın keler şaq) (Çengel 2005: 225) 3. teklik ve çokluk şahıslarda *tur-* yardımcı fiili ses indirgemesi basamağından geçerek gramerleşmiş ve */-t/*ye kadar gitmiştir. Johanson'a göre pek çok Kıpçak lehçesinde ara sınırlı bakış açısını yenileyen *A+turur* ile art sınırlı bakış açısını yenileyen *B+ turur* yapıları güçlü biçim erozyonuna uğramakta, önce zarf birliği yardımcı fiil ile kaynaşmakta, daha sonra *turur* yardımcı fiili tamamen veya kısmen kaybolmaktadır (Gökçe 2013: 38).

Ek Kırgızcada şöyle tanıklanmaktadır:

al-a-t < al-a tur-ur, kör-ö-t < kör-ö tur-ur (Çengel 2005: 205).

unut-a-t "unutuyor, unutacak" (3. teklik şahıs)

unut-u-ş-a-t "unutuyorlar, unutacaklar" (3. çokluk şahıs)

başta-y-t "başlıyor, başlayacak" (3. teklik şahıs)

başta-ş-a-t "başlıyorlar, başlayacaklar" (3. çokluk şahıs)

kel-be-y-t "gelmiyor, gelmeyecek" (3. teklik şahıs- olumsuz şekli)

kül-bö-y-t "gülmeyecek, gülmüyor" (3. teklik şahıs- olumsuz şekli) (Çengel 2005: 226)

Kazakça, Kazakalpakça ve Nogaycada *–DI* şeklinde 3. şahıslarda işaretlenen bu biçimbirim, Kırgızcada kullanım sıklığından ve ses indirgemesinden dolayı iyice kısalmıştır.

1. Tip Şimdiki Zaman Kipinde Gramerleşmesi [-(I)p Zarf-Fiil Ekli Şekiller]

Bağımsız sözlük birimleri gramerleşmeye uğrayarak kendilerinden önceki veya sonraki kelimeye bağımlı bir ek biçimini aldıklarında, aynı zamanda bağımsız bir unsur, bir sözlük maddesi olarak olarak kalabilirler. Buna ayrılma süreci *(divergence)* denir. Yani bağımsız bir sözlük birimi gramerleştiği zaman bu onun sözlük kaynağının kaybını gerektirmez, tam tersi gramerleşmiş biçim ve onun sözlükteki karşılığı yan yana yaşayabilir (Gökçe 2013: 41). Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde, bağımsız bir sözlük birimi olan *tur-* fiili ile bu fiilin *–(I)p* zarf-fiil ekiyle birleşmiş ve gramerleşmiş şimdiki zaman biçimi olan *–(I)p tur-* yapısı, gramerleşmenin ayrılma sürecini de gösterir.

Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesinde şimdiki zamanı kipini gösteren başka bir yapı;

fiil + -(I)p zarf-fiil eki + jatır/ tur / otır / jür kalıp fiillerinden biri + şahıs ekleri

kalıbıyla yapılmaktadır. Görüldüğü üzere bu kalıp fiillerden sadece *jatır*; geniş zaman kipi ile kullanılmıştır. Yardımcı fiil jat- + *-ır* yapısındadır, diğer yardımcı fiiller, kip eki almamış gibi görünmektedir. Oysa *tur-, jür- ve otır-* yardımcı fiillerinin kullanıldığı bu kipte, fiillere daha önce geldiği düşünülebilecek *-Ir* geniş zaman kip eki, hece düşmesi sonucu ortadan kaybolmuştur:

turur > turı> tur

jürir> jüri> jür

otırır> otırı> otır

Bu gelişmedeki ara safha Nogay Türkçesinde şimdiki zaman kipinde *turı, yüri, oltırı* şeklinde yaşamaktadır. *Tur-* Kazak Türkçesinde şimdiki zaman kipinde şöyle tanıklanmaktadır:

oyna-p tur-mın "oynuyorum, oynamaktayım" *kel-i-p tur-mın* "geliyorum, gelmekteyim"

oyna-p tur-sıñ	*kel-i-p tur-sıñ*
oyna-p tur-sız (nz.)	*kel-i-p tur-sız (nz.)*
oyna-p tur	*kel-i-p tur*
oyna-p tur-mız	*kel-i-p tur-mız*
oyna-p tur-sıñdar	*kel-i-p tur-sıñdar*
oyna-p tur-sızdar (nz.)	*kel-i-p tur-sızdar (nz.)*
oyna-p tur	*kel-i-p tur*

qarap turğan joqpın "bakmamaktayım" (olumsuz şekli)

qarap tursıñ-ba? "bakıyor musun?" (soru şekli)

Bu yapı bilindiği üzere bazı modern Türk yazı dillerinde ve ağızlarında *–(I)p* zarf-fiil işaretçisine kadar indirgenmektedir (*–(I)p +turur* veya *B + turur > –(I)p +tur > –(I)p).*

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde, bu şimdiki zaman kipi,

-(I)p zarf-fiil eki + turı/ oltırı/ yüri/ yatır yardımcı fiilleri + şahıs ekleri

kalıbıyla yapılmaktadır. Nogay Türkçesi gramerlerinde bulunmayan bu yapıda kullanılan "*turur, oltırır* ve *yürür"* yardımcı fiillerinde benzer hecelerin arka arkaya gelmesi sonucu oluşan hece düşmesi ile *turı, oltırı, yüri* fiilleri ortaya çıkmıştır. Kipte "*turı*", diğer yardımcı fiillere göre daha yaygın kullanılmaktadır (*turur> turu >turı)* (NYD, 98). Kipte yer alan "*turı/ oltırı/ yüri/ yatır"* yardımcı fiilleri ayrı yazılmaktadır (Ergönenç Akbaba 2009: 126). Burada *tur-* yardımcı fiili gramerleşme sürecinin ses indirgemesi ve sıklık aşamasını geçirmiştir.

Kip Nogay Türkçesinde şu şekilde tanıklanmaktadır:

oqı-p turı-man "çalışmaktayım)"	*ber-i-p turı-man "vermekteyim"*
oqı-p turı-sıñ	*ber-i-p turı-sıñ*
oqı-p turı-sız (nz.)	*ber-i-p turı-sız (nz.)*
oqı-p turı	*ber-i-p turı*
oqı-p turı-mız	*ber-i-p turı-mız*
oqı-p turı-sız	*ber-i-p turı-sız*
oqı-p turı-lar	*ber-i-p turı-lar*

al-may turı-sız "almamaktasınız", *kez-bey turı-sıñ* "gezmemektesin" (olumsuz şekli)

Nogaycada bulunan *qara-y turadı <*qara-y (a) tur- + -A + turur* "şu anda bakmakta" gramerleşmenin ilk yenileme aşamasından farklı bir içeriğe sahiptir. Johanson'a göre Türkçenin ikinci şimdiki zaman yenilemesi şeklinde tanımlanan bu yenileme aşamasında kesin şimdiki zaman *asıl fiil + -A zarf-fiil eki + Tur- + A + turur yardımcı fiili (eski şimdiki zaman şekli)* şeklinde ortaya çıkmaktadır (Gökçe 2013: 40).

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinin bu tip şimdiki zaman kipini (negizgi /anıq häzirgi mähäl), işaretleyen yapıda, *-(I)p turur*; *–(I)p tur* işaretçisine indirgenmiştir. Yapı şu şekildedir:

-(I)p + "atır, otır, tur, jür, kiyatır, baratır"[5] *yardımcı fiillerinden biri + zamir kökenli şahıs ekleri (Uygur 2010: 167).*

Yapı Karakalpak Türkçesinde şöyle tanıklanmaktadır:

Pisip tur "Pişiyor" (Uygur 2010: 588).

Kırgız Türkçesi

Kırgızcada bu şimdiki zaman (tataal uçur çaq) (birleşik şimdiki zaman) kipi;

fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + kip eki+ şahıs eki

şeklindedir. Bu yapıda kullanılan dört yardımcı fiilden (*cat-, cür-, otur-, tur-*) biri de *tur-* yardımcı fiilidir. Fiil şimdiki zaman kipinde şu şekilde tanıklanmaktadır:

küt-ü-p tur-a-m (ın) "beklemekteyim"	*küt-ü-p tur-a-bız*
küt-ü-p tur-a-sıñ	*küt-ü-p tur-a-sıñar*

[5] Burada –atır, -kiyatır ve –baratır yardımcı fiillerinde de yat- yardımcı fiilinin geniş zamanlı şekli olan yatır yardımcı fiili ekleşmiş, -atır'da y düşerken kiyatır< keleyatır; baratır ise barayatır şeklinden kısalmıştır.

küt-ü-p tur-a-sız (nez.) *küt-ü-p tur-a sızdar (nez.)*

küt-ü-p tur-a-t *küt-üp tur-at/küt-ü-p tur-u-ş-a-t (Çengel 2005:220)*

bat-pa-y tur-a-t "sığmıyor" (3. teklik şahıs-olumsuz şekli) (Çengel 2005: 220)

Görüldüğü üzere *tur-* hem kipin yapısına katılarak gramerleşme aşamasını gerçekleştirmekte, hem de 3. teklik ve çokluk şahıslarda *-t* şeklinde sesbirimleşmektedir.

IV. Tip Gelecek Zaman Kipinde Gramerleşmesi

Kazak Türkçesi

Tur- fiilinin Kazak Türkçesinde gramerleştiği en önemli yapılardan biri *–AtIn* ve *–ytIn* biçimbirimidir. *Tur-* fiili *–GAn* ile birleştiğinde belirtilen biçimbirime indirgenmiştir.

-A turğan > -A-tuğın > -Atın/ -tın

Baraturğan> baratuğın> baratın

Burada bir ara safha olarak gösterdiğimiz *–tuğın* biçimbirimi Karakalpakçada bulunmaktadır. Kazak Türkçesi yazı dilinde ek bir sonraki safha olan *–AtIn* şeklinde gelişmiştir.

Gramerlerde *–Atın/ -ytın* biçimbiriminin ifade ettiği kip ve zaman, farklı kip başlıklarında ele alınmıştır. Tamir'de bu bu biçimbirim, kip eki olarak yer almazken (2007: 429-480), Koç -Doğan görülen geçmiş zaman kipi içinde değerlendirerek geniş zamanın hikâyesi anlamını vermekte (2004: 257), Demirci vd. ise bu biçimbirimin genellikle "*edi*" kelimesi ile birleşip *erteñ* "yarın", veya *kelesi küni* "gelecek gün" gibi zaman kavramlarıyla biraraya geldiğini ve birleşik zaman ifade ettiğini belirtmektedir: *Ol qalağa erteñ baradı edi* "O yarın şehre gidecekti" (2006: 102). Kazakça metinlerde kipin işaretlediği anlam bağlama göre değişmektedir.

Ek, ünlüyle biten fiile *–ytIn* şeklinde gelmektedir: *oynaytın*

bar-atın-mın "giderdim"	*qara-ytın-mın "bakardım"*
bar-atın-sıñ	*qara-ytın-sıñ*
bar-atın-sız (nz.)	*qara-ytın-sız (nz.)*
bar-atın	*qara-ytın*
bar-atın-bız	*qara-ytın-bız*
bar-atın-sıñdar	*qara-ytın-sıñdar*
bar-atın-sızdar (nz.)	*qara-ytın-sızdar (nz.)*
bar-atın	*qara-ytın (Koç–Doğan 2004: 257)*

barmaytınmın "gidemezdim" (1. teklik şahıs-olumsuz şekli)

ketpeytinsiñdir "gidemezdiniz" (2. çokluk şahıs olumsuz şekli)

qaraytınmın ba? "bakar mıydım?" (1. teklik şahıs soru şekli)

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesindeki 2. tip şimdiki zaman kipi olan *-A/-y zarf-fiil eki + tağan* şeklinde *–tur-* yardımcı fiili yine bağımlı biçimbirim işlevli yardımcı fiil olarak görev yapmaktadır. Bu yapıda yer alan *-tağan* ekinin oluşum süreci şu şekildedir: *Tur-* yardımcı fiiline *-GAn* sıfat-fiil ekinin gelmesiyle aradaki *"r"* sesi erimiş, gerileyici benzeşme yoluyla *–tağan* şekli ortaya çıkmıştır (*tur-ğan > tağan).* "*-tağan*"

Nogay Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uymayan, tek şekilli eklerden biridir (Ergönenç Akbaba 2009: 123).

bar-a-tağan-man "gitmekteyim" *isle-y-tağan-man* "çalışmaktayım"

bar-a-tağan-sıñ	*isle-y-tağan-sıñ*
bar-a-tağan-sız (nz.)	*isle-y-tağan-sız (nz.)*
bar-a-tağan	*isle-y-tağan*
bar-a-tağan-mız	*isle-y-tağan-mız*
bar-a-tağan-sız	*isle-y-tağan-sız*
bar-a-tağan-lar	*isle-y-tağan-lar*

Karakalpak Türkçesi

Tur- fiili Karakalpak Türkçesinde tahmînî, kesin olmayan gelecek zaman kipinin *(*uyğarındı keler mähäl) yapısına da katılmıştır. Kip şöyle tanıklanmaktadır:

fiil+-maqşı, -jaq, -tuğın eklerinden biri+"boldı, boladı, qusaydı, körinedi, şığar" yardımcı fiillerinden biri (Uygur 2010: 170).

Bu yapıda işaretlenen *turğan; –tuğın* biçimbirimi şeklinde gramerleşmiştir:

Turğan > tuğan > tuğın.

Ek Karakalpak Türkçesinde şu şekilde tanıklanmaktadır:

Erteñ keletuğın boldı "Sabahleyin gelecek." HQT, 182 (Uygur 2010: 171).

Bu kullanılış Kırgız Türkçesinde bulunmamaktadır.

İstek Kipinde Gramerleşmesi

Kazak Türkçesi

Turur'un indirgendiği ve zarf-fiille birleşerek oluşturduğu *-Adı / ydı* biçimbirimi tasarlama kiplerinden istek kipinde de kullanılmaktadır.

Aqşa tapqım keledi "Para kazanmak istiyorum."

Aqşa tapqılarıñız keledi "Para kazanmak istiyorsunuz." (Tamir 2007: 466).

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde *-Adı / ydı* biçimbirimi istek kipinde şöyle tanıklanır:

Alğım keledi "Almak istiyorum."

Alğısı keledi "Almak istiyor." (Ergönenç Akbaba 2007: 646).

Karakalpak Türkçesi

Turur'un indirgendiği ve zarf-fiille birleşerek oluşturduğu *-Adı / ydı* biçimbirimi istek kipinde şu şekildedir:

Alğıñ keledi "Almak istiyorsun"

Alğısı keledi "Almak istiyor." (Uygur 2007: 591).

Kırgız Türkçesi

Kırgızcada *turur*'un indirgendiği ve zarf-fiille birleşerek oluşturduğu *–At / -yt* biçimbirimi istek kipinde şöyle tanıklanır:

Alğım kelet "Almak istiyorum."

Alğıñız kelet "Almak istiyorsunuz." (Çengel 2007: 522).

Tur- Yardımcı Fiilinin Sıfat-Fiillerde Gramerleşmesi

Kazak Türkçesi

Tur-ğan yapısındaki ses indirgemesi sonucu meydana gelen *–atın/ -etin* biçimbirimi Kazak Türkçesinde gelecek veya geniş zaman anlamı taşıyan sıfat-fiiller yapar:

keletin qonaq "gelen (gelecek) konuk"

qaraytın bala "bakılan (bakılacak olan) çocuk"

tıñdaytın adam "dinlenen, dinlenecek olan adam" (Doğan-Koç 2004: 313)

Nogay Türkçesi

-tağan biçimbirimi aynı zamanda şimdiki zaman sıfat-fiil eki olan *-A, -y- tağan*'ın yapısında yer almaktadır. Çok işlek olan yapı, devam etmekte olan bir özelliği anlatan bir sıfat-fiil eki olarak kullanılır ve geldiği fiilden "*-DIk, -An, -mAktA olan*" anlamında sıfat-fiiller yapar.

Ek Nogay Türkçesinde şöyle tanıklanmaktadır:

sen süyetağan bala "senin sevdiğin çocuk"

seniñ oqıytağan kitabıñ "senin okuduğun kitap"

qaraytağanlarğa "bakmakta olanlara"

Ekin zarf-fiil olarak tanıklandığı da görülmektedir:

borışların toltıralmaytağan sebepli "borçlarını karşılayamadıkları için" (Ergönenç Akbaba 2009: 188).

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde geçmiş, gelecek veya geniş zaman ifade eden ve tek şekilli olan *-A-tuğın* biçimbirimi şu şekilde tanıklanır:

balıq tutatuğın tor "balık tutulan ağ"

qaytpaytuğın küç "geri çevrilemez güç"

işetuğın as " yenilecek yemek" (Uygur 2010: 206).

Tur- Yardımcı Fiilinin Tasvir Fiillerinde Gramerleşmesi

Tasvir fiilleri, bilindiği üzere; şekilce zarf-fiil kuruluşundaki bir asıl fiilin, bir yardımcı fiile bağlanması sonucu meydana gelmektedir. Yardımcı fiil, kendisinden önceki asıl fiilin gösterdiği durum veya hareketi tasvir eder, çeşitli bakımlardan onun yapılma şeklini işaretler. Yardımcı fiil tek başına tasvir fiili değildir. Tasvir fiili, yardımcı fiilin zarf-fiille birlikte oluşturduğu yapıdır (Akbaba 2011: 20).

Johanson'a göre Türkçede tezlik veya süreklilik bildiren birleşik fiil yapıları birlikte kullanıldıkları fiillerin kılınış tiplerini değiştirebilir (2004, Karadoğan: 2012: 55). *Tur-* yardımcı fiili de bu tarz yardımcı fiillerdendir.

Türkçede fiil birleşmeleri bir gramerleşme zinciri sonucu ortaya çıkmaktadır. Yardımcı fiillerin zarf-fiille birleşerek oluşturduğu tasvir fiilleri, hem eş zamanlı hem de art zamanlı bir gramerleşme zinciri sonucu meydana gelmektedir. Tasvir fiilleri içinde önemli bir yere sahip olan ve *tur-* yardımcı fiili ile oluşturulan tasvir fiilleri; tıpkı *yat-, ol(t)ur-* ve *yorı-* yardımcı fiillerinin oluşturduğu tasvir fiilleri gibi, birçok Türk lehçesinde kılınış türlerini işaretlemenin yanı sıra görünüş zamanlı kategoriler olarak da işlev görmektedir (Gökçe 2013: 73).

Bacanlı *-(I)p tur-* yapısının işaretlediği kılınışsal veya bitmemiş görünüşün gramerleşmiş biçimleri dışında, modern Türk lehçelerindeki durağanlaştırma işlevi üzerinde ayrıca durmuştur (Bacanlı 2010).

Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesinde *tur-* yardımcı fiili hem *–A* hem de *–(I)p* zarf-fiil ekiyle birleşerek tasvir fiili oluşturmaktadır. Sürekliliği işaretleyen yapı "kısa süren hareket ve oluşlar" için kullanılmaktadır. *Tur-* yardımcı fiili *jat-/ yat-* yardımcı fiili gibi canlı ve cansız bütün varlıkların hareket ve oluşlarının sürekliliğini işaretler. *Tur-*, yardımcı fiil olarak kendi anlamını *jat-/yat-* kadar kaybetmez (Akbaba 2011: 251)[6].

Kazakçada *tur-, -A/-y* zarf-fiil ekli asıl fiille kullanılırsa sürecin kısa olduğunu işaretler:

Jılamañız qıynaladı ğoy...Bara turıñız! –dep aqıl ayttı.

"-Ağlamayın, rahatsız olacak... Gidedurun! diye akıl verdi." (Akbaba 2011: 252).

Tur- -(I)p zarf-fiil ekli asıl fiille kullanıldığında, asıl fiille anlatılan hareketin "belirli bir süre zarfında devam ettiğini" ifade eder. Bu kullanılışta hareketin, sonu olan bir süreç içinde, aralıksız bir şekilde devam ettiği tanıklanmaktadır:

Bunıñ ömriniñ üstinde külimsirep turğan künşuwaqtı, bultsız aşıq kök aspan bardı (QS, 215).

"Onun hayatının üzerinde, gülümseyip duran, güneşli, bulutsuz açık bir gökyüzü vardı." (Akbaba 2011: 257).

Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde *tur-* yardımcı fiili asıl fiillerle birleşip tasvir fiili yaparak gramerleşmektedir.

Nogaycada *tur-, -A/-y* zarf-fiil ekli asıl fiille kullanılırsa; kısa aralıklarla, tekrar tekrar yapılan bir hareketi işaretler:

Sosı sen oqında bizge bir zatlar yaza turatağan ediñ de, nege qoydıñ-aw? –dep soradı (QQ, 116).

" 'Sen zaman zaman bize bir şeyler yazmaktaydın ya, niye bıraktın ki?' diye sorar."

Nogaycada *tur-, -(I)p* zarf-fiil ekli asıl fiille kullanılırsa; genellikle asıl fiille anlatılan hareketin "belirli bir süre zarfında devam ettiğini" ifade eder. Bunun dışında tasvir fiili, sürekliliğin çok çeşitli işlevlerini de işaretlemektedir.

Em ol biraz zaman sol yazuwlarğa oylı bolıp qarap turdı (QQ, 116).

"Ve o bir süre şu yazılara düşünceli bir şekilde bakıp durdu." (Ergönenç Akbaba 2011: 248-257).

[6] Kazakçada tur- yardımcı fiiliyle kurulan tasvir fiilleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Akbaba, Dilek Ergönenç (2011) Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri, Grafiker Yayınları, Ankara.

Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde *tur-* yardımcı fiili ile oluşturulan tasvir fiilleri sürekliliği işaretler. Buna göre *tur-*, *–A / -y* zarf-fiil eki almış asıl fiile gelirse hareket süresinin kısalığını bildirir: *Sen muna kitaptı oqıy tur.* "Sen bu kitabı okuyadur." (Uygur 2007: 594).

Fiil *–(I)p* zarf-fiil ekiyle kullanıldığında ise hareketin devamlılığını ve devamlılık süresinin uzunluğunu bildirir: *Arqadan tañ samalı esip tur.* "Arkadan tan yeli esip durur." (Uygur 2007: 594).

Kırgız Türkçesi

-(I)p tur- asıl fiili hareketi süreklilik bakımından etkileyen bir tasvir fiilidir: *ket-i-p turat* "gidiyor", *caz-ı-p turat* "yazıyor", *bil-i-p turğan* "bilmekte olan" (Çengel 2007: 526). Bu yapı, bağlama göre tekrarlanan bir iş veya hareketi de bildirebilir:

Oyuma tüşkön sayın köñülümdü karañgılatıp turat "Düşündükçe yüreğimi karartıyor." (Çengel 2005: 293).

SONUÇ

Gramerleşme, daha önce de belirtildiği üzere sadece sözlük birimlerinin biçimbirime dönmesi değildir. Tarihî ve modern Türk lehçelerinde en yaygın ve en temel fiillerden biri olan *tur-*, başlangıçta bağımsız bir sözlük birimi iken, metin sıklığı ve işlev çeşitliliği gösterdiği için gramerleşme sürecine en çok maruz kalan yardımcı fiillerden biridir. Hem bağımsız bir biçimbirim hem de gramerleşme süreçlerinden geçen bağımlı biçimbirim işlevli bir yardımcı fiil olan *tur-* (*dur-*), şimdiki zaman ve devamlılığı işaretlemektedir. *Tur-* yardımcı fiili bağımsız bir sözlük birimi olmaktan çıkarken Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde gramerleşmenin *anlamsızlaşma*, *kategorisizleşme*, *erozyon* (ses indirgemesi) süreçlerinin hepsinden etkilenmiş; ayrıca *ayrılma*, *sıklık* ve *yenileme* basamağı süreçlerini de geçirmiştir.

Kazakça, Nogayca ve Karakalpakçada *-(I)p* zarf-fiil ekli asıl fiille birleşerek öğrenilen geçmiş zaman kipini oluşturan *tur-* yardımcı fiili; *tur* > *tır* > *-tI* şeklinde gramerleşmiş, Kırgızcada *–tIr* biçimbiriminde kalmıştır. Kazakçada 3. teklik ve çokluk şahısların soru şeklinde ise*–tI* tamamen tüşer.

Eski Türkçede herhangi bir gramatikal kategoriye sahip olmayan *–A+ turur* (kesin şimdiki zaman) yapısı Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinde bir *şimdiki zaman* yenilemesi şeklinde ortaya çıkmış, Türkçe gramer sisteminde daha önce bulunmayan ve yeni bir gramatikal kategorinin ortaya çıkmasını ifade eden *ilk-yenileme* örneği oluşmuştur. Bu yapı Kazakça, Nogayca, Karakalpakçada *turur* > *tur* > *tır* > *-DI* şeklinde gramerleşirken Kırgızcada *–t*'ye kadar indirgenmiştir: *turur* > *tur* > *tır* > *-tı* > *-t.*

-(I)p zarf-fiilli asıl fiilin *tur (turı), yür (cür, jür), otır (otur), yatır (cat, jatır)* kalıp fiillerine eklenmesiyle oluşan şimdiki zaman kipinde *tur-* yardımcı fiili Kazakçada, Karakalpakçada ve Kırgızcada *tur* ile tanıklanırken Nogaycada *turı* şeklindedir.

Kazakçada gelecek zaman kipinde *turğan* > *tuğın* > *-Atın/ -tın* sürecine maruz kalan yardımcı fiil (*baratın*); Karakalpakçada *tuğın* safhasında kalmıştır (*baratuğın*). Nogaycada bu yapının geçirdiği süreç ise *turğan* > *tağan (baratağan)* şeklinde olmuştur.

Ek fiilin şimdiki zaman çekimi ile sıfat-fiillerde de gramerleşen *tur-*; ayrıca tasvir fiilerinde (art fiiller), Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinin hepsinde süreklilik; hareket süresinin kısalığı, uzunluğu, tekrar tekrar gerçekleşmesi, hareketin alışkanlık şeklinde yapılması vb. çok çeşitli yönleriyle işaretlenir.

KAYNAKÇA

Akar, Ali (2008), "Dede Korkut Kitabı'nda Tur- Fiili", Turkish Studies**,** Volume 3/1 Winter 2008, s. 1-5.

Akbaba, Dilek Ergönenç (2007), "Nogay Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 623-678.

Akbaba, Dilek Ergönenç (2009), Nogay Türkçesi Grameri, Grafiker Yayınları, Ankara.

Akbaba, Dilek Ergönenç (2011), Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri, Grafiker Yayınları, Ankara.

Bacanlı, Eyüp (2007), "Altay Türkçesinde Şimdiki Zamanın Ek Fiili ve İsim Cümlelerinde Şahıs Bildirimi", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı: 3, Ankara.

Bacanlı, Eyüp (2010), "-(X)p tur-(/dur-) Art Fiilinin Durağanlaştırma İşlevi", Turkish Studies, Volume 5/4 Fall 2010, s. 119-132.

Baydar, Turgut (2012), "+DIr Bildirme Eki Üzerine", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz, Sayı: 32, s. 37-54.

Campbell, Lyle (1999), Historical Linguistics, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Çengel, Hülya Kasapoğlu (2005), Kırgız Türkçesi Grameri- Ses ve Şekil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara.

Çengel, Hülya Kasapoğlu (2007), "Kırgız Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 481-542.

Demirci, Kerim (2006), Kazakh Verbal Structures and Descriptive Verbs, Maryland: Dunwoody Press.

Demirci, Kerim (2008), "Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme", Bilig, Bahar, sayı: 45, s. 131-144.

Demirci, Kerim, İsmail Ulutaş, Ferhat Karabulut (2006), Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı, Oku-yorum Yayınları, Ankara.

Deny, Jean (1941), Türk Dili Grameri, (Tercüme: Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Matbaası, s. 333-340

Ediskun, Haydar (1992), Türk Dilbilgisi, 4. bs., İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 187-195.

Ercilasun, Ahmet Bican, Leylâ Karahan, M. Fatih Kirişçioğlu (redaksiyon) (2006) Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim, TDK Yayınları, Ankara.

Gabain, A. Von (1988), "Türkçede Fiil Birleşmeleri", TDAY Belleten, 1953, 2. bs., Ankara: TDK Yayınları, s. 16-28

Gabain, A. Von (1995), Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), 2. bs., Ankara: TDK Yayınları, s. 87-89

Gökçe, Faruk (2013) Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri, TKAE Yayınları 05, Ankara.

Hengirmen, Mehmet (1997), Türkçe Dilbilgisi, 2. bs., Ankara: Engin Yayınları, s. 240-243.

Johanson, Lars (1971), Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspektsystems, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Turcica Upsaliensia, 1.

Johanson, Lars (1999), Grenzbezogenheit in Aspekt und Lexik am Beispiel türkischer Postverbialkonstruktionen", Breu, Walter (ed.) Probleme der Interaktion von Lexik und Aspekt (ILA), Max Niemeyer, Tübingen, s.129-139.

Koç, Kenan (2001), Qazaq Tilindegi Kürdeli Etistikterdiñ Qalıptasuwı, Almatı.

Koç, Kenan-Oğuz Doğan, (2004), Kazak Türkçesi Grameri, Ankara: Gazi Kitabevi, s.284.

Meıllet, A. (1912), "L'évolution des formes grammaticales". Rivista di Scienza 12: (26), Milan.

Mutlu, Hüseyin Kahraman (2007), "Tur- Yardımcı Fiilinin Kullanımı Hakkında", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. IX, S.: 1, Haziran 2007, s. 103-110

Savran, Hülya (2008), "Türk Dilinde '+DIr' Bildirme Eki ve '+DIr' Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri", U.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 14, 2008/1, s. 163-188.

Tamir, Ferhat (2007), "Kazak Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Editör Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Kazak Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 429-480.

Tura, S.S. (1986), "DIr in Modern Turkish", eds. Aksu-Koc & Erguvanlı-Taylan, Türk Dilbilimi Konferansı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, s. 145-158.

Uğurlu, Mustafa "Türkiye Türkçesinde 'Bakış' (Aspektotempora" Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz (2003) Türk Dili El Kitabı, Ankara Grafiker Yayınları, s. 246-258; Türkbilig 2003/5 s. 124-133.

Uygur, Ceyhun Vedat (2007), "Karakalpak Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 543-622.

Uygur, Ceyhun Vedat (2010), Karakalpak Türkçesi Grameri, Kriter Yayınları, İstanbul.

Vardar, Berke (2002), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yayınları, İstanbul.

ÖZBEK EDEBÎ METİNLERİNDEKİ ONOMASTİK BİRİMLERİN LENGÜAPOETİK ÖZELLİKLERİ

Dilrabo ANDANİYAZOVA ROZİKULOVNA
Alişer Navoiy Dil ve Edebiyat Enstitüsü, dilrabo1982@list.ru

ÖZET

Bu makalede onomastik birimlerin halk sözlü edebiyatı ve yazılı metinlerindeki poetik işlevi, kullanım özellikleri ilgili görüşler kaleme alınmıştır. Onamastik birimlerin metinde kullanımıyla ilgili bilimsel görüşlerin analizi yapılmıştır. Halk sözlü edebiyatı materyallerinden derlenmiş antroponim, zoonim ve toponim gibi onomastik birimler lengüapoetik yaklaşım yöntemleri ışığında tahlil edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: onomastik birim, lengüapoetik, antroponim, zoonim, toponim.

ABSTRACT

In this article analyzed role and poetic functions of onomastics in literary texts. Examines presently existing definitions of the onomastic area which being researched proper names in the literary works. Illuminated the significant aesthetic features anthroponymy, toponymy, zoonymy in literary texts and gives examples.

Key Words: Onomastics, poetic onomastics, anthroponomy, poetic text, proper names.

АННОТАЦИЯ

В этой статье анализируется роль и поэтические функции ономастической единицы в литературном тексте. Рассматривается ныне существующие определения в ономастической области, которая исследует собственные имена в названиях в литературных произведениях и фольклоре. Освещаться значительные эстетические особенности антропонимии,топонимии,зоонимиии в литературным тексте и приводиться примерами.

Ключевые Слова: ономастика, поэтическая ономастика, антропонимика, поэтический текст, собственные имена.

Edebî eser dilinde çeşitli anlamsal seçeneklerin ortaya çıkmasına yardım eden lengüapoetik araçlardan biri onomastik birimlerdir. Onlar belli bir özel adı göstermekle birlikte yazarın çeşitli edebî amaçlarını vurgulamak için de hizmet eder. Burada belirtmek gerekir ki, karşımıza çıkan herhangi bir onomastik birim değil belki de onların muayyen bir kısmı edebi estetik fonksiyon taşır. Çünkü yazardan her bir onomastik birim için özel amaç belirlemesini bekleyemeyiz.

Edebî metinlerdeki lengüapoetik açıdan önemli onomastik birimleri aşağıdaki tarzda sınıflandırarak incelemeye çalıştık.

- Poetik antroponimler - edebî metindeki isim, soyadı, baba adı, mahlas, lakap gibi kişi özel adlarının lengüapoetik amaçla kullanılmasını öğreniyor.
- Poetik toponimler – oykonim, urbanonim, agoronim ve bazı toponimlerin estetik fonksiyonları, adlanma motiflerini tespit ediyor.
- Poetik zoonimler - edebî metin kuş, hayvanlara verilen lakapların poetik amaçta kullanılmasını öğreniyor.
- Poetik teonimi - mifolojik tipler, ilahlar adı, Allah isimlerinin eser poetikesindeki fonksiyonlarını öğreniyor.

- Poetik takma adlar – takma adların edebî eserdeki estetik fonksiyonlarını öğreniyor.

Poetik antroponimler edebî metinde en çok kullanılan onomastik birimlerdir.

Edebî metinlerde yazar tarafından bazı antroponimler mahsus kullanıldığını görüyoruz. Bunun gibi adlar çoğunlukla isimler fonunda bulunmuyor, yani yazarın kendi yaratıcılığıdır. Özbek edebî metinlerinde takma adlar çoktur. Mesela, Sonavoy, Magzava qori (A.Kadiri eserlerinde) Semiz Nazarov, Oriq Nazarov, Yovqoch Ollaberganov (A.Kahhar eserlerinde), Oldi Sottiyev, Yozuvchi Madoriy, Tijoratxon (Seyid Ahmed eserlerinde) Yebtoymasov, Jazqul, Silliqboy ("Muştum" dergisi) gibi kahramanları genelde insanların isim ve soyadları olmayan kelimelerle adlandırılması çok önemli lengüapoetik özelliğe sahiptir. Getirdiğimiz örnekler komik eser kahramanları adıdır. Bu tür isimler kinaye anlamında ve komik durumları göstermek için kullanılıyor.

İsimler fonundaki Sotiboldi, Kabil bobo (A.Kadiri), Momintoy, Toychiboy (O. Hoshimov) gibi adlar sözcük etimolojisindeki anlamla bağlı olarak eserin genel gayesini açılmasında büyük estetik fonksiyon taşıyor.

Demek, yazarın kahramanların ruhi dünyası ve psikolojisini açabilmesi, karakter nitelikleri ve olay yerlerinin açıklanması, ulusal özgünlükleri gösterebilmesi için özel adlara ayrıca dikkat ediyorlar. Onomastik birimler yalın fonksiyonuyla birlikte yazarın edebî estetik gayelerini ifade etmeğe yardım ediyor ve bu hususiyetlerini lengüistik bakımdan araştırılması önemlidir. Burada söylemek gerekir ki, halk sözlü edebiyatı örneklerinde, özellikle, masal ve destanlarda kullanılan onomastik birimler de kendine özgü yönüyle dikkate değerdir. Çünkü halk sözlü edebiyatı kendin bünyesinde dilin söz varlığının önemli kısmını oluşturan onomastik belgelerin gayet değerli, eşsiz ve asıl numunelerini barındırmaktadır.

Yüzyıllar boyu insanoğlunu heyecana sürükleyen düşünceler, duygular, arzu umutları kendinde barındıran halk sözlü edebiyatı sadece manevi değerlerimizden olmakla kalmayıp etrafımızda olup biten olaylara estetik bakışımızın gelişmesine de katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, halk şifahi edebiyatı örnekleri edebi dil açısından da gayet önemli araştırma konuları sunmaktadır.

Günümüz Özbek edebi dilinin zenginliği ve ifade imkânlarının fevkalade genişliğini "Alpamış" destanı örneğinde açıklayan Profesör Nizameddin Mahmudov bunu şu şekilde kaleme almıştır: "Halk dili gayet doğal ve tarihi gelişim süreci içerisindeki 'malalanmamış', 'rendelenmemiş' bir dildir. Halk dili kendi güzelliğini mutlak ve muntazam bir şekilde, nasıl olsa o şekliyle koruyan, bilerek süslemeyen, 'sürmelemeyen' bir dildir. Bazen fevkelade ince, bazen biraz kaba, yani ki dilin tüm özelliklerini kendinde bulunduran bir dildir" (Mahmudov: 2012, 88).

Özbek dilbiliminde halk destanlarındaki onomastik birimlerin kullanımıyla ilgili çalışmalar olmasına rağmen, onlar lengüapoetik yöntemler ışığı altında incelenmemiştir (Abdurahmonov, Bektemirov: 1967, 177-197). Bu tür işlerde onomastik birimlerin semantik ve biçemsel özelliklerine ilişkin ortaya konulan bazı fikirleri görmemiz mümkün. Buna rağmen lengüapoetik yöntem açısından değerlendirilmeyi bekleyen destan ve masallardaki antroponimler, poetik zoonimler ve poetik toponimler boldur. Bunları göz önünde bulundurursak, onomastik birimlerin edebi metinde, özellikle, halk sözlü edebiyatındaki lengüapoetik yönlerini araştırmak güncel sorunsallar içerisindedir. Bildiride bu konuyla ilişkin bazı görüşlerimiz dile getirilecektir.

Dil birimlerinin çeşitli söylevlerdeki görünüşleri, işlevsel, biçemsel ve lengüapoetik özellikleri üzerinde araştırma yapmak dilbilimsel açıdan önemlidir. Bu tür araştırmalarda onomastik birimlerin edebi metindeki önemi ve poetik işlevi belirlenir.

Rus dilbiliminde Y. A. Karpenko, V. N. Mihaylov, O. İ. Fonyakova, V. İ. Suprun, L. N. Andreyeva gibi bilim adamlarının onomastik birimlerin poetik işleviyle ilgili dikkate değer çalışmalar yürütmüştür.

Rus dilbilimcisi V. M. Kalinkin'in fikrine göre, edebi metindeki bazı onomastik birimlere kendi anlam bünyesinde var olan nominatif işlev üzerine başka özel bir anlam da yüklenir. Böylece onomastik birimler metindeki tarihi, etnografik, konotatif ve diğer bilgilerden oluşan yapıyı daha etkili bir tarzda okuyucuya iletilmesine yardımcı olur (Kalinkin: 1999).

Dilbilimci V. V. Bardakova çocuk edebiyatındaki kendi bünyesinde lengüapoetik özellikleri bulunduran onomastik birimlerle ilgili araştırmasında Y. A. Karpenko'nun bu konuya ilişkin hizmetlerinden övgüyle sözeder. Onun çocuk edebiyatındaki "konuşan isimler"le ilgili çalışmaları başlattığını ve ilk teorisyeni olduğunu vurgular. Sonradan bu tür çalışmalar kapsamı genişlediği görülmektedir. Örneğin, dilbilimci E. B. Magazanik da Rus edebiyatındaki tanınmış eserlerde kullanılan bazı kahraman isimleri ile ilgili çalışmalar yürütmüştür. O kendi çalışmasında eser kahramanları isimlerinin eser bütünlüğüyle (eser konusu, kurgusu, olay örgüsü, içeriği, mekân, zaman vd.) ilişkisi üzerinde durarak onomastik birimlerin poetik işlevini ortaya koymuştur. (Magazanik: 1967; 1978)

Özbek edebi metinlerinde de yazarın estetik ilkesine uygun ve edebi açıdan dikkate değer onomastik birimler vardır ki, onlar yazarlar tarafından özel amaçları gözeterek kullanılır. Bu konuda Özbek halk destanları ve masallarındaki bazı onomastik birimler örnek olarak getirmemiz mümkündür. Onları lengüapoetik yöntemler ışığı altında incelemekle halk dilinin onomastik alandaki yeni yönlerini ortaya çıkarmamız mümkün olacaktır.

"Alpamış" destanı Özbek destancılık geleneğindeki Köroğlu koluna mensup en kapsamlı ve edbi yönden fevkalade zengin bir destandır. Bu destan dil vasıtalarının kullanımı açısından da adeta bir "şah eser" niteliğindedir. Özellikle, destanda kullanılan onomastik birimlerinin lengüapoetik açıdan dikkate değer olduğunu vurgulamak gerekir. Konumuzla ilgili olarak bu destanda kullanılan bazı bir onomastik birimler tahliliyle yetiniriz. Destanda Murattepe diye adlandırılan bir toponim kullanılır. Kahramanın muradına ermesine işaret edici bu yer adı eserde aşağıdaki gibi kullanılmıştır:

Alpamış çobanların ahırından atlanarak geliyordu. Tayçı bölgesinde, Kalmak ilçesinde, Çilbir çölünde Murattepe adlı bir tepe vardı. Yüksek mi yüksek tepeydi. Tepesinden kuş bile uçup geçemezdi. Her insanın da harcı değildir o tepeye çıkmak. O tepeyi görünce Alpamış kendi kendine: "Bu tepeye at salayım, eğer atım irkilmeden tepeye kadar çıkarsa, gidince yarımı alırım, çıkamazsam, gitmemin bir anlamı kalmaz. rezili rüsva olurum. Önce kendimi bu tepede sınayayım" demiş. Atını tepeye doğru dehlemiş. Alpamış'ın atı - bilmem çilten-evliyalar mı yardıma geldi - kırk bin atın çıkardığı sesi oluşturup koşmaya başladı. Alpamış daha yarına varmadan onu almış gibi oldu. (Alpamış: 1998, 101)

Halk bilimcilerin vurguladıklarına göre, destandaki Murattepe toponimi gerçek yer adı olup, şairin estetik amacına uygun olduğundan destanda özellikle kullanılmıştır. Çünkü kahramanın amacına yetişmesi aynı yer adıyla özdeşleştirilir. Eğer kahraman bu tepeye çıkmayı başarabilirse, amacına da yetişeceğine işaret etmektedir.

Biliyoruz ki, geniş kapsamlı edebi simgelerin ortaya çıkmasında kahramanın dış görünüşü, konuşması, monoloğu ve diyaloğu ile birlikte onun ismi de önemli bir vasıta sayılır. Bu konuda halk sözlü edebiyatında kendine özgü bir gelenek var. Halk edebiyatındaki masal ve destanlarda toplumun çıkarlarını göz önünde bulundurarak hareket eden kahramanların ismi de her zaman buna uygun tarzda olumlu anlam içerir. Örneğin, Özbek halk masallarındaki Kılıç Batır, Adilhan, Mukbil Sapancı, Alpamış, Kıran batır, Er Kence, kence batır, Ziyad batır, Baltakey Batır, Bekmen Batır vd. Bu isimlerden anlaşılı-

yor ki, cesurluk, doğruluk, dürüstük, dostluk, sadakat, adalet gibi vasıfları taşıyan kahramanların ismi de bu vasıflara yakışır anlamla özdeşleşen isimlerden oluşmuştur.

Bununla birlikte halk sözlü edebiyatında Kulakbay, Nohutbay, Başparmak (Başmaldak), Hendelek (Kelek) Pehlivan, Hurmaca (Küp) Pehlivan gibi sembolik isimler de kullanılır. Bu isim, genelde, küçük olmasına rağmen büyük işleri başaran kaharamanlara verilir. Kulak, nohut, parmak, kelek ve küp kadar küçük, bodur görünümlü kahramanlar fevkalade büyük işleri başarmasıyla okuyucunun sevgisini kazanır.

Doğadaki, yaşamdaki gösterişli, güzel, değerli olan nesnelerin isimleri ile de kahramanların özdeşleştirildiğini görmemiz mümkündür. Örneğin, Aftabay (Rüstemhan Destanı), Yulduz, Zümrat, Zöhre vd.

Halk edebiyatında kullanılan onomastik birimler, esas olarak, günlük konuşma dili temelinde oluşturulur. Bu yüzden, genelde somut anlamlı isimler olur. Halk edebiyatındaki antroponimler günümüzde yaygın kullanılan isimlerden kesin fark ettiği gözlemlenir. Bu tür isimlerde geçmişte yaşamış halkın maddi ve manevi yaşam tarzı, iktisadi, siyasi görüşleri, arzu ve istekleri yansımış olur. Örneğin, cömert ve hayırseverliğiyle bilinen Hatam Tayi masallarda muhtaçlara yardım eden eli açık, sahi bir karakterdir. Özbek isimleri fonundan yer alan bu antroponim yüzyıllar geçse bile cömertlikle ilgili çağrışımını kaybetmemiştir. Dilbilimde buna benzer isimler "pretsedent adlar" terimi altında incelenmektedir. (Bardakova: 2005, 146-148) Bu tür adlar, genelde, edebi metinde metin dışı ve metin içi çağrışımlarıyla katılmış olurlar. Edebi metinde pretsedent adlar ciddi etkisel-ekspressif önem kazanırlar.

Destanlarda antropoindikatörler (isim bildirici unsurlar) de belli bir olaya ilişkin önemli estetik işlevi üstlenmiş olurlar. "Şahımerdan piri Baybörü'nün oğluna Hakimbey ismini verdi. Sağ avucuna beş parmağını vurdu. Beş parmağının izi leke olarak kaldı. Beş parmağının izi çıkmaz oldu. Kızına Kaldırgaçayım ismini verdi. Baysarı'nın kızına Ay-Berçin ismini verdi." Kaldırgaçayım ve Ay-Berçin antroponimlerindeki -ay/ay- antropoindikatörü bir yönden kızlara özgü nezaketi ifade etse de, bir taraftan Berçin'in isminin önünde gelmesi, Ay sözcüğünün sözlük anlamıyla eşdeğerdir. Alpamış'ın gönlünü ve yolunu aydınlatır. Ona manevi yardımını esirgemediği ve her "karanlık"ta Ay olup yolunu aydınlattığı için "Ay kadar güzel kız" anlamını da öne çıkarmış oluyor.

Böylece "ay" hem sözcük hem ek işlevinde kullanmış oluyor. Destan olayları gelişmesiyle birlikte Berçinay şekli daha çok kullanılmaya başlar. Çağdaş Özbek edebi dilindeki -bay isim bildirici eki destanda kendine özgü anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. Alpamış destanında mezkûr ek "yüksek mevkili kişi" anlamında kullanılmaktadır. Baybörü, Bayseri isimlerinde onların biyler (beyler) soyundan geldiğine gönderge yapmaktadır. Bay sözcüğü "zengin kişi" anlamıyla birlikte boy, kabile, uruk öncüsü, beyi anlamında da kullanılır. Alpamış destanında bay sözcüğü aynı anlamıyla kullanılmıştır. "Baybörü bay idi. Bayseri şah idi" betimlemesinde bunu açıkça görmemiz mümkündür. Halk saygı anlamında başkasının ismine -bay ekini ekleyerek hitapta bulunmasının nedenleri de bu destandaki isimlendirme mantığına uygundur. Bayçıbar zooniminde de buna benzer durumu görebiliriz. Özbek dilinde Çibar ya da Çöbir (Çibar ve çöbir sözcükleri çipar renk adıyla ilişkilendirilir) biçiminde atları isimlendirme geleneği vardır. Görünüyor ki, Bayçıbar sözcüğündeki bay- öneki atların en iyisi, değerlisi olduğuna işaret etmektedir. Çibar atın sahibi Alpamış beyler soyundan olduğuna göre onun atı da asil olmalı ki bay- öneki buna işaret etmektedir.

Destanlarda takma adlar, sembolik karakterdeki isimler, mitolojik adlar da çoktur. Bu isimlerin hemen hemen hepsi "konuşan isim" grubuna dâhil olup belli bir estetik görevi üstlenmiştir. "Revşan" destanındaki kahramanlara ad seçme töreninde onların dış görünüşü, karakteristik özelliklerini ismiyle öz-

deşleştirmeye çalışan Ergeş Cümanbülbüloğlu destan kahramanı Akkız isminin onun beyaz ve gayet güzel cismine uygun olduğunu belirtir:

> *"Akkız şöyle bir kızdı: adı Akkız idi. Zülhumar'a tek kız idi. Kendisi akpak kız idi, alımlı çalımlı bir kız, orta boylu hoş bir kız, oynadığı bahçe kız, hayal değil gerçek bir kız, tembel değil mahir kız, evlenmemiş bekâr kız, ninesine yoldaş kız, kendini beğenmiş kız, iyi, saf böz çocuğu görünce şımarık kız, kara gözlü, badem gözlü, akıllı kız, şişman sanki yağ küpü kız, oyunu çok sever kız, doğru işi yapar kız... "*

Aynı destandaki Caynak isimli kahraman şu şekilde betimlenir: "Caynak gayet şaklaban, kılıktan kılığa giren birisidir. Eğer birisini dolandırmak, kandırmak isterse kılıktan kılığa girdiğinde onu en yakın arkadaşı bile tanıyamaz hale gelirdi." Profesör Ernest Begmatov'un "Özbek İsimleri" adlı kitabında bu isim aşağıdaki gibi açıklanmıştır: "Caynak (Özb.) - eğlenceli, hoş, mutlu ömür geçirsin" (Begmatov: 2007, 131)

Bazı destanlarda kahramanların ismi anlatan manası ile değil, belki, başka sözlerle birlikte ses uyumu oluşturduğundan kaynaklanan estetik işlevi de görmemiz mümkündür.

Aktaş memleketinde Hürremayım padişah olarak devran sürürmüş yıllarca. Himce Hatunun dili bülbülce, kim diyorsa da doğrudur, iyilikte eşsizce, iki yüzü açan gülce, beli söğüt dalıca, kendisi güzel mi güzel kadınca. Himce Hatun devran sürmüş yıllarca (Rustemhan Destanı).

Bunun dışında bilmecelerde de farklı nedenlerle sembolik isimler kullanılır. Bilmecelerdeki lengüzpoetik yük masal ve destanlardaki kadar olmazsa da dil kullanım kuralları dışında ya da ona aykırı bir biçimde kullanıldığını görmemiz mümkündür. Bununla ilgili olarak, "Halk Sözlü Poetik İcadı" adlı kitapta şöyle açıklama bulunmaktadır: "Sarıbay ekem içkeri, sakalları taşkarı" (Sarı Bey ağam içeride, saklalları dışarıda; havuç, mısır). Bilmecedeki "Sarıbay ekem" fonetik olarak sarı renki çağrıştırır ve böylece bilmecenin cevabı olan havuca ya da mısıra işaret eder. Söylemek mümkün ki, bilmeceler kayda geçirilen bölgelerde bunun gibi isimler bilmece söyleyiciler arasında meşhür olması muhtemeldir." (Madayev, Sabitova: 2011, 56).

Sonuç olarak, halk sözlü edebiyatındaki bazı onomastik birimlerin lengüapoetik özelliklerini araştırmak ve ortaya koymak hem dilbilim hem halk bilimi açısından önem arz etmektedir. Bu tür birimler halkın dili, tarihi, gelenek ve göreneklerini kendi bünyesinde bulundururlar. Masallardaki gibi destanlarda da uydurma isimler çok kullanır ve o isimler halkın kahramanlık, cesaret, dürüstlük gibi güzel haslet ve isteklerini simge eder. Bu yüzden de böyle onomastik birimler metinde her zaman başka bir olayla bağlantılı olarak karşımıza çıkar. Böylece isim ve metin arasında kendine özgü metinlerarasılık ortaya çıkmış olur. Sözlü ya dayazılı edebiyat olsun, onlarda kullanılan onomastik birimlerin lengüapoetik özelliklerini ortaya çıkarmakla metnin mahiyetini ve yazarın estetik amacını daha iyi anlamamız mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Abdurahmonov D., Bektemirov H. Özbek Halk Destanlari Onomastikasi. Özbek Halk İjadı. Taşkent. 1967.

Alpamış. Özbek Halk Kahramanlık Destanı. Söyleyen: Fazıl Yoldaşoğlu, kayda geçiren: M. Zarifov. Taşkent, 1998.

Andreeva L.N. Lingvistiçeskaya Priroda İ Stilistiçeskie Funktsii "Znaçaşix İmen" (Antonomasiya): Avtoref. Moskova. 1915.

Bardakova V.V. "Govoryaщie" İmena V Detskoy Literature. Voprosы onomastiki. Ekaterinburg, 2009.

Bardakova, V.V. Pretsedentnıye İmena Sobstvennıye V Proizvedeniyax Detskoy Literaturı. Onomastika V Krugu Gumanitarnıh Nauk. Materialı Mejd. Nauç. Konf. Yeketerinburg, 2005.

Begmatov E.Özbek İsmlari. Taşkent, 2007.

Fonyakova O.İ. İmya Sobstvennoye V Hudojestvennom Tekste. 1990.

Kalinkin. V.M. Poetika Onima. Donetsk, 1999.

Karpenko M.V. Russkaya Antroponimika. Odessa, 1970.

Madaev O., SOBİTOVA T. Halk Ağzaki Poetik İjadı. Taşkent: " Sharq", 2011.

Magazanik E.B. Onomastika İli Govaryaşiye İmena V Russkoy Literature. Taşkent, 1978.

Magazanik E.B. Poetika İmen Sobstvennıh V Russkoy Klassiçeskoy Literature. Avtoref. Samarkand, 1967.

Mahmudov N. Tilimizning Tilla Sandig'i. Taşkent, 2012.

Mihaylova V.N. Ekspressivnoye Svoystva İ Funksii Sobstvennıh İmen V Russkoy Literature. Filologiçeskiye Nauki. 1966.-№2.

Suprun V.I. Onomastiçeskoe Pole Russkogo Yazıka İ Yego Hudojestvenno-Estetiçeskiy Potentsial. Volgograd, 2000.

SAHA TÜRKLERİNİN BİLMECELERİ

Arş. Gör. Doğan ÇOLAK
Gazi Üniversitesi, dogancolak@gazi.edu.tr

ÖZET

Sahalar zengin bir halk edebiyatına sahiptir. Bilmeceler de Saha edebiyatında önemli bir yer teşkil eder ve halk arasında yaygın bir kullanıma sahiptir. Türkiye'de Saha bilmeceleri üzerine müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmamızda daha önce Türkiye'de yayınlanmış Saha bilmecelerle birlikte ilk defa tarafımızdan Saha Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılan bilmeceler konuları bakımından sınıflandırılmıştır. Ayrıca bilmeceler şekil ve içerikleri bakımından değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

The Sakhas have a rich folk literature. The Riddles also have an important place in Sakha literature and widespread use among the people. There has not been a specific study on Sakha riddles in Turkey before. Along with those previously published in Turkey, the riddles, classified according to topics, have been transferred to Turkish in Turkey from Sakha Turkish for the first time by us. Riddles are evaluated in terms of form and content.

Ülkemizde Sibirya'da yaşayan Türk halkları üzerine yapılan çalışmalar, diğer Türk halkları üzerinde yapılan çalışmalara oranla oldukça azdır. Sibirya Türk topluluklarından Sahalar, bir çalışma alanı olarak, kâşiflerini bekleyen zengin kültürel unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle destan ve destancılık geleneğiyle göze çarpan Sahalar, diğer halk edebiyatı türlerinde de zengin malzemeye sahiptir. Bugün bu tebliğde, bu halk edebiyatı türlerinden Sahaların bilmeceleri üzerinde duracaktır.

Saha bilmeceleri hakkında Türkiye'de müstakil bir çalışma olmayıp Yuri Vasilyev, Fatih Kirişçioğlu, Gülsüm Killi tarafından kaleme alınan "Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri" isimli eserde 109 bilmece Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilmiş ancak üzerinde herhangi bir inceleme yapılmamıştır. Bu 109 bilmece ve tarafımızdan Sahaca bazı eserlerden[1] derlenip Türkiye Türkçesine aktarılan yüzün üzerindeki bilmece konuları bakından tasnif edilecektir. Ayrıca bilmecelerde şekil ve içerik özellikleri belirlenecektir.

Türk lehçelerinin birçoğunda bilmece kelimesine karşılık olarak kullanılan terimler yomak[2], bilmek ve tapmak fiillerinden gelişmiştir[3]. Bilmece kelimesinin Saha Türkçesindeki karşılığı ise tapmak fiilinden türeyen '*taabırın*''dır. Saha bilmecelerinde dikkatimizi çeken hususlar şunlardır:

1. Ele alınan bilmeceler nazım ve nesir şeklindedir. Nazım şeklinde olan bilmeceler genel itibariyle iki mısradan oluşmuştur. Hece ölçüleri bakımından 5'li, 6'lı, 9'lu gibi çeşitlilik söz konusudur:

---

1 Emel'yanov, N. V.; Savvinov, A. İ. Cehien Saxaların Fol'lora, Cokuuskay, 2002; Emel'yanov, N. V (Red.), Saxa Taabırınnara, Yakutsk, 1975

2 Yomak kelimesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan, İsa, Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında Nımak/Comok/Jumbak/Yomak Anlatım Türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi, *Türk Dili*, Sayı: 556, Nisan 1998, s. 368-378.

3 Bilmece kelimesin diğer Türk lehçelerindeki karşığı şöyledir: Altay Türkçesinde: tabıskak, tabışkak, tabkak, taptıruv, taptırgış, tabıska, tabısak, tapkış, tavısak, tavusak, tavuskak, tapkır, takpır, tabışkak; Azerbaycan Türkçesinde: bilmaca, tapmaca, tapmacık; Başkurt Türkçesinde: tabışmak, yomak, yomatgar; Hakas Türkçesinde: tapçan nımah, tapçan umak, sespak nımak; Karaçay Türkçesinde: yumak; Karakalpak Türkçesinde: jumbak; Karay Türkçesinde: tapmaca; Kazak Türkçesinde: jumbak; Kıbrıs Türkçesinde: mesel; Kırgız Türkçesinde: tabışmak; Nogay Türkçesinde: tapmacak; Özbek Türkçesinde: tapişmak cumak, çöpçak, matal, tapar, tapmaca; Tatar Türkçesinde: başvatkıç, sir tabışmak; Tuva Türkçesinde: tıvızık; Türkmen Türkçesinde: matal, tapmaca; Uygur Türkçesinde: tepişmak terimi kullanılmaktadır. (Öger 2011 1586-1587)

Tıaha suox keler ühü

tıaha suox barar ühü. (xallaan sırdıra) (9'lu hece ölçüsü)

Diyorlar ki, sessiz gelir

Diyorlar ki , sessiz gider (havanın adınlanması/şafak vakti)

Kere bie keler

Ala bie aahar. (xallaan sırdıra uonna xarañarara)(6'lı hece ölçüsü)

Güzel tay gelir

Alaca tay geçer. (havanın aydınlanması ve kararması)

Künüs kömühe

tüünüger altana. (kün uonna ıy) (5'li hece ölçüsü)

Gündüz altın

gece bakır (güneş ve ay)

3. Bilmecelerin büyük birçoğunun sonunda "diyorlar ki, söylüyorlar ki, güya, sanki"[4]anlamında "ühü" kelimesi yer alır.

Sette sımıttan biirdere kıhıl kömüş ühü. (öröbül)

Diyorlar ki,yedi yumurtadan biri altındır. (Pazar günü)

Minńigesten minńiges baar ühü. (utuyar uu)

Diyorlar ki, tatlıdan da tatlıdır. (uyku)

Oton sağa da buolar, ogustaağar küüsteex baar ühü. (buulca)

Diyorlar ki, sinek kadar da olsa, öküzden güçlüdür. (kurşun)

4. Bilmecelerde edebi sanatlar sıkça kullanılmıştır:

Kuturuga suox kugas ınax baar ühü. (tarakaan)

Diyorlar ki, kuyruksuz kızıl inek. (pire) (teşbih)

Kükür ihiger Kültes Bootur baar ühü. (xarax)

Diyorlar ki,yemlik içinde Kültes Bootur (yiğit) (göz) (teşbih ve telmih)

Ahır-ahır da toppot ühü. (uot)

Diyorlar ki, Yer yer de doymaz. (ateş) (kişileştirme ve mübalağa)

Atağa suox süürer baar ühü. (örüs)

Diyorlar ki, ayaksız koşar (nehir) (kişileştirme)

5. Soru cümleleri ile oluşturulan bilmeceler de mevcuttur:

Kim bahıgar xaraxtaağıy? (külümen)

Kimin başında gözü vardır? (arı)

[4] Pekarskiy, Edouard, Yakut Dili Sözlüğü, TDK Etütleri, Bölüm X, s. 239

Kim üöhün onnugar müötteeğiy? (külümen)

Kimin içinde bal vardır? (arı)

6. Çok sorulu bilmeceler vardır. Bu bilmeceleri cevapları birbirleriyle ilgili olanlar ve cevapları birbirleriyle ilgili olmayanlar şeklinde iki alt başlığa ayırabiliriz:

Cevapları birbirleriyle ilgili olanlar:

Ampaar ihiger otut ikki kuruppasskı sıtar ühü. (ayax, tiister)

Diyorlar ki, ambar içinde oyu iki keklik yatar. (Ağız, dişler)

Atağa suox barbıt, sügete suox muostalammıt. (süürük, örüs toñoro)

Ayaksız gider, baltasız döşer. (nehir, nehir buzu)

Xara bie mañan bieni batıhar. (xalğaha, süürük)

Kara tay beyaz tayı takip eder. (nehirdeki buz parçaları ve nehir)

Cevapları birbirleriyle ilgili olmayanlar:

Sihe suox ustar, kınata suox kötör (süürük uonna bılıt)

Kemiksiz uzar, kanatsız uçar. (nehir ve bulut)

Xonuuga xoros, sıhıga sırbas, tiikke tiremmit, taaska tayammıt, üökke öyömmüt, maarga baxças baar ühü.(kuobax, sahıl, tiiñ, taarbağan, boçuguras, bağa)

Diyorlar ki, çayırda dimdik durur, ovada kurnazca koşar, ağaca direnir, taşa dayanır, söğüte yaslanır, bataklıkta zıplar. (tavşan, tilki, sincap, dağ sıçanı, fındık tavuğu, kurbağa)

Tıla suox kepseter, kınata suox kötör, atağa suox süürer baar ühü. (suruk, tıal,uu süürüge)

Diyorlar ki, diliz konuşur, kanatsız uçar, ayaksız koşar. (mektup, rüzgâr, suyun akışı).

7. Dilbilgisi bakımından gözümüze çarpan iki özellik vardır. Bunlardan ilki, standart dilde "da/de" bağlama ve kuvvetlendirme işlevinde kullanılan "da" bağlacının bazı bilmecelerde "ama" bağlacı işlevinde kullanılmasıdır:

Beyete bilbet da, sañarar baar ühü. (oy duoraana)

Diyorlar ki, kendisi bilmez ama konuşur. (eko)

Kıra da, kıhıılaax baar ühü. (oñooççu/oñooyu, kırdaayı)

Diyorlar ki, küçük ama kaşındırır. (Çok küçük bir tür sinek)

Küöl uñuor-mañaar mahınan kırbahallar da, ölörsübetter ühü. (kılamannar)

Diyorlar ki, gölün iki kıyısından değnekle vuruşurlar ama öldürmezler. (kirpikler)

Kıtaanax da taas buolbatax, mañan da xaar buolbatax baar ühü. (saaxar)

Diyorlar ki, sert ama taş değil, beyaz ama kar değil. (kesme şeker)

Diğer özellik ise bazı bilmecelerde karşımıza çıkan kelime başında /s-/ olması gereken kelimelerin /h-/ sesi ile başlamasıdır. Bu özellik, yani kelime başında s>h değişimi, Saha Türkçesinin kuzey ağızlarına has bir özelliktir. Bu özelliğe sahip bilmeceleri aldığımız Cehiey Sahalarının Folkloru isimli eser, Saha Yeri'nin kuzey bölgesinden Cehien Sahalarına ait malzemeyi içermektedir. Standart Saha dilinde bu kelimeler halen kelime başı /s-/ sesini korumaktadır.

Kıhın bergeheleex, sayın bergehete huox bar ühü. (çöñöçök) huok=suox=yok

Diyorlar ki, kışın şapkalı, yazın şapkasız. (kütük)

Xaya annıgar oğo huola baar diirler. (uos siige) huol=suol=yol

Taş altında çocuk yolu var derler. (dudak çizgisi)

Hüüs kihi biir sübeleex. (ahılık) hüüs=süüs=yüz

Yüz kişi bir akıllı. (yemek)

Hüüs kihi biir xolu kıayan hiebetexter. (buruus) hüüs=süüs=yüz; hie-=sie-=ye-

Yüz kişi bir kolu yenip yiyemez. (Kiriş)

8. Cevabı aynı olan bilmece vardır:

Tügeğe suox kömüs ıağas baar ühü. (kün)

Diyorlar ki, dipsiz altın kova. (güneş)

Bayğal tügeğer kömüs tuhaxta ustar. (kün)

Denizin dibinde altın rozet. (güneş)

Atağa suox sılcar. (tıal)

Ayağı yok gider. (rüzgâr)

Bert kihi ahılıga suox sılcar ühü. (tıal)

Diyorlar ki, azıksız gezen yiğit. (rüzgâr)

Sanata suox saba barıyan keler baar ühü. (tüün)

Diyorlar ki, sessizce kuşatıp gider. (gece)

Tıaha suox munnukka keler baar ühü. (tüün)

Diyorlar ki, sessizce her açıdan gelir. (gece)

9. Birden fazla farklı cevabı olan bilmeceler vardır:

Ahır-ahır da toppot ühü. (suoruna)

Diyorlar ki, yer yer de doymaz. (değirmen taşı)

Ahır-ahır da toppot ühü. (uot)

Diyorlar ki, yer yer de doymaz. (ateş)

Derlediğimiz bilmeceler konularına göre şunlardır:

Doğa ve doğa olaylarıyla ilgili bilmeceler:

Ahır-ahır da toppot ühü. (uot)

Diyorlar ki, yer yer de doymaz. (ateş)

Atağa suox süürer baar ühü. (örüs)

Diyorlar ki, ayaksız koşar (nehir)

Attammat da oğustammat da, kınata da suox, ataxa da suox uonna xanna bağarar tiiyer baar ühü. (tıal)

Diyorlar ki, ata da binmez, öküze de binmez, kanatsız da ayaksız da ama her yere gider. (rüzgâr)

Bıs da bıs – bıstıbat baar ühü. (uu süürüge)

Diyorlar ki, kes kes, kesilmez. (suyun akması)

Bert kihi ahılıga suox sılcar ühü. (tıal)

Diyorlar ki, azıksız gezen yiğit. (rüzgâr)

Tiihin xabırınnağına taas xayalar delbetine barallar ühü. (çağılğannaax etin bılıta)

Diyorlar ki, dişini gıcırdatsa dağlar taşlar yıkılır. (fırtına bulutu)

Tıaha suox keler, tıaha suox barar baar ühü. (im)

Diyorlar ki, sessiz gelir, sessiz gider. (sabah ve akşam kızıllığı)

Tıaha suox munnukka keler baar ühü. (tüün)

Diyorlar ki, sessizce her açıdan gelir. (gece)

Sılcar da suola billibet baar ühü. (tuman)

Diyorlar ki, gider ama yolu bilinmez (duman)

Tanaha suox buolan baran kurdaax baar ühü. (küstük)

Diyorlar ki, kumaşsız kemer. (gökkuşağı)

Atağa suox sılcar. (tıal)

Ayağı yok gider. (rüzgâr)

Sihe suox ustar, kınata suox kötör (süürük uonna bılıt)

Kemiksiz uzar, kanatsız uçar. (nehir ve bulut)

Aan doydu atıira kisteeğit ühü. (etin)

Diyorlar ki, dünyanın aygırı kişner. (gökgürültüsü)

Uol atın kim da kıayan tuppat ühü. (tıal/xoloruk)

Diyorlar ki, oğuldan başka kimse yenip yakalayamaz. (rüzgâr/kasırga)

Kınata suox da kötör. (xaar)

Kanatsız da uçar. (kar)

Oğolorun kölöhünün iyelere emer. (örüs)

Çocukların terini anneleri emer. (nehir)

Diriñten diriñ baar ühü. (muora diriñe)

Diyorlar ki, derin mi derindir. (denizin dibi)

Atağa suox barbıt, sügete suox muostalammıt. (süürük, örüs toñoro)

Ayaksız gider, baltasız döşer. (nehir, nehir buzu)

Atağa suox da, süürer baar ühü. (süürük)

Diyorlar ki, ayaksız da gider. (nehir)

Örüs uñuor mañan buur turar. (uu küügene) (lena)

Irmağın ötesinde beyaz geyik durur. (su sesi)

Külüge suox baar ühü. (küöl)

Diyorlar ki, gölge yoktur. (göl)

Sırdığım kündü taas kurduk buolla. (muus)

Işık saçan değerli taş gibidir. (buz)

Xara bie mañan bieni batıhar. (xalğaha, süürük)

Kara tay beyaz tayı takip eder. (nehirdeki buz parçaları ve nehir)

Xoton ihiger kömüs çaaskı sıtar ühü. (munnuk çene)

Diyorlar ki, ahır içinde altın fincan yatar. (saçaklardaki buz parçaları)

Atağa suox barbıt, tördö suox üümmüt. (taas xaya uonna bılıt)

Ayaksız gider, atasız (soysuz) büyür (çoğalır) (taşlı dağ [kaya] ve bulut)

Uluu kıil uotunan uhuutuur. (bulkan)

Büyük canavar ateşiyle bağırır. (volkan)

Silihe suox üüner baar ühü. (ürex taaha, uu dolguna)

Diyorlar ki, köksüz büyür. (nehir çakılı, su dalgası)

Uuga timirbet, uokka umaybat baar ühü. (muus)

Diyorlar ki, suda batmaz, ateşte yanmaz. (buz)

Uluu doydu oğuha mönüreebit ühü. (etin)

Diyorlar ki, ulu ülkenin boğası böğürür. (gökgürültüsü)

Uokka umaybat, uuga timirbet baar ühü. (muus)

Diyorlar ki, ateşte yanmaz, suda batmaz (buz)

Sier bie siele turbut ühü. (ört)

Diyorlar ki, dört nala gider, bir doru kısrak. (yangın)

Tıla suox kepseter, kınata suox kötör, atağa suox süürer baar ühü. (suruk, tıal,uu süürüge)

Diyorlar ki, dilsiz konuşur, kanatsız uçar, ayaksız koşar. (mektup, rüzgâr, suyun akışı)

Uu ustun kömüş terielke ustan iher ühü. (uuga ıy külüge)

Diyorlar ki, suda gümüş tas yüzer. (ayın sudaki aksı)

Uuga timirger da, umaybat baar ühü. (taas)

Diyorlar ki, suda batar ama yanmaz. (taş)

Bııçıkaan mıçalık baar ühü. (buruus/çoçu)

Diyorlar ki, küçücük birisi vardır. (bileği aleti)

Uu ihiger umayar baar ühü. (elektriçetvo uota-lampa)

Diyorlar ki, su içinde yanar. (lamba)

Külük xayattan kün taxsan erer ühü. (uuga kün külüge)

Diyorlar ki, gölge dağından güneş doğar. (güneşin sudaki gölgesi)

Tıaha suox keler ühü

tıaha suox barar ühü. (xallaan sırdııra)

Diyorlar ki, sessiz gelir

Diyorlar ki, sessiz gider (havanın adınlanması/şafak vakti)

Kere bie keler,

ala bie aahar. (xallaan sırdııra uonna xarañarara)

Güzel tay gelir,

alaca tay geçer. (havanın aydınlanması ve kararması)

Kim baar buoluoğay – üöreğe suox da, barı tılınan sataan kepseteeççi? (oy duoraana)

Hiç öğrenmeden her dili konuşur. (yankı)

Taaska utuyar, timirge uhuktar, dülüññe tüher, dülüñ ustun süürer, xalaañña kötör baar ühü. (ohox uota)

Diyorlar ki, taşta uyur, demirde uyanır, kütüğe düşer kütükte koşar, göğe uçar. (alev)

Öydöön körüllübet ürün kımñıı baar ühü. (çağılğan)

Diyorlar ki, aklıda kalmaz beyaz kamçı. (yıldırım)

Sanata suox saba barıyan keler baar ühü. (tüün)

Diyorlar ki, sessizce kuşatıp gider. (gece)

Biir kutar, ikkis iher, ühüs üüner ühü. (ardax, sir uonna üüneeyi)

Diyorlar ki, biri koyar, ikincisi içer, üçüncüsü büyür. (yağmur, yer ve bitki)

Beyete bilbet da, sañarar baar ühü. (oy duoraana)

Diyorlar ki, kendisi bilmez ama konuşur. (eko)

Kınata suox köppüt. (cergelgen)

Kanatsız uçar (hava akımı(ceryanı)

Uot kımńıılaax, uu tahağastaax baar ühü. (samıır)

Diyorlar ki, ateş kamçılıdır, su yüklüdür. (yağmur)

Bitkilerle ilgili bilmeceler:

Çıpçılıybakka körör baar ühü. (mas köñdöyö)

Diyorlar ki, gözünü kırmadan bakar. (ağacın kavuğu)

Elbex sonnoox da, biir da timeğe suox ühü. (xappıısta)

Diyorlar ki, kat kat paltosu var ama düğmesi yok. (lahana)

Kıhın ürün sağınńaxtaax, sayın küöx solko bılaaççıyalaax baar ühü. (xatıñ)

Diyorlar ki, kışın beyaz paltolu, yazın yeşil ipek elbiseli. (kayın ağacı)

Mañan tañastaax, mañan etteex, barıta tutturullar Maybarı toyon baar ühü. (xatıñ)

Diyorlar ki, elbisesi beyaz, eti beyaz, her şeye kullanılan Maybarı Bey. (kayın ağacı)

Otton urut taxsar, xagdarıyıan innine xatan xaalar bar ühü. (ńurguhun)

Diyorlar ki, ottan önce çıkar, otlar sararmadan kurur. (kar çiçeği)

Sıppat da, möxpöt da, kinitten barı ıtıllar ühü. (luuk)

Diyorlar ki, vurmaz da sövmez de ama herkesi ağlatır. (soğan)

Töbötö suox da seleeppeleex, soğotox ataxtaax da sappıkıta suox baar ühü. (telley)

Diyorlar ki, şapkası var, başı yok; ayağı var çizmesi yok. (mantar)

Üöhe kilbes, allara nalıs baar ühü. (otu oxsuu)

Diyorlar ki, yukarıda parıldar, aşağıda serilir. (otun biçilmesi)

Kün annıgar telibirii turar baar ühü. (xatıñ sebirdeğe)

Diyorlar ki, güneş altında titreyip durur. (kayın yaprağı)

İlibires-telibires baar ühü. (xatıñ sebirgeğe)

Diyorlar ki, sallanıp titreyip durur. (kayın yaprağı)

Süüs sılga oloror baar ühü. (tiit mas)

Diyorlar ki, yüz yıl yaşar. (karaçam)

Xahan da xagdarıybat ot baar ühü. (bolbukta)

Diyorlar ki, hiç solmayan ot. (sedir ağacı)

Çömçök xarçı ınax ihiger sıtar. (ot)

Bir yığın para ineğin karnında yatar. (ot)

Kireegeğe sıtar tögürük, minńiges baar ühü. (arbuz)

Diyorlar ki, yatakta yatan tombul ve tatlı. (karpuz)

Kıhın bergeheleex, sayın bergehete huox bar ühü. (çöñöçök)

Diyorlar ki, kışın şapkalı, yazın şapkasız. (kütük)

Mañan bergeheleeter baallar ühü. (xaardaax tönürgester)

Diyorlar ki, beyaz şapkaları vardır. (karlı ağaçlar)

Caañı kıha kırınaas bergeheleex. (xaardaax tönürgester)

Yalçın dağın kışı kakım şapkalı. (Sansargillerden, yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renkli kürkü değerli, etçil hayvan, as) (karlı ağaçlar)

Hayvan, hayvancılık ve hayvan uzuvlarıyla ilgili bilmeceler:

Xonuuga xoros, sıhıiga sırbas, tiikke tiremmit, taaska tayammıt, üökke öyömmüt, maarga baxças baar ühü. (kuobax, sahıl, tiiñ, taarbağan, boçuguras, bağa)

Diyorlar ki, Çayırda dimdik durur, ovada kurnazca koşar, ağaca direnir, taşa dayanır, söğüte yaslanır, bataklıkta zıplar. (tavşan, tilki, sincap, dağ sıçanı, fındık tavuğu, kurbağa)

Ütüö kihi üs kurdaax ühü. (xarax)

Diyorlar ki, üç kemerli iyi kişi. (atın kolanı)

Allaranan bitiihit bitiyer, üöhenen üñküühüt ünküülüür ühü. (at uoha, kulgaağa)

Diyorlar ki, aşağıda oyuncu oynar, yukarıda rakkas raks eder. (atın dudağı, kulağı)

Bütey da, ahağas da baar ühü. (tuu)

Diyorlar ki, hem kapalıdır hem açık. (balık ağı)

Cepsey xommut siriger Xopsoy xonon aahar ühü. (at oluğa)

Diyorlar ki, cepsey'in gecelediği yerde Hopsoy gecelemiş. (atın ayak izi)

İkki kihi tımtık tutar, ikki kihi ihilliir, tüört kihi oron oñoror, biir kihi cie ilbiyer ühü. (ıt)

Diyorlar ki, iki kişi çıra tutar, iki kişi dinler, dört kişi yatar serer, bir kişi ev süpürür. (köpek)

İkki çııçaax kötöörü ögdöñnöhöllör da, xayalara da kıayan köppöt ühü. (kulgaaxtar)

Diyorlar ki, iki serçe çırpınır ama uçmaz (hayvanın kulakları)

Kuturuga suox kugas ınax baar ühü. (tarakaan)

Diyorlar ki, kuyruksuz kızıl inek. (pire)

Kelbiti-barbıtı barıtın buruyduu turar uordaax ıraaxtaağı baar ühü. (tigeeyi)

Diyorlar ki, geleni gideni cezalandıran acımazsız hükümdar. (arı)

Muñnaaxtar muñur cieğe xaaytaran oloronnor muñatıhallar ühü. (tuuga kiirbit balıktar)

Diyorlar ki, kapısız eve kapatılmış çaresizler, aralarında dertleşirler. (ağa giren balıklar)

Orto doyduga kelen baran sanata suox tönnör baar ühü. (lıax)

Diyorlar ki, yeryüzüne gelir, sessizce döner. (kelebek)

Sir annıgar itii bolguo sıtar. (ehe)

Yer altında sıcak külçe yatar. (ayı)

Sıttık annıgar sıtıı bıhıççа baar ühü. (bılaxı)

Diyorlar ki, yastık altında keskin bıçak yatar. (pire)

Sıtıı tumustaax öksökü kııl künü-ıyı büölüü kötör ühü. (bırdax)

Diyorlar ki, güneşi ayı kapatan keskin gagalı kuş. (sivrisinek)

Taha taas, ihe ürün kömüş, ol ihiger kıhıl kömüş baar ühü. (sımııt)

Diyorlar ki, dışı taş, içi gümüş, onun da içi altın. (yumurta)

Toyonnoro bükeerğer kiirbit baar ühü. (töbötün xonnoğor uktubut ıt)

Diyorlar ki, beyin çadırına girmiş yatar. (başını koltuğa sokmuş köpek)

Tuonna da tuuhunan tuustaataxxa tuuhammat baar ühü. (sımııt)

Diyorlar ki, bir ton tuz da döksen tuzlanmaz. (kabuklu yumurta)

Tüös-maas sañalaax, telies-bılaas daybaabıt baar ühü. (turaax)

Diyorlar ki, gak guk öter, sarsak sarsak kanat çırpar. (karga)

Tıınnaaxtıı sii-sii tıınnaaxı tahaarar baar ühü. (tuu)

Diyorlar ki, canlı yer, cansız çıkarır. (balık ağı)

Tüört oğo biir oñkuçaxxa iiktiiller. (ınax emiiye)

Dört çocuk bir çukura işer. (inek memesi)

Cirimine balık hette üöreğesteex. (tuu)

Ala balık yedi halkalı. (bir çeşit balık avlama aleti, sepeti)

Kim bahıgar xaraxtaağıy? (külümen)

Kimin başında gözü vardır? (arı)

Kim üöhün onnugar müötteeğiy? (külümen)

Kimin içinde bal vardır? (arı)

Kıra da, kıhıılaax baar ühü. (oñooççu/oñooyu, kırdaayı)

Diyorlar ki, küçük ama kaşındırır. (Çok küçük bir tür sinek)

Ağıs ataxtaax, öhös tıınnaax baar ühü. (saxsırda)

Diyorlar ki, sekiz ayaklı, inatçı canlı (sinek)

Künü körböt kütür böğö baar ühü. (çierbe)

Diyorlar ki, güneşi görmez, sağlam, dayanıklı. (kurt)

Atax da suox kınat da suox – barara tuox da türgen baar. (erien kııl)

Ayağı da yok kanatı da yok ama gidişi hızlıdır. (yılan)

Uu küögey oğo oloror ühü. (bağa)

Diyorlar ki, vücudu sertleşmemiş yavru yaşar. (kurbağa)

Kim ikkite törüürüy? (kötördör)

Kim iki tane doğurur? (kuşlar)

Kur uñuoxtan buruo köppüt. (sımmıttan kötör oğoto taxsara)

Kurumuş kemikten duman (buhar) uçar (çıkar). (yumurtadan kuşun yavrusunun çıkışı)

Kün kııha küömeyiger beçeetteex ühü. (sılgı çııçaağa)

Diyorlar ki, güneşin kızının boğazında mühür. (yontkuşu/kuyruk sallayan)

Ee, tatat, erien oğo. (kuoğas)

Oy, ne rengarenk çocuk (karabatak)

Kerielimteğey ketit tumus baar ühü. (xalba)

Diyorlar ki, sinsi ve geniş gagalı. (geniş gagalı ördek)

Beyete xara, tumsa manan baar ühü. (uraanay)

Diyorlar ki, kendisi siyah, gagası beyaz. (angıt [su tavuğu])

Xonuuga, xoxos baar ühü. (turuya)

Diyorlar ki, kırda uzun boylu biri. (turna)

Bert kihi beyetiger belieleex (krırınaas kuturugun xarata)

İyi kişinin kendisi işaretlidir. (kakım kuyruğunun siyahı)

Xoton ortotugar solko bılaat sıtar ühü. (çoğoçu)

Diyorlar ki, ahır ortasında ipek atkı durur. (geviş getiren hayvanların bağırsaklarını kuşatan kalın iç yağı)

İkki teñneex baar ühü. (muos)

Diyorlar ki, ikisi de denktir. (boynuz)

Ortotunan holko nuoğay, taas ulluñnaax, mas bergeheleex. (ilim)

Ortasında kötü et sarkar, taş pençeli, ağaç şapkalı. (balık ağı)

Gökyüzü ve gökyüzü cisimleriyle ilgili bilmeceler:

Aydaana suox ayannıır, küügeene suox kötör baar ühü. (bılıt)

Diyorlar ki, gürültüsüz gezer, uğultusuz uçar. (bulut)

Balağan ürdüger kelteğey xamıyax sıtar ühü. (ıy)

Diyorlar ki, kulübeüstünde bir çadır yatar. (ay)

Balağan ürdüger çarpa toxton sıtar ühü. (sulustar)

Diyorlar ki, kulübeüstünde saçılmış buğday taneleri. (yıldızlar)

Caahıkka xaayıllıbat kömüs manńıat baar ühü. (kün)

Diyorlar ki, sandığa girmeyen altın para. (güneş)

İlin diekitten biir çuoğur taba kiiren, arğaa dieki baran süppüt ühü. (kün)

Diyorlar ki, doğudan bir kızıl ren geyiği gelir, batıdan kaybolur. (güneş)

Köñülünen ustar kömüs kıtıya baar ühü. (kün)

Diyorlar ki, serbest yüzen bir altın tas. (güneş)

Muora ortotugar kömüş kıtax usta sılcar ühü. (kün)

Diyorlar ki, denizin ortasında altın tas yüzer. (güneş)

Ulağata-tuarata billibet uluu muora baar ühü. (xallaan)

Diyorlar ki, uçsuz bucaksız bir ulu deniz. (gözkyüzü)

Xallaan uolun xayıharın suola süppet ühü. (Xallaan Siige)

Diyorlar ki, güğün oğlunun kayağının yolu yitmez. (Samanyolu)

Xarıya ürdüger kömüs bihilex ıyanan turar ühü. (ıy)

Diyorlar ki, köknar üstünde gümüş yüzük asılmış. (ay)

Kömüs terielke kötön deleerde. (kün)

Altın tas uçup durur. (güneş)

Balağan ürdüger barça toxtubut ühü. (hulus)

Diyorlar ki, kulübe üstüne cam parçaları dökülmüş. (yıldız)

Tügeğe suox kömüs ıağas baar ühü. (kün)

Diyorlar ki, dipsiz altın kova. (güneş)

Bayğal tügeğer kömüs tuhaxta ustar. (kün)

Denizin dibinde altın rozet. (güneş)

Caahıkka xaayıllıbat manńıat baar ühü. (kün sardañata)

Diyorlar ki, sandığa kilitmenmiş madeni para. (güneş ışığı)

Kürüñ oğos dörötün sosput (kün sardañata)

Boz öküzün burunluğunu sürüklemiş. (Gün ışığı)

Künüs kömühe,

tüünüger altana. (kün uonna ıy)

Gündüz altın

gece bakır (güneş ve ay)

Soğotox xarax sıtıı ühü. (çolbon)

Diyorlar ki, yalnız göz oynaktır. (çoban yıldızı)

Ütüö kihi ikki çalıılaax (ıy uonna kün)

İyi kişi iki saatli (ay ve güneş)

Aan doydu kııha oğolorun üöreter ühü. (ıy uonna sulustar)

Diyorlar ki, dünyanın kızı çocuklarınıeğitir. (ay ve yıldızlar)

İnsan uzuvlarıyla ilgili bilmeceler:

Ampaar ihiger otut ikki kuruppasskı sıtar ühü. (ayax, tiister)

Diyorlar ki, ambar içinde oyu iki keklik yatar. (Ağız, dişler)

İkki mañan bie oxsuharın biir kugas bie bııhıır ühü. (kihi tisstere, tıla)

Diyorlar ki, iki beyaz kısrak boğuşur, bir kızıl kısrak ayırır. (kişinin dişleri, dili)

İkki xaya ikki ardıgar sahıl möxsör ühü (tıl)

Diyorlar ki, iki dağın ardında tilki çırpınır. (dil)

Kihi barıta uon çuluu doğordoox ühü. (tarbaxtar)

Diyorlar ki, her insanın on iyi arkadaşı vardır. (parmaklar)

Kükür ihiger Kültes Bootur baar ühü. (xarax)

Diyorlar ki, yemlik içinde Kültes Bootur (yiğit). (göz)

Küöl uñuor-mañaar mahınan kırbahallar da, ölörsübetter ühü. (kılamannar)

Diyorlar ki, gölün iki kıyısından değnekle vuruşurlar ama öldürmezler. (kirpikler)

Kıhınnarı üüner mastaax tumul baar ühü. (kihi töbötö)

Diyorlar ki, kışın da büyüyen ormanlı tepe. (kişinin başı)

Muos iileex ıağaya baar ühü. (ayax, tiister)

Diyorlar ki, kemik kenarlı kova. (ağız, dişler)

Ol doydu oto sühüöğe suox ühü. (battax)

Diyorlar ki, o ülkenin otunun eklemi yok. (saç)

Uon uol muus sügen iher ühü. (tarbaxtar, tıñıraxtar)

Diyorlar ki, on oğul buz yüklenip gidiyor. (parmaklar, tırnaklar)

Ürün kömüş kürüöğe kıhıl burgunahı xaayallar, saahın da tuxarı taxsıbat ühü. (kihi tıla)

Diyorlar ki, gümüş ahıra kızıl ineği hapsetmişler, ömrünce çıkamaz. (kişinin dili)

Xabaraan tımnıiga da toñmot oybon baar ühü. (xarax)

Diyorlar ki, şiddetli soğukta bile donmayan buz deliği (nedir?) (göz)

İkki doğorduu ürex uñuor-mañar sıtannar beye-beyelerin körüspetter ühü. (xaraxtar)

Diyorlar ki, iki arkadaş gibi nehrin iki yanında yatarlar, birbirlerini görmezler. (gözler)

Küöl uñuoru-mañaargı öttüger ikki kihi urağahınan kırbaha turallar ühü. (kılaman)

Diyorlar ki, gölün her iki yanında iki kişi sırıkla dövüşür. (kirpik)

Manan kıis mastıır, kıhıl kıis kıstıır ühü. (tiis uonna til)

Diyorlar ki, beyaz kız ağaç keser, kızıl kız istif eder. (diş ve dil)

Xaya annıgar oğo huola baar diirler. (uos siige)

Taş altında çocuk yolu var derler. (dudak çizgisi)

Uulussa uñuor-mañaar oloror ıallar beye-beyelerin körsübetter ühü. (xaraxtar)

Diyorlar ki, sokakta karşılıklı oturan aileler birbirini hiç görmezler. (gözler)

Töñürges ürdüger tüspüt xaar xaraarbat ühü. (kihi battaxa mañxayııta)

Diyorlar ki, kütüğün üstüne düşen kar kararmaz. (insanın saçının ağarması)

Giyeceklerle ilgili bilmeceler:

Biir turaax oğotun xono-xono battıır ühü. (bergehe)

Diyorlar ki, bir karga her gün yavrusunun üstünde yatar. (kalpak)

Toğus üöregesteen tuut balık baar ühü.

Diyorlar ki, dokuz balıktan oluşan bir Sibirya som balığı (dokuz parçadan oluşan şaman kostümü)

Yiyecek ve içeceklerle ilgili bilmeceler:

Taha taas, ihe ürün kömüs, ol ihiger kıhıl kömüs baar ühü. (sımıt)

Diyorlar ki, dışı taş, içi gümüş, onun da içi altın. (yumurta)

Tuonna da tuuhunan tuustaataxxa tuuhammat baar ühü. (sımıt)

Diyorlar ki, bir ton tuz bile döksen tuzlanmaz. (kabuklu yumurta)

Süüs kihi sanata biir ühü. (ahılık)

Diyorlar ki, yüz kişinin düşüncesi birdir. (yemek)

Hüüs kihi biir sübeleex. (ahılık)

Yüz kişi bir akıllı. (yemek)

Kıtaanax da taas buolbatax, mañan da xaar buolbatax baar ühü. (saaxar)

Diyorlar ki, sert ama taş değil, beyaz ama kar değil. (kesme şeker)

Ev ve ev eşyaları ile ilgili bilmeceler:

Dalbar mannıhıt baar ühü. (ostuol)

Diyorlar ki, konuksever ev sahibi. (masa)

Tüört kihi biir bergeheleex ühü. (ostuol)

Diyorlar ki, dört kişi tek şapkalı. (masa)

Tüört xaraxtaax tüñkel toyon baar ühü. (tünnük)

Diyorlar ki, dört gözlü somurtkan şey. (pencere)

Tüört oğo biir bergeheleexter ühü. (ostuol ataxtara)

Diyorlar ki, dört çocuk bir şapkalı. (masanın ayakları)

Hüüs kihi biir xolu kıayan hiebetexter. (buruus)

Yüz kişi bir kolu yenip yiyemez. (Kiriş)

İkki sıtar, ikki turar, behis xaamar, altıs sieter, settis ıllıır ühü. (aan)

Diyorlar ki, ikisi yatar, ikisi kalkar, beşinci yürür, altıncı elinden tutar, yedinci şarkı söyler. (kapı)

Kiehe tañnar, sarsıarda sıgınńaxtanar baar ühü. (aan xatııra)

Diyorlar ki, akşam giyinir, sabah soyunur. (kapı kilidi)

Kün tura-tura iyetin xarağın xahar baar ühü. (külüüs tıla, külüüs üüte)

Diyorlar ki, her gün annesinin gözünü oyar. (anahtar ve onun deliği)

Tahırca mannıhıt, aara ırıahıt, ihirce maanıhıt baar ühü. (serge, aan, ostuol)

Diyorlar ki, dışarıda bir bekçi, ortada bir şarkı söyleyen, içeride bir konuksever var. (atın bağladığı direk, kapı, masa)

Biir mas kuyuudaax kihi baar ühü. (xamıyax)

Diyorlar ki, ağaç ağlı bir adam. (kaşık)

İkki töbötö tögürük da tölkölööx, ikki töbötö uhuktaax da uus baar ühü. (kıptııy)

Diyorlar ki, iki başı yuvarlak ve talihli, iki ucu keskin ve usta(maharetli). (makas)

Tögürük alaaska mañan tulluktar baaralıı saspıttar ühü. (çaaskılar)

Diyorlar ki, yuvarlak çayırda beyaz şakrak kuşlar çifter çifter saklanmış. (fincanlar)

Xara kulun xahaağa xaayıllan turar ühü. (xobo tıla)

Diyorlar ki, tavlada hapsedilmiş kara tay. (çıngırağın dili)

Xara oğus suolun ürün oğus büölüür ühü. (saptaax inne)

Diyorlar ki, kara boğanın izini beyaz boğa kapatır. (iplikli iğne)

Xara ınax xaptahını, xaya salaabıt ühü. (erbii)

Diyorlar ki, kara inek tahtayı yalamış, ikiye ayırmış. (testere)

Uluu tayax büörünen baastaax ühü. (balağan, kini tünnüktere)

Diyorlar ki, ulu geyiğin böbreğinde yaralar. (çadır ve onun pencereleri)

Buuluur bie buutun etin kıaybat ühü. (ıyaahın)

Diyorlar ki, ayağını kaldırmayan yağız kısrak (el kantarı)

Beyete börsüök, kuturuga arsıın baar ühü. (inneleex sap)

Diyorlar ki, kendisi bir parmak, kuyruğu bir kulaç. (ipe geçirilmiş iğne)

Silahlarla ilgili bilmeceler:

Oton sağa da buolar, ogustaağar küüsteex baar ühü. (buulca)

Diyorlar ki, sinek kadar da olsa, öküzden güçlüdür. (kurşun)

Kuluna bara turbut, iyete iñersiye xaalbıt. (ox saanan ıtıı)

Tayı gitti, annesi kişner durur. (ok ve yay)

Takvimle ilgili bilmeceler:

Biir tiit otut mutuktaax ühü (ıy xonuga)

Diyorlar ki, bir diş otuz dallıdır. (ay)

Xalcaayıga sette xabcı (nediele xoyuga-nedelya)

Yamaçta yedi keklik. (hafta)

Tuut balık sette kerçikteex ühü. (nediele künnere)

Diyorlar ki, yedi parçalı ulu balık. (hafta günleri)

Sette sımıttan biirdere kıhıl kömüş ühü. (öröbül)

Diyorlar ki, yedi yumurtadan biri altındır. (Pazar günü)

Tip-tap, barabın biriemeni bilebin. (çahıı)

Tik tak, geliyorum zamanı biliyorum. (saat)

Uluu sıhıı ortotugar uon orduga ikki salaalaax duup mas turar, salaa axsıgar tüörtüü kötör uyata, uya aayı settellii sımııt baar ühü. (sıl, ıydar, nedieleler, künner)

Diyorlar ki, ulu tarlanın ortasında on iki dallı meşe, her dalında dört kuş yuvası, her yuvada yedi yumurta. (yıl, aylar, haftalar, günler)

Diğer konularla ilgili bilmeceler:

Alta ataxtaax, ikki iliileex, ikki töbölööx, ikki muostaax, biir kuturuktaax Ayaan-Dayaan oğonńor bar ühü. (oüustaax kihi)

Diyorlar ki, altı ayaklı, iki elli, iki başlı, iki boynuzlu, bir kuyruklu Ayaan-Dayaan adlı bir ihtiyar. (Öküze binmiş bir kişi)

Ahıır-ahıır da toppot ühü. (suoruna)

Diyorlar ki, yer yer de doymaz. (değirmen taşı)

Tıla suox kepseter, kınata suox kötör, atağa suox süürer baar ühü. (suruk, tıal,uu süürüge)

Diyorlar ki, diliz konuşur, kanatsız uçar, ayaksız koşar. (mektup, rüzgâr, suyun akışı)

Uuga –xaarga sıstıbat baar ühü (külük)

Diyorlar ki, suya, kara yapışmaz (gölge)

Toyuktaax çuoraan baar ühü. (oyuun)

Diyorlar ki, şarkı söyleyen zil. (şaman)

Uokka umaybat, uuga timirbet, kıhıydaaxxa barbat baar ühü. (kihi aata)

Diyorlar ki, ateşte yanmaz, suyu batmaz, kazısan kazınmaz. (insanın adı)

Uot siebet, uu ılbat baar ühü. (külük)

Diyorlar ki, ateş yemez, su almaz. (gölge)

Oyuur bııhar oyun kıırbıt ühü. (kiñkileen)

Diyorlar ki, orman ortasında şaman kamlar. (yüksek sesle bağıran adam) (kamlamak: büyük dinî ayin icra etmek).

Tuoxtaağar da türgen baar ühü. (sanaa)

Diyorlar ki, en çabuk şeydir. (çok hızlıdır) (düşünce)

Turdabın xallaañña tiiyiem diir baar ühü. (suol)

Diyorlar ki, "ayağa kalksam göğe ulaşırım" der. (yol)

İkki bie sırsallar, suollara süppet, xayalara da kuoppat ühü. (xayıhardar)

Diyorlar ki, iki kısrak koşar, yolları bitmez, birbirinin de önüne geçmez. (kayaklar)

İliite da, atağa da suox buollar, barıga üöreter baar ühü. (kinige)

Diyorlar ki, eli yok ayağı yok, her şeyi öğretir. (kitap)

Köñdöy çöñöçök ihiger küöregey ıllıır ühü. (xomus)

Diyorlar ki, boş kütük içinde çayır kuşu şarkı söyler. (ağız kopuzu)

Kus sürex, kuobax bıar baar ühü. (kuttas kihi)

Diyorlar ki, ördek yürekli, tavşan ciğerli. (korkak kişi)

Sarsıarda tüört ataxtaax, künüs iki ataxtaax, kiehe üs ataxtaax baar ühü. (kihi oğo, ulaxan, kırcar saastara)

Diyorlar ki, sabah dört ayaklı, öğlen iki ayaklı, akşam üç ayaklı. (insanın çocukluğu, yetişkinliği, yaşlılığı)

Suola billibet çuoğur atıır baar ühü, atağa suox xaamar ühü. (tıı)

Diyorlar ki, iz bırakmaz, ayaksız yürür, bir alaca aygır. (kayık)

Suolga kiirbet sur sonoğos baar ühü. (xayıhar)

Diyorlar ki, yola girmez boz aygır. (kayak)

Minńigesten minńiges baar ühü. (utuyar uu)

Diyorlar ki, tatlıdan da tatlıdır. (uyku)

Sonuç

1. Kalıplarda bilmece soruları da yer alır.
2. Bilmecelerde birden çok unsur soranlar, cevapları bakımından;
   a. Birbirleriyle ilgili olan nesneler (unsurlar)
   b. Birbirleriyle ilgili olmayan nesneler (unsurlar) olmak üzere iki türlüdür.
3. Standart yazı dilinden farklı anlam ve işlevlerde olan kelimeler vardır.
4. Bilmecelerde ağız özellikleri hissedilmektedir.
5. Bilmecelerde her türlü konu ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

Emel'yanov, N. V (Red.), Saxa Taabırınnara, Yakutsk, 1975.

Emel'yanov, N. V.; Savvinov, A. İ. Cehien Saxaların Fol'lora, Cokuuskay, 2002.

Öger, Adem, Uygur Bilmeceler Üzerine Bir Değerlendirme, Turkish Studies, Cilt 6/1 Winter 2011, s. 1585-1610.

Özkan, İsa, Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında Nımak/Comok/Jumbak/Yomak Anlatım Türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi, Türk Dili, Sayı: 556, Nisan 1998, s. 368-378.

Pekarskiy, Edouard, Yakut Dili Sözlüğü, TDK Etütleri, Bölüm 10.

Vasilyev, Yuri; Fatih Kirişçioğlu, Gülsüm Killi, Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri, TDK Yay. Ankara, 1996.

YEŞİL GECE ROMANINDA RENK ADLARIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Arş. Gör. Ebru KUYBU
Uludağ Üniversitesi, ebrukuybu@uludag.edu.tr

ÖZET

Bu çalışmada, Reşat Nuri Güntekin'in "Yeşil Gece" adlı romanındaki renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamaları incelenmiştir. Giriş kısmında çalışmanın amacı, kapsamı ve hedefi ele alınmış, inceleme bölümünde kullanılan renk adları başlıklar hâlinde belirtilip 83 renk adıyla kurulmuş sıfat tamlaması ve bu tamlamaların geçtikleri cümleler sayfa numaraları da eklenerek sıralanmıştır. Belirlenen renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamaları geçiş sayıları ve yüzdeleri ile birlikte listelenmiştir. Değerlendirme kısmında elde edilen verilerden ulaşılan sonuçlar maddeler şeklinde belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Renk adları, sıfatlar, "Yeşil Gece", Reşat Nuri Güntekin, roman

ABSTRACT

In this study we looked at the color adjectives is Reşat Nuri Güntekin's novel is called "*Yeşil Gece*". The Introduction part of our study pointed out the aim, the inclusiveness and the target. The Review part is reviewed determined 83 color adjectives of choosed from novel texts used with nouns in lexical morpheme form and used with depend status morphemes. The occurrence of the sentences, the pages are given. Depending on this data color adjectives and status morphemes are categorized. In the revolution part presented the tables and graphs with the transition frequencies and transition rates according to functional qualities and relations. At the evaluation part obtained the datas, the inferences, presented in the case of items.

Key Words: Color names, color adjectives, "Yeşil Gece", Reşat Nuri Güntekin, novel.

0. GİRİŞ

Türkçede kelimeler anlam ve görev bakımından gruplandırıldığında sıfatlar, sınıflandırmalarda görevli kelimeler içerisinde yer alırlar. Genel bir deyişle adları nitelendiren ya da belirten kelimelere sıfat (ön ad) adı verilmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde sıfatın tanımı yapılırken "bir adı, nitelik, nicelik, yer, sıra vb. bakımından niteleyen, belirten kelime, ön ad." ifadesi kullanılır.[1]

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri* Sözlüğü'nde sıfatı "Somut ve soyut ad ve kavramları niteleme, belirtme, yer gösterme, sayı gösterme, sorma gibi çeşitli yönlerden vasıflandıran, sınırlayan kelime türü." olarak tanımlar.[2]

Kaya Bilgegil, Türkçe Dilbilgisi'nde sıfat tamlamasını "anlamı, bir sıfat veya sıfat hükmündeki kelime grubuyla sınırlanan bir ismin teşkil ettiği kelime grubu" olarak adlandırılır.[3]

Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*'nde "bir varlığı vasıflayan, veya belirleyen kelimeye sıfat (adjectif) diyoruz." der ve dar, güzel, mor, ekşi, yüksek, bu, hangi, kimi, üç gibi kelimeleri sıfatlara örnek olarak gösterir.[4]

Sıfatlar niteleyici ve belirtici olma özellikleri nedeniyle mutlaka bir ad ya da ad öbeği ile beraber kullanıma çıkarlar. Bir görev adı olan sıfatların görevi, kendisinden sonra gelen ad veya ad öbeklerini

---

1 http://ked.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.52eb6dc82e1ec7.98595103 (e.t. 29.11.2013)
2 Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 188.
3 Bilgegil, Kaya, Türkçe Dilbilgisi, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum, 2009, s. 136.
4 Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 341.

çeşitli yönlerden nitelemek ya da belirtmektir. Bu nedenle sıfatların cümle içindeki durumlarının sıfat tamlaması biçiminde oluşu, aslında onların genel kullanım biçimleridir. Bir adı niteleyip ya da belirtmeyip sıfat tamlaması kurmadan cümle içerisinde yer alan bir sıfat söz konusu olamaz.

Günay Karaağaç *Türkçenin Dil Bilgisi'nde* "Yine bu yüzden, ad olma, dil biriminin tek başına gerçekleştirebildiği bir ilgiye işaret ederken sıfat olma, tek başına gerçekleşememekte ancak bir adın, bir varlığın var oluşuyla mümkün olabilmektedir. Bu yüzden, ad, tek başına var olabilirken, sıfat, ancak bir varlığın nitelendiği yapılarda gerçekleşebilir."[5]

Sıfatların Türk dilinde yaygın ve zengin kullanımı birçok sınıflandırma çalışmalarını da beraberinde getirmiştir.

Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*'nde sıfatların sınıflandırmasını işlevlerine göre sıfatlar biçiminde vermiş ve öncelikle sıfatları A) Nitelik Sıfatları B) Belirtme Sıfatları olarak iki ana gruba ayırmıştır. Buna göre nitelik sıfatları "canlı ve cansız varlıkların renk, şekil, biçim, tat, koku, mesafe huy, alışkanlık, yetenek, beceri gibi türlü dış ve iç özelliklerini bildiren sıfatlardır."

Niteleme sıfatlarını renk bildiren, soyut nitelikleri bildiren, varlıkların soyut niteliklerini bildiren, varlıkların dış görünüşlerini, beden yapılarını veya fiziksel özelliklerini niteleyen, mekânda ve zamanda mesafe niteliği bildiren, varlıkların duygu organları ile algılanan niteliklerini bildiren, ada herhangi bir özelliğe sahip olma, o özelliği taşıma niteliği katan, bir yerli olmayı, bir yere veya bir şeye mensubiyet gösterenler, "bir şey için" anlamındaki veya bir şeyin bollukla bulunduğu yeri gösteren tahsis sıfatları, kişilerde alışkanlığı, nesnelerde belirgin özelliği gösteren sıfatlar, bir varlık veya nesnede bir niteliğin eksikliğini, yokluğunu gösteren sıfatlar, bir nesnenin yapıldığı maddeyi gösteren veya o duyguyu veren sıfatlar, bir niteliğin bir varlıkta yoğun olarak bulunduğunu, adlara anlamca bir bildirme ve pekiştirme niteliği katan, yapılmış bitmiş bir oluş ve kılışı bir varlığa bir nesneye nitelik olarak veren sıfatlar, bir tarzı ve adların yapılış özelliğini bildiren sıfatlar, nitelikte süreklilik bildiren sıfatlar[6]

Bu tasnife göre, bizim çalışmamıza konu olan renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamalarını, renk bildiren niteleme sıfatları kategorisine dâhil etmek mümkündür. Çalışmamızda da Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece* romanında renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamaları bulunup metin içerisinde gösterilecek ve renklerin kullanım sıklıkları ve renk adlarıyla kurulan sıfat tamlamalarının işlevleri ortaya konacaktır.

1. REŞAT NURİ GÜNTEKİN ve YEŞİL GECE

Reşat Nuri Güntekin (1889-1956) romanları, hikâyeleri, tiyatroları ile Türk edebiyatının en çok okunan ve kuşaklar boyunca en çok sevilen yazarlarından biridir. Reşat Nuri yazdığı 18 roman, 7 hikâye kitabı, 26 oyun ve daha pek çok eseri ile Türk edebiyatında kalıcı bir iz bırakıp okuyucunun beğenisini kazanmıştır. Ancak Reşat Nuri Güntekin'in asıl şöhreti onun romancılığından gelmektedir. O, Türk insanının yaşadıklarına, sosyal meselelerine, insani yönlerine büyük bir ustalıkla dikkat etmiş; fakat bunu yaparken asla dil bilincini, temiz Türkçesini ihmal etmemiştir.

Reşat Nuri Güntekin'in sevilip Türk okuyucusunun kalbinde ayrı bir yer edinmesinde onun dili kullanışının etkisi büyüktür. Tasvirlerde, fiziksel ve ruhsal betimlemelerin çiziminde daima dili etkili kullanmış, anlatım yöntemlerini Türkçenin geniş imkânlarıyla zenginleştirmeyi bilmiştir.

---

5 Karaağaç, Günay, Türkçenin Dilbilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s.426.
6 Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 361-370.

Yeşil Gece romanı, 1928 yılında yazılmış ve Reşat Nuri Güntekin'in sanat anlayışının yön değiştirdiği bir dönemin ilk eseri olması bakımından önem taşımıştır. Tezli bir roman sayılan ve bir fikrin güdümünde görülen *Yeşil Gece*, Anadolu'nun kasabalarından birinde medreseye giden Ali Şahin'in babasının isteği ve hocalarının teşvikiyle İstanbul'da Somuncuoğlu Medresesi'ne gelmesi; ancak burada gördüğü köhnemiş anlayış, bağnazlık ile Allah, kader, ahiret gibi konularda şüpheye kapılması ve tatmin edici cevaplar bulamayınca imanını kaybetmesi üzerine kuruludur.

İlk mektep hocası olmaya karar veren Ali Şahin idealine duyduğu sevgi neticesinde tayini İstanbul'a çıksa da bir kasabaya gitmek için ricada bulunur. İzmir'in Sarıova kasabasında muallim olan Ali Şahin amaçları için yandaşlar toplamaya çalışır. Geriliğin, taassubun hâkim olduğu bu kasabada pek çok zorlukla mücadele eder. Köhnemiş zihniyetlere, bağnazlara karşı çok büyük öfke duyan Ali Şahin geriliğe karşı verdiği mücadelenin yanında Yunan işgali süresince halka yardım edebilmek için de mücadele eder.

Cumhuriyet sonrası Sarıova'ya dönen Ali Şahin "yeşil gece"nin söndüğünü sansa da her devrin adamı olanların cumhuriyet döneminde de yer aldığını görür. Derin bir hayal kırıklığı yaşasa da ideallerine olan sevgisi tükenmemiştir. Zaferin, inkılabın doğduğu yere, Ankara'ya gitmeye karar verir.

Reşat Nuri Güntekin, *Yeşil Gece*'de bağnazlığı, geri kalmışlığı yeşil bir gecenin alıp gitmesi gibi düşünmüş ve bunu dilin sağladığı renk adları çeşitliliğinin imkânlarını kullanarak ifade etmeyi tercih etmiştir.

Yeşil Gece romanı boyunca renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamaları aracılığıyla anlatım güçlendirilmiş, romanın içeriği biçimsel yapıyla pekişmiştir. Buna göre romanda sıfat olarak kullanılan renk adları; yeşil, kara, kırmızı, siyah, sarı, mavi, kumral, beyaz, ak, kır, mor, kızıldır. Bunun dışında sıfat tamlaması olarak kurulmuş ancak bir özel ad olarak, bir yer adını ifade eden *Sarıova* değerlendirme dışı bırakılmıştır.

2. YEŞİL RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Genel bir değerlendirmeyle yaş+ıl biçiminde etimolojisi yapılan yaş+ıl > yeşil değişimi gösterilen bu renk adı, özellikle İslamiyet'in kabul edişiyle beraber dinî çağrışımlarla birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Peygamberin sancaklarından birinin yeşil olması, tarikattaki erenlerin, sofuların sarıklarında ve cübbelerinde bu rengin tercih edilmesi Türk-İslam inanış sisteminde renk olarak yeşile ayrı bir değer daha kazandırmıştır.[7]

Yeşil Gece romanı, konu bakımından dinin yanlış yorumlanmasının getirdiği geri kalmışlığı ifade ederken bu renk adını içerdiği çağrışımlar nedeniyle sıklıkla öne çıkarmış, hatta yeşil renk adı bir sıfat tamlaması biçiminde romana ad olmuştur. Tüm bu bilgiler ışığında *Yeşil Gece* romanında yeşil renk adıyla kurulu sıfat tamlamalarının geçtiği yerler, cümleler ve hangi adlara sıfat oldukları tespit edilebilir.

Yeşil Cübbe	Uzak akrabasından bir softanın peşine takılarak İstanbul'a gelen sefil kıyafetli, **yeşil ve yırtık cüppe**li çocuğu görüyordu. (Güntekin, 1998; 15)

[7] Çoruhlu, Yaşar, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s.213.

Yeşil Sarık	Sokakları kırmızı evliya kandilleriyle, çocuklarının başı **yeşil sarıklarla** donanmış bir softa yatağı. (Güntekin, 1998;14)
	Mollalık zamanından kalma heybesiyle küçük **yeşil sarığını** bir hamala yükledi. (Güntekin, 1998;14)
	Çocuğun ilk tahsilini bitirmesine bile lüzum görmüyor; başına bir **yeşil sarık** alarak memleketinin medresesine gönderiyordu. (Güntekin, 1998; 19)
	Bir gece evvel yine bir ziyafette bulunan Belediye Reisi Salim Paşa, mide dolgunluğuyla gördüğü karışık sıkıntılı rüyayı düşünüyor, bu arada bir de uzun sakallı, **yeşil sarık**lı bir hayalet fark eder gibi olduğunu hatırlayarak ürküyordu. (Güntekin, 1998; 81)
	Beş on kuruş hatırı için bir veliyullah türbesini yıkmayı göze alan bu adam, tam kazmasını indireceği vakit karşısında nurani yüzlü, **yeşil sarık**lı pîr-i faniyi görmüş, bir elinde yeşil bayrak bir elinde bir kocaman asa tutan bu ihtiyar; ameleye beddua etmiş ve sopasını başına indirerek bayıltmış. (Güntekin, 1998; 86)

Yeşil Sancak	O, babasının da daima dediği gibi bir gün dünyayı gölgesi altına alacak yeni **yeşil sancak** gönüllülerini bambaşka tasavvur etmişti. (Güntekin, 1998; 23)
	Evet, bir gün bütün cihanı gölgesiyle kaplayacak **yeşil sancağın** gönüllüleri bunlar mıydı? (Güntekin, 1998; 31)
	Dünyanın bütün Müslümanlarıyla beraber **yeşil sancağın** peşine takılacaklarına, salibe karşı açılacak "necm ü Hilâl" muharebesinin ilk safında öleceklerine ant içmiyorlar mıydı? (Güntekin, 1998; 104)

Yeşil kandil	Uyumak için odalarındaki mumu söndürdükleri vakit türbenin **yeşil kandili** uzaktan hafif hafif parlamaya başlardı. (Güntekin, 1998; 69)
	Bir **yeşil kandil** asılır. (Güntekin, 1998; 88)
	Sen memleketindeki **yeşil kandilleri** söndüreceğim diye böbürlenirken senin mektebine, senin burnunun ucuna bir yeni yeşil kandil ilave edecekler ha… (Güntekin, 1998; 88)

Yeşilimsi bir renk	Kimi açlıktan, beden sefaletinden yıpranmış, **yeşilimsi bir renk** bağlamış, kimi damızlık boğalar gibi kaygısızlıktan, gamsız, kasavetsiz yiyip içip uyumaktan cilalanmış gibi parlak kırmızı… (Güntekin, 1998; 24)

Yeşil ordu	**Yeşil ordu**nun kumandanları hükmünde gördüğü müderrisler… (Güntekin, 1998; 31)
	Evet, **yeşil ordu**nun kumandanlarının da gönüllü neferlerinden kalır yerleri yoktu. (Güntekin; 31)
	Bu kadar miskinlik, bu kadar can ve ekmek kaygısı **yeşil ordu**nun fedailerine yakışır mıydı? (Güntekin, 1998; 32)
	Peygamber vekiline, **yeşil ordu**nun zalim, korkak başkumandanına aittir. (Güntekin, 1998; 32)
	Şahin Hoca'nın çocuklar için duyduğu muhabbet ve merhamet günden güne büyüdü, genişledi, bütün memlekete yayıldı ve nihayet bir gün **yeşil ordu**nun ateşli bir gönüllüsü doğdu: İlk mektep hocası. (Güntekin, 1998; 44)
	Baban gerçi **yeşil ordu** düşmanı olarak yetişmeni istemezdi, ama anan seni bugün için doğurdu. (Güntekin, 1998; 65)
	Çömezliğim zamanında bütün dünyayı gölgesi altına alacak bir **"Yeşil Ordu"** hayal ederdim… (Güntekin, 1998; 67)
	Teceddütperver, milliyetperver fırka kâtib-i mesulünün Asya'nın, Afrika'nın Okyanusya'nın bilmem nerelerinden gelevcek mücahitlerine ve Allah'ın yardımına dayanarak teşkil etmek istedikleri "Hilâl" gönüllüleri ordusu, hakikatte benim eski "**Yeşil Ordu"**dan farklı mıdır? (Güntekin, 1998; 67)
	"Dinsizler, 'Kelâmi Baba' türbesini yakmış! demek, senin **Yeşil Ordu** gönüllüleri dediğin mutaassıplara "Ya eyyühennas"… (Güntekin, 1998; 184)

Yeşil baş	Şahin Hoca, üç aylar gelince omuzlarında heybeleriyle Anadolu yollarına dökülen cer hocalarını kimi beyaz, kimi **yeşil başl**ı sürü sürü baykuşlara benzetiyordu. (Güntekin, 1998; 43)

Yeşil mintan	Yıkıcıların en önünde iri boylu, **yeşil mintan**lı bir sakallı vardı. (Güntekin, 1998; 85)

Yeşil nur	Softalar bir zamandan beri sabahlara kadar derinden derine tekbir ve ilahi sesleri işitiyorlar, karanlık taşlıklarda **yeşil nur**ların parlayıp söndüğünü görüyorlarmış… (Güntekin, 1998; 80)

Yeşil Bayrak	Fakat ilmiyeden olan babası onu kendisine bir hayrülhalef yapmak, bir gün bütün dünyayı gölgesi altına alacak **yeşil bayrağ**ın bir gönüllüsü olarak yetiştirmek istemişti. (Güntekin, 1998; 19)
	Bir gün **yeşil bayrağ**ın ardında cihanın dört köşesini istilâya gidecek yeşil ordunun gönüllüleri bu adamlar mıydı? (Güntekin, 1998; 25)
	Şahin, mutlaka önde yürür ve **yeşil bayrağ**ın gölgesinde şehit olurdu. (Güntekin, 1998; 32)
	Vaktiyle **yeşil bayrağa** ne kadar taassup ve inhisar ile gönül bağladıysa şimdi de muallimliği öyle seviyordu. (Güntekin, 1998; 48)
	Açacağız **yeşil bayrağı**. (Güntekin, 1998; 63)
	Talebe-i ulumun yalnız milletin maneviyatını idare etmekle kalmayacağını, şarklıların gönüllü teşkilâtı yaparak bir elinde **yeşil** bir elinde ay-yıldızlı **bayrak**la bu kuvvetin önüne düşeceğine yemin etti. (Güntekin, 1998; 64)
	Beş on kuruş hatırı için bir veliyullah türbesini yıkmayı göze alan bu adam, tam kazmasını indireceği vakit karşısında nurani yüzlü, yeşil sarıklı pîr-i faniyi görmüş, bir elinde **yeşil bayrak** bir elinde bir kocaman asa tutan bu ihtiyar; ameleye beddua etmiş ve sopasını başına indirerek bayıltmış. (Güntekin, 1998; 86)
	Ancak içeride bir dede var ki bir elinde **yeşil bayrağı**, öbür elinde sopası, duvarın dibinde bekliyor. (Güntekin, 1998; 87)

Yeşil gece	En eski tarihlerden beri din, daima ordunun geçtiği yerlerde ebedi bir **yeşil gece** hüküm sürmüştür. (Güntekin, 1998; 33)
	Asırlardan beri burada **yeşil bir gece** hüküm sürüyor, demeyi âdet etmişti. (Güntekin, 1998; 42)
	Medreselerin **yeşil gece**si yalnız kendi içlerini karanlığa boğmakla kalmamış, memleketin her yanına yayılmış, her köşesini kaplamış.
	Evet, zavallı memleket, asırlardan beri **yeşil** bir **gece** içinde yaşıyordu. (Güntekin, 1998; 43)
	Bunlar, hep meteliksizliğin, hep memleketi asırlardan beri karanlığa ve kana boğan **yeşil gecenin** eserleri. (Güntekin, 1998; 53)
	Asırlardan beri nur diye hep bu **yeşil gecenin** içinde yaşadık. (Güntekin, 1998; 70)
	Bu **yeşil geceye** nihayet verecek gün bizden, yeni mektep dediğimiz bu kötü, karanlık viraneden doğacak. (Güntekin, 1998; 70)
	Şahin Efendi'ye hayalinin ezeli kâbusu olan **"Yeşil Gece"**si hiçbir zaman bu kadar karanlık ve feci; insanlar bu kadar korkunç ve zalim görünmemişti. (Güntekin, 1998; 173)
	Fakat onun Emir Dede'de bütün felâketlerin başı olan cahilliğe ve **Yeşil Gece**'ye karşı yapmaya çalıştığı zayıf istihkâm bir kere yıkılırsa bir daha yerine gelmezdi. (Güntekin, 1998; 207)
	Sade düşmandan değil, **Yeşil Gece**'nin karanlığından da kurtulan sevgili Sarıovası'na. (Güntekin, 1998; 243)
	Sarıova'daki türbe kandilleriyle beraber **Yeşil Gece** de müebbeden sönmüştü. (Güntekin, 1998; 245)

3. KARA RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde kara, 'siyah'=OT. Kara (DLT) kara, karanlık olarak geçmektedir.[8] Çoğu kez olumsuz anlamlar yüklenerek ölümü, felaketi, belayı, zorluğu ifade etmek için tercih edilen kara, renk adı olarak *Yeşil Gece* romanında insanlara ait betimlemelerde, mekân tasvirlerinde ve geri kalmışlığın, yobazlığın alıp gitmesinde anlatımı etkili kılmak için sıfat göreviyle kullanılmıştır.

Kara sakal	**Kara sakal**ının seyrek kılları arasından ablak yanaklarının kızardığı görülüyordu. (Güntekin, 1998; 7)
	Hafif çiçekbozuğu bir yüzü, ince, **kara bir sakalı** vardı. (Güntekin, 1998; 8**)**
	–Şu direğin dibinde oturan **kara** sakallı zat kim? (Güntekin, 1998; 58)

Kara el	Bu kızıl yangının **kara el**i, karanlık emeli kundakçıları bu zavallı adamı mahkûm ettirmek suretiyle yakalarını adaletin pençesinden kurtaracaklarını, bu zavallı adamla beraber hak ve hakikati de ifna edeceklerini umuyorlar, diye bağırıyordu. (Güntekin, 1998; 200)

Kara gün	O, bunları hemen tamamıyla anasına gönderir, kendine ancak pek sıkı zamanlar ve **kara gün**ler için az bir para alıkoyardı. (Güntekin, 1998; 30)
	Beni bu **kara gün**ümüzde hiçbir yardımdan, hatta fedakârlıktan çekinmeyecek bir kardeş telâkki edin. (Güntekin, 1998; 177)

4. SARI RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Sarı renk adı, Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde "sarı; altının rengi= ET., OT. sarıg" olarak geçmektedir.[9] Sarı renk olarak Türklerde merkezin rengi olarak yerle bağlantılı olarak düşünülür. Bunun dışında sarı rengin dinsel anlamda da bir egemenliği ifade ettiği bilinmektedir.[10] Ayrıca sarının renk olarak hastalığı ve olumsuz durumları anlatmak için kullanıldığı tespit edilmiştir.

Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece* romanında renk adı olarak sarının sadece kişilere ait betimlemeler yapılırken kullanıldığı görülmektedir. Reşat Nuri, sarı rengi kahramanı daha iyi anlatabilmek ve ona ait ayrıntıları çizebilmek için vermiştir. Fakat bunun dışında bir sıfat tamlaması biçiminde kurulmuş ancak bir yer adı olarak özel ad sınıflandırmasına girmiş *Sarıova*, artık sıfat tamlaması olma görevinden çok birleşik ad olma özelliğiyle mekân adı olarak kullanılmış ve bu nedenle değerlendirmemizin dışında bırakılmıştır.

---

8 Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 462.

9 Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 735.

10 "*Buna en güzel örnek Anadolu alp erenlerinden olan XIII. Yüzyıla ait bir Türk kahramanına Sarı Saltuk denmektedir*." Yaşar, Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 215.

Sarı palto	Akşama doğru eski **sarı palto**sunun bir cebine rakı şişesini, ötekine bir gazete parçası sarılı ekmeğini ve mezesini koyar, Sarıova dışındaki kırlara çıkardı. (Güntekin, 1998; 164)
	Muallim Nihat Efendi'nin, aleyhindeki nümayişlere hiç aldırmıyor gibi görünmesi, elleri **sarı palto**sunun yırtık ceplerinde, çantasını koltuğunun altına sıkıştırmış, kaygısız ve kalender bir tavırla sokaklarda dolaşması ahaliyi çıldırtıyordu. (Güntekin, 1998; 171)

Sarı meşin potin	rek bir el, kapının kenarına iki defa tereddütle vurdu ve içeriye eski redingotlu, **sarı meşin potin**li, mavi atlas gömlekli, yirmi beş, otuz yaşlarında zayıf bir adam girdi. (Güntekin, 1998)

Sarı yırtık yapraklı kitap	Sonra sütunların dibine çömelmiş, ellerinde **sarı yırtık yapraklı kitap**ları ezberleyenler… (Güntekin, 1998; 28)

5. KIRMIZI RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Kırmızı; Arapça kirmizī, Ar/Fa kirmiz, kırmızı boya veren bir böcek anlamıyla etimolojisi yapılmış bir renk adıdır. Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük'te "al, kızıl renk" olarak tanımlanmıştır.[11] Türk kültüründe hem gök hem de yerle ilgili konularda karşımıza çıktığı söylenmektedir. Aynı zamanda iyi ya da kötü anlamlar içerdiği belirtilmektedir. Bunun dışında eski Türklerde kırmızının kanla bağdaştırıldığı düşünülmektedir. Türk kültüründe giyim- kuşam ve renklerle birbirlerinden ayrılmaları konusunda kırmızı bir renk adı olarak belirleyici olmuştur.

Yeşil Gece romanında kırmızı renk adı; özellikle betimlemelerde kullanılmıştır. Dikkat çeken nokta, özellikle betimlemelerdeki kırmızının, romanın az sayıdaki kadın kahramanını yansıtabilmek için kullanılmasıdır. Fakat bu ayrıntının dışında dış dünyaya ait nesneleri anlatabilmek için de kırmızı renk adıyla kurulmuş sıfat tamlamalarından yararlanıldığı görülmektedir.

Kırmızı evliya kandilleri	Sokakları **kırmızı evliya kandilleri**yle, çocuklarının başı yeşil sarıklarla donanmış bir softa yatağı. (Güntekin, 1998; 14)

Kırmızı altın	emerdeki horoz gözü gibi **kırmızı altın**ları bir bir babanın avucuna saydım. (Güntekin, 1998; 25)

Kırmızı yüz	Belediye Doktoru Kâni Bey, elli beş yaşlarında, kır sakallı, **kırmızı yüzlü**, şen, tatlı bir adamdı. (Güntekin, 1998;133)

Kırmızı dudak	Siyah tülün arasından çizgileri güçlükle seçilen fakat siyah gözleriyle **kırmızı dudakları** pırıl pırıl yanan bu çehre, Şahin Efendi'ye pek güzel göründü. (Güntekin, 1998;146)

[11] http://ked.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.52eb7dabdfcf49.55849666 (e.t 29.11.2013)

Kırmızı ağız	Parlak siyah gözleriyle yüzüne bakan, güzel **kırmızı ağzıyla** kendisine gülümseyen, söz söyleyen bu ilk, belki de son kadının dargın ve mey'us gitmesi ona acı gelecekti. (Güntekin, 1998; 148)

Kırmızı kese kağıdı	İşin asıl feci tarafı, Muallim Nihat Efendi'nin başına **kırmızı kese kâğıdı**ndan bir külah giydirmişler, külahın ucuna iki boynuz takmışlardı. (Güntekin, 1998; 172)

Kırmızı külâh	Şahin Efendi ile arkadaşları onun bir gece, başında boynuzlu **kırmızı külâh** ile tahkir edilerek, yüzüne tükürülerek geçirildiği sokaklardan bir kere daha geçirdiler, kasaba haricinde çeşme başına kadar selametlediler. (Güntekin, 1998; 206)

6. SİYAH RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Farsça kara anlamındaki "siya" dan geldiği düşünülen siyah, bütün dünya mitolojilerinde ve simgeciliğinde kara rengin daha çok olumsuz anlamları ifade etmek üzere kullanıldığını öğreniyoruz. Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük'te "kara, ak, beyaz karşıtı" olarak geçmektedir.[12] Ezeli karanlık, boşluk, ölüm karanlığı, tahribat, üzüntü büyü, kötülük ya da ölümle ilgili mitlerde yer alan tanrılar, karmaşa ortamı, şeytan vb. pek çok şey kara renkle ifade edildiği söylenir.

Yaşar Çoruhlu'ya göre Türklerde siyah genellikle "1. Kuzeyde olan bir yer ya da kuzeyde yaşayan bir topluluk. 2. Şiddet, güç ve yoğunluğu ve gerçeği vurgulamak için. 3. İyi ya da iyilik ilkesinin karşısında olumsuz ya da kötü olan ilkeyi belirtmek için. Yas, ölüm gibi insanın hayatında meydana gelebilecek üzüntü verici huşuları ifade etmek için. 4. Olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirmeden iki farklı şeyi belirtmek için."[13] Bunun dışında kara rengin yas ifadesi olarak düşünülmesi de söz konusudur.

Reşat Nuri Güntekin'in 1928 yılında kaleme aldığı *Yeşil Gece*'de siyah renk adı, kahramanların betimlenmesinde kullanılmıştır. Özellikle az sayıdaki kadın kahramanlara ait fiziksel unsurlar anlatılırken siyah renk adının öne çıktığı görülmektedir. Bunun dışında nesnelerin okuyucunun zihninde daha iyi canlanması açısından da siyah renk adının kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Siyah göz	Siyah tülün arasından çizgileri güçlükle seçilen fakat **siyah göz**leriyle kırmızı dudakları pırıl pırıl yanan bu çehre, Şahin Efendi'ye pek güzel göründü. (Güntekin, 1998; 146)
	Parlak **siyah göz**leriyle yüzüne bakan, güzel kırmızı ağzıyla kendisine gülümseyen, söz söyleyen bu ilk, belki de son kadının dargın ve mey'us gitmesi ona acı gelecekti. (Güntekin, 1998; 148)

Siyah çarşaf	Bir köşe başında karşısına eski **siyah çarşaf**lı bir kadın çıktı. (Güntekin, 1998; 128)
	Kadın, çok perişan bir vaziyetteydi, bol **siyah çarşaf**ının içinde kıvrandığı görülüyordu. (Güntekin, 1998; 196)

[12] http://ked.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.52eb84785f4248.49974302
[13] Çoruhlu, Yaşar, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 205.

Siyah peçe	Bir gün Şahin Efendi, odasının önünde yine **siyah peçe**li bir kadın buldu ve başını önüne eğerek: (Güntekin, 1998; 145)

Siyah tül	**Siyah tül**ün arasından çizgileri güçlükle seçilen fakat siyah gözleriyle kırmızı dudakları pırıl pırıl yanan bu çehre, Şahin Efendi'ye pek güzel göründü. (Güntekin, 1998; 146)

Siyah burgu	Meselâ Kerbelâ'da sürüklenip gidenlerin başında, gözyaşından sırılsıklam saçları, çıplak ayaklarına kadar inen **siyah burgu**lu, uzun ve zayıf bir kadın – Fatma Ana- belirir; çocuğunu kucağına alarak gece vakti çöle döner; kâh gökte, kâh toprakların altında ne dünyalar dolaşır; sonra önlerinde yalnız meşalesinin beyaz ışığı görünen bir meleğin kılavuzluğuyla bir kuyu başına varırlar. (Güntekin, 1998; 20)

Siyah enfiye mendili	Efendi Hazretleri peştamal büyüklüğünde **siyah bir enfiye mendil**iyle burnunu siliyordu. (Güntekin, 1998; 39)

7. BEYAZ RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Beyaz rengin dünya genelinde çeşitli mitoloji ve kültürlerden doğan en genel anlamları, aydınlık, ışık, güneş, hava, saflık, temizlik, iffet, masumiyet, sadelik, mükemmellik, kutsallık, kurtuluş ve ruhsal yenilik olarak düşünülmektedir.[14] Beyaz TDK Sözlüğünde "ak, kara, siyah karşıtı" olarak geçer. Bunun dışında inançlardan kaynaklanan bir bakış açısıyla arılık, temizlik, yücelik gibi ifadeleri barındırdığı görülmektedir.[15]

Beyaz renk adı, ayrıca ölümü ve ölümden duyulan bir acıyı ifade etmek için de kullanıldığı bilinmektedir.

Reşat Nuri Güntekin, *Yeşil Gece* romanında beyaz renk adını, eşyaların tasvirini yaparken ya da olay akışında durumu somutlaştırmaya yarayan bir unsur olarak kullanmayı tercih etmiştir. Beyaz rengin taşıdığı olumlu anlamları, Reşat Nuri Güntekin romanında kullanmayı romanın taşıdığı havaya uygun olarak tercih etmemiştir.

Beyaz ışık	Meselâ Kerbelâ'da sürüklenip gidenlerin başında, gözyaşından sırılsıklam saçları, çıplak ayaklarına kadar inen siyah burgulu, uzun ve zayıf bir kadın – Fatma Ana- belirir; çocuğunu kucağına alarak gece vakti çöle döner; kâh gökte, kâh toprakların altında ne dünyalar dolaşır; sonra önlerinde yalnız meşalesinin **beyaz ışığı** görünen bir meleğin kılavuzluğuyla bir kuyu başına varırlar. (Güntekin, 1998; 20)

[14] Çoruhlu, Yaşar, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 211.

[15] Genç, Reşat, Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, s.9.

Beyaz ışık	Meselâ Kerbelâ'da sürüklenip gidenlerin başında, gözyaşından sırılsıklam saçları, çıplak ayaklarına kadar inen siyah burgulu, uzun ve zayıf bir kadın – Fatma Ana- belirir; çocuğunu kucağına alarak gece vakti çöle döner; kâh gökte, kâh toprakların altında ne dünyalar dolaşır; sonra önlerinde yalnız meşalesinin **beyaz ışığı** görünen bir meleğin kılavuzluğuyla bir kuyu başına varırlar. (Güntekin, 1998; 20)

Beyaz meşale	Kucağında susuzluktan ölmüş çocuğu, önünde görünmeyen meleğin **beyaz meşale**siyle çölde Hacer'in kuyusunu arayan Fatma Ana'ya nasıl arkadaşlık ettiyse dağın öte yanında yoluna devam eden güneşi de öyle takip ediyor, onunla beraber dağlar, denizler aşıyordu. (Güntekin, 1998; 21)

Beyaz sakal	Birdenbire **beyaz sakal**lı bir adam, beni kolları arasına aldı. (Güntekin; 1998, 88)

Beyaz baykuş	Şahin Hoca, üç aylar gelince omuzlarında heybeleriyle Anadolu yollarına dökülen cer hocalarını kimi **beyaz**, kimi yeşil başlı sürü sürü **baykuş**lara benzetiyordu. (Güntekin, 1998; 43)

Beyaz gecelik	Yangının akisleri bu **beyaz gecelik**lerle sokağa uğramış kalabalığı baştan başa kana boyanmış gibi gösteriyordu. (Güntekin, 1998; 160)

8. AK RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Ak, beyaz rengin eş anlamlısı olarak kullanılmakta ve Türk kültür ve yaşamında bu haliyle çok eski tarihlerden bu yana kullanılmaktadır. Türklerde aklık; temizlik, arılık, ululuk olarak ifade edilir. Ak rengin yüce ve olumlu anlamlarından dolayı ak, soylu olmak ve ruhun soyluluğu olarak ifade edilir.

Yeşil Gece romanında ak renk adı, yalnızca dış görünüşe ait bir unsur olan sakalı nitelemek için kullanılmıştır.

Ak sakal	**Ak sakal**lı ihtiyarların kollarını, bacaklarını kesti, gözlerini kızgın şişlerle oydu… (Güntekin, 1998; 62)
	Aşağı masalarda **ak sakal**lı bir hocayı, sonra mahkeme azasından ihtiyar bir zatı aradılar. (Güntekin, 1998; 238)

9. KIR RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Kır renk adı olarak Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlükte "Beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk" olarak geçmekte etimolojik olarak E.T ve O.T'de kır olarak geçmiştir.[16]

[16] Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.510.

Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece* romanında kır, renk adı olarak sadece insanlara ait fiziksel özellikleri ortaya koyarken kullanılmıştır. Daha özele inildiğinde ise sadece erkek kahramanlarda onlara ait bıyık ve sakalı nitelemek için kır renk adının tercih edildiği görülmüştür. Kır renk adı, yalnızca 2 kez romanda sıfat tamlaması biçiminde tespit edilmiştir.

Kır sakal	Belediye Doktoru Kâni Bey, elli beş yaşlarında, **kır sakal**lı, kırmızı yüzlü, şen, tatlı bir adamdı. (Güntekin, 1998; 133)

Kır bıyık	Arabada büyük rütbeli, **kır bıyık**lı, iri yarı bir düşman zabitinin yanında Eyüp Hoca oturuyordu. (Güntekin, 1998; 226)

10. MAVİ RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük'te "Yeşil ile menekşe rengi arasında bir renk, bulutsuz gökyüzünün rengi" olarak adlandırılan mavi renk adı, genelde olumlu çağrışımlarla beraber kullanılmıştır.[17]

Yeşil Gece romanında da kahramanların fiziksel özelliklerini göstermek amacıyla tercih edilmiş ve yalnızca bir kez göz rengini ifade etmek, 1 kez de dış görünümü daha somut çizebilmek adına verilmiştir.

mavi atlas gömlek	Titrek bir el, kapının kenarına iki defa tereddütle vurdu ve içeriye eski redingotlu, sarı meşin potinli, **mavi atlas gömlekli**, yirmi beş, otuz yaşlarında zayıf bir adam girdi. (Güntekin, 1998)

mavi göz	Sıhhatten parıl parıl yanan kırmızı yüzünde, uçları kulaklarına değen kumral bıyıkları, çini **mavi gözleri** vardı. (Güntekin, 1998; 62)

11. MOR RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük'te "Kırmızı ile mavinin karışmasından oluşan renk, menekşe renginin kırmızıya çalanı" biçiminde tanımlanmıştır.[18] Etimolojik olarak Ermenice, Rumca karadut ve böğürtlen anlamındaki morm, moron gibi kelimelerle ilişkilendirilmiştir.[19]

Mor bir renk adı olarak, Yeşil Gece romanında sadece 1 kez kullanılmış ve bu durumda da gözün altında oluşmuş bir şişliği niteleme maksadıyla, geçici özellikli bedensel bir durumu nitelemek için kullanılmıştır.

[17] http://ked.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.52eb850e6a8008.96870667 (e.t. 29.11.2013)

[18] http://ked.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.52eb871aaadc02.41350238 (e.t. 29.11.2013)

[19] Nişanyan, Sevan, Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, Everest Yayınları, Haziran 2012, s. 417.

mor şiş	ğ gözünün altında **mor** bir **şiş**, çenesinde, kulağında iki bere vardı. (Güntekin, 1998; 176)

12. KIZIL RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMARI

Kızıl renk adı, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü'nde etimolojik olarak kız-ıl olarak etimolojik bakımdan incelenmiş[20] ve parlak kırmızı renk olarak anlamlandırılmıştır, Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük'te "Parlak kırmızı renk" olarak tanımlanmıştır.[21]

Çoğunlukla kırmızının bir tonu olarak kırmızıyla eş anlamda kullanılan kızı renk adı, 1928 tarihli *Yeşil Gece* romanında yalnızca 1 kez yangını nitelemek için kullanılmıştır. Yangının parlaklığını, ışığını yansıtmak adına tercih edilmiş olabileceğini düşündüğümüz bu renk adı *Yeşil Gece* romanında seyrek kullanılıp sıfat tamlaması oluşturmuş renk adlarından biridir.

kızıl yangın	**kızıl yangın**ın kara eli, karanlık emeli kundakçıları bu zavallı adamı mahkûm ettirmek suretiyle yakalarını adaletin pençesinden kurtaracaklarını, bu zavallı adamla beraber hak ve hakikati de ifna edeceklerini umuyorlar, diye bağırıyordu. (Güntekin, 1998; 200)

13. KUMRAL RENK ADIYLA KURULMUŞ SIFAT TAMLAMALARI

Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlükte "Koyu sarı veya açık kestane rengi" olarak geçen bu renk adı Yeşil Gece romanında yalnızca bir kez kullanılmış ve yalnızca kahramanın dış görünüşüne ait bir özelliği vermek maksadıyla kullanılmıştır.[22]

kumral bıyık	Sıhhatten parıl parıl yanan kırmızı yüzünde, uçları kulaklarına değen **kumral bıyıkları**, çini mavi gözleri vardı. (Güntekin, 1998; 62)

DEĞERLENDİRME

Bu bildiride Reşat Nuri Güntekin'in 1928 yılında yazdığı *Yeşil Gece* romanındaki renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamaları incelenmiştir. Sıfatların bir nesneyi, bir durumu belirtme ya da niteleme görevlerini göz önünde bulundurularak bir adla bir araya gelerek sıfat tamlaması kurmuş renk adlarını tespit edilmiştir. Buna göre artık özel ad olmuş sıfat tamlamaları yapısı haricinde 83 renk adıyla kurulmuş sıfat tamlaması olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sıfat tamlamalarını renk adlarına göre gruplandırıp aynı sıfat tamlamalarını da kendi içinde gruplandırılmıştır. Renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamalarını verilirken bu öbeklerin geçtiği cümleler, sayfa numaralarıyla beraber bildiriye eklenmiştir. Renk adlarına göre sıfat tamlamaları gruplandırılırken her renk adının Büyük Türkçe Sözlük'teki anlamı ve yaygın etimolojik yapıları verilmeye çalışılmıştı. Ayrıca belirtilen renk adıyla kurulmuş sıfat tamlamalarının *Yeşil Gece* romanında yaygın olarak nasıl ve hangi amaçlarla kullanıldığına dair birtakım bilgiler vermeye çalışılmıştır. Tüm bu incelemeler sonucunda:

[20] Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.524.

[21] http://ked.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.52eb87ee4d81b2.50980925 (e.t. 29.11.2013)

[22] http://ked.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.52eb896bdf8a35.13785838 (e.t. 29.11.2013)

1. Renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamalarında yeşil, kara, sarı, kırmızı, siyah, beyaz, ak, kır, mor, kızıl, mavi, kumral olmak üzere 11 renk adıyla kurulmuş 83 sıfat tamlamasının olduğu saptanmıştır.

2. Renk adlarından yeşil 45 sıfat tamlaması kurmuş, ardından kullanım sıklığına göre siyah, kırmızı, kara, beyaz, sarı, kır, mavi, ak, kumral, mor ve kızıl gelmiştir.

3. Yeşil Gece romanında romanın içeriğine uygun olarak yeşil renk adıyla kurulmuş sıfat tamlamalarının % 54 oranında olduğu ve bu renk adının sıklığıyla roman başlığının ve içeriğinin paralellik gösterdiği görülmektedir.

4. Romanda renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamalarının çoğunlukla karakterlerin fiziksel özelliklerini, bedensel durumlarını ve mekâna ait unsurları somutlaştırmak için kullanıldığı görülmektedir.

5. Romanda kullanılmış, renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamalarının işlevlerini şu şekilde sıralanabilir:

a. Dış görünümü ve giyim özelliklerini gösterme,

b. Dış dünyaya ait bir nesnenin fiziksel görünümünü verme,

c. Rengin türünü belirtme,

d. Bir canlının yaratılıştan gelen bedensel özelliğini gösterme,

e. Bir canlının fiziksel özelliğini gösterme,

f. Bir düşüncenin soyutluğunu somutluğa dönüştürme,

g. Dış dünyaya ait bir oluşun özelliğini gösterme.

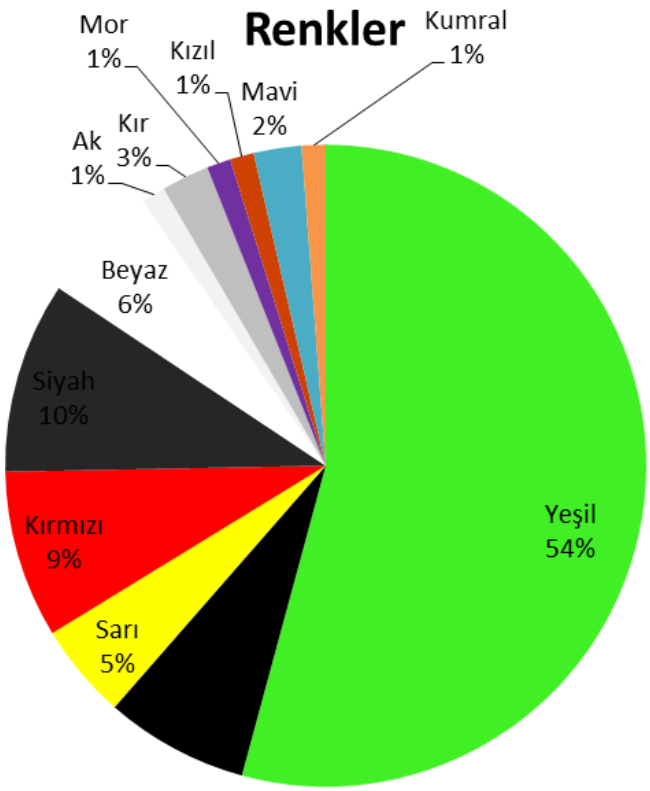
6. *Yeşil Gece* romanında işlevleri ortaya konan renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamalarından 32 kez bir düşüncenin soyutluğunu somutluğa dönüştürme, 16 kez dış dünyaya ait bir nesnenin fiziksel görünümünü verme, 15 kez bir canlının fiziksel özelliğini gösterme, 15 kez dış görünümde giyime ait fiziksel özelliklerini gösterme, 3 kez bir canlının yaratılıştan gelen bedensel özelliğini gösterme, 1 kez rengin türünü belirlemede ve 1 kez de dış dünyaya ait bir oluşun özelliğini gösterme amacıyla yararlanıldığı görülmektedir.

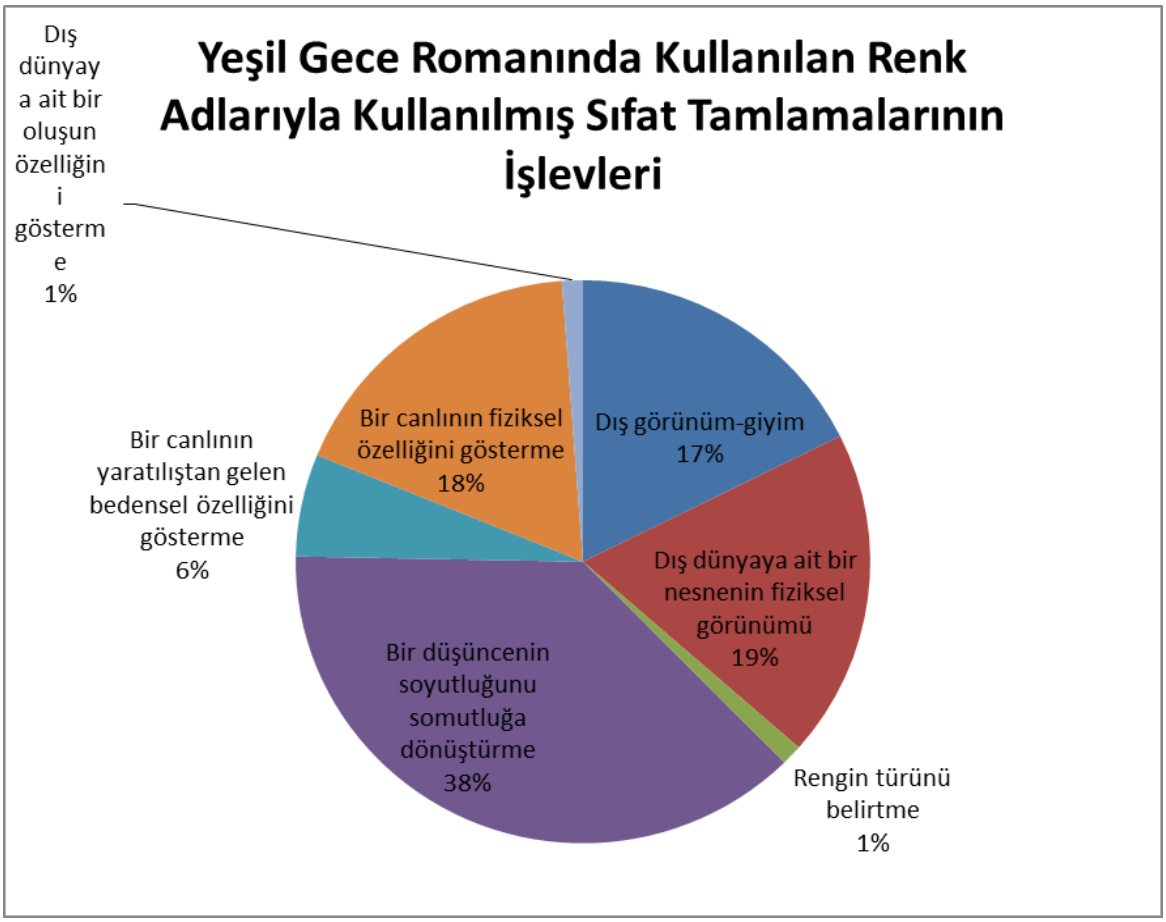
***Yeşil Gece*'de Renk Adlarının Kullanım Sıklığı**	
Yeşil	45
Kara	6
Sarı	4
Kırmızı	7
Siyah	8
Beyaz	5
Ak	1
Kır	2
Mor	1
Kızıl	1
Mavi	2
Kumral	1

Yeşil Gece'de Renk Adlarıyla Kurulmuş Sıfat Tamlamalarının İşlevleri	
Dış görünüm-giyim	15
Dış dünyaya ait bir nesnenin fiziksel görünümü	16
Rengin türünü belirtme	1
Bir düşüncenin soyutluğunu somutluğa dönüştürme	32
Bir canlının yaratılıştan gelen bedensel özelliğini gösterme	3
Bir canlının fiziksel özelliğini gösterme	15
Dış dünyaya ait bir oluşun özelliğini gösterme	1

SONUÇ

Tüm bu bilgiler ışığında, *Yeşil Gece* romanında 83 renk adıyla kurulmuş sıfat tamlamasının olduğu ve bu renk adlarının kullanım sıklığının yeşil, siyah, kırmızı, kara, beyaz, sarı, kır, ak-mor ve kızıl biçimde sıralandığı söylenebilir. Renk adlarıyla kurulmuş bu sıfat tamlamalarının bilinen işlevleri olan niteleyi; dış görünümü ve giyim özelliklerini gösterme, dış dünyaya ait bir nesnenin fiziksel görünümünü verme, rengin türünü belirtme, bir canlının yaratılıştan gelen bedensel özelliğini gösterme, bir canlının fiziksel özelliğini gösterme, bir düşüncenin soyutluğunu somutluğa dönüştürme ve dış dünyaya ait bir oluşun özelliğini gösterme biçiminde yaptığı saptanmıştır. Tüm bu veriler tablolar halinde verilmiş ve bu şekilde renk adlarıyla kurulmuş sıfat tamlamalarının kullanılış şekli ve amacı sistemli bir şekilde ortaya konmuştur. Bu şekilde sıfatların anlatımı güçlendirmedeki dilsel önemi ve işlevsel zenginlikleri ortaya konulmuş ve sıfatların niteleme işlevleri *Yeşil Gece* romanı aracılığıyla metinsel boyutta genişletilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Akyol Çamur, Şükran, "Reşat Nuri Güntekin'in "Çalıkuşu" Adlı Romanındaki Niteleme Sıfatları", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, 2012.

Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

Bilgegil, Kaya, Türkçe Dilbilgisi, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum, 2009.

Çelik, Hüseyin, Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Sosyal Tenkit, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Çoruhlu, Yaşar, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

Emil, Birol, Reşat Nuri Güntekin, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Genç, Reşat, Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Güntekin, Reşat Nuri, Yeşil Gece, İnkılap Yayınevi, İstanbul.

Kanter, M. Fatih, Ölümünün 50. Yılında Belgelerle Reşat Nuri Güntekin, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2006.

Karaağaç, Günay, Türkçenin Dilbilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

Korkmaz Enhar, Zeynep, "Necati Cumalı'nın "Ay Büyürken Uyuyamam" Adlı Öykü Kitabındaki Sıfat Tamlamalarının İncelenmesi", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara, 2009.

Nişanyan, Sevan, Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, Everest Yayınları, 2012.

KAZAK TÜRKÇESİNDE "AḲ" KELİMESİ ve BUNA BAĞLI DEYİMLER

Yrd. Doç. Dr. Ekrem AYAN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, ekremayan@hotmail.com

Samet YÜCE
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, siamouet@gmail.com

ÖZET

Deyimlerde renklerin yüklendiği anlamları daha iyi anlayabilmek için, bilinen zamanlardan beri Türklerdeki kültürel, dinî, millî, manevî semboller ve anlamların üzerinde durmak gerekir. Ak renginin, Türklerin en eski inançlarından olan Şamanist dönemle ilgili bazı manevi inançlarından kaynaklanarak ululuk, adalet ve güçlülük anlamları kazandığı görülmektedir. Kazak Türklerinde "aḳ" (beyaz) kelimesi de genel Türk tarihinin gelişimi içerisinde aldığı anlamlarla örtüşmektedir. İlk akla gelen manası beyaz renktir. Kar ve süt gibi bembeyazdır. Tombulca yüzlü, saçları güzel dik saçlı, yakışıklı delikanlılar ve tombul yüzlü, ince kaşlı, dik burunlu, beyaz yüzlü, güzel kızlar için de ak kelimesi ile ilgili kavramlar kullanılmıştır. Hakkın, adaletin ve hükümdarlığın sembolü de ak kelimesidir. Günahsız, saf, temiz kalpli kişi denmesinin manası eski Türk tarihinden beri kullanılan kavramdan başkası değildir yani aktır. Çabanın, alın terinin karşılığı aktır. Hayatın güzellikleri iyilikleri ve kısmeti aktır. Sağlam ve güçlü olmanın, soylu ve yüce olmanın kaynağı ak olmaktır. Zenginliğin ve temizliğin karşılığı ak'tır. Saçın sakalın ağarması, yaşlılık belirtisi ve büyüklük de ak ile ilişkilidir. Savaşlarda kahramanlık gösterebilmenin bir kaynağı da, kutsal güçlerin sahibi ak silahlardır. Ayrıca sütten yapılan bembeyaz ve temizliğin sembolü olan süt ürünlerini de kucaklamıştır ak.

ABSTRACT

In order to understand the meanings gained by colors in idioms, it is necessary to focus on the religious, national and spiritual symbols and meanings existing from the beginning of the known history. The color, white, gains the meaning of greatness, justice and power as a result of some spiritual beliefs of shamanism period, one of the oldest religions of Turks. In Kazak Turks, "white" had a similar meaning to its general meaning gained throughout the Turkish history. Its first connation is the color of white. It is white like milk and snow. Some concepts related to the color of white have also been used for a round-faced, pricked hair and handsome young boys and girls. The term of white is also the symbol of justice and ruling. It has also been used for people who are pure and sinless from the beginning of Turkish history. It also stands for effort and honesty. Goodness and beauties of life are also represented by the color white. The source of strength and honor is also the color of white. Richness and pureness are symbolized by white. Whitening of hair and beard is a sign of aging and greatness is also associated with white. Source of braveness in wars is white arms that are believed to include scared powers. Moreover, it embraces the dairy products which are the symbol of cleanliness.

"Hakikat", "gerçek", "doğru yol", "hakkın yolu" gibi kavramlarla gelen İslamiyet'in yaşam biçimini etkilemesi ile Kazak Türkleri çokça ak kelimesine bağlı deyimler türetmiştir.

Deyimlerde bir milletin iktisadî ve sosyal hayatının, inanç sisteminin, tarihî macerasının derin izlerini bulmak mümkündür. İnsanların önem verdikleri şeyler deyimlere yansır, dolayısıyla deyimlere bakarak bir millet hakkında çok şey öğrenilebilir. Etkili bir anlatım gücüne sahip olmaları sebebiyle deyimler, gündelik konuşmalarda ve yazı dilinde sıkça kullanılır. Türkçenin bugün için en eski metinleri olan Köktürk Yazıtlarında da anlatımın güzelleşmesi ve etkinleşmesi için deyimlerden faydalanılmıştır.[1] Deyimler, özgün anlatım türüdür ve gücünü mecazlardan alırlar. Mecazlarda kullanılan sözlerin bir kısmı da renklerdir. Renkler, çeşitli özellikleriyle belli bir durumu daha iyi anlatmak için deyimlerde kullanılmaktadır.

---

[1] Kara, Mehmet-Ahmet Karadoğan; Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü, Çağlar Yayınevi, Ankara 2004, s. 8.

Renkler, her toplum gibi Türkler için de çevreyi belirleyici en önemli öğelerden birisidir. Renk adlarıyla yapılmış birçok hayvan, dağ, ova, bayır, bitki, eşya ve insan adı bulunmaktadır.[2]

Türk kültüründe renk kavramını yeterli bir şekilde ortaya koyabilmek için çeşitli coğrafi unsurlar, kıyafetler, kullanılan eşyalar da etnolojik, sosyolojik ve kültürel manada bizim için önemlidir. Çünkü Türklerin renklerle ilgili davranışları, eski çağlardan günümüze kadar günlük hayatlarına, ayinlere, savaşla ilgili çeşitli uygulamalara, kültürel dokuya; bayram törenlerine ve merasimlere, kullanmış oldukları çadır, bayrak, elbise vb. araç ve gereçlere, Türk dünyasının millî bayramlarından Nevruz kutlamalarına direk yansımıştır.[3] İnsanın doğa ile münasebetlerinin ana kaynağındaki amiller içerisinde güneş mühim bir rol oynar. Şöyle ki, tüm renkler, tonlar güneşle alakalıdır ve tüm renklerin annesi beyaz-ak rengidir.[4]

Gök tanrının Ak Han, Kızıl Han, Sarı (Kara) Han, Yeşil Han adlarında dört oğlu vardı. Yakut Türklerine ait Yaratılış destanında Ürüng-Ayıg-Toyon denilen Yakutların en büyük Tanrısının adı Beyaz-Yaratıcı-Tanrı veya Beyaz-Yaratıcı'dır. Bu efsanede geçen Ak-Ene veya Ak-Ana ya da Ürüng-Ayğsıt ise Beyaz Kadın Yaratıcı'dır.[5]. "Ak" sözü Altay Türkçesinde cennet anlamında kullanılırdı. Cennette oturan tanrılara ise "Aktu" yani "Aklılar", rengi ve ruhu ap ak olanlar derlerdi. Bunlar göğün üçüncü katında otururlar ve aynı katta "Süt-Ak Köl" yani süt renginde olan ak bir göl vardı[6]. "Süt-Ak göl" yani süt veya süt gibi ak olan bir gölde, Altay Türk mitolojisinde, yerli bir motif olarak görülür. İnsanların bütün hayatı ve ruhu bu göle bağlı idi. Yaratıcı bu gölden bir ruh alır ve doğan çocuğa verirdi.[7] Başında ak bir kalpak, omuzlarında ak bir atkı ve ayaklarında siyah bir çizme olduğuna inanılan Ayzıt adına düzenlenen Ayzıt Bayramı'nda yazın yapılan törenleri beyaz elbise giyinmiş Ülgen'e bağlı Ak Şamanlar idare eder ve ormanda yapılan bu törene kadınlar katılmaz.[8] Özellikle Şamanizm'de büyüklüğü, adaleti ve gücü anlatır[9].

Bu inançlarda da Türklerde "aklık" temizliktir, arılıktır, yüceliktir, ululuktur. Yaşlılık, tecrübe ile dolu oluş ve bir kocalıktır, büyük olmadır. Devletin ululuk, adalet ve güçlülüğünün bir sembolüdür. Devlet büyüklerinin, özellikle savaşlarda giyindikleri bir giysi, elbise rengidir. Ordu veya askeri birliklerin içinde, üst subay veya komutanların, kendilerini askerlerden ayırabilmeleri için, beyaz renk elbise giydikleri bazı belgelerden anlaşılmaktadır. Çin komutanları, savaşlarda beyaz giyinen Hunları arıyorlardı. "*Beyaz giyinen komutanı öldürürsek, Hunları dağıtmış oluruz*" diyorlardı.[10] Ak süyek (ak kemik) deyimi bugünkü Kazak Türkçesinde asıl soylu kimse, çok saygılı, çok temiz kişiler için kullanılmaktadır. Ak renk ile ilgili kayıtların, oluşumu X. yüzyıla kadar indirilebilen Dede Korkut Destanlarında da yukarıda izah etmeye çalıştığımız anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Dede Korkut Oğuz beylerinden söz ederken ak sancaklı veya ak âlemli ifadelerini kullandığı gibi, Selçuklu öncesi Oğuz hükümdarlarından Bayındır Han'dan söz edilirken de, "ağ atlı Bayındır Han" deyimini kullanılmıştır.[11]

Ak sözünü ve anlayışını Oğuzlar geliştirmiştir. Oğuzlarda ve Batı Türklerinde ak-sakal diye anılan ihtiyarlar, yaslı, akıllı ve bilge bir kişiyi ifade etmek için kullanılırken, Kutadgu Bilig'de, Doğu Türk-

---

2 Kaymaz, Zeki; "Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği" TDAY Belleten, Ankara 1997, s. 251.
3 Küçük, Salim; Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı, bilig, Yaz 2010, Sayı 54, s. 185.
4 Nerimanoğlu, Kamil Veli; "Türk Kültüründe Renkler", Nevruz ve Renkler, Hazırlayan Sadık Tural ve Elmas Kılıç, Ankara, AKM Yayınları, s. 64.
5 Küçük, Salim; Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı, bilig, Yaz 2010, Sayı 54, s. 185.
6 Ögel, Bahaeddin; Türk Mitolojisi, C. I, TDK 1993, Ankara, s. 571.
7 Ögel, Bahaeddin; Türk Mitolojisi, C. II, TDK 1995, Ankara, s. 365.
8 Küçük, Salim; Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı, bilig, Yaz 2010, Sayı 54, s. 186.
9 Rayman, Hayrettin,Nevruz ve Türk Kültüründe Renkler, Milli Folklor, Sayı 53, Yıl 14, Ankara 2002, s. 11.
10 Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürü Tarihine Giris, C. VI, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1991, s. 377.
11 Küçük, Salim; Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı, bilig, Yaz 2010, Sayı 54, s. 185.

lerinde ölümün yaklaştığını hatırlatır, "*sakalın ürüng olunca ölümün yaklaştı*" demektir. Bu da bize Oğuzlardaki anlayışın daha yaygın olduğunu göstermektedir.[12]

Ak renk adının etimolojisine ulaşılamamıştır. Türklerin İslâm dinini kabul etmelerinden sonra, eski Türk gelenekleri ile yeni İslâm geleneklerin birbirine uyum sağlamış olması elbette normaldir ve kültür gelişmesi olarak önemlidir. Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'na başlamadan önce beyaz elbise giydiği, atının kuyruğunu kestikten (veya bağladıktan) sonra, askerleri ile birlikte namaz kılıp, sonra savaşa başladığı bilinir. Hâlbuki Türklerde "atkuyruğunu kesme", ölüme hazırlık ve aynı zamanda yas işareti idi. Sultan Alp Arslan'ın beyaz elbise giymesi ise, İslâm geleneğine göre bir anlamda, kefenlenme olarak görülmektedir. Dolayısıyla İslâm öncesinin ak inancını bir İslâm motifiyle özdeşleştirmek gerekliliği düşüncesi olabilir. Ama İslâm öncesi Türk geleneklerini bilmeyen Osmanlı yazarları için, sadece İslâmi dönemi görmek de yeterli görülmüştür.[13]

Kazak Türkçesinde deyimlerin incelenmesi 1940 yıllarında İ. Kenesbaev'in eserleriyle başlamıştır. Bu sebepten İ. Kenesbaev, Kazak Türkçesi dil biliminde deyim biliminin kurucusu olarak kabul edilir. O, 1977 yılında yıllar süren araştırmalarının neticesinde "Kazak Dilinin Deyimler Sözlüğü"[14] adlı eserini yayınlamış ve sözlüğünde 10 binden fazla deyime yer vermiştir. Sözlüğünün "Kazak dilindeki deyimler hakkında" diye bilinen son bölümünde Kazak Türkçesi deyimlerinin "teorik meselesi/leri"ni geniş-çe incelemiştir. İ. Kenesbaev, Kazak Türkçesi deyimlerinin bağımsız bir dal olduğunu, deyimlerin söz ve atasözleri ile ilişkisi, deyimlerin türleri, üslûp bilimi açısından özellikleri, ses uyumu, deyimlerde es anlam, deyimleri oluşturan sözler ve paralel deyimler vb. hakkında bilgiler vermiştir.[15]

Kazak Türklerinde de *aḳ* kelimesi genel Türk tarihinin gelişmesi içerisinde aldığı anlamlarla örtüşmektedir. İlk akla gelen manası beyaz renktir. Kar ve süt gibi bembeyazdır.

Ak kelimesine bağlı olarak yer alan ifadeler Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü[16] dikkate alınarak verilen örnekler aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

1. Renk

Aḳ adır: Zirvesinde beyazımsı buz tutan, sık ormanlı küçük dağ.

Aḳ ala: Beyazı baskın alaca renk.

Aḳ bet: Beyaz yüzlü, beyaz sarışın yüzlü.

Aḳ boz: Boz renk, grimsi renk.

Aḳ börte: Açık mavi rengi.

Aḳ buvrıl: Beyaz saç.

Aḳ sarğıl (sarğılt, sarğış): 1. Sarısı baskın beyazımsı renk. 2. Açık sarı.

Aḳ sur: Grimsi, beyazı yoğun gri renk.

Aḳ şulan: Açık mavi renkli dişi kurt.

Aḳ bavır: Hayvanın döşünün beyaz renkli olması.

2. Kar Ve Süt Rengi Gibi Bembeyaz

Aḳ borıḳtay: Bembeyaz

Aḳ maḳtaday: 1. Pamuk gibi bembeyaz. 2. Pampak, tertemiz.

---

12 Ögel, B., age. s. 379.

13 GENÇ, Resat, Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil, Ankara, AKM Yay.,1997 s.11-12.

14 Kenesbayev, İ; Ḳazaḳ Tiliniñ Frazeologiyalık Sözdigi, Ğılım Baspası Almatı 1977.

15 Atmaca, Emine; Kazak Türkçesinde "Göz" Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. IX, S. 2, s. 21.

16 Ḳazaḳ Tiliniñ Ädebiy Sözdigi, C. I, Ḳazaḳstan Respublikası Mädeniyet Ministirligi Til Komiteti, A. Baytursinulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2011, s. 211-229.

Aķ sazanday: Dopdolgun ve bembeyaz.

Aķ şañķan: Sütten beyaz, bembeyaz.

3. Tombulca, Saçları Dik, İnce Kaşlı, Dik Burunlu, Beyaz Yüzlü, Güzellik Bildirme İçin Yapılan Benzetme

Ağı aķ, ķızılı ķızıl: Yüzü, cemali güzel, ak yanaklı.

Aķ baltır: Dolgun, pürüzsüz, güneş görmemiş, beyaz güzel bacak.

Aķ jüz: Güzel beyaz tenli.

Aķ jüzdi: Güzel, alımlı yüzlü kız.

Aķ kelbet: Sarışın, güzel, alımlı yüz. (Sadece bayanlar için kullanılır.)

Aķ mañdaylı aruv: Güzel, alımlı, beyaz yüzlü kız.

4. Günahsız, Saf, Temiz Kalpli Kişi (Huy, Karakter Anlamında)

Aķ adal: Temiz kalpli, kötü niyetsiz.

Aķ boldı (jürdi): Kötülük yapmadı.

Aķ edil: İyi birisi, kimseyi kırmayan biri.

Aķ erke: Sohbeti güzel, tatlı olan kişi,

Aķ etek: Günahsız, samimi, iyi niyetli, namuslu.

Aķ jan: Dürüst, temiz kişi.

Aķ ķanattı perişte: Günahsız, temiz kalpli, melek gibi.

Aķ nur: İyi kalpli, iyi niyetli.

Aķ degeni algıs, ķara degeni ķargıs: Ak dediği dua, kara dediği beddua, dediğine inanılan güvenilir kişi.

Aķ köylek: Güzel huylu

Aķ tilev (tilek): Onun niyeti temiz, saf gönüllü, temiz kalpli.

Aķ şaytan: Kötü huy, karakter.

5. Gerçekleri Açığa Çıkarma, Doğruyu Bulma

Aķınan jarıldı: Her şeyi anlattı, sır tutmadı.

Aķ sözdi: Dosdoğru söyleyen, sözünü esirgemeden söyleyen.

Aķ söyledi (aķtan tigizdi): Doğruyu, gerçeği söyledi.

Aķ jola saldı: Doğru yolu gösterdi.

Aķ üstinen ķara tanıdı: İyiyi kötüyü ayırdı. Doğruyu yanlışı bildi.

6. Süt Ürünleri

Aķķa toyuv: Sütten yapılan ürünler (ayran, kaymak, kımız v.b.).

Aķ malta: Kesik kesik olan bir peynir türü, çökelek.

7. Hükümdarlık Sembolü

Abılaydıñ aķ tuvı: Abılay'ın hükümdarlık sembolü olan beyaz sancak.

Abılaydıñ (Abılayjannıñ) aķ üyi: Abılay'ın yaşadığı ak çadırı, hükümdarlık çadırı.

8. İyi veya Kötü Niyet ya da Düşünce

Aķ mahabbat: Temiz, samimi aşk.

Ağın ķarayttı: Karşısındakine kötülük yapmak istemek, kötü niyet beslemek.

Aķ bandı: Hükümete karşı muhalefet olmak.

Aķ bolıp ketti: Evcil hayvanın sütünden kesilmesi.

Aḵḳa zaval joḳ: Güzel işe, hayra engel yok

Aḵḳa küye jaḳtı: Günahsız adama iftira atmak.

Aḵḳa ḳara jaḳtı: Günahsız kişiye iftira atmak.

Aḵ ḳoydıñ ḳanı aḵ batanıñ zañın buzbay: Verdiği sözde durmamak.

Aḵ matlasın ezdi: Üstüne aldı azgına geleni söyledi.

Aḵ murat: İyi niyet,

Aḵ neke: Er kişi ve kadının evlenerek yuva kurması.

Aḵ nekeli: Nikâhlı sadık eş.

Aḵ pen ḳara: İyi ve kötü. Yanlış ile doğru

Avzınan aḵ it kirip, ḳara it şıktı: Küfür etmek. Ağzına geleni söylemek.

9. Çaba, Alın Teri

Aḵ adal eñbek etti: Güzel iş çıkartarak parasını hak etmek. İyi ve çok çalışarak kazandığı paranın hakkını vermek. Rızkını helal yoldan kazanmak.

Aḵ adal mal: Alın teri ve helal kazanç.

Aḵ mal: Emeğinin karşılığı helal para ve mal.

10. Nitelik Bildirme

Aḵ ayıl: 1. Hayvanlar için: Çok binilmekten eyerin izinin çıktığı at. 2. İnsan için: Huysuz ve yüzsüz kadın.

Aḵ bas: Başı beyaz olan hayvan ve bitki türleri.

Aḵ boran: Çok güçlü rüzgâr.

Aḵ borandı: Karlı, ayazlı, soğuk hava.

Aḵ bosağa: İntibası iyi olan aile.

Aḵ bulak: Çıkışı güçlü berrak ırmak.

Aḵ bult: Beyaz bulut, açık hava.

Aḵ dombıra: Eski, kasvetli sesi tok dombıra.

Aḵ egin: Beyaz taneli buğday, güzel olgunlaşmış buğday.

Aḵ jal tolḳın: Güçlü, şiddetli, beyaz dalga

Aḵ jalın: Dumansız, büyük ateş.

Aḵ julıḳ boldı: Çok kullanılmaktan yıpranmak, harap olmak.

Aḵ kemik boldı: Şişmanladı.

Aḵ ḳar, kök muz (sarı ayaz): Kışın ayazı, en soğuk zamanı.

11. Cins, Tür, Araç-Gereç

Aḵ jorğa: İçki

Aḵ alabota: 10 ile 300 cm arasında dik büyüyen dalı bir bitki türü.

Aḵ altın: Beyaz altın, pamuk

Aḵ araḳ: Buğdaydan yapılmış içki türü, rakı, aslan sütü.

Aḵ astıḳ: Ak ekin, buğday.

Aḵ avız ḳoy: Besili beyaz tüylü koyun.

Aḵ ayu: Kutup ayısı.

Aḵ boz at: Grimsi at.

Aḵ boz üy: Grimsi ev, çadır.

Aḳ borıḳ: Sadece sulu yerlerde yetişen, yumuşak ve kamışa benzeyen bir bitki.

Aḳ bota: Deve yavrusu.

Aḳ den: Başak.

Aḳ jelimsabak: Karanfil çiçeği ailesinden uzun ömürlü beyaz renkte çiçek açan bitki.

Aḳ kiyiz: Koyunun beyaz tüyünden yapılan kilim.

Aḳ ḳayıḳ: Yelkenli büyük kayık.

Aḳ ḳanat: Uçak,

Aḳ ḳar: Yeni yağan kar tanesi.

Aḳ ḳıray: a)Sabahları yerlerde ve bitkilerin, ağaçların üzerinde kırağı oluşması, b) Gönlüne düşen ferahlık duygusu.

Aḳ mamıḳ: Kuş tüyünden yapılmış rahat yastık veya döşek.

Aḳ seldir böz: Beyaz renkli ince kumaş.

Aḳ nöser: Bardaktan boşanırcasına yağan yağmur.

Aḳ sabın: Beyaza çalan, kirli beyaz sabun.

Aḳ tösek: Eşlerin yattığı yatak.

Aḳ teñge: Fazla beyazımsı olmayan düğme.

Aḳ suvotı: Gölgeli yerlerde büyüyen ince Avrupa çimi, kuzeydoğu Amerika ve ılıman Asya'da da yetişir.

Aḳ un: Elekten geçirilmiş, üstün kaliteli un.

Aḳ şevli: Beyaz tüylü erkek kartal.

Aḳ şegir: Beyaz renkli tüyleri de olan kartal.

Aḳ may: Yeni kesilen malın taze karın yağı.

12. Şaman İnancından Kalma Adetler

Aḳ baylav: Eski zamandan beri bilinen dilek dilemek için gidilen ağaca bağlanan beyaz kumaş parçası. (Ağaç Kültü ile ilgili)

Aḳ beldey: Kocası ölen kadının beline bağladığı bir kuşak, ölen kişinin evindeki erkeklerin beline bağladığı beyaz kuşak.

Aḳ böpe: Çocuğu uyuturken söylenen ninni, bebeği severken, şımartırken, ninni söylerken söylenen söz, bebeğim, yavrucuğum gibi.

Aḳ ḳuyu: Yılan geldiği zaman başına süt döküp dua okuyarak uzaklaştırma veya yılanı korkutma işi.

13. Yaşlılık Belirtisi, Büyüklük

Aḳ bas: Yaşça büyük olan.

Aḳ jaylıḳ: Yaşlı kadın.

Aḳ jaylıklı ana: Babaanne, ananene, nine

Aḳ kirdi: Saçı sakalı beyazladı, yaşlandı.

Aḳ camaylı: Şakağına saçına ak giren kişi. Yaşlanmış erkek.

Aḳ şaş: Beyazlaşmış saç, yaşlanmış kişi.

Aḳ şaştı ana: Yaşlı kadın, yaşı geçmiş anne.

Aḳ şaşımen: Yaşça büyük kişi.

14. Sağlamlık, Güçlülük Bildiren Benzetmeler

Aḳ balta: Beyaz demir (çelik)'ten yapılmış sapı gümüşten yapılmış bir balta.

Aḳ bolat: Sağlam demirden yapılmış, iyi sulanmış, kılıç.

Aḳ beren: Aslı sağlam çelikten yapılmış bir tür silah.

Aḳ almas: Ucu körelmemiş, su verilmiş ucu keskin sağlam kılıç.

Aḳ bilek: Sağlam bilekli kişi.

Aḳ ötkel: Güçlü, akımı yüksek.

15. Temizliğine Vurgu Yapma

Aḳ jelken: Temiz, lekesiz,

Aḳ ḳağaz: a) Beyaz temiz kâğıt, b) Yere düşen yeni kar.

Aḳ meruverttey: Bembeyaz. Kirli olmayan, temiz

Aḳ paraḳ: Yazılmamış, temiz beyaz kâğıt.

Aḳ is: Adil, temiz dirlik düzen.

16. Değerli Olduğunu Bildirmek İçin Yapılan Benzetmeler

Aḳ jelek: İncecik ve beyaz ipekten yapılmış değerli şal.

Aḳ jambı: Saf gümüş külçesi.

17. Saygı Gösterdiğini Belli Etmek İçin Yapılan Hareket veya Söz

Aḳ kiyizgeb köterdi: Siyasi anlamda beyaz kilim sererek han yapmak.

Aḳ alıp şığuv: Yeni gelen misafirlere kımız, ayran ikram etmek.

Aḳ gvardiyaşı: Beyaz asker yani Rus Çarlığı döneminde Sovyetlere karşı savaşan asker.

18. Irk Bildirme veya Bir Irka Ait Olduğunu Vurgulamak İçin Söylenen Söz-Lakap

Aḳ ḳalmaḳ (ḳuba ḳalmaḳ): Cengizhan'ın soyundan, han evladı, padişah evladı.

Aḳ nesil: Avrupalı, beyaz ırk.

Aḳ patşa: Çok önceleri rus padişahına(çarına) verilen isim.

19. Zenginlik veya Fakirlik Göstergesi

Aḳ orda: Zengin, adamların gösterişli evleri.

Aḳ tüyeniñ ḳarnı jarıldı: Zenginleşti, malları bollaştı.

Aḳ siraḳ boldı (etti): Yoksullaştı, kıtlık çıktı, efendi (zengin) fakir oldu.

Aḳ uy: Zengin mirzaların misafirlerini ağırladığı ev.

Avzınan aḳ may aḳtı: Yeme içme bol oldu, çok oldu.

20. Zaman Bildirmek İçin Yapılan Benzetme

Aḳ pen ḳızıl arası: Çok kısa bir süre. (Gün batımı anında oluşan renkle alakalı, fakat çok kısa bir zaman diliminden bahsedilmektedir.)

Aḳ saban: Ekinlerin biçilme zamanı.

Aḳ Tañ: Seher vakti

Aḳ şaş abıroyıp sattı: Ömür boyu

21. Askeri Araç Gereç

Aḳ savıt: Çeşitli bölümlere ayrılmış, çelikten, koruma özelliği en iyi olan, asker elbisesi.

Aḳ kirevke: Askerin gövdesini kaplayan sağlam zırh, zırhlı asker.

Aḳ nayza (altı ḳulaş aḳ nayza): Ucu gerçek çelikten, elmastan mızrak.

Aḳ cemcer: Uzunca keskin sivri kılıç

Aḳ cuñgi: Uzunca sağlam çelikten yapılmış sivri mızrak.

Aḳ şatır: Hafif beyaz kumaşla örtülmüş geçici sığınak.

22. Güç, Güç Göstergesi İçin Yapılan Hareket veya Söz

Aķ jalav: Birbirine meydan okumak.

Aķ tuv: Savaşta veya öncesinde anlaşmaya karar veren tarafın beyaz bayrak kaldırması.

23. Zorlamak, Eziyet Etmek

Aķ köbigin ağızdı: Kara kara terletti.

Aķ ter kök ter boldı: Sonunda yoruldu

Aķ tayaķ: Çok fazla dayak yemek.

24. Anne ve Anne Sütü

Aķ süt: Anne sütü.

Aķ süt berdi (emizdi): Baktı, büyüttü, kendi sütünden emzirdi.

Aķ sutin aķtadı: Anne sütünün hakkını ödedi.

Aķ sutin keşti: Anasına babasına rıza göstermek

Aķ tös: Anne kucağı,

25. Dualamak

Aķ bata: Yolun açık olsun anlamında bir dua, dilek

Aķ batalı: Duası edilmiş evli kişi. Nikâhı kıyılmış kişi.

Aķ aruvlap ķoydı (aķ javlıp aruvladı): Ölen kişiyi geleneğe uygun olarak defnetmek.

Aķ bavırsaķ: Ölen kişinin arkasından verilen hayır yemeği. Eskiden sadece değerli kişilere pişirilirmiş.

Aķ kün tuvsın: Yolun açık olsun diye dua etmek. Bahtın açık olsun.

Aķ tiledi: İyilik diledi. O güzel dualar etti.

Aķ kömdi: Ölüyü dualıyarak gömmek.

Aķ köbeysin: Çoluk çocuğun çoğalsın diye dua etmek.

Bunların yanında net olarak bir tasnife koyamadığımız ifadeler de var. Her birisi adına bir tasnifleme yapmak yerine tasnif dışı olarak göstermeyi tercih ettik. Bu ifadeler şunlardır:

Aķ etine aşı tayak tiydi: Suçu yokken günahsız yere dayak yedi.

Aķ jamıldı: Kar yağmaya başladı.

Aķ jarılķap kün tuvdı: İyi bir şeyler oldu. Güzel şeyler oldu.

Aķ ķus: Talih, şans, baht kuşu.

Aķ mañday: Yeni taze geline söylenen sözcük.

Aķ özen: Beyaz köpük olup akan küçük çay.

Aķ saytanı ustadı: Siniri hiddeti geldi. İçkisi kızıştı.

Aķ sandıķ, aķ sandıķtıñ işinde kök sandıķ: Dibi olmayan, birinin içinde biri, hiç bitmeyecekmiş gibi.

Aķ sevle: Günün nuru, güneş.

Aķ (aķ buyrıķtı) ölim: Eceliyle ölmek.

Aķtan bezdi: Doğru yoldan çıktı.

Aķtan kuydi: Haksız, suçlu kimse oldu.

Aķ tuv: Birbirine meydan okumak.

Aķ tüsti: Gözüne perde indi.

Aķ şarbı bult: Açık, günlük, ince bulut.

Aķ şuvaķ: Yeni doğan günün ısısı.

Avzı aķķa jarımadı: Doymak bilmedi. Süt içmekten bıkmadı, süte doyamadı.

Avzı aḳḳa tiydi: Mal yavruladı, sütü çoğaldı.

Aḳ bezer de kök bezer (boldı): Ant içmek, söz vermek.

Aḳ şıñ: Dağın kar olan yüksek zirvesi.

Aḳ avız boldı (etti, ḳıldı): Yaşadığı yerden ayrıldı, nasip olmadı, kısmeti kapandı.

Sonuç olarak ak renk, Kazak kültürü içinde en eski milli ve manevi değerlerinden kaynaklanarak devleti ve hükümdarlığı temsil eden bir semboldür. Kazak Türkçesinde ak kelimesinin adalet, doğruluk, yücelik ve güçlülük anlamlarını taşıdığı görülmektedir. Bu anlamlarının yanında, zaman bildirme, araç gereç, zenginlik ve fakirlik, temizlik, yaşlılık, çaba, gerçeğe ulaşma, temiz kalplilik ve güzellik ifadeleri içinde de yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Atmaca, Emine, "Kazak Türkçesinde "Göz" Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. IX, S. 2, s. 19-35, İzmir 2009.

Genç, Resat, Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil, AKM Yay., Ankara 1997.

Kara, Mehmet-Ahmet Karadoğan, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü, Çağlar Yayınevi, Ankara 2004.

Kaymaz, Zeki, "Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği" TDAY Belleten, Ankara 1997.

Kenesbayev, İ, Ḳazaḳ Tiliniñ Frazeologiyalık Sözdigi, Ğılım Baspası Almatı 1977.

Küçük, Salim; "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", bilig, Yaz, Sayı 54, Ankara 2010.

Ḳazaḳ Tiliniñ Ädebiy Sözdigi, C. I, Ḳazaḳstan Respublikası Mädeniyet Ministirligi Til Komiteti, A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2011.

Nerimanoğlu, Kamil Veli, "Türk Kültüründe Renkler", Nevruz ve Renkler, Hazırlayan Sadık Tural ve Elmas Kılıç, AKM Yayınları, Ankara 1996.

Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, C. I, TDK Yayınları, Ankara, 1993.

Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, C. II, TDK Yayınları, Ankara,1995.

Öğel, Bahaeddin, Türk Kültürü Tarihine Giris, C. VI, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1991.

Rayman, Hayrettin, "Nevruz ve Türk Kültüründe Renkler", Milli Folklor, Sayı 53, Yıl 14, Ankara, 2002.

TÜRK HALKLARI ARASINDA ORTAK İLETİŞİM DİLİNİN OLUŞTURULMASINDA SÖZ VARLIĞININ ETKİSİ

Arş. Gör. Elçin İBRAHIMOV
Bakü Devlet Universitesi, elchinibrahimov85@mail.ru

ÖZET

Türk Dilli Halklar Arasında Ortak İletişim Dilinin Oluşturulması: Türk dilli milletler arasında ortak iletişim dilinin oluşturulması günümüzün en doğal ve büyük sorunlarından biridir. Ortak iletişim dili oluşturmak konusunda bugün neler yapılmalıdır, hangi önlemler alınmalıdır? Öncelikle yapılması gereken ilk ve önemli iş bütün Türk soylu halkların ortak bir alfabeye geçmesidir, Bilgisayar ve iletişim teknolojileri Latin alfabesine dayalı olarak geliştiğine göre bütün Türk soylu halklar en kısa zamanda ortak bir Latin alfabesine geçişi sağlamalıdır. Bu ortak latin alfabesinde Türk lehçelerindeki ortak sesler için ortak harfler kullanılmalıdır. Bu alfabe mümkün olduğu kadar pratik ve kolay olmalı, aynı zamanda bu alfabenin bütün Türk halklarına öğretilmesi ve alfabenin kullanılması için dilcilerin üzerine önemli görevler düşmektedir. Bu alfabede bütün Türk dilli Cumhuriyet ve toplulukları için gerekli olan işaretler belirtilmelidir. Türk dünyasında ana dilde öğrenim ve öğretim konusu da üzerinde önemle durulması gereken bir başka konudur. Türk soylu halklar ilkokuldan üniversiteye kadar öğretimlerini ana dillerinde yapmalıdır. Ana dilden başka bir dille öğretim yapılması dereceli olarak kaldırılmalı, her öğretim kademesinde aşamalı olarak ana diliyle öğretime geçilmelidir.Türk halkları birbirinin edebi eserlerini okumalı, okutmalıdır. Okul kitaplarında her Türk lehçesinden parçalar özgün şekilleriyle ve o lehçeye aktarılmış şekilleriyle yer almalıdır. Bütün Türk lehçelerinin söz varlığını ortaya koyacak büyük bir karşılaştırmalı sözlük hazırlanmalıdır. Bugün Türk dillerinin genel bünyesinde 40.000 ila 80.000 kelimelik söz varlığı mevcuttur. Bir kavram için bir lehçede yabancı kaynaklı kelime, diğer lehçelerde Türkçe kökenli kelime kullanılıyorsa Türkçe kökenli kelime o lehçeye de alınmalıdır. Böylece lehçelerin söz varlıkları da doğal kaynaktan zenginleşmiş olacaktır.

ABSTRACT

At present, it is of great importance to create single intercourse language in the Turkic countries and in Turkish World, to form single intercourse language among the Turkic nations. Which steps and measures should be taken for formation of single intercourse language among the Turkic peoples? For that, first of all, it is necessary to create single alphabet among the Turkic peoples and societies. As the use of computer and other technologies developed based on Latin alphabet, all Turkic peoples should ensure transition to single Latin alphabet during short period of time.

Single letters should be used for common sounds in Turkish dialects in this single Latin alphabet. This alphabet should be as practical as possible and easy understandable by everybody, at the same time, a lot of works fall on the linguists for teaching this alphabet to all Turkish peoples and use of it. This alphabet should define single signs necessary for all Turkic Republics and societies.

The subject of the education and teaching in the native language in Turkish world is another subject being of great importance. The Turkic peoples have to get their education from primary to university in their native languages. To get education in the language other than the native language should be prevented in stages, and the education in native language is to be preferred in each teaching stage. The Turkish peoples have to read the literary works of each other. Great comparative dictionary that will create the vocabulary of each Turkish dialect has to be prepared in school books.

There are more than 80.000 words in the content of Turkish languages at present. If borrowings are used in a language to express them in terms of meaning, the equivalent of words of Turkish origin in other dialects should be passed to that language too. So, use of words of Turkish origin among the Turkic peoples will be enriched from natural source.

РЕЗЮМЕ

Создание единого языка общения в тюркоязычных странах и Тюркском мире в целом, формирование языка, являющегося общим для общения среди тюркоязычных народов, в настоящее время

представляет большую значимость. Какие меры необходимо принять для формирования единого языка общения среди тюркоязычных стран? В первую очередь, необходимым представляется создание единого алфавита тюркоязычных народов. Всем тюркоязычным народам следует за короткий срок обеспечить переход к единому Латинскому алфавиту с учетом факта разработки и развития компьютерной и иной технологии на базе латинского алфавита.

В данном алфавите следует использовать единые буквы для общих звуков, имеющихся в тюркских диалектах. Латинский алфавит должен быть практичным и доступным для каждого в плане понимания. В то же время перед лингвистами стоит большая и ответственная задача, заключающаяся в освоении и применении пользователями данного алфавита. Алфавит должен содержать единые символы, доступные и имеющие особую значимость для всех тюркоязычных республик и обществ.

Образование на родном языке и тема преподавания в тюркском мире – вопросы, представляющие особую важность. Тюркоязычные народы на всех этапах обучения – от начального образования до высшего - должны получить образование на родном языке. Процесс получения образования на другом языке, наряду с родным, должен быть постепенно заменен образованием исключительно на родном языке – на каждом этапе обучения образование на родном языке должно занимать доминирующее положение. Необходимо составить сравнительный словарь для определения словарного состава тюркских диалектов с последующим размещением данного словаря в школьных пособиях.

В настоящее время в словарном составе тюркских языков насчитывается более 80.000 слов. При использовании на одном определенном языке заимствованных слов для выражения конкретного термина, следует одновременно «интегрировать» взаимосвязанные с другими диалектами слова тюркского происхождения в данный язык. Таким образом, будет обеспечено обогащение словарного запаса из естественного источника путем использования среди тюркоязычных народов слов тюркского происхождения.

Tanrı'nın, devlet güneşini Türk burçlarından doğurmuş olduğunu ve Türklerin ülkesi üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş olduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve yer yüzüne hakim kıldı.

Cihan imparatorları Türk ırkından çıktı. Dünya milletlerinin yuları Türkler'in eline verildi. Türkler Tanrı tarafından bütün kavimledren üstün kılındı.

Cihan hakimi olan Türkler'e herkes muhtaçtır, onlara derdini dinletmek, bu suretle her türlü arzuya nail olabilmek için Türkçe öğrenmek gerekir.

İslam Peygamber Oğuz Türkleri'nin ortaya çıkacaklarını ve Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır buyurmuştu.

Divân-ı Lügati't-Türk'ten

Türkçenin en eski örneklerini VII. yüzyıl ortalarından başlayarak Yenisey, Orhon ve Talas bölgelerinde dikilmiş taş anıtlar üzerinde, mezar taşları üzerinde ve başkaca yazıtlarda buluyoruz. Bu dile Köktürkçe, bu en eski Türk yazısına da Köktürk Yazısı diyoruz.[1]

Tarihin ilk dönemlerinde aynı dilde konuşan Türk kabileleri ve toplulukları tarih geliştikçe büyük alana yayıldıkları için daha sonraki dönemlerde aynı dili konuşan topluluklar farklı ağızlarda konuşmalara başladılar. Zaman geçtikçe bu kabileler ve topluluklar geniş arazilerde birer birer devlet oldular, özellikle bu etkiler aynı dili konuşan toplulukları farklı lehçelerde konuşmasına neden oldu.

Büyük Türkolog N. A. Baskakov yazıyordu: " Türki (Türkçe) Kaşgar'dan İstanbul'a kadar arazide (bu arazi Çin Seddinden Dunay nehrine kadar) kullanılan ve anlaşılan edebi dil olmuştur".[2]

1 Banguoğlu, Tahsin, "Türkçenin Grameri", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986 sayfa 16.
2 N.A. Baskakov "Türk dilleri", Moskova 1960, s.-28

Bütün Türk dünyasının "*dilde, fikirde, işdebirliği*"nin sağlanması düşüncesini dile getiren ünlü Türkolog Gaspıralı İsmail Beyin büyük ülküsünün gerçekleştirilmesi için siyasî, kültürel ve teknolojik şartları bugün en üst düzeydedir.[3]

Sovyetler Birliği tenezzül ettikten sonra onun bünyesinde olan Türk cumhuriyetleri ayrı ayrı bağımsız devletler olarak uluslararası alanda kendilerini göstermeğe başladılar. Yeni bağımsız olan cumhuriyetler ekonomide, bilimde, sanatta, sporda kısacası tüm alanlarda dünyaya açılmağa ve ilişkiler kurmağa başladılar.

Özellikle yaşanan bu gelişmeler, Türk soylu halklar için yeni olanaklar ortaya çıkardı. Ülkeler arasında yakınlıklar, ilişkiler ve eski tarihi bağlar güçlendirildi. Türk cumhuriyetleri kültür bakanlarının, üniversite rektörlerinin, bilim adamlarının, akademisyenlerinin ve araştırmacıların katılımlarıyla Türkiye'de ve diğer Türk cumhuriyetlerinde çeşitli konularda devamlı olarak konferanslar, sempozyumlarve kurultaylar düzenlendi.

Türk halklarının ve topluluklarının konuştuğu ortak iletişim dili bu toplantılarda esas dikkatleri çeken en önemli konular oldu. Yüksek düzeyde düzenlenmiş toplantılarda katılımcıların aynı tarihi dönemde oluşan dilin farklı ağızlarda iletişim kurması bazı durumlarda belirli zorluklarla ve anlaşmazlıklara neden olmuştur. Tarihen Türkler aslında kökeni ortak olan çeşitli lehçeleri konuşmuşlardı. Yüksek düzeyde düzenlenen toplantılarda dil ve alfabe hakkında fikirler hep gündemin bir numaralı tartışma konusu olmuştur. Türk soylu halklar arasında ortak alfabe birliğine gidilip gidilemeyeceği, ortak bir yazı dili, iletişim dili oluşturulup oluşturulamayacağı konuları bu toplantılarda sürekli dile getirilmekle çözüm yolları araştırılıyordu.

Bu makalemizde ortak yazı dilinden çok, Türk halkları arasında ortak bir iletişim dili oluşturulmasında söz varlığının etkisi konusu üzerinde durmak ve Ortak iletişim dilinin oluşturulması konularıyla bağlı kendi mülahazalarımızı ileri sürmek isteriz. Şu anda önümüzde duran en önemli sorun Türk halkları arasında ortak iletişimin oluşturulması ve bu oluşumda söz varlığının etkisi konusudur. *Dünya çapındaki yaygınlığı, diplomasi dili, uygarlık dili, geçer bölge dili, resmî dil, ulusal dil* ve *yazı dili* olmasıyla ölçülür. Bu ölçütlerin yaygınlığı, eskiliği ve geçerliliği bir dilin diğer diller arasındaki yerini, konumunu, işlev-selliğini ve değerini belirler. Türkçe çok eski tarihlerden beri yukarıda sayılan bütün özelliklere sahip bir dil olarak yaşaya gelmiştir. Türkçenin sahip olduğu bu özelliklerin tümü-ne birden sahip olan dillerin sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla Türkçe dünya çapında prestijli, yaygın ve işlevselliği yüksek bir dildir.[4]

Türk halkları arasında ekonomik, kültürel ve siyasî ilişkiler her geçen gün büyümektedir. Bu ilişkilerin daha da artması, güçlenmesi Türk halkları arasında sağlıklı bir iletişimin kurulmasıyla da mümkündür. Türk halkları arasında sağlıklı bir iletişim dilinin kurulması, Türk Cumhuriyetlerinin ve topluluklarının birbirine daha fazla yaklaşmasını sağlamakla geçmişteki kırılmaz birlik bağlarını geri döndürecektir. Kısacası, bu durum çok yönlü, birbiri ile iç içe geçmiş geniş ilişkiler yumağıdır.

Ortak iletişim dilinin oluşturulması bütün Türk halkları ve toplulukları için anlaşabilen tek bir dil aracılığıyla sağlanabilir.[5]

Aynı dili konuşan insanlar ana dilleriyle anlaşırlar fakat ana dilleri farklı olan, ana dillerinde anlaşamayan insanlar ise ancak bildikleri ortak bir yabancı dille anlaşıyorlar. Türk soylu halkların lehçeleri-

[3] Sabri Arıkan, "İsmail Bey Gaspıralı'ya Göre Dilde-Fikirde-İşte Birlik Niçin Şarttır?", Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, S. 2000/07-163, s. 19.

[4] Ahmet Buran, Ercan Alkaya, "Çağdaş Türk Yazı Dilleri – I, "Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir 2011, Unite 1. S 11

[5] Ahmet Bican Ercilasun, "İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri", *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara 1992, s. 358

nin bir bölümü birbirine çok yakındır, Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesine, Türkiye Türkçesi Azerbaycan Türkçesine, Özbek Türkçesi Uygur Türkçesine yakındır.[6] Ancak, Türkiye Türkü ile Kazağın, Türkmen ile Altaylının ilk anda konuşması ve anlaşması kolay olmamaktan ziyade mümkün olması zordur.

Dünya halklarının küreselleşen ortamda hızlaentegrasyon etmesi ve bilgi alanının genişlenmesi ortamında Türk halklarının hangi dilde iletişim kurmalarıyla bağlı konular artık güncel bir gerekliliği kapsamaktadır. İletişim zamanı herkes kendi ağız ve dilini kullanacak veya herhangi bir bildiği yabancı bir dilde konuşacaktır. Türk halkları ana dillerinin yanı sıra çeşitli yabancı dilleri bilmekte, bazı ülkelerde bu yabancı diller öğretim dili olarak kullanılmaktadır.Türk dünyasında farklı lehçeleri konuşan Türk halklarının birbirleriyle hangi dilde iletişim kurması üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.Türk halklarının kendi aralarında yabancı dillerle anlaşmalarını beklemek son derece anlamsız ve mantıksız bir durumdur. Bu sorunun doğru çözüm yolu ise bütün Türk soylu halklar arasında birbirleriyle anlaşabileceği ortak bir iletişim dilini oluşturmaktır.

Çağımızda iletişim araçlarının gelişmesi ve hız kazanması bütün dünya milletlerini bir birine yaklaştırmıştır. Bilginin ve haberleşmenin müthiş bir hızla gidip geldiği gerekli sistem ise internettir. Dünya milletleri arasındaki uzak mesafeleri ortadan kaldıran internet, Türk halklarını birbirine yaklaşmasına büyük oranda etki gösterebilir. Sanal yayıncılık (*virtualpublishing*), konferans sistemleri, haberleşme hatları, tartışma hatları, internet üzerinden canlı radyo ve televizyon yayını gibi pek çok iletişim yolunu da düşünmek gerekir.

Türk halkları ve toplulukları arasında Ortak yazı ve alfabe birliğinin sağlanması öncelikle büyük önem taşımaktadır. Bütün Türk dünyasında Latin kaynaklı alfabenin yayılması ve kullanılması ortak iletişim dilinin kurulmasında gerekli çalışmaları gerçekleştirecektir.

Yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde Türk soylu halkların büyük bir çoğunluğu Arap kaynaklı yazıyı kullanıyordu. Arapça belki Araplar için mükemmel bir dil olabilir fakat bu mükemmellik Türkçe için ve bütün Türk soylu halkların dilleri için hiç de uygun bir yazı sistemi değil. Bundan dolayı yirminci yüzyılda Arap alfabesinden kurtulup Latin alfabesine geçmek için birtakım teşebbüsler olmuştu. Latin yazısına geçen ilk Türk halkı Yakutlardır (1917-1918).

Azerbaycan'da Latin kaynaklı alfabeye geçiş çalışmaları ilk defa resmi olarak 20 Ekim 1923 başlanmış, lakin 1 Ocak 1929'de Sovyetler birliği bu alfabenin kullanılmasını yasakladı. 18 Ekim 1991 yılında Azerbaycan bağımsızlık elde ettikten sonra 5 Aralık 1991'de yeniden Latin kaynaklı alfabeye geçit başlamıştı, lakin belirli devirlerde bu süreç tenezzüle uğramış veya istenilen şekilde kullanılmamıştır.[7]

Uzun uğraşlardan sonra 1926'da Bakû'de Birinci Türkoloji Kongresi yapıldı. Bu kongrede uzun tartışmalardan sonra Latin kaynaklı bir alfabe benimsendi ve buna Birleştirilmiş Türk Alfabesi adı verildi.[8]

Birleştirilmiş Türk Alfabesi aşamalı olarak Sovyetlerdeki Türk Cumhuriyetlerince kullanılmağa başlandı. 1928'de Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Atatürk, en büyük atılımlarından birini gerçekleştirerek Türkiye'de Lâtin alfabesine geçişi sağladı.[9] 1930'ların başında neredeyse bütün Türk dünyası aynı kaynaklı ortak yazıyı kullanıyordu. Bu durum bu şekilde devam etseydi belki de Sovyetlerdeki Türk halklarının birbirleriyle anlaşması ve iletişim kurması daha kolay olacaktı. Ancak, Stalin'in 1930'larda

---

6 Ahmet Buran, Ercan Alkaya, "Çağdaş Türk Yazı Dilleri – I, "Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir 2011, s.12

7 "Latin kaynaklı Azerbaycan alfabesinin restorasyonu hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununun yürürlüğe girmesi", Azerbaycan Cumhuriyeti Yuksek Meclisinin Kararı, Bakü-25 Aralık 1991, № 34

8 "Türk Halklarının I Türkoloji konferonsı Bakü-1926. "Azerbaycan tarihi". Bakü-1963. cilt III (rusça.)

9 http://tr.wikipedia.org/wiki/Türk_dil_alfabesi

başlattığı kıyım sırasında Sovyetlerdeki Türk halklarının Lâtin yazısını kullanmalarına son verildi. Böylelikle Türk halkları arasındaki tarihi bağların kopma dönemi başlamış oldu.

İşin en ilginç tarafıysa, 1926 Bakû Türkoloji Kongresinde Lâtin alfabesini savunan bilim adamlarının çoğunun ölüm tarihi de 1937'dir. Bunlar arasında Türk soylu halkların bilim adamlarının ve akademisyenlerin yanı sıra Rus Türkolojisinin büyük ve ünlü isimlerinden Türkolog Aleksnadr Samoyloviç de vardı.[10] Yüksek düzeyde başlatılan bu kıyım sonucunda Türk halklarının artık Kiril yazısını kullanmalarına karar verildi.

Nitekim Sovyetlerdeki tüm Türk halkları aynı Kiril alfabesini kullanmış olsaydılar belki de bugünkü bu acı tabela ve dağılmışlık yine olmayacak, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler hatta Azerbaycanlılar birbirlerini kolaylıkla anlayabileceklerdi.

Lakin tüm bu olaylara karşı ne yazık ki bunlar olmadı...

Türk dilli cumhuriyetlerin her birinde tam farklı bir Kiril alfabesi uygulanmağa başlandı. Bilindiği gibi dünyadaki bütün alfabelerdeki sesler ortaktır. Dilleri ise birbirinden ayıran sesler değil, seslerin oluşturmuş olduğu anlamlı yapılardır. Bu seslerin yazıdaki karşılıkları olan harfler de farklı dillerde aynı sesleri göstermiş olduğu Türk lehçelerinde seslerin neredeyse yüzde doksan dokuzu ortak iken bu seslerin bir bölümü için farklı işaretler kullanıldı. Geçen zaman içerisinde Türk halklarının dilleri birbirinden uzaklaşmış olmayacaktı.

Böylelikle bugün çözmeğe çalışmak istediğimiz ortak iletişim dilinin oluşturulması için söz varlığının etkisiyle bağlı çelişkiler başladı. Bu olaylardan sonra amaçlı bir şekilde Rusçanın yaygınlaştırılması da Sovyetlerdeki Türk soylu halkların birbirlerinin dillerinde anlaşma sağlamalarını engelledi. Örnek olarak bir Kazak ile Kırgız kendi ana dillerinde konuşsalar anlaşma oranı yüksek olacak ve bunun sonucunda iki komşu lehçe bu kadar birbirinden uzaklaşmayacaktı.

Sovyet halklarının "kardeşlik" dili Rusçadır gibi kandırmacalar sayesinde Rusça, Türk soylu halklar arasında ortak iletişim dili haline geldi ve bugün de bu içler acıtıcı durum ortaya çıktı.

Günümüzde bir Özbek ile bir Kazak yan yana geldiğinde acı da olsa demek gerekiyor ki, rahat bir şekilde Rusça konuşarak anlaşıyor. Birkaç Türk dilli cumhuriyet dışında hemen hemen bütün Sovyetler Birliğinde yükseköğretimde ve hayatın tüm alanlarında öğretim dilinin Rusça olması yeni kuşakların ana dilinden uzaklaşmasına yol açtığı gibi Türk soylu halkların birbirlerinin dillerini tanımalarını da büyük ölçüde engelledi.

Böylece bugünkü acı tablo ortaya çıktı...

Bugün Türk soylu halklar arasında ortak bir iletişim dili ve bu dilin bünyesini oluşturan söz varlığı nasıl kurulabilir, çözüm yolları nelerdir sorularını yanıtlamağa çalışacağız?

Öncelikle belirtmek isterdim ki, Türk lehçelerindeki ortak unsurlar üzerinde durulmalıdır. Bunlardan ilki ve esası Türk lehçelerinin ortak söz varlığıdır. Türk soylu halkların dilleri incelendiğinde kelimelerin çoğunun ortak olduğu görülüyor. Türk halkları arasındaki ortak iletişim dili bu ortak söz varlığına dayalı olarak kurulacaktır. Kelimelerin lehçelerde ses değişiklikleriyle kullanılması anlamın kavranmasını engel olmayacaktır. Kelimelerde ne kadar büyük ses değişikliği olursa olsun hece sayısındaki eşitlik, vurgu ve kelimenin anlamını çıkarmayı engellememektedir. Kelimelerin söz dizimi içerisinde yeri de metin içerisinden anlamın çıkarılmasını daha da kolaylaştıracaktır.

[10] Rustemli Asif, "Majar bilim adamı Messaroş ve I Türkoloji konferans", 525.Gazete, 25 mayıs-2011, №091 (3647)

Ortak iletişim dilinin oluşturulmasında Türk dilli halkların sahip oldukları söz varlığını ana hatlarıyla değerlendirelim:

- Fiillerin neredeyse tamamı bazı ses farklılıkları dışında ortaktır.[11]
- Zamirlerin hepsi aynıdır. Sadece birinci teklik kişi zamirinde /b/ ~ /m/ değişimi görülür. Ancak, Türk dilli halklar arasında *men*'in *ben* anlamına geldiğini, *ben*'in de *men* anlamında kullanıldığını hemen hemen herkes bilmektedir. Zamirlerin çekimlerinde farklılıklar vardır, ancak cümlenin bağlamından anlamı çıkarmak mümkündür.[12]
- Sayı adlarımız ortaktır. Bütün Türk halkları aynı sayı adlarını kullanmaktadır. Milyona kadar olan sayı adları da Türkçe kökenlidir. Milyon, milyar gibi sayı adları yabancı kaynaklı olmakla birlikte bütün lehçelerde bu alıntı kelimeler kullanılmaktadır. Şu halde Türkçe kökenli olsun alıntı olsun bütün sayı adları ortaktır. Diğer kelimelerde olduğu gibi sayı adlarında da lehçelere göre birtakım ses değişmeleri vardır.
- Ağız, burun, kulak, dil, diş, saç gibi organ adları Türkçe kökenlidir. Bazı lehçelerdeki ses değişmeleri kelimelerin anlaşılmasına engel değildir.
- Coğrafya adları bütün lehçelerde ortaktır. Bu kelimelerde de birtakım ses değişiklikleri vardır, ancak bunlar da anlaşmaya engel değildir. Biraz dikkat ve gayretle bu kelimelerin anlamları çıkarılabilir.
- Türk dillerinin hemen hepsinin sözcük yapısı basit ve türemiş olabilir.[13]
- Renk adlarımız ortaktır: ak, kara, sarı, al, kızıl... Bazıları lehçelerin genel ses özellikleri sebebiyle değişikliklere uğrar: yeşil ~ jasıl ~ caşıl.
- *Kim, ne,kança, neçe*ve bu gibi diğer ortak kelimler bütün Türk dillerinde ve lehçelerinde hangi anlamda kullandıkları kolaylıkla anlaşılmaktadır.
- Türk lehçelerinde bir birleşme sesi olarak yalnız damak sesleri önünde bulunan bu kalın ve ince ň konsonları eski Türk lehçelerinin çok yaygındır.[14] Ň konsonları günümüzün Türk lehçelerinde kullanılan bazı sözcüklerde açıkça görülüyor; *süngü, yenge, engel, üzengi, hüngürdemek* ve başka kelimelerde.

Ortak iletişim dilinin Türk halkları arasında nasıl kurulacağı konusuna gelince, bu çalışmalar ve sonucunda elde edilecek başarılar zamanla gerçekleşecektir, ancak bunu zamana bırakıp da beklemenin bir anlamı yoktur.

Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, bugünkü durumu hele 1933 yılında görmüş ve bir gün Sovyetler Birliğinin dağılacağını, Türk soylu halkların bağımsızlıklarına kavuşacaklarını, dili bir, inancı bir olan Türk soylu halklarla ilgilenmek gerektiğini meşhur bir konuşmasında söylemişti.

Evet, Atatürk'ün dediği gün gelse de ne yazık ki Atatürk'ün 1933'te açıklıkla gördüğü bu gerçeği biz daha önce göremedik ve bugüne hazırlanamadık. Türk halkları arasındaki ortak dil köprüsünü tam anlamıyla kuramadık.

---

11 Banguoğlu Tahsin, "Türkçenin Grameri",Türk Tarihi Kurumu Basım Evi, Ankara-1986, s. 9-22.

12 "Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I", T.C. Kültür Bakanlığı 1371, Kaynak eserleri/54, Ankara-1991, s.60

13 Zeynalov, Farhad, "Türkolojinin esasları. "Maarif" Neşriyyatı, Azerice, Bakı 1981 s. 58-69

14 Ahmet Cevat Emre, "Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme) Birinci kitap FONETİK", Bürhaneddin Erenler Matbası, İstanbul 1949, s. 174

Türk lehçelerinin çeşitli lehçeleri arasında öyle bir dil yaratmalıyız ki, onun tüm Türk uyrukları anlasınlar ve yahut yapılacak edebi dil tüm dil uyruklarına yabancı olarak her biri tarafından özellikle öğrenmeye lüzum olacak.[15]

Ortak iletişim dili oluşturmak konusunda bugün neler yapılmalıdır, hangi önlemler alınmalıdır kısaca bunları belirtmek istiyorum:

- Öncelikle yapılması gereken ilk ve önemli iş bütün Türk soylu halkların ortak bir alfabeye geçmesidir. Bilgisayar ve iletişim teknolojileri Latin alfabesine dayalı olarak geliştiğine göre bütün Türk soylu halklar en kısa zamanda ortak bir Latin alfabesine geçişi sağlanmalıdır. Bu ortak Latin alfabesinde Türk lehçelerindeki ortak sesler için ortak harfler kullanılmalıdır. Bu alfabe mümkün olduğu kadar pratik ve kolay olmalı, aynı zamanda bu alfabenin bütün Türk halklarına öğretilmesi ve alfabenin kullanılması için dilcilerin üzerine önemli görevler düşmektedir. Bu alfabede bütün Türk dilli Cumhuriyet ve toplulukları için gerekli olan işaretler belirtilmelidir.[16]
- Yeni oluşturulacak alfabenin ve ortak iletişim dilinin siyasi dairelerde büyük oranda kullanılacağı açısından gerekliliğini gözönünde tutarak konunun Türk dilli devletlerin hükümetleri düzeyinde ortaya atılması net sonuçların elde olunmasına olanak yaratmış olacak. Aynı zamanda resmi yazışma ve iletişim dillerinin gerekliliğini dışlamakla Türk dilli devletler için en uygun iletişim dilinin Türk dilinin olması özellikle belirtilmelidir.
- Türk dünyasında ana dilde öğrenim ve öğretim konusu da üzerinde önemle durulması gereken bir başka konudur. Türk soylu halklar ilkokuldan üniversiteye kadar öğretimlerini ana dillerinde yapmalıdır. Ana dilden başka bir dille öğretim yapılması dereceli olarak kaldırılmalı, her öğretim kademesinde aşamalı olarak ana diliyle öğretime geçilmelidir.
- Türk halkları birbirinin edebi eserlerini okumalı, okutmalıdır. Okul kitaplarında her Türk lehçesinden parçalar özgün şekilleriyle ve o lehçeye aktarılmış şekilleriyle yer almalıdır.
- Türk dünyası ortak edebiyatının kaynak eserleri destanlar, masallar, ninniler, atasözleri her cumhuriyette ayrı ayrı yayımlanmalıdır.[17] Bu edebi eserlerin bütün Türk dünyasının ortak ürünleri olduğu bilinci yaygınlaştırılmalıdır.
- Ortak iletişim dili üzerine araştırmalar, çalışmalar yapmak üzere Türk Cumhuriyetlerindeki dil enstitülerinin, dil kurumlarının desteğiyle uluslararası araştırma enstitüsü kurulmalıdır. Bu enstitüde Türk dünyası ortak iletişim dilinin söz varlığı, terimleri üzerine çalışmalar öncelikli olarak yürütülmelidir.
- Bütün Türk lehçelerinin söz varlığını ortaya koyacak büyük bir karşılaştırmalı sözlük hazırlanmalıdır. Bugün Türk dillerinin genel bünyesinde 40.000 ila 80.000 kelimelik söz varlığı mevcuttur. Bir kavram için bir lehçede yabancı kaynaklı kelime, diğer lehçelerde Türkçe kökenli kelime kullanılıyorsa Türkçe kökenli kelime o lehçeye de alınmalıdır. Böylece lehçelerin söz varlıkları da doğal kaynaktan zenginleşmiş olacaktır.
- Türk dilli halkların şair ve yazarlarının eserleri diğer leh çelerde de yayımlanmalıdır. Bu eserler ortak Türk alfabesiyle yayımlanmalı, sayfanın bir tarafında özgün metin karşısında ise aktarması bulunmalıdır.[18]

---

15 "Marif ve Medeniyyet", "Osmanlı, özbek, kazak dillerinin mukayesesi", No 2-3, Bakü 1926, say-3
16 Mehmet Kara**,** "Türk Cumhuriyetleri Ortak Alfabenin Neresinde?", http://www.yalquzaq.com/p=15098
17 "Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I", T.C. Kültür Bakanlığı 1371, Kaynak eserleri/54, Ankara-1991, s.1124
18 "Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I", T.C. Kültür Bakanlığı 1371, Kaynak eserleri/54, Ankara-1991, s.1126

- Türk cumhuriyetlerinin radyo ve televizyon yayınlarının Türk halkları tarafından izlenmesi sağlanmalıdır. Yayınlar Türk dili ile yapılmalıdır.
- Televizyonlarda Türk halklarının filmleri özgün şekilleriyle oynatılmalı, alt yazıda o ülkenin lehçesine aktarılmalıdır.
- Türk dünyasındaki sanat ve kültür ilişkileri karşılıklı olarak geliştirilmeli, güçlendirilmelidir. Müzik, sinema, tiyatro gibi sanat türleri ortak iletişim dilinin gelişmesine yardımcı olacaktır.
- Türk lehçeleri için pratik günlük konuşma kitapları hazırlanmalıdır. Burada kullanılacak cümlelerde ortak kullanımlara ağırlık vermek gerekir. Bir lehçe için çok özel ifade yerine, her lehçede anlaşılabilecek genel kullanışlar tercih edilmelidir.
- Kabilecilik, aşiretçilik gibi Türk dünyasını bölen düşüncelerden kesinlikle kaçınılmalıdır. Ağız özelliklerini yazı diline aksettirmekten uzak durmalıdır. Mümkün oldukça bütün Türk lehçelerindeki ortak şekiller kullanılmalıdır.
- Türk halkları birbirleriyle iletişimlerinde kendi dillerinden başka bir dili, iletişim dili olarak kullanmamalıdır. Halklar arasındaki iletişimde Rusça veya İngilizce gibi çeşitli yabancı dillerin kullanılması ortak iletişim dilinin ve ortak yazı dilinin oluşmasını engeller.
- Türk halkları arasında iletişimi artıracak ve geliştirecek bir başka bir neden ise internettir. İnternette Türk halklarının haberleşmesi için ortak alfabe uygulaması en kısa zamanda başlamalıdır. İnternette Türk halkları birbirleriyle ana dillerinde haberleşmeli ve internet kullanılacak ortak terimleri üretilmelidir.
- Türk halkları arasında ortak iletişim dilinin oluşturulması için sürekli Türk Dil Kurultaylarının düzenlenmesi yeniden canlandırılmalı, her yıl bir Türk Cumhuriyetinde yapılmalıdır. Kurultaylarda ortak iletişim dilinin oluşma şartları tüm incelikleri ile ele alınmalı, gelişmeler izlenmeli, sorunlar çözümlenmelidir. Bu kurultaylarda zaman içerisinde ortaya çıkabilecek durumlarla ilgili olarak ortak çözüm yolları yürürlüğe konulmalıdır.

Yapılacak bu çalışmalarla ortak iletişim dilinin oluşturulması söz varlığının etkisi ile sağlanacak ve ortak iletişim dili ortak Türk yazı dilinin temelini oluşturacaktır.

Şu anda özellikle Türkologlar arasında ortak bir iletişim Türkçesi oluşmuş durumdadır. Hatta bu bilim adamlarımızın konuşmalarını tüm insanlar özellikle dilcilikle ilgisi olmayan kişiler bile anlamaktadır.

Azerbaycan'da ve keza diğer Türk dilli ülkelerde dil birliğinin korunması, daha da güçlendirilmesi, aynı zamanda bütün Türk dünyasında ortak iletişim dilinin oluşturulması alanında çalışmaların devamlı şekilde gerçekleştirilmesi bugünün en esas konularından biri gibi gözönünde tutulmakla önlemlerin genel şekilde, kamuoyunun yardımını sağlamakla da gerçekleştirilmesine ihtiyaç var.

Bugün Türkiye'nin tüm Türk coğrafyasında medeni, ekonomik, eğitim alanlarıyla ilgili çok üst düzeyde ilişkiler kurulmuştur. Demek ki, Türkiye Türkçesi bu coğrafyaya artık yol açmıştır. Bu gün Türkiye-Türkmenistan, Türkiye-Kazakistan, Türkiye-Tataristan, Türkiye-Azerbaycan Türkçeleri arasında bu veya başka derecede iletişim sağlanmıştır.[19]

Türkçe otuza kadar halkın ana dilidir. Bugün küreselleşen dünyada politik, ekonomik, medeni ilişkileri en üst düzeyde kurmak için Türk dilli halkların ortak bir konuşma (iletişim) diline ihtiyacı vardır. Bu tecrübe tarihen olup. Zamanında Altay dağlarından Dunaynehirine kadar büyük coğrafyada yaşayan, bugün Orhun anıtlarının dili gibi kabul ettiğimiz tek edebi dili, ortak konuşma dilimiz olup. Bu anlaş-

[19] Tofik Hacıyev, "Türkler için ortak konuşma dili", "Tahsil yayınları", Bakü 2013, sayfa-135

ma bize olanak sağlıyor ki bugün de Türkçelerden birini ortak konuşma (iletişim) dili olarak kullanalım. Bunun için Türkiye Cumhuriyetinin konuştuğu Türk dili günümüzdü tüm Türk dünyası için ortak iletişim dili gibi kullanmak mümkündür ve gereklidir.

Bu makalem yukarıda belirttiğim konulara adanmıştır.

KAYNAKÇA

Ahmet Bican Ercilasun, "İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri", Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yay., Ankara 1992,

Ahmet Buran, Ercan Alkaya, "Çağdaş Türk Yazı Dilleri – I", Anadolu Universitesi Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir 2011, Unite 1.

Ahmet Cevat Emre, "Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme) Birinci kitap FONETİK", Bürhaneddin Erenler Matbası, İstanbul 1949, s. 174

Banguoğlu Tahsin, "Türkçenin Grameri", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986

Baskakov N. A. "Türk Dillerinin Tarihî-Tipoloji Sesbilimi". Rusça. Moskova 1960

HacıyevTofik, "Türkler için ortak konuşma dili", Tahsil yayınları, Bakü 2013

"Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I", T.C. Kültür Bakanlığı 1371, Kaynak eserleri/54, Ankara-1991

"Latin kaynaklı Azerbaycan alfabesinin restorasyonu hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununun yürürlüğe girmesi", Azerbaycan Cumhuriyeti Yuksek Meclisinin Kararı, Bakü-25 aralık 1991, № 34

"Marif ve Medeniyyet", "Osmanlı, özbek, kazak dillerinin mukayesesi", No 2-3, Bakü 1926

Mehmet Kara, "Türk Cumhuriyetleri Ortak Alfabesinin Neresinde?", http://www.yalquzaq.com/p=15098(e.t. 07.06.2013)

RustemliAsif, "Majar bilim adamı Messaroş ve I Türkoloji konferans", 525.Gazete, 25 mayıs-2011 №091 (3647)

Sabri Arıkan, "İsmail Bey Gaspıralı'ya Göre Dilde-Fikirde-İşte Birlik Niçin Şarttır?", Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, S. 2000/07

"Türk Halklarının I türkolojikonferonsı Bakü-1926". "Azerbaycan tarihi". Bakü-1963. cilt III (rusça.)

Vikipedi, özgür anisklopedi "Türk Dil Alfabesi",

Zeynalov, Farhad "Türkolojinin esasları". Azerice "Maarif" Neşriyyatı, Bakı, 1981

http://e-qanun.az/files/framework/data/6/f_6804.htm (e.t. 14.04.2013)

http://tr.wikipedia.org/wiki/Türk_dil_alfabesi (e.t. 15.03.2013)

İKİ DİLLİ SÖZLÜKLER KÜLTÜRLER ARASI İLİŞKİLERİN KORUYUCULARI

Elvira DENMÖHEMMETOVA
Kazan Federal Üniversitesi, denmukhametova@gmail.com

ÖZET

İki dilli sözlükler kültürler arası ilişkilerin koruyucuları. Makale Tatar basılmış iki dilli sözlükler bir bakış sağlar. Onlar sözcük fon depo ve farklı ulusların etnik ilişkilerin bir göstergesidir. Ayrıca bu sözlükler ve Tatar dilli leksikografi gelişme perspektifleri arka plan görünümünü analiz eder.

ABSTRACT

Bilingual dictionaries as the keepers of intercultural relations. The article is devoted to the Tatar printed bilingual dictionaries, which are considered to be the store of the lexical fund and the indicators of the international relations between different nations. Also the background of the dictionaries' appearance and the perspectives of Tatar bilingual lexicography development are analyzed.

Аннотация

Двуязычные словари как хранители межкультурных отношений. В статье дается обзор татарским печатным двуязычным словарям, которые являются хранилищем лексического фонда и показателем межнациональных отношений разных народов. Также анализируются предпосылки появления этих словарей и перспективы развития татарской двуязычной лексикографии.

Tatar halkı evvel zamanlardan gelen zengin bir sözlük mirasına sahiptir. Bu sözlüklerde dilin zenginliği, gelişim eğilimleri ve dilin kullanım esasları yer alır. Bir dilin geliştikçe görevinin ve kullanım alanının arttığı herkesçe malumdur. Bu durum sözlük türlerinin artmasına vesile olur. Kimi sözlüklerin kullanım alanları daralır ve yerlerini zamanın ihtiyaçlarını karşılayabilen yeni sözlükler alır [2].

Dil öğretimi ve öğreniminde, tercüme yaparken hiç şüphesiz sözlükler gereklidir, bu sebeple iki dilli veya çok dilli tercüme gibi leksikografik hizmetler bütün dillerde dilin en kıymetli hazineleri arasında yer alırlar. Tatar dili bu türden sözlükler bakımından zengin bir dildir. Arapça-Tatarca, Rusça-Tatarca, Tatarca-Rusça, İngilizce-Rusça gibi sözlük çeşitlerini saymak mümkündür.

Kaşgarlı Mahmut'un XI. Asırda kaleme aldığı "Divan-i Lügati't Türk" adlı eseri ortak Türk dili zamanının özelliklerini yansıtan ve bugün de değerini koruyan önemli bir kaynak olarak bilinmektedir. Sözlükte yer alan bazı ifadelere bugünkü dilimizde de rastlıyor oluşumuz özellikle dil tarihini öğrenenler ve bu işle uğraşan Türkologlar için ne denli değerli bir kaynak olduğunu göstermektedir. Tatar dilinde ilk olarak iki dilli veya çok dilli sözlükler; XV-XVI. asırlarda (el-yazma) ortaya çıkar. Bu sözlükler; Tatarların en yakın komşuları olan Rus halkıyla iktisadi, sosyal ve kültürel ilişkilerini yansıtan tarihi kaynaklardır [1].

Tabii ki Tatar dilinde yayımlanan sözlüklerin pek çoğu Tatarca-Rusça, Rusça-Tatarca sözlüklerdir. P. Rıçkov, M. Gabdarrahmanov, M. Bikçurin, S. Helfin tarafından hazırlanmış el yazması sözlükler bu türden leksikografik ilk örneklerdir. XIX. yüzyılda kitap olarak basılmaya başlanan sözlükler ise az evvel sözü edilen kaynakların yürüttüğü işi olgunlaştırarak kullanıcılara daha faydalı olacak bir forma sokarlar. 1801'de Yosıf Giganov tarafından hazırlanan «Slova Korĕnnıyĕ, Nujnĕyşiyĕ Kı Svĕdĕniyu Dlya Obuçĕniya Tatarskomu Yazıku, Sobrannıyĕ Vı Tobolskoy Glavnoy Şkolĕ, Uçitĕlĕm Tatarskogo

Yazıka Sofiyskogo Sobora, Svayaşĕnnikom Yosıfom Giganovım i Yurtovskimi Mullami Svidĕtĕl'stvovannıyĕ" adlı sözlük bunlardan biridir. Bundan itibaren XIX. yüzyılda Tatarca-Rusça, Rusça-Tatarca sözlükler destelerce artarak gider. İ. Giganov, A. Troyanskiy, S. Kuklaşĕv, L. Budagov, N. Ostroumov, K. Nasıri, Ş. Gabdĕlgaziz, A. Voskrĕsĕnskiy, M. Yunısov, N. Katanov, İ. Bĕrĕzin vb.nin sözlükleri Tatar halkının tarihi, kültürel hayatı, yaşantısını yansıtan temel leksik birimlerdir. Prof. A. Ş. Yusupova, R.S.Nurmöhemmetova çalışmalarında bu sözlüklerle ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir [3,4].

Bu devirde Rus-Tatar iki dilli sözlüklerinin yanı sıra Tatarca-Türkçe-Arapça-Farsça sözlükler de basılır. Örneğin G. Barudi'nin Lögat' Selyasse Zöban Öç Tĕl = Trĕhyazıçnıy (Arabsko-Pĕrsidsko-Tatarskiy) Slovar'" adlı eseri 1893-1916 yılları arasında farklı yayınevlerinde olmak üzere tam 6 defa yayımlanır. Aynı zamanda 1902'de Mostafa bini Şemsĕtdin'in "Ehteri Kebir (Garepçe-Törkiçe) sözlüğü, Nasıyriya Hebire bintĕ Gabdĕlkavi'nin "Möltektat-el-lögat Nam Farsıy-Garebiy hem Törkiy Lögati" (Kazan: br. Kerimovlar Tipografiyase, 91 b.) sözlükleri; 1912'de T. İlyasi'nin "Garepçe-Tatarça Mökemmel Lögat' Kitabı. El-Möfid" (Kazan: "Millet" ĕlĕktron Tipograf., 824 b.) ve K. Seyfullin'in "Kĕçĕk Lögat'. Edebiyatımızda Mösteg'mel Garebi, Farsi ve Yĕvropalılar Süzleréni Cemig' Lögat Kitabıdır" (Kazan: "Millet" ĕlĕktron Tipograf., 116 b.) sözlükleri ortaya çıkar.Tarihi kelime haznesini öğrenmek, Tatar halkının geçmişini algılamak adına bu sözlüklerin ehemmiyeti büyüktür.

XX. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli ülkelere nazaran Tatar dilinde Arapça terminolojinin aktif olarak kullanılışı dikkati çeker. Bu bakımdan ilk basılmış sözlükler arasında belli branşlara yönelik sözlüklere de rastlamak mümkündür. Bunlara örnek olarak 1886 ve 1894'te 3 defa yayımlanan "Öç Yöz Citmĕşlep Deva Ülennerĕnĕň İsĕmnerĕ Rusça-Latinça, Mösĕlmança = Tatarsko-Russko-Latinskiy Tĕrminologiçĕskiy Slovar' Lĕkarstĕnnıh Trav, Soděrjaşih 370 Nazvaniy" (Kazan, 1886. -52 s.) sözlüğü; Ş. Abızgildin'in az hacimli " Lögat' Rusçadan Tatarçaga. = Narodnıy Slovar'. Slovar' Obşĕstvĕnno-Politiçĕskih Tĕrminov s Tolkovaniyĕm na Tatarskiy Yazık (Orenburg: "Din ve Megıyşet", 1907. 42 b.) siyasi-sosyal içerikli sözlüğünü sayabiliriz. Ardından Sovyetler tarafından neşredilen "Avıl Hucalığı İstilahları (İstilah Komissiyasĕ Tarafınnan Tözĕlgen 2000ge Yakın Atama" (Kazan: İzd. Tat.Narkomzĕma, 1924. – 72 s.); G. Nigmeti, M. Möhemmedov, S. Şerefetdinovların " Seyasi Lögat'" (M:SSSR Halıkları Neşr., 1925, 200 b.); "Kıskaça Tatarça-Rusça Sugış Süzlerĕ Tılmaçı" (M: "İskra Rĕvolutsii» Tip., 1926. 176 b.) ; 1927'de basılan "Fizika Atamaları" (Kazan, 1927, 10 b.); 1929'da yayımlanan "Mĕditsinadan Tatarça Atamalar" (Kazan, 1929, 43 b.) gibi sözlükleri bu türden leksikografik hizmetler olarak sıralamak mümkündür.

XX. yüzyılın ikinci yarısından bugüne kadar Tatar dilinde yüzlerce çok dilli sözlükler yayımlanmıştır. Bunlar hacimleri, tirajları, yayın yerleri ve içerikleri itibariyle farklılık gösterir. Aralarında birkaç ciltten oluşan ve birkaç defa baskısı yapılan "Russko-Tatarskiy Slovar' (Kazan, 1955, 1971, 1984, 1985, 1991, 1999, 2007) ve "Tatarça-Rusça Süzlĕk (Kazan: 1966, 1988, 1995, 1998, 2007)ler de çok hacimli olmayan belli bir branşa yönelik sözlükler (örneğin "Selametlĕk Saklav Hĕzmetkerlerĕ Öçĕn Rusça-Tatarça Süzlĕkçe" (Kazan: 1995, 76 b.); "Russko-Tatarskiy Slovar'-Minimum Dlya Rabotnikov Cvyazi" (Kazan: 1996, 36 b.) de vardır. Seyrek de olsa Rus dili haricinde başka dillerle bağlantılı olarak hazırlanan sözlüklere de rast gelmekteyiz: "Şkolnıy Nĕmĕtsko-Russko-Tatarskiy Slovar'" (Kazan, 1970. 144 b.); V.İmamov'un editörlüğünde çıkan "Tatarça-Rusça-Törĕkçe Süzlĕk (Yar Çallı: KamAz, 1992. 127 b.), " Tatarça-İngilizçe hem İngilizçe-Tatarça" (Kazan: 1998, 187 b.) vb.

İlk sözlük deneyimlerinin üzerinden çok zaman geçmiş ve artık sözlükler yalnızca kullanım maksadına göre hazırlanmayıp içeriği, dillerin alanları gelişmiş, başka dillerle bağlantılı leksikografik örnekler ortaya çıkmıştır. Bu da; yıllar geçtikçe pek çok halkla türlü niteliklerde bağlantılar kurulduğunu, insanlarla ortak paylaşımlar neticesinde kazanımların arttığını göstermektedir. Sevindirici olan şudur ki;

bu türden iki dilli sözlükleri yalnızca Tatarlar hazırlamamaktadır. Başka milletlerden kişiler de Tatar dilinin öğrenilmesi ve kendi dilleriyle Tatar dili arasında bağlantılar kurabilmek adına bu tür sözlükleri hazırlamaktadırlar.

Tatarca-Türkçe ve Türkçe-Tatarca sözlüklerin hazırlanması işte böyle bir gayeden ileri gelir. XIX. yüzyılda L. Budagov'un iki ciltlik "Sravitělnıy Slovar' Turětsko-Tatarskih Narěçiy so Vkluçěniyěm Upotrěbitěl'něyşih Slov Arabskih i Pěrsidskih i s Pěrěvodom na Russkiy Yazık" (1869, 1871) sözlüğünü zikretmek gerekir. Ancak bu sözlükte Türk dilinden ziyade Türk dilinin genelini kapsayan ifadelere yer verilir ve bu ifadeler Rusçaya çevrilir. Sonraları Türkiye ile Tataristan arasında iktisadi, kültürel ve bilimsel ilişkiler arttıktan sonra 1992'de V. İmamov'un editörlüğünde çok hacimli olmayan "Tatarça-Rusça-Türkçe" sözlük basılır. 1997-1998'de "Tatarça-Törěkçe Süzlěk" (Haz. F. Ganiyěv, R. Ehmetyanov, H. Açıkgöz) ve "Törěkçe-Tatarça Süzlěk" (Haz. R. Ehmetyanov, R. Möhemmetdinov, F. Nuriyěva, F. Ganiyěv)ler yayımlanır. Bu sözlükler Tatarların Türk dilini öğrenmesine katkı sağlamışlardır. Sözlükler aynı zamanda diller arasındaki ortak leksik birimlerin araştırılmasında, özel leksik birimlerin belirlenmesinde, gramer yöntemleriyle, kaideleriyle tanışmada ve tercüme işinde önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Son olarak 2009'da Ankara'da Mustafa Öner'in "Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü" basılır. Bu sözlük iki ülke, iki halk arasındaki ilişkilerin sağlamlığının ve devamlılığının bir delili niteliğindedir. Sözlüğün yazarı; kendisi Türk milletinin bir temsilcisi olmasına rağmen Tatar dilini ileri seviyede bilmesi, Tatar edebiyatı ve Tatar folkloru ile yakın münasebette olması bakımından ayrı bir konumdadır.. Sözlüğe toplanmış bilgilerin tatar edebi dilinden alınması, klasik edebiyattan alınmış örnekler ile kanıtlanması atasözü ve deyimlerin örnek olarak verilmesi de bunu göstermektedir. Örneğin; "**Akkoş – Kuğu** Tufan şigırlerěndegě / Yaktılık yazdan miken? / ul üzěneň şigırlerěn / Ni bělen yazgan iken? / Akkoş kavrıyı bělenděr, / Akkoş kavrıyı bělen. Tufan'ın şiirlerindeki / Aydınlık bahardan mıdır?/ O şiirlerini / Neyle yazmıştır ki?/ Kuğu tüyü iledir / Kuğu tüyü ile/'' – Minnullin"; " **cizniy – Enişte** / Anan ügiy bulsa ataň cizniy bula " Anan üvey ise baban enişte olur" Mekal" vb. Kelimelerin sözlüğe bu şekilde girmesi XIX. yüzyıl sözlük oluşturma geleneklerin korunduğunu göstermektedir. Dili öğrenenlere Tatar milleti, felsefesi ve yaşantısına dair detaylı bilgi vermekte ve dilin öğrenimi adına merak uyandırmaktadır.

Bugün sözlüklere rağbet gittikçe artmaktadır. Bunlardan en önemlisi internet ortamında olması, online tercüme edebilme imkanının doğmuş olmasıdır. Ne yazık ki bu ülkede Tatar dili sözlükleri daha ilk adımlarını atmaktadır. Tatarlar dillerini öğrenmek için Rus dili sözlüklerinden yararlanmaktadırlar. İnternet ortamında sözlükler hazırlamak ve onların genele yayılmasını sağlamak bugünkü Tatar sözlükbilimciliğinin en birinci amacı olmalıdır. Sözlükler olmadan dili bilmek de öğrenmek de mümkün değildir. Şuna göre halkı, örf ve adetlerini, kültürel mirasını anlamada da zorluklar, engeller baş göstermektedir. Çünkü iki dilli sözlükler, gerçek anlamıyla, kültürlerarası ilişkilerin aynası ve koruyucusu rolünü üstlenirler.

KAYNAKÇA

Burkes, V.P., İki dilli sözlükçülük, Izd-vo astrel, Moskova, 2004.

Minnullin, K.,Valiullin, R. Tatar dili – sözlüklerde, Master-lajn, Kazan, 1998.

Nurmöhemmetova, R.S. XX yüzyılın ilk yarısında kelime Tatar edebi dilinin gelişmesinde başlıca eğilimler, Kazan Üniversite Yayınları, Kazan, 2005.

Öner, Mustafa, Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Yusupova, A. Ş., XIX de İki dilli kelime Tatar, Kazan Federal Üniversitesi Yayınları, Kazan, 2008.

XIX-XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKÇENİN KAFKASYA'DAKİ KONUMUNA DAİR

Doç. Dr. Elvira M. LATİFOVA
Bakü Devlet Üniversitesi, eletifova@mail.ru

ÖZET

XIX-XX. yüzyılın başlarında Kafkasya'yı gezen seyyahlar, memurlar, tüccarlar vb. Türkçeyi bilmeleri sayesinde bölgenin çokuluslu halkı ile rahat iletişim kurabiliyorlardı. Rusya İmparatorluğu döneminde Kafkasya'nın tüm Türk halkları, Rus yazarları tarafından "Tatar" olarak isimlendirilmekteydi. "Tatar dili" ifadesi altında Tatarca ile birlikte Kafkasya'nın tüm Türk dilleri kastedilmekteydi.

1807-1808 yıllarında Kafkasya'da bulunmuş Rus dilci-oryantalist Y. Klaprot şunları kaydetmekteydi: "Batı Asya'nın tamamında olduğu gibi, Türk dili tüm Kafkasya'da da geniş yayılmıştır. Bu dili Çerkezler ve Osetinlerle birlikte Çeçenler ve Lezgiler de anlamaktadırlar" .

Türkçenin Kafkasya'da geniş bir şekilde yayılması gerçeğini XIX. yüzyılda burada bulunmuş olan ünlü Rus şairleri A. A. Bestujev-Marlinski, A. S. Puşkin ve M. Y. Lermentov özellikle kaydetmektedirler. Örneğin, XIX. yüzyıl Rus şiirinin zirvesinde bulunan şairlerden biri olan M. Y. Lermentov'un 1837 yılında Tiflis'te bulunduğu sırada S. A. Rayevski'ye yazdığı mektubunda şunları kaydetmekteydı:

"Türk dilini öğrenmeye başladım. Bu dil, burada ve genellikle Asya'da, Avrupa'da Fransızca kadar vaciptir….".

Türkçenin Dağıstan'da geniş bir alana yayıldığı gerçeğini, XIX. yüzyılın Rus yazarları N. K. Zeydlits, P. K. Uslar, K. F. Qan, A. M. Dirr vb. de kaydetmektedirler. Rusya İmparatorluğunun Kafkasya'yı işgali zamanı Çar hükümetinin Kuzey Kafkasya hükümdarları ile olan yazışmalarının Türkçe yapılması bir rastlantı değildir.

XX. yüzyılın başlarında Çar hükümetinin temsilcileri Dağıstan vilayetinin Türkleşme sürecini kaydetmekteydiler. Dağıstan'da ortak Türk dilinin tatbik edilmesi süreci XX. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar devam etmiştir. Fakat sonralar Stalin kıyımları döneminde, hem Azerbaycan hem de Kuzey Kafkasya'da devlet dili olarak Rusça kabul ettirilmişti: bu ise Kafkasya'da Türkçenin konumunun bır kadar zayıflamasına neden oldu.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Dağıstan, Türkçe, Tatar, Lermentov

ABSTRACT

Travellers, officials, merchants and others who travelled through Caucasus in the XIX- to the early XX century, could communicate freely with multilingual local populations because they spoke Turkic language. During the period of the Russian Empire Russian authors called all the Turkic people of Caucasus "Tatars"s. Along with the Tatar language, the expression "Tatar" was defined as all Turkic languages of the Caucasus.

Russian linguist Orientalist Yu.Klaprot, who visited Caucasus in t1807-1808, wrote the following: "The Tatar language, as in the whole of Western Asia, it is widely, understood by the people such the Circassians and the Ossetians and Chechens and Lezghins."

The fact of that the Turkic language is widesprread in Caucasus highlighted outstanding Russian poets such as A.A.Bestuzhev - Marlinsky, A.Pushkin, M.Lermontov, who visited this region in the XIX century. For example, Mikhail Lermontov, who became one of the most renound poets of the XIX century. In his letter written to S.A.Raevsky during his time in Tiflis in 1837, he noted the following: "I began to study Turkic. This language is as significant here, in the whole of Asia, as the French language is in Europe... ".

Seeing as the Turkic language was so widespread in Dagestan, famous Russian authors of the XIX century, such as N.K.Zeydlits , P.K.Uslar , K.F.Gan , A.M.Dirr etc.

During the time of the conquest of Caucasus by the Russian Empire, the imperial government was in correspondence with the rulers of Northern Caucasus, and they use the Turkic language.

The representatives of the imperial government noted at the beginning of the XX century, the turkization of Dagestan region. The period during which the Dagestanian people used Turkic as a common language, lasted

until the 30s of the XX century. However, later, during the Stalinist repression in Azerbaijan and North Caucasus, the Russian language was adopted as the official language. And this has led to some weakening of the position of the Turkic language in the Caucasus.

Резюме

Путешественники, чиновники, купцы и др., путешествовавшие по Кавказу в XIX- начале XX вв., благодаря владению тюркским языком, могли свободно общаться с разноязычным местным населением. В период Российской империи русские авторы называли все тюркские народы Кавказа «татар»ами. Наряду с татарским языком, под выражением «татарский язык» понимались все тюркские языки Кавказа.

Русский лингвист-ориенталист Ю.Клапрот, побывавший на Кавказе в 1807-1808-м гг., писал следующее: «Татарский язык, как и во всей Западной Азии, широко распространен по Кавказу; его понимают как черкесы и осетины, так и чеченцы и лезгины».

Факт широкого распространения тюркского языка на Кавказе особо отмечали и такие выдающиеся русские поэты, как А.А.Бестужев-Марлинский, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, побывавшие здесь в XIX веке. Например, М.Ю.Лермонтов, достигший вершины русской поэзии XIX века, в своем письме, написанном С.А.Раевскому во время своего пребывания в 1837 году вТифлисе, отмечал следующее: «Начал изучать тюркский язык. Этот язык столь же значим здесь, и в целом в Азии, как и французский в Европе…».

О широком распространении тюркского языка в Дагестане писали и такие известные русские авторы XIX века, как Н.К.Зейдлиц, П.К.Услар, К.Ф.Ган, А.М.Дирр и др.

Не является случайностью и тот факт, что во время завоевания Кавказа Российской империей царское правительство вело переписку с правителями Северного Кавказа на тюркском языке.

Представители царского правительства отмечали в начале XX века факт тюркизации Дагестанской области. Период использования тюркского языка в Дагестане в качестве общеупотребительного языка продолжался до 30-х годов XX века. Однако впоследствии, во время сталинских репрессий, и в Азербайджане, и на Северном Кавказе, русский язык был принят в качестве государственного языка. А это привело к некоторому ослаблению позиции тюркского языка на Кавказе.

GİRİŞ

Kafkasya bölgesi tarihen kendi çok milletliği ve çok dilliliği ile seçilmiştir. Bu halklar arasında iletişim aracı olarak Türk dilinden geniş kullanılmıştır. Türk dilinin Kafkasya halkları arasında geniş yayılmasının derin tarihi kökleri vardır. Kadim ve Ortaçağ kaynaklarında Kafkasya'da çok sayıda Türk boylarının yaşadıkları kaydedilmektedir. Kafkasya, Anadolu'ya hareket eden Türk boyları için de uzun tarihi dönem boyunca arka cephe rolünü oynamıştır.

XI. yüzyılda meydana gelmiş olan Selçuklu akınları sonucunda ise Oğuz-Türk boyları Güney Kafkasya'nın tamamında temel etnik ve siyasi güce dönüşmüştür. Bu dönemden itibaren ortaçağ ve yeni dönem boyunca Türkçe, çokuluslu Kafkasya halkları arasında temel iletişim aracına dönüşmüştür.

XIII. yüzyılda Moğol seferleri sonucunda Kafkasya'ya yeni Türk boyları yerleşmiştir. Fazlullah Reşiduddin'in eserinde Moğollarla gelmiş Türk boylarının isimleri zikredilmektedir: Celayır, Sunit, Tatar, Merkit, Kurlaut, Tulas, Tumat, Bulagaçin, Keremuçin, Urasut, Tamgalık, Targut, Oyrat, Bargut, Kori, Telengut, Kesutami, Urenka, Kurkan ve Sukait[1]. Bu boyların ekseriyetinin izleri Kafkasya toponimisinde günümüze kadar mevcuttur[2].

[1] Raşid ad-Din, Sbornik letopisey, t.I, kn.I, II, M-L., 1959, s. 77

[2] Latifova, E. M, Severo-zapadnıy Azerbaydjan: İlisuyskoe sultanstvo, Baku, İzd-vo "Altay", 1999, s.32 ; Latifova, E. M, Ilısu Sultanlığı Arazisinde Türk Toponimleri (Rusça), "Altay Dünyası", 1999, Sayı 5-6, , s. 34-39; Latifova, E. M, Ku-

Rus tarihçisi S. Bronevski de XIII-XV. yüzyıllarda Tatar (Rus yazarlarının tamamı Türk halklarını "Tatar" olarak isimlendirmekteydiler-E.L.) soylarının ve dilinin Kafkasya'da çoğunlukta olduğunu kaydetmektedir[3].

XIV. yüzyılın sonu-XV. yüzyılın başlarında Kafkasya'ya seyahatte bulunmuş Johan de Halonifontibus, burada yaşayan Rumların, Tatların, Rusların, Çerkezlerin, Lezgilerin, Yassıların, Alanların, Avarların, Kazıgumukların birbiri ile Tatar, yani Türk dilinde konuştuklarını kaydetmekteydi[4].

XVI. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarının Kafkasya siyasetlerinin etkin hal alması sonucunda, bölgede Türkçenin rolü daha da artmıştır. Kafkasya'nın hem Osmanlı hem de Safevi yönetimine girmiş eski bölgelerinde Türkçe devlet diline dönüşmüştür. Bu dönemde resmi yazışmaların tamamı Türkçe yapılmaktaydı. Bu açıdan Türkçenin Kuzey Kafkasya'da da yayılmasında Azerbaycan'ın özel rolü bulunmaktadır. Kafkasya'da ortaçağda Türkçenin iletişim aracı olarak rolünün artması, ilk olarak bölgede Türk halkının diğerlerine oranla daha fazla olması gerçeği ile açıklanabilir. Öte yandan, XVI-XVIII. yüzyılın başlarında, burada yönetimlerini sağlamlaştırma uğrunda rekabette bulunmuş olan Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının devlet dillerinin Türkçe olması da, Kafkasya'nın Türk olmayan halklarını, bu dilden iletişim aracı gibi yararlanma konusunda etkilemiştir.

XVII. yüzyılın ünlü gezgini Evliya Çelebi, "Seyahatname"sinde Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'nın farklı bölgelerinde gördüklerini kaleme alırken, burada birçok Türk yer isimlerini zikretmektedir: Demir kapı, Baş tepe, Koysu, Yamansu, Yarıksu, Karabudak, Aktaş, Karabudakhan, Kübeçli vs.[5]. Evliya Çelebi burada yaşayan Nogayların dillerinden bahsederken, Nogay dilinin Osmanlı Türkçesinden epey farklı olmasına rağmen, onların Tatar (Türk) olduklarını kaydetmektedir[6]. Aynı zamanda yazar, Dağıstan'ın farklı halklarının anadillerinin dışında Arap ve Fars dilleri ile birlikte Türk dilleri olan Kumuk, Kıpçak, Çağatay vb. dilleri bildikleri ve bu dillerden iletişim aracı olarak yararlandıkları konusunda bilgi vermektedir[7].

Türkçenin geniş bir şekilde yayılma durumu, özellikle Azerbaycan'ın komşuluğunda yaşayan, bu ülkeyle geniş ekonomik ve siyasi ilişkilerde bulunan Dağıstan halkları, Çerkezler, Çeçenler ve Osetinler arasında gözlemlenmektedir. Bu, ilk başta XVIII. yüzyılın başlarından Azerbaycan'ın ekonomik-stratejik konumuna göre, komşuluğunda yaşayan Müslüman Türk-Kafkasya halklarını celbeden merkeze dönüşmesi ile bağlıydı. Rusya İmparatorluğu tarafından işgaline kadar Kuzey Kafkasya, Azerbaycan'ın siyasi ve ekonomik etkisi alanında idi. Kuzey Kafkasya halklarının ekonomik zorlukları ve ekmek kazanca olan ihtiyaçları, onları Güney Kafkasya, o cümleden de Azerbaycan hanlıklarına, sınır bölgelerde yerleşen Türk paşalıklarına yönelmek zorunda bırakıyordu[8] .

1. XIX yüzyılda Türkçenin Kafkasya'daki Konumu

Türkçe XIX. yüzyılda da Kafkasya'da konumunu muhafaza etmiştir. Bu dönemde Kafkasya'yı gezen seyyahlar, memurlar, tüccarlar vb. Türkçeyi bilmeleri sayesinde bölgenin çokuluslu halkı ile rahat iletişim kurabiliyorlardı. Türkçenin Kafkasya'da geniş bir şekilde yayılması gerçeğini XIX. yüzyılı

---

zey-Batı Azerbaycan'ın Toponimisinde Kadim Türk Boy İzleri, "Tarih ve Onun Problemleri", Bakü 2010, sayı: 1, s. 47-54; Geybullaev, G. A., Mongolskie toponimı v Azerbaydjane, İzvestiya AN Az. SSR, 1981, No: 3, s.77

3 Noveyşie geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze, sobrannıe i popolnennıe Semenom Bronevskim. Çast vtoraya. M., 1823, s. 442-443

4 Dagestan v izvestiyah russkih i zapadno-evropeyskih avtorov XIII-XVIII vv. Mahaçkala, 1992, s. 35-36

5 Evliya Çelebi, Kniga puteşestviya, Vıp. 2. M., 1979, s. 109, 111-112, 114, 118

6 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 55

7 Evliya Çelebi, a.g.e., s.115

8 Aliyeva, S. İ., "Azerbaydjanskiy yazık na Severnom Kavkaze", Aktualnıe problemı nauki i praktiki, Sbornik nauçnıh statey nauçno-praktiçeskoy koferençii s mejdunarodnım uçastiem, Ç. I., Kizlyar, 2009, s. 31

Rus yazarları N.K.Zeydlits, P.K.Uslar, K.FGan, A.M. Dirr vd. de kaydetmektedirler. Rusya İmparatorluğunun Kafkasya'yı işgali sırasında Çar hükümetinin Kuzey Kafkasya hükümdarları ile yazışmalarını Türkçe olarak yapmış olması boşuna değildir. Araştırma konusu edinilen dönemde Kafkasya'nın tüm Müslüman halkı, Rus yazarları tarafından "Tatar" olarak isimlendirilmekteydi. "Tatar dili" ifadesi altında Tatarca ile birlikte Kafkasya'nın tüm Türk dilleri kastedilmekteydi: Azerbaycan, Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar vs.

1807-1808 yıllarında Kafkasya'da bulunmuş dilci-oryantalist Y.Klaprot şunları kaydetmekteydi: "Batı Asya'nın tamamında olduğu gibi, Türk (Tatar) dili tüm Kafkasya'da da geniş yayılmıştır. Bu dili Çerkezler ve Osetinlerle birlikte Çeçenler ve Lezgiler de anlamaktadırlar"[9].

Türkçenin Kafkasya'da geniş bir şekilde yayılması gerçeğini XIX. yüzyılda burada bulunmuş olan ünlü Rus şairleri A.A.Bestujev-Marlinski, A.S.Puşkin ve M.Y.Lermentov özellikle kaydetmektedirler. Örneğin 1825 yılı Aralık isyanından sonra Çar hükümeti tarafından Zakafkasya'ya sürülmüş ve bir süre Derbentte yaşamış olan şair Bestujev-Marlinski (Rusça yazılmış yazılarda Güney Kafkasya bu şekilde isimlendirilmekteydi-E. L.) bu konuda şunları kaydetmekteydi:

"Ön Kafkasya diyarının Tatar (Azerbaycan-E. L.) dili Türkçeden biraz farklılık arzetmekte ve bu dille Avrupa'da Fransızca gibi, tüm Asya'yı baştan sona gezmek mümkündür"[10]. Benzeri düşüncelerle biz XIX. yüzyıl Rus şiirinin zirvesinde bulunan şairlerden biri olan M.Y. Lermentov'un 1837 yılında Tiflis'te bulunduğu sırada S. A. Rayevski'ye yazdığı mektubunda karşılaşmaktayız:

"Tatar dilini öğrenmeye başladım. Bu dil, burada ve genellikle Asya'da, Avrupa'da Fransızca kadar vaciptir…."[11] . Şunu da kaydetmemiz gerekir ki, Lermentov'un Azeri Türkçesini öğrenmesine o sıralarda Tiflis'te Kafkasya'nın Baş Hakimi baron Roze'nin ofisinde Doğu dilleri üzere tercümeci olarak çalışmış ünlü Azerbaycan eğitimcisi M. F. Ahundov yardım etmiştir. M. Y. Lermentov Kafkasya'ya hasrettiği "Bela", "Aşık Garib" gibi eserlerinde Çerkez, Kabardalı ve diğer Kafkasya halklarının temsilcileri olan kahramanların dili ile geniş bir şekilde Türkçe kelime ve ifadelerden ("urus yaman", "yok", "ağa", "ana", "bey", "paşa" vs.) yararlanmıştır[12].

1829 yılında Kafkasya'ya seyahatte bulunmuş dünyaca ünlü Rus şairi A. S. Puşkin, Türkçenin Kafkasya'da geniş bir şekilde yayıldığını gözlemlemiştir. O, hatta Osetiya'da, Tatartupa'da olarak isimlenen eyalette "Tatar" (Türk-E.L.) dilinde yazılan epitafyaları (mezar üstü yazıları-E. L.) gördüğünü kaydetmekteydi[13].

1858-1959 yıllarında Kafkasya'da bulunmuş ünlü Fransız yazar A. Düma, "Kafkasya" eserinde Tiflis'te çeşitli toplantılarda bulunurken, burada "Allah verdi", "Yahşı yol" vs. gibi Türkçe ifadelerden yararlandığını kaydetmektedir[14]. 1122 yılında Kartli-Kahetya çarı David tarafından Tiflis Müslüman emirliği ortadan kaldırılıncaya kadar Tiflis halkının ekseriyetinin Türk-Müslümanlarda oluştuğunu dikkate alacak olsak, XIX. yüzyılda Türk ifadelerinden burada yararlanılmasının şaşırtıcı olmadığını kabul edebiliriz[15].

Kafkasya'nın tarihi, coğrafyası ve halkını araştıran ünlü XIX. yüzyıl Rus tarihçisi S. Bronevski, eserinde Çerkezlerin yazılarını Arap harfleri ile "Türki" olarak isimlendirilen "Tatar" dilinde yazdıklarını

---

9 Klaprot, Yu, Pyteşestvie mo Kavkazu i Gruzii, predprinyatoe v 1807-1808 gg, Osetını glazami russkih i inostrannıh puteşestvennikov (XIII-XIX vv). Ordjonikidze, 1967, s. 108

10 http://ru.wikipedia.org

11 Mihaylov, M. S., "K voprosu o zanyatiyah Lermontova "tatarskim" yazıkom", Tyürkologiçeskiy sbornik, t.1. M.-L. 1952, s. 127-135, s. 127-135

12 Mihaylov, M. S., a.g.m., s. 128

13 Lavrov, L. İ., Epigrafiçeskie pamyatniki Severnovo Kavkaza X-XVII v.v., M., Nauka, 1966, s. 24

14 Dyuma, A., Kavkaz, Tbilisi, 1988 s. 201-202

15 Krımskiy, A. E., Nizami i ego sovremenniki, B., 1981, s.158-159

kaydetmektedir[16]. Yazar Çerkezlerle birlikte Dağıstan halkları olan Kubaçı ve Tabasaranların da hem yazıda hem de gündelik yaşamlarında kısmen tahrif edilmiş Türk dilinden yararlandıklarını kaydetmektedir[17]. S. Bronevski hatta Terek nehrinin sağ kıyısında yerleşen Çeçen köylerinin ekseriyetinin Türk isimlerini taşıdığını kaydetmekteydi: İstisu, Oysungur, Nuim-berdi, Kaş-Geldi, Novruz-aul vs.[18].

XIX. yüzyılın görkemli Azerbaycan tarihçisi A. A. Bakıhanov, "Gülüstan-ı İrem" eserinde dört Tabasaran köyü – Magartı, Magraga, Huçni ve Çirahda halkının Türkçe konuştuğunu kaydetmekteydi. Yazar hatta o dönemde Gürcistan'ın bir kısmında, Ermeni vilayetinde (bu vilayet XIX. yüzyılda Batı Azerbaycan toprakları sayesinde Rusya İmparatorluğu tarafından kurulmuştu-E. L.), Azerbaycan'da ve İran'ın birçok vilayetinde aynı Türk lehçesinde konuşulduğunu kaydetmektedir. A. A. Bakıhanov'un fikrince bu lehçe, Türk, Çağatay, Kumuk ve Nogay lehçeleri arasında orta lehçeyi oluşturmaktadır[19].

XIX. yüzyılın ortalarında Kafkasya'da hız kazanmış bağımsızlık mücadelesinin lideri Şeyh Şamil de resmi yazışmalarında Azerbaycan Türkçesinden yararlanmaktaydı. Çar hükümeti Şeyh Şamil'e ve harekatın diğer liderlerine gönderdiği mektupları Türkçe yazmaktaydı. Bunun için özel çevirmenlerden yararlanılmaktaydı.

Bilindiği gibi Şamil, Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğunun himayesi altında Müslüman devletini kurmayı amaçlıyordu[20]. XIX. yüzyılın 40-50'li yıllarında Şamil ile Osmanlı sarayı arasında sürekli yazışmalar yapılmaktaydı. Her iki taraftan yazışmalar Türkçe yürütülmekteydi. Şeyh Şamil, Osmanlı hükümetine Türkçe mektupların yazılması ve gizli yolla gönderilmesi konusunda naibi ve geçmiş Ilısu Sultanı Danyal Bey'in hizmetlerinden önemli ölçüde yararlanmaktaydı[21].

Dağıstan'da Lezgi dil grubuna dahil olan halklar, Avarların bir kısmı, Laklar, Tatlar vd., Azerbaycan Türkçesinden kendi aralarında iletişim aracı gibi yararlanmaktaydılar. Bu konuda görkemli Rus Türkolog'u V. V. Bartold şunları kaydetmekteydi:

"Dağıstan'ın kıyı şeridindeki düzlüklerinde genel olarak Türkçe konuşulmakta, Derbent ve çevresinde Azerbaycan-Türk dillerinde, Kuzey illerinde ise Kumukların ve Nogayların Batı-Türk lehçelerinde (Eser-i Dağıstan'ın yazarının fikrince ise Çağatay-Türk dillerinde) konuşulmaktadır. Ülkenin tarihi geçmişi ile ilgili bu tür lengüistik haritanın nasıl açıklanacağını, -örneğin, Hazar, Alan ve Moğol ağalığının ne gibi izler bıraktığını?-gelecek araştırmalar ortaya koyacaktır. Halen yazılı dil olarak her yerde Azerbaycan dili diğer dilleri geride bırakmaktadır."[22]

Azerbaycan Türkçesinin bu dönemde iletişim aracı gibi Kafkasya'da, özellikle de Dağıstan'ın çokuluslu halkı arasında geniş bir şekilde yayılması, tarihi köklere dayanmaktaydı. Azerbaycan dili ve kültürünün komşu halklara etkisi, tüm hayati alanlarda kendini göstermekteydi.

2. XX. yüzyılın başlarında Türkçenin Kafkasya'daki konumu

XX. yüzyılın başlarında Çar hükümetinin temsilcileri Dağıstan vilayetinin Türkleşme sürecini kaydetmekteydiler. Düzenlik ve dağeteyi arazilerde Türk dili dominant dile dönüşmüştü. Tedricen Türk

16 S. Bronevski., a.g.e., s. 459-460
17 S. Bronevski., a.g.e., s. 323-324, 347
18 S. Bronevski., a.g.e., s. 175
19 Bakıhanov, A. A., Gyulistan-i İram, B., 1991, s. 25
20 Bkz., Latifova, E. M, a.g.e., s. 80
21 Dnevnik polkovnika Runovskogo, sostoyavşego pristavom pri Şamile vo vremya prebıvaniya ego v gor. Kaluge s 1859 po 1862 gg. AKAK, t. IX, Tiflis, 1883., s.1444
22 V. V. Bartold, a.g.e., s. 417

dili ücra dağlık arazilere de yayılmaktaydı. Bu çalışmada maarifçilikle meşgul olan çeşitli hayır cemiyetleri ve ayrı-ayrı imkanlı Azerbaycanlılar tarafından bu alanlarda açtıkları Türk okullarının, yaydıkları Türk dilli gazetelerin büyük rolü vardı. Örneğin, böyle okullardan biri Temirhan-Şurada faaliyet gösteriyordu. Okul bünyesinde Dağıstan'ın her tarafından buraya eğitim almak için gelen çocukların kalması için yurt da inşa edilmişti. Temirhan-Şurada daha bu tip okulun temelini tanınmış Azerbaycanlı hayırsever H.Z.Tağıyev açmıştı. Bu okulda İstanbul'da eğitim almış Müslüman öğretmenler ders diyorlardı[23]

Kuzey Kafkasya'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra Arap alfabesinin diğer alfabe ile değiştirilmesi meselesi ateşli bir şekilde tartışılmaktaydı. Çokulusluluğu ile diğerlerinden ayrılan Dağıstan'da, genel dil meselesi son derece güncel bir konuydu. 1923 yılının Kasım ayında Dağıstan vilayetinin Komünist partisinin toplantısında Dağıstan'ın ortak devlet dili olarak Türk dilinin kabulüne karar verildi [24]. 1928 yılının Şubat toplantısında ise "Dil ve alfabe ile ilgili" beyanname kabul edildi. Bu beyannamede aynı zamanda üç dilin: Ana dili, Türk ve Rus dillerinin varlığı kabul edilmekteydi[25]. Latin alfabesi temelinde Azerbaycan, Avar, Lezgi, Kumuk, Lak, Tat, 1931 yılında ise Tabasaran dili için yeni alfabeler tertip edilmişti[26].

Dağıstan'da ortak Türk dilinin tatbik edilmesi süreci XX. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar devam etmiştir. Fakat sonralar Stalin kıyımları döneminde, hem Azerbaycan hem de Dağıstan'da Latin alfabesinin taraftarları olmuş milli aydınlar toplu kıyımlara maruz kalmışlardır. 1938 yılında Dağıstan'da, 1939 yılının sonlarında ise Azerbaycan'da Kiril alfabesine geçildi. Sovyet hâkimiyetinin bu tedbirleri, Kuzey Kafkasya'yı Türk dilinin dominantlığından uzaklaştırarak yerli halka devlet dili olarak Rusçayı kabul ettirdi.

SONUÇ

30'lu yıllarda Latin alfabesinin ve Türk dilinin sıkıştırılmasına rağmen, Kuzey Kafkasya'da, özellikle de Dağıstan'da Azerbaycan Türkçesi hala geçen yüzyılın ortalarına kadar geniş yayılmıştı. 1952 yılında Güney Dağıstan'da yerli halk (Sahurlar, Rutullar vs.) arasında dille bağlı yapılan istatistik araştırmalar, 872 kişiden 768-inin Azerbaycan Türkçesinde rahat bir şekilde konuştuğunu ortaya koymuşlardır[27]. Geride kalan Azerbaycan Türkçesini bilmeyen denekler ise bazı kadınlar ve okulöncesi yaşta olan çocuklar olmuşlardır. Bu da onların toplumun sosyal hayatına aktif katılmamalarıyla açıklanabilir. Sözkonusu dönemde Azerbaycan'la sınır olan Dağıstan'ın güney illerinin halkı arasında Azerbaycan dilinin geniş bir şekilde yayıldığı gerçeğini M. M. İhilov da kaydetmektedir[28].

Gerçek şu ki, Sovyetler döneminde de Dağıstan halkı Azerbaycan'ın kuzey illerine doğru can atmaktaydılar. Azerbaycan'ı Kuzey Kafkasya'nın Müslüman cumhuriyetleri ve vilayetleri ile tarihi, kültürel ve ekonomik ilişkiler bağlamaktaydı. Bu ilişkilerin gelişiminde ise Türkçe, özellikle de Azerbaycan Türkçesi özel role sahipti.

---

[23] Aliyeva, S. İ., a.g.e., s.35
[24] Aliyeva, S. İ. , a.g.m., s. 35-36
[25] Yine orada
[26] Yine orada
[27] Nikolskaya, Z. A., Rabotı çahurskogo otryada dagestanskoy ekspediçii 1952 g. KSİE im. N. N. Miklyuho-Maklaya, 1953, vıp. XIX, s. 12
[28] İhilov, M. M., Materialı po etnografii rutulov i çahurov, KSİE, vıp. XXXIII, M., 1960, s. 23-30, s. 28.

KAYNAKÇA

Aliyeva, Sevinç, "Azerbaydjanskiy yazık na Severnom Kavkaze", Aktualnıe problemı nauki i praktiki, Sbornik nauçnıh statey nauçno-praktiçeskoy koferençii s mejdunarodnım uçastiem, Ç. I., Kizlyar, 2009.

Azerbaydjanskaya SSR. Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvarya 1977 g. 4-e izd., Baku, 1979.

Bakıhanov, Abbasqulu, Gyulistan-i İram, B., 1991.

Bartold, Vasiliy, Soçınenıya. T.III. , M., 1965

Dagestan v izvestiyah russkih i zapadno-evropeyskih avtorov XIII-XVIII vv. Mahaçkala, 1992.

Djafarov, Yusif, Gunnı i Azerbaydjan, Baku, 1993.Dnevnik polkovnika Runovskogo, sostoyavşego pristavom pri Şamile vo vremya prebıvaniya ego v gor. Kaluge s 1859 po 1862 gg. AKAK, t. IX, Tiflis, 1883.

Dyuma, Aleksandr, Kavkaz, Tbilisi, 1988.

Evliya Çelebi, Kniga puteşestviya, Vıp. 2. M., 1979.

Geybullaev, Giyaseddin, Mongolskie toponimı v Azerbaydjane, İzvestiya AN Az. SSR, 1981, No: 3.

GİA Azerbaydjanskoy Respubliki. F.579, op.1. İngiloyskoe (Zakatalskoe) Blagoçinie, ed.hr.3.

http://ru.wikipedia.org

İhilov, M. M., Materialı po etnografii rutulov i çahurov, KSİE, vıp. XXXIII, M., 1960, s. 23-30.

Kaşgarlı, Mahmut, Divan-ü Lügati't-Türk, 1-3 Bölüm, Ankara, 1985.

Klaprot, Yuriy, Pyteşestvie po Kavkazu i Gruzii, predprinyatoe v 1807-1808 gg, Osetinı glazami russkih i inostrannıh puteşestvennikov (XIII-XIX vv). Ordjonikidze, 1967.

Klyaştornıy, Sergey, Drevnetyurkskie puniçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istirii Sredey Azii, M., 1954.

Krımskiy, Aqafangel, Nizami i ego sovremenniki, B., 1981.

Lavrov, L. İ., Epigrafiçeskie pamyatniki Severnovo Kavkaza X-XVII v.v., M., Nauka, 1966.

Latifova, Elvira, Ilısu Sultanlığı Arazisinde Türk Toponimleri (Rusça), "Altay Dünyası", 1999, Sayı 5-6, , s. 34-39.

Latifova, Elvira, Kuzey-Batı Azerbaycan'ın Toponimisinde Kadim Türk Boy İzleri, "Tarih ve Onun Problemleri", Bakü 2010, sayı: 1, s. 47-54.

Latifova, Elvira, Severo-zapadnıy Azerbaydjan: İlisuyskoe sultanstvo, Baku, İzd-vo "Altay", 1999.

Lineviç, İ. P., Bıvşeye Elisuyskoe sultanstvo, SSKG, Tiflis, 1873, vıp.7.

Mahmudov, Yaqub, Azerbaycan tarihi, İntibah dövrü (IX esrin ikinci yarısı-XIII esrin evvelleri), Bakü, "Altay dünyası" dergisinin yayını, 1996.

Mihaylov, M. S., "K voprosu o zanyatiyah Lermontova "tatarskim" yazıkom", Tyürkologiçeskiy sbornik, t.1. M.-L. 1952, s. 127-135.

Mustafazade, Tofiq, Azerbaydjan i russko-tureçkie otnoşeniya v pervoy treti XVIII veka. Baku, 1993.

Nikolskaya, Zinaida, Rabotı çahurskogo otryada dagestanskoy ekspediçii 1952 g. KSİE im. N. N. Miklyuho-Maklaya, 1953, vıp. XIX.

Noveyşie geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze, sobrannıe i popolnennıe Semenom Bronevskim. Çast vtoraya. M., 1823.

Raşid ad-Din, Sbornik letopisey, t.I, kn.I, II, M-L., 1952.

Veliev, M. G., (Baharlı), Azerbaydjan, Baku, 1921.

Veydenbaum, E. G., Kavkazkie etyudı, İssledovaniya i zametki, Tiflis, 1901.

IRAK'TA TÜRK DİLİNİN EĞİTİMİ

Prof. Dr. Emir İçhem İDBEN
Bağdat Üniversitesi, emirbagdat@yahoo.com

ÖZET

Türk dili ve edebiyatı, Türkiye'nin dışında başta Irak olmak üzere, geniş bir alan sahip olmuştur. XI. yüzyıldan itibaren Türk dili ve edebiyatı, Irak'ta yayımlanmıştır. Selçuk İmparatorluğu döneminde Irak'ta Türk edebiyatı ve kültürü büyük merkez olmuştur.

ABSTRACT

Turkish language and its literature occupied a broad territory outside turkey Turkish has spread in Iraq since the 11 the century. Iraq has become a cultural and literary centre since since the Seljuk Period.

IRAK'TA TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI GELİŞİMİ

Türk dili ve edebiyatı, Türkiye'nin dışında başta Irak olmak üzere, geniş bir alan sahip olmuştur. XI. yüzyıldan itibaren Türk dili ve edebiyatı, Irak'ta yayımlanmıştır. Selçuk İmparatorluğu döneminde Irak'ta Türk edebiyatı ve kültürü büyük merkez olmuştur.

Tarih boyunca Irak'ta büyük ve ünlü Türk şairleri, yazarları ve sanatçıları şiir, makale ve diğer edebi sanatlarını Türk diline dikmişlerdir.

Irak'ta bazı şairleri, resmi bir görev alarak şiir yazmışlardır. XI. yüz yıldan itibaren birkaç şairler ve yazarlar büyük bir miras bırakmışlardır ve Türk dili ile yazılan binlerce belgeler yazılmıştır.

Türk edebiyatı, İslamiyet'i kabul eden Karahanlılar ve Selçukluların XI. ve XIII. yüzyıllar hâkimiyetleri arasında gelişip ve tekâmül etmiştir. Bu iki devlet zamanında Arapça ilim Farsça edebiyatı dili idi. Türkçeye de ancak halk arasında konuşulan dili olma mevkii kalmıştır. Selçuklular Horasan, Maveraünnehir ve Mezopotamya bölgelerine hâkim oldukları zaman İran'ın Abbasi halifeliği ile münasebetlerinin gelişmesine yardım ettiler. Bu yardımın İranlıların Iraklılar ile karşımasında etkisi çok büyüktü. Böylece her iki memleket en önemli merhalelerinden birinde İslam medeniyetini en güzel bir şekilde temsil ettiler.

XIII. yüzyılın başlangıcında Moğol orduları Türkistan'ı Harezm bölgelerini, İran, Horasan ve Irak'ı istila edince, edipler, şairler, mütefekkirler ve bilginler küçük Asya'daki Selçuklu imparatorluğuna iltica ettiler. Böylece Anadolu'da edebi hayat canlılık kazandı ve kısa bir zamanda Anadolu, İslam kültürünün merkezlerinden biri haline geldi.

XIV. yüzyılda yaşayan Türk şairi İmadüddin Nesimi Bağdat civarında doğdu ve orada yetişi, Nesimi (15. yüzyıl) Irak'ta Türk edebiyatının kurucusu sayılır. Öz Türkçe ile şiirler yazmıştır. Şiirde, doğu Anadolu lehçesi ile Azeri lehçesinin karışımı olan Irak Türkmen lehçesini çok defa kullanan şairdir.

Şiirlerinde derin manalı sofiyane kasidelerinde iç duygularını kuvvetle ve bütün derinliği ile dile getiren ince ruhlu bir şair olarak görünür. Nesimi Iraklı ve Türk şairi olması sebebiyle divan edebiyatının gelişme ve tekâmül etmesinde en büyük çaba sarf eden şairlerden sayılır. Nitekim kendisinin Türk tasavvuf şiirinde üstün bir yeri vardır. Bu sahada güzel mesneviler ve lirik tasavvufi kasideler yazmıştır.

Diğer bir tarafında (Hint-Moğol) devletinin kurucusu Sultan Babür Şah (1482-1530) "Babür-Name" diye isimlendirdiği kitapta hayatını yazdı. Bu da tam klasik nesir kitabı sayılır. Babür, kitabını sade ve açık bir Türkçe ile yazmıştı. Miladi XVI. yüzyılda Osmanlı şairlerinin çoğu şiirlerini Türkçe yazıyorlardı. Bu çağda edebiyat ve sanat oldukça gelişmiştir. Müsteşrik Kramers XVI. yüzyıl Türk edebiyatının bahsederken diyor ki; "Edebi hayat sadece İstanbul'da gelişmiş değildi, burada olduğu gibi Bağdat, Diyarbakır ve benzeri yerlerde de gelişmişti. Bu asırda Bağdat şairlerinin en çoğu şiirleri Türkçe ile yazıyorlardı. Bağdat Fuzuli, Hekim Zade, Zihni Abdü'l-Celil, Necef-zade El-Bağdadi gibi, şairler de hem Türkçe, hem Farsça ve hem de Arapça şiir yazıyorlardı. Bunun için çağı Irak'ta Türk edebiyatının altın çağı sayabiliriz. Zira bu çağ Türk şiirine yeni bir ahenk veren ve devrinde şiir liderliği ve nazım önderliği kendisinde sonuçlanan eşsiz Türkçe şairi Bağdat'lı Fuzuli zuhur etti.

Davut Paşa birçok Iraklı şair tarafından övülmüş ve hakkında çeşitli şiir ve yazılar yazılmıştır. Davut Paşa'ya Arapça şiir yazanlar "Osman bir senet, Abdül Caffar El-Ahreş Salih Et-Temimi" ve başkaları idi.

Davut Paşa'ya Türkçe şiirler yazanlar ise:

1- Nami Abdullah Efendi

2- Havi Resul Ya'kup Mahuni

3- Abu Bekir İsmail Müftü

4- Muhammet Es'at Naiboğlu

5- Sakip Hıdır Ya'kup Mahun.

Ahmet Haşim ise, 1885 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Arif Hikmet Bey Bağdat vilayetinde çeşitli devlet memurluklarında ve bir ara mutasarrıflık vazifesinde bulundu. Ahmet Haşim Bağdat dışında çıkmak zorunda kaldı.

XIX. yüzyılının sonlarıyla 20. yüzyıl içinde Irak'ta büyük şairler yetmişlerdir. Türk edebiyatında Irak bölge olarak geniş bir alan tutmuştur. Bağdat, Kerkük, Musul, Kerbela, Basra ve Necef şehirleri Türk şairlerin şiirlerinde geniş bir yer almışlardır.

Kerbela Vakıası da Türk edebiyatında geniş bir biçimde tutulmuştur. Şair Fuzuli Kerbela Vakıası hakkında (Hadikatü's-sueda) eserinde yazmıştır.

Nesimi ise, divanında Kerbela ve Necef şehirleri hakkında bir nasip almıştır. Şimdi Irak'ta birçok Türk eserleri ve belgeleri bulunmaktadır. Halen Irak'ta halk ağızlarında bol Türkçe kelimeler söylenmiştir. Osmanlı imparatorluğu zamanından kalan, resmi belgeler öz Osmanlıca ile yazılmıştır.

Türk dili, Türk edebiyatı, Türk kültürü ve Türk Tarihi, Arap dünyasında büyük bir mısra bırakmıştır. Irak, Mısır, Cezayir, Yemen ve Şam'da Osmanlı İmparatorluğu zamanından kalan Osmanlı eserleri ve belgeleri bize çok zengin bilgiler vermektedir.

Ayrıca Bağdat'ta, Şam'da, Kahire'de ve diğer şehirlerdeki resmi belgeler Osmanlı ve Türk uygarlığına aittir. Tarih bakımından eski belgelere göre Türk tarihi, bize edebiyat ve kültür alanlarında önemli bilgiler bırakmıştır. XI. Yüzyıldan itibaren Türk edebiyatçıları, Türk yazarları ve Türk kültür adamları Irak'ta çok zengin eserler bıraktılar. Bu yüzden Irak, Türk dilinin ve Türk edebiyatının önemli bir alanıdır.

Şair Nesimi Bağdadi, şair Fuzuli Bağdadi, Şair Bakı, şair Süleyman Nazif, şair Ahmet Haşim ve şair yazar Muallim Naci Irak, Bağdat, Basra, Musul, Kerbela, Dicle ve Fırat hakkında çok güzel şiir ve makaleler yazmışlardır.

Yukarıdaki bilgilere göre Türk dili, Türk edebiyatı ve Türk kültürünün her yerde okutulması gerekmektedir. Dış ülkelerdeki Türk kültürü, Türk dili, Türkiye kültür kurumları tarafından desteklenmelidir.

Bağdat'ta Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Türk dili ve edebiyatı bölümü, 1973 yılında Bağdat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde Doğu Dilleri Bölümü ismi ile açılmıştır. Bölüm, Rahmetli Prof. Dr. Hüseyin Mahfuz ve Dr. Necmettin Hacıeminoğlu'nun çabaları ile açılmıştır. O tarihten itibaren bölüm, öğrencilere ders vermeye ve öğrenci almaya başlamıştır. 1978 yılında Edebiyat Fakültesinden ayrılarak Diller Fakültesi kurulduğu zaman müstakil bir bölüm oldu. Bölüm, yetmişli ve seksenli yıllarda Türkiye'den gelen hocalar tarafından yürütülmektedir. Bu hocaların isimleri şunlardır: Prof. Dr. Mustafa Kafalı, Prof. Dr. Ali Şakir Ergin, Prof. Dr. Alemdar Yalçın. Bölüm Türkiye'den mezun olan hocalar kadrosu arttığı zaman daha genişletilmiş ve öğrencileri artmıştır.

1993 yılında, lisansüstü programını meslektaşlarımla birlikte açtık. 1995 yılında doktora programlarını da açtık. Bölümden yüzlerce öğrenci mezun oldu. Ayrıca yaklaşık 30 yüksek lisans ve 7 doktora öğrencisi mezun olmuştur. Prof. Dr. Çoban Hızır Uluan ve Doç. Dr. Hüseyin Şahbaz gibi diğer meslektaşlarım beraber büyük fedakârlıklarla bölümü yürüttük.

Doksanlı yıllarda Bağdat'taki Türkiye Büyükelçisiyle temas ettik. 1996 yılında bölümü kuruluşunun 25. yılını anmak amacıyla bir seminer yaptık. Bağdat'ta Türkiye Büyükelçiliğinden destek ve yardım istedik. Eski Türkiye Büyükelçisi Sayın Sadi Çalışlar'ın yardımıyla bir daktilo ve binlerce kitap bağış olarak Türkiye'den geldi. Siyasi durumu Amerika tarafından nedeniyle yaklaşık 12 yıl Türkiye'ye ve dış ülkelere hiç çıkmadık. 2003 yılında siyasi durumlar değiştikten sonra TİKA tarafından davetli olarak ben ve 6 meslektaşım Türkiye'ye geldik. Türkiye'deki üniversiteler ile temas ettik ve destek bulduk. 2004 yılında İzmir'deki Ege Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen Türk dili ve edebiyatı seminerine davetli olarak katıldık.

2004 yılında 5. Uluslararası Türk Dili Kurultayına katılıp muhterem Dil Kurumu Başkanlığı tarafından, Türkçeye üstün hizmet vermekle şereflendirildim ve ödüllendirildim.

2006 yılında Ege Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde düzenlenen uluslararası Türk Dünyası Kültürü ve Türk Dili alanında bir tebliğ sundum.

2008 yılında Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen 6. Uluslararası Kurultayına katılıp dil alanında bir tebliğ sundum. Aynı yılın Kasım ayında Burdur'daki Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi tarafından Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Seminerine davetli olarak katılıp ve Mehmet Akif Ersoy hakkında tebliğ sundum.

Bilimsel Çalışmalarımız

Türk dili hakkında, Ürdün'de, Irak'ta ve Türkiye'de yirminden fazla makale ile seminer yazdım. Türk Dil Kurumu tarafından "Abdullah Ramiz Paşa-Emsile-i Türkiye" adlı eserim çıktı. Şimdi Belleten dergisine yayınlanmak üzere bir makale sundum ve iki eser, Tanzimat Döneminde Türk dili davaları hakkında basılmak üzeredir. Meslektaşım sayın Prof. Dr. Çoban Hıdır Uluhan'ın "Yusuf u Züleyha" adlı eseri Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkmıştır.

Ayrıca Irak'ta Türk dili hakkında birkaç seminer yaptık ve makaleler yazdık.

Bağdat Üniversitesinde Türk Dili Bölümü Programları

Bağdat Üniversitesi Diller Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde program şöyledir:

1. ve 2. yılda Türkçenin eğitim Arapça ile okutmaktayız. Dersler genellikle okuma yazma, dikte, dilbilgisidir.

3. ve 4. yılda dersleri Türkçe yapmaktayız.

3. yılda dersler genellikle Türkçenin grameridir.

3. ve 4. yılda 2 saatlik Osmanlıca dersi okutmaktayız.

Mezun olan öğrenciler mecburi olarak Türk dili ve edebiyatı hakkında mezuniyet tezleri yapmaktadırlar.

Lisansüstü programlarında ve hazırlanan tezlerde Türk dili, Türk edebiyatı ve Türk lehçeleri hakkında tezler Türkçe ile yazılıp savunulmaktadır.

2005 yılında Türk dili ve edebiyatı bölümü başkanlığı bana teklif edildi.

Bölüm yükseltmek için çabalarım şöyledir:

1- Bölüm başkanlığı benim idarem altında olduğu zaman Türkiye makamları ile temas etmeye başladım. Benim çabalarım ile TİKA ve Bağdat'taki Türkiye Büyükelçiliği tarafından bölümü teşrifini, laboratuvar ve kütüphanesinin kuruluşu ve bütün ihtiyaçları benim çabalarım ile gerçekleştirilmiştir.

2- Türk Dil Kurumu Başkanlığı sayın başkanı Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın başta olmak üzere benim isteğim ile bölüme yüzlerce kitap ve dergi göndermiştir.

3- Milli Eğitim ile temas edip bölüm üç kontenjan burs olarak benim isteğim ile verilmiştir.

4- 2007 yılında Erciyes Üniversitesi ile temas edip üç hoca ve 15 öğrencinin yaz tatillerinde ziyaret etmesi ve ders alması benim çabalarım ile gerçekleştirilmiştir.

5- Irak'ın orta ve güney bölgelerinde bulunan üniversitelerde Türk dili ve edebiyatı bölümü ve Türk Araştırmaları Merkezlerini açmak için çabaları sarf ettim. Geçen sene Kufe Üniversitesinde Edebiyat Fakültesinde Arap Dili ve Tarih bölümlerinde yeni Türkçe ve Osmanlıca derslerini okuttum.

6- Şimdi Elkadisiyye Üniversitesinde Türk dili ve edebiyatı bölümü ve Türk Araştırmaları merkezlerini açmaya çalışıyoruz. Ayrıca Türkiye'de TİKA ve Milli Eğitim Bakanlığına yardım etmeleri için resmi yazıyı sayın Rektör Prof. Dr. İmad El-Cevahiri[1] imzasıyla gönderdik ve Türk dili üzerine 2 yüksek lisans ve 2 doktora çalışması yapmak için resmi cevabı bekliyoruz.

7- Üç yıldan beri başvurarak Irak'ın Necef kentinde bulunan Kufe Üniversitesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü çabalarımızla açıldı.

Sorunlar

1- Sorunlar siyasi değişimlere aittir. Ne yazık ki Irak'ta bazı rektörler Türk dili ve edebiyatı bölümüne ciddiyetle eğitilmemektedirler.

2- Irak'taki siyasi ve emniyet durumu nedeniyle dünyadaki Türkoloji bölümleriyle konferans ve seminer yapmak zorundayız.

[1] *El-Kadissiyye Üniversitesi rektörü. Türk tarihi, Türk Kültürü ve Osmanlı imparatorluğu hakkında kitap ve makaleler yazmıştır.

3- Arap öğrencileri Türkçede ses bilgisinde ünlüleri zor konuşuyorlar. Türkiye'nin dışındaki Türkoloji bölümlerinde modern laboratuvar ihtiyacı vardır.

Öneriler ve Çözümler

1- Her yıl Türkiye dışındaki Türk dili hocalarının Dil Kurumunda toplanmaları gerekmektedir.

2- Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan kitap veya dergilerden dünyadaki bütün Türkoloji bölümlerine birer nüsha gönderilmelidir.

3- Türkiye dışındaki Türk dili üzerine çalışmaları ve araştırmalarının Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanması için mümkün olduğu kadar kolaylaştırmalar yapılmalıdır.

4- Bütün dünyada profesör olan Türk dili hocaları Türk Dil Kurumunun şeref üyesi sayılıp şeref belgesi verilmelidir.

5- Dünyadaki Türk dili mütehassısları Türkiye'de "Türkologlar Dergi" adlı bir dernek kurulmalıdır ve Prof. Dr. Zeynep Korkmaz başkan olarak seçilmelidir.

6- Türkiye'de ve Türkiye dışındaki Türk dili hocalarından bir jüri seçilmelidir. Bu jüri biri Güney Asya, biri Türk cumhuriyetleri, biri Ortadoğu gölgesi, biri Arap dünyası, biri Avrupa ve biri Afrika'dan seçilmelidir.

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRENEN ORTA ve YÜKSEK SEVİYEDEKİ İRANLI ÖĞRENCİLERİN YAZMA PROBLEMLERİ

Okt. Emrah BOYLU

Yunus Emre Enstitüsü, e.boylu@windowslive.com

ÖZET

Yazma eğitimi hem ana dil hem de yabancı dil öğreniminde ve öğretiminde önemli bir yer tutmaktadır. Fakat yabancı dil öğreniminde ve öğretiminde yazma eğitimi, hem dili öğrenen hem de öğreten açısından daha zor bir süreçtir. Bu sürecin sonunda yazma becerisini kazanan bireyler, duygu ve düşüncelerini sıra ve mantık içerisinde yazılı olarak aktarabilirler. Eğitimin her kademesinde olduğu gibi yabancılara Türkçe öğretiminde de girdi ve çıktı önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu açıdan bakıldığında yazma çalışmaları ile dil öğrenen kişilerin yazma becerilerinin ne düzeyde olduğunu tespit etmek mümkündür. Yazma becerisi uygulamalı bir beceri olduğu için bireyler bu beceriyi somut bir şekilde gösterebilmektedir. Bu bağlamdan hareketle bireye dil ile ilgili dönüt vermede ve bireyin eksikliklerini tespit etmede yazma çalışmaları önemli bir araçtır. Bu çerçevede hem derslerde hem de dönem sonunda yapılan sınavlardan elde edilen yazılı veriler, öğrencilerin olası hatalarının tespiti ve düzeltilmesi açısından hem öğrenciye hem de öğretmene yol gösterici niteliktedir. Buna ek olarak öğrencilerin yaptıkları hataların önceden bilinmesi, ileride yapılacak hataların en aza indirilmesinde de yazma becerisinin kazandırılması açısından önemlidir. Bu bağlamda yapılan bu çalışmada İranlı öğrencilerin yazma problemleri tespit edilmiş ve bunların çözümüne yönelik öneriler sunulmuştur. Araştırma, tarama yöntemiyle yapılmıştır. Bu çalışmanın evrenini Tahran Yunus Emre Türk Kültür Merkezinde Türkçe öğrenen öğrenciler oluşturmaktadır. Öğrencilerin yazılı anlatım problemleriyle ile ilgili veriler, merkez tarafından yapılan sınavların yazma bölümünden ve öğrencilerin dönem içerisindeki çalışma kâğıtlarından elde edilmiştir. Öğrencilerin yazılı anlatımda yapmış olduğu hatalar, ses bilgisinde, biçim bilgisinde, söz diziminde ve yazımda yapılan hatalar şeklinde gruplara ayrılmıştır. Bu hatalar aynı zamanda orta ve yüksek düzeylerde yapılan hatalar diye sınıflandırılarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yazma eğitimi, yazma öğretimi, Türkçe öğretimi, İran

ABSTRACT

Writing education holds an important place in both learning and teaching foreign languages. But it is a difficult process on learning and teaching foreign language writing education both for learners and teachers. At the end of this process, the person who has the writing ability can transfer her or his own feelings and thoughts with an order and mentally. At all levels of education as well as teaching Turkish to foreigners is an issue to be dealt with on the importance of input and output. . In this respect, the work of writing and language learning that is possible to determine the level of their writing skills. Practical skills, writing skills are a tangible way to demonstrate these ability individuals. In this context, the shortcomings of individual action and give feedback on the individual language writing studies are an important tool in detecting. In this context, at the end of term exams and courses, as well as on the data obtained, the detection and correction of errors, both in terms of the potential students and the teacher guiding the student is. In addition, the students already know their mistakes; to gain the ability to write in the future is important to minimize errors. At this work we identified the Iranian students writing problems and presented their recommendations for the solution. The study designed as a survey. The universe of study occurs students learning Turkish whom attending in Tahran Yunus Emre Turkish Culture Center. The Data collected about the students problems on writing from the exams which the centre done on writing part and the students working papers during the period. The mistakes of the students made in written expression, grouped audio information, morphology, the syntax and orthography. At the same time this mistakes analized by categorized as intermediate and high levels of errors in.

Key Words: Writing education, Teaching of writing, Turkish education, Iran.

GİRİŞ

Türkçe, dünyada en çok konuşulan dillerden biridir. Uzun bir geçmişe sahip olan Türkçenin öğretimi de çok eski tarihlerde başlamıştır. Öyle ki Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi konusu, Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divanu Lugati-t Türk ile başladığı görüşü hâkimdir. Bu görüş, geçmişten günümüze Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin önemini her zaman canlı tutmaktadır. Buna ek olarak yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, ülkemizin ekonomik, siyasi, iktisadi vb alanlardaki gelişmelerine paralel olarak gittikçe önem kazanmaktadır. Bu bağlamda günümüzde Türkçe yabancılara hem yurt içinde hem de yurt dışında öğretilmektedir. Yabancılara Türkçe öğreten başlıca kurumlar; enstitüler, kültür merkezleri, özel kurslar, Türkoloji merkezleri ve üniversite merkezlerinde kurulan TÖMER'lerdir. 2009 yılında kurulan ve şu an dünyanın çeşitli yerlerinde otuz ikiden fazla merkezi bulunan Yunus Emre Enstitüsü'nün açtığı Yunus Emre Türk Kültür Merkezleri, Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesine yeni bir boyut kazandırmakta ve bu alanda önemli bir eksiği tamamlamaya çalışmaktadır. Yunus Emre Türk Kültür Merkezleri; "Avrupa Birliği Ortak Dil Programı"na uygun olarak yabancılara Türkçe öğretmektedir.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi alanındaki bu gelişmelere paralel olarak bu alanda yapılan akademik çalışmalar da büyük bir hız kazanmaktadır. Yabancılara Türkçe öğretimi konusunda geçmişten günümüze birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar, değişen talepleri karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Türkçenin yabancılara öğretimini daha kolay, hızlı ve etkili hale getirmekle beraber aynı zamanda nitelikli eser, materyal oluşturmak için önceden yapılan çalışmaların dikkate alınması gerekir. Bu bağlamdan hareketle yabancılara Türkçe öğretiminde başvurulacak kaynaklar son derece önemlidir. Konunun akademik olarak da ele alınması bilimsel kriterler ile araştırma yapılması Türkçenin daha etkili ve hızlı öğretilmesine katkı sağlayacaktır. (Göçer; Tabak, Coşkun:2012). Bunlara ek olarak hem yurt içinde hem de yurt dışında Türkçe öğreten kişi ve kişilerin Türkçe öğrenenlerin karşılaştıkları sorunları belirlemeleri, bu sorunlara çözüm üretmeye çalışmaları ise hiç şüphesiz dil öğretimini daha etkili ve hızlı yapacaktır. Özellikle bu tür çalışmalar Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde hazırlanacak olan her türlü materyal için kaynak teşkil edecektir. Buna bağlı olarak yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin yaptıkları hataların önceden bilinmesi ve bunların çeşitli sınıflandırmalara ayrılması "Farslar, Araplar, İngilizler, Japonlar, Almanlar, Kırgızlar, Kazaklar" gibi veya (Kara,2010) tarafından yapılan sınıflandırmadaki gibi "Ortadoğu ve Arap kökenliler, Afrika ve Avrupadan gelenler" şekillerde ayrı ayrı belirlenmesi hiç şüphesiz Türkçenin öğretimini daha etkili yapacak ve ders kitaplarının hazırlanmasında, öğretmen yetiştirmede yol gösterici nitelikte olacaktır.

Yabancı dil öğreniminin zor bir süreç olduğu ve bu süreçte çeşitli sorunlar ile karşılaşıldığı tartışma götürmez bir gerçektir. Bu sorunların temelinde başta öğrenilen dilden, ana dilden, ortamdan, öğreticiden, öğreniciden kaynaklı olmak üzere çeşitli etkenler vardır. Öyle ki dil öğreniminin kolaylaştırılması ve daha hızlı, etkili öğrenim sağlanması konusunda çok sayıda çalışmalar yapılmış, çeşitli yöntem ve teknikler kullanılmış olmasına rağmen dil öğreniminde karşılaşılan sorunlar her zaman var olmuştur. Fakat bu sorunların önceden bilinmesi hem öğreticinin hem de öğrenicinin işini kolaylaştıracaktır. Öyleyse bu konuda yapılacak en yararlı çalışmalardan biri öğrenilen dilde öğrenenlerin karşılaştıkları sorunları belirlemek ve bu sorunları en aza indirebilecek çözüm önerileri sunmaktır. Çünkü dil öğreniminde karşılaşılan sorunlar önceden bilinir ve bu sorunları en aza indirmek için uygun yöntem ve teknikler tespit edilir ve uygulanırsa dil öğrenimi ve öğretimi kolaylaşacaktır. Dil sorunlarının ortadan kaldırılması veya en aza indirilmesi için ise ilk olarak sorunların tespit edilmesi, nedenlerinin araştırılması ve çözüm yollarının belirlenmesi gerekir. Bu bağlamda (Çotuksöken,1983; Doğan,1989; Karababa, 2009; Kara, 2010; Kurt, 2010; TÖMER, 2010 vb.) çalışmalar yapılmıştır. Fakat Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi alanında bu gibi çalışmalara daha faza ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çerçevede yapılan bu çalışmada İran'da Türkçe öğrenenlerin yazma becerisinde karşılaştıkları sorunları ele alınmıştır. Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi alanında yapılan tüm çalışmalar incelendiğinde İran'da Türkçe öğretimi üzerine sadece bir çalışmanın olduğu görülmüştür(Temizel,2012). Bu çalışma ise İran'da Türkçe öğretiminin ne zaman başladığı, hangi kurumlarda Türkçenin öğretildiği vb konularda bilgi vermektedir. Yine alandaki çalışmalara bakıldığında (Kara,2010) tarafından yapılan çalışmada Tömer'de Türkçe öğrenenlerin karşılaştıkları sorunlar incelenmiş ve çalışmanın küçük bir bölümünde İranlı öğrencilerin karşılaştıkları sorunların bazıları gösterilmiştir. Görülüyor ki İran'da Türkçe öğrenenlerlerin karşılaştıkları sorunlarla ilgili herhangi bir araştırma bulunmamaktadır.

Yazma Eğitimi

Toplumsal bir varlık olan insan, yaşamının her anında iletişim kurmaya ihtiyaç duyar. İnsan yaşamdaki bu rolünü gerçekleştirmek için konuşma ve yazma olmak üzere iki temel beceriden yararlanır. İnsanın konuşmadan sonra en çok kullandığı iletişim aracı yazmadır. "İnsanlar, duygu, düşünce, istek ve tasarımlarını, hayallerini başkalarına aktarmak, uzaktakilere duyurmak, gelecek nesillere ulaştırmak isterler ve bunun için de yazıya başvururlar" (Özbay, 2002: 173). Bu açıdan bakıldığında yazma, duygu, düşünce, istek ve olayların belli kurallara uygun olarak birtakım sembollerle anlatılmasıdır. Yazma insanın doğası gereği kendini dışa vurduğu, davranışlarından birisidir. Duygu, düşünce görüş ve hayallerin sözle ifade edilmesi yeterli değildir. Dil gelişiminde yazı da çok önemlidir. Yazma, insanın günlük çalışmalarında olduğu kadar, meslekteki bilgilerini aktarmak açısından da bir ihtiyaçtır (Özbay, 2009:115).

Yazan kişinin, yazı ile verdiği iletinin okuyan tarafından doğru ve eksiksiz anlaşılması için, iletiyi hangi kelimelerle ifade edeceğini, cümleyi nasıl düzenleyeceğini ve yazım kurallarına uygun bir şekilde nasıl yazacağını bilmesi gerekmektedir. (Barın, 2009:21) bu bağlamda diğer becerilerden daha zor ve karmaşık bir yapı haline getiren nokta da burasıdır.

Geçmişten günümüze hem ana dilde hem de yabancı dilde yazma becerisinin kazanılmasında çeşitli güçlüklerle karşılaşıldığı bilinmektedir. Yazma becerisinin kazanılma sürecine ve aşamalarına baktığımız zaman, yabancı dil öğreniminde yazma becerisinin kazanılmasının ana dilde yazma becerisinin kazanılmasından daha uzun ve zor bir süreç olduğunu söyleyebiliriz. Yabancı dil öğretiminde, dört temel dil becerisi zincirinin son halkası olarak "yazma becerisi" bulunmaktadır. Belki de bu nedenle, bu becerinin geliştirilmesi sona kalmaktadır. Bazı yabancı dil öğretmenleri de yazma calışmalarını sınıf içi öğretim etkinliğinden çok sınıf dışında bir ödev olarak değerlendirmektedirler. Oysa dil öğretiminde sözlü iletişim kadar yazılı iletişim de önemlidir ve bu becerinin geliştirilmesine konuşma öğretimi kadar önem verilmesi gerekmektedir. (Aksan, 1995:86).

Yazma becerisi çok yönlü ve karmaşık bir beceri olduğundan bu beceriyi kazanabilmek ve kazandırabilmek eğitim-öğretim süreci içerisinde yer alan bireylerin özenli ve sabırlı olmasını gerektirmektedir. Yazma becerisini kazandıracak olan kişiler, bu konuda yeterli donanıma sahip olmalıdırlar. Yazma becerisini gerçekleştirecek olan yazar, kendisine güvenmeli ve konusuna hâkim olmalıdır. Yazarın konudaki motivasyon eksikliği yazma kaygısına neden olmaktadır. Bunu azaltabilmek için yazarın sadece orada var olması yeterli değildir. Yazar, psikolojik ve düşünsel açıdan yazma sürecine de hazır olmalıdır (Coşkun, 2009a).

Dili somutlaştıran bir beceri olan yazmanın öğretimi belirli aşamalardan ve basamaklardan oluşmaktadır. Yazma öğretimi aşamaları; alfabe, kelime, cümle, paragraf ve metin öğretimi şeklinde sıralanabilir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde yazma süreci ise; motivasyon ve ön bilgilendirme, örnek metin inceleme, hazırlık, taslak oluşturma, düzenleyerek yazma, düzeltme ve yayımlama basamakla-

rından oluşmaktadır (Tiryaki, 2013:38-44). Bu basamakların sonunda dili öğrenen kişi veya kişilerin yazma becerisini kazanmış olmaları beklenmektedir. Çakır'a (2010: 167) göre, yazma becerisinin şu hedeflerin elde edilmesine,

- Öğrenme sürecini kontrol etmeye,
- Öğrencilerin seviyelerini belirlemeye,
- Öğretilen yapıların veya kelimelerin pekiştirilmesine,
- Dil yanlışlarının görülmesine,
- Noktalama işaretlerinin öğretilmesine,
- Diğer becerilerin daha iyi öğrenilmesine,
- Öğrencilerin dil yetilerinin gelişmesine,
- Öğrencilerin yaratıcı düşünmelerine,
- Öğrenilen konuların kısa dönem bellekten uzun dönemli belleğe aktarılmasına,
- Öğrencilerin yetilerini (competence) performansa dönüştürmelerine, yardımcı olduğu söylenebilir.

Bu çerçeveden bakıldığında yazma becerisinin kazanılma sürecinin kolay olmadığını ve buna bağlı olarak da bu süreçte hem öğreten hem de öğrenene büyük sorumluluk düştüğünü söyleyebeliriz.

1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı İran'da Tahran Yunus Emre Türk Kültür Merkezinde Türkçe öğrenenlerin yazma becerisi sürecinde karşılaştıkları zorlukları, yaptıkları temel yanlışlıkları belirlemek ve yapılan bu yanlışlıkların çözümlerine yönelik öneriler sunmaktır.

Bu amaç doğrultusunda araştırmanın temel problemleri:

1. Türkçe öğrenen orta ve yüksek seviyedeki İranlı öğrenciler hangi hataları yapmaktadırlar?

2. Öğrencilerin yazma becerisini edinme sürecinde karşılaştıkları temel problemler nelerdir?

2. Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, verilerin toplanması, veri analiz yöntemi hakkında bilgi verilmiştir.

2.1 Araştırma Modeli

İranlı öğrencilerin yazma problemleri ve karşılaşılan sorunları belirlemek amacıyla tarama modelinde yapılan bu çalışma nitel yönteme göre desenlenmiştir. "Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve döküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, olguların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir" (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 39

2.2 Evren- Örneklem

Araştırmanın çalışma evrenini İran'da yabancı dil olarak Türkçe öğrenen orta ve yüksek düzeydeki İranlı öğrenciler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise 2013 yılında Yunus Emre Türk Kültür Merkezinde Türkçe öğrenen toplam 300 öğrenci oluşturmaktadır.

2.3 Verilerin Toplanması

Çalışmada veriler üç yolla toplanmıştır:

a) Yıl içerisinde öğrencilere verilen yazılı ödevlerle,

b) Öğrencilere kültür merkezi tarafından yapılan sınavların yazma bölümleriyle,

c) Kültür merkezinde derse giren okutmanların görüş ve tesbitleriyle,

2.4 Verilerin analizi ve Yorumlanması

Araştırmadaki verilerin değerlendirilmesinde nitel analiz tekniklerinden içerik analizi kullanılmıştır. "İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır" (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 227). Araştırmanın verilerini oluşturan kâğıtlar öncelikle okunmuş ardından genel bir çerçeve içinde kodlama yapılmıştır. Daha sonra, öğrencilerin yaptıkları hatalar seviyelere göre (orta ve yüksek) olarak ayrılırken yapılan hatalar ise (ses bilgisinde, biçim bilgisinde, söz diziminde ve yazımda) şeklinde gruplara ayrılmıştır.

3. Bulgular

YAZILI ANLATIMDA YAPILAN HATALAR

1. Ses Bilgisi Yanlışları

B-Orta Düzeyde

Yusuf şaşkin halde sördu**. (** şaşkın halde sordu)

Züleyha kendine sörülar sörür**. (**sorular sorar**)**

Eski zamanlarda nişanlı geline bayramlik götürermişler**. (**bayramlık götürürmüşler**)**

Genç kız rüyasında güzel genç görur ve gordüğu genç ölür. (görür ve gördüğü)

C-Yüksek Düzeyde

Peygamberimizin kizi donyaya geldiği için bu adı koydular.(kızı dünyaya)

Annem kardeşime bir tokat atti ve yukariye gönderdi.(attı ve yukarıya)

Yüzü bembeyaz olmuş ve konuşamiyordu, kardeşim bağırıyordu.(konuşamıyordu)

Dün akşama yakin evdan çiktim ve annemin evine doğru gittim.(yakın evden çıktım)

1.1. (u-ü, ı-i, o, ö) Seslerinin Karıştırılması İle İlgili Yapılan Yanlışlar

B-Orta Düzeyde

Her insanin sahıp olduğu bir duygudur.(insanın sahip)

Hem de yuksek sesle konuşüyordu.(yüksek sesle konuşuyordu)

Eşime güzel bir gomlek aldım. (gömlek)

Evden çıktım ve okula döğrü gittim.(doğru)

C-Yüksek Düzeyde

Mutlu mutlu laflarken muzeye girdiğimiz an bir baktik ki etrafimizda gerçek iskeletler var. (müzeye, baktık, etrafımıza)

Herkes annesine karisina hediyeler almak için mağazalara gitti.(karısına)

Hemen eve döndum ve anahtarımı aldım.(döndüm)

Bilgisayarım bozoktu ve malasef hiçbir işimi yapamadım.(bozuktu)

2. Ünlü Düşmesi İle İlgili Yapılan Yanlışlar:

B-Orta Düzeyde

Bir dağ yapmış ki nesili kötülüklerden korumak için. (neslini)

Annem yaptığım yemekleri görünce ağızı açık kaldı. (ağzı)

3. Ünsüz Benzeşmesi/ Uyumu İle İlgili Yapılan Yanlışlar:

B-Orta Düzeyde

31 yıl kamu dairesinde çalışdım.(çalıştım)

Sınıfda outran öğrencilerin sayısı otuz kişi. (sınıfta)

Afraisiab ona bir garip teklifde bulunmuş. (teklifte)

Vatan için canını feda etmiş ve okunu atdıkdan sonra ölmüş. (attıktan)

Bu maçda iki takım tekrar karşılaşdı. (maçta, karşılaştı)

C-Yüksek Düzeyde

Çocukken oyun oynadığım sokakları dolaşmak için çıkmışdık. **(**çıkmıştık**)**

Yürürken bir tabela gördük ve üzerine demir devri yazılmışdı. **(**yazılmıştı**)**

Çocuk öyle konuşuyorduki neredeyse ağlayacakdık. (ağlayacaktık)

Bu bölümde genel olarak ses bilgisinde yapılan hataları ortaya koymaya çalıştık.Bu hataların sebebi temel olarak alfabe farklılığından kaynaklanmaktadır. Bunun için Türkçede yazmanın aşamalarından biri olan "alfabe" öğrenimi aşamasında seslerin kavratılmasına ciddi anlamda önem verilmesi gerekmektedir. Buna ek olarak Türkçede ses olaylarının doğru öğretilmesi telaffuz, vurgu ve tonlama açısından çok önemlidir. (Barın, Demir,2006:258).

Özellikle yabancılara Türkçe öğretiminde ses uyumlarının "kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, ünsüz benzeşmesi ve ünsüz yumuşaması" öğretilmesi aşamasında hem öğrenen hem de öğreten çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Fakat günümüzün eğitim anlayışı doğrultusunda öğrenciye kuru kuru bilgiyi vermekten ziyade, öğrenciye öğrenmeyi öğretmek ve öğrencinin birden fazla duyusuna hitap edecek etkinlikler yapmak dikkat etmemiz gereken en başlı hususlardır. (Temizyürek, 2002: 591) Bu çerçevede yabancı öğrencilere ses bilgisini kavratmaya yönelik etkinlikler oluştururken görme ve işitmeye dayalı etkinliklere yer vermemiz şüphesiz öğrencilerin ses olaylarını öğrenmelerini daha hızlı, kolay ve etkili yapacaktır.

B) BİÇİM BİLGİSİ YANLIŞLARI

1. Fiil Çekimi İle İlgili Yapılan Yanlışlar:

B- Orta Düzeyde

Çevremdeki insanlar bana kuralları zorla öğrendiler. (öğrettiler)

Biz dün akşam güzel bir filim izlediz.(izledik)

Bence bu araba hızlı gidebilmez.(gidemez)

Annem ve babam yarın benim evime gelebilemez.(gelemez)

C-Yüksek Düzeyde

Seni tanımadığım once sanki yaşanmamıştım. (tanımadan, yaşamamıştım)

Şimdi sen bana öğrendinki istersen zalimlere ceza verirsin.**(**öğrettin**)**

İnsan sigarayı bırakırsa bir önemli şeyini kaybetmiş.(kaybeder)

Kendim bunları söyliyerek kendimi suçlu yapıyorum.(söyleyerek)

Çocuklar bir şey demeden paramız ellerinde gidebilmezdiler.(gidemezdiler)

2. Belirtme Durumu İle İlgili Yapılan Yanlışlar:

B-Orta Düzeyde

Ben dini kurallara heç sevmiyorum. (kuralları)

Bu ülkede yaşamak için o dinli kurallara bilmek lazım. (dini kuralları)

Bu nedenle bende kararıma verdim. (kararımı)

C-Yüksek Düzeyde

Farsçanı doğru düzgün bilmiyorlar ama yine de konuşuyorlar. (Farsçayı)

Annem sabah kalvaltıya hazırlar hepimizi davet ederdi. (kahvaltıyı)

O işe yaparken lütfen çok iyi düşün. (işi)

Ben gerekli bilgisayar programlarıda rahatlıkla kullanabilirim.(programlarını)

Biliyorum dünyada en byük kişi sen sin ve bana koruyorsun. (beni)

3. Kalma (Bulunma)Durumu İle İlgili Yapılan Yanlışlar:

B-Orta Düzeyde

Hiç kimse hakkından konuşma çünkü bu çok kötü. (hakkında)

Anne ve babalar çocuklarına öneri bulunması lazım. (öneride)

Bütün aile akşam mutfak yemek yedi. (mutfakta)

C-Yüksek Düzeyde

Sanki boş bir dünyaya yaşıyordum. (dünyada)

Ben balıkları severken onları elime tutarak severmişim. (elimde)

Bir sabah saat 10:00 evden çıktım. (10:00'da)

4. Ayrılma (Çıkma) Durumu İle İlgili Yapılan Yanlışlar:

B-Orta Düzeyde

Ahvazda iranın kavimleri çok örnek var. (kavimlerinden)

Ben gerçekten bu filmi çok etkilendim (filmden)

Kaza yaptığım için babam özür diledim (babamdan)

C-Yüksek Düzeyde

Çoçukça davranışlarım belli değil mi? (davranışlarımdan)

Otobüsde arkadaşımdan sordum günün nasıl geçti? (arkadaşıma)

Bir kişi gördüm ki o benim okulumun arkadaşımdı. (okuldan)

5. Yönelme Durumu İle İlgili Yapılan Hatalar

B-Orta Düzeyde

İnsanların nasıl yaşadıkları bakarak üzülüyorum. (yaşadıklarına)

Kendi güvenim hiç yok. (kendime)

Çocuklar bir zarar geldiğinde üzülürdük. (çocuklara)

Insanlar pantolanların üstünden güzel elbiseler giyiyorlar. (üzerine)

C-Yüksek Düzeyde

İnsanlar hep birbirini zolm ederken yaşıyordular. (birbirine)

Sen bana öğrendinki şimdi sen varsın ve zalimleri ceza verirsin. (zalimlere)

Şirkete zamanında varmalı ve işimi geç kalmadan başlamalıyım. (işime)

Türkçenin yabancılara öğretiminde hâl ekleri konusu başlı başına bir çalışma konusu olabilecek büyüklüktedir. Bu hata genellikle ya hâl ekinin yanlış kullanılmasından ya da hâl ekinin hiç yazılmamasından kaynaklanmaktadır.(Kara:2010) Bu tespit bizim yapmış olduğumuz çalışmada da haklılığını bir kez daha ortaya koymuştur. Özellikle yabancılara Türkçenin öğretiminde hal eklerinin öğretimi ve öğreniminde çeşitli zorluklarla karşılaşılmaktadır. Yukarıda, öğrencilerimizin orta ve yüksek seviyelerde hâl eklerini yanlış kullanmaları konunun ciddiyetini göstermektedir. Aynı zamanda Melanlıoğlu'nun da belirttiği gibi öğrencilerin hâl eklerinin öğretimi sırasında eklere anlam yükleme çabaları ve uygulama aşamasında yeterli başarıyı gösterememeleri yaşanılan zorlukların başında gelmektedir. Öğrencilerin bu ekleri anlamlandırma gayreti, kendi ana dili yapılarını hedef dil Türkçeye taşımaları şeklinde açıklanabilir. Eklerin gereksiz yerde kullanılması, gerekli yerlerde kullanılmaması, fiillerle kullanımında yaşanan problemler, hataların ana kaynağını oluşturmaktadır. Öğrencilerin yaptıkları bu hataların hâl eklerinin soyut bir yapıya sahip olmasından kaynaklandığı düşünülebilir(Melanlıoğlu:2012). Bunun için hâl eklerinin öğretimi üzerinde önemle durmak gerekmektedir. Bu çerçevede hal

eklerinin öğretiminde özellikle görsel mataryellerden yararlanarak bu eklerin öğretimini daha hızlı ve kolay yapabiliriz.

C) SÖZ DİZİMİ YANLIŞLARI

1. Cümle Öğelerinin Yanlış Sıralanması İle İlgili Yapılan Hatalar:

B- Orta Düzeyde

Bir dağ yapmış ki nesili kötülüklerden korumak için.

(Neslini kötülüklerden korumak için bir dağ yapmış.)

Teymuş'un bir güzel kızı varmış Züleyha adında.

(Teymuş'un Züleyha adında güzel bir kızı varmış.)

Çocuklar çünkü bilmiyorlarki hangi programlar iyidir.

(Çocuklar hangi programın iyi olduğunu bilmiyorlar.)

C-Yüksek Düzeyde

Kendi kendimize muhtemelen eski ve tarihi silahlar var içinde (kılıç, mızrak gibi) düşündük.

(İçinde kılıç ve mızrak gibi eski ve tarihi silahların olduğunu düşündük.)

Ben çok çok tempolu şarkılardan hoşlanırım, hem de yüksek sesle, sonra araba kullanmaktan hem de hızlı.

(Ben yüksek sesli tempolu şarkılardan ve hızlı araba kullanmaktan hoşlanırım.)

Baharda hava çok güzel hem de çiçekler açılıp her yerde nefis kokular alabilirsin.(Baharın hava çok güzeldir bunun için çiçekler açar ve her yer çok güzel kokar.)

2. Ad Tamlaması İle İlgili Yapılan Yanlışlar:

B-Orta Düzeyde

Yıkılan ev içinde çok eşya varmış. (evin içinde)

O kadın kocası o balığın karnı kesmiş. (O kadının kocası o balığın karnını kesmiş.)

Evimin çevrine çok özen gösterdim. (Evimin çevresine)

Bu şehir yakında bir nehir var. (şehrin yakınında)

C-Yüksek Düzeyde

Burada insanın hakları saygı yok.(insan haklarına)

Evimiz park yerisinde bir araba duruyordu.(Evimizin park yerinde)

Benim arabamın ön kapıyı çarptı. (ön kapısına)

Bir an benim ön arabamın şöförü gaza bastı ve hızlı hareket etti.(arabanın şoförü)

3.Sıfat Tamlaması İle İlgili Yapılan Yanlışlar:

B-Orta Düzeyde

Benim çok kalemleri fazla var. (çok fazla kalemim)

İranda çok güzelliğin yerleri var ve oralar ki çok güzel. (çok güzel yerler)

Adalet birini suçsuz idam etmez. (suçsuz birini)

Bir iyi örnek de arkadaşlarımıza oluruz. (İyi bir örnek)

C-Yüksek Düzeyde

Çok ona değer vermeliyiz**. (**Ona çok değer)

Ama bugün bir fena gün geçirdim.(fena bir gün)

4. Özne Yüklem Uyumsuzluğu İle İlgili Yapılan Yanlışlar:

B-Orta Düzeyde

Dün akşam evden çıktıktan sonra arkadaşlarımla beraber cafeye gittiniz. (gittik)

Herkes annesine, karısına hediyeler almaya vakit ayırıyorduk. (Herkes ayırıyordu)

İnşallah herkes mutlu olacaklar. (herkes mutlu olacak)

D) YAZIM YANLIŞLARI

1. Kelimelerin Yanlış Yazımıyla İlgili Yapılan Yanlışlar

B-Orta Düzeyde

İnternet bütün dünyayı köye döndermiş. (döndürmüş)

O çizilen çerçiveye uymaz kendi dönyasında yaşar.(çerçeveye)

Müdür beyden rica edik ki bize khiyali anlatsın. (hayalini)

Çünkü bu oyunları her şeye terjih ediyor. (tercih)

C-Yüksek Düzeyde

Bütün köy ve şehirleri gördümü söyleyemem. (gördüğümü)

Eve döndükçe evimizde hoghogh memuru vardı. (hukuk)

Aniden ön araba durdu ve ben de durmağı çabaladım. (Öndeki, durmaya)

Sonunda polis gelmekten sonra gittik. (geldikten sonra)

Sabahtan akşama kadar televizyon seyr edip oturduk. (seyredip)

2. Büyük Harflerin Yazımıyla İlgili Yapılan Yanlışlar:

B-Orta Düzeyde

Kadın kabinden çıktı ve Parasını ödemek için kasaya gitti. (parasını)

İnsanların yardıma ihTiyacı var. (ihtiyacı)

Ben de çocuklar gibi onu Takip ederek Yoluma devam ettim. (takip, yoluma)

Abimden hemen ÖZür diledim. (özür)

Onunla konuşmak Yerine **S**usmayı Tercih ettim. (yerine, susmayı, tercih)

Bu zamanda sanat ve Fikirle, KüLtürle ilgili ÇoK şey duyuyoruz.(fikirle, kültürle, çok)

C-Yüksek Düzeyde

Abime **S**öyledim ki ne olur bir Şeyler yiyelim. (söyledim, şeyler)

Benim Hayatımın en büyük sıkıntısı Çocuklarımın yaşamıdır. (hayatımın, çocuklarımın)

Yaşamak Problemlerinin birisi bence trafik. (problemlerinin)

Kimi zamanlar trafik sebeP Problem oluyor. (problemlemlere, sebep)

SONUÇ

Bu çalışmada, çeşitli amaçlarla Tahran Yunus Emre Türk Kültür Merkezine gelen İran'lı öğrencilerin yazılı anlatımda yaptıkları hatalar çeşitli sınıflandırmalarla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapılan bu çalışmanın sonunda öğrencilerin yaptığı hataların temelinde;

1. Türkçe ve Farsçanın farklı alfabelere sahip olması,

2. Merkezde sınıfların homojen olmaması,

3. Türkiye'de Türkçe öğrenen yabancılar için kullanılan Hitit ders kitabının burada da kullanılması,

4. Öğrencilerin ana dilden öğrenilen dile olumsuz aktarım yapması,

5. Öğrencilerin öğrendiği dili dışarıda pratiğe dökememesi,

6. Öğrencilerin Türkçeyi Türk dizilerinden öğrenerek orta ve yüksek kurlardan Türkçe öğrenmeye başlaması vb etkenlerin olduğu belirlenmiştir.

1. Türkçe ve Farsçanın farklı diller olması; Türkçe ve Farsçanın faklı alfabelere sahip olması ve Türkçede bulunan (ı,ö,ü) sesli harflerinin Farsçada olmaması bütün kurlarda öğrencilerin bu harflerin yazımında zorluk çekmesine neden olmaktadır. Öyle ki yüksek düzeyde Türkçe öğrenen öğrenciler bile genellikle Türkçenin ses uyumunu öğrenmekte zorluk çekmektedirler. Yine alfabe farklılılığından kaynaklanan çeşitli yazım hataları ortaya çıkmaktadır. Özellikle Farsçada büyük küçük harflerin Türkçedeki gibi kullanımının olmaması öğrencilerin kelime içerisinde çeşitli harfleri büyük yazmalarına neden oluyor. Bunlara ek olarak Farslar Latin alfabesini İngilizce olarak yazdıkları için çoğu kelimeyi (özellikle ortak olanları) yanlış yazmaktadırlar. Farsça ve Türkçe hem yazılış hem de okunuş olarak farklı oldukları için Latin Alfabesini sistemli olarak ilk kez öğrenen öğrencilerimiz yazmada çok zorluk yaşamaktadırlar. İki dilin yazı sitili farklı olduğu için Farslar genelde çirkin bir yazı ile yazmaktadırlar. Yani okuma yazmayı yeni öğrenen bir çocuğun yazısına benzer bir yazı ile yazmaktadırlar.

İşteş ve ettirgen çatı Farsçada olmadığı için orta ve yüksek düzeydeki öğrenciler bu iki yapıyı kullanamamaktadırlar.

2. Merkezde sınıfların homojen olmaması; Merkezimizde bir dönemde ortalama 750 kişi Türkçe öğrenmektedir ve bu öğrencilerimizin yaş ortalaması 35'tir. Bu nedenle sınıfta hem genç hem de 50 yaş üzeri öğrencilerimiz bulunmaktadır. Bu nedenle öğrencilerimizin dil öğrenme kapasitesiteleri ve amaçları birbirlerinden farklı olmaktadır. Özellikle yaşlı öğrencilerimiz derslerde anlatılan konuları anlamakta çok zorluk çekmektedirler. Bu nedenle sınıflarda böyle bir yapının olması dil öğretimini

olumsuz etkilemektedir. Yine sınıfta bulunan öğrencilerin dil öğrenme amaçları da birbirlerinden çok farklı olduğu için öğretmenler sınıfta motivasyonu sağlamada zorluk çekmektedirler. Çünkü Türkiye'de okumak için Türkçe öğrenen öğrenci ile sadece Türk dizilerini anlamak için Türkçe öğrenen öğrenci aynı sınıfta oluyor. Bu noktada sınıf içerisinde öğretmenin dersi kime göre nasıl anlatacağı konusu ciddi problemlere neden oluyor.

3. Türkiye'de Türkçe öğrenen yabancılar için kullanılan Hitit ders kitabının burada da kullanılması; Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi üzerine geçmişten günümüze çeşitli kitaplar yazılmıştır. Fakat hazırlanan bu kitaplar genel olarak Türkiye'de Türkçe öğrenen öğrenciler için hazırlanmıştır. Bu kitaplardan biri de Yeni Hitit Ders Kitaplarıdır. Bu kitap, Yunus Emre tarafından da yurt dışında kullanılmaktadır. Fakat bu kitaplar Türkiye'de Türkçe öğrenenlere yönelik hazırlandığı için yurt dışında bu kitapların okutulması dil öğretimini zorlaştırmaktadır. Özellikle kitaptaki metinlerin yurt dışında Türkçe öğrenen öğrencilerin seviyesine uygun olmayışı ve kitabın içerdiği gramerin veriliş şeklinin zor olması temel olumsuzlukların başında gelmektedir.

4. Öğrencilerin ana dilden öğrenilen dile olumsuz aktarım yapması; Öğrencilerimizin çoğu Türkçe öğrenirken öğrendikleri grameri kendi dillerinde karşılığı olan gramerle karşılaştırıyor ve kullanmaya çalışıyorlar. Bu da ana dilden olumsuz aktarımlar yapmalarına neden oluyor. Örneğin "ki" bağlacı Farsçada sürekli kullanılan bir yapıdır ve öğrencilerimizin hemen hemen hepsi "ki" bağlacını Farsçadaki görevini dikkate alarak kullanmaktadırlar. Yine Farsçada tamlamalar Türkçeden farklıdır fakat öğrenciler tamlamaları Farsçadaki görevleriyle kullanmaktadırlar.

Farsçadaki tamlamalar ile Türkçedeki tamlamalar yapı olarak birbirinden farklı olduğu için tüm seviyelerde öğrenciler bu yapıyı Farsçadaki gibi kullanıyorlar. Örneğin "öğrencilerin hepsi" yerine "hepsi öğrenciler" "birisine sor" yerine "birisinden sor" birine teşekkür et" yerine "birisinden teşekkür et" şeklinde tamlama kuruyorlar.

5. Öğrencilerin öğrendiği dili dışarıda pratiğe dökememesi; Dil öğrenmeyi etkileyen çeşitli etkenlerden biri de dil öğrenilen ortamdır. Bu bağlamda hiç şüpesiz öğrenilen dili sürekli o dilin konuşulduğu bir ortamda öğrenmek dil öğrenimini daha hızlı ve etkili kılacaktır. Fakat öğrencilerimiz Türkçeyi İran'da öğrendikleri için öğrendiklerini sosyal yaşamda yani dışarıda uygulama şansı bulamamaktadırlar. Bu da dil öğretimini olumsuz olarak etkilemektedir. Bu nedenle Türkçeyi öğrenmede öğrencilerimiz çok güçlük çekmektedirler.

6. Öğrencilerin Türkçeyi Türk dizilerinden öğrenerek orta ve yüksek kurlardan Türkçe öğrenmeye başlaması; Yabancı dil öğretimi, ancak öğrenci merkezli yöntem ve teknikler ile uygun teknolojiler kullanıldığında etkili bir biçimde gerçekleşebilir. Öğrenci merkezli ve aktif bir öğretim metodu olan oyunla dil öğretimi, öğrencileri eğlendiren, dinlendiren ve neşe sağlayan bir eğitim metodudur(Kara: 2010). Fakat merkezimizde Türkçe öğrenenlerin yaş ortalaması yukarıda da belirttiğimiz gibi otuz beştir. Bu nedenle oyunla dil öğretimi genel olarak öğrencilerimiz ilgisini çekmemektedir. Bu nedenle öğrencilerin yaşları da dikkate alınarak, onların ilgisini çekecek görsel ve işitsel materyallerle dil öğretimine önem verilmelidir.

Türk kanallarının İran'da izlenilme oranı oldukça yüksektir. Bu nedenle merkezimizdeki öğrencilerin üçte biri Türk kanallarından öğrendiği Türkçe ile orta ve yüksek kurlara kayıt olabilmektedir. Bu ne-

denle böyle öğrencilerin konuşma ve okuma becerileri çok iyi olurken, özellikle yazma becerisinde çeşitli sıkıntılar yaşamaktadırlar. Bu tür öğrencilere ek yazma ödev ve çalışmalar verilerek yazma becerilerinin geliştirilmesi gerekir.

Öğrencilerin yazılı anlatımda yaptıkları hataları en aza indirebilmek için yapılabilecekler:

1. Türkçe ve Farsçanın yazı sistemi farklı olduğundan dolayı dikte üzerinde ve seslerin öğretiminde temel seviyede iyice durulmalıdır.

2. Türkçede olup Farsçada olmayan ve öğrenciler tarafından sürekli karıştırılan (ı,ö,ü) sesleri üzerinde özellikle durulmalı ve Türkçedeki ses uyumu öğrencilere temel seviyeden itibaren kavratılmaya çalışılmalıdır.

3. Farsça ve Türkçenin gramer yapısı farklı olduğundan dolayı Farçadan yapılacak olumsuz aktarımların öğretmenler tarafından önceden bilinmesi ve gerekli önlemlerin alınması gerekir.

4. Türkçe ve Farsça arasındaki ortak kelime, deyim ve atasözlerinden yararlanırken bunların yazımına özellikle dikkat edilmesi gerekir. Örneğin her iki dilde de ortak olan "bahçe" kelimesi Farsçada Latince olarak "baghcheh" olarak yazılmaktadır ve öğrenciler bu tür ortak kullanımları genelleştirmektedirler. Böyle ortak unsurların yazımına ve seslendirilmelerine özellikle dikkat edilmelidir.

5. Farslara Türkçe öğretirken Farsçanın dil özelliklerinin dikkate alınması gerekir. Buna bağlı olarak ise Fars kültürünü de dikkate alarak kitaplar hazırlanmalıdır. Örneğin bir metinde geçen Aliş kelimesi Farsların inanç sisteminde Hz Ali'yi hatırlatıyor ve bu isim öğrencilerde küçültme hissi uyandırdığı için ö olumsuz etkiye neden olabiliyor. Bu nedenle yurt dışında Türkçe öğretilirken daha bir özenli ve dikkatli olmak gerekiyor. Hangi ülkede ya da çoğrafyada Türkçe öğretilecekse o ülkenin veya coğrafyanın dilini ve kültürünü dikkate alan kitapların hazırlanması şüphesiz dil öğretimini daha başarılı yapacaktır.

6.Sınıflarda, her seviyede öğrencilerin dil gelişimine dikkat edilmeli ve yazma becerisi zayıf olan öğrencilere yönelik ek uygulamalar yapılmalıdır.

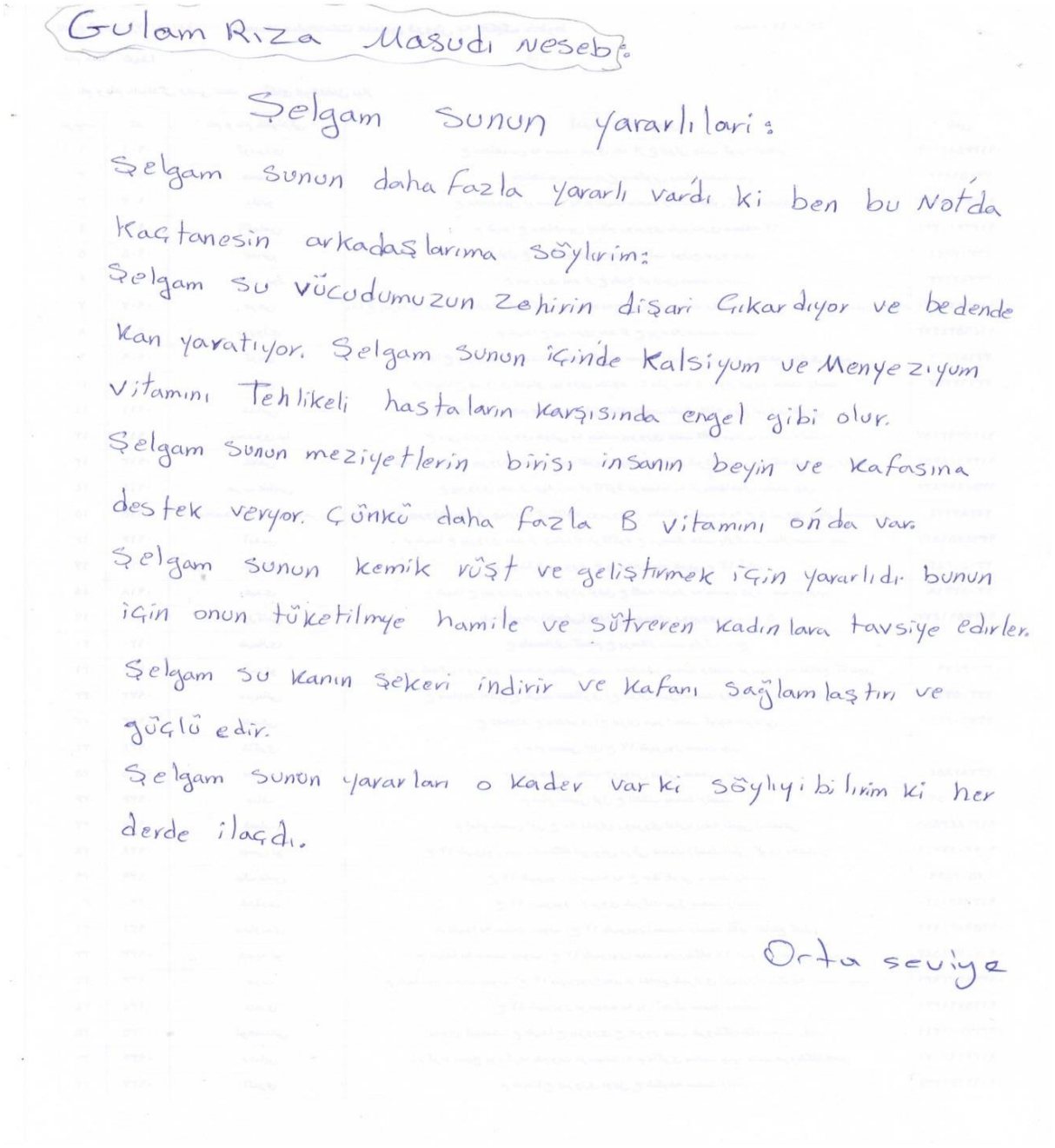
7. Türkçeyi Türkiye'de öğretmek ve öğrenmek başka, yurt dışında öğretmek ve öğrenmek başkadır. Türkçeyi Türkiye'de öğrenenler öğrendiklerini dışarıda uygulama ve kullanma şansına sahiptirler. Dolayısıyla öğrenilen bilgiler belleğe doğal olarak yerleşecektir. Fakat Türkçeyi kendi anadilinin konuşulduğu ortamda öğrenenlerin böyle bir şansı yoktur. Bu nedenle öğrencilerin öğrendiklerini kullanamaması öğrenilen bilgilerin çabuk unutulmasına neden olacaktır. Bu durumu önlemek ve öğrenilen bilgiyi pasif hale getirmemek için özellikle okutulacak kitaplarda ve alıştırma kitaplarında yer alan konular, kelimeler ve dil yapıları birbirinin tamamlayıcısı olmalı ve doğallıktan uzaklaşmamalıdır. Örneğin Türk mutfağıyla ilgili okutulan bir metnin alıştırmalar kısmında da metnin içinden cümleler seçilmeli, kelimeler ve öğretilecek gramer yapısının metnin içerisinde verilmesine dikkat edilmelidir.

8.Farsların Türklerle ilişkisi göz önünde bulundurularak öğrenciler Türkiyede yaşayan akraba, arkadaş vb tanıdıklarla sosyal medya üzerinden Türkçe yazmaya teşvik edilmelidir.

9.Türk dizilerinin İran'da Türkçe öğretimine etkisi ve Türk kanallarını izleyerek Türkçe öğrenenlerin oranı göz önünde bulundurularak, öğrenciler Türk kanallarını izlemeye teşvik edilmelidir.

EKLER:

Araştırmada verilerin toplandığı örnek çalışma kâğıtları:

Gulam Rıza Masudı neseb:

Şelgam sunun yararlıları:

Şelgam sunun daha fazla yararlı vardı ki ben bu Notda kaçtanesin arkadaşlarıma söylerim:

Şelgam su vücudumuzun zehirin dişari çıkardıyor ve bedende kan yaratıyor. Şelgam sunun içinde kalsiyum ve menyezıyum vitamını tehlikeli hastaların karşısında engel gibi olur.

Şelgam sunun meziyetlerin birisı insanın beyin ve kafasına destek veryor. Çünkü daha fazla B vitamını onda var.

Şelgam sunun kemik rüşt ve geliştirmek için yararlıdır bunun için onun tüketilmye hamile ve sütveren kadınlara tavsiye edirler.

Şelgam su kanın şekeri indirir ve kafanı sağlamlaştırır ve güçlü edir.

Şelgam sunun yararları o kader var ki söyliyi bilirim ki her derde ilaçdı.

Orta seviye

Spor:

Spor yapmak bü günlerde çok büyük bir iş dişil, her kes sağlik için spor yapiyor.

Bedenimizin hareket ihtiyacini karşilayabilmek için spor yapmaliyiz. Ama bu soru varki ne zaman spor yapmamiz gerekiyor? Benim durumumda sabahlar bana çok iyi geliyor, ama doctorlara gore spor yapmak herzaman iyimiş. Sabahlarda kalkmadan sonra gelikojen kaslarimizdan ve bu bedenimizi yağ almak için hazirliyor, bunun için sabahlarda spor yapmak gelikojeni masraf ediyor.

Bi soru daha var, spordan once ve sonra yemeyimiz nasil olüyor?

Doktorler demişlerki 2 saât once hiç bir şey yememelisiniz ama spordan sonra bir bardak meyve sueyu iyi gelecek

Yalniz şunu da unutmamaliyiz ki ancak durust egzersizler sağliğimizi mumkun edebiler. Bu nedenle günlük sporü durust yapmamiz lazim.

Yüksek seviye

KAYNAKÇA

Barın, E. (2009)." Yurt Dışındaki Türk Çocuklarına Türkçe Öğretiminde Dikte ve Yazılı Anlatımın Önemi", TDAY Belleten 2006/1, Haziran, Ankara: TDK Yayınları (21, 32 s)

Barın, E ve Demir, C.(2006). "Türk Dil Bilgisi" Öncü Kitap: Ankara

Candaş Karababa, Z. C. (2009). "Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi ve Karşılaşılan Sorunlar." Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 42(2), 265-277.

Coşkun, E. (2009). Yazma eğitimi. A. Kırkkılıç ve H. Akyol, (Ed.), İlköğretimde Türkçe öğretimi içinde (49-91). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Çakır, İ. (2010). "Yazma Becerisinin Kazanılması Yabancı Dil Eğitiminde Neden Zordur?" Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 28 Yıl: 2010/1, (165–176 s.)

Çotuksöken, Y. (1983). "Yabancıların Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Güçlükler ve Yaptıkları Yanlışlıklar", Türk Dili (Dil Öğretimi Özel Sayısı). Sayı: 379–380, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (88, 94 s)

Demir, Ali, (1993), Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi ve Öğretimde Karşılaşılan Güçlükler, VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri, Ankara.

Doğan, Abide, (1989), "Yabancıların Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Güçlükler ve Yaptıkları Bazı Hatalar", H Ü. Edebiyat Fak. Dergisi, C.6, S.1-2, ss.259-261.

Doğan, Â. (1989), "Yabancıların Türkçeyi Öğrenirken Karşılaştıkları Güçlükler ve Yaptıkları Bazı Hatalar". Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 6(1-2), 259-261.

Göçer Ali ve TABAK Gürkan ve COŞKUN Aydın, "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Kaynakçası", TÜ-BAR, XXXII (2012), s. 73-126.

Kara, Mehmet.(2010) "Gazi Üniversitesi Tömer Öğrencilerinin Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Sorunlar ve Bunların Çözümüne Yönelik Öneriler". Türk Eğitim Bilimleri Dergisi 8(3), Sayfa 661–696

Melanlıoğlu, Deniz.(2012). "Yabancılara Türkçe Öğretenlerin Hâl Eklerinin Öğretimine İlişkin Görüşleri: Nitel Bir Araştırma". Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, sayfa 2401-2411

Özbay, Murat. (2002). Yazılı Anlatım Becerisinin Geliştirilmesi, Sadık Tural Armağanı. Ankara: Can Reklamevi Basın Yayın.

Özbay, Murat. (2009). Türkçe Özel Öğretim Yöntemleri 2, Ankara: Öncü Kitap.

Subaşı, Derya Adalar, (2010), "TÖMER'de Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Arap Asıllı Öğrencilerin Kompozisyonlarında Hata Analizi", TÖMER Dil Dergisi, S.148, s.7.

Şahin, Metin. (2007), Güvenlik Bilimleri Fakültesinde Öğrenim Gören Yabancı Öğrencilerin Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Zorluklar, Ankara, Basılmamış Yük. Lisans Tezi

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", Ankara: Seçkin Yayınevi

Temizyürek, Fahri.(2002). "Türkçe Öğretiminde Dramatizasyon Çalışmalarının Önemi", Türk Dili, Ankara: TDK Yay s (591).

Tiryaki, N. E. (2013). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yazma Eğitimi", Ana Dili Eğitimi Dergisi, 1 (1), 33–44.

TÜRKOLOG BEKİR ÇOBAN-ZADE'NİN METODİK MİRASI

Dr. Enise ABİBULLAYEVA
Kırım Gumanitar Üniversitesi, Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi, enise@ukr.net

ÖZET

Dünyaca belli Türkolog Bekir Çoban-zade Kırım'ın Argın köyünde doğdu, Türkiye'de eğitim aldı, Macaristan'da 'Codex Cumanicus' üzerinde doktora tezini yazdı.

XIX yy. sonunda- XX yy. başında B. Çoban-zade Latin yazısı ve yeni imla reformları, umum dilcilik meseleleriyle birlikte metodik mirası da gayet zengin ve mündericelerdir. Son senelerde meşhur Türkoloğumuzun eserleri Azerbaycan'da İlimler Akademisi tarafında 5 ciltlik eserler toplamı şeklinde nesir edildi. Bu eserleri tüm Türk dünyasına tanıtılması gayet mühimdir.

Makalemizde Bekir Çoban-zadenin metodik mirası hakkında genel malumat vermek ve ana dilinin öğretim yollarını açıklamak.

Bekir Çoban-zade XX yy. ana dilimizin ve edebiyatımızın öğretim metotları hususunda ayrı didaktik makaleler neşir etmiştir. İlk olarak bu metodik mülahazaları Azerbaycan Türkçesiyle Azerbaycan Devlet Diller Enstitüsünün ilmi hadimi Dr. Adil Babayev neşire hazırlayıp, ayrı kitap olarak neşir etmiştir. Ondan sonra B. Çoban-zadenin metodik eserleri yukarıda bahsettiğimiz 5 ciltlik eserler toplamında III ve IV cildinde yer almıştır.

Bu kitapları tahlil ederek Türkoloğun hem edebiyat öğretimi hem de dil öğretim usullerini öğrendik ve ardısıralık prensibine esaslanarak bir sisteme koyduk. Böylece, makalemizde başta edebiyat usulleri-metotlarını açıklanıyor. Onların arasında: kırayet-okuma metodikası, edebiyat tedrisi-öğretimi ve bedi eserlerin sahnalaştırılması (edebi dernekler, edebi akşamlar, edebi gezintiler) tahlil ediliyor. Bekir Çoban-zadenin edebi eserlerin tahlil metodikası aydınlatılıyor.

Dil usuliyeti: elifba tedrisi, yazı ve doğru yazma talimi.

Bekir Çoban-zade'nin fikrine göre 'Elifba tedrisi ilme ilk girişidir. Dersin esası – iptidası elifbadan başlıyor. Buna göre de ilk metodik usul elifbadan başlamalıdır'. Makalede elifbe öğretiminde safti usulün kullanma yolları açıklanıyor.

Yazı ve doğru yazma eğitimi ilk ve orta okul metodikasıyla bağlı. Burada sözün doğru söylenmesi, sözün doğru duyulması, yazılan sözün görünüşü, şekli; yazı yazılırken yapılan hareketler, imla kaidelerinin öğretilmesinde ehemmiyetli noktalar gibi konular açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bekir Çoban-zade, metodik tavsiyeler, usuliyet, dil ve edebiyat usulleri.

Problemin durumu

Bekir Sıtkı Çoban-zade Türk dünyasının ünlü münevveri, bilim adamı, edibi, şairi 1893 senesi Kırım'ın Karasuvbazar bölgesi Argın köyünde dünyaya geldi. Münevverin doğduğu yeri ile 2 fikir mevcut. Birisi onu Karasuv'da doğduğunu yazıyor, diğeri ise Karasuvbazar şehri Argın köyünde.

Şair kendi şiirinde böyle yazmış:

Tuvdum Qırım'da Qarasubazar'da,	*Doğdum Kırım'da Karasubazar'da,*
Cılanday ceşil bir calancı baharda....	*Yılan gibi yeşil bir yalanvcı ilkbaharda*
Bekir Çoban-zade. Rastkele. [4, s.7]	Bekir Çoban-zade. Rastgele. [4. S., s.7]
Ne mırza bar soyumda, aytuvlı bir abay,	*Ne mirza var soyumda, ünlü bir zengin,*
Babayım bir çoban, anam Zaydabay.	*Babam bir çoban, annem Zaydabay.*
Bekir Çoban-zade Bir ivizin beriñiz. [aynı men]	Bekir Çoban-zade Bir ivizin veriniz.

Bekir Çoban-zade çok parlak ve aynı zamanda çok zor bir hayat yaşadı. Onun için biyografi bilgileri de çok karışık. Prof. Dr. Adil Babayev'in kaydettiği gibi Bekir Çoban-zade Sovyetler Birliği'nde 1-inci Türkolog idi. Böyle şahış Sovyetler'de Türk Kültürü'nün yaşaması için elinden geldiğini yaptı ve cezasını da dolusuyla aldı. '1937 senesi ocak ayının sonunda âlim tevkif edildi ve on ay boyunca NKVD cellatları tarafından en ağır işkencelere maruz kaldı' [4, 11]

Kırım aydını Bekir Çoban-zade'nin dilcilik faaliyeti, Sovyetlere dâhil olan Türk Cumhuriyet'lerinde Latin yazısı reformlardaki rolü konusunda birçok makaleler, araştırmalar geçirildi. Araştırmacılar arasında İbrahim Otar (Türkiye), Aşnin, Adil Babayev (Azerbaycan), Dmitriy Ursu (Ukrayna), İsmail Kerimov (Ukrayna, Kırım), Şevket Yunusov (Ukrayna, Kırım), Nariman Seytyahya (Ukrayna, Kırım) ve diğerleri.

Bekir Çoban-zade'nin metodik mirası çağdaş usulşınaslık fenin tarihinde ayrı yer almakta. Dünyaca belli Türkolog Bekir Çoban-zade metodika sahasında nadir eserler yazmıştır.

Bildirimizin amacı:

Bekir Çoban-zade'nin metodik mirasını tahlil ederek, ana dil öğretimimde umum pedagoji ve tam eğitim esaslarını belgilemek.

XXI yüzyılın başında Bekir Sıtkı Çoban-zade'nin metodik mülahazaları dil öğretim yolunda gayet faydalıdır. Yalınız, bu mevzuyla bağlı mahsus araştırmalar geçirilmedi. 1998 senesi Bakü'de Adil Babayev tarafından neşir edilmiş 'Bekir Çoban-zade' kitabında metodistin usulü mülahazaları toplanmış [3]. 2007 senesi yine de Azerbaycan'da Bekir Çoban-zade'nin 5 ciltlik 'Seçilmiş eserler' i dünya yüzünü gördü. II ve III ciltte Kırım'lı âlimin metodik tavsiyeleri mevcut.

Bekir Çoban-zade'nin metodik mirası edebiyat ve dil öğretimi ile bağlı. Ana dil eğitiminde Bekir Çoban-zade elifba öğretimi, yazı ve doğru yazma öğretiminin metodik yazıları mevcut. Edebiyat sahasında ise mevzuların öğretim metodikası, bedi eserin sahnalaştırlması, edebi dernekler, edebi akşamlar, edebiyat yönelişli geziler, edebi eserlerin tahlili.

'Türk dili daima mekteplerden dışta, ilmi tetkikatlardan uzakta yaşayıp gelmiş. Türk dili gibi acib ve tabir caizse, gayri-tabi vaziyette kalmış bir dil daha dünya yüzünde yoktur' – diye yazıyor Bekir Çoban-zade XX yüzyılın başında [6, 49].

'Dilin mekteplerde eski ve yeni mevki' usulü makalesinde Kırım'lı metodist ana okullarda ana dilin durumunu anlatıyor. 'Türk-tatar halkları başka medeni Avrupa milletleri ile beraber yazmaya, okumaya başladığı halde, Türk dili ancak XVIII yy. ve XIX yy. başlayarak mekteplerde, o da pek ağır yürüşle özüne yer almaya başlamıştır ' [6, 49].

Bekir Çoban-zade'nin fikrine göre Rusya Türk-tatarları Türk dilinin okullarda öğretilmesini Petro'nun 18 Temmuz 1700 senelerinde 'Şark dillerin öğrenmek hakkında' verdiği fermanından sonra başlamıştır. Ona kadar mevcut olan Semerkand, Buhara, Kazan, Kırım, Dağıstan ve Azerbaycan medrese ve dini mekteplerinde Türk dilin öğretildiği konusunda elinde malumat olmadığını yazıyor Bekir Çobanzade [aynı menba]. Böylelikle, 1744 senesinde Orenburğ'ta ilk Tatar-Türk mektebinde ana dilinde eğitim başlamıştır' [6, 51]. V. Bartold 'Türkistan tarihi' adlı küçük eserinde ortasırlarda 'Türk dilin ilmi bir dil olarak tanınmamıştır' diye yazıyor [6, 50]. Mektep ve medreselerin öğretim dili Arapça ve Farsça oluyor.

Bekir Çobanzade Avrupa'da ve Rusya'da dil ve edebiyat öğretimi ile bağlı birçok araştırmalar geçiriliyor. Bekir Çoban-zade bu yönelişteki ileri dünya tecrübesini öğrendi, lakin Türk dili Sovyetlerde ana dilin öğretim ideolojiden uzaklaşmasını iddia ediyor ve bu yönde zorluk çekiyor.

1932 senesi neşir edilen 'Türk dilinin metotları' kitabı internet vasıtasıyla elimize geçti. Bu kitabı tertip edenler arasında Bekir Çoban-zade birinci yerini tutuyor [1].

Bildirimizde ilk olarak analizi 1932 senesi neşir edilen 'Türk dilin metodikası' kitabından başlamak istiyoruz. Bu kitapta Bekir Çoban-zade tertip edici olsa da, yine de usulşınasın ana dilin eğitiminde umum pedagoji esaslarını anlamak mümkün.

'Türk dilin metodikası' kitabı kolej ve üniversitelerde dil öğretimini açıklıyor ve 2 kısımdan ibaret. Kitabın birinci kısmında politeknik okullarında dil derslerin amacı ve yeni dil programları içeriği, eğitim metotları, imla ve onun öğretilmesi, dil becerilerinin ameli surette işte çalıştırılması [1]. İkinci kısmında enstitülerde Türk dilinin öğretiminin metodolojisi ve metotları açıklanıyor; tehnikum, rabfakülteleri (işçiler için fakülte) ve pedagoji kolejlerinde dil programın tahlili, dil öğretiminde sınıftan dış işler, Türk dilinin Türk olmayan okullarında öğretilmesi [ayni menba].

Usuli tavsiyelerle birlikte ana dili derslerinde metodolojil öneriler de mevcut:

1) Ana dili derslerinin metodoloji düzgünlüğü [1, 7].

Eğitimin amaç ve içeriği ideoloji ile bağlı olması. 'Bütün programlar acele surette Leninizm esası üzerinde kurulmasına çalışmalıdır' [1, 7].

Bu fikirler Bekir Çoban-zade'ye ne kadar uzak olsa da, kitapta bu gayelerini yazmamak mümkün olmadığını anlıyoruz.

2) Dil derslerinde öğretmenin aşağıdaki öğretim prensiplerine dayanarak çalışmak tavsiye ediliyor:

- sınıfta öğretilen bilgi ve malumat geçmiş sınıfta okutulan malumat ile uzvi surette bağlanır, geliştirilir ve derinleştirilir;

- yeni bilgiler sistematik süreçte öğretilir, aynı zamanda teorinin pratik ile bağlanmasını talep eder;

- ayrı-ayrı fenler arasındaki diyalektik bağ oluşturmak: 'Dil ve edebiyat, içtimaiyat ve tarihle bağlanır' [1, 8];

- programların eğitimleştirmek yani programları çocukların yaş seviyelerine göre malumatıyla doldurulması tavsiye ediliyor.

3) kompleks sistemi ve 'projeler' metotların dil derslerine zararlı olduğu anlatılıyor. Bu fikri Bekir Çoban-zade kitapta anlatmaya mecbur kala.

Malum olduğu gibi, 1931-inci senesine kadar Sovyet eğitim sisteminde tüm programlar ve dersler kompleks sistemi ve projeler metotları üzerinde kurulmuştur. Bu sistem Amerikan âlimi Dyi'nin eğitim felsefesine dayanıyor. Profesör Dyuy dil öğretiminde iki kısma önem veriyordu: zihni ve sosyal.

'Dilin birinci esası arzular, duygular ve düşüncelerin ifade yolu ile başkalarına, başkalarının faaliyetine tesir etmektir'. Dilin ikinci derecesi ise 'başkaları ile sıkı içtimai münasebete girmek'ni sağlar [6, 57].

Serbest düşünceni ve fikir sağlayan bu sistem 'solcuların' tercihine zıt geliyordu. Pragmatizm 'projeler' metodu burjuva mekteplerine ait olduğu ilan ediliyor [1, 8]. Bekir Çoban-zade zamanın talabıyla 'Türk dilinin metotları' kitabında S.A. Kanev'in kompleks sistemi ve 'projeler' usulünün zararı konusunda makalesini tercüme ediyor. Komünist eğitim felsefesine göre:

1) Dil dersleri ideolojiden ayrı bir fen halinde olamaz;

2) Dilinin içtimai-sınıfı mahiyeti malim;

3) Diyalektik inkişaf kanunları dil derslerinde sistematik şekilde öğretilmeli;

4) Devletin ve komünist partinin dil siyaseti mevzusunda bilgi vermeli;

5) Öğrencilerin bir sınıfı aleti olarak görmeli ve istifade etmeli [1, 8].

Ana dili derslerinde bu felsefi eğitim gayeleri aşağıdaki esaslar üzerinde kurulur:

1) Gazete yazıları üzerinde çalışmak;

2) Kitap-derslik üzerinde çalışmak.

Gazete en canlı dil ve yazı hadiselerinden birisi hesaplanır. Kitaba göre daha aktüeldir, daha canlı ve öğrencilerin gündelik hayatı ile yakından bağlayan bir eserdir [1, 14]. Kitabın yeri ise tartışılmaz. Bu kitabın tahlili o zamanın dil siyasetin eğitim esasını anlamaya imkân veriyor.

Bekir Çoban-zade'nin öz kalemine ait dil sahasında 'Elifba tedrisi', 'Yazı ve doğru yazma talimi' belli, edebiyat sahasında ise 'Kırayet derslerinde metodika hakkında', 'Edebi eserin sahnalaştırılması', 'Edebi dernekler', 'Edebi akşamlar', 'Edebi gezintiler' gibi usuli makaleleri bellidir.

Bekir Çoban-zade'nin fikrine göre, 'elifba tedrisi ilme ilk kiriştir'. Dil dersin esası elifbadan başlar. Alfabe öğretimi ağır olmamalı, öğrencilere anlayışlı olmalı. B. Çoban-zade ana dili derslerinde Latin yazısı esasında ses-fonetik usulü işletmeye tavsiye ediyor. Öğrencilere hem ses hem de harfi öğretmeye tavsiye ediyor. Önce ses telaffuz ediler, sonra da yazılı şekli gösterileri. Bekir Çobanzade elifba derslerinde ahenklik olmasını tavsiye ederdi, öğrencilerin dikkati dağılmamalı. Onun için harfleri kattı kağıta (karton) yazarak ve dört köşe şeklinde hazırlayıp göstermeli diye yazıyordu [2, 218]. Öğretmen öğrencilere nefis şeklinde hazırlanmış insan telaffuz organlarını resim vastasınen göstermesini öneriyordu yani ses nasıl ve ne yerden çıktığını çocuklar görmeli ve bilmeli. Ondan sonra sesleri hecalara birleştiriliyor, onların yazılış şekillerini göstermeliyor ve resim vastasıyla seslerin düzgün telaffuzu öğretiliyor.

Örneğin: a sesi ve harfi öğretildi (telaffuzda ağzımız). Burada öğrencilere ses ve harflerin sozuk (ünlü) ve tutuk (ünsüz) olduklarını anlatılıyor. Ağız açık halde olursa –sozuk (ünlü), kapalı ise – tutuk (ünsüz).

Ondan sonra ses ve harfler hecalarda anlatılıyor. Misal: Mama.

'Şimdi mana bakınız, men mama sözünü söylerken ne yaparım (muallim bu söznü evvel hecalara ayırarak yavaş-yavaş, sonra da tez –tez hecaları birleştirerek söylüyor). Ağzım kaç kere kapandı? İki kere. Kaç kere açtım. İki kere' [2, 219].

Bekir Çobanzade ilk okul öğretmenlerine bu metodik tavsiyeleri detaylı yazıp bırakmış, onlar günümüzde de çok önemli, özellikle de yeniden canlanan Kırım Tatar okuldan önce ve ilk okul ana dili hocaları için.

Elifba öğretiminde Bekir Çobanzade muallimden büyük becerik talep ederdi, çünki bu derslerde yazı da öğretilirdi. Onun için öğretmen her bir şakirtten düzgün yazmasını temin etmek içün derslerde dikkatli olmasını öneriyordu.

'Yazı ve doğru yazma talimi' makalesinde Bekir Çoban-zade orta mekteplerde yazı işlerin öğrencilerde mükemmel yazılı beceriklerini şekillenmesini anlatıyor.

B. Çoban-zade'nin öğretmenlere öğrencinin düzgün ve hatasız yazması için bazı faktörlerini sıralardı:

1. Sözün doğru söylenmesi;

2. Sözün doğru işitilmesi;

3. Yazılan sözün görünüşü, şekli;

4. Yazı yazılırken yapılan hareketler;

5. İmla kaidelerinin öğrenilmesi.

Bekir Çoban-zade inanırdı ki, bu faktörler temin edildiği zaman yazı işleri olumlu neticeler verir [2, 218].

Öğrencilere düzgün yazı öğretmek için Bekir Çoban-zade öğretmenlere bazı sözlü levhaları büyük harflerle yazıp divara asmayı tavsiye ediyordu. Bütün bu yazılar öğretmen tarafından hazırlanmalıydı:

1) Matbaada bastırılmamalı;

2) Metinlerin yazısı aydın, harfleri büyük olmalıdır;

3) Bazı sözlerin altında resimler olmalı;

4) Bu yazılarını toplanıldığında bir kez daha öğrencilere gösterilmeli ve izahat alınmalı.

Yazı ve doğru yazma alışkanlıklarını şekillendirmek için orta sınıflarda dikte yukarı sınıflarda inşa geçirilmesi tavsiye ediliyor.

Yukarı sınıflarda ana dili derslerinde imla ve doğru yazma öğretildikten sonra, inşa yazılması tavsiye ediliyordu. İnşa – mürekkep yazı işidir. 'İnşa yazarken şakirdler daha müstakil-bağımsız olurlar, öz fikirlerini serbest ifade ederler' [2, 222].

Bekir Çoban-zade'nin fikrince öğretmen sınıfta inşa yazdırırken öğrencilerin şahsi hususiyetlerini nazara almalı, daha doğrusu öğrenci tiplerini iyi bilmeli ve ona göre inşa konularını tavsiye etmeli.

Bekir Çoban-zade öğrenci tiplerini böyle sıralıyor:

1) Tasvirci, yalınız kabul edici, hep gördüğünü ve duyduğunu tespit edici;

2) Teressud edici – arayıcı;

3) Duygucu, hassas

4) Âlim tipi, gördüklerini umum kayıta ve kanunlara bağlayan tip [2, 222].

Ana dili derslerinde öğrencilerin düzgün konuşma ve yazmasına ayrıca dikkat ayırlamasına tavsiye ediliyordu. Özellikle bazı sözlerin yazıda olduğu gibi telaffuz edilmediğini (orfoepiya) anlatmak ve edebi normalarına uymalarını sağlamak [2, 225].

Bekir Çoban-zade'nin metodik mirasında dil metodikasından daha ziyade edebiyat usuliyeti yer ala. O, özünün 'Türk dili' kitabında kırayet derslerine aşağıdaki meselelere öğretmenlerin ve öğrencilerin dikkat vermelerini tavsiye ediyor:

1. Okuma-kırayet;

2. İzahlı okuma;

3. İfadeli okuma;

4. Okumanın tehnikası;

5. Kırayet için material;

6. Kırayet kitapları.

Eserlerinde Bekir Çoban-zade fenler arsıdaki bağnı da gösteriyor. Öğrencilerin düzgün konuşması için çok okumak gerek olduğunu yazıyor. Tavsiye ettiği kırayet kitaplarını büyük gruplara ayırdı:

1) Milli ve tarihi edebiyattan parçaları (ruh, halkımızın yaşayışı, müspet psikoloji şekillendiren parçalar);

2) Tabiata ve fenne aid malümatlar [2, 227].

Bekir Çoban-zade usta metodist olarak Türk dili sınıf odası nasıl olmalı hususunda da tavsiyeler verdi. Onların arasında:

1) Dil dersleri için resim, tasvir ve modeller;

2) Alfabe dersleri için – harfler, alfabe cetveli, karton;

3) Eşya derslerine gerekli modeller;

4) İmla ve doru yazma cetvelleri;

5) Sarf cetvelleri (isim, fiil ve ilahre);

6) Dilin inkişafına hizmet eden aletler (hayal feneri);

7) Fotogtaf yahud gramagon;

8) Kitap ve derslikler;

9) Sınıftan dış okunacak kitaplar;

10) Takvimler ve spravoçnikler [2, 227].

Sınıftan dış faaliyetler öğrenciler için mühim olduğunu ifade etmiş Bekir Çoban-zade. Onların arasında ayrı yeri edebi derneklere, edebi akşamlara ve edebi gezintilere ayırmış.

Günümüzde Bekir Çoban-zade'nin metodik mirası gayet aktüeldir. Hususan, Kırım'da Kırım Tatar Türkçesine merak ve ilgi arttırmak için.

Kaynakça

A. Babayev. Bekir Çobanzade. – Bakı: Şerg-Gerb, 1998.- 312 s.

Bekir Çobanzade. Kırım Tatar ilm-i sarfı.- Ankara: TDK yayınları, 2009.- 133 s.

Bekir Çobanzade. Seçilmiş eserleri, III cilt. – Bakı: Şarq-Qarb, 2007. – 344 s.

Dm Ursu. Bekir Çoban-zade. – Simfropol: Krımuçpedgiz, 2004. – 276 s.

Kırım'lı Türk Şairi ve Bilgini Bekir Sıtkı Çobabnzade. – İstanbul: Lebib Yalkın Yayımları ve Basım işleri A.Ş. – 1999.- 288 s.

Türk dilin metodikası. Tertip edici Bekir Çobanzade. – Bakı, 1932.- 48 s.

MİŞER TATAR AĞIZLARINDAKİ İKİZ ÜNLÜLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Ercan ALKAYA
Fırat Üniversitesi, ealkaya16@gmail.com

ÖZET

Uzun ünlü, boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü olarak tanımlanmaktadır. Bir dilin bilinen ilk örneklerinden beri uzun olan ünlülerine ise "*birincil uzun ünlüler"* denilmektedir. Türk dilindeki birincil uzun ünlülerin varlığı ilk kez 19. yy.'ın ortalarında Otto Böhtling'in Yakutçadaki uzun ve ikiz ünlüleri Tatar (Mişer) ağzına ait dil malzemesiyle karşılaştırması sonucu ortaya çıkmıştır. Uzun ünlülerin varlığını kabul eden araştırmacılar öncelikle birçok Türk lehçe ve ağzında tespit edilen uzunlukları Ana Türkçe veya uzunluğu koruduğu iddia edilen Yakutça, Çuvaşça, Türkmence vb. gibi lehçelerle karşılaştırarak bu ünlü uzunluklarının doğruluğunu ispatlamaya çalışmışlardır.

Türkçede çeşitli kelimelerde bulunan uzun ünlüler, birçok lehçede hiçbir seslik iz bırakmadan kısalıp ve birincil kısa ünlülerle karıştıkları hâlde; aynı ünlülerin bazı lehçelerde çeşitli değişiklikler meydana getirerek seslik izler bıraktığı görülür. Bu seslik izler; ünlü ve ünsüz ikizleşmesi, tonlulaşma, ünlü incelmesi, ünlü ve ünsüz türemeleri ile genişlemedir.

Uzun ünlülerin kısalırken bıraktığı en önemli seslik izlerden biri ünlü ikizleşmesidir. İkiz ünlü, aynı nefes baskısı altında boğumlanan ve tek bir ünlü değerinde olan çift ünlüdür. Türkçede asli olarak ikiz ünlü yoktur. Türkçenin bazı lehçelerinde görülen ikiz ünlüler, Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin zamanla ses değişmelerine uğrayarak ikiz ünlüye dönüşmesiyle oluşmuştur. Yak. suoh <*yook "yok", suol<yool "yol", küöx<köök "kök", Türkm. duyz<tuuz "tuz", düyş<düüş "rüya", Karag. eyş<eeş "eş, yoldaş", Özb. diy-<tii- "demek" gibi.

Bu bildiride Mişer Tatar ağızlarında uzun ünlülerin bıraktığı bir seslik iz olarak görülen ikiz ünlüler ele alınacaktır. Mişer ağızlarında görülen ikiz ünlülerin hangileri olduğu ve hangi ağızlarda tespit edildiği gösterilecek ve mevcut malzeme üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Tatar Türkçesi, Mişer Tatarları, Mişer Tatar ağızları, ikiz ünlü, uzun ünlü

ABSTRACT

Long vowels can be described as the vowels whose articulation time are longer than a normal vowel or that contain two normal vowel duration. The long vowels known from the earliest examples are called '*primary long vowels*'. The existing of Turkic long vowels has first been figured by Otto Böhtling in mid 19. century with his comperative study on long vowels and diphtongs in Yakut and materials of Tatar (Misher) idiolect. The scientists who believe the existince of long vowels in Turkic first tried to prove their claim by comparing these identified long vowels with Pre-Turkic or with the dialects which claimed to preseve long vowels such as Yakut, Chuvash, Turkmen etc.

In many dialects of Turkic, long vowels has shortened and blended with short v vowels without living any phonetic sign. In some dialects, however, the same long vowels has left different phonetic changes while shortening over centuries. These phonetic changes are vocal and consonant geminations, sonorisation, vocal palatalisation, vocal and consonannt derivation and vocal widening.

One of the most frequent phonetic changes of vowel shortening is vocal geminations. Diphtongs are double vowels which occurs under the same breath pressure and has single vowel value. Dipftongs seen in some Turkich dialects has come into being by the phonetic changes caused by primary long vowel shortening in Pre-Turkic: Yak. suoh <*yook "unavailable", suol<yool "road", küöx<köök "root, origin", Türkm. duyz<tuuz "salt", düyş<düüş "dream", Karag. eyş<eeş "partner", Özb. diy-<tii- "to say".

In this study we will deal with the dipftongs in Misher-Tatar idiolects seen as a phonetic sign of long vowel preexistince. We will show the dipftongs in Misher idiolects and in which idiolects they are seen and will make an assesment.

Key Words: Turkish, Tatar Turkish, Misher Tatars, Misher Tatar dialects, diphtong, long vowel

GİRİŞ

İkiz ünlü, aynı nefes baskısı altında boğumlanan ve tek bir ünlü değerinde olan çift ünlüdür. Türkçede ikiz ünlü yoktur. Türkçenin bazı lehçelerinde görülen ikiz ünlüler, Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin zamanla ses değişmelerine uğrayarak ikiz ünlüye dönüşmesiyle oluşmuştur. Yak. suoh <*yook "yok", suol<yool "yol", küöx<köök "kök", Türkm. duyz<tuuz "tuz", düyş<düüş "rüya", Karag. eyş<eeş "eş, yoldaş", Özb. diy-<tii- "demek"[1] gibi.

Türkçede kelimelerin söyleyiş değerleri bakımından alçalan ikiz ünlü, yükselen ikiz ünlü ve eşit ikiz ünlü olmak üzere üç çeşit ikiz ünlü bulunur. Alçalan ikiz ünlü, birinci öğesi vurgulu veya daha sürekli, ikinci öğesi birincisine göre daha dar ve süreksiz olan ikiz ünlüdür: yauru<yavru, öile<öyle, köilü<köylü, nirei<nereye gibi. Yükselen ikiz ünlü, ikinci öğesi vurgulu veya birinci öğeye oranla daha dar veya süreksiz olan ikiz ünlü türüdür: buria<buraya, çual<çuval, cierim<ciğerim gibi. Eşit ikiz ünlü ise, her iki öğesindeki ünlünün aynı ve boğumlanma süresinin eşit olduğu ikiz ünlü türüdür: yaar<yağar, babayiit<babayiğit, düün<düğün gibi. Eşit ikiz ünlünün, alçalan ve yükselen ikiz ünlüye göre kullanımı daha seyrektir[2].

Türkçede asli olarak ikiz ünlü bulunmaz. Türkçede görülen ikiz ünlüler, sonradan ses olayları sonucunda ortaya çıkmıştır. Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubundan birini oluşturan Mişer Tatar ağızlarında dikkat çekici oranda bir ikiz ünlü kullanımına rastlanmaktadır. Bildiride Mişer Tatar ağızları hakkında genel olarak bilgi verildikten sonra ilgili ağızlardaki ikiz ünlüler üzerinde durulacaktır.

Mişer Tatar Ağızları

XIX. yüzyılın ortalarında yavaş yavaş şekillenmeye başlayan bugünkü Tatar edebî dili, XX. yüzyılın başlarında birbirinden çok uzak olmayan ağızların kaynaşmasıyla sağlam bir şekilde oluşumunu tamamlamıştır. Tatar Türkçesi kendi içinde Kazan (Orta), Mişer (Batı), Sibir (Doğu) olmak üzere üç büyük ağız grubundan oluşmaktadır. Orta diyalektin konuşucuları büyük çoğunluğu Tataristan, Başkurdistan, Mari, Udmurt ve Çuvaş özerk cumhuriyetleriyle Rusya Federasyonuna bağlı Kirov, Ryazan, Perm, Sverdlovsk, Çilebi gibi bölgelerde yaşamaktadırlar. Batı (Mişer) diyalektinin konuşucuları ise Gorkiy, Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybışev, Volgograd, Orenburg bölgeleriyle Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinin çeşitli yerlerinde bulunmaktadırlar. Doğu diyalektinin konuşucuları da Batı Sibirya'da Tümen, Omsk ve Novosibirsk gibi yerlerde yaşamaktadırlar[3]. Tatar edebî dilinin oluşmasında en çok orta ağız ve batı (Mişer) ağzı etkili olmuştur. Doğu (Sibirya) ağzı edebî dilin oluşumuna doğrudan doğruya katılmamıştır. Ancak, genel edebî dile oldukça yakındır[4].

Mişer diyalektinin temelde aynı olması, ağızlardaki alt katman görünüşlerinin ortaklığı, ağızlar arasındaki farklılıkların, Orta ağızla karşılaştırıldığında, daha az olması, bu farklılıkların genellikle farklı bölgelerde görülmesi, yani lokal olması Mişer grubu ağızlarının belli başlı özellikleri arasında yer alır.

Bugün İdil-Ural Tatarları içerisinde Kazan Tatarlarından sonra ikinci büyük Tatar grubunu Mişer Tatarları oluşturmaktadır. Mişerler, yaşadıkları bölgelere göre; Kuzey, Güney, Lembre, Batı-Ural ve

---

1 Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 1992, s. 85.
2 Korkmaz, Zeynep, age., s. 85-86.
3 Tumaşeva, D. G., age., 1961, s. 7; Exetov, G. X., Tatar Dialektologiyesĭ, Kazan, 1984. s. 29.
4 Safiyullina, F. S.-Zekiyev, M. Z., Xezĭrĭº Tatar Edebi Tĭlĭ, Kazan, 1994, s. 17

Kuzeydoğu Mişerleri diye beş alt gruba ayrılırlar[5]. Mişerler Gorkiy, Tambov, Penza, Ulyanovsk, Saratov, Volgograd, Ryazan, Orenburg bölgelerinde, çoğunlukla Mordva, Tataristan, Başkurdistan Cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. Diğer cumhuriyetlerde, Özbekistan'da, Kazakistan'da, Kırgızistan'da, Türkmenistan'da, Azerbaycan'da ve Moskova, Leningrad gibi büyük şehirlerde yaşayan Tatarların da çoğu Mişer Tatarlarıdır[6]. Bugün Finlandiya'da yaşayan Tatarların tamamına yakını da Mişer Tatarlarıdır[7]. Bunların çoğunluğu eski Nijninovgorod eyaletinin Sergaç köyünden Finlandiya'ya göç etmişlerdir[8]. Finlandiya'daki Tatarların sayısı 1000 kadardır[9].

Mişer Tatarlarının bugünkü nüfusu hakkında kesin bir rakam söylemek mümkün değildir. Tatarların toplam nüfusu, 2000 yılı tahminlerine göre, 7.207.005'tir[10]. Bu nüfusun 5.985.899'u Rusya'da[11] (büyük çoğunluğu İdil-Ural bölgesinde), geri kalanı ise (1.221.106) Özbekistan, Kazakistan, Ukrayna, Tacikistan, Kırgızistan vb. gibi Birleşik Devletler Topluluğu'nun değişik cumhuriyetlerinde Tatar kolonileri olarak yaşamaktadırlar. Rusya ve BDT dışında Türkiye'de 100 bin kişi, Romanya'da 25 bin kişi, Polonya'da 5.500 kişi, Bulgaristan'da 5 bin, Çin'de 4.200, ABD'de 4.000, Finlandiya'da 1000, Avustralya'da 500, Danimarka'da 150 kişi, İsveç'te 80 kişi, Japonya'da 30 aile kadar Tatar yaşamaktadır. Bunlar, Almanya, Fransa, Avusturya, Norveç, Kanada, Arabistan, Mısır ve Afganistan'daki Tatarlarla birlikte yurtdışı Tatar diyasporasını oluşturmaktadırlar[12]. Böylece bütün Tatarların nüfusu 7 milyon 500 bine yaklaşmaktadır.

Mişerler 1897 yılında Rusya'da yapılan nüfus sayımında 622.600 kişi olarak gösterilmişlerdir[13]. 1926 yılında Rusya'da yapılan nüfus sayımında ise diğer Tatarlardan ayrı olarak yazılmış ve toplam sayıları 242.640 olarak kaydedilmiştir. Bunlardan 135.960'ının da (% 56) Başkurdistan ÖzSSC'de olduğu belirtilmiştir[14]. Daha sonra yapılan nüfus sayımlarında Mişerler Tatarlarla birlikte yazılmışlardır. Mişer Tatarları kendilerini Kazan Tatarlarından ayrı olarak görmemektedir. Bu durum Rusya'da en son yapılan 2010 nüfus sayımına da yansımıştır. Bu sayımda etnik grup olarak kendilerini ayrıca yazdırabilme durumu söz konusu iken ancak 786 kişi kendisini Mişer Tatarı olarak kayıtlara geçirmiştir. 2010 yılında Rusya'da yapılan nüfus sayımına göre Rusya'da yaşayan Tatarların toplam nüfusu 5.310.649'dur. Ayrıca Tatarlara ait bazı alt gruplar da bulunmaktadır. Buna göre nüfus sayımında 7 kişi Astrahan Tatarı, 34.822 kişi Kreşin (Hristiyan) Tatarı, 6779 kişi Sibirya Tatarı ve 786 kişi de Mişer Tatarı olarak kayıtlara geçmiştir. Bu alt gruplarla birlikte Rusya'daki toplam Tatar nüfusu 5.353.043'tür. Ayrıca bu sayımda Tatarlardan ayrı yazılan 8148 Nogaybek'i de Tatar nüfusuna dahil etmek gerekir[15]. Mişerler, nüfus sayımlarında Kazan Tatarlarıyla birlikte "Tatar" adıyla yazıldıkları için nüfusları hakkında kesin bir şey söylenememektedir. Ancak Kazan Tatarlarından sonra Tatarların ikinci büyük grubunu oluşturmaktadırlar. İdil-Ural bölgesi Tatarlarının 1/3'ünü Mişer Tatarlarından ibarettir[16]. Yusuf Dönmez, 1995 verilerinden hareketle, Mişer Tatarlarının nüfusunu 1.100.000 olarak vermektedir[17]. Daha önceki dönemlerde kendilerini "Mişer" veya "Müslüman" olarak adlandıran Mişerler, sonradan kendi-

5 Tatar Entsiklopediya Süzlĭgĭ, Kazan, 2002, s. 433.

6 Zekiyev, M. Z., Tatar Xalkı Tĭlĭnĭñ Barlıkka Kilĭvĭ, Kazan, 1977, s. 167

7 Devlet, Nadir, "Mişerler", Kazan Dergisi, Yıl: 3, S. 10 (Aralık 1973), s. 22.

8 Jyrkankallio, P., "Günümüzdeki Türk Kavimlerine Umumi Bir Bakış", Türk Lehçeleri ve Edebiyatları (Çev. Kemal Aytaç), Gündoğan Yay., Ankara 1992, s. 31

9 Binark, Naile, "Finlandiya'da Yaşayan Kazan Türkleri", Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II), S. 16, s. 1483.

10 Devlet, Nadir, Çağdaş Türkiler; Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek cilt, İstanbul, 1993, s. 179

11 Devlet, Nadir, age., s. 198

12 Deliömeroğlu, Yakup, Tatarlar ve Tataristan, Avrasya Kalkınma Derneği Yayınları, Ankara, 1997, s. 16

13 Tatar Entsiklopediya Süzlĭgĭ, Kazan, 2002, s. 433.

14 Akiner, Shirin, Sovyet Müslümanları, İstanbul, 1995, s. 88-89

15 http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php

16 Sibegatov, R. G., age., s. 28.

17 Dönmez, Yusuf, Türk Dünyasının Coğrafyası, Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı I), S. 15, s. 61.

lerini Tatar olarak isimlendirmeye başlamışlardır. Önceleri Tatarların milli bayramlarından olan Sabantoy ve Cıyın bayramlarını kutlamayan Mişerler, bugün bu bayramları kutladıkları gibi "Mişer" adını Tatar kimliğinden sonra bir alt kimlik olarak kabul etmektedirler[18].

Mişer grubu ağızları genel olarak kendi içinde aşağıdaki alt ağız gruplarından oluşmaktadır:

1. Sergaç ağzı (Nijninovgorod bölgesinde), 2. Çistay ağzı (Tataristan'da ve Samara bölgesinde), 3. Çüpreli ağzı (Tataristan'da ve Çuvaşistan'da), 4. Melekes ağzı (Ulyanovski bölgesinde), 5. Hvalın ağzı (Ulyanovsk bölgesinde), 6. Temnikov (Tömen) ağzı (Mordova'nın kuzeybatısında), 7. Lembre ağzı (Mordova'nın kuzeydoğusunda, 8. Kuznetsk ağzı (Penza, Saratov ve Volgograd'da), 9. Mordva-Karatay ağzı (Tataristan'da), 10. Baykıbaş ağzı (Başkurdistan'da), 11. Şarlık ağzı (Orenburg bölgesinde), 12. Sterlitamak ağzı (Başkurdistan'da)[19].

Mişer grubu ağızları esas olarak "ç" sesinin korunması ve "ts"ye dönüşmesiyle başlıca ikiye ayrılmaktadır. Dolayısıyla Mişer grubu ağızları Tatar diyalektolojisi ile ilgili çalışmalarda "ç- tipi/ç'leştirici" ve "ts- tipi/ts'leştirici" olmak üzere iki ana grupta gösterilmektedir. Ancak Mişerlerin tarihî süreç içerisindeki, göçleri, yer değiştirmeleri, coğrafi dağınıkları, Türk olan ve olmayan başka halklarla bir arada yaşamaları, edebî dilin yaşadıkları bölgelere göre farklı şekillerdeki tesiri vb. gibi sebeplerle birbirlerine oldukça yaklaşan yeni ağızlar meydana gelmiştir.

Günümüzde "ts" ve "ç" sesinin durumuna göre Mişer grubu ağızları şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

"ts" Grubu Ağızları:

1. Sergaç
2. Çüpreli
3. Çistay
4. Baykıbaş

Ayrıca, "ts" ağız grubuna Tsana ve Mokşa nehirleri havzasında, Kadum ilçesinde bulunan bazı köyler girmektedir. Ağız adacıkları oluşturan bu köyler: Ecĭ Rus. Azeyevo (Ryazan), Sırkıdı/Rus. Surgod (Mordovya), Kürşĭ/Rus. Tatarşçino (Tambov), Tarxan (Tambov), İskil/Rus. Tatar Lundan (Mordovya) köyleridir. Mişer grubu ağızları içerisinde yer alan bu köy ağızları, Orta diyalektin Kasım ve Bastan ağızlarıyla birlikte Nogay Türkçesinden etkilenmiş ve bunlar arasında bazı ortaklıklar oluşmuştur. Yukarıda belirtilen köylerin ağızları Tatar Türkçesinin kuzeybatı bölgesini oluşturmaktadır.

"ç" Grubu Ağızları:

1. Temnikov
2. Lembre
3. Kuznetsk
4. Xvalın
5. Melekes[20]

[18] Deliömeroğlu, Yakup, age., s. 22

[19] Zekiyev, M. Z. - Ganiyev, F. A - Zinnetullina, K. Z., Tatar Grammatikası, C. I, Kazan, 1998, s. 37

[20] Melekes ağzının "ç" ağızlarına mı yoksa "ts" ağızlarına mı girdiği hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. L. T. Maxmutova (1978), G. X. Exetov (1984) ile F. S. Bayazitova vd.nin (2008) hazırladığı çalışmalarda Melekes ağzına "ts" ağızları içinde yer verilmiştir. H. B. Kubratov, L. T. Maxmutova, L. P. Smolyakova, E. R. Tenişev'in (1969) hazırladığı çalışmada ise Melekes ağzı "ç" ağızları içinde gösterilmiştir. Ancak Melekes ağzıyla ilgili metinlerde genellikle "ç"

6. Sterlitamak

7. Şarlık

8. Mordva-Karatay

Yukarıda verilen "ç" ağızları arasında karışık ağızlar da bulunmaktadır. Bunlardan Kuznetsk (Penza'nın kuzeydoğusu) ve Xvalın (Ulyanovsk'un güneyi) ağızları "ç" ağızları olsa da "ts" ağız özelliklerini de barındırmaktadırlar. Ayrıca "ç" ağzı özellikleri gösteren ancak müstakil bir ağız grubu hüviyeti kazanamayan yerleşim birimleri de bulunmaktadır. Sonraları göç neticesinde Saratov'un güneyinde ve Volgograd'da kurulan Altavıl, Altata vd. köylerde, yine Ulyanovsk eyaletinin Barış rayonunda bulunan Kalda köyünde Mişer ağızları konuşulmakta ancak bu köy ağızları müstakil bir ağız grubu olarak kabul edilmemektedir. Ulyanovsk'un kuzeybatısında bulunan Karsun grubu için de aynı durum geçerlidir. Ancak kimi çalışmalarda Karsun ağzı diğerlerinden ayrı olarak bir Mişer ağız grubu olarak da takdim edilmektedir. Başkurdistan'ın kuzeybatısındaki Sterlitamak ve Orenburg'daki Şarlık ağızları da "ç" ağızlarına girmekle beraber farklı derecedeki tesirlerle komşu ağızlardan etkilenmişlerdir[21]. Bu gruba giren ve Tataristan'ın Kama Tamagı rayonundaki Mordva-Karatay, Şerşalan ve Mezitovo köylerinde yaşayan Mişer Tatarlarının ağzını teşkil eden Mordva-Karatay ağzı da kendine has nitelikler taşıyan özgün bir ağızdır. Mordva-Karataylar, Mokşa-Mordvaların Türkleşen küçük bir grubudur. Mişer ağzı olsa da kimi arkaik unsurları ve bazı kendine özgü ses yapılarını barındırmaktadır[22].

Tatar diyalektolojisi üzerine yapılan çalışmaların artarak devam etmesi neticesinde yukarıda görülen başlıca sınıflandırmaların biraz farklılaştığı ve yeni çalışmalarda daha önceki çalışmalarda müstakil bir ağız grubu olarak değerlendirilmeyen bazı alt ağızların da bir ağız grubu olarak ele alınmaya başladığı görülmektedir. Tatar ağızları üzerine yapılan ve iki cilt olarak yayımlanan "Tatar Xalık Söyleşleri̇, 2 Cilt, Kazan 2008" adlı kapsamlı çalışmanın 2. cildi Mişer (Batı) ve Sibirya (Doğu) ağızlarına ayrılmıştır. Adı geçen çalışmada Mişer grubu ağızları 19 başlık altında ele alınmıştır. Bu ağızlar; Temnikov, Lembre, Kuznetsk, Xvalın, Karsun, Mordva-Karatay, Melekes, Çistay, Tav Yagı (Podberezye), Sterlitamak, Şarlık, Kostroma, Volgograd, Sergaç, Çüpreli, Sırkıdı, Kürşi (Tatarşçino), Çistay ve Baykıbaş şeklindedir. Yine D. B. Ramazanova tarafından 2011 yılında Kazan'da yayımlanan ve Tatar Türkçesi ağızlarından metin örneklerinin toplandığı "Tatar Dialektlarınnan Söylew Ürnekleri̇" adlı çalışmada da yukarıda adları sıralanan ağızlar dışında Altata Grubu Köyleri ile Kalda Köyü ağızları müstakil bir ağız olarak gösterilerek her ikisinden metin örnekleri verilmiştir.

Bizim çalışmamızda yukarıda bulunan tasnifler de dikkate alınarak ve ç/ts açısından mevcut ağızların ses özellikleri göz önünde bulundurularak Mişer Tatar ağızları 21 başlık altında ele alınmış ve çalışmanın Metinler bölümünde bu 21 ağzın metinlerine yer verilmiştir. İlgili ağızlar Metinler bölümünde "ts Grubu Ağızları" ve "ç Grubu ağızları" başlığı altında ikiye ayrılmıştır. Bizim yaptığımız sınıflandırmaya göre Mişer Tatar ağızları toplam 21 ağızdan oluşmakta olup kendi içinde "ts Grubu Ağızları" ve "ç Grubu ağızları" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır:

---

sesi görülmektedir. Çok az örnekte ise bu sesin "ts" ve "tç"olduğu tespit edilmiştir. Hatta F. S. Bayazitova vd. (2008) Melekes ağzını "ts" ağızları içinde vermelerine rağmen Melekes ağzının ses bilgisi özelliklerinin anlatıldığı kısımda ç sesi için: "Edebî dildeki sızıcı "ç" sesi Melekes ağzında "tç" olarak söylenir: tçıbık (çubuk), tçawka (ala karga), kıtçırkan/ki̇tçi̇rken (ısırgan otu), pi̇tçen (ot) vb. Nadir olarak da "ts"dir: pits (soba), tsugıngan (Hristiyanlaşmış), kanigets (görümce)" derler. Ancak metinler üzerinde yaptığımız incelemelerde "ç" sesinin büyük oranda korunduğu "tç" ve "ts" olarak kullanımının nadiren görüldüğü tespit edilmiştir. Biz de bu sebeple Melekes ağzını "ç" ağızları içerisinde vermeyi uygun görüyoruz.

21 Maxmutova, L. T., Opıt İssledovaniya Tyurskix Dialektov, Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka, Moskva, 1978, s. 16-18; Kubratov, H. B-Maxmutova, L. T.-Smolyakova, L. P.-Tenişev, E. R., Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık, Moskva, 1969, s. 9-10.

22 Bayazitova, F. S. vd., Tatar Xalık Söyleşleri̇, C. II, Kazan, 2008, s. 74-83.

I. “ts” Grubu Ağızları:

1. Sergaç, 2. Çüpreli, 3. Çistay, 4. Baykıbaş, 5. Sırkıdı Köyü, 6. Kürşi (Tatarşçino)

II. “ç” Grubu Ağızları:

1. Temnikov, 2. Lembre, 3. Kuznetsk, 4. Xvalın, 5. Melekes, 6. Sterlitamak, 7. Şarlık, 8. Mordva-Karatay, 9. Volgograd, 10. Karsun, 11. Altata Grubu Köyleri, 12. Kalda Köyü, 13. Çistay Kreşinleri, 14. Kostroma, 15. Tav Yagı (Podberezye)

Mişer Tatar ağızları genel olarak Tatar edebî diline yakındır. Ayrıca Tatar Türkçesinin diğer ağızlarıyla da birçok ağzı ile ortak noktaları olmasına rağmen, Mişer Tatar ağızları, Tatar Türkçesinin ağızlar sistemi içinde ses ve şekil özellikleri bakımından özel bir yere sahiptir.

Mişer Tatar Ağızlarında Görülen İkiz Ünlüler

Mişer Tatar ağızlarında bulunan ikiz ünlüler hem Türkçe kelimelerde hem de alıntı kelimelerde bulunmaktadır.

1. Alıntı Kelimelerde İkiz Ünlüler

Mişer Tatar Türkçesinde kimi alıntı kelimelerde ikiz ünlü görülmektedir. Bu kelimelerden bazıları alındıkları dilde de ikiz ünlülü olarak görülürken bazıları ise alındıkları dildeki ünlünün veya uzun ünlülü sesin ikizleşmesiyle meydana gelmiştir.

1.a. Alçalan İkiz Ünlüler

ai: yabrail (Ar. Cebrāil) (FYD/Çüpreli) “Cebrail, vahiy meleği”.

eü: eüwel (<Ar. evvel) (MTD 1983, 104/Baykıbaş) “evvel, önce”. Bu örnekte ikiz ünsüzlerden birisi (v>ü) ünlüye dönüşerek ikiz ünlü oluşmuştur.

oı: xoˈs'ıt (<Ar. ḥased) (MTD 1962, 304/Sergaç) “haset, nifak”, yoˈma (<cum‘a) (MTD 1990, 101/Volgograd) “hafta”, koˈmats (<Ar. qumāş) (MTD 1962, 301/Sergaç) “kumaş”, yoız (<Udm. yuj) (MTD 1962, 293/Temnikov) “kar kabuğu”, poˈt (<Rus. pud) (MTD 1962, 295/Temnikov) “Eskiden Ruslarda 16,3 kiloluk bir ağırlık ölçüsü”, koˈr'ka (<Rus. kurka “tavuk, hindi”. TTES, 130) (MTD 1962, 97/Lembre) “hindi”, oˈsak (<Hint-Avrupa. *obus, TTES, 220) (TXS II, 12/Temnikov) “kavak ağacı, titrek kavak”

öĭ: zöˈ̆leyka (<Far. Züleyhā) (MTD 1962, 302/Sergaç) “Züleyha”, döˈ̆nya (<Ar. dunyā) (MTD 1962, 295/Temnikov)

1.b. Yükselen İkiz Ünlüler

ia: odial (<Rus. odeyalo) (14-14/Çüpreli) “battaniye”, material (<Rus. material) (TXS II, 41/Lembre) “materyal, malzeme”.

ıo: tıĭxım (<Far. tuxm) (TXS II, 44/Kuznetsk) “soy, cins; nesil, sülale)

ua: kuatlı (<Ar. quvvet) (MTD 1962, 306/Çistay) “kuvvetli”, vual (<Rus. vual) (TXS II, 171/Kostroma) “yüz örtüsü, peçe”.

uo: duĭst (<Far. dūst) (MTD 1962, 304/Sergaç) “dost”, buĭsaga (<Moğ. basurga) (MTD 1962, 301/Sergaç) “kapı eşiği”, zuĭr (<Far. zūr) (MTD 1962, 302/Sergaç) “büyük”, suĭd (<Rus. sud) (MTD 1962, 302/Sergaç) “mahkeme”, tuĭtıy (<Far. xūxm) (MTD 1962, 303/Sergaç) “papağan”, muĭlla (<Ar. mevlā) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “molla”, tuĭk (<Rus. tok) (MTD 1962, 302/Sergaç) “harman yeri”,

uĭˈçin'ye (<Rus. uçeniye) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) "eğitim, tedris", şuĭrba (<Far. şūrbā) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) "çorba", juĭrba (<Rus. jrebiy) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) "kura", xuĭş (Far. xoş) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) "hoş, güzel", duĭga (<Rus. duga) (MTD 1962, 297/Sergaç) "boyunduruk", kuĭpı (<Sans. kibia/kibba. TTES, 122) (OİTD, 238/Sergaç) "kepçe".

Bazı alıntı kelimelerde ise ikinci hece de ikiz ünlünün oluştuğu tespit edilmiştir: kartuĭk (<Rus. kartofel) (MTD 1962, 300/Lembre) "patates", matuĭr (Moğ. bagatur/<bagaatuur. Tuna 1960, 229) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) "güzel", tamuĭk (<Soğ. tamu. EUTS, 223) (MTD 1962, 301/Sergaç) "cehennem, tamu".

üö: üĭmr (<Ar. 'umr) (MTD 1962, 304/Sergaç) "ömür", güĭĭr (<Far. gūr) (MTD 1962, 302/Sergaç) "mezar", büĭrene (<Rus. brevno) (MTD 1962, 295/Temnikov) "ağaç kütüğü"

2. Türkçe Kelimelerdeki İkiz Ünlüler

Mişer Tatar Türkçesinde Türkçe kelimelerde görülen ikiz ünlüler; ses düşmesi/erimesi sonucu ortaya çıkan ikiz ünlüler ve ilk hecedeki ünlünün ikizleşmesiyle oluşanlar şeklindedir.

2.1. Ses düşmesi/erimesi yoluyla oluşan ikiz ünlüler:

Mişer Tatar Türkçesinde görülen ikiz ünlülerin az bir kısmı kelimenin kökündeki sesin erimesiyle veya ekleme sonucunda meydana gelen ses olaylarıyla oluşmaktadır.

2.1.1. b(>w) sesinin düşmesiyle oluşan ikiz ünlüler

2.1.1.a. Alçalan İkiz Ünlüler

uı: suın (su-ı<suw<sub) (MTD 1962, 61) "suyunu".

oı: oˈrtla- (<avurt+la-. KTS, 17) (MTD 1962, 95/Lembre) "ağza al-, ağza- koy; yudumla"-

2.1.1.b. Yükselen İkiz Ünlüler

ua: yuaşlan- (<yabaş/yawaş. ETG, 307) (18-5) "yavaşla-, sakinleş-"

2.1.2. ğ/g (>w/y) sesinin düşmesiyle/erimesiyle oluşan ikiz ünlüler

2.1.2.a. Alçalan İkiz Ünlüler

iĭ: siĭr (<sıyır<sıgır. DLT I, 364) (OİTD, 36/Sergaç) "inek".

uı: kuıp (<ku-ıp<kow-<koğ-) (MTD 1962, 309) "kovup", buın (<bogun. DLT I, 399) (26-35), kuırıl- (<kagur-. EUTS, 161) (MTD 1962, 307) "kavrul-, piş-".

oı: oˈşa- (<oguş+a-) (MTD 1962, 302/Sergaç) "benze-", koˈrsak (<kogursak. EUTS, 80) (MTD 1962, 303/Sergaç) "kursak, mide".

ıo: ıĭrla- (<ogur+la-/oğru+la-) (TXS II, 42/Kuznetsk) "çal-".

öĭ: töĭme (<tügme. KTS, 286) (TNPS, 28/Volgograd) "düğme".

2.1.2.b. Yükselen İkiz Ünlüler

ua: tuar- (<togar-. TTES, 210) (TNPS, 157) "koşulu atı serbest bırak-", tua (<tog-. DLT I, 65) (18-1) "doğar, doğuyor", kua- (<kog-) (MTD 1962, 308) "kovuyor".

2.1.3. y (<ŋ/d) sesinin düşmesiyle/erimesiyle oluşan ikiz ünlüler

2.1.3.a. Alçalan İkiz Ünlüler

iĭ: siĭrak (<sıyrak<sınır/siŋır+ak. TTES, 184) (OİTD, 36/Sergaç) “bacak”.

oı: koˈn- (<koyun-. KTS, 156) (MTD 1962, 97/Temnikov) “yıkan-, su dökün-”, koˈrˈık (<kuyruk<kudruk. OTG, 248) (MTD 1962, 97/Temnikov) “kuyruk”.

2.1.3. b. Yükselen İkiz Ünlüler

ıo: kıvrĭıĭk (<kuyruk<kudruk. OTG, 248) (TXS II, 42/Kuznetsk) “kuyruk”.

2.2. İlk Hece Ünlüsünün İkizleşmesiyle Uluşanlar:

Mişer Tatar ağızlarında en fazla görülen ikizleşme olayıdır. İlk hece ünlüleri ikizleşerek “oı, öĭ”, öü, üĭ” gibi alçalan ikiz ünlü ve “ıo, ie, iĭ, ĭo, ĭö, uo, üö” gibi yükselen ikiz ünlüler olmak üzere toplam on bir çeşit ikiz ünlü oluşturmaktadır.

2.2. a. Alçalan İkiz Ünlüler

Mişer ağızlarında ilk hece ünlüleri “oı, öĭ”, öü, üĭ” olmak üzere dört çeşit ikiz ünlü oluşturular. “oı, öĭ” ikiz ünlüleri daha yaygınken “öü, üĭ” ikiz ünlüleri ise az olarak görülmektedir.

oı: boˈlar (<buu. TDBU, 110) (TNPS, 156/Volgograd) “bunlar”, boˈrıl- (MTD 1962, 292/Temnikov) “burul-, dön-”, boˈrın (TNPS, 145/Volgograd) “burun”, boˈt (<buut. TDBU, 179) (TNPS, 146/Volgograd) “but, bacak”, koˈl (<kuul. Tuna 1960, 226) (MTD 1990, 102/Volgograd) “kul”, koˈndız (MTD 1962, 303/Sergaç) “kunduz”, koˈtçak (<kuuçak. TDBU, 179) (MTD 1990, 103/Volgograd) “kucak”, koˈytı (MTD 1962, 293/Temnikov) “kötü, fena”oˈn (<uun. TDBU, 111) (TXS II, 171/Volgograd) “un”, oˈr- (<uur-. TDBU, 111) (MTD 1990, 102/Volgograd) “vur-”, oˈts- (5-13/Sergaç) “uç-”, soˈra- (<soor(a)-. TDBU, 178) (MTD 1962, 302) “sor-”, soˈs- (MTD 1962, 304/Sergaç) “boşalt-”, toˈz (<tuuz. TDBU, 180) (MTD 1962, 292/Temnikov) “tuz”, yoˈn (<yuuŋ. TDBU, 180) (MTD 1962, 293/Temnikov) “yün” vd.

öĭ: böĭtĭn (MTD 1962, 295/Temnikov) “bütün”, köĭl- (MTD 1962, 301/Sergaç) “gül-”, köĭmĭş (<küümüş. Tuna 1960, 227) (TNPS, 152/Volgograd) “gümüş”, köĭn (<küün. TDBU, 185) (MTD 1962, 301/Sergaç) “gün, güneş”, köĭt- (<küü-. TDBU, 185) (MTD 1962, 121/Temnikov) “bekle-”, öĭlgĭr- (MTD 1962, 123/Lembre) “yetiş-, kavuş-”, öĭts (<üüç. TDBU, 112) (MTD 1962, 305/Sergaç) “üç”, söĭt (<süüt. TDBU, 185) (TXS II, 153/Şarlık) “süt”, töĭb (<tüüp. TDBU, 185) (MTD 1962, 303/Sergaç) “dip, alt”, töĭlkĭ (TNPS, 143/Volgograd) “tilki”, töĭn (<tüün. TDBU, 185) (TNPS, 143/Volgograd) “gece” vd.

öü: köᵘp (<koop. Tuna 1960, 224) (TXS II, 240/Lembre) “çok”, töᵘgĭl (<deegil. Erdem 2008, 508) (MTD 1962, 95/Lembre) “değil”.

üĭ: tüĭb (<tüüp. TDBU, 185) (MTD 1962, 301/Sergaç) “dip, alt”.

2.2. b. Yükselen İkiz Ünlüler

Mişer ağızlarında ilk hece ünlüleri “uo, üö, ıo, ĭö, iĭ, ĭo, ie” olmak üzere altı çeşit ikiz ünlü oluşturular. Yükselen ikiz ünlüler, alçalan ikiz ünlülere göre Mişer ağızlarında daha fazla görülmektedir. Bunlardan “uo, üö, ıo” ikiz ünlüleri yaygın olarak görülürken “iĭ, ĭo, ie” ikiz ünlülerinin kullanımı ise daha azdır.

uo: buĭ (<buu. TDBU, 110) (MTD 1962, 304/Sergaç) “bu”, buĭl- (<bool-. TDBU, 177) (MTD 1962, 304/Sergaç) “ol-”, buĭr (<boor. TDBU, 177) (TDSÜ, 324/Kalda /Kalda) “tebeşir”, buĭrıts (<boorç.

TDBU, 177) (MTD 1962, 304/Sergaç) “borç”, buĭza (TXS II, 215/Kürşi) “boza”, kuĭkı (MTD 1962, 302/Sergaç) “koku”, kuĭl (<kool. TDBU, 178) (MTD 1962, 304/Sergaç) “el, kol”, kuĭy (<kooy. TDBU, 108) (MTD 1962, 305/Sergaç) “koyun”, suĭn (OİTD, 202/Sergaç) “son, sonra”, şuĭ (OİTD, 240) “şu”, tuĭkı- (<tookıt-. Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 287/Kuznetsk) “gagala-, vur-”, tuĭkta- (MTD 1962, 300/Lembre) “dur-, bekle-”, uĭt (<oot. TDBU, 177) (MTD 1962, 301/Sergaç) “od, ateş”, yuĭk (<yook. TDBU, 178) (MTD 1962, 302/Sergaç) “yok” vd.

üö: büˆrk (MTD 1962, 303/Sergaç) “börk”, büˆrĭ (<böörı. TDBU, 184) (TXS II, 12/Temnikov) “kurt”, düˆrt (<töört. TDBU, 184) (MTD 1962, 299/Lembre) “dört, 4”, küˆk (<köök. TDBU, 184) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “gökyüzü; mavi”, küˆl (<kööl. TDBU, 184) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “göl”, küˆm- (TXS II, 49/Kuznetsk) “göm-”, küˆz (<köoz. TDBU, 109) (MTD 1962, 303/Sergaç) “göz”, ᵗçüˆplᵒk (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “çöplük”, tüˆr (<töör. TDBU, 184) (MTD 1962, 301/Sergaç) “evin başköşesi”, üˆgᵒz (TXS II, 215/Kürşi) “öküz”, üˆs- (<öös-. TDBU, 183) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “büyü-, yetiş-”, üˆz (<ööz. TDBU, 183) (MTD 1962, 305/Sergaç) “öz, kendi”vd.

ıo: Bu ikiz ünlü özellikle Kuznetsk ağzında görülmektedir: bıĭz (<buuz. TDBU, 179) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “buz”, ıĭç- (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “uç-”, ıĭç (<huuç. TDBU, 179) (OİTD, 184) “uç”, ıĭnıt- (TXS II, 43/Kuznetsk) “unut-”, ıĭru (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “urug; akraba”, sıĭr- (<soor(a)-. TDBU, 178) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “sor-; iste-”, tıĭr- (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “dur-, kal-”, yıĭkı (<uu “uyku”. TDBU, 182) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “uyku” vd.

ĭö: bĭˆgĭl- (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “bükül-”, ĭˆtç (<üüç. TDBU, 112) (MTD 1962, 285/Kuznetsk) “üç”, kĭˆmĭş (<küümüş. Tuna 1960, 227) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “gümüş”, kĭˆn (<küün. TDBU, 185) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “gün”, kĭˆl- (OİTD, 38) “gül-”, kĭˆtç (<küüç. TDBU, 185) (MTD 1962, 285/Kuznetsk) “güç”, sĭˆt- (<süüt. TDBU, 185) (OİTD, 38) “süt”, yĭˆrek (OİTD, 242) “yürek”, yĭˆrĭ- (<yoorı-. TDBU, 179) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “yürü-” vd.

iĭ: diĭ - (<tėė-. TDBU, 182) (TT, 81/Çistay Kreşinleri) “de-”, biĭr- (<bėėr-. TDBU, 182) (OİTD, 36/Sergaç) “ver-”, iĭr (<eer “erkek, koca”. TDBU, 74) (MTD 1962, 305/Sergaç) “er, erkek”, iĭrte (<ėėr- “erken, çabuk”. TDBU, 181; eertesi. Şahin 2012, 4) (TXS II, 184/Sergaç) “sabah”, tsiĭr (OİTD, 36/Sergaç) “hastalık”.

ĭo: çĭᵍçĭ (<süüçig. TDBU, 185) (TXS II, 45/Kuznetsk) “tatlı, lezzetli”, çĭᵍprek (TXS II, 42/Kuznetsk) “bez parçası, paçavra”, tĭᵍgĭl (<deegil. Erdem 2008, 508) (TXS II, 42/Kuznetsk) “değil”.

ie: nierse (<nee. TDBU, 181) (TXS II, 167/Şarlık) “ne”

Değerlendirme ve Sonuç

Değerlendirme kısmında daha çok Mişer Tatar ağızlarında ilk hece ünlüsünün ikizleşmesi neticesinde ortaya çıkan ikiz ünlüleri değerlendireceğiz. İncelediğimiz metinlerde tespit ettiğimiz ve listemize aldığımız ilk hecesinde ikiz ünlü bulunan 253 ikiz ünlülü kelime bulunmaktadır*. Bu ikiz ünlülerin 175’i yükselen ikiz ünlü (ıo, ie, iĭ, ĭo, ĭö, uo, üö), 78’i ise alçalan ikiz ünlü (oı, öĭ”, öü, üĭ) şeklindedir.

* Bu 253 kelime aslında 180 kelime kökünden oluşmaktadır. Aynı kelime farklı ikiz ünlüler oluşturduğu için (mes. kĭˆl- (OİTD, 38) “gül-”./ köˆl- (MTD 1962, 301/Sergaç) “gül-”; sĭˆt- (<süüt. TDBU, 185) (OİTD, 38) “süt”./söˆt (<süüt.

İlk hecedeki ikiz ünlüler Mişer grubu ağızlarının 12'sinde tespit edilmiştir. 253 kelimenin ağızlara göre dağılımı şu şekildedir: Sergaç 89, Kuznetsk 71, Volgograd 27, Temnikov 26, Lembre 7, Kürşi 6, Şarlık 4, Kalda 3, Karsun 2, Sırkıdı 2, Sterlitamak 1, Çistay Kreşinleri 1, Mişer ağızları (genel) 14. Sergaç ve Kuznetsk ağızları ikiz ünlünün en çok görüldüğü ağızlardır.

Listemize aldığımız ilk hecesinde ikiz ünlü görülen 253 kelimeden 82'sinin kök ünlüsü kısa iken 167 kelimenin kök ünlüsünün asli uzun ünlülü olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla asli uzun ünlüye sahip kelime köklerinin ikiz ünlü oluşturduğu söylenebilir*.

Talat Tekin, "Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler" adlı eserinde uzun ünlülerin sebep olduğu birçok seslik değişme ve gelişmelerden birinin de ünlü ikizleşmesi olduğunu söyleyerek hem tarihî hem de çağdaş lehçelerde uzun ünlülerden kaynaklı olarak ortaya çıkan çeşitli örnekler verir.

Uzun ünlülerin ikiz ünlüye dönüşmesi Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde karşılaşılan bir durumdur. Codeks Cumanicus başta olmak üzere tarihî dönemlerde uzun ünlülü bazı kelimelerdeki uzunluklar ikiz ünlüye dönüşmüştür: tōlu>CC toulu/tovlu "dolu", yōl> CC joul/yovul "yol" gibi. Talat Tekin, dönem eserlerinde bu şekilde yazılan kelimelerin yanlış yazımlar olmadığını, tersine uzun ünlüye bağlı ikizleşmeler olduğunu söyler[23]. Aynı şekilde uzun ünlüler, Ana Çuvaşça, Volga Bulgar Türkçesi, Orta Türkçe, Eski Türkçede olduğu gibi başta Yakut ve Türkmen Türkçesi olmak üzere birçok Türk lehçesi ve ağızlarında da ikiz ünlülü olarak görülmektedir[24].

Mişer Tatar ağızlarında kelimenin kökünde görülen ikiz ünlülerin önemli bir kısmı birincil uzun ünlülerden ikiz ünlüye dönüşmüştür. Nitekim bıǵz (<buuz. TDBU, 179) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) "buz", sıǵr- (<soor(a)-. TDBU, 178) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) "sor-; iste-", biˈr- (<bėėr-. TDBU, 182) (OİTD, 36/Sergaç) "ver-", kǐ^{ö}n (<küün. TDBU, 185) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) "gün", yoˈn (<yuuŋ. TDBU, 180) (MTD 1962, 293/Temnikov) "yün", tǐb (<tüüp. TDBU, 185) (MTD 1962, 303/Sergaç) "dip, alt", kuǵy (<kooy. TDBU, 108) (MTD 1962, 305/Sergaç) "koyun", bü^{ö}rǐ (<bööri. TDBU, 184) (TXS II, 12/Temnikov) "kurt", tü^{ö}r (<töör. TDBU, 184) (MTD 1962, 301/Sergaç) "evin başköşesi" gibi Talat Tekin tarafından ana Türkçede uzun ünlülü olarak tasarlanan (147 köke dayanan) 171 kelime tarihî dönemde ve bugün çeşitli lehçelerde uzun ünlülü olarak görülmektedir. Sistemli olmasa da Mişer Tatar Türkçesinde bazı uzun ünlülerin ikiz ünlüye dönüşerek iz bıraktığını söylemek mümkündür.

Mişer Tatar ağızları içinde uzun ünlünün etkisiyle en çok ikiz ünlü oluşturan ağız Sergaç ağzıdır. 171 kelimeden 61'i Sergaç ağzında tespit edilmiştir. Sergaç ağzından sonra ise 48 kelime ile Kuznetsk, 24 kelime ile Volgograd ve 18 kelime ile Temnikov ağzı gelmektedir. Ayrıca geriye kalan ağızlardan Lembre 4, Şarlık 3, Kalda 2, Sırkıdı 1, Kürşi 1, Çistay Kreşinleri 1, Karsun 1, Sterlitamak 1, Genel 6 kelimeye sahiptir.

Sergaç ağzı, Türkçede birincil uzun ünlülerin varlığının ortaya konulmasında dayanak olarak kullanılan önemli ağızlardan biridir. Uzun ünlülerin varlığından ilk kez bahseden Otto Böhtlink, Yakutçadaki

---

TDBU, 185) (TXS II, 153/Şarlık) "süt". gibi) ortaya 253 kelime çıkmış ve değerlendirme 253 kelime üzerinden yapılmıştır.

* İlk hecede ikiz ünlülü olarak görülen yoˈmşak (<yumşaak. Tuna 1960, 255) (121-9/Volgograd) "yumuşak", tıǵoman** (TXS II, 126/Sterlitamak) "duman", oˈzın* (<uuzun. Şahin 2012, 4) (118-11/Volgograd) "uzun", ıǵzın** (<uuzun. Şahin 2012, 4) (73-8/Kuznetsk) "uzun" kelimelerinin ise tarihî kaynaklarda ikinci hece ünlüleri uzun ünlülü olarak görülmektedir. bk. İkiz ünlüler listesinde ilgili kelimeler için verilen dipnotlar.

23 Tekin, Talat, "On the History of the Labial Shifts in Tatar and Bashkir", Makaleler 3 (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara, 2005, s. 318.

24 Tekin, Talat, Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Ankara, 1995, s. 9-11.

uzun ve ikiz ünlüleri Sergaç (Nijni Novgorod) ağzına ait dil malzemesiyle karşılaştırmış ve Sergaç ağzındaki uzun ünlülerin varlığını ortaya koymuştur[25]. Böhtlink, Yakut gramerinde çeşitli vesilelerle Sergaç ağzında tespit ettiği "aat, saarı, oon, yook, döört, biişik" vd. olmak üzere otuz bir uzun ünlülü kelime göstermiştir[26].

Gerek Sergaç ağzında gerek diğer Mişer ağızlarında ikiz ünlü oluşturan kelimelerin daha çok birincil uzun ünlülü köklere gitmesi, birincil uzun ünlülerin seslik bir iz olarak ikiz ünlü oluşturduğuna işaret etmektedir. Uzun ünlünün etkisiyle ikiz ünlü oluşumunun gerçekleştiğini düşündüğümüz 171 (147 kelime kökünden) kelime Talat Tekin'in çalışmasıyla karşılaştırılmış ve 117 kelimenin Talat Tekin'in çalışmasında da uzun ünlülü olduğu olarak gösterildiği tespit edilmiştir. Geriye kalan 35 kökten meydana gelen 54 kelime ise uzun ünlülerle ilgili çalışmaları olan Tuna, Korkmaz, Erdem, Şahin, Gülensoy gibi bilim adamlarının çalışmalarıyla karşılaştırılmış ve Mişer ağızlarında ikiz ünlülü olan bu kelimelerin, adı geçen bilim adamlarının çalışmalarında uzun ünlülü olarak gösterildiği tespit edilmiştir. Bu kelimeler şunlardır:

ıᵍl (<oogul. Tuna 1960, 254) (136-21/Kalda) "oğul"/ **ıᵍlan** (<oogul. Tuna 1960, 254) (73-23/Kuznetsk) "oğlan"/**o'l** (<oogul. Tuna 1960, 254) (TXS II, 12/Temnikov) "oğul, çocuk"/**uᵍl** (<oogul. Tuna 1960, 254) (1-15/Sergaç) "oğul",

ıᵍzın (<uuzun. Şahin 2012, 4) (MTD, 1962, 288/Kuznetsk) "uzun"/**o'zın** (<uuzun. Şahin 2012, 4) (TNPS, 156/Volgograd) "uzun".

kıᵍr- (<kıır-. Gülensoy 2007 A-N, 510) (74-6/Kuznetsk) "ikiye ayır-, yırt-, parçala-"

ko'l (<kuul. Tuna 1960, 226) (122-2/Volgograd) "kul",

kĭᵒmĭş (<küümüş. Tuna 1960, 227) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) "gümüş"/**köᶦmĭş** (<küümüş. Tuna 1960, 227) (119-1/Volgograd) "gümüş",

kĭᵒnĭl (<köönülüŋçe. Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) "gönül"/**küᵒŋĭl** (<köönülüŋçe. Tuna 1960, 225) (9-81/Sergaç) "gönül",

köᵘp (<koop. Tuna 1960, 224) (70-9/Lembre) "çok"/**küᵒp** (<koop. Tuna 1960, 224) (129-31/Karsun) "çok",

kuᵍn- (<koon-. Tuna 1960, 224) (7-58/Sergaç) "kon-",

kuᵍrk- (<goorxu. Korkmaz 2005, 126; goork-. Korkmaz 1994, 11; koork-. Şahin 2012, 3; Tuna 1960, 225) (8-45/Sergaç) "kork-",

kuᵍw- (<gooğ-. Erdem 2008, 548) (MTD 1962, 282/Kuznetsk) "kov-"/ **kuᵍgın** (<gooğ-. Erdem 2008, 548 "kov-") (2-30/Sergaç) "takip etme, izleme, kovalama"

kuᵍy- (goo-<gooyve-. Korkmaz 2005, 126; goo-. Korkmaz 1994, 11; Tuna 1960, 224) (1-10/Sergaç) "koy-",

o'zak (<uuzak. Şahin 2012, 4) (MTD 1962, 294/Temnikov) "uzak"

öᶦren- (<ööğren-. Erdem 2008, 548) (TNPS, 28/Volgograd) "öğren-"

[25] Tekin, Talat, age., s. 123-128.
[26] Tekin, Talat, age., s. 46-47.

sĭ^{ö}r- (<*süü-r-. Gülensoy 2007 A-N, 316) (MTD 1962, 285/Kuznetsk) “sür-, devam et-”

su^{ğ}gış (<sookuş-. Tuna 1960, 225) (OİTD, 123) “savaş”/**su^{ğ}k-** (<sook-: “sok-”. Erdem 2008, 549; Tuna 1960, 225) (8-8/Sergaç) “vur-”,

sü^{ö}- (<söov-. Erdem 2008, 549) (73-27/Kuznetsk) “sev-”,

tı^{ğ}oman (TXS II, 126/Sterlitamak) “duman”.

to't- (<tuut-. Erdem 2008, 508) (3-3/Sergaç) “tut-”,

tĭ^{ğ}gĭl (<deegil. Erdem 2008, 508) (TXS II, 42/Kuznetsk) “değil”/**tĭ^{ö}gĭl** (<deegil. Erdem 2008, 508) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “değil”/**tö^{ü}gĭl** (<deegil. Erdem 2008, 508) (MTD 1962, 95/Lembre) “değil”/**tü^{ö}gĭl** (<deegil. Erdem 2008, 508) (MTD 1962, 292/Temnikov) “değil”

tĭ^{ö}ş- (<düüş-. Korkmaz 2005, 126) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “düş-, in-”/**tö^{ĭ}ş-** (<düüş-. Korkmaz 2005, 126) (1-29/Sergaç) “düş-”,

tĭ^{ö}zĭl- (<tüüz-. Gülensoy 2007 A-N, 316) (OİTD, 222) “kurul-, düzül-”/**tö^{ĭ}zĭlĭş** (<tüüz-. Gülensoy 2007 A-N, 316) (TXS II, 153/Şarlık) “kuruluş”

tö^{ĭ}tĭn[*] (*tüütün. Gülensoy 2007 O-Z, 950) (TXS II, 171/Volgograd) “duman”

tu^{ğ}- (<dooğ-. Erdem 2008, 544) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “doğ-”/**tu^{ğ}w-** (<dooğ-. Erdem 2008, 544) (7-59/Sergaç) “doğan, doğulan”,

tu^{ğ}kı- (<tookıt-. Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 287/Kuznetsk) “gagala-, vur-”

tu^{ğ}n- (<doon-. Şahin 2012, 4) (2-27/Sergaç) “don-”,

tu^{ğ}y-[*] (<*tood-. Gülensoy 2007 A-N, 300) (9-53/Sergaç) “doy-”,

u^{ğ}rta (<oorta. Erdem 2008, 509) (7-42/Sergaç) “orta”,

u^{ğ}tın (<oot. TDBU, 177; oodun. Erdem 2008, 509) (TXS II, 215/Kürşi) “odun”

u^{ğ}tız (<otuuz. Şahin 2012, 4) (1-30/Sergaç) “otuz”,

ü^{ö} (<eev. Erdem 2008, 545) (73-5/Kuznetsk) “ev”/**ü^{ö}w** (<eev. Erdem 2008, 545) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “ev”

ü^{ö}l- (<ööl-. Korkmaz 2005, 126; Erdem 2008, 549) (1-15/Sergaç) “öl-”/**ü^{ö}t^{o}r-** (<ööl-. Korkmaz 2005, 126; Erdem 2008, 549) (1-18/Sergaç) “öldür-”,

yo'ldız (<yuultuz. Tuna 1960, 254) (119-9/Volgograd) “yıldız”/**yo'ndız** (<yuultuz. Tuna 1960, 254) (9-37/Sergaç) “yıldız”,

yo'mşak (<yumşaak. Tuna 1960, 255) (MTD 1990, 101)/Volgograd) “yumuşak”.

---

[*] Tuncer Gülensoy tütün kelimesinin kökünü tüü şeklinde uzun ünlülü kabul ederek kelimeyi tüü+t-(ü)n yapısıyla açıklamaktadır. bk. Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z, TDK Yay., Ankara, 2007, s. 950.

[*] Tuncer Gülensoy doy- kelimesinin kökünü too-d- şeklinde uzun ünlülü olarak kabul etmektedir bk. Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N, TDK Yay., Ankara, 2007, s. 300.

yi˘ö˘zi˘k (<yüüzük. Erdem 2008, 510) (OİTD, 38) "yüzük"/**yö˘ı˘zi˘k** (<yüüzük. Erdem 2008, 510) (3-2/Sergaç) "yüzük",

yuǵgarı (<yuukarsı. Şahin 2012, 4) (7-13/Sergaç) "yukarı",

Yukarıda görülen 54 kelime Talat Tekin'in çalışması dışında belirtilen çalışmalarda gerek tarihî gerekse çağdaş lehçe ve ağızlarda uzun ünlülü olarak görülmektedir. Aynı şekilde Mişer Tatar ağızlarında kısa ünlülü olarak tespit edilen 82 kelime de iyi araştırılırsa, uzun ünlülü bir köke dayanıp dayanmadığı tespit edilebilir. Zira, Mişer Tatar ağızlarında da görüldüğü gibi ikiz ünlülerin büyük kısmı uzun ünlüden kaynaklanmaktadır.

Mişer Tatar ağızlarında ikiz ünlülerin büyük oranda uzun ünlülerden geliştiği görülmektedir. İncelediğimiz metinlerde Mişer ağızlarında uzun ünlülere rastlanılmamıştır. Böhtlink'in çalışmasında Sergaç ağzından verdiği 31 uzun ünlülü kelime bugün Mişer ağızlarında önce ikiz ünlüye dönüşmüş sonra ise tek ünlü durumuna gelmiştir. Mişer ağızlarındaki ikiz ünlülerin durumu metinlerin derlendiği yıllara göre de farklılık göstermektedir. Bildirimize taşıdığımız 253 ikiz ünlülü kelimenin 172'si 1960'lı yıllara ait (MTD 1962) metinlerden tespit edilmiştir. 1990'lı yıllardan sonra yapılan derlemelerde ikiz ünlülü kelimelerin oldukça azaldığını söyleyebiliriz. Mesela, 1850'lerde Böhtlink'in çalışmasında Sergaç ağzı için verilen *bool-* "ol-" fiili uzun ünlülü iken aynı kelime 1958 yılına ait Sergaç ağzına ait bir derlemede *buǵl-* (MTD 1962, 304) şeklinde ikiz ünlülü, 1989 yılına ait bir derlemede ise *bul-* (TXS II, 194) biçiminde tek/kısa ünlülüdür.

Sonuç olarak Mişer Tatar ağızlarındaki uzun ünlüler, önce seslik gelişmeyle ikiz ünlüye dönüşmüş ardından da ikiz ünlünün tekleşmesiyle kısa ünlü durumuna gelmiştir. Bu durum, yazı dilinin ağız gruplarını etkilemesine bağlı olarak Mişer ağızlarının giderek yazı diline, Orta (Kazan) ağız bölgesine yaklaşmasıyla izah edilebilir.

METİN TARAMASI YAPILAN ESERLER ve KISALTMALARI

DLT : Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi** (Çev. Besim Atalay), C. I-III, TDK Yay., Ankara 1992.

ETG : A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın),** TDK Yay., Ankara 1988.

EUTS : Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,** Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.

FYD : Ferit Yusupov Derlemeleri.

KTS : R. Toparlı-H. Vural-R. Karaatlı, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,** TDK Yay., Ankara 2003.

MTD 1962 : **Materialı po Tatarskoy Dialektologii,** Kazan 1962)

MTD 1983 : L. T. Maxmutova (Red.), **Materialı po Tatarskoy Dialektologii,** Kazan 1983.

MTD 1990 : M. Z. Zakiyev-D. B. Ramazanova (Red.), **Materialı po Tatarskoy Dialektologii,** Kazan 1990.

OİTD : L. T. Maxmutova, **Opıt İssledovaniya Tyurskix Dialektov, Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka,** Moskva 1978.

OTG : Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri,** İstanbul 2003.

TDBU : Talat Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler,** Simurg Yay., Ankara 1995.

TDSÜ : D. B. Ramazanova, **Tatar T̆il̆ĭ Dialektlarınnan Söylew Ürneklerĭ,** Kazan 2011.

TNPS : L. Ş. Arslanov, **Tatarı Nijnego Povoljya i Stavropolya,** Naberejnıye Çelnı 1995.

TT : D. B. Ramazanova, **Tuylar Tuylar,** Kazan 1997.

TTES : R. Exmetyanov, **Tatar Tålånåŋ Kıskaça Tarixi-Etimologik Süzlågå,** Kazan 2001.

TXS II : F. S. Bayazitova vd., **Tatar Xalık Söyleşlerĭ,** C. 2, Kazan 2008.

MİŞER TATAR AĞIZLARINDA İLK HECESİNDE İKİZ ÜNLÜ BULUNAN KELİMELERİN LİSTESİ

bıᵍrnı (OİTD, 37/Kuznetsk) “burun”.

bıᵍz (<buuz. TDBU, 179) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “buz”.

bĭ̯r- (<bėėr-. TDBU, 182) (OİTD, 36/Sergaç) “ver-”.

boˈlar (<buu. TDBU, 110) (TNPS, 156/Volgograd) “bunlar”.

boˈlay (<buu. TDBU, 110) (MTD 1990, 102/Volgograd) “böyle”.

boˈlıt (<puulıut (buulıut). TDBU, 95; Tuna 1960, 254) (MTD 1962, 293/Temnikov) “bulut”.

boˈrıl- (MTD 1962, 292/Temnikov) “burul-, dön-”.

boˈrın (TNPS, 145/Volgograd) “burun”.

boˈrıŋ (MTD 1962, 300/Lembre) “eski, önce”.

boˈt (<buut. TDBU, 179) (TNPS, 146/Volgograd) “but, bacak”.

boˈzlay (<buuz. TDBU, 179) (MTD 1962, 302/Sergaç) “bir yer adı”.

bᵒ̈gᵒl- (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “bükül-”.

bĭ̯ᵒ̈gĭ̯n (<buu. TDBU, 110) (TXS II, 42/Kuznetsk) “bugün”.

bö̯̆gĭ̯n (<buu. TDBU, 110) (TNPS, 28/Volgograd) “bugün”.

bö̯̆tĭ̯n (MTD 1962, 295/Temnikov) “bütün”.

buᵍ (<buu. TDBU, 110) (MTD 1962, 304/Sergaç) “bu”.

buᵍl- (<bool-. TDBU, 177) (MTD 1962, 304/Sergaç) “ol-”.

buᵍr (<boor. TDBU, 177) (TDSÜ, 324/Kalda) “tebeşir”.

buᵍrıts (<boorç. TDBU, 177) (MTD 1962, 304/Sergaç) “borç”.

buᵍstırık (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “kadife yelek”.

buᵍy (<bood. TDBU, 107) (MTD 1962, 304/Sergaç) “boy”.

buᵍza (TXS II, 215/Kürşi) “boza”.

büörk (MTD 1962, 303/Sergaç) “börk”.

büörĭ (<bööri. TDBU, 184) (TXS II, 12/Temnikov) “kurt”.

çĭğçĭ (<süüçig. TDBU, 185) (TXS II, 45/Kuznetsk) “tatlı, lezzetli”.

çĭğprek (TXS II, 42/Kuznetsk) “bez parçası, paçavra”.

çuğyın (<çoo- kökünden. Trkm. çooy- “ateşe tutup ısıt-, kızdır-”. TDBU, 177) (OİTD, 238/Sergaç) “kazan; çömlek, güveç”.

dĭĭ - (<tėė-. TDBU, 182) (TT, 81/Çistay Kreşinleri) “de-”.

düört (<töört. TDBU, 184) (MTD 1962, 299/Lembre) “dört, 4”.

ığç (<huuç. TDBU, 179) (OİTD, 184) “uç”.

ığç- (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “uç-”.

ığğcmax (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “cennet”.

ığl (<oogul. Tuna 1960, 254) (TDSÜ, 322/Kalda) “oğul”.

ığlan (<oogul. Tuna 1960, 254) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “oğlan”.

ığlı (<uul+lug. Gülensoy 2007 O-Z, 965/uul “temel, esas”. TDBU, 179) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “ulu, büyük”.

ığnıt- (TXS II, 43/Kuznetsk) “unut-”.

ığru (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “urug; akraba”.

ığsak (OİTD, 45) “kavak ağacı, titrek kavak”.

ığzak (<uuzak. Şahin 2012, 4) (TXS II, 48/Kuznetsk) “uzak”.

ığzın* (<uuzun. Şahin 2012, 4) (MTD, 1962, 288/Kuznetsk) “uzun”

iĭr (<eer “erkek, koca”. TDBU, 74) (MTD 1962, 305/Sergaç) “er, erkek”.

iĭrte (<èèr- “erken, çabuk”. TDBU, 181; eertesi. Şahin 2012, 4) (TXS II, 184/Sergaç) “sabah”.

kığj (<guuş*. TDBU, 58) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “kuş”.

kığlatç (<kool. TDBU, 178) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “kulaç”.

kığndız (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “kunduz”.

kığr- (<kıır-. Gülensoy 2007 A-N, 510) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “ikiye ayır-, yırt-, parçala-”.

kığrçak (OİTD, 46) “kukla, yapma bebek”.

---

* Mişer ağızlarında ilk hecede ikiz ünlülü (ığzın) olarak görülen kelime, Tercüman, IM ve Türkmen Türkçesinde ikinci hecesi uzun ünlülü (uzuun/uzıın) olarak görülmektedir.

* Bu kelime Azerbaycan Türkçesinin Kaşkay ağzında da uzun ünlülü guuş biçiminde bulunmaktadır. bk. TDBU, 58.

kı^{ğ}ş (<guuş[*]. TDBU, 58) (MTD 1962, 287/Kuznetsk) “kuş”.

kı^{ğ}vır- (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “kavur-”.

kı^{ğ}yı (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “kuyu”.

ko'l (<kuul. Tuna 1960, 226) (MTD 1990, 102/Volgograd) “kul”.

ko'ndız (MTD 1962, 303/Sergaç) “kunduz”.

ko'r- (MTD 1962, 300/Sergaç) “kur-”.

ko'rım (<kuurı- “kuru-??”. TDBU, 178) (TXS II, 207/Sırkıdı) “kurum, is”.

ko'ş (<guuş[*]. TDBU, 58) (MTD 1962, 301/Sergaç) “kuş”.

ko^{t}çak (<kuuçak. TDBU, 179) (MTD 1990, 103/Volgograd) “kucak”.

koı^{t}çık (MTD 1990, 101/Volgograd) “köpek”.

ko'ytı (MTD 1962, 293/Temnikov) “kötü, fena”.

kĭ^{ö}l- (OİTD, 38) “gül-”.

kĭ^{ö}mĭş (<küümüş. Tuna 1960, 227) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “gümüş”.

kĭ^{ö}n (<küün. TDBU, 185) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “gün”.

kĭ^{ö}nĭl (<köönülünçe. Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “gönül”.

kĭ^{ö}r- (<köör-üp. TDBU, 109; göör-. Korkmaz 2005, 126; Şahin 2012, 3) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “gör-”.

kĭ^{öt}ç (<küüç. TDBU, 185) (MTD 1962, 285/Kuznetsk) “güç”.

kö^{ĭ}l- (MTD 1962, 301/Sergaç) “gül-”.

kö^{ĭ}me^{t}ç (MTD 1962, 95/Temnikov) “Yağ ve yumurta ile hazırlanan, hamurdan çeşitli şekillerde pişirilen yiyecek”.

kö^{ĭ}mĭş (<küümüş. Tuna 1960, 227) (TNPS, 152/Volgograd) “gümüş”.

kö^{ĭ}n (<küün. TDBU, 185) (MTD 1962, 301/Sergaç) “gün, güneş”.

kö^{ĭ}t- (<küü-. TDBU, 185) (MTD 1962, 121/Temnikov) “bekle-”.

kö^{ĭ}tü (<küü-. TDBU, 185) (MTD 1990, 101/Volgograd) “sürü”.

kö^{ĭ}zgĭ (<kööz+gü <kööz. TDBU, 109) (TNPS, 145/Volgograd) “ayna”.

kö^{ü}p (<koop. Tuna 1960, 224) (TXS II, 240/Lembre) “çok”.

ku^{ğ}gın (<gooğ-. Erdem 2008, 548 “kov-”) (MTD 1962, 303/Sergaç) “takip etme, izleme, kovalama”.

---

[*] Bu kelime Azerbaycan Türkçesinin Kaşkay ağzında da uzun ünlülü guuş biçiminde bulunmaktadır. bk. TDBU, 58.

[*] Bu kelime Azerbaycan Türkçesinin Kaşkay ağzında da uzun ünlülü guuş biçiminde bulunmaktadır. bk. TDBU, 58.

ku^{g}k (TXS II, 220/Kürşi) “guguk kuşu”.

ku^{g}kı (MTD 1962, 302/Sergaç) “koku”.

ku^{g}l (<kool. TDBU, 178) (MTD 1962, 304/Sergaç) “el, kol”.

ku^{g}n- (<koon-. Tuna 1960, 224) (MTD 1962, 302/Sergaç) “kon-”.

ku^{g}ŋgır (MTD 1962, 302/Sergaç) “konur, esmer, açık kestane rengi”.

ku^{g}rk- (<goorxu. Korkmaz 2005, 126; goork-. Korkmaz 1994, 11; koork-. Şahin 2012, 3; Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 302/Sergaç) “kork-”.

ku^{g}ş- (<kooş-. TDBU, 178) (MTD 1962, 303/Sergaç) “koş-, nasip et-”.

ku^{g}w- (<gooğ-. Erdem 2008, 548) (MTD 1962, 282/Kuznetsk) “kov-”.

ku^{g}y (<kooy. TDBU, 108) (MTD 1962, 305/Sergaç) “koyun”.

ku^{g}y- (<gooyve-. Korkmaz 2005, 126; goo-. Korkmaz 1994, 11; Tuna 1960, 224) (MTD 1962, 304/Sergaç) “koy-”.

ku^{g}yın (<kooy. TDBU, 108) (MTD 1962, 304/Sergaç) “koyun”.

kü^{ö} (<köög “vezin, ölçü; ses tonu”. TDBU, 109) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “ezgi, şarkı”.

kü^{ö}gĭr^{t}çĭn[*] (<köök. “gök” TDBU, 184) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “güvercin”.

kü^{ö}k (<köök. TDBU, 184) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “gökyüzü; mavi”.

kü^{ö}l (<kööl. TDBU, 184) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “göl”.

kü^{ö}lmek (<köön. TDBU, 184) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “gömlek, elbise”.

kü^{ö}m- (TXS II, 49/Kuznetsk) “göm-”.

kü^{ö}mĭr (MTD 1962, 301/Sergaç) “kömür”.

kü^{ö}ŋĭl (<köönülünçe. Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 304/Sergaç) “gönül”.

kü^{ö}p (<koop. Tuna 1960, 224) (TXS II, 74/Karsun) “çok”.

kü^{ö}pĭr (OİTD, 35/Kuznetsk) “köprü”.

kü^{ö}r- (<köör-üp. TDBU, 109; göör-. Korkmaz 2005, 126; Şahin 2012, 3; Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 303/Sergaç) “gör-”.

kü^{ö}rklĭ (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “görklü, güzel”.

kü^{ö}sew (köz+egü<kööz. TDBU, 109) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “yanmış odun parçası, köseği”.

kü^{ö}ter- (TXS II, 207/Sırkıdı) “kaldır-, yükselt-”.

kü^{ö}z (<kööz. TDBU, 109) (MTD 1962, 303/Sergaç) “göz”.

[*] Hasan Eren, güvercin kelimesinin kök kökünden geldiğini belirtmektedir. bk. Eren, Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, 1999, s. 168.

mo'nı (<buu. TDBU, 110) (MTD 1962, 305/Sergaç) “bunu”.

mo'ŋlı (MTD 1962, 292/Temnikov) “bunlu, kederli”.

nierse (<nee. TDBU, 181) (TXS II, 167/Şarlık) “ne”.

nĭ^{ö}gĭz (<booyın. TDBU, 177; buuynuz. Erdem 2008, 510) (TXS II, 45/Kuznetsk) “boynuz”.

o'l (<oogul. Tuna 1960, 254) (TXS II, 12/Temnikov) “oğul, çocuk”.

o'n (<uun. TDBU, 111) (TXS II, 171/Volgograd) “un”.

o'r- (<uur-. TDBU, 111) (MTD 1990, 102/Volgograd) “vur-”.

o'rış- (<uur-. TDBU, 111) (MTD 1990, 101/Volgograd) “vuruş-”.

o'tç (<huuç. TDBU, 179) (TNPS, 153/Volgograd) “uç”.

o'ts- (MTD 1962, 300/Sergaç) “uç-”.

o'yık (<ooy “oyuk, çukur”/ooy- “oy-”. TDBU, 178) (MTD 1962, 94/Temnikov) “çorap”.

o'zak (<uuzak. Şahin 2012, 4) (MTD 1962, 294/Temnikov) “uzak”.

o'zın[**] (<uuzun. Şahin 2012, 4) (TNPS, 156/Volgograd) “uzun”.

ĭ^{ö}me (TDSÜ, 320/Kalda) “toplu çalışma, imece”.

ĭ^{ö}^{t}ç (<üüç. TDBU, 112) (MTD 1962, 285/Kuznetsk) “üç”.

ö^{ĭ}lgĭr- (MTD 1962, 123/Lembre) “yetiş-, kavuş-”.

ö^{ĭ}ren- (<ööğren-. Erdem 2008, 548) (TNPS, 28/Volgograd) “öğren-”.

ö^{ĭ}s (<ööze. TDBU, 183) (TNPS, 152/Volgograd) “üst”.

ö^{ĭ}st (<ööze. TDBU, 1835) (TNPS, 152/Volgograd) “üst”.

ö^{ĭ}ts (<üüç. TDBU, 112) (MTD 1962, 305/Sergaç) “üç”.

sı^{ğ}klan- (<suuk “aç gözlü”. TDBU, 111) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “heveslen-, can at-”.

sı^{ğ}lı (OİTD, 37/Karsun) “yulaf”.

sı^{ğ}r- (<soor(a)-. TDBU, 178) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “sor-; iste-”.

so'klan- (<suuk “aç gözlü”. TDBU, 111) (MTD 1962, 295/Temnikov) “heves et-, hayran ol-”.

so'lı (TNPS, 115/Volgograd) “yulaf”.

so'ŋ (MTD 1962, 304/Sergaç) “sonra”.

so'ra- (<soor(a)-. TDBU, 178) (MTD 1962, 302/Sergaç) “sor-”.

so's- (MTD 1962, 304/Sergaç) “boşalt-”.

sĭ^{ö}r- (<*süü-r-. Gülensoy 2007 A-N, 316) (MTD 1962, 285/Kuznetsk) “sür-, devam et-”.

[**] Mişer ağızlarında ilk hecede ikiz ünlülü (o'zın) olarak görülen kelime, Tercüman, IM ve Türkmen Türkçesinde ikinci hecesi uzun ünlülü (uzuun/uzın) olarak görülmektedir.

si̯ʷ̈t- (<süüt. TDBU, 185) (OİTD, 38) “süt”.

sö̯t (<süüt. TDBU, 185) (TXS II, 153/Şarlık) “süt”.

suᵍ (<suub. TDBU, 180) (MTD 1962, 301/Sergaç) “su”.

suᵍgış (<sookuş-. Tuna 1960, 225) (OİTD, 123) “savaş”.

suᵍk- (<sook-: “sok-”. Erdem 2008, 549; Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 302/Sergaç) “vur-”.

suᵍn (OİTD, 202/Sergaç) “son, sonra”.

suᵍŋ (<sool. TDBU, 178) (MTD 1962, 302/Sergaç) “sol”.

suᵍw (<suub. TDBU, 180) (MTD 1962, 296/Sergaç) “su”.

suᵍwındır- (MTD 1962, 304/Sergaç) “soğut-”.

suᵍy- (MTD 1962, 304/Sergaç) “kes-, soy-”.

sü̯ʷ̈- (<sööv-. Erdem 2008, 549) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “sev-”.

sü̯ʷ̈le- (söz+le-<sööz. TDBU, 116) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “söyle-”.

sü̯ʷ̈z[*] (<sööz. TDBU, 116) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “söz”.

şıᵒlay (OİTD, 46) “şöyle, şunun gibi”.

şıᵍmırt (OİTD, 203) “kuşkirazı”.

şıᵍnda (TXS II, 49/Kuznetsk) “şurada”.

şıᵍndıy (OİTD, 46) “şöyle, şunun gibi”.

şuᵍ (OİTD, 240) “şu”.

şuᵍl (MTD 1962, 303/Sergaç) “şu”.

şuᵍnnan (MTD 1962, 304/Sergaç) “şundan”.

ᵗçü̯ʷ̈plı̯k (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “çöplük”.

tıᵍoman[*] (TXS II, 126/Sterlitamak) “duman”

tıᵍr- (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “dur-, kal-”.

tıᵍrmış (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “hayat”.

toˈmalan- (<tuu-. TDBU, 1161 “kapat-, tıka-”) (MTD 1990, 100/Volgograd) “örtün-, kapan-”.

toˈr- (MTD 1962, 304/Sergaç) “dur-”.

---

[*] “söz” kelimesi Gagauz Türkçesinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında da “sööz” biçimiyle uzun ünlülü olarak tespit edilmiştir. Ancak Talat Tekin bu uzunluğun birincil olmadığını savunmaktadır. bk. TDBU, 63. “söz” kelimesi Behçetü’l-Hadaik’te de uzun ünlülü (söözin) geçmektedir. bk. TDBU, 116.

[*] Mişer ağızlarında ilk hecede ikiz ünlülü (tıᵍoman) olarak görülen kelime, Tercüman, DLT ve Türkmen Türkçesinde ikinci hecesi uzun ünlülü (tumaan) olarak görülmektedir.

to'rmış (TXS II, 153/Şarlık) “hayat”.

to't- (<tuut-. Erdem 2008, 508) (MTD 1962, 303/Sergaç) “tut-”.

to'z (<tuuz. TDBU, 180) (MTD 1962, 292/Temnikov) “tuz”.

to'zak (<tuu- “kapat- kökünden. tuu-z “ağ”, tuu-z+ak. Gülensoy 2007 O-Z, 940/tuu-. TDBU, 111) (MTD 1962, 294/Temnikov) “tuzak”.

tĭᵍgĭl (<deegil. Erdem 2008, 508) (TXS II, 42/Kuznetsk) “değil”.

tĭᵒgĭl (<deegil. Erdem 2008, 508) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “değil”.

tĭᵒş- (<düüş-. Korkmaz 2005, 126) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “düş-, in-”.

tĭᵒtçĭ (<süüçig. TDBU, 185) (MTD 1962, 284/Kuznetsk) “tatlı”.

tĭᵒzĭl- (<tüüz-. Gülensoy 2007 A-N, 316) (OİTD, 222) “kurul-, düzül-”.

töᶦb (<tüüp. TDBU, 185) (MTD 1962, 303/Sergaç) “dip, alt”.

töᶦlkĭ (TNPS, 143/Volgograd) “tilki”.

töᶦn (<tüün. TDBU, 185) (TNPS, 143/Volgograd) “gece”.

töᶦrlĭ (<tüü “türlü, çeşit. TDBU, 93; Erdem 2008, 508) (TNPS, 115/Volgograd) “türlü, çeşitli”.

töᶦrme (<tüür- “dür-, katla-, topla-. TDBU, 185) (MTD 1962, 296/Temnikov) “cezaevi, zindan”.

töᶦş- (<düüş-. Korkmaz 2005, 126) (MTD 1962, 305/Sergaç) “düş-”.

töᶦş (<töös “döş, göğüs”. TDBU, 184) (MTD 1962, 293/Temnikov) “yer, mekân”.

töᶦtĭn* (*tüütün. Gülensoy 2007 O-Z, 950) (TXS II, 171/Volgograd) “duman”.

töᶦzĭlĭş (<tüüz-. Gülensoy 2007 A-N, 316) (TXS II, 153/Şarlık) “kuruluş”.

töᵘgĭl (<deegil. Erdem 2008, 508) (MTD 1962, 95/Lembre) “değil”.

tsiᶦr (OİTD, 36/Sergaç) “hastalık”.

tsuᵍklı (MTD 1962, 304/Sergaç) “püsküllü”.

tuᵍ- (<dooğ-. Erdem 2008, 544) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “doğ-”.

tuᵍbık (OİTD, 34/Temnikov) “ayak bileği, topuk”.

tuᵍgay (MTD 1962, 302/Sergaç) “Dere yatağına yakın ve genellikle su basan kır yeri”.

tuᵍgız (<tookur. TDBU, 153; tookuz. Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 296/Lembre) “dokuz”.

tuᵍkı- (<tookıt-. Tuna 1960, 225) (MTD 1962, 287/Kuznetsk) “gagala-, vur-”.

---

* Tuncer Gülensoy tütün kelimesinin kökünü tüü şeklinde uzun ünlülü kabul ederek kelimeyi tüü+t-(ü)n yapısıyla açıklamaktadır. bk. Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z, TDK Yay., Ankara, 2007, s. 950.

tuᵍkta- (MTD 1962, 300/Lembre) “dur-, bekle-”.

tuᵍl- (<tool-. TDBU, 178) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “dol-”.

tuᵍmırka (MTD 1962, 287/Kuznetsk) “ağaçkakan”.

tuᵍn- (<doon-. Şahin 2012, 4) (MTD 1962, 303/Sergaç) “don-”.

tuᵍrı (<toor/toorug. TDBU, 178) (MTD 1962, 303/Sergaç) “doru, at donu”.

tuᵍtır- (<tool-. TDBU, 178) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “doldur-”.

tuᵍw- (<dooğ-. Erdem 2008, 544) (MTD 1962, 302/Sergaç) “doğan, doğulan”.

tuᵍy (OİTD, 34/Temnikov) “düğün”.

tuᵍy-[*] (<*tood-. Gülensoy 2007 A-N, 300) (MTD 1962, 304/Sergaç) “doy-”.

tuᵍz- (<tooz. TDBU, 178) (MTD 1962, 297/Sergaç) “yıpran-, bozul-”.

tüᶦb (<tüüp. TDBU, 185) (MTD 1962, 301/Sergaç) “dip, alt”.

tüᵒ (TXS II, 215/Kürşi) “darı”.

tüᵒgǐl (<deegil. Erdem 2008, 508) (MTD 1962, 292/Temnikov) “değil”.

tüᵒr (<töör. TDBU, 184) (MTD 1962, 301/Sergaç) “evin başköşesi”.

uᵍ (<ool. TDBU, 107) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “o”.

uᵒf (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “öf!”.

uᵍk (<ook. TDBU, 92) (MTD 1962, 303/Sergaç) “ok”.

uᵍka (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “süslü kurdela, sırma”.

uᵍl (<oogul. Tuna 1960, 254) (MTD 1962, 304/Sergaç) “oğul”.

uᵍl (<ool. TDBU, 107) (MTD 1962, 303/Sergaç) “o”.

uᵍl'a- (<ooy. TDBU, 177) (MTD 1962, 304/Sergaç) “düşün-”.

uᵍn (<oon: on. TDBU, 177) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “on, 10”.

uᵍn (MTD 1962, 303/Sergaç) “sağ”.

uᵍn'a- (<ooyun. TDBU, 177) (MTD 1962, 301/Sergaç) “oyna-”.

uᵍŋ (MTD 1962, 302/Sergaç) “sağ”.

uᵍram (MTD 1962, 304/Sergaç) “sokak”.

uᵍrdık (MTD 1962, 149/Kuznetsk) “sandalye”.

---

[*] Tuncer Gülensoy doy- kelimesinin kökünü too-d- şeklinde uzun ünlülü olarak kabul etmektedir bk. Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N, TDK Yay., Ankara, 2007, s. 300.

uᵍrman (MTD 1962, 303/Sergaç) “orman”.

uᵍrta (<oorta. Erdem 2008, 509) (MTD 1962, 302/Sergaç) “orta”.

uᵍsal (OİTD, 34/Temnikov) “kötü”.

uᵍt (<oot. TDBU, 177) (MTD 1962, 301/Sergaç) “od, ateş”.

uᵍtın (<oot. TDBU, 177; oodun. Erdem 2008, 509) (TXS II, 215/Kürşi) “odun”.

uᵍtır- (MTD 1962, 301/Sergaç) “otur-”.

uᵍtız (<otuuz. Şahin 2012, 4) (MTD 1962, 305/Sergaç) “otuz”.

uᵍz- (<ooz-. TDBU, 177) (MTD 1962, 304/Sergaç) “geç-”.

üᵒ (<eev. Erdem 2008, 545) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “ev”.

üᵒgĭz (TXS II, 215/Kürşi) “öküz”.

üᵒke (TXS II, 215/Kürşi) “buzda açılan delik, oyuk”.

üᵒksĭz (MTD 1962, 301/Sergaç) “öksüz”.

üᵒl- (<ööl-. Korkmaz 2005, 126; Erdem 2008, 549) (MTD 1962, 304/Sergaç) “öl-”.

üᵒp- (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “öp-”.

üᵒrk- (MTD 1962, 303/Sergaç) “ürk-, kork-”.

üᵒs- (<öös-. TDBU, 183) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “büyü-, yetiş-”.

üᵒt- (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “geç-”.

üᵒtᶜç (<ööç. TDBU, 184) (MTD 1962, 302/Sergaç) “öç”.

üᵒte (MTD 1962, 302/Sergaç) “gayet, pek”.

üᵒtĭr- (<ööl-. Korkmaz 2005, 126; Erdem 2008, 549) (MTD 1962, 304/Sergaç) “öldür-”.

üᵒw (<eev. Erdem 2008, 545) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “ev”.

üᵒz (<ööz. TDBU, 183) (MTD 1962, 305/Sergaç) “öz, kendi”.

yıᵍbat-[**] (<aabın-. “avun-”. TDBU, 171) (MTD 1962, 288/Kuznetsk) “teskin et-, teselli et-”.

yıᵍgıᵍr- (<yoorı-. TDBU, 179) (OİTD, 216) “koş-”.

yıᵍkı (<uu “uyku”. TDBU, 182) (MTD 1962, 283/Kuznetsk) “uyku”.

yo'gır- (<yoorı-. TDBU, 179) (MTD 1962, 293/Temnikov) “koş-”.

yo'kı (<uu “uyku”. TDBU, 182) (MTD 1962, 292/Temnikov) “uyku”.

yo'ldız (<yuultuz. Tuna 1960, 254) (TNPS, 152/Volgograd) “yıldız”.

[**] Günay Karaağaç, “avunmak, avutmak, teselli etmek, teselli bulmak” gibi anlamlara gelen yuvan-/juvan-, yuvat-/jubat- kelimelerini abı- kökünden gelişen türevler olarak kabul etmektedir. bk. Karaağaç, Günay “ABI ve Türevlerinin Anlam İlişkisi”, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000), TDK Yay., Ankara, 2007, s. 917-920.

yo'lı- (<yool-. TDBU, 116) (MTD 1962, 295/Temnikov) “yol-, kopar-”.

yo'mış (MTD 1962, 303/Sergaç) “iş, hizmet”.

yo'mşak (<yumşaak. Tuna 1960, 255) (MTD 1990, 101)/Volgograd) “yumuşak”.

yo'n (<yuuŋ. TDBU, 180) (MTD 1962, 293/Temnikov) “yün”.

yo'ndız (<yuultuz. Tuna 1960, 254) (MTD 1962, 303/Sergaç) “yıldız”.

yĭ^{ö}rek (OİTD, 242) “yürek”.

yĭ^{ö}rĭ- (<yoorı-. TDBU, 179) (MTD 1962, 289/Kuznetsk) “yürü-”.

yĭ^{ö}zĭk (<yüüzük. Erdem 2008, 510) (OİTD, 38) “yüzük”.

yö^{ĭ}rek (MTD 1962, 293/Temnikov) “yürek”.

yö^{ĭ}ri- (<yoorı-. TDBU, 179) (MTD 1990, 100/Volgograd) “yürü”.

yö^{ĭ}z (<yüüz. TDBU, 186) (MTD 1962, 304/Sergaç) “yüz, çehre”.

yö^{ĭ}zĭk (<yüüzük. Erdem 2008, 510) (MTD 1962, 303/Sergaç) “yüzük”.

yu^{ğ}garı (<yuukarsı. Şahin 2012, 4) (MTD 1962, 301/Sergaç) “yukarı”.

yu^{ğ}k (<yook. TDBU, 178) (MTD 1962, 302/Sergaç) “yok”.

yu^{ğ}l (<yool: yol. TDBU, 178) (MTD 1962, 303/Sergaç) “yol”.

yu^{ğ}ldaş (<yool: yol. TDBU, 178) (MTD 1962, 303/Sergaç) “yoldaş, arkadaş”.

yu^{ğ}r- (<yoor-. TDBU, 179) (MTD 1962, 303/Sergaç) “yor-, tabir et-”.

yu^{ğ}w- (<yuu-. TDBU, 180) (MTD 1962, 304/Sergaç) “yıka-”.

KAYNAKÇA

Akiner, Shirin, Sovyet Müslümanları, İstanbul, 1995.

Bayazitova, F. S. vd., Tatar Xalık Söyleşlerº, C. II, Kazan, 2008.

Binark, Naile, “Finlandiya'da Yaşayan Kazan Türkleri”, Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II), S. 16, s. 1483-1487.

Deliömeroğlu, Yakup, Tatarlar ve Tataristan, Avrasya Kalkınma Derneği Yayınları, Ankara, 1997.

Devlet, Nadir, “Mişerler”, Kazan Dergisi, Yıl: 3, S. 10 (Aralık 1973), s. 22.

Devlet, Nadir, Çağdaş Türkiler; Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek cilt, İstanbul, 1993.

Dönmez, Yusuf, Türk Dünyasının Coğrafyası, Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı I), S. 15, s. 60-73.

Erdem, Mehmet Dursun, “Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine”, Turkish Studies, Volume 3/3, Spring 2008, s. 502–562.

Eren, Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, 1999.

Exetov, G. X., Tatar Dialektologiyesĭ, Kazan, 1984.

Exmetyanov, R., Tatar Tĭlĭnĭŋ Kıskaça Tarixi Etimologik Süzlĭgĭ, Kazan, 2001.

Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N, TDK Yay., Ankara, 2007.

Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z, TDK Yay., Ankara, 2007.

http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php

Jyrkankallio, P., "Günümüzdeki Türk Kavimlerine Umumi Bir Bakış", Türk Lehçeleri ve Edebiyatları (Çev. Kemal Aytaç), Gündoğan Yay., Ankara, 1992, s. 9-40.

Karaağaç, Günay, "ABI ve Türevlerinin Anlam İlişkisi", IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000), TDK Yay., Ankara, 2007, s. 917-920.

Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 1992.

Korkmaz, Zeynep, Bartın ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1994.

Korkmaz, Zeynep, "Batı Anadolu Ağızlarında Aslî Ünlü Uzunlukları Hakkında", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, 2. C, TDK Yay., Ankara, 2005, s. 123-127.

Kubratov, H. B-Maxmutova, L. T. - Smolyakova, L. P.- Tenişev, E. R., Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık, Moskva, 1969.

Maxmutova, L. T., Opıt İssledovaniya Tyurskix Dialektov, Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka, Moskva, 1978, s. 16-18;

R. G., Sibegatov, Başkortstan Tatarları, Megarif Neşriyatı, Kazan, 2002.

Safiyullina, F. S.-Zekiyev, M. Z., Xezĭrgĭ Tatar Edebi Tĭlĭ, Kazan, 1994.

Şahin, Hatice, "Bursa Yerli Ağzında Uzun Ünlüler Üzerine", Diyalektolog, Kış 2012, S. 5, s. 1-7.

Tatar Entsiklopediya Süzlĭgĭ, Kazan, 2002.

Tekin, Talat, "On the History of the Labial Shifts in Tatar and Bashkir", Makaleler 3 (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara, 2005, s. 317-327.

Tekin, Talat, Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Ankara, 1995.

Tumaşeva, D. G., Könbatış Sĭbĭr Tatarları Tĭlĭ, Kazan, 1961.

Tuna, Osman Nedim, "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", TDAY-B 1960, s. 213-282.

Zekiyev, M. Z., Tatar Xalkı Tĭlĭnĭñ Barlıkka Kilĭvĭ, Kazan, 1977.

Zekiyev, M. Z.-Ganiyev, F. A.- innetullina, K. Z., Tatar Grammatikası, C. I, Kazan, 1998.

ŞİFĀ'ÜL-FUĀD Lİ-ĤAŻRET-İ SULŦĀN MURĀD ADLI ESERİN İMLA, SES BİLGİSİ ve SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

Erdal AYDIN
Uludağ Üniversitesi, erdaledb@hotmail.com

ÖZET

XVI. yüzyılda başlayan ve Eski Anadolu Türkçesinin devamı niteliğinde olan Osmanlı Türkçesi döneminde devletin resmî dili olarak kullanılan ve Oğuz Türkçesinin kaynaklık ettiği yazı diliyle birçok alanda önemli eserler verilmiştir. Bu eserler içerisinde dilin terim yapma yollarını ve genişleme imkânlarını göstermesi açısından ihtisas eserlerinin önemi büyüktür. Üzerinde çalıştığımız "Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śulţān Murād" adlı eser bir tıp metnidir ve bu yönüyle bir ihtisas eseridir. Eser, hem geçmişten gelen ve çok önemli olan folklor konularını taşıdığı için önemlidir, hem de bugünkü folklor bilgilerini göz önüne serdiği için değerlidir ve günümüz tıbbına da bu açıdan ışık tutmaktadır. Dilimizin kültür temelini oluşturan böyle eserler hem geçmişi hem de geleceği aydınlatmakta bilim dünyasına önemli katkılar sağlamaktadır. Bu düşüncelerin rehberliğiyle hazırlanan bu çalışmada, eserle ilgili tanıtıcı bilgiler verilerek eserin imlası, ses bilgisi ve söz varlığı üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

Many significant works were carried by the written language, which was the official language of the state and to whom the Oğuz Turkish was the fountain in the Ottoman Turkish period when the beginning date was the 16th century and the continuation of Old Anatolian Turkish time period. Specialization works are holding great places as the aspects of demonstrating how to produce some terms and how to advance the language. "Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śulţān Murād" is one of these specialization works belonging to the science field. This work is so valuable in both ways. One aspect is it shows the folkloric information from the past and correlates them with the present time. This work also enlightens modern medicine. These kinds of works enlighten the past and the present by establishing the cultural bases of our language. In this study, punctuation and phonetics. Aspects are studied guidance of pretalked issues.

GİRİŞ

XVI. - XIX. yüzyıllar arası, edebî dilde yeni bir aşama ve Eski Anadolu Türkçesinden kesin sınırlar ile ayrılma dönemidir. XV. yüzyılın ikinci yansında bir geçiş dönemi özelliği gösteren ve Türkçenin aleyhine doğru yol almaya başlayan yazı dili, saray ve aydınlar topluluğunda koyu bir Osmanlı İslâm sisteminin yer alması, Arap, Fars dillerinin Türk diline işlemesi, Türkçenin yetersiz sayılarak hor görülmeye başlaması gibi nedenlerle, 50 yıl içinde bu geçiş döneminin ortaya koyduğu ikili özelliklerden sıyrılarak ve yeni edebî gelişmelere koşut olarak bütünüyle klâsik bir yazı diline bürünmüştür.[1]

Klasik Osmanlı Türkçesiyle sadece edebi değil, birçok alanda çeşitli eserler verilmiştir. Tıp metinleri de içerdikleri terim anlamlı sözcükler açısından son derece değerli ve önemlidirler. Anadolu'da Türkçe yazılmış en eski tıp kitapları ise ancak XIV. yüzyıla kadar çıkabilmektedir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde XIII. yüzyıldan başlayarak dinî ve edebî ürünlerin yazılmış olduğu göz önüne alındığında tıpla ilgili eserlerin oldukça geç bir tarihte yazılmaya başlandığı görülür. Bunun en önemli sebebi Anadolu Selçuklu Devleti zamanında bilim dilinin Arapça olmasıdır. Anadolu Beylikleri döneminde Türkçeye verilen önem artınca dinî ve edebî sahalarda olduğu gibi tıp konusunda da Türkçe eserlerin yazıldığı görülür.[2] Bu dönemde sanatkârlar ustalık göstermek istedikleri zaman bu yapma dile, öğret-

---

1 Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara 2003, s. C.

2 Talat Dinar, Ceyhun Vedat Uygur, Ġāyetüøl-Müntehā Fį-Tedbįriøl-Merżā, Ses ve Şekil Bilgis, İmla Özellikleri ve Söz Varlığı, Turkish Studies, Volume 8/4, Spring 2013, Ankara 2013, s. 637.

mek ve yararlı olmak istedikleri zaman da açık dile başvurmuşlardır. Tarihî, dinî, ahlakî nitelikteki pek çok eser de sanatsız, seçişiz ve açık bir dille kaleme alınmıştır.[3] 1628 yılında Sultan IV. Murad'ın başhekimi Zeynel Abidin bin Halil'in yazdığı en önemli eser olan Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Sultān Murād da öğreticilik esas alındığı için yine aynı şekilde sanatsız bir üslupla kaleme alınmıştır.

Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śultān Murād

Zeynel Abidin bin Halil'in Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śultān Murād adlı eseri, XVII. yüzyılın beslenme ve giyecek folklorunu gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Türk folklorunun yiyecek ve giyeceklerle ilgili halk sağlığı bilgileri, XVII. yüzyıldan önceki yüzyıllarda da Türkler tarafından bilinirdi. Nitekim bu bilgiler, bugün de halk arasında yaygındır ve yaşatılmaktadır. Bu bakımdan bu eser, hem geçmişten gelen ve çok önemli olan folklor konularını taşıdığı için önemlidir, hem de bugünkü folklor bilgilerini göz önüne serdiği için değerlidir ve günümüz tıbbına bu açıdan ışık tutmaktadır.[4]

Bilindiği gibi bugünkü Türk milli kültür varlığının köklerinin sağlıklı bir şekilde belirlenebilmesi için, çeşitli kültür ve folklor konularının detaylı olarak ele alınması ve bunların tarihî gelişimlerinin de ortaya konulması gerekir. Bu konulardan biri de beslenme ve giyecekle ilgili halk sağlığı bilgileridir. Bu bakımdan hu konular hakkındaki Türk tıbbî folklor bilgilerinin aydınlatılması ve tarihi detaylarının bilinmesi gerekir.

Folklor halkın günlük hayatının ve kültürünün ilmidir.[5] Bu ilmin incelenmesi, yüzyıllardan beri süregelen halk bilgilerinin onaya çıkarılmasını sağlar.[6] Böylece bugüne kadar gelebilen bu halk bilgileri, Türk tıbbî folkloru ile ilgili dokümanları belirlemekte yararlı olur. Bu bakımdan Şifâ'ül-Fu'ād'ın Türk tıp tarihinde önemli bir yeri olduğu gibi Türkçe kaleme alındığı için Türkoloji açısından da değerlidir.

XVII. yüzyılın birinci yarısında yaşamış bir hekimbaşı olan Zeynel Abidin bin Halil tarafından kaleme alınan Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Sultān Murād'ın dili, Klasik Osmanlı Türkçesi özellikleri göstermekle birlikte oldukça sade, anlaşılır ve sanatlı söyleyişten uzaktır.

Yapılan araştırmalara göre 2 Mısır, 1 İngiltere ve 1 Almanya olmak üzere toplamda 4 yurt dışı nüshası bulunan eserin 80 de Türkiye nüshası bulunmaktadır. Çalışmamızda yazılış tarihi açısından en eski olan (T), Topkapı Kütüphanesindeki Revan Köşkü kataloğunda 001691, müellif eseri olarak bilinen Süleymaniye Kütüphanesindeki Fatih Kataloğunda 03621, (A), Adana İl Halk Kütüphanesindeki 001104 ve (S), Süleymaniye Kütüphanesindeki Şazeli Tekkesi 149-01 arşiv numarasına kayıtlı nüshalara ulaşılmıştır. Bu dört nüshadan Süleymaniye Kütüphanesindeki Fatih Kataloğunda 03621 arşiv numaralı nüsha, müellif eseri olarak değerlendirilmesine karşın yaptığımız incelemeler neticesinde yeni tarihli bir eser olduğu tarafımızdan değerlendirilmiş ve geriye kalan üç nüsha üzerinde çalışılmıştır.

Çalışmamıza esas aldığımız Süleymaniye nüshası harekesiz nesih olarak yazılmıştır. Bu nüsha 15 satır olup toplam 47 varaktır. Çalıştığımız bu nüshayı tercih etmemizin sebebi yazılan en eski ve tam nüsha olmasındandır. Ayrıca eserde satır kenarlarında bulunduğu yerlerle ilgili sonradan bir başkası tarafından yazıldığı düşünülen açıklamalara yer verilmiştir. Çalışmamızda bu nüsha Süleymaniye nüshası olarak ele alınmıştır. Ayrıca kelimeleri tam ve doğru okumak maksadıyla başka nüshalardan da yararlanılmıştır. Bu sebeple Topkapı ve Adana nüshaları yardımcı nüshalar olarak seçilmiştir. Topkapı nüs-

3 Zeynep Korkmaz, agm., s. 564.
4 Ayşegül Demirhan Erdemir, Hekim Zeynel Abidin Bin Halil 'in Şifāóül-Fuād Adlı Eserinin Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Orijinal Sonuçlar, Türk Dünyası Araştırmaları Derg. Nisan 91, Sayı: 71, s. 165.
5 Demirhan Erdemir, a.g.e., s. 90.
6 Mehmet Halit Bayrı, (1939), Halk Adetleri ve İnanmaları, İstanbul: s. 5.

hası toplam 64 varak olup müstensihi, Mustafa bin Yusuf'tur. Nesih olan bu eser, 1672 yılında yazılmıştır. Bu nüsha dil özellikleri açısından 64 varak olan Adana nüshasına daha yakındır ve harekelidir.

Adana nüshası ise nesih olarak 1740 yılında yazılmıştır. Müstensihi Mehmed bin Molla olup 1 varağı eksiktir ve harekelidir.

Eserin Yazarı Hakkında Bilgi

İstanbul'da Eyüp'te doğmuştur. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra müderrislik, bir ara da Fatih Dârüşşifâsı'nda başhekimlik yapmıştır. Buradaki başarılı çalışmaları ile saray hekimleri arasına alınan Zeynel Abidin ilmiyye sınıfında olduğundan 1638'de Emir Çelebi'nin idamı üzerine hekimbaşı tayin edilmiş ve Galata kadılığı da uhdesine verilmiştir. Osmanlı devletinde kadılık görevleri bir yıllı olduğundan 1839'da görevinden ayrılması gerekirken Sultan İbrahim'in tahta geçmesi (Şubat 1640) sırasında makamını korumuştur. Daha sonra Eyüp (1641), Edirne (1642), İstanbul (1643) kadılıklarında bulunmuş ve 1644 yılında Rodoscuk (Tekirdağ) arpalık olarak verilerek kadılık görevinden ayrılmış, Mayıs 1646'da hekimbaşılık görevinden azledilerek Mısır kadılığına tayin edilmiş, yerine de Hamalzade Mehmed atanmıştır. Fakat bir yıllık süresini dolduramadan görevden alınmış (Aralık 1946) ve kısa bir süre sonra, 1647 yılında vefat etmiştir.[7]

Eserleri

Yazarın tıpla ilgili Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Sultān Murād ile Mesāil-i Ŧıbbiyye adlı eserleri bulunmakla birlikte Fezāįl-i Medine, Zeynü'l-Bedür Şerh-i Esmā-i Hüsnā gibi tıp dışı eserleri de vardır.[8] En önemli eseri ise üzerinde çalıştığımız Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Sultān Murād'dır.

Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Sultān Murād'ın İçeriği

Zeynel Abidin Fatih Darüşşifası başhekimliği sırasında yazdığı bu eserini Şubat 1628'de on yedi gün içerisinde tamamlayıp Sultan IV. Murad'a sunmuştur. bu kitap, gıdalar ve giyeceklerle ilgili halk sağlığı bilgilerinden söz eder. Zeynel Abidin'in bu kitabı 17 fasıl (kısım) dan ibaret olup fasılları şöyle sıralanmaktadır. **Birinci fasıl**: Yemekle ilgili bilgilerden; **İkinci fasıl**: Su içme ile ilgili kurallardan; **Üçüncü fasıl**: Tahıllar ve kuru baklagillerle ilgili konulardan; **Dördüncü fasıl**: Etlerin özelliklerinden ve faydalarından; **Beşinci fasıl**; Bazı av hayvanı etlerinin yarar ve zararlarından; **Altıncı fasıl**: Kuşların özellikleri ve faydalarından; **Yedinci fasıl**: Balıklardan; **Sekizinci fasıl**: Süt ve sütten elde edilen ürünlerden; **Dokuzuncu fasıl**: Önemli meyvelerden; **Onuncu fasıl**: Kuru yemişlerden; **On birinci fasıl**: Bazı sebzelerden; **On ikinci fasıl**: Bazı çiçekler ve onların faydalarından; **On üçüncü fasıl**: Bazı güzel nebatî ve hayvanî maddelerden; **On dördüncü fasıl**: Bazı madeni maddeler ve taşlardan; **On beşinci fasıl**: Giyeceklerden; **On altıncı fasıl**: Saç ve sakal kıllarına iyi gelen karışımlardan ve **On yedinci fasıl**: Cinsel güce iyi gelen uygulamalardan söz etmektedir.

Yazar, bütün bu kısımlarda yiyecek ve içeceklerin yarar ve zararlarını anlatmakta ve beslenme konusuna değinmektedir. Nitekim Zeynel Abidin bin Halil, insanın beslenmesi için gerekli kuralları bu eserde vermektedir. Yazar, eserin giriş bölümünde, tıp ilminin yararlarından söz eder. Zeynel Abidin bin Halil, bu konu hakkında; "... *ilm-i tıb bir ilimdir ki anınla vücud-u insanın sıhhati ve hastalığı*

[7] Ali Hayrdar Bayat, (1999), Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara: s. 62.

[8] Ali Hayrdar Bayat, (2010), Tıp Tarihi, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, İstanbul, s. 308.

malûm olur. Bu ilm-i tıbbı evvel vaz eyleyen (ortaya koyan) feylesof iki nesne için vaz eylemiştir. Birisi oldur ki anınla beden-i insanda (insan vücudunda) mevcûd olan sıhhat hıfz olur (korunur). Birisi oldur ki hastalık hâlinde mefkud olan (bulunmayan) sıhhat anınla bulunur."[9] diyerek tıp bilimini hem sağlığı koruyan, hem de hastalığa çare bulan bir ilim olarak kabul etmektedir.

Bu eser 1882'de başka bir yazara ait olan Çay ve Havas-ı Biberiye risaleleriyle birlikte basılmıştır.

Çalışmamızın konusu Osmanlı Türkçesi Dönemi eserlerinden Zeynel Abidin bin Halil'e ait Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śultān Murād adlı eseri çeviri yazı alfabesine aktararak, ses bilgisi, imla ve söz varlığı açısından incelenecektir.

Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde kullanılan birçok tıp terimini içermesi açısından Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śultān Murād'ın günümüz alfabesine aktarılarak bilim dünyasına sunulması önem arz etmektedir.

a. Ses Bilgisi Özellikleri

1. Türkçe sözcüklerde var olan kalınlık-incelik uyumu, eserde tam olarak görülmektedir.

getürüp 1b/4, bişmişden 31a/9, ıśladalar 44a/11

Arapça ve Farsça sözcüklerde kalınlık-incelik uyumu yoktur.

ādemlerden 22b/5, āĥiret 2a/10, aĥkem 42b/5

i- fiiline eklenen -ken eki, eserdeki bazı Türkçe sözcüklerde damak uyumuna aykırı bir şekilde kullanılır.

var iken 5b/10, ıssıcaķ iken 14a/15, yavrı iken15a/5

2. Eserdeki dudak uyumu bugünkü duruma göre epeyce bozuktur.[10] Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin fonetik bakımdan gösterdiği en önemli özellik, düzlük-yuvarlaklık bakımından vokal uyumunun zayıf olması ve vokallerde genellikle bir yuvarlaklaşma eğiliminin bulunmasıdır.[11] Ünlülerdeki genel yuvarlaklaşma eğilimi ve bazı eklerin devamlı düz veya yuvarlak ünlü ile kalıplaşması uyumu bozan asıl etkenlerdir. Dudak uyumunu bozan bu sebepler tabanlarda ve eklerde olmak üzere iki başlık altında incelenebilir.

<u>Kelime Tabanlarında</u>

Yuvarlaklaşma

Bir sebebe bağlı kalmadan Eski Türkçe devresinden beri devam eden yuvarlaklık; *eyü* 14a/9, *kendü* 4b/12, *getürdi* 30a/9

A ve T'de ise bazı sözcükler düzleşmiştir.

kendi 31b/4

Eski Türkçedeki /g/ sesinin erimesi sonucu Eski Anadolu Türkçesinde ortaya çıkan yuvarlaklaşmalar; *śaru* 22b/1, *heybetlig>heybetlü* 38a/10, *zehirlig>zehirlü* 13b/2, *aġulu* 23b/15

Bunun yanında az sayıda örnekte ünlünün düzlüğünü koruyarak uyuma girdiği de görülür; 32a/5*śarı S*, 23a/12*śarı* A, 22b/1 *śarı* T

13b/2 zehirlü S, zehirli A, T

---

9 Zeynel Abidin, (1628), Şifāöül-Fuād li-Ĥażret-i Śultān Murād, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İstanbul: s. 2b.

10 Hatice Şahin, (2003), Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara: s. 38.

11 Faruk Kadri Timurtaş, Haz. Mustafa Özkan, (1997), Makaleler (Dil ve Edebiyat İncelemeleri), TDK Yayınları, Ankara, s. 255.

Dudak, diş-dudak ünsüzlerinin yanındaki ünlüyü yuvarlaklaştırması; *demür* 45b/13, *tavuķ* 12b/13, *śovuķ* 6a/5

Düzleşme

Eski Türkçeden beri devam eden ikinci hece düzlüğü; 12b/9 *ķurı*, *yüridür* 28b/6

A nüshasında ise yer yer yuvarlak sesli şekillere uyum başlamıştır.

26b/11 ķurusı

<u>Eklerde</u>

Devamlı yuvarlak ünlü bulunduran ekler

İsimden isim türetme eki +lU; *dürlü* 5a/9, *heybetlü* 38a/10, *köşelü* 37b/12

A ve T'de ekin dudak uyumuna genellikle girdiği görülmektedir. S'de ise karışık bir kullanım söz konusudur.

S'de;

16b/2 *yaġlı,* 34b/15 *yaġlu;* 18b/3 *tuzlı,* 31a/13 *ķoħulı,* 33b/14 *ķoħulu*

A ve T'de;

37b/12: *köşelü* S, *köşeli* A, T

6a/15: *yaġlu* S; *yaġlı* A, T

Fiilden isim türetme eki -UK; 41b/14*delük S*, 28a/10 *artuķ* S, A, T

A ve T'de ekin düz şekli de görülmektedir.

41b/14 *delüklerinden* S; *deliklerinden* A,T

Fiil çekim eki ile I. kişi eki S'de -dUm; 3a/9 *virdüm*, 5a/6 *diledüm*

21b/1: *didüm* S, T; *didim* A

İlgi durum eki S, A ve T'de +(n)Uŋ; 2a/10 *bunlaruŋ*, 41b/13 *burnınuŋ*, 3a/3 eşyānuŋ

A'da ekin düz şekline de rastlanmıştır.

34b/2: ķavliŋ A; sözüŋ S, ķavlüŋ T

İsimden isim türetme eki S'de +ndU; 6a/4*ikindüden*

A ve T'de ise ekin düz ünlülü şekli görülmüştür.

6a/4 ikindiden

<u>S, A ve T'de;</u>

Fiilden isim türetme eki +mUr; 8a/15 *yaġmur*

II. kişi eki -sUn; 33a/5 *redd eylemesün*

II. çoğul kişi eki –ŋUz: 29b/9 *yerseŋüz*, 28a/4 *śıķmaŋuz*, 25a/4 *eyleŋüz*

Ulaç eki -(y)Up; 34a/5 *açup*, 16b/9 *aġlamayup*, 40a/10 *berkişdürüp*, 2a/13*bilüp*

Ulaç eki -(y)U; 10a/13*diyü*

Sıfat-fiil eki -dUK; 28b/11 *olduḳlarında*, 46a/9 *śovuduḳdan*, 28a/8 *ṫoġurduḳları*

Fiil çekim eki ile I. çoğul kişi eki -dUK; 30a/9*varduḳ*

Geniş zaman eki -Ur; 11a/3 *aġrıdur*, 36b/1 *arıdur*, 5b/4 *eydür*

Fiilden fiil türetme eki -Ur; 12a/8 *arturur*, 41b/12*baturup*, 17b/4 *emzüren*

Fiilden fiil türetme eki -dUr; 12b/9 *baśdurma*, 44a/8 *ḳarışdura*, 43a/5 *ḳızdurmaz*

Devamlı düz ünlü bulunduran ekler

İsimden isim türetme eki +sIz; 44a/11 *'alevsiz S*, 44a/13 belürsiz A, T

S, A ve T'de;

Fiil işletme eki III. kişilerde -dI; 38a/15 *biliyordı*, 2a/3 *buldı*, 11b/15 *buyururlardı*

İsim işletme +(y)IlA; 2a/14 *ḳılmaġıla*, 2a/6 *olmaġıla*, 10a/10 *śuyıla*

İsimden isim türetme eki +(U)nCI; 19a/8 *ṫoḳuzuncı*, 3a/13 *üçünci*

Sıfat-fiil eki -mIş; 44b/5 *dögülmiş*

Öğrenilen geçmiş zaman eki -mIş; 11b/9 *buyurmışdur*, 39b/5 *görülmiş*

III. kişi iyelik eki +(s)I; 32b/12 *ḳoḥusı*, 22b/1 *śarusını*, 3a/13 *eyüsi*

Belirtme hali +(y)I; 35b/11*ḳoḥuyı*, 7b/4*śuyı*

Ulaç eki -(y)ICAK; 7a/15*olıcaḳ*

Fiilden isim türetme eki -(y)ICI; 14b/9 *yırtıcı*

Hem düz hem de yuvarlak ünlü ile gelebilen ekler

S harekesiz olduğu için tespit etmek güçtür. Fakat A ve T de;

İsimden isim türetme eki +CIK, CUK+; *25b/12 oġlancuḳlara* A, T; *40a/15 o*ğlancıḳlarınuŋ A; 17a/6 *ḳocacıḳlara* A, T

Yardımcı ses +(I), +(U); 38a/12 *boġulduġı* A, 31b/10 *yenildügi* A, 9b/2 *bozılur* T, 6b/2 *yenile* T

15a/*6 olunmaḳ A, T; 15a/7 olınan A, olunan T; 17b/3 alınan* A, T

4. S ve T'de göçüşme olmamasına karşın A'da görülmüştür.

18a/3: *bulursa* S, T; *burulsa* A

5. A'da ötümlüleşme kuralına uymayan bir sözcük görülmüştür.

22b/11: *śusuzlıġı* S, T; *śusuzlı*ḳı A

b. Yazım (İmlâ) Özellikleri

1. Tarihi metinlerde, kapalı e sesi barındırdığı düşünülen kelimelerin metnimizdeki görünümünde /i/ sesi ağırlıktadır.

9a/2 *didiler*ديديلر , 6a/8 *müdāvemet itmek* مداومت ايتمك, 4b/6 *beyān ider* بيان ايدر

Türkçenin Arap harfleriyle yazımında p, ç, g, ŋ seslerine karşılık yoktur. Bu yüzden söz konusu seslerin fonetiğini tespit etmek son derece güçtür.

2. ç sesini ifade etmek için (ج) işareti kullanılmıştır.

4b/14 *üc* اوج, 12a/2 *icün* اجون

10a/3: *birincde* برنجده S, *birincden* برنجدن A, *pirinçden* پرنچدن T

37b/1 *iceler* ايجه لر S; *içeler* ايچه لر A, T

3. p sesi Farsça sözcüklerin başında, düzenli olarak p (پ) işaretiyle gösterilmiştir.

38b/12*pādişāh*پادشاه , 21a/12*pāre* پاره, 21b/4*pāk*پاك , 12a/4*pāça* پاجه

İki ünlü arasında ve bir ünsüzün yanında p (پ) ve b (ب) işaretleriyle gösterilmiştir.

45a/10*ķapaya*قپايه , 43a/3*çırpılmamış* جربلمامش

Sözcük sonunda S'de b (ب), A ve T'de p (پ) işaretiyle gösterilmiştir.

34a/5 *idüb*ايدوب , *idüp*ايدوپ A, T

16b/9 *ağlamayub*اغلميوب , *ağlamayup* اغلميوپA, T

Bazı sözcükler aynı nüshada hem b (ب) hem de p (پ) işaretiyle gösterilmiştir.

3a/15, 26a/6 *arba* اربا S; 9b/11 *arpa* ارپا

4. Damak n'sini göstermek için S, A ve T'de (ك) kullanılmıştır.

aŋa اكا8b/15, *beŋzini* بنزني 10a/5, *öŋ* اوك11b/12, *biŋ* بيك14b/14

5. Kalın sıradan ünlülerle kullanıldığında sad (ص) harfi ile yazılması beklenen bazı kelimelerin (س) harfi ile yazıldığı tespit edilmiştir.

S'de *śuda* صوده 16a/5, *suyı* سوي 20b/12

Eklerde ise isimden fiil yapma eki +sA, İsimden isim yapma eki +sIz / +sUz metinde her yerde sinle (س) yazılmıştır.

6. t ünsüzü ince sıradan ünlülerin yanında t (ت), kalın sıradan ünlülerin yanında ŧ (ط) ile yazılmıştır.

teli تلى 40b/13, *ŧoġanı* طوغاني 14b/6,

Ancak bazı durumlarda kalın sıradan ünlülerin yanında da (ت) işaretinin kullanıldığı görülür.

yırtıcı 14b/9 , *atduġı* باتدوغى 42a/1, *ķata* قته 45a/10, *ŧuta* طوته 40a/3, *ŧut* طوت 23a/7

S'de aynı sözcüğün bazen bir üst satırda d (د) ile yazılırken bazen de ŧ (ط) ile yazıldığı ve metin içerisinde karışık bir şekilde kullanıldığı görülmüştür.

9a/4 *yumurdası* يمرده سي, 9a/5 *yumurtası* يمرطه سي

S'de aynı sözcük kök veya gövde olarak üç defa d (د) ile dört defa da ŧ (ط) ile yazılmıştır. A ve T'de ise sadece d(د) li şekiller bulunmaktadır.

7. Üç nüshada da Arapça kökenli sözcüklerden sonra gelen belirtme durum eki yer yer hemze (ʻ) ile gösterilmiştir;

baķla'ı بقلهء 10b/8, *hindibā'ı* هندباء 28a/2, *devā'ı* دواء 44b/3 *nāzle'i* 35a/15, *mi'deyi* 9a/12, *mi'de'i* 25a/8, *śafrāyı* 12a/11, *ĥurmāyı* 18b/3

8. Türkçe kelimelerde bazen yazım yanlışları yapılmıştır.

alevsiz الوسز> ʿ*alevsiz* علوسز 45a/5

9. Bazı sözcüklerin aynı nüshalarda farklı şekilleri görülmüştür.

S'de *mi'denūz* معده نوز 28b/2, *mi'denūs* معده نوس 4a/5

Farklı nüshalarda ise aynı yerlerde kullanılan sözcükler daha çeşitlidir.

28b/2 *mi'denūz* معده نوز S, *mi'denevāz* معده نواز A, *mi'denūs* معده نوس T

c. Söz Varlığı

Klâsik Osmanlı Türkçesi dönemine ait bir tıp metin olan Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Sulṭān Murād, o dönemin bilimsel eserlerinde kullanılan söz varlığının tespitinde önemli bir kaynak eser olacaktır. Bu eser için hazırlanan dizinden elde edilen veriler aşağıdaki gibidir.

Oluşturduğumuz dizinde, özel isimleri (kişi adları ve yer adları) ve bkz. diyerek kelimenin doğru şekline göndermede bulunduğumuz madde başlarını dikkate almadan yaptığımız değerlendirmede madde başlarının dillere dağılımı ve yüzdesi şu şekilde tespit edilmiştir:

(Kelimelerin kökenleri konusundaki bilgiler elimizdeki sözlüklerden temin edilmiştir.)

Dillere Göre Madde Başı Sayısı Yüzdesi

Arapça	907	%52,33
Türkçe	653	%37,68
Farsça	151	%8,71
Diğer	22	%1.28

Yukarıdaki madde başlarına göre hazırlanmış tablo incelendiğinde ister istemez metnin Arapça ağırlıklı yazıldığı akla gelmektedir. Ancak Arapça madde başının bu kadar çok çıkmasının bazı sebepleri vardır. Yazar özellikle bitki adlarında kelimenin birden fazla kullanımı varsa bunları genellikle belirtir.

Buġdāy evlād-ı 'Arab *berr u ĥınta* dirler

Ħāśś etmek evlād-ı 'Arab *ħubż-ı ħavārį* dirler.

Ekşi enār evlād-ı 'Arab rümmān-ı ĥāmız dirler.

Lüffān evlād-ı 'Arab buŋa *rümmān* dirler.

Şeb-būy evlād-ı 'Arab *menŝūr-ı ħayrį* dirler.

Genel dizindeki 1822 madde başında bitki, balık, cevher ve hayvan adlarının dağılımı ise şu şekildedir;

Balık Adları : 8 Madde Başı

Bitki Adları : 121 Madde Başı

Cevher Adları : 11 Madde Başı

Hayvan Adları: 43 Madde Başı

Karşılaştırılan 3 nüshada sözcüklerin daha eski şekillerinin ve genellikle yabancı olanlarının tercih edileni S nüshasıdır. Örnek verecek olursak;

38a/11: yāḳūtdan ħātem S; yāḳūt yüzük A, T

35a/9: āhūlaruŋ S; geyiklerüŋ A, T

33b/6: Eger merzencūş S; Eger ki balıḳ otını A, T

8b1: su'āle S; öksürüge A, T

7b/4: nim S; yarım A, T

SONUÇ

XVI. ve XVII. yüzyıllar Türk tıp metinleri açısından önemli bir dönemdir. Bu dönemde birçok eser ortaya konmuştur. Bu eserler bugünkü modern tıbbın ilgilendiği ve yararlandığı kaynak eserler olmuştur.

Bu çalışmaya konu olan Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śulŧān Murād, Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde kullanılan birçok tıp terimini içermesi açısından seçilmiştir.

Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śulŧān Murād üzerinde yapılan bu çalışmadan hareketle metin hakkında şunlar söylenebilir:

1) Süleymaniye, Topkapı ve Adana nüshalarını karşılaştırarak hazırlanılan bu çalışma, tıp biliminin XVII ve XVIII. yüzyıllarda dil açısından yaşamış olduğu değişimi göstermesi açısından önemlidir.

2) Eserin karşılaştırılan 3 nüshasında damak uyumu, dudak uyumu, ötümlüleşme, ötümsüzleşme, sızıcılaşma, düşme, türeme, nöbetleşme, birleşme, kaynaşması ve göçüşme gibi ses olayları tespit edilmiştir.

3) Ötümsüzleşme olayı, Eski Anadolu Türkçesinin genel eğilimine aykırı düştüğünden metindeki ötümsüzleşme örnekleri de ötümlüleşmeye göre çok azdır.

4) Eserde; ünlü ve ünsüzlerin başta, ortada ve sonda olmak üzere çeşitli biçimdeki yazılışları belirlenmiştir. Bu belirleme sonucunda, eserde aynı sözcük farklı imlalarla karşımıza çıkmıştır. Diğer nüshalar ile karşılaştırıldığında çeşitlilik dilin değişimine bağlı olarak artmıştır.

5) Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śulŧān Murād'ın kelime hazinesinde Arapça kelimelerin çokluğu dikkati çeker. Bunda o dönemin bilim dilinin Arapça olması ve Türkçe sözcüklerin yerine Arapça karşılıklarının tercih edilmesi etkili olmuştur.

6) Karşılaştırılan 3 nüshadan yazılış tarihi en eski olan Süleymaniye nüshasında yabancı kelimeleri bulundurma oranının daha fazla olması, dilin terim anlamlı sözcükleri zamanla Türkçeleştirdiğini gösterebileceğini düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

Abidin, Zeynel, (1628), Şifā'ül-Fuād li-Ĥażret-i Śulŧān Murād, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İstanbul.

Arat, Reşit Rahmeti, (1979), Kutadgu Bilig İndeks, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Bayat, Ali Haydar, (1999), Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Bayat, Ali Haydar, (2010), Tıp Tarihi, Merkez efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, İstanbul.

Bayat, Fuzuli, (2008), Eski Türkçe Sözlük, Yalın Yayıncılık, İstanbul.

Bayat, Fuzuli, (2008), Orta Türkçe Sözlük, Yalın Yayıncılık, İstanbul.

Bayrı, Mehmet Halit, (1939), Halk Adetleri ve İnanmaları, İstanbul.

Cavlazoğlu, Ahu, (2009), Kitab-ı Tıbb-ı Latif (1a-27a) (İnceleme-Metin-Dizin), Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Clauson, Gerard, (1972), An Etymlogical Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford University Press, Great Britain.

Çağbayır, Yaşar, (2007), Ötüken Türkçe Sözlük, (5 cilt), Ötüken Yayınları, İstanbul,

Develioğlu, Ferit, (1984), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

Dilçin, Cem, (1983), Yeni Tarama Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.

Dinar Talat, Uygur Ceyhun Vedat, (2013) Ġāyetü'l-Müntehā Fį-Tedbįri'l-Merżā, Ses ve Şekil Bilgis, İmla Özellikleri ve Söz Varlığı, Turkish Studies, Volume 8/4, *Spring 2013,* Ankara.

Doğan, Şaban, (2009), Terceme-i Akrabadin Sabuncuoğlu Şerafeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler), Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Erdemir Ayşegül Demirhan, (1991), "Hekim Zeynel Abidin Bin Halil 'in Şifa'ül-Fuad Adlı Eserinin Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Orijinal Sonuçlar", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Nisan 91, Sayı:71, Bursa.

Eyüpoğlu, İsmet Zeki, (2004), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

Göçgün, Serap, (2010), Abdülvehab'ın "Müntehab-ı Fi't-Tıbb" Adlı Eseri, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Kahya, Esin, (1995), İbn-i Sina, El-Kanun fi't-Tıbb, I. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Kahya, Esin, (2003), İbn-i Sina, El-Kanun fi't-Tıbb, II. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Kanar, Mehmet, (2003), Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Derin Yayınları, İstanbul.

Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003.

Küçüker, Paki, (2010), Mücerrebnāme Şerafeddin Sabuncuoğlu, Kültür Ajans Yayınları, Ankara.

Küçüker, Paki, (2010), "Lügat-i Müşkilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı:11, Ordu.

Okutan, M. Yahya, Koçer Doğan, Yıldız Mecit, (2004), Tabib İbn-i Şerif Yadigar, Yerküre Yayıncılık, İstanbul.

Önler, Zafer, (1990), Celalüddin Hızır Paşa, Müntehab-ı Şifa, TDK Yayınları, Ankara.

Önler, Zafer, (1999), Celalüddin Hızır Paşa, Müntehab-ı Şifa II Sözlük, Simurg Yayınları, Ankara.

Sami, Şemseddin, (1992), Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Sır, Ayşe Nur, (2007), Câmi'ü't-Tevârih (202a-327b Giriş-Tenkitli Metin-Sözlük-Dixin), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Şahin, Hatice, (2003), Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara.

TDK, (2005), Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara.

TDK, (2003), Divan-ı Lügati't-Türk Dizini, TDK Yayınları, Ankara.

TDK, (2009), Yazım Kılavuzu, TDK Yayınları, Ankara.

Timurtaş, Faruk Kadri, Haz. Mustafa Özkan, (1997), Makaleler (Dil ve Edebiyat İncelemeleri), TDK Yayınları, Ankara.

Uçar, İlhan, (2009), Haza Kitab-ı Hülasa-i Tıbb Cerrah Mesud (Giriş, İnceleme, Metin, Dizinler), Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Unat, Ekrem Kadri, İhsanoğlu Ekmeleddin, Vural Suat, (2004), Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Vefik Paşa, Ahmet, (Haz. Recep Toparlı), (2000), Lehçe-i Osmânî, TDK Yayınları, Ankara.

BİR TÜRKÇE: DÜNÜ, BUGÜNÜ ve GELECEĞİ

Prof. Dr. Erden KAJIBEK
Kazakistan Almatı Uluslararası Türkoloji Merkezi, ek@inturcology.org

ÖZET

Bu makalede, *ortak Türk dilinin* çok önemli modern çalışma konuları tartışılacaktır. Yazar Türk halklarının tarih boyunca tüm *standart Türk dillerinin* aslında o*rtak Türk dilleri* olduğu gerçeğine dikkat çekmektedir.

İlk ve Orta Türkçe yanı sıra Çağatay Türkçesi olarak bilinen Türkçe belirli Türki halklara atfedilen bir Türkçe değil Ortak Türkçe içinde vardır.

Ayrıca, yazar bu *Ortak Türk dilleri* ya da bu *Ortak Türk dilinin* birkaç bin yıldır var olduğunu ve yüz yıldan fazla olmayan yakın bir zamanda kaybolduğunu göstermektedir.

Bu nedenle, yapılan girişimlerle "*yeni ortak Türkçe"* yaratmak son yıllarda kayıp olarak işlenen *klasik edebiyat dilinin* genel kültürel mirası bilimsel çalışmalarda canlandırması ve tanıtması için gereklidir.

ABSTRACT

This article discusses the very important and relevant to modern Turkic studies issue of *Common Turkic language*. Author draws attention to the fact that all *Standard Turkic languages* throughout the history of the Turkic peoples were actually *Common Turkic languages*.

Ancient and medieval Turkic languages, as well as so-called Chagatai language were Common Turkic languages, not attributed to specific Turkic peoples.

Moreover, the author shows, that these *Common Turkic languages*, or rather, this *Common Turkic language* existed for several millennia and was lost just recently, not more than a century ago.

Hence, along with attempts to create a "*new Common Turkic language*", it is necessary to first revive and introduce into scientific circulation the common cultural heritage, which functioned for many centuries and was "lost" just recently – *the uniform classical literary language*.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрен вопрос об *общем тюркском языке*. Это очень важный вопрос, который до сих пор является очень актуальным для современной тюркологии. Автор обращает внимание на тот факт, что все стандартные тюркские языки на протяжении всей истории тюркских народов – они все были, если смотреть на факты объективно, фактически *общими тюркскими языками*. И древние тюркские языки, и средневековые тюркские языки и так называемый "чагатайский" язык – все они не были языками конкретных тюркских народов, а были *общими тюркскими языками*.

Более того, как показывает автор, эти общие тюркские языки, или, точнее, этот общий тюркский язык, – он реально существовал на протяжении нескольких тысячелетий и тюркские народы и государства потеряли с ним связь совсем недавно – не более одного века назад.

Поэтому наряду с попытками создать какой-то *новый общий тюркский язык*, следует прежде всего возродить и ввести в научный оборот то общее культурное наследие, которое мы имели на протяжении многих веков и "потеряли" совсем недавно – наш *единый классический литературный язык*.

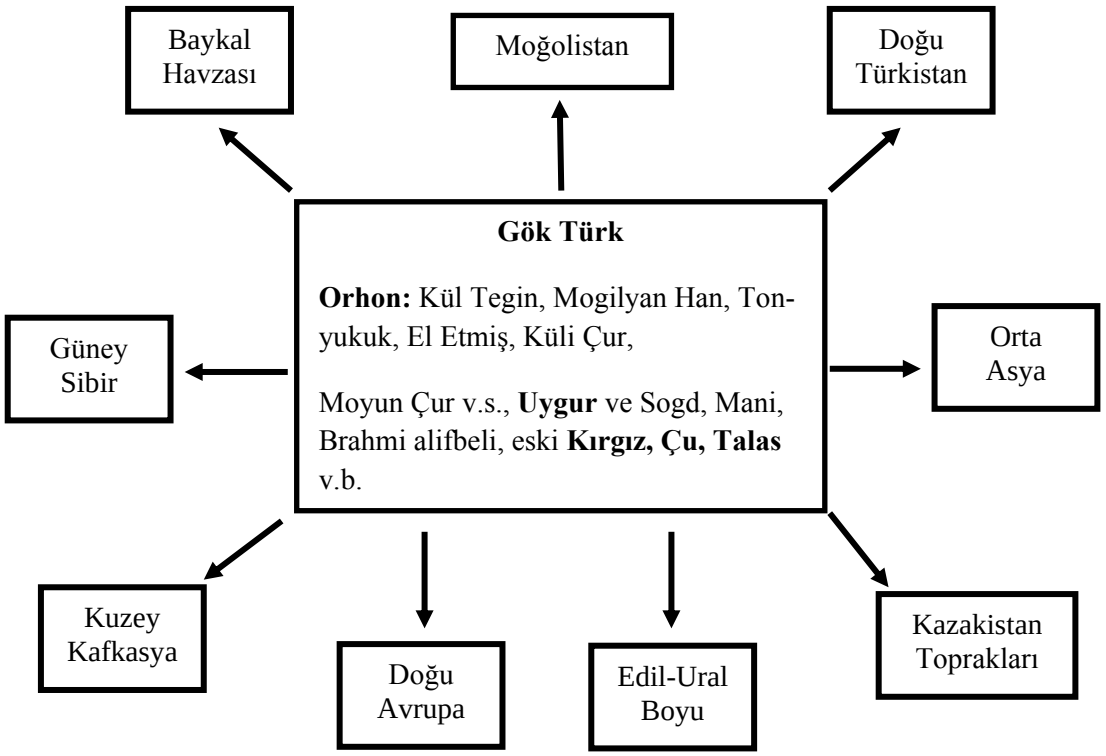
Gök[1] Türk Abideleri Dili – günümüzde yaşamakta olan herhangi bir Türk boyunun ya da ulusunun ana dili olamayacağı açıktır. Bunu özellikle meslek dalları sahipleri iyi bilirler. Orhon Yazıtlarında geçen dilsel maddeler Kül Tekin, Mogilyan Han, Tonyukuk, El Etmiş, Küli Çur, Moyun Çur v.b.

[1] *Gök Türk* kelimesindeki *gök* sözünün anlamını mavi (gök) diyerek "renk vermişizdir", halbuki buradaki *gök – kök* kelimesi olup "temel", "esas"anlamını taşımaktadır.

adlarla devam ederek Uygur (ve Sogd, Mani, Brahmi harfliler de), eski Kırgız Yazıtlar Dili verilerine kadar uzanır. Bu saydıklarımız biz zamanları bütün Türklere ortak olan, ortaklaşa paylaşan tarihsel malzemelerimizdendir.

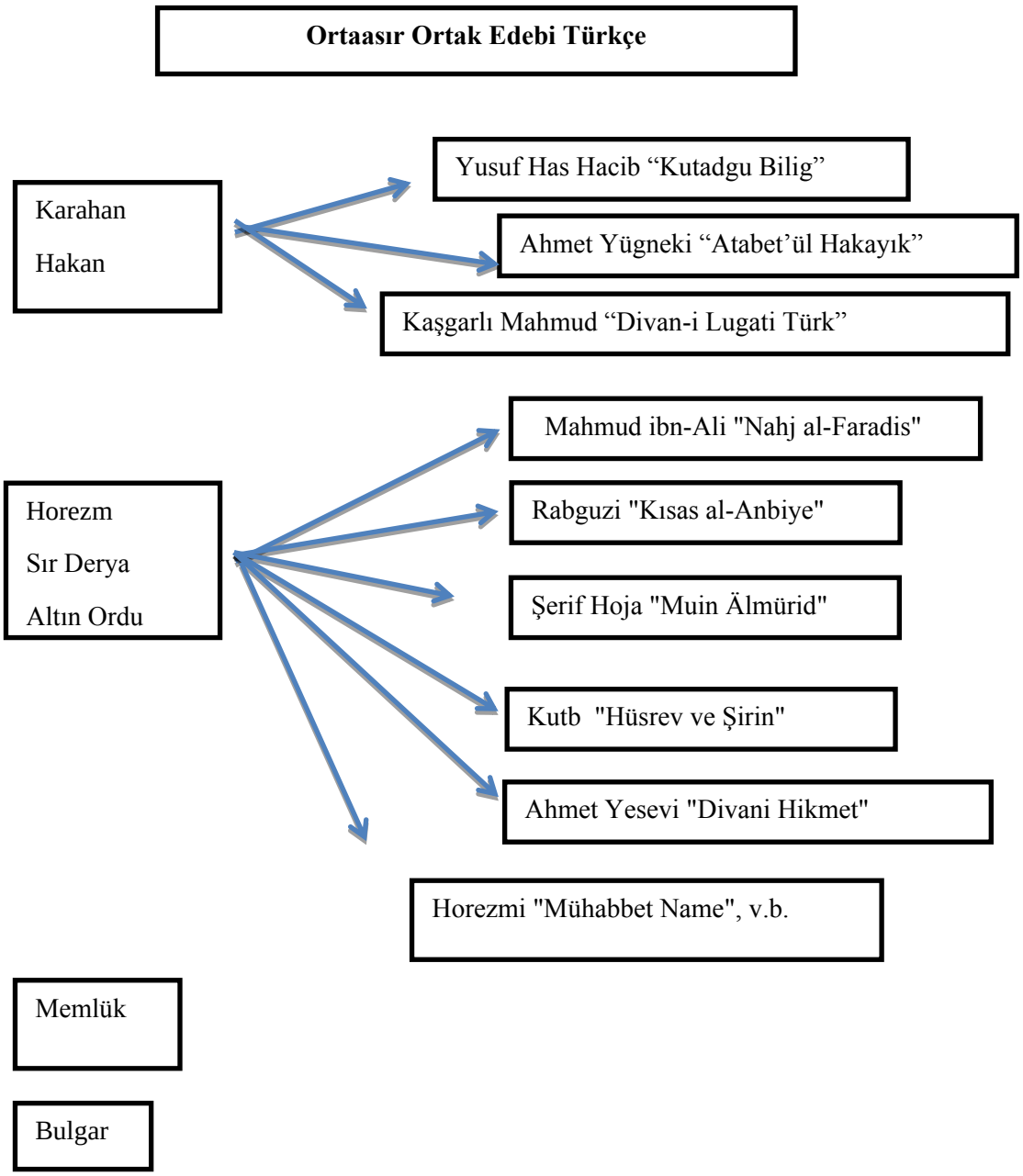
Elbette, buralarda da yerel özellikler yer alarak, örneğin Eski Kırgız metinleri, yerel halka daha çok temas etmektedir. Ama benzeri özelliklerin ana temaya yani ortak bir Türk metinlerinin ve/veya Ortak Gök Türk Dilinin var oluşuna şüphe getirememektedir. Bu metinler o zamanları bile Türkçenin uslubî ve manasal kurallarının sistemleşmiş olduğundan, o devirlerde günümüz dilbilimi anlayışına çok yakın bir iletişim aracı olan Türkçenin varlığına işaret eder.

Türkçenin ortaya çıkması durumunu tespit etmede V-VI asırlarda ortaya çıktığı tahmin edilen Eski Türk Abidelerinin özel yeri vardır. Çünkü adı geçen abidelerde rastladığımız dilsel olaylar, yani yazılış haldeyken belli bir düzeni olan ve kalıplaşmış resmiyet yönü ağır basan dil olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kaba hesap ettiğimiz halde bile o andan geri çıkma yoluyla en azından 1000 yıllık süre katmamız gayet mantıklı olacaktır.

Türkçe Orta Asır devrinde de güzel bir şekilde gelişmeye devam etmiştir. Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig", Ahmet Yügnaki'yin "Atabet'ül Hakayık", Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-i Lugati Türk", Hoca Ahmet Yesevi'in "Hikmetleri" en güzel örneklerdendir. Adı geçen ve o devirlere işaret eden benzeri eserler "Ortak Türkçe" dediğimiz bir dille ortaya çıkması sebebiyle günümüz Anadolu Türkü, Özbek, Kırgız, Azeri veya Kazakların tek başlarına sahip çıkmalarına hiçbir tarihsel veya dilsel nedenler yoktur.

Ama ne yazık ki, bu devir yazılı eserleri mahalli ve coğrafi konumuz durumuna göre "özelleştirerek" bazı Türk boylarının adına katmış ve mahallileştirmişizdir. Ama bu durum zamanla düzeltilebilir olay olduğunu düşünmekle beraber hangi bir sistem içerisinde incelediğimize bakmaksızın tanıtmamız, tartışmamız, hem bilimsel hem de yaşamımızda gündeme getirmemiz çok yararlı iş olacağını vurgulamak isteriz.

Yeri gelmişken belirtmek istediğimiz madde olarak yukarıdaki tabloda gösterilen eserlerle siyasi-cografi adlandırmaların olduğu gibi, orijinal halinde kabul edilmesidir. Değiştirilmek, mahhallileştirilmek ve yöresel boyun adına mal etme gibi eğilimler yukarıda geçenlerle sınırlı değildir.

Günümüz Türk halkları çoğu kez boy boy "yaşlı" "olgun" ve "sairane ve sanatsal" görünme çabaları içerisindedir. Bunda Turkiye Türkleri yaşayan "Avrupai mantık", "Avrupai görüş" rüzgarı sarsıntısı var ise diger Türk Toplulukları hafızası Russiyai hegomonisi cöpleriyle doludur. Günümüz Türk boyları cografi ve özel adına bakmaksızın bu tip eskirmiş ve lüzümsüz şeylerden bir an önce temizlenmelidirki, daha sonra adı geçen ülkeler ve dünyadaki görüşleri değistirme eğilimini göstersin. Ama bu tip lafın bile atılması günümüz Türkoloji'sinin strateji hatası olduğunun bir işaretidir. Bu durum bilim adamlarını etkilediği kadar sıradan vatandaşı içine alarak bir toplumsal içerikli olayın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Eğer bunlara zamanlama ve devirden devre geçen bir tarihçilik ilmini katarsak durumun ne kadar ciddiyet kazandığını ve karşılıklı çözüme ihtiyacı olan problemlerin çok fazla olduğunu fark ederiz.

Son zamanlarda "Ortak Türkçe" üzerine söyleyenler de söylentiler de epey çoğalmıştır. Söyleyenler bol bol zaman harcamışken, söylentiler de uzayarak "Ortak Türkçemiz" diye ad taktığımız Türkçe git gide büyümektedir. "Ortak Türkçemizin" şekliyle sitili de çoğalarak inanılması zor sayısızca projelerle tekliflerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Benzeri kalabalık projelerle tekliflerin peşindeyken "Ortak Türkçe Projemiz'e" mal olan malzemelerin yaşının 70-80 yıl kadar gencecik olduğunu unutur, bir önceki devirde böyle bir kavramın zaten olmadığını, böyle bir "kelime türetmeye" de hiç ihtiyaç duyulmadığına dikkat edemez hale gelmişizdir.

Benzeri durum Türkiye'de de öyle mi, kestiremeyiz. Ama daha sonraki nesil diyemeyelim de yaşları 80-90 aşan büyüklerimiz çevresindeki ve komşu Türk boylarıyla konuşabilir ve karşılıklı anlaşılabilir halde olduklarının farkındayız. Burada görüşümüzü kanıtlayan belgeler olduğuna işaret etmemiz yerinde olacaktır. Bunun dışında hayatımızda yer alan kişisel olaylar da son derece orijinal ve ilginçtir.

"Babaanne Şolpan" adına eşimin annesi on beş sene suları öncesi 95 yaşını doldurarak Almatı'da vefat etmişti. Mahalli devlet dairelerinde hayatı boyunca "okumayan, bilgisizdir" şeklinde kaydedilen çok sevdiğimiz bir babaannemizdi. Hala hatırlıyorum, 70. yılların sonuna doğruydu. Ben Ebülgazi Bahadür Han'ın "Türkmen Seceresi" ve Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat-i Türk" adına eserlerini sözlüklerle incelerdim derken yanımdan tesadüf geçen babaannemizin ne kadar sevindiğini ve şaşakaldığını fark ettim. Nüfus cüzdanında "bilgisiz, okumayan" şeklinde kaydedilen aziz annemizin elimde bulunan kitapları hızlıca okuyuvermiştir. Başta kendim olmak üzere evdekiler şaşkına döndüler. Babaannem de metinleri okurken gözlerinde ışık, gönüllerinde bir sevinç ateşi parlıyordu. Sonra fark ettik ki annemizin Çağataycası Türkolog Profesör ağabeylerimizin bilgileriyle denk gelir yer yer daha üstün haldeydi. Bu bizi ve yakın çevremizi şaşkına döndüren inanılması zor bir olay olmuştur.

Bir başka örnek olarak babamın öz ağabeyi Macit ağabey Temirtau (Demir Dağ) adına bir şehirde hayatı boyunca Metalürji Demir-Çelik fabrikasında kuyumcu olarak çalışmıştır. Son üç Dünya Savaşı'na katılan zatın dediklerini hatırlarım. Savaştayken bir gazete yayını ile uğraşırmış. Türkler için. Kazaklar, Özbekler, Azeri, Tatar, Başkır, Türkmen, Kırgız askerleri için. Ben de şöyle sormuşumdur: "Hangi dille yayın yapardınız"? Ağabeyimiz de kısa keserdi: "Kendi bir Türkçemizle, tabii".

Burada sizin dikkatlerini özellikle şuna çekmek isterim. Çok yakın geçmişimizde tırnak içine alma zorunda olduğumuz "Ortak Türkçemizi" bilme sıradan bir iş sayılarak yaşamımızın normal bir olaylarından yer alırdı. Bazen düşündüğümüz gibi okuyan kesimler için değil. Sıradan vatandaş kendi ana dilini ve her bir Türk anlayabilen Türkçeyi bilmiştir. Günümüz deyişiyle konuştuğu mahalli Türkçe yani ana dili ve Ortak Türkçeydi, Ortak Türkçe de bir nevi ana diliydi. Neticesinde ortada herkes anlayabilen bir üniversal Türkçe vardı.

Klasik Kazak Edebiyatından Cüsipbek Aymautov'un "Ak Bilek" adına romanındaki aşk olan iki genç birbiriyle "Ortak Türkçeyle" mektuplaşırlar. Tanınmış Kazak şairi Mahambet Ötemisov Rus Çarına yazdıkları mektupta "Ortak Türkçe" dediğimiz Türkçeyi kullanmıştır.

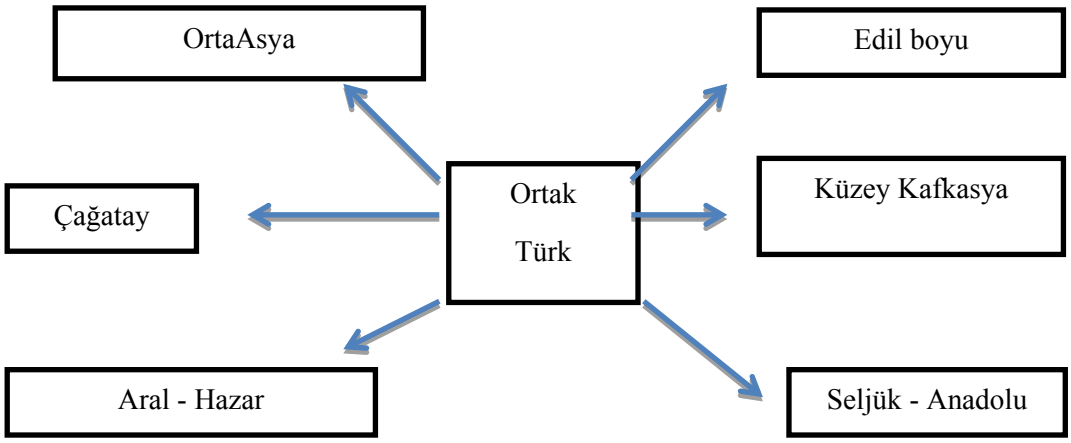
Benzeri örnekleri epey çoğaltabiliriz.

Birbirleriyle uzak düşen Arapları "Kuran-ı Kerim" birleştirerek, bir nevi "Ortak Arapçanın" temelini atmıştır. Yahudiler de asırlar öncesi kaybettiği dillerini "Tevrat'a" bakarak çözmüşlerdir.

Bizim Türkçemizde ise yüzlerce ünlü eserler bulunur, devlet düzeyinde hep kullanılmış ve işlem görmüştür. Kaybettiğimiz yada kaybetmeye doğru yönlendiğimiz zaman dilimi de "bir gün öncesi" diyebileceğimiz kadar çok kısa geçmişimize aittir.

Biz ne yapmaktayız?

Herkesin, yani her bir Türkün rahatça anlamakta olan dillerini sanki yabancı bir dilden çevri yaparcasına keyfimize göre işliyoruz. Tabii Türklerin geniş coğrafyası mahalli dillerin ortaya çıkmasında etkili rol üstlenmesine karşın, yabancı dil kadar abartmamıza hiç lüzum yoktur. Şu tablodan birkaç nehrin bir göle dökülmesi gibi ortak noktada odaklaştığını görüyoruz.

Burada çözümünü bekleyen bir meselemiz vardır. Anadolu Türkleri kardeşlerimizle de alakalıdır. Bir Türkçeden diğer bir Türkçeye aktarma çalışmalarını sürdürürken bir yabancı dilden çevri yaptırma gibi eğilimlerden uzak olmalıyız. Günümüz mahalli Türkçeler diğer komşu Türkçelerle canlı olarak temasa geçmeli, özellikle okul programlarında çocuklarımızın ilgilerini çekebilir kreatif alıştırmalar, ilginç yorumlar yer almalıdır. Özellikle geçmişlerimizle ilgili eserleri tanıtırken, çevri yaparken daha çok ortak unsura yönelen maddelerine öncülük tanınmalı, sıradan vatandaşa "Ortak Türkçenin" var oluşu ihtimali görüşü her bir köşede, her bir kısa yazı, uzun yazıda kanıtlanmalıdır.

Örneğin ünlü Hoca Ahmet Yesevi'nin eserlerini niye Kazaklı ancak Kazak Dilinde, Türkiye Türkü de Türkiye Türkçesinde dinlemelidir. Bu bir yanlış yaklaşımdır. Hoca Ahmet Yesevi kadar büyüğümüz eserini her bir Türkün rahatça anlayabildiği "Ortak Türkçede" yazmamış mıydı? **"Hoca Ahmet'in kullandığı dil – benim ana dilimdir" görüşü coğrafyasına bakmaksızın her bir Türkün normal kabul ettiği bir teze dönüştürülmelidir.** Çünkü bu tip eserler her bir Türk'e aittir, herkes öz bilgini gibi kabul etmelidir. Hoca Ahmet'in şiirlerini ne kadar "güzel Kazakçayla" süslersek te orijinal metnindeki gerçek güzelliği yakalamayız. Bu bir gerçektir.

En güzel çevri olarak tanınan bir aktarma metnini ele alalım[2].

"Hikmet" 1.13:

پئر مغان جذمتئده ئوکوروب ئوردوم

خذمت قئلئب کوزوم ئومماىٔ حاضر توردوم

مدد قئلدىٔ عزازئلنىٔ قولاب سوردوم

اندئن سونکره قنات قاقئب اوچتئم منا

Kazakçası:

"Пір мұған қызметінде зыр жүгірдім,

Жұмыс қылып көзімді ілмей әзер тұрдым.

[2] Hoca Ahmet Yasavi. Divani Hikmet. Hazırl. K.Kari, G.Kambarbekova, R.İsmaikzade. Tehran, 2000

Медет қылды: әзәзілді қуалап ұрдым,

Одан кейін қанат қағып ұштым, міне.”

Bir bakışta çevride sık rastlandığı anlam kayması yok gibidir. Ama orijinalindeki poetik mahsuller zayıflamış, ses ahengi bozulmuş gibidir. Sıradan vatandaş sıradan bir şiir şeklinde kabul etmesi ihtimali çok yüksektir.

Orijinalinde ise bir çekici ahenkle, gizli güzellik çağrışımı daha yoğundur:

“Pir Muğan hizmetide yükürüp[b] yürdüm,

Hizmet qılıb közüm yummay hazır turdum.

Medet qıldı, [ğ]Azazilni qawlap[b] sordum

Andan soŋra qanat qağ[q]ıp[b] uçtum minä”.

“Hikmet” 1.20:

ذکرئن تمام قئلئب اوتوم دئوانه کا

حقدئن اوزکا هئچ سوزلامائ بئکانه کا

شمعئن ائزلاب شاکرد کئردئم پروانه کا

اخکر بولوب کوئوب ئانئب اوچتئم منا

Kazakçası:

“Зікір салып мүсәпір-дуана болдым,

Хақтан өзге бір сөз де сөйлемес болдым.

От іздеген көбелектей шәкірт болдым,

Шоқ болып, күйіп-жанып ұштым, міне”.

Bir daha tekrarlayalım, cevri hiç te fena değil, anlam kayması da yok gibidir, ama bir ruh, maneviyat boşluğu vardır. Şairane kalıp yok denecek kadar zayıftır. Orijinaline bakalım:

“Zikirin tamam qılıp[b] öttüm diwanağa,

Haqtan özgä hiç sözlemey beyq[k]anağa.

Şamın izlep şäkird kirdim pirwanağa,

Ajqır bolub küyüp yanıp öçtüm, minä”.

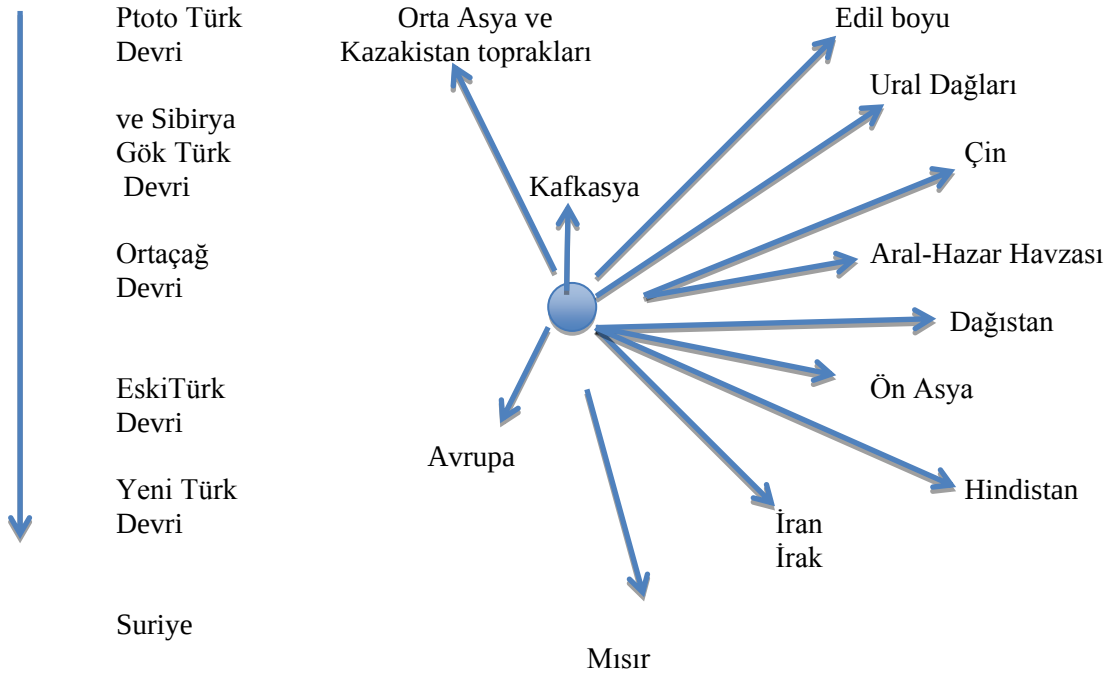
Orijinalinde yüksek derecedeki şairane sitille moral verici ve öğüt verici didaktik maddeler muhafaza edilmiştir. Günümüz Türkiye Türkçesinden de biraz farklı, günümüz Kazakçasına da pek benzemez. Ama her iki dile çok yakın, çok anlamlı bir dildir. Baba dilidir.

Vurgulamamız gereken bir şey “Ortak Türkçe” diye isim taktığımız çalışmaların hiçbir şekilde aksamamasıdır. Çalışmalar Projeler halinde, araştırtma, tezler halinde sürdürülmeli, kesintisiz devam etmelidir. Benzeri girişimin hiçbir zararı yoktur. Belki bulunduğumuz sosyal yaşamımızda faydalı yönü daha yoğundur. Günümüz Türkiye Türkçesi’nin senelerce oluşturduğu tecrübe birikimi dikkate şayandır. Bunu Türkiye Türkü olup olmaksızın her bir Türk alkışla karşılamalıdır. İleriki zamanlarda “Ortak Türkçe” deyimi günümüz Türkiye Türkçesi etrafında odaklaşabilir. Buna da destek çıkmalıyız. Bunu doğal gelişme olarak algılamalı ve kabul etmeliyiz.

Ama ne olursa olsun ortak dilimizle ilgili çalışmalarımız eskiye dayanan tarihi kaynaklarından koparılmamalı, zaman ve devir ahengi bozulmamalı dememiz ana görüşümüzdür.

Binlerce seneye uzayan manevi hazinemiz tekrar canlanmalı, bütün güzelliklerini bütün Türklere olduğu gibi ve parlak halinde sergilemelidir.

Türk Dili haritası

ESKİŞEHİR İLİ DİL ATLASI

Prof. Dr. Erdoğan BOZ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, dr.erdoganboz@gmail.com

Doç. Dr. Semra GÜNAY AKTAŞ
Anadolu Üniversitesi, semragunay@anadolu.edu.tr

ÖZET

Bu bildiride, yürütücüsü olduğumuz TÜBİTAK 112K405 numaralı "Eskişehir İli Dil Atlası" adlı projenin tanıtımı yapılacaktır.

Projenin amacı, Eskişehir'de yaşayanların ana dillerini, iki dillileri ve ana dili Türkçe olanların lehçe ve ağızlarını tespit etmektir.

Bu tespitleri yapmak için Eskişehir'deki bütün yerleşim birimlerini (2 merkez ilçe, 13 ilçe merkezi ve toplam 425 civarında köy) ziyaret edilerek bilgi formları doldurulacak ve metinler derlenecektir. Buna bağlı olarak Eskişehir'de Türkçe dışındaki ana dili olarak konuşulan diğer diller belirlenecek ve iki dillilik durumları araştırılacaktır. Ana dili Türkçe olanların ise göçmen ve yerli olma durumlarını bakılarak lehçe ve ağız özellikleri tespit edilecektir.

Dil, lehçe ve ağız özelliklerinin dağılımındaki etkenler, başta etnik yapıdan ve diğer mekansal etkenlerden (kır ve şehir yerleşmeleri, jeomorfolojik birimler, arazi kullanımı, göç zamanı ve türü gibi…) yola çıkılarak belirlenecektir.

Elde edilen bütün malzemeden dilbilimsel ölçütlere göre çok çeşitli dil, lehçe ve ağız haritaları yapılacak ve bu haritalar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eskişehir, dil atlası, ağızlar, Türkiye Türkçesi ağızları

ABSTRACT

In this paper, TUBİTAK 112K405 project "Eskişehir İli Dil Atlası" will be introduced. This project is carried out by us.

The aim of this project is to identify Eskişehir's native language, bilingual and their dialects and accents in Eskişehir.

All residental units (2 central districts, 13 county town, totally 425 village) will be visited in Eskişehir. Information forms to be filled and texts will be collected in these places. Accordingly, in Eskişehir, the native language spoken will be determined except Turkish language and bilingualism will be investigated. If the native language is Turkish, depending on whether immigrant or native, their dialect and accent features will be determined.

Language, dialect and accent features' distribution will be determined depend on primarily ethnicity and other spatial factors (country or city life, geomorphic units, land use, migration time or migration type...etc.)

According to linguistic criteria, various language, dialect, accent maps will be composed with all obtaining data and these maps will be evaluated.

Key Words: Eskişehir, linguistic map, accent, accents of Turkish language.

1. Amaç

Bu araştırmada Eskişehir ilinde yaşayanların ana dilleri ve ana dili Türkçe olanların lehçe ve ağız farklılıklarını tespit etmek, Eskişehir ili dil, lehçe ve ağız haritalarını oluşturarak Eskişehir İli Dil Atlasını hazırlamak amaçlanmaktadır.

Dil, lehçe ve ağız özelliklerinin dağılımının, çeşitli faktörlere göre (kır ve şehir yerleşmelerine, jeomorfolojik birimlere, arazi kullanıma, göçün zamanı ve türüne göre) kümelenme özelliklerinin ortaya konması amaçlanmaktadır.

2. Konu ve kapsam

Bu araştırmada temel olarak Eskişehir ilinde yaşayanların ana dilleri belirlenecek, ana dili Türkçe olanların lehçe ve ağız farklılıkları tespit edilecek ve Eskişehir ili dil, lehçe ve ağız haritaları oluşturulacaktır.

Araştırmanın Eskişehir ili ile sınırlandırılması, dar sahalı bir araştırma olması bulguların açıklanması, mekânsal, sosyal ve tarihi bağlantıların kurulması açısından önemlidir.

3. Beklenen Fayda

Eskişehir ili dil atlası ile elde edilen bilgiler, başta mülki idare olmak üzere, sosyoloji, lehçe ve ağız araştırmaları, dil politikaları, emniyet, eğitim, ekonomi ve tarım ile halk bilimi ve etnoloji gibi birçok alan için kullanılabilecektir.

Elde edilen verilerin istatistiki bilgilerin ötesinde mekânsal olarak nasıl dağıldığını, kümelenmelerin ve çeşitli etkenlerinin olup olmadığının haritalarla görselleştirilmesi bu verilerden daha çok yararlanmayı sağlayacaktır.

4. Özgün Değer

- Bu proje ile Türkiye'de ilk kez bir ilde yaşayanların ana dilleri tespit edilecektir.
- Ayrıca ana dili Türkçe olanların lehçe ve ağızları belirlenecektir.
- Bu veriler arazi çalışmasında toplanacaktır.
- Toplanan veriler işlenerek istatistikler çıkarılacak ve haritalar yapılacaktır.
- Böylece Türkiye'de ilk kez bir ilin dil atlası hazırlanmış olacaktır.
- Bu dil atlasından başta mülki idare olmak üzere, coğrafya, sosyoloji, lehçe ve ağız araştırmaları, dil politikaları, emniyet, eğitim, ekonomi ve tarım ile halk bilimi ve etnoloji gibi birçok alanın yararlanması beklenmektedir.
- Bu kapsamda bir çalışma Türkiye'de ilk kez yapılacağı için özgündür.
- Bunlara ek olarak bu proje kapsamında Türkiye'de yetişmekte olan 4 lisansüstü öğrencisinin bilimsel gelişimlerine de katkıda bulunulacaktır.

5. Araştırmanın Problemi

Eskişehir ilinde yaşayanların ana dilleri nedir ve dağılımı nasıldır?

Eskişehir ilinde yaşayanlardan ana dili Türkçe olanların lehçe ve ağız farklılıkları nedir ve dağılımı nasıldır?

6. Araştırmanın Alt Problemleri

Eskişehir ilinde yaşayanların ana dili, ana dili Türkçe olanların lehçe ve ağız farklılıkları

a. Kır ve şehir yerleşmelerinde nasıl dağılmaktadır?

b. Jeomorfolojik birimlere göre nasıl dağılmaktadır?

c. Arazi kullanımına göre nasıl dağılmaktadır?

d. Göçün zamanına ve göç alma nedenlerine göre nasıl dağılmaktadır?

Bu araştırma için bir bilgi toplama formu geliştirilmiştir. Bu formda; yerleşim yerinin adı, idari yapı, hane sayısı, nüfus, ana dile göre nüfuslar ve etnik yapı özelliklerine ilişkin sorular bulunmaktadır. Ayrıca coğrafi gözlemler yapılacaktır.

7. Ağız Haritaları İçin Malzeme Toplama Yöntemleri

Ağız haritaları için başlıca malzeme toplama yöntemleri şunlardır:

a. Yazılı kayıt

b. Sesli kayıt (açık ve örtülü)

c. Telefon anketi

d. Posta anketi

e. Mülakat anketi (sözlü ve yazılı)

8. Veri Tabanı Oluşturma

a. Ağız malzemesi verileri

Öncelikle daha önce yapılmış araştırmalardan yola çıkılarak Eskişehir ilinde yapılmış ağız ve lehçe çalışmalarına ilişkin bir veri tabanı oluşturulacaktır.

Daha sonra Eskişehir'deki hemşeri ve kültür dernekleri ile görüşülecek ve farklı lehçe ve ağızları kullanan toplulukların şehir ve kırsal yerleşmelerdeki dağılımları hakkında bilgi toplanacaktır.

Daha önce ağız ve lehçe özellikleri çalışılmış köyler haritalara işlenecektir.

Arazi çalışmasında Eskişehir ilindeki bütün köylere gidilecek, muhtar veya köyün öğretmeni gibi ileri gelen bir temsilcisi ile görüşme yapılacak, anadil, ağız ve lehçe farklılıkları olan haneler hakkında bilgi alınacaktır. (bk. BİLGİ FORMU)

Ağız ve lehçe farklılıkları başta etnik köken olmak üzere çeşitli dilbilimsel kriterlere (SES, BİÇİM, SÖZ VARLIĞI) göre belirlenecektir.

Lehçe ve ağız farklılıkları olduğu tespit edilen köylerin %40'ından gönüllü bireylerden örnek derleme yapılacaktır.

b. Ağız dışı diğer malzemeler

Eskişehir'de anadil, lehçe ve ağız özelliklerinin dağılım analizlerini yapabilmek için Eskişehir ili idari bölünüş (ilçe, mahalle ve köy muhtarlıkları), ana jeomorfolojik birimler (dağ, vadi, ova, yamaç, plato yüzeyi vs.), arazi kullanım haritaları gereklidir. Bunun için bir dijital harita programı satın alınmıştır

Bilgi Formu

Bilgi formunda yaklaşık 30 soru var. Bu sorular şu alt başlıklara ayrılabilir:

1. Görüşülen kişi hakkında bilgi

2. Köy hakkında bilgi (nüfus, hane, etnik yapı, geçim durumu, sosyal hayat, tarihi geçmiş vd.)

3. Göç durumu (yurt içi yurt dışı göçler, nedenleri, sayısı, gelin ve mevsimlik işçi göçleri, köye dönüş, ziyaret, kısa süreli kalış vd.)

9. Ön Hazırlıklar ve Haritaları Oluşturma

Arazi çalışması sonrasında bilgi formlarından göç nedenleri ve dönemlerine ilişkin bilgilerden veri tabanı oluşturulacak ve göç haritaları çizilecektir.

Derlenmiş metinlerin çeviriyazı çalışması yapılacaktır. Çeviriyazı çalışmalarından lehçe ve ağız veri-tabanları oluşturulacak ve lehçe ve ağız haritaları çizilecektir.

Haritalarda lehçe ve ağız sınırları (ses, biçim ve söz varlığına göre) oluşturulacak, kümelenme analizleri yapılacak, kümeleme analizinden sonra oluşturulan haritalar idari bölünüş, jeomorfolojik birim, arazi kullanımı, göç nedeni, göç dönemi gibi haritalarla çakıştırma (overlay analizi) yapılacaktır.

10. Araştırmanın Yaygın Etki ve Katma Değeri

Bu araştırma;

a. Sosyal bilimlerde dil, lehçe ve ağız haritalarının oluşturulmasına yol gösterici olacaktır.

b. Benzer araştırmaların yapılmasıyla Türkiye dil, lehçe ve ağız atlaslarının oluşturulmasına öncülük edecektir.

c. Ana dil, lehçe ve ağız özelliklerinin toplumsal yapıyı ortaya koyması açısından önemini ortaya çıkaracaktır.

d. Ana dil, lehçe ve ağız özelliklerini çeşitli faktörlere göre kümelenme özelliklerini ortaya çıkaracaktır.

e. Toplumsal çatışma ve uyumsuzluk ile mücadeleye katkı sağlaması nedeniyle planlamaya büyük katkı sağlayacaktır.

f. Toplumsal hizmetler için ayrılan kaynakların etkili kullanılmasını, hizmette yaygınlık ve sürekliliğin sağlanmasını, yönetim, kurumlar ve insan gücünün yapılandırılmasını destekleyecektir.

g. Benzer çalışmaların başka illerde de yapılabilmesi için örnek teşkil edecektir.

h. Benzer çalışmaların birleştirilmesi ile Türkiye dil, lehçe ve ağız atlaslarının oluşturulmasına yol açacaktır.

i. Elde edilen veriler, bilimsel literatüre önemli katkıda bulunacaktır.

j. Dil ve ağız atlası konusunda araştırma yapacak olan bilim insanlarının yetiştirilmesine katkı sağlayacaktır.

11. Çalışma Takvimi

Bu projenin 3 yılda tamamlanması planlanmaktadır. Önerilen başlangıç ve bitiş tarihi: 01.03.2013 - 31.02.2015

12. Araştırmada Görev Alan Akademisyenler

- Prof. Dr. Erdoğan Boz (Yürütücü)

(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

- Doç. Dr. Semra Günay Aktaş (Araştırmacı)

(Anadolu Üniversitesi Coğrafi Bilgi Sistemleri)

- Arş. Gör. Fatih Doğru (Bursiyer)

(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

- Yüksek Lisans Öğrencisi Songül İlbaş (Bursiyer)

(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

KAYNAKÇA

Başkan, Ö., Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme, Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı, 237-251, Türk Dil Kurumu, Ankara, (1970)

Boz, E., Ağız Atlasları, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 3/3, 152-166, (2008).

Breton, R., Dünya Dilleri Atlası, çev. Türkay, O., NTV, İstanbul, (2007).

Brown, K.,-OGILVIE, S., Consice Encyclopedia of Language of the World, Elsevier, Amsterdam, (2009).

Buluç, S. Diyalektoloji-I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 3-4, 171-179, Ankara. (1946)

Buran, A., Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Dil Atlası, Biyografi Net İletişim, İstanbul, (2009).

Buran, A., Türkiye'de Diller ve Etnik Gruplar, Akçağ, Ankara, (2012). Pp:159-305.

Cromley, E. K. ve Mclafferty S.L., GIS and Public Health, The Guilford Pres, New York. (2002).

Crystal, D., Language Death, Cambridge University, Cambridge, (2000).

Erdoğan S., Epidemiyolojide CBS uygulamaları: Konumsal kümeleme yöntemlerinin karşılaştırılması –Menenjit örneği, Harita Teknolojileri Elektronik Dergisi, 2, 2, 23-31, (2010).

Gillieron, J. Atlas Linguistique de la France. Paris, (1902).

Gregory, D. ve diğerleri, The Dictionary of Human Geography. Willy-Blackwell. Singapore, (2009)

Jaberg, K. and JAKOB J., Sprach und sachatlas Italiens und der Sudschwelz, Zofingen, (1928).

Johanson, L., Türk Dili Haritası Üzerine Keşifler, çev. Demir, N.,-Yılmaz, E., Grafiker, Ankara, (2002).

Karahan, L., Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, Türk Dil Kurumu, Ankara, (1996).

Karahan, L., Azerbaycan Diyalektoloji Atlası Hakkında, Türk Dili Dergisi, 567, 185-189, Türk Dil Kurumu Ankara, (1999).

Kayra, E., Lehçe Bilimi ve Dil Haritaları, Türk Dili, 479, 299-306, Ankara (1991).

Klose, A., Languages of the World, Saur, Munich, (1987).

Moseley, C.- ASHER, R.E., Atlas of the World's Languages, Routledge, London, (1994).

Önder, A. T., Türkiye'nin Etnik Yapısı, Fark, Ankara, (2010).

Pfeiffer, D., Robinson, T. ve diğerleri, Spatial Analysis in Epidemiology, Oxford, New York, (2008).

Raven, I., ve diğerleri, Sociolinguistics And Linguistiıc Geography, KansasJournal of Sociology, 137-156, Fall (1973)

Schiffman, P., Linguistic Culture and Language Policy, Routledge, London, (1996).

Şener, C., Türkiye'de Yaşayan Etnik ve Dinsel Gruplar, Etik, İstanbul, (2000).

KASTAMONU AĞIZLARINI BELİRLEYEN GENEL ÖZELLİKLER

Yrd. Doç. Dr. Ergün ACAR
Sinop Üniversitesi, eacar@sinop.edu.tr

ÖZET

Ülkemizde ağız araştırmaları konusunda yapılan ilk çalışmayı 1867 yılında A.Maksimov'un Hüdavendigar ve Karamanlı ağızlarıyla başlatacak olursak günümüze gelinceye değin bir hayli mesafe kat edilmiştir. Ağız araştırmaları konusunda yapılmış pek çok akademik çalışmaya rağmen ne yazık ki hâlâ Türkiye'de çalışılmamış yöreler bulunmaktadır. Biz de çalışmamızı Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına bir katkıda bulunmak amacıyla henüz üzerinde kapsamlı bir akademik araştırma yapılmayan Kastamonu ve yöresi ağızları üzerine oluşturduk.

ABSTRACT

In our country, the first study on oral study in 1867 A. Maksimov 's mouth Hüdavendigar and Karamanli If we were to start today with a great deal of progress was made until it comes. Despite the numerous studies conducted on the subject of academic research Mouth unfortunately there are still regions studied in Turkey. We work at our Turkey Turkish dialects in order to contribute to the study of a comprehensive academic research on yet Kastamonu and its surrounding area have created on the mouth.

Kastamonu Ağızları üzerine yapılan ilk çalışma Ahmet Caferoğlu'na aittir. Yine bunun dışında yöremizle ilgili on üç lisans, bir yüksek lisans ve bir de tarafımızdan doktora tezi hazırlanmıştır. Yine Anadolu ve Rumeli ağızları üzerine yapılan ilk tasnif çalışmalarında Kastamonu Ağzı hep müstakil bir ağız olarak dikkat çekmiştir. Son olarak Leyla Karahan tarafından yapılan tasnifte Batı Grubu ağızları içinde III. ve IV. alt gruplar içine dâhil edilmiştir.

Bildirimizin dayanak noktasını "Kastamonu ve Yöresi Ağızları" adlı doktora tezimizin verilerinden oluşturduk. Derlenen ağız metinleri üzerinde yapılan ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı incelemeleriyle bölgenin dört ağız yöresi barındırdığını tespit ettik.

Genel Özellikleri:

Ünlüler

1. Yöre ağızlarında ilerleyici ünlü benzeşmesi gerileyici benzeşmeye oranla daha yaygın ve kurallıdır: *habar* (haber) (Cide-Gebeş), *ġıymatlu* (kıymetli) (Şenpazar-Gürpelit), *ezen* (ezan) (Seydiler-İmamlar), *kirez* (kiraz) (İnebolu-Merkez), ...

-ki aitlik eki: *ġızlarıñoı* (kızlarınki), *şurdaoı* (şuradaki) (Taşköprü-Köçekli), ...

-leyin isimden isim yapma eki: *zabālayın* (sabahleyin) (Kastamonu-Kurusaray), *ġışınnāyın* (kışın+leyin) (Tosya-Kınık), ...

-ken zarf-fiil eki: *uvāoan* (ovarken) (Pınarbaşı-Kerte), *ġaynarlan* (kaynarken) (Araç-Susuz), *oluoanan* (olurken) (Şenpazar-Merkez), ...

Şimdiki zaman eki: *dönüye* (dönüyor) (Araç-Güzlük), *eniye* (iniyor) (Daday-Kapaklı), *ölçüye* (ölçüyor) (Kastamonu-Karaş), ...

i- cevheri fiili: *topalĢıdı* (topal idi) (Azdavay-Başören), *aralaşmışlarĢıdın* (aralaşmışlar idi) (Şenpazar-Merkez), ...

ile edatı: *ġuzularꞪınan* (kuzular ile) (Azdavay-Başören), *atꞪınan* (at ile) (Tosya-Akbük), *maoasꞪılan* (makas ile) (Tosya-Aşağı Dikmen), ...

ki edatı: *yoḳ ḳınan* (yok ki) (Şenpazar-Merkez), *satamaduḳ ḳu* (satamadık ki) (Pınarbaşı-Kerte), *ġonuşamayan ḫı* (konuşamıyorum ki) (Daday-Selalmaz), ...

Ayrıca ilerleyici ünlü benzeşmesinin baskınlığı hanı, hangı sözcüklerinin Eski Anadolu Türkçesindeki yapılarını korumada yardımcı olmuştur: *ḥanı* (Şenpazar-Merkez), *ḥanġısını* (Cide-Gebeş), ...

2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından Eski Anadolu Türkçesinin devamını sürdüren yöre ağızları bu yönüyle yazı dilinden farklı olarak uyum dışı bir yapı sergilemiştir: *çarşuyu* (çarşıyı) (Cide-Gebeş), *demür* (demir) (Şenpazar-Himmet Köy), *dırmuḳ* (tırmık) (Tosya-Kilkuyu), *zararlu* (zararlı) (Kastamonu-Başören), *işsüz* (işsiz) (Tosya-Suluca), *çatu* (çatı) (Cide-Başköy), *iyidü* (iyidir) (Azdavay-Karahalılar), ...

3. Şimdiki zaman olumsuz çekimlerinde olumsuzluk ekinin düz ünlü şekli devam ettirilmekle birlikte sistemli olarak uzatılmıştır: *yetmēya* (yetmiyor) (Araç-Merkez), *ekmēyan* (ekmiyorum) (Araç-Boyalı), *dutamāyon* (tutamıyorum) (Daday-Selalmaz), *basamāya* (basamıyor) (Araç-Merkez), *bilmēyoduñ* (bilmiyordun) (Azdavay-Karahalılar), …

4. Aynı durum isimden fiil yapma eki –lA için de geçerlidir: *başlāya* (başlıyor) (Kastamonu-Duruçay), *sızlāya* (sızlıyor) (Kastamonu-Gelinören), *toplāyoz* (topluyoruz) (Çatalzeytin-Yenibeyler), *beklēyoz* (bekliyoruz) (Kastamonu-Ahlatçık), *zehillēyodu* (zehirliyordu) (İhsangazi-Görpe), *beklēyosuñ* (bekliyorsun) (Çatalzeytin-Çepni), …

5. Sonu –aḳ/-ek sesleriyle biten sözcüklere ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde –k->-ğ->-ż gelişmesiyle iki ünlü karşılaşır ve nihayetinde uzun a sesini doğurur: ġulām (kulağım) (Araç-Üçpınar), ocā (ocağa) (Doğanyurt-Düzağaç), geşgē (keşkeğe) (Tosya-Aşağıberçin), çörē (çöreğe) (Taşköprü-Alamabatak), ...

6. –ağu, -egü ses birliği çeşitli ses hadiseleri sonucunda sistemli olarak –ō'ya dönüşmüştür: *yapō* (yapağı) (Daday-Sarpun), *ġaşō* (kaşağı) (Kastamonu-Karaçomak), *namazlō* (Bozkurt-Yaşarlı), *buzō* (buzağı) (Bozkurt-Görentaş), *ġırō* (kırağı) (Kastamonu-Karaçomak), *dumō* (dumağı) (Taşköprü-Alamabatak), …

7. Kastamonu ağızlarında g, k, d, t ünsüzlerinin yuvarlak-ince ünlüleri yarı kalın (ö>ḥ, ü>ḳ) ünlüler haline getirmesi ünlü uyumunu bozmuştur. Bu ünsüzlerin boğumlanma noktaları geriye kayarken yanındaki ince ünlülerin boğumlanma noktalarını da geriye çekmesi Kastamonu Ağızlarının en karakteristik özelliklerinden birisidir: *=ḥçekler* (köçekler) (Bozkurt-Yaylatepe), *=ḥmes* (kümes) (Pınarbaşı-Karafasıl), *#ḥbēnden* (göbeğinden), *tḥkenmez* (tükenmez) (Doğanyurt-Düzağaç), *dikdḳ=* (diktik) (Çatalzeytin-Piri), ...

Ünsüzler

1. Ön seste k->-g, o->ġ-, t->d-, p->b-, s->z- tonlulaşması sistemli olarak görülür: *geçi* (keçi) (Kastamonu-Hamit), *gemḳ=* (kemik) (Devrekâni-Kanlıabat), *ġırmuzu* (kırmızı) (Taşköprü-Köçekli), *daş* (taş) (Azdavay-Derelitekke), *depḳ=* (tepik) (Seydiler-İmamlar), *besdil* (pestil) (Cide-Gebeş), *zebze* (sebze) (Tosya-Kınık), *zoba* (soba) (Daday-Selalmaz), ...

2. Ön seste h- ünsüz türemesi bazı sözcükler için karakteristiktir: heteş (ateş) (Tosya-Bürnük), *hurdu* (vurdu) (Kastamonu-Karaş), *helbette* (elbette) (Daday-Sarpun), *kambara* (ambara) (Kastamonu-Hacıbey), *havya* (ayva) (Pınarbaşı-Kerte), *hevlü* (avlu) (Daday-Akpınar), *herg* (ark) (Doğanyurt-Küçüktepe), *hindi* (<imdi<amtı) (şimdi) (Araç-Üçpınar), …

3. r ve l sesleriyle başlayan kelimelerde ünlü türemesi düzenli ve kurallıdır: *ıraslamadım* (rastlamadım) (Kastamonu-Karaş), *ırahmet* (rahmet) (Kastamonu-Tepeharman); *ılaf* (laf) (Şenpazar-Merkez), *ilimanda* (limanda) (Doğanyurt-Düzağaç), *ilāzım* (lazım) (Çatalzeytin-Konaklı), *ilahana* (lahana) (Taşköprü-Urgancı), *ilimon* (limon) (Küre-Karaman), *ilyanda* (leğende) (Azdavay-Ahatköy), …

4. İç seste –ç->-ş- ünsüz sızıcılaşması daha çok kapalı hecenin son sesinde görülür: *geşlik* (gençlik) (Kastamonu-Kavak), *saşdım* (saçtım) (Çatalzeytin-Çubuklu), *#ḥşdü* (göçtü) (Araç-Mınay), *uşları* (uçları) (Taşköprü-Köçekli), *üş* (üç) (Araç-Üçpınar), *paşa* (paça) (Bozkurt-Koşmapınar), şerşevesi (çerçevesi) (Cide-Başköy), …

5. İç seste görülen -ğ->-v- ünsüz değişimi yuvarlak ünlü komşuluğunda yaygın olarak kullanılmaktadır: *bovulan* (boğulan), *çovaldı* (çoğaldı), *sovuyunca* (soğuyunca) (Devrekâni-Kanlıabat), *çocuva* (çocuğa) (Cide-Musa), *#ḥvüs* (göğüs) (Araç-Üçpınar), *ġıscuvazımız* (kızcağızımız) (Cide-Nanepınarı), …

6. İç seste –nl->-nn- ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle –rl->-ll- gerileyici ünsüz benzeşmeleri oldukça sistemlidir: *onnara* (onlara) (Kastamonu-Karaş), *idmannara* (idmanlara) (Kastamonu-Hacıbey), *ġarannuo* (karanlık) (Cide-Hacıahmet), *şennik* (şenlik) (Bozkurt-Yaylatepe); *billikde* (Kastamonu-Karaçomak, *talla* (tarla) (Kastamonu-İbrahimli), *atalla* (atarlar) (Cide-Nanepınarı), …

7. Kelime bünyesinde ya da kök-ek birleşmelerinde yan yana gelen iki ünsüzden ilki tonsuz olsa bile yazı dilinin tersine ikinci ses tonsuzlaşma kuralına aykırı bir durum sergiler: *açduo* (açtık) (Azdavay-Ahatköy), *ġuraoda* (kurakta) (İhsangazi-Görpe), *yapdım* (yaptım) (Hanönü-Merkez), *gitdi* (gitti) (Doğanyurt-Merkez), …

8. İç seste akıcı ünsüzler arası değişimler oldukça fazladır: *barnaola* (parmakla) (Kastamonu-Kurucaören), *intāp* (iltihap) (Tosya-Ortalıca), *memlun* (memnun) (Pınarbaşı-Karafasıl), *ġarımcala* (karıncalar) (Azdavay-Karahalılar), *ġulbet* (gurbet) (Cide-Şenköy), *şelbet* (şerbet), *anşa* (Ayşe), *veydim* (verdim) (Şenpazar-Merkez), *selbes* (serbest), (Azdavay-Valay), *cinit* (cirit) (Tosya-Ortalıca), *taylalāra* (tarlalarda) (Bozkurt-Mamatlar), ...

Şekil Bilgisi

1. Kastamonu ve yöresi ağızlarında zamir kökenli birinci teklik ve çokluk şahıslarda Eski Anadolu Türkçesindeki eskicil şekiller[1] devam ettirilmektedir. Buna göre, birinci tekil şahıs eki; -yın, -yin, -yun, -yün şeklinde görülürken, ikinci çoğul şahıs -yız, -yiz, -yuz, -yüz şeklindedir:

ben>-van/-ven>-yın/-yin/-yun/-yün>-ın/-in: *oḳumuşuyun* (okumuşum) (Kastamonu-Hoca), *unutmuşuyun* (unutmuşum) (Kastamonu-Halaçlı), *yoluñuzuyun* (yalınızım) (Seydiler-Emreler), *ıratsuzuyun* (rahatsızım) (Çatalzeytin-Hacıreis), *topalıyın* (topalım) (İhsangazi-Çiçekpınar), ...

[1] Geniş bilgi için bk. Korkmaz, Zeynep, "Eski Anadolu Türkçesindeki –van/ -ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", TADY Belleten, s.43-65, Ankara 1964.

biz>-vuz/-vüz>-yız/-yiz/-yuz/-yüz>-uz/-üz: *ġalmuşuyuz* (kalmışız) (Daday-Akılçalman), *vemişüyüz* (vermişiz) (Devrekâni-Laçin), *müslümanuyuz* (müslümanız) (Kastamonu-Duruçay), *aluşġunuyuz* (alışkanız) (Şenpazar-Gürleyik), …

2. şu işaret zamiri ve sıfatının ünlüsü henüz düzleşmemiş, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi yuvarlak şeklini korumuştur. Yöre ağızlarımızda şo (şo<şol<uş ol) şeklindedir.

oıra gidēsem yüz daş birikd{rün **şorda** *bao ōlum.* (Devrekâni-Kanlıabat),

baodıñ **şordan** *geliya nişannuñ ġaçıyoñ.* (Tosya-Kuşçular), ...

3. bana ve sana şahıs zamirleri *baÑa/baÑṣ/bańa* ve *saÑa/saÑṣ/sańa* şeklindedir.

4. Hikâye birleşik zamanlı ve bildirme ekli çekimlerde 3. şahıs çekimlerin sonu –n ünsüzü ile genişletilmiştir: *oluyodun* (oluyordu) (Tosya-Kınık), *topluyodun* (topluyordu), *adamĢıdın* (adamdı), *tuvaletĢidin* (tuvaletti) (Şenpazar-Merkez), *bülüdün* (bilirdi) (Azdavay-Sada), *güzelĢidin* (güzeldi) (Tosya-Ermelik), *ġızĢıdın* (kızdı) (Pınarbaşı-Muratbaşı), …

5. Tekil birinci şahıs emir kipi –ayın/-eyin şeklindedir.

6. Zarf-fiillerin kullanım sıklığı ve çeşitliliği oldukça zengindir.

a) Zarf-fiil eklerinden değişmiş veya genişlemiş ekler:

-araḳ/-erek: -alaḳ/-elek, -araḳdan/-erekden, alaḳdan/-elekden, ...

ilk olalaḳ helve tovosunu ġoruz. (Cide-Nanepınarı),

baccelede de zebze olalaḳdan b{le cacuḳ yapiyosuy (Cide-Başköy),

öteberi edene ule deyerekden uzandı. (Kastamonu-Subaşı),

-ınca/-ince:-ıncaḳ/-incek, -ıncan/-incen, -ıncana/-incene, -ıncanan/-incenen, -ıncayadan/-inceyeden, -ıncadenlik/-incedenlik, -ıncalaḳ/-incelek, ...

sen ordan çıḳıncaḳ ne olacañ? (Kastamonu-Kavak Köy),

fidan boylum gelincen, şen olur benim #ḥnlüm (Şenpazar-Merkez Dibekli Mah.),

bunnan basıncana aÑızlıḳ açā şule. (Şenpazar-Küçük Mutlu),

ōran bi yere girmiş. orda ısınıncanan ölmüş. (Şenpazar-Harmangeriş),

hö=ḳmetden etfāyele neyin gelinceyeden de =ḥy yarıldı. (Tosya-Aşağıkayı),

ġāri {le deyincedenlik sen o torbaĢyĢınan =ḥyleri gez. (Şenpazar-Merkez),

ne ānadıviyin bi şi olmayıncalaḳ be! (Tosya-Bürnük).

ġalan çeltḳ= kelliye duruyunca ġalan aÑarma zamanı oluyunca suyun keselle. (Tosya-Akbük),

-ken: -ḳa/-ke, -ḳana/-kene, -ḳanan/-kenen, -ḳandan/-kenden, -ḳanaz/-kenez, ...

yuvamız dureyke orayı satıyala. (Kastamonu-Halaçlı),

ḳapınıñ ūne dış yana çıḳāḳana kesecin. (Şenpazar-Merkez),

eyülükenen şurasına ḳoru soḳdu. (Şenpazar-Gürleyik),

çekmeceye ataḳandan anahtarı buluya. (Araç-Susuz),

om beş yirmi yaşımdaykenez bu ovadan ule sular çıḳardı ki buñar. (Tosya-Çaykapı),...

-madan/-meden: -madanca/-medence, ...

sötmedence şurda otu. (Cide-Nanepınarı),

elli ikisini almadanca ġayıntama #ḥre filenkese vārun diye. (Şenpazar-Himmet), ...

b) Sıfat-fiil eklerinden genişlemiş ekler:

-an/-en: -anadan/-eneden, ...

alıcı #ḥzüyle ule bi şey yoḳ dḳÑḳnümüz olanadan (Bozkurt-Görentaş)

-ası/-esi: -asıya/-esiye, -asıyada/-esiyede, -asıyadan/-esiyeden

etfāye gelesiye biz ateşi ġaçuduḳ. (Tosya-Aşağıkayı),

piriciñ arḳası gelesiyede dizelle. (Tosya-Kuşçular),

bunuñ suyu gelesiyeden bu çay devamlu bu zamannnarı aḫar durur. (Tosya-Çaykapı),...

-dık/-dik: -dıḳça/-dikçe, -dıḳçaleyin/-dikçeleyin, -dıḳcan/-dikcen, ...

susadıḳca verāzına gerdanı gelin (Kastamonu-Sada),

seniñ dedḳ=celeyin bu işiñ sonu =ḥtü. (Şenpazar-Merkez),

dmrennen esger geldḳ=çen atāduḳ. (Şenpazar-Himmet),

-maz/-mez: -mazlayın/-mezleyin, ...

eliñi yaḳmazlayin bebeÑiñ altına ġorduḳ. bebeÑiñ şöle iki taraflu şule #ḥmerdḳ=. (Tosya-Ortalıca),

-mış/-miş: -mışleyin/-mişleyin, ...

hem mayneye hem de bizim hısım aḳraba var gitmişleyin onnarı da #ḥrüyün dedim. (Tosya-Aşağıkayı)

-acaḳ/-ecek: -acaḳlayın/-ecekleyin, ...

çalışmaycaḳleyin bi ġarı deÑildim ben. (Doğanyurt-Düzağaç),

hefif elim sıÑacaḳleyin ġapı açılmış. (Kastamonu-Kayalı),

c) İsim-fiil eklerinden genişlemiş ekler:

-ış/-iş: -işge/-ışġa, -ışġana/-işgene, ...

ġadunlaġına yapışge evde erkekle de burda simsim oynallarĦıdı. (Tosya-Aşağı Dikmen),

beşm ebeler ırġalayışgene söylellerdin. (Tosya-Çaykapı), ...

-ma/-me: -maynan/-meynen

dömbelek gibi, yüzmeynen alāḳası yoḳ. (Çatalzeytin-Doğanköy)

-maḳ/-mek: -maḳda/-mekde

iş ordan geldiñ mi dudmaḳda bunu. (Kastamonu-Duruçay)

d) Arkaik yapıdaki ekler:

-a/-e:

sen o zaman bizi göre de bunnarı çekseydiñ. (Tosya-Kuşçular),

annemi çuvala ġoya da getürüñ. (Tosya-Kilkuyu), ...

-ı/-i/-u/-ü:

kim yeñerse o hevleyi çöreÑi alu gidēdi. (İnebolu-Akkonak)

7) ağrı<añaru, dan/den<tegin, keri< kirü~kerü, şārı<aşarı arkaik son çekim edatlarının kullanımı oldukça yaygındır:

ağrı[2] Edatı: Eski Türkçeden bu yana Türkçenin eski ve çağdaş Türk lehçelerinde[3] çeşitli ses değişimlerine uğramış "añaru, ıngaru, ınaru ve naru" sözcüğü edat ve yön belirteci olarak kullanılagelmiştir. Kastamonu ve yöresi ağızlarında kullanımı isimlere ayrılma hâli ile bağlanan ve –e doğru anlamında olan bu edatın tespit edilen örnekleri şunlardır:

geçen #ḳn şu yoldanĦağrı birisi geldi şuruye. (Taşköprü-Bük),

şule etdenĦārun yüzüne baḳdım. (Şenpazar-Merkez),

ordanĦāru buleġucaÑıñadan gelü kirez dalı. (Doğanyurt-Düzağaç),

itdumüz zaman şūranĦārı keserüz. (Tosya-Çaykapı), ...

dan, den[4]: Eski Türkçedeki "tegin" edatının tegin>değin>dein>dēn>den değişimlerine uğrayarak ekleştiği bir çekim edatıdır. Yön ve miktar anlamı veren bu ekleşmiş edatın yürürlükte olan şekilleri şunlardır:

baḳ nereyeden gidiya ōlum suyumuz. (Devrekâni-Kanlıabat),

ondan sōna oynalla, muhabbet yapalla ikindiyeden. (İhsanhazi-Çiçekpınar),

tā bizim öte geçeyeden m¿ḫtarıñ =ḫyüneden yalınĦayaḳ ordan burayadan yörüdüle. (Kastamonu-Aşağı Akça),

ġı burayadan dutmuşsuñuz, ikiñiz dutsañıza gine. (Azdavay-Karahalılar), ...

keri Edatı: Eski Türkçede zarf olarak kullanılan kirü~kerü "geri, geriye doğru, batıya doğru"[5] sözcüğünün bir kalıntısıdır. Eski ve yeni Türk lehçeleriyle[6] Anadolu ve Rumeli ağızlarında[7] ayrılma hâliyle birleşerek "-den sonra" anlamında kullanımı oldukça yaygındır. Çeşitli varyantları vardır: keri, kēri, keyri, keyrik, keyrin, kērin, kērime, kerik, kere, kerenlik, ke:

ondan keyrik gelüle, numarayı daÑıdula.

---

2 Anadolu ağızlarındaki kullanımları için bk. Tor, Gülseren, "Anadolu Ağızlarında 'ārı' İlgeci ve 'aŋarı' Yön Belirtecinin Kullanımı", III. Uluslar arası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, s.837-858, Ankara, 2010.

3 krş. Alkaya, Ercan, Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar, Manas Yayıncılık, s.105-110, Elazığ, 2007; Hacıeminoğlu, Necmettin, Türk Dilinde Edatlar, MEB Yayınları, s.6, Ankara, 1992; Song Li, Yong, Türk Dillerinde Sontakılar, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, s.72-77, İstanbul, 2004.

4 Zeynep Korkmaz, bu ek için şu açıklamayı yapmıştır: "Datif ekiyle birlikte kullanılan sınırlama (limitativus) fonksiyonundaki kadar edatı yerine, eski tegin edatından çıkmış ve hece kaynaşmasına uğramış –dan/-den eki kullanılır: gırladan 'kırka kadar', altmışadan, şindiyeden 'şimdiye kadar', zabādan 'sabaha kadar', āşamadan 'akşama kadar' gibi. (bk. Korkmaz, Zeynep, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu", TDAY Belleten, s.30, Ankara, 1971)

5 Tekin, Talat, Orhon Türkçesi Grameri, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), s.140, İstanbul, 2003.

6 bk. Tiken, Kâmil, Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller, s.20-21, Ankara, 2004; Alkaya, age, s.489-490; Hacıeminoğlu, age, s.59; Song Li, age, s.313-315.

7 Derleme Sözlüğü, C.VIII, Ankara 1975, s.2779.

onu ötten keri buynuzlarnı attūrun.

ondan kērin endüreceñ suyunu süzeceñ onuñ.

undan keri o dişleri de çekdüdü orda. ...

arouru[8] Edatı: Yöre ağızlarında düz, kestirme anlamlarında kullanılan "arkuru" zarfının edatlaştığı bir yapıdır. İsimlerin yönelme ve ayrılma hâlini alarak oluşan bu edat –e doğru anlamını verir. Yörelerde tespit edilen varyantları şunlardır: ayouru, ooru, oorun, ouru, oo:

bao şu yoldan ayḳuru gidiñ, çabucao varusuñuz. (Şenpazar-Küçük Mutlu),

una mesela būle altından ḳoru direk dikelle. (Pınarbaşı-Kerte),

ġoşdurulādı yola ḳorun atları. (Cide-Musa), ...

aşarı Edatı: aş- "aşmak" fiilinin ettirgen çatısı aşur-'un edat şekli olan[9] bu sözcüğün eski ve yeni Türk lehçelerinde[10] kullanımları mevcuttur. Yöre ağızlarımızda ise isimlerin yönelme ve ayrılma hâlleriyle birleşen bu edat "-e doğru" ve "–e karşı" anlamlarıyla kullanılmıştır. Tespit ettiğimiz varyantları şöyledir: aşarı, şarı, şārı, şarın, şārın, şā, şa, şe:

altını bi =ḥzeĦşārı ġo ġurud (Azdavay-Ahatköy),

süzēsiñ bi tencireyeĦaşarı. (Şenpazar-Küçük Mutlu),

#ḳneş ormĦşārı gidiya. (Pınarbaşı-Kerte),

dip doruo bullaraĦşārın. (Şenpazar-Merkez),

şeye biz kel diyoz. onuñ dışınaĦşā dalı sarıb naylonnan hadi Allah selāmet vesin dutāsa. (Kastamonu-Girdallı),

araş'dan geleken döndüñüz demek o tarafaĦşārı. (Araç-Susuz), ...

8. i- cevheri fiili henüz ekleşmemiştir: *adamĦıdın* (adamdı) (Şenpazar-Merkez), *güzelĦidin* (güzeldi) (Tosya-Ermelik), *alıyalarĦımış* (alıyorlarmış) (Kastamonu-Karaş), *bulamadılarĦısa* (bulamadılarsa) (Kastamonu-Aşağı Akça), ...

9. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak kullanılan –gur ettirgenlik eki[11] yöremiz ağızlarında yürürlüktedir. Sınırlı kelimelerin bünyesinde görülen bu ekin sondaki –r ünsüzü bazen düşer: *durġuruviymişle* (durduruvermişler) (Şenpazar-Merkez), *duriuduruz* (durdururuz) (Tosya-Kınık), *duriuduyon* (durduruyorum) (Kastamonu-Halaçlı), *er#ḳrüse* (erdirirse) (Şenpazar-Gürleyik), ...

Kastamonu Ağızlarının yukarıda verdiğimiz genel özelliklerinin yanında kendi içinde değişkenlik gösteren ses ve şekil özellikleri de mevcuttur. Çeşitli sebeplerle ortaya çıkan bu değişimlerin değerlendirilmesi sonucu bölgenin dört ağız yöresinden oluştuğu tespit edilmiştir:

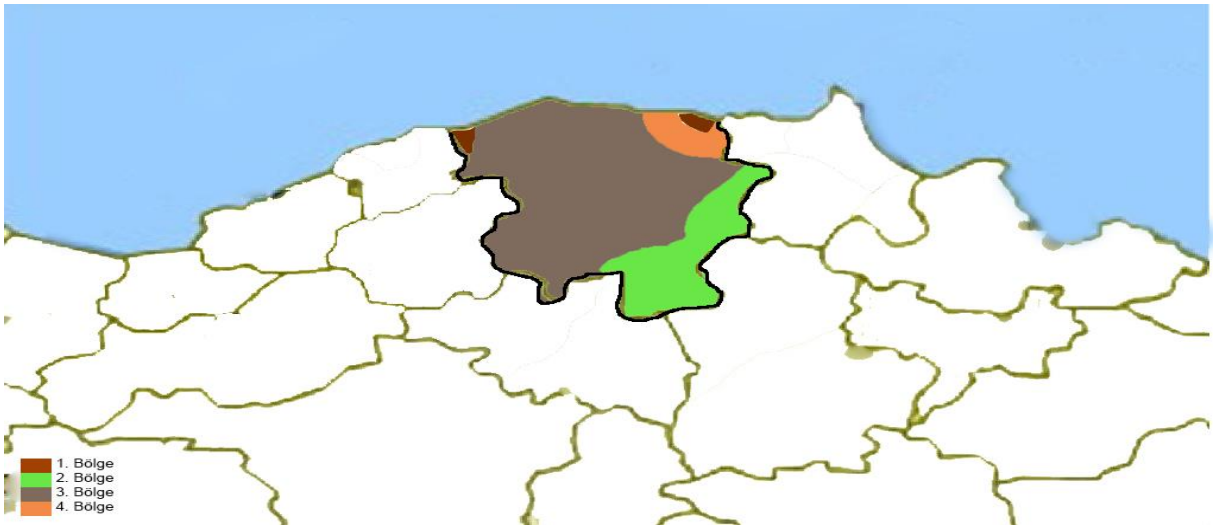
---

8 Eski ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları için bk. Alkaya, age, s.114-119; Hacıeminoğlu, age, s.6-7.

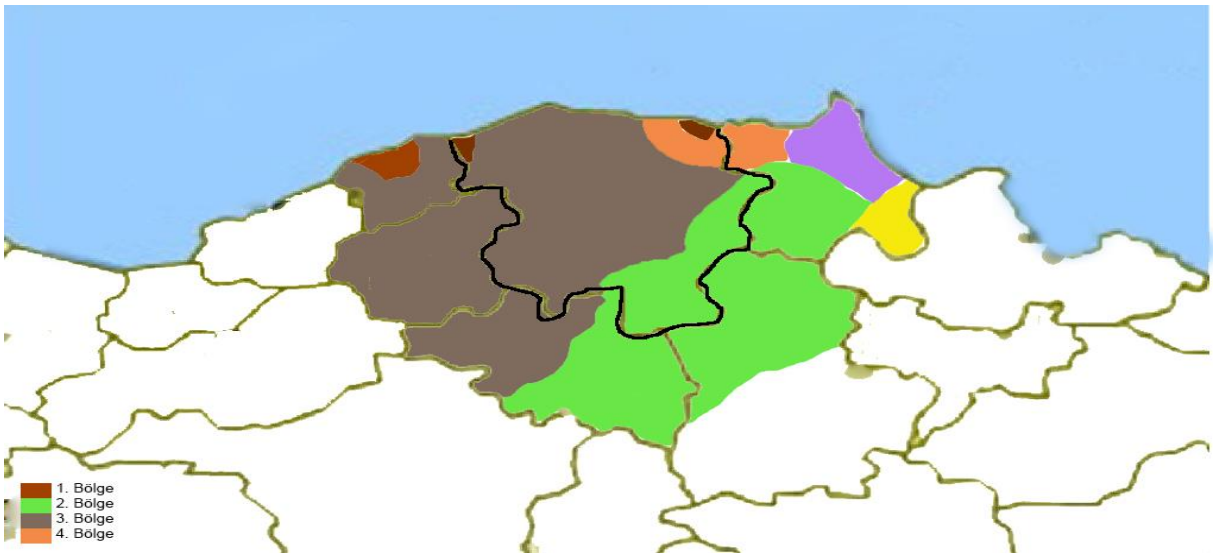
9 Alkaya, age, s.139.

10 krş. Korkmaz, Zeynep, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, s.67-68, Ankara, 1962; Alkaya, age, s.139-140; Tiken, age, s.3-4; Song Li, age, s.115-120; Özkan, age, s.190.

11 Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, s.214, İstanbul 2008.

Kastamonu Ağız Yöreleri Haritası

Kastamonu ve Çevresi Ağız Yöreleri

Ayırıcı Ağız Özellikleri

I. Ağız Bölgesi

1. Ön seste h->f- değişmesi karakteristik bir yapı sergiler: *fızlu* (hızlı), *fızlandı* (hızlandı) (Cide-Nanepınarı), *furma* (hurma) (Bozkurt-Darsu), *faraz* (horoz) (Bozkurt-Koşmapınar), *foş geldiyiz* (hoş geldiniz) (Çatalzeytin-Konaklı), *fuylandım* (huylandım) (Çatalzeytin-Aşağısökü), *foca* (hoca) (Çatalzeytin-Çubuklu), *fortum* (hortum) (Çatalzeytin-Kirazlı), *fodan* (hodan) (Çatalzeytin-Aşağısökü), *furmamız* (hurmamız) (Çatalzeytin-Yukarısökü), *füşgü* (hüşgü) (Çatalzeytin-Doğanköy), …

2. -ğ->-v- değişmesi: Diğer ağız yörelerinde bu değişim dudak ünlülerin komşuluğundayken bu yörede Kazak, Tatar, Karaçay, Kumuk ve Başkurt lehçelerinde[12] olduğu gibi hem düz hem de yuvarlak ünlülerin komşuluğunda gerçekleşmektedir: *avırı* (ağırı) (İhsangazi-Çiçekpınar), *savıyosuy* (sağıyorsun)

[12] krş. Öner, Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, s. 14, Ankara, 1998.

(Cide-Nanepınarı), *dava* (dağa) (Çatalzeytin-Yukarısökü), *sıvamıyoz* (sığamıyoruz) (Şenpazar-Küçükmutlu), *avıza* (ağıza) (Bozkurt-Görentaş), *avur* (ağır) (Çatalzeytin-Doğanköy), *yavalı* (yağalı), *bavıl bavıl* (bağıl bağıl) (Çatalzeytin-Yukarısökü), ...

3. ñ>y ünsüz değişimi sistemli ve kurallıdır: *deyiz* (<ET.teñiz) (Çatalzeytin-Konaklı); *geliniy* (gelinin) (Çatalzeytin-Doğanköy), *üsdünüy* (üstünün) (Çatalzeytin-Samancı), *veriyosuyuz* (veriyorsunuz) (Çatalzeytin-Samancı), *savıyosuy* (sağıyorsun) (Cide-Nanepınarı), *gelüsüy* (gelirsin) (Cide-Hacıahmet), *gidēsiyiz* (gidersiniz) (Çatalzeytin-Konaklı), …

4. Gelecek zaman ekinin son ünsüzü şahıs eki aldığında -o-/-k->-ġ-/-ğ->-y- sızıcılaşmasına uğramıştır: *varcaysıy* (varacaksın) (Cide-Yenice), *duycaysıy* (duyacaksın) (Çatalzeytin-Doğanköy), *yapcaysıy* (yapacaksın) (Çatalzeytin-Yukarısökü), *gidebilceysiy* (gidebileceksin) (Çatalzeytin-Çubuklu), *vereceysiy* (vereceksin) (Çatalzeytin-Doğanköy), …

5. Şimdiki zaman eki genel olarak –ya/-ye şeklinde kullanılır.

6. Geniş zaman birinci çoğul şahıs hikâye çekimleri -āruo/-ērük şeklinde çekimlenmektedir: *daoāruo* (takardık) (Çatalzeytin-Konaklı), *giyērḳ=* (giyerdik), *dilimlerḳ=* (dilimlerdik) (Çatalzeytin-Duran), *ıslāruo* (ıslardık) (Çatalzeytin-Samancı), …

7. Geniş zaman 3. çokluk hikâye birleşik zamanlı çekimlerinde görülen geçmiş zaman ünsüzü -d-, düşerek önündeki –e-/-a- ünlüsünü uzatmıştır: *ekellēri* (ekerlerdi) (Ayancık-Kemalpaşa), *gidellēri* (giderlerdi) (Türkeli-Işıklı), *çekellēri* (çekerlerdi) (Türkeli-Yazıcı), *yapallārı* (yaparlardı) (Ayancık-Kemalpaşa), *duyallārı* (duyarlardı) (Ayancık-Doğanlı), ...

Yine tezlik yardımcı fiile gelen görülen geçmiş zaman I. ve III. şahıs çekimlerinde –d- sesi düşmektedir: *alıvārım* (alıverdim), *gelivēri* (geliverdi), ...

II. Ağız Bölgesi

1. Türkçenin Eski dönemlerinden beri kararsızlık gösterip aynı eserlerde dâhi ikili şekillerin yer alabildiği e/i ses nöbetleşmesinde yöre ağzında i tarafını tercih etmiştir: *idicek* (edecek), *virdim* (verdim), *yidim* (yedim), *yinge* (yenge), *irken* (erken), *didile* (dediler) (Tosya-Sevinçören), *illerde* (ellerde) (Tosya-Akbük), *yitmiş* (yetmiş) (Tosya-Aşağıkayı), *yiter* (yeter) (Taşköprü-Köçekli), *yişillik* (Tosya-Çifter), *yilleriñ* (yerlerin), *gice* (gece), *yilek* (yelek) (Taşköprü-Çiftlik),

2. Damaklı geniz ünsüzü ñ korunmuştur: *öñ* (<ET.öñ) (ön) (Tosya-Bürnük), *siñürlü* (<ET.siñir) (sinirli) (Şenpazar-Merkez), *deñiziñ* (ET.teñiz) (denizin) (Cide-Musa); *pancarıñ* (pancarın) (Şenpazar-Merkez), *yasdıñ* (yastığın) (Daday-Sarpun), *dikiyosuñ* (dikiyorsun) (Doğanyurt-Belyaka), *verecēsiñ* (vereceksin) (Azdavay-Merkez), *çıoardıcāñız* (çıkartıcaksınız) (Tosya-Kınık), *baoardıñ* (bakardın) (İhsangazi-Çiçekpınar), …

3. Daha çok Oğuz grubu Türk lehçelerinde yaygın olan -ḳ->-ġ->-y- ve –k->-ğ->-y- ünsüz sızıcılaşmasının örnekleri oldukça fazladır: *deyirmende* (değirmende) (Tosya-Kilkuyu), *eyşüdüle* (ekşidirler) (Tosya-Aşağıkayı), *çiynerdḳ=* (çiğnerdik) (Tosya-Ermelik), *iyidüdḳ=* (öğütürdük) (Tosya-Kilkuyu), *çocuya* (çocuğa) (Tosya-Yukarıberçin), *öylen* (öğlen) (Tosya-Ermelik), ...

4. İç seste iki ünlü arası -ḳ->-l- sızıcılaşması karakteristiktir: *yaḫınlarına* (yakınlarına) (Tosya-Sevinçören), *faḫırḪımış* (fakirmiş), *baḫıyın* (bakayım) (Tosya-Akbük), ...

5. Şimdiki zaman eki –yo'dur:

6. Geniş zaman ikinci şahıs çekimleri –āñ, -ēñ, -ūñ; -añ, -eñ, -uñ şeklinde yapılır: *sanāñ* (sanırsın) (Tosya-Güzlük), *yaoāñ* (yakarsın) (Tosya-Suluca), *yapañ* (yaparsın) (Tosya-Ahmetoğlu), *sereñ* (serersin), *ġaynadūñ* (kaynadırsın) (Tosya-Aşağıkayı), ...

7. –ı/-i/-u/-ü zarf-fiil eki tekrarlı fiillerde oldukça sık kullanılır:

çocuolarımı sırtımda ***daşıyı daşıyı*** *böyütdüm buralarda.* (Tosya-Çaykapı),

o ***sulāyı sulāyı*** *böyyo, kelle çıḫarıyo, ġızarıyo çeltḳ=le ondan sōna elimizÃilen biçerdḳ= eveli.* (Tosya),

bule vura vura ***çevürü çevürü*** *bule doourdum.* (Tosya-Aşağıkayı), ...

8. Falan, filan belgisiz zamirlerinin yerine genelde "neyin" biçimi kullanılır:

balıḳ ***neyin*** *va içinde* (Tosya-Akbük),

bizim sıÑırımız ***neyin*** *yoo.* (Tosya-Çifter),

o şişe ***neyin*** *sōnadan çıodı.* (Tosya-Yukarı Berçin), …

9. Ayrılma hâli eki özellikle bura, şura, ora işaret zamirlerinde -ın/-in ekiyle karşılanır:

ana, seniñ mıolı ayaoġabılarıñ varḪıdı ya #ḥyvedimḪidi ***orāyın*** *almışla.* (Tosya-Küçük Sekiler),

atlarḪıla, ġatıllalla şu başġa yillerden ***burāyın*** *geçellerḪidi.* (Tosya-Aşağı Dikmen),

bi de ***şurayın*** *soodu ya seni. şurayı bālıyola* ***burayın*** *hiç aşaÑı geçitdümüyola şiyini yoḫarı.* (Tosya-Kuşçular), …

10. "herkes" belgisiz zamiri "herkeş" şeklinde kullanılır:

dezjahta dooullardı, gendülerine alaca belece ***herkeş*** *ġuşanudu.* (Tosya-Aşağıberçin),

şindik dē ***herkeş*** *ısdambul'da ediy.* (Tosya-Kilkuyu), …

11. ile edatı ılan/ilen/ulan/ülen şeklinde görülmektedir:

ersünḪilen *ġazuruz hamuru.* (Tosya-Büyük Sekiler),

belḪilen, ***suḪyḪulan*** *dolduruyoñ.* (Tosya-Tosya Aşağıkayı)

maoasÃılan *iç #ḥyneÑi varḪıdı eveli beyazdan.* (Tosya-Ahmetoğlu),

12. Soru eki zaman ekinden önce gelerek söz diziminde karakteristik bir yapı sergiler:

sen ġavudu hiç ***yime miyoñ?*** (yemiyor musun) (Tosya-Küçükkızılca),

anaña ***sorma mıyoñ?*** (sormuyor musun) *ana beni nahal böyütdüñ diyi?* (Tosya-Yukarı Berçin),

13. Diğer ağız bölgelerine göre Arapça alıntı sözcükler oldukça fazladır.

III. Ağız Bölgesi

1. Kapalı e sesi öne çıkan seslerden biridir: *yėr* (yer) (Abana-Çampınar), *yėmedi* (yemedi) (Azdavay-Ahatköy), *gėce* (gece) (Azdavay-Karahalılar), *ėder* (eder) (Pınarbaşı-Muratbaşı), *hėr* (her) (Şenpazar-Merkez), ...

2. Açık e "Ṣ" ünlüsünün ilk hecede görülme sıklığı çoktur: *Ṣsgıden* (eskiden) (Kastamonu-Hoca), *Ṣlli* (elli) (Araç-Merkez), *Ṣvde* (Devrekâni-Yazıbelen), *Ṣkmek* (ekmek), *tṢncireden* (tencereden) (Araç-Susuz), ...

3. –r tabanlı isimlere gelen bulunma ve ayrılma hâli ekleri sistemli olarak farklı bir kullanım teşkil eder. Buna göre hâl eklerinin ön sesi düşer ve vurgu bir önceki sese kaydırılır. Böylece ünlü uzatılarak kullanılır: *ollāra* (oralarda) (Cide-Şenköy), yollāran (yollardan) (Azdavay-Kalaycı), *hambāran* (ambardan) (Şenpazar-Gürleyik), …

4. Damaklı geniz ünsüzü ñ korunmuştur: *öñ* (<ET.öñ) (ön) (Tosya-Bürnük), *siñürlü* (<ET.siñir) (sinirli) (Şenpazar-Merkez), *deñiziñ* (ET.teñiz) (denizin) (Cide-Musa); *pancarıñ* (pancarın) (Şenpazar-Merkez), *yasdığıñ* (yastığın) (Daday-Sarpun), *dikiyosuñ* (dikiyorsun) (Doğanyurt-Belyaka), *verecēsiñ* (vereceksin) (Azdavay-Merkez), *çıoardıcāñız* (çıkartıcaksınız) (Tosya-Kınık), *baoardıñ* (bakardın) (İhsangazi-Çiçekpınar), …

5. -r->-l- akıcılaşması III. ağız yöresinde karakteristik bir yapı sergiler: *şelbet* (şerbet) (Cide-Nanepınarı), *belbel* (berber) (İnebolu-Çamlıca), *melhemi* (merhemi) (Küre-Avşargüney), *selbes* (serbest) (İhsangazi-Çiçekpınar), *elife* (arife) (Kastamonu-Kavak), *ġulbet* (gurbet) (Cide-Şenköy), ...

6. Dudak ünlüleri komşuluğunda -ğ->-v- değişimi oldukça yoğundur: *ġızcuvazım* (kızcağızım) (Şenpazar-Merkez), *bovazlu* (boğazlı) (Bozkurt-Görentaş), *duvāsı* (duası) (Kastamonu-İbrahimli), *uvradıñız* (uğradınız) (Daday-Kapaklı), *çocuva* (çocuğa) (Cide-Musa), *davulcāna* (dağılacağına) (Çatalzeytin-Doğanköy), *çovaldı* (çoğaldı) (Çatalzeytin-Paşalı), *yovurt* (yoğurt) (Bozkurt-Görentaş), …

7. Şimdiki zaman eki daha çok –ya/-ye'dir. Ancak az da olsa –yo şekli de kullanılır:

8. ile edatı ınan/inen/unan/ünen şeklinde görülmektedir:

çaputÃunan uvuyosuñ bunu. (Küre-Avşargüney),

suÃyÃunan yūruz açaruz (Küre-İkizciler),

elimizĦinen biçerdķ=. (Çatalzeytin-Yenibeyler), ...

9. Bazı durumlarda şahıs eki soru ekinden önce gelir:

bāzı şaoa yapıyon **biliyoñ mu** (biliyor musun) inanma hepsine. (Araç-Oycalı),

üs yanoı evi **#ḥrüyoñ mu**? (görüyor musun) (Cide-Nanepınarı),

geliye emme #ḥn mındar mı mısmıl mı **biliyoz mu**? (biliyor muyuz) (Araç-Merkez),

ninemgile **gidecez mi**? (gidecek miyiz) (Şenpazar-Merkez), …

10. Geniş zamanın birinci çokluk olumsuz çekimlerinde, zaman eki bazen kendini muhafaza etmiştir: bilmērüz (bilmeyiz) (Kastamonu-Subaşı), yapmaruz (yapmayız) (Şenpazar-Himmet), bilmerüz (bilmeyiz) (İhsangazi-Görpe), toplaşamāruz (toplaşamayız) (Kastamonu-Sada), …

11. –ken zarf-fiilinin geniş zamanlı çekimlerinde ekin son ünsüzü –r->-y- değişimine uğramıştır:

sooaolāda #ķyoÑū **gezdüreyken**#ķyoÑū gecesi tür=ķ söylēdi (Kastamonu-Sada),

ıravao gibi olmaz tabm şekerli su yaparsıñ, o suyuñ **ġaynıyeyken** hasūdeyi iki ġaşuo, üç ġaşuo nişasda ezersiñ onuñ içine ġuyarsıñ (Daday-Akpınar),

ġışın çaoıldao bālardı eteklerimiz şaoır şaoır davarı **ġudeyke**. (Araç-Merkez),

ġazete **oouyke** ya şuña müsāde et, ben de baoıyın bilete dedim kani. (Kastamonu-Elmayakası), ...

Bu ses değişiminin örneklerini kelime gövdelerinde de görmek mümkündür: veydim (verdim) (Şenpazar-Merkez), viydile (verdiler) (Azdavay-Kerpiçlik), buylarda (buralarda), bālaylar (bağlarlar), keseyler (keserler) (Bozkurt-Görentaş), taylalāra (tarlalarda) (Bozkurt-Mamatlar), ...

12. Son ve ön sesi ünlü olan iki kelime yanyana geldiğinde konuşmadaki duraklama kalkarsa araya –y- koruyucu ünsüzü getirilir: zurnaĦyĦınan (Kastamonu-Sada), çıOdıĦyĦıdı (çıktıydı) (Daday-Sarpun), ġānındaĦyĦıoanan (karnında iken) (Şenpazar-Harmangeriş), neyĦolacao, neyĦediyoñ (Şenpazar-Merkez Dibekli Mah.), ...

13. İç seste iki ünlü arası -ķ->-l- sızıcılaşması karakteristiktir: arḫası (arkası) (Doğanyurt-Denizgörülen), halḫa (halka) (Kastamonu-İbrahimli), doluz (dokuz) (Azdavay-Başören), ...

14. -ķ->-ġ->-y- ve –k->-ğ->-y- ünsüz sızıcılaşması I. ağız bölgesinde olduğu gibi yaygındır: buydayı (buğdayı) (Bozkurt-Darsu), eylentü (eğlenti) (Araç-Hanözü), beyenecek (beğenecek) (Bozkurt-Görentaş), eyer (eğer) (İhsangazi-Çiçekpınar), çiydem (<ET.çigidem) (çiğdem) (Araç-Susuz), deyişiye (değişiyor) (Azdavay-Başören), üydüdķ= (öğütürdük) (Çatalzeytin-Piri), diyrenlerüs (dirgenleriz), ġobeyni (göbeğini) (Cide-Musa), çıynadı (çiğnedi) (Azdavay-Valay), çeyiş (çekiş) (Azdavay-Ahatköy), eyri (eğri) (Daday-Sarpun), ...

15. bu, şu ve o işaret sıfatlarından sonra gelen gece, gün, kez, kadar sözcüklerinin ön ünsüzleri önce sızıcılaşmış[13] ardından düşerek bir önceki sesle ikiz ünlüyü oluşturmuştur: böÑüce (bu gece) (Araç-Üçpınar), boÑuca (bu gece) (Kastamonu-Elmayakası), böÑün (bu gün) (Kastamonu-Sarıömer), boÑķn (bu gün) (Şenpazar-Merkez), şuÑadar (şu kadar) (Kastamonu-Sarıömer), buÑadacuo (İhsangazi-Çiçekpınarı), şuÑada (şu kadar), şuÑatca (şu kadarcık) (Daday-Akılçalman), boÑķce (bu gece) (Şenpazar-Küçük Mutlu), boÑez (bu kez) (Daday-Kapaklı), …

16. Farsçadan dilimize geçen "ki" bağlacı yazı dilinde olduğu gibi yardımcı cümleyi temel cümleye bağlama, sebep-sonuç açıklama ve belirtme gibi kullanımlarıyla yöre ağızlarında yerini almıştır. Ancak bir de çekimli fiillerden sonra sorulu cümle sonlarına gelerek şüphe, tereddüt, tahmin ve endişe anlamları katan Eski Türkçedeki "erki[14]" edatı III. ağız yöresinde devam ettirilmektedir:

beni dḫver **miy ki**? (Kastamonu-Halaçlı),

bāzı kani televizyonda ġamere eline veriyala ya ule **mm ki** deyon? (Bozkurt-Görentaş),

nasıl **olduy ou**? (Şenpazar-Merkez),

sırası gelince geçürecekle dey mi ġaç sene durā oı **acaba** ule ġısmet. (Şenpazar-Merkez),

Allah Allah bu **nēre kin acep**, dedim. (Şenpazar-Merkez), …

---

13 Bu gelişmenin az da olsa ara basamağı tespit edilebilmiştir: o ğadar (Abana-Çampınar), şu ğadar (Tosya-Çaykapı), ...

14 Geniş bilgi için bk. Korkmaz, Zeynep, "Türkiye Türkçesinin ki Bağlacı ile ki Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı", Necati Lugâtı Armağanı, s.389-395, Ankara, 1969; Saadet Çağatay, "Türkçede ki<erki", Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, s.266-271, Ankara, 1978.

IV. Ağız Bölgesi

1. Ön ses h->f- değişimi öne çıkan ses olayıdır: *fuzlu* (hızlı), *fizlandı* (hızlandı), *furma* (hurma) (Bozkurt-Darsu), *faraz* (horoz) (Bozkurt-Koşmapınar), ...

2. Dudak ünlüleri komşuluğunda -ğ->-v- değişimi oldukça karakteristiktir: *dovāsı* (duası), çocuva (çocuğa), *uvradıñız* (uğradınız), *çovaldı* (çoğaldı), *yovurt* (yoğurt) (Bozkurt-Görentaş), …

3. –r tabanlı isimlere gelen bulunma ve ayrılma hâli ekleri sistemli olarak farklı bir kullanım teşkil eder. Buna göre hâl eklerinin ön sesi düşer ve vurgu bir önceki sese kaydırılır. Böylece ünlü uzatılarak kullanılır: *cehizlēre* (çehizlerde) (Abana-Yemeni), yuḳāra (yukarıda) (Çatalzeytin-Paşalı), ...

4. Kapalı e sesi öne çıkan seslerden biridir: *yėr* (yer), ėrken (erken), ėdecek (edecek) (Abana-Çampınar), ...

5. Geniş zaman üçüncü çoğul şahıs hikâye çekimleri –llārı, -llēri şeklinde yapılmaktadır: *satallārı asallārı* (asarlardı) (İnebolu-Çamlıca), *yapallārı* (yaparlardı), *verülēri* (verirlerdi), (Çatalzeytin-Piri), *gidellēri* (giderlerdi) (Çatalzeytin-Yenibeyler), *dellēri* (derlerdi) (Çatalzeytin-Doğanköy), …

6. Geniş zaman birinci çoğul şahıs hikâye çekimleri –āruḳ, -ērük şeklinde yapılmaktadır: satāruḳ (satardık) (Bozkurt-Görentaş), içērük (içerdik) (Çatalzeytin-Piri), *ıslāruo* (ıslardık) (Abana-Çampınar), …

7. Şimdiki zaman eki daha çok –ya/-ye'dir. Ancak az da olsa –yo şekli de kullanılır:

SONUÇ

Biz bu bildiride Türkiye Türkçesi Ağızları içinde önemli bir yere sahip olan Kastamonu ilinin genel ağız özelliklerini vermeye çalıştık. Dört bölgeye ayırdığımız Kastamonu ağızlarında I. bölge olarak adlandırdığımız yöre Kastamonu sınırları içinde iki farklı yerde karşımıza çıkan bir ağız adacığı konumundadır. Tarihi veriler ve dil özellikleri bakımından Kıpçak Türkçesi özelliklerini taşıyan bu bölge Kocaeli'nin Taşköprü, Bartın'ın Merkez-Amasra-Çaycuma, Ordu'nun Ünye-Perşembe ve Giresun'un Tirebolu ilçeleriyle örtüşmektedir. II. bölge olarak nitelendirdiğimiz yöre doğuda Sinop ilinin Boyabat ilçesi güneyde Çorum'un Kargı-Osmancık-İskilip ilçeleriyle birleşmektedir. III. bölge güneyde Çankırı'nın Ovacık ve Eskipazar ilçeleri, batıda Karabük, Bartın, Zonguldak ve Bolu'ya kadar uzanmaktadır. IV. bölge ise Sinop'un Ayancık ve Türkeli ilçeleriyle birleşmektedir.

KAYNAKÇA

Alkaya, Ercan, Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.

Çağatay, Saadet, "Türkçede ki<erki", Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara, 1978.

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 2008.

Gülsevin, Gürer, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 1:(G>V Değişmesi)", Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri, s.251-258, Ankara, 2009.

Hacıeminoğlu, Necmettin, Türk Dilinde Edatlar, MEB Yayınları, Ankara 1992.

Korkmaz, Zeynep, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, s.67-68, Ankara, 1962.

Korkmaz, Zeynep, "Eski Anadolu Türkçesindeki –van/ -ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", TADY Belleten, s.43-65, Ankara, 1964.

Korkmaz, Zeynep, "Türkiye Türkçesinin ki Bağlacı ile ki Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı", Necati Lugâtı Armağanı, s.389-395, Ankara, 1969.

Öner, Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara, 1998.

Tekin, Talat, Orhon Türkçesi Grameri, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), İstanbul 2003.

Tiken, Kâmil, Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller, Ankara, 2004.

Tor, Gülseren, "Anadolu Ağızlarında 'ārı' İlgeci ve 'aŋarı' Yön Belirtecinin Kullanımı", III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara 2010, s.837-858.

Song Li, Yong, Türk Dillerinde Sontakılar, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, s.72-77, İstanbul, 2004.

METİNLERİN OKUNABİLİRLİK DÜZEYLERİ İLE ÖĞRENCİLERİN OKUMA BECERİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ*

Yrd. Doç. Dr. Erhan DURUKAN
Karadeniz Teknik Üniversitesi, erhandurukan@gmail.com

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlik düzeyleri ile öğrencilerin bu metinleri okuma hızı ve anlama oranları arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Araştırmada betimsel yöntemlerden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Bu amaç doğrultusunda MEB Yayınları'na ait 7. sınıf Türkçe ders kitabından üç adet düzyazı metni seçilmiş, bu metinlerin okunabilirlik düzeyleri hesaplanmıştır. Metinlerin okunabilirlikleri Ateşman tarafından Türkçeye uyarlanan Flesch Okunabilirlik Formülü ile belirlenmiştir. Sonrasında seçilen metinlere yönelik Okuduğunu Anlama Testi hazırlanmış ve öğrencilere uygulanmıştır. Ayrıca öğrencilerin bu metinleri okuma hızları tespit edilmiştir. Bu şekilde öğrencilerin okuma hızlarının ve metinleri anlama becerilerinin metinlerin okunabilirlik düzeylerine göre farklılaşma durumuna bakılmıştır. Toplanan veriler SPSS 16 programına girilmiş; verilerin analizinde Pearson korelasyon katsayısından ve Tek Yönlü ANOVA testinden yararlanılmıştır. Araştırmanın sonunda metinlerin okunabilirlik düzeylerine göre öğrencilerin okuma hızları ve anlama düzeyleri arasında anlamlı farklılık olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: okunabilirlik, okuma becerisi, ders kitapları.

ABSTRACT

Purpose of this study is to determine the readability levels of texts in Turkish lesson course books and reading speed and understanding levels of students related to these texts. In this study relational model, one of the descriptive research method, used. In the study three prose texts elected in 7th class MEB Publication's Turkish lesson course book and calculated the readability levels of these texts. Readabilities of texts determined with the Flesch Formula adapted to Turkish by Atesman. After this, Understanding Test prepared and practiced to students. Than we determine the reading speed of students. In this way we analyze the relation of reading speed and understanding level. Research data analyzed with Pearson correlation and one way ANOVA in SPSS 16. At the end of this study it has been found that reading speed and understanding levels of students can be changed according to readability levels of texts.

Key Words: readability, reading ability, course books.

GİRİŞ

Bir metnin okunabilirliğini ölçen formüller görsel yönden sorunsuz metinler üzerinden hareket eder. Anlamsal yönden ise metnin okunabilirliğini matematiksel bir formülle ifade etmek mümkün değildir. Bu sebeple okunabilirlik kavramı genellikle bir metnin okunma güçlüğünün birtakım matematiksel formüller aracılığıyla hesaplanması anlamında kullanılmaktadır.[1] Okunabilirlik ve anlaşılabilirlik genellikle farklı kavramlar olarak görülmektedir. Anlaşılabilirlik, metne ait niceliksel özelliklerin yanı sıra birtakım niteliksel özelliklere de bağımlıdır.[2]

Geleneksel formüller, okunabilirliği hesaplamada benzer yöntemleri kullanır. Formüller cümle uzunluğu, kelime uzunluğu ve kelime sıklığı gibi kolay ölçü birimlerini birleştirme eğilimindedirler. Daha kısa cümleler, daha kısa kelimeler ve daha sık tekrarlanan kelimeler taşıyan metinler; uzun cümleler, uzun kelimeler ve seyrek kullanılan kelimeler taşıyan metinlere göre daha okunabilir veya daha az

* Bu çalışma, 10102 kodlu KTÜ BAP Birimince desteklenen "*Okunabilirlik Düzeyleri ile Okuma Becerisi Arasındaki İlişki*" adlı projenin bir bölümünden hareketle hazırlanmıştır.

1 Ülper, Hakan, Okuma ve Anlamlandırma Becerilerinin Kazandırılması, Nobel Yayınları, Ankara, 2010.

2 Ateşman, Ender, "Türkçede Okunabilirliğin Ölçülmesi", AÜ TÖMER Dil Dergisi, S. 58, s. 171-174.

zorluk taşıyan metinler olarak dikkate alınır.[3] Okunabilirliğin ölçülmesinde birbirinden farklı sözcüklerin toplam sözcük sayısına oranı, eylem, ad, adıl, edat, bağlaç *vb.* gibi sözcük türlerinin, zor sözcüklerin, yabancı sözcüklerin, tek ya da çok heceli sözcüklerin, bir kez kullanılan sözcüklerin, belirli bir alana ait terimlerin, belirsiz adılların, somut ya da soyut sözcüklerin, birleşik ve basit sözcüklerin, eklerin sayıları ya da oranları, edatlı sözcük öbeklerinin, tamlamaların, basit ya da karmaşık cümlelerin, temel ve yan cümlelerin sayıları ya da oranları, sözcüklerin metin içinde taşıdıkları bilgi miktarı gibi pek çok değişken okunabilirliğin ölçülmesinde kullanılabilir. Ancak formüle ilişkin değişken miktarı arttıkça formülün uygulanması güçleşecektir.[4]

İlk ciddi okunabilirlik formülü 1948 yılında Flesch tarafından yayımlanmıştır. Formülden çıkan 0 ile 100 arasındaki değer metnin güçlüğü hakkında bilgi vermektedir. Bir metinden seçilen 100 kelimelik bir kesitte, kelimelerin ve cümlelerin uzunluğu belirlenir. Kelimelerin uzunluğunu belirlemek için toplam hece sayısı, toplam kelime sayısına bölünür. Cümlelerin uzunluğu ise toplam kelime sayısı, toplam cümle sayısına bölünerek tespit edilir.[5]

$$\text{Kelimelerin Uzunluğu} = \frac{\text{Hece Sayısı}}{\text{Kelime Sayısı}}$$

$$\text{Cümlelerin Uzunluğu} = \frac{\text{Kelime Sayısı}}{\text{Cümle Sayısı}}$$

Okuma Kolaylığı Puanı = 206,835 – (1,015 x ortalama cümle uzunluğu) – (84,6 x kelime başına düşen ortalama hece sayısı)

Bu formülün temel hareket noktası, kelime başına düşen hece sayısı 1'e düştükçe metnin kolay, kelime başına düşen hece sayısı 10'a yükseldikçe metnin zor olarak değerlendirilmesidir. Bu değerlendirme cümle başına düşen kelime sayısı için de yapılmakta, bu sayı 1'e düştükçe metin kolay, 10'u geçtikten sonra zor olarak kabul edilmektedir.[6] İlgili formülde düzeyler şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

DÜZEY	**OKUNABİLİRLİK SAYISI**
ÇOK KOLAY	90-100
KOLAY	70-89
ORTA GÜÇLÜKTE	50-69
ZOR	30-49
ÇOK ZOR	1-29

Türkiye'de yapılan okunabilirlik çalışmalarının büyük bölümünde belirli bir eğitim aşamasındaki bir sınıf için oluşturulmuş metinlerin okunabilirliği ile öğrenci düzeyi arasındaki eşleşmenin uygunluğu

3 Benjamin, Rebekah George, "Reconstructing readability: recent developments and recommendations in the analysis of text difficulty", Educational Psychology Review, S. 24, s. 63-88.

4 Ateşman, *agm.*

5 Çetinkaya, Gökhan, "Türkçe Metinlerin Okunabilirlik Düzeylerinin Tanımlanması ve Sınıflandırılması", Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2010.

6 Güneş, Firdevs, "Çocuk Kitaplarında Okunabilirlik İlkeleri", Yaşadıkça Eğitim, S. 67, s. 35-40.

incelenmiştir.[7] Bu çalışmaların çoğunda Ateşman'ın uyarladığı formülün kullanıldığı görülürken, diğer çalışmalarda Cloze, Fog, Flesch-Kincaid gibi formüller ve testler uygulanmıştır. Bu formüllerin bir arada kullanıldığı çalışmalar formüllerin verdiği çelişkili sonuçlarla dikkat çekmektedir.[8] Bu nedenle, farklı dilde yazılmış okunabilirlik düzeylerini belirlemeye yönelik formüllerin tutarlı sonuçlar vermeyebileceği söylenebilir.

Güneş[9], Milli Eğitim Bakanlığı onaylı 52 kitabı okunabilirlik açısından değerlendirdiği çalışmasında 40 kitabın 12 yaş ve üstü, 12 kitabın da 6-12 yaş arası çocuklara yönelik olduğu sonucuna ulaşmıştır. Cümle uzunlukları 14 kitapta 10-15 kelime, 18 kitapta 8-9,5 kelime, 16 kitapta 5-7,5; 4 kitapta 4,5-5,5 kelime olarak tespit edilmiştir. 52 kitabın 20'si cümle uzunlukları yönüyle çocukların okuyabilecekleri düzeyde bulunmuştur.

Temur[10], ilköğretim 5. sınıf Türkçe ders kitaplarında bulunan metinler ile öğrenci kompozisyonlarını Ateşman'ın uyarladığı okunabilirlik formülüne göre inceleyip karşılaştırmıştır. Buna göre ders kitaplarındaki metinler ile öğrenci kompozisyonlarının okunabilirlik düzeyleri arasına anlamlı bir fark bulunamamıştır. Bu durum ders kitaplarının, öğrencilerin yazma becerilerine katkıda bulunmadığı şeklinde değerlendirilmiştir.

Çiftçi, Çeçen ve Melanlıoğlu[11], Milli Eğitim Bakanlığı, A ve Özgün yayınlarına ait altıncı sınıf Türkçe ders kitaplarındaki şiir ve tiyatro metinleri hariç 46 metni Ateşman'ın uyarladığı formüle göre inceledikleri çalışmada ortalama sözcük uzunluğunu 2,61; cümle uzunluğunu ise 10,25 olarak tespit etmişlerdir. Metinlerin % 80'i kolay ve orta güçlük seviyesinde puanlar almışlardır. Kitaplar arasında ise metinlerin okunabilirliği açısından uyum olmadığı gibi her kitabın kendi içinde de okunabilirlik düzeyi bakımından tutarlılığı mevcut değildir.

Zorbaz[12], 46 adet Türkçe ders kitabında yer alan 66 tane masalın kelime-cümle uzunlukları ve okunabilirlik düzeyini Ateşman'ın uyarladığı formüle göre incelemiştir. İlköğretim birinci kademedeki (1-5. sınıflar) masalların sözcük ve cümle uzunluklarının 4. sınıfa kadar düzenli bir gelişme gösterdiği, 4 ve 5. sınıfta ise sözcük ve cümle uzunluklarının bir düşüş gösterdiği tespit edilmiştir. İlköğretim ikinci kademe (6-8. sınıf) Türkçe ders kitaplarındaki masalların sözcük uzunluklarının sınıflara göre düzenli bir artış gösterdiği, cümle uzunluklarında ise fazla bir fark olmamakla beraber düzenli bir düşüş yaşandığı belirlenmiştir. İlköğretim 1. kademedeki masalların okunabilirlik düzeyleri 84,36; ilköğretim ikinci kademedeki masalların okunabilirlik düzeyleri ise 78,37 çıkmıştır. İki seviye de kolay kabul edilmekle birlikte kademeler arasında güçlük düzeyinin arttığı görülmüştür.

---

7 Çetinkaya, age.

8 Güven, Serdar, "İlköğretim 6. Sınıf Fen ve Teknoloji Ders Kitabının Okunabilirliği ve Hedef Yaş Düzeyine Uygunluğu", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2010.
Köse, Esra Özay, "Biyoloji 9 Ders Kitabındaki Hücre İle İlgili Metinlerin Okunabilirlik Düzeyleri", Journal of Arts and Sciences, S. 12, s. 141-150.
Tekbıyık, Ahmet, "Lise fizik I Ders Kitabının Okunabilirliği ve Hedef Yaş Düzeyine Uygunluğu", Kastamonu Eğitim Dergisi, C. 14, S. 2, s. 441-446.
Turan, İlhan ve Geçit, Yılmaz, "Lise Coğrafya 10. Sınıf Ders Kitabının Farklı Okullara Göre Okunabilirliği ve Hedef Yaş Düzeye Uygunluğu", Kastamonu Eğitim Dergisi, C. 18, S. 2, s. 613-622.

9 Güneş, agm.

10 Temur, Turan, "İlköğretim 5. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Bulunan Metinler İle Öğrenci Kompozisyonlarının Okunabilirlik Düzeyleri Açısından Karşılaştırılması", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2002.

11 Çiftçi, Ömer, Çeçen, Mehmet Akif ve Melanlıoğlu, Deniz, "Altıncı Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Okunabilirlik Açısından Değerlendirilmesi", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 6, S. 22, s. 206-219.

12 Zorbaz, Kemal Zeki, "Türkçe Ders Kitaplarındaki Masalların Kelime-Cümle Uzunlukları ve Okunabilirlik Düzeyleri Üzerine Bir Değerlendirme", Eğitimde Kuram ve Uygulama, C. 3, S. 1, s. 87-101.

Demir[13], Ateşman'ın uyarladığı formülü kullanarak İlköğretim 7. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlik düzeylerinin tespit edilmesine yönelik çalışmasında metinlerin okunabilirlik düzeyinin çok kolay olduğunu belirlemiştir. Cümle ve kelime uzunluğu bakımından da metinler kolay olarak nitelendirilecek bir düzeydedir.

Temizyürek[14], Ateşman'ın uyarladığı okunabilirlik formülünü kullanarak *100 Temel Eser* içinden seçilen 10 eserin okunabilirlik düzeyini tespit etmeye çalışmıştır. Metinlerde kelime uzunluğu olarak ciddi bir fark görülmezken, cümle uzunluğu açısından önemli farklar bulunmuştur. İncelenen eserlerin bir tanesi zor, beş tanesi orta güçlükte, dört tanesi ise kolay okunabilir düzeyde bulunmuştur.

Tosunoğlu ve Özlük[15], ilköğretim 1. sınıf Türkçe ders kitabındaki metinlerin okunabilirlik düzeyini Ateşman'ın uyarladığı formüle göre inceledikleri çalışmada metinlerin tamamı kolay okunabilir düzeyde bulunmuştur. İncelenen metinlerde sözcüklerin hece sayısı olarak uzunlukları 2,51-2,85 aralığında, cümle uzunlukları ise 4-5,5 aralığında değişmektedir. 1. sınıf Türkçe ders kitabında bulunan metinlerin okunabilirlik düzeyleri, öğrenci seviyesine uygun olarak görülmüştür.

Okur ve Arı[16], 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki okuma metinlerinin okunabilirliğini Ateşman'ın ve Çetinkaya-Uzun'un geliştirdikleri formüllere göre incelemişlerdir. Ateşman'ın uyarladığı formüle göre ders kitaplarının okunabilirlik düzeyi en fazla orta düzeyde yoğunlaşmıştır. Kitaplarda sınıflar arasında alt sınıflardan üst sınıflara geçtikçe dengesiz artma ve azalmalar görülmüştür. Bilgilendirici metinlerin okunabilirlik düzeyinin, öyküleyici metinlere göre daha zor olduğu belirlenmiştir. Çetinkaya-Uzun formülüne göre ise en fazla yoğunlaşma eğitsel okumadadır. 6 ve 7. sınıf ders kitaplarındaki metinlerin çoğu bu sınıflardaki öğrencilerin seviyesinin üzerindedir. Öyküleyici metinlerin okunabilirliği, bilgilendirici metinlere göre daha kolay bulunmuştur.

İskender[17], Türkçe ders kitaplarındaki (5, 6, 7 ve 8. sınıflar) metinlerin okunabilirlik düzeyleri ile metinlerdeki kelime ve cümle yapıları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Türkçenin dil bilgisel özellikleriyle okunabilirliği ilişkilendiren alan yazınındaki tek çalışma olan bu araştırmada kelime ve cümle yapılarıyla okunabilirlik düzeyleri arasında ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Alan yazınında yer alan araştırmalar dikkate alındığında en çok tercih edilen okunabilirlik formülünün Flesch formülü olduğu görülmektedir. İlgili çalışmalardan hareketle alan yazınında şu eksikliklerin olduğu görülmektedir:

1. Metinlerin okunabilirlik düzeylerine göre öğrencilerin bu metinleri okuma hızlarının değişip değişmediği incelenmemiştir.

2. Metinlerin okunabilirlik düzeylerine göre metinlerin anlaşılabilirlik düzeylerinin farklılaşma durumları araştırılmamıştır.

Bu nedenle bu araştırmada Türkçe ders kitabındaki metinlerin okunabilirlik düzeyleri ile öğrencilerin bu metinleri okuma hızı ve anlama düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiştir.

---

[13] Demir, Tazegül, "İlköğretim Yedinci Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Okunabilirlik Düzeylerinin Tespit Edilmesine Yönelik Bir Değerlendirme", 17. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sakarya, 2008.

[14] Temizyürek, Fahri, "Türkiye'de Okuma Seferberliği Çerçevesinde Seçilen Kitapların Kelime-Cümle Uzunlukları ve Okunabilirlik Açısından İncelenmesi", Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 27, s. 645-654.

[15] Tosunoğlu, Mesiha ve Özlük, Yağmur Özge, "Okunabilirlik ve İlköğretim 1. Sınıf Türkçe Ders Kitabındaki Düz Yazı Metinlerinin Okunabilirlik Açısından Değerlendirilmesi", Millî Eğitim, S. 189, s. 219-229.

[16] Okur, Alpaslan ve Arı, Gökhan, "6, 7, 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Okunabilirliği", İlköğretim Online, C. 12, S. 1, s. 202-226.

[17] İskender, Emel, "Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Kelime ve Cümle Yapılarıyla Okunabilirlik Düzeyleri Arasındaki İlişki", Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2013.

Yöntem

Araştırma betimsel yöntemlerden tarama modelinde yürütülmüştür. Araştırmada iki farklı değişken arasındaki ilişki ele alındığından çalışma ilişkisel tarama modelinde desenlenmiştir. Öncelikle Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlik düzeyleri, daha sonra ilköğretim öğrencilerinin bu metinleri okuma hızı ve anlama düzeyleri belirlenmiştir. Bu belirlemelerden sonra metinlerin okunabilirlik düzeylerine göre öğrencilerin okuma hız ve anlama oranlarının anlamlı biçimde farklılaşma durumlarına bakılmıştır.

Araştırmanın öğrenci örneklemi Trabzon il merkezinde bir devlet ortaokulunda öğrenim gören 20 7. sınıf öğrencisiyken; metin örneklemi ise 7. sınıf MEB Yayınları'na ait Türkçe ders kitabındaki 3 adet metindir. Metinler farklı düzeylerden olacak biçimde bilgilendirici türdeki düzyazılardan seçilmiştir. Metinlerin okunabilirlik düzeyleri Ateşman tarafından Türkçeye uyarlanan Flesch formülü ile belirlenmiştir. Örneklemdeki 3 metnin 1'i kolay (İyimserlik ve Kötümserlik), 1'i orta (Anadolu'da Konukseverlik) ve 1'i zor (Bir İletişim Biçimi Olarak Karikatür) okunabilirlik düzeyindedir. Öğrencilerin okuma hızlarının belirlenmesinde en kısa metnin (Anadolu'da Konukseverlik) uzunluğu dikkate alınmış ve diğer metinlerdeki bu uzunluk üzerinde işlem yapılmıştır.

Öğrencilerin, metinleri okuma hızları kayıt altına alınmış ve saniye cinsinden ifade edilmiştir. Öğrencilerin, metinleri anlama düzeyleri ise öğrencilere yöneltilen metni anlama sorularıyla belirlenmiştir. Öğrencilere okudukları 3 metinle ilgili çoktan seçmeli ve kısa cevaplı toplam 25 soru yöneltilmiş ve 100 puan üzerinden değerlendirilmiştir.

Öğrencilerin okuma hızlarıyla anlama düzeyleri arasındaki ilişki Pearson korelasyon katsayısıyla, metinlerin okunabilirlik düzeyine göre öğrencilerin metinleri okuma hızı ve anlama düzeylerinin değişip değişmediği tek yönlü ANOVA ile analiz edilmiştir.

Bulgular

Öğrencilerin, metinleri okuma sürelerine ilişkin veriler Tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1: Okuma Sürelerine Ait Veriler

Okunabilirlik düzeyi	Süre (Min) (sn)	Süre (Max) (sn)	Süre (ort) (sn)	Anlamlı farklılık (p)
Kolay	188	216	200,75	Kolay-orta Kolay-zor Orta-zor
Orta	205	241	221,20	
Zor	260	288	273,70	
Ortalama	217,67	248,33	231,88	

Tablo 1'de görüldüğü üzere öğrencilerin metinleri okuma süreleri ortalama 201 ile 274 saniye arasında değişmektedir. Bu ortalama okuma süresi metinlerin okunabilirlik düzeyine göre kolaydan zora artış göstermekte ve bu artış istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık arz etmektedir (F: 462,919; p< ,05). Okunabilirliği kolay düzeydeki metinlerin orta ve zor düzeydeki metinlere, orta düzeydeki metinlerin de zor düzeydeki metinlere göre daha hızlı okunabildiği anlaşılmaktadır.

Öğrencilerin metinleri anlama düzeylerine ilişkin veriler Tablo 2'de gösterilmiştir:

Tablo 2: Okuduğunu Anlama Düzeyine Ait Veriler

Okunabilirlik düzeyi	Anlama puanı (ort)	Anlamlı farklılık (p)
Kolay	77,80	Kolay-zor
Orta	76,00	
Zor	72,40	
Toplam	75,40	

Tablo 2'de görüldüğü üzere öğrencilerin metinleri anlama düzeyleri kolay metinlerden zor metinlere doğru azalmakta ve bu azalış istatistiksel olarak anlamlı farklılık arz etmektedir (F: 4,250; p< ,05). Anlamlı düzeyde farklılık ise yalnızca kolay ve zor okunabilirlik düzeyine sahip metinler arasında bulunmaktadır.

Öğrencilerin metinleri okuma hızıyla anlama düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla korelasyon analizi yapılmış ve sonucu Tablo 3'te gösterilmiştir:

Tablo 3: Okuma Hızı ve Anlama Düzeyi İlişkisi

		Hız	Anlama
Hız	Pearson katsayısı	1	-,365
	p		,004
Anlama	Pearson katsayısı	-,365	1
	p	,004	

Tablo 3'te görüldüğü üzere öğrencilerin okuma hızlarıyla anlama düzeyleri arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (Pearson korelasyon: ,-365; p< ,01). Bu nedenle okuma hızının artmasıyla anlama düzeyinin azaldığı söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Alan yazınında metinlerin okunabilirliği üzerine hece ve kelime sayısını esas alan birçok çalışma yer almaktadır. Söz konusu çalışmalarda ders kitaplarında yer alan metinlerin okunabilirlik düzeyleri çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Metinlerin okunabilirlikleriyle okunma hız ve anlaşılma düzeyleri ise yeterince irdelenmemiştir. Bu çalışmada öğrencilerin okuma hız ve anlama düzeylerinin metinlerin okunabilirlik düzeylerine göre farklılaşıp farklılaşmadığına bakılmıştır. Bu araştırmada okunabilirlik düzeyi bağlamında hece ve kelime sayısını esas alan Flesch formülü kullanılmış, Türkçenin dil bilgisel özellikleri dikkate alınmamıştır.

Araştırma sonunda öğrencilerin okuma hız ve anlama düzeylerinin metinlerin okunabilirliklerine göre farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Metinlerin okunabilirlikleri kolaydan zora değiştikçe öğrencilerin okuma hızı düşmekte ve okuduğunu anlama düzeyi azalış göstermektedir ve bu azalış istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık oluşturmaktadır.

Araştırmanın sonuçlarından hareketle ders kitaplarına seçilen metinlerin sınıf farkı gözetilerek okunabilirlik düzeylerinin dikkate alınması gerektiği söylenebilir. Ayrıca özellikle hızlı okuma çalışmaları yapılırken öğrencilere sunulacak metinlerin okunabilirlik düzeylerinin hesaplanarak kolaydan zora

olacak biçimde olmasına özen gösterilmelidir. Öğrencilerin okuma hızlarıyla birlikte okuduğunu anlama becerilerinin de artmasına dikkat edilmeli ve bu yönde anlamayı kolaylaştırıcı etkinliklere de daha fazla yer verilmelidir. Bu çalışma, Türkçenin dil bilgisel özelliklerini dikkate almadan nicel boyuta dayalı okunabilirlik formülleriyle yapıldığından Türk diline özgü sonuçların alınabilmesi bakımından ileriki araştırmalar için nitel değişkenlerin (Türkçenin kelime ve cümle yapısı, kelime hazinesi, kelime kullanım sıklıkları *vb.*) de hesaba katıldığı bir okunabilirlik formülü üzerinde çalışılmalıdır.

KAYNAKÇA

Ateşman, Ender, "Türkçede Okunabilirliğin Ölçülmesi", AÜ TÖMER Dil Dergisi, S. 58, s. 171-174.

Benjamin, Rebekah George, "Reconstructing readability: recent developments and recommendations in the analysis of text difficulty", Educational Psychology Review, S. 24, s. 63-88.

Çetinkaya, Gökhan, "Türkçe Metinlerin Okunabilirlik Düzeylerinin Tanımlanması ve Sınıflandırılması", Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2010.

Çiftçi, Ömer, Çeçen, Mehmet Akif ve Melanlıoğlu, Deniz, "Altıncı Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Okunabilirlik Açısından Değerlendirilmesi", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 6, S. 22, s. 206-219.

Demir, Tazegül, "İlköğretim Yedinci Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Okunabilirlik Düzeylerinin Tespit Edilmesine Yönelik Bir Değerlendirme", 17. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sakarya, 2008.

Güneş, Firdevs, "Çocuk Kitaplarında Okunabilirlik İlkeleri", Yaşadıkça Eğitim, S. 67, s. 35-40.

Güven, Serdar, "İlköğretim 6. Sınıf Fen ve Teknoloji Ders Kitabının Okunabilirliği ve Hedef Yaş Düzeyine Uygunluğu", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2010.

İskender, Emel, "Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Kelime ve Cümle Yapılarıyla Okunabilirlik Düzeyleri Arasındaki İlişki", Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2013.

Köse, Esra Özay, "Biyoloji 9 Ders Kitabındaki Hücre İle İlgili Metinlerin Okunabilirlik Düzeyleri", Journal of Arts and Sciences, S. 12, s. 141-150.

Okur, Alpaslan ve Arı, Gökhan, "6, 7, 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Okunabilirliği", İlköğretim Online, C. 12, S. 1, s. 202-226.

Tekbıyık, Ahmet, "Lise fizik I Ders Kitabının Okunabilirliği ve Hedef Yaş Düzeyine Uygunluğu", Kastamonu Eğitim Dergisi, C. 14, S. 2, s. 441-446.

Temizyürek, Fahri, "Türkiye'de Okuma Seferberliği Çerçevesinde Seçilen Kitapların Kelime-Cümle Uzunlukları ve Okunabilirlik Açısından İncelenmesi", Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 27, s. 645-654.

Temur, Turan, "İlköğretim 5. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Bulunan Metinler İle Öğrenci Kompozisyonlarının Okunabilirlik Düzeyleri Açısından Karşılaştırılması", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2002.

Tosunoğlu, Mesiha ve Özlük, Yağmur Özge, "Okunabilirlik ve İlköğretim 1. Sınıf Türkçe Ders Kitabındaki Düz Yazı Metinlerinin Okunabilirlik Açısından Değerlendirilmesi", Millî Eğitim, S. 189, s. 219-229.

Turan, İlhan ve Geçit, Yılmaz, "Lise Coğrafya 10. Sınıf Ders Kitabının Farklı Okullara Göre Okunabilirliği ve Hedef Yaş Düzeye Uygunluğu", Kastamonu Eğitim Dergisi, C. 18, S. 2, s. 613-622.

Ülper, Hakan, Okuma ve Anlamlandırma Becerilerinin Kazandırılması, Nobel Yayınları, Ankara, 2010.

Zorbaz, Kemal Zeki, "Türkçe Ders Kitaplarındaki Masalların Kelime-Cümle Uzunlukları Ve Okunabilirlik Düzeyleri Üzerine Bir Değerlendirme", Eğitimde Kuram ve Uygulama, C. 3, S. 1, s. 87-101.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ESTETİK BOYUTLAR

Prof. Dr. Ertuğrul YAMAN
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, eyaman@ybu.edu.tr

ÖZET

Türk diliyle ilgili araştırmaların pek çoğu, tarihi dönemlerle ilgilidir. Bu araştırmalarının birçoğu, metinler üzerinde tasviri çalışmalar olup daha ziyade yapısal incelemeler şeklinde yapılmaktadır. Türk dilinin temelini oluşturan bu tür çalışmaların tamamı çok önemli ve değerlidir. Bütün bu önemli ve gerekli çalışmalar yapılırken tarihi ve güncel metinler üzerinde yapısal incelemeler yanında, konulara farklı boyutlardan da bakmak yararlı olabilir.

İşte bu boyutlardan birisi de Türkçeye estetik açıdan bakmaktır. Dilimize, tarihi ve güncel pencereden bakıldığında, Türkçenin birçok estetik değere sahip olduğu görülecektir. Türkçedeki ünlü ve ünsüz uyumları, ünlü ve ünsüzlerin sıralanışı, kimi ünsüzlerin kelime başında tercih edilmemesi, ünlü ve ünsüz düşmeleri, ses olayları, tamlama sistemi, söz dizimi ve diksiyon kurallarının tamamı, genellikle fonetik, semantik ve morfolojik açılardan değerlendirilmekte, doğal olarak da sonuçlar bu bakış açısıyla elde edilmektedir.

Bütün bu ve benzeri konulara yeni bir bakış açısı olarak estetik duygusuyla bakıldığında, çok daha farklı bulgular ortaya çıkabilir. Örneğin yukarıda sıralanan ünlü ve ünsüz uyumları, ünlü ve ünsüzlerin sıralanışı, kimi ünsüzlerin kelime başında tercih edilmemesi, ünlü ve ünsüz düşmeleri, ses olayları, tamlama sistemi, söz dizimi ve diksiyon kurallarının ortaya çıkış sebepleri, bunların açıklanması ve incelenmesinde fonetik, semantik ve morfolojik ve kimi zaman da söz dizimsel yaklaşımlar yetersiz kalmaktadır.

Bu bildiride, Türkçedeki ünlü ve ünsüz uyumları, ünlü ve ünsüzlerin sıralanışı, kimi ünsüzlerin kelime başında tercih edilmemesi, ünlü ve ünsüz düşmeleri, ses olayları ve diksiyon kuralları vb. konulara estetik penceresinden bakılacaktır. Bu yaklaşımın Türkçeye yeni kazanımlar sağlayacağı ve farklı bir bakış açısı getireceği düşünülmektedir.

ABSTRACT

Most of the research related to the Turkish language, is related to the historical periods. Many of the texts on the portrayal of this research are carried out in the form of investigations rather than structural studies. All of these studies form the basis of the Turkish language is very important and valuable. While all of these studies are important and necessary structural views on the text next to the historical and current, can be useful to look at the issues from different perspectives.

Here is one of these dimensions is to look aesthetically Turkish. Our language, history and current perspective, it can be seen that Turkish has many aesthetic value. Vowel and consonant harmony in Turkish, order of vowel and consonant, at the beginning of the word who not prefer consonants, vowel and consonant deletions, sound events, phrases system, the syntax and diction rules etc. all rules, often phonetic, semantic and morphological aspects are evaluated from this perspective, the results are derived from naturally

All these and other issues with a sense of aesthetics as a new perspective, very different results can occur. For example, listed above, vowel and consonant harmony in Turkish, order of vowel and consonant, at the beginning of the word who not prefer consonants, vowel and consonant deletions, sound events, phrases system, the syntax and diction rules etc. the reasons for the rules, their disclosure and analysis of phonetic, semantic and syntactic, morphological and sometimes approaches are insufficient

In this paper, vowel and consonant harmony in Turkish, order of vowel and consonant, at the beginning of the word that not prefer consonants, vowel and consonant deletions, sound events and diction rules, etc. Issues will be looked by aesthetic window. This approach will provide new acquisitions in Turkish, and is thought to bring a different perspective.

Türk diliyle ilgili araştırmaların pek çoğu, tarihi dönemlerle ilgilidir. Bu araştırmalarının birçoğu, metinler üzerindeki tasvirî çalışmalar olup daha ziyade yapısal incelemeler şeklindedir. Türk dilinin temelini oluşturan bu tür çalışmaların tamamı çok önemli ve değerlidir. Bütün bu önemli ve gerekli ça-

lışmalar yapılırken tarihi ve güncel metinler üzerinde yapısal incelemeler yanında, konulara farklı boyutlardan da bakmak yararlı olabilir.

İşte bu boyutlardan birisi de Türkçeye estetik açıdan bakmaktır. Dilimize, tarihi ve güncel pencereden bakıldığında, Türkçenin birçok estetik değere sahip olduğu görülecektir. Türkçedeki ünlü ve ünsüz uyumları, ünlü ve ünsüzlerin sıralanışı, kimi ünsüzlerin kelime başında tercih edilmemesi, ünlü ve ünsüz düşmeleri, ses olayları, yazım ve diksiyon kurallarının tamamı genellikle fonetik, semantik ve morfolojik açılardan değerlendirilmekte, doğal olarak da sonuçlar bu bakış açısıyla elde edilmektedir.

Bütün bu ve benzeri konulara yeni bir bakış açısı olarak estetik duygusuyla bakıldığında, çok daha farklı bulgular ortaya çıkabilir. Örneğin yukarıda sıralanan ünlü ve ünsüz uyumları, ünlü ve ünsüzlerin sıralanışı, kimi ünsüzlerin kelime başında tercih edilmemesi, ünlü ve ünsüz düşmeleri, ses olayları, yazım ve diksiyon kurallarının ortaya çıkış sebepleri, bunların açıklanması ve incelenmesinde fonetik, semantik ve morfolojik ve kimi zaman da söz dizimsel yaklaşımlar yetersiz kalmaktadır.

Bu bildiride, Türkçedeki ünlü ve ünsüz uyumları, ünlü ve ünsüzlerin sıralanışı, kimi ünsüzlerin kelime başında tercih edilmemesi, ünlü ve ünsüz düşmeleri, ses olayları ve diksiyon kuralları vb. konulara estetik penceresinden bakılacaktır. Bu yaklaşımın Türkçeye yeni kazanımlar sağlayacağı ve farklı bir bakış açısı getireceği düşünülmektedir.

1. Ünlü ve ünsüz uyumları

Bilindiği üzere ünlü ve ünsüz uyumları, genel olarak Türk diline özgü kurallardır. Ünlü ve ünsüz uyumlarının varlığı veya yokluğu herhangi bir dili fonetik, semantik ve morfolojik ya da sentaks açılarından etkilememektedir. O durumda bu derece önemli bir kural acaba niçin ortaya çıkmıştır. Ünlü uyumları kuralları herkesçe bilinmektedir. Biz, kuralın arkasındaki sebebi merak ediyoruz. Kanaatimizce, böylesi bir kuralın varlık sebebi atalarımızın estetik ve sanat duygusunda aranmalıdır.

Ünlü Uyumuna Aykırı Ek ve Kelimeler

- **ki:** *sınıftaki, dışarıdaki*
- **ken:** *koşarken, alırken, uyurken*
- **leyin:** *sabahleyin, akşamleyin*
- **imtırak:** *yeşilimtırak, mavimtırak*
- **yor:** *geliyor, gülüyor*
- **daş:** *meslektaş, dindaş*

anne, kardeş, elma, şişman, inanmak, hadi, haydi, hangi, dahi.

Ünlü uyumlarına aykırı diye gösterilen yukarıdaki ek ve kelimelerin bu şekilde ifade edilmesinin gerçek sebebi uyumlara uyumsuzluktan ziyade estetik kuralları çiğnememek olduğu düşüncesindeyiz. Nitekim, söz konusu ek ve kelimeleri ünlü uyumlarına uygun söylerken estetikten uzak söyleyiş ve duyuluş ortaya çıkmaktadır. Burada görünüşte ünlü uyumları kurallarına aykırılık varken gerçekte Türkçenin daha da önemli bir yönü olan kolay, kısa ve estetik söyleyiş baskın gelmektedir.

Yabancı kelimelerde ünlü uyumları aranmaz. Ancak yabancı kelimelere getirilen ekler, o kelimenin sonundaki ünlüye bağlı olarak getirilir. Bu durum da ancak estetik arayışı ile açıklanabilir.

*televizyoncular**dan***

Kimi Türkçe kökenli kelimelerde -b, -m, -v ünsüzlerinden sonra gelen -ı, ünlüsü bu seslerin yuvarlaklaştırıcı etkisi dolayısıyla -u'ya dönüşerek küçük ünlü uyumuna aykırı bir durum ortaya çıkar. Ancak; bu durum belli sayıdaki istisna örnekte görülür. Bu oluşumu da yine estetik söyleyiş ve duyuluşla açıklayabiliriz.

çamur, yağmur, çabuk, kavur, yavru, kabuk, çavuş... gibi.

2. Uzun ünlüler

Yazı dilimizde Türkçe asıllı kelimelerde kısa ve uzun ünlüler yoktur. Ancak dilimize Arapça ve Farsçadan geçmiş kelimelerde uzun ünlüler vardır: ***"âlem, âmâ, mânâ"*** gibi. Bununla birlikte ağızlarda söylenişe bağlı olarak uzun ve kısa ünlüler bulunabilir. Türkçede uzun ünlülerin bulunmayışı da söyleyişteki estetik arayışı ile ilgilidir.

3. Kelime Başı Ünsüzleri

Türkiye Türkçesinde kelime başında *"c, f, ğ, h, j, l, m, n, p, r, ş, v, z"* seslerinin bulunmayışı da dil bilgisel gerekçelerle izah edilemez. Burada seslerin estetik değerleri üzerinde durulmalıdır. Türkçe, acaba niçin bazı sesleri sözcük başında istememektedir?

4. Kaynaştırıcı Sesler

Türkçede iki ünlü arasına kaynaştırıcı ünsüzleri n, s, ş, y girer:

elma-a — elmaya. İki ünlü arasına bu seslerin girmesi de ancak ve ancak estetik duyguyla açıklanabilir.

5. Yuvarlak Ünlüler

Türkçe kelimelerin ilk hecesi dışında o, ö ünlüleri bulunmaz. Sonradan ekleşmiş olan –yor şimdiki zaman eki dışında Türkiye Türkçesinde hemen hiçbir kelimede o, ö ünlülere yer almamaktadır. Bu ünlüler bulunsa sözcükte gramatikal ve semantik olarak bir hata oluşmadığına göre, bu ünlülerin kelimelerde yer almayışını başka bir sebeple izah etmek gerekir. Kanaatimizce buradaki temel etken söyleniştеki zorluk ve duyuluştaki estetik bozukluktur.

6. İnce "a" Ünlüsü

Türkçe kelimelerde Türkçeye Arapçadan geçen ince "a" ünlüsü bulunmaz. Bu tür seslerin yer aldığı kelimeler genellikle Arapça kökenlidir: *saat, dikkat, cemaat* vb. Bu tür sözcükler ek aldıklarında Türkçenin estetik yapısına uygun olarak ünlü uyumlarını bozma pahasına ince sıradan ekler alırlar: *saati, dikkatleriniz, cemaatin...*

7. Söz Başında Çift Ünsüz

Türkçe kelimeler çift ünsüzle başlamaz: *spor, gramer, tren...* Buradaki temel sebep de yine estetikten başka bir gerekçe olamaz.

8. Kesme İşareti

Türkiye Türkçesinde alıntı kelimelerde kesme işareti kullanılmaz: *mes'ele - mesele; san'at sanat* vb. Bu sözcüklerde kelimelerin şu ya da bu şekilde söylenişi gramatikal veya semantik açıdan sonucu değiştirmez. Ancak, söyleyişi ve duyuluşu güzelleştirmek adına bu işaret kullanımdan kalkmıştır.

9. İnce “l” Ünsüzü

Türkçeye Arapça, Farsça ve Batı dillerinden geçen bazı yabancı kelimelerde ince "l" ünsüzü bulunmaktadır: *Hilâl, lâle, istiklâl, istikbâl, rol* (Rolünü iyi oynadı) *alkol*, (alkollü) *lahana, Latin, plan, metal, mentol, ekol...* İçinde ince "l" ünsüzü bulunduran sözcükler telaffuz edilirken “l” sesi çok ince söylenir. Bu ince söyleyişe uygun olarak da bu tür sözler ince ünlülerden oluşan ekler alırlar: *rolü, alkollü, hilâle, istiklâlden...* Bu durumun açıklaması da ancak estetik duyguyla yapılabilir.

10. Sözcük Sonu Ünsüzleri

Türkçe kelimelerin sonunda b, c, d, g ünsüzleri bulunmaz; ancak, birbirine karıştırılabilen birkaç kelime istisnadır.

at — *ad*
ot — *od*
saç — *sac*

Sonunda b, c, d, g bulunan yabancı kelimeler de Türkçede son sesi p, ç, t, k'ye çevrilerek kullanılır.

cevab — *cevap* — *cevabı*
ilac — *ilaç* — *ilacı*
reng — *renk* — *rengi*
derd — *dert* — *derdi*

Son sesinde p, ç, t, k bulunan Türkçe ve yabancı kelimeler ile bir kısım yabancı kelimelerde ünsüz yumuşaması görülmeyebilir.

ok — *oku*
ip — *ipi*
sanat — *sanata*
kürk — *kürkü*
hukuk — *hukukun*

Son sesinde sert bir sessiz bulunan bir kelimeye ünsüzle başlayan bir ek getirildiğinde ek yine sert olacaktır.

sabahçı, sınıftan, çocukça..... gibi.

Son sesi yumuşak bir ünsüz ya da ünlü ile biten sözcüklere ünsüzle başlayan bir ek getirildiğinde bu ekler yumuşak olur.

ev — *de*
bahçe — *de*
çay — *cı*

araba — dan

Bütün bu kuralların açıklamaları da ancak Türkçenin estetik boyutları olan ritim, ahenk, melodi arayışlarıyla ilgilidir.

11. Hecelerin Oluşumu

Hecenin oluşabilmesi için en temel şart, mutlaka bir ünlünün var olmasıdır. Her ünlü tek başına bir hece sayılırken ünsüzler ancak ünlülerle birlikte hece olabilirler.

Türkçenin hece yapısına uymayan yabancı kelimelerin hecelenişi dilimize benzetilir. Benzetme, dar bir ünlünün kelimenin başına veya iki ünsüz arasına eklenmesiyle gerçekleşir:

station / istasyon
stop / istop
spor / sipor
skeç / sikeç
nakl / nakil
hükm / hüküm

Türkçedeki kimi sesler, telaffuz açısından son derece önem taşımaktadır. Aşağıda söyleyiş açısından en çok kullanılan ve yanlış yapılan sesler üzerinde özellikle durulmuştur:

12. Yumuşak "ğ" Sesi

Türkiye Türkçesinde "ğ" ile kelime başlamaz. Bunun sebebi söyleyişteki zorluk olup doğrudan estetikle ilgilidir. Yine, *döğmek, öğmek, koğmak* gibi kelimelerdeki yumuşak "ğ" ler "v" sesine dönüşür. Bu ses, Türkiye Türkçesinde hissedilmeyecek derecede zayıf bir biçimde tellaffuz edilir. Bu sebeple yumuşak "ğ" sesi, bazı kelimelerde söyleyişte düşer; onun yerine kendisinden önceki ünlü uzatılır.

yağmur → yāmur
Uludağ → Uludā...

Bu durum da söyleyişteki zorluktan kaynaklanan bir değişimdir.

13. Düzeltme İşareti (^):

(^) : Bu işaretin inceltme, uzatma olmak üzere iki ayrı görevi vardır. Düzeltme işareti, dört yerde kullanılır:

a) Birbirine karışan kelimeleri ayırmak için uzun ve ince söylenen kelimelerdeki ünlüler üzerine bu işaret konur:

hal - hâl
(pazar) (durum)
aşık - âşık
(oyun) (seven)
adet - âdet

(tane) (gelenek)

alem - âlem

(bayrak) (kâinat)

kar - kâr

(yağış) (kazanç)

b) Arapça ve Farsçadan gelen kelimelerdeki g, k, l ünsüzlerinin ince okunduğunu göstermek için bu ünsüzlerden sonra gelen kalın ünlüler üzerine düzeltme işareti konur.

dergâh, ikâmetgâh, tezgâh

kâfir , kâtip , hikâye

kelâm, lâle, hilâl, istikbâl

c) Batı kökenli kelimelerdeki ince "l(le)" ünsüzünü ince okutmak için, eskiden düzeltme işareti kullanılırdı. TDK'nin yeni düzenlemesine göre, bu sözcükler, düzeltme işareti kullanılmadan yazılacak; ancak, "l(le)" ünsüzü ince söylenecektir.

lamba, lahana, plan, klasik, Latin

d) Dilimize Arapçadan geçmiş olan ve herhangi bir varlığa ait olmayı bildiren nispet "î" leri üzerine – herhangi bir karışıklığa yol açmıyorsa- düzeltme işareti konmaz; ancak, ve bu yapıdaki heceler daha vurgulu okunur.

millî (değerler)

tarihî (olay)

ruhi ...

manevi ...

beşerî ...

insani ...

14. Ses Olayları

Bütün ses olayları bir sebebe dayanır ve bir ihtiyaçtan doğmuştur. Ses olaylarının arkasındaki gerçek sebep, hep güzel ve kolay söyleyiş olup estetikle ilgilidir.

Benzeşme: *anbar>ambar, penbe>pembe*

Benzeşmezlik: *attar>aktar, muşamma>muşamba*

İkiden fazla heceli kelimelerde, sonunda ünsüz bulunmayan bazı orta hece ünlülerinin düşmesidir: *a-kı-lım>aklım, gö-ğü-süm>göğsüm, he-pi-si>hepsi*. Ayrıca, dilimize Arapçadan girmiş ve sonradan ünlü türemesine uğramış kelimelerdeki ünlüler de düşebilir: *zikir etmek>zikretmek, zehir ol-mak>zehrolmak.*

Türkçede orta hecedeki dar ünlüler (ı, i, u, ü), vurgusuz olmalarına bağlı olarak genelde düşerler:

dilenici>dilenci, oğulan>oğlan, oyunamak>oynamak.

Seslerin birbirleriyle ilişkisi sonucu bazı ünsüzler düşer:

sütlü aş>sütlaç, kahve altı>kahvaltı,

cuma ertesi>cumartesi, ne asıl>nasıl, çiftçi>çifçi...

Kelime ile hiçbir organik bağı olmayan ancak çoğu kez söyleniş kolaylığına bağlı ortaya çıkan türemelerdir:

limon>ilimon, reçel>ireçel, stampa>ıstampa, slav>ıslav, akl>akıl, fikr>fikir.

Sonuç olarak bütün bu ve benzeri konular, genellikle kurallar şeklinde ifade edilip geçilmektedir. Oysa, dilde her bir değişimin sebebi olmalıdır. Yukarıdaki dil olaylarının en temel sebebi en çaba yasası ve kolay söyleniştir. Bunun yanı sıra, yeni bir bakış açısı olarak dilsel değişimlere estetik duygusuyla bakıldığında çok daha anlamlı ve anlaşılır sonuçlar ortaya çıkacaktır. Yukarıda sıralanan maddelerin arka planında genellikle estetik kaygılar etkili olmuştur. Bu yeni yaklaşım, Türkçenin kurallarını daha kolay ve anlamlı hâle getirebilir. Bu konu üzerinde yapılacak disiplinler arası yeni çalışmalar, Türkçeye yepyeni ufuklar açabilir.

KIRGIZ LEHÇESİNDE TUR- FİİLİ

Okt. Esra Gül KESKİN
Uşak Üniversitesi, esragulaktas@gmail.com

ÖZET

Eski Türkçe döneminden itibaren karşımıza çıkan *tur-* fiili, hem tarihî hem de çağdaş Türk lehçelerinde çeşitli şekillerde kullanılmaktadır. Bu çalışmada dilbilgiselleşmiş bir unsur olan *tur-* fiilinin günümüz Kırgız lehçesindeki kullanımlarını konu edeceğiz. Çalışmamıza öncelikle "dilbilgiselleşme" teriminin tanımı ve bazı örnekleriyle başladık. Daha sonrasında *tur-* fiilinin Kırgız lehçesindeki kullanım şekillerini üç grupta inceledik: Sözcük olarak, ek olarak ve enklitik olarak. Sözcük olarak kullanımında *tur-* karşımıza asıl fiil olarak, yardımcı fiil olarak, bu fiilden türetilmiş isim, fiil gövdesi ve edat olarak çıkmaktadır. Ek şeklindeki kullanımında ise bazı zamanlarda hem kip hem şahıs eki gibi kullanıldığını ve isimlerde bildirme eki olarak kullanıldığını görüyoruz. İsimlerde bildirme eki olarak kullanıldığı bazı örneklerde ise kalıplaşmıştır ve bunlar zarf, zamir olarak anlam kazanmıştır. *tur-* fiilinin bazı şekilleri ise Ahmet Bican Ercilasun'un "pekiştirme enklitikleri" için sıraladığı on bir özellikten bazılarına uyum sağlıyor ve söz konusu yapıların da enklitik olduğunu düşünüyoruz.

Anahtar Sözcükler: Dilbilgiselleşme, *tur-* fiili, Kırgız lehçesi, enklitik.

ABSTRACT

The verb *tur-* appearing from the Old Turkish period is used diversely in both historical and contemprary Turkish dialects. This study issues the use of the verb *tur-* which is a grammaticalized element in contemprary Kırgız dialect. First of all, we began our study with the definition of "grammaticalization" and its some instances. Then, we studied the use of the verb *tur-* in Kırgız dialect in three gourps: as a word, suffix, and an ecnlitic. The word *tur-* appears as the main verb, auxiliary verb, gerund, verb stem and preposition. The suffix *tur-* is sometimes used as both mode and personal suffix and copula as well. In some of its samples the copula is fossilized and they have gained meaning as adverbs and pronouns. Some froms of the verb *tur-* correpond to some of eleven features that Ahmet Bican Ercilasun suggests for "emphasis enclitics" and we claim that these structures mentioned above are enclitic as well.

Key Words: Grammaticalization, the verb *tur-*, Kırgız dialect, enclitic.

GİRİŞ

Dil, günümüzdeki şeklini alana kadar birçok değişim geçirmiştir. Bu, dilin canlı olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Dilin eski dönemlerinde kullanılan bazı kelimeleri bugün hem ses hem de anlam bakımından o dönemden farklı şekillerde görebiliriz veya kelimeler eklere dönüşüp eski işlevlerini kaybedebilirler.

Dilbilgiselleşme, dilin canlılığını iyi bir şekilde ortaya koyan dilbilimsel bir olaydır. Bir terim olarak "dilbilgiselleşme"yi ilk kez kullanan kişi Ferdinand de Saussere'ün öğrencisi olan Fransız bilim adamı Antonie Meillet'tir. Meillet dilbilgiselleşmeyi, "eskiden bağımsız olan bir kelimenin dilbilgisel bir karakter yüklenmesi" şeklinde tanımlamıştır.[1]

Terim olarak ilk kez Antonie Meillet'in kullanmasına rağmen dilbilgisel biçimlerin bağımsız sözlüksel birimlerden geliştiğini Étienne Bonnot de Condillac ortaya atmıştır. Condillac, "Essai sur l'origine des connais sances Humanies" adlı eserinde fiillerdeki şahıs eklerinin şahıs zamirlerinin ekleşmesinden, zaman kategorilerinin zaman bildiren zarfların ilgili kök ile birleşmesinden ortaya çıktığını belirtmiştir. John Horne Tooke ise "The Diversions of Purley" isimli eserinde edatların isim ya da fiil kaynaklı olduğunu ve küçük dilbilgisi kategorilerinin büyük dilbilgisi kategorilerinden ortaya çıktığını ileri sürmüştür.[2]

---

1 Hopper, P. J. - Traugott E. C., Grammaticalization, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 212-230.
2 Lehmann, Christian, Thoughts on Grammaticalization, Erfurt Üniversitesi Dilbilim Bölümü Yayınları, Erfurt, 2002, s. 1.

Agop Dilaçar, dilbilgiselleşmeyi "bir sözcüğün anlamını yitirerek (*désémantisation*) ek haline gelmesi" olarak tanımlar ve örnek olarak da fiil çekiminde kullanılan *–yor* ekini verir. Eskiden *yorımak/ yormak* (gitmek, yürümek) şeklinde bağımsız olan bu sözcük daha sonra ek haline gelmiştir.[3]

Berke Vardar "Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü"nde dilbilgiselleşmeyi "(Alm. *grammatilalisierung,* Fr. *grammaticalisation*, İng. *grammaticalisation*) dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi" olarak tanımlar.[4]

Gabelentz, "Die Sprachwissenschaft" adlı eserinde dilbilgiselleşmenin birbiri ile rekabet halindeki iki eğilim sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmüştür: söyleyiş kolaylığı ve başkalaşma. Söyleyiş kolaylığı ses değişmelerine, başkalaşma ise bulanıklaşmaya neden olmaktadır. Dolayısıyla yeni biçimler eski biçimlere ayak uydurmalı ve aynı zamanda onların yaklaşık işlevlerini üzerine almalıdır.[5]

Traugott dilbilgiselleşmeyi açıklamak için "eksaptasyon" diye başka bir terimden yararlanmıştır. Eksaptasyon bir yapının önceki kullanım amacının değişerek başka bir amaçta kullanılmaya başlanmasıdır. Traugott bunu bir uyum süreci olarak ifade eder. Ona göre "dilbilgiselleşme" ve "eksaptasyon" sahte varsayımlar üzerine kuruludur. Dilbilgiselleşme her zaman yeni yapıları içerir.[6]

Dilbilgiselleşme bir dildeki bazı kelimelerin dilin tarihi süreci içinde bir takım aşamalardan geçerek asıl anlamını yitirip dilbilgisel bir görev yüklenmesi olarak açıklanabilir. Ancak, dilbilgiselleşmeyi sadece bir kelimenin ek haline gelmesi olarak düşünmemek gerekir. Bazı biçimbirimler ek haline gelip sonradan sesbirimleşirken bazıları yardımcı fiil, kip, edat, bağlaç, belgisiz zamir vs. işlevleri kazanırlar.[7]

Birçok dilde olduğu gibi Türkçede de dilbilgiselleşme örnekleri vardır. Türkçede şahıs zamirlerinden "zamir kökenli şahıs ekleri" dediğimiz şahıs eklerinin ortaya çıkması, fiillerin yardımcı fiil işleviyle "tasvir fiilllerini" oluşturması, ek-fiilin oluşumu dilbilgiselleşme örneklerinden bazılarıdır. Türkiye Türkçesindeki güzel bir dilbilgiselleşme örneği ise Eski Türkçede *yorı-* "yürümek" şeklindeki fiilin, bugün *–yor* şekline gelmesi ve şimdiki zaman eki olarak kullanılmasıdır.

Bir biçimbirim sözlük anlamını ve ilk işlevini sürdürürken aynı zamanda bu biçimbirimin farklı kullanıma ve işleve sahip olan yani dilbilgiselleşmiş örneği de dilde kullanılıyor olabilir.[8] Yukarıda bahsettiğimiz Türkiye Türkçesindeki dilbilgiseleşme örneği olan *–yor* ekinin yanında Eski Türkçedeki *yorı-* fiilinden gelişen *yürü-* fiilinin de aynı anda kullanıması buna örnek olarak gösterilebilir. Bunun için başka güzel bir örnek de yazımızın da konusunu oluşturan *tur-* fiilinin Kırgız lehçesindeki kullanımıdır:

1. SÖZCÜK OLARAK KULLANILIŞI

1.1. TEK BAŞINA KULLANILIŞI

tur- fiili metinlerde kök halinde, fiilden fiil yapma ve fiilden isim yapma eklerini alarak fiil ve isim gövdesi şeklinde ve edat olarak çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.

---

3 Dilaçar, Agop, Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1971, s. 83-145, Ankara, 1989.

4 Vardar, Berke, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2007, s. 72.

5 Lehmann, age, s. 3.

6 Traugott, Elizabeth Closs, Exaptation and Grammaticalization, Linguistic Studies Based on Corpora, s.133-156, Tokyo, 2004.

7 Demirci, Kerim, Dilbilgiselleşme Üzerine Bir Deneme, Bilig, S. 45, s. 131-146, Ankara, 2008.

8 Hopper, P. J. - Traugott E. C., age, s. 36.

1.1.1. FİİL OLARAK KULLANILIŞI

K. K. Yudahin'in "Kırgız Sözlüğü"nde *tur-* fiili için, "ayakta durmak, ayağa kalkmak; bulunmak, ikamet etmek, oturmak (yaşamak); değmek (değerinde olmak); hizmette bulunmak, ücretle çalışmak; (önce gelen *–gAnI* şekliyle veya yönelme halindeki iş ismi ile) niyet edilmek, hemen hemen vukua gelmek veya getirmek üzere bulunmak, (*-mAk, -sUn, -gAy* şekillerinde) yalnız o değil, hatta… ; anlamları verilir.[9]

tur- fiili esas fiil olarak ilk defa Eski Türkçe döneminde görülür. Gabain, fiilin bu şekildeki kullanımı için *anıŋ utru turdaçı* "Ona karşı duracak" örneğini verir ve fiilin bu dönemde yardımcı fiil olarak seyrek kullanıldığı kaydeder.[10] Fiilin tek başına kullanımı ile ilgili, metinlerden tespit ettiğimiz örneklerin bazıları şunlardır:

Kapşıtına **turduk**,

Kalka bolgon Isık-Köl. "*Kenarına **yerleştik**/ Siper olan Isık-Köl.*" **(Soltobay Toktobolotuulu/ Carıktıgım, Köl-Ata)**[11]

Say-saydan keçke **turam** ançırkagan,

Burañ bel, aruularıñ senin kanday? *"Akan derelerde akşama dek **beklerim**/ İnce bel, dilberlerin senin nasıl?"* **(Kasım Tınıstanov/ Isık-Kölgö)**

Turupsun koydun çetinde,

Nuruna batıp taalaydın. "***Durmuşsun** (koyun) sürüsünün kenarında/ Nuruna batıp talihin."* **(Abdı Baysalbayev/ Ataktuu Çaban Bermetkan)**

Canımda **tursañ** buralıp,

Calındayt cürök entelep. "*Yanımda **kalsan** nazlanıp/ Tutuşur yürek telaşlanıp.*" **(Abdıreşit Berdibayev/ Tüşümdö)**

Üstündö azır **turabız**

Mına bu **turgan** 'Tar zaman' "*Üstünde şu anda **durulan**/ İşte bu **yaşadığımız** 'Dar zaman'* " **(Aldaş Moldo/ Ürkün)**

Başka cerge kalganda,

Artık **turar** avasın. "*Başka yerde kaldığında/ Fazla **durur** havası.*" **(Aldaş Moldo/ Köl Bayanı)**

Anda oozu buulu boydon **tursun**. "*O zaman ağzı bağlı halde **dursun**.*" **(Caki Taştemirov/ Kara Kölökö)**

Canım, apa, **tur**! "*Canım anam, **kalk**!*" **(Kasımaalı Bayalinov/ Acar)**

Tınıguuda dendirey tüşkön soldattar **tura** çurkaşıp, koldoruna kuraldarın karmaşıp, öz orundarın eeleşti. "*Ateşkese dalmış olan askerler **ayağa kalkıp** koşuşturarak tüfeklerini kapıp yerlerini aldılar."* **(Kasım Kaimov/ Caş Soldat)**

---

9 Yudahin, K. K., Kırgız Sözlüğü Cilt: II (K-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 760.

10 Gabain, A. V., Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 87-88.

11 Çalışmamızda örnek olarak verdiğimiz bütün parçalar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kırgız Edebiyatı- 31 ve 32. ciltlerden alınmıştır.

1.1.1.1. FİİL GÖVDESİ OLARAK KULLANILIŞI

tur- fiili tek başına fiil olarak da kullanıldığı için fiilden fiil yapma eklerinin getirilmesiyle fiil gövdeleri türetilir. Bu örneklerde daha çok ettirgenlik ve işteşlik gibi çatı ekleri kullanılmıştır:

Birok, antip oturba, bir at minip alıp kaç, - dep, Kanıbekti ordunan **turguz**du. "*Yine de böyle oturma, ata bin ve kaç, diyerek Kanıbek'i oturduğu yerden* ***kaldırdı.***" **(Kasımaalı Cantöşev/ Kanıbekti Öltürmök Boluştu)**

Anın kümbözün **turguz**abız dep on çaktı kişige kış kuydurup catkan eken. "*Onun mezarını* ***yapacağız*** *diye yaklaşık on kişiye tuğla yaptırıyormuş.*" **(Mukay Elebayev/ Uzak Col)**

Carıktı imerçiktep **turuş**tu. "*Işığın olduğu yere* ***toplandılar.***" **(Çıngız Aytmatov/ Kıyamat)**

1.1.2. İSİM OLARAK KULLANILIŞI

Fiilden isim yapma eklerini alan *tur-* fiili metinlerde isim görevinde kullanılır:

Birok bu saam aytaarım demeydegiden ötö maanilüü... **Turmuştuk** masele... "*Ancak bu sefer anlatacaklarım hepsinden daha çok önemli...* ***Hayatî*** *mesele...*" **(Beksultan Cakıyev/ Atanın Tagdırı)**

Turuksuz cana ceñil adamdı Kırgızdar katardan çıgarışkan cana anı kep-sözgö koşpoy, anın koomdo ordu bolgon emes. "***Kararsız*** *ve hafif düşünceli insanı Kırgızlar dışlamışlar ve onunla konuşmamışlar, dolayısıyla onun toplumda bir yeri olmamıştır.*" **(Abdımambet Sariyev/ Kalpak)**

"Bizdi tikte: uluuluk da, biyiktik da, toktooluk da, **turuktuuluk** da bizde" - degendey tuş – tuşunan arkayıp bala kezinen kün sayın neçen iret közünö urunçu toolordu eñsep ketti. " '*Bize bak! Ululuk da, yücelik de, mağrurluk da,* ***sağlamlık*** *da bizde var.' der gibi birbiri ardına yükselen dağlar, çocukluğunda her gün gördüğü dağları hatırlattı.*" **(Cunay Mavlyanov/ Cookerdin Köz Caşı)**

Adam **çıdap turgusuz,**

Askerdin salgan çuusuna. "*İnsan* ***sabırsız****/ Askerin haykırışlarına.*" **(Soltobay Toktobolotuulu/ Carıktıgım, Köl-Ata)**

Turmuşta öçpöy kalçu altın sözdü,

Caştarga tüşündürüp, üyrötçü akın. "***Hayatta*** *sönmeyecek altın sözü/ Gençlere anlatarak öğret şair.*" **(Abdırasul Kılıçev/ Puşkin Menen Kezigişüü)**

Turuktuuluk, çıdamkaylık takır cok bolso kerek. "***Devamlılık****, sabır hiç yok sanırım.*" **(Bekpo Orozaliyev/ Uulkan)**

Turagım menin Ala-Too,

Cerim aman barsıñbı? "***Yaşadığım yer*** *benim Ala-Too/ Yerim esen var mısın?*" **(Cuma Camgırçiyev/ Ala-Toogo Kat)**

Cür, azır barıp, eñ aldıñkı liniyada karooldo **turgandardı** tekşerip kaytabız, - dedi. " '*Yürü, şimdi gidip, en öndeki hatta nöbet* ***bekleyenleri*** *kontrol edeceğiz' dedi.*" **(Kasımbek Eşmambetov/ Kim Ayıptuu)**

Kübür-şıbır bolup,

Turgandardın arası,

"Silostu cebeytko" - deşti. "*Fısıltılar çıkıp/* ***Duranların*** *arasından/ 'Silonu yemiyorlar' dedi.*" **(Mukambetkalıy Tursunaliyev/ Kayberen Bolgon İrikter)**

Töşöktön **turganıma** bir ayday bolgondon kiyin, bir künü taenem kelip, meni alıp ketti. "*Yataktan* ***kalkmamın*** *üzerinden bir ay geçtikten sonra anneannem geldi, beni yanına götürdü.*" **(Mukay Elebayev/ Uzak Col)**

Keñ düynönün kerbeni, **turagı** cok,

Şamal aydap cönöşöör samsaalaşıp. "*Engin dünya kervanı,* ***durağı*** *yok/ Rüzgâr sürüp giderler sarkık sarkık.*" **(Raykan Şükürbekov/ Cılkıçınıkında)**

• *tur-* fiilinden türeyen sözcükler isim ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil gruplarında isim unsuru olarak kullanılabilir:

Ce mende '**turmuş kur**, öz tiriçiligindi da oylo' degen ata- ene, bir tuugan bolsoçu. "*Ya da bende '****Evlen****, kendi geçimini de düşün' diyen, ata, ana, akraba olsa.*" **(Satkın Sasıkbayev/ Apal)**

Eger makul bolsoñ Mamırga ele **turmuşka çıksañ** cakşı bolor ele. "*Eğer kabul edersen Mamır'la* ***evlensen*** *iyi olurdu.*" **(Satkın Sasıkbayev/ Apal)**

Turuştuk bere albagan toolor urap, cerler cemirilip catkansıyt. "***Karşı koy****amayan dağlar yıkılır gibi, topraklar sürükleniyor gibi olur.*" **(Aman Saspayev/ Iyık Sezim)**

1.1.3. EDAT OLARAK KULLANILIŞI

Bu örneklerde *tur-* fiili *–gay* ve *–sun* eklerini almış ve bu yapılar cümlede edat görevinde kullanılmıştır:

Men **turgay** saga el aşık *"Ben* ***bir yana/değil*** *sana halk âşık"* **(Satin Abdıkerimova/ Men Aşık)**

Kandın ordosuna can kelmek **tursun**, abadan kuş uçup ötpöyt. "*Hanın ordusuna can* ***bir yana****, kuş bile uçmaz.*" **(Sıykırduu Cöö Comoktor)**

Bütkül oyum oşol kızda. Al **tursun** kesilgeni turgan buttu unutup koyo cazdaym "*Aklım fikrim o kızda ve* ***neredeyse*** *kesilmek üzere olan ayağımı bile unutacağım…*" **(Kasımbek Eşmambetov/ Kim Ayıptuu)**

1.2. SÖZCÜK GRUBUNDA KULLANILIŞI

tur- fiilinin sözcük grubu olarak birleşik fiil gruplarında, ikilemelerde kullanıldığını görüyoruz.

1.2.1. BİRLEŞİK FİİL GRUPLARINDA ASIL FİİL OLARAK KULLANILIŞI

Ahmet Topaloğlu, birleşik fiilleri "bir yardımcı fiilin bir isme veya bir fiile eklenmesiyle meydana gelen kelime grubuna birleşik fiil denir" şeklinde tanımlar.[12] Zeynep Korkmaz ise yardımcı fiilden önce gelen unsurun isim ya da fiil olmasına göre birleşik fiillerin isimle yapılan birleşik fiiller ve fiille yapılan birleşik fiiller olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade eder. Fiille yapılan birleşik fiillerde asıl fiil zarf-fiil eki alır. Bu şekilde bir fiil ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil çeşidine tasvir fiilleri adını veririz. Zarf-fiil şeklindeki bir asıl fiille, bu asıl fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliğinde yaşayan bir

[12] Topaloğlu, Ahmet, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989, s. 42-43.

yardımcı fiilin özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiillere tasvir fiili denir.[13] Burada yardımcı fiilin kendi anlamı dışında başka bir anlamda kullanılması da söz konusudur.

tur- fiilinin bulunduğu ve Türk dilinin çeşitli dönemlerinde kullanılan tasvir fiillerinde *tur-* ifadeye süreklilik katmaktadır. *tur-* fiilinin tasvir fiili olarak geçtiği ilk örneklere Eski Türkçe döneminde rastlıyoruz. Gabain, *altayu tur-* "aldatıp durmak, aldatmayı âdet haline getirmek", *küzet-ip tur-* "gözetip durmak, sürekli korumak", *sözle-y-ü tur-* "konuşup durmak" gibi örnekler vermiştir.[14] Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde *tur-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı *ör-ü tur-* "ayağa kalkmak" tasvir fiili deyimleşmiştir.

Karahanlı Türkçesinde *tur-* fiilinin *–A, -U* zarf-fiilleriyle oluşturduğu tasvir filleri eylemin ifade ettiği hareketin sürekliliğini belirtmiştir. Kutadgu Bilig'de geçen şu cümleler bu yapıya örnek gösterilebilir: *sanga men kereking baḳ-a turġa men* "Senin için gerekli olan şeyleri ben takip edeceğim", *yime yarlıg eşitip kit-e turmasu* "Fermanı da duysun ve arzuya muhalefet etmesin".[15]

Kıpçak Türkçesinde *–A/ -U, –(I)p + tur-* fiilinden oluşan yapıda eylemin belirli bir zaman diliminde yapıladurduğunu, devam etmekte olduğunu ifade eden bir süreklilik anlamı vardır: *aḳa tur-* "akıp durmak", *baḳa tur-* "beklemek".[16]

Eski Anadolu Türkçesinde *–(U)p + durur* yapısı tasvir fiili olarak hareketin devamlılığını bildirmiştir: *getür-üp durursın* "Getirip durursun".[17]

Çağatay Türkçesinde *–(I)p + tur-* ve *–A + tur-* yapılarından oluşan tasvir fiilleri, hareketin sürekliliğini ifade etmiştir: *yarımnı köre turmaḳ üçün 'ömr tiler men* "Hayatı, (devamlı) yârimi görüp durmak için dilerim", *uruş tertibiġa meşġūl bolup turdılar* "Savaşa hazırlanmakla meşgul olup durdular".[18]

Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız lehçesinde iş veya hareketi tasvir etmek için zarf-fiil ekini almış olan asıl fiilden sonra gelen yardımcı fiilleri *al-, bar-, başta-, ber-, cat-, ciber-, cür-, çık-, kal-, kel-, ket-, koy-, otur-, sal-, taşta-, tur-, tüş-* olarak sıralamıştır.[19]

Kırgız lehçesinde *tur-* fiilinin birleşik fiillerde hem asıl fiil olarak hem de yardımcı fiil olarak kullanıldığı görülür. Her iki durumda da asıl fiil ve yardımcı fiil *–A/-O, y* ve *–p* zarf-fiil ekleriyle birbirine bağlanır.

1.2.1.1. FİİL + ZARF-FİİL + YARDIMCI FİİL (Tasvir Fiili)

Taradığımız metinlerde, *tur-* fiilinin asıl fiil olarak kullanıldığı tasvir fiillerinde yardımcı fiil olarak *al-, kal-, otur-, ber-* ve *tüş-* fiillerinin bulunduğunu görüyoruz. *kal-, otur-* süreklilik, *al-* yeterlilik, *ber-* tezlik ve *tüş-* fiili de ani olan işleri ifade ediyor. Asıl fiili (*tur-)* ve yardımcı fiili (*al-, kal-, otur-, ber-* ve *tüş-*) bağlarken *–A* ve *–p* zarf-fiil ekleri kullanılıyor.

Fiil *(Tur-)* + *-A* Zarf-fiili + Yardımcı Fiil

Cok, - dedi Kapar çoçugan emeçe ordunan **tura kalıp**, - biz senin ötünüçüñdü kanaattandıra albaybız. "*Hayır, dedi Kapar irkilmiş biri gibi yerinden **fırlayarak,** biz senin isteğini yerine getiremeyeceğiz.*" **(Bekpo Orozaliyev/ Uulkan)**

---

13 Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 46-47.
14 Gabain, A. V., age, s. 91.
15 Mutlu, Hüseyin Kahraman, "Tur-" Yardımcı Fiilinin Kullanımı Hakkında, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1, s. 103-110, Afyon, 2007.
16 Güner, Galip, Kıpçak Türkçesi Grameri, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, s. 317.
17 Gülsevin, Gürer – Boz, Erdoğan, Eski Anadolu Türkçesi, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004, s. 119.
18 Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı (Çeviren: Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 116.
19 Çengel, Hülya Kasapoğlu, Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 283-294.

Tura albadı toktolup Kar boldu bizdin musulman "*Yerinde* ***duramadı*** *rahatça/ Hor oldu bizim Müslüman*" **(Kadıbek Mambetiminuulu/ At-Başını Süröttögönü)**

Ecem **tura tüşüp**, elirgen nemeden bardık ünü menen ökürüp, tışka çıktı da, bir kezde kayra kirip kelip, enemdi dagı basıp cıgıldı. "*Ablam* ***düşe kalka*** *delirmiş gibi yüksek sesle bağırarak dışarıya çıktı, biraz sonra tekrar girdi, gene annemi bağrına basarak yıkıldı.*" **(Mukay Elebayev/ Uzak Col)**

Eldin baarı tarap, barokot kayta ketkende dele atam ordunda **tura berdi**. "*Herkes dağılıp, gemi geri gittiğinde de dedem aynı yerinde* ***durmaya devam etti.***" **(Beksultan Cakıyev/ Atanın Tagdırı)**

Fiil *(Tur-)* + *-p* Zarf-fiili + Yardımcı Fiil

Kanıbekten coop kütüp Zunnahun da **turup kaldı.** "*Zunnahun durmuş, Kanıbek'ten cevap* ***bekliyordu.***" **(Kasımaalı Cantöşev/ Kanıbekti Öltürmök Boluştu)**

Caşıktıgına uyalıp ketken Corobek emi kerebetine **turup oturdu.** "*Böyle tepkisiz yatışından utanan Corobek sonunda* ***kalkıp*** *yatağına* ***oturdu.***" **(Cunay Mavlyanov/ Cookerdin Köz Caşı)**

1.2.2. BİRLEŞİK FİİL GRUPLARINDA YARDIMCI FİİL OLARAK KULLANILIŞI

tur- fiili tasvir fiillerinde ve *isim + yardımcı fiil* yapısından oluşan birleşik fiillerde yardımcı fiil olarak kullanılabilir.

1.2.2.1. İSİM + YARDIMCI FİİL

Bir isim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil gruplarında *tur-* fiili yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. *tur-* fiilinden türemiş isim gövdeleri de isim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil gruplarında isim unsuru olarak karşımıza çıkıyor:

Dayar turduk ar kaçan,

El üçün kurman boluşka. "***Hazır durduk*** *her zaman/ Halk için şehit düşmeye.*" **(Cuma Camgırçiyev/ Ala-Toogo Kat)**

'**Esen tur'** - dep oñ kolumdu bek kısıp,

İç cılıtıp cürögümdü kozgoduñ. " '***Esen kal****' diye sağ elimi pek sıkıp/ İç ısıtıp kalbimi yerinden oynattın.*" **(Midin Alıbayev/ Saga)**

Közüñ **tirüü turganda,**

Kılasıñ ookat kıbırap. "***Hayatta olduğun sürece****/ Geçimini sağlarsın hareket edip.*" **(Nurmoldo Narkul uulu/ Nasiyat Irları)**

Kiyiz kurdu Soltobay,

Kiyin turçu ontoboy. "*Keçe kemerli Soltobay/* ***Uzak dur*** *inlemeden.*" **(Soltobay Toktobolotuulu/ Carıktıgım, Köl-Ata)**

Az Canıbek hanıbız,

Aman tursun canıñız "*Az Canıbek hanımız/* ***Sağ salim olsun*** *canınız*" **(Toktogul Irçı/ Toktogul Irçının Canıbekke Aytkanı)**

Emi aman kalıp, **aman tur**, aylanıp kayra kelebiz. "*Şimdi* ***sağlıcakla kal,*** *dönüp tekrar geleceğiz.*" **(Ümötaalı Esenamanuulu/ Kız Körüü)**

Olturbay iş kılayın,

Oorubay **tüz turayın**. "*Oturmadan çalışayım/ Hastalanmadan **sağlıklı yaşayayım**.*" **(Kayrıke Mukaşova/ Karı Debe)**

Bu örnekte "*tüz tur-"* "düz durmak" anlamında değil, deyimleşerek "*sağlıklı yaşamak*" anlamında kullanılmıştır.

1.2.2.2. FİİL + ZARF-FİİL + YARDIMCI FİİL (Tasvir Fiili)

Fiil + *–(I)p* Zarf-fiili + Yardımcı Fiil (*Tur-*)

Ali Tan, "Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri" adlı çalışmasında, *–(I)p* zarf-fiili ile *tur-* fiilinin birleştiği zaman; hareketin uzun süre devam ettiğini, sürekliliğini, hareketin her zaman olduğunu, hareketin şu anda gerçekleşmekte olduğunu, hareketin zaman zaman tekrarlandığını ancak bazen de belli bir zaman içerisinde gerçekleşen durumu, her zaman yapılmayacak şeyleri ifade eden fiillerle kullanılınca belli bir zaman içerisinde zaman zaman yapılan bir hareketi ifade etme gibi işlevlere sahip olduğunu belirtir.[20]

Cel cürsö cürögündö kubangansıp,

Cımıñdap calbıraktar **ıgıp turdu**. "*Rüzgâr esse kalbinde sevinmiş gibi/ Gülümseyip yapraklar **eğilip durdu**."* **(Abdırasul Kılıçev/ Puşkın Menen Kezıgışüü)**

Boz bulbul butagına kongon sınduu,

Körkünö kök-caşıl bak **çıgıp turdu**. "*Boz bülbül budağına konmuş gibi/ Görküne mavi yeşil bahçe **giriyordu.**"* **(Abdırasul Kılıçev/ Puşkin Menen Kezigişüü)**

Kaynap turgan cerinde

Kazan kaldı asıluu. "***Kaynadığı** yerde / Kazan kaldı asılı.*" **(Abılkasım Cutakeyev / Kaçak Turmuşu)**

Caşap turgan adamın,

Bayan kılıp gazalga

Caza salgan adatım. "***Yaşamakta olan** adamını/ Hikâye edip gazele/ Yazıverme alışkanlığım*" **(Aldaş Moldo/ Ürkün)**

Fiil + *–A/ -O* Zarf-fiili + Yardımcı Fiil (*Tur-*)

Yuldaşev, "Analitiçeskiye Formı Glagola v Tyurkskih Yazıkah" adlı kitabında *tur-* fiilinin *–A/ -O* zarf-fiili ile birleştiğinde bu fiilin şimdiki zaman hariç diğer bütün zamanlarda kullanılabildiğini, şimdiki zamanda kullanıldığında ise gelecek zamanı ifade ettiğini söyler. Fiil, geçmiş zaman kipindeyse hareketin âdet haline geldiğini, her zaman gerçekleştiğini ifade eder.[21]

Ali Tan, *tur-* fiilinin bu yapıda emir kipinde kullanıldığında hareketin kısa süre için yapıldığını belirtmiştir. *–A/ -O* zarf-fiilleri *bol-* fiilinin üzerine gelmişse bir şeyin belli bir tarzda gerçekleştiği, her zaman olduğu ifadesi vardır.[22]

Zırımdı bolso, Gözal kız.

Körö turgan künümdü al! "*Gerekirse güzel kız/ **Göreceğim** günümü al.*" **(Barpı Alıkulov/ Gözöl Kız)**

---

[20] Tan, Ali, Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 166-174.
[21] Tan, Ali, age, s. s. 166-174.
[22] Tan, Ali, age, s. 166-174.

Kız: 'atıñdın başın **bura tur**' dep artınan kalbayt. "*Kız; 'atının başını **çevir'** diye peşine düşer.*" **(Baygabıl/ Baygabıl Menen Çata-Kızdın Aytışı)**

Çiy barkıt berdi, öñü caman dep, andan doomat **kıla turgan** bolgon soñ koşumçasız ele barbaysızbı? "*Kadife verdi, rengi kötü diye, böyle **suçlayacaksanız** neden katımsız gitmiyorsunuz?*" **(Caki Taştemirov/ Kara Kölökö)**

Tamak içile baştadı, baarınan Suliko ıldam **içe turgan.** "*Yemekler yenmeye başlandı, Suliko herkesten önce **içerdi**.*" **(Cekşen Aşubayev/ Dostluk)**

Acarga coldoş bolup birge çıkkan oşol cerdik ayaldar **bolo turgan**. "*Diğerleri, Acar'a yol arkadaşı olarak birlikte **yola çıkıp duran** oralı kadınlardan.*" **(Kasımaalı Bayalinov/ Acar)**

Fiil + *–y* Zarf-fiili + Yardımcı Fiil (*Tur*-)

Kıyışpay, kısa karmaşkan,

Kolumdu **turdum tartalbay.** "*Kıyamayıp, sımsıkı tutuşan/ Elimi **durdum çekemeyip.***" **(Abdı Baysalbayev/ Bozoydu Uzatkanda)**

Gül berdiñ **üzböy turup** sabagınan. "*Çiçek verdin **koparmadan** sapından.*" **(Abdıreşit Berdibayev/ Sınga Sıpat Tolgondo)**

Toktoy tur kurbum, **toktoy tur**,

Çolpon da çıgaar çaçırap. "***Bekleyedur**, dostum, **bekleyedur**/ Çolpan da çıkar parlayıp.*" **(Coomart Bökönbayev/ Caydın Keçi)**

Keçikken soñ, **çıday turbay**, catkan üyünö kirip bardım. "*Gecikince **dayanamayıp** yattığı odaya gittim.*" **(Kasımbek Eşmambetov/ Kim Ayıptuu)**

Eger men keçiksem, apam eşikke çıgıp col **karay turgan**... "*Geciktiğimde annem kapıya çıkıp yolumu **gözlerdi**...*" **(Kasım Kaimov/ Caş Soldat)**

1.2.3. İKİLEME İÇİNDE KULLANILIŞI

Metinlerde *tur*- fiilinin tekrarıyla oluşan ya da *cat-, cürü*- ve *tur*- fiilleriyle kurulan ikilemeler tespit edebiliyoruz:

Catsam-tursam dayım tereñ oydomun,

Can cırgatıp uktabaymın - oygomun. "***Yatsam kalksam** daim derin düşüncedeyim/ Canım rahat uyumuyorum, uyanığım.*" (**Akınbek Kürüçbekov/ Açık Aytuu)**

Tilööçü elem **catsam-tursam** calınıp aktan. "*Dua ederdim **yatsam kalksam** yalvarıp Hakk'a.*" **(Bekpo Orozaliyev/ Uulkan)**

Uşu soldat özünün tañ kalarlık **cürüş – turuşu** menen komandirdin köñülün ar kaçan burat. "*Bu asker, **hareketleri ve davranışları** ile her zaman komutanın yüreğini burkuyor.*" **(Kasım Kaimov/ Caş Soldat)**

El **turgan - turgan** cerlerine kiyizge, cuurkanga oronup catıştı. "*İnsanlar **yerleştikleri** yerlerde keçelerine, yorganlarına sarınıp uzandı.*" **(Kasımaalı Bayalinov/ Acar)**

Çargın tartak bolso, **turup-turup** ele çelek başınan içe beret da. "*Çarpık bacaklı Çargın ise **ikide bir** kova başından içer değil midir?"* **(Tügölbay Sıdıkbekov/ Bizdin Zamandın Kişileri)**

2. EK OLARAK KULLANILIŞI

Kırgız lehçesinde *tur-* fiilinden ekleşmiş *+DIr/ +DUr* ve *–t* olmak üzere iki şekil bulunmaktadır.

2.1. ZAMAN ÇEKİMLERİNDE KULLANILIŞI

tur- fiili ek haline gelip Kırgız lehçesinde gelecek zaman, görülen uzak geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman ve istek kipinde ve bunların bazılarının hikâye, rivayet, şart çekimlerinde bulunmaktadır. *+DIr/ +DUr* görülen uzak geçmiş zaman çekiminde ve öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kullanılır. Görülen uzak geçmiş zaman çekiminde *+DIr/ +DUr* bütün şahıslarda kullanılır ve cümleye şüphe, tahmin anlamı katar. *+DIr/ +DUr* zarf-fiil eki *–(I)p* ile öğrenilen geçmiş zaman çekimini oluşturur. Bu dilimizin tarihi dönemlerinde de meydana gelen bir durumdur.

tur- fiili Eski Türkçe döneminde *–gAlI tur-* yapısıyla gelecek zaman ifadesi vermiştir: *kir-geli tur-* "Girmeye niyet etmek, girecek olmak".[23] Karahanlı Türkçesi döneminde ise gelecek zaman ifadesi için *–gUlUk* ve *tur-* fiili kullanılmıştır: *ol satguluk turur* "O satmaya niyetlidir". Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden olan Atabetü'l-Hakayık'ta *–(I)p/ -A* zarf-fiilleri ve *tur-* yapısı öğrenilen geçmiş zaman ifadesi bildirmiştir: *ayıpka koyuptur halayık ara* "Halk arasında utanılacak duruma düşmüştür".[24]

Harezm Türkçesi döneminde *–(I)p turur* öğrenilen geçmiş zaman (*alıp turur men* "Almışım"), *-A, -U* ve *turur* şimdiki zaman (*bar-a turur men* "Gidiyorum, gitmekteyim"), *-gU, iyelik eki* ve *turur* yapısıyla da gelecek zaman ifadesi verilmiştir (*bularnı tört ülüş ḳılġum turur* "Bunları dört parça yapacağım").[25]

Kıpçak Türkçesinde *–A + tur-* biçimi şimdiki zaman (*yumruḳlaydır men* "Yumrukluyorum"), *-(I)p + tIr + şahıs zamiri*, öğrenilen geçmiş zamanı (*kel-ip tir- men* "Gelmişim", *bilip tir sen* "Bilmişsin") bildirmede kullanılır.[26] *-mAk + tur-ur* yapısı gelecek zaman bidirmede (*yine haybat bile kelmek turur* "Yine heybetle gelecektir").[27]

Eski Anadolu Türkçesi döneminde *–(I)p + durur* yapısı, öğrenilen geçmiş zaman ifadesinde, *-A + turur* şimdiki zaman ifadesinde kullanılır: *yalvarup durur, yuda durur, sefer ide durur*.[28] Bu dönemde gelecek zaman çekiminde ise *tur-* fiili; *-IsAr + dur(ur), -AcAk + dur(ur)* ve *–sA + iyelik eki + gerek + dür* gibi yapılarda bulunur: *ol-ısar-dur* "Olacaktır", *gelecek-dür* "Gelecektir", *teftiş itdürsem gerekdür* "Teftiş ettireceğim".[29]

Çağatay Türkçesinde *–A + dur + şahıs zamiri* yapısı şimdiki zaman (*tap-a dur mén*), *-(I)p + tur-* yapısı görülen geçmiş zaman (*ḳılıp tur mén), -gU + iyelik eki + dUr* yapısı gelecek zaman (*algusıdur*) ifadesinde kullanılmıştır.[30]

2.1.1. GÖRÜLEN UZAK GEÇMİŞ ZAMAN

Hülya Kasapoğlu Çengel, Eski Türkçe döneminde sıfat-fiil olarak kullanılan *–gAn* ekinin Kırgız lehçesinde *–GAn, -GOn* şeklinde olduğunu ve görülen geçmiş zamandan daha uzak bir geçmişi ifade ettiğini bildirir. Bu kip zamir kökenli şahıs eklerini alır: *bol-gon-suz* "olmuştunuz".[31]

---

23 Gabain, A. V., age, s. 91.
24 Mutlu, Hüseyin Kahraman, agm.
25 Eckmann, Janos, Harezm Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Yayıma haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 33-34.
26 Karamanlıoğlı, Ali Fehmi, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. LXVIII-LXX.
27 Mutlu, Hüseyin Kahraman, agm.
28 Gülsevin, Gürer - Boz, Erdoğan, age, s. 123-130.
29 Gülsevin, Gürer, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 104-105.
30 Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 137-140.

Bu kipin çekiminde *tur-* fiilinden ekleşmiş olan *+dIr/ +dUr* bütün şahıslardan sonra gelir. "Bu kip *–dIr/ -dUr* ekini aldığı zaman geçmişteki bir iş veya hareketin konuşanın gözü önünde gerçekleşip gerçekleşmediğinin şüphe götürdüğünü, tam olarak bilinmediğini sadece tahmin edildiğini bildirir".[32]

Metinlerde bu çekimin örnekleri şunlardır:

Catkandır kabıl alınıp,

Caş baldar töröt üyündö?.. "*Kabul edilmiştir,* ***yatmaktadır****/ Bir bebek doğduğu evde?..*" **(Süyünbay Eraliyev / Turçuda)**

Fronttogu carların

Sagınışıp cürgöndür. "*Cephedeki yârlarını/ Özleyip hasret* ***çekmiştir.***" **(Cuma Camgırçiyev/ Ala-Toogo Kat)**

Bul cooptuu uçur, anı özüñ da **sezip turgandırsıñ.** "*Sorumluluk zamanı, bunu sen de biliyorsun ya.*" **(Bekpo Orozaliyev/ Uulkan)**

Balkim menin cetimdigime canı açıp, birdeme bereyin dep **çakırgandır** dep oylop koyom. "*Belki benim öksüz olduğuma acımış, bir şey demek için* ***çağırmış diye*** *düşünüyorum.*" **(Mukay Elebayev/ Uzak Col)**

Mümkün meni **esine alıp turgandır**,

Mına uşul körünüştüü münöttö... "*Belki beni* ***hatırlıyordur*** *şu anda/ İşte bu görünüşlü dakikada...*" **(Nurkamal Cetikaşkayeva/ Portret)**

Kuday baktıñdı açsa, sag dele bir buyrugan küyöö **turgandır**. "*Allah bahtını açarsa, sana da yazılmış bir eş* ***vardır.***" **(Satkın Sasıkbayev/ Apal)**

Özünçö bir cumuş menen **kele catkandır** dep oylodu. "*'Özel bir işle* ***geliyordur****' diye düşündü.*" **(Satkın Sasıkbayev/ Apal)**

2.1.2. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

E. K. Kubatov bu kipin Kırgız lehçesinde *–ıptır* eki ve fonetik varyantları vasıtasıyla yapıldığını bildirir: *kel-iptir-min, kel-iptir-sizder.*[33] Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız lehçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekiminin *–(I)ptIr, -(U)ptUr* eki ile yapıldığını ve bu kipin çekiminde zamir kökenli şahıs eklerinin kullanıldığını belirterek şu örneği verir: *işte-ptir-min.*[34]

tur- fiilinin bu şekilde kip eki gibi kullanımı tarihi lehçelerde görülmektedir. Kıpçak Türkçesinde *–p* zarf-fiil ekiyle *tur-* fiilinin geniş zamanı olan *turur* ile birlikte oluşturdukları bir öğrenilen geçmiş zaman çekimi vardır. *tur-* fiiline gelen geniş zaman eki çoğunlukla düşmüş ve ekleşme meydana gelmiştir. Bazı örneklerde *tur-* kullanılmadan *–p* zarf-fiil ekine şahıs ekleri de getirilebilir: *-(I/ U)p turur*

---

31 Çengel, Hülya Kasapoğlu, age, s. 210.
32 Çengel, Hülya Kasapoğlu, age, s. 212.
33 Kubatov, E. K., Kırgız ve Türkiye Türkçelerinde Fiil Kipleri, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1, s. 33-40, Bişkek, 2001.
34 Çengel, Hülya Kasapoğlu, age, s. 213.

men, -(I/ U)ptIr men, -(I/ U)p men gibi.[35] Gülistan Tercümesinde öğrenilen geçmiş zamanın ifadesi için *–mIş* ekinden daha çok bu yapı kullanılmaktadır.[36]

Janos Eckman'a göre Çağatay Türkçesinde de *durur/ turur* şekli seyrek olmakla birlikte *–p+ dUr/ tUr + şahıs zamirleri* şeklinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi yapılmaktadır: *kılıptur men*.[37] Kırgız lehçesi metinlerinde öğrenilen geçmiş zaman çekimiyle ilgili örnekler şunlardır:

Men karkıra, sen karga,

Kökşalkı baydın Çata kız,

Men bargan cerge sen barbadep

Kızdı ceñip, **cürüp kete beriptir.** "*Ben turna, sen karga/ Kökşalkı beyin Çata Kızı/ Benim gittiğim yere sen gitme/ diyerek kızı yenmiş ve* ***çekip gitmiş****.*" **(Baygabıl/ Baygabıl Menen Çata-Kızdın Aytışı)**

İ, kanday, cakşı coop berdiñbi, kanday suroolor **keliptir**? "*E, nasıl, iyi cevap verebildin mi, nasıl sorular* ***gelmiş****?*" **(Bekpo Orozaliyev/ Uulkan)**

Üçöö kele catıp **erigiptir,**

Coluna tez cetpeytin **körünüptür,**

Bir nerse uşu çaldı kılalı dep

Eki kuu öz-özünçö **eeligiptir.** "*Üçü giderken* ***sıkılmışlar****/ Yolculuk uzun sürecek* ***gibiymiş****/ Şu ihtiyara bir şey yapalım deyip/ İki kurnaz kendilerince* ***coşmuşlar****.*" **(Canış Akın/ Eki Cigit Bir Çaldın Colooçu Cürgeni)**

Sarbas özü kulagın karmap, cılañbaş cürö turgan adam eken, oşonduktan Sarbas **atalıp kalıptır.** "*Sarbas kendi kulağını tutarak, başına hiçbir şey giymeyen adammış, bu yüzden Sarbas (başında bir şey olmayan, yalın baş) adını* ***almış****.*" **(Kalmırza Sarpekuulu/ Kırgız Akını Kalmırza Menen Sarbas)**

Cacga cuuk, ala şalbırt maalında bir neçe kün katarı menen kün bürkölüp açılbay koygondo, baylardın malı cutap **kırıla baştaptır.** "*Bahara yakın, karların erimeye başladığı dönem. Üst üste birkaç gün güneş yüzünü göstermeyince, zenginlerin hayvanları açlıktan* ***kırılmaya başlar****.*" **(Kasımaalı Bektenov/ Kün Kaçan Açılat)**

Kökümbay sözgö cıgılıp tizesin **kuçaktap oturup kalıptır.** "*Kökümbay bu sözler karşısında şaşkınlık içinde* ***oturup kalmış****.*" **(Kasımaalı Bektenov/ Ayıp Kimde)**

Öz körümdü özüm **kazıptırmın**, kayır… "*Kendi mezarımı kendim* ***kazmışım****, eyvalla…*" **Kasımaalı Cantöşev/ Kanıbekti Öltürmök Boluştu)**

Bilbey cata **beriptirbiz.** "*Uyuduğumuz için hemen* ***fark edememişiz.***" **(Mamasaalı Abdukarimov/ Caşagım Kelet)**

Koyçu aylanıp keteyin. Seni cemelep emne, menin başıma taş **tiyiptirbi?** "*Ne diye seni azarlayayım, başıma taş mı* ***değdi ki****.*" **(Mamat Cakıpov/ Ayıp Kimde?)**

---

[35] Argunşah Mustafa - Yüksekkaya, Gülden Sağol, Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 73.

[36] Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. LXVIII.

[37] Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 141.

Bu men cindi canım, kapkaydagı caman tüştördü körüp, **ıylap bakırıp ciberiptirmin**, uktay koy, canım, uktay koy! "*Bu deli canım, olmadık korkunç düşler görüp, ağlayarak, **bağırıvermişim**, uyu yavrum, uyu!"* **(Uzakbay Abdukaimov/ Meydan)**

Oşol oyun, oşol kıyal, oşol caş,

Oolak alıs **kalıptırıñ** kapkaçan. "*O oyun, o hayâl, o yaşım/ Uzaklarda **kalmışsın** daha çoktan.*" **(Nurkamal Cetikaşkayeva/ Balalık)**

Közün açsa, canında **ıylap** ayalı **turuptur.** "*Gözünü açtığında, yanında hanımı **ağlayıp duruyormuş.***" **(Asanbek Stamov/ Ateisttin Tüşü)**

● Bazen bu çekimde *–tır*'ın düştüğü örnekleri de görebiliriz:

Beker **kılıpsız,** miñbaşı, - dedi Kultay ontop catıp, -meni kantip eki çaksa makaga satılat dep oyloduñuz? "*İyi **etmemişsiniz**, Binbaşı, dedi Kultay inlerken. Beni nasıl iki kova mısıra kendini satar diye düşündünüz?*" **(Mamasaalı Abdukarimov/ Caşagım Kelet)**

Iras **kılıpsıñ.** Sen kelbeseñ, men munun kılmışın kaydan bilet elem. "*İyi **etmişsin**. Sen gelmeseydin, ben bunun yaptığını nerden bilecektim.*" **(Mamat Cakıpov/ Ayıp Kimde?)**

Külün köp **koşup koyupmun.** "*Külünü biraz fazla **kaçırmışım**.*" **(Moldogazı Tokobayev/ Körünüş)**

Ooba, sen meni **satmak bolupsuñ**, **ubadañdı beripsiñ**, kalp ele keyibe. ***"**Evet, sen beni satmaya **karar vermişsin, söz vermişsin**, yalandan üzülme.**"*** **(Moldogazı Tokobayev/ Körünüş)**

Altı ayçılık aydalıp, Sibir ketip,

Kalıppız karanınan biz keç kelip. "*Altı ay sürülüp, Sibirya'ya gidip/ Gönlünden **düşmüşüz** biz geç gelip.*" **(Molla Bagış/ Salam Kat)**

Aziretke kelip,

Aşıgıp **kete beripsiñ**. "*Hazrete sen gelip/ Aceleyle **gitmişsin.***" **(Mollo Niyaz/ Sanat Hasirat)**

Oşentip turup, **körböy kalıpmın**, menin ıldıy cagımdagı kaptal menen, cüzgö cakın kozu dürküröp agıp, tömön karay kirip baratkan eken. "*Bunlara bakarken benim aşağı yan taraftan yüze yakın kuzunun su gibi akarak gittiğini **fark etmemişim**.*" **(Mukay Elebayev/ Uzak Col)**

● Öğrenilen geçmiş zaman çekiminin olumsuzu için şu örnekleri verebiliriz:

Al kişi eşikke çıgıp eki

caktı karasa, közünö tük eçteke **körünböptür.** "*Adam dışarı çıkıp baktığında hiçbir şey **görmemiş**.*" **(Kasımaalı Bektenov/ Ayıp Kimde)**

Birok boy berüü cagınan **ayabaptır**. "*Ama boydan **esirgememiş**.*" **(Kasımbek Eşmambetov/ Kim Ayıptuu)**

2.1.3. ŞİMDİKİ ZAMAN ÇEKİMİ

E. K. Kubatov, bu çekimin *–a/ -ıp/ -ip* eklerinden birini almış asıl fiile "*cat, tur, otur, cür*" yardımcı fiilerinin eklenmesiyle yapıldığını ifade etmiştir: *bar-a cat-a-mın, bar-a cat-a-t*.[38]

[38] Kubatov, E. K., agm.

Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız lehçesinde "bu kip *cat-, cür-, otur-, tur-* yardımcı fiilleriyle yapılır. Bu yapıda asıl fiile *–(I)p/ -(U)p; -A/ -O; -y* zarf-fiil ekleri getirilir. *–A/ -O* kip ekiyle şahıs ekini, asıl fiilden sonra gelen *cat-, cür-, otur-, tur-* yardımcı fiillerinden birini taşır: *fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + kip eki + şahıs eki*" şeklinde bilgi verir.[39]

Bu çekimin üçüncü şahsında *turur > turu > tur > -du (-dı) > t* şeklinden ekleşmiş olan *–t'yi* şahıs eki olarak görürüz. Bu çekimde *tur-* fiili karşımıza hem yardımcı fiil olarak hem de dilbilgiselleşerek bir bakıma şahıs eki olarak çıkıyor. Şimdiki zaman çekimiyle ilgili, metinlerdeki örneklerden bazıları şunlardır:

Mañdayındagı kabat - kabat bırıştar ömür colunun tataal bolgonun **eske salıp turat.** "*Alnındaki kırışıklıklar, ömür yolunun zor olduğunu* ***hatırlatıyor.***" **(Satkın Sasıkbayev/ Apal)**

Körünüp turat carkırap,

Köz koygon baylık örnögüñ. "***Görünüyor*** *apaçık/ Göz koyan servet örneğin."* **(Abdı Baysalbayev/ Ataktuu Çaban Bermetkan)**

Bir köldölöñ, bir şırdak cana Kakeydin kol sandıgı elge **körünöö turat.** "*Bir kuzu postu, bir şırdak ve Kakey'in küçük sandığı aleni bir şekilde* ***görünüyor.***" **(Moldogazı Tokobayev/ Kaygıluu Kakey)**

Sırımdı kandayça açıp, apamdı kandayça süyüntsöm dep aylançıktap **külmüñöp turgan elem**. "*Sırrımı nasıl açıp annemi nasıl sevindirsem diye fır dönüp,* ***gülümsüyordum.***" **(Aşım Cakıpbekov/ Biz Atasız Öskönbüz)**

Azır da kudaydın tegereginde kaparsız, **maekteşip olturat elek.** "*Şimdi de Allah'ın etrafında habersiz,* ***sohbet eder olurduk***." **(Asanbek Stamov/ Ateisttin Tüşü)**

2.1.4. GELECEK ZAMAN ÇEKİMİ

Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız lehçesinde kesin gelecek zamanla birlikte basit şimdiki zamanı ifade eden bu kipin, tarihi Türk yazı dillerinde olduğu gibi *–A-* ve *–y-* zarf-fiil kökenli eklerle ifade edildiğini bildirir. Kırgız lehçesinde dudak uyumuna bağlı olarak *–O-* şeklini de buluruz. Bu çekimin bünyesinde, şimdiki zamanda olduğu gibi *tur-* yardımcı fiili de vardır.[40]

Çengel'in de belirttiği gibi bu çekim hem basit şimdiki zamanı hem de gelecek zamanı ifade eder. E. K. Kubatov, bu yapıyı "Basit Şimdiki Zaman" çekiminde vermiştir (fiil + *–A, -y* zarf-fiil ekleri + şahıs ekleri). Kubatov, "Gelecek Zaman" çekiminin de *–A* zarf-fiil eki ve şahıs ekleri ile yapıldığını ifade etmiştir: *caz-a—sız, caz-a-t.*[41]

Bu kipin öncelikli olarak işlevi gelecek zamanı yani iş ve hareketin gelecek zamanda gerçekleşeceğini bildirmesidir. Ancak bir diğer işlevi de geniş zamanı ifade etmesidir. Metinlerde bu çekimin geniş zaman ifadesiyle kullanılışına daha sık rastlamaktayız. E. K. Kubatov, bu çekimin "her zaman yapılan, adet haline gelen iş ve hareketi bildirmekte de kullanıldığını" ifade etmiştir: *Balık süzät* "Balık yüzer", *Kuş uçat* "kuş uçar". Bunun gibi iş ve hareketi şimdiki zamanda bildiren fiiller Türkiye Türkçesinde geniş zaman (*-Ar, r*) ile karşılanır.[42]

[39] Çengel, Hülya Kasapoğlu, age, s. 218.
[40] Çengel, Hülya Kasapoğlu, age, s. 225.
[41] Kubatov, E. K., agm.
[42] Kubatov, E. K., agm.

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi bu çekimde *tur-* fiilinden kısalan *–t* eki sadece teklik üçüncü şahısta kullanılır, diğer şahıslar için örnekleri yoktur. Bu durumundan hareketle *–t* ekinin teklik üçüncü şahıs eki haline geldiğini söylemek mümkündür:

Mezgil **uçat** kanatı bar nemedey,

Nazik sezim **erkeletet** enedey. "*Mevsim **uçar** kanadı var bir şey gibi, nazik sezim **şımartır** anne gibi"* **(Aalı Tokombayev/ Şiirler)**

Tatıktuu malga şiresi,

Tazalayt ooru turguzbay. "*Şifadır hayvana çeşnisi/ **Temizler** hastalık bulaştırmadan."* **(Abdı Baysalbayev/ Ataktuu Çaban Bermetkan)**

Mınday desem,-kayda körsöt-dep,

Mıktap **surayt,** iniñ:-kim al kız? "*Böyle dersem, nerede göster diye/ Sırnaşarak **sorar**, kardeşin kim o kız?"* **(Abdılda Belekov/ Bilesiñbi Sen)**

Kanatın suuga çapkılap,

Kaz-ördök **caşayt** köl menen. "*Kanadını suya vurup çırpıp/ Kaz ve ördek **yaşar** gölde."* **(Abdırasul Kılıçev/ Mekenim)**

Roza güldöy boyuñ **ırgalat**,

Radugaday cüzüñ **nurdanat**. "*Gül çiçeği gibi endamın **dalgalanır**/ Gökkuşağı gibi yüzün **nur saçar**."* **(AbdıldaBelekov/ Bilesiñbi Sen)**

Sagınıç da **ketet-ötöt**,

Sargayuu da **kalbayt-köçöt**.

Kusalıktın ısık otu

Kursagıñdan **çıgat-öçöt**. "*Özlem de **gider geçer**/ Sararma da **kalmaz göçer**/ Hasretin sıcak alevi / Kursağından **çıkar söner**.*" **(Akınbek Kürüçbekov/ Kat)**

Senin ölgünüñö kaygıluu bolup, cutup, sabırkap, sanaa tartıp cürgön kezimde, **bagat - köröt** degen tuuganıñ meni bul küngö tüşürüp, bir kişige satıp ketip, say söögümdü sızdattı, zarlanttı, muñdanttı, maga da ölüm kereksintti. "*Öldüğünde dertlenip, kan kusup, sabır çekip, düşüncelere daldığım dönemde, 'Seni **korur kollar**' dediğin kardeşin beni bu hale düşürüp yabancı birine satıp, her bir kemiğimi sızlattı, ağlattı, dertlere attı, beni de ölmeyi diler hale getirdi.*" **(Kasımaalı Bayalinov/ Acar)**

- Enemdin koşogu caraybı?

- Carayt. "*- Annemin ağıtı yarar mı?- **Yarar**.*" **(Şarşen Termeçikov/ Küyöö Coldoş)**

Akılsız zöökür **kelet** - dep,

Ayılda boldu dap-dayın. *"Akılsız avare **gelecek** diye/ Köyde hazır bekledi."* **(Togolok Moldo /Kemçontoy)**

Al Kayra **Kelet** *"O **Geri Gelecek**"* **(İsrail Sulaymanov/ Al Kayra Kelet)**

Kaçan bu kurçap turgan düynö - toolor, aksalar- büt baarı tumandaganday kaalgıp, köçüp, munarıktap, kaçan kan teep çıkkan baştın içinde kandaydır şuuldak, çuuldak, tüşünüksüz bir ündör ugulgansıp **çıga kelet** dep, oşol uduldu kütüp, mas boluuga dayar közdü çılk cuump, bılk etpey olturdu da kaldı. *"Ne zaman etrafımızı saran dünya, dağlar, kayalar, hepsi duman kaplamış gibi ağırlaşıp, göçüp, sisle kap-*

*lanıp, çoktan keyiflenmiş kafanın içinde hışırdayan, uğuldayan garip ve anlamsız sesler duyulur gibi oldu ve **çıka gelecek** diye, o tarafı gözleyip, sarhoş olmaya hazır gözlerini hemen yumup, hiç kıpırdamadan oturdu."* **(Çıngız Aytmatov/ Kıyamat)**

'Çay içkenden kiyin **beret** go' dep oyloşkon, birok kolgo suu kuyulup, bat ele üymö-üymö tabak et keldi. *" 'Çaydan sonra **verecekler** herhalde' diye düşünmüşlerdi ama yıkamak için ellerine su döküldü, akabinde büyük tabaklara yığılmış halde etler geldi."* **(Caki Taştemirov / Karakölökö)**

Cakın arada Taşkenden kança zarıl bolso oşonço koşun **kelet.** *"Yakın zamanlarda Taşkent'ten ne kadar lazımsa o kadar asker **gelecek.**"* **(Tölögön Kasımbekov/ Baskın)**

● Gelecek zaman çekiminin olumsuz çekiminde de *–t* kullanılır:

Ismıñdı aytıp ırdasam,

Isıbayt kantip bütkön boy? "*İsmini söyleyip şarkı söylersem/ **Isınmaz** nasıl tüm beden?"* **(Abdı Baysalbayev/ Ataktuu Çaban Bermetkan)**

Başka cak sendey **körünböyt.** "*Başka topraklar senin gibi **görünmez.***" **(Abdırasul Toktomuşev/ Kırgız Beşigi)**

Eç kimge kedey cem **bolboyt**.

Erkekten ayal kem **bolboyt**,

Bay-manap sözü em **bolboyt**. "*Kimseye fakir yem **olmaz**/ Erkekten kadın kem **olmaz**/ Ağa-beyler sözü em **olmaz**.*" **(Aldaş Moldo/ Ürkün)**

Urum curtu **bilbeyt** dep,

Cazuusun Arabi menen süylötkön. "*Rum yurdu **bilmez** diye/ Yazısını Arapça ile yazdırmış.*" **(Balık Kumar uulu/ Kümböz Tuurasında)**

Basıp cürsö sogonçogu solk **etpeyt**,

Eleçegi bılk **etpeyt**,

Çaç monçogu şırp **etpeyt**. "*Yürüse topuğu **kıpırdamaz**/ Başındaki giyimi yerinden **kıpırdamaz**/ Saçındaki boncuklar ses **çıkarmaz.***" **(Balık Kumaruulu/ Manastagı Sıpattoolor - Kanıkeydi Sıpattoo)**

● Gelecek zamanın hikâyesi ile ilgili örnekler şunlardır:

Kart acaldı **kargayt elek** cemeley. "*Yaşlı eceli **lanetlerdik** söverek."* **(Aalı Tokombayev/ Şiirler)**

Kanteyin, eñ bolbogondo teñtüş bolso, kızdın barar ceri küyöö degendey, cattıgına karabay, 'meyil' dep da **koyot elem.** "*Ne yapayım, eninde sonunda, eğer yaşı uygunsa, 'Kızın gideceği yer kocasının evi' denildiği gibi, uzak olmasına aldırmadan 'Kabul!' der **giderdim.***" **(Kasımaalı Bayalinov/ Acar)**

Keçee tüştö Çoñ-Bulaktın boyunda **turat ele.** "*Dün öğlen Çoñ Bulak'ın boyunda **duruyordu**.*" **(Moldogazı Tokobayev/ Körünüş)**

Ekööbüz teñ **antpeyt elek**

Eger cürsöñ cakın cerde. "*İkimiz de böyle **olmazdık**/ Eğer olsaydın yakın yerde.*" **(Akınbek Kürüçbekov/ Kat)**

2.1.5. İSTEK KİPİNDE KULLANILIŞI

Kırgız lehçesinde bu çekim isim-fiil ekine önce iyelik eklerinin sonra *kelet, keldi, bar* ve *cok* sözcüklerinin getirilmesiyle yapılır. Burada istek ifadesini *kel-* fiili taşır. Fiilin şimdiki zaman ve görülen geçmiş zamanın III. teklik şahıs çekiminden kalıplaştığı görülmektedir: *fiil+ -GI/ -GU + iyelik eki + kelet/ keldi/ bar*[43]

Burada *tur-* fiiliyle ilgili olan nokta, *kel-* fiilinin şimdiki zaman III. teklik şahıs çekiminden kalıplaşmış olan *kelet* yapısının kullanılmasıdır. Bu çekimin metinlerden tespit ettiğimiz örneklerinden bazıları şunlardır:

Uyalbastan, bala **bolgum kelet** da! "*Utanmadan, çocuk **olasım gelir** de!"* **(Aalı Tokombayev/ Eneke)**

Sılagın kelet saamayın

Appak gül açkan çiylerdin. *"**Okşamak istersin** saçlarını/ Apak gül açan çalıların."* **(Şayloobek Düyşeyev/ Kış Coldo)**

O, dayra, şarıñ - lira,

Körgüm kelet,

Tamçıñã men gül bolup **öñüm kelet.**

Ezelden baş iybegen baylıgıñı

Elimdin emgegine **bölgüm kelet.** "*Ah, derya, sesin lir/ **Görmek isterim**/ Damlana ben çiçek olup **bitmek isterim**/ Kadimden baş eğmeyen servetini/ Halkımın emeğini **bölmek isterim**.*" **(Aalı Tokombayev / Sır-Dayra)**

Men özümdün kesibimdin orçunduu cerlerin sizderge **aytkım kelet.** "*Kendi mesleğimin ince yönlerinden size **bahsetmek istiyorum**.*" **(Kuseyin Esenkocoyev/ Üçüncü Şar)**

Caşagım Kelet "*Yaşamak İstiyorum*" **(Mamasaalı Abdukarimov/ Caşagım Kelet)**

Akıldaş cakşı adamga,

Aytkım kelet sırımdı. *"Akıldaş yakın adama/ **Söylemek isterim** sırrımı."* **(Osmonkul Bölöbalayev /Nuskaluu Irlar)**

Kerek degen buyumun,

Adamdın **kelet bergisi.**

Anday erdin aldına

Ar kimdin **kelet kelgisi.** *"Gerekli olan her şeyi/ İsteyene **vermek ister**/ Böyle kişinin yanına/ **Gelmek ister** her kişi."* **(Kalık Akiyev / Terme Ir)**

● İstek kipinin olumsuz çekimi için örnek:

Karılıkka **bergim kelbeyt** özüñü. "*Yaşlılığa **vermek istemem** kendini."* **(Aalı Tokombayev/ Eneke)**

2.2. BİLDİRME EKİ OLARAK KULLANILIŞI

Bildirme ekleri ek-fiilin geniş zaman çekimi için kullanılan eklere verilen genel addır. Bunlardan daha çok üçüncü şahıslarda kullanılan *+DIr* eki, bildirme eki ya da koşaç olarak adlandırılmıştır. Daha yay-

[43] Çengel, Hülya Kasapoğlu, age, s. 245.

gın olarak kullanılan adlandırma "bildirme eki" olduğu için biz de burada bildirme eki terimini uygun gördük.

tur- fiili bildirme işlevinde Türk Dilinin tarihi dönemlerinde kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminde *tur-* fiili isimlerden ve *–mIş* ekinden sonra bildirme işlevinde kullanılmıştır: *neçükin tur-ur munı teg* "Niçin böyledir?", *tüş-miş tur-urlar* "Düşmüştürler".[44]

Karahanlı Türkçesi döneminde de Eski Türkçe dönemindeki bu yapıya benzer bir şekilde isimden sonra kullanılmıştır: *er sökel turur* "Adam hastadır", *ol taş turur* "O taştır". Yine Karahanlı Türkçesi döneminde *–mIş* ekinden sonra gelen *turur* yapısıyla kesinlik ifadesi bildirilmiştir: *anun-mış turur bu ölüm tutgalı* "Bu ölüm seni yakalamak üzere hazırlanmış bulunmaktadır". Harezm Türkçesi döneminde de *tur-* fiili *isim + turur* yapısında bildirme işleviyle kullanılmıştır: *siz kim turur siz* "Siz kimsinizi?". Kıpçak Türkçesi döneminde *isim + dur* şekliyle bildirme işlevinde kullanılır: *tengri küçlü-dür, dağı yarlıgançlu-dur* "Tanrı güçlüdür ve insaflıdır".[45]

Eski Anadolu Türkçesinde bildirme işleviyle *isim + dur* şekli mevcuttur, *-mIş* ekinden sonra gelen *durur* ise ifadeye ihtimal ya da kesinlik katar: *degül-dür* "değildir", *hoş öğütler verilmiş durur* "Güzel öğütler verilmiştir".[46]

Çağatay Türkçesi döneminde *tur-* fiilini bildirme işlevinde Kıpçak Türkçesinde de olduğu gibi geniş zamanda çekimlenmiş şekli *dur-ur* (*–Ur*) ile değil sadece *dur* şeklinde görürüz: *biçare dur min* "Biçareyim".[47]

Bildirme işlevinde kullanılan *tur-* Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde isimden sonra geniş zaman eki olan *–Ur* ekini alarak Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde ise geniş zaman eki almadan *–dUr* şeklinde karşımıza çıkar. Eski Türkçe, Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde *–mIş* ekinden sonra kullanıldığında anlama kesinlik katmaktadır.

Ahmet Topaloğlu, "Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü"nde "bildirme eki" maddesini, sonuna eklendiği yükleme olumluluk veya olumsuzluk, süreklilik, kesinlik, kuvvetlendirme ve ihtimal kavramları veren, isim soylu yüklemi özneye bağlayan öğe olarak açıklamıştır.[48] Türkçede bugün bildirme eki *durmak* fiilinin geniş zamanın (*dur-ur*) ekleşmesiyle oluşmuştur ve bunun olumsuzu da değil sözcüğüyle yapılır. Topaloğlu ayrıca bu ekin cevher fiilinin geniş zamanının teklik üçüncü şahsında kullanılan ek olduğunu ve çekimli fiillere geldiği zaman da "kuvvetlendirme ve ihtimal" fonksiyonu kazandığını belirtir: *Arkadaşım çalışkan+dır, O daha çocuk+tur, Komşumuz evini çok ucuza satmış+tır, Bu saate kadar gelmiş olmalı+dır…*[49]

Bildirme eki için Zeynep Korkmaz "Gramer Terimleri Sözlüğü" adlı kitabında şu açıklamaları yapmıştır:

"*tur- yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden (tur-ur) çıkan, yüklemi özneye bağlayan, ekleşip ünlü ve ünsüz uyumlarına giren, ek-fiilin bildirme kipinin teklik ve çokluk üçüncü şahıs çekimlerine gelerek anlamı güçlendiren –DIr/ -DUr eki: olgundur, çalışkandır, siyahtır, çocuktur, yakındır, değildir vb. Bu ek, bazı bildirme ve tasarlama kiplerinin de sonuna gelerek oluş ve kılışa süreklilik, kesinlik, güçlü bir*

[44] Gabain, A. V., age, s. 88.
[45] Mutlu, Hüseyin Kahraman, agm.
[46] Gülsevin, Gürer – Boz, Erdoğan, age, s. 120.
[47] Akalın, Mehmet, Tarihî Türk Şiveleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1998, s. 232.
[48] Topaloğlu, Ahmet, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989, s. 41.
[49] Topaloğlu, Ahmet, age, s. 41.

ihtimal anlamları katar: Bu işlerde çalışan vatandaşlarımız Hindistan'da gerek anıtları korumak, gerek onları değerlendirmek için neler yapıldığını tetkik etmelidirler…"[50]

Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi" adlı kitabında ise ek-fiilin geniş zaman (şimdiki zaman) kipinin III. şahsında *tur-ur > dur-ur > -DIr/ -DUr* değişimine uğrayan *-DIr/ -DUr* ve *-DIrlAr/ -DUrlAr* ekinin kullanıldığını söylemiştir.[51] Zeynep Korkmaz, söz konusu ekin bahsedilen çekimdeki işlevi dışında kesinlik bildirme (*Cimri işinden sonra Karamanlı'dan umut kesilmiştir…*), beklenti ve tahmin (*görmüşümdür, biliyorsundur…*) işlevinin de olduğundan bahseder.[52]

Nurettin Koç, "Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü"nde tek başına belli bir anlamı yoktur, birlikte kullanıldığı sözcüğe başta olumluluk ve olumsuzluk olmak üzere çeşitli kavramlar kazandırır şeklinde tanımladığı "koşaç"ın *–dır* (-dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür) eki ve *değil* sözcüğü olduğunu söyler.[53] Koç, yaygın olarak kullanıldığı durumları şu şekilde belirtir: Ad ve eylem cümlesinin sonunda kesinlik ve olasılık bildirir (*Bu saatte kahvede kimse yoktur, Ali derslerini çoktan bitirmiştir…*), eylem cümlesinin sonuna gelerek *muhakkak* ve *mutlaka* sözcükleriyle birlikte kesinlik bildirir (*Ahmet muhakkak gitmiştir, Bu saate kadar mutlaka yemek yemiştir…*), *herhalde* sözcüğüyle birlikte olasılık bildirir (*Bu haberi duyar duymaz herhalde telefon etmiştir…*), *belki* ve bazen *sanki* sözcükleriyle birlikte zayıf olasılık bildirir (*Belki şu an bütün arkadaşlar plajdadır…*), *inşallah* sözcüğüyle birlikte umut bildirir (*İnşallah henüz evden çıkmamıştır…*), hal eklerinden sonra gelerek kesinlik ve olasılık bildirir (*O şimdi odasındadır, Onun bütün nazı banadır…*), *-mek* isim-fiil ekiyle kesinlik ve amaç bildirir (*Ey Türk gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklalini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir*), bulunma durumundaki isim-fiil ile hem geniş zaman hem şimdiki zaman kavramı verir (*Sizi çok güç günler beklemektedir…*), cümle içinde *ne* sözcüğüyle birlikte *gibi, falan, -a benzer* anlamı verir (*Merhamet nedir bilmiyor…*).[54]

Muharrem Ergin, "Türk Dil Bilgisi"nin "İsim Fiili" bahsinde isim fiilinin şimdiki zamanının tamamıyla ekleştiğini ve bu ekleşmede *i-* fiilinin eşi olan *tur- (dur-)* yardımcı fiilinin de kalıntılarının olduğunu ifade eder. Teklik III. şahısta *–dır, -dir, -dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür* ve çokluk III. şahısta *–dırlar, -dirler, -durlar, -dürler, -tırlar, -tirler, -turlar, -türler* eklerini veren Muharrem Ergin, bu eklerin *Çocuk çok yorgun* (yorgundur), *Hava güzel* (güzeldir), *Çocuklar yorgunlar* (yorgundurlar) örneklerinde olduğu gibi kullanışta düşebildiğini ve bazen de *evde-ler-dir, değil-ler-dir* örneklerindeki gibi çokluk III. şahısta çokluk ekinin öne alındığını belirtir. Ergin'e göre bu ekler haber verme fonksiyonundadırlar ve bu yüzden bu eklere bildirme ekleri denir. Ayrıca *–DIr* ekinin "şimdiki zaman, kuvvetlendirme ve ihtimal" işlevleri vardır ama bugün şimdiki zaman anlamı pek belirgin değildir.[55]

Tahsin Banguoğlu, "Çevrik Kipler" bahsinde yazı dilimizde yaygın olarak kullanılan "*İçişleri Bakanı … … dün Ankara'dan gelmiştir, Marmara Bölgesinde şiddetli lodos fırtınası hüküm sürmektedir, İşçi ikramiyelerinin dağıtımına pazartesi günü başlanacaktır*" gibi cümlelerin farklı bir anlatıma sahip olmaları ile beraber çevrik söz (*périphrase*) niteliği taşıdığını belirtir.[56] Bu kullanılışın çokluk üçüncü şahısta da yaygın olduğunu belirten Banguoğlu, aslında bunların geçmiş *geldi gittiler*, şimdiki zaman *sürüyor çalışıyorlar,* gelecek *başlanacak kalacak* anlamlarında olduğunu ifade eder. Cevher fiilinin

[50] Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 42-43.
[51] Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 703.
[52] Korkmaz, Zeynep, age, s. 726-730.
[53] Koç, Nurettin, Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 175-177.
[54] Koç, Nurettin, age, , s. 175-177.
[55] Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 314-319.
[56] Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 451.

üçüncü şahıs eki olan *–dir* bazı kiplerin bütün şahıslarına gelerek *mutlaka, herhalde, muhtemelen, umulur, belki* gibi anlam değişiklikleri meydana getirir.[57]

Jean Deny, *tur-* fiilinden gelen *-DIr* ekinin aslında bir pekiştirme edatı olduğunu ifade etmektedir. *hastayımdır, hastasındır, hastayızdır, hastasınızdır* örneklerinde *+DIr* teklik birinci ve ikinci şahısta hasta haberini pekiştirmek için kullanılmıştır. Bu ek bir şahıs eki değildir ve "tekit" bildirir. Ayrıca bu ek, sadece III. şahısta değil I. ve II. şahıslarda da kullanılabilir.[58]

-DIr/ -DUr ekinin teklik ve çokluk III. şahıslarda daha çok kullanılması onun sadece bu şahısta kullanıldığını göstermez. Ekin teklik ve çokluk III. şahıslar dışındaki şahıslarda da kullanıldığını görebiliriz. Vecihe Kılıçoğlu, "-dir Eki Meselesi" başlıklı yazısında bu ekin sadece üçüncü şahıslarda değil birinci ve ikinci şahıslarda da kullanıldığını söylemiştir. Şahıslar arasında ekin fonksiyonu bakımından önemli bir fark yoktur. *–dir* üçüncü şahısta kullanıldığı zaman "kesin haber" verme, "kuvvetli ihtimal" ifadelerini verir. Birinci ve ikinci şahıstaki örneklerde ise "kuvvetli ihtimal" anlamı daha çoktur.[59] Kılıçoğlu'na göre ekin üçüncü şahısta gösterdiği isim yapma kabiliyetini birinci ve ikinci şahıslarda göremeyiz ve ekin üçüncü şahıstaki morfolojik ve semantik fonksiyonu daha dar ölçüde birinci ve ikinci şahıslarda da mevcuttur.[60]

Sabahat Tura Sansa, "DIR in Modern Turkic" başlıklı yazısında *+DIR*'ın tek başına değerlendirilemeyeceğini ifade etmiş ve *+DIR*'ın kullanıldığı yapıları; isim cümlelerinden sonra *+DIr (Bela Bartok tanınmış bir Macar bestecisidir. Uzun uzun kapıyı çaldığına bakılırsa, Meraldir…), -mIş + DIr (İnsan doğanın içine sıkı sıkıya yerleşmiştir. Tanrı bilir, yemek yiyecek vakit de bulamamışsınızdır…), -yor + DIr (Ali bizi bekliyordur, acele edelim. Muhakkak beğeniyorsundur, yoksa çoktan peşini bırakırdın…), -AcAk + DIr (Işık o aynaya, o aynadan da ikinci aynaya yansıyacaktır. Onu tanırım, muhakkak dönecektir…), -mAlI + DIr (Kadın kocasının düşüncelerini sezmiştir, ne yapıp yapıp kaçmalıdır. Bize de haber vermelidir, doğru değil mi?)* ve *-mAktA + DIr (Kadın yirmi yedi yaşındadır, fakat daha genç göstermektedir. Yaşam daima yenilenmekte, tazelenmektedir.)* olmak üzere altı gruba ayırmıştır. İsim cümlelerinden sonra *+DIr* eki kullanıldığında cümleler genellikle bilimsel gerçekleri, evrensel doğruları ifade eder. Bu cümlelerde *+DIr* kullanılmazsa ifadenin gerçekliğinde değişme olmaz. Bu yapıda bir de gözleme dayanmayan tahmin anlamı ifade eden cümleler vardır. Cümleler *+DIr* ile tahmin ifadesi kazanır. *+DIr* kullanılmazsa cümlenin kesinlik, gerçeklik ifade etmesi söz konusudur.

-mIş + DIr yapısındaki cümleler kesin ifadeler taşıyan ya da olası ipuçlarına, mantıksal sonuçlara dayalı cümlelerdir. *+DIr* eki kullanılmadığı zaman cümledeki kesinlik, çıkarım anlamları kaybolur ve cümle bitmemiş gibi görünür. *–yor + DIr* cümleleri ihtimal, gereklilik; *-AcAk + DIr* güçlü tahmin ifadesi taşır. *-AcAk + DIr* yapısında *+DIr* kullanılmazsa cümledeki güçlü tahmin ifadesi kaybolur. *–mAlI + DIr* yapısında güçlü ihtimal ya da zorunluluk ifadeleri, *-mAktA + DIr* yapısında ise kesinlik değil de süreklilik ifadesi vardır. *–mAktA + DIr* yapısında *+DIr* kullanılmazsa eylemin konuşma anında gerçekleştiği anlamı vardır ancak *–mAlI + DIr* yapısında *+DIr* atılırsa cümlenin zorunluluk ve güçlü ihtimal ifadeleri zarar görmez.[61]

Sabahat Tura Sansa söz konusu yazısında *+DIr* ekinin *–DI* geçmiş zaman eki ve *–Ir* geniş zaman ekiyle kullanılmadığını belirtmiştir. *–DI* eki geçmiş zamanı ifade eder ve hiçbir şekilde geri çevrilemez, ertelenemez bu yüzden başka bir işaretle açıklığa kavuşturulma ihtiyacı duymaz. *–Ir* eki fiil cümlele-

[57] Banguoğlu, Tahsin, age, s. 451.
[58] Deny, Jean, Türk Dil Bilgisi (Çev. Ali Ulvi Elöve), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 320-322.
[59] Kılıçoğlu, Vecihe, -dir Eki Meselesi, Türk Dili Dergisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 24, s. 802-804, Ankara, 1953.
[60] Kılıçoğlu, Vecihe, agm.
[61] Sansa, Sabahat Tura, -DIR in Modern Turkic, Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 9-10 Ağustos 1984, s. 145-158, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1986.

rinde *+DIr* da isim cümlelerinde adet haline gelmiş hareketi anlatabilir dolayısıyla ifade olarak paraleldirler. Durum böyle olunca da *–DI + DIr* ve *–Ir + DIr* gibi yapılara ihtiyacımız yoktur.

Sansa ayrıca *+DIr'*ın *+lAr* çokluk ekiyle kullanımındaki değişikliğe de işaret etmiştir. Bu kullanımda bazen *+DIr* önce bazen de *+lAr* çokluk eki önce gelebilir. Yapı, *+lAr + DIr (Okuldalardır "They are probably at school")* şeklindeyse bu ihtimal anlamı verir. Eğer yapı *+DIr + lAr (Okuldadırlar "They are certainly at school")* şeklindeyse burada mantıksal zorunluluk söz konusudur.[62]

Muna Yüceol Özezen, bazı gramer kitaplarında "bildirme eki" olarak adlandırılan *–DIr/-DUr* ekinin bugün için sadece "bildirme" işleviyle kullanılmadığını, bu ekin bulunmadığı durumlarda da altı şahıs için de "bildirme" anlatımının sağlandığı ve artık bu anlatım için *–DIr/-DUr* ekine gereksinim duyulmadığını ifade eder. Ayrıca bu ek sadece III. şahıs ile değil bütün şahıslarda kullanılabilmektedir. Ekin kullanıldığı durumlarda bildirme işlevinden değil "pekiştirme" ve "olasılık" işlevlerinden söz etmek gerekir. Yazar ekin bu işlevi için şöyle bir örnek verir:

"Yanında para var mı? sorusuna 'Vardır' yanıtını veren bir dil kullanıcısı ilk aşamada yadırganır. Söz konusu yanıt 'Kesinlikle (var)' veya 'Herhalde (var)' anlamında kullanılıyorsa durum değişir."[63]

Yeter Torun, *+DIr* ekiyle kurulan "*bir yağmurdur başladı, iki gündür çalışıyorum, on beş yıldır…, yaklaşık çeyrek asırdır…*" gibi yapılarda *+DIr/ +DUr* ekinin yüklemleştirme işlevinden uzak olduğunu, cümlede özne, nesne, zarf tümleci olarak kullanılan bu yapılarda ekin kesinlik, kuvvetlendirme, süreklilik gibi işlevlerini koruduğunu bildirmektedir. "Bir" sıfatıyla oluşturulan sıfat tamlaması üzerine *+DIr/ +DUr* ekinin gelmesiyle oluşan yapılarda (*bir yapmurdur başladı*) bu ek cümleye aşırılık, kesinlik, kuvvetlendirme gibi anlamlar verir. Zaman bildiren kelimeler veya bu kelimelerle oluşturulan sıfat tamlaması üzerine *+DIr/ +DUr* ekinin gelmesiyle oluşan yapılar cümlede zarf tümleci olarak kullanılır ve bu yapılarda bildirme eki *–DAn beri* yapısıyla paralellik gösterir. Torun'a göre bu tür yapıların süreç ifade etmesi aslında ekin bünyesinde olan süreklilik işleviyle örtüşür.[64]

Turgut Baydar *–DIr* eki için verilen "ek-fiilin geniş zamanının teklik ve çokluk III. şahıs çekimlerini yapar" ifadesine karşı çıkarak, söz konusu ekin bir yüklemleştirici olmadığını ve Türkçenin hiçbir döneminde bir yüklemleştirici olarak kullanılmadığını bildirir.[65] Ayrıca bu ek sadece üçüncü şahıslara değil bütün şahıslara gelebilir. Baydar'a göre ekin üçüncü şahıslarda kullanılmasının nedenlerinden biri şahısların karşıladıkları pozisyonlarla ilgilidir. *O* ve *onlar*, ben/ biz; sen/ siz şahıslarına göre farklı yerde olan, bu şahısların yanında olmayan şahıslardır. Dolayısıyla *+DIr* üçüncü şahıslara ihtimal, kesinlik anlamları katmaktadır. Diğer ve en güçlü neden ise Türkçenin yapısıyla ilgilidir. Türkçede üçüncü teklik şahıs işaretsiz olduğu için *+DIr* ekiyle bu açık kapatılmaya çalışılır.[66]

Hülya Kasapoğlu Çengel, "Kırgız Türkçesi Gramerinde" isimler bahsinde III. teklik ve çokluk şahıs çekiminde ek kullanılmadığını ancak bazen bildirme ekinin yer aldığı örneklerle karşılaşılabildiğini ifade eder. Bu tür örneklerde bildirme eki cümleye şüphe anlamı katar: *Balkim, originalında mından da küçtüüdür* "Belki, gerçekte bundan da güçlüdür".[67]

Kırgız lehçesi metinlerinde bu ekin kullanıldığı bazı örnekler şunlardır:

---

62 Sansa, Sabahat Tura, agm.

63 Özezen, Muna Yüceol, Türkçede Bildirme Çekimi ve Olasılık Kategorisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, S. 17/2, s. 187-196, Ankara, 2010.

64 Torun, Yeter, +DIR/ +DUR Bildirme Ekiyle Oluşturulan Bazı Yapıların Cümledeki Kullanımları Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 871, s. 111-122, Ankara, 2006.

65 Baydar, Turgut, +DIr Bildirme Eki Üzerine, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Selçuk Üniversitesi Basımevi, S. 32, s. 37-54, Konya, 2012.

66 Baydar, Turgut, agm.

67 Çengel, Hülya Kasapoğlu, age, s. 182.

Soltobayıñ **kösöödür,**

Kösöönü üygö kirgizbe,

Köçügün cerge tiygizbe. "*Soltobay'ın **kösedir**/ Köseyi eve sokma/ Kıçını yere değdirme.*" **(Soltobay Toktobolotuulu/ Carıktıgım, Köl-Ata)**

Coluñ **azdır** özüm basıp cürbögön,

Daragıñ cok baş cagına çıkpagan. *"Yolun **azdır** benim basıp yürümediğim/ Tarağın yok başını tarayan"* **(Sımar Şimeyev/ Senin Közüñ)**

Kaygı tartıp turmuşta azap çekseñ da,

Tirüülüktün bir sekundu **kımbattır.**

Çarık kiyip, tentip basıp ketseñ da,

Turmuş özü çeksiz suluu **sımbattır.** *"Kaygı dolup hayatta azap çeksen de/ Hayatın bir saniyesi **kıymetlidir**/ Çarık giyip, başını alıp, çekip gitsen de/ Hayat, kendisi sınırsız güzellikte bir **değerdir**"* **(Sımar Şimeyev/ Senin Közüñ)**

Karaysıñ kara köz menen,

Kara **taştır** sezbegen. "*Bakarsın kara gözünle/ Kara **taştır** sezmeyen."* **(Abdılda Belekov/ Salkın Cel)**

Ay Baygabıl aketay,

Köptür kepti taştaylı "*Hey Baygabıl ağabey/ **Şişirme** lafı bırakalım*" **(Baygabıl/ Baygabıl Menen Çata-Kızdın Aytışı)**

Kudaygapduu kılbasa, **coktur** çarañ. "*Huda suçsuz kılmazsa, **yoktur** çaren.*" **(Bekpo Orozaliyev/ Uulkan)**

Iktıyarı ayaldın **özündödür,**

Biz taraptan kep kılıp, salıñ sözgö! "*Cevap hakkı kadının **kendindedir**/ Bizden söz edip, yazın söze!*" **(Molla Bagış/ Salam Kat)**

Balkim, al şiri sabanın **öönüdür**. "*Belki o şiri sabanın **artığıdır**.*" **(Tügölbay Sıdıkbekov/ Bizdin Zamandın Kişileri)**

Alçadiyar on birdir ouv,

Ayavay kiyse, ton **kirdir**. "*Alçadiyar on birdir oy/ Dikkat edilmezse, kürk **kirdir**.*" **(Alçadiyar)**

2.2.1. BİLDİRME EKİNİN KALIPLAŞMASIYLA OLUŞAN KELİMELER

Bildirme eki *+DIr* eklendiği bazı sözcüklerde kalıplaşarak zarf ve zamir olarak metinlerde geçmektedir. *+DIr* ekinin kalıplaşıp zarf olarak kullanıldığı sözcükler belirsizlik bildirir. Zamirlerde ise var olan belirsizlik *+DIr* ile pekiştirilmiştir.

+DIr ekiyle yapılan ve belirsizlik bildiren kelimelere Türkiye Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde, Kırım ve Kazan Tatar Türkçelerinde ve Özbek Türkçesinde de rastlanır.[68] Hülya Savran konuyla ilgili çalışmasında Türkiye Türkçesinde bu yapı için *hanidir, kaçtır, nicedir* gibi belirsiz ancak uzun bir

[68] Savran, Hülya, Türk Dilinde +DIR Bildirme Eki ve +DIR Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri, U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 14, s. 163-174, Bursa, 2008.

zamanı ifade eden sözcükleri ve nadir olarak kullanılan *nedir* sözcüğünü örnek vermiştir. Daha sınırlı olan *nedir* çoğu zaman *ama* edatının yerine kullanılmıştır.[69] Yukarıda da değindiğimiz gibi Nurettin Koç *–dır* ekinin yaygın olarak kullanıldığı durumları sıralarken bu ekin cümle içinde *ne* sözcüğüyle birlikte *gibi, falan, -a benzer* anlamı verdiğini belirtmiş ve *Merhamet nedir bilmiyor, Susmak nedir bilmiyor, İçimde korku nedir kalmıyor yok olmaktan* örneklerini vermişti.[70]

Türkmen Türkçesinde *kimdir, nemedir, kimdir biri, haysıdır biri, neçedendir, niredir* örnekleri; Kırım Tatar Türkçesinde *kimdir, nedir, kaysıdır, nasıldır, kaçtır, kaçıncıdır, kaçardır, kimlerdir, nelerdir, kaysılardır, nasıldır* örnekleri; Kazan Tatar Türkçesinde *kimdér, nersedér, niçéktér, nindidér, kaydadır, kaysıdır, kayandır, kayçandır* örnekleri; Özbek Türkçesinde *negädir, kimdir, nimädir, kimnidir, kimningdir, nimesidir* örnekleri bu yapıda değerlendirilmiştir. Kırgız Türkçesinde ise bu yapılara *kandaydır bir, kaçandır bir, emnegedir, negedir, kimdir biröö* örnekleri verilmiştir. Savran, "bu kelimelerin bazıları belirsizlik ifadesiyle cümlenin diğer öğeleriyle ilgili olup yüklemin bildirdiği yargıya ortak olmuş ve cümlenin herhangi bir öğesi veya bir öğesinin parçası olarak cümle dizilişine katılmış" şeklinde bir değerlendirme yapar.[71]

2.2.1.1. ZARFLAR

-DIr ekinin kalıplaştığı ve zarf olarak kullanılan sözcükler belirsizlik bildirmektedir:

Birok, **emnegedir** baldarga tüz karay albayt. "*Fakat **nedense** çocuklara direkt bakamıyordu (gözlerini kaçırıyordu).*" **(Bekpo Orozaliyev/ Uulkan)**

Kerben ötçü töö menen,

Emnegedir keçinde. "*Kervan geçerdi deveyle/ **Nedendir** ki akşamda.*" **(Musa Cangaziyev/ Bir Col Bar Ayıl Çetinde)**

Kandaydır cakın körünöt. "***Nasılsa** yakın görünüyor.*" **(Satkın Sasıkbayev/ Apal)**

Birok **kandaydır** bir kapası bar go dep oyloymun. "*Fakat **nasılsa** bir sıkıntısı var galiba diye düşünüyorum.***" (Satkın Sasıkbayev/ Apal)**

Kaçandır bir künü özdörünö kerek bolup kalar, - dep Kultay kapşıtta catkan böz baştıktı körsöttü. "***Ne zamansa** bir gün kendilerinin ihtiyacı olur, diye Kultay kenarda duran boz çuvalı gösterdi.*" **(Mamasaalı Abdukarimov/ Caşagım Kelet)**

Cıpargül terrassanın türkügünö cölönüp, aylanasın **kandaydır** keyiştüü karayt. "*Cıpargül terasın korkuluklarına yaslanarak **nedense** etrafı hüzünlü bir şekilde süzer.*" **(Toktobolot Abdumomunov/ Atabektin Kızı)**

Kaydadır burçtabı ce taktanın aldındabı şıtır-şıtır... tabış çıgıp çıçkan cüröt. "*Köşeden midir veya tahtanın altından mıdır **her neredense** fare çıtır çıtır ses çıkarıp geziyor."* **(Tügölbay Sıdıkbekov/ Bizdin Zamandın Kişileri)**

Birok ene **emnegedir** kayrattana tüştü. "*Ancak anne **nedense** daha cesaretlendi.*" **(Tügölbay Sıdıkbekov/ Bizdin Zamandın Kişileri)**

Kurç azuuları, kurgak bürdüü toyuttu kürt-kürt çaynagan sayın saray içi **kandaydır** beyil toyguzup, kulak kıçuusun kandırgan özünçö bir ugumduu küügö tolgondoy. "*Keskin azı dişleri kuru otları kıtır-*

69 Savran, Hülya, agm.
70 Koç, Nurettin, age, s. 175-177.
71 Savran, Hülya, agm.

*kıtır çiğnedikçe ahırın içine **öylesine** bir huzur verici, kulağın pasını silen hoş bir müzik yankılanıyor gibiydi.*" **(Tügölbay Sıdıkbekov/ Bizdin Zamandın Kişileri)**

Tayatam cetimişke çıgıp, **bıltır** ölgön. "*Kocası yetmiş yaşına gelmiş, **geçen yıl** vefat etmişti.*" **(Mukay Elebayev/ Uzak Col)**

Aşağıdaki örneklerde *+DIr/ +DUr* eki ikilemeli yapılarda kullanılmış ve ikilemelere bu şekilde vurgu yapılmıştır.

A, sen oşo oorup cürüp da, **azdır – köptür** eliñe emgek etip catasıñ munuñ erdik. "*Sen ise hasta hâlinle eline **az çok** bir şeyler alıp çalışıyorsun.*" **(Samansur Bölökbayev/ Özümü Özüm Soorotup)**

Ar adamga **kündür-tündür** oy kelet,

Anı bolbos kelbe demek, koy demek. "*Her insana **gece gündüz** düşünce gelir/ Olmaz ona bırak gelme demek.*" **(Sooronbay Cusuyev/ Oylor)**

2.2.1.2. ZAMİRLER

kim soru zamirine *+DIr* ekinin getirilmesiyle *kimdir* zamiri ve *kimdir* zamirinin *biröö* sözcüğüyle birlikte kullanımında *tur-* fiili ek olarak karşımıza çıkar. Burada kim soru zamirinde zaten var olan belirsizliği *+DIr* eki kuvvetlendirir:

Añgıça raketanın şoolası calp öçüp, **kimdir** buyruk bergendey süylödü. "*O esnada roketin ışıklarının aydınlığı söndü ve **her kimse biri** emir verir gibi oldu.*" **(Kasımbek Eşmambetov/ Kim Ayıptuu)**

Dal uşul uçurda **kimdir biröö** canına kelgendey boldu. "*Tam bu sırada yanına **biri** geldi.*" **(Kasım Kaimov/ Kütülbögön Coluguşı)**

Kimdir biröö ketmen menen küldü bir cakka şilep catkansıyt. "***Birisi** çapa ile külü başka tarafa küremekteydi.*" **(Mamasaalı Abdukarimov/ Caşagım Kelet)**

3. ENKLİTİK OLARAK KULLANILIŞI

Enklitikler hem kelime hem de ek özelliği gösteren dil birlikleridir. Ahmet Bican Ercilasun *"La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi"* başlıklı makalesinde Türkçe için enklitik terimini ilk olarak Rasanen'in kullandığını bildirir.[72] Rasanen "Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen" adlı bildirisinde "Fragepartikeln" (Soru Parçacıkları) başlığında ayraç içerisinde "enklitische" terimini kullanmış ve *mU*, Eski Türkçedeki *gU*, Yakut Türkçesindeki *–ıy, -iy, -y, duo, dō, dū, du;* Çuvaş Türkçesindeki *i, si, sin*; Özbek lehçesindeki *çi* ve Sibirya'nın Güney ağızlarındaki *çı, çi, jı, ji* soru parçacıklarını bu başlık altında ele almıştır.[73]

İngilizce bir sözcük olan enklitik terimi Redhouse Sözlüğünde "kendisinden önce gelen sözcük ile birleşip bir sözcük gibi okunan sözcük veya ek" olarak tanımlanmıştır.[74] İnternet ortamında ulaştığımız *"Glossary of Linguistic Terms"*te *klitik* "fonolojik olarak başka bir kelimeye bağlı olma özelliği gösteren, sözdizimsel özelliğe sahip olan morfem" olarak, *enklitik* ise "fonolojik olarak kendisinden önce gelen parçaya bağlı klitik" şeklinde tanımlanmıştır.[75]

---

[72] Ercilasun, Ahmet Bican, "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi", Dil Araştırmaları Dergisi, S. 2, s. 35-56, Ankara, 2008.
[73] Ercilasun, Ahmet Bican, agm.
[74] Redhouse, İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, İstanbul, 1979, s. 313.
[75] Glossary of Linguistic Terms, http://www-01.sil.org/linguistics/GlossaryOfLinguisticTerms/

Ahmet Bican Ercilasun söz konusu makalesinde pekiştirme enklitikleri için on bir özellik sıralar.[76] Biz Kırgız lehçesinde pekiştirme enklitiği olduğunu düşündüğümüz yapıların bu özelliklerden hangilerine uyum sağladıklarını göstereceğiz.

Kırgız lehçesi metinlerinde *tur-* fiilinden türemiş *tura, turbaybı* (*tur-ba-y-(şahıs eki)-bı*) gibi yapılar, isimlerden sonra ve *–GAn, -GOn* ekiyle kurulan görülen uzak geçmiş zaman çekiminde kullanılan *+DIr/ +DUr* ve şimdiki zaman ile gelecek zaman çekiminde kullanılan *–t* eki bizce enklitik örneğidir.

"Tura" Yapısı

Cakşılık **tura**,

Ar kimdin kütkön tilegi. "*İyilik**miş** (iyilikmiş **meğer**) / Herkesin beklediği dilek.*" **(Mukambetkalıy Tursunaliyev/ Sokur Namıs)**

Kuyruçuk anık ele oluya **tura**! "*Kuyruçuk **meğer** bir evliyaymış!*" **(Kasımaalı Bektenov/ Kün Kaçan Açılat)**

Ketken **tura** elüü caşka tapşırıp,

Al ınagım, balalıgım kayrılbay. "*Gitmiş**miş** (gitmiş **meğer**) ya elli yaşa bırakıp/ O sevgilim, çocukluğum geri dönmeyip.*" **(Mederbek Akimkocoyev/ Inagım)**

Sırtkısı kıska, öz tonum uzun **tura**. "*En dıştaki kısa, kendi kürküm uzunmuş **meğer.***" **(Şarşen Termeçikov/ Küyöö Coldoş)**

"Tur-ba-y-(şahıs eki)-bı" Yapısı

Küçü sözünö çıkkan neme **turbaybı**, ce bolboso… "*Gücü sadece sözünde olan biriymiş **demek,** yoksa…*" **(Caki Taştemirov/ Kara Kölökö)**

Oo anda tömön tüşkön **turbaysıñbı**? "*Oo o zaman aşağı kalmışsınız **demek.***" **(Caki Taştemirov/ Kara Kölökö)**

Kün tün menen almaşıp,

Kete beret **turbaybı**?

Ömür tattuu körünüp,

Ötö beret **turbaybı**? "*Gün geceyle yer değiştirerek/ Gider durumuş **meğer**/ Ömür tatlı görünerek/ Geçip gidermiş **meğer.***" **(Ceñicok-Ötö Kökö uulu/ Turbaybı)**

Oşonu suragan emes **turbayımbı**.

A - ay çala bütün kalgan **turbaybı**. "*Bunu sormayı unutmuşum/ Bitmiş olmasın **sakın**."* **(Samansur Bölökbayev/ Özümü Özüm Soorotup)**

'Öñ körgöndö cüz tayat' **turbaybı**! " '*Utanıyorlardı' **demek ki**!*" **(Mamasaalı Abdukarimov/ Caşagım Kelet)**

+DIr/ +DUr Bildirme Eki

Soltobayıñ **kösöödür,**

Kösöönü üygö kirgizbe,

[76] Ercilasun, Ahmet Bican, agm.

Köçügün cerge tiygizbe. "*Soltobay'ın **kösedir**/ Köseyi eve sokma/ Kıçını yere değdirme.*" **(Soltobay Toktobolotuulu/ Carıktıgım, Köl-Ata)**

Añgıça raketanın şoolası calp öçüp, **kimdir** buyruk bergendey süylödü. "*O esnada roketin ışıklarının aydınlığı söndü ve **biri** emir verir gibi oldu.*" **(Kasımbek Eşmambetov/ Kim Ayıptuu)**

Dal uşul uçurda **kimdir biröö** canına kelgendey boldu. "*Tam bu sırada yanına **biri** geldi.*" **(Kasım Kaimov/ Kütülbögön Coluguşı)**

Birok ene **emnegedir** kayrattana tüştü. "*Ancak anne **nedense** daha cesaretlendi.*" **(Tügölbay Sıdıkbekov/ Bizdin Zamandın Kişileri)**

Kurç azuuları, kurgak bürdüü toyuttu kürt-kürt çaynagan sayın saray içi **kandaydır** beyil toyguzup, kulak kıçuusun kandırgan özünçö bir ugumduu küügö tolgondoy. "*Keskin azı dişleri kuru otları kıtır kıtır çiğnedikçe ahırın içine **öylesine** bir huzur verici, kulağın pasını silen hoş bir müzik yankılanıyor gibiydi.*" **(Tügölbay Sıdıkbekov/ Bizdin Zamandın Kişileri)**

–GAn/ -GOn ve +DIr Eki

Bul cooptuu uçur, anı özüñ da **sezip turgandırsıñ.** "*Sorumluluk zamanı, bunu sen de **biliyorsun ya.***" **(Bekpo Orozaliyev/ Uulkan)**

Balkim menin cetimdigime canı açıp, birdeme bereyin dep **çakırgandır** dep oylop koyom. "*Belki benim öksüz olduğuma acımış, bir şey demek için **çağırmış diye** düşünüyorum.*" **(Mukay Elebayev/ Uzak Col)**

Özünçö bir cumuş menen **kele catkandır** dep oylodu. "*'Özel bir işle **geliyordur**' diye düşündü.*" **(Satkın Sasıkbayev/ Apal)**

-t eki

Körünüp turat carkırap,

Köz koygon baylık örnögüñ. "***Görünüyor** apaçık/ Göz koyan servet örneğin."* **(Abdı Baysalbayev/ Ataktuu Çaban Bermetkan)**

Mañdayındagı kabat - kabat bırıştar ömür colunun tataal bolgonun **eske salıp turat.** "*Alnındaki kırışıklıklar, ömür yolunun zor olduğunu **hatırlatıyor.***" **(Satkın Sasıkbayev/ Apal)**

'Çay içkenden kiyin **beret** go' dep oyloşkon, birok kolgo suu kuyulup, bat ele üymö-üymö tabak et keldi. *" 'Çaydan sonra **verecekler** herhalde' diye düşünmüşlerdi ama yıkamak için ellerine su döküldü, akabinde büyük tabaklara yığılmış halde etler geldi."* **(Caki Taştemirov / Karakölökö)**

Cakın arada Taşkenden kança zarıl bolso oşonço koşun **kelet.** *"Yakın zamanlarda Taşkent'ten ne kadar lazımsa o kadar asker **gelecek.**"* **(Tölögön Kasımbekov/ Baskın)**

Türkçede üçüncü şahıs çekimi eksiz olduğu için, Kırgız lehçesinde şimdiki ve gelecek zaman çekimlerinin üçüncü şahıslarında, şahıs eki olarak görülen *–t* ekinin kullanılması söz konusu ekin enklitik olabileceğini düşündürmektedir. Bu kullanımda *–t* kesinlik, kuvvetlendirme anlamları vermekten başka pek bir işe yaramamaktadır. Eksiz çekimlenen şahısta kullanılan bu ekin asıl işlevi pekiştirme olmalıdır ve bu da onun enklitik olabileceğini düşündürür.

Bu yapılar pekiştirme enklitiklerinin özelliklerinden aşağıda gösterilen maddelere uyum sağlar:

- **Pekiştirme enklitikleri kelime türü ayırt etmez, her türdeki kelimeden sonra gelebilir.**

● Pekiştirme enklitiklerinin işlevi tek kelimeyle sınırlı değildir; kelime gruplarını ve cümleyi de kapsayabilir.

● Pekiştirme enklitikleri gramerleşmede rol oynar; ekleşip kalıplaşabilirler ve yeni kelimeler yapabilirler.

● Pekiştirme enklitikleri "pekiştirme" yanında "rica, istek, yalvarma, acıma, hayret, hitap, soru, bağlama, benzerlik, zaman" gibi anlam çalarları kazanabilirler.

● Pekiştirme enklitikleri vurgusuzdurlar.

●Pekiştirme enklitikleri kullanılmadıkları zaman, anlamdaki küçük farklılık dışında, "ağırlayıcı"dan çoğunlukla bir şey eksilmez.

SONUÇ

tur- fiili Eski Türkçe döneminden beri metinlerde karşımıza çıkan ve bugün de kendisine kullanım alanı bulan bir fiildir. Ancak bugün sadece *tur-* "ayağa kalkmak" anlamında kullanılan bir fiil değildir. Hem anlam olarak hem de yapısal olarak değişikliğe uğramıştır. Kırgız lehçesi de *tur-* fiilinin bu geniş kullanım alanının gözlemlendiği bir lehçedir.

Kırgız lehçesine ait metinlerde *tur-* fiilini tek başına "yerleşmek, beklemek, durmak, ayağa kalkmak…" anlamlarında bulabiliyoruz. Ayrıca metinlerde bu fiile getirilen ettirgenlik ve işteşlik ekleriyle türetilmiş fiil gövdeleri (*turguz-, turuş-*…), fiilden isim yapma ekleriyle türetilmiş isimler (*turak, turuştuk*...) de çeşitli anlamlarda bulunmaktadır.

Bu fiil tek başına kullanıldığı gibi ikileme, birleşik fiil grubu gibi kelime gruplarında da bulunabilir. Tasvir fiillerinde hem asıl fiil hem yardımcı fiil olarak, isim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil gruplarında ise hem yardımcı fiil hem de bu fiilden türetilmiş isimler isim unsuru olarak kullanılmaktadır. *İsim + yardımcı fiil* yapısındaki birleşik fiil gruplarından bazı örneklerin deyimleşmiş olduğunu görüyoruz (*tüz tur-* "sağlıklı yaşamak").

tur- fiilinin dilbilgiselleşmiş örnekleri ise bu fiilin ekleşmesinden meydana gelmiş olan *+DIr/ +DUr* ve *–t* ekleridir. *+DIr/ +DUr* görülen uzak geçmiş zaman çekiminde ve öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kullanılır. Görülen uzak geçmiş zaman çekiminde *+DIr/ +DUr* bütün şahıslarda kullanılır ve cümleye şüphe, tahmin anlamı katar. *+DIr/ +DUr* zarf-fiil eki *–Ip* ile öğrenilen geçmiş zaman çekimini oluşturur.

-t eki gelecek zaman ve şimdiki zaman çekiminde teklik üçüncü şahıslarda şahıs eki gibi, istek kipinde de *kel-* fiiliyle birlikte kalıplaşmış bir yapıda kullanılır (*kelet*). İstek kipinde kullanılan söz konusu yapı sadece üçüncü şahıslarda değil bütün şahıslarda bulunabilir.

Kırgız lehçesi metinlerinde *tur-* fiilinden türemiş *tura, turbaybı* (*tur-ba-y-(şahıs eki)-bı*) gibi yapılar, isimlerden sonra ve *–GAn, -GOn* ekiyle kurulan görülen uzak geçmiş zaman çekiminde kullanılan *+DIr* ekinin ve şimdiki zaman ile gelecek zaman çekiminde üçüncü şahıslarda kullanılan *–t* ekinin enklitik olabileceğini söyleyebiliriz. Bu yapılar "pekiştirme enklitikleri"nin bazı özelliklerine uyum sağlar.

Bir kelime sözlük anlamını ve ilk işlevini sürdürürken aynı zamanda bu kelimenin farklı kullanım ve işleve sahip olan dilbilgiselleşmiş örneği de dilde kullanılıyor olabilir. *tur-* fiili de asıl anlamında, yardımcı fiil olarak, ekleşmiş şekliyle ve enklitik olarak Kırgız lehçesinde bulunur. Bu dilbilgiselleşme olayının süreçlerini göstermesi bakımından güzel bir örnektir.

KAYNAKÇA

Akalın, Mehmet, Tarihî Türk Şiveleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1998.

Akar, Ali, Dede Korkut Kitabı'nda Tur- Fiili, Turkish Studies, S. 3/1, s. 1-5, Ankara, 2008.

Argunşah Mustafa - Yüksekkaya, Gülden Sağol, Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

Bassarak, Armin, New Considerations About the Turkish -DIR Suffix, International Journal of Central Asian Studies, S.2, s. 2-10, Kore, 1997.

Baydar, Turgut, Yokturdur Üzerine, Türk Dili Dergisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 702, s. 1221-1222, Ankara, 2010.

Baydar, Turgut, +DIr Bildirme Eki Üzerine, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Selçuk Üniversitesi Basımevi, S. 32, s. 37-54, Konya, 2012.

Çengel, Hülya Kasapoğlu, Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Demirci, Kerim, Dilbilgiselleşme Üzerine Bir Deneme, Bilig, S. 45, s. 131-146, Ankara, 2008.

Deny, Jean, Türk Dil Bilgisi (Çev. Ali Ulvi Elöve), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012.

Dilaçar, Agop, Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1971, s. 83-145, Ankara, 1989.

Eckmann, Janos, Harezm Kıpçak Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Yayıma haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

Ercilasun, Ahmet Bican, "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi", Dil Araştırmaları Dergisi, S. 2, s. 35-56, Ankara, 2008.

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2009.

Gabain, A. V., Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Glossary of Linguistic Terms, http://www-01.sil.org/linguistics/GlossaryOfLinguisticTerms/

Gülsevin, Gürer – Boz, Erdoğan, Eski Anadolu Türkçesi, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004.

Gülsevin, Gürer, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Gökçe, Faruk, Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2007.

Hopper, P. J. - Traugott E. C., Grammaticalization, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

İlker, Ayşe, Türkmen Türkçesinde -dır Ekinin "ve" Bağlacı İşlevinde Kullanılışı, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 15, s. 119-123, Ankara, 2003.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Kılıçoğlu, Vecihe, -dir Eki Meselesi, Türk Dili Dergisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 24, s. 802-804, Ankara, 1953.

Koç, Nurettin, Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1992.

Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Kubatov, E. K., Kırgız ve Türkiye Türkçelerinde Fiil Kipleri, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1, s. 33-40, Bişkek, 2001.

Lehmann, Christian, Thoughts on Grammaticalization, Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt, Erfurt, 2002.

Mutlu, Hüseyin Kahraman, "Tur-" Yardımcı Fiilinin Kullanımı Hakkında, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1, s. 103-110, Afyon, 2007.

Özezen, Muna Yüceol, Türkçede Bildirme Çekimi ve Olasılık Kategorisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, S. 17/ 2, s. 187-196, Ankara, 2010.

Redhouse, İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, İstanbul, 1979.

Sansa, Sabahat Tura, -DIR in Modern Turkic, Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 9-10 Ağustos 1984, s. 145-158, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1986.

Savran, Hülya, Türk Dilinde +DIr Bildirme Eki ve +DIR Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri, U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 14, s. 163-174, Bursa, 2008.

Tan, Ali, Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Topaloğlu, Ahmet, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989.

Traugott, Elizabeth Closs, Exaptation and Grammaticalization, Linguistic Studies Based on Corpora, s.133-156, Tokyo, 2004.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kırgız Edebiyatı, Cilt 31-32, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-27606/turkiye-disindaki-turk-edebiyatlari-ntolojisi.html

Vardar, Berke, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2007.

Yudahin, K. K., Kırgız Sözlüğü Cilt: II (K-Z), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ve DİVĀNÜ LÜĠĀTİ'T-TÜRK'TEKİ ÖZNE YAPILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ezgi DEMİREL
Pamukkale Üniversitesi, ezgi_dem@hotmail.com

ÖZET

Cümlede işi yapanı gösteren özne, yüklemle birlikte Türkçe cümle yapısının temel unsurlarındandır. Özne kimi zaman tek bir sözcük, kimi zaman da sözcük grubu olarak karşımıza çıkarken bazen de cümlede açık olarak değil yüklemde bulunan ekler vasıtasıyla tespit edilebilmektedir.

Bu bildiride Özbek Türkçesi ve Dīvānü Lüġāti't-Türk temel alınarak özne yapıları bir değerlendirilmiştir. Dīvānü Lüġāti't-Türk'teki örneklerle Çağatay Türkçesinin devamı olarak addedilen Özbek Türkçesinin özne yapıları bildirimizde karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Bu yolla Orta Türkçenin bir derlem sözlüğü olan Dīvānü Lüġāti't-Türk'teki özne yapıları ile aynı tarihi lehçenin bugünkü temsilcisi olan Özbek Türkçesindeki özne yapılarının tarihi karşılaştırmalı olarak ortaya konması ve tarihsel süreç içinde yapısal farkların ve daha çok da benzerliklerin belirlenmesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özne, söz dizimi, Özbek Türkçesi, Dīvānü Lüġāti't-Türk

ABSTRACT

Verb and subject which does the job of the sentence are the basic elements of the sentence structure. Subject appears not only as a word but also as a phrase. Also they sometimes aren't uncovered, they could be found with the help of suffixes.

This announcement has assesed the basic structure of object in Ozbek Turkish and Dīvānü Lüġāti't-Türk. This study also has compared the Dīvānü Lüġāti't-Türk which represents the subject structure of Karahanlı Turkish and Ozbek Turkish which is described as the heir of Chagatai Turkish.

With this work the historic comparision between subject structure of Dīvānü Lüġāti't-Türk which is the gathering dictionary of Middle Turkish and the subject structure of Ozbek Turkish is the contemporary element of the same historical dialect has been presented. In as much as with this this historic process, structural differences but especially the similarities have tried to be determined.

Key Words: Subject, syntax, Ozbek Turkish, Dīvānü Lüġāti't-Türk

Giriş

Bir dilin söz dizimi yapısını ortaya koyabilmek için belli yapıdaki cümlelerin incelenmesi gerekmektedir. Chomsky bu düşünceden hareketle bir dilin çekirdek cümlelerini üretip bunları dönüştürerek dilin söz dizimsel yapısının ortaya konulabileceğini iddia etmiştir. Üretici-dönüşümsel dilbilgisinin temeli bu düşünce üzerine kurulmuştur.

Bu açıdan bakıldığında Dīvānü Lüġāti't-Türk'te hem Türk dünyasından derlenmiş atasözü, şiir ve destan parçaları hem de Kaşgarlı Mahmud'un kendi cümleleri olduğu için eser Karahanlı Türkçesinin söz dizimi yapısını temsil kabiliyetine sahiptir.

Biz bu çalışmada Özbek Türkçesinin özne yapısını doğru bir şekilde ortaya koyabilmek amacıyla Özbek Türkçesine ait destan, masal, hikâye, tiyatro, roman gibi metinlerden yararlanarak doğru bir örneklem elde etmeye çalıştık.

Özbek Türkçesiyle ilgili kullandığımız örnekleri seçtiğimiz eserlerin isimlerini burada vermek istiyoruz. Bildirimizde "İlan Peri" adlı masal metni, Sadulla Kerametov'un "Songgi Berhän" adlı romanı,

Maksud Şeyhzâde'nin "Mirza Uluğbek" adlı tiyatrosu, Nureli Kabul'un "Qaytiş" adlı hikâyesi, "Dalli Destanı", Hamza Hakimzade Niyazi'nin "Bay İla Hizmatçi" adlı tiyatrosu, Ötkir Haşimov'un "Özbek İşi" adlı hikâyesi ve Ömer Seyfettin'in "Diyet" ve "And" hikâyelerinin Özbek Türkçesiyle yazılmış metinlerinden yararlandık. Metinlerin hangi çalışmalardan alındığı ise bildirimizin kaynakça bölümünde yer almaktadır.

Örneklerin çevirileri kimi zaman yapılan çalışmalardan alınmış kimi zaman da bizim tarafımızdan yapılmıştır. Metnin imlası konusunda ise bir birlik sağlanmaya çalışılmıştır.

Özne

Özne, cümlede yüklemin yaptığı işin kim tarafından gerçekleştirildiğini veya yapılan işin ne olduğunu gösteren ögedir. Bazen cümlede sözcük ya da sözcük grubu olarak karşımıza çıkarken bazen de yüklemde yer alan eklerle varlığını ortaya koymaktadır.

Türkiye Türkçesinde öznenin tanımıyla ilgili bir ortaklık olmasına rağmen terim konusunda bir birliğin olmadığı dikkat çekmektedir. Çeşitli araştırmacıların özneyle ilgili verdiği bilgiler şöyledir:

Muharrem Ergin, özneyi "fail" başlığı altında incelemiştir. Cümlenin fiilden sonra ikinci unsuru olarak değerlendirdiği özneyi fiile en yakın, fiilden ayrılmaz bir cümle ögesi olarak ele almıştır. Ergin, öznenin söylenmese de şahısla varlığını hissettirdiğini söyler. Özneyi oluşturan isim türünden bir sözcük ya da sözcük grubudur. Yazar, öznenin daima yalın halde bulunduğunu, cümlenin çekimsiz bir unsuru olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca meçhul fiilli cümlelerde öznenin olmadığını söyleyen Ergin, yalnız teklik üçüncü şahısları kullanılan fiillerin özne istemediklerini ve gereklik kipinin teklik üçüncü şahsının, tek kullanışında da öznenin bulunmadığını belirtmiştir.[1]

Tahsin Banguoğlu "özne" teriminin dışında "kimse" terimini kullanmayı tercih etmiştir. Banguoğlu'na göre kimse bir kişi veya şey olabileceği gibi yalın bir kavram da olabilir. Kimse, cümlede kılanı ve olanı temsil eder.[2]

Banguoğlu da Ergin gibi öznenin cümlenin ikinci unsuru olduğunu düşünmektedir.

Banguoğlu öznenin basit cümlelerde çoğunlukla kim bir ad olduğunu söylerken çokluk ve iyelik eklerini de alabildiğini söyler.[3]

Yazar, kimse işleyişinde bulunan sözcüğe genellikle "gramerce kimse" dendiğini; ama çoğu durumda bu sözcüğün kökfiil anlamına göre doğrudan kılanı ve olanı temsil etmediğini belirtir.[4]

Banguoğlu ayrıca bilinsin ya da bilinmesin asıl olan ve kılan bir kimse olduğunda buna "mantıkça kimse" dendiğini ifade eder.[5]

Fiil cümlesinde ise öznenin yüklem olan fiilin çatısına göre değiştiğini vurgular.[6]

Yazar, fiil cümlesindeki özneyi "çatıca uylaşma" bahsinde ele almıştır. Bu kullanımda yüklem ile kimse arasında bir uylaşmaya bağlanmış olduğunu belirten Banguoğlu, diğerlerinden farklı olarak

1 Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2000, s.399.
2 Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.525.
3 Banguoğlu, Tahsin, a.g.e. s.525.
4 Banguoğlu, Tahsin, a.g.e. s.525.
5 Banguoğlu, Tahsin, a.g.e. s.525.
6 Banguoğlu, Tahsin, a.g.e. s.526.

burada uylaşma fiil çekim eklerinden önce gelen çatı eklerinin fiil tabanına verdiği şekillerle kimsenin çeşitli işleyişleri arasındaki ilişkiden doğduğunu söyler ve bu ilişkiye "çatıca uylaşma" der.[7]

Yazar, bu doğrultuda özneyi çeşitli başlıklar altında değerlendirmiştir: Gerçekte kimse, güçte kimse, dönük kimse, karşılıklı kimseler, ortaklaşa kimse, ettiren kimse, olduran kimse.[8]

Leylâ Karahan ise özneyi cümlede yapanı veya olanı karşılayan öge olarak değerlendirmiştir. Karahan' a göre özne, yüklemin gösterdiği kılışı, oluşu ve durumu üzerine alır.[9]

Yazar, öznenin özelliklerini şöyle sıralamıştır:

• Özne, yüklemi isim olan cümlelerde, edilgen fiilli cümlelerde ve yüklemi oluş bildiren fiil cümlelerinde "olan"ı; diğer cümlelerde "yapan"ı karşılayan ögedir.

• Özne, fiile çokluk, iyelik ve aitlik eki dışında çekim eki almadan bağlanır.

• Bir cümlede birden fazla özne bulunabilir.

• Bazı cümlelerde öznelerden biri, diğerlerinin açıklayıcısıdır.

• Özne, bazı cümlelerde, bir kelime veya kelime grubu olarak yer almaz. Cümlenin öznesi, yüklemin taşıdığı şahıs ekinden anlaşılır. Şahıs ekinin işaret ettiği zamir, cümlenin öznesidir. Şahıs zamirleri öznenin vurgulanması gerektiğinde cümlede yerlerini alırlar.

• Geçişsiz-edilgen fiillerle kurulan cümlelerde özne bulunmaz. Bu fiillerin yalnız 3. şahıs kullanılır. Gereklilik kipinin teklik 3. şahsının bazı kullanışlarında ve aynı işlevdeki –mAk lâzım/gerek kalıplı cümlelerde de özne bulunmaz. Yüklemi birleşik fiil olan bazı cümlelerde özne, yüklemin içinde yer alır. Özneli yüklemler, yüklem ve öznenin anlamca kaynaşmasından, deyimleşmesinden meydana gelmiştir.

• Hitap unsurları, yükleme bağlanmadıkları için özne değil cümle dışı ögedir. Bu ögenin anlam bakımından her zaman özne ile örtüşmesi şart değildir.

• Arka arkaya sıralanmış bazı cümlelerde özne ortak olabilir.

• İsim cinsinden kelime grupları özne olabilir.

• Cümle tahlillerinde yükleme sorulan kim, ne soruları, özneyi bulmaya yardım eder.

• Cümlede özne ile yüklem arasında her zaman teklik-çokluk bakımından paralellik aranmaz.

• Özne ile yüklem arasında şahıs bakımından bir uygunluk bulunur. Öznesi değişik şahıslardan oluşmuş bir cümlede öznenin yüklemle uyumlu olması gerekir.[10]

Türkçenin Söz Dizimi adlı eserinde Günay Karaağaç ise öznenin cümlede bir var oluşu veya bir yapma ve olmayı gerçekleştiren öge olduğunu, yüklemin gösterdiği bildirmeyi veya olma-yapmayı gerçekleştirdiğini söyler.[11]

Karaağaç, özne yapma ve olmayı bildirdiği için o olmadan cümlenin de var olamayacağını ifade etmektedir. Ayrıca yazar, etken ve edilgen çatılı fiillerin özneleri bilinirken meçhul çatılı fiillerin öznesinin bilinmediğini aktarmıştır.[12]

Karaağaç, şahıs eki ve bu ekin gösterdiği şahıs zamiriyle varlığından haberdar olabildiğimiz gizli öznenin dışında özneyi işlevlerine göre durağan özne, etken özne, edilgen özne, bilinmez özne gibi başlıklar altında değerlendirmiştir.[13]

---

7 Banguoğlu, Tahsin, a.g.e. s.543.
8 Banguoğlu, Tahsin, a.g.e. s.544-545.
9 Karahan, Leyla, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009, s.18.
10 Karahan, Leyla, a.g.e. s.18-24.
11 Karaağaç, Günay, Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s.189.
12 Karaağaç, Günay, a.g.e. s.189.

Yazar, bu bilgilerin dışında öznenin özelliklerini şu şekilde sıralamıştır:

> • *Özne bir varlık veya bir kişidir.*
>
> • *Özne yalın halde bulunur.*
>
> • *İsim cümlelerinde ve yüklemi edilgen fiil olan cümlelerde özne olandır; ancak etken ve ettirgen çatılı yüklemlerde ise özne yapandır.*
>
> • *Özne, bir söz, söz öbeği ya da fiilimsi olabilir.*
>
> • *Bir cümlede, üçüncü kişiler dışında, aynı kişi kümesinden olmamak kaydıyla birden fazla özne bulunabilir.*
>
> • *Ünlem unsurları cümlenin dışında kalan unsurlar oldukları için özne olamaz.*
>
> • *Özne bazı durumlarda sözcük ya da sözcük grubu olarak yer almayıp sadece yüklemde bulunan şahıs ekinden anlayabildiğimiz bir şahıs zamiri olabilir.*[14]

Kerime Üstünova *Türkçede Asıl Unsurlar: Özne ve Yüklem* adlı yazısında dilin tekrarı sevmemesinden dolayı özellikle birinci ve ikinci tekil kişi zamirlerinin özne olduğu durumlarda bunların cümleden atıldığını ve öznenin Türkçede yüklemdeki kişi ekiyle kendini gösterdiğini belirtmektedir. Ayrıca –DİğİmdE gibi ulaçlarda yer alan –im ekinin özneyi değil iyelik ekini gösterdiğine dikkat çeker. Üstünova dilek-şart ve istek kileriyle çekimlenmiş fiillerin zaman ifade etmeseler dahi işi yapanı yani özneyi belirttiklerini söyler.[15]

Türkiye'deki dilbilgisi çalışmalarında öznenin çeşitleri hususunda birlik olmadığı dikkat çekmektedir. Kimi araştırmacılar gizli özne, sözde özne, örtük özne kavramlarını benimseyip kullanırken kimileri özne türlerini kabul etmemektedir.

Nurettin Koç, "Kapı kırıldı." türünden cümlelerde yüzey yapıda görülen sözcüğün nesne olduğu halde özne gibi algılanmasından dolayı bunun "sözde özne" olduğunu belirtir. Koç'un gerekçesi kırma işini yapanın kim olduğunun belli olmamasıdır. Yazar, öznenin yalın durumda olması gerektiğinden hareketle "Konu öğretmen tarafından anlatıldı." şeklindeki bir cümlede de yüklemin edilgen olmasından dolayı özne görevindeki unsurların tümleç yapısında olmaları dolayısıyla "örtülü özne" biçiminde değerlendirilmesi gerektiğini vurgular.[16]

Abdurrahman Tariktaroğlu sözde özne ve örtülü özneyi kabul etmez. "Okula gelindi." gibi bir cümle bazı araştırmacılar tarafından yüklemi edilgen olduğu için öznesinin sözde özne olduğu yani işi kimin yaptığının belli olmadığı için işten etkilenenin özne görevini üstlendiğine dair düşüncesine katılmamaktadır. Yazara göre bu türden cümlelerde her ne kadar yapan kişi açıkça bilinmese de elbette okula gelenlerin olduğu bilinmektedir. Tariktaroğlu bu tür cümlelerin öznelerinin belli olmaması dolayısıyla bunlara "gizli özne" denmesi taraftarıdır. Yazar, cümlede bizzat bulunmayan; ancak yüklemdeki eklerle varlığını hissettiren öznenin gizli özne olduğuna dair düşünceyi de bu nedenle kabul etmemektedir. "Kitaptaki yazı öğretmen tarafından yazıldı." türünden cümlelerde tarafından sözcüğünden kaynaklanarak bu grubun tümleç olduğunu savunan görüşe karşı çıkar. Tariktaroğlu böylesi cümlelerde tarafından sözcüğü ve buna bağlanan sözcüğün özne olduğunu vurgular.[17]

Zikri Turan *Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi* adını verdiği yazısında öznenin isimlendirilmesi hususunda bir birlik olmasa da tanımlanması hususunda bir birlik olduğunu söyler. Yazarın konuyla

---

13 Karaağaç, Günay, a.g.e. s.190.
14 Karaağaç, Günay, a.g.e. s.190-191.
15 Üstünova, Kerime, Türkçede Asıl Unsurlar: Özne ve Yüklem, Türk Dili, S. 582, s. 489-497, Ankara, 2000.
16 Koç, Nurettin, Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993), TDK, s.7-15, Ankara, 1995.
17 Tariktaroğlu, Abdurrahman, Türkçede Özne Sorunu, Türk Dili, S. 536, s.192-194, Ankara, 1996.

ilgili dikkat çektiği nokta örneklerin incelenmesi sırasında bazen ihtilafa düşüldüğü ve öznenin isimlendirilmesi konusunda ise bir sınırlandırmanın olmamasıdır. Turan, öznenin yüklemde şahıs eki olarak açıkça görülebildiğini belirtir. Ancak cümlede yardımcı unsur kategorisinde değerlendirilen ve bulunmadığında asıl unsura sorularak ortaya çıkarılmaya çalışılan özne gerçek özne değildir. Özneyi oluşturan sözcük gruplarına göre bir değerlendirme yapıldığında pek çok özne çeşidiyle karşıya karşıya kalınmaktadır. Turan'a göre "Bahçe sulandı." şeklindeki bir cümlede özne vardır ve bunu başka terimlerle karşılamanın gereği yoktur. Burada özne vardır ve gerçektir.[18]

Şahap Bulak ise *Özne Türleri* adlı yazısında konuyu etraflıca ele almıştır. Birçok araştırmacının konuyla ilgili çalışmalarına ve görüşlerine yer veren yazar sonuç bölümünde bir değerlendirme yapar. Yazar meçhul çatılı fiillerin yüklem olduğu cümlelerle yüklemi etken fiil olan kalıplaşmış ifadelerden oluşan cümlelerin öznesinin olmadığını ifade etmektedir. Bulak'a göre Türkçede iki özne türü vardır: açık özne, gizli özne. Cümlede kelime ya da kelime grubu olarak bulunan ya da varlığını yüklemdeki kişi eklerinden hissettiren cümlelerdeki öznelerin "açık özne"; cümlede kelime ya da kelime grubu olarak yer almadığı gibi yüklemdeki kişi eklerinden de varlığı anlaşılmayan özne türü ise "gizli özne"dir.[19]

Özbek Türkçesinde ise öznenin ele alınışına baktığımızda Türkiye Türkçesiyle çok fazla fark olmadığı görülmektedir. Ancak bazı adlandırma farklılıkları dikkat çekmektedir.

Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması* adlı eserinde Özbekistan gramerciliğinde özne ve yüklem arasında tâbi olan- tâbi olunan anlayışının olduğunu söylemektedir. Bu anlayışa göre özne tâbi olunan; yüklem ise tâbi olandır.[20]

Özne (egä)'nin cümlede söz konusu olan fikir veya yargının kendisine yöneldiği unsurun adı olduğunu söyleyen Yaman, bu ögenin hareketi yapan ya da bu hareketten etkilenen öge olduğunu söylemektedir.[21]

Yazar, Özbek Türkçesinde isim görevindeki her türlü sözcüğün özne olabileceğini aktarmaktadır. Etken cümlelerde özne "yapan"; edilgen cümlelerde ise "olan"ı ifade eder. Bu yüzden Özbek gramerlerinde "özne (egä)" ve "iş yapan (bäcärüvçi)" kavramlarının aynı olmadığını vurgulamaktadır.[22]

Yaman, adı geçen eserinde Özbek Türkçesinde özneyle ilgili şu özellikleri aktarmaktadır:

- *Öznenin cümlede açık bir şekilde gösterilmesi şartı yoktur.*
- *Özne nasıl bir sözcükten oluşursa oluşsun yalın (baş kelişik)'dır.*
- *Özneyle yüklemin şahıslarının birbirine uygun olması gerekmektedir.*
- *Özbekistan gramerlerinde özne oluştuğu sözcüklere göre isimlendirilmektedir: İsimden oluşursa "at egä", sayı isminden oluşuyorsa "san egä" gibi. Bunun yanı sıra özne yapısına göre "basit (saddä)" ve "birleşik (müräkkäb)" özne olarak ikiye ayrılır.*[23]

[18] Turan, Zikri, Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.13, s.73-85, Erzurum, 1999.
[19] Bulak, Şahap, Özne Türleri Üzerine, Turkish Studies, Volume 8/1, s.1101-1127, Ankara, 2013.
[20] Yaman, Ertuğrul, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, TDK, Ankara, 2000, s.224.
[21] Yaman, Ertuğrul, a.g.e. s.225.
[22] Yaman, Ertuğrul, a.g.e. s.225.
[23] Yaman, Ertuğrul, a.g.e. s.225.

İNCELEME

DĪVĀNÜ LÜĠĀTİ'T-TÜRK'TE ÖZNE YAPILARI

İsim Tamlamasının Özne Olması

Dīvānü Lüġāti't-Türk'teki cümleler incelendiğinde hem belirtili isim tamlamasının hem de belirtisiz isim tamlamasının özne görevinde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca tamlayan ve tamlananın yer değiştirdiği öbekler ve tamlayanı düşmüş isim tamlamaları da cümlede özne olarak kullanılmıştır. İsim tamlamasının özne olduğu cümlelerde şiir parçalarında geçen tamlayan ve tamlananın yer değiştirdiği örnekler dikkat çekmektedir. İsim tamlamalarının özne olduğu örnekler şöyledir:[24]

Belirtili İsim Tamlamasının Özne Olması

• ***ärniŋ öpkäsi*** *öçdi* [I. 143/163] 92. Varak

(*Adamın öfkesi geçti*.)

• ***ärnig süŋūkü*** *sizlādi* [III. 219/296] 574. Varak

(*Adamın kemikleri sızladı*.)

• ***bu ayaqnig yaruqi*** bār [III. 11/15] 451. Varak

(*Bu kabın yarığı var.*)

Belirtisiz İsim Tamlamasının Özne Olması

• ***ätil suwi*** aqa turūr

qaya tüpi qaqa turūr

balıq tälim baqa turūr

kölūŋ taqi kösärūr [I. 69/72] 49. Varak

(*İdil suyu akıp durur*

Kaya dibini vurup durur

Birçok balık bakıp durur

Göl de ağzına kadar doldu)

• ***kiši alasi*** içtin, ***yilqi alasi*** taştin [I. 84/90] 58. Varak

(*İnsanın alası içinde, hayvanın alası dışındadır.*)

• ***tāz baši*** ažmuqlandi [I. 263/313] 158. Varak

(*Kelin kelliği arttı.*)

• ***yalŋuq oġli*** mūnsüz bolmas [III. 102/140] 505. Varak

(*İnsanoğlu hatasız olmaz*.)

[24] Dıvānü Lüġāti't-Türk'teki cümleler incelenirken Besim Atalay'ın hazırladığı "Dıvānü Lüġāti't-Türk Tercümesi"; Robert Dankoff-James Kelly'nin yazdığı "Compendium Of The Turkıc Dialect" adlı eserlerden; Ersin Teres'in "Dıvānü Lüġāti't-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözvarlığı Bakımından Karşılaştırılması" ve tarafımızca yapılmış "Dıvānü Lüġāti't-Türk'te Söz Dizimi" adlı yüksek lisans tezlerinden yararlanılmıştır.

Tamlayan ve Tamlananın Yer Değiştirdiği Öbeklerin Özne Olması

• ūđįg mįni qomitti

saqinç maŋa yomitti

köŋlūm aŋār ämitti

yūzüm mänim sarġarūr [I. 66/69] 47. Varak

(*Arzu beni şevke getirdi*

Kaygılar bende toplandı

Gönlüm ona meyletti

Yüzüm benim sararır)

• tälim bašlar yuwuldįmat

yaġi andin yawaldįmat

küçi aniŋ käwildįmat

qiliç qinqa küçün siġdi [I. 332/396] 200. Varak

(*Birçok baş yuvarlandı*

Düşman bu yüzden yatıştı

Gücü onun azaldı

Kılıç kına güçlükle sığdı)

• ***özüm mänig*** budursįn

oti anig çaqlanūr [I. 423/512] 256. Varak

(*Özüm benim bıldırcındır*

Ateşi onun üzerinde döner durur)

• bėriŋ maŋa sözkiyä

mäŋlig qara tuzqiya

yelwin tutār közkiyä

muŋum mänig biliŋä [III. 264/357] 601. Varak

(*Bana küçük bir söz ver*

Kara benli sevgilim

Gözleri büyüleyici

Sıkıntım bundandır bilesin)

Tamlayanı Düşmüş İsim Tamlamasının Özne Olması

• ūđįg mįni qomitti

saqinç maŋa yomitti

köŋlūm aŋār ämitti

yūzüm mänim sarġarūr [I. 66/69] 47. Varak

(*Sevgi beni heyecanlandırdı*

Kaygılar bende toplandı

Gönlüm ona meyletti

Benim yüzüm sararır.)

• ***anāsi*** täwlüg yuwqa yapār, ***oġli*** tētig qoša qapār [III. 24/31] 458. Varak

(*Annesi dalaverecidir ince yapar, oğlu zekidir ikişer ikişer kapar*.)

• ***qulāqim*** siŋįlādi [III. 299/405] 620. Varak

(*Kulağım çınladı*.)

Sıfat Tamlamasının Özne Olması

Dįvānü Lüġāti't-Türk'te sıfat tamlamaları sıklıkla özne görevinde kullanılmıştır. Özne görevinde kullanılan sıfat tamlamalarındaki sıfat unsuru incelendiğinde bunların niteleme sıfatı, işaret sıfatı ve sayı sıfatı olduğu görülmüştür.

• ***qaçġin är*** yetsikti [I. 19/20] 15. Varak

(*Kaçan adam yakalandı.*)

alp är toŋa öldi mü

ėsįz ažūn qaldi mu

ödläg öçin aldi mu

amdi yüräk yirtilūr [I. 44/41] 33. Varak

(*Alp er Tunga öldü mü?*

Kötü dünya kaldı mı?

Felek öcünü aldı mı?

Şimdi yürek yırtılır.)

• ***aruq är*** ögländi [I. 250/297] 151. Varak

(*Yorgun adam dinlendi*.)

• ***tägmä kiši*** ōz bolmās, yāt yaġuq tūz bolmās [I. 361/433] 218. Varak
(*Her kişi kendin gibi olmaz, yabancı ile akraba bir olmaz*.)

• ***bu yük*** atiġ çiztürdi [II. 142/180] 357. Varak

(*Bu yük atın belini çöktürdü*.)

ekki qoçŋār süsüšdi [II. 81/100] 319. Varak

(İki koç sürtüştü.)

Bağlama Öbeğinin Özne Olması

Dįvānü Lüġāti't-Türk'te özne görevinde kullanılan bağlama öbeklerinin yapısı incelendiğinde bunların genellikle birbiriyle yakın anlamlı sözcüklerden oluştuğu dikkat çekmektedir.

• eltip tariġ qođmadi

siçġān taqi siqirqān

kizläp nälük ketärsän

amdi ani qisirqān [II. 208/262] 398. Varak

(*Arkada hiç ekin koymadılar*

Sıçanlar ve fareler

Niçin onu gizlersin

Şimdi onu yedirme)

Unvan Öbeğinin Özne Olması

Eserde özne olarak görev almış unvan öbeklerinin kahramanlık ifade eden "alp" unvanıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Özne olan her iki unvan öbeği de şiir parçası içinde geçmektedir.

• ***alp är toŋa*** öldi mü

ėsįz ažūn qaldi mu

öđläg öçin aldi mu

amdi yüräk yirtilūr [I. 44/41] 33. Varak

(*Alp er Tunga öldü mü?*

Kötü dünya kaldı mı?

Felek öcünü aldı mı?

Şimdi yürek yırtılır.)

• sü käldi yėr yapa

qazār qarliġ tāġ tapa (?)

qaçti aŋar ***alp apa***

uwut bolup ol yašār [III. 156/207] 536. Varak

(*Ordu geldi her yeri kapladı*

Karlı dağları kuşattı

Alp apa ondan kaçtı

O utanç içinde yaşar.)

Fiilimsi Öbeğinin Özne Olması

Dįvānü Lüġāti't-Türk'te yalnızca bir fiilimsi öbeği öznedir. Bu fiilimsi öbeğinin tür olarak isim-fiil olduğu görülür.

• ***qašinmāq*** mänig yēnim ämritti [I. 219/260] 135. Varak

(*Kaşınmak vücudumu gıdıklattı*.)

Yineleme Öbeğinin Özne Olması

Eserde kullanılan yineleme öbeklerinin özne olduğu durumlarda bunların yakın anlamlı, zıt anlamlı sözcüklerden seçildiği tespit edilmiştir.

• ***ärän alpi*** oqištįlär

qiŋir közün baqištįlār

qamuġ tulmun toqištįlār

qiliç qinqa küçün siġdi [I. 159/182] 101. Varak

(*Erenler alpler birbirini davet ettiler*

Kızgın gözlerle bakıştılar

Bütün silahlarıyla savaştılar

Kılıç kına güçlükle sığdı.)

• ***begi kiši*** üzlüšdi [I. 202/238] 126. Varak

(*Karı koca ayrıldı.*)

• biçġās bitig qilurlar

and käy yemä berūrlär

xāndin basut tilärlär

basmil çömül tergäšūr [I. 382/458] 231. Varak

(*Sözleşme yazarlar*

İyice yemin ederler

Handan yardım isterler

Basmil Çömül toplanır.)

• sändä qaçar sondilāç

mändä tinar qarġilaç

tatliġ ötär sanduvāç

ärkäk tiši uçrušūr [I. 434/528] 264. Varak, [III. 133/177] 523. Varak

(*Şakrak kuşu senden kaçar*

Kırlangıç bende dinlenir

Bülbül tatlı öter

Erkek dişi beraber uçar.)

• yaġmur yaġip saçildi

türlüg çeçäk suçuldi

yinçü qāpi açildi

çindān yipār yoġrušūr [II. 96/120] 329. Varak

(*Yağmur yağarak saçıldı*

Türlü çiçek açtı

İnci kabı açtı

Sandal ağacı ve misk kokuları birbirine karışır.)

• ***çāġ çoġ*** qopti [III. 91/126] 498. Varak

(*Gürültü koptu.*)

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÖZNE YAPILARI

İsim Tamlamasının Özne Olması

Özbek Türkçesinde isim tamlamaları özne görevinde sıklıkla kullanılmaktadır. Tespit ettiğimiz örneklerde kimi zaman belirtili isim tamlamalarının kimi zaman da belirtisiz isim tamlamalarının özne göreviyle kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca tamlayanın düştüğü yapıların da cümlede özne göreviyle kullanıldığı örnekler mevcuttur. Bazen özne tamlayan ve tamlananın arasına giren bir unsur olarak karşımıza çıkabilir.[25]

Belirtili İsim Tamlamasının Özne Olması

• ***Tåbiåtning bu ikki büyük küçi*** insån gåflätdä qalgän yerdä häyåt gülşänini ölik våhågä eyläntirädi. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.1)

(*Tabiatın bu iki büyük gücü, insanın gaflet içinde bulunduğu kaldığı yerde hayat bahçesini çöle dönüştürüyordu.*)

• ***Uning håzirgi håläti*** himåyä izläb, ånåsining etägigä yåpişgän gödekni eslätärdi. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.4)

(*Onun şimdiki hali, himaye arayıp da anasının eteğine yapışan körpe çocuğu andırıyordu.*)

• ***Rehbärining cävåbgärligi*** mäsäläni hakikiy ehvålgä qaräb, toğri häl qilä bilişdä, agir väziyätni bertäråf etilişidå. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.6)

(*Rehberin sorumluluğu, gerçek duruma bakıp doğru iş yapabilmekte, ağır durumu bertaraf etmektedir*.)

• ***Uning suv zäpäsläri*** häm çeklängän, bu mendän körä sizgä köpräk åyån. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.6)

(*Onun su stoku da sınırlanmıştır, bu benden çok size ayandır.*)

• ***Ådämning öz cånini häm tikişgä täyyår turgän birår närsäsi*** bolişi keräk. (Qaytiş-1)

(*Her insanın canını bile feda edebileceği değerleri olmalı.*)

[25] Bildirimizde kullandığımız "İlan Peri" adlı masal metni, Sadulla Kerametov'un "Songgi Berhan" adlı romanı ve Maksud Şeyhzâde'nin "Mirza Uluğbek" adlı tiyatrosu "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Özbek Edebiyatı, 14-15-16. Ciltler" adlı eserden faydalanarak incelenmiştir. Nureli Kabul'un "Qaytiş" adlı hikâyesi, "Dalli Destanı", Hamza Hakimzade Niyazi'nin "Bay İla Hizmatçi" adlı tiyatrosu, Ötkir Haşimov'un "Özbek İşi" adlı hikâyesi ve Ömer Seyfettin'in "Diyet" ve "And" hikâyelerinin Özbek Türkçesiyle yazılmış metinleri ise yapılmış yüksek lisans tezlerinden alınmıştır. Bu eserler kaynakçada ayrıntılı olarak verilmiştir.

• Heç qaçån ***yigitning*** öz åstånäsidän ***båşi*** egik çiqmäsin. (Qaytiş-9)

(*Hiçbir zaman kocası, kendi eşiğinden başı eğik çıkmasın istiyordu.*)

• ***Ådämlärning bir qismi*** Mirzäçölni özläştiriş båşlängändä köçib ketişdi. (Qaytiş-10)

(*İnsanların bir kısmı, Mirzeçölü'nü işgâl başladığı zaman göçüp gittiler.*)

• ***Åtämning qoy deyätgäni häm*** yäxşi gäp ekän bu işi cüdä nåquläy, qiyin iş ekän, häli bu işni, åtäm Göroğlibek qirq yigiti bilän bårsä häm qolgä keltirmägi qiyin-kü, bu iş yamån ågir iş ekän", - deb Häsänxån oyläb-oyläb, köngligä şu keldi: "Kel, endi bu gäpni quysäm, märdlik qoldän ketädi. (225-Dalli Destanı)

(*Babamın bırak demesi de doğru söz imiş, bu işi çok zor, ağır iş imiş, hatta bu işi babam Göroğlibek kırk yiğidi ile gitse de ele geçirmesi zor ya, bu iş çok zor, ağır iş imiş.'' Diye Hasanhan düşüne düşüne: "Gel, şimdi bu sözü söylesem, mertlik elden gider.*)

• ***Bizgä eng yaxşi taniş bolgäni esä*** *mäktäb kütübxånäsidir***.** (K) (Açıköğretim kitabı s. 192)

(*Bizim en iyi tanıdığımız ise mektep kütüphanesidir.*)

Belirtisiz İsim Tamlamasının Özne Olması

• ***Dünyä siyasiy haritäsi, uning yånidä åbläst irrigätsiyä tårmåkläri şemäsi*** åsib qoyilgän, devårdegi törtburçåq såätginä såkinlikni buzib, her biri özigä fikrläyätgän bu ikki suhbätdåşgä håkämlik qiläyåtgändek çiqilläb vaqt behudä öteyätgänini bildirib turärdi. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.3)

(*Dünya siyasi haritası, onun yanında bölge sulama şubeleri şeması asılmış. Duvardaki dört köşeli saat sessizliği bozup her birisi kendince düşünüp duran bu iki sohbet arkadaşına hakemlik yaparmış gibi çın çın ederek zamanın beyhude geçtiğini bildiriyordu.*)

• ***Kägäz qudrätigä säcdä qilib, uni ebädiy qanundek mukäddäs sånäydigän ådämlär tåifesi*** bolädi. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.4)

(*Kâğıdın kudretine secde edip onu ebedi kanun gibi mukaddes sayan insanlar taifesi vardır.*)

• ***Qanäl låyihäsi*** kägäzdägi gäp. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.4)

(Kanal sözleşmesi kâğıttaki laf.)

• Oyçän vä käm gäpligidän ***kättä qizi*** nimänidir sezgändek. (Qaytiş-3)

(*Düşünceli oluşundan ve az konuşmasından büyük kızı ne olduğunu anlamış gibiydi.*)

• Åyning on beşi qårångi bolsa, ***on beşi*** yårug, — deydi dämi içigä tüşib. (Qaytiş-8)

(*Ayın on beşi karanlıksa, on beşi aydınlık, diyordu iç çekerek.*)

• Eng mühimi, yånidä ***sädåqatli kömäkçisi –xåtini-*** bår. (Qaytiş-9)

(*En önemlisi, yanında sadık yardımcısı –karısı- var.*)

• Tepälik nişäbråq bolgäni üçün ***sürüvlär köp yåtgän bolişi*** keräk. (Qaytiş-14)

(*Tepelik daha eğimli olduğu için hep hayvan sürüleri yatmış olmalı.*)

• ***Köp körgiliklärni körgän yürägi*** häyåtidä keyingi päytdä yüz bergän bårçä täşviş vä köngilsizliklärdän etäk siltäb, qadrdån tågi bågrigä kelgänidän, yürägidä qat-qat bolib yåtgän ärmånläri uşälişi mümkin bolgän mäşaqqatli mänzil båşidä ekänligidän şåd vä bezåvtä edi. (Qaytiş-16)

(*Bütün göreceklerini gören yüreği, hayatında son zamanlarda ortaya çıkan bütün endişe ve hoşnutsuzlukları bırakıp, sevdiği dağın bağrına gelince, yüreğinde kat kat olup yatan uhdeleri gerçekleştirmenin mümkün olduğu meşakkatli bir yolun başında olduğundan memnun ve rahatsız idi.*)

Tamlayanı Düşmüş İsim Tamlamasının Özne Olması

• Årädän bir näçä vaqt ötgäç, pådişåhning dermåni qurib, rengi sargäyib, ***tüsi*** özgärä båşläbdi. (İlan Peri, s.2)

(*Aradan bir müddet geçince, padişahın dermanı kesilip, rengi sararıp, yüzü değişmeye başlamış.*)

• ***Hätminiz*** tägin ilån bolmäsin, dep gümån qilämän,—debdi. (İlan Peri, s.2)

(*Hatunun da yılan olmasın, diye endişe ediyorum, demiş.*)

• Biråq ***oyläri*** qumliqlärdä şimilib, yoq boläyåtgän tamçilärdek peråkändä. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.2)

(*Fakat, düşünceleri, kumluklarda emilip yok olan damlalar gibi paramparçaydı.*)

• ***Özingiz*** irrigätorsiz. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.5)

(*Siz sulama işleri uzmanısınız.*)

• Devlätpänåh, därbedårlär qissäsin ***özim***

Eşitgänmän tårihnävis Håfiz Ebrudän. (Mirza Uluğbek, Üçünçi Köriniş,s.4)

(*Devletpenâh, serbedârlar hikâyesini kendim*

Dinledim tarihçi Hafız Ebru'dan.)

• Bek bolib mingäysän åtning tålmäsin,

Bu zåhirdä yåmån küning bolmäsin,

Esä ***åting*** qålsin, zåting qålmäsin,

Dünyådän bezuryåt ötgin, Göroğli (Dallı Destanı-5)

(*Bey olup binesin, atın yorulmasın,*

Bu zahirde kötü günün olmasın,

Öyle ise atın kalsın, evlâdın kalmasın,

Dünyadan zurriyetsiz göç, Göroğli,)

• Rähimä xålä. Sizni oşä dåmläning kinnäsi yiqitipti, äylänäy! Häli mening qizim Cämilägä: ***"Közgä yåqinsän, köçägä köp çiqa körmä!" deyişim*** häm beciz emäs-dä, örgüläy. (11-Båy İlä Xızmätçi)

(*Rahime teyze: Yaa, sizi o imamın nazarı yıkmış cancağızım! Demin benim kızım Cemile'ye: "Alımlısın, dışarıya çok çıkma!" demem de boşuna değildi ayol!*)

Sıfat Tamlamasının Özne Olması

Tıpkı isim tamlamaları gibi sıfat tamlamaları da Özbek Türkçesinde özne olarak fazlaca kullanılmıştır. Ele alınan örneklerde Dįvānü Lüġāti't-Türk'teki örneklerden farklı olarak özneyi oluşturan sıfat tamlamasının cümlenin başında değil de yükleme yakın bir şekilde konumlandırılmış olması dikkat çekmektedir.

• Ötgän zämändä ***bir pådşåh*** yekkä özi åvgä çiqibdi-de, åv qilib yürib, uzåqdä bir närsäni körib qalibdi. (İlan Peri, s.1)

(*Evvel zaman içinde padişahın biri tek başına ava çıkmış.*)

• Yårim keçädä pådşåh uygänib qaräsä, yånide ***kette, uzun ilån*** yåtgän emiş. (İlan Peri, s.2)

(*Gece yansı padişah uyanıp baksa, yanında büyük, uzun bir yılan yatıyormuş.*)

• ***Yeşil çemenzårlär*** boz särgiş qumliklär mekåniğä äylänädi. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.2)

(*Yeşil bahçeler, sarı kum meydanına dönüşüyordu.*)

Ortädägi eşik üstigä ***zerbåf perdälär*** åsilgän. (Mirza Uluğbek, Üçünçi Köriniş, s.2)

(*Ortadaki kapının üstüne altın sırmalı atlas perdeler asılmış.*)

• Bilämänki, ***köp-köp dostlär*** renciydi şundän. (Mirza Uluğbek, Üçünçi Köriniş, s.3)

(*Biliyorum birçok dostumuz üzülecek bundan.*)

• ***Däştlärgä etägini yåzä båşlägän bähår*** ädirlär vä tåğ yånbağırlärigä örlärdi. (Qaytiş-2)

(*Kırlara eteğini yaymaya başlayan bahar, bayırlara ve dağ yamaçlarına uzanıyordu.*)

• Qårdän song ***yer betidä qålädigän yupqa pärdäni yårib çiqqän ilk båyçeçäklär*** häli åçilib ülgürmägän, quyåş qızdirişi bilän yerdän kötäriladigän håvurdän näm vä kökät isi kelädi. (Qaytiş-2)

(*Kardan sonra yeryüzünde kalan ince perdeyi yarıp çıkan ilk nevruz çiçekleri henüz büyüyüp açılmamıştı, güneşin sıcaklığıyla yerden yükselen buğudan nem ve yeşillik kokusu geliyordu.*)

• Fåqät bir märtä ***büyük muällim*** yålgån gäpirgänim üçün quruq süyäk qollari bilän çäp qulågimni çözgändi. (And)

(*Yalnız bir defa Büyük Hoca kuru, kemikten elleriyle yalan söylediğim için sol kulağımı çekmişti.*)

Bağlama Öbeğinin Özne Olması

Bağlama öbeklerinin cümlenin her yerinde özne olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu bağlama öbeklerinin yapısına baktığımızda genellikle yakın anlamlı sözcüklerle oluşturulduğu görülür. Bağlama

öbekleri kimi zaman bağlaçlarla kurulurken kimi zaman da noktalama işaretleri vasıtasıyla kurulmuştur.

• Nigåhidä ***häm ökinç, häm ilticå, häm ğazåb*** ifådälänärdi. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.1)

(*Bakışlarında hem keder, hem yakarış hem de gazap vardı.*)

• ***Uruş, vebå ve cehålet*** ötib ketädi. (Mirza Uluğbek, Üçünçi Köriniş, s.3)

(*Savaş, veba ve cehalet geçip gider.*)

• Qårdän song yer betidä qålädigän yupqa pärdäni yårib çiqqan ilk båyçeçäklär häli åçilib ülgürmägän, quyåş qizdirişi bilän yerdän kötärilädigän håvurdän ***näm vä kökät isi*** kelädi. (Qaytiş-2)

(*Kardan sonra yeryüzünde kalan ince perdeyi yarıp çıkan ilk nevruz çiçekleri henüz büyüyüp açılmamıştı, güneşin sıcaklığıyla yerden yükselen buğudan nem ve yeşillik kokusu geliyordu.*)

• ***Åtäsidän qålgän båğ vä peşäyvånsiz üy häm*** bir ähvåldä. (Qaytiş-4)

(*Babasından kalan bahçe ve sofasız ev de aynı şekildeydi.*)

• Qişlåqdä ***bundäy xäråbä vä yårim xäråbä üylär*** äncäginä edi. (Qaytiş-10)

(*Köyde bunun gibi yıkık ve yarısı göçmüş evler bir hayli çoktu.*)

• Xaqiqat mäydånining qahrämånläri,

Endi dünyådä çin turmuş vä xöcälik sizingdür!

Yäşäsün ***mehnätkäşlär vä dehqånlär!***

Bitsün kişi küçi ilä yäşåvçilär!!!

...şähärindä... binåsindä (1-Båy İlä Xızmätçi)

(*Hakikat meydanının kahramanları,*

Şimdi dünyada gerçek hayat ve egemenlik sizindir!

Yaşasın emekçiler ve çiftçiler!

Başkasının emeğini sömürenler yok olsun!!!

...şehrinde, ... binasında

25 ekim 1919 yılında ... saatinde oyuna başlanır.)

• ***Nä däråxt*** bår, ***nä imårät.*** (27-Ozbek İşi)

(*Ne bir ağaç var, ne de bir yapı.*)

• Yoq, köz ilgägünçä ufqdä ***nä birån zävod körpüsi nä tütün burqsitgän quvur*** körinädi. (29- Ozbek İşi)

(*Yok, gözün görebildiği mesafede herhangi bir fabrika binasına ya da duman çıkan bir bacaya rastlamak mümkün değil.*)

• Tormoz nåläli giyqilläb, ***Koryäginning özi häm, xäyålläri häm*** tozån içidä qåldi. (39-Ozbek İşi)

(*Acı bir frenle, Koryagin kendisi de hayalleri de toz içinde kaldı.*)

• Mäşinä yånbåşidä ***bittä zänglägän känistr, ikkitä päçåq flyägä*** dumäläb yåtibdi. (70- Ozbek İşi)

(*Arabanın yanında paslanmış bir bidon, iki tane bozuk matara devrilmiş yatıyordu.*)

• Qiziq, uning nigåhidä ***nä äsäbiylik, nä cähl*** sezilärdi. (100-Ozbek İşi)

(*Garip, onun bakışlarında ne asabilik ne de kızgınlık seziliyordu.*)

• Fäqåtginä ***uzun qiliçläri emäs, hättå yåsägän qisqa piçåqläri häm*** ikki qavåt bolär, äslå sinmäsdi. (And)

(*Uzun kılıçlar değil, yaptığı kısacık bıçaklar bile iki kat olur, yine kırılmazdı.*)

Unvan Öbeğinin Özne Olması

Unvan öbekleri Özbek Türkçesinde özne görevinde çok sık kullanılan bir öbek olarak karşımıza çıkmaktadır. Her türlü unvan öbeği cümlede özne görevini üstlenmiştir.

• ***Uluğbek*** häm qirginlärdän şuncä cirkänär. (Mirza Uluğbek, Üçünçi Köriniş, s.3)

(*Uluğ Bey de savaşlardan o kadar tiksinir.*)

• ***Säidqul äkä*** ikki ot ortäsidä yånärdi. (Qaytiş-3)

(*Seidkul ağabey iki ateş arasında yanardı.*)

• Påşşååyim. Qurib ketsin, häli köçädän keläyåtsäm ***dåmlä påççämiz*** tå üygä kirib ketgünimçä közini mendän üzmäsä-yä! (10-Båy İlä Xızmätçi)

(*Paşaayım: Hay kuruyası, demin gelirken imam efendi ta eve girene kadar gözünü benden almamıştı ya!*)

• Tår eşigidän båşqa yörugliq kirädigän heç bir yeri bolmägän dükånidä keçä kündüz tek båşigä uçqunlär såçib işlägän ***Yirik Ali*** huddi qafäsgä qoyilgän, tärbiyälängän arslånni eslätärdi. (Diyet)

(*Dar kapısından başka aydınlık girecek hiçbir yeri olmayan dükkânında tek başına, gece gündüz kıvılcımlar saçarak çalışan Koca Ali, tıpkı kafese konmuş terbiyeli bir aslanı andırıyordu.*)

• ***Rähimä xålä*** yigläb, çiqib ketädi. (193- Båy İlä Xızmätçi)

(*Rahime teyze ağlayarak çıkar gider.*)

Fiilimsi Öbeğinin Özne Olması

İncelenen örneklerde fiilimsi gruplarının da özne olarak kullanıldığı görülmüştür. Özbek Türkçesinde hem isim-fiil öbekleri hem de sıfat-fiil öbekleri özne görevini üstlenmiştir.

• Egärdä hop desängiz, evväl ***uni åniq biliş*** keräk, keyin uning çåräsini körämiz, -debdi vezir. (İlan Peri, s.2)

(*Eğer uygun derseniz, önce onu tam bilmek gerek, sonra çaresini görürüz, demiş vezir.*)

• Ulär üçün ***kâğäzgä şaq keltiriş*** häyåtni özgertiriş bilän beråbär. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.4)

(*Onlar için kâğıda güvenmemek ölüme denktir.*)

• Ulär es huşini tänigunçä ***ülgüriş*** keräk. (Qaytiş-6)

(*Onların aklı başına gelene kadar sorunları çözmek gerek.*)

• Eşitinglär türli-tümän sözlärdän,

Åtingni çåp elsiz qulätuzlärdän,

Qirq yigitim, sizgä xizmät buyurdim,

İn'åm bermäk bizdän, xizmät sizlärdän. (80-Dalli Destanı)

(*Dinleyiniz çeşit çeşit sözlerden,*

Atını koştur insansız çöllerden,

Kırk yiğidim, size hizmet buyurdum,

Armağan vermek bizden, hizmet sizlerden.)

• İşånim yoq ådämzådning cånigä,

Şähid ölgän boyälädi qånigä,

Tillä qäşåv, güldän coråb qolidä,

Tårtä berdi Ġirkökning bädänigä. (440- Dalli Destanı)

(*İnancım yok, insanoğlunun canına,*

Şehit ölen boyanır kanına,

Altın kaşağı, gülden örtü elinde,

Çekiverdi Gırkök'ün bedenine.)

• Äslidä-kü ***yåşlärni qişlåq xocäligi işlärigä cälb qiliş*** hämmä yerdä bår. (57-Ozbek İşi)

(*Aslında çocukları toplumsal paylaşım işlerinde çalıştırma her yerde var.*)

• ***Ontä nimcån båläni bäxtsiz qilgändän körä bittä såğlåm bålägä bäxt bergän*** yåxşi emäsmi?" (98-Ozbek İşi)

(*On tane yarım canlı çocuğu bahtsız kılmaktansa bir tane sağlam çocuğa talih vermek daha iyi değil mi?*)

• ***Äyvåndä gäp såtib otiriş*** şärtmidi? (290- Ozbek İşi)

(*Sundurmada konuşmak şart mıydı?*)

• ***"Polätni qoşälåq tobläş"*** uning sevgän işi edi. (Diyet)

(*"Çeliğe çifte su vermek" onun aşkıydı.*)

Yineleme Öbeğinin Özne Olması

Yineleme öbeği de Özbek Türkçesinde sık sık özne olarak kullanılmıştır. İncelediğimiz örneklerdeki yineleme öbeklerinin genellikle akrabalık isimlerinden oluştuğu görülmektedir.

• Şänbä küni keçqurun säkkizdän uç minut ötgändä ***er-xåtin*** Nätäşen'käni stantsiyädä kütib ålişädi. (35-Ozbek İşi)

(*Cumartesi günü akşam sekizi üç geçe karı-koca Nataşenka'yı istasyonda karşılarlar.*)

• Ertäsigä ***åtä-bålä*** qoziqårin terişädi. (37- Ozbek İşi)

(*Ertesi gün baba kız mantar toplarlardı.*)

Öznesi İsim Olanlar

Tespit ettiğimiz örneklerde tek başına isim unsurunun özne göreviyle kullanıldığı çok sayıda cümle bulunmaktadır.

• Bir åzdän song özigä kelib qaräsä, ***peri*** suv keltirib padşåhning yüzigä sepib turgän emiş.(İlan Peri, s.1)

(*Biraz sonra kendine geldiğinde peri su getirerek yüzüne serpiyormuş.*)

• Maşinä çafi-tozän içide onqir-çunqirlärdän çåyqålib bårib, äsfält' yolgä çiqib ålmägunçä, ***Vahäbov*** undän köz üzmädi. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.1)

(*Vahabov, araba toz duman içinde çukur ve tümseklerden dolayı sarsıla sarsıla gidip asfalt yola çıkana kadar ondan gözlerini ayırmadı.*)

• ***Uriş*** unıng tiynetigä tämåmän hilåf. (Mirza Uluğbek, Üçünçi Köriniş, s.3)

(*Savaş onun tıynetine tamamen ters.*)

• Säidqul äkäning bålä-çäqasi vä köç-kölåni årtilgän bir yük mäşinäsi åldinmä-ketin qışlåqqa kirib kelgändä ***kün*** peşindän åqqandi… (Qaytiş-2)

(*Seidkul ağabeyin çoluk çocuğu ve göçü yüklenen bir kamyon ardı ardına köye girip geldiğinde gün peşleri sıra akmaktaydı...*)

Öznesi Zamir Olanlar

Tespit ettiğimiz örneklerde "u (o)" zamirinin özne olarak çok kullanıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca özneyi oluşturan diğer unsurlarla kıyaslandığında zamirlerin özne yapma durumunun diğer unsurlara göre daha yüksek olduğu dikkat çekici bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

• ***U*** qizni körgän zämån huşidän ketibdi. (İlan Peri, s.1)

(*O kızı görünce kendinden geçmiş.*)

• ***(Siz)*** Taqsir, bir kün keçqurun håtiningizgä åş buyuräsiz. (İlan Peri, s.2)

(*Bağışlayın, bir gün akşam hatununuza yemek buyurunuz.*)

• ***U*** äncä älislåb, åvåzi häm eşitilmäy qalgändän keyinginä, bir qadar tinçländi. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.1)

(*İyice uzaklaşıp sesi duyulmamaya başlayıncaya dek bekledi.*)

• ***(U)*** Åriqdän hätläb, pähtäzår etägigä bårib tohtädi. (Songgi Berhän, İkkinçi Bab, s.1)

(*Arıktan atlayarak pamuk tarlasının yanına varıp vurdu.*)

• ***Men*** tahtimdän väz keçmäqqa cäzm etdim bugün… (Mirza Uluğbek, Üçünçi Köriniş, s.3)

(*Tahtımdan vazgeçmeye kesin karar verdim bugün...)*

• Pådşåhlik håşemidän ***kim*** hem ecrälgäy? (Mirza Uluğbek, Üçünçi Köriniş, s.3)

(*Padişahlık haşeminden kim ayrılmak ister?*)

• ***Ulär*** häli heç närsäni bilişmäydi. (Qaytiş-6)

(*Onlar henüz hiçbir şey bilmiyorlar*.)

• Däldä bergändä ***nimä*** häm derdi. (Qaytiş-7)

(*Teselli verirken neler neler derdi.*)

• Qirq yigit dim otirgändän otirib åldi, häç qäysisidän sädå çiqmädi. Şundä Göroğlibekning yigitläridän köngli såvib: "***Bulär*** bolmäs ekän-kü", - deb bir söz dedi. (105-Dalli Destanı)

(*Kırk yiğit sus pus oturup kaldı, hiçbirinden ses çıkmadı. O zaman Göroğlibek'in yiğitlerinden gönlü soğuyup: "Bunlar olmazmış ya!'' deyip bir söz söyledi.*)

Eksiltili Cümlenin Özne Olması

Eksiltili cümlenin özne olması durumuna Dịvānü Lüğāti't-Türk'teki herhangi bir örnekte rastlayamadık. Ancak Özbek Türkçesinde eksiltili cümlelerin yükleminin zihinde tamamlanması suretiyle incelediğimiz örneklerde bunların özne göreviyle kullanıldığı tespit edilmiştir.

• ***Äslidä-kü, sovet håkimiyätidä åltmiş toqqiz yil yäşäb rus tilini örgänmäslik***… (23- Ozbek İşi)

(*Sovyet hâkimiyetinde altmış dokuz yıl yaşayıp da Rusça öğrenmemek* ***imkânsızdır.***)

• ***Bir åilädän beştä bålä paxtägä çiqsä***… (63-Ozbek İşi)

(*Bir aileden beş çocuk pamuğa gitse* ***iyi kazanç getirir.***)

• Fäqåt… ***Cumänovä häm bizgä kömäkläşişi***… (121-Ozbek İşi)

(*Fakat… Cumanova'nın da bize yardım etmesi* ***mümkün değil.***)

Sonuç ve Değerlendirme

Özbek Türkçesi ve Dįvānü Lüġāti't-Türk özne yapıları bakımından karşılaştırdığımızda şu sonuçlara ulaştık:

1- Dįvānü Lüġāti't-Türk'te isim tamlaması, sıfat tamlaması, bağlama öbeği, unvan öbeği, fiilimsi öbeği ve yineleme öbeklerinin özne görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Özbek Türkçesinde ise isim tamlaması, sıfat tamlaması, isim, zamir, fiilimsi öbeği, unvan öbeği, bağlama öbeği, yineleme öbeği ve eksiltili cümlelerin özne görevinde kullanıldığı görülmüştür.

2- Özbek Türkçesinde belirtili isim tamlaması, belirtisiz isim tamlaması, tamlayanı düşmüş isim tamlaması özne görevinde kullanılmıştır. Aynı tamlama grubunun Dįvānü Lüġāti't-Türk'te de özne olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak Dįvānü Lüġāti't-Türk'te isim tamlamasının özne oluşu bahsinde farklı bir grup daha vardır: tamlayan ve tamlananın yer değiştirdiği öbekler. Bunlar şiir dilinde karşılaştığımız örneklerdir.

3- Özbek Türkçesinde Dįvānü Lüġāti't-Türk'ten farklı olarak özel isimlerin özne olduğu görülür. Dįvānü Lüġāti't-Türk'te ise özel isimlerin başlarına bir unvan adı alarak özne görevi üstlendiğini söylemek mümkündür. Yani Dįvānü Lüġāti't-Türk'te özel isimler unvan öbeklerinin içinde özne görevinde kullanılmıştır.

4- Sıfat tamlaması hem Özbek Türkçesinde hem de Dįvānü Lüġāti't-Türk'te sıklıkla özne görevinde karşımıza çıkmaktadır. Sıfat tamlamasını oluşturan sıfatların incelenen örneklerde çoğunlukla niteleme sıfatı olduğu tespit edilmiştir.

5- Zamirler Özbek Türkçesi için incelediğimiz örneklerde genellikle cümlede özne görevinde kullanılmıştır. Dįvānü Lüġāti't-Türk'te ise zamirler genellikle isim tamlamasında tamlayan görevi üstlenerek cümlede özne olmuştur.

6- Fiilimsi öbeklerinin özne oluşuyla ilgili Dįvānü Lüġāti't-Türk ve Özbek Türkçesi arasındaki en önemli fark Dįvānü Lüġāti't-Türk'te sadece isim-fiil öbeğinin özne olarak kullanılmış olmasıdır. Zira Özbek Türkçesinde hem isim-fiil öbekleri hem de sıfat-fiil öbekleri özne görevinde kullanılabilmektedir.

7- Unvan öbekleri hem Dįvānü Lüġāti't-Türk'te hem de Özbek Türkçesinde özne olmaktadır. Dįvānü Lüġāti't-Türk'te unvan öbeğinin özne olduğu iki örnek tespit edilmiştir.

8- Bağlama ve yineleme öbekleri de Dįvānü Lüġāti't-Türk'te ve Özbek Türkçesinde özne görevindedir. Dįvānü Lüġāti't-Türk'te ve Özbek Türkçesinde özne görevinde kullanılan yineleme öbeklerinin genel olarak yakın anlamlı sözcüklerden seçildiği dikkat çekmektedir.

9- Dįvānü Lüġāti't-Türk'teki ve Özbek Türkçesindeki özne örnekleri karşılaştırıldığında farklı olan bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Özbek Türkçesinde Dįvānü Lüġāti't-Türk'ten farklı olarak eksiltili cümlelerin özne görevinde kullanıldığı dikkat çekmektedir. Eksiltili cümle yapısının özne oluşuna Dįvānü Lüġāti't-Türk'te rastlanamamıştır. Bu durum Dįvānü Lüġāti't-Türk'ün dil öğretmeyi amaçlayan bir sözlük olmasından kaynaklanabilir. Kaşgarlı Mahmut bundan dolayı genellikle yüklemi olan cümlelere başvurmuştur. Ancak Özbek Türkçesinde eksiltili cümleler özne göreviyle kullanılabilmektedir.

10- Dįvānü Lüġāti't-Türk'ten farklı olarak değerlendirebileceğimiz bir başka özellik ise Özbek Türkçesinde özne gruplarının çoğunlukla cümlenin başında değil de yükleme yakın bir şekilde kullanılıyor olmasıdır. Öznenin Dįvānü Lüġāti't-Türk'te neden cümlenin genellikle başında kullanıldığı; Özbek Türkçesinde ise neden yükleme yakın bir yerde konumlandırıldığı üzerinde düşünmek gerekmektedir. Bizce Özbek Türkçesinde etken fiillerin yüklem olduğu cümlelerde işi yapanın kim olduğu edilgen yapılı fiillerin yüklem olduğu cümlelerde ise yapılan işin

ne olduğu vurgulanmak istendiği için yükleme yaklaştırılarak kullanılmaktadır. Dįvānü Lüġāti't-Türk'te ise özne genellikle cümle başında konumlandırılmıştır.

11- Dįvānü Lüġāti't-Türk ve Özbek Türkçesindeki özne örneklerini karşılaştırdığımızda Orta Türkçe döneminin söz dizimini yansıtan Dįvānü Lüġāti't-Türk'teki özne yapısıyla aynı tarihi lehçenin bugünkü temsilcisi olarak gösterebileceğimiz Özbek Türkçesinin özne yapısının paralellik arz ettiğini söylememiz mümkündür. Öyle görünüyor ki her iki dönem arasında süregelen yüzyıllarda da bu özne yapısı adeta genetik bir şekilde bugüne aktarılmıştır. Bildirimizde yaptığımız incelemeler neticesinde Karahanlı Türkçesinin özne yapısı ve Çağatay Türkçesinin temsilcisi sayılan Özbek Türkçesinin özne yapılarının öngördüğümüz gibi genel hatlarıyla aynı olduğu sonucuna ulaşmış bulunmaktayız.

KAYNAKÇA

Akçair, Elif, Özbek Yazar Ötkir Hâşimov'dan Seçme Hikâyeler "Men, Buvöm Vö Röngli Televizar", "Özbek İşi", "Kizil Karga" (İnceleme, Metin, Aktarı, Dizin), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Atalay, Besim, Dīvānü Lüġāti't-Türk Tercümesi, I-IV Cilt, TDK Yay., Ankara, 2006.

Banguoğlu, Tahsin,Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara, 2007.

Bulak, Şahap, Özne Türleri Üzerine, Turkish Studies, Volume 8/1, s.1101-1127, Ankara, 2013.

Dankoff, Robert, Kelly, James, Compendium of The Turkıc Dialect, C I-III, Harvard Üniversitesi Yay., Washington, 1982-1985.

Demirel, Ezgi, Dīvānü Lüġāti't-Türk'te Söz Dizimi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2011.

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul, 2000.

Güney, Ali Fuat, Özbek Yazar Hamza Hakimzade Niyaz'inin Yangi Saadet, Tört Işk Hikâyesi ve Bay İla Hizmatçi Tiyatrosu (Metin -Transkripsiyonlu Metin – Dil İncelemesi- Dizin), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Karaağaç, Günay, Türkçenin Söz Dizimi, Kesit Yay., İstanbul, 2009.

Karahan, Leylâ, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yay., Ankara, 2009.

Khamıdova, Zamirakhon, Ömer Seyfettin'in "Diyet", "And", "Teke Tek", "Kurbağa Duası", "Keramet", "Yüksek Ökçeler", "Topuz" Hikâyelerindeki Birleşik Fiil ve Deyimlerin Özbekçe Muadilleriyle Karşılaştırma Metin, Özbekçe Çeviri, Dil İncelemesi, Dizin, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Koç, Nurettin, Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993), TDK, Ankara, 1995.

Köklüdağ, Aydın, Yedi Özbekçe Hikâye (Nureli Kabul, "Kaytiş"; Hayriddin Sultanov, "Gulamgerdiş"; Mesume Ehmedove, "Keçmiş Hisabı"; Sabir Oner, "Bir Olermen Çevendaz"; Selamet Muhammed Vefa, "Tutilgen Ay"; Şadikul Hemrayev, "Havlidegi Deraht"; Uugbek Mustafakulov, "Ak Kaşka")(Metin, Çeviri, Dil İncelemesi, Dizin), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Tariktaroğlu, Abdurrahman, Türkçede Özne Sorunu, Türk Dili, S. 536, s.192-194, Ankara, 1996.

Teres, Ersin, Dīvānü Lüġāti't-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözvarlığı Bakımından Karşılaştırılması (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Turan, Zikri, Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.13, s.73-85, Erzurum, 1999.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Özbek Edebiyatı, 14-15-16. Ciltler, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-27617/ozbek-edebiyati-14-15-16ciltler.html

Türkmenli, Dilek, Özbek "Dalli" Destanında Dil ve Üslûp, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Üstünova, Kerime, Türkçede Asıl Unsurlar: Özne ve Yüklem, Türk Dili, S. 582, s. 489-497, Ankara, 2000.

Yaman, Ertuğrul, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, TDK, Ankara, 2000.

TÜRKÇE BUYRUM TÜMCELERİNDE KİBARLIK/KABALIK

Arş. Gör. Fatih DOĞRU
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, fatihdogru.ogu@gmail.com

ÖZET

Buyrum tümceleri, pek çok farklı anlamsal işlevi bulunmakla birlikte genellikle eylemin yapılmasını bildiren ve buyuru anlamı içeren tümcelere verilen genel addır. Eklemeli bir dil olan Türkçede buyrum tümceleri eyleme getirilen çeşitli eklerle oluşturulur. Bu eklerin hangileri olduğu, birinci şahısların kendilerine emredip edemeyeceği ve bu tümcelerin sahip oldukları pek çok farklı anlamsal işlevden kaynaklanan birtakım sebeplerden ötürü buyrum tümceleri Türkçenin en karmaşık ve tartışmalı konularından birini teşkil etmektedir. Günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan buyrum tümceleri kullanım amaçlarına göre çeşitli anlamsal farklılıklar gösterirler. Kimi zaman kibar bir algı uyandıran bu tümceler kimi zaman da son derece kaba olarak görünebilmektedir. Dilbilimde ilk kez kibarlığı araştıran ve kibarlık ilkelerini öneren Robin Lakoff (1973, 1977), daha sonra bu ilkeleri geliştiren Leech (1983) ve Brown & Levinson (1978, 1987) tarafından ortaya konulan kibarlık ilkelerine göre bakıldığında söz konusu bu tümceler, kullanılış şekli ve bulundukları bağlama göre farklı boyutlar kazanmaktadır. Bu çalışmada, gündelik hayatta farklı türden yazılı metinlerde -özellikle de toplumsal ihtiyaca yönelik olarak hazırlanmış metinlerde- sıklıkla karşılaşılan buyrum tümceleri ele alınmıştır. Bu buyrum tümcelerinin sahip oldukları anlamsal işlevler belirlenmiş ve kibarlık/kabalık kuramına göre ifade ettikleri durumlar tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Buyrum tümcesi, emir kipi, kibarlık, kabalık

ABSTRACT

Imperative sentences are the general name of the sentences which has meaning of command and order the action to happen. Also they have many different semantic functions. In Turkish which is an agglutinative language, imperative sentences made with various suffixes which added the verbs. Turkish has many problems about imperative sentences: Which suffixes are imperative suffixes? Could first persons command to themselves? Which functions they have? Imperative sentences which are using Daily life show many semantic differences about their aims. Sometimes they are seen politely but sometimes they are seen rude or impolitely. In linguistics, firstly Robin Lakoff (1973, 1977) researched politeness and he suggested the politeness theories. And then Leech (1983) and Brown & Levinson (1978, 1987) improved this politeness theories. According to their theories these sentences get many different aspects as their usage and context. In this article, we analyse the imperative sentences which encountered in different types of written texts in daily life (especially the texts which written for public necessity). We discuss their functions and their state according to (im)politeness theories.

Key Words: Imperative sentence, imperative mood, politeness, impoliteness

Giriş

Buyrum tümceleri Türk dili çalışmalarında farklı şekillerde ele alınmış, bu sözcük kimi zaman emir, kimi zaman buyuru, buyruk gibi terimlerle karşılanmıştır. Kimi zaman da bu tümceler -özellikle de I. kişilerdeki karışıklıktan ve anlamsal görevlerinin çeşitliliğinden ötürü- istek (ya da istem) tümceleriyle beraber ele alınmışlardır. Bunun dışında Türkçede buyrum tümceleri buyuru bildirmekten öte çok çeşitli anlamsal görevlerle kullanılmaktadırlar. Bu çeşitli anlamsal görevlerinin de etkisiyle günlük hayatın her alanında topluma yöneltilmiş şekilde kullanılan pek çok buyrum tümcesine rastlamak mümkündür. Bu tümceler kimi zaman kibar, kimi zaman da daha kaba bir görünüm sergileyebilir. Bu tümcelerin kibar olup olmadıkları, daha önce önerilmiş olan kibarlık ilkeleri dikkate alınarak saptanabilir. Bu tümcelere geçmeden önce buyrum tümcelerini daha detaylı bir şekilde ele almak gerekmektedir.

Buyrum tümceleri

Buyrum tümceleri hakkında Türk dili araştırmacılarının görüşleri zaman zaman birbirinden ayrılmaktadır. Buyrum tümcesinin ne olduğu, tanımları, aldığı ekler, işlevleri gibi noktalarda daha önce yazılan eserlerde birbirinden ayrılan birtakım görüşler göze çarpmaktadır. Henüz bir terim ortaklığına bile gidilmiş değildir. Her araştırmacı farklı şekillerde kendi tanımlarını oluşturmuş; ekleri, işlevlerini ve kullanımlarını açıklamaya çalışmışlardır.

Buyrum tümcelerinin yapısı

Ergin, emir şahıs eklerini tanımlarken bunların emir çekiminde kullanılan şahıs ekleri olduğunu yalnız bunların sadece şahıs ekleri değil, aynı zamanda emir şekil ekleri olduğunu söyler. Emir şekil ekleri her şahısta ayrı bir ektir. Bu sebeple aslında şekil ekleri olan bu ekler aynı zamanda şahıs ekleri durumunda da bulunmaktadır (Ergin, 2002; 295). Yapısı itibariyle emir ekleri belki de en çok ikinci şahıslarda kullanılmaktadır. İkinci tekil şahısta ise günümüzde eksiz bir kullanım olduğu dikkati çeker. Eylemler kök şekilleriyle sadece emir kullanımlarında tümcede yer alırlar. İmer, eylem köklerinin daha çok kişi, zaman, birleşik zaman bildiren eklerle birlikte tümcede yer aldığını ancak eylemlerin kök durumuyla yalnızca buyurma bildirdiğini söyler ve yalnızca emir tümcelerinde eylem kökünü görme olanağı olduğunu belirtir (İmer, 1976; 22). Ergin'e göre emir ekleri fiilin emir çekimini yapan eklerdir. Yalnız şekil ekleridirler. Zaman göstermezler. Şekil olarak tasarlama ifade ederler. Emir ekleri tasarlanan hareketin emirle yapılmasına işaret ederler. Kısacası emir gösterirler, emir belirtirler. Her şahsın ayrı bir emir eki vardır. Bu sebeple aynı zamanda şahıs eki durumundadırlar. Emir ekleri şunlardır:

Teklik 1. Şahıs: -ayım, -eyim

2. Şahıs: -

3. Şahıs: -sın, -sin, -sun, -sün

Çokluk 1. Şahıs: -alım, -elim

2. Şahıs: -ın, -in, -un, -ün

-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz

3. Şahıs: -sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler

Burada ikinci şahısta ek yoktur. Ancak bu yeni bir durumdur. Eskiden bu şahsın da ekleri vardır ve –gıl, -gil idi. Bugün ağızlarda bu ek yaşamakta ve ayrıca ekin genişlemiş –gınan, -ginen şekilleri de kullanılmaktadır (Ergin, 2002; 301).

Boz, bu kipi emir ve istek başlığı altında ele alır. Emir/istek başlığı altında şöyle bir tanım yapar: "Eylemi emir/istek tarzında bildirir. Emir işletiminde kullanılan biçimbirimler, hem tarz hem sayı ve kişi bildirirler. Her kişi için ayrı bir ek vardır. Ayrıca, emir kipinin I. teklik ve çokluk kişileri istek kipi ile biçim olarak aynıdır. Bundan dolayı kipin adının emir/istek olarak kullanımı yaygınlık kazanmaktadır. Emir/isteğin II. ve III. teklik ve çokluk kişi işletimlerinde tarz bildiren biçimbirimler yoktur. Hatta II. teklik kişi işletiminde sayı ve kişi bildiren biçimbirim de yoktur. Bütün bu ulamlar {∅} biçimbirim ile karşılanmıştır" (Boz, 2013; 74-75).

Karaağaç, "Emir çekimi, yalnızca şekil bildirir ve tasarlanan hareketin emir şeklinde olduğunu ifade eder. Emir çekiminde zaman ifadesi bulunmaz; buyurulan yapma veya olmanın, dil kullanıcısı tarafından gerçekleştirilmesi istenen eylemin belirli bir zamanı yoktur" (Karaağaç, 2011; 98) açıklamasını yapar. Karaağaç'a (2011; 101 ve 2012; 370) göre emir kipinin kullanımı şöyledir:

a. Emir çekiminde şahısların ayrı ayrı ekleri vardır. Türkçenin şahıs çekimlerinde kullanılan iyelik kökenli ve zamir kökenli şahıs eklerinden farklı olarak emir çekimi farklı şahıs ekleriyle çekimlenir. Teklik ikinci şahsın emir çekimi, bugün tonlama ile yapılır. Emir çekiminde kullanılan ekler başından beri fiillerle kullanılmış, hiçbir zaman paritisip yardımcısıyla kullanılmamış ve bir isim havası taşımamıştır.

b. Emir çekimi, ünlemleri ve ünlem öbeklerini oluşturmak için kullanılabilir. Hatta emir şeklinde olan bir yapıdaki fiil düşebilir.

c. Emir çekimi, yinelenerek süreklilik, tehdit, söz dinleme vb. anlamlar ifade edebilir.

d. Bütün şekil ve zamanların soru çekimleri, bir eylemin yapılıp yapılmadığını sorarlar. Emir çekiminin bazı soru ve olumsuzluk çekimleri, alışılmadık bir durumu ifade etmek, yineletmek veya bu duruma karşı çıkmak için kullanılır.

e. Emir ekleri vurgu yönünden diğer şekil ve zaman eklerinden farklıdır. Olumlu fiillerde bazen vurgulu bazen vurgusuzdur. Teklik ve çokluk birinci şahıs emir çekiminde vurgu emir ekleri üzerinde, ikinci teklik ve çokluk şahısta ise çekimi yapılan fiil üzerindedir. Bu özellik birinci ve üçüncü şahısta emrin istek anlamına kaymasına neden olmaktadır. Üçüncü şahıslarda ise hitap anlamı vardır.

Ercilasun da birinci kişiler için kullanılan şekillerin emir kipine girmesi gerektiğini düşünür ve çalışmasında istek taraftarlarının görüşlerini tenkit ederek bu şekillerin emir olduğu yönünde kanıtlar sunar. Ayrıca her işlev için ayrı bir isim kullanmanın doğru olmadığını, ek hangi işlevde olursa olsun o ek için tek isim kullanmak gerektiğini ve şekli de dikkate alarak bu ismin baskın işlevi ifade eden bir isim olması gerektiğini söyler (Ercilasun, 1995; 61-63).

Emre (1945) bu yapıları "buyruklar, istemler" başlığı altında ele alır. Bu yapılarda tonun önemine dikkati çeker. Eşitler arasında kullanıldığında ve hem söyleyenin hem de karşısındakinin aynı yasaya boyun eğdiğini anlatmada e- temeli üzerine kurulan bir dileme kipi olduğunu belirtir. Emre'ye göre emri yumuşatmanın farklı yolları vardır: soru şekilleriyle dilekte bulunmak, bir takım rica formülleri kullanmak (*lütfen, zahmet olmazsa* gibi), fiil *-i vermek* ile birleştirerek kolaylık gösteren bir anlatış kullanmak, er- yapılı fiille isteği bildirmek, geniş anlatışla, rica yollu, istem istemek bu yollardan bazılardır (Emre, 1945; 457-461).

Demircan, buyrum ekleri olarak ∅, -In ve –sIn eklerini gösterir. /-z/ ve /-lAr/ eklerinin ise kişiden çok sayı ile ilgili olduğunu düşünür (Demircan, 2004; 109).

Atabay ve diğerleri, buyruk kipi olarak ele aldıkları bu kip hakkında şunları söylerler: "Eylemin yapılması gerektiğini buyurarak gösteren kiptir. Bu kipin 1. tekil ve çoğul kişi kullanımları yoktur. Bu kipte 2. tekil kişi için eylem kökünün kullanıldığı görülür. Bu bakımdan 2. tekil kişi için bir ek kullanılmamaktadır. Çoğul kişinin ise belirli geçmiş ve dilek koşul kiplerinde 2. tekil kişiler için kullanılan –n (-ın, -in, -un, -ün) ekini, kimi zaman da saygı, incelik göstermek için –ınız ekini aldığı görülür. 3. tekil ve çoğul kişilerin aldığı –sın eki belirli geçmiş zaman, dilek-koşul ve buyruk kipinin dışında 2. tekil kişiler için kullanılır. Ancak bu –sın eki, buyruk kipinde 3. tekil kişide ve -lar ekiyle birlikte çoğul kişide kullanılmaktadır. Bu kipin her zaman buyrumda kullanılmadığı görülür. Kimi zaman dilek, istek belirttiği de olur. Bu söyleyişe göre değişir" (Atabay, Özel, Kutluk, 2003; 214-215).

Hatipoğlu, -a (-e) ekiyle 'isteme, niyet, arzu' kavramları veren eylem çekiminin kurulduğunu ve bu çekimin 'istek kipi' adını aldığını; -alım (-elim) ekinin ise, emir kipinin 1. kişi çoğul çekimini sağladığını ve aslında ek, istek kipi eki, '-a/-e' ile birleşik bir ek olduğunu söyler (Hatipoğlu, 1974; 19-27). –sın (-sin, -sun, -sün) ekinin ise emir kipinde 3. kişi kavramının, '-lar/-ler' ekiyle birlikte 3. çoğul kav-

ramının sağlandığını belirtir. Ayrıca bu ekle kurulan sözcüklerin ikileme olarak ve deyimlerde, hayır dua ve beddualarda kullanıldığını belirtir (Hatipoğlu, 1974; 140-141). Hatipoğlu eserinde 2. teklik ve çokluk şahıslara ait eklere yer vermemiştir.

Akerson, 3. kişi buyruk çekimi dışındaki buyruk çekimlerinde ikinci bir ek gelemeyeceğini söyler (…gidip babasını gör-sün-dü). Bu ikinci ek zaman bildirmekten çok bir türlü dolaylı anlatım sağlamaktadır (Erkman-Akerson, 2008; 148).

Dizdaroğlu, emir kipindeki fiillerin eylemin yapılmasını bildirdiğini söyler. Emir kipi öteki dilek kiplerinden şu özellikleriyle ayrılmaktadır:

a. Kip ve zaman takısı yoktur. Bütün fiil tabanları, karşımızdakine verilen emir yerine geçer (*Bak, git, söyle, dinle*).

b. İnsan kendi kendine emir veremiyeceği için, emir kipinin birinci tekil ve çoğul şahısları da yoktur.

c. İkinci tekil şahsı şahıs takısı almaz. Bütün fiil tabanları, emir kipinin ikinci şahsı durumundadır.

d. Sesli ile biten fiil tabanlarına, ikinci çoğul takısından önce **y** kaynaştırma harfi gelir.

e. İkinci çoğul şahıs takısı –in, -iniz biçimlerinde olabilir (Dizdaroğlu, 1963; 18).

f. Karaağaç emir görünüşünün de yaşlı ve genç birçok dilde sözdiziminde ve emir kipi ile elde edildiğini söyler. Türkçe, emir görünüşünü, hem emir, istek ve gereklilik kipleriyle hem de geniş zamanın sürekliliğinden yararlanarak vermeğe çalışır. İkinci kişilerin şart çekimlerine eski ünlem edatı getirilmesi de, emir görünüşü kazandırır. Emir titremlemesi de, emir görünüşlü yüklem yapabilir, buna emirlik titrem birimi denir: *Eller yukarı!; İleri*! (Karaağaç, 2012; 633).

Banguoğlu, buyuru kipi olarak ele aldığı buyurunun bildirme kipinin bir tek kipi olduğunu söyler. Demek ki onun öbür üç tarzı, anlatması, söylentisi, şartı olmaz, der. Banguoğlu'na göre bu tek kip de tekli ve çoklu 2. ve 3. kişilerden ibarettir. Buyuru eydilen veya sözü geçene eydenin nazarî olarak kesin eğilimini duyuran bir kip olduğu için 1. kişiye yönelmesi mantıkî sayılmaz. 1. kişiye dönük en kesin eğilim kipi olarak gereklilik kipi kullanılır. Ancak kendimizi 2. kişi yaparak buyuruyu kendimize çevirebiliriz (*silkin ve sakin ol dedim avare gönlüme, uzatma Veysel bu sözü*). Buyuru kipi bir ucundan ünlem niteliği taşıdığından anlatımı tonlama ile çok yakından ilgilidir. Öbür yandan kullanılış ve üslûp da derin anlatım farklılıkları getirir. Öyle ki buyuru kipi ile deyimlerde ve cümlelerde hakaretten yalvarmaya kadar varan değişiklikler görülür (*Defol!, Aldırma!, Sağol!, Buyurun!, Affediniz*!) (Banguoğlu, 2007; 473).

Aslan-Demir, emirin iletişim ortamlarında üretilen bir söz eylem olduğunu; iletişimin gerçekleşebilmesi için de biri verici diğeri alıcı olmak üzere en az iki kişinin bulunması gerektiğini söyler. Buna göre kişinin tek başına gerçekleştirebileceği en kararlı eylem, ne en az iki kişili bir iletişim gerektiren emir ne de iletişim olabilecektir. Olan yapma, niyetlenme, karar verme vb. bildiren cümlelerde anlamın sınırlarını kişinin kendine emrettiği biçiminde yorumlamak Aslan-Demir'e göre işlevsel değildir. O, "kişinin birtakım emir cümlelerini monolog ya da diyalog yoluyla kendi kendine yöneltmesi teklik birinci kişi emrin gramatikal varlığını ispat için uygun görünmemektedir; burada ortaya çıkan teklik ikinci kişi emir morfolojisidir der" (Aslan-Demir, 2008; 40). Çokluk kişilerde ise durum farklıdır. Burada bir topluluk söz konusudur ve ortamda biri verici diğeri alıcı en az iki kişi bulunabilir. Biz'i oluşturan kişilerden biri emir verme yetkisine sahipse biz'in diğer üyesine/üyelerine emredebilir. Bununla birlikte çokluk birinci kişi biçimbirimi –(y)AlIm ile kodlandığı durumlarda dayanışmanın ortaya

çıktığı, buyurucu ile eyleyici arasındaki güç ilişkisinin daha az hissettirildiği görülür (Aslan-Demir, 2008; 41).

Ergin (2002), Ercilasun (1995), Karaağaç (2011 ve 2012), Korkmaz (2010) ve Boz (2013) gibi araştırmacılar emir kipinin birinci şahıslarda kullanılabileceğini ancak zaman zaman bu kullanımların istek ifadesiyle aynı olabileceğini, iç içe girdiğini; anlam olarak da istek ifadesine kayabileceği ya da karıştırılabileceğini söylerken Dizdaroğlu (1963), Hatipoğlu (1974), Banguoğlu (2007), Vardar (2002), Demircan (2004), Atabay ve diğerleri (2003), Aslan-Demir (2008) gibi araştırmacılar emir kipinin birinci şahıslarla kullanılamayacağını, bunun mantık dışı olacağını ve bu şekilde yalnızca istek vd. ifadelerinin oluşabileceğini söylemektedirler.

Buyrum tümcelerinin işlevleri

Buyrum tümceleri sadece buyrum ifade etmezler. Bunun yanında ifade ettikleri pek çok farklı anlamsal görevleri de bulunmaktadır. Korkmaz, emir kipinin yapılması istenen bir işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden bir gramer kalıbı olduğunu (Korkmaz, 2009; 665) söylerken emir kipinin, kipin dildeki kullanılış farklarının verdiği anlam ve işlev kaymaları dolayısıyla, istek, gereklilik, açıklama, uyarı, yönlendirme, dua, yemin, yakarış, kargış, şaşkınlık, hayret, yeterlik, sitem, kabullenme, teslimiyet gibi çeşitli görevlerinin de tespit edilebildiğini belirtir. Emir kipi yapısındaki diğer işlevlere kayabilme özelliğinden ve cümledeki bağlamla ilgili ögelerden yararlanarak, derin ve çeşitli anlatım inceliklerini karşılayabilecek kullanışlara girebilmiştir (Korkmaz, 2009; 672-676). Türkyılmaz da emir kipinin tarihi gelişimi içinde sadece emir değil, başka işlevlerle de kullanıldığını söyler. Türk yazı dilinin çeşitli devirlerine ait örneklerinde emir kipinin "emir" ile birlikte öğüt verme, yakarma, istek, gereklilik, dua, meydan okuma, uyarma, yasaklama gibi işlevleri de karşıladığı görülmektedir (Türkyılmaz, 1999; 18). Buyuru ve buyrum kipi gibi terimlerle de karşılanan emir kipinin günümüzde de pek çok işlevi bulunmaktadır. Başlıcaları: emir, istek, temenni, kabul etme, tembih, tahmin, önemsememe-umursamama, azarlama-çıkışma-paylama, saygı-incelik-rica, teselli, tavsiye, meydan okuma, açıklama, dikkati çekme, alay-küçümseme-yerme, dua-yakarış, beddua, yüreklendirme-özendirme, ümit verme, uyarı, hatırlatma, yalvarma, tehdit, ihtar, çağrı, kendi kendine telkin, yasaklama, nasihat-öğüt verme, yemin etme-ahdetme, yönlendirme, sitem, gereklilik, şart (Türkyılmaz, 1999; 21).

Adalı'ya göre ise dilek, istek, gereklilik, istemle birlikte gelecek zaman; buyrum ise içinde bulunulan zaman ya da yakın bir gelecek zaman kavramlarını taşır (Adalı, 1979; 47).

Gencan, buyuru kipinin; eylemin yapılmasını buyurmak için, dilek anlamında, dualarda, üçüncü kişisinin dilek, umut, yalvarma anlamlarında kullanıldığını ve komut olarak ünlemleştiğinin sık sık görüldüğünü söyler. Söz söyleyenin kendisine buyuramayacağı için bu kipin birinci kişisinin olmadığını ancak III. kişi yerine geçip kendine, gönlüne eytenlerin görüldüğünü belirtir. Bütün eylem tabanları, söyleyiş özelliğiyle, ikinci kişiye buyruk olur. Üçüncü kişiye buyurmalar –sin ekiyle biçimlenir. Komut ve komuta benzeyen buyruklarda eylemin kullanılmadığı da olur (Gencan, 2007; 339).

Buyrum tümcelerinin bir diğer işlevi de sözcük türetiminde karşımıza çıkar. Türkçenin sözcük türetme yollarından biri de buyrum tümceleri şeklinde görülen eylem tabanlarının bir araya gelmesiyle oluşan sözcüklerdir. İki eylem tabanı birleşerek zaman zaman bir nesneye ad olabilirler ya da bir kavramı karşılayabilirler. Yani buyrum tümceleri kalıplaşarak *çek yat, yapboz, kullan at, kazı kazan, bas konuş, Sormagir* vb. adlaşmış sözler oluştururlar. Dizdaroğlu, Türkçenin sözcük yapma yollarından biri olarak bileştirme başlığı altında bileşik isimlerin oluştuğunu söyler ve iki çekimli fiilden de bileşik isimlerin oluşabileceğine örnek olarak emir çekimindeki iki farklı fiilden oluşmuş bir semt adı olan *Sormagir* sözcüğünü verir (Dizdaroğlu, 1962; 24).

Kibarlık ilkeleri

Dilbilimde ilk kez kibarlığı araştıran ve kibarlık ilkelerini öneren Robin Lakoff (1973, 1977) olmuş ve bu ilkeler önce Leech (1983) daha sonra da Brown & Levinson (1978, 1987) tarafından geliştirilmiştir.

Bu geleneksel kibarlık teorileri Grice'a ve söz-eylem teorisi bakış açısına dayanmaktadır (Terkourafi, 2004; 1). Kibarlık üzerine çalışma yapan ilk dilbilimci olan Lakoff, insanlar arasındaki iletişimin önemli bir unsuru olan kibarlık üzerinde çalışmanın gerekliliğini vurgular. Daha sonra pek çok dilbilimci de bu konuda onun takipçisi olacaktır. Lakoff'un kibarlık teorisi Grice'ın konuşma ilkelerinden esinlenmiştir. Lakoff, bir iletişimde çatışmayı en aza indirgeyecek iki kibarlık kuralı önermektedir:

0. Açık ol. (Grice'ın ilkelerine dayanır)
0.1. Nitelik ilkesi
0.2. Nicelik ilkesi
0.3. Bağıntı ilkesi
0.4. Tarz ilkesi
1. Kibar ol.
1.1. Zorlamayın.
1.2. Seçenek tanıyın.
1.3. İyi hissetmelerini sağlayın (Theories of politeness, t.y.).

Lakoff (1975) daha sonra Resmiyet (mesafeli davran), Saygı (Seçenek tanı) ve Dostluk/samimiyet (duygudaşlık, dostluk göster) ilkelerini de ekleyecektir. Bu ilkelerin hepsi dinleyiciye yöneliktir ve onun kendisini iyi hissetmesini sağlamayı amaçlar (Özsoy ve Erk-Emeksiz, 2011; 129).

Leech (1983)'e göre de kibarlık ilkeleri insanlar arasındaki iletişim çatışmalarını ve olası kırgınlıkları önlemek için önerilmektedir. O, kibarlığın konuşan kişi ve dinleyen kişi arasında bir yarar-çaba ilişkisine bağlı olduğunu belirtir. Dinleyici çabası azalıp dinleyiciye yarar arttıkça tümce de o denli kibar olacaktır. Leech'e göre dilin dolaylı kullanımı karşısındakine yaptırım uygulamayıp seçenek sunması nedeniyle daha kibardır. Bu bakımdan tümce ne kadar dolaylı olursa bir o kadar da kibar olur denilebilir. Leech altı adet kibarlık ilkesi öne sürer:

1. Nezaket ilkesi
1.1.Dinleyicinin çabasını azalt.
1.2. Dinleyiciye yararı arttır.
2. Cömertlik ilkesi
2.1. Kendine yararı azalt.
2.2. Kendi çabanı arttır.
3. Övgü ilkesi
3.1. Dinleyiciye eleştiriyi azalt.
3.2. Dinleyiciye övgüyü arttır.
4. Tevazu ilkesi
4.1. Kendine övgüyü azalt.
4.2. Kendine eleştiriyi arttır.
5. Uyuşum ilkesi
5.1. Diğeri ile arandaki görüş ayrılıklarını azalt.
5.2. Diğeri ile arandaki uyuşumu arttır.
6. Duygudaşlık ilkesi
6.1. Diğeri ile arandaki karşıt duyguları azalt.
6.2. Diğeri ile arandaki duygudaşlığı arttır (Özsoy ve diğerleri, 2011; 130).

En yaygın kibarlık modellerinden biri de Brown ve Levinson (1987)'a aittir. Brown ve Levinson, daha önce Goffman tarafından önerilen "yüz" kavramına dayanarak ve Lakoff'un kuralları üzerine geliştirdikleri kibarlık ilkelerini geliştirmişlerdir:

1- Olumsuz yüz (bir kişinin direnmeden fikrini ifade etme arzusu).

2- Olumlu yüz (kişinin katkılarının onaylanmış olması arzusu) (Theories of politeness t.y.).

Olumsuz yüz kişinin diğer bireyler tarafından özgür bırakılma ve bağımsız bir birey olma isteğiyken olumlu yüz ise kişinin toplum tarafından kabul görme, diğer bireylere yakın sosyal ilişkiler içinde olma isteğidir (Özsoy ve diğerleri, 2011; 132).

Brown ve Levinson'un teorisine göre *yüz*, hassas olduğu için iletişim esnasında sürekli olarak göz önünde bulundurulmalıdır. İletişim esnasında yüz kaybedilebilir, sürdürülebilir ya da geliştirilebilir. Sadece kendininkini değil, diğerlerinin de yüzünü sürdürülebilir kılmak önemlidir (Fraser, 1990). Brown ve Levinson'a göre yüz tehdit edici eylemler şöyledir:

1- Diğerinin olumsuz yüzünü tehdit eden eylemler (dinleyiciye bir işi yapılması ya da yapılmaması konusunda baskı oluşturan eylemler; emir ve ricalar; dinleyiciye bir işi yapma konusunda hatırlatmalar; tehdit, uyarı ve bir işin yapılmaması sonucu cezai yaptırımlar)

2- Dinleyicinin olumlu yüzünü tehdit eden eylemler (şikâyet etme; eleştirme; diğerinin fikrine karşı çıkma; tabu olan konularda konuşma, kişilik, inanç, sahip oldukları ve değerlerine karşı nefret gösterme)

3- Konuşucunun olumsuz yüzünü tehdit edebilecek eylemler (teşekkür etme; isteksizce söz vermek zorunda kalma)

4- Konuşucunun olumlu yüzünü tehdit edebilecek eylemler (özür dileme; iltifatları kabul etme; itiraf etme) (Özsoy ve diğerleri; 2011; 133).

Daha sonra Brown ve Levinson olası yüz tehdit edici eylemlerle başa çıkabilmek için kullanılabilinecek stratejileri önerirler:

1- Kayıtlı doğrudan edim: Bu strateji insanların birbirlerini daha iyi bildikleri durumlarda ya da acil/zorunlu durumlarda kullanılır. Bu tür durumlarda yüzün korunması öncelikli değildir ve iletişimin ana hedefi bu değildir.

2- Kayıtsız edim: Bu strateji daha dolaylıdır. Konuşucu dinleyiciye dayatlada bulunmaz. Sonuçta, yüz doğrudan tehdit edilmemiş olur. Bu strateji dinleyicinin konuşucunun ne dediğini yorumlamasını gerektirir.

3- Olumlu kibarlık: Bu strateji dinleyicinin olumlu yüzüne olan tehditleri en aza indirmeye çalışır.

4- Olumsuz kibarlık: Bu strateji dinleyicinin olumsuz yüzüne olan tehditleri en aza indirmeye çalışır.

Brown ve Levinson olumlu ve olumsuz yüzün farklı kültürlerde değişkenlik gösterdiğini düşünmelerine rağmen Lakoff'la birlikte yüz kavramının evrensel olduğunu kabul ederler (Theories of politeness t.y.).

Bunların dışında Fraser ve Nolen, Scolllon & Scollon, Gino Eelen, Watts gibi araştırmacılar da farklı kibarlık ilkeleri geliştirmiş ve bu konuda çalışmalar yapmışlardır.

Türkçe buyrum tümcelerinin kibarlık ilkelerine göre durumu

Gündelik hayatta Türkçe yazılmış pek çok farklı türden yazılı metinde buyrum tümceleri karşımıza çıkabilmektedir. Bu metinlerin kullanım alanları, yazılış nedenleri, hitap ettiği kesimin durumu gibi

etmenlere göre metinlerde çeşitli derecelerde kibarlığa rastlanmaktadır. Kimi zaman bu metinler kibar olarak görülebilirken kimi zaman daha az kibar görülebilirler.

Daha önce dolaylılık ne kadar artarsa kibarlığın da o kadar artacağından söz edilmişti. Türkçede de bu dolaylılık buyrum eklerinde ikinci tekil şahıslara buyruluyor olsa bile ikinci çoğul şahıs ekleri kullanılarak ve çeşitli kibarlık gösteren sözcükbirimlerle yapılabilir.

1. a. Sen yap.

b. Siz yapın.

c. Siz yapınız.

(1a)'da kibar olmayan tümce dolaysızdır. (1b) ve (1c)'de ise –ın ve –ınız ekleri dolaylılık sağlamakta, dolayısıyla da bu ekler tümceyi daha kibar kılmaktadırlar. Aynı zamanda bu ekler konuşucu ve dinleyici arasına mesafe ve resmiyet koyarak olumsuz kibarlık örneği oluştururlar.

2. a. Lütfen yapınız.

b. Zahmet olmazsa yapınız.

(1b) ve (1c)'de biçimbirimlerle elde edilen bu dolaylılık (2a) ve (2b)'de de *lütfen, zahmet olmazsa* gibi sözlükbirimlerle sağlanmış ve tümce daha kibar kılınmıştır.

Gündelik hayatta en çok karşılaşılan metinlerden olan kullanma talimatlarında ve acil durum planlarında karşılaşılan dilin kibar olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Bunda temel sebep, metnin önceliğinin kibar olmak değil acil durumlara yönelik talimatları çabuk ve kısa bir şekilde anlatmak olmasıdır.

3. a. Motoru durdur, el frenini çek.

b. Dolum bölgesine başkasının girmesine izin verme.

c. İki adet yangın söndürücüyü dolum mahalinde hazır tut.

d. Dolum mahalinde sigara içilmesine, ateşle yaklaşılmasına, araç radyosu, cep ve mobil telefon, çağrı cihazı, elektrikli aletler, kaynak cihazları, aleve yol açan makineler, v.b. cihazların kullanılmasına müsaade etme.

e. Tankerin topraklama kablosunu bağla.

f. Dolum yapılacak tanktaki yakıt miktarını ve ürün etiketini kontrol et.

g. Dolum esnasında dolum mahalinden uzaklaşma.

h. Aşırı yağış ve şimşekli havalarda dolum yapma.

4. a. Rüzgarı arkana al.

b. Cihazı alevin dibine tut.

c. Cihazı yangının doğduğu yere tut.

d. Evvela önü sonra ileriyi söndür.

e. Cihazı omuz hizana as.

f. Yangın tamamen sönmeden ayrılma.

5. a. Lütfen bu önerilere uymaya özen gösteriniz!

b. En kısa programda en fazla 40°'de yıkayın.

c. Tamburlu kurutma yapmayın.

d. Beyazlatıcı kullanmayın.

e. Kuru temizleme yapmayınız.

f. Ilık ve tersten ütüleyin.

g. Sıkmayınız, asarak kurutun.

6. a. Soğukkanlı olun.

b. Telaşa kapılmayın.

c. Güvenli bir bölgeye çıkın.

d. "Yangın var" diye bağırarak istasyon çalışanlarına haber verin.

(3a-h)'de görülen tümceler bir "tanker boşaltma talimatı"nda, (4a-f)'de geçen tümceler de bir "yangın söndürme talimatı"nda ve (6a-d)'de geçen tümceler bir "acil durum planı"nda geçmektedir ve bu tümcelerde acil durumda uygulanması gereken eylemler sıralanmıştır. Bu durumda bu tümcelerin önceliği kibar olmak değil kısa ve anlaşılır olmaktır. (3a-h)'de ve (4a-f)'de buyrum doğrudan gerçekleşirken (6a-d)'de tümceler *–ın* eki ile daha kibar kılınmıştır. Bu tümcelerde dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttırılacağı düşünülmektedir. Bu tümcelerde konuşucunun yararından söz edilemez. Bununla birlikte (3a-h)'de ve (4a-f)'de toplumsal yararın arttırılmış olacağı da göz önüne alınmalıdır.

(5a-g)'de görülen tümceler bir "kıyafet yıkama talimatı"nda geçmektedir ve burada (3a-h)'ye ve (4a-f)'ye göre acil bir durum söz konusu değildir. Bu sebeple *–ın* ve *–ınız* ekleri kullanılarak dolaylılığa gidilebilmiş ve tümceler daha kibar kılınmıştır. (5a)'da hem *–ınız* eki hem de *lütfen* sözcüğüyle bu dolaylılık sağlanmış ve (5b-g)'ye göre daha kibar bir tümce elde edilmiştir. (5e) ve (5g)'de de yalnızca *–ınız* eki kullanılarak kısmen daha kibar tümceler oluşturulmuştur. (5a-g)'deki tümcelerde dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir. Bu tümcelerde konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan söz edilemez.

Kullanma kılavuzları ise kullanma talimatları ve acil durum planlarına oranla daha kibar görünmektedirler. Bu kılavuzlarda buyrum tümcelerinin yönlendirme işlevlerinin söz konusu olduğu görülmektedir.

7. a. Aşağıdaki işlemleri yapınız.

b. Arka koltuk başlıklarını tamamen indiriniz.

c. Şekilde gösterildiği gibi kola bastırınız.

(7a-c)'de görüldüğü gibi *–ınız* eki ile tümceleri daha dolaylı ifade edilerek kibar kılınmıştır. (7a-c)'de dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir. Bu tümcelerde konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan söz edilemez.

İlaç, yanıcı madde vb. tüketicilerin sağlığını tehdit edebilecek maddelerin üzerinde ve ilaç tanıtmalıklarında (prospektüs) da buyrum tümcelerine yer verilmiştir. Bu tümcelerde sağlık için doğabilecek bir olumsuzluğa karşı alınabilecek önlemlere yer verilmektedir. Bu belgelerde buyrum tümcelerinin uyarı ve nasihat işlevlerine daha çok rastlanılmaktadır.

8. a. Göze sıçradığında gözünüzü bol su ile yıkayınız.

b. Çocuklardan uzak tutunuz.

c. Oda sıcaklığında muhafaza ediniz.

9. a. Kullanmadan önce prospektüsü dikkatlice okuyunuz.

b. Son kullanma tarihi geçmiş ürünleri kullanmayınız.

c. Kullanmakta olduğunuz ilaç varsa muhakkak doktorunuza veya eczacınıza bildiriniz.

(8a-c)'de ve (9a-c)'de *–ınız* eki kullanılarak tümceler daha kibar kılınmıştır. Bu tümcelerde dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir. Konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardansa söz edilemez.

Yiyecek ve içeceklerin üzerinde yazan buyrum tümceleri de dikkat çekicidir. Bu tümcelerin, maddelerin tüketimini kolaylaştıracağı veya buyrum gerçekleştirildiğinde ürünün tüketici için daha iyi hale geleceğine inanıldığı görülür. Bu tümceler daha çok birer tavsiye niteliğindedirler.

10. a. Soğuk içiniz.

b. Çalkalamadan içmeyiniz.

c. Buzdolabında saklayınız.

d. 0-4 derecede muhafaza ediniz.

e. Güneş ışığından koruyunuz.

f. Şişmiş ve sızıntılı ambalajları satın almayınız.

(10a-f)'de *–ınız* eki kullanılarak tümceler daha kibar kılınmıştır. Bu tümcelerde dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan ise söz edilemez.

Yol tariflerinde, navigasyon cihazlarında da buyrum tümceleri kullanılmaktadır. Bu tümcelerde buyrum yapısı kullanılsa da daha çok gereklilik söz konusudur.

11. a. yol tarifi al.

b. 700 metre sonra sağa dönünüz.

c. Tavukhane sk. yönünden Atmeydanı cd. konumuna doğru kuzeydoğu yönünde ilerleyin.

d. Aksakal cd. yönünde sola dönün, şuraya devam edin: Galata Kpr.

(11a)'da eksiz bir kullanımla ikinci tekil şahsa bir buyrum söz konusudur. Bu tümce (11b-d)'ye göre daha az kibardır. (11c-d)'de *–ın* ekli bir kullanım vardır ve (11a)'ya göre bu tümceler daha kibardır. (11b)'de ise *–ınız* ekli daha dolaylı bir kullanım vardır ve bu tümce de (11a), (11c) ve (11d)'ye göre daha kibardır. Bu tümcelerde dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan ise söz edilemez.

Telesekreterlerde de buyrum tümceleriyle sıklıkla karşılaşılır. Bu tümceler dinleyiciye seçenek sunarlar ve daha çok yönlendirme işlevinde kullanılırlar.

12. a. Lütfen daha sonra tekrar arayınız.

b. Sinyal sesinden sonra mesajınızı bırakınız.

c. Not bırakın.

(12c)'de *–ın* ekiyle kullanılan bir buyrum tümcesi görülmektedir. (12a-b)'de ise *–ınız* ekiyle daha dolaylı bir kullanım göze çarpar ve bu tümceler (12c)'den daha kibardır denilebilir. Bu tümcelerde dinle-

yicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan ise söz edilemez.

Televizyon programlarında, reklamlarda da buyrum tümceleri kullanılır. Bu tümcelerde tavsiye işlevinin ağır bastığı görülmektedir.

13. a. Beni ara.

b. Kahvene lezzet kat!

c. Kendi içeceğini yarat!

d. Bu fırsatı kaçırmayın.

e. Tükenmeden alın.

f. Bizi arayın.

(13a-c)'de buyrum eksiz bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu tümcelerin *–ın* eki ile daha dolaylı olarak oluşturulmuş (13d-f)'ye göre daha az kibar olduğu söylenebilir. (13a-c), yakınlık, dostluk ve dayanışma sağlanarak oluşturulan *olumlu kibarlık* stratejisine bir örnek teşkil edebilir. (13d-e)'de dinleyicinin buyrumu gerçekleştirmediğinde bundan pişmanlık duyacağı izlenimi verilmektedir. (13a-f)'de dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan ise söz edilemez. Bu tümcelerin aynı zamanda konuşucunun ticari kaygısıyla oluşturulduğu da göz önünde tutulmalıdır.

Sınav sorularında ve kitapçıklarda da buyrum tümceleri yerini almıştır. Bu tümceler de daha çok yönlendirme ve hatırlatma işleviyle kullanılmışlardır.

14. a. İşaretlediğiniz bir cevabı değiştirmek istediğinizde, silme işlemini çok iyi yapmanız gerektiğini unutmayınız.

b. Bir soru ile ilgili cevabınızı, cevap kâğıdında o soru için ayrılmış olan yere işaretlemeyi unutmayınız.

c. Cevaplarınızı, cevap kâğıdının Türkçe Testi için ayrılan kısmına işaretleyiniz.

d. Diğer sayfaya geçiniz.

e. 39. - 40. soruları aşağıdaki parçaya göre cevaplayınız.

f. Türkçe testi bitti. Sosyal bilimler testine geçiniz.

g. Cevaplarınızı kontrol ediniz.

h. Size verilen soru kitapçığının numarasını cevap kâğıdınızdaki "Soru Kitapçık Numarası" alanına yazınız ve kodlayınız.

ı. Cevap kâğıdınızdaki "Soru kitapçık numaramı doğru kodladım." kutucuğunu işaretleyiniz.

i. Soru kitapçığı üzerinde yer alan Soru Kitapçık Numarasını doğru kodladığınızı beyan eden alanı imzalayınız.

j. Her testin cevaplarını cevap kâğıdındaki ilgili alana işaretleyiniz.

k. Sınav salonundan ayrılmadan önce, soru kitapçığınızı ve cevap kâğıdınızı salon görevlilerine eksiksiz olarak teslim etmeyi unutmayınız.

15. a. Aşağıdaki cümlelerde geçen söz sanatlarını bulunuz. Adlarını altına yazınız.

b. Sorunun cevabını sebepleriyle açıklayınız.

c. Lütfen belirtiniz.

d. Aşağıdaki soruları okuduğunuz makalelerden yola çıkarak yorumlayınız.

(14a-k)'de ve (15a-d)'de *–ınız* ekiyle daha dolaylı bir şekilde buyrum tümceleri oluşturulmuştur. Bu tümcelerde dinleyiciyle konuşucu arasına mesafe konulmuştur. Resmi nitelikteki bu tümceler *olumsuz kibarlığa* bir örnek olarak gösterilebilirler. (14a-k)'de ve (15a-d)'de dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan ise söz edilemez.

Mağaza kapılarında, toplu taşıma araçlarında, asansör/yürüyen merdivenlerde ve askeri mekânlarda bulunan emir tümceleri de dikkat çekicidir. Bu tümceler uyarı, yönlendirme ve gereklilik işlevlerini taşırlar.

16. a. İtiniz.

b. Çekiniz.

c. Araç klimalıdır, camları açmayınız.

d. Acil çıkış durumunda çekiçle camı kırınız.

e. Kabini görmeden binmeyiniz.

f. Çağırma düğmesine kısa bir süre basınız.

g. Kapıyı kabin tamamen durduktan sonra açınız.

h. Kabini harekete geçirmeden kat ve kabin kapılarını kapatınız.

ı. Gitmek istediğiniz katın düğmesine basınız.

i. Bir tehlike anında dur ve imdat düğmesine basınız.

j. Plastik bot ve terlik ile dikkatli kullanınız.

k. Kıyafetini düzelt.

l. Lüzumsuzsa söndür.

(16a-j)'de –ınız ekiyle buyrum tümcesi oluşturulmuş ve tümce dolaylı hale getirilmiştir. Bu tümceler konuşucu ile dinleyici arasında mesafe konulduğundan olumsuz kibarlık olarak görülebilirler. (16k-l)'de ise buyrum, eksiz olarak gerçekleşmiş ve bu tümceler (16a-j)'ye göre daha az kibardırlar. (16a-b)'de gereklilik işlevi bulunurken (16c,e,j,k,l)'de uyarı, (16d,f,g,h,ı,i,)'de ise yönlendirme işlevi söz konusudur. (16a-k)'de dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan ise söz edilemez. (16l)'de ise dinleyicinin yararından çok toplumsal bir yarardan bahsedilebilir.

Park ve bahçelerde de pek çok buyrum tümcesine rastlamak mümkündür. Bunlar çoğunlukla uyarı, yönlendirme ve tavsiye işlevleriyle kullanılmaktadırlar.

17. a. Herhangi bir olumsuzluğu lütfen güvenliğe haber veriniz.

b. Çocuklarınızın parka zarar vermesini önleyiniz.

c. Çiçekleri, bitkileri ve ağaçları koruyunuz.

d. Çocuklarınızın parkı kirletmesini önleyiniz.

e. Lütfen balıklara yem atmayınız.

f. Çocukları göletin çevresinden uzak tutunuz.

g. Parkınızı korumak için kabuklu yemiş yiyenleri uyarınız.

h. Çiçek ve ağaç yerinde güzeldir, lütfen koruyun.

ı. Anne babalar! Gözünüz çocukların üzerinde olsun.

j. Havuza girmek tehlikeli ve yasaktır.

k. Su kenarına yaklaşmak tehlikeli ve yasaktır.

l. Parka yiyecek sokulması yasaktır.

(17a-g)'de *–ınız*, (17h)'de *–ın* eki ile ve (17a), (17e) ve (17h)'de *lütfen* sözcüğüyle dolaylı bir şekilde buyrum tümceleri oluşturulmuştur. Konuşucu ile dinleyici arasına mesafe konduğu için bu metinlerde olumsuz kibarlıktan söz edilebilir. (17i)'de üçüncü şahıslara yönelik bir buyrum söz konusudur. Bu durumda dolaylılık ikinci şahıslardaki gibi eklerle sağlanamaz. Dolaylısıyla bu tümcede başka bir dolaylılık unsuru da bulunmadığı için bu tümce daha az kibardır. (17a) yönlendirme, (17b, d, e, f, g, i) uyarı, (17c, h) ise tavsiye işlevindedir. (17a, f, i)'de dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan ise söz edilemez. (17b, c, d, e, g, h)'de ise dinleyicinin yararından çok toplumsal bir yarardan bahsedilebilir. (17 j-l)'de ise uyarı işlevi buyrum tümcesi ile değil, *yasaktır* ibaresi kullanılarak bir ad tümcesiyle gerçekleştirilmiştir.

Alışveriş merkezi, kantin, hastane, taksi durağı gibi mekanlarda da buyrum tümcelerinin çokça kullanıldığı görülür. Bu tümceler yönlendirme, uyarı ve tavsiye işlevleriyle kullanılmışlardır.

18. a. Lütfen alacağınız ürünlere kasadan fiş alınız.

b. 1 sn. basınız ve bekleyiniz.

c. Lütfen başkası adına kayıt ve reçete yazdırma talebinde bulunmayınız.

d. Çocuklarının elinden tutunuz yalnız bırakmayınız.

e. Yürüyen merdivenin bant ve basamaklarına oturmayınız.

f. Değerli müşterilerimiz, sağlığınız açısından çocuklarınızı market arabasına bindirirken lütfen! galoş kullanınız.

g. Lütfen şahsi eşyalarınızı yanınızdan ayırmayınız.

h. Lütfen otopark içerisine park ettiğiniz aracınızda değerli eşyalarınızı bırakmayınız. Doğabilecek zararlardan mağazamız mesul değildir.

ı. Değerli müşterilerimiz; yenilenen trafik işaret ve çizgilerine uymanızı rica ederiz.

j. Sayın konuklarımız, çocuklarımızın güvenliği nedeni ile aileleri olmadan yürüyen merdivenleri kullanmaları yasaktır.

k. Kaybolan veya çalınan şahsi eşyalarınızdan mağazamız sorumlu değildir.

(18a-h)'de *–ınız* ekiyle, bununla birlikte (18c, f, g)'de *lütfen* sözcüğüyle dolaylılık sağlanarak tümceler daha kibar kılınmıştır. Bu tümcelerde konuşucuyla dinleyici arasına mesafe konulduğu için bunlar *olumsuz kibarlık* olarak görülebilir. (18a, b)'de buyrum tümcesi, yönlendirme, (18c, d, e)'de uyarı, (18f, g, h)'de ise tavsiye işlevleriyle kullanılmıştır. (18a, b, d, e, f, g, h)'de dinleyicinin çabası arttırı-

lırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan ise söz edilemez. (18c)'de ise dinleyicinin yararından ya da toplumsal bir yarardan söz edilemez. Buyrum tümcesi olmayan ancak yerlerine buyrum tümceleri de kullanılan tümcelerden (18i)'de rica işlevi *rica ederiz* ibaresi kullanılarak, (18j)'de yasaklama işlevi *yasaktır* ibaresi kullanılarak, (18k)'de uyarı işlevi *sorumlu değildir* ibaresi kullanılarak bir ad tümcesiyle gerçekleştirilmiştir.

Mahyalarda da buyrum tümceleri görülür. Bu tümcelerde buyrum işlevi değil şart işlevi öne çıkar.

19. a. Oruç tut sıhhat bul.

(19a)'da sıhhat bulmanın şartı olarak oruç tutmak gösterilmiş ve bu şart işlevi buyrum tümcesi yapısındaki tümceyle sağlanmıştır. Burada ikinci tekil şahsa eksiz olarak bir buyrum söz konusudur. Konuşucunun dinleyiciye daha yakın ve samimi olma çabası olduğu düşünülürse burada bir *olumlu kibarlık*tan söz edilebilir. (19a)'da dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ve toplumsal bir yarardan ise söz edilemez.

Yangın muhbiri ya da yangın alarm butonu olarak bilinin butonların üzerinde de buyrum tümceleri dikkati çeker. Bu tümcelerde buyrumdan öte bir yönlendirme işlevi vardır.

20. a. Camı kırınız, düğmeye basınız.

(20a)'da *–ınız* ekleriyle dolaylı bir biçimde kurulmuş bir buyrum yapısı vardır. Burada konuşucu ile dinleyici arasına mesafe konulduğunu düşünülerek *olumsuz kibarlıktan* bahsedilebilinir. Bu buyrum tümcelerinde bir yangın tehlikesi anında dinleyici yönlendirilmektedir dolayısıyla buyrum tümcesinin yönlendirme işlevi söz konusudur. (20a)'da dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin ve ortamda bulunması olası diğer insanların yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ise söz edilemez.

Sınav görevlendirmelerinde de yönlendirme işlevli buyrum tümceleri göze çarpar.

21. a. Saat 08.30'da görevli olduğunuz binada bulununuz.

b. Sınav yönergesinin görevinizle ilgili bölümünü sınavdan önce dikkatlice okuyunuz.

c. Görev kartınızı binalara girişte ve sınav esnasında takınız.

d. Sınav başlangıç ve bitiş saatlerini tahtaya yazınız.

(21a-d)'de *–ınız* ekiyle dolaylı biçimde kullanılmış buyrum tümceleri bulunmaktadır. Bu tümcelerde konuşucu ve dinleyicinin arasına mesafe konulduğunda burada *olumsuz kibarlık*tan söz edilebilinir. Bu tümceler buyurmaktan öte yönlendirme işleviyle kullanılmışlardır. 21a-d)'de dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin ve ortamda bulunması olası diğer insanların yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ise söz edilemez.

Yollarda, binalarda, iç ve dış mekanlarda çeşitli nesnelerin üzerinde bulunan levha ve tabelalarda da farklı işlevleriyle (çoğunlukla uyarı ve yönlendirme işleviyle) kullanılan buyrum tümcelerine rastlanmaktadır.

22. a. Emniyetiniz için lütfen; Sigara içmeyiniz, motoru durdurunuz, cep telefonunuzu kapatınız.

b. Ateşle yaklaşma.

c. Ateşle yaklaşmayınız.

d. Topraklama pensesini takınız.

e. Garaj kapısı park etmeyiniz.

f. Kabuklu kuruyemiş yemeyiniz.

g. Çimlere basmayınız.

h. Lütfen çimlere basınız her şey sizin için.

ı. Ormanda yürüyüşe başlamadan bir yakınınıza haber veriniz.

j. Koruyucu malzeme kullan.

k. Bulduğun gibi bırak.

l. Sifona basınız.

m. Basamakta durmayın otomatik kapı çarpar.

n. Düğmeye basınız.

o. Acil durumda kolu çekiniz.

p. Camı kırınız.

r. Jeton/para atınız.

s. Yavaşla.

t. Dur.

u. Dur bak dinle geç.

v. Hatalıysam ara.

y. Ormanlarımız yanmasın geleceğimiz kararmasın.

z. Çevremizi koruyalım.

x. Trafik kurallarına uyalım, uymayanları uyaralım.

w. Sigara içilmez.

q. Yetkiliden başkası giremez.

(22a, c, d, e, f, g, h, i, l, n, o, p, q)'da *–ınız* ekiyle, (22m, v)'de –ın ekiyle, (22b, j, k, r, s, t, u)'da *eksiz* biçimde ikinci kişilere; (22v)'de –sın ekiyle üçüncü kişilere; (22w, x)'de ise birinci kişilere buyrum söz konusudur. (22a)'da buyrum tümcesi uyarı işlevinde kullanılmış ve bu tümcede olumsuz kibarlık söz konusudur. Burada dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin ve ortamda bulunması olası diğer insanların yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ise kısmen söz edilebilir. (22b)'de eksiz bir kullanım bulunmaktadır. Yine buyrum tümcesi uyarı işleviyle kullanılmış ve bu uyarının eksiz biçimde bir buyrum tümcesiyle yapılması uyarının şiddetini arttırmıştır. Olası tehlikeler kibarlığın önüne geçmektedir. Yani metnin temel amacı kibar olmaktan çok uyarının şiddetini arttırmaktır. (22c)'de ise *–ınız* ekiyle daha dolaylı ve daha kibar bir tümce oluşturulmuştur. Bu tümcelerde dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin ve ortamda bulunması olası diğer insanların yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun yararından ise kısmen söz edilebilir. (22d)'de buyrum tümcesi yönlendirme işleviyle kullanılmıştır. Bu tümcede dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda dinleyicinin yararının da arttığı düşünülmektedir; konuşucunun ve toplumun yararından söz edilemez. (22e)'de buyrum tümcesi yasaklama işlevinde kullanılmıştır. Bu tümcede dinleyicinin çabası arttırılırken aynı zamanda konuşucunun yararının da arttığı düşünülmektedir; dinleyicinin ve toplumun yararından söz edilemez. Bu durumda bu tümce Leech'in *nezaket* ve *cömertlik*

*ilkeleri*yle ters düşmektedir. (22f, g)'de yine buyrum tümcesi yasaklama işlevinde kullanılırken bu tümcede dinleyicinin çabası arttırılmakta fakat dinleyicinin de konuşucunun da yararı bulunmamaktadır. Kısmen toplumun yararının arttığı düşünülebilir. Bu halde yine bu tümceler Leech'in nezaket ve cömertlik ilkeleriyle ters düşer. Ancak bu durum (22h)'deki bir başka buyrum tümcesi ile ters çevrilir. Burada buyrum tümcesi davet işlevindedir. Daha önce toplumun algısında yasak olan bir durumun değiştiği yine başka bir buyrum tümcesiyle gösterilmektedir. *Lütfen* sözcüğü ve *–ınız* eki kullanılarak tümcede dolaylılık sağlanmış, dolayısıyla da konuşucu ile dinleyici arasına bir mesafe konmuş ve *olumsuz kibarlık* söz konusu olmuştur. (22h)'de dinleyicinin çabası arttırılırken dinleyicinin yararı da arttırılmaktadır; konuşucu için bir yarardan söz edilemez. (22i, j)'de buyrum tümceleri uyarı işlevinde kullanılmıştır. (22i)'de *–iniz* ekiyle buyrum sağlanırken (22j)'de buyrum eksiz olarak sağlanmıştır. Bu durumda (22i), (22j)'ye göre daha kibar bir tümcedir. Bu tümcelerde dinleyicinin çabası arttırılırken dinleyicinin yararı da arttırılmaktadır; konuşucu için bir yarardan söz edilemez. (22k)'de buyrum tümcesi istek işlevinde kullanılmıştır. Diğer taraftan dinleyene gelecekte karşılaşabileceği durumlar için ikaz işlevinden de söz edilebilir. Bu tümcedeki ikinci şahıs için eksiz kullanımın, isteğin ya da ikazın şiddetini arttırdığı düşünülebilir. (22k)'de dinleyicinin çabası arttırılırken dinleyicinin ve ortamda bulunması muhtemel diğer insanların yararının da arttırıldığı düşünülmektedir; konuşucu için bir yarardan ise kısmen söz edilebilir. (22l, n, o, p)'de buyrum tümcesi yönlemdirme işlevindedir. Bu tümcelerde dinleyicinin çabası ve dinleyicinin yararının arttırıldığı düşünülmektedir; konuşucu için bir yarardan ise söz edilemez. (22m)'de buyrum tümcesi uyarı ve şart işlevleriyle birlikte kullanılmıştır. Bu tümcede öncelikle dinleyici basamakta durmaması konusunda uyarılmakta ve eğer dururs da sonucunda ne olacağı söylenmektedir. Bu durumda tamamen dinleyicinin yararı arttırıldığı, dinleyicinin çabasının da kısmen arttırıldığı söylenebilir; konuşucunun yararındansa söz edilemez. (22q)'da buyrum tümcesi gereklilik işlevinde kullanılmıştır. Söz konusu makinenin çalışması için yapılması gereken eylem buyrum tümcesi şeklinde söylenmiştir. (22q)'da dinleyicinin yararı arttırıldığı, dinleyicinin çabasının da kısmen arttırıldığı söylenebilir; konuşucunun yararındansa söz edilemez. (22r, s, t)'de buyrum tümcesi uyarı/ikaz işlevinde kullanılmıştır. Bu tümcelerde buyrum ikinci şahıslar için eksiz şekilde oluşturulmuştur. Bu da uyarı/ikazın şiddetini arttırmak için yapılmıştır denilebilir. Bu tümcelerin hızlı akan trafikte kullanılan işaretler oldukları ve sonuçlarının da dinleyici için ağır olabileceği düşünülürse bu tümcelerde kibar olmak ikinci planda olmalıdır; öncelik kısa ve daha çabuk anlaşılır olmaktır. (22r, s, t)'de dinleyicinin çabasıyla birlikte dinleyicinin ve ortamda bulunması muhtemel diğer insanların yararı arttırıldığı düşünülmektedir; konuşucunun yararındansa söz edilemez. (22u)'da buyrum tümcesi istek işlevinde kullanılmıştır. Burada konuşucu ve dinleyicinin arasındaki mesafenin azaltılarak bir *olumlu kibarlık* örneği oluşturulduğu söylenebilir. (22u)'da dinleyicinin çabası arttırılırken dinleyicinin ve konuşucunun yararının da arttırıldığı düşünülmektedir. (22v)'de buyrum tümcesi dua/temenni işlevinde kullanılmıştır. Üçüncü şahıs ekiyle kurulan bu tümcede buyrum yapısıyla aslında geleceğe dair bir dua/temenni dile getirilmiştir. Aynı zamanda bu tümcede dinleyici için bir ikazdan bahsedilebilir. Bu durumda da dinleyicinin çabası ve yararı arttırılırken toplumun da yararının arttırıldığı düşünülebilir. (22w, x)'te buyrum tümceleri istek işlevinde kullanılmıştır. Bu tümcelerde birinci çoğul şahıs eki kullanılarak konuşucu dinleyici ile arasındaki karşıt duyguları azaltmış, duygudaşlığı arttırmıştır. Bu da Leech'in *duygudaşlık ilkesi* ile örtüşür. Bu tümcelerde dinleyicinin çabası arttırılırken dinleyicinin ve ortamda bulunması muhtemel diğer insanların yararının da arttırıldığı düşünülmektedir. (22y, z) ise buyrum tümceleri değildirler. Bu tümcelerde yasaklama işlevi söz konusudur. Buyrum tümceleriyle de ifade edilebilen bu tümcelerde yasaklama olumsuz yeterlilik eki ile sağlanmıştır.

Bunların dışında belki başlarda yönlendirme işleviyle kullanılan ancak zamanla bir kısmının adlaştığını düşündüğümüz bir takım buyrum tümceleri de bulunmaktadır. Özellikle teknolojinin gelişmesi ve yeni terim ihtiyaçlarının doğması, son derece kısa bir yolla ifade edilebilen buyrum tümcelerinden

adlar türetmeye de olanak vermiştir. Bu yolla teknolojik aletlerde görülen pek çok buyrum tümcesinin adlaştığı görülür. İnternet, bilgisayar, telefon vb. pek çok teknolojik alette bu türden tümcelere rastlamak mümkündür. Bu buyrum tümcelerin önemli bir kısmında da insanların makinelere buyurdukları düşünülebilir. Bu açıdan bakıldığında konuşucu insan, dinleyici makine, buyrum tümcesinin işlevi ise komut olur.

23. a. Aç.
    b. Başlat.
    c. Bilgisayarı kapat.
    d. Yeni klasör oluştur.
    e. Tıkla.
    f. Tıklayınız.
    g. Yorum yaz.
    h. Yorum gönder.
    i. Görüntüle.
    j. Ekle.
    k. Düzenle.
    l. Seç.
    m. Kes.
    n. Kopyala.
    o. Yapıştır.
    p. Çevir.
    q. Ara.
    r. Listele.
    s. Biçimlendir.
    t. Bul.
    u. Değiştir.
    v. Ortala.
    w. Metni sağa hizala.
    x. İki yana yasla.
    y. Oynat.
    z. Çalıştır.
24. a. Yenile.
    b. Kişiselleştir.
    c. Paylaş.
    d. Yükle.
    e. Kaldır.
    f. Masaüstü arka planı olarak ayarla.
    g. Kısayol oluştur.
    h. Saat yönünde döndür.
    i. Sil.
    j. Yeniden adlandır.

k. Mesajları sil.
l. Sms oluştur.
m. Gönder.
n. Duvar kağıdı yap.
o. Ton ata.
p. Kaydet.
q. Ekle.
r. Görüntüle.
s. Kilit aç.

(23a-z) ve (24a-s)'de görülen örneklerin pek çoğunun artık adlaştığı söylenebilir. Bu örneklerde buyrum tümceleri gibi görünen yapılar komut adı ya da menü adı olarak tümce özelliğinden çok ad özellikleri göstermektedirler. Bu tümcelerin pek çoğu artık adlaşmıştır denilebilir.

Sonuç

Türkçe buyrum tümceleri gündelik hayatta pek çok farklı metinde karşımıza çıkmaktadır. Kimi zaman ikinci kişilerde dolaysız olarak eksiz biçimiyle, kimi zaman dolaylı olarak bir sözcükle birlikte ya da *–In, -InIz* gibi eklerle kullanıldığı görülür. En yaygın bu kullanımlarının yanında üçüncü kişilerde ve birinci kişilerde de buyrum yapılarının oluşturulduğu görülmektedir. Buyrum yapısının birinci kişilerle oluşturulduğunda duygudaşlık ilkesinin öne çıktığı gözlenmiştir. Buyrum tümcelerinin buyurmak dışında pek çok farklı işlevi bulunduğu ve bu metinlerde de bu farklı işleviyle yer aldığı açıktır. Bu işlevlerin şiddeti, aciliyeti, doğuracağı sonuçlar vb. etmenlerle tümcelerin önceliği kibar olmaktan çok kısa olmak, çabuk anlaşılır olmak olabilir. Bu gibi sebeplerle konuşucu nezaket ilkesi, cömertlik ilkesi gibi kibarlık ilkeleriyle çatışabilir. Bunun dışında konuşucunun zaman zaman dinleyiciyle arasındaki mesafeyi arttırarak olumsuz kibarlık, zaman zaman da bu mesafeyi azaltıp samimiyet kurarak olumlu kibarlık örnekleri oluşturduğu gözlenmiştir. Ele alınan buyrum tümcelerinde kimi durumlarda dinleyicinin yararının arttığı gözlenirken kimi zaman konuşucunun ve ortamda bulunması muhtemel diğer kişilerin yararının da arttığı gözlenmiştir. Ancak neredeyse tüm durumlarda konuşucunun çabası gözlenmemiş, tamamen dinleyicinin çabası söz konusu olmuştur. Bu doğrultuda bu şekildeki buyrum işlevli buyrum tümcelerinin tamamına yakınında nezaket ve cömertlik ilkelerinin çiğnendiği ve bu tümcelerde dinleyicinin olumsuz yüzünün tehdit edildiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Adalı, Oya, Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979.

Aslan-Demir, Sema, Türkçede İsteme Kipliği, Semantik – Pragmatik Bir İnceleme, Grafiker Yayınları, Ankara, 2008.

Atabay, Neşe-Özel, Sevgi-Kutluk, İbrahim, Sözcük Türleri (2. bs.), Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Aydın, Özgür, "Türkçede Üçüncü Kişi Buyrum Yapıları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.47, S.1, s.151-163, Ankara, 2007.

Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri (8. bs.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Boz, Erdoğan, Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi (2. bs.), Gazi Kitabevi, Ankara, 2013.

Brown, P. ve S. Levinson, Politeness, Cambridge Universtiy Press, Cambridge, 1987.

Çotuksöken, Yusuf, Türkçede Ekler, Kökler, Gövdeler, Cem Yayınevi. İstanbul, 1991.

Demircan, Ömer, Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Demirtaş, Ahmet, "Divanü Lügati't-Türk'teki Atasözlerinde İkinci Tekil Şahıs Emir Kipinin İşlevleri", Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, C.3, S.1, s.33-35, 2004.

Dizdaroğlu, Hikmet, Türkçede Sözcük Yapma Yolları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1962.

Dizdaroğlu, Hikmet, Türkçede Fiiller, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1963.

Doğan, Gürkan, "Buyurmayan Buyrum Tümceleri", VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri, 7-9 Ağustos 1996, Ankara, 1997, s.249-256.

Emre, Ahmet Cevat, Türk Dilbilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1945.

Ercilasun, Ahmet Bican, "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı, 22-23 Ekim 1993, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Ergin, Muharrem, Üniversiteler İçin Türk Dili, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Erkman-Akerson, Fatma, Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış (2. bs.), Multilingual Yayınları, İstanbul, 2008.

Fraser, Bruce, Perspectives on Politeness, Journal of Pragmatics, Volume 14, Issue 2, 219-236, April 1990. http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/037821669090081N (Erişim tarihi: 27.05.2013).

Gencan, Tahir Nejat, Dilbilgisi, Tek Ağaç Yayınları, Ankara, 2007.

Hatipoğlu, Vecihe, Türkçenin Ekleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.

İmer, Kamile, Türkiye Türkçesinde Kökler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1976.

Karaağaç, Günay, Türkçenin Söz Dizimi (3. bs.), Kesit Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Karaağaç, Günay, Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayıncılık, Ankara, 2012.

Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi) (3. bs.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü (4. bs.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Özsoy, Sumru ve Erk-Emeksiz, Zeynep (Yay. haz.), Genel Dilbilim II, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2011.

Sarıçoban, Arif ve Hişmanoğlu, Murat, "Türkçede Buyrum Tümcelerinin Edimbilimi Üzerine", Dil Dergisi, S.123, s.31-48, 2004.

Şanlı, Cevdet, "Göktürk Yazıtlarında Emir Kipinin Kullanılış Şekilleri, Cümlelerdeki Durumları ve Anlam Yükleri", TDAY Belleten, 1997, s.237-244. Ankara, 2000.

Terkourafi, Marina, "Three levels in politeness theory and practice." International Conference on Language, Politeness and Gender, September 5, Helsinki, 2004.

Theories of politeness (t.y.), http://linguistics.usask.ca/Ling347/webp/politeness2/index.html (Erişim tarihi: 27.05.2013).

Türkyılmaz, Fatma, Tasarlama Kiplerinin İşlevleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Vardar, Berke, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2002.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA ÖN SES /y-/ TÜREMESİ

Yrd. Doç. Dr. Fatih ÖZEK
Fırat Üniversitesi, ozekfatih@gmail.com

ÖZET

Bir ses hadisesi olarak türeme, asıl kelimede olmadığı halde, kelime başında veya içinde türeyen ses olarak tanımlanır. Ses türemelerinin sebepleri çeşitlidir. Ancak genel olarak seslerin birbirleriyle etkileşimi ve söyleyiş kolaylığı ile meydana gelir.

Ön ses /y-/ türemesi Türkçede bilinen, çokça örnekleri olan bir ses olayıdır. Daha çok /ı/ ve /i/; nadiren diğer ünlülerin önlerinde türeyen /y-/ ile ilgili örneklere Türkçenin ilk yazılı kaynaklarında rastlanılır: AT *ī-, īd- 'göndermek' > Kök. yıd- ; ETT yid- (Krş. Krh. īd- (DLT); Yak. īt-); AT *ālppagut ~ ilpagut, Kök. yılpagut 'yiğitler, alpler" Talat Tekin'in *"Türk Dillerinde Ön Sesde y- Türemesi"* adlı çalışması /y-/ türemesinin Türkçenin daha sonraki tüm tarihî ve çağdaş lehçelerinde de görüldüğünü ortaya koymuştur.

Ön ses /y-/ türemesinin Türkiye Türkçesi ağızlarında da örnekleri vardır. Çalışmanın ilk amacı bu örnekleri listeleyebilmektir. Bir ön çalışma ile *yiye* "sahip", *yirinti* "çatlak", *yiri* "iri", *yılgın* "serap", *yacanmak/yecanmak* "korkmak, ürkmek, çekinmek", *yuẖu* "uyku", *yüvez* "üvez", *yiz* "iz", *yığlamak* "ağlamak", *yēri* "utanmaz", *yege/yige* "eğe", *yendürmek* "indirmek", *yaldatmak* "aldatmak" vb. ve *yıbrıẖ* (Ar.) "ibrik", *yırgat* (Rum.) ırgat, *yesir* (Ar.) "esir" vb. gibi alıntı kelimelerde ön ses /y-/ türemesi tespit edilebilmiştir. Çalışmanın ikinci amacı ise bu türemelerin sebeplerini bulmaktır. İlk bakışta ön ses /y-/ türemesinin şu üç durumda ortaya çıktığını söylenebilir:

1. Uzun ünlülerin kısalmasıyla

2. Sandhi türemelerle

3. Söz başı zayıf/vurgusuz ünlülerin ses değerlerinin korunmasıyla

Çalışma bu ilk tespitlerden hareketle Türkiye Türkçesi ağızlarındaki /y-/ türemesi örneklerini listelemeyi ve türemenin sebeplerini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türeme, ön ses, /y-/ fonemi, fonetik, Türkiye Türkçesi ağızları.

ABSTRACT

Anaptyxis is defined as a sound which originally does not belong to a word, but occures by a derivation in any part of a word. The reasons for anapyxis are devirse, but mostly they occure by interactionn of sounds and effortlesness of pronunciation.

Anaptyxis of initial /y-/ is a typical sound event which occures a lot in Turkish. The examples of prohhesis /y-/, derived mostly in front of the /ı/ and /i/ and rarely the other vocals, can be seen at very first written texts of Turkic: A.T *ī-, īd- 'to send' > Kök. yıd- ; ETT yid- (Krş. Krh. īd- (DLT); Yak. īt-); AT *ālppagut ~ ilpagut, Kök. yılpagut 'brave men". 'Anaptyxis of /y-/ in Turkic Languages', a work by Talat Tekin, shows us that anaptyxis of /y-/ can be seen in latter historical periods of Turkic and modern Turkic dialects.

Anaptyxis of /y-/ can be seen in Turkey Turkish dialects also. The first aim of this study is to list these examples. By a prestudy the examples of yiye "owner", yirinti "cracked", yiri "huge", yılgın"mirage", yacanmak/yecanmak "to be afraid, to hang back", yuẖu "sleep", yüvez "rowan", yiz "iz", yığlamak "to cry", yēri "barefaced", yege/yige "riffler", yendürmek "to lower down", yaldatmak "to cheat" vb. ve yıbrıẖ (Ar.) "kettle", yırgat (Rum.) laborer, yesir (Ar.) "slave" etc. are determined. The second aim of the study is to sind out the reosans of these derivation. The reasons of anaptyxis -/y-/ can be listed as follows:

1. Shortening of long vowels

2. Sandhi derivation

3. The protection of sound value of initial atonic vocals

This study aims to list the examples of anaptyxis /y-/ and to find out its reasons the first determinations.

Keys Words: Derivation, initial sound, the phoneme /y-/ Turkey Turkish dialects

Giriş

Türeme, kelimede asıl olarak bulunmadığı halde çeşitli sebeplerle sonradan ortaya çıkan sesler olarak tanımlanır. Ses türemeleri ünlü ve ünsüz türemesi biçiminde; kelimeler başında, içinde ve sonunda görülebilir. Türkçede, özel olarak da Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ünsüz türemeleri ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. [1] Bu bildiride yalnızca Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ön ses *y*- türemesi üzerinde durulacaktır.

/y/ ünsüzü bilindiği gibi tonlu, akıcı, yumuşak ön-damak ünsüzüdür. Çıkış biçimine göre de yarı-ünlüdür. Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren (𐰃 - 𐰉) aslî olarak ön, iç ve son seste görülür. /y/ ünsüzünün yarı-ünlü niteliği, boşluk doldurucu bir ses olma özelliği türeme veya düşme gibi ses olaylarına zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı Türkçenin hemen hemen tüm dönemlerinde /y/ sesiyle ilgili fonetik olaylara rastlanılır.

Ön ses /y-/ türemesi Türkçede bilinen, çokça örnekleri olan bir ses olayıdır.[2] Daha çok /ı/ ve /i/; nadiren diğer ünlülerin önlerinde türeyen /y-/ ile ilgili örnekler, Türkçenin daha ilk yazılı dönemlerinde karşımıza çıkar:

Kök. yılpagut ~ alpagu "yiğitler, alpler" < *īlpagut < AT*ālpagut (Tekin; 1964: 54); Kök. yürüŋ "beyaz" ~ ürüŋ; Kök. yün- ~ ün- "çıkmak, belirmek" < *ūn-;

Uyg. yıcan- ~ ıçan- "sakınmak, çekinmek, korkmak" < AT* īça-n-;

Uyg. yitiz "yüksek"< idiz; (Gabain; 1988: 39); Uyg. yil- ~il- "ilmek, iliştirmek, bağlamak" < AT.*įl- (Tekin; 1964: 54);

Uyg. yıġla- 'ağlamak' (EUTS) < AT *īgla-

Bu ilk türeme örnekleri dışında Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinde ön ses y- türemesi örnekleri görülür:

Krh. yıġla- (DLT); Hrzm. yıġla- (NF), Kıp. yıġla-(TZ) ~ ıġla- ~ ıla- ~ aġla-, Çağ. yıġla- (LD) (Krş. Türkm. āğla-) < AT *īgla-;

Krh yacan- (DLT), ETT yacan- "utanmak, sıkılmak" < AT* īça-n-;

Hrzm. yinçük (ME) 'incik, baldır, baldır kemiği' ; Kıp. yinçük (BV) ~ yünçük (TA)~ incük < AT *įnçük;

Kıp. yekindü (BM) ~ yikindü (TA) 'ikindi'< AT *±kinti;

Kırg. yel "halk" (Tekin,1995:144);

Az. yiye "sahip";

---

1 Bk. M. Räsänen, **Materialien zur Lautgeschichte der Turkischen Sprachen**, Helsinki, 1949.; J. Eckmann, Kelime Ortasında Anorganik b,p ve m'nin Türemesi, Türkiyat Mecmuası, X, s.313-320, 1953.; J. Eckmann, "*Türkçede d, t ve n Seslerinin Türemesi*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1955, TDK Yay., s.11-23, Ankara, 1988.; Talat Tekin, "Türk Dillerinde Ön Seste y Türemesi", Türk Dilleri Araştırmaları 4, s. 51-66, Ankara, 1994.; Gürer Gülsevin, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine", TDAY-B 2001/I-II, TDK Yay., s. 129-146¸ Ankara, 2003.; Gürer Gülsevin, "Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): "*üzüm/yüzüm; öllük/höllük" türeme mi düşme mi?"* Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Journal Of Turkish World Studies C. V, S. 2, Kış 2005, s. 207-213, 2005.; Ahmet Buran, Türkiye Türkçesi Ağızlarında –r-/-r Türemesi, Bengü Beläk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı (Ed. Bülent Gül), TKAE Yay., s.183-192, Ankara, 2013.; Hatice Şahin, "Türkiye Türkçesindeki Bazı Kelimelerin Başındaki y Sesinin Düşme mi Türeme mi Yaşadığına Dair", 5. Uluslar arası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 19-22 Aralık 2012, Denizli, 2012.; Aylin Koç, "Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.28, Selçuk Üniv. Yay., s.47-67, Konya, 2010.

2 Genel olarak Türkçede görülen ön ses y- türemesi için bk. Talat Tekin, "Türk Dillerinde Ön Seste y Türemesi", Türk Dilleri Araştırmaları 4, s. 51-66, Ankara, 1994.

Özb. yelli “elli”;

Uyg. yit “it”;

SUyg. yöt “öd” (Tekin; 1964:61-63);

Türkm. yilik “ilik”;

Gag. yimdat “imdat”(Alibekiroğlu; 2013:698-702)

1. Türkiye Türkçesi ağızlarında ön ses y- türemesi

Ön ses /y-/ türemesi Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülür. Bu örnekler ortaya çıkış biçimleri ve kullanıldıkları bölgeler bakımından çeşitlilik göstermektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ön ses /y-/ türemeleri şu durumlarda ortaya çıkmıştır:

Birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla,

Sandhi[3] türemelerle,

Söz başı zayıf/vurgusuz ünlülerin ses değerlerinin korunmasıyla.

Birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla oluşan /y-/ türemesi

/y/ sesi bir yarı-ünlüdür. Bilindiği gibi yarı-ünlüler kayan ünlüyü oluşturan ya da kayan ünlülerde temel ünlülere eşlik edebilen seslerdir. AT *tūn > Türkm. düyn; AT *tūş > Türkm. düyş; AT* tūp > Türkm. düyp… vb. örneklerde görüldüğü gibi uzun ünlü kısalırken bir /y/ yarı ünlüsü ile ikizleşebilmektedir. Aynı durum söz başındaki uzun ünlüler için de geçerlidir: “Söz başındaki birincil uzun ünlü bir ikiz ünlü geliştirerek bazen kendisinden önce bir y- doğurur ya da türetir.”[4] Türkiye Türkçesi ağızlarında uzun ünlülerin kısalmasıyla ilişkilendirdiğimiz ön ses y- türemesi örnekleri şunlardır:

ya<*ā

1. yaldat- ~ yallat- “aldatmak” (ErcYA, s.110; NevYA, s.83; DS XI, s.4143 vd.) < AT * ālta- (Krş. Türkm. ālda-)

ye<*ē

2. yege ~ yiye “eğe” (ArdYA, s.22; DS XI, s.4223) < *ēkeg

3. yer- ~yėr- “ermek” (ErzA, s.203; RizİA, s.95; AybA, s.35; ÇÇYA, s.70; ElzA, s. vd.) < *ēr- (Krş. Tob.ier-, Hlç. Įer-)

4. yerin- ~ yirin- “erin-” (DSXI, s.4252-4280) < *ēr- “erin-, üşen-“

yı<*ī

5. yır “ır, şarkı” (AdMKGSA, s.84, DS XI, s.4273) < AT*īrla- “şarkı söylemek”

6. yığla- “ağlamak” (DS XI, s. 4262) <AT*īġıla- “ağlamak” (Krş. Türk. Āgıt)

yi< *į

7. yiri “iri” (RizİA, s.95; DS XI, s.4279) < AT*įrig (Krş. Türkm. įri, Hlç. įre)

---

[3] Sandhi: İki kelime ya da kelime şeklinin karşılaşması ve bundan doğan düzenli ses değişmeleri. Ulama, ünlü boşluğu vb. gibi. [A.von Gabain, Türk Dillerinin Tipik Özellikleri (Çev. Mevlüt Gültekin), Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring 2007, s.314, 2007.]

[4] T. Tekin (1995), s.138

8. yirinti “çatlak” ~yirim “küçük iki sırt arasındaki su yırıntısı” ~ yirik “üst dudağı yarık” (DSXI, s.4279-4280) < AT*įr- “yirik açmak”, irük “duvardaki yirk, yarık, çatlak” (Tekin; 1964: 57)

9. yiz “iz” (ElzSV, s.228) < AT*įz (Krş. Türkm. īz, Çuv. yĭr)

ya/ye<*į

10. yeğ ~ yığ “iğ” (DSXI, s.4223-4261) < AT* įk (Krş. Türkm. įk)

11. yecan- ~ yacan- “korkmak, ürkmek, çekinmek, sakınmak” <AT *īçan- “sakınmak, çekinmek, korkmak” (DSXI, s.4114)

yi <*±

12. yiye “iye, sahip” (DSXI, 4284) < AT* ±di (Krş. Hlç. eydi)

13. yin- ~yen- “inmek” (ErcYA, s.110; ÇÇYA, s.70; ArdYA, s.22; AdMKGSA, s.84 vd.) <AT* ±n- (Krş. Türkm. įn-, Hlç. į^{e}n-)

yu<*ū

14. yuẖla- ~yuẖu “uyku” (DS XI, s.4313) < AT*ū “uyku” (Krş. Yak. ū)

yē<ē

15. yēri “utanmaz” (DS, s.4251) <AT* ēr-“yermek, kötülemek, iğrenmek” (Krş. Uyg. erinçülüg, ye-rinçülüg “günahkâr”

2. Sandhi türemelerle oluşmuş /y-/ türemesi

Ünlü ile biten bir kelime, ünlü ile başlayan bir kelimeye ulandığında ikinci kelimenin başında bir /y/ türeyebilir. Sandide, sandhi veya boşluk doldurucu türeme şeklinde adlandırılan bu tarz türemelerin yazılı kaynaklardaki ilk örneği Orhun Abidelerinde görülür: anca yıdmış (T 34) (Tekin; 2003: 78) Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit ettiğimiz ön ses y- türemesi örneklerinin bir kısmı bu şekilde oluşmuştur. Hemen belirtelim bu türemeler geçicidir, konuşma esnasında anlık ortaya çıkar. Dolayı-sıyla da herhangi bir ağız için belirleyici değildir.

1. yinek < inek “iki *tene yinek* var” (ErzYA, s.110)

2. yėmin <emin “sülēmen¸ *ōlu yėmin* kök.” (SerA., s.174)

3. yessir < esir “*bele yessir* götürdi miler “ (ErzYA, s.76)

4. yeK- <ek- “ben *fasille yeKmēyırın*” (DalA., s.119)

5.y`edirne< edirne “mā sereye *aldı y`edineyi*. (EdİA, s.214)

6. yetim< eğitim “ķırķ bėş gün *bi yetim* gördüm” (DalA, s.140)

7. yit- < it- “*ġızı yitmiş* suyur içine” (KırYA, s.320)

8. yüzüm < üzüm “*bastıķımizi yüzümmizi* götürdıẖ” (DiyA, s.87)

9. yesgi < eski “daha esgi. Bilen yoķ *ki yesgi*.” (EsMİA, s.287)

10. yengerek < engerek “bā kazārķa *bi yengelek* yılan yatmış.” (EdİA, s.214) vb.

Söz başı zayıf/vurgusuz ünlülerin ses değerlerinin korunmasıyla oluşan ön ses /y-/ türemesi

Zayıf veya vurgusuz söz başı ünlülerin, ses değerlerini korumak üzere yarı ünlü /y/ sesini türetmesi karşılaşılan bir ses hadisesidir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da zayıf veya vurgusuz /ı/, /i/ ünlülerinin /y/ türettiği bazı örnekler mevcuttur:

1. yibrik ~ yıbrıḫ (EdİA, s.58) < ibrik

2. yırgat (VGHA, s.63) < ırgat

3. yiğne (RizİA, s.95) < ET igne

4. yirmik (BigYA, s.32) < irmik

5. yırgala- (ArdYA, s.22; VGHA, s.63) < ıragala-

Kaynaklarda hem türeme hem düşme olarak gösterilen kelimeler

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili çalışmalarda, bazı kelimeler hem ön ses y- türemesine, hem de ön ses y- düşmesine örnek verilmektedir. Bu konuya ilk dikkat çeken Gürer Gülsevin[5] olmuştur. Gülsevin "*Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3)"* adlı makalesinde, çeşitli çalışmalarda ön ses y- türemesine örnek verilen kimi kelimelerde türeme olmadığını, eski şeklin devamı olduğunu örnekleriyle açıklamıştır. Daha sonra Hatice Şahin, *"Türkiye Türkçesindeki Bazı Kelimelerin Başındaki y Sesinin Düşme mi Türeme mi Yaşadığı Üzerine"* adlı bildirisinde daha önce yapılan çalışmaları değerlendirerek yılduz ~ ılduz, yılkı ~ ılkı, yırak~ ırak, yır~ır, yincü~ inci, yiğit~igit, yıpar~ıpar kelimelerin çeşitli kaynaklarda hem türeme hem de düşmeye örnek verildiğini belirtmiştir. Bu listeye ip ~ yip kelimesi de eklenebilir. Bu kelimeler ile ilgili görüşümüz şu şekildedir:

"yır" sözcüğünde uzun ünlünün kısalmasına bağlı olarak oluşmuş bir ön ses y- türemesi vardır: **yır** "ır, şarkı" < AT *īrla- "şarkı söylemek" (Krş. Uyg. yır (EUTS) ~ ır; Krh. yīr (DLT); Çuv. yurĭ).

yinçü, yip, yiğit, yıpar, yılkı, yıldız kelimelerinde ön ses y- türemesi yoktur. Bu kelimelerin bilenen ilk şekilleri /y/'lidir:

yüncü "inci": Uyg. yinçü (EUTS); Krh. yinçü ~ yünçü (KB); Hrzm. yinçü (NF); Kıp. inci (TZ) ~ inçü (GT) ~ yinçü (İM) ~ yençü (BM); Çağ. inçi (ŞD) ~ inçü (LD) ~ yünçü (ŞD); ETT inçü (KG) (Krş. Bşk. ınyı; Kzk. injüv; Hak. çĭmcük; Özb., Y.Uyg. incu; Türkm, Gag., Trk. inci; Çuv. ence)

yip "ip"**:** Uyg. yip (EUTS); Krh. yip (KB) ~ yıp (DLT); Hrzm. yip (HŞ); Kıp. ip (CC) ~ yip (İM); Çağ. ip (ŞT); ETT ip (YZ) (Krş. Tat. cip ~ cĕp; Tuv. çep; Hak. çĭp; Kzk. jip; Krg., Kklp., Krç. cip; Bşk., Nog., Kmk., Y.Uyg. yip; Özb., Gag., Trk ip; Türkm. yüp)

yıpar " güzel koku": Uyg. yıpar (EUTS); Krh. yipar ~ yıpar (DLT); Kıp. ipar (Kİ) ~ ıpar (CC)~ ıbar (BM) ~ yıpar (TA)

yılkı "at sürüsü"**:** Kök. yılkı (Orh.); Uyg. yılḳı (EUTS); Krh. yılḳı (KB); Hrzm. yılḳı (ME); Kıp. yılḳı (İM); ETT ılḳı (DK) (Krş. Krg., Tuv., Şor cılkı; Kzk. jılkı; Nog., yılkı; Hak. çığlı; Alt. d´ılkı; Bşk., Tat., Trk. yılkı; Yat. Sılgı 'at')

yılduz "yıldız": Uyg. yıltız ~ yıldız (EUTS); Krh. yulduz (DLT) 'yıldız'; Hrzm. yulduz (ME); Kıp. yulduz (TA); Çağ. yulduz (Krş. Bşk. yondoz; Tat. yoldız; Kzk. juldız; Hak. cıltıs; Krç. culduz; Nog.

[5] Bk. Gürer Gülsevin, "Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3)", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi V-2, İzmir, s. 207-213, 2005.

yultuz; Krg., Kklp. cıldız; Özb. yulduz, Y.Uyg. jultuz; Az. ulduz ~ ildız; Türkm. yuldız; Gag., Trk. yıldız)

yırak "ırak"**:** AT *ırāk ~ yırāk Kök. ırak (Orh.) 'uzak'~ yıra- (Orh.) "uzaklaş-"; Uyg. ıraḳ (EUTS); Krh. yıraḳ (DLT; KB); Hrzm. ıraḳ (NF); Kıp. ıraḳ (CC) ~ yıraḳ (TZ); Çağ. ıraḳ (ŞD) ~ yıraḳ (LD); ETT ıraḳ (SN) (Krş. Krg., Alt. ırāk; Kzk. jırak; Kklp. cırak; Tuv., Trk. ırak; Hak. ırax; Tat., Bşk. yırak; Özb. yiràk; Y.Uyg., Gag. yirak; Az. iraġ; Türkm. yirāk; Yak. ırāx)

yılan TBulg. dilom; Kök. yılan (Orh.); Uyg. yılan (EUTS); Krh. yılan (DLT); Kıp. yılan (CC, BM vd.) ~ cılan (CC); Bşk., Tat., YUyg. yılan; Türkm. yılan; Kırg. cılan; Kzk. jılan; Az. ilan)

3. Sonuç

/y/ sesinin yarı-ünlü niteliği ve boşluk doldurucu özelliği, Türkçenin ilk yazılı belgelerinden günümüze kadar, bu ses ile ilgili çeşitli ses olaylarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu ses olaylarından biri de ön ses y- türemesidir. Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ön ses y- türemelerinin çoğu uzun ünlülerin kısalmasıyla ilgilidir. Önemli bir kısmı ise sandhi türemelerdir. Bu tarz türemeler, ilgili ağız çalışmalarında –çoğunlukla- örnek kelime ile gösterildiği için dikkatlerden kaçmıştır. Bu türemelere ilaveten sınırlı sayıda örnekte, söz başındaki zayıf/vurgusuz ünlülerin söz değerlerini korumasına bağlı olarak oluşmuş ön ses y- türemesi görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında dağınık olarak çeşitli ağızlarda tespit edilen ön ses y- türemeleri, hiçbir ağız için belirleyici/karakteristik değildir.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Tespit Edilen Ön ses /y-/ Türemesi Örnekleri

- yaldat- ~ yallat- "aldatmak" (ErcYA, s.110; NevYA, s.83; DS XI, s.4143 vd.)
- yen- ~yin- "inmek" (ErcYA, s.110; ÇÇYA, s.70; ArdYA, s.22; AdMKGSA, s.84 vd.)
- yer- ~yėr- "ermek" (ErzA, s.203; RizİA, s.95; AybA, s.35; ÇÇYA, s.70; ElzA, s. vd.)
- yiri "iri" (RizİA, s.95; DS XI, s.4279)
- yır "ır, şarkı" (AdMKGSA, s. 84, DS XI, s.4273)
- yege ~ yiye "eğe" (ArdYA, s.22; DS XI, s.4223)
- yeğ ~ yığ "iğ" (DSXI, s.4223-4261)
- yirinti "çatlak" ~yirim "küçük iki sırt arasındaki su yırıntısı" ~ yirik "üst dudağı yarık" < īr "çatlak, gedik" (DSXI, s.4279-4280)
- yiye "iye, sahip" (DSXI, 4284)
- yiz "iz" (ElzSV, s.228)
- yerin- ~ yirin- "erin-" (DSXI, s.4252-4280)
- yecan- ~ yacan- "Korkmak, ürkmek, çekinmek, sakınmak" <"īçan-, sakınmak, korkmak" (DSXI, s.4114)
- yēri "utanmaz" < ēr-"yermek, kötülemek, iğrenmek" (DS, s.4251)
- yığla- "ağlamak" (DS XI, s. 4262)
- yuḫla- ~yuḫu "uyku" (DS XI, s.4313)
- yesgi "eski" (EsMİA, s.221)
- yit- "it-" (ErcYa, s.110; KırYA, s.64)
- yinek "inek" (ErcYa, s.110)
- yemin "emin" (SerA, s.74)
- yeke ~ yekke "eke, yaşlı kadın" (ErzA, s.203; DS XI, s.4229)
- yırak ~ yıraḫ "ırak" (RizİA, s.95, NevYA, s.83 vd.)

- yiğne “iğne” (RizİA, s.95)
- yedirne “edirne” (EdİA, s.55)
- yengerek ~ yengelek “engerek” (EdİA, s.55; VGHA, s.26)
- yüzüm “üzüm” (DiyA., s.17)
- yurfa “urfa” (AdMKGSA, s.84)
- yıstanbul “İstanbul” (AdMKGSA, s.84)
- yenişte “enişte” (AdMKGSA, s.84)
- yırgala- “ıragala-“ (ArdYA, s.22; VGHA, s.63)
- yirmik “irmik” (BigYA, s.32)
- yüremek “üremek” (BigYA, s.32)
- yımız “omuz” (BinMA, s.32)
- yörme “örme” (ÇukA, s.144)
- yeK- “ekmek” (DalA, s.144)
- yetim “eğitim” (DalA, s.144)
- yilan “iran” (DivMA, s.98)
- yōlanlar “olanlar” (DivMA, s.98)
- yüründe “uğrunda (KarYA, s.78)
- yüzellik “üzerlik” (KarYA, s.78)
- yesir ~ yėsir ~ yessir “esir” (RizİA, s.95; ErcYA, s.110, SerA, s.74 vd.)
- yibrik ~ yıbrıḫ “ibrik” (EdİA, s.58)
- yırgat “ırgat” (VGHA, s.63)

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

AdMKGSA	Adıyaman- Merkez, Kahta, Gerger, Samsat Yöresi Ağzı
ArdYA	Ardanuç ve Yöresi Ağızları
AybA	Aybastı Ağzı
BigYA	Biga Yöresi Ağızları
BinMA	Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları
ÇÇYA	Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı
ÇukA	Çukurova Ağızları
DalA	Dalaman Ağzı
DivMA	Divriği Merkez İlçe Ağzı
DiyA	Diyarbakır Ağzı
DS	Derleme Sözlüğü
EdİA	Edirne İli Ağızları
ElzA	Elazığ İli Ağızları
ElzSV	Elazığ ve Yöresi Söz Varlığı
ErcYA	Erzincan ve Yöresi Ağızları
ErzA	Erzurum İli Ağızları
EsMİA	Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları

KarYA	Karaman ve Yöresi Ağızları
KırYA	Kırşehir ve Yöresi Ağızları
NevYA	Nevşehir ve Yöresi Ağızları
RizİA	Rize İli Ağızları
SerA	Serik Ağzı
VGHA	Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları

Diğer Kısaltmalar

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
Alt.	Altay Türkçesi
AT	Ana Türkçe
Az.	Azerbaycan Türkçesi
bk.	Bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi
Çag.	Çağatay Türkçesi
C.	Cilt
EOT	Eski Oğuz Türkçesi
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi
Hlç.	Halaç Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Krş.	Karşılaştırınız
Kzk.	Kazak Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
S.	Sayı
s.	Sayfa
Tat.	Tatar Türkçesi
TKAE	Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TDK	Türk Dil Kurumu
Trk.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Türkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Uyg. Br.	Uygur Brahmi ağzı
Ü.	Üniversite
Yak.	Yakut Türkçesi
Yay.	Yayın

Y.Uyg. Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKÇA

Bölük, Ramazan, Serik Ağzı, Serik Kaymakamlığı Kültür Yay., İstanbul, 2012.

Buran, A., Oğraş, Ş., Elazığ İli Ağızları, Elazığ Kültür Kurultayı Yay., Elazığ, 2003.

Buran, A., İlhan, N., Elazığ Yöresi Söz Varlığı, TDK Yay., Ankara, 2008.

Buran, Ahmet, Türkiye Türkçesi Ağızlarında –r-/-r Türemesi, Bengü Beläk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı (Ed. Bülent Gül), TKAE Yay., s.183-192, Ankara, 2013.

Eckmann, J., "Türkçede d, t ve n Seslerinin Türemesi, TDAY- Belleten 1955, TDK Yay., s.11-23, Ankara, 1988.

Erten, Münir, Diyarbakır Ağzı , TDK Yay., Ankara, 1994.

Gabain, A.von, Türk Dillerinin Tipik Özellikleri (Çev. Mevlüt Gültekin), Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring 2007, s.314, 2007.

Derleme Sözlüğü, C. I-X11, TDK Yay., Ankara, 1963-1982.

Gemalmaz, Efrasiyap, Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük), TDK Yay., Ankara, 1995

Gönen, Mehmet Emin, Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları, Dicle Ü. Sosyal Bilimler Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2003.

Gülsevin, Gürer, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine", TDAY-Belleten 2001/I-II, TDK Yay., 129-146¸ Ankara, 2003.

Gülsevin, Gürer, "Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): "üzüm/yüzüm; öllük/höllük" türeme mi düşme mi?" Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Journal Of Turkish World Studies C. V, S. 2, Kış 2005, s. 207-213, 2005.

Günşen, Ahmet, Kırşehir ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 2000.

Günay, Esra Gülin, Adıyaman- Merkez, Kahta, Gerger, Samsat Yöresi Ağzı, Fırat Ü. Sosyal Bilimler Enst., (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2008.

İleri, Canan, Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 2008.

Kalay, Emin, Edirne İli Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1998.

Karadağ, Sibel, Dalaman Ağzı, Muğla Ü. Sosyal Bilimler Enst. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla, 2001.

Kibar, Osman, Biga Yöresi Ağızları, Çanakkale On Sekiz Mart Ü., Sosyal Bilimler Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 1998.

Koç, Aylin, "Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.28, Selçuk Ü. Yay., s.47-67, Konya, 2010.

Koraş, Hikmet, Karaman ve Yöresi Ağızları, Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1992.

Korkmaz, Zeynep, Nevşehir ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1994.

Küçüker, Paki, Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), F.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Elazığ, 1988.

Özçelik, S., Boz, E., Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı, TDK Yay., Ankara, 2001.

Özkan, İbrahim Ethem, Ardanuç ve Yöresi Ağızları, Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1994.

Sağır, Mukim, Erzincan ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1995.

Şahin, Hatice, "Türkiye Türkçesindeki Bazı Kelimelerin Başındaki y Sesinin Düşme mi Türeme mi Yaşadığına Dair", 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 19-22 Aralık 2012, Denizli, 2012.

Tekin, Talat, "Türk Dillerinde Ön Seste y Türemesi", Türk Dilleri Araştırmaları 4, s. 51-66, Ankara,1994.

Yelok, Veli Savaş, Divriği Merkez İlçe Ağzı, Gazi Ü. Sosyal Bilimler Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999.

Yıldırım, Faruk, Çukurova Ağızları- Adana ve Osmaniye İlleri, Çukurova Ü. Sosyal Bilimler Enst. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Adana, 1999.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA DEVRİK YAPI

Yrd. Doç. Dr. Fatma Sibel BAYRAKTAR
Trakya Üniversitesi, fsibel@trakya.edu.tr

Emine BEHRUR, Esra HATİPOĞLU, Nazlı ÖZDEMİR
Trakya Üniversitesi

ÖZET

Öğelerin dizilişi açısından önemli bir cümle türü de devrik cümledir.

Birçok araştırmacı devrik cümleyi kurallı cümleyle birlikte, ancak ona karşı, zıt bir cümle tipi olarak ele almıştır. Araştırmalarda devrik cümle; "kurallı cümlenin karşıtı ama kuralsız değil" diye tanımlanmış, bazıları da "kurallı cümleyi tamamlayan, anlatımı monotonluktan kurtaran bir dil birliği" olarak görmüştür.

Türk dilinin tarihi dönemlerinde meydana getirilmiş bir çok düz yazılı metinlerde devrik cümle yapısına rastlanmaktadır. Orhun Yazıtlarında 2, Oğuz Kağan Destanında 4, Dede Korkut kitabında 64, Kâbus name çevirisinde 273, Aşık Paşazade Tarihi'nde 165 devrik cümle vardır. Bazı atasözü ve deyimlerin devrik yapısı da Türkçede devrik yapının varlığına delil kabul edilmektedir.

Devrik cümle her zaman bozuk cümle anlamına gelmez. Daha çok konuşma esnasında meydana gelir. Düşünceler kimi zaman zihinde oluştukları sırayla söze dönüşür. Tasarlanmadan, dil kurallarını düşünmeden gelişigüzel yapılan konuşmalarda sözcükler rahatlıkla devrik yapılarda oluşabilmektedir. Bir anlamı öne çıkarma, belirtme, vurgulama ve önemli bilgiyi en önce verme gibi amaçlarla konuşmacı devrik cümleler kurabilmektedir. Korku, öfke, coşku gibi duygusal durumlar konuşmayı devrik yapıya dönüştürebilir. Konuşma esnasında verilen bilgilerin yarım kaldığı intibaı uyanması konuşmacıyı cümlesini yeniden yapılandırıp onarması gerekliliğine götürebilmekte bu da devrik cümlelerin sıklıkla kullanılmasına neden olmaktadır.

Bütün bu yapıların incelenebilmesi açısından ağız çalışmaları büyük önem taşımaktadır. Konuşmacıların hazırlıksız yaptıkları konuşmalarda devrik cümlelere bol miktarda rastlanmaktadır.

Biz bu çalışmamızda, TDK tarafından basılmış olan Emin Kalay'ın "Edirne İli Ağızları", Canan İleri'nin "Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları" ve Cemil Gülseren'in "Malatya İli Ağızları" adlı eserlerinde geçen metinlerdeki devrik cümleleri ele alarak inceledik. Çok sayıda farklı formun bulunduğunu tespit ettik. Bu farklılıklar yöreden yöreye de sıklık açısından değişim gösterebilmektedir.

Amacımız, ağızlardaki devrik yapıların oluş sebepleri yanında yöresel tercihler hakkında da yorum yapabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Ağız, devrik cümle, vurgu, yüklem

ABSTRACT

Inverted sentence is an important type of sentences in the terms of string of elements

Many researchers consider inverted sentences with canonical sentences but against that, consider them as an opposite type of sentence. In researches inverted sentence defined as "opposite of canonical sentence but not un-canonical", and some few saw it as "expletive of formal sentence, saving the expression from monotony".

Inverted sentence is very common in many prose texts from historic periods of turkish language. There are 2 inverted sentences in Orkhon Inscriptions , 4 in Epic of Oguz Khan, 64 in Book of Dede Korkut, 273 in translatatin of Kabusname, 165 in History of Aşık Paşazade. Even some of post predicated turkish proverbs and idioms are considered as proof of existence of this type of sentence structures.

Inverted sentence does not always mean corrupted sentence. It more occurs during conversations. Sometimes thoughts become words in the order of they form in the mind. In the speeches without over thinking of grammar rules could easily form up as an inverted sentence. A speaker could make inverted sentences for purposes such as foregrounding a meaning, specifying, emphasising and desire of giving out important information the first. Emotional states such as fear, anger, and enthusiasm could transform the structure into inverted sentence. During a speech, after an impression of lacking information, speaker may think he should remake and re-build the sentence and that could cause increment in the usage of inverted sentences.

Oral studies are very important in terms of examination of these structures. In the unprepared speeches, speakers may make many inverted sentences.

In this study we examined the inverted sentences in "Malatya İli Ağızları" by Cemil Gülseren, "Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları" by Canan Ileri, and "Edirne İli Ağızları" written by Emin Kalay, published by TDK. We detected many different kinds of forms. Frequency in these differences may change from region to region.

Our purpose is to commentate not only about the reasons of existance of inverted sentences but also about the regional preferences

Key Words: Dialect, inverted sentence, emphasis, predicate

1.Türkçe Dilbilgisi Açısından Devrik Cümle

Konuşma dilinde olağan karşılanıp çok sık kullanılmasına karşın devrik cümle yazı dilinde Türkçenin öz malı sayılmamıştır. Şiir dilinde ise vezin, kafiye ve duygu değeri bakımından kullanılmasında sakınca görülmemiştir. Bütün bunların ışığında devrik cümlenin yeri Türkçenin genel yapısı içinde belirgin değildir.

"Devrik cümle" terimi konusunda bir karmaşa olmamasına karşın tanımlarda birlik görülmez. Ergin Türk Dilbilgisi adlı eserinde devrik cümleye hiç yer vermemiştir. Ergin'e göre yüklem sadece sonda bulunursa cümle kurulmuş olur. Tahsin Banguoğlu Türkçenin Grameri'nde "Yüklemin yerinden alınıp kimseye yaklaştırılması, hatta cümle başına getirilmesi" olarak tarif eder.[1] Ediskun, Türk Dilbilgisi'nde "Konuşmada ya da nesirde, özne ya da özne öbeği ile yüklem ya da yüklem öbeği'nin -anlam gereğine göre- yer değiştirdikleri görülür. Böyle cümlelere devrik cümle adı verilir"[2] dedikten sonra devrik cümleyi çeşitli açılardan incelemiştir. Hatipoğlu Türkçenin Söz Dizimi'nde "Yargıdaki önemi belirtmek ve dikkati yargıya çekmek için, yüklemi, özne veya nesne ya da tümleçlerden önce kullanılan tümceye devrik tümce (Fr. Anacoluthe; İng. Anacoluthon; Alm. Anakoluth) denir" diye tarif eder ve devrik cümleyi Türkçenin öz malı sayar.[3] Karahan, Türkçede Söz Dizimi'nde "Devrik cümle yüklemi sonda bulunmayan cümledir" dedikten sonra "Bir dil, diğer dillerden gramer şekilleri ve cümle yapısı ile ayrılır. Türk cümle yapısının 'yardımcı unsurlardan ana unsura doğru diziliş' özelliği korunmalı, devrik cümle yaygınlaştırılmamalıdır" şeklindeki devrik cümleyi tasvip etmeyen görüşünü eserin 7. baskısından sonra değiştirmiştir.[4] Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi'nde devrik cümleyi "Öğelerin dizilişi açısından önemli bir tümce türü de devrik tümcedir. Anlatımdaki yargıyı etkin bir biçimde açıklamak amacıyla yüklemin tümcenin öteki öğelerinden önce kullanıldığı tümcelere devrik tümce denir"[5] olarak açıklar.

2. Dilbilim Açısından Devrik Cümle

Dilbilim dilbilgisinden farklı olarak, "yazı diliyle yazınsal dil karşısında sözlü dile, olanaklı olan bütün durumlarda konuşma diline öncelik ve üstünlük tanır. Gözlem alanı dışında kalan olgulara ya da doğrulanamayacak, dil içi gerçekliğin benimsenmesine olanak tanımadığı kurallara yer vermez."[6] Dilbilim ile dilbilgisi arasındaki yaklaşım farkı, Türkçede özellikle devrik cümle konusunda kendisini göstermektedir. Yapısal dilbilimciler dilde her şeyden önce 'kullanım'ın esas olduğunu söylerler. Kuralcılığa karşı çıkarak, dili anadili konuşucularının şekillendirdiğini ve onların her söylediklerinin doğru oldu-

1 Banguoğlu, T., Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara,1998,s.533-534
2 Ediskun, H.,Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s.365
3 Hatipoğlu V., Türkçenin Sözdizimi, DTCF Basımevi, Ankara, 1982, s.158
4 Karahan, L. Türkçede Sözdizimi, Akçağ Yay. Ankara,2004, s.100
5 Atabay N.,S.Özel, A.Çam, Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2003,s.114
6 Vardar B., Dilbilimin Temel Kavramları ve İlkeleri, Multilingual Yay. İstanbul, 1998, s.41

ğunu savunurlar. Bu nedenle dil, belli kurallara göre konuşulması ve/veya kullanılması gereken bir araç değildir.[7]

Chomsky'e göre "dilbilgisinin ürettiği tümcelerin tümü, o dili anadili olarak kullananlarca onaylanabilir nitelikte olmalıdır."[8]

Şimdiye kadar söz dizimi üzerinde yapılan çalışmalarda kesin yargılar varılamamış olması sözcüklerin yan yana dizilmelerine bağlanmıştır.[9] Söz dizimi, çizgisel yapısı ile dizimsel ilişkilerin karmaşık görünmesine neden olur. Oysa, yan yana dizilen sözcükler, hem yanındaki hem de uzaktaki sözcüklerle önemli anlamsal bağlarla kuşatılmıştır[10] Cümle ögeleri arasındaki dizimsel ilişki rastlantısal ve yalın düzeyde bir ilişki değildir. Öyle ki, ögeler her ne kadar yan yana dizilseler de sadece yanlarındaki ögeler ile değil, uzaktaki ögelerle de doğrudan ve sıkı ilişkiler içindedir. Bu açıdan bakıldığında Türkçede bir cümlenin ögelerinin yerlerinin değişmesi, o cümlenin bozulması veya yapısal bağıntıların yok olması anlamına gelmez.[11]

Bir ÖNY dili olan Türkçe bu dizimi herhangi bir öğenin vurgulanmadığı, sıradan anlatımlar için kullanır. Türkçede vurgulanan öğe yükleme yaklaştırılır. Bununla birlikte Türkçe söz diziminin katı olmadığı hemen hemen bütün dilbilimcilerin ortak görüşüdür. Cümlede yansıtılmak istenen anlama vurgulanmak istenen öğeye göre bir cümle mümkün olan bütün dizilişlerde kullanılabilir.

Son yıllarda, cümlenin bilgi yapısı da söz dizimine etki eden unsurlardan biri olarak önem kazanmıştır. Cümlenin bilgi yapısı, devrikliğin sebeplerini açıklamaya çalışmaktadır. Buna göre; devrik cümle, verilmek istenen bilgi ile doğrudan ilişkilidir. Cümlenin işlevsel amacına bağlı olarak seçilen dizimsel görünüm, art alanda cümlenin taşıdığı anlam yükünü de yansıtır. “Konu/İzlek (topic)”, “yorum (comment)”, “odak (focus)” gibi terimler cümlenin bilgi yapısını açıklamaya yarar.

Konu/İzlek, “bir cümlenin veya konuşmanın neden bahsettiği, ne hakkında olduğudur”[12] Konu, hem konuşanın hem de dinleyenin bildiği bir bilgidir. “Konu” her zaman “yorum”dan önce gelir ve genellikle cümlenin en başında bulunur. “Konu”, dilbilgisel bir birim değildir; bu nedenle de konu ile özne birbirine özdeş değildir.[13]

“Yorum”, konu hakkında söylenen her şeydir.[14]

“Odak, yorum birden fazla öğe içerdiğinde yüklemden/fiilden hemen önce yer alan, vurgulu ve en belirgin öğedir.”[15] Odak, aslında, yorumun bir parçasıdır. Bütün cümlenin en vurgulu birimi, yüklemden hemen önce gelen “odak”tır. Bu durumda Türkçede odağa özel ve büyük önem verildiği söylenebilir.[16] “Konuşurken olsun yazarken olsun öğeler odak seçilip seçilmemelerine göre yer değiştirirler. Uzun süre Türkçede varlığı reddedilen **devriklik**, böyle bir söz-içi dizimin doğal, ancak anlamlı bir işlemidir”.[17]

---

7 Kocaman, A., Uygulamalı Dilbilimi Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım Denemesi, Genel Dilbilim Dergisi**.** Şubat, C 1, S 1, s. 10-11 1978.

8 Eldemir A., Saussure’den Sonra Yapısal Dilbilimde Sözdizimi Konusundaki Tutumlar, Yöntemler ve Dönüşümlü Üretimsel Dilbilgisinde Chomsky, Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları-I. TDK Yay., Ankara, 1980,s. 143

9 Başkan, Ö., Sözdizimi, Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları-I., TDK Yay., Ankara, 1980, s. 124-128.

10 age,s.126

11 age,s.126

12 Erkü, F., Discourse Pragmatics and Syntactic Description in Turkish, Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 9-10 Ağustos 1984 (Proceedings of the Turkish Linguistics Conference). Editörler: Ayhan Aksu Koç, Eser Erguvanlı Taylan. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1986, İstanbul, s.180

13 age,s. 189

14 age.,s.180

15 age., s.180

16 age.,s.181

17 Demircan Ö.,Türkçede Olağan-Odak Konumu, Türk Dili Dergisi, Temmuz-Ağustos,Ankara, 2000, s. 12

"Devrik" terimi üç farklı işlevsel/edimsel anlatım için söz konusudur: devrik, onarım, açıklama[18]. "Onarım, 'bilgi akışındaki atlamaların tümcedeki olağan dizimsel konumunun dışına eklenmesi'dir."[19] Onarım, duygusal değişimlerin dile yansımasıdır. Duygusallığa bağlı olarak önce odaklanan öge söylenir, ardından onu anlamca tamamlayan ögeler getirilir. Burada vurgu ön plandadır."Özne ile yüklem arasına giren uzun açıklamaların yüklem ardına konumlanması"[20] açıklamadır. Bu da bir devrik dizim türüdür. Onarım, duygusal değişime bağlı bir devrik cümle türü iken devrik açıklama ve devrik dizimde yüklem ardı konumlanmanın nedeni duygusallık değildir.[21]

3. Konuşma Dili

Konuşma dili, konuşurken pek çok dil dışı göstergeden de yararlanılan, jest ve mimiklerin, vurgu ve tonlamanın, bedenin duruş biçiminin vb. sözel olmayan göstergelerden de yararlanılan tiyatral bir malzemedir.

Konuşmacı, söylemek istediklerini açıklarken eksik kalan veya anlaşılmayan kısımları sonradan tamamlayabilir, yaptığı hataları düzeltebilir. Aslında konuşma eylemi, yazma eylemi gibi üzerinde uzun uzun düşünülüp dil yanlışları giderildikten sonra ortaya konan bir eylem değildir. Bundan dolayı konuşma dilinin gelişigüzel dil olduğu iddia edilmiştir. Oysa "konuşma dili, başıboş konuşmaların toplamı değildir."[22] Bazen de belli anlatımlar için dil kurallarına özellikle uyulmadığı görülür. Zamandan tasarruf, kullanımda kolaylık, yani "en az çaba kanunu" nedeniyle, bazen de dikkati bir sözcüğe çekmek gibi tamamen üslûpla ilgili gerekçelerle dil kuralları ikinci plana itilebilir.

4. Ağızlarda Devrik Yapı

Devrik yapının Türkçedeki yerini tespit etmeye çalışırken, tarihi metinler üzerinde yapılan çalışmaların önemi kadar ağız çalışmalarının da önemi tartışılmazdır. Konuşucuların özellikle ağız özelliklerini muhafaza eden bireylerden seçilmiş olması dil malzemesini daha da değerli kılmaktadır.

Biz bu çalışmamızda, TDK tarafından basılmış olan Emin Kalay'ın "Edirne İli Ağızları", Canan İleri'nin "Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları" ve Cemil Gülseren'in "Malatya İli Ağızları" adlı eserlerinde geçen metinlerdeki devrik cümleleri ele alarak inceledik. Çok sayıda farklı formun bulunduğunu tespit ettik. Bu farklılıklar yöreden yöreye de sıklık açısından değişim gösterebilmektedir:

Üç ağız bölgesinde de en çok rastlanan formlar sınıflandırılmıştır, burada dikkate alınan formlar sıklık konusunda ilk 10'a girenlerdir.

4.1. Yüklemin en başta olması durumu ilk sırada yer almaktadır

4.1.1. Yüklem + Dolaylı Tümleç

Her üç ağız bölgesi dikkate alındığında, en sık rastlanan formdur. Edirne ve Malatya'da birinci sırada, Eskişehir/Mihalıççık'da ikinci sırada yer alır.

> *gettim güççük ammım ibrâma.(M.242), gettik amasyaya.(M.243) gelmiş yerleşmişler orduzudan. (M.249), dādır,ebesinin,dedesinin,ölmüşlerinin ruhuna.(Es.,s.307), savmışlar ordan,o ça-*

[18] Demircan Ö., 'Devrik Tümce' Neyin Nesi?, Türk Dili Dergisi. 2004,S 105, s.10
[19] age.,s.11
[20] age., s.11
[21] Demircan Ö.,Söz Dizimine Duygusal Yansımalar: Atasözleri, Deyimler ve Deyişlerde Devrik Dizim, Türk Dili Dergisi.2005 Mart-Nisan, C 18, S 107, s.18
[22] Burdurlu İ. Z., Devrik Cümle, Hisar, Mart,1954, C3, S.47, s.18

yırda.(Es.,s.313), dön dininden.(Es.,s.321), bālamış üstüne. (Ed.,s.124),gidū orayı. (Ed.,s.124), saldılar öküzleri urda / pindirdiler arabanın arışına / epsi çıktılar. (Ed.,s.127)

4.1.2. Yüklem +Özne

Eskişehir'de birinci sırada yer almıştır, ancak diğer araştırma alanlarımızda öncelikli değildir:

*dökülmüş ebru saçların.(Es.,s.315), **sakla yārim**,/armagan olsun bāli.(Es.,s.315), karannık yerlerdi bizim yurdumuz.(Es.,s.340), eyle bi adamdı ki / **comart adamdı rahmetlik**.(M.330), toplanırdı böyükler. (M.364), vermiōdu babam.(M.375), almış beni arabaya / **getirmiş, o bubam**. (Ed.,s.130), māni atıy falan duymāyı bi çevre örtū yüzüne / **gidī elif anım**. (Ed.,s.144)*

4.1.3. Yüklem+ Belirtili nesne

Edirne'de en sık rastlanan ikinci formdur, diğer gruplarda öncelikli değildir.

*yòrġan göbē doḳumuş / **tāriyini atmış ḳaçıncı senededini**. (Ed.,s.126), bindirdiler işte inek arabasına, öküz arabasına pindirdiler / **dolaştırdılar köyü**. (Ed.,s.127), **ḳırpıyım bunnarı** / kesiyim te büle eski. (Ed.,s.129), iki sene oturanda sōnâ baḥçá alınca bıraḥdıh / **genişdirdíh burayı**.(M.,s.335), aynadım adamın cirdiğini.(M.,s.384), dimek ki ëşitmiş adımı sanımı. (M.,s.351), geldiler; istediler beni.(Es.,s.261) üfürün,üfürün, yanmaz çırası.(Es.,s.417), bulamadı Zebure yollarını.(Es.,s.265)*

4.1.4. Yüklem+ Belirtisiz nesne

Malatya'da en çok rastlanan 2. formdur "de-" açıklama fiilinin ardından gelen açıklama cümlesi cümlede b.siz nesne konumunda karşımıza çıkmaktadır. "dedim/dedi" şeklinde başlayan anlatım biçimi Malatya ağzında çoktur[23]:

*orda ügünür / oldu bi bulgur pilavlıḥ.(M.,s.248), söylerük bildügümüz gördüğümüz bizim bu gadár.(M.,s.306), doğuruyu bi gız.(M.,s.349), dedim niye orda kaldın?(M.,s.340), dedim huyuŋuz başınızı yiye.(M.,s.340), diyo beni niye vuraŋız oğul ben be şey etmedim.(M.,s.350), yıkarsın elini, yüzünü, pinèrsin arabacīna, **gelirsin gelin**. (Ed.,s.133), kesti karıyı / **olüylar kırk tane**. (Ed.,s.191), yaw dimiş,bakam bi de şu misavır sölesin,/**çaırın türkü**.(Es.,s.315)*

4.1.5. Yüklem+Zarf Tümleci

Edirne'de 4. sırada, Malatya'da 6.sırada, Eskişehir'de 10. sırada yer alır.

***geldim biraz sōra** / akrabalarım var ōrda tabi. (Ed., s.167), annat dedi meseleyi / **annattım oldū gibi.** (Ed.,s.182), annatçādın şindiye gıdā. (Ed.,s.198), nāp buluştunuz üle? (Ed., s.199) Onu eletiyler / **gelin oliyı gözel gözel**.(M.,s.350), halburda elerih, / **seçerıh damın üstündeyke**.(s.339), nedecân ineğ olmasa.(M.,s.384), annamayıviren niden?(Es.,s.260), ekin biçedik güldür güldür.(Es.,s.260), goşduruyollāmışdı hayvanı binip.(Es.,s.300)*

4.2. Yüklemin cümlenin başında olmadığı durumlarda da ağırlıklı olarak görülen, "...+Yüklem+ Dolaylı Tümleç" formlarıdır. Değişen ise ilk unsurun Özne, B.siz nesne veya Zarf olmasıdır. Malatya ve Edirne'de Özne, Eskişehir'de nesne daha sık başta bulunmaktadır:

4.2.1. Özne+Yüklem+Dolaylı Tümleç: Malatya'da 2.sırada, Edirne'de 3.sırada Eskişehir'de 6.sırada yer almıştır

[23] Brendemoen'e göre bu yapı, "Farsçanın etkisiyle dile girmiş söz dizimsel yapı"dır. bk. Brendemoen Bernt (2008) Anadolu Ağızlarındaki Sözdizimi Üzerine Bir Not, Turkish Studies Volume 3/5, s.168.

yaşlılar dua belledir gençlere.(M.,279), gafam galdı orda.(M.,243), edirne ḳaldı türk'e.(Ed.,s.123), o seciye ̆ngenin anası gelmiş büyük evren'den. (Ed.,s.127), o çocuk ta oturıya arabanın önüne. (Ed.,s.128), bülbül ̆ayrıldı yurdundan.(Es.,s.279), bizin bālar var ilerde.(Es.,s.285), bi gızım va, beşinci ̆sınıvda. (Es.,s.285), çoban ne oturun daşın başında?(Es.,s.313)

4.2.2. Belirtisiz nesne+ Yüklem+DolaylıTümleç

Eskişehir'de 3.sırada yer almaktadır. Edirne'de 7.sıradadır. Malatya'da öncelikli değildir.

*haşeş döveriz,/**susam döveriz dibekde.**(Es.,s.302), ugra yapmışlā mısırın goçanından.(Es.,s.350), gonserve yaparız fasullelēden (Es.,s377), çeltik deriz pirinç ̆olan yellere.(Es.,s.410), emşeri demişle biribirlēne(Ed.,s.125), gelcek kadın tarana pişircek / **pilaf pişircek bize.** (Ed.,s.130), çörek çekerler tandırda. (M.,s.290), öllük eliydik halburda. (M.,s.291), kendir, örme, örken yapıydıḫ şahralara.(M.,s.292), iplikten terliğ örerdik / **ukçur örerdik erkeklere.**(M.,s.354)*

4.2.3. Zarf Tümleci +Yüklem+ Dolaylı Tümleç

Malatya'da 4.sırada yer almaktadır. Eskişehir'de 7.sırada, Edirne'de 10.sıradadır.

top top yumaḫ yumaḫ bıraḫırıḫ damın üstüne.(M.249), eyle duruyo orda.(M.250), bi gün ağlamış beşşiğin üstünde (M.253), eyle basardıḫ derilere.(M.339), ööle hızmat yapardık onara. (Es.,s.261), dikketli geliyoz,sisden,dumandan.(Es.,s.372), bakdı,/hemen geri döndü o tarafa.(Es.,s.385), ana hulkuna düşünce başlıyolle dıdır, bıdır yapmaya.(Es.,s.392), edirne'den gelirkene indik köşede. (Ed., s.125), serdikten sōna, eleriz elekte. (Ed.,s.132)

4.3. Üçüncü öbekte öznenin yüklemden sonra geldiği formlar yer almaktadır. Bu örnekler Eskişehir'de önceliklidir:

4.3.1. Belirtisiz nesne+Yüklem+Özne: Eskişehir'de 4. sırada yer almaktadır.

*ibram ā da bilir, serpil de bilir,/**ne meseller bilirdim ben**.(Es.,s.378), hakgat da ölü diyollar çou.(̆Es.,s.294), ısıtma hapı diyollarmışdı anamgille.(Es.,s.300), karınça kadar aklımız yoḫtur demiş sultan süleyman.(M.,s.272), köven getiriydi kızlar.(M.,s.283), ateş bile bastırmış müşüre ̆ngem. (Ed.,s.129) ,evlatlık vērcem dēye amıcam. (Ed.,s.130), ana demiş / **acıktım demiş ablam**. (Ed.,s.131) a ben çok masallā bilirdim / **eme hepsini unuttum ben.** (Ed.,s.198)*

4.3.2. Dolaylı Tümleç+ Yüklem + Özne: Eskişehir'de 5.sırada yer alır

*o köprünün yanında kesmişlē,gine onar.(Es.,s.262), türküyü basdı ̆nda üş yaşındāmışdım yavrım ben.(Es.5.Metin), o guyuya girer ̆imiş dev.(Es.,s.320), ̆hamamda doum yapmış gadın.(Es.,s.327), Küçük ḳızına geliya ̆sıra. (Ed.,s.140), cumā namazına gidērmiş herkez. (Ed.,s.142), bi de bōrda var bi acı ismayil fişek. (Ed.,s.147), çadırın içinden çıkmış bi dünya güzeli bi kıs. (Ed.,s.187)**,** goyunun donuna girmiş, sürüye garışmış gız.(M.,s.253), irahatlık devrini tekrar bunu yapmıya yani zorsunuyar herkeş.(M.,s.290), gece kebabımız olur oğlan tarafında çağrılır, çığrılır, oynanır dâmâd kaçar gına hamamı damâdın hamamı olur / **hamama götürürler erkekler.**(M.,s.309)*

SONUÇ

Edirne, Eskişehir/Mihalıççık ve Malatya ağızları üzerine hazırlanmış TDK yayınları arasında çıkan eserlerdeki devrik yapılı cümlelerin incelendiği bu çalışmada, devrik cümlelerin kullanımındaki sıklık esas alınmıştır. Ele alınmış olan çalışmalarda Edirne'de 693, Eskişehir/Mihalıççık ağzında 602, Malatya'da 400 adet devrik cümle bulunmaktadır. Edirne'de 253, Eskişehir'de 167 ve Malatya'da birbirinden farklı 108 adet farklı dizilişte ögelerden oluşan kalıp tespit edilmiştir.

Buna göre sıklık önceliği, kısa cümlelerdedir. Özellikle yüklemin başta yer aldığı cümleler en fazla dolaylı tümleçle, ardından sırayla, özne, nesne ve zarflarla cümleler tamamlanmıştır. (y.+d.t., y.+ö., y.+b.li n., y.+b.siz n., y.+z.)

Yüklemin en başta yer almadığı cümlelerde de ağırlıklı olarak görülen, dolaylı tümlecin yüklemden sonra yer aldığı durumlardır. Değişen ise ilk unsurun özne, b.siz nesne veya zarf olmasıdır. Malatya ve Edirne'de özne, Eskişehir'de nesne daha sık devrik cümle başında bulunmaktadır.

Üçüncü öbekte öznenin yüklemden sonra geldiği formlar yer almaktadır. Bu örnekler Eskişehir'de önceliklidir.

Her üç ağız bölgesinde de ilk 10'luk grafikte yer alan cümle biçimleri 2'li ve 3'lü dizilişlerdir. yani öğe sayısı az olan cümlelerin devrik kullanımı daha sıktır.

Sıralı cümlede bazen cümlelerden biri kurallı, diğeri devrik olmaktadır. Bu durum, konuşma anında, konu edilen şeyi daha vurgulu söyleyebilmek için başvurulan bir yol olarak görülmektedir. " *Yazmasını örtünü,/okunu unnā*."(Es.,s.307), "*Sazı alī / başlayvarı çalmā*." (Ed., s.194), "*galp bilmişbu, galp"*.(Es.,s.329), " *Yaınan bötdürürüz,suyu ilk evela bötdürürüz,sovanı gavırırız yaınan.*"(Es.,s.440)

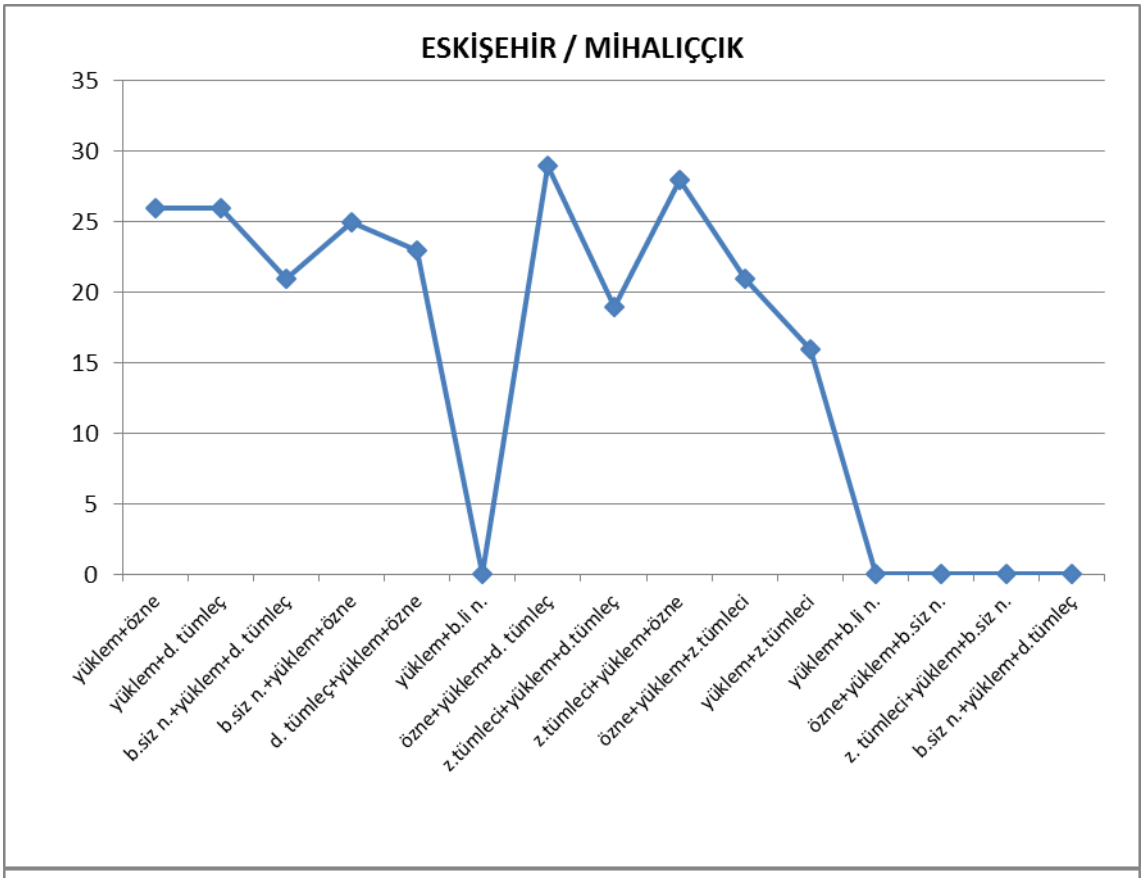
Konuşma ani gelişen bir durum olduğundan ve konuşmacı yazılı bir metin aktarmadığından mutlaka söylerken vurgulamak istediği,unuttuğu,daha ayrıntılı açıklama ihtiyacı duyduğu bilgileri sonradan konuşmasına eklemekte bu nedenle de hazırlıksız konuşmalarda devrik cümlelere çok sık rastlanmaktadır.

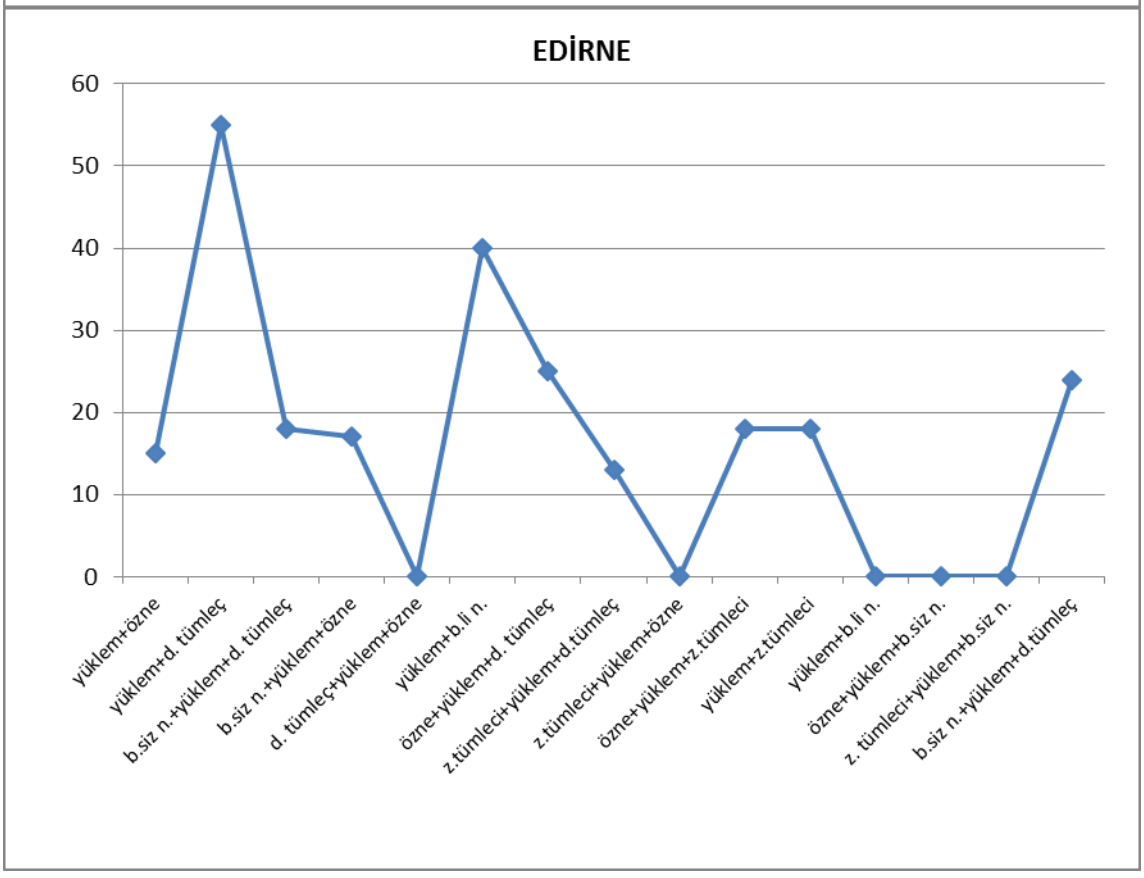
Bazen, öznenin, dolaylı tümlecin veya nesnenin yarısının cümlenin ilerleyen safhalarında tamamlandığı görülmektedir. Örneğin, "*ondan sona ātık millet gırılıyo bütün*." (Es.,s.319). "bütün millet" sıfat tamlaması bölünmüştür. "*Başkaları da vardı istiyen beni köyün içinden*."(M.,s.128) "Köyün içinden başkaları" nesne grubu bölünmüş, araya yüklem girmiştir. "*bunnarı biz bilmeyiz yapmasını*."(Es.,s.296) "bunnarı yapmasını". Cümle dışı unsurlar da tamlama gruplarını bölerek devrik yapıyı oluşturur. "*Evelden damat gelinin yanına ayıptı kızanım gelmek."* (Ed.,s.133)

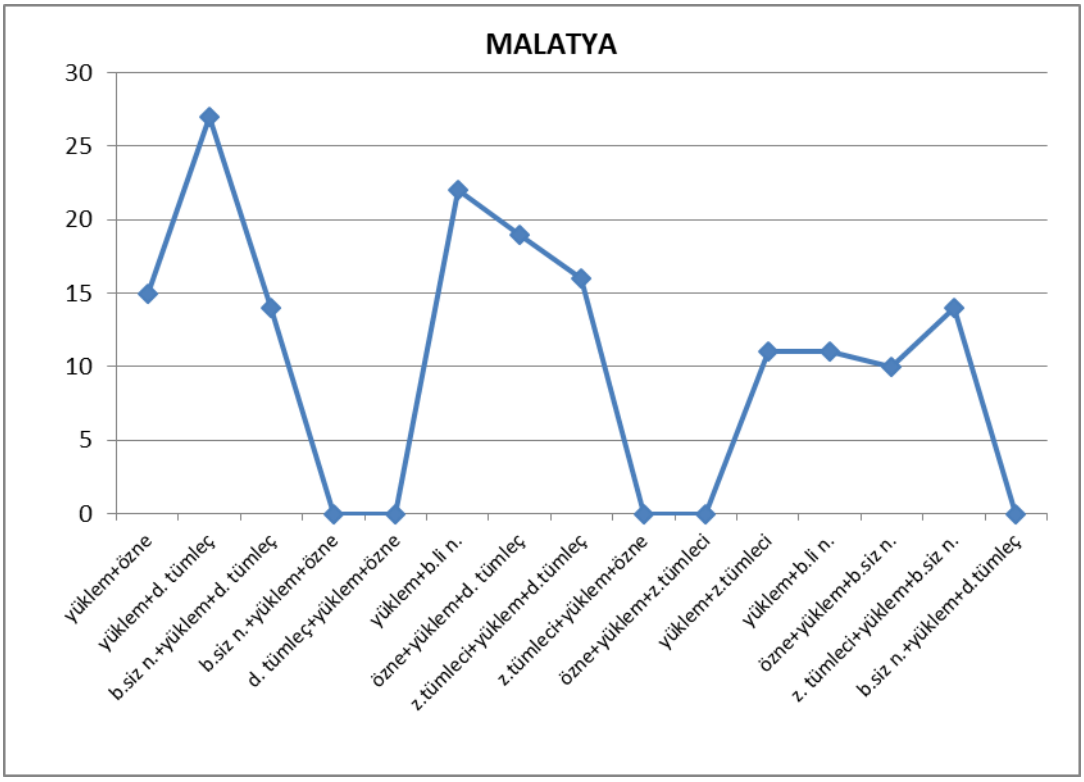
Bazı cümlelerde devrik yapı, ifade edilen öğenin bir kez daha açıklanma ihtiyacı ile tekrarlanması neticesinde oluşmuştur. Bu durum, cümledeki her öğe için söz konusudur: "*te bunnarı ep dokudum kendim bunnarı.*" (Ed.,s.129), "*o zaman edirne'de duruyaz biz o zaman.*"(Ed.,s.123) "*o adamı vurdular,sadı'ı*."(Es.,s.351)

Bazı cümlelerde ise, hatırlayamamaktan dolayı ilave sözlere rastlamaktayız. Zaman kazanmak için dolgu laflar kullanılmıştır. "*de, artık nası etdilese, şe der de ōlanı dutmuşlā, çıgarmışlā ātık.*"(Es.10.Metin)

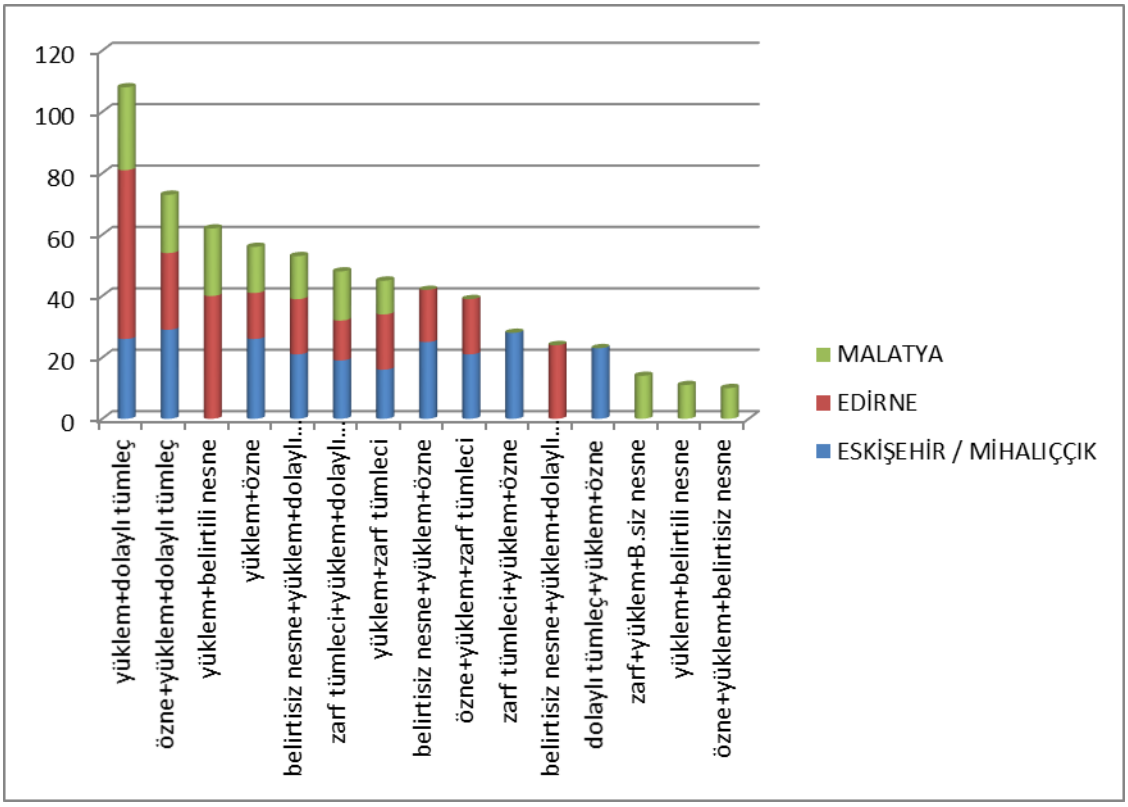
Konuşma esnasında hatırlayamamaktan kaynaklı bir durum da şahısların seçimi noktasındadır. Şahıs zamirleri cümlenin başında ve sonunda iki kez söylenirken tekil/çoğul değişimi gözlenmektedir. Anlatıcının şahıs konusunda kararsızlığından kaynaklanan bu duruma sık rastlanır. "*ben de u adamı şurdan tam dinnerdik biz*." (Ed.,s.137) "*biz o zaman ta om beş yaşında vardım ben.*" (Ed.s.123)

ESKİŞEHİR / MİHALIÇÇIK
35
30
25
20
15
10
5
0
yüklem+özne
yüklem+d. tümleç
b.siz n.+yüklem+d. tümleç
b.siz n.+yüklem+özne
d. tümleç+yüklem+özne
yüklem+b.li n.
özne+yüklem+d. tümleç
z.tümleci+yüklem+d.tümleç
z.tümleci+yüklem+özne
özne+yüklem+z.tümleci
yüklem+z.tümleci
yüklem+b.li n.
özne+yüklem+b.siz n.
z. tümleci+yüklem+b.siz n.
b.siz n.+yüklem+d.tümleç

EDİRNE
60
50
40
30
20
10
0
yüklem+özne
yüklem+d. tümleç
b.siz n.+yüklem+d. tümleç
b.siz n.+yüklem+özne
d. tümleç+yüklem+özne
yüklem+b.li n.
özne+yüklem+d. tümleç
z.tümleci+yüklem+d.tümleç
z.tümleci+yüklem+özne
özne+yüklem+z.tümleci
yüklem+z.tümleci
yüklem+b.li n.
özne+yüklem+b.siz n.
z. tümleci+yüklem+b.siz n.
b.siz n.+yüklem+d.tümleç

GENEL GÖRÜNÜM

KAYNAKÇA

1.dereceden kaynaklar:

Behrur Emine, Malatya Ağzındaki Devrik Cümlelerde Sözcük Sıralaması, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Mezuniyet Tezi, Edirne, 2013

Gülseren Cemil, Malatya İli Ağızları, TDK Yay., Ankara, 2000

Hatipoğlu Esra, Canan İleri'nin Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları Kitabındaki Devrik Cümlelerin İncelenmesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Mezuniyet Tezi, Edirne, 2013

İleri Canan, Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara,2008

Kalay Emin, Edirne İli Ağızları, TDK Yay., Ankara,1998

Özdemir Nazlı, Emin Kalay'ın Edirne İli Ağızları Kitabındaki Devrik Cümlelerin İncelenmesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Mezuniyet Tezi, Edirne, 2013

2.dereceden kaynaklar:

Atabay, Neşe, Sevgi Özel, Ayfer Çam, Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Banguoğlu, Tahsin. Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara,1998

Brendemoen Bert, Anadolu Ağızlarındaki Söz Dizimi Üzerine Bir Not, Turkish Studies, V.3/5, s.166-175, 2008

Başkan, Özcan, Sözdizimi, Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları-I. TDK Yay., s. 124-128, Ankara,1980

Burdurlu İbrahim Zeki, Devrik Cümle, Hisar, Mart, C3, S47, s.12,13,18,İstanbul, 1954

Demircan Ömer, Türkçede Olağan-Odak Konumu, Türk Dili Dergisi, Temmuz-Ağustos, s. 12-13, Ankara, 2000

Demircan Ömer, 'Devrik Tümce' Neyin Nesi?, Türk Dili Dergisi, S. 105, s. 10-14,Ankara, 2004

Demircan Ömer, Söz Dizimine Duygusal Yansımalar: Atasözleri, Deyimler ve Deyişlerde Devrik Dizim, Türk Dili Dergisi Mart-Nisan, C18,S107,s17-20, Ankara, 2005

Ediskun Haydar, Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul,2003

Eldemir, Aysu, Saussure'den Sonra Yapısal Dilbilimde Sözdizimi Konusundaki Tutumlar, Yöntemler ve Dönüşümlü Üretimsel Dilbilgisinde Chomsky, Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları-I, TDK,s.129-148, Ankara,1980

Ergin, Muharrem, Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri için Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul, 1993

Erkü, Feride, Discourse Pragmatics and Syntactic Description in Turkish, Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 9-10 Ağustos 1984 (Proceedings of the Turkish Linguistics Conference). Editörler: Ayhan Aksu Koç, Eser Erguvanlı Taylan. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s.180, İstanbul, 1986

Hatipoğlu Vecihe, Türkçenin Söz Dizimi, DTCF Basımevi, Ankara,1982

İnan Gamze Doğan, Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Devrik Cümle Meselesi",Ondokuz Mayıs Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Edebiyatı ABD, basılmamış Dr. Tezi, Samsun,2008

Karahan, Leylâ, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara,1995

Karahan, Leylâ, Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine, Türk Dili.

Temmuz, S 583, s. 16-23,Ankara, 2000

Kocaman, Ahmet, Uygulamalı Dilbilimi Üzerine: Kuramsal Bir Yaklaşım

Denemesi, Genel Dilbilim Dergisi, Şubat, C 1, S 1, s. 6-24, 1978

Vardar Berke, Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Multilingual Yay. İstanbul, 1998

İERONİM MEGİZER'İN DİLBİLGİSİ KİTABIDA YER ALAN DİLLERARASI MALZEMELERİN GENEL NİTELİKLERİ

Prof. Dr. Fenüze NURİYEVA
Kazan Üniversitesi, fanuzanurieva@yandex.ru

M. M. PETROVA
Kazan Ruhban Okulu, mpetrova@ksu.ru.

M. M. SUNGATULLİNA
Kazan Federal University, milechka1988@mail.ru.

ÖZET

Makalemizde İ. Megizer'in Türk Dilbilimi oluşumundaki katkısı ve onun çalışmalarında dillerarası ilişkiler konusu yansıtılmaktadır.

16-17. yüzyıllarda Avrupa'nın sosyal ve sıyasi hayatında büyük değişiklikler yaşanmıştı. Bu dönem, dünyadaki dillerle ilgili bilgilerin genişlemesi, gelecekte dilbiliminin gelişimini sağlayan dil malzemelerin toplanmasıyla nitelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, dilbilgisi, dillerarası malzemeler, Türkçe, Latince, Almanca, İtalyanca, atasözleri, Ortaçağ, Megizer.

ABSTRACT

The article is devoted to Megizer's contribution in the development of Turkic linguistics (on the example of his grammar book) and discussion of some issues of intercultural communication.

Key Words: dictionary, grammar, international text, Turkic, Latin, German, Italian, proverbs, the Middle Ages, Megiser.

Geçen dönemdeki leksikografik çalışmalar sözlükler (yabancı dil sözlükleri, metinde anlaşılmayan kelime ve ifadeler sözlükleri) hazırlama ile sınırlanmışsa, 16-17. yüzyılda ise büyük çokdilli sözlükler hazırlanmıştır. Çok dilli sözlükler, ilmi faaliyete alınan gerçek dil malzemelerinin katalogları niteliğini taşımaktaymış. O dönem dilbilimcileri başka bir sınıflandırma yapamamışlardır [4: 14]. Bunlar arasında ilk sıralarda K.Gesner'in 'Mitridat' (1555), İeronim Megizer'in 'Kırk Dilden Örnekler' (1592)'dir. İ.Megizer'in çalışması 750 sayfalık – Eski ve Yeni Dünyanın bütün önemli dillerin kıyaslamalı sözlüğüdür. Söz konusu sözlükte yazarın bulabildiğince kaynaklar üzerinde Latince dillerin farklı dillerdeki çok sayılı karşılıkları bulunmaktadır. Megizer Grats'ta 1590 yılından itibaren yaptığı Avustriya Prensi Karl tarih yazarı görevi sayesinde söz konusu bilgilere sahip olmuştur [1: 55-56].

Dilbilimi malzemelerini toplama işi onu kavrama işiyle paralel yürütülmüştür. Bilim adamları, daha çok dini olan malzemelerden klasik eskiçağ eserlerini yorumlamaya yön verdiler. Klasik dilbilimi, Doğu dilbilimi ortaya çıkmıştır. 16-17. yüzyıllar dilbilginleri önünde amaçlar da genişlemiştir.

"Institutiones linguae Turcicae libri quator" diye adlandırılmış olan ilk baskılı Türkçe Dilbilgisi Alman bilim adamı İeronim Megizer tarafından Latince olarak 1612 yılında neşir edilmiştir [12: 340]. Türkçe içerikli Arap yazılı ilk kitap Leypsig'de 1612 yılında 'Türk Dilleri Enstitüsü' tarafından yayın edilmiştir. 15. yüzyılın sonundan itibaren Leypsig, Avrupa'daki en önemli kitap basmacılığı merkezi olmuştur. İ. Megizer'in dilbilgisi de Türk Dillerini öğrenmeye ait ilk baskılı çalışmadır.

İeronim Megizer 1554 yılında Ştutgard şehrinde doğmuş. 1571-1577 yıllarında Tübingen'de eğitim görmüş, öğretmen olarak çalışmış, özel dersler yapmıştır. 1582 yılında Paduya şehrinde hukuk öğrenmiş. Çok seyahat etmiş, İtalya, İngiltere, Hollanda'ya gitmiş. Aynen tarih öğrenmiş, haritacılık, astronomi ile uğraşmış. 1590 yılından itibaren Grats'ta Avustriya Prensi Karl'ın tarih yazarı görevini yapmış, 1593-1601 yılları arasında Klagenfurt şehrinde protestan okulu müdürü görevini yapmıştır. Frankfurt'a döndükten sonra Leypsig Üniversitesi profesörü olarak çalışmış. 1612 yılında Lints şehri kütüphanesi müdürü görevini teklif etmişler. İeronim Megizer 1619 yılında Avustriya'daki Lints şehrinde vefat etmiş.

Megizer kendisini edebiyatta tarihi, jeografik, felsefe ve şiir eserlerini yayımlayan biri olarak tanıtmış: ilk olarak o Marko Polo'nun seyahatnamelerini Almanca, seyahatçilerin Sibirya'yı tanıtan hikâyeleri derlemesini, ilk cep yol rehberlerini ve ilk Türkçe dilbilgisini yayın etmiş. O 36 aşırı, çoğu da birden fazla neşir edilmiş olan çalışma bırakmış. Onların çoğu da kütüphanelerimizin seyrek eserler sayısındadır.

Bugüne kadar İ. Megizer'in dilbilgisi araştırmaları, Türkoloji tarihinde yeterince incelenmemiştir. Megizer çalışmalarının ilk incelenmesi olarak A.Dilaçar'ın çalışmaları kabullenmektedir [10: 197-210]. O, dilbilgisinin genel yapımını açıklamış, Türkçe kelimelerin veriminde bazı eksiklikleri vurgulamıştır. Ünlü Türkolog A. N. Kononov, bu çalışmayı Türk Dilleri üzerine yapılmış olan ilk dilbigisi çalışması olarak nitelemektedir [5: 16].

Meşhur Türkolog A. N. Kononov, bu çalışmayı Türkçe yazılan ilk dilbilgisi çalışmaları sırasında anmaktadır. Tatar basılı kitapların tarihini araştıran Tatar bilim adamı A. Karimullin Megizer'in dilbilgisini ilk basılı Tatar kitabı sırasına koymaktadır [2: 142-146]. Tatar folklorcusu M. Mahmudov kendi araştırmalarında Tatar dilindeki atasözlerdeki benzerlikleri açıklamak için atasözlerinin birçoğunu kullanmıştır. [6: 175-178]. Alman bilim adamı H.Ştein Türkçenin atasözlerinin kıyaslamalı incelemesine yönelik kendi araştırmalarının sonucunu yayınlamış [13: 55-104]. Dilbilgisini çevirme ve makale yazarları oluşturan çalışma ekibimizin kitabın malzemelerini araştırma süresinde birçok makalesi hazırlandı. Bu makalelerde yazarın şahısı, kitabın yazılma dönemi, kitabın yapımı ve onun içeriğinin kısaca nitelendirilmesi araştırıldı. [8]. Çalışma ekibi tarafından aynen Türkçe olan malzemenin Tatarcaya, Latince malzemelerin Rusçaya çevirisi yapıldı, bütün bu çalışmalar ayrı bir monografi olarak neşir edildi. Kitapta çeviriye paralel olarak metinlerin orijinalleri de yer bulmaktadır. (anıtın faksimil yayını) [7]. Latince dilbilgileri farklı dönemlere ait ve farklı dillerin dilbilgileri için örnek görevini yapmışlardır. 19. yüzyılda Avrupa'daki yeni dillerin ayağa kalktığı dönemde Latince kendi önemini yitirmeye başlamış, Latince yazılmış çalışmalara rastlanmakta ama bunun için önemli neden gerekmiş olmaktadır. Örnek için 1879 yılında «Codex Cumanicus»'un Kuman'ın girişinden mısraları getirelim. 'Ben Kumanca metinlerin Latince yorumunun ve çevrisinin yazılması gerektiğini düşündüm. İlk neden olarak bu tür çalışmaların bütün bilim adamlarına anlaşılan bir dilde yazılması önemlidir. İkinci olarak Kumanca sözlüklerdeki kelimeler Veneziya Kodeksinde Latince karşılıklarını bulmaktadır' [11: 1].

Bu yüzden anlaşılır ki, Megizer bütün esas çalışmalarını Latince olarak yazmıştır. Latinceyi farklı dilde konuşanların kültürler arası anlaşma dili görevinde olmuştur. Bu İ. Megizer'in dilbilgisinin hem içeriği, hem de yazı ve yapı özelliklerinde de yansımaktadır. Dilbilgisine ait kısmı tümüyle Latince yazılmış, örnekler de Türkçe getirilmiştir. Seçmelerden örnekler ise Türkçe olarak verilmiş yanında da Latinceye (esas olarak) ve diğer Avrupa dillerine çevirisi yer bulmuştur.

Megizer kendisi her yabancı dile saygıyla yaklaşmıştır, aynen bunu onun dilbilgisine ait çalışmaları kanıtlamaktadır. Aynen bunu dilbilgisinin girişinde yazdıkları kanıtlamaktadır: 'Ne güzel ve ne şereflidir ki hem de övgüye değer ve insan hayatı için yararlıdır ki hem savaş hem barış dönemlerinde her yerde başka yabancı ayrıca Türkçe dillerini bilmeliyiz'[7: 15-16].

Latince dilbilgilerindeki gibi aynen birinci bölümü ses bilimini içermektedir, ikinci bölümde ise kelime çeşitleri araştırılmaktadır. Birinci bölüm «De Orthographia Turc-Arabica» [12: 27-77] sesbilimini yansıtmakta, Arapça Türkçe alfabesinin özellikleri nitelendirilmektedir. İkinci bölümde ise «Isagoges Grammaticae Turcicae» [12: 79-181] incelikle bütün kelime türleri (isim, sayı sıfatları, zamirler, fiiller, sıfat fiiller, bağlaç, edat ve ünlemler) ve onların çekimleri araştırılmaktadır. Latince dilbilgisi örneğinde kelime türlerinin genel tanımlamaları verilmemiştir, sıfat ve zamirler isim kelime türü olarak araştırılmakta ve onların cinsi 'generis' olarak verilmektedir. İ. Megizer cins çekimi ve kelimelerin buna göre uyuşumun Türkçe dillere özgü olmadığını belirlemekte, ismin hallerle çekiminin ise Latinceye benzer olduğunu göstermektedir [12: 79-89].

Söylediğimizce çeşitli yazarlardan seçmelerini, aynı sırada atasözlerini, yazar Türkçe olarak vermektedir. Çeşitli yazarlardan seçmeler [12: 182-226] ayrıca atasözleri konusunda özel niteliklere sahiptir. Söz konusu kitabını Megizer aşağıdakilerle sunmaktadır: 'Kısmen Türkçe kökenli olan ve kısmen Latinceye çevrilen iki yüz atasözü ve ifade. Onların Latince, İtalyanca, Almanca karşılıkları vardır: bazıların ise her üç dilde çevirisi verilmektedir [7: 191]. Anlaşılır ki, atasözleri ve deyimler, halkın bilgeceliğidir, bu yüzden onlar o dili konuşanların düşünüş tarzının özelliklerini yansıtmaktadır. Latince, İ. Megizer'in anadili değildir. Bu yüzden atasözleri çevirme sırasında belki de halk düşünüşünün bütün özelliklerini o dile aktarmak onun için zor olmuştur. O canlı Avrupa dillerine müracaat etmiştir. İ.Megizer, toplam olarak 220 atasözünü vermiştir. Onlar iki sütün olarak yerleştirilmiştir. Her birinin numarası bulunmaktadır. 200 atasözü esas olarak ve 20 tanesi ek olarak verilmiştir. Önceden atasözünün Türkçesi yer bulmakta sonra çevirisi verilmektedir. Tarafımızdan çevirdiği atasözlerin yarısı için ancak Megizer'in Latinceyi kullanması belirlendi, gerçe dilbilgisinin metninin büyük kısmı Latincedir. Geri kalanları başka Avrupa dillerine çevrilmiştir. Türkçe atasözlerinin incelikli araştırılması malzemeyi dörde ayırma imkânını ortaya çıkardı. Makalede onların birkaçını belirlemeyle sınırlandık. Her olaya birer örnek getirilmektedir.

Birinci gruba biz, Türkçe olan ifadelerin ancak Latince karşılığını bulan 67 atasözünü yerleştirdik. Onlar arasında 1, 5, 10, 2, 23-27, 34-37 v.b. numaralardır (5. örnek).

Yazilon gelur bazina. Yazılanı gelir başına. Kader Tanrıçamız bazı insanların geleceği için ne düşünmüşse, aynısı gelir onların başına. Ve insan bunlardan hiçbir türlü kaçınamazdır. Türkler alamete ve onlara gelecek ölümün bile alınlarına yazılı olduğuna inanırlar (Lat.).

İkinci gruba Latinceye çevrili ve aynı sırada İtalyanca ya da Almanca karşılıklı 68 atasözü girmektedir. Onlar arasında 2, 17, 21, 45, 50, 91, 96, 104, 105, 117 v.b. numaralardır (örnek 96).

Biberi çok ollan lahanada ustine cor. Biberi çok olan sebzelerinin bile üstüne koyar. Biberi çok olan lahanaya bile biber koyar (İtalyanca).

Üçüncü gruba da 18 atasözü girmekte, onların çevirisi yapıldığında üç, bazen de dört dilden yararlanmaktadır. Bunlar arasında 58, 68, 103, 169, 173 v.b. numaralardır. (örnek 58).

Ayepsus yar isteyen yarsus kalur. Suçsuz arkadaş isteyen yalnız kalır (İtalyanca). Çünkü hiçkimse günahsız değildir (Latince). Günahsiz kimse olmaz (Almanca).

Dördüncü grup ise Türkçe olan malzemenin Latince hariç başka bir dile çevirenleri içermektedir: Almancaya, Gallceye, İspanyolcaya, Fransızcaya, Yunancaya, İtalyancaya, Arapçaya, Farsçaya. Onların arasında 71, 72, 85, 113, 131 v.b. numaralardır (örnek 72).

Bu dunia bir musafir hane. Bu dünya bir misafirhanedir.

Megizer'in malzemelerinden çoğu atasözlerinin farklı dillerden çevrilmesinden birbirine benzemiş olduğu görülmektedir. Çünkü dünya, bütün diller ve bütün halklar için ortak evdir, bunu Megizer kendisi atasözü olarak belirtmektedir.

Üçüncü bölümdeki malzemeleri Tatarcaya ve Rusçaya çevirdiğimizde, biz yazar dilini değiştirmemeye çalıştık. Ancak çalışırken bazı zorluklar ortaya çıktı. Atasözlerin Türkçe olan kısmı Megizer'in kitabında bir tür olarak verilmektedir, bazen de onların Arapça ve Farsça karşılıkları yer bulmaktadır. Latince olan kısmında ise Türkçe atasözlerin farklı aktarılma yollarını görmekteyiz. Daha çok onların Latince, Almanca ve İtalyanca karşılıkları verilmektedir. Türkçe atasözlerin karşılıklarını bulamadığı durumlarda da Megizer onların Latince veya Almancaya kelimeye kelime çevirisini yapmıştır. Bazen de o çeviriye atasözün anlamının açıklamasını da eklemiştir (örneğin №5, 37, 190 v.b.) [7: 192-226].

Yazarın atasözlerin çevirilerini verdiği durumlarda önümüze çıkan sorun da Türkçe atasözleri kelime kelimeye çevrilecek mi yoksa onların Avrupa dillerindeki karşılığı mı alınacak olduğuna karar vermekti. Tatarcaya çeviri yaptığımızda biz esas olarak Türkçe atasözlerini aldık ve onların anlamlarını net olarak aktarılmasını düşündük. Rusçaya çevirdiğimizde ise, farklı yöntemleri kullandık. Çoğu zaman sorunlar çıkmadı, çünkü çevrilen diller de yakındı, Tatarca ve Latince atasözleri bazı leksik farklılıklar hariç tam gelmişti. Bazı dini kitaplar ve tanınmış antika yazarların eserlerinden parçalar bulunduğunda ve onları Rusçaya çevirdiğimizde daha çok Latince varyantı tercih edildi (örneğin №7, 13, 61, 88, 187 v.b.). Buna üstelik bu yöntem, farklı sistemlere ait dillerden deyimlerin çevrilmesinde de en uygunudur. Bazı durumlarda da biz kelimeye kelime Türkçe çeviriyi kullandık (184, 188, 189, 193 v.b.) [7: 192-226].

Son (dördüncü) kısım «Dictionarium latino-Turcicum et Turcico-latinum» [12: 228-338] iki sözlükten oluşmaktadır: Latince – Türkçe (2460 kelime) ve Türkçe –Latince (2440 kelime).

Sözlüğün konusu çok farklı ve hayatın hemen hemen bütün alanlarını kapsamaktadır. Sözlükteki kelimelerin büyük kısmını en çok kullanılan anlamlar, kavramlar, nesneler oluşturmaktadır. Buna üstelik çok sayıda özel isimler yer almaktadır. Bunlar arasında daha çok kişi isimleri hem de daha çoğu erkek isimleridir. Dini metinlerde yer alan ve siyasi ve tarihi olaylarda yer bulan isimler çoğunu oluşturmaktadır (Avraam – Abram – İbrahim, Aleksandr – İskander, Mariya v.b). Daha bir özel grubu jeografik isimler oluşturmaktadır. Yer adları büyük farklılık göstermektedir. Yerellik adları, sulu yerler, yüzey özellikleri adları, vilayet adları, kitabın yazıldığı tarih ve olaylara aittir, aynen geçmişteki olaylarla ilgili olanları da yer bulmaktadır.

Sözlükte daha çok tıp terimleriyle ilgili ilmi malzemeler, aynı sırada bitki ve hayvanlar dünyasına ait özel kelimler de bulunmaktadır. Sözlükte aynı zamanda asker terimleri de yer bulmaktadır: askeri bölümler adları, asker kamplarının donanımı, pusat çeşitleri, atlı askerlerin donanımı, mutfak gerekçeleri.

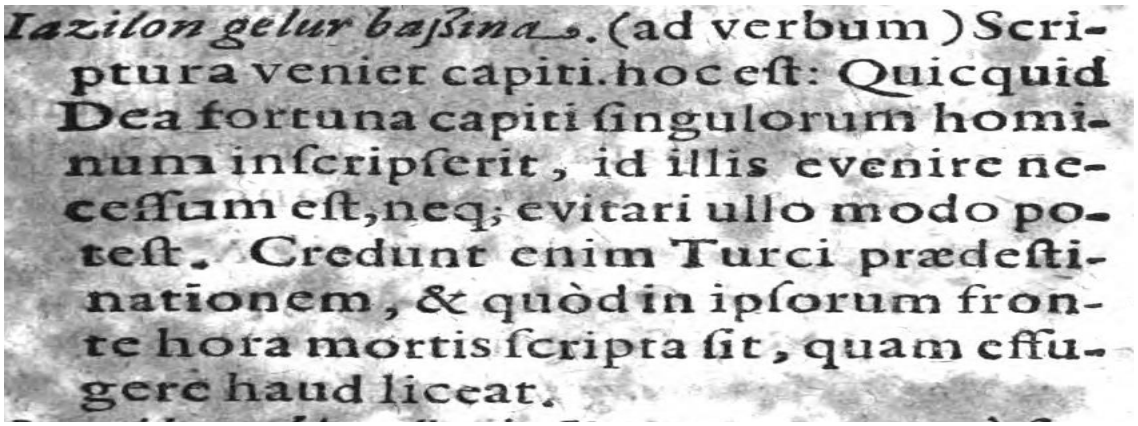
Ticaretle ve idarecilik faaliyetiyle ilgili kelimeler de ilgi çekicidir. Farklı yemek, içecek adları, aynı sırada Türk milli yemeklerinin türleri de (örneğin, pilav, katık, şerbet) yer bulmaktadır.

Sözlüğün içeriği sadece teoretik malzemelerin verilmesiyle sınırlanmamaktadır. Sözlükteki leksik malzemelerin genişliği, dilbilgisi konusundaki bazı metodik yorumlar, bu malzemeyi sunma özelliği, oldukça serbest ifade yolu, eş anlamlı kelimelerin zenginliği, Megizer'in dilbilgisinin onun net ve açık olduğu nedeniyle daha çok kendi kendine ders kitabı niteliğinde olduğunu göstermektedir. Fakat bu çalışmanın değerini hiç azaltmamakta olup, genel edebi kelimelerin bulunması ve kelimelerin çok olması, genel kullanımdaki kelimelerin, ünlem niteliğindeki basit konuşma diline ait kelimelerin de yer almasıyla ilgi çekicidir [7: 284-285].

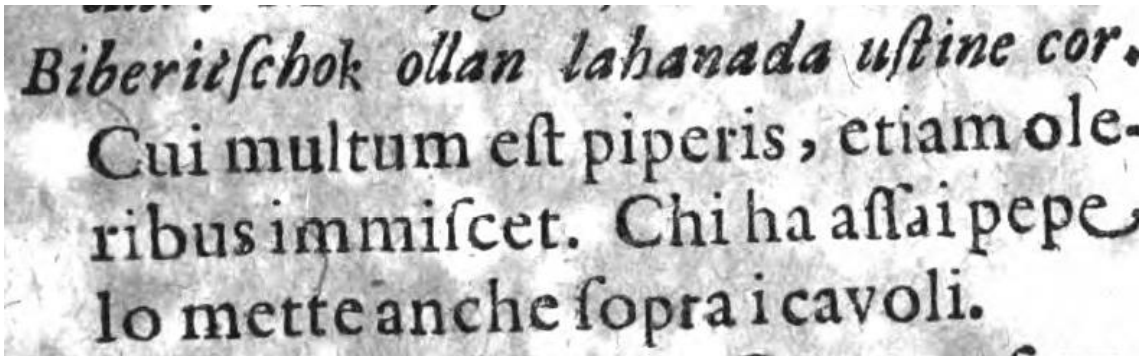
Dilbilgisinin sözlüğü, atasözleri gibi aynen Türkçe öğrenenler için değeri biçilmez malzeme görevini yapmakta ve bu malzemelerden yaralananlar için büyük perspektifler açmaktadır.

Ek (Atasözlerden Örnekler)

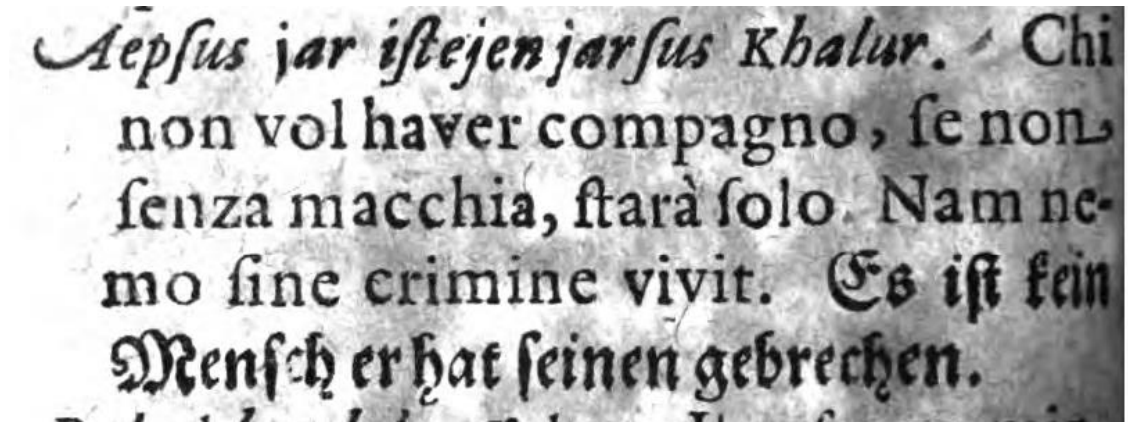
a) № 5

Iazilon gelur baſsina. (ad verbum) Scriptura venier capiti. hoc eſt: Quicquid Dea fortuna capiti ſingulorum hominum inſcripſerit, id illis evenire neceſſum eſt, neq; evitari ullo modo poteſt. Credunt enim Turci prædeſtinationem, & quòd in ipſorum fronte hora mortis ſcripta ſit, quam effugere haud liceat.

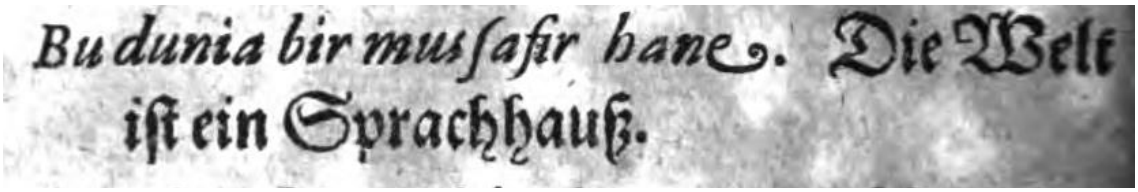
b) № 96

Biberitſchok ollan lahanada uſtine cor. Cui multum eſt piperis, etiam oleribus immiſcet. Chi ha aſſai pepe lo mette anche ſopra i cavoli.

c) №58

Aepſus jar iſtejen jarſus Khalur. Chi non vol haver compagno, ſe non ſenza macchia, ſtarà ſolo. Nam nemo ſine crimine vivit. Es iſt kein Menſch er hat ſeinen gebrechen.

№ 72

Bu dunia bir muſafir hane. Die Welt iſt ein Sprachhauß.

KAYNAKÇA

Alekseyev M.P. Slovari İnostrannıh Yazıkov V Russkom Azbukovnike XVII Veka – L.: Nauka, 1986. – 155 S.

Karimullin A. Puteşestviye V Mir Knigi. İz Stranits Tatarskogo Knigopeçataniya – Kazan: Tat.Knijn.İzd., 1979. – 208 S. 14 (Na Tatarskom Yazıke).

Karimullin A. U İstokov Tatarskoy Knigi – Kazan: Tat.Knijn.İzd., 1992. – 207 S.

Koduhov V.İ. Obşeye Yazıkoznaniye – M.: 'Vısşaya Şkola', 1974. – 303 S.

Kononov A.N. Oçerk İstorii İzuçeniya Turetskogo Yazıka – L.: Nauka, 1976. – 118 S.

Mahmudov H. Slovo Skazannoye Predkami (Aforizmı V Türksko-Tatarskih Pamyatnikah 8-17 V.) – Kazan: 'Fiker', 2002. – 256 S. (Na Tatarskom Yazıke).

Megizer İ. Osnovı Türkskogo Yazıka (Perevod İ Kommentarii F.Ş.Nuriyeva, M.M.Petrova, M.M.Sungatullina) / İ.Megizer. – Kazan, 2012. – 288 S.

Nuriyeva F.Ş. «Institutiones Linguae Turcicae Libri Quator» (1612) – Pervaya Peçatnaya Grammatika Türkskih Yazıkov / Vostoçnıye Yazıki İ Kulturı: Materialı II Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii (20-21 Noyabrya 2008 g.), Moskva: İzd-vo RGGU, 2008. – S. 58-61; Nuriyeva F.Ş. İz İstorii Türkskih Grammatik: Türksko-Latinskaya Grammatika İ.Megizer'a / Filologiya İ Kultura № 2 (28). – Kazan, 2012. – S. 88-91; Nuriyeva F.Ş., Petrova M.M., Sungatullina M.M. «Institutiones Linguaeturcicae Libri Quator» İ.Megizer'a / Türkoyazıçnaya Kniga: Nasledіye Vekov. Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii, Posvyaşennoy İstorii Türkoyazıçnoy Knigi (17-18 Oktyabrya 2012 g.). – Kazan, 2012. – S. 9-15; Nuriyeva F.Ş., Petrova M.M., Sungatullina M.M. Latinsko-Türkskaya Grammatika İ.Megizera «Institutiones Linguae Turcicae Libri Quator» (1612) / Nauçnıy Tatarstan – Kazan, 2011 – S. 13-26 (Na Tatarskom Yazıke); Nuriyeva F.Ş., Petrova M.M., Sungatullina M.M. Pervaya Türkskaya Peçatnaya Kniga / F.Ş.Nuriyeva // Kazan Utları № 12. – Kazan, 2012. – S. 117-120 (Na Taraskom Yazıke); Nuriyeva F.Ş., Petrova M.M., Sungatullina M.M. Primeçaniya K Türko-Latinskoy Grammatike İeronima Megizera (1612 g.) / İeronim Megizer 'Osnovı Türkskogo Yazıka'. – Kazan: İzd-vo 'Magarif-Vakıt', 2012. – S. 282-285, Petrova M.M. Osobennosti Latinskogo Slovarnogo Materiala v Knige İeronima Megizera "Institutionum Lingvae Turcicae Libri Quatuor"/ M.M.Petrova // Scripta Manent. Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii 'Klassiçeskiye Yazıki V Vısşey Şkole' (2-5 Noyabrya, 2012 g.). – Kazan, 2012. – S. 64-71; Sungatullina M.M. Glagol V Türko-Latinskoy Grammatike İ.Megizera «Institutiones Linguae Turcicae Libri Quator» / M.M.Sungatullina // Dialektologiya, İstoriya İi Grammatiçeskaya Struktura Türkskih Yazıkov. Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Türkologiçeskoy Konferentsii, Posvyaşennoy Pamyati Arademika D.G.Tumaşevoy. – Kazan, 2011. – S. 332 -336 (Na Tatarskom Yazıke).

Susov İ.P. İsstoriya Yazıkoznaniya – M.: 'Vostok – Zapad', 2006. – 295 S.

Dilacar A. 1612 de Avrupa'da Yayımlanan İlk Türkçe Grammerinin Özellikleri – TDAYB, 1970. – S. 197-210.

Kuun C. Codex Cumanicus – Budapestini, 1880. – 552 p.

Megiser H. Institutiones Linguae Turcicae Libri Quatuor – Leipzig, 1612. – p. 340.

Stein H. "Eine Turkische Sprichsammlung Des 17. Jahrhunderts", Acta Orientalia Academiae Scientiarum - Hung. Tomus XXXVIII (1-2). - Leipzig, 1984. – p. 55-104.

Th. Elze. H.Megiser. Allg. Deutsche Biographi – Bd. XXI, 1885. – 183-185 p.

METİN (SÖYLEM) KAVRAMANIN BİLİŞSEL MODELLERİ

Yrd. Doç. Dr. Ferhat ENSAR
Yıldız Teknik Üniversitesi, fensar@yahoo.com.tr

Arş. Gör. Yusuf UYAR
Gazi Üniversitesi, uyary@gazi.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Ahmet BALCI
Mustafa Kemal Üniversitesi, abalci@mku.edu.tr

ÖZET

Metin kavramanın bilişsel modelleri, okurların öykülerden (anlatı) zihinsel çıkarımda bulunma süreçleri ile ilgili deneysel araştırmalara dayanmaktadır. Yapısal açıdan iyi düzenlenmiş metin (söylem) örnekleri üzerine odaklanan çalışmaların büyük kısmındaki başlıca amaç, öyküleyici metinlerden öğrenme süreçlerinin doğasını aydınlatmak üzerinedir. Bu durum öykülerin kavranması üzerine olan çalışmalardaki bulguların, diğer metin/söylem türlerini anlamlandırmak için de açıklayıcılık teşkil edip edemeyeceği sorusunu güçlü bir biçimde dile getirmeyi zorunlu kılar. Bu nedenle öyküleyici metinler için fazlaca sınanmış kuramsal yaklaşımlardan birisi olan bilişsel modellerin, diğer metin/söylem tarzları açısından da bir değerlendirmeye konu edilmesi önemli görülmektedir. Dolayısıyla sosyal, bilişsel ve metinsel değişkenlerden etkilenen metinden öğrenme süreçlerinin bilişsel modeller kapsamında bir analizden geçirilerek genel bir taslağının çıkartılması düşüncesi, bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi işleme, metin/söylem yapısı, metinden öğrenme süreçleri, bilişsel bilimler.

ABSTRACT

The cognitive models of text understanding are based on the experimental research on readers' mental processes and inference about stories (narrative). The main purpose of the large amound of studies that focus on well-organized sturucture and text/discourse examples is to explain the nature of learning process on narrative texts. The findings of studies based on the understanding of stories can pose questions whether these findings make sense of other text/discourse anlaysis. For this reason, cognitive models that have been tested too much for narrative texts is important to be a subject for text/discourse analysis. Thus, the purpuse of this study is to develop general framework through an analysis of cognitive models that affected from social, cognitive and textual variables on text learning process.

Key Words: Information processing, text/discourse structure, process of learning from text, cognitive sciences.

Metinler, öğrenme için önemli araçlardır. Metinleri daha anlaşılır kılma kaygısı, aynı zamanda Türkçe eğitimi alanına özgü işlevsel bir ihtiyacın da doğal yansımasıdır. Diğer yandan faydacı bir bilimsel tutum doğrultusunda öğretici nitelikteki metinlerin birtakım düzeltici stratejiler aracılığıyla geliştirmeye konu edilme düşüncesi, günümüz araştırmacılarının sıklıkla üzerinde odaklandığı bir çalışma konusudur. Ana dili eğitimi çerçevesinde, yazılı metin/söylem yapısının sergilediği görünüm ve buna bağlı olarak da Türkçe eğitiminde öğretici materyal hazırlama ve geliştirme çabalarının bilimsel bir temele kavuşturulabilmesi için daha ileri düzey uzmanlık bilgilerine gereksinim duyulduğu açıktır. Metinden öğrenmenin yapı ve işlev kurgulu modelleri geleneksel olarak ders kitapları, öğretim kılavuzları ve yazılım dokümantasyonlarını oluşturan iki ana metin türüne, bilgilendirici metinler ve amacı bilgilendirmekten daha çok eğlendirme-dinlendirme olan öykü metinlerine odaklanır. Bu metinlerin kesin sınırlarını ve işlem benzerliklerini belirlemenin çoğu durumda imkânsız olduğu bildirilmekteyse de konuyla doğrudan ilgili araştırmalar, bilgilendirici metinlerin temel özelliğinin okuyucuyu bilgilendirmek, daha doğrusu okuyucu bir şeyler öğrenebilsin diye bilgiyi aktarmaktan ibaret olduğunu ortaya

koymaktadır. Yine, ilgili literatür bağlamında tanımlanan öykü metinlerinin temel özelliğinin ise hikâye (öykü) anlatmaktan ibaret olduğu ve böylelikle okuyucunun hem eğlendirilebileceği hem de kişisel deneyimlerini farklı metin dünyaları çerçevesinde bir doğrulama sürecine dâhil edebileceği savunulmaktadır (Balcı, 2013: 77-81; Özbay, Bağcı ve Uyar, 2008: 121; Ensar, 2009).

Sözlü ya da yazılı metin üretimi, deneyimlerimizin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla, kapsamlı bir 'metin kavrama modeli'ne ilişkin düşünce tarzının incelenip analiz edilebilmesi için metin kavramanın bilişsel modelleri çerçevesindeki bilimsel tartışmalar dikkat çekmektedir (Searle, 2005; Wood, 2003: 75-85). Konuyla ilgili çalışmalarda; metin Organizasyonu ve metinden öğrenme kuramlarının genel taslağı, çalışan bellek kapasitesindeki dil işleme ve bireysel farklılıklarla doğrudan ilişkili bazı olguları açıklamak için metin kavrama, metin üretimi ve metinden çıkarım süreçleri gibi konu başlıkları ön plana çıkmaktadır (Ensar, 2009). Yazılı dili anlama süreci olan okuma eylemi, çoğu araştırmacı tarafından hem 'algısal' hem de 'bilişsel' bir işlem olarak tanımlanmaktadır (Rumelhart, 2004; Just ve Carpenter 1980: 331).

Günümüzde pek çok araştırmacı için odak çalışma konusu haline gelen okuma sürecini inceleme işleminin öteden beri psikolog ve eğitimciler açısından temel ilgi alanlarından (Huey, 1908) birisi olduğu ifade edilmektedir (Rumelhart, 2004: 1150):

> Bugün, yıllarca süren bir durgunluk sonrasında, okuma tekrar pek çok psikolog için temel bir konu haline gelmiştir. Okumaya Bilgi İşleme Yaklaşımı çerçevesinde bakmanın ortaya çıkması, hem kuramcılara hem de uygulamacılara okuma işlemini inceleyebilecekleri yeni paradigmalar sunmuştur. Bilgi işlemenin formalizmi, akış şemaları, bilgi akışı kavramları ve bunun gibi pek çok kavram okuma sürecine yönelik ilk tahmini modellerin geliştirilmesi için yararlı araçlar olmuştur.

Okuma-kavramanın doğasını açıklamaya çalışan araştırmacılar, okuma ve kavrama seviyesinin toplumların gelişmişliğini sergilemesi bakımından önemli bir göstergeye karşılık geldiğini ve bu yüzden de onun geliştirilmesi düşüncesinin öğretim uygulamasının özünü oluşturduğunu bildirmektedir. Özellikle son otuz yılda psikologlar ve eğitimciler, genç ve yetişkin okuyucuların metin anlamlandırma süreçleri üzerine büyük ilgi göstermiştir. Yapay zekâ ve dilbilimdeki gelişmelerden etkilenen bilişsel bilimcilerin girişimleri, okuma-kavramanın altında yatan psikolojik mekanizmaların anlaşılmasını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır (Lorch ve van den Broek, 1997). Sözü edilen araştırmalar yoluyla genç ve yetişkin okuyucuların metinden anlamayı nasıl gerçekleştirdikleri sorusu da çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda, metinlerin gerek yapısal gerekse işlevsel açılardan birtakım düzenlemelerden geçirilmesi önerilmektedir. Bu nedenle, metni kavramanın temel yönlerini anlamada ne tür gelişmeler kaydedildiğini saptamak önem kazanmaktadır. Daha az gelişme olan alanlar üzerinde ise ileri araştırmaların nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği konusunda, zengin çıkarımlara zemin hazırlayabilecek durumdaki bir işleyişin yöntem bilgilerine başvurmak gerekmektedir. Bunun gerekçesi ise her okuyucunun okumadan aynı zevki alamayacağı ve okumayla ilgili olarak eşit düzeyde beceriler geliştiremeyeceği doğrultusundaki varsayımlardır (Zabrucky ve Moore, 1999: 691-694). Diğer bir neden ise bireysel ve çevresel etkilerden kaynaklanan seviye farklılıklarının nasıl giderilebileceği, daha da önemlisi bunu gidermenin mümkün olup olamayacağı sorusu çerçevesinde, işe doğru yöntemle ve uygun ortamda başlanması gerektiği yönündeki görüşlerdir (Akyol, 2006: 29).

Metin/söylem analizi çerçevesindeki araştırma geçmişi, yapay zekâ *(AI)* ve doğal dil işleme yöntemleriyle ilgilenen araştırmacıların metinden öğrenme süreçleri konusuna odaklanmalarını hızlandırmıştır. Çok geçmeden bunun ilk örnekleri alanda kendini göstermiştir. Örneğin Schank (1972), şema kavramının merkezî rolünü kısmen yeniden oluşturmayı başarmıştır. Bir diğer yansıması ise aynı dönemlerde geliştirilen bilgi işleme süreçleri konusundaki çalışmalar aracılığıyla gözlemlenmiştir (Anderson ve Bower, 1972; Kintsch, 1974). Bu kuramsal bilgiler aracılığıyla metin analiz sistemlerinin açıklayıcı metinler açısından da sınanması gerektiği tezine yer veren çalışmaların ortaya çıktığı gözlenmektedir.

Hepsinden de önemlisi bu araştırmaların sonuçları aracılığıyla bilginin organize edilme biçimlerinin (nesneler, ilişkiler) farklı yollarla (imgeler veya önermeler) nasıl gerçekleştirilebileceği sorusunun gündeme getirilmiş olmasıdır. Böylelikle bir dizi zihinsel eylemleri (okuma, konuşma, problem çözme, mantık yürütme vb.) açıklama ve örneklendirme işlemleri açısından dilin yapısal özelliklerinin işlevsel düzenlemelere (öğretici metin tasarımının yararlandığı en önemli iyileştirme seçeneklerinden birisi) karşılık geldiği biçimindeki düşünce yaygınlık kazanmıştır (Ensar, 2009: 26).

1970'lerin öncesinde araştırmacılar, okuma işleminin doğasını daha çok genel ifadelerle tanımlamıştır (Goodman,1968; Gough, 1972; La Berge ve Samuels, 1974; Rayner ve Pollatsek, 1989). Lorch ve van den Broek (1997: 224-226), bu konudaki tipik tartışmaların, daha çok okuma sırasında yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya bilgi işlemenin genişliği ve buna bağlı olarak da bellek testlerinden elde edilen puanların (ön sonuçlar) ölçme ya da okuma anına ait olup olmadığı çerçevesinde gerçekleştiğini bildirmektedirler. Ayrıca, okuma işlemi süresince gerçekleşen zihinsel çıkarım türleri ile farklı zihinsel işlemleri saptamak doğrultusundaki girişimlerin sınırlı sayıda kalmasından da bu çerçevede söz edilmektedir. Kavrama süreçlerini derinlemesine analiz etmek için daha ayrıntılı yöntemlerin geliştirilmesiyle birlikte bu durumun, 1970'lerin ortalarında değiştiği ve bu sayede de kuramsal ve yöntembilimsel bilgilerin birlikte kullanılmaya başladığı dikkat çekmektedir. Örneğin, Gözle İzleme Paradigması'ndan (Rayner, 1975) hareketle araştırmacıların, okuma süreçleri açısından daha ayrıntılı analizlere ilgi duydukları bilinmektedir. Bu gelişmelerin yanı sıra (sırasıyla) zihinde gerçekleşen işlemler hakkında sınanabilir tahminlerde bulunan teorilerin de ortaya çıkmasıyla (ör. Haviland ve Clark,1974; Kintsch ve Van Dijk, 1978) araştırmacılar, kuramsal tahminleri sınamak doğrultusunda diğer alan prosedürleri bağlamında da yeni uyarlamalara yönelebilmiştir (Fletcher ve Bloom, 1988). Bundan dolayıdır ki (tarihsel önemine karşın) metin kavrama üzerine 1970'lerden bu yana yapılmakta olan araştırmalarla bu tarihten sonra yapılanlar arasında önemli bir biçimde ayrışma gözlenmektedir. Bunun nedenlerinden birincisi: "İleri düzenleyicilerdeki araştırma kaynakları, ek sorular ve metin belleği üzerindeki çalışma etkilerinin (esas olarak), deneysel çalışmaların özelliği ile ilgili olmasıdır." İkincisi ise "metni kavramanın (psikolojik) doğasıyla ilgili olmasına karşın, Bartlett geleneğini takip eden araştırmalardır (ör. Bransford ve Franks, 1971)." Metin kavrama konusu 1970'lere kadar deneysel psikoloji içerisinde bağımsız bir çalışma alanı olarak ortaya çıkmamışken yukarıda özetlenen araştırma sürecindeki birtakım yenilik ve gelişmeler sonucunda, söz konusu alana karşı ilginin arttığı açık bir biçimde görülmektedir. Bu ilginin doğrudan sonuçlarını Lorch ve van den Broek (1997: 213-215), metni kavrama konusundaki teori sayısında yaşanan kayda değer artışla açıklamaktadırlar. Onlara göre bu dönemde geliştirilen teorilerin alanda yarattığı etkiler bakımından önemli görülenlerinden bazıları şunlardır: HAM (Anderson ve Bower, 1973), ACTR (Anderson, 1976), ELINOR (Norman ve Rumelhart, 1975), Etkileşimi Yayma Teorisi [Spreading the Activation Theory (Collins ve Loftus, 1975; Collins ve Quillian, 1969)], Kavramsal Bağlılık Teorisi [Conceptual Dependency Theory (Schank, 1975)] ve Kintsch'in (ör. 1974) seri halinde yayınladığı teorilerdir. Bu çalışmaların bugün bile öğrenen ve metin arasındaki etkileşime dair doğrudan etkileri bulunduğu gözlemlenmektedir. Çünkü metin analizinde görüş birliği sağlanmış bir birimin mevcut olması (ör. cümleler) ve bu birimlerin tutarlı bir şekilde nasıl sunulabileceğinin kavramsallaştırılması, bugüne de yansıyan önemli teorik sonuçlardandır (Ensar, 2009: 111).

Bu tarihlerdeki diğer bir önemli gelişme ise okuma işlemini çalışmak için bilgisayarla Kontrollü Gözle İzleme'nin sisteme tanıtımı olmuştur (McConkie ve Rayner, 1975). Muhtemelen bu gelişmenin en önemli sonucu, metin işleme konusunda doğurduğu ilgidir. Bununla birlikte, Gözle İzleme Prosedürlerinin yöntembilimsel avantajları metin işleme hakkındaki ileri araştırmalar için de önemli kazanımlar sağlamıştır. Örneğin Rayner ve McConkie (1976), kesin mekân ve zaman temelli hassasiyetle gözle izlemeyi kullanarak okurların algısal uzunluklarını çalıştılar. Araştırmacılar metin gösteriminin oku-

yucunun göz hareketlerine bağlı olması için göz izleyiciyi bilgisayarla birleştirdiler. Örneğin sistem, okurun zamanda verilen bir noktayı sabitleştirdiği kelimedeki bir karakteri ve sonra okurun ileri sekmeyi başlattığı ve göz hareketinin hedefe indiği zaman arasındaki görsel gösterimde yaptığı değişikliği saptayabilmekteydi. Bu yöntem bilgisiyle Rayner ve McConkie, okurların algısal uzunluklarının özelliklerini (örn, konum, genişlik, görsel çevrede ne tür bilgilerin işlendiği) detaylı bir şekilde açıklamışlardır. Gözle izleme teknolojisini kullanan ilk araştırmalar, okuma esnasındaki başlangıç işlemlerinin doğasına odaklanmalarına karşın (temel görsel süreçler ve kelime kodlama) gözle izleme prosedürleri, cümle çözümleme (Rayner ve Frazier, 1987) ve çıkarımsal işlem (O'Brien, Shank, Myers, ve Rayner, 1988) gibi kavrama ile yakından ilişkili süreçleri açıklamak için de kullanılmıştır (Lorch ve van den Broek, 1997: 213-215).

İlerleyen yıllarda sonuçları açısından adından söz ettiren bir diğer gelişme ise Kintsch ve Van Dijk (1978) tarafından yayımlanan ve metin işleme teorisinin iddialı bir sunumu olan "Metin Üretiminin Bir Modeline Doğru" başlıklı çalışmadır. Onların teorisi, bilgisayardan esinlenmiş bellek modellerinden alınan bilgi sunumu hakkındaki fikirler (ör. Anderson, 1976; Anderson ve Bower, 1973; Kintsch, 1974) ile zihinde (devrede) olan kavrama işlemlerinin doğası hakkındaki sonuçlar ve bu süreçlerin çalıştığı temel bilişsel kısıtlamaları bir araya getirmiştir. Yaşanan bütün bu gelişmelerin metin kavrama üzerindeki sonuçlarını bilişsel bilimin gelişme öyküsü paralelinde değerlendiren Lorch ve van den Broek (1997), bilişsel bilimin metin/söylem anlamlandırma konusunda bugüne kadar sağladığı katkıları şu başlıklar altında sıralamaktadırlar: (1) Bilgi sunum teorilerinin gelişmesi, (2) bellek sunumunun kuruluşu olarak kavrama görüşü ile (3) kavrama süreçlerinin detaylı analizi üzerindeki vurgu ve zihindeki bu süreçleri çalışmak için yöntembilimin gelişmesidir.

Metin işleme konusunda yaşanan bu gelişmelere paralel olarak 1980'lerin başında, dil sanatları çerçevesinde yaşanan bilgi artışı da okuma-kavrama süreçleri açısından kapsamlı değerlendirmelerin yapılabilmesini hızlandırmıştır. Ancak bu durumun, sınıf öğrenimine yönelik uygulamaları yeterince etkileyemediği ve geçmişten bugüne okuma-kavrama hakkında ifade edilen görüşlerin çoğunun da hâlâ detaylandırılamadığından söz edilmektedir. Örneğin bu görüşlerden birisine göre: "Kötü okuyucular çıkarım yapacak şekilde okumaya adapte olmadan önce harfiyen anlamayı öğrenmelidir." Ancak bu görüşün aksine Hansen ve Hubbard (1984), dördüncü sınıftaki yetersiz okuyucuların, kendilerine çıkarımsal düşünce anlayışı öğretildiği ve çıkarım yapabilecek bir şekilde düşünmeyi uygulamak için pek çok fırsat verildiği durumlarda veya nasıl çıkarım yapmaları gerektiği konusunda bir tartışmaya yönlendirildiklerinde metinden çıkarımda bulunabildiklerini ortaya koymuştur (Sanacore, 1985: 43). Bu açılardan bilişsel bilimciler okuma işlemlerinin araştırılmasında (genellikle) deneysel yaklaşımı kullanmıştır. Öncelikle araştırmacılar, okuyucuların okuma esnasında yerine getirmesi gereken önemli görevleri belirlemişlerdir. Örneğin okuyucular, metindeki varlıkların göndergelerini çözümlemeli ve metindeki boşlukları doldurmak için farklı tür çıkarımlar yapmalıdır. Sonraki aşamada, kavrama işleminin gerekli bileşeni olarak tanımlanan her işlev için teorisyenler, bu işlevi başlatması gereken metin koşullarını açıkça belirtmiştir. Örneğin zamir kullanımı, kesin gönderge *(reference)* ve eksilti *(ellipsis)* içeren metindeki varlıklar arasında gönderimsel bağlantıları oluşturmak için yazar tarafından farklı araçlar kullanılmıştır. Başka bir açıdan da okuma-kavramayı bellek oluşturma işlemi olarak düşünmek, araştırmacılara kavrama süreçlerinin tanımlanabilmesi çerçevesinde yeni kriterler sağlamıştır. Daha önceki dönemlerde ise araştırmacılar, (dolaylı olarak) kendi değerlendirme araçlarının ölçtüğü şekilde (ör. serbest bir hatırlama görevinde hatırlanan fikirlerin sayısı, bir çoktan seçmeli testte doğruların sayısı, metin içeriği için bellek tanıma testi) kavramayı tanımlamışlardır. Nitekim dil, metin kavrama ve hafızaya ilişkin geliştirilmiş kuramların çoğu; öğrenen, metin ve konu üçgenindeki karmaşık etkileşimler ile bilişsel kaynaklar üzerindeki birtakım kısıtlamalardan (bilgi işleme, bilgi depolama ve depolanan bilgiyi geri getirme faaliyetleri ve bunları gerçekleştirme stratejileri) söz etmektedir (ör.

Just ve Carpenter, 1992; Whitney, Ritchie ve Clark, 1991). Bu itibarla metin, konu ve öğrenen özellikleri ile çalışan hafızadaki bilgi kullanımından kaynaklanan etkileşimler, metin kavrama süreçleri açısından halen güncelliğini koruyan çalışma konuları arasındadır (Ensar, 2009: 121).

SONUÇ

Okul çağı çocuklarının sürekli olarak 'sözel ya da yazılı söylem ürünleriyle iç içe yaşadıkları dikkate alındığında tüm bu anlama çabaları için kesin olan tek şey, anlamaya ilişkin daha kapsamlı ve güvenilir verilerle desteklenmiş daha bütüncül bir yaklaşım geliştirilene kadar her koşul için veri üretmeye devam etmek gerektiği düşüncesidir. Kaldı ki metin kavrama üzerine yapılmış araştırmaların bugüne kadar tek başına uygulanabilir bir alternatif sağlayamamış olması da dikkate alınırsa böylesi bir alternatifin çok yönlü ve disiplinlerarası genişlikteki bir bilgi ağından yararlanması gerektiği çok açıktır. Ayrıca, söz konusu kapsam çerçevesinde sayısız tartışmaların yapılmış ve yapılmakta olduğu da ilgili literatür aracılığıyla bilinmektedir. Örneğin, bunca tartışmalara karşın konuşmanın doğası ve süreçleri hakkında diğer alan bildirimlerinden bağımsız varsayımlar geliştirilememektedir. Bu nedenle cevaplanmayı bekleyen bir dizi soru, günümüz araştırmacılarının disiplinler arası yaklaşımlar başlığı altında değerlendirebilecekleri türden sorulardandır.

KAYNAKÇA

Akyol, H. (2006). Türkçe Öğretim Yöntemleri. Ankara: Kök Yayıncılık.

Anderson, J.R. ve Bower, G.H. (1973). Human associative memory. Washington: Winston.

Balcı, A. (2013). Okuma ve Anlama Eğitimi. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Bransford, J.D. ve Franks, J.J. (1971). The abstraction of linguistic ideas. Cognitive Psychology, 2, 331–350.

Ensar, F. (2009). Retorik Yapı Kuramının Açıklayıcı Metinler Örneğinde Bir Uygulaması. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Fletcher, C.R. ve Bloom, C.P. (1988). Causal reasoning in the comprehension of simple narrative texts. Journal of Memory and Language, 27, 235–244.

Goodman, K. S. (1968). The psychological nature of the reading process. Detroit: Wayne State UP.

Gough, P.B. (1972). One second of reading. In J.F. Kavanagh and I.G. Mattingly (Eds.). Language by Ear and Eye (pp.332-358). Cambridge: Cambridge UP.

Haviland, S.E.ve Clark, H.H. (1974). What's new? Acquiring new information as a process in comprehension. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 13, 512–521.

Huey, E.B. (1908). The psychology and pedagogy of reading. NY: Macmillan.

Just, M.A. ve Carpenter, P.A. (1980). A theory of reading: From eye fixations to comprehension. Psychological Review, 87, 329-354.

Just, M.A. ve Carpenter, P. (1992). A capacity theory of comprehension: Individual differences in working memory. Psychological Review, 99, 122–149.

Kintsch, W. (1974). The Represantation of Meaning in Memory. Hillsdale, NJ: LEA.

Kintsch, W. ve Van Dijk, T.A. (1978) Toward A Model of Text Comprehension and Production. Psychological Review, 85, 363-94.

La Berge, D. ve Samuels, S.J. (1974). Toward a theory of automatic information processing in reading. Cognitive Psychology, 6, 293-323.

Lorch, R.F. ve van Den Broek, P. (1997). Understrstanding reading comprehension: Current and future contributions of cognitive science. Contemporary Educational Psychology, (22). 213-246.

O'Brien, E.J., Shank, D.M., Myers, J.L. ve Rayner, K. (1988). Elaborative inferences during reading: Do they occur on-line? Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 14, 410–420.

Özbay, M., Bağcı, H. ve Uyar, Y. (2008). Türkçe Öğretmeni Adaylarının Okuma Tutumlarının Çeşitli Değişkenlere Göre Değerlendirilmesi. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (9), 15, 117-136.

Rayner, K. (1975). The perceptual span and peripheral cues in reading. Cognitive Psychology, 7, 65–81.

Rayner, K. ve Frazier, L. (1987). Parsing temporarily ambiguous complements. Quarterly Journal of Experimental Psychology, 39A, 657–673.

Rayner, K. ve McConkie, G. W. (1976). What guides a reader's eye movements? Vision Research, 16, 829–837.

Rayner, K. ve Pollatsek, A. (1989). The Psychology of Reading. Englewood Cliffs. NJ: Prentice-Hall.

Rayner, K., Sereno, S.C, Morrıs, R.K., Schmauder, A.R. ve Clifton, C.J. (1989). Eye Movements and On-Line Language Comprehension Processes. Language and Cognitive Processes, 4.

Rumelhart, D. E. (2004). Toward an interactive model of reading. In Robert B. Ruddell et al. (Eds.). Theoretical Models And Processes of Reading, (Fifth Edition): International Reading Association, Newark, DE.

Sanacore, J. (1985). Six Reading Comprehension Myths. Educational Leadership, 42, 43-47.

Schank, R.C. (1972). Conceptual Dependency: A Theory of Natural Language Understanding, Cognitive Psychology, (3)4, 532-631

Searle, J. (2005). Akıllar, Beyinler ve Bilim. (Çev., Kemal Bek). İstanbul: Say Yayınları.

Whitney, P., Ritchie, B.G. ve Clark, M.B. (1991). Working-memory capacity and the use of elaborative inferences in text comprehension. Discourse Processes, 14, 133-145.

Wood, D. (2003). Çocuklarda düşünme ve öğrenme (Çev., Mine Özünlü). Doruk Yayıncılık.

Zabrucky, K.M. ve Moore, De W. (1999). Influence of Text Genre on Adults' Monitoring of Understanding and Recall. Educational Gerontology, 25 (8), 691-710.

TÜRK DİLİ ve KÜLTÜRÜNÜN YURT DIŞINDA TANITILMASINA DAİR FAALİYETLER

Öğr. Gör. Firuz FEVZİ
Kabil Devlet Üniversitesi, firuz6262@gmail.com

ÖZET

Türkoloji Projesi, 1999 yılında Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) tarafından başlatılmış ve ilk defa 2000-2001 eğitim-öğretim yılında uygulamaya konulmuştur. Türkoloji Projesi ile Türk dili öğrenimini nitelikli hale getirmek, Türkiye ile diğer ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmek, dolayısıyla bu ülkelerde yapılacak eğitim, kültür faaliyetleri ve sosyal faaliyetler çerçevesinde Türkçe konuşabilen mevcut bir kitle oluşturmaktır. Türkoloji projesi, 2011'de TİKA tarafından Yunus Emre Enstitüsü'ne devredilmiştir. Projenin amacı, Türklere ait olan maddi ve manevi değerler üzerine yapılacak araştırmalara kaynaklık etmektir.

Türkiye bulunduğu konumuyla bölgenin en önemli güçlerinden biri olup yönetim yapısı, sosyal ve kültürel zenginliği ve coğrafyasıyla; dünyada model ülke olma özelliği taşımaktadır. Bildirimizde; Yunus Emre Enstitüsü'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Afganistan, Azerbaycan, Belarus, Belçika, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Çin Halk Cumhuriyeti, Estonya, Fas, Gürcistan, Hırvatistan, Hindistan, Irak, İtalya, Kazakistan, Kosova, Letonya, Litvanya, Makedonya, Polonya, Sırbistan, Slovakya, Sudan, Rusya, Ukrayna-Kırım Özerk Cumhuriyeti, Ürdün, Yemen gibi dünyanın birçok ülkesinde açılmış olan Türkoloji bölümleri, bu bölümlere verilen destek, bölümlerin ihtiyaçlarının ne şekilde karşılandığı ve ayrıca Yunus Emre Enstitüsü'nün yurt dışında açmış olduğu Yunus Emre Türk Kültür Merkezleri hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, eğitim, Türk kültürü, dil, Yunus Emre Enstitüsü, Yunus Emre Türk Kültür Merkezi, Türkoloji projesi.

ABSTRACT

Turcology Project in 1999, the Turkish Cooperation and Development Agency (TIKA) started by the first time have been implemented in the 2000-2001 academic year. Turcology Project qualified to make learning the Turkish language, to strengthen relations between Turkey and other countries, so these countries will be held in the educational, cultural and social activities within the framework of activities available can speak Turkish to build an audience. Turcology project by TICA in 2011 was transferred to the Yunus Emre Institute. The purpose of the project, which belongs to the Turks to do research on the material and spiritual values is to be the source. The location where Turkey is one of the region's most important power management structure, social and cultural wealth and geography , has the distinction of being a model country in the world . In this paper , the Yunus Emre Institute , which operates under Afghanistan, Azerbaijan , Belarus, Belgium , Bulgaria, Bosnia and Herzegovina , China , Estonia, Morocco , Georgia, Croatia, India, Iraq, Italy, Kazakhstan , Kosovo, Latvia, Lithuania , Macedonia, Poland , Serbia, Slovakia , Sudan, Russia, Ukraine and Autonomous Republic of Crimea , Jordan, Yemen, one of the world many countries have been opened Turcology chapters, this chapter support given to the chapters about their needs being met, and also the Yunus Emre Institute abroad which was filed outside the Yunus Emre Turkish Cultural Centres will receiveinformationabout

Key Words: Turkish , education, Turkish culture, language, Yunus Emre Institute, Yunus Emre Turkish Culture Center, Turcology project

GİRİŞ

Türkoloji, Türk kültür ve edebiyatının bütün özelliklerini, edebiyat, dil, din, tarih ve yeryüzündeki değişik coğrafyalarda bulunan Türk toplumlarının maddi ve manevi kültürlerini sistematik bir şekilde araştıran, inceleyen ve geçmişten günümüze bilimsel verileri toplayan bir bilim dalıdır. Türkoloji'nin geçmişi eski zamanlara yayanır. Bugün araştırmacıların yazdıklarına göre M.Ö'lere kadardır. Batı Üniversiteleri bünyesinde bağamsız kurumlaşması 15-16. Yüzyılda görülmektedir. İşte o dönemlerde doğudaki Türklerin bilimsel sahada yaptıkları örnek çalışmalar Batı dünyasının dikkatını çekmiştir.

Orta Asya'da yazılan edebiyat, matematik, tıp konulardaki bazı eserler 12. Yüzyıldan 16. Yüzyıla kadar Batı dilerine tercüme edilerek Üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Batı'nın bir çok Üniversitelerinde Şarkiyat ve Türkoloji Enstitüleri 15-16. Yüzyıldan itibaren kurulmaya başlamıştır. İlk Türkoloji Enstitüsü; Viyana ve Berlin'de XV. Asırda Türkologisches Institut sonrada Paris'te 1795'te, Ecole des Languages Orientales Vivantes' Moskova'da 1814'te ve 1906'da Londra'da Kafkaslar'da Afrika'da ABD'de, Japanya'da Avustralya'da kurulmuştur. Türkoloji alanında bu kuruluşların yayımladığı sayısız ilmi eserler, dergi ve bültenler günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan; Alman Türkolog Hieronymus Megister, 1612'de Leipzig'de yazdığı Türkiye Türkçesi'nin ilk grameri, Latince açıklamalı olarak Dört Bölümde Türk Dilinin Esasları başlığıyla yayımlamıştır. Fransız tarihçilerinden Rouillard (1820-1881) ın *Fransız tarihinde Türkler, düşünde ve Edebiyatı* (1520-1660) adlı eseri türkoloji alanında zengin bilgiler vermektedir. Ayrıca Türklük bilimi tarihinde özel bir yeri olan Danimarkalı **Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter de, Orhun ve Yenisey yazıtlarının** çözümünü 1893'te sağlayan ve günümüzde ölümsüz eserlerdendir.

Rusya ve Batılı ülkelerde kurulan Türkoloji Enstitülerinin ortaya koydukları bu tür eserler, bizler tarafından da dikkatle takip edilmekte ve faydalanmaktadır. Rusya ve Batılı bilim adamlarının çalışmalarıyla sistemli bir hale gelmiş olan Orhun Abideleri'nin okunması, dedem Korkut Hikâyelerinin bulunması da bu bilim adamları sayesinde gerçekleştirilmiştir. Bilindiği gibi 29 Ekim 1923'ten sonra Türkiye'de Batı Türkoloji çalışmaları Üniversitelerde Atatürk'ün talimatıyla 12 Kasım 1924'te İstanbul Üniversitesine bağlı olarak Türkiyat Enstitüsü ve 1932 Türk Dil Kurumu, 1934'te Türk Tarih Kurumu kurulur. Buralarda yapılmış Çalışmalar Türkoloji'ye büyük katkı sağlamaktadır. Cumhuriyetten sonraki yıllara Türk dünyasına yönelik çalışmalar azalmış ve Türkoloji alanında bilim adamlarınız bireysel çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Devlet desteği azalmış, adeta Türk dünyası birbirlerinden habersiz kalmışlardır. Sovyet Rusyasını çökmesi Türk cumhuriyetleri ve akraba toplulukları bağımsızlığını ilan etmişler ve ilk tanıyan ülkede Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. 1991 ve 1992 yıllarında Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan; Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan bir bir bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Türkiye Cumhuriyeti Türk cumhuriyetleri ve akraba topluluklarına karşı büyük öğrenci projesi başlatmıştır. Büyük öğrenci projesi Devlet Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve Yükseköğretim Kurulu'nun birlikte organizasyonu ile 2922 sayılı kanun çerçevesinde Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve Akraba Topluluklarından öğrenci getirme projesi olarak 1992-1993 eğitim ve öğretim yılında başlamıştır. Proje kapsamında 3.000'i orta öğretim öğrencisi ve 7.000'i yüksek öğretim öğrencisi olmak üzere toplam 10.000 öğrenci devlet burslusu olarak Türkiye'de getirilmiştir. Bu öğrenci projesi 2012 yılında 58 bin öğrenci Türk cumhuriyetleri ve akraba topluluklarından lisans, yüksek lisans ve doktora seviyesine kadar ulaşmıştır. Ki bu rakam Türk dünyası için sevinç ile karşılanmaktadır. Türkiye'den mezun olup giden öğrenciler hâlihazırda kendi ülkelerinin de Bakan, Vali, milletvekili ve diğer üst mevkilere gelmişlerdir. Her biri Türkiye sevdalılılarıdır. 2010 yılında Yurtdışı Türkler ve akraba toplulukları kurumu başbakanlığa Bağlı olarak kurulmuştur. 2011 yılında bu yana büyük öğrenci projesi bundan sonra Yurtdışı Akraba toplulukları üstlenecek ve daha çok öğrenci dünyanın dört bir yanından Türkiye Burslarına müracaat edeceklerdir. Türkoloji projesi gerçi çok geç kalmıştı Türk dünyası için bu proje Türklere ait bütün maddi ve manevi değerler üzerine araştırma yapan bir bilim dalı olmasına rağmen buranın merkezi Türkiye olması gerekirdi ki nihayet Türkiye oldu. Çünkü Türkiye yönetim yapısı ile sosyal ve kültürel zenginliği ve coğrafyasıyla; Orta Doğu, Orta Asya, Balkanlar, Afrika, Rusya, Kafkasya Japonya, ABD vb. Ülkelere model ülke olması gerekiyor. Yabancı dil olarak Türkçeyi öğrenenler Türkiye ile akademik, ticari, ilişki kurma sebebiyle Türkçe öğrendiği söylenebilir. Stratejik konumu, çok kültürlü yapısı, ekonomisi ve modern üniversiteleri ile cazibe merkezi olan Türkiye doğal olarak Türkoloji'nin merkezi olmak durumundadır. Bu bağlamda Türkiye Türkoloji Projesini 1999 yılında Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkan-

lığı (TİKA) tarafından başlatılmış ve ilk defa 2000-2001 eğitim öğretim yılında uygulamaya konulmuştur. Türkoloji Projesi çerçevesinde; Türk dili öğreniminin nitelikli hale getirilmesi, Türkiye ile diğer ülkeler arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi, dolayısıyla bu ülkelerde yapılacak eğitim, kültür ve sosyal faaliyetler çerçevesinde Türkçe konuşabilen mevcut bir kitlenin oluşturulması; Türkiye'nin ve Türk kültürünün yurt dışında daha iyi tanıtılması hedeflenmektedir

TİKA Türk dünyasına yönelik bir çok alt yapı inşaat ve diğer projeleri gerçekleştiren TİKA Türk devletleri ve Akraba topluluklarının önemli Üniversitelerinde Türkoloji bölümü ve Türkçe kursu açmıştır ve binlerce öğrencinin Türkiye Türkçesinin öğrenmesine sebep olmuş bir çok akademik alanda değerli eserlerde bu Türkoloji merkezlerinde basılmıştır. Ve her yıl 17 ülkedeki Türkoloji bölümlerinden başarılı öğrencileri kültür gezisi için Türkiye'ye getirmiştir. Ayrıca Türkçe kurslarında mezun olan işadamları, gazetecileri bilim adamları Türkiye'nin farklı şehirlerinde sempozyum, kongre, fuarlara desteklemiştir. TİKA Türkoloji Projesini 20 Eylül 2011 tarihinde imzalanan protokolle Yunus Emre Enstitüsü'ne devredilmiştir. Protokolün imzalandığı tarihten itibaren proje kapsamında, üniversitelerde ve Türkçe kurslarında gerçekleştirilen bütün faaliyetlerin Yunus Emre Enstitüsü tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır.

Yunus Emre Enstitüsü hem Türkoloji Projesini hem de Türk kültür merkezlerini şu ülkelerde açmıştır. Afganistan, Azerbaycan, Belarus, Belçika, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Cezayir, Çin Halk Cumhuriyeti, Estonya, Fas, Gürcistan, Hırvatistan, Hindistan, Irak, İtalya, Kazakistan, Kosova, Letonya, Litvanya, Makedonya, Moğolistan, Pakistan, Polonya, Sırbistan, Slovakya, Sudan, Rusya Federasyonu/Tataristan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu/Başkurdistan Cumhuriyeti, Ukrayna, Ukrayna/Kırım Özerk Cumhuriyeti, Ürdün, Yemen olmak üzere toplam 35 ülkede üniversite bünyesinde 49 Türk Dili ve Edebiyatı/Türkoloji Bölümleri ile Türkçe kurslarına Türkiye'den öğretim elemanları görevlendirilmekte, yerel akademisyenler teşvik edilmekte ve bölümlere eğitim materyali desteği sağlanmaktadır. Buna ilaveten; üniversitelerde Türkçe dersleri alan ve başarılı bulunan yaklaşık 120 öğrenci, 2003 yılından itibaren her yıl Türkiye'de davet edilerek 20 gün süre ile dil pratiği imkânı sağlamaktadır. Ayrıca, Türkoloji Yaz Staj Programı kapsamında her yaz döneminde Türkiye'ye gelen başarılı öğrenciler, Türkiye'nin tarihi ve kültür mekânlarını yakından tanımaktadırlar.

TÜRKOLOJİ PROJESİ'NİN AMACI

Türkoloji Projesinin amacı; Türkiye'nin diğer ülkelerle dostluğunu geliştirmek, kültürel alışverişini artırmak; Türk dili, edebiyatı, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermek, bununla ilgili yurt içi ve yurt dışındaki bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmak, yurt dışındaki Türkoloji/Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerine Türkiye'den öğretim elemanı görevlendirerek bölümlerin eğitim öğretime devam etmesini sağlamak, yurt dışında Türk dili ve edebiyatı öğrenimini nitelikli hale getirmek, Türk kültürünü ve Türkiye'yi yurt dışında daha iyi tanıtmaktır.

AFGANİSTAN'DA TÜRKOLOJİ BÖLÜMÜ

ABD'nin 2001 Eylül'ünde Afganistan'da askeri müdahalesi Taliban rejimi yıkıldı. NATO'ya bağlı olan ülkeler Afganistan'a 38 ülkeden oluşan Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (ISAF) ABD'nin başkanlığında terörle mücadeleye destek amacıyla Başkent Kabil'de kuruldu. Türkiye ISAF'ta en aktif faaliyet gösterdi. 2002 yılında ISAF komutanlığını Türkiye devir almasında, General Hakim Zorlu Paşa'nın önerisi Afganistan Cumhurbaşkanı Hamit Karzai'nin fermanı ile Kabil Devlet Üniversitesi edebiyat fakültesinin bünyesinde Türkoloji bölümü nihayet açılmış oldu. Muhteşem bir açılış töreni

düzenlendi. Afganistan Yüksek eğitim bakanı ve dönemin Türkiye Cumhuriyeti'nin Kabil büyükelçisi sayın Müfit Özdeş, Kabil Devlet Üniversitesi Rektörü, Özbek aydınları ve çok sayıda öğretim üyeleri, öğrenci velileri katıldılar. Türkiye'nin Türk Diline yönelik en büyük eğitim projesi olan Türkoloji bölümü 2002-2003 eğitim ve öğretim yılında Afganistan'da yaşayan her etnik gruptan öğrenci almaya başladı. Gazi Üniversitesinin değerli hocalarından Prof. Dr. Murat Özbay ile Doç. Dr. Fehri Temizyürek Türkoloji Bölümünün açılışlarında değerli katkıları vardır. Ders müfredatlarını ve ilk Türkçe dersini veren hocalarımıza teşekkür ederiz. Türkoloji bölümünü 2004 yılında Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)ya devredilmiştir. TİKA bölümde her türlü desteği sağlamış, öğretim elemanlarını sayısını artırmak için Türkiye'den Türk Dili ve edebiyatında mezun olanları da bölüme almıştır. 2006 yılında bende öğretim görevlisi olarak Türkoloji'ye göreve başladım.

TİKA'ya Türkiye'den gelen öğretim görevlilerini Türkoloji'nin daha iyi seviyeye ulaşması için en az dört dönemlik ders vermelerini önerdik, Türkoloji öğrencilerinin Türkçenin ve Türk Kültürünün daha iyi öğrenmeleri için Türkçe kursları da açtık, öğrencilerimize çeşitli kültürel ve sosyal faaliyetler düzenliyoruz. Her yıl Türkoloji bölüm bahçesinde (İSAF)'ta görev yapan Türk askeri ve Türk Silahli Kuvvetlerinin Kabilde kurmuş olduğu Radyo Türkiyem'in desteğiyle Türkiye'nin milli bayramları 19 Mayıs Atatürk'ü Anma Spor ve Gençlik Bayramı, 30 Ağustos Zafer, Bayramı 29 Ekim Cumhuriyet bayramlarını Türkiye'de olduğu gibi aynı coşkuyla kutluyoruz. Türkoloji öğrencilerinin TİKA desteğiyle Türkiye'ye kültür gezisi ve yaz staj programlarına öncülük ediyoruz. Türkoloji'ye ait yeni bir bina yapılmasını TİKA ve Kabil Büyükelçiliğine önerdik 2011 yılında Türkoloji yeni binasına kavuştu. Gelecekte bu bina Türk kültür merkezi haline gelecektir.

Türk silahlı kuvvetleri Kabil Bölge Komutanlığının Türkçeye yönelik faaliyetleri yukarıda belirtiğim gibi Afganistan Ordusu'nun temelini Türkler kurmuş ve çok sayıda askeri terim Türkçe olarak halada kullanılır. O dönemde Afganistan ordusuna Türkçe kursu yoktu. 2003 yılında Afganistan Kara Harp Okulunda ve Afganistan Savunma Bakanlığında Türkçe kursları açıldı. Ayrıca 2005 yılında daha modern eğitim sistemine giren Afganistan Askeri lisesinde eğitim Türk subayları tarafından Türkçe verilmektedir. Ayrıca Türk askeri tarafından Afganistan gençlerine yönelik meslek kazandırma kursları açılmıştır. Bu meslek kurslarının yanı sıra bilhassa şahsen teklifte bulunduğum, Türkçe kurslarının açılması uygun görüldü. İlk önce meslek kazandırma kurslarının bulunduğu 16. Belediye Binasını da açtık, Türkoloji bölümden mezun olan öğrencileri öğretmen olarak yerleştirdik. TİKA ve kabil bölge komutanlığı tarafından yapılan Kabil ATATÜRK lisesinde kendimde gönüllü olarak Türkçe kursunda ders verdim. Türkçe kurslarını sayısını sekize ulaştırdım.

Atatürk döneminde Türk Afgan hastanesi kabilde yapılmış ve iç savaşlarda tamamen tahrip olmuş, onun yanında Afganistan devleti 1986 yılında Atatürk Çocuk hastanesini yaptırmıştır. 2002 yılında İSAF komutanlığının Türkiye'ye geçtiğinde Atatürk çocuk hastanesi restore edilerek yeniden hizmete girmiştir. Bu hastanenin doktorları staj için Türkiye'ye geliyorlar. Atatürk Çocuk Hastanesinin personeli ve doktorlarının isteğiyle haftada dört saat Türkçe Kursunu açılmasına ben vesile oldum ve gönüllü olarak ders verdim. Meslek kazandırma kurslarının yanında Türkçe kurslarına ilgi her dönem artmaktadır. Türkçe kurslarımızda temel seviye Türkçe ders veriyoruz ve 2600 öğrenci Türkçe öğreniyor. İleri seviyeye Türkçe öğrenmek isteyen öğrenciler Türkoloji bölümüne müracaat ederler. Her yıl (SAİ) Sivil Askeri İşbirliği Komutanlığı tarafından başarılı öğrencileri Türkiye Kültür gezisi de düzenleniyor.

Afganistan Çağ Eğitim Kurumları tarafından 1995 yılında Afgan-Türk okulları Güney Türkistan'da açıldı. Taliban döneminde kapandı. 2001 yılında tekrar Afgan- Türk okulları açıldı, şuan iki kız lisesi 6 erkek lisesi 2 de ilkokul toplam 10 okulda yılda altı bini beş yüz öğrenci Türkiye Türkçesini öğren-

mektedir. Afganistan'da Afgan-Türk okulları en iyi okullardır. En başarılı öğrenciler bu okullardan mezun oluyorlar.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Son derece eğitim ve öğretimden geri kalan Türkleri ve diğer etnik gruplar Kabil deki Türkoloji bölümüne ve yeni açılan Yunus Emre Türk kültür merkezinin açmış olduğu Türkçe kurslarına yoğun bir ilgi vardır. Her yıl öğrenci sayısı artmaktadır. Türkoloji bölümünün kuzey Afganistan (Güney Türkistan) bölgesinde ki üniversitelerde açılması ayrıca Yunus Emre Türk kültür merkezlerini buralarda açılmasını istiyoruz. Afganistan Türkleri hakkında şuana kadar çalıştay ve akademik çalışma olmamış onun için Yunus Emre yetkililerden buradaki Türk boylarına sahip çıkıp hem Türkoloji bölümümü seviyesini yükseltip akademik çalışmalarını yolunu açmak hem de Türk kültür merkezlerinin araştırmacılara proje desteğini sağlanmasını bilgilerine arz ederim. Çok zengin bir Türk kültürüne sahip olan Afganistan'ın hemen her şehrine uğradığımızda mutlaka tarihi bir yeri görebiliriz. *Gazne, Herat, Balh, Kabil, Meymana, Kandahar, Celallabad, Kunduz, Samengan*, Türklerden kalan tarihi eserlerin yoğun bulunduğu yerlerdir. Yıllarca süren savaş yüzünden eski Türk devletlerinden kalan çok sayıda kale, köprü, surlar yıkılmış ve sarayların bazıları da dönemin yöneticileri tarafından tamamen tahrip edilmiş ve değerli eşyaları yurt dışına çıkarılmıştır. Umarız Yunus Emre kültür merkezin desteğiyle Türk boyları kendi tarihi eserlerine sahip çıkar.

KAYNAKÇA

Mülkiyelileri Birliği Dergisi, sayı 43.

Afganistan Ankara Büyükelçiliği Dergisi, sayı 3.

Prof.Dr. Mehmet Saray, Afganistan ve Türkler.

Khalilullah Rasuli, 1991 Yılından Günümüze Kadar Afganistan Türkiye İlişkileri Yüksek Lisans Tezi, 2008 Ankara

Aysultan Hayri, Afganistan'da Türkçe Eğitimin Tarihi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007

TİKA Afganistan'ı yeniden imarı, proje ve faaliyetlerimiz, Ankara 2008

Yılmaz, Aliye, Afganistan'da Kadının Sosyal Statüsü ve Din Eğitimi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Albayrak, Recep, Afganistan Türkleri, Berikan Yayınları, Ankara, 2004.

Gökdağ, B. Atız, Afganistan'da Türklük ve Hazaralar, TÜDEV. Yayınları

Hasan Eren, Afganistan'da Türkler ve Türk dili

ÇİN'DE HAKANİYE TÜRKÇESİNE DAİR YAPILAN ARAŞTIRMALARA GENEL BAKIŞ

Prof. Dr. Gayratcan OSMAN
Şincan Üniversitesi, gayratjan1958@gmail.com

ÖZET

Hakaniye Türkçesi Karahanlılar teritoreisende tam Türk halkları tarafından kullanılan dildir. Yüz yıldan beri Çin'de bu alanda makaleler yayınlandı ve kitapalr neşir edildi. Bu yazıda Çin'de yapılan araştırmlar tanıtalcaktır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Hakaniye Türkçesi, araştırma

ABSTRACT

Khaqaniye Türkçesi was ued in Qarakhanid Teroteroy by Türks. Many papers and publications were publishd from recently 100 years in China. In this paper, mainly introduces reseachs in China.

Key Words: Çin, Hakaniye Türkçesi, Research

Hakaniye Türkçesi genel olarak Balasagon ve Kaşgarı merkezı eden Karahanlılar dairesinde yaşayan Türk halklarının dilini gösterir. Bu dil ilim alanında başka adlarla denilir, mesala Türk dili, Hakaniye Türkçesi, Kaşgar Türkçesi Bugrahan Dili gibi. Çin'de Hakaniye Türkçesi sahasında çeşitli kitaplar ve dergiler yayınlandı. Aşağıda konular booyunca araştırmlar kısaca tanıtalcaktır. Ben burada iki alandan yeni Çin'ce ve Uygur'ca yayımlanan eserlerin katalogunu verdim.

Çince yayımlanan Eserler, Makaleler:

Shimin, Geng,"Türk flolojis", Eski Uygurların Dili ve Yazısı, Pekin, 1958, 2. Cilt.

Ötkür, Abdurehim, "Eski Uygurların yazı dilinin gelişmesi ve revac"ı, Şincan İçtimai fenleri 1981.1

Tursun, Imin, "Hakaniye Dili ve Hoten Lehçesi", Urumçi, 1980.10

Zongzhen, Cheng, "Kutadgu Biligdeki Arapça-Farsça Kelimeler ve onun Uygur Diline etkisi", Türk Dili ve Yazısı Araştırmaları, Pekin, 1997.

Yakup, Abdureşit, "Kutadgu Bilig'teki isimlerin şekil bilgisi Özellikleri", Türk Dili ve Yazısı Araştırmaları, Pekin, 1997.

Divanü Lügatit Türk'e dair araştırmlar:

Osmanov, Mirsultan, "Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügatit Türk'teki edebi dil", Divanü Lügatit Üzerindeki Araştırmlar Bildirleri, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2006.

Mencani, Nigmet, "Divanü Lügatit Türk ve Çağdaş Kazakça ilişkisi", Şincan İçtimai Fenleri, Urumçi, 1981.1-1982.1.

Shaojun, Ye, "11.yüzyıl Uygur'casının Dil Özellikleri", Kaşgar Pedagogika İnstitüsü ilmi Jornili, Kaşgar, 1984.1-2.

Shiming, Chen, "Divanü Lügatit Türkten Çağdaş Uygur'cadaki R ünsüzü ve variantı", Şincan Üniversitesi İlmi Dergisi, Urumçi, 1985.4

Shaojun, Ye, “Divaünü Lügatit Türkü öğreniş”, Kaşgar Pedagogika İnstitüsü ilmi Jornili, Kaşgar, 1985.3.

Ruzhen, Niu, “Divanü Lügatit Türk 1.ciltteki Şincan Yer adları”, Şincan Yer adları Haberleri, Urumçi, 1985.3.

Mutii, İrbarhim, “Divanü Lügatit Türkün edebi dili-Hakaniye Dili”, Çin’deki Türk Dilleri araştırmaları Bildirileri, Urumçi, 1986.3

Jinxiang, Yang, “Divanü Lügatit Türkteki bazi sözcükler Üzerine”, Şincan Pedagogika Üniversitesi İlmi Dergisi, Urumçi, 1990.2.

Zongzhen, Chen, “Divanü Lügatit Türkteki Sarı Uygur’cada kullanılan Sözcükler”, Milliyetler Filolojisi, Pekin, 1992.1

Rabguzi Hakkında Araştırmalar

Bu konuda Meterihim Sayitın Peygambarlar kıssası dilinden Eski Uygur’caya bakış ve Peygambarlar kıssasının dil özellikleri adlı makalılerını sayabiliriz.

Orta Asır Kuran Tercümeleri Hakkındaki Makaleler

Zengxiang, Li, “Orta asır Kuran tercümesi ve sözcük özellikleri”, İli Pedagogika Enstitüsü, 1985.2

Mingming, Zhao, “Orta Asya Kuran tefsiri fiil ray kategoriyesii”, Millieyetler filologisi, Pekin, 2009.6

Kitaplar:

Li zengxiang, Türk dillerine Giriş, Merkezi Milliyetler Neşriyatı, Pekin, 1992.

Wang yuanxin, Tarihi Türk dilbilgisi araştırmaları, Merkezi Milliyetler Neşriyatı, Pekin,1995.

Sayit， Mattirihim, Türki Dillere Giriş, Merkezi Milliyetler Neşriyatı, Pekin, 2004.

Xiao zhongyi, Divanü Lügatit Türk araştırmaları bildirileri, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2006.

Yasen, Ablikim, Divanü Lügatit Türk araştırmaları, Şincan Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2013.

Uygurca Yayımlanan Eserler-Makaleler

Tursun, İmin, “Hakaniye Türkçesi ve Hoten Dili”, Urumçi, 1980.10

Ciylan, Perhat, “11.yüzyıl Türk dilleri üzerine”, Çin Uygur Tarih Kultur Majmuesi, Şincan Halk Neşriyatı,Urumçi, 2003.10

Kutadgu Bilg’e Dair Araştırmalar

Ziyai, Ahmet, “Kutadgu Biligin dili”, Kaşgar Gazetesi, Kaşgar, 1986.10.10

Ziyai, Ahmet, “Kutadgu Bilig kimin ve Dili kimin”, Kaşgar Pedagogika Ensitüsü ilmi jornalı, Kaşgar, 1987.1.

Abbas, Abdusalam, “Bizim Görüşlerimiz --- Kutadgu Biligin Uygur’ca Tercümesi Üzerine”, Tarim, Urumçi, 1985.5.

Hamut, Iminup, “Benim Gürüşlerim --- Kutadgu Biligin Uygur’ca Tercümesi Üzerine”, Tarim, Urumçi, 1985.7.

Tursun, İmin, "Kutadgu Biligin Dili, Urumçi", Bulak, Urumçi, 1993.4

Divanü Lügatit Türk ile münasibetli araştırmalar katalogu:

Nurhaci, Haci, "On birinci yüz yıldaki Uygur bilim adadmı", dilbilimci Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügatit Türk Üzerine Değerlendirme, Ürümçi, 1980.1

Nurhaci, Haci, "On birinci yüz yıldaki Uygur bilim adadmı", dilbilimci Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügatit Türk Üzerine, Şincan Gazetesi, Urumçi, 1980.5.2 (Aptor yoqmu)

Kolektiv, "Ünlü bilim adami Kaşgarli Mahmut ve Onun ölümsüz eseri Divanü Lügatit Türk", Divanü Lügatit Türk'teki Türk dilleri üzerine, Divanü Lügatit Türk'ün önsöz kısımıda, Şincan Halk Neşiryatı, Urumçi, 1981.

Muti'i, İbrahim, "Hakaniye Türkçesi ve onun Modern Uygur Türkçesi tarihindeki yeri", Şincan Gazetesi, Urumçi, 1981.1.7

Hemdullah, Reveydullah, "Divanü Lügatit Türk ve Turfan ağzı", Turfanşünaslık dergisi, 1992: İpek yolu ve Kültür, Şincan Halk Neşiriyatı, Uygurca ve Çinçe, Urumçi, 1999.

Kasım, Şeripcan, "Divanü Lügatit Türkteki yer adları üzerine", Hoten Öğretmen Okulu dergisi, 1989.3

Tahir, Yarmuhammet, "Kaşgarlı Mahmud'un Uygur kelimesine verdiği açıklaması", Kaşgar Öğretmen Okulu dergisi, Kaşgar, 1993.3.

Tahir, Yarmuhammet, "Divanü Lügatit Türk'teki bazı yer ve kabile adları üzerine", Şincan Tezkiresi, Urumçi, 1995.1

Muzepper, Çimengül, "Divanü Lügatit Türk'teki -kul/-gil ekleri üzerine", Dil ve Tercüme, Urumçi, 1996.1

Rahman, Abdukerim, "Divanü Lügatit Türk'teki Bazı yer adlarının kökeni üzerine", Çin Milletleri, Pekin-Urumçi，1996.4

Muhammet, Kambernisa, "Divanü Lügatit Türk'teki bazı hastalar ve tıbbi terimler üzerine", Haci, Şincan Kültürel Kalıntıları, Urumçi, 1996.3

Osman, Abdureşit, "Divanü Lügatit Türk'teki erkekler ile ilgili terminler üzerine", Ürümçi Akşam Gezetesi, Urumçi, 1996.11.6.

Rozi, Turnisa, "Divanü Lügatit Türk'teki hayvanlarla ilgiki terminler üzerine", Şincan Pidagogik Üniversitesi dergisi, Urumçi, 1997.3

Sartekin, Eziz Atvulla, "Divanü Lügatit Türk'teki Uygur Tıbabeti ile ilgili terminler üzerine", Şincan Uygur Tıbabeti enistöti dergisi, Hotan, 1997.4.

Abdurahman, Geyret, "Divanü Lügatit Türk ideksi üzerine", Kitap Formu dergisi, Urumçi, 1997.3,4

Mamut, Peride, "Divanü Lügatit Türk'ün bizim söz varlığındaki rolü", Şincan Üniversitesi Dergisi, Urumçi, 1998

Yunus, Hoca Ahmet, "Divanü Lügatit Türk'te hatirelenmiş yer adlarının değeri üzerine", Muhakime inçüleri, Şincan Halk neşriyatı, Urumçi, 2000.2

Erk, Galip Barat, "Divanü Lügatit Türk'teki Orta Çin kelimesi üzerine", Turfanşınsalık dergisi, Urumçi, 2000.2

Mamut Sabit, Muhtar, “Divanü Lügatit Türk’teki Tabğaç kelimesinin açıklaması”, Turfanşünaslık dergisi, Urumçi, 2000.2

Ablet, Buhayre, “Divanü Lügatit Türk’teki günümüze kadar kullanılmış kelimelerin anlamı ve değişimi üzerine”, Şincan Sosiyaş bilimler araştırmaları dergisi, Urumçi, 2000.4

Osman, Rukıya, “Divanü Lügatit Türk ve Uygur Türkçesi Kumul ağzındaki bazı kelimelerin karşılaştımalı araştırması”, Çin’de Divanü Lügatit Türk Symposiumu, Urumçi, 2000.10

Metniyaz, Razzak, “Divanü Lügatit Türk’teki ekler üzerine”, Şinjang Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2001.1

Ahmedi, Abla, “Divanü Lügatit Türk’ten Kaşgar kelimesine”, Kaşgar Dergisi, Kaşgar , 2002.6, 2003.3,4,5,6.

Kasım, Şeripcan, “Divanü Lügatit Türk’teki bazı yer adları üzerine incelemeler”, Hoten Öğretme Okulu dergisi, Hotan,2003.1

Yüsüp, İsrapil, “Divanü Lügatit Türk’teki Cink kelimesi Çang mıydır? ”, Şincan Kültürel Kalıntılar dergisi, Urumçi, 2003

Cilan, Perhat, “On birinci yüz yıldaki türk dilleri üzerine, Çin Uygur Tarih Kültür denemeleri”, Şincan Halk Neşiryatı, Urumçi, 2003.

Kaldiri, Geyretcan Abdullah, “Divanü Lügatit Türk’ten Karahanlılar devrindeki Uygurların akrabalık ve Soy çağırma alışkanlıları üzerine”, Çin Uygur Tarih Kültür denemeleri, 3.bölüm, Şincan Halk Neşiryatı, Urumçi, 2003

Osman, Rukıya, “Divanü Lügatit Türk ve Uygur Türkçesi Kumul ağzındaki bazı kelimelerin karşılaştımalı araştırması”, Çin Uygur Tarih Kültür denemeleri, 3.bölüm, Şincan Halk Neşiryatı, Urumçi, 2003 .

Turdi, Abduşükür, “Divanü Lügatit Türk ve Modern Uygurcadaki atasözlerin karşılaştırmalı araştırması”, Çin Uygur Tarih Kültür denemeleri, 3.bölüm, Şincan Halk Neşiryatı, Urumçi, 2003

Sayit， Mattirihim, “Divanü Lügatit Türk’teki zarf ve sıfatlar üzerine”, Bulak , Urumçi, 2005.1.

Pasar, Nicat, “Divanü Lügatit Türk’ün İndeksi üzerine, Şincan Pidagogik Üniversitesi”, Urumçi, 2005.2

Erk, Galip Barat ,“Divanü Lügatit Türk’teki Çin, Maçin ve Tabğaç kelimeleri üzerine”, Bulak, Urumçi, 2006.1 Doğumunun 1000. yılı Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu bildirileri, Kaşgar, 2005.10.

Süleyman, Eset, “Divanü Lügatit Türk ve on birinci yüz yılda orta asiyadaki dil muhiti”, Doğumunun 1000. yılı Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu bildirileri, Kaşgar, 2005.10.

Geyurani, Genizat, “Divanü Lügatit Türk’teki kelime yapısı ve Modern Uygurcadaki kelime yapısı üzeindeki karşılaştırmalı araştırma”, Doğumunun 1000. yılı Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu bildirileri, Kaşgar, 2005.10

Tahir, Küreş, “Divanü Lügatit Türk’ün sözcükçülükteki yeri”, Doğumunun 1000. yılı Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu bildirileri, Kaşgar, 2005.10

Osman, Rukiya, “Divanü Lügatit Türk’teki yabancı ve lehçe sözcükleri üzerineki İstatistik Araştırma”, Doğumunun 1000. yılı Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu bildirileri, Kaşgar, 2005.10

İbrahim, Tursunbek, "Divanü Lügatit Türk'ün dilbilimdeki yeri", Doğumunun 1000. yılı Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu bildirileri, Kaşgar, 2005.10

Davut, Ömer, "Karşılaştırmalı dilnbilimin kurucası Kaşgarlı Mahmud", Doğumunun 1000. yılı Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu bildirileri, Kaşgar, 2005.10

Osman, Rukıya, "Divanü Lügatit Türk'ün morfolojik sistemi üzerine", Doğumunun 1000. yılı Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu bildirileri, Kaşgar, 2005.10

Pasar, Nicat, "Divanü Lügatit Türk'teki Hakan ve yer adları üzerine", Şincan Pidagogik Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2006.1

Şükür, Abdubesi, "Divanü Lügatit Türk'teki Oguz kabilelerin ad ve soyadlar üzerine", Şincan Pidagogik Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2006.1

İdiris, Erkin, "Divanü Lügatit Türk'teki giysilerle ilgili terminler üzerine", Şincan Tezkiresi, Urumçi, 2006.2

Sayit，Mattirihim, "Divanü Lügatit Türk'teki fiil dericesi üzerine", Şincan Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2006.4

Kasım, Adil, Tuniyaz, Akber, "Divanü Lügatit Türk'teki yunanca kelimeler üzerine", Şincan Sosiyal bilimler araştırmalar dergisi, Urumçi, 2006.4

Kurban, Tursun, "Divanü Lügatit Türk'teki ad ve soyadlar üzerine", Dil ve Tercüme, Urumçi, 2007.1

Yüsüp, Alim, "Divanü Lügatit Türk'teki şimdi kullanabilmeyen bazı kelimeler hakkında", Kaşgar dergisi, Kaşgar, 2007.1

Salam, Sattar, "Divanü Lügatit Türk'teki tıbbi terminler üzerine", Hoten Öğretmenler Okulu dergisi, Hutan, 2007.1

Abdurişit, Abudulehet, "Divanü Lügatit Türk'teki kelime yapısının devralması üzerine", Berqi, Şincan Eğtim Enistötü dergisi, Urumçi, 2007.1

Turan, Adil Muhammet, "Divanü Lügatit Türk'teki Kaşgarla ilgili yer adlar üzerine", Eski Kaşgarın Tarihi ve Kültürü, Kaşgar Uygur Neşiriyatı, Kaşgar, 2007

Sayit，Mattirihim, "Divanü Lügatit Türk'teki fiil dericelerinin katlanması üzerine", Bulak, Urumçi, 2008.1

Savut, Tursun, "Divanü Lügatit Türk'teki Uygur ad ve soyadlarının kullanılma dairesi hakkında", Şincan Pidagogik Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2008.2

Hapiz, Nasrettin, "Divanü Lügatit Türk'teki nicelik ve yankı sözcükler üzerine", Şincan Ünversitesi dergisi, Urumçi, 2008.2

Abliz, Hesencan, "Divanü Lügatit Türk'teki giysilerle ilgili terminlerden Uygurların giysi kültürüne", Şincan Pidagogik Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2008.3

Hüseyin, Maysigül, "Divanü Lügatit Türk'teki ż harfile yazılan kelimelerin Uygur dilinde kullanılışı, Şincan Sosiyal bilimler araştırmaları dergisi, Urumçi, 2008.3

İslam, Yüsüpcan Eli, "Divanü Lügatit Türk'teki Törü kelimesi ve Karahanlıların Yasak sistemi", Bulak, Urumçi, 2008.6

Şerip, İslamcam, "Divanü Lügatit Türk ve dilimizin kökeni üzerine", Şincan Sosiyal Bilimler Münberi, Urumçi, 2008.6

Erk, Galip Barat, “Divanü Lügatit Türk’teki memurlar terminleri üzerine”, Şincan Sosiyal Bilimler Münberi, Urumçi, 2008.6

Sopi, Nicat, “Divanü Lügatit Türk’teki şiirlerde kullanılan mitafor hakkında”, Kaşgar Pidagogik Enistötü, Urumçi, 2009.2

Davut, Ömer, “Tarihi karşılaştıma metodü ve Divanü Lügatit Türk’teki karşılaştırma metodü üzerine”, Şincan Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2009.9

Abdulla, Arslan, “Modern Uygurcanın Kumul Ağzındakı eski Uygurca içerikler- Divanü Lügatit Türk’ü esas alarak”, Şincan Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2009.9

Tursun, Meryem, “Divanü Lügatit Türk’ü esas yaparak Modern Uygucadaki bazı kelimelerin kökenine bir bakış”, Dil ve Tercüme, Urumçi, 2009.4

“Divanü Lügatit Türk’teki Uygur kelimesine bir açıklama”, Nüsret Turdi, Ablız Orhon, Bulak, Urumçi, 2009.5

Gupur, Eli, “Dilbilin açısından Divanü Lügatit Türk’e bir bakış”, Bulak, Urumçi, 2009.5

Musa, Adile, “Divanü Lügatit Türk ve modern Uygurcadaki edilgen çatı üzeine karşılaştırmalı deneme”, Şincan Sosiyal bilimler münberi, Urumçi, 2009.6

Kaldır, Geyretcan Abdulla, “Divanü Lügatit Türk’teki bazı kelimeler notlar”, Çin Uygur Kültür mecmüesi 4, Şincan Halk Neşiryatı, Urumçi, 2009.

Mahmud, Metruzi, “Divanü Lügatit Türk’teki şiirlerin üzerine”, Hoten Öğretmenler okulu dergisi, 2010.1

Asker, Gülnezer, “İdikut Uygur şiirleri ve Divanü Lügatit Türk’teki şiirlerin benzerlikleri üzerine”, Kaşgar dergisi, Kaşgar, 2010.1

Cuma, Osman, “Divanü Lügatit Türk’teki a ve e sesinin ı veya i sesine düşmesi üzerine”, Şincan Sosiyal Bilimler araştırmaları dergisi, Urumçi, 2010.1

Mutilla, İslrail, “Divanü Lügatit Türk’ten Artuş’taki bazı yer adları üzerine”, Şincan Tezkiresi, Urumçi, 2010.2.

Gupur, Eli, “Dilbilim açısından Divanü Lügatit Türk’e bir bakış”, Şincan Sosiyal bilimler münberi, Urumçi, 2010.3

Kurban, Abdurahman, “Divanü Lügatit Türk’teki isim yapan ekler üzerine”, Dil ve Tercüme, Urumçi, 2010.4

Talip, Ömer, “Divanü Lügatit Türk ve Modern Uygur’canın Kumul ağzı”, Miras dergisi, Urumçi, 2010.5

Mutilla, İsrail, “Divanü Lügatit Türk’ten Karahanlıların ölçüm standartları üzerine”, Şincan Tezkiresi, Urumçi, 2011.1

Nur, Ababekri, “Divanü Lügatit Türk’teki hayvan ve avçılık terminleri üzerine”, Dil ve Tercüme, Urumçi, 2011.2

Abdulla, Eşrep, “Divanü Lügatit Türk’teki giysi termilerinin türü üzerine”, Dil ve Tercüme, Urumçi, 2011.2

Kurban, Abdurahman, “Divanü Lügatit Türk’teki sıfat yapım ekleri üzerine”, Dil ve Tercüme, Urumçi, 2011.3

Rozi, Sabit, "Divanü Lügatit Türk ve İndeks üzerine", Bulak dergisi, Urumçi, 2011.5

Kurban, Aburahman, "Divanü Lügatit Türk'teki eşsesliler üzerine", Kaşgar Pedagogika Enistitüsü dergisi, Urumçi, 2012.2

Davut, Ömer, "Divanü Lügatit Türk ve dilbilim", Şincan Üniversitesi Dergisi, Urumçi, 2012.3

Kasım, Muhabbet, "Divanü Lügatit Türk'ten Modern Uygurca ve onun ağızlarındaki fonotik değişimler bir bakış", Şincan Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2012.3

Abliz, Muhemmet, "Modern Uygurcanın Lopnur ağzı ve Divanü Lügatit Türk'teki bazı benzerlikler üzerine", Şincan Üniversitesi dergisi, Urumçi, 2012.4

Atabetül Hakayik Üzerindeki makaleler:

Memet, Ablikim, "Oğuzname ile Atabetül Hakayikin dil karşıtırma araştırması", Şincan Pedagogika Üniversitesi İlmi Jornalı, Urumçi, 1983.3,

Jumaş, Polat, "Oğuzname ve Atatebetül Hakayikteki Dil benzerme ve değişmeler", Dil ve Tercüme, Urumçi, 2005.4.

Nazmi Oğuzname:

Hoşur, Tursun , "Nazmi Oğuzname", Bulak, Urumçi, 1993.1

Mirzahmet, Muhammedturdi, "Nazmi Oğuzname hakkında", Tarim, Urumçi, 2004.5

Sıdık, Meryem, "Nazmi Oğuzname hakkında araştırma", Yüksek lisans Tezi, Şincan Üniversitesi , Urumçi, 2012.6

Peygamberlar kıssası üzerindeki eserler

Sayit，Mattirihim, "Peygamberler Kıssasının Dili", Şincan Üniversitesi İlmi Jornalı, Urumçi, 1994.3.

Sayit，Mattirihim, "Rabguziname", Uygur Klasik Edebiyatı Tarihi 1-cilt, Şincan Maarif Neşriyatı (Gayratcan Osman Editor), Urumçi, 2002.8

Başkalar

Erk ,Galip Barat, "Çin ve Maçin teriminin Etimolojisi üzerine", Şincan Tezkirisi, Urumçi, 1999.3

Osman, Gayratcan, "Divanü Lügatit Türkteki Yat oyunu ve onun baş sonu", Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügatit Türk, Milliyetler Neşriyatı, Urumçi, 2008.

Osman, Gayratcan, "Ordukent Etimolojisi", Şincan Üniversitesi İlmi Jornalı, Urumçi, 2012.1

Kitaplar:

Abdullah, Arslan, Editör, Çağdaş Uygurca, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2010.

SONUÇ

Kısacası, Hakaniye Türkçesi 9. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar kullanılanılmıştır. Bu dilin edebiliği üstündür ve Kaşgar onun merkezi olmuştur. Kaşgar ise Karahanlıların başkenti, ve çeşitli kültürlerin kesişme nuktasıdır. Çin'de Hakaniye Türkçesi üzreinde yapılan araştırmalra belli meyveler kazanmıştır. Bu yazıda yüz yıldan beri bu konuda yapılan araştırmalar üzrerinde kısaca bilgiler verildi. İnanıyoruzki, Çin'de yapılan araştırmalar dünya Türkolojisine katkıda olacaktır.

ASEMANTİKLEŞMİŞ ESKİ TÜRK SÖZCÜK KATI ve ONLARIN TÜRK DİLLERİNDEKİ TARİHİ İZİ

Doç. Dr. Gızılgül ABDULLAYEVA
Bakü Devlet Üniversitesi, xatirabdullayeva@gmail.com

ÖZET

Bildiride kullanımını kaybederek dilin arkaik katında yer alan dil örneklerinin sonraki kaderi incelenir. Bu leksemlerin çağdaş Türkçelerde kelimelerin kök morfemlerinde ve bileşik kelimelerin bileşenlerinde gizli ömür sürmesi fiilen dil örnekleri ile sunuluyor.

ABSTRACT

In the article is traced the history of the words that aren't used but are preserved in the archaic layer of the language. Concealed existence of such words in the root morphemes and components of compound words in the modern Turkic languages is confirmed by the factual language examples presented in the article.

РЕЗЮМЕ

В статье прослеживается история языковых единиц, вышедших из употребления, но сохранившихся в архаичном пласте языка. Скрытое существование этих лексем в корневых морфемах и компонентах сложных слов в современных тюркских языках подтверждается фактическими языковыми примерами, представленными в статье.

17. yüzyıla kadarki Türk şiirinde aruzun tuğyan etmesi, aruz ölçüsünün temel konuma çıkması, bununla ilgili klasik Tezahürün akılalmaz derecede geniş arenaya sahip olması, tabii ki, Arap ve Fars sözcük birimlerinin yanı sıra dilimiz için yabancı kalıp sayılan izafet kalıplarının çokluğunu şartlandırmışdı. Ama bu çokluk içerisinde Türk kökenli birimlerin işte Müslüman - Türk şiirinde kantitatif ve kullanım tezliyi de dikkate kalmıyordu. O leksemlerin çoğu bugün dilimizde yaşantı bulsa da, bir kısmının dilin aktif fonunun dışında kaldığı da dikkatten kaçmıyor. Millileşmenin yeni aşamasına kadarki döneminde çok geniş kullanım tezliyine sahip Türk kökenli kelimelerin çoğu 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin sözlük bünyesine de taşır. Yani bu leksemler Fuzuli edebi okulunun devamcılarının dilinde de kararlaşır. Onların çoğu bugün de çağdaş dilimizde kalmaktadır. Ama çağdaş Azerbaycan Türkçesi ile karşılaştırıldığında artık arkaik plana geçen, fakat millileşmenin yeni aşamasına kadar edebi dil olgusu gibi kayda alınan bu kelimelerin bir kısmının sonraki kaderi, daha net ifade edersek, 17. yüzyıldaki gibi çağdaş Türk dillerindeki kaderi de özel ilgi uyandırıyor ve çifte inceleme gerektirir. Tabii ki, aslında 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasında aracı rolünü oynayan 17. yüzyılda meydana gelen edebi-sanatsal dil malzemeleri bu araştırmanın uygulanabilirliğini desteklemektedir. Bu destekleme ortaya koyuyor ki, 17. yüzyılda arkaikleşme yönüne düşme sürecinde isimler, fiiller de yer alıyor. Bunların kapsamında ise fonetik, semantik ve sözcüksel arkaizmlər de yer alıyor. Şunu da belirtelim ki, arkaiklik esasen çağdaş Azerbaycan edebi dili ile karşılaştırılsa da, aslında arkaikliye doğru yönlenen sürecin artık 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarından gittiği belli oluyor. Şöyle ki, bu zaman kesimine kadarki kullanım tezliyinden yavaş yavaş uzaklaşması birçok dil örneklerini arkaikleşme sürecine doğru yönlendirir. Sonuçta 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinde kayda alınan bu sözcük birimler çağdaş dil açısından hafızalardan silinip giden, eskileşerek dili terk eden kelimeler sırasında ayarlanıyor. Bu kelimelerin sözcük olgu gibi dili terk ettiği ve şöyle demek mümkünse öldüğü hakkında konuşuluyor. Ama aslında 17. yüzyılda kayda alınan, ama dilden yok olan bu dil örneklerinin incelenmesi belirler ki, bu

leksemler dili terk ettikten sonra da bir kader yaşıyor. Yani karşılaştırmalı analiz bu leksemlerin çoğunun aslında kaybolmadığı, hatta çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki yaşantısından haber verir. Tabii ki, bugün gizlice olsa da, yeni hayat süren o kelimeler uzun tarihi dönemdir ki, kendi tarihi bağımsızlığından uzak düşmüştür. Fakat klasik edebiyatımızın bir parçası olan 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesini, ayrıca eski Türk yapıtlarını dikkatle izleme süreci bu kelimelerin tarihi bağımsızlığını ortaya çıkarır ve bu kelimelerin bağımsız kök morfem olmak işlevini haber verir. Bugün aynı düzende sıralanan leksemlerin semantikasını kaybetmiş, tarihi içeriğinden uzak düşmüş, daha net ifade edersek, asemantikleşmiş kelimeler adlandırılır. Tabii ki, bu gerçek değildir. Çünkü bu dil birimlerin çoğu kendi tarihi içeriğini bağımlı şekilde olsa da, yaşamını sürdürüyor. Çok az kısım kelimeler vardır ki, bugün tarihen sahip olduğu anlamsal kapasiteye dayanmamaktadır. Bize göre, «asemantikleşmiş» deyince anlam yükünü değil, bağımsızlığını kaybetmiş kelimeler öngörülmelidir. Çünkü bağımsız kullanım fonksiyonunu kaybetmiş kelimeler, tabii ki, taşıdığı semantikasını sunma görevini de kaybetmiş oluyor.

17. yüzyıldan itibaren arxaikleşme sürecine giren, sonralar ise epizodikleşerek dili terk eden bu sözcük birimlerin oturaklığına göre şunlardır:

1. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılan leksemlerin kök morfemleri;

2. Bileşik kelimelerin içerik kısımları

Kelime köklerinde kalıplaşarak gizli tarih yaşayan dil örneklerinin bir kısmı şunlardır:

AL. Bu sözcük birim 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinde «hile» anlamının ifadəçisi gibi kaydedilir:

İstədim hərgah lə'lin vəslini səhba kimi,

Bağrımı qan eylədin bir **al** ilə mina kimi (Qövsi Təbrizi).

Kelime ve onun taşıdığı anlamsal içerik çağdaş Azerbaycan edebi dili için arkaik sayılsa da, dilimizin söz varlığında kullanılan bir kısım kelimelerde kendi tarihi izini koruyup barındırmaktadır. Bugün dilimizde kullanılan *aldatmak,* aldanmak kelimelerinin içinde yer alan *al* morfemi işte *«hiylə, məkr»* anlamlarının koruyucusudur. Fark sadece ondadır ki, bu sözcük birim şimdi bağımsız kök morfem olmak işlevini kaybetmiştir. Fakat bu da bir gerçektir ki, *aldatmaq, aldanmaq* kelimeleri işte hiyle ve məkrin sonudur. Demek ki, bu kelimelerin kökünün *al* leksemi üzerinde kurulması objektif gerçekliktir. Bugün konuşma dilinde bazen aynı sözcük birimin tarihi izine rastlıyoruz. **Örneğin: *Al* dilnən məni dilə tutdu.**

AL kelimesi 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin sözlük bünyesine «kırmızı» semantikası ile girer:

Xəzan fəslində girdim bağə yadi-növbahar etdim,

Sirişki-**al** ilə ol sərzəmini laləzar etdim (Qövsi Təbrizi).

Bu anlam yükü ile de kelime dilimizde bağımsızlık kazanmıyor. Ama dilimizde allanmaq, yani «qızarmaq» (örneğin: Qızın yanağı *allandı*) kelimesi de var ki, onun içindeki al açıkça görünmektedir. Bu kelimenin kök morfeminde yer alan *al* kelimesi «kırmızı» semantik kapasitesinin taşıyıcısıdır. Fakat günümüzde bağımsız kök morfem olmak işlevini kaybettiğinden bu sözcük birim kök morfem olarak ayrılamıyor. Ama şu da var ki, o dil birimine istisna şekilde olsa da, rastlanır. Örneğin: *al* bayraq = qırmızı bayraq; *al* yanaq = qırmızı yanaq. Görüldüğü gibi, bu örneklerde kelimenin ilk anlamındadır. Dikkate alırsak, dilimizde isimlerden fiil düzelten *-lan* eki de mevcuttur, onda «kırmızı» anlamının koruyucusu olan bu eski Türk kelimesinin kök morfem gibi götürülmemesi [*al* + lan (maq)] soru doğurur. Tabii ki, aksi seçenek olursa, bu, eski Türk kelimelerinden biri olarak bağımsız şekilde «kırmızı» anlamının taşıyıcısı olarak *al* kelimesinin edebi dilde işlekliyini hızlandırır. Ama kelimenin

arxaikleşerek dili terk etmesi ve bununla da kendi bağımsızlığından uzak düşmesi bu kelimeyi kendi düzeltme yapısından ayırarak onu sadeliğe kavuşturmuştur. Demek, *al* dil örneği sunduğumuz örneklerde (*aldatmaq (kandırmak)*, *aldanmaq (kanmak)*; *allanmaq*) orijinal anlamından uzaklaşmadan hem «hiylə, məkr», hem de «kırmızı» anlamında gizlice olsa da, kendi tarihi izini belli etmektedir. Al sözcük biriminin «kırmızı» kelimesi ile birlikte kullanıldığı da kaydedilir. Ama o, çağdaş dil açısından renk çalarının fazlalığını belirten edat gibi kabuledilir. Yani sıfatın çoğaltma derecesini yaratmaya hizmet eder: *al* ***qırmızı = qıpqırmızı //çox qırmızı // olduqca qırmızı.*** Demek, sıfatın çoğaltma derecesinin yaratıcısı olarak bu kelime bağımsızlıktan bağımlılığa doğru gelişmiştir. Aslında ise bu birleşimde de aynı içerik yükü ikileşerek beraber kullanım hakkı kazanıyor. Sonuç olarak, tarihi içerik göstericisine göre **«*al qırmızı*»** ifadesi "kırmızı-kırmızı» anlamına gelir. 17. yüzyıla kadarki klasik edebiyatımızın dilinde de bu dil birimi her iki anlamı ile kaydedilir:

Güz alması kibi **al** yanaqlarım yırtmayımmı?; Qoşa badam sığmayan dar ağızlum, güz almasına bənzər **al** yanaqlum; Sən sağ ol, Beyrək öldi! – dedilər. Namərd dayın **al** eyləmiş («Kitabi-Dədə Qorqud»); **Al** ilə ala gözlərin aldadıb aldı canımı (Nəsimi)...

Abu Heyyan da bu leksemin biraz farklı iki anlamını veriyor:

1.hiylə; 2. kəhər at (7, s.20)

Çağdaş edebi dildeki kelimenin kök morfemlerinde gizlice yaşantı bulan bu sözcüksel birimlerin ağızlarımızda kararlaşmasını da gösterebiliriz. Bununla da belirleniyor ki, dili terk eden leksemler hem de ağızlarda kalıyor, orada da barınıyor ve gelecek kaderini sürdürmekle ona yeniden modernlik veriyor. Bu açıdan *al* kelimesi de istisnalık oluşturmaz ve aynı içerik kapasitesinde («hile») Kazak, Ağdam, Bakü, Cebrail, Fuzuli ağızlarında rastlanmakla tarihi biçimine ve içeriğine sadık kalıyor: *Məni* ***al*** *dilə tutma, nə sözün var mərdana deynən* (Ağdam) (1,s.8).

Arı lüğəvi dil nümunəsi isə «saf», «təmiz», «pak» məna çalarlarını özündə cəmləşdirən söz kimi XVII əsr mənbələrində yer alır:

Arı dil örneği ise «saf», «temiz», «pak» anlamlarını içeren kelime gibi 17. yüzyıl kaynaklarında yer alıyor:

Həq bilir, könlüm mənim tarı evindən ***aridır****; İmtahan lazım deyil, çün* ***arıdır*** *dinarımız* (Qövsi Təbrizi); *Pirinin pirini görməz neyləsün miskin mürid, Zahirin pakizə görmüş, könlini* ***ari*** *bilür* (Məczub)...

17. yüzyıla kadarki klasik edebiyatımızın dilinde sık sık rastlanan ve edebi dil olgusu gibi dilde gerçekleşen bu sözcük birim (*Qalın oğuz bəyləri* ***ari*** *sudan abdəst aldılar* –«Kitabi-Dədə Qorqud»; *Qanı bir incilü* ***ari*** *sədəf kim, Bulına onda bir loloi-şəhvar* – Nəsimi; *Nəşeyi-danişin müfərrihi-can,* ***Ari*** *ol keyfiyətdən əhli-canan* – Füzuli) bu zaman kesiminden itibaren yavaş yavaş kullanım tezliyini kaybetmeye başlar. Sonuçta norma olarak edebi dilimizin söz varlığına giremeyen ve böylelikle de, arkaik kelimeler arasında yer alan *arı* kelimesi bağımsızlıktan mahrum olur. Ama bir tarihi iz olarak dilimizde taşlaşmış *«aydan arı, sudan duru»* ifadesinde varlığını olduğu gibi koruyor. Canlı konuşma dilinde «temizlemek» anlamını veren *arıtmaq* // *artlamaq* // *artdamaq* lekseminde de kelime kökünün *arı* dil olgusu ile bağlılığı şüphesizdir. Doğrudur, tarihen de bu fiillere rastlanır (*Vücudumu* ***arıt*** *hicrin odilə* – Q.Bürhanəddin), elə XVII əsrin özündə də:

Cövhəri puşidəmiz ayinə bağrın ab edər, Çöhrədən, Qövsi, bizim ***arıtsalar*** *jəngarımız* (Qövsi Təbrizi); *Qapıdan huri gəlir, Gözümün nuri gəlir. Bu arxı kim* ***arıdıb****, Su belə duru gəlir?* (Sarı Aşıq)...

Fark şu ki, *arıtmak* fiili tarihsel türemiş kelimeler sırasında ayarlansa da, çağdaş konuşma dilinde bu sözcük birim yapısına göre basit kelime olarak kabul edilir. Türemişten basite doğru gelişmenin temel nedeni ise *arı* sözcük birimine çağdaş dilin söz varlığında rastlanmamasıdır. Tüm bunlara rağmen,

ağızlarımız bu leksemi halen muhafaza etmektedir. Onay olarak diyelim ki, Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında bu kelime çeşitli fonetik değişimlerde *(arı // ari)* bugün de kullanımını sürdürmektedir (1, s.18). T.Hacıyevin fikri bu gerçeği yansıtıyor ki, «edebi dille ağızlar arasında daimi mübadile gidiyor: ağızlar edebi dili zenginleştirir, edebi dilde kullanımdan kalan olgular ağızlarda sığınak bulur, ağız katına düşüyor» (9, s.33). Şunu da belirtelim ki, bu dil olgusu Orhun-Yenisey anıtlarının dilinde *aruğ* (11, s.83), Karakalpak Türkçesinde ise *aruv* (4, s.226) fonoloji cilde malikliği ile gerçeklik bulsa da, anlam tutumunda herhangi bir değişiklik yoktur. Abu Hayyanın sözlüğünde (7, s.15), hem de eski Türk sözlüğünde de (6, s.51-52) anlam bakımından ekvivalentlik dikkatten kaçmıyor.

Aş kelimesi klasik kaynaklarda «yemek», «azuqə» anlam yükü taşıyor. 17. yüzyıl edebi-sanatsal dil örneklerinde de bu içeriğinin ifadəçisi gibi kaydedilir:

Sənə verrəm mən əndək zəhri-qatil, Nihan şah ***aşına*** *sən eylə daxil; Ona müstoli oldu xişm ilə qəhr, Şahın* ***aşına*** *daxil eylədi zəhr. Yedi* ***aşı*** *rəvan tapşırdı cani, Çü öldürmüşdü nahəq Butəmami* (Fədai)*; Gər yaxşıvü, gər yəman bişər* ***aş****, Padaş mənə ağac durur daş* (Məsihi)...

Bu sözcük birim de dilimizin söz varlığında, işleklik açısından hatta sözlük fondundadır. Ama semantik daralmaya maruz kalmanın sonucu olarak sadece milli yemeklerimizden biri olan «pilav» ın eşdeğeri olarak kullanılabilir. Demek, tarihi anlamından mahrum şekilde yaşıyor. Dilimizde işlek kelimeler düzeninde yerleşen *aşxana* (yemekhane), *aşpaz* (aşçı, yemek pişiren) dil birimlerinde ise tarihi semantikanın korunması göz önündedir. Türkiye Türkçesinde ise *aş* kelimesi tarihi içerik yükü ile birlikte edebi dil olgusu gibi yaşamaktadır. Aşpaz sözcük biriminin mukâbili olan *aşçı* kelimesi de iç milliyini korumakla Türkiye Türkçesinde (aş - türk kökenli kelime, çı - Türk kökenli eki) edebi dil olgusu gibi korunmaktadır.

Tarihsel işlerlik kazanan, bugün ise bağımsız kullanımını yitirerek çağdaş dilin söz varlığında yer alan dilsel birimlerin çağdaş türkçelerde kelimenin kök morfemlerinde gizlice olsa da, kendi tarihi içeriği ile birlikte ömür sürmeleri yeterli kadardır. *Qu* (= xəbər) *qu*laq; *qon*- (=məskən salmaq, yerləşmək) *qon*aq, *qon*şu; *uy* (= fikir) *uy*umaq; *ut* (= abır, həya) *ut*anc, *ut*anmaq, *ut*andırmaq; *bıc*- (= kəsmək, doğramaq) *bıç*aq; *öq* (= ana) *ög*ey, *çi* (= şeh, nəm) *çi*skin, *çi*ləmək; *güz* (= payız) *güz*əm, *uz* (= uzun) *uz*un, *uz*anmaq; *oy* (= çuxur) *oy*maq, *oy*uq; ac- (= əsəbiləşmək, hirslənmək) *ac*ıqlanmaq; *öy*- (= öyrənmək, yiyələnmək) *öy*rənmək; *dan* (= söz-söhbət) *dan*maq, *dan*ışmaq, *dan*lamaq; *boy* (= boy) *böy*ümək ... gibi kelimelerde hala yaşamaktadır. Çok ilginç sözcük birimlerden biri olan *yoğ*- dilsel birimi dilimizdeki «yoğun», «yoğunlaşmaq» dil örneklerinde kayda alınmaktadır. Bu leksem (yoğ-) Şemseddin Sami'nin "Kamus-Türki» sözlüğünde «koyulaşmaq», «kalınlaşmaq» anlamları ile sunulmaktadır (14, s.1334). Bugün bu sözcük bağımsız şekilde ne Türkiye Türkçesinde, ne de Azerbaycan Türkçesinde mevcuttur. Ama her iki türkçede «yoğun», «yoğunlaşmak» kelimlerinde aynı anlam tutumu ile gizli şekilde olsa da, ömür sürmektedir. *Oda* leksemi də aynı kabildendir. Ama fark şu ki, bu leksem Türkiye Türkçesinde bağımsız şekilde kullanıma sahip olduğu halde (*art oda, karanlık oda, ön oda, arz odası, bekleme odası, beklenme odası, doğum odası, güneş odası, halk odası, kabul odası, makine odası, makyaj odası, misafir odası, müzik odası, oturma odası, rejisörlük odası, sanayi odası, satış işlem odası, satış odası, ticaret odası, yatak odası, yemek odası, yuk odası*...– 15,s.1489) Azerbaycan Türkçesinde bu bağımsızlıktan eser yoktur. Dilimizin söz varlığında , hatta işleklik açısından sözlük fonunda yer alan *otaq* (oda // ota + q = otaq) kelimesinin kökünde bu sözcük birim kendi tarihi fonoforması ve ilk tarihi semantikası ile korunmaktadır. Bu, eski Türk kelimelerinin dile dönüşü demektir, kelimenin uzun ömürlülüyü demektir, tarihen kullanılan kelimenin kendi tarihi içeriği ile birlikte kaybolmaması demektir, bir sözle, dilimizin geçmişine ait kelime ehtiyatının korunması demektir. Bu leksemlerin kök morfem gibi kabul edilmemesinin temel nedeni onların çağdaş dilin söz varlığında kayda alınmaması, bağımsızlıktan yoksunluğudur. Bu açıdan aqlütinativ dillerle flektiv diller arasında

bir farklılık mevcuttur. Eğer flektiv dillerin gramer kuralları açısından meseleye yanaşsak, sadece bu kelime, bu türden olan tüm dil birimleri yapılı kelimeler olarak kabul edilebilir. Aqlütinativlik açısından ise bu norm doğru sayılamaz. Çünkü flektiv dillerde kelime kökünün bağımsız kullanılıp-kullanılmamasından asılı olmayarak, o kelime türemiş kelime olarak kabul edilir. Yani kelime kökünün bağımsız bir birim olarak söz varlığında her zaman (burada zaman meselesi dikkate alınmıyor) yer bulmaması flektiv dillerde bir gramer kural olduğu halde, aqlütinativ dillerde bu mesele gramer kurala aykırıdır.

Demek ki, bu önemlidir ki, aqlütinativ dillerde düzeltme yapılı kelimelerin kök morfemleri mutlaka sözlük bünyesine girmeli ve dilde özgür kullanıma sahip olmalıdır. Flektiv dillerde ise kelime köklerinin bağımsız sözcük birim olup olmamasının önemsizliği bir ilkedir. Örneğin, *ученик, учитель* kelimelerinin içeriği flektiv dillerden biri olan Rusçada böyle parçalanıyor:

уч + е + ник уч +и + тель

Rusça *«уч»* her iki kelimenin kökü olarak kabul edilir. Oysa Rusça böyle bir kelime yok, ne edebi dilde, ne konuşma dilinde. Yani Rus dilinin sözlük bünyesinde böyle bir lekseme rastlanmıyor. Bu kelimeler kapsamında yer alan [е] ve [и] sesli harfleri birleştirici saitlər adlandırılır. «-ник» ve «-тель» morfemleri ise bu dilde sözcük eklerdir. Demek ki, kelime kökünden farklı olarak, bu sözcük birimlerin bünyesinde sözcük ekler açıkça seçiliyor. Ama söz kökünün bağımlılığı kelimenin yapısına hiçbir etki edemiyor ve böylece sadece bu sözcük birimler, bu türden olan tüm dil olguları içerdiği sözcük eklere dayanarak türemiş kelimeler sırasına ait ediliyor. Flektiv dillerden farklı olarak, aqlütinativ dillerde ise her hangi bir sözlük birime düzeltme söz hakkı kazandıran sadece yapım ekleri değildir. Burada hem sözcük ekinin, hem de söz kökünün önemli bir rolü vardır. S.Cəfərov da belirtiyor ki, « ... flektiv dillerde düzeltme söz içeriğinde kelime kökünün bağımsız bir sözcük birim olarak hep yer bulmaması genel bir gramer kural olduğu halde, Türk dillerinde buna özel durumlar da rastlanır» (5 s.155). Yaptığımız gözlemler tarihsel düzeltme olan kelimenin basit kelimeye dönüşmesi sürecinde üç yolun varlığını teyit etmektedir:

1. Kelime kökünün fonetik cildinin değişmesi ve allamorflarının oluşması.

Örneğin: ***Oğurluq*** (hırsızlık) kelimesinin kapsamında açıkça görünen *–luq* eki dilimizde omonimlik (sesteş) yaratarak isimlerden isim düzelten ek gibi kabullenir. Ama kelime köküne ek ilavesi ile ilgili kök morfemde fonetik olaylardan biri basit metateza olayı oluşur:

oğru + luq → *oğur* + luq

Bu bellidir ki, *oğurluq* (hırsızlık) kelimesi oğru (hırsız) sözcük biriminden türevdir. Biz bunu 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinin derivatoloji sisteminde de kayda alıyoruz: ***Oğru****luq ilə keçən mədari, Kim ola özü, nə e'tibari?! (Məsihi).* Örnek tarihi gerçeği teyit etmektedir. Ama zamanla bu kelimenin önceki fonetik cildini kaybetmesi ve işte bu açıdan *oğur* dil olgusunun çağdaş dilimizin söz varlığında kayda alınmaması bu sözcük birimi *(oğurluq* «hırsızlık») düzeltme yapılı leksemlər sırasının dışında bıraktı. Dilimizin söz varlığında yer alan *böyü (mek)* kelimesi de bu kabildendir. Bu leksemin *boy* kelimesi ile ilişkisi sabittir. Fakat kök mörfemin fonetik içeriğindeki değişim (boy → *böy*) onu düzeltme kelime hakkından mahrum etti.

2. Kelime kökünün tarihi semantikasından mahrum olması ve yeni oluşan birimle anlam ilişkisini kaybetmesi.

Örneğin, ilk bakışta *qırıntı* ve *qıraq* kelimelerinin aynı kökten [*qır*(maq)] türediği muhtemeldir. Aslında birinci kelime düzeltme, ikinci kelime ise basit yapıya sahip olan kelime olarak kabul edilir. Çünkü

qırıntı sözcük biriminin *qır*(maq) fiili ile ilgisi korunduğu halde, «kənar» (öte) içeriğinin ifadecisi olan *qıraq* kelimesinin *qır*(maq) fiili ile hiçbir bağlılığı yoktur. *Dağıntı* leksemi de bu kelimeyle aynı sırada duruyor. Burada *-ıntı* sözcük eki berrak görünse de, onu düzeltme kelime olarak kabul etmek fikrinden uzağız. Buna neden *dağıntı* sözcük biriminin onun kökeninde yatan dağ kelimesi ile hiçbir anlam ilişkisinin olmamasıdır. *Dağıt*(maq), *dağınıq* kelimeleri de buna örnek olabilir. S.Cəfərov bu kelimelerin *dağ (maq)* fiilinden türediğini ihtimal ediyor. Ona göre *dağıt(maq)* fiilinin ilk variantı *dağ(maq)* şeklinde olmuştur (5, s.155). Ama ne dilimizin tarihi geçmişinde, ne de çağdaş dilimizde *dağ (maq)* dil biriminin görünmemesi *dağıntı* kelimesinin (hem de bu tip kelimelerin) basit yapıya malikliyini onaylar.

3. Kelime kökünün arkaikleşmesi ve dilin sözlük içeriğinden çıkması.

17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin sözlük içeriğinden kayda alınarak yukarıda sunduğumuz dil olguları işte bu tarz örneklerdir. Tüm bunlarla beraber 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinin söz varlığında (hem de genelde klasik edebiyatın dilinde) bir grup leksemler de var ki, onlar bileşik kelimelerin içinde yer alan bileşenlerin biri olarak faaliyetini bağımlı şekilde olsa da, sürdürüyor. Örneklere odaklanarak bunu açıkça görmek mümkündür:

*Biliş***.** 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinde kayda alınan bu leksemin anlamı «tanış» (tanıdık) demektir:

Kop yanımdın həmnişin kim, şölәligdür ahi-gərm,
Qıl həzər Tanrı üçün, bilməm ***bilişni****, yadı ot* (Sadiq bəy Əfşar)

Edebi dilimizin 17. Yüzyıla kadarki aşamasında daha önemli olan, ama dilin bu tarihi aşamasından itibaren zayıflama süreci geçiren *biliş* kelimesi bugün bağımlı olsa da, kullanım tezliyi ile dikkatten yayınmayan *tanış-biliş* lekseminin kapsamında yaşantısını halen sürdürüyor ve tarihsel taşıdığı anlamı koruyor. Aslında bu korunma *tanış-tanış* ikilemesi yaratıyor.

***Düğün*.** Bu sözcük birime de henüz 17. yüzyıl kaynaklarının dilinde rastlanır ve söz **«*toy*»** anlamının ifadeçisi gibi kaydedilir:

Ay haçan gördü günü, Gör dərdi, gör ***dügünü*****.**
Cənnətdə görməz Aşıq Qoynunda gördügünü (Sarı Aşıq).

Dilimizde bağımsız şekilde görünmese de, bileşik kelimelerden birinin bünyesinde varlığından haber verir. Bu, *toy-**düyün*** **(//*dügün*)** sözcük birimidir . Tabii ki, ***düyün*** kelimesinin «düymək», «düyünləmək», «bağlamaq» semantikası da var. Bu bakımdan «toy» semantikasının taşıyıcısı olan düyün kelimesi ile «bağlamaq» («düyünləmək») içeriğinden doğan düyün leksemi omonimlik oluşturuyor. Bizce, anlam çeşitliliği olsa da, bir noktaya göre yakınlık da var. Şöyle ki, düğün törenlerinde beyle gelini bir kırmızı kemere benzer parça ile birbirine bağlamak (Hindistan'da yapılan düğün törenlerini hatırlayın), hatta herhangi bir tesadüf sonucu açılırken yeniden daha sıkı bağlamak bu yeni kurulan ailenin başarılı, sağlam temeline bir inançtır. Bugün bizim düğün şenliklerinde de gelinin belinin bağlanması vb. bu eski gelenek ve göreneğin kalıntıları gibi kabul edilmelidir. Yani bu kapanış düğün törenleri ile ilgili olduğundan bu leksemlərdə bir anlam yakınlığı da duyuyoruz. 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinde kayda alınan, bugün ise özgür görünemeyen *dügün* // *düyün* kelimesi bileşik kelimenin bir bileşeni rolünde hareket ederek (*toy-düyün*//*dügün*) «toy-toy» «düğün düğün» anlamını verir. Bugün Türkiye Türkçesinde edebi dil olgusu gibi korunan bu sözcük birimin 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinde *toy* kelimesi ile birlikte kullanıldığı (*Qoyub rəhmani çün vəsvasə döndü, Onun çünki toyu bir yasə döndü* – Fedai) ve hatta kullanım açısından artık onu kaybetmekte olduğu da dikkatten kaçmıyor. Bizce, *toy* kelimesinin çağdaş dilimizin söz varlığında olması işte halk konuşma dilinin güçlü

etkisinin sonucudur. Çünkü sözcük paralellerden hangisi halk dilinde kalıyorsa, çağdaş dile ayak açan ve normalaşan da aynı kelime oluyor.

Xatun dil örneği 17. yüzyıl kaynaklarının dilinde «hanım» anlamını içerir. Eski Türk dilinde *katun* fonetik cildi ile yerleşen bu dil örneği şimdi bağımsız kullanılmasa da, tarihi dönemin kalıntısı olarak hoş meramla dilde işlerlik kazanan *xanım-xatın* bileşik kelimesinin yaratıcısı olarak akılda kalıyor. Bu paralellikde de çeşitli fonetik içerikli leksemlərin aynı içerikle yüklendiyine («xanım-xanım») bir daha tanık oluyoruz. Bugün Şeki ağzında «arvad», «qadın» sematikası taşıyıcısı olan *xatun* (// *xatın*) kelimesinin bağımsızlığı ile yüz yüze duruyoruz: *Gördi bir gözəl xatun var (10,s.259).* Qax ağzında ise bu kelimenin xatınşı biriminin bünyesinde daşlaşdığını gözlemliyoruz. Örnekler de gösteriyor ki, bu ağızda da kelime «arvad», «qadın» semantikası ile yüklenir: Doqqazda *xatınşılar* döyüşür (2,s.407). Görüldüğü gibi, hakkında konuştuğumuz dil olgusu o ince, zarif içeriğinden uzaklaşmıştır, onun kadınla bağlılığı yine de ortadadır.

Bərli leksemi de 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dlinde özel ilgi odağı olan ve bu tarihi aşamadaki kullanımını kaybetmekte olan dil örneklerinden biridir:

Yana nə gülbüni-vəsl idi kim, şüküftə bolup,

Bahar verdi xəzan ***bərli*** *bustanımğa* (Sadiq bəy Əfşar).

Kontekstten de açıkça görülüyor ki, bu sözcük birim "bezekli" (süslü) semantik kapasitesi ile uyuşur. 17. yüzyıldan itibaren dili terk etmekte olan bu kelime çağdaş dilimizin söz varlığında da oturmamıştır. Ama tarihi izini korumaktan da vaz geçmemiştir. Hem çağdaş edebi dilimizde, hem de canlı konuşma dilinde kullanım açısından aktif olan ve bununla da edebi dil olgusuna dönüşen *bərli-bəzəkli* kelimesi bunun delilidir. Demek, bağımsızlığından mahrum olsa da, karmaşık yapıya sahip bu dil örneğinin bileşeni olarak bir yandan tarihi fonoformasını, diğer yandan ise ilk tarihi içeriğini halen belli etmekte devam ediyor. Her ikisi de morfoloji yolla oluşan düzeltme kelimelerdir. Bu durumda, *bərli* lekseminin kök morfemi (*bər*) də «bəzək» anlamına uygundur. Sonuçta dilimizin tarihi köküne bağlanan iki kelime uzman olmayanlar tarafından anlaşılamamış olsa da, yaşantısına devam ediyor. Tesadüfi değil ki, *bərli-bəzəkli* sözcük birimi ile birlikte bugün leksikonumuzda *bər-bəzək* kelimesi de kullanılmaktadır. Her ikisi de aynı anlam yükünün ekvivalentidir. Yani *bərli-bəzəkli* = «bəzəkli-bəzəkli»; *bər-bəzək* = «bəzək-bəzək» demektir.

Yax(**maq**) 17. yüzyıl kaynaklarının diline «yandırmaq» (yakmak) semantikası ile girer: Kərəm qıl, istərəm ver mənə rüxsət Ki, **yaxdı** bağrımı hicranü firqət (Fədai); Şəmdən ötrü özün pərvanə yaxmış odlara (Zəfər)...

Bugün dilimizde tamamen başka bir içerikle yüklenen bu dil birimi (örneğin: *Yağı çörəyin üstünə* ***yaxdım*)** tarihi semantikasından uzak düşse de, *yaxıb-yandırmaq* kelimesinde ilk anlamının korunuşunu sağlıyor. Böylece, *yaxıb-yandırmaq* yine de «yandırmaq-yandırmaq» (yakmak-yakmak) anlamını ekvivalentleştiriyor.

Arxaikleşme süreci sistemli şekilde 17. yüzyıldan başlasa da, sadece bu tarihsel aşamanın sözcük sisteminde yer alan ve arxaikleşmeye doğru yön alan dil örnekleri değil, bu zaman kəsimine kadarkı klasik edebiyatın, hatta türkdilli halklar için ortak olan eski Türk yazılı abidelerinin söz varlığına mensup kelimelerin bile çağdaş Azerbaycan edebi dilinde bağımlı şekilde korunması olgusu da bir gerçektir. ***Qadaş*** özellikle ilgi odağı olan birimlerden biridir. Bu birimin taşıdığı anlamsal yük *qohum* (akraba) kelimesi ile ekvivalentlik oluşturuyor. Leksemin dilimizin söz varlığında yer alan *qardaş* (kardeş) kelimesi ile de uygun olduğu bir gerçektir. İlkin biçimi *qarındaş* şeklinde kayda alınan bu dil örneği (*Qazan bəgün* ***qarındaşı*** *Qaragünə bindi*. – «Kitabi-Dədə Qorqud») «*qarında ortaq*» (qarın+da+eş) semantikası anımsatıyor ki, bu da, tabii ki, akrabalık, gen meselesinden uzak düşmüyor. Dilimizde

«bacının qardaşı» "kız kardeşin kardeşi» anlamı da var. Abu Hayyan onu «qarındaş - bir anneden kardeş» anlamında anlatıyor (7, s. 13). Bir de yukarıda belirttiğimiz gibi, kendi tarihsel içeriğini («*qohum*») («akraba») yaşatan *qadaş* (// qardaş) kelimesi de var ki, kaynaklarda işte bu anlam ile paralelleşen bu dil örneğinin bağımsız kullanımı gerçeklik olarak dikkat çekiyor:

***1. Kadaşım** eren eşükeyi yoğladıŋız (Minusinsk muzeyindən abidə, III tərəf)*

(Qohumlarım, igidlər(im), məni qumaşa bürüyərək dəfn etdiniz)

*2. Künim **kadaşım** sizime, oğlanım sizime, örünüm karam siz beş igirme sizime... (Kejilik-xobu abidəsi)*

(Arxamca gələnim, qohumlarım, sizdən; gənclərim, sizdən; parlağım, mal

qaram, sizdən; siz – on beş sizdən ...) (**13**, s. 296).

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin sözcük sisteminde bu dil örneğinin bağımsız kullanımı kayda alınmasa da, bileşik yapılı *qohum-qardaş* kelimesinin içeriğinde küçük fonetik değişiklikle kelime ikinci komponent gibi belirtiliyor. Varsayalım ki, kelimenin ortasındaki ***[r]*** titrek sonor sessizinin düşümü sonucunda tarihen dilde bu fonoforma gerçeğe dönüşmüştür. Şu anda Bakü ağzında yakın kişiye müracaat ettiğimizde *qədeş* dil örneğinin kullanışı da bunun net göstergesidir. Sonuçta aynı içeriklilik paraleli bu bileşik kelimeden de yan geçmemiştir ve aynı semantik yükü kendinde yaşatan çeşitli fonetik içerikli iki kelime aslında «qohum-qohum» (akraba-akraba) anlamının ifadeçisine dönüşmüştür. Bu sözcük birimin *kağadaşım* seçeneğine da rastlanır: *kağa* (Azerbaycan Türkçesinin konuşma dilinde kullanılan qağa kelimesini zikretmek yeterlidir) - akrabalık terimi; daş = da (yerlik hal eki) + eş (ortak). Kanaatimizce, bu fonetik cilde sahip *kağadaş* dil birimi sözkonusu kelimenin ilk seçeneklerinden biridir. Bizce, Run yapıtlarında kullanılan ve "eş" anlamı ile uyarlıq teşkil eden *adaş* leksemi de aynı köktendir.

Eski Türk dilinden gelen ar-(-yormak, elden düşürmek) dil örneği de bu sözcük birimlerle bir ayarlanıyor:

*Kop anta aikıntığ, **ar**ıltığ*. («Kül tiqin» abidəsi)

(Çoxunuz orada zəiflədiniz, əldən düşdünüz)

Bu sözcük birimin çağdaş dilimizin söz varlığında yer alan ve yapı itibariyle bileşik kelimeler serisine dahil olan *yorğun-**ar**ğın* biriminin bünyesinde yerleşimi ortadadır. Kelimenin fonoformasından da aydin görünüyor ki, ***ar***- dil örneği kök morfemdir. ***Ar***-fiilinin köküne katılan ***-ğın*** morfolojik göstergesi ise fiillerden isim düzelten morfolojik göstergedir. Bu ek çağdaş Azerbaycan edebi dilimizin sözyaratma sürecinde yer etse de, ne ***ar***-fiili, ne de ***arğın*** sıfatı bağımsız şekilde dilimizin söz varlığında kayda alınmıyor. Ama bileşik yapılı *yorğun-**ar**ğın* kelimesinin komponentleri arasındaki anlamsal içerik uygunluğu gözden kaçmıyor. Dikkat edelim:

Ar- [yəni ar(maq)] // yormaq

Arıl- [yəni arıl(maq)] // yorulmaq

Arğın // yorğun

Demek ki, bugün gerek Azerbaycan edebi dilinde, gerekse konuşma dilinde geniş kullanımı ile tezahür eden *yorğun-**ar**ğın* kelimesi aslında «*yorğun-yorğun*» anlam yükünün taşıyıcısıdır.

Tüm bunlarla beraber, eski Türkçeden bize miras kalan **sab (=** söz **sığta- (=** ağlamaq**), yörə (=**yan**), kü (=**səs)... gibi dilsel birimler de sırasıyla söz-***sav,*** ağlamaq-***sıtqa**maq**,*** yan-***yörə,*** səs-***kü**y gibi sözcüksel

birimlerin kökünde tarihi bağımsızlığından yoksun şekilde gizli yaşamakta, tarihi izini belli etmekte devam ediyor. Dilin mucizesi ile korunan bu sözcük birimler yine de aynı anlamlılığı içeren çiftler **(*söz-sav* = söz-söz; *ağlamaq-sıtqa**maq*** = ağlamaq-ağlamaq; ***yan**-yörə* = yan-yan; ***səs**-küy* = səs-səs...)** yaratır. Bu, bir yandan eski Türk diline ait birimlerin ölməzliyini kanıtlamak ve onun gizli varlığından haber veriyorsa, diğer taraftan bilimsel düşünceyi Türk dillerinin söz varlığının istikrar tarihinin qədimliyinə yöneltiyor.

17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinde öyle dil birimlerine de rastlanır ki, onlar bileşik sözcük birimin kapsamında bağımlı şekilde korunsa da, aynı anlamlılığı ifade etmek fonksiyonundan yan geçiyor. ***Var*(*maq*)** dil örneği de aynı leksemlərdən biridir. 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinde *get*(*mək*) kelimesi ile paralelleşen bu dil birimi de aktivitesini yitirmekte olanlar sırasında ayarlanıyor. Böylece, 17. yüzyıldan itibaren bir çok eski Türk kelimeleri ile beraber *var (maq)* fiili de dilin arkaik katına doğru kaymaktadır. Get(mek) kelimesi ise yoğunluğu ile onu aşar. Ama henüz bu sözcük birim 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında yaşamakta ve kayda alınmakta devam ediyor:

> *Ta sərv ona söyləyeydi əhval. Bir gecə yuxuya **vardı** ağyar (Məsihi); **Varıb** mən kimə edim dadü bidad, Özüm özümə etdim zülmü bidad (Fədai)...*

Bu sözcük birim de çağdaş Azerbaycan edebi dilinde kayda alınan ve yoğunluk sergileyen *var-gəl* (etmek) kelimesinin bünyesinde kararlaşarak yaşamına devam ediyor. Diğerlerinden farkı şu ki, arkaik leksem gizli şekilde olsa da, dile dönüş yaparak bileşik kelime içindeki enlemi ile aynı mezmunluluk değil, antonimlik yaratır: *var-gəl* = «get-gəl». 17. Yüzyıla kadarki klasik edebiyatımızın dilinde de (*Gəlin **varalım,** şol yigidi gətirəlim* –«Kitabi-Dədə Qorqud»; *Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə, Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, **var**, ey həkim* – Fuzuli), eski Türk yazılı abidelerinin dilinde de (*Er abka **barmış**...* / Ər ova getmiş–«Irk Bitik» abidəsi (8,s.73-79); *Beq er yontınaru **barmış**, ak bisi kulunlamış.../* Bəy ər ilxısına tərəf getmiş, ağ madyanı qulunlamış... (13,s.190-191).

Var(maq) kelimesinin *bar(maq)* fonetik cildi bir çok Türk dillerinde korunmaktadır. V.V.Radlov da bu seçeneği kaydeder (12, s. 1474). Hakkında konuştuğumuz dil örneği bugün bazı ağızlarımızda bağımsız faaliyeti ile dikkat çekmektedir: *Mən **varıf** gederəm* (Qazax – **2**,s.97); *Mən **bardım** dostumun yanına getdim* (Şəmkir – **3**,s.166).

Görüldüğü gibi, çağdaş dille kıyaslandığında arkaikleşen *var(maq)* sözcük birimi bugün hem de ağız olgusu seviyesindedir.

Yox- (=qalxmaq) (kalkmak) fiili de aynı manzarayı yaratıyor. *Eniş-**yox**uş* dil örneğinin kapsamında komponent olarak yer alan bu kelime dilde aksi anlamlılığın ifadeçisine dönüşüyor. Eski Türk kaynaklarından elde ettiğimiz *yok-* fiiline dayanarak bu bileşik kelimenin birinci tarafının *en* (mek), diğerinin ise *kalk* (maq) kelimesi ile alakalanması ispat getirilir. Aynıanlamlılıktan uzak düşen böyle dilsel birimler ise dilde aşırı derecede azınlık teşkil ediyor. *Var* (maq), *yok* (maq) ... bu dil örnekleri arasında ayarlanıyor.

Genellikle, 17. yüzyıldan itibaren bir grup kelimelerin edebi dili terk ederek kendi dilsel paraleline meydan vermesi 16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başlarından itibaren sözcük normanın sabitleşmeye başlaması ile ilgilidir.

Dal kelimesi «dal» semantik kapasitesi ile ekvivalentleşir. 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinin söz varlığında yer alan bu kelime aslında ümumtürk söz varlığının örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Dilde çeşitli fonetik seçeneklerle tezahür eden *(dal / / tal)* bu sözcük birim bu tarihi aşamaya kadar aktifliği sayesinde geniş kapsama ile dikkat çeken leksemlerden olsa da (*Qayın **dalı** yeləgindən şum altunlu, mənim oxum* – «Kitabi-Dədə Qorqud»; *Yazıq bülbül gül **dalında** tünədi* – Hatai) 17. yüzyıldan itibaren aktifliğini kaybetmeye başlar. Böylece, epizodikleşmeye doğru istiqametlenme onun çağdaş

Azerbaycan edebi diline gelişine ve normalaşmasına da engel olur. Ama gizlice olsa da, yine yapısına göre bileşik olan *qarğıdalı* (mısır) kelimesinin içeriğinde yer alıyor. Belirsiz isim tamlaması temelinde bileşiklik kazanan bu birim «qarğı budağı» anlamını içerir. Böylece, çağdaş Azerbaycan edebi dilimizin söz varlığında gerçekleşen bir kelimenin kapsamında *dal* kelimesi kendi tarihi anlam yükünün koruyucusu olarak görülür.

Qon(*maq*) fiili «yerleşmek» semantikası ile paralelleşir. Bu kelime 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinin söz varlığında da bu anlam ile yer alıyor:

> *Kim* ***qondu*** *ona, yedirdi nanın, Ol nan əvəzinə aldı canın; Şah ol gecə girmədi hisarə,Ordu ilə* ***qondu*** *bir kənarə (Məsihi); Bu dünya karvansaradı, Hər gələn* ***qonar****, əylənməz (Aşıq Abbas Tufarqanlı)...*

Bugün bu dil örneği çağdaş Azerbaycan dilinde edebi dil olgusudur, ama bu anlam yükü ile değil. Dilimizde bu fonoloji ciltle yaşayan kelime anlamsal daralma sonucunda uçan bir yaratığın nereye ise konma semantikası ile yüklenmiştir. Tarihsel içeriği ile bağımsızlık kazanamayan dil olgusu çağdaş dilimizde cümle yapısı bazında bileşik kelimeye dönüşen *gecəqondu* (← gece kondu) leksemində başlangıç anlamına kavuşuyor:

Gecə qondu (= Gecə məskunlaşdı) → *gecəqondu* (= gecə məskunlaşma)**.**

17. yüzyıl edebi-sanatsal dil örneklerinde öyle kelimeler de kayda alınır ki, onlar kelime karmaşıklığı yaratmasa da, neticede yine anlam ikileşmesine zemin oluşturur. Örneğin, «ihtiyar» (qoca) anlamsal yükünü içeren ***qarı*** kelimesi her zaman olmasa da, çoğunlukla ihtiyar kelimesi ile kullanım paralelliği yaratıyor: *Sən Allah ona bax e, nətər qoca* ***qarıya*** *oxşuyur e*! (örnek canlı konuşma konuşmasından alınmıştır). Görüldüğü gibi, yine de aynı içerikli iki kelime geleneksel takısız isim tamlaması modelinde birbirine yanaşarak aynı anlam sergiliyor: *qoca qarı = qoca qoca***.**

Görüldüğü gibi, 17. yüzyıl kaynaklarında kayda aldığımız dil örnekleri tarihi bağımsızlığından mahrum olsa da, izsiz kalmamış, günümüze kadar gelip çıkmış ve bir grup bileşik kelimelerin kapsamında işlerlik kazanmıştır. Aslında öyle bu karmaşık yapıyı belirleyen, kelimeye bileşiklik kazandıran da bu leksemlerdir. Neredeyse 17. yüzyıldan itibaren diferensasiya, istikrar, demokratikleşme süreçlerinin sonucu olarak, arkaiklik adını kazanıp dili terk eden bu kelimeler bileşik kelimelerdeki yaşantısı ile, bileşik kelime kapsamında taraflardan biri gibi varlığı ile bugün de yaşamaya «devam» diyor. Kabarık şekilde vurgulanmalı bir olgu da dikkat ardı kalmamalıdır. Şöyle ki, komponent şeklinde yeniden zuhur eden bu dil olguları çoğu durumda, neredeyse diğer tarafın içerik yükünü koşalaşdırmağa hizmet ediyor. Acaba, bir kelimenin içeriğinde aynı içerikli, çeşitli fonetik ciltli iki birimin kullanılmasına gerek var mı? Nasıl oluyor ki, aynı anlamlı kelimeler bir leksemin kapsamında yuva kurmaya mecbur oluyor? Çünkü bu da bir gerçektir ki, bu kelimelerin diğer tarafı çağdaş Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında yer alıyor, onun performansını de, bağımsızlığı da ortadadır. Kanaatimizce, tahlile dahil ettiğimiz bu sözcükleri karmaşık yapıya doğru yönlendiren, o karmaşıklığı yaratmaya sevk eden ve gizlice olsa da, oradaki hayatına revaç veren sadece ve sadece dilin mucizesidir. Dile amaçlı müdahalenin edilememesi herkese bellidir. Odur ki, aynı içerikli bu dil örneklerinin birbirine yaklaşım tarihi de belirsizdir. Ama bu, dogmadır ki, «eski» ile yeniyi birleştiren, çağdaş dil seçeneği ile arkaik dil olgusunu birbirine kavuşturan işte dilin büyülü dünyasıdır. Amaç sadece «yeniyi bilen, eskiyi de bilsin» ilkel anlamı değildir. Ana amaç dilimizin geçmişine dönüşün daimileşmesini gerçekleştirmek, bu düzende sıralanan leksemleri bu veya diğer şekilde dile geri getirmekle onu çağdaş dil hafızasına aktarmak ve unutulmasını önlemektir.

17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinin söz varlığında öyle dilsel birimlere de rastlanır ki, onlar ne kelimenin kök morfemlerinde korunmaktadır, ne de bileşik kelimelerin komponentlerinde korunmaktadır.

Onlar semantik arkaizm seviyesinde olan, çağdaş dilde az sayıda olsa da, tarihi içeriğine sadık kalarak kayda alınan dil örnekleridir. Örneğin, 17. yüzyıl kaynaklarında «insan, adam" anlamı taşıyan, ***kişi*** kelimesi (*İrəli gəldi* ***kişi****, dedi: Ey şah*!; ***Kişiyə*** *qıldılar zülmü siyasət*; ***Kişi*** *məcruh olub qanına qəltan*...– Fedai) bugün dilimizin söz varlığına «cins» anlamının ifadeçisi gibi girer. Fakat «Ə, *kişi* ol!» cümlesinde kelimenin ilk anlamının korunduğu kaydedilir. Yani bu, *«insan ol, adam ol»* semantikasını içerir. XVII yüzyılın sözlük içeriğinde *«kırmızı»* anlamında işlek olan *qızıl (altın)* kelimesini de bu tip dilsel birimlere örnek gösterilebilir:

Tökülmüş başdan ayağa *qızıl* **qan; *Töküldü üstünə şahın*** *qızıl* **qan; *Əli bağlı,*** *qızıl* ***qan içrə qəltan. Həqqə yalvarır, eylər ahü əfqan*** **(Fədai)...**

Bugün değerli metal isimlerinden biri olarak dilde aktifleşen ve edebi dil olgusu gibi kayda alınan qızıl (altın) kelimesi sadece antroponimin yaratıcısı olarak değil, hem de gül isimlerinden biri olarak kayda alınan *qızıl gül* kelimesinde, ayrıca *qızıl qan, qızıl bayraq* ... gibi ifadelerde ilk anlamındadır.

17. yüzyıl kaynaklarının dilinde arxaikleşen *ağır* kelimesine de rastlanır ki, bu da «değerli» anlam yükünü gerçekleştiriyor. Aynı semantikanın taşıyıcısı gibi edebi dil olgusu olarak çağdaş dilimizde kararlaşmasa da, aynı fonetik ciltle, ama kilo ile ilgili olarak hafif sözcük biriminin antonimi gibi sadece dilimizin söz varlığında, hatta işleklik açısından sözlük fonunda böyle kararlaşmakdadır. Ama kelimenin ilk anlamı da tamamen izsiz kalmamıştır. Şöyle ki, dilimizde mecazi anlamda "ağır" (ayrıca onun antonimi olan «hafif») leksemi de kayda alınır ki, o, tarihsel anlama uyumludur. Örneğin: «*Rüstəm kişi çox* ***ağır*** *adamdır*» cümlesinde söz «değerli», «tanınmış», «değerli» anlamını vererek tarihi içeriğine sadık kalıyor.

Qan (maq) dil örneği de bu sözcük birimlerden biridir. 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında oturan, ama artık arxaikleşme yoluna giren bu dil örneği «doymak» anlam yükünün taşıyıcısıdır:

Dinü dildən keçməyimmi, hasilimdir, biçməyimmi,
Qana-qana *içməyimmi, kasa-kasa qan sənindir* (Qövsi Təbrizi).

Bugün dilimizin söz varlığında kayda alınan ve geniş kullanımı ile edebi dil üstünlüğü seviyesine kalkan bu sözcük birim tarihi anlamı ile bağlantı zincirini kırmayan, ama biraz yeni içerik kazanan kelimeler arasındadır. Bugün **«anlamaq», «başa düşmək»** anlamlarının ifadeçisi gibi dile giriyor ve biraz kaba anlamlı sözlük dil örnekleri ile aynı sırada yer alıyor. Oysa bugünkü anlam da tarihi anlam ile bağlantılı düzeydedir. Örneğin, dersi anlattıktan sonra öğrencilere «qandınız?» sorusunu vermek herkes tarafından kötü kabul edilir. Oysa, bu aslında **«*verdiyim biliklərlə doydunuzmu, beyninizi bu biliklərlə doydurdunuzmu*?»** anlamına gelir. Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak, ***qan*(*maq*)** sözcük birimi bugün Türkiye Türkçesinde tarihi anlamı ile birlikte edebi dil olgusu gibi yaşamaktadır.

Tüm bunlar gösteriyor ki, 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesine (ayrıca çeşitli klasik yüzyıl kaynaklarına) ait dilsel olgular arkaikleşerek dili terk etse de, aslında bunların hiçbiri kaybolmuyor (tabii ki, istinalarla da karşılaşıyoruz), gizli şekilde olsa da, herhangi yollarla bugün dilimizin söz varlığında (ayrıca çeşitli Türkçelerde) yer alan dil örneklerinin kapsamında olmayan bağımsız şekilde kendi tarihi izini yaşatmakta devam ediyor.

Görüldüğü gibi , Arap - Fars - Türk dilsel sentezinin mevcut olduğu 17. yüzyıldan itibaren zaman 18. yüzyıla doğru ilerledikçe bu sentezde tezahür bulan son taraf - Türk kolu aparıcılığa doğru kaymaktadır. 17. yüzyılda belli arenaya sahip olan demokratizm 18. yüzyılda kendisinin zirve noktasına ulaşır. Bu da bir gerçektir ki, "Dede Korkut Kitabı " nın dilinde rastladığımız eski Türk kelimelerinin hepsine Hasanoğlu, Kadı Burhaneddin, Nesimi, Hatayi, Fuzuli'nin dilinde rastlanmıyor. Bu da doğaldır. Çünkü şiirde hakemlik konumuna çıkan aruz ortam yaratmayan Türk kökenli kelimeler çıkarılmıştı ve odur

ki, bu leksemler "Dede Korkut kitabı " ndaki kapsama sahip değildi. Çağdaş Azerbaycan edebi dili ile karşılaştırıldığında arkaik sayılan, millileşmenin yeni aşamasına kadarkı dönemde ise geniş kullanıma sahip olan, demek ki, aslında edebi dil olgusu olan bu leksemlerin bir kısmı 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin söz varlığına da akıyor. Fakat bu dil manzarası onu da aşkarlıyor ki, 17. yüzyılda en işlek (tabii ki, oranda) sözcüksel birimlerin tezliyi bile o dil örneklerinin bu tarihi aşamaya kadarkı performansının karşısında sönük görünüyor. Bu, kayda aldığımız bu dil olgularının bir kısmının artık 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinde tamamen arkaikleşdiğini, diğerlerinin ise arkaikleşmeye doğru yolda olduğunu teyit ediyor. Dili terk eden örnekler ise 17. yüzyıl Azerbaycan edebi dilinin söz valığının zenginleşme olgusunu elinden alamıyor. Aksine, onların yerinde yeni kelimelerin oturması dilin söz valığına miktar ve kalite açısından ek zenginleşme veriyor. Dilde giden bu değişimler ise 17. yüzyıldan başlayan yeni süreçlerin - diferensasiya, istikrar, demokratikleşme süreçlerinin sonucu olarak değerlendirilir. O süreçler, Azerbaycan Türkçesinde xəlqiləşmə ve millileşmenin yeni aşamasının organizatörü rolünü oynuyor. İşte bu süreçlerin devamlılığı ve dilimizin adaleti bir zamanlar türkcələrdə işlek olan, fakat zaman geçtikçe epizodikleşerek dili terk eden dilsel birimleri tespit ya da gizli şekilde yer etmekle beraber, onların eski tarihe malikliğini, ayrıca uzun ömürlülüğünü sunuyor.

KAYNAKÇA

Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Kılıçaslan Matbaaçılık Ltd., Ankara, 1999.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1964.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1967.

Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. Том.I./Материалы по диалектологии, Изд-во АН СССР, Москва, 1951.

Cəfərov, Selim. Müasir Azərbaycan dili, Maarif, Bakı, 1970, s.155

Древнетюркский словарь, Наука, Ленинград, 1969.

Əl-Əndəlusi Əsirəddin Əbu Həyyan. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Azərb. Dövlət Nəşriyyat və Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 1992.

Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı /Tərtib edən: Ə.Quliyev/ Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2002.

Hacıyev, Tofiq, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h, Elm, Bakı, 2012.

İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1968.

Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı, Bakı, 1987.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречій. Т. IV, часть 2. С.Петербургъ, 1911.

Rəcəbov, Əbülfez, Məmmədov Y. Orxon Yenisey abidələri, Yazıçı, Bakı, 1993.

Şemseddin, Sami. Kamus-i türki (Hazırlayan: Paşa Yavuzarslan). Türk Dil Kurumları yayınları, Ankara, 2010.

Türkçe sözlük. Akşam Sanat Okulu Matbaası, Ankara, 2005.

KIRIM TATAR DİLBİLGİLERİ (19.- 20. YÜZYILIN BAŞLARI)

Doç. Dr. Gülnara ADCIMAMBETOVA
Kırım Mühendislik ve Pedagojı Universitesi, edrudem@mail.ru

ÖZET

Sorunun Formülasyonu. Uzun yıllar boyunca (sürgün yılları) Kırım Tatar filoloji alanında araştırma çalışmaları gerçekleşmedi. Bugün Farklı yönlerde araştırma gerçekleşiyor. Buna rağmen, dil incelemesi ile ilgili birçok sorun keşfedilmemiş kalıyor. Bunlardan biri ise önkoşulu dilbilgilerinin durumunun hem senkroni hem art zamanlı açıdan incelemesine ihtiyacı olan farklı zamanlarda yazılmış Kırım Tatar dilinin dilbilgilerinin incelemesi.

İş bu makalenin amacı farklı dönemlerde yayınlanmış Kırım Tatar dilinin temel dilbilgilerinin açıklamasıdır.

Dil incelemesi dilbilgisi derledikçe gerçekleşiyordu.

Çağdaş Türk dilbilimi dillerin ezici çoğunluğu dilbilgisi yapısının monografik açıklamaları bakımından büyük deneyim kazandı.

Etraflı olmayan olsa da ama karşılaştırmalı tarihsel niteliğinin sahibi olan Türkoloji eserleri ile sunulmuş (O. Betlingk, W.Radloff, W. Bang, M. Räsänen, vb gibi) önemli araştırmaları var. Somut Türk dillerinin tarihsel araştırmaları başlandı.

Türkologların dilbilimcilerin ezici çoğunluğu somut Türk dillerinin yapısının açıklanması, onların kelime, dilbilgisi ve fonolojik yapısı ile meşguldü.

Türk dillerinin yapısının özelliği ile ilgili bilgi edinme gelişmeleri için dilbilgisi araştırmalarında Türk dilbilgisinin çoğu olaylarının özünü ve tabiatını ortaya koyan ve gösteren P.L. Melioranskiy, A.N. Samoyloviç, V.A. Gordlevskiy, N.K. Dmitriyev Türkologları Dilbilimcileri okuluna önemli ölçüde borçluyuz.

Sunulan çalışmada Türk dillerinin temel dilbilgileri ve Kırım Tatar dilinin dilbilgisi incelenecektir ve açıklanacaktır.

1801 yılında «Tatar dilinin dilbilgisi» çıkıyor (İ.Giganov).

1809 yılında "İmparator lisesinde öğretilen Arapça okuma kuralları ile Tatar dilinin dilbilgisi ve alfabesi" ortaya çıkıyor.

1846 yılında "Türk Tatar dilinin genel dilbilgisi" yayınlandı. Türk dillerinin ilk karşılaştırmalı dilbilgisinin yazarı A. Kazem-Bek'tir.

Sarf-i türkiy (Türk dilbilgisi) – Bahçisaray. 'Terciman'gazetesinde çıktı. 1907.

M. Abdulkadır «Qavaid-i lisan-i türkiy»(Türk lisanin (dilin) kuralları)– Bahçesaray, 1914. – 69 s.

Ya.N. Bayburtlı. «Tatar sarfı».– Bagçasaray, 1914.

A.N. Samoyloviç «Opıt kratkoy krımsko-tatarskoy grammatiki». – Petrograd, 1916. – 104 s.

Şevkiy Bektore «Tatarca sarf, nahu» Arapça okum kuralları. 1923. – 110 s.

Arapça okuma kuralları B.Çoban-zade. «Kırım Tatar ilmiy sarfı» 1925. – 188 s.

1940 yılında «Tatar dili dersliği ») ilk okul için dilbilgisi ve yazım E.A. Kurtmollaev çıkıyor.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Kırım Tatar dili, Kırım Tatar dilbilgisi.

ABSTRACT

Formulation of the problem. For many years (years of deportation) in the field of crimeantatar philology research works weren't spent. Now research is conducted on the different directions. Despite it, still many problems connected with studying of language, remain unexplored. One of them is studying of the crimeantatar grammars written at different times that assumes need of studying of a condition of grammars both for synchronism, and for diachronic aspect.

The purpose of this article is the description of the main grammars of the crimeantatar language published during the different periods.

Key Words: Turkic languages, crimeantatar language, crimeantatar grammar.

РЕЗЮМЕ

Постановка проблемы. В течение многих лет (годы депортации) в области крымскотатарской филологии не проводились исследовательские работы. В настоящее время ведётся исследование по разным направлениям. Несмотря на это, еще многие проблемы, связанные с изучением языка, остаются неисследованными. Одной из них является изучение крымскотатарских грамматик, написанных в разное время, что предполагает необходимость изучения состояния грамматик как в синхронии, так и в диахроническом аспекте.

Целью данной статьи является описание основных грамматик крымскотатарского языка, изданных в разные периоды.

Изучение языка происходило по мере составления грамматик. Современное тюркское языкознание накопило богатый опыт в отношении монографического описания грамматической структуры подавляющего большинства языков. Имеются, хотя и не исчерпывающие, но значительные исследования сравнительно-исторического характера, представленные как собственно тюркологическими трудами (О. Бётлингк, В. Радлов, В. Банг, М. Рясянен и др. Начаты исторические исследования конкретных тюркских языков. Подавляющее большинство тюркологов-лингвистов занималось описанием строя тюркских конкретных языков, их лексической, грамматической и фонологической структуры. Успехам в познании специфики структуры тюркских языков мы обязаны в значительной степени школе тюркологов-грамматистов П. Л. Мелиоранского, А. Н. Самойловича, В.А. Гордлевского, Н. К. Дмитриева, которые в своих грамматических исследованиях вскрыли и показали сущность и природу многих явлений тюркской грамматики.

В предлагаемой работе будут рассмотрены и описаны основные грамматики тюркских языков и грамматики крымскотатарского языка.

В 1809 году появляется «Грамматика и азбука татарского языка с правилами арабского чтения, преподаваемые в императорской гимназии».

В 1846 году опубликована «Общая грамматика турецко-татарского языка». Автор первой сравнительной грамматики тюркских языков А. Казем-Бек.

В арабографичной грамматике М. Абдулькадыра «Къаваид-и лисан-и тюркий» (Правила тюркского языка). – Бахчисарай, 1914. – 69 с

В 1940 году выходит «Татар тили дерслиги» грамматика и орфография для начальной школы. Э. А. Къуртмоллаев

Ключевые слова: тюркские языки, крымскотатарский язык, крымскотатарская грамматика

Türk dillerindeki dil öğrenimi dilbilgisinin oluşturulması ile gerçekleştiriliyordu.

1801 yılında, tek başına görev üstlenenler kelimelerin incelendiği ve zarfın ilk defa ayrı bir sözcük türü olarak adlandırıldığı İ. Giganov tarafından yayımlanmış olan Tatar dilbilgisi çıkmaktadır [Giganov, 1801].

1809 yılında ünlü doğu bilimci İ. Halfin Kazan Üniversitesi'nin basımevinde yayınlanmış İmparator Kazan Akademisi'nde (şimdi Kazan Üniversitesi) okutulan "Arapça okuma kuralları ile Tatar dilbilgisi ve alfabesi" ortaya çıkmaktadır [6, 1809. 23].

1846 yılında A. Kazem-Bek'in "Türk Tatar genel dilbilgisi" yayınlandı [Kazem-Bek, 1946. 7]. A. N. Kononov belirtiği gibi, bu dilbilgisi Rusya'da, Batı Avrupa'da da Uzun, Türk dilinin çalışma için ana ders kitabı oldu. Türk dillerinin ilk karşılaştırmalı dilbilgisinin eser sahibi A. K. Kazem-Bek, eserinde tüm tek başına görev üstlenenler ve tam anlamı olmayanlar sözcük türleri incelemektedir.

Sözcüklerin sözcük türlerine ayrılmasının net kıstasların olmaması leksik-grammatik sınıfları birbirinden sınırla ayırmak için izin vermemektedir.

Tüm yapım ve çekim eklerini, sontakıları, bağlaçları, edatları, yanı sıra sıfatları ve zarfları dâhil olmak üzere tek başına görev üstlenenler kelimeleri dilbilimci kâh bağlaçlar olarak kâh sontakılar olarak adlandırmaktadır [Kazem-Bek, 1946, 317 – 327].

Kırım tarihindeki 19 – 20. Yüzyılları, "Kara Asır" denilen yüzyıllık duraklama döneminden sonraki Kırım Tatar dilinin ve kültürünün coşkun bir gelişmesi olarak adlandırılabilmektedir. Bu dönem, "Terciman" gazetesinin dönemi olarak nitelendi. İşbu evre, gazetenin ve üstün yetenekli yazar ve İ. Gasprinskiy eğitim alanında yenilikçi reformcu olan bir editörünün kültür ve eğitim faaliyeti ile denk gelmektedir [8]. "Terciman" gazetesinin yazı kurulu tarafından, arasında övgü ile söz edilecek 1907 yılında Bahçesaray'da "Terciman" gazetesinin yayınevinde hacmi 26 sayfa olarak neşredilen "Sarf-i Türki" ("Türk dilbilgisi") ana dili dilbilgisi ders kitabı olan bir dizi dilbilgisi kitapları yayınlandı.

Mektebe (ilkokul) öğretmenlere ve öğrencilere yöneltilen bu ders aracında esas sözcük türlerinin (isimler, sayı sıfatları, sıfatlar ve fiiller) ve onların dilbilgisel sınıflarının hakkında bilgi kısaca açıklandı ve cümle öğelerinin hakkında genel malumat verildi.

"Sarf-i Türki" iki hacmi büyük olmayan bölümlerden ibarettir. "Harf" olarak adlandırılmış birinci bölümde [11, 1907. 2], grafik konuları incelenmektedir, Arap harfleri ile yazı kuralları açıklanmaktadır.

"Sarf-i Türki'nin" ikinci bölümü sözcük türlerine, onların dilbilgisel sınıflarına ve kelime yapımına adanmıştır. İşbu ders aracının yazarı dokuz sözcük türünü ayırmaktadır: isim, sıfat, zamir, ismi işaret, mübhemat, masdar, fiil, fer-i fiil, edevat. Bu çalışmada kullanılan sözcüksel ve dilbilgisel sınıflarının isimlerin bir kısmı (isim, sıfat, zamir, fiil) terimler olarak çağdaş Kırım Tatar dilbiliminde de görevini görmektedir.

1914 yılında ortaya çıkan M. Abdulkadir'in "Kavaid-i Lisan-ı Türki" (Türk dilinin Kuralları) Arap grafikli bir dilbilgisi kitabında tek başına görev üstlenenler sözcük türleri incelenmektedir ve ادوات edevat "edatlar" olarak adlandırılan zarflar sadece soğuk bir şekilde anılmaktadır [Abdulkadir M., 1914]. Bu eserin tahlili, zarfın sözcük türü olarak incelenmediğini göstermektedir. Bunu, zarfların ve işlevsel sözcük türlerinin ortak bir maddeye dâhil edilmesi kanıtlamaktadır.

1916 yılında A. N. Samoyloviç'in "Kırım Tatar kısa dilbilgisinin deneyimi" dilbilgisi kitabı yayınlanmaktadır [Samoyloviç A. N., 1916]. Dilbilgisi kitabı girişten ve ana kısmından oluşmaktadır. Ana kısmı aşağıdaki konuları içermektedir: 1 - Kırım Tatar lehçelerinin seslerinin ve onların Arapça alfabesi ile yazılı aktarılmasının öğreti, 2 - çağdaş yazılı Kırım Tatar dilinin şekillerinin eğiti, 3 – yazılı Kırım Tatar dilinde ve konuşma lehçelerindeki ayrı dilbilgisel şekillerin kullanılmasının öğreti. Tüm sözcük türlerini eser sahibi aşağıdaki iki gruba ayırmaktadır: 1) fiil; 2) isim. Ayrıca bilim adamı, a) sontakılar, b) bağlaçlar ve zarflar, c) ünlem alt gruplarını içeren üçüncü sınıfı yani edatlar ayırmaktadır.

Gramerde esas morfolojik çizgisi gösteriyor: kendisine inkâr dereciliğini kabul etmiş kelimeler – fill kelime çeşitleridir. Eğer inkâr dereciliği kabul eden kelimeler değillerse – isim kelime çeşitidir [Samoyloviç, 1916. 30]. Diğer kelimeler üçüncü gruba girirler.

Böylece "Kırım Tatar kısa dilbilgisinin deneyimi" eksikliklerine rağmen Kırım Tatar dilbilimi için teori açısından büyük bir önem taşımaktadır.

1923 yılında ŞevkiyBektore'nin "Tatarca Sarf, Nahv" Arap grafikli bir dilbilgisi çıkmış. Kitabında yazar tek başına görev üstlenenler ve işlevsel sözcük türlerini incelemektedir. Dilbilgisi kitabı Arap yazısı ile neşredildi.

1925 yılında Bekir Çoban-zade bilim adamının "Kırım Tatar İlmiy Sarfı" ana eseri yayınlanmaktadır [Çoban-zade, 1925]. Kırım Tatar dilinin ilk bilimsel dilbilgisi olan bu monografi Osmanlı (Türk) dilinde Arap yazısı ile nesredilmiştir. Dilbilgisi aşağıdaki üç bölümden oluşmaktadır: Betimleyici (Tasviriy), Karşılaştırmalı (muqaeseli), Tarihi (Tarihiy).

"Sesbilgisi" (Savtiyat) bölümünde Kırım Tatar dilinin ünlü ve ünsüz seslerin sınıflandırılması verilmiştir. Genel olarak bu sınıflandırılma bugünlerde bazı kayıtlarla kabul edilebilmektedir. Kırım Tatar vurgulaması özetle nitelenmiştir. Hece vurgulaması hariç mantık vurgulaması da ayırılmıştır. "Morfoloji" bölümünde, yazar kelime yapımı ve kelime değişimi yöntemleri belirtmektedir, kök ve takı (önek veya sonek) biçimbirimleri sınırlandırılmıştır ve aralarındaki ses, anlamsal ve işlevsel farklılıkları bulunmuştur.

Çalışmada, kelime yapımı yöntemleri (ekleştirme, daralma ve ses değişimi ile kökün tekrarlanması (bem-beyaz, dos-doğru), sese ve anlama göre uygun kelimelerin birleşimi (yalan-yanlış, yahşı-yaman), kökün tekrarlanması (aş-maş, ev-mev) gösterilmektedir [Çoban-zade B., 2003. 58].

Kırım Tatar dilin kelime yapma yöntemine göre gruplara ayırılmıştır: türemsiz (baş, küçük), türemiş (dalgın, yanıq), bileşik kelimeler (aşhana, altıpat) ve edatlar hiç bir zaman (kibi, içün) eklerle birleşilmez.

Kelime yapma ekleri ve dilbilgisel anlamları detaylı bir şekilte anlatılmış. Örnek,– lıq/ -lik/ -luk/ -lük/ ekleri aşağıdaki dilbilgisel anlamları ifade edebilirler: sayı (beş paralıq, içimlik), yer (bağçalıq, çöllük), şey (gözlük, agızlıq, kiyimlik), soyut özellik (yaşlıq, yigitlik, güzellik), zaman (omürlik, yıllıq) [[Çoban-zade B., 2003. 63].

Ayrıca verimsiz (canız) kelime kökeniyle birleşen kelime yapma ekleri inceleniyor. Bu aşamada onlar ayrı bir morfem olarak ayırılmıyorlar: - ca / ça (koca, ince), - man / -men (şişman, kurman), - ka / - ga / - ke/ - ge (kırmıska, sirke), - tay (kurultay, Altay).

Dilbilgisel kategorilerin isimlerinde arab ve Arapça-Farsça cümle teşkilleri daha çok üstünlerdi: nahv – sözdizim, sarf – dilbilgisel; cümle öğelerin isimleri: - ism-i aded - sayı; bazı isimlerin ve fillerin dilbilgisel ulamların isimleri: ahvalı-ı isim – hal, maz-i baid sıygası – hikayei mazi sıygası. Genel Türk köklerinden kurulann terimler: baş urgu - vyrgu, birlik - tekil, çekilme – çekim.

Dilbilgiselde karşılaşan bazı terimler Kırım Tatar dil bilgisine sağlamca girmişler (isim, sıfat, zarf, fill) dilde kökenlenmemiş ve daha sonra Kırım Tatar dilbilgisel yazılarında kullanılmamış terimler. Genellikle bu dilbilgi bolumlerin isimleri: nahv – sözdizim, sarf – dilbilgisi; dilbilgi isimlerin ve fillerin kategorileri: ahval –ı isim – hal; ism – i aded – sayı; maz-i baid sıygası – hikayei mazi sıygası; gayr –i muayen mustakbel sıygası – bileşik gelecek zaman kipi (fill); muzafun ileyih - ismin hali; sesbilim terimleri: sait (saite) - ünlü ses; samit (samite) - ünsüz ses; türetilmiş kelimeler: şekliyat 'morfoloji'; maniyat семасиология; lugatiyat 'lügat bilimi'; savtiyi 'sesçil'; nahviyi 'sözdizim' ve diğerleri.

Çalışmada yaygın olarak hal sistemi sunulmaktadır. 30'lu yıllarda bütüm hallerin isimleri genel Türk köklerle oluşan kelimelerle değiştirilirmişler: muzafun ileyh – saiplik hali (kırımtatarca); mef -ulun ileyh – dogrultuv hali; mef –ulun bih – tüşüm hali; mef –ulun fih – yer hali; mef –ulun.anıh – çıkış hali [Çoban-zade B., 2003. 68-76].

1940 yılında yayınlayan E.A. Kurtmollaev 'Tatar dilinin dilbilgisi' dersliginde meydana getirilen kelimeler kendi manalarını ve şekillerini, cümledeki rolüne göre gruplara ayırıyor. Bir takım kelimeler (taş, ayvan, insan, qoranta) gibi maddelerin isimlerini, diğerleri (kırmızı, quvetli, sıcaq) gibi maddelerin alametlerini, üçüncüleri (oqutmaq, ketmek, çapmak) gibi hareketler bildiriyorlar ve diğerleri

Kelimelerin manaları va şekillerine, cumledeki rollüne göre bölünen bu esas gruplara kelime kategorisi denir. E.A. Kurtmollayev Kırım Tatar dilinde kelimeleri böyle kategorilere bölüyor: isim, sıfat, sayı, zamir, fill, zarf, yardımcı sözler ve nidalar [Kurtmollayev E.A., 1938. 45].

Son senelerde yayınlanan derslikler bu dilbilgisine esaslanıp kurulmuş. Bu yuzden kendi zamanında yazılan bu dilbilgiler çok lüzumlu ve kıymetlidir.

KAYNAKÇA

Abdulkadır M., Qavaid-i lisan-i türkiy(Türk lisanin (dilin) kuralları), Bahçesaray, 1914.

Bayburtlı Yahya- Nacı.. Bagçasaray, 1914.

Çoban-zade Bekir, Kırım Tatar ilmiy sarfı, Simferopol, 2003.

Çoban-zade Bekir, Arapça okuma kuralları: Kırım Tatar ilmiy sarfı, Akmescit, 1925.

Giganov İ., Tatar dilinin dilbilgisi, 1801.

İmparator lisesinde öğretilen Arapça okuma kuralları ile Tatar dilinin dilbilgisi ve alfabesi", 1809.

Kazem-Bek A., Türk Tatar dilinin genel dilbilgisi, 1846.

Kerimov İ.A., Gasprinskiynin canlı tarihı, Simferopol, 1999.

Kurtmollaev E.A., Tatar dilbilgisi, Kırım, 1938.

Samoyloviç A.N., Opıt kratkoy krımsko-tatarskoy grammatiki, Petrograd, 1916.

Sarf-i Türkiy, Türk dilbilgisi, Terciman, Bahçisaray, 1907.

Şevkiy, Bektore, Tatarca sarf, nahu, Arapça okum kuralları, 1923.

İBN MÜHENNA LÜGATİ`NİN TÜRK SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNDE YERİ

Yrd. Doç. Dr. Gülnara ALİYEVA
Bakü Slavyan Üniversitesi, gulnara.fakhraddin@gmail.com

ÖZET

Türk dilinin tarihi sözlükçülüğünde önemli yere sahip olan sözlüklerden biri İbn Mühenna lügatidir. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, sözlüğün yazıya alınmasından uzun bir zaman – sekiz asır geçmesine rağmen kelime hazinesini içeren Türk (Azerbaycan) kelimeleri günümüze kadar kullanılmaktadır. Bununla beraber, sözlükte bir sıra farklı özellikler görülmektedir ki, bunların izlerini diğer lehcelerde ve ağızlarda bulabiliriz.

Bu yazımızda 13. yüzyılın eşsiz eserlerinden olan İbn Mühenna lügati, sözlüğün leksikografi prensipleri ön plana çekilir. Aynı dönemde Oğuz Türkçesine ait hangi özelliklerin sözlükte yansıması, İbn Mühenna lügatinin Türk sözlükçülüğünde yeri, öneminin neden ibaret olduğu hakkında konuşulacaktır. Ayrıca, İbn Mühenna lügatinin Türk leksikografisine getirdiği yenilikler örneklerle yazıda yer bulacaktır. Sözlük içeriği itibariyle 13. yüzyıl Oğuz Türkçesi ile çağdaş dilin sözlük içeriği karşılaştırılacaktır. İbn Mühenna lügatinin bugünkü sözlüklerle benzer ve farklı özellikleri araştırılacaktır. Bundan ilave, sözlüğün mukayesesi zamanı ortaya çıkan tüm fonetik, leksik özellikler örneklerle bildirimizde yer alacaktır.

ABSTRACT

The İbn Muhanna dictionary is one of the dictionaries have an important place in the history of the Turkic lexicographies. It should be noted that after a long time of writing of the dictionary that contains the treasure of Turkish (Azerbaijan) words are used today. At the same time some different features is shown in the dictionary, that we can find these traces in the other dialects and accents.

In this article taken the fore one of the unique work 13th century which is reflected in Ibn Muhanna dictionary, and dictionary lexicographic principles. At the same time will talking about of Oguz Turkish features which is reflected in dictionary, the place of Ibn Muhanna dictionary in Turkish lexicography. In addition, examples of innovations brought by Ibn Muhanna dictionary to Turkish lexicography will be take place in the paper. Content by dictionary 13th century Oguz Turkish and modern vocabulary will be compared. Will be explored similar and different features of the Ibn Muhanna dictionary. In addition will take place in our article comparing the dictionary the resulting all the phonetic and lexical characteristics with samples.

РЕЗЮМЕ

Словарь Ибн Муханны является одним из словарей который занимает важное место в истории тюркской лексикографии. Нужно отметить что, несмотря на то что прошло длительное время с того как был написан словарь включенные в него тюркские (азербайджанские) слова используются и сегодня. В тоже время в словаре проявляется ряд разли чных свойств следы, которых можно отыскать в других диалектах.

В этой статье на передний план выдвигается уникальное произведение 13-го века - словарь Ибн Муханны, лексикографические принципы словаря. Будет рассказано об отражении языковых свойств в огузско-тюркском языке того века, месте и значении словаря Ибн Муханны в тюркской лексикографии. Кроме этого, нововведения, которые принес словарь в тюркскую лексикографию, будут показаны в статье на основе примеров. Будет сравнено содержание лексики огузско-тюркского языка 13-го века и лексики современного языка.

Будут исследованы схожие и разные особенности словаря Ибн Муханны с сегодняшними словарями. Кроме того, все фонетические и лексические особенности, выявленные при сравнении словарей, будут освящены примерами.

GİRİŞ

Bugün sözlükçülük dilçiliyimizin önemli alanlarından biri haline gelmiştir. Sözlükçülüyün benzer ve farklı özelliklerinin meydana çıkarılması ve aydınlatılması, Türkoloji'de sözlükçülüyün varoluş ve gelişim tarihinin izlenmesi ile dilin çeşitli - dilsel, anlamsal, morfolojik, sözdizimsel, frazeoloji katlarının aydınlatılması, sözlükler derleme ilkelerinin bilimsel gerekçesi bugün Türkoloji'de önemli bir konudur. Küreselleşme döneminde dillerin, kültürlerin birbirine etkisi sürecinin güçlendiği bir ortamda, halkların yaklaşmasında önemli rol oynayan sözlükler, özellikle elektronik sözlüklerin yaratıldığı bir vakitte sözlükçülük bilimi de yeni bir safhaya kadem koymuş oluyor.

Türk dillerinin gelişim tarihi boyunca sözlüklerin oluşumu sonraki yüzyıllara tesadüf etse de, belirtmeliyiz ki, Türk dilinin sözlükçülüğü eski yüzyıllara dayanıyor . XI yüzyılın eşsiz temel türk eseri olan Mahmut Kaşgarlının "Divanü lügat - it-Türk" eseri Türk sözlükçülük tarihimizin ilk yazılı salnamesidir. Eserde yansıyan Türk dillerine ait bir çok kelimeler ve terimler bugünkü lehcelerimizde de kendi ortaklığını korumayı başardı. Bundan sonra 13. yüzyılın sonunda Fahreddin Naxçıvaninin "Es-Sihah el - ecemiyye" ve 14. yüzyılın I yarısında Muhammed Naxçıvaninin " Sihah el - Fars " adlı sözlükleri meydana çıkmıştır. Her iki sözlük Farslara Türk dilini öğretmek amacıyla hazırlanmıştır. Ve nihayet 13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen, Türk dilinin sözlükçülük tarihinde özel yere sahip olan İbn Mühenna tarafından yazılan " Hilyetü'l - insan ve helbetül - lisan" eseri meydana çıkıyor.

Bilindiği üzere, sözlük ilk defa ilim âlemine P.M.Melioranskinin "Arab filolog o turetskom yazıke" adlı eseri ile tanınmıştır. "İlk kopya Oksfordun Bodleyan kütüphanesinde "Fars, Türk ve Moğol dillerinden çeviri kitabı" ("Kitabi-Tercüman-farsi ve türki ve moğoli") adı ile yer alan ve P.M.Melioranski de eseri bu isimle tanımıştır" (5, s.3).

"Bu eser muhtemelen 14. yüzyıldan geç olmayarak, hatta 13. yüzyılın sonlarında Hülakiler döneminde kuzey-batı İran'da yazılmıştır" (7, s.16). Tevfik Hacıyev P.M.Melioranskinin kuzey-batı İran deyince Güney Azerbaycan'ın Urmi çevresi kastettiğini belirtiyor (5, s.3).

Ahmet Caferoğlu`nun bu değerli eser hakkında fikirleri dikkat çekmektedir: "Hilyetü'l-insân ve helbetü'l-lisân" adlı eseri, Türk dili tarihi bakımından, kendi devrini en iyi toparlayan ve "Müşterek Orta-Asya Türkçesi"nin İran sahasındaki şivelerini belirten, Türk kültürüne ışık saçan, yegane eseridir. Yazar kendisi, eserinin 73. sahifesinde, sözlüğünü topladığı esas yerli şivenin yapı karakterini, şöyle bir cümle ile tayin etmiştir: bilmiş olki, Türk lügatinin menşei, Arapçanın Hicaz olduğu gibi Türk menkistan'dır. (2, s. 147)

Prof.Dr. Süleyman Tülücü "İbn Mühenna Sözlüğü Ve Bu Sözlükte "Kadın" Ve "Kadın Akrabalik Adları" İçin Kullanılan Sözler" adlı məqaləsində lüğətin adıyla bağlı bu fikirləri ön plana çəkir: İbn Mühenna'nın zamanımızda Türk dili ve Moğolca ile ilgili çalışmalarda daha çok kısaca "İbn *Mühenna* Sözlüğü" diye geçen lügatine gelince, başlığındaki *"Hulbe"* kelimesi birtakım ilim adamları tarafından *"Helbe"* (kelimenin ilk hecesi ince ünlü ile okunarak), *"Halbe"* ve " *Hulbe"* şekillerinde farklı olarak okunmuştur. Bu okuma şekillerinde *"Halbe"*: "Yarış atları. at yarışı. süt sagma ˙ yarış yolu. oyun alanı, arena"; *"Hulbe"* ise "rezene (< Farsça raziyane) boy otu veya tohumu, çemen otu, yonca, tonik" (kuvvetlendirici, kuvvet verici, kuvvet ilacı) gibi anlamlara gelmektedir. Bilindiği üzere, "rezene": Maydanozgillerden bir buçuk iki metre boylarında, sarı çiçekli, yaprakları iplik biçiminde parçalı, hoş kokulu bir baharat bitkisidir. Yapraklar, kök ve meyvesi (tohumu) kulanılır. Şifa verici bir bitki olarak ta halk arasında oldukça ilgi görmektedir. Bütün bu açıklamalardan sonra Sözlüğe ad olarak verilen "Hilyetü'l-İnsan *ve Hülbetü'l-Lisan"* ifadesinin anlamını şu şekilde belirliyebiliriz: "İnsaın Süsü ve Lisan (Dil) in Rezenesi" (Boy otu). Görüldüğü gibi, *"Hilye"* (Süs) ve *"Hulbe"* (Rezene, boy otu) kelimeleri

arasında bariz bir mana yakınlığı vardır. Bu itibarla, kelimenin *"Hulbe"* biçiminde okunmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Nitekim, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Türk dili ve kültürü sahasında değerli çalışmalar ortaya koymuş olan merhum Prof.Abdülkadir İnan da bu kelimeyi *"Hulbe"* şeklinde okumuştur. (9, s.157- 159.)

Prof. Dr. Tevfik Hacıyev ise sözlük hakkında yazdığı eserinde bunu genellikle tartışma obyektine çevirmiyor ve İstanbul'un "Müzeyi Humayun" kütüphanesinde bulunan sözlüğün altıncı nüshasında olduğu gibi kabul ederek yazıyor: "Bu nüsha hem yazarın, hem de kitabın adı vardı: Seyyid Cemaleddin İbn Mühənna. Hilyetü'l-insan ve helbetül-lisan ("İnsanın süsü ve dilin alanı") "(5, s.3).

ESERİN SES ÖZELLİKLERİ

İnceleme zamanı sözlükte farklı ses değişimleri, bazı eklerin bugünkü farklı durumu, asıl anlamlarını kaybederek farklı anlamlar kazanmış kelimeler, fonetik hadiseler dikkat çekmektedir.

Fonetik özellikler oldukça dikkat çekmektedir. İlginç olan özelliklerden biri sözlükte "mən" şahıs zamirinin b sessizi ve m sessizi ile de kullanılmasıdır, başka sözle, sözlükte hem "men", hem de "ben" şahıs zamirinin yer aldığı görülmektedir. B sessizi yerine m sessizinin kullanılması veya m sessizi yerine b sessizinin kullanılması tarihen devam eden bir prosesdir. Şahıs zamirlerinde tekil birinci şahsı ifade eden en eski biçim çağdaş Türk ve Gagavuz Türkçelerinde rastlanır. Muharrem Ergin Eski Türkçenin başlarında iken uzak benzeşme ile bu zamirin men şeklinin de ortaya çıktığını belirtiyor (3, s.252). b-m değişimi diğer kelimelerde de kendini gösteriyor; örneğin: munda –burada, mundan - buradan ve s.

"Edebi dilin belli bir döneminde ağız - konuşma belirtisi olan bir özellik başka bir dönemde veya aşamada norma dönüşüyor. Ayrıca önceki dönemlerde edebi dil norması sayılan özelliklerin sonraki dönemlerde arkaikleşmesi halleri kendini gösteriyor. Arkaik kelimelerin standart dil olgusu olanları dilden çıkıyor, ağızlarla uygun gelenleri ise dilde kalabiliyor" (4, s.9). Dolayısıyla, Türk lehçelerinin gelişim evrelerinde belirli bir Türk lehçesi için kendi kullanımını kaybeden ve eskileşen bir takım kelimeler diğer bir Türk ağızlarında bağımsızlığını koruyabilir. Diğer taraftan, bazı kelimeler de var ki, onlar kendi tarihiliğini ağızlarda korumuşlar. Veya bazı kelimeler de bazı Türk lehçelerinde kullanılmadığı halde, bir diğerinde yaygın şekilde kullanılmaktadır. Şöyle ki, İbn Mühenna sözlüğünde çağdaş Azerbaycan Türkçesi için spesifik olmayan ***ı-i*** ses değişimi ile karşılaşıyoruz; Örneğin: ıcqınmaq - əldən çıxmaq, canını qurtarmaq; ılqın, ılqım- meşə ağacı; ımğa – dağ keçisi; ımlamaq – göz qırpmaq; ıncqamaq – kədərlənmək; ıraq – uzaq; ır – nəğmə, şərqi, melodiya; ırlamaq – mahnı oxumaq; ısırmaq – dişləmək; ısırtmak- qızdırmaq; ıvık – ceyran və s. Bu kelimelerin çoğu çağdaş Azerbaycan Türkçesi için karakteristik olmasa bile, bazı lehçeleri ve şivələrimizdə korunmaktadır.

XIX əsr türk sözlükərində Radloff`un sözlüğünde de Azerbaycan Türkçesi`ne ait kelimelerde ***ı-i*** ses değişimi dikkat çekmektedir: ıkram (Rad.) – ikram (Az.T.), ıktımal (Rad.) – ehtimal (Az.T.) "ihtimal" , ıktızar (Rad.), ığbal (Rad.) - iqbal (Az.T.) "ikbal, kader", ıxrac (Rad.) – ixrac (Az.T.) "ihrac", ıxtıyar (1.qoca, 2. seçim) (Rad.) – ixtiyar (Az.T.) "ihtiyar,yaşlı insan; seçim", ısraf (Rad.) – israf (Az.T.) "israf", ıslam (Rad.) – islam (Az.T.) "İslam", ıftıra (Rad.) – iftira (Az.T.) "iftira" ve s.

Bazen Türkçe kelimelerde de bu rastlanan durumdur: ışıx – işıq (Az.T.), ınan – inan (Az.T.), ıslan – islan (Az.T.) və s

i sesinin ı sesi yerine geçmesi olayı genellikle Azerbaycan dilinin Batı grubu ağızlarına aittir. Fakat bu olaya Muğan, Culfa, Zagatala ve Qah ağızlarında da rastlayabilirsiniz biliyoruz. Bu olay çoğunlukla

sözcüğün ilk hecesinde Sonor seslerden (l, r, m) önce veya sonra kendini gösterir: yıldırım, ışıx, ılxı, ınnaf, ırax, ışıltı, Irvaham ve s (8, s.41).

Sözlükte sağır nunun geniş ifadəsine tanık oluyoruz: *qaraŋu*-qaranlıq; *geŋ*-geniş, yaŋğılmaq-yanılmaq, xəta etmək, günaha batmaq; *yaŋılamaq*-təzələmək, *yaŋa*-yan, ətraf, həndəvər; *yaŋaq*-yanaq, sifət; *yaŋalamaq*-yeniləşdirmək, *toŋuz*-donuz, *toŋuz yılı*-donuz ili; *toŋmaq*-donmaq; *soŋ*-son, nəhayət, axır; *soŋra*-sonra; *soŋğu*-sonku, sonrakı; *muŋaymaq*-möhtac olmaq; *miŋmiŋ*-milyon; *miŋ*-, *yeŋilmek*-zəif olmaq, asan aradan götürülmək; *kiŋ*-gen, geniş; *iriŋ*-irin (yarada yığılmış çirk*), əŋ*-yanaq, çöhrə*; əŋlik*-ənlik (sifətin rənginə xoş duyğu vermək üçün işlədilən üz sürtgüsü).

Melioranskide p harfi bağımsız şəkilde ayrılmadan b harfinin içinde verilir. Tofiq Hacıyev bunun nedenini tarihen arap alfabeli türkcə yazılarda bir qayda olaraq, əksərən p hərfi də bir nokta ile (b gibi) gitmesinde görüyor. "B" hərfi içinde Melioranskinin p ile kullandığı kelimeler şunlardır: pamuqçı, pəri, pınar, piliç, püstə, püşürmək (5, s. 124). A.Battal isə p harfi ile başlayan 10 kelimeni ayrıca başlık altında sunuyor: pamukçalıcı, pamukçu, pas, pəri, piçməz, pişik ət, pişirmək, pişmək, pişmiş, pusmaq. P harfiyle başlayan bazı kelimeler var ki, onlar Abdullah Battal nüshasında yer almasa da, Melioranskidə öz əksini tapmışdır. Bu kelimeler sırasında olan kelimelerden biri de "pınar"dır. Çağdaş Azərbaycan Türkçesinde bu kelimeye rastlanmır ve sözlüklerde de öz əksini tapmır. Teessüfle belirtmeliyiz ki, ağızlarımızda da bu kelime korunmamıştır. Sözlükde aynı zamanda çağdaş dilimizde kullanılan pınar kelimesinin sinonimi bulaq kelimesi de "bulağ" şeklinde verilir. Bulaq şeklinde verilen kelime ise Melioranskidə "bəxşiş, hədiyyə", Battalda "haşarı, ürkək at" anlamlarında verilir. Bazı kelimelerde çağdaş dille mükayisede p-b değişimi müşahide olunur: pişirmək – bişirmək, pişmək – bişmək, pişmiş – bişmiş, piçməz-biçməz, pişik ət – bişmiş ət. b-p əvəzlənməsini isə balcıq- palçıq nümunəsində görüyoruz. "p-b və b-p əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Bakı, Salyan ağızlarında müşahidə olunur". (9, s.54). Melioranski pişmiş kelimesini "bişməyi başa çatmış xörək, çörək" kimi qeyd edir. A.Battal isə aynı kelimeyi "olgun" yetkin anlamınında veriyor. Belirtelim ki, konuşma dilimizde mecazi anlamda "bişmiş" kelimesi diğer anlamda "O bu işdə artıq bişib" yəni işini iyi biliyor anlamında rastlanır.

k-g ses değişimi gözlemlenir: kömmək-gömmək, köl-göl, kömkök-gömgöy, kəlmək-gəlmək, kirmək-girmək, kəkirmək-gəyirmək ve s.

İbn Mühenna Lügati'nde kelime başında y sesinin korunduğuna tanık oluyoruz. Yılan (ilan), yipekçi (ipəkçi), yıl (il), yiy(iy,qoxu), yipçi (ipçi), yiti (iti), yılıtmak (ilıtmaq),yigit (igid), yignə (iynə), yincik (ayağın diz qapağından topuğa qədər hissəsi- baldır), yincü (inci) gibi kelimeler çağdaş Azerbaycan Türkçesi'nde y-siz kullanıldığı halde, diğer Oğuz grubu Türk lehcelerinde bazı kelimelerin önünde y sesi korunmaktadır.

Sözlükler halkın ve onun dilinin tarihinin araştırılmasında, dilin fonetik, morfolojik, sözdizimsel, anlamsal srukturunun açıklanmasında, sözlük içeriğinin geliştirilmesi ve zenginleştirme əkstdirmə açısından; ikincisi, halkın yaşayış tarzını, geleneğini, kültürünü, mistik dini görüşlerini, meşguliyetini yaşatmak yönünden; üçüncüsü, ulusal ve uluslararası seciye taşımasına, dillerin karşılıklı əlaqələnməsində; dördüncüsü, dillerin öğretimi ve öğrenme; beşincisi, dilin söz rezervinin toplam ve bireysel belirlenmesinde önemli rol oynar (6, s. 131.)

Sözlüğün söz varlığını çağdaş Azerbaycan Türkçesi ile karşılaştırdığımız zaman diğer Oğuz grubu Türk lehcelerinde kullanılan, fakat Azerbaycan Türkçesi'nde rastlanmayan bir sıra kelimeler görülmektedir. Örneğin: Azerbaycan Türkçesi'nde rastlanmayan kelimelerin Türkiye Türkçesi'nde bazı ses değişimlerle izleri: yısırmak, kulavuz, sağır, yavru, esen, evren v s.

Bazı kelimelerin standart dilde kullanıştan kalması: sirince (karınca); kabur (kemençe); erkmiş (dul kadın), kursak (mide) ve s. Standart dilde kullanıştan kalmış bazı kelimeler ağızlarda görülmektedir.

KURSAK. “Türk dillerinin etimoloji sözlüğü”nde kursak kelimesinin qarın, tiroid vaaz, əsnək, içində, kalp, sine, kuş midesi və s. kimi mənaları verilir. (12, s. 165) Kursak kelimesi “qursax” formasında Azərbaycan dilinin Şəki ağzında rastlanır və çinədan anlamına geliyor. Qursağı boşdu to:ğun, den tökün yisin. Göyçay şivəsində Qursax mayası - pendir mayası mənasına gəlir. (1, s. 348)Bəzən tamamilə fərqli mənalar ifadə edir. Məsələn, Başkurt Türkçesi`nde qursaq “kukla, giyinip suslenip gezmeyi seven hafif tabiatlı kadına soylenir” (11, s. 67). Söz darqursaq – səbrsiz, qursağı daralmaq ,həvəsi qursağında qalmaq kimi tərkiblərin daxilində bu gun də qorunur. “DARQURSAX (Basarkeçər\ Borçalı, Gədəbəy, Gəncə, Kürdəmir, Qazax, Mingəçevir, Şəki). - səbirsiz, kəmhövsələ. - Darqursax adam ajıxlı olor (Borçalı); - Alçarağ adam darqursax olur (Qazax); - Əmir darqusağtn biridi, mən ona heş zad deyəlmərəm (Gəncə); - Darqursax adamın nə salıqası, nə təmizkarrığı? (Gədəbəy)” (1, s.124) Sözlü halk ədədbiyyatı örneklerinin bir kolu sayılan ata sözlerinde her halkta olduğu gibi, Türk halklarının da asırlardan beri korunarak günümüze kadar gelen təbiyəvi, ahlaki, nəsihətamiz görüşleri yansır. İbn Mühenna sözlüğünde de bazı kelimlerin izahında atasözleri, meseller, hatta bulmacalar bile rastlamak mümkündür: “Böyük olanın qursağı gen gərək”, “İt qursağı yağ götürməz” və s.

Sözlükler sadece bir dilbilim alanı olmakla sınırlı değildir, aynı zamanda her bir halkın hayatında sosyal ve kültürel işlevlerin yerine getirilmesinde işte sözlükler rolünü özellikle vurgulamak gerekir. Gerçekten de sözlükler baştan sona okunan yapıtlar olmamakla birlikte, dille birlikte gelen toplumsal değerleri kuşaktan kuşağa aktarmak gibi kültürel ve toplumsal bir işlevi de yerine getirmektedirler. Onun için düşüncemize, ləhcələrarası sözlükler oluşması oldukça önemlidir. Çünkü bu sözlükler Türk dillerinin temel sözlük fonunun korunmasına hizmet etmekle beraber, hem de söz varlığında benzer ve farklı konuların araştırılmasına, yüzyıllarla birbirinden izole ve uzak düşmüş Türk halklarının birbirini daha iyi tanımasına yardım edecek, bu sözlüklerde her bir halkın gelenekve göreneğini, tarihi düşüncesini yansıtan frazeoloji bileşiklerin bu sözlüklerde yansıması, bu frazeoloji birimlerin lehcelerarası karşılaştırılması ortak konuların müeyyenleşmesine hizmet edeceği düşüncesindeyiz.

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, 11. yüzyılın eşsiz temel türk eseri olan Mahmut Kaşgarlının "Divanü lügat - it -Türk " eseri ve Türk dilinin tarihi leksikoqrafiyasında önemli yere sahip İbn Mühənna sözlüğünün sözlük içeriği ortak bir geçmişi yansıtacak yaptırdığından bu ve diğer tarihi sözlükleri göz önüne getirerek, o özellikleri yeniden canlandırarak çağdaş ortak Türkçemize uygulamakla kendimize dönebilir, sonradan bir takım baskılara ve etkilere maruz kalmış Türk halklarını ve Türk dillerini kendi ortak geçmişine götürmekle tek bir Türk dili etrafında birleşmeye emin bir adım atmış oluruz.

KAYNAKÇA

Azərbaycan Dialektoloji Lüğəti. Ankara, 1999.

Caferoğlu, Ahmet. Türk Dili Tarihi, İstanbul, 1984.

TATAR HALK BİLMECELERİNDE KULLANILAN TAHIL İSİMLENDİRMELERİ

Gülnaz MÖGTESİMOVA
Kazan Federal Üniversitesi, mugtasimova@gmail.com

ÖZET

Bilmece tarihinin çok eski zamanlara dayandığı şüphesiz. Bilmeceler halkımızın medeniyetini, tarihini, becerilerini, giyim tarzlarını, damak zevkini ve daha birçok yönü ile yaşam tarzını ortaya koymaktadır. Bilmeceleri bilmek, kullanmak ve onlara müracaat etmek söylemimizi süslemekle kalmayarak tatar halkının mantalitesini daha iyi anlamada bizlere yardım etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bilmece, söz, isimlendirmeler, halkımız türküleri.

ABSTRACT

Riddle was undoubtedly based on very ancient time. Riddles civilization of our people, history, skills, clothing styles, tastes and lifestyle with many more aspects are revealed. Riddle know, use and apply them to decorate our discourse not only better understand the mentality of the Tatar people we are helping.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена актуальной теме – исследованию этнокультурных особенностей татарских народных загадок. Научная новизна исследования состоит в том, что освещение этнокультурных особенностей татарских загадок является первой работой в этой области. Теоретическая ценность работы обусловлена тем, что материалы статьи и представленные в ней наблюдения и выводы могут внести посильный вклад в дальнейшее изучение языковых особенностей загадок татарского народа, этнографии татар, в системное исследование лексики татарского языка в целом в рамках функционально-когнитивного и лингвокультурологического направлений.

Bilmece türünün tarihinin çok eski zamanlara dayandığı hiç şüphesizdir. Günümüzde ise anonimlerin küçük formlarından oluşan dili öğrenme hakkında ortaya konulmuş eserler çok az olsa da son zamanlarda edebiyatın bu bölümüne ilgi artmaktadır diyebiliriz. Anonimlerdeki diğer türler ile birlikte aynı zamanda bilmeceler halkımızın medeniyetini, tarihini, hünerlerini, kıyafetlerini, mutfağını, savaş kurallarını, iletişimini kısacası tüm hayatını açık bir şekilde gözlemlemeye yardımcı olmaktadır. Bilmeceleri bilmek ve kullanmak, onlara müracaat etmek söylemimizi süslemekle kalmayarak tatar halkının düşünce yapısını daha da iyi anlayabilmek için yardım etmektedir.

Günümüzde biz malumatları türlü usuller ile aktarmaktayız bunlar; yazı, audio ve video materyalleri ve elektronik varyantlardır. Fakat eski zamanlarda hatta yazının da olmadığı zamanlara bakarsak görüşmenin, sahip olunan tecrübeleri paylaşmanın en sade formu olarak bizim en sade dilimiz karşımıza çıkmaktadır. Atalarımızın mirası olan bilmecelerde halkımızın nesli ile üzerinden uzunca zaman geçmiş eskilere dayanmakta olan derin manalı geniş zekası toplanmıştır. İşte onlar kendilerinin manevi yüklerinden ziyade, bizim söylemimizi sanatsal, güzel ve açık yapmaktadırlar. Bilmeceler bu anlamda suret üzerinden mana bulma, formu sayesinde içeriği görme, onun ile birlikte şiirsel tanım ile insandaki bu hissiyatı, o duyguyu uyandırarak zevklendiricidir de.

Takdim edilen makalede tatar bilmecelerinde yer alan tahıl isimlendirmelerini incelemekteyiz. Bitkiler halkımızın hayatında büyük rol oynamıştır. Onlar ağaçtan türlü korunma aletleri, yaşamak için evler yapmışlardır. Ağacın en iyi kısımlarından yaşamada yardımcı olacak türlü aletler yapmışlardır. Bazı

bitkilerden şifalanmak amacı ile faydalanmışlardır. Bu yüzden halkımız için kendileri yetiştirerek aldıkları tahıl dünyası yaşamlarının bir bölümü olmuştur. Onlar bu dünyayı tüm güzelliğinde, tamamını dolusuyla kendi dillerinde, dillerinin anonimlerinde özleştirmişlerdir. Tabiat, bitkiler ile selamlaşma, uyum içinde olma inceliklerini nesilden nesle türlü şekillerde aktarmışlardır. Bilmeceleri incelemeye başladığımızda göze çarpan şey şu olmuştur; ekin ve ağaç kelimeleri, onların türleri, tabiatta görünüşleri hakkında bilmecelerde de ağaçlar konusunda çoğunlukla kullanılmıştır. Bu anlaşılmaktadır da eski zamanlarda atalarımız ekim dikim işleri ile uğraşmışlardır ve diğer halklar gibi tabiatı yüceltmişler ve tabiata tapınmışlardır. Demircilik de aynı zamanda ağaç materyalini kullanımda son derece yaygın olup özel ağaç ustaları olmuştur. Bu yüzden halkın sık kullandığı bilmecelere de ağaç isimleri oldukça sık kullanılmıştır. Ağaç saray, ağaç ev gibi isimlendirmeler girmiştir. Ağaç kelimesi bilmecelerin sadece cevabında bulunmakla kalmamış bilmecenin içinde de yer almıştır. Örneğin; Atı – **Ağaç** arabası – demir. (Bulan bulur). Ayaksız kolsuz **ağaca** biner. (Kapta hamur ekşitmek). Hangi ağaç ateşte yanmıyor? (Ağaç Tencere).

Ağaç söz gruplamasına uygun olan bilmeceler arasından biz aşağıdaki örnekleri türlü bölümlere ayırdık. Örneğin;) **Kayın ağacı, Söğüt, Meşe, Çam, Üvez ağacı, Balan (Kalina)** ağaçları hakkında bilmeceler oldukça çok. Örneğin: Dır dır dır dır**meşe** neden dırıldıyor bu **meşe** yoksa şarkı söylüyor mu? (Dombıra). **Ağaç** diyor adı, demir diyor zatı, içinde vardır hatı. (Telgraf).

Ömürleri boyunca tabiat işleri ile uğraşmış atalarımızın söylem hünerleri arasında bilmecede ekim dikim işleri hakkındaki sözler en çok kullanılan sözlerdir. **Arpa, buğday, arış, yulaf, keten,** gibi tahıl isimlerinin kullanımı ise söz gruplarında bu sözlerin kullanımına ayrıca çok rastlanmaktadır. Örneğin: Başından sonuna kadar altıncık (Buğday), Küçücük çuvalcık, içinde sarı balçık (Tahıl), Kır başında bir açıklık, açıklık içinde çuvalcık, çuvalcık içinde yaşlı kadıncık (Arpa).

Bilmecelerin **haşhaş**, **ayçiçeği, gül, çiçek** gibi halkımızın türkülerine giren, halkın söylem icadın da türlü şekillerde varlığını sürdüren isimleri tekrar ederek kullanımı mümkündür. Örneğin: Ağaç ağaç, tabak tabak, dükkan dükkan gömlekli delikanlı. (Ayçiçeği). Yetmiş hırsız bir kalpak altında. (**Haşhaş**).

Meyve ve yemiş isimleri giren bilmecelerinde oldukça çok olduğunu söyleyemeyiz çünkü halk bildiği kelimeleri kullanmıştır, ne varsa onu yemiş aynı zamanda da bu kelimeleri söylemde ve anonimlerde de kullanmıştır. Bundan yola çıkarak atalarımızın kullandığı meyve ve yemiş isimleri; **elma, böğürtlen, vişne** gibi meyvelerdir. Sadece bununla da kalmayarak bu kelimeler roller yardımı ile halkın bilmeceler türetmesine de yardımcı olmuştur. Bu konuda aşağıdaki örneklere göz atabiliriz; Ayının sırtına **elma** yapışmış. (Kapı ve Kale). Uzun kuray dalına, kızıl küpe takmışlar (**Böğürtlen**). Kızıl düğme buldum, ağzıma attım (**Yer çileği**). Al yanaklı kız büyüdü, hop diye ağaçtan düştü (**Elma**).

Bilmecelerde sebze isimlerine rastlamaktayız. Sebze isimleri kullanılan söz grupları ile durum biraz farklı burada onların türlülüğü görünmekte. Demek ki halkımız **patates, kelem**, **havuç, pancar, şalgam, soğan, turp** gibi sadece günlük sebzeler ile değil (bu konuda bilmeceler oldukça çok) **biber, mısır, domates** gibi tatarlar için biraz uzak sebzeler hatta **karpuz, kavun** gibi egzotik meyve ve sebzeler de kullanılmakta denen fikre yer bulabiliyoruz. Örneğin; yer altında yeri büken, acaba o nedir? (**Patates**), Yer altında altın kazık (**Havuç**), Yer altında sizin yaşlınız, sakalından tutup çekiniz (**Şalgam**).

Mantarı sebze olarak kullanmak halkımıza uzak olsa da onlar hakkında da bilmeceler çıkarmışlardır. Dört bir bucağı ormanlarla kaplı tabiatın bu ilginç bitkiyi görmemesi, onunla ilgilenilmemek ve onun söylemlerde kullanılmamak mümkün değildir. Mesela; Kırda da ormanda da kırmızı bere giymiş bir yaşlı oturuyor. (**Mantar**), Büyüğü de küçüğü de şapka giymiş (**Mantar**).

Ömür boyu halkımızın yanı başında büyüyen **ısırgan otu**, **kamış, kulak** gibi sıradan bitki isimleri kullanımı bilmeceler azdır demek yanlış olur. Bitki isimleri bilmecelerde oldukça çok sık kullanılmaktadır. Örneğin; Dövmüyor, vurmuyor ama ağlatıyor (**Isırgan otu**), Sanki onun yakın arkadaşı kucaklıyor ve boğuyor, böylelikle patatese büyük ziyan işliyor, (**ziyanlı ot**) Bir topaçta bin iğne (**Diken**), Su üstünde sarı yağ (**Lotus çiçeği**).

Bilmecelerde yer alan bitki isimleri genetik yönden incelersek biz iki ayrı yönü; genel ve alınma sözleri ayırdık. Elbette bilmecelerde genel bitki isimleri karşımıza oldukça sık çıkmaktadır. Onlar arasında **burçak, darı, arpa, keten, kuş üzümü** vb. kelimelerle karşılaşmaktayız. Az önceki isimlerin ortaya çıkışı başlıca oldukça eski zamanlara dayanmaktadır. Böyle olsa da onların çok olması günümüz tatar dilinde değişmemiş hali ile kullanılmaktadır. Örneğin; genel değerlendirmeye giren **arpa** ile kullanılan sözler Tataristan bölgesinde **Arpa**yaz köyü, **Arpa**yaz nehri gibi özel isimlendirmelerde korunması kelimenin eskilere dayandığını bize göstermektedir. **Şomırt** (kuş üzümü) kelimesi Başkurtça şomort, Çuvaşça semert, Altay dilinde şımırt, Hakas dilinde nımırt, Özbekçede şumurt olarak kullanılmaktadır.

Bilmeceler arasında kendinin çok sayıda oluşu ve kullanışı ile farklılık gösteren alınmalardan en ön sırada Arap-Farsi ve Rus alınma sözlerinin yer aldığını söylemek gerekir. Örneğin; **Alıç, Hıyar, Hurma, İncir** gibi sözler tatar bilmecelerinde yer almıştır.

Bilmecelerde gözlemlediğimiz Rus dilinden alınmış bitki isimleri Türki-tatar halkının atalarının slavyan kabileleri ile de birlikte sıkı bir ilişki içerisinde yaşadıklarını bizlere göstermektedir. Örneğin; Bilmecelerdeki **Arış, Ujım** gibi sözler eski Rus genel eserlerinde karşılaşılan gerçek anlamda çok eskilere dayanan sözler olarak kabul görmektedir.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki bilmecelerdeki isimlendirmeler arasında en büyük kısmı dilimizin kendi kaynağının oluşturduğu kelimeler yer almaktadır. Bu kullanımlar türlü alanlarda türlü dillerle zenginleştirilmiştir. Bunlar arasında elbette en aktif kullanım İran, Arap ülkeleri ile etnik, siyasi, medeni ilişkiler sonucunda girmiş kelimelerdir.

Bilmeceleri öğrenmenin bir zorluğu yoktur çünkü onlar halkın yaşam tarzının, bakış açısının, medeniyetinin, toplumsal yaşamının türlü yanlarını oldukça derin karşılaştırmaktadır. Bunun ile birlikte toplumun bütün zorluklarını göz önüne getirebilme mümkünlüğü doğmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmetyanov, Rifqat, Tatar Dilinin Kısaca Tarihi Etimolojik Sözlüğü, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 2001.

İsenbet, Neqıy, Tatar Halk Bilmeceleri, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1970.

Mehmutov, Huci, Ufacıkta Tefecik, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1980.

MögtesimovaGulnaz,"Tatar Bilmecelerinde Mesleki Sözler", İlişkide Tatar Kültürü ile Avrupa Medeniyeti', S. 158–159, Kazan, 2010.

Saberova, Gülzada,Tatar Edebi Dilinde Bitki İsimleri, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1995.

Tatar Anonimlerinde Bilmeceler, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, 1977.

Tarihi. I-II. Enderun kitabevi, İstanbul, 1984.

Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya, Narodna prosveta, 1967, s. 252.

Əzizov, Elbrus Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s. 9.

Hacıyev, Tofiq. Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənna. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Bakı, 2008, s. 32

Həsənov, Həsrət, Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s. 131

Melioranskiy, P.M, Arab-filoloq o turetskom yazıke. Sankt-Peterburq. 1900, s.16.

Şirəliyev, Məmmədağa, Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Şərq-Qərb, Bakı, 2008.

Şirəliyev, Məmmədağa. Bakı dialekti. İkinci nəşr. Bakı, 1957.

Tülücü, Süleyman İbn Mühenna Sözlüğü Ve Bu Sözlükte "Kadın" Ve "Kadın Akrabalik Adları" İçin Kullanılan Sözler. s.157- 159.

Yazici Ersoy, Habibe, Başkurt Turkcesinde “Kadın” ile İlgili Soz Varlığı, Turkiyat Araştirmalari Dergisi , s. 67

Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву "Қ" / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. М., 2000.

KIRGIZ TÜRKÇESI AĞIZLARI İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ARASINDAKİ BAZI LEKSİKOLOJİK UNSURLAR ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Gülsine UZUN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, gulsineuzun@hotmail.com

ÖZET

Türkoloji'nin temel sahalarından biri olan leksikolojide ağız araştırmalarının yeri ayrı bir öneme sahiptir. İnceleyeceğimiz her iki lehçenin ağızlarındaki leksikolojik unsurların araştırılması da bu açıdan büyük önem arz etmektedir. Konuşma dilimizde korunup edebi dilde karşılaşmadığımız diyalektik unsurların muhafaza edilmesi tesadüfî değildir.

Diyalektolojik unsurların araştırılması dil tarihi, milli ve edebi dilin oluşum aşamalarının açıklanmasında, ayrıca farklı gruplara mensup bu iki Türk lehçesinin diğer Türk lehçeleriyle olan münasebetlerini izah etmede belge niteliğini taşımaktadır. Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde, diyalektik söylenişlerin mensup oldukları lehçeye has özelliklerini korumalarının yanında fonetik, leksik ve gramer bakımından da değişik özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

Biz bu çalışmamızda Kırgız Türkçesi ağızlarıyla Türkiye Türkçesi ağızlarındaki paralellik gösteren leksik unsurları Kırgız diyalektoloji sözlüğünden ve derleme sözlüğünden hareketle incelemeye çalıştık.

ABSTRACT

Researches into the accents are of great importance in Turkology which is one of the main fields of lexicology. In this respect, the research into the lexical elements of the two accents we are studying has a significant importance. It is not coincidental that the dialectical elements that we keep in spoken language while meeting them in literary language.

The study of dialectical elements bears a document qualification in the explanation of the formation of the language history, the national and literary language as well as the relationship between these two Turkish accents which belong to two different groups. It seems that both Turkish in Turkey and Kirghiz Turkish keep their dialectical characteristics and features of their own. Moreover, they have different characteristics of phonemic, lexical and grammar.

With this study, we have tried to analyse the lexical similarities between the accents of Kirghiz Turkish and Turkish in Turkey examining the lexical elements from Kirghiz dialectical and the compilation dictionaries.

Giriş

Kırgızca üzerine yapılmış diyalektoloji çalışmalarında genel olarak Kuzey ve Güney ağızlar grubundan söz edilmektedir. Bazı çalışmalarda ise Güney grubunun Güneydoğu ve Güneybatı olarak ikiye ayrıldığı görülür. Kuzey ve Güney ağızlar grubu, çeşitli boy veya boy birliklerinin ağız özelliklerini temsil ettiği gibi Kırgızistan'ın coğrafi sınırları ile de uyumludur.[1]

Diyalektoloji çalışmalarında çağdaş Kırgızcada Kuzey ve Güney şeklinde iki (Batmanov 1938; Abduldayev 1966) veya Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı şeklinde üç (Yunusaliyev 1971) ağızlar grubu olduğu görüşü yaygındır. Bu sınırlar esasında bugünkü Kırgızistan'daki doğal coğrafî sınırlarla da örtüşmektedir.[2]

Kırgızca ile ilgili diyalektolojik tasniflerde ağız sınırlarının coğrafî ve sosyal ölçütlerin yanı sıra Kırgız boylarının yerleşim coğrafyası, diğer bir ifadeyle etnogenetik özelliklerine göre de belirlendiği

---

1 Ülkü Çelik Şavk, "Alt Ağızlar Grubu Olarak Pamir Kırgızcası", Tehlikedeki Diller Dergisi, 2012, Kış, s. 58.
2 Rysbek Alimov, Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine, TÜBAR -XXX-2011, Güz, s. 24.

görülmektedir. (Yunusaliyev 1971). Alimov, Kırgız boylarının XX. yy.a kadar konar-göçer hayat tarzı dolayısıyla aktif göç halinde oldukları dikkate alındığında, Kırgızcanın çoğu yerel şeklinin iç içe geçmiş veya ara ağız özelliği taşımasının da doğal olduğunu belirtir.[3]

Kırgız ağızları üzerine çalışmalar Sovyetler döneminde başlamıştır. İ.A. Batmanov ilk olarak 1938 yılında yayımlanan ‘‘Severnıe Dialekti Kirgizskogo Yazıka” adlı eserinde fonetik ve morfolojik özelliklere göre Kırgızcayı Kuzey diyalekti (ağızları) ve Güney diyalekti (ağızları) olmak üzere iki gruba bölmüş ve kuzey diyalektlerini yedi bölüme ayırmıştır: 1. Talas-Çatkal diyalekti: 2. Aşağı Çüy diyalekti: 3. Güney Alatoo (Isıkköl, Tüp) diyalekti: 4. Isıkköl ovası (Isıkköl'ün kuzeydoğu tarafı) diyalekti: 5. Narın diyalekti: 6. Atbaşı diyalekti: ve 7. Koçkor-Cumgal diyalekti.[4] Görüldüğü gibi İ.A. Batmanov bu sınıflandırmada coğrafî ölçütler kullanmıştır.

K.K.Yudahin de 1940 yılında yayımladığı Kırgızca-Rusça Sözlüğü'nde (Kirgizsko-Russkiy Slovar. Moskva, 1940) Kırgızcayı güney diyalekti ve kuzey diyalekti olmak üzere coğrafî açıdan iki gruba ayırmıştır.

Daha sonraki yıllarda Kırgız ağızlarının sınıflandırılması ile ilgili yeni çalışmalar yapılmış, B.M.Yunusaliyev, Kırgız ağızlarını; a) Kuzey diyalekti, b) Güney doğu diyalekti, c) Güney batı diyalekti olmak üzere üç büyük gruba ayırmıştır. Yunusaliyev'e göre Kırgızistan'ın kuzey bölgesindeki ağızlar kuzey diyalektini oluşturmaktadır. Kuzey diyalekti coğrafî olarak bütün Kuzey Kırgızistan'ı içine almaktadır. Kuzey diyalektinin batı sınırını Talas, güney sınırını da Ketmentöbö ve Toguztoro bölgeleri oluşturmaktadır. Güney doğu grubuna Leylek, Batken, Bişkek ve Nookat'tan başka bütün güney Kırgızistan dâhil edilmiştir. B.M.Yunusaliyev güney batı grubuna İçkiliklerin dilini de dâhil etmiştir. Leylek, Batken, Bişkek bölgeleri, Nookat bölgesinin batı tarafı; Özbekistan ve Tacikistan'daki Kırgızların dilini bu gruba almıştır.[5]

C. Mukambayev, Kırgız diyalektlerini sınıflandırmada diğer araştırmacılardan farklı olarak boy özelliklerini ön plâna çıkarmış, Kırgız diyalektlerini içkilik ve tışkılık diye iki gruba bölmüştür. Kırgız ağızlarını tasnif eden diğer araştırmacılarda görülen karışıklık ve tutarsızlıkları gidermek adına öncelikle biri dışında bütün Kırgız ağızlarını *Tıskılık Kırgızcası* (Dış Kırgızca) şeklinde birleştirir, ardından dışarıda kalan ve bugünkü Kırgızistan'ın güneybatısındaki Batken ve civarında konuşulan ağız grubunu ise *İçkilik Kırgızcası* (İç Kırgızca) olarak gösterir.

Esenkul Abduldayev ise "Kırgız Govorları" eserinde Kırgız ağızlarını güney ağızları ve kuzey ağızları olmak üzere coğrafî yönden iki gruba ayırmıştır. Akmatova, şimdiye kadar yapılan bu çalışmaların ışığında Kırgızcanın diyalekt coğrafyasının kuzey ağız grubu ve güney ağız grubu olarak ikiye bölmenin doğru olacağını ifade eder. Akmatova'ya göre Toktogul bölgesi hariç bütün Güney Kırgızistan, Tacikistan'ın ve Özbekistan'ın bazı bölgeleri güney ağız sahasını oluşturmaktadır. Toktogul bölgesi kuzeyle güney sınırında yer aldığı için bu bölgenin ağzında kuzey ve güney ağızlarının dil özellikleri vardır. Yapılan araştırmalara göre bu ağızda kuzey ağızlarının dil özellikleri daha çok görülmektedir.[6] Güney ağızları ile kuzey ağızları arasında leksik, fonetik ve morfolojik bazı farklılıklar vardır.

Güneyde yaşayan Kırgızlar kuzeydekilerden daha önce yerleşik hayata geçmişler ve uzun zamandan beri Özbek, Uygur Türkleri ve Taciklerle komşu olarak yaşamaktadırlar. Onun için bu bölgede yaşayanların diline Özbek ve Uygur Türkçesi ile Tacikçeden tarım, ticaret, inşaat, ev işleri (yiyecek, içe-

---

3 Alimov, a.g.m. s. 25

4 Aygül Akmatova, "Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/3 , Spring 2008, s. 15.

5 Akmatova, a.g.m., s. 16-18.

6 Akmatova, a.g.m., s. 19.

cek, ev araç gereçleri) ve diğer alanlarla ilgili birçok sözcük girmiştir. Böylece güney ağızlarının kelime hazinesi genişlemiş, alıntı kelimelerden dolayı güney ağızlarında eş anlamlı kelimeler çoğalmıştır.[7]

Kırgız ağızlarının oluşmasında coğrafî özelliklerin yanında boy özellikleri de belirleyici olmuştur. Bu iki özelliğe göre Kırgız ağızları kuzey ve güney olmak üzere iki ağız grubunu oluşturmaktadır. Kuzey ağız grubu Talas ağzı, Isıkköl ağzı, Tyanşan ağzı ve Çüy ağzı olmak üzere dört ağızdan oluşmaktadır. Güney ağızları ise Alabuka-Canıcol ağzı, İçkilik ağzı, Güneyin orta bölümü ağzı olmak üzere üç ağızdan oluşmaktadır.[8]

Dil sadece bir halk hakkında kavram bildirmez. Hayat tecrübesini, birikimini adlandırıp bununla beraber nesilden nesile ulaştırır. Halk dili her yönüyle o halkın etnik aynasıdır. Bu yüzden günümüzde bir dilin ağız özelliklerinin sadece fonetik, leksik ve gramer bakımından değil teorik anlamda da incelenmesi gerekir. Ağızlardaki kelimeler sebepsiz yere ortaya çıkmamıştır. Kelimeler iki açıdan leksik katmanları oluşturmaktadır. Birincisi eski Türkçenin günümüz Kırgız edebi dilinden çeşitli iç ve dış sebeplere bağlı olarak kullanılmasından çıkan belirli bir bölgede eski dilin izi şeklinde kalanlar; ikincisi ise dilin doğal yapısı gereği münasebette bulunduğu başka dillerle oluşturduğu katmandır.

Bu yüzden Kırgız diyalektolojisinin oluşumu ve gelişimine etno-kültürel faktörlerin, tarihi sosyal faktörlerin ve dil faktörlerinin tesir ettiğini söyleyebiliriz. Etno-kültürel faktörlerin esası geçmiş nesillerden asırlar boyunca elde edilen manevi ve maddi kültürün birikimi ve tecrübelerine dayanır. Dili etno-kültürel bakımdan incelemek için bilinen art zamanlı ve eş zamanlı araştırma metotları kullanılır. Bununla beraber etnografya, tarih, kültür, gelenek ve görenek, sanat, astronomi vb. bilim dallarıyla ilişkili olarak araştırmak gerekir. Etno-kültürel faktörlerin başka bir yönü de kültürel karşıtlıkları iki ya da üç dilde kendi içinde karşılaştırıp, bunların milli özelliklerini açıklayıp, o halkın hayatını, karakterini ve hayat anlayışını ayırıp gösterecek kavramları ve unsurları araştırmaktır. Bu yönde ele alınacak unsurların ise belirli bir halkın ya da milletin, başka milletlerde olmayan kendisine has özelliklerini gösterebilen dil faktörleri olması gerekir. Kültürel lengüistik anlamda bakıldığında dil, sadece iletişim ve kavramları tanıtmaya yarayan bir araç değil; kavram, dil, kültür birikiminin oluşturduğu dünya hakkında bilgi veren milli kültürel kod ve temel kaynak olarak tanımlanır. Her halk kendi tarihini, manevi kültürel zenginliğini, hayatını, dünya görüşünü, günlük hayatı için gerekli unsurları, gelenek ve göreneğini ağızlara has kelime kadrosunda koruyup dil aracılığıyla sonraki nesillere aktarır.[9]

Bir başka yönüyle bu diyalektolojik leksik unsurların oluşmasını tarihi sosyal faktörlere bağlamak gerekir. Yani Kırgızca ve onun ağızlarını araştırdığımızda bu lehçenin gelişimine tesir eden bütün tarihi sosyal ve coğrafi faktörleri göz önünde bulundurmamız gerekir. Kısacası ağızdaki leksik unsurların oluşma sırrını anlamak için bu bölgedeki halkın tarihini, toplumsal, sosyal, ekonomik ve siyasi özelliklerini de yeterli derecede bilmek şarttır. Tarihi olaylar ve diğer Türk halklarıyla oluşan münasebetlere bakıldığında halkın dilinde oluşan adların ve deyimlerin oluşmasına esas teşkil ettiği görülmektedir. Halk dilinin zenginliğinin büyük bir bölümünü ağız özellikleri olan kelimeler ve kelime grupları oluşturur. Bu yüzden ağız leksikolojisinin de kendisine has niteliği vardır. Çünkü bu kelimeler o bölgenin tarihiyle eş zamanlı olduğundan diyalektik kelimeleri toplamak, araştırmak aynı zamanda edebi dilin oluşumuna da büyük bir katkı sağlamaktadır.

Ceembay Mukambayev, 2009 yılında yayınladığı Kırgız Dilinin Dialektoloji Sözlüğünde Kırgız Türkçesinin ağızlarından derlemiş olduğu yaklaşık 32.000 kelimeyi izahlarıyla birlikte vermiştir. Önsözde çalışmasını anlatırken yazar aynı ses dizilişindeki kelimelerin farklı yerlerde farklı anlamlar kazandığını, bunun tarihi linguistik sebepleri olduğunu belirtmiş ve bunları anlamı bakımından ayrılan diya-

7 Akmatova, a.g.m. s.20.
8 Akmatova, a.g.m. s.35.
9 Kenan Koç, Türkistan Diyalektisiniñ Söz Qorı, Eltanım Baspası, Almatı, 2014, s. 35-42.

lektik kelimeler olarak adlandırmıştır. Diyalekt ve ağızlarda genel dile yayılmayan, bölgesel özelliğe sahip deyimsel diyalektolojinin de varlığından bahseden yazar özellikle İçkilik ağzında bunun zengin olduğunu ve diğer diyalektlerde bulunmayan birçok deyimin ve atasözünün bulunduğunu belirtir. Daha sonra yerel hayatı, yerel tarihi özelliği kısacası bölgesel gerçekliği ifade eden kelimeleri semantik olarak sınıflandırmıştır. Buna göre kelimeler;

Aşçılıkla ilgili anlam veren kelimeler; toprak işleriyle ilgili kelimeler; giyim, giyecek, süs ve ev bölümleri ile ilgili kelimeler; ev kuruluşu, ev eşyaları, tabak çanak ile ilgili kelimeler; coğrafi ve tabiat özelliklerine bağlı kelimeler; müzik aletleri, ezgiler, oyunlarla ilgili kelimeler; toplumsal ve tarihi gerçekliğe bağlı kelimeler; folklorik, etnonim ve mitolojik değerlere bağlı kelimeler ve son olarak ticarete, ölçülere bağlı kelimeler olarak tasnif edilmiştir.[10]

Kelimelerin zaman ve mekanla ya da tarihi olaylarla da ilişkili olduğu görülmektedir. Örneğin birçok Rusça kelime Ekim ihtilaliyle birlikte yerel ağıza girmiş ve bu süreçte kullanılmıştır. Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi hem coğrafi olarak hem de lehçe grubu olarak birbirine çok da yakın olmayan iki lehçedir. Her iki lehçenin ağızlarındaki leksikolojik unsurların iki farklı kanaldan geldiği dikkat çekmektedir. Ayrıca Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin her iki lehçedeki yoğun kullanımı, yine lehçeler arası geçişler oldukça fazlayken, bazen ses dizilişi aynı olan fakat farklı anlamlar yüklenen kelimelere de oldukça sık rastlanmıştır.

Çalışmamızda Mukambayev'in sözlüğünde yer alan kelimeleri Derleme Sözlüğündeki kelimelerle karşılaştırdığımızda ses dizilişi ve anlamı aynı olan kelimelere rastladık ve bundan hareketle, bu iki lehçenin ağızlarında söz dizimi ve anlam açısından paralellik gösteren kelimeleri bulmayı amaç edindik. Uzun bir çalışmayı gerektirdiğinden bildirimizde sadece birkaç örnek sunarak çalışmayı daha kapsamlı başka bir çalışmada genişletmeyi amaçladık. Aşağıda bu kelimelerden bir kaç örnek değerlendirmenize sunulacaktır:

Kırg. T. *ablak*: akılsız, ahmak (Cerge Tal); T.T. *ablak*: çirkin, yakışıksız (Tokat, Erzincan, Niğde, Nevşehir, Kayseri)

Kırg. T. *bayagı*: murdakı, önceki (Özgön, Tündük) T.T. *bayagı, bayakı* (Elmalı, Antep, Gölhisar, Burdur)

Kırg. T. *gölpe*; suyun iki tarafa akmadan bir yerde birikmesi (Özgön) T.T. *gölbek*: küçük su birikintisi, gölcük (Eğridir, Isparta, Darende, Karaman, Pozantı)

Kırg. T. *ilegen* (İçkilik ağızlarında) T.T. *ilegen, ileğen* leğen (Isparta, Denizli, Kayseri)

Kırg. T. *antız, andız*: bir bitkinin adı (Isıkköl, Özgön; Cerge Tal) T.T. *andız, anduz*: kırda yetişen bir çeşit ot (Tokat, Ankara)

Kırg. T. *sıyır*: inek (Pamir, batken, Cerge Tal), (Ölçünlü Kırgızcada uy) T.T. *sığır* (birçok ağızlarımızda var)

Kırg. T. *kevgir*: Hamur işleri pişirmede kullanılan uzun saplı bir tarafı yuvarlak ve yassı delikli mutfak gereci (Cerge Tal, Batken) T.T. *kevgir:* Uzun saplı, yayvan ve delikli kepçe (birçok ağzımızda mevcut)

Kırg. T. *kezek*: sıra (Koçkor)T.T. *kezek*: geceleri evlerde sıra ile yapılan aile toplantısı (Afyon, Kütahya)

[10] Ceembay Mukambayev, Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü, Kırgız Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi, Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Girne Amerikan Üniversitesi Türk Araştırma ve Tanıtım Merkezi, Bişkek, 2009, s.27-36.

Kırg. T. *kesel*: engel, zorluk (Ala Buka rayonunda) T.T. *kesel*: engel (Mecitözü, Çorum)

Kırg. T. *çelek* ağaç kova, (Pamir Kırgızları), T.T. *çelek*: demir su kovası, tahta su kovası (Afyon Emirdağ, Tokat, Eskişehir)

Kırg. T. *çilik*: küçük kısa yaş çubuk, çelik çomak oyunun adı olarak "çilik çapmay" olarak kullanılmaktadır (Cerge Tal) T.T. *çilik*; küçük kısa yaş çubuk (Arpaçay)

Kırg. T. *cuvaldız* (kuzey ağızlarında temene): T.T. *cuvaldız* çuval vb. kaba kumaş dikiminde kullanılan iri ve ucu eğri iğne (birçok ağzımızda mevcut)

Kırg. T. *çepken* (kuzey ağızlarında ton) T.T. *cepken*: Kolları yırtmaçlı ve uzun, harçla işlenmiş bir tür kısa, yakasız üst giysisi (birçok ağzımızda mevcut)

Kırg. T. *emçek*: meme (Kuzey ve Güney ağızlarında) T.T. *emçek:* süt anne (Karaçay, Tokat)

Kırg. T. *karavul*: gece bekçisi (Kuzey ve Güney ağızlarında) T.T. *Karavul*: gece bekçisi (Lüleburgaz, Kırıkkale)

Kırg. T. *aşkere*: açık, belli (Kuzey ve Güney Ağızları) T.T. *eşkere*: açık, belli, aşikar (Isparta, Yalvaç)

Kırg. T. *çeber*: eli becerikli kadın (Kuzey ve Güney Ağızları) T.T. *çeber*: becerikli (Manisa, Yerkesik Muğla)

Kırg.T. *çanak*: tahıl ölçeği (Zaamin rayonu, Özbekistan, Canı Col, şimdiki Aksı bölgesi) T.T. *çanak, çanah*: Üç okkalık bir çeşit tahıl ölçeği (Manisa, Balıkesir, Sivas)

Kırg.T. ç*apan*: kaftan, çapan (Kuzey ve Güney Ağızları) ; T.T. *çapan*: ceket (Erzurum, Mersin, Kerkük)

Kırg. T. *torpok*: dana (Kuzey ve Güney ağızlarında) T.T. *torpuk*: bir yaşında doğuran koyun, inek vb. hayvanlar (Çameli, Kızılcabölük, Denizli)

Sonuç

Daha önce de belirttiğimiz gibi her iki lehçenin ağızlarındaki leksikolojik unsurların iki farklı kanaldan geldiği dikkatimizi çekmektedir. Birincisi eski Türkçenin günümüzdeki lehçelerle iç ve dış sebeplere bağlı ve değişik kullanımından ortaya çıkan unsurlar olarak görülebilir. İkincisi ise Türk lehçelerinin kendi içindeki münasebetleri ya da komşu dillerle olan münasebetleri neticesinde ortaya çıkan leksik grup olarak tanımlanabilir.

Bu lehçelerin diyalektolojisindeki leksikolojik unsurların oluşmasında ve gelişmesinde etno-kültürel faktörler, tarihi sosyal faktörler ve dille ilgili faktörler tesirli olmuştur. Etno-kültürel faktörlerin esası önceki nesillerden asırlar boyunca süregelen maddi ve manevi kültürün birikimi ve tecrübelerine, bunların dildeki görünüşüne dayanır. Bu hususu araştırmada art zamanlı ve modern dönem araştırmaları kullanılmaktadır. Bununla beraber etnografya, tarih, kültür, gelenek görenek, sanat, astronomi vb. bilim dalları bu konu içerisinde değerlendirilmektedir. Tarihi sosyal faktörler içerisinde halk dilinin oluşumu, gelişimi ve değişimine tesir eden bütün tarihi sosyal coğrafi faktörleri göz önüne almamız gerekir. Bir bölgede kullanılan leksik unsurların tabiatını açıklamada bu bölgede yaşayan halkın tarihi, toplumsal, sosyal, ekonomik ve siyasal özelliklerini yeterli derecede bilmek gerekir. Dil belirli bir kültürün değerlerini ve şekillerini içinde taşır. Çalışmamızdaki amacımız bu leksik unsurlardan hareketle bu özellikleri tespit edip kelimeleri değerlendirmeye sunmak olacaktır. Kelimeler bu bildiride birkaç örnekten ibaret olup, daha geniş kapsamlı bir kelime tespitiyle başka bir çalışmada örneklerin çoğaltılması ve literatüre sunulması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Akmatova, Aygül, "Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/3, Spring 2008.

Alimov, Rysbek, Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine, TÜBAR -XXX-2011, Güz.

Çelik Şavk, Ülkü, "Alt Ağızlar Grubu Olarak Pamir Kırgızcası", Tehlikedeki Diller Dergisi, Kış, 2012.

Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Öncü Basımevi, Birleştirilmiş Tıpkı Basım, 6 Cilt, Ankara, 2009.

K.K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Koç, Kenan, Türkistan Diyalektisiniñ Söz Qorı, Eltanım Baspası, Almatı, 2014.

Mukambayev , Ceembay, Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü, Kırgız Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi, Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Girne Amerikan Üniversitesi Türk Araştırma ve Tanıtım Merkezi, Bişkek, 2009, s.27-36.

KLASİK ÖNCESİ ÇAĞATAYCANIN DİL ÖZELLİKLERİNE DAİR

Arş. Gör. Gülşen ÖZÇAMKAN
Karadeniz Teknik Üniversitesi, gulsenozcamkans@hotmail.com

ÖZET

Orta Asya Türk edebî dilini dönemlendirirken Kıpçak-Oğuz tarifiyle Harezm Türkçesini Çağataycadan ayıran Samoyloviç'e karşı Köprülü, Harezm ve Altın Ordu'nun edebî dilini Çağatayca dâhilindeki ilk evre olarak değerlendirir. Henüz Nevâyî ile klasik şeklini bulmamış Çağataycayı Eski Türkçenin seyrine katılan Oğuz ve Kıpçak unsurları resmeder. Tarihsel süreçte herhangi bir evrenin öncesinden bağımsız bulunması muhal olmakla birlikte seslik, morfolojik ve leksik birtakım yoğunlaşmalar bir dil döneminin karakterini belirleyerek onu diğerlerinden ayırmaktadır. Bu doğrultuda, ister bünyesine ister öncesine yerleştirilsin, isim ve fiil çekiminde Harezm Türkçesinin birtakım ses ve biçim özellikleri Çağataycadan farklılık göstermekte; Harezm Türkçesi eserlerinde Çağatayizmden ve de ayrıca Çağatayca için kurallaşan şekillerden söz edilebilmektedir.

Bu incelemede, geçiş döneminde eser vermiş olan Mevlânâ Sekkâkî, Yusuf Emîrî, Atâî, Ahmedî gibi isimler üzerinden, Eckmann'ın bu dönemde de kısmen devam etmekte olduğunu belirttiği Eski Türkçe özelliklerin durumu değerlendirilerek Oğuz ve Kıpçak unsurlarına işaret edilecek ve Çağataycanın ayırıcı nitelikleri izlenerek dönem eserlerinin Çağatay lafzına mesafesi saptanmaya çalışılacaktır.

ABSTRACT

Köprülü decides that Khorezmian Turkic language is the first term of Chagatay language in spite of Samoyloviç distinguishes these. Chagatay language which hasn't a classical form yet is comprises of Oghuz and Kıpczak constituents. It is imposible that a language period has no connection between the previous one; phonetic and morphologic features specifies the character of term. Whether or not accepted as same terms, Khorezmian language is different from Chagatay but characteristics of Chagatay language are seen in Khorezmian texts.

In this study, it's asked that what is about Sekkâkî, Yusuf Emîrî, Atâî and Ahmedî's texts and what is the affinty of pre-Chagatay texts about classical Chagatay language.

13. yüzyıldaki Cengiz Hareketi dünya tarihini siyasi bakımdan şekillendirirken Türk dili tarihine etkisi de bu zamana kadar tek bir çizgide varlığını sürdüren yazı dilinin doğu ve batı süreçlerini başlatmak şeklinde olmuştur.[1] Türk yazı dili, batı kolunu tesis etmeden önce Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçeleri aynı kolun ayrı görünümleri halinde varlıklarını sürdürmekte idi. Batıda Oğuzlar, Horasan ve İran'dan sonra Azerbaycan ve Anadolu'da Eski Anadolu Türkçesinin ilk ürünlerini vermeye başlarken diğer tarafta, Kaşgar ve Harezm'de yazı dili işlenmeye devam etmiştir. Dil tarihi özellikle kronolojik bölümlendirmelerde net olmaktan uzaktır. Nitekim devirlerin yerleştirildiği aralıklar ve bunlara dair adlandırmalar araştırmacıların mevcut malzemeyi değerlendirme ve tutumlarına göre değişmektedir.

Terimin literatüre yerleşmesinde büyük ölçüde etkili olan Vambery 1867'de, Çağatay tabirini 12-19. yüzyıllar Orta Asya İslami Türk dili ile yaşayan Orta Asya Türk şivelerini; özellikle Özbek şivesini ifade etmek üzere kullanmıştır.[2]

---

1 Harezm-Altın Ordu eserlerini Çağataycanın ilk evresi dâhilinde değerlendirirken Köprülü'nün dayanağı Moğol İstilası'dır. Yine, Türk dilini tarihsel dönemlere ayırırken Ròna-Tas, Moğol İstilası'nın belirleyiciliğinde 13. yüzyıldan sonra oluşan Harezm, Çağatay, Kıpçak ve Osmanlı edebî dillerini Orta Türkçe dönemine yerleştirir. 13. yüzyıl Lars Johanson'a göre de Orta Dönem'in başlangıcıdır. Aysu Ata da Türk dilini dönemlendirirken Moğol hareketini ölçüt almayı yerinde bulur. Ata, Aysu, "Moğol Fütühatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, S. 17, s. 31-32, Ankara, 2010.

2 Genel olarak dönemin dilini Türk tili, Türkçe, Türkî sözleriyle ifade eden Nevayi, edebî dili Çağatay lafzı tabiriyle ayırır. Aynı şekilde, Ebülgazi Bahadır Han'ın söyleyişinde de Çağatay Türkîsi Türkâne, Türkî ve Türk tilinden ayrılır. Eck-

Samoyloviç, 11-12. yüzyılları Hakaniye Türkçesi; 13-14. yüzyılları Kıpçak-Oğuz; 15-20. yüzyıl başlarını Çağatay devri olarak ayırır; sonrası ise Özbek devridir.[3] Samoyloviç'in bu tasnifine Köprülü, 13-14. yüzyılları Çağataycaya dâhil sayarak itiraz eder. Köprülü'nün düşüncesine göre 13-14. yüzyıllar Çağataycanın ilk devridir. Klasik devrin başlangıcı 14. yüzyıl sonlarından 15. yüzyılın ortalarına kadar devam eder. 15. yüzyılın ikinci yarısı klasik Çağatay devri; 16. yüzyıl klasik devrin devamı; 17-19. yüzyıllar gerileme ve çökme devridir.[4]

Borovkov'a göre Samoyloviç, Orta Asya Türk dili için üç dönem teorisini ileri sürerken edebî dilin gelişimindeki süreklilik meselesini yanlış değerlendirerek devirlerin dil özelliklerini belirleyen diyalektlerin oluşum ve gelişim sürecini ihmal etmiştir. Ayrıca 12-14. yüzyıllarda ortaya çıkan dil yeniliklerinin batıda çok daha önceden meydana geldiği görüşünde Malov'a katılan Borovkov, leksik örneklerle lehçeleri ayırmayı da yüksek bir dikkat ve sağlam gerekçelere muhtaç bulur.[5]

Radloff, Çağataycanın Osmanlıca gibi tarihî şartlar sonucunda ortaya çıkmış, yapay bir yazı dili olduğu fikrindedir. Radloff ve Korş'a göre Çağatayca, Eski Uygur Türkçesinin Karahanlıcadan sonraki devamıdır. Köprülü'nün fikrince de Çağataycanın temeli 11. yüzyıla kadar gider; Moğol İstilası'nın dile yansımaları arasında Eski Uygur edebî unsurlarının canlanması ve 12. yüzyıl Hakaniye Türkçesinden 15. yüzyıl klasik Çağatay Türkçesine geçiş dikkat çeker. Borovkov ise Çağataycanın doğuranı olmak noktasında Uygurcayı sınırlı bulur; Uygur edebî geleneğinin izleri de görülmekle birlikte Timurlular devletinde kurulan yeni medeniyet merkezlerinde batı ve güneyin edebî gelenekleri hâkimdi. "Zaten Uygur dilinde hakikî bir edebiyat yoktu ve onun yapacağı tesir Klâsik İran şiirinin tesiriyle mukayese edilemez."[6]

Şçerbak, Orta Asya İslami Türk yazı dilinin 10-18. yüzyıllar aralığını Sovyet Türkologlarca anıldığı gibi Eski Özbekçe terimiyle ifade eder. Ona göre, 10-13. yüzyıllar dile Kıpçak ve güney Türkçesi özelliklerinin girdiği dönemdir; 14-17. yüzyıllar yapay yazı dili evresidir Çağatayca terimiyle karşılar; 17-18. yüzyıllar ise edebî dilin mahallîleşme özellikleri gösterdiği dönemlerdir.[7]

Ahmet Caferoğlu'na göre Köktürk-Uygur yazı dilleri ile müşterek Orta Asya Türkçesinin kaynaşmasından Çağatayca meydana gelmiştir.[8] Kemal Eraslan, Çağatay edebî dilini müşterek Orta Asya yazı dili ile Moğol İstilası'ndan sonraki yerel şivelerin karışması ile tanımlar. İslam kültürü; özellikle Fars edebî dili Çağataycanın teşekkülünde önemli ölçüde tesirde bulunmuş; türlü kültürel münasebetler sonucunda Çağatayca diğer lehçelerden etkilenmiştir.[9] İslam kültürü ve Fars edebî dilinin Çağataycanın kuruluşundaki etkisine Mustafa Özkan da dikkat çekerken[10] Mustafa Canpolat da Uygur ve Karahanlı Türkçelerinin; klasik yazı dilinin Osmanlı ve Azerî lehçelerinin etkisinde, yerli bölge ağızlarının da özelliklerini barındıran devamı olarak Çağataycayı tarif eder.[11]

---

mann, Janos, Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. IX-X, İstanbul, 1988.

3 Eckmann, age., s.XI.

4 Köprülü, M. Fuad, "Çağatay Edebiyatı", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, C. III, s. 270, İstanbul, 1945.

5 Borovkov, A. K., Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.- XIII. Yüzyıllar), çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, TDK Yayınları, s. 15-17, Ankara, 2002.

6 Borovkov, A. K., "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî", çev. Rasime Uygun, TDAY-Belleten 1954, s. 69, Ankara, 1954.

7 Eckman, Janos, Çağatayca El Kitabı, s.12.

8 Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi II, s. 205-235, İstanbul, 1964.

9 Eraslan, Kemal, "Çağatay Şiiri", Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı-II (Divan Şiiri), C. LII, S. 415/416/417, s. 566, Ankara, 1986.

10 Özkan, Mustafa, Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitabevi, s. 27, İstanbul, 1945.

11 Canpolat, Mustafa, Lisânü't-Tayr, TDK Yayınları, s. 1-2, Ankara, 1995. Canpolat gibi Eraslan da Çağataycadaki Batı Türkçesi unsurlarıyla ilgili olarak Azerî lehçesinin rolünü hatırlatır. Eraslan, Kemal, "Çağatay Şiiri", s. 566.

Samoyloviç'in tarifini temel alan Eckmann'ın tasnifinde 14. yüzyıl, Harezm Türkçesi dönemi olup Nevayi'nin ilk divanına kadarki 15. yüzyılın ilk yarısı Çağataycanın klasik öncesi; 15. yüzyılın ikinci, 16. yüzyılın ilk yarısı klasik Çağatayca dönemi ve devamı 19. yüzyılın sonuna kadar klasik sonrası dönemdir.[12] Eckmann, Samoyloviç'in üçlü ayrımını yerinde bulmakla birlikte Harezm Türkçesindeki Oğuz ve Kıpçak unsurlarını abarttığını düşünür. Köprülü'nün, Harezm Türkçesi eserlerini Çağatayca olarak değerlendirmesini yanlış bulur; Benzing'in, Harezmce devrini atladığına dikkat çeker.[13]

Günay Karaağaç, 15. yüzyıl Çağatay sahası şairlerinden Lutfî'nin divanına dair çalışmasında Lutfî ve çağdaşlarının dilini Çağataycanın klasik döneminden ayıran ana özellikler olarak Oğuz, Kıpçak unsurlarının bolca yer alması ve Eski Türkçenin dil hususiyetlerindeki gelişmelerin devam etmesini gösterir. ol- fiili, -am/-em ve -n şahıs eki, -lX sıfat eki, -a/-e istek eki, kök veya gövdedeki v sesinden bağımsız yuvarlaklaşmalar, bildirmenin degül/ digül'lü biçimi ile isim hal eklerindeki birtakım değişiklikler Çağataycadaki Oğuz ve Kıpçak özellikleri olarak karşımıza çıkar.[14]

bol-/ol- meselesinde Lutfî divanı, Gedâî divanı, Taaşşuknâme, Mahzenü'l-Esrâr gibi eserler elbette bol- tarafındadır; ancak ol- fiili de bu metinlerde geçmektedir. Birinci tekil şahıs geniş ve öğrenilen geçmiş zaman olumlu ve olumsuz çekimlerinin, Çağataycadakinin yanı sıra Oğuzcadaki biçimi Lutfî Divanı ve sayılı da olsa Gedâî Divanı, Taaşşuknâme, Muhabbetnâme ve Letâfetnâme'de kullanılmıştır. Lutfî'de son ünsüzü düşmüş +lIG sıfat eki çoklukla Kıpçakçadaki düz; daha az oranda da Oğuzcadaki yuvarlak ünlülü biçimiyle görülürken Gedâî'deki örneklerde ek vokali yuvarlaktır. Muhabbetnâme'de son ünsüz düşmekle birlikte ek ünlüsünde yuvarlaklaşma görülmez. Eski Türkçenin –GA(y) gelecek zaman ekinden gelişen Batı Türkçesi istek eki –A Lutfî divanında çoğunlukla çekimlenirken Letâfetnâme, Taaşşuknâme ve Mahzenü'l-Esrâr'da da gözlenir. İsim hâl ekleri Lutfî, Gedâî ve iki örnekte de olsa Haydar Tilbe'de Oğuzcalaşmış biçimleriyle geçer. Lutfî'deki kadar olmasa da Gedâî divanı, Taaşşuknâme ve Mahzenü'l-Esrâr'da da bildirmenin olumsuzu degül/digül iledir. Lutfî ve Gedâî'nin divanları ile Mahzenü'l-Esrâr –p zarf-fiili ile 1. ve 2. tekil şahıs iyelik eklerinde yuvarlaklaşmanın örneklerini de gösterir.[15]

Sekkâkî Dîvanı'nda sayısal olarak zamir n'li 139, zamir n'siz 100 kelime yer alsa da bu çokluğun veznin gereklerinden kaynaklandığı görülmektedir. İlk hecede i, metnin tamamına hâkimdir; *ber-, kel-, el, egri* gibi iki tür imlayla yazılan kelimelerde de e'li biçimler enderdir.[16] *İdi ve İẓi* kelimeleri ikişer kez, 13 *ayak* kelimesine karşılık *aẓak* şekli 1 kez geçer. Çağataycada /v/ ye gelişmesi beklenen ses 3 kelimede çift dudak v'sidir; *avuç, iv ve sevin-* kelimeleri birer kez bu durumu örnekler; ancak diğer 5 ör-

---

12 Eckmann, Janos, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, TDK Yayınları, s. 78-79 , Ankara, 1996.

13 Dil özellikleriyle, ait oldukları dönemi Karahanlıca ve Çağataycadan ayıran Hüsrev ü Şîrîn ve Muhabbetnâme'nin yanı sıra Mu'inü'l-Mürid, Nehcü'l-Ferâdis gibi bazı Harezm Türkçesi eserlerinin diline bakıldığında aslında bu özelliklerin Doğu Türkçesi'nde de mevcut olduğu görülecektir. Eckmann, Janos, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, s

14 Karaağaç, Günay, Lutfî Divanı, TDK Yayınları, s. XXII-XXX, Ankara, 1997. Henüz kesinleşmeyen siyasî ve coğrafî sınırlar ile özellikle Tebriz merkezli Azerbaycan ve Türkmen edebî geleneğinin yansımaları dönem eserlerinin dilindeki farklı şive ve ağız özelliklerinin sebepleridir. Borovkov da Nevâyî'nin kendisinden önceki şairler Sekkâkî ve Lutfî için "Uygur ifadesinde güzel sözlü ve Türkçe konuşmada tatlı sözlü" nitelendirmesine dikkat çeker. Borovkov, agm., s. 70.

15 Karaağaç, age., s. XXII-XXX.

16 Muhakemetü'l-Lugateyn'de Ali Şir Nevayi yayî ünlüler bahsinde aynı /ya/ harfiyle gösterilen üç farklı ünlünün ayrımını yapar; ė, i ve î. F. Sema Barutçu Özönder, Nevâyî'nin verdiği kelime örneklerini yorumlayarak, BYZ imlâlı biz'e "mâ, nahnu" paralel TYR imlâlı tir'i "arak, hoy" Çağatay Türkçesindeki e>i gelişimine örnek sayar. "[Y]ani Ortak Türkçenin hemen bütün açık e'li kelimelerini yâ ünlü harfiyle yazılmışlarsa, Çağatay sahası metinleri için kapalı e /è/ ile değil, /i/ ile okumak her halde daha doğru olacaktır." Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lügateyn (İki Dilin Muhakemesi), Haz. F. Sema Barutçu Özönder, TDK Yay., s. 28, 29, Ankara, 2011. Nevâyî'nin aynı açıklamasını da delil göstererek Timur Kocaoğlu, Türkçenin tarihî metinlerinde kapalı e ünlüsünün açık e ünlüsünden daima ayrı bir işaretle gösterildiğini belirtir ve Kocaoğlu'na göre, mevcut çalışmaların pek çoğunda kapalı e,i ünlüsü okunmakla bu ayrım yanlış yorumlanmakta; "'[Y]azım (imla)' ile 'ses bilgisi (fonetik)' birbirine karıştırılmakta ve bazı yazım özellikleri de yanlış olarak 'ses değişiklikleri' diye algılanmaktadır." Kocaoğlu, Timur, Tarihî Türk Lehçelerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı e/i Meselesi", Türk Kültürü, S. 483-484, s. 266-281, Ankar,a 2003.

neğinde *iv* kelimesi dudak v'si ile gösterilmiştir. 30 kez kullanılan *di-* fiiline karşın *ti-* 15 kez; 118 *tig* yanında *dik* 2 kez geçer; *dur-* yalnızca bir kez kullanılmış, fiil bunun dışında *tur-* biçimindedir. Sıfat yapan –lXG ekinde sondaki sesin düştüğü 6 örnek Oğuzcanın tesirindendir; *mengizlig* ve *türlüg* kelimeleri her iki biçimle de yazılmıştır. Divanda 12 yerde *toprak,* 3 kez *tofrak* kullanımı dikkat çeker. *Öltürürem* çekimi bir Oğuz özelliği olarak yer alır.[17]

Yusuf Emirî'nin Beng ü Çagır münazarası *ey, erdi, erdiler* ve *tengri* kelimelerinde görülen birkaç kullanım dışında kök hecede tamamıyla i tarafındadır. Dudaksı ünsüzlerden sonra gelen eklerde ve ilgi ekinde yuvarlaklaşma örneği göstermemekle Çağatayca için kurallaşan bir özelliği sergileyen metin zamir n'li 19; zamir n'siz 18 kelimesiyle bu hususta bir çıkarıma pek imkân vermemektedir. menim, mangar, sangar yerine mining, manga ve sanga biçimleri kullanılırken sözlügler, atlıglar kelimelerinden başka g>k tonsuzlaşmasının gerçekleştiği 8 kelime mevcuttur. –AGU> -Av değişiminin ötesinde ikelesi biçimi kullanılmış; kelime su biçimiyle örneklenmiştir. Yeterliliğin olumsuzu al- ile çekimlenmiştir; *tart-a almas, kiç-e almas*. Fiil çekiminde ise *yüz ivürmen, bilmen* ve *ayak başka koyalar* Batı Türkçesine ait özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır.[18]

Atayî'nin gazellerinde 27 yerde zamir n'si kullanılmış; 16 kez terkedilmiştir. Bu 16 kelimenin 5'inde vezin kapalı hece gerektirdiği halde zamir n'sinin kullanılmamış olması asıl tercihin hangi tarafta olduğuna dair bir gösterge sayılabilir. Kök hece 136 kez i'li; 18 yerde de e iledir. Çağataycada yerleşik olduğu üzere *dik, dagı, di-* kelimeleriyle görülen 9 t>d değişimine karşın *tig* kelimesi 5 yerde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi'nin çift dudak w'si v'ye dönmüş; kelime 3 yerde *siv-* olarak geçmiştir. Kelime toplam 7 kez *su* biçiminde geçerken veznin bazı yerlerde uzun okumayı gerektirdiği görülür. sining, mining; sanga, manga kullanımlarının yerleştiği gazellerde 2 yerde *digül* kelimesine rastlanır.[19]

Ahmedî'nin Telli Sazlar Münazarası'nda sadece 2 kez görülen zamir n'si 21 kelimede kullanılmamıştır. 113 kelimenin kök hecede i'li imlasından başka 25 kez e ile kullanıldığı görülür; örneğin *min* biçimindeki çoğunluğa karşın zamir yalnızca 2 kez *men* ile geçer. Aynı kelime 8 defa *dik,* 5 defa *tig* şekliyle örneklenir. Birinci tekil şahıs yönelme halinin manga ile gösterildiği metinde dudak ünsüzünden sonraki ilgi eki düz ünlülüdür; *'ayş u tarabnıng*. Oğuz özelliği olarak *ehline, feryadıma* kelimelerindeki yönelme durumu ve *içerem, koyman* çekimleri metinde geçer.[20]

"[E]skiden bütün Türk kavim ve boylarını birleştiren müşterek yazı dilinin, zamanla ayrı şîvelerin husûsiyetlerini benimsemek suretiyle, mahallîleşme temâyülleri göster"[21]diği 11-12. yüzyıllarda etnik ve siyasi bakımdan Türkleşen Harezm bölgesi, Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının burada yerleşmelerinden sonra Karahanlı Türkçesi temeline Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin karışmasından oluşan Harezm Türkçesine yurt olmuştur.[22] Harezm Türkçesi'nin Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş evresi olduğu kabulü de dilin bu karma yapısından kaynaklanan istikrarsızlıktan ötürüdür. Harezm ve Altın Ordu sahalarında geniş bir kullanım alanı bulan bu dil, Timurlular devrinde yerini Çağatay Türkçesine bırakmış, Alî Şîr Nevâyî'nin dönemiyle karakteristiğini belirlemiştir.

Harezm Türkçesinin Karahanlıcadan ayrılan başlıca özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

İlk hecede kapalı e ünlüsü,

---

17 Eraslan, Kemal, Mevlâna Sekkâkî Divanı, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

18 Alpay, Gönül, "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çagır Adlı Münazarası", TDAY-Belleten 1972, s. 103-125, Ankara, 1973.

19 Eraslan, Kemal, "Çağatay Şâiri Atayî'nin Gazelleri", TDAY-Belleten 1987, s. 113-164, Ankara, 1992.

20 Eraslan, Kemal, "Ahmedî, Münazara (Telli Sazlar Atışması)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XXIV-XXV, s. 129-204, İstanbul, 1986.

21 Arat, Reşit Rahmeti, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişâfına Dâir", Makaleler, Haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C. I, s.311, Ankara, 1987.

22 Ata, Aysu, Harezm-Altın Ordu Türkçesi, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, s. 12, İstanbul, 2002.

Kök veya gövdedeki dudak ünsüzlerine bağlı olarak iyelik, ilgi hâli, zarf-fiil ve bazı yapım eklerinde ünlü yuvarlaklaşmaları,

g>w değişimleri,

Ünsüz ikizleşmeleri;

+G belirtme durumunun kullanımdan düşmesi,

bilinen geçmiş zaman çokluk ekinin –dUK biçimi,

-Ip turur geçmiş zaman, -(y)A turur şimdiki zaman, -GU +iyelik ekleri+ turur gelecek zaman kiplerinin oluşması,

Çokluk 1. şahıs emir eki –AlIŋ, teklik 1. şahıs emir ekleri –AyIm, -GayIn, -GAyIm biçimleri.

Bunlardan başka Çağataycaya ait olup Harezm Türkçesi metinlerinde de istisna olmayı aşar suretle mevcut dil özellikleri şunlardır:

İlk hecede e>i, ikinci hecedeki ü'ye bağlı olarak e>ö,

Kelime ortası ve sonunda b>w>v; d>y; -AGU>-AV değişmeleri,

Kelime sonunda G~K karışıklığı[23] ve zamir n'sinin terki.

Çağatay Türkçesinde görülen –Ip/-Up zarf-fiil+ 1/2. şahıslar zamiri / 3. şahıs –dUr öğrenilen geçmiş zaman yapısı, Kısasü'l-Enbiyâ, Muhabbet-nâme ve Mirac-nâme'de kullanılır.[24] Çağataycadaki bir Batı Türkçesi özelliği olan –mAzIn/-mAn kullanımı, dönem eserlerinden özellikle Hüsrev ü Şirin ve Muhabbet-nâme'de ağırlıklı olmak üzere mevcuttur.[25] Çağatay Türkçesinin –KIl emir eki Harezm Türkçesinde yok değildir.[26] Yine, ti->di-, takı>dagı, tek>dik kelimelerinde görülen t>d değişimi esasen Oğuzca bir özelliktir; Çağatayca için kurallaşırken Harezm Türkçesi metinlerinde de örneklenir. Karaağaç'ın, klasik öncesi Çağatayca için örneklediği Oğuz-Kıpçak özellikler de aynı zamanda Harezm Türkçesi metinlerindeki özelliklerdendir.

"Hüsrev ü Şirin" hem Harezm yazı dilinin hem de Çağataycanın hususiyetlerini [gösterir,] […] fiil çekimi şekilleri bakımından Çağatay öncesine yakın olmakla beraber, ses hususiyetleri ve kelime hazinesi bakımından Kıpçakçada rastlanan hususiyetleri taşımaktadır."[27] J. Eckmann, Muhabbetnâme'nin Londra nüshasının büyük ölçüde Çağataycadan etkilendiğini ifade eder.[28] Ahmet Bican Ercilasun, 14. yüzyılda ve 15. yüzyıl başlarında yazılmış Altın Ordu yarlık ve bitiglerini Harezm Türkçesi; sonrakileri ise Çağatay Türkçesi ürünleri saymak gereğini ifade eder. Aslında, Çağatay özellikleri ilk yarlık ve bitiglerde de olsa da bunları diğerlerinden ayrı dönemlere yerleştirmekte saha ve tarih etkindir.[29] J. Thúry, Kısasü'l-Enbiyâ'yı Çağatay eserlerinin diline yaklaşan özellikleriyle devir edebiyatının ilk

---

[23] Kelime ortasında g~k karışıklığı, Çağatay Türkçesinde olduğu gibi Harezm Türkçesi eserlerinde de çokça örneklenir. Ancak bu karışıklık kelime sonunda, Nehcü'l-Ferâdis'teki bir örnek sayılmazsa, dönem eserlerinden yalnızca Kısasü'l-Enbiyâ'da görülür. Aysu Ata, Harezm-Altın Ordu Türkçesi, s. 57. Ayrıca, "KE'da /i/ yazılma temayülünün daha fazla olması onun daha geç dönemde Çağatayizmin tesirinde olan bir müstensih tarafından istinsah edildiğini akla getirmektedir." Ata, Aysu, Nâsırü'd-dîn bin Bürhânü'd-dîn Rabgûzî Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I.Giriş-Metin-Tıpkıbasım, TDK Yayınları, s. XXVII, Ankara, 1997.

[24] Ata, Aysu, Harezm-Altın Ordu Türkçesi, s. 74.

[25] Ata, Aysu, Harezm-Altın Ordu Türkçesi, s. 75-76.

[26] Ata, Aysu, Harezm-Altın Ordu Türkçesi, s. 80.

[27] Hacıeminoğlu, Necmettin, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. X-XI, İstanbul, 1968.

[28] Eckmann, Janos, "Harezm Türkçesi", Tarihî Türk Şiveleri, çev. Mehmet Akalın, s. 177, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1998.

[29] Ercilasun, Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, s. 383-384, Ankara, 2005.

ürünü saymıştır.[30] Bu değerlendirmelerin zemini de Harezm eserleri ile Çağatay eserleri arasındaki dil benzerlikleri olmalıdır.

Henüz Nevâyî ile klasik şeklini bulmamış Çağataycayı Eski Türkçenin seyrine katılan Oğuz ve Kıpçak unsurları resmeder. Tarihsel süreçte herhangi bir evrenin öncesinden bağımsız bulunması muhal olmakla birlikte seslik, morfolojik ve leksik birtakım yoğunlaşmalar bir dil döneminin karakterini belirleyerek onu diğerlerinden ayırmaktadır. Aynı Oğuz-Kıpçak özelliklerini paylaşıyor olmaktan başka, istikrarsızlık bakımından da Harezm dönemi eserleri ile Çağataycanın Nevâyî öncesi eserleri birbirinden farklı değildir. Çoklu biçimleri barındırmaları noktasındaki ortaklıkları, farklılıklarını da bunların oranında belirler. Harezm eserleri Karahanlı, Oğuz ve Kıpçak paydasına Çağatay özelliklerini pay kılmışken; Çağataycanın ilk devir eserlerinde büyük ölçüde klasik Çağatayca özelliklerine yaklaşılmakla birlikte daha düşük oranda bundan ayrılan biçimler gözlenir. Aynı doğrultuda, Orta Asya Türk edebî dilini dönemlendirirken Kıpçak-Oğuz tarifiyle Harezm Türkçesini Çağataycadan ayıran Samoyloviç'e karşı Köprülü'nün, Harezm ve Altın Ordu'nun edebî dilini Çağatayca dâhilindeki ilk evre olarak değerlendirmesi hatırlanmalıdır. Bu noktada aslında Harezm eserlerini ilk dönem Çağatay eserlerinden ayıran faktörler saha ve tarih gibi görünmektedir. Bu, şu soruya karşılık gelir; turkuaz mavi midir, yeşil midir? Renk skalasında yeşilin maviye döndüğü yer, hem mavi hem yeşil; maviye yaklaştığı kadar mavi, yeşile yaklaştığı kadar da yeşil olan, turkuaz dediğimiz kesittir.

KAYNAKÇA

Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lügateyn (İki Dilin Muhakemesi), haz. F. Sema Barutçu Özönder, TDK Yayınları, Ankara, 2011.

Alpay, Gönül, "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çagır Adlı Münazarası", TDAY-Belleten 1972, s. 103-125, Ankara, 1973.

Arat, Reşit Rahmeti, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişâfına Dâir", Makaleler, haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C. I, s. 311-318, Ankara 1987.

Ata, Aysu, Harezm-Altın Ordu Türkçesi, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul, 2002.

Ata, Aysu, Nâsırü'd-dîn bin Bürhânü'd-dîn Rabgûzî Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I.Giriş-Metin-Tıpkıbasım, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

Ata, Aysu, "Moğol Fütühatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, S. 17, s. 29-37, Ankara, 2010.

Borovkov, A. K., Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.- XIII. Yüzyıllar), çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, TDK Yayınları, Ankara, 2002.

Borovkov, A. K., "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî", çev. Rasime Uygun, TDAY-Belleten 1954, s. 59-96, Ankara

Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi II, s. 205-235, İstanbul, 1964.

Canpolat, Mustafa, Lisânü't-Tayr, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı, çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988.

Eckmann, Janos, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, haz. Osman Fikri Sertkaya, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

Eckmann, Janos, "Harezm Türkçesi", Tarihî Türk Şiveleri, çev. Mehmet Akalın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 173-210, Ankara, 1979.

Eraslan, Kemal, "Çağatay Şiiri", Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı-II (Divan Şiiri), C. LII, S. 415/416/417, s. 564-718, Ankara, 1986.

[30] Thúry, József, "On Dördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigarları", Dil Bilimi Yazıları, çev. Ragıp Hulusi Özdem, TDK Yayınları, s. Ankara, 2000.

Eraslan, Kemal, Mevlâna Sekkâkî Divanı, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

Eraslan, Kemal, "Çağatay Şâiri Atayî'nin Gazelleri", TDAY-Belleten 1987, s. 113-164, Ankara,1992.

Eraslan, Kemal, "Ahmedî, Münazara (Telli Sazlar Atışması)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XXIV-XXV, s. 129-204, İstanbul, 1986.

Ercilasun, Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Hacıeminoğlu, Necmettin, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1968.

Karaağaç, Günay, Lutfî Divanı, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

Kocaoğlu, Timur, Tarihî Türk Lehçelerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı e/i Meselesi", Türk Kültürü, S. 483-484, s. 266-281, Ankara, 2003.

Köprülü, M. Fuad, "Çağatay Edebiyatı", İslam Ansiklopedisi, C. III, s. 270-323, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.

Özkan, Mustafa, Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1945.

Thúry, József, "On Dördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigarları", Dil Bilimi Yazıları, çev. Ragıp Hulusi Özdem, TDK Yayınları, Ankara, 2000.

DÜNYA DİLİ TÜRKÇE, DÜNYA İLETİŞİMİ İNTERNETİN NERESİNDE?

Öğr.Gör. Gültekin ERDAL
Uludağ Üniversitesi, gultekinerdal@uludag.edu.tr

ÖZET

İnternet, bütün dünyayı kapsayan önemli bir iletişim ağıdır. Türkçe adıyla genel ağda, her türlü belge ve bilgi hızlı bir şekilde yer değiştirirken, Türkçeye özgü bazı harflerden yoksun bırakılmıştır. Bugün bu sorun bir nebze giderilmiş olmasına karşın, Türkçe domain (alan ismi) maalesef tercih edilmemektedir. Uzun yıllar yasaklı Türkçe karakterlerin, artık alışkanlıklara mağlup olduğu gözlenebilmektedir. Türkçe karakterli bir domain isminin tanınmaması ya da yanlış yazılmış olabileceği kanısıyla ciddiye alınmıyor olması gerçekten üzücüdür. Bu üzücü durum, kulağa hoş gelmediği bahanesiyle Türkçe markaların oluşturulmaması sonucunu da doğurmaktadır.

İnternetin bizlere sağladığı sayısız faydalarla birlikte bu çalışmada, internet ortamında Türkçeye özgü karakterlerin kullanılmaması ve Türkçe markaların oluşturulmamasındaki gerçekler üzerinde durulmuştur. Kişisel çıkarlarımız, Türkçe isimlerin güven vermemesi gibi anlamsız bir gerekçeye neden olabilir mi? Türkçenin kulağa hoş gelmediğini ileri sürmek, Türkçe domainlere ilgiyi azaltmış olabilir mi? Daha da önemlisi, Türkçe İnternet dili olamaz mı? Araştırmada, bu sorulara cevap aranmış, sonuçlara ulaşılmaya çalışılmış ve bu doğrultuda öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, Türkçe karakterler, internet, marka oluşturma, domain.

ABSTRACT

The internet is an important communication network which is covering all the world. The General network that corresponding Turkish name is genel ağ, has been deprived from the some Turkish specific letters while all documents and information quickly transfers. Although this problem looks like a little bit solved, the Turkish domain names have not been preferred yet. This sad state of affairs, resulted with Turkish trademarks have not been created because of Turkish characters is not good to euphony.

In this study, focused on numerous benefits provided by the Internet together facts of the specific Turkish characters are not being used in the internet environment and Turkish brand names cannot be created. Our personal interests, can cause a meaningless reason that like Turkish names not trust grounds? To offer the Turkish is not good to euphony, can cause reduced interest to Turkish domain names? More importantly, cannot Turkish be the Internet language? In the study, sought to answer these questions, tried to reach results and recommendations are presented in this direction.

Key Words: Turkish, Turkish characters, Internet, creating brand name, domain.

GİRİŞ

Bir dilin, bilim, sanat ve sosyal bilimlerde üretken olması, dil zenginliğinin ve kullanımının yaygınlaşmasını sağlar. Çünkü dil ihtiyaçtan doğar ve gelişir. İhtiyacın olabilmesi için ise, değişim ve gelişim olmalıdır. Çoğu zaman ise dil, yaşamın anahtarı olabilmektedir. Örneğin Eskimoların "beyaz" sözcüğü için yüze yakın farklı sözcük kullandıkları söylenmektedir. Bu tamamen ihtiyaçla orantılıdır. Eğer bir Eskimo her tarafın beyaz olduğu yerde, beyazı griden ayıran tonları fark edemeyecek durumda olursa ve bunu tanımlayamazsa bulunduğu ortama uyum sağlayamadığı anlamına gelebilir. Beyazın farklarını görebilmek onun için hayati önem taşıyabilmektedir.

Bilinen bir gerçekle yeni teknolojiyle birlikte hayatımızda değişiklikler olurken, dilimiz de bu teknolojiden etkilenmeye başladı. Gündelik hayatta kullandığımız bilişim teknolojilerinin terimleri de dilimi-

ze giriyor, dilimize yerleşiyor. Bilişim teknolojisinde üretici olmayan hemen her toplumda bu sorun yaşanıyor[1].

Dil sömürgeciliğinin temelinde teknoloji ve bu alandaki gelişmeler yatmaktadır. Çünkü teknoloji, geliştirildiği yerde isimlendirilmektedir. Haliyle dünyaya o isimle yayılır, diğer dillere bir tümör gibi yerleşir. En büyük tehlike ise bu tümörün büyümesine engel olamamaktır. Daha da kötüsü ise, ülkeyi yönetenlerin umursamaz ve bilinçsiz tutumlarıdır.

En büyük teknolojik gelişmelerden biri olan bilgisayarda veriler, tüm karakterlerin (harfler, rakamlar, noktalama işaretleri, semboller) kodlanmasıyla işlenmektedir. Kodlama adı verilen işlem, her karakterin bir numarayla (sayıyla) ifade edilmesinden başka bir şey değildir. Başka bir deyişle o karakterin her birine numaranın atanmasıdır. Haliyle karakterlerin sayısal karşılıklarıyla ilgili çeşitli standartlar kaçınılmaz olacaktır. Örneğin, sadece İngilizce karakterleri kapsayan ANSI standardı, internetin de temelini oluşturmaktadır. İnternetteki uyumsuz harfler olarak bilinen karakter sorunu buradan kaynaklanmaktadır. İlk zamanlarda, ANSI standarttı, keşfedildiği dilden başkasına izin vermemiş, dünyanın her yerinde, internete girebilmek için İngilizcenin çoğu karakterini öğrenme zorunlu hale gelmiştir. İnternet ticaretle buluşup, dünyayı pazar olarak görmeye başladığında, ANSI kuralları da yumuşamaya başlamıştır. İşte bu aşamadan sonra Türkçenin sıkıntılı serüveni daha da artmıştır.

Kabul etmek gerekir ki bilişim, birçok yabancı kökenli sözcüğün türetilmesine zemin olmaktadır. Birçoğumuzun belki de hiç duymadığı bilişim terimlerini sıralamak mümkün olabilir. Bu terimlerin, Türkçemizde nasıl kullanılacağı konusunda iki farklı görüş vardır. İlk olarak aynen, orijinal dilinde olduğu gibi kullanılması gerektiği, diğeri ise Türkçe karşılıklarının önerilmesinden yanadır. Bu konuda iki farklı görüş olduğuna göre, her iki kullanım şeklinin de Türkçeye katkıları olabileceği düşünülebilir. Hatta haklı gerekçeler ortaya konabilir.

Ancak asıl tehlike, yabancı bir terimin nasıl kullanılacağından ziyade, terimleri kullanım alışkanlıklarıdır. Örneğin bugün internet ortamında, Türkçe karakterli domain almak mümkündür. Buna rağmen resmi kurumlar dâhil, Türkçe karakterli domain alınmadığı görülebiliyor. Bunun nedenlerini yüzeysel olarak düşündüğümüzde dahi, gerçek tehlikeyi yakalamak çok zor olmayabiliyor. Üstelik bu tehlikeler arasında "alışkanlık" ya da "tanınmışlık" gerekçesi en masum olanıdır. Uzun yıllar www.icisleri.gov.tr, www.saglik.gov.tr, www.kultur.gov.tr veya musavirlikler.gov.tr adresini kullanan bakanlıkların nasıl bir gerekçesi olabilir, anlamak mümkün değildir. Bu bakanlıkların görev ve sorumluluklarına kısa bir sanal araştırmayla ulaşmak çok kolay ve hızlıdır. Örneğin sağlık bakanlığının görev ve sorumlulukları; "Toplumun hayatını beden, ruhen ve sosyal bakımdan tam iyilik hâli içinde sürdürmesini sağlamak için fert ve toplum sağlığını korumak ve bu amaçla ülkeyi kapsayan plan ve programlar yapmak, uygulamak ve uygulatmak, her türlü tedbiri almak, gerekli teşkilatı kurmak ve kurdurmak" olarak belirlenmiş. Tanımda geçen toplum Türk toplumu, devlet ise Türkiye Cumhuriyeti Devletidir. Buna rağmen internet sitelerinin domain isimlerinde, sorumlusu olduğu devletin dilinin, özel karakterleri görülememektedir. Peki ama neden? Bakanlığımız gibi birçok yerli ve ünlü markalarının, isimlerinin de Türkçe karakterlerden oluşmamasının olası nedenlerini şöyle sıralayabiliriz.

1. **Tanınmışlık veya alışkanlıklar:** Bu olasılık, ticari bir kuruluş için önemlidir. Uluslararası pazarda yer alabilmek için köklü bir firmanın alışkanlıklarını yıkması imkânsız gibidir. Hatta bu nedenle marka ismi dâhil, internet domain ismini, İngilizce sözcüklerden seçtikleri de görülebilmektedir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti Bakanlığı'nın böyle bir kaygısı var mıdır? Var ise doğru mudur?

[1] Akalın, Şükrü Halük (2002), Bilişim Türkçesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, TDK yayını, s..451, Ankara

2. **Türkçe karakterli marka isimlerinin kulağa hoş gelmemesi:** Şüphesiz her marka, ilgi görmek, kalıcı ve bilinir olmak ve ilk tercih olmak için yola çıkar. Bu nedenle markaya iyi isim bulmak, çok düşünülmesi gereken bir sorundur[2]. Marka isimlendirme kriterleri yapılacak olursa, şüphesiz ilk sırada telaffuzun kolay olması ve kulağa hoş gelmesi yer alacaktır. Özellikle de dünya pazarına açılmayı planlayan markaların isimlendirilmesinde, yabancıların telaffuzlarında zorlandıkları Türkçe karakterlerden kaçınmak gerekebilir. Maalesef bu gereklilik, marka isminin uluslararası alanda uygulanabilir olabilmesi için bu önemlidir. Yine de bakanlıkların domain isimlerinin Türkçe karakter olmaması için yeterli bir madde gibi görünmemektedir.
3. **Türkçe karakterli markaların telaffuzunun zorluğu:** Türkçe karakterlerin telaffuzunda zorlanan yabancıları görmek mümkündür. Türkiye'de uzun süre yaşamış olan yabancıların dahi Türkçe karakterleri, İngilizce olarak telaffuz ettiğine şahit olmuşuzdur. Yanlış telaffuz, marka isminin de yanlış söylenmesi demektir. Yanlış söylenen marka ise, farklı bir marka izlenimi yaratabilir ve tüketiciden uzaklaşmış olabilir. Böyle bir riskin küçük bir olasılığı dahi, ticaret için kayıplara neden olabilir. Diğer taraftan ticari kaygı ile kurulmamış devlet kurumlarının böyle bir kaygısının olmaması beklenir. Çünkü devletin kendi diline saygı duyup sahiplenmemesi düşünülemez.
4. **Türkçe isimli markaların güven vermemesi:** Walton Landor, marka kişiliği için şöyle demektedir: "Ürünler fabrikalarda üretilir, fakat markalar zihinlerde yaratılır"[3]. Zihinde yaratılan bir şeyin en az bir kere görülmüş veya duyulmuş olması gerekmektedir. O halde; adını duyduğumuz gittiğimiz ya da gitmediğimiz yerler, oteller, köprüler, kuleler, şehirler, ülkeler markadır... Yani hayatımızın içinde yer alan ya da yer almayan her şey bir markadır. Üreticisi olduğumuz düşüncelerimiz bile bir çeşit markadır"[4]. Her şeyin marka olduğu geniş bir alanda güven yaratmak çok zor ve pahalı bir iştir. Güven duygusu, daha çok satış sonrası hizmetlerle oluşurken özellikle de *seksenli yılların Türkiye'sinin hızlı ve plansız gelişimi*"[5], üreticinin tek güç olmasını sağladı. Tüketicinin sorunları, üreticinin ilgi alanına girmedi, giremedi. Bu durumda Türk ürünlerine güven duymak mümkün olamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti markası dahi, dünya pazarında güven kaybetti. Günümüzde dahi hala o günlerin kötü izleri, Türk malı ve Türk markalarına olan güveni olumsuz etkileyebilmektedir. Türk firmalarının İngilizce marka oluşturmasının sebeplerini burada aramak daha doğru olacaktır.
5. **Türkçe karakterlerinin, sadece Türkçe uyumlu klavyelerde bulunması:** Bilgisayar, çağımızın belki de en ilgi çeken ve kullanılan teknolojisidir. Evinde en az bir bilgisayarı olmayan yoktur. Yazar makalesini, kitabını, mimar projelerini, grafiker tasarımlarını, öğretmen notlarını bilgisayarla yapmaktadır. Son aşama olarak internetin bilgisayarla birleşmesi, bilgisayarı kullanma yaşını 5-6 yaşlarına kadar indirmiştir. İnternetin temeli olan ANSI kuralları ve İngilizce karakter zorunluluğu doğal olarak klavyeleri de şekillendirecektir. İngilizce konuşulmayan hiç bir ülkede, İngilizcenin dışında kullanılan özel harflere yer verilmemiştir. Bu sadece Türkçenin değil, İngilizce dışındaki tüm dillerin sorunu haline gelmiştir. Yıllar sonra ANSI kurallarında tüm özel karakterlere yer verilmiş olsa dahi, özel karakterler sadece kullanıldığı ülkenin klavyelerinde yerini alabilmiştir. Bu dünya pazarında hala İngilizce karakterlerinin hâkim olduğu anlamına gelebilir. Bilim, sanat, edebiyat kısaca üretme dili İngilizce olmaya devam ettiği sürece, bu sorun devam edecek, Türkçe internet adı, Türkçe marka adı alınamayacak ve maalesef Türkçe başka ülkelerce tercih edilen olamayacaktır. Devletimizin kurumla-

---

2 Erdal, Gültekin (2012), Grafik Tasarım Ürünlerinde Türkçenin Kullanımı, IV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Kitabı II. Cilt, s. 488, Ankara.

3 Meyers M. Herbert & Murray J. Lubnier (20049), Başarılı Ambalaj Başarılı Pazarlama, Rota Yayınları, s. 89, İstanbul.

4 Erdal, Gültekin (2009), Etkili Ambalaj Tasarımı, Dora Yayıncılık, s. 84, Bursa.

5 Erdal, Gültkin (1997), Türk Amblem Tasarımı Üzerine, Cumhuriyet Gazetesi, Sayı:28164, s. 2, İstanbul

rındaki internet isimlerindeki, İngilizce karakter yoğunluğuna bakılırsa, gelecek de pek parlak görünmemektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak bu makaleyi yazmaktaki amacım, Türkçenin üretkensizliğinden kaynaklanan kısırlığını vurgulamaktı. Ancak gördüm ki özellikle de teknolojik üretkenlik, dilin gelişmesi için yeterli değildir. Teknoloji devi olan Uzakdoğu ülkeleri ve özellikle de Japonya'nın dahi dünya markaları doğrudan İngilizcedir. Çünkü bu ülkeler, teknoloji trenine çok sonradan binmiş, yeni terim kazandırma şansı yakalayamamıştır. İngilizce gerek teknolojide, gerek sanat ve edebiyatta hâkim konumdadır ve devam etmektedir. Ancak yine de sanatın kaygan zemini, İngilizce dışındaki dillerin tek şansı gibi görülmektedir.

Çinli filozof Konfüçyüs, "bir ülkenin yönetimini ele alsaydım, yapacağım ilk iş, hiç kuşkusuz dilini gözden geçirmek olurdu. Çünkü dil kusurlu ise, sözcükler düşünceyi iyi ifade edemez. Düşünce iyi ifade edilmezse, görevler ve hizmetler gereği gibi yapılamaz. ..., kural ve kültür bozulur. Adet, kural ve kültür bozulursa adalet yanlış yollara sapar. ..., şaşkınlık içine düşen halk ne yapacağını, işin nereye varacağını bilmez. İşte bunun içindir ki, **hiçbir şey dil kadar önemli değildir!**[6]." sözleriyle, ülkeyi yönetenlerin ülke, dil ve eğitim politikalarının ne kadar önemli olduğunu hatırlatmaktadır. Siyasi erkânın, dilini iyi kullanması önemlidir. Dilin ülke genelinde iyi kullanılmasına, bozulmamasına dikkat ederler. Dil bozulmazsa sözcükler düşünceyi iyi anlatır, görevler ve hizmetler gereği gibi yapılır. Kültür bozulmaz, adet ve kurallar gerektiği gibi sürer ve dünyada saygınlık kazanır. Büyük önder Atatürk, "Dilini kaybetmiş bir millet, yok olmaya mahkûmdur" diyerek, bir dilin bir millet için ne anlama geldiğini çok açık bir şekilde ifade etmiştir.

KAYNAKÇA

Akalın, Şükrü Halük, Bilişim Türkçesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, TDK yayını, s., 451, Ankara, 2002.

Erdal, Gültekin, Grafik Tasarım Ürünlerinde Türkçenin Kullanımı, IV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Kitabı II. Cilt, s., 488, Ankara, 2012.

Erdal, Gültekin, Etkili Ambalaj Tasarımı, Dora Yayıncılık, Bursa, 2009.

Erdal, Gültekin, Türk Amblem Tasarımı Üzerine, Cumhuriyet Gazetesi, Sayı:28164, s.,2, İstanbul, 1997.

www.itusozluk.com, (E.T.:17.11.2013)

Meyers M. Herbert & Murray J. Lubnier, Başarılı Ambalaj Başarılı Pazarlama, Rota Yayınları, İstanbul, 2004.

[6] www.itusozluk.com, (E.T.:17.11.2013)

EVLİYA ÇELEBİ'NİN VERİLERİNE GÖRE XVII. YÜZYILDA TÜRKÇENİN AĞIZLARI ÜZERİNE NOTLAR*

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Ege Üniversitesi, gurergulsevin@gmail.com

ÖZET

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, sadece Osmanlı topraklarında değil bütün bölgede yaşayan halklar, kültürler, diller, lehçeler üzerine bilgiler sunan en zengin hazinedir. Diyalektoloji alanında da çok zengin malzeme sunmaktadır. Bu bildiride, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde 17. yüzyıldaki Batı Rumeli Türkçesi üzerine verilmiş olan bilgilerden 2 tanesi incelenip değerlendirilmiştir: 1. Emir-istek birinci çokluk kişi çekimleri; 2. Kelime başında g- > c ve k- > ç- değişimleri.

ABSTRACT

Evliya Çelebi Seyahatnamesi is the richest treasury of offering information about not only Ottoman land but also people, cultures, languages, dialects. It offers rich materials for dialectogical field too. Seyahatname gives information about in the seventeenth century west Rumeli Turkish language. In this paper two of them are examined and evaluated. 1. Imperative-optative mood of first plural 2. g- > c- and k-> ç> changings at the begining consanants of words.

17. yüzyılda yazılmış olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi, sadece Osmanlı topraklarında değil bütün bölgede yaşayan halklar, kültürler, diller, lehçeler üzerine bilgiler sunan en zengin hazinedir. İçeriğinin zenginliğinden dolayı da pek çok alanda titiz araştırmalara konu olmuştur. Evliya Çelebi tarihçilerin, dilcilerin, etnologların, sosyologların vs. en önemli kaynağı olsa da kendisi ne dilbilimcidir, ne tarihçidir ne etnologdur ne de sosyologdur. Evliya Çelebi'nin anlattığı diller, lehçeler ve ağızlar farklı farklı araştırmacılar tarafından incelenmiştir.[1]

Daha önceki makale ve bildirilerimde Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde yabancı diller hakkında verilen bilgiler ve iki dillilerin Türkçeleri üzerine görüşlerimi bildirmiştim[2]. Bu bildiride ise Seyahatname'den hareketler XVII. yüzyıldaki Batı Rumeli Türkçesinin ağızları üzerine bazı tespitlerde bulunmaya çalışacağım.

Biz "Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihî Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi: XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Örneği" başlıklı bir TÜBİTAK projesi yürütmekteyiz (**TÜBİTAK: 112K404 numaralı proje**). Bu projede amaç, bugün konuşulan herhangi bir ağzın, herhangi bir tarihî dönemdeki şekillerini belirleyebilmek için yöntem geliştirmek ve o yönteme göre XVII. yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi ağzının özelliklerini belirleyebilmektir. Herhangi bir ağzın, tarihin bir dönemindeki durumunu belirleyebilmek için çeşitli yöntemler kullanmaktayız. Bu yöntemlerden

---

* Bu bildiri, TÜBİTAK tarafından desteklenen TÜBİTAK: 112K404 numaralı proje kapsamında üretilmiştir. Yürütücüsü olduğumuz projenin başlığı "Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihî Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi: XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Örneği"dir.

1 Dankoff, Robert, (Katkılarla İngilizceden Çeviren Semih TEZCAN) Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 37, İstanbul 2004, s.42-52; Duman, Musa, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi", TDAY Belleten 1995, s.153-178; Tekcan, Münevver, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 27, Erzurum 2005 s.67-75

2 Gülsevin, Gürer, "Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Diller ve Osmanlı'da İki Dillilik", Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu, 23-26 Mart 2011, Kütahya, Bildiriler, İstanbul 2012, s. 183-215; Gülsevin, Gürer, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İki Dillilerin Türkçesi Üzerine", Doğumunun 400. Yılı Dolayısıyla Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Uluslararası Toplantısı, Türk Dil Kurumu, İstanbul-Bursa-Kütahya 26-29 Eylül 2011

birisi de o dönemlerde yazılmış eserlerin taranarak ağız malzemelerinin değerlendirmesidir. Özellikle seyahatnameler bu iş için özel veriler sunmaktadır. Buradaki bildirimizde Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde kaydedilmiş olan veriler değerlendirilecektir.

Seyahatname'de ağızlarla ilgili bilgiler ne şekilde verilmiştir?

Evliya Çelebi gezdiği yerlerde, yeri geldikçe mahalli diyalektler hakkında da bilgiler vermiştir. Muhtelif araştırmacılar bu konu üzerinde çalışmıştır.[3]

Seyahatname'de Evliya Çelebi bazı ağızlar hakkında özel bilgiler de vermiştir. Bazen bir bölgedeyken oranın ağız özelliklerinin olduğunu belirtmiş ve örnek kelimeler, cümleler kaydetmiştir. Bunlar anlaşılabilen şekiller olduğu için bir açıklama yapmaz. Bazı durumlarda ise o bölgenin ağzını özellikle konu edinmiş; özel bir bölüm hâlinde kelime ve cümle örnekleri vererek onların edebî Osmanlı Türkçesindeki anlamlarını yazmıştır. Örneğin:

> *Kayseri ağzıyla* (Ayrıca açıklama gereksinimi duymadığı yerlerden):
>
> ***Der-vasf-ı lehce-i ahâlî-i lisân:*** *Evvelâ şehrzurefâları Fârisî ve Arabî kelimât ederler, ammâelsine-i nâsıEtrâklisânıdır. "Abba", "Bre alatla", "Bre götüberi" şekilli sözleri vardır ve ekseriyâErmenîlisânınre'âyâlarıylakelimât ederler, ammâlisân-ı Kürd ve lisân-ı Urûmkelimât edemezler.*[4](EÇS. III. 65b)

Azerbaycan-Türkmen ağzıyla: Evliya Çelebi'nin "Türkmence" dediği, bugünse Azerbaycan diyalekti olarak kullanılan bu ağzın özellikleri Hayati Develi[5] ve Mehmet Aydın[6]tarafından incelenmiştir. Evliya bu şiveyi bazen "Kürt lehçesi" olarak da adlandırmıştır:

> *Şükür Hudâ'ya kim bu günleri gördüm.* ***Ben kande gitsem****?" dedim. HemânİpşirPaşa eyitdi "Evliyâ şimdi sana KuddeKethüdâferyâdedüp ne dedi?" Ben eyitdim "Sultânım-* ***Kürdlisânıüzre*** *'**Hey Evliyâcıh, hey Evliyâcıh, menim hâlime pes kim vâkıf-ı esrâr değil misin. Kanı hukûk-ı ni'met-i sâbıka'**, deyüferyâdetdi, meğer hapis imiş" dedim. HemânİpşireyitdiVar imdi Evliyâ, benim iznimle Kudde'ye ve defterdâra ve MevkûfâtîMehemmed Efendi'ye buluş.* (EÇS. III. 184b)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, ağız araştırmacıları için bir hazinedir. Evliya Çelebi'nin özel başlıklar altında verdiği ağız bilgileri bir yana, herhangi bir ağız açıklaması yapmadığı durumlarda bile bu konuda yüzlerce tespit yapma ihtimalimiz vardır. Proje kapsamında bu tarz pek çok tespitimiz olmaktadır. Bu bildirimizde o tespitlerden örnek olarak sadece 2 tanesini vermekle yetineceğiz.

1. Rumeli Ağızlarında Emir-İstek 1. Çokluk Kişi Çekimi:

YAŞAYAN BATI RUMELİ AĞIZLARINDA:

Günümüz Batı Rumeli Türkçesi ağızlarında emir-istek 1. çokluk kişi çekim için iki farklı ekin kullanılabildiğini görüyoruz:

---

3 Eren, Hasan, "Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları", Bilimsel Bildiriler, 1972, Türk Dil Kurumu Ankara 1975, s.113-119; Dankoff, Robert, "TurkishLanguages anda TurkishDialectsaccordingto Evliya Çelebi", AltaicaOsloensiya, Proceedingfromthe 32nd Meeting of thePermanent International Altaistic Conference, Oslo, June, 12-16, 1989

4 Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden alıntılanan yerler bu eserin "Yapı Kredi Yayınları" arasında çıkan 10 ciltlik çalışmadan alınmıştır. (**EÇS**) kısaltması ile gösterdiğimiz o çalışma Kaynakça bölümünde gösterilmiştir.

5 Develi, Hayati, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, Türk Dil Kurumu, Ankara 2004, s.767-786

6 Aydın, Mehmet, "Seyahatname'deki Türkmen Türkçesi", Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu, 23-26 Mart 2011, Kütahya, Bildiriler, İstanbul 2012, s.81-91

-(y)AlIm **:** *lazım başka bi yerden sazlari**alalım***[7]

-(y)AlIK **:** *biraz ramazani hem bayrami**konuşalık***[8]

Bunlardan -(y)AlIm şekli Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinin standart çekimli şeklidir. Orta Türkçe döneminde ise -(y)AlIm, -gAlIm, -(y)AlI, -gAlI, -(y)AlIŋ, -gAlIŋ, -(y)AlIK şekilleri kullanılmıştır. Günümüzde bunların varyantları yaşayan lehçe ve ağızlarda işlektir. Köktürkçedeki -(y)AlIm şekli ise sadece Batı Oğuzcasında işlek olarak devam etmektedir.Yani Batı Rumeli ağızlarındaki -(y)AlIm şekli, Eski Anadolu Türkçesi döneminde Rumeli'ye götürülmüştür.

-(y)AlIK şekli ise Eski Türkçede olmadığı gibi yaşayan lehçeler arasında da yaygın değildir. Altay Türkçesinin standart çekimi bu ekle yapılır. Kırgız ve Kazakçada ise nadiren görülebilir. XVIII. yüzyılda bir Osmanlı metninde geçmiştir. Günümüz Anadolu ağızlarında da nadiren tespit edilmiştir.[9] L. Bazen Türkmencenin ağızlarında seyrek olarak bu ekin kullanıldığından bahseder.[10]

XVII. YÜZYILDAKİ BATI RUMELİ AĞIZLARINDA:

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi incelendiğinde, XVII. yüzyılda Rumeli ağızlarında emir-istek 1. çokluk kişi için şu eklerin kullanıldığını görürüz:

-(y)AlIm **:**

- ✓ ***varalum*** *ve vilâyetleri* ***vuralumyakalum*** *ve* ***yıkalum*****.** (EÇS. VI.185b.)

-(y)AsIk :

- ✓ *Ve bu Mekrekazâsı ve Ferecikkazâsının cümle kefere e'âyâları aslâ Urûmca kelimâ tetmeyüp-Türkçe'ye yakın bir gûne Çıtak lisânları var. Cümle beyâzabâ ve kebe geyerler müşekkel keferelerdir kim isti'mâletdikleri lehçe-i mahsûsaları bunlardır.*

  Der-beyân-ı lisân-ı Ahıryan-ı Çıtak

  Evvelâ bir işe acele etme dese, "hulalama" derler.

  Ve "gilimiz de bile misik" ya'nî cümlemiz bile idik.

  Ve "saryife idelim acalur" ya'nîmüşâvere edelim nice olur.

  *Ve "sulubayımızneçikbuyuramışeylece**idesik**" ya'nîvoyvadamız her ne emriderse öyle idelim.*

  Ve her kelimâtlarının aralarında "an kolayına" lafzın gâyet {ziyâde} isti'mâl ederler. Ve dahi niçekerre yüz bin gûneelfâz-ı mühmeleleri var ammâ bu kadarcatahrîr olundu.(EÇS. VIII.207b.)

-(y)AlUz :

- ✓ *Hemân bunlar hakîri görünce Boşnak lehcesiüzre biri eydir:"Bire celecânum, hoçoçeloAllâhı seversen kazı yiğit bir manca **yeyelüz" didikde, gördüm ki ortada beyâznânpâreler ve kebâbpâreler ve gûnâ-gûnni'met-i nefîseler var.*(EÇS. V.146a.3)

---

[7] İğci, Alpay, Kosova Vıçıtırın Türk Ağzı, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, s.64

[8] age. s.64

[9] Ay, Özgür, Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi, TDK 2009

[10] Bazen, Louis, "Le Turkméne", Fundamenta, C. I, s.308-317 (Çeviri: EfrasiyapGemalmaz, Louis Bazen: Türkmence, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1998, s.17)

- ✓ *Hemān i "Sultânım, hemân bir iş görelüz,* ***dönelüz, gidelüz*** *çok oturup osurup* ***kokmayaluz****" didiklerinde,"Ne buyurursunuz bu cevâblara?" didiğimde,"Estağfirullâhsultânım, tevbe-cevâbdır, hemânyürüyelüma" dediler. Hemân ocak ağaların ve kapudankethüdâların bir ye-re çağırup*,(EÇS. V.161a.22)

- ✓ *hemânserhadgâzîlerieyitdi: "Belî, biz ol köyleri ve ol yolları biliriz. Niçe bin kerrevarmışuz ve gelmişüz. Yüriye****durmayaluz****,* **varalum** *ve vilâyetleri* **vuralumyakalum** *ve* **yıkalum.** ***Varaluz*** *kâfirleri* ***kıraluz****, esîrler* ***alaluz****" deyü Boşnak lisânı lehçesi ile söyleyüp durmadan yola gitdi-ler ve cümle serhadliler Tatar askerlerine pîşvâ olup yürüdüler.*(EÇS. VI.185b.20)

Bugün Kullanılanlar	XVII. Yüzyılda Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kaydedilenler
-(y)AlIm	-(y)AlUm
-(y)AlIK	----------
----------	-(y)AsIK
----------	-(y)AlUz

Bugün Batı Rumeli Türkçesi ağızlarında bulunan –(y)AlIm, XVII. yüzyılda da Evliya Çelebi tarafından kaydedilmiştir. Ancak bugün kullanılan –(y)AlIK şekline Evliya Çelebi Seyahatnamesinde rastlayamadık.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Rumeli ağızlarında tek örnekte geçen –(y)AsIK (*eyle ed-esik*) ve dokuz örnekte rastlanan -(y)AlUz (*var-aluz*) ekleri ise bugün o bölgede tespit edilememiştir. –(y)AsIk ekinde -(y)A parçası emir-istek eki, -sIK parçası ise 1. çokluk kişiyi bildiren morfem olmalıdır. 1. çokluk kişi için bugünkü Batı Rumeli ağızlarında +sIK morfemi yaygın ve karakteristiktir. *iç-er+sik* 'içeriz', *iç-miş+sik* 'içmişiz', *iç-ecek+sik* 'içeceğiz', *hasta+sık* 'hastayız', gibi. Günümüzde Türkmen ağızlarında [Kuzey Kafkasya'daki Türükmen ağzında] da nadiren görülür. Yapısı hakkında çeşitli fikirler ileri sürülen bu +sIK morfeminin[11] tarihî dönemlerde hiçbir örneği tespit edilebilmiş değildir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde -(y)AsIK şeklinde geçen ekte rastlanan bu +sIK morfemi, tarihî metinlerde tespit edilebilen ilk örnek durumundadır.

Seyahatname'de kaydedilen -(y)AlUz şekilleri de ilgi çekicidir. Bugün Rumeli ağızlarında olmadığı gibi Anadolu ağızlarında da yoktur. Yaşayan hiçbir Türk yazı dilinde rastlanmaz. Türk yazı dillerinin ağızlarında da örneğine rastlayamadık. Yazı dili olmamış Türk diyalektlerinde de –(y)AlUz ekini bulamadım. Sadece Özbekçenin Taşkent ağzında olduğunu, Doktora öğrencim Dilşada'dan duydum: *kétevüz ~ kételüz*.

Tarihî dönemlerde de hiçbir metinde –(y)AlUz şekline rastlanmamıştır. Ancak bu durum, -(y)AlUz ekinin geçmiş dönemlerde kullanılmadığı anlamına gelmez. Bazı ağızlarda nadiren kullanılmış ama metinlere yansımamış da olabilir, metinlere yansımışsa da henüz ele geçmemiş ya da işlenmemiş de olabilir. Bu tür durumlarda temkinli ve dikkatli olunmalıdır. Örneğin, bugün Türkiye Türkçesi ağızla-

[11] Günşen, Ahmet, "Batı Rumeli Ağızlarında Kullanılan Farklı Bir 1. Çokluk Şahıs Eki: -sık, -suk", IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, 27-29 Ekim 2011, Edirne;Sülçevsi, Nebahat, "Kosova Türk Ağızlarında Şimdiki ve Geniş Zaman Kipinin Yapılışı", Dil Araştırmaları, Sayı 12, Bahar 2013, s.175-19

rında ikilik-çokluk karşıtlığı belirtecek şekilde kullanılan –(y)AlImIŋ ve –(y)AmIŋ şekilleri başka yerlerde yoktur. Zaten Oğuzca dışında –(y)AlIm şekli bile görülmez. Türkiye'deki ağızlara ait olan ve nadiren tespit edilmiş olan –(y)AlImIŋ şeklinin çok yeni bir genişletme olduğu düşüncesi ağır basmakta idi ise de, Harezm bölgesinde yazılmış olan Rabguzi'ninKısasu'l-Enbiya adlı eserinde tespit edilmesi, önümüze yepyeni bir düşünme ufku açar. Bu ek Rabguzi'de *kit-eliming* şeklinde kaydedilmiştir. Demek ki XIV. yüzyılda da var idi. Yine demek ki, -(y)AlUz ve benzeri nadir ekler de tarihî dönemlerde kullanılmış olabilir.

Bana; XVII. yüzyıl Batı Rumeli Türkçesinde emir-istek 1. çokluk çekimi için hangi ekler kullanılmış olabilir derseniz, şunları söyleyebilirim:

1. **–(y)AlUm** : Evliya Çelebi Seyahatnamesi'de var.
2. **–(y)AlUz** : Evliya Çelebi Seyahatnamesi'de var.
3. **–(y)AsIK** : Evliya Çelebi Seyahatnamesi'de var.
4. **–(y)AlIK** :Evliya Çelebi Seyahatnamesi'de yok; ancak Rumeli'de bugün kullanılıyor olması ve hem bugün Türkiye Türkçesi ağızları dışındaki yaşayan lehçelerde de yaşıyor olması, hem de tarihî metinlerde görülmesi, XVII. yüzyılda Rumeli'de bulunmuş olması gerektiğini kanıtlar.

2. Kelime başında g- > c- ; k- > ç- değişmeleri

Yaşayan Batı Rumeli Türkçesinin en karakteristik özelliklerinden biri de kelime başında g- > c- , k- > ç- değişmeleridir.

Bu değişmenin ne zaman meydana geldiği tam olarak bilinememektedir. Batı Rumeli sahası dışında Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu, Kafkasya ve İran'daki bazı ağızlarda da görülmektedir. XVII. yüzyılda Rumeli Türkçesinde g- > c-, k- > ç- değişmelerinin olmuş olduğunu Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinden anlıyoruz:

g- > c-

- ✓ *katlana bir kaç **cün***(EÇS. V.20a.)
- ✓ *Hemân bunlar hakîri görünce Boşnak lehcesiüzre biri eydir: "Bire **cele**cânum, hoçoçeloAllâhı seversen kazı yiğit bir manca yeyelüz" didikde, gördüm ki ortada beyâznânpâreler ve kebâbpâreler ve gûnâ-gûnni'met-i nefîseler var.* (EÇS. V.146a.3)
- ✓ *Der-lehce-i mahsûs-ı ehl-i beled-i ıstılâhât: Cümle ahâlî-i Budin Boşnak ve Bosnavîlerdir. Ba'zı lehçe-i mahsûsaları var: Meselâ vefebiha ve muhassal-ıçelâm ve zâhirâ ve demişüm ve şâyedgelmeyesün ve sinko**cibi**sevmişüm, yâ dahi sağ mısunkelimâtların çok isti'mâl ederler.* (EÇS. VI.88a)
- ✓ *"Ya sen safâ**celdun**. Ya sağ misun? Ya sen bu dağlarda nişlerisun?" dedi. Ha[k]îrhemân,* (EÇS. X.124a.18)

k- > ç-

- ✓ *Der-lehce-i mahsûs-ı ehl-i beled-i ıstılâhât:Cümle ahâlî-i Budin Boşnak ve Bosnavîlerdir. Ba'zı lehçe-i mahsûsaları var: Meselâ vefebiha ve muhassal-ı**çelâm** ve zâhirâ ve demişüm ve şâyedgelmeyesün ve sinkocibisevmişüm, yâ dahi sağ mısunkelimâtların çok isti'mâl ederler,* (EÇS. VI.88a)

TARANAN METİN: Evliya Çelebi Seyahatnamesi = (EÇS)

Robert Dankoff - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: I. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006

Zekeriya Kurşun - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: II. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998

Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: III. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: IV. Kitap,** Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000

Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - İbrahim Sezgin, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: V. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001

Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: VI. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002

Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: VII. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003

Seyıt Ali Kahraman - Yücel Dağlı - Robert Dankoff, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: VIII. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003

Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: IX. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005

Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı - Robert Dankoff, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: X. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007

KAYNAKÇA

Ay, Özgür, Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi, TDK 2009

Aydın, Mehmet, "Seyahatname'deki Türkmen Türkçesi", Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu, 23-26 Mart 2011, Kütahya, Bildiriler, İstanbul 2012, s.81-91

Bazen, Louis, "Le Turkméne", Fundamenta, C. I, s.308-317 (Çeviri: Efrasiyap Gemalmaz, Louis Bazen: "Türkmence", Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1998, s.17)

Dankoff, Robert (Katkılarla İngilizceden Çeviren Semih TEZCAN) 2004, Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 37, İstanbul 2004

Dankoff, Robert, "Turkish Languages anda Turkish Dialects according to Evliya Çelebi", Altaica Osloensiya, Proceeding from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo, June, 12-16, 1989

Develi, Hayati, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, Türk Dil Kurumu, Ankara 2004, s.767-786

Duman, Musa, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi", TDAY Belleten 1995, s.153-178

Eren, Hasan, "Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları", Bilimsel Bildiriler, 1972, Türk Dil Kurumu Ankara

Gülsevin, Gürer, "Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Diller ve Osmanlı'da İki Dillilik", Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu, 23-26 Mart 2011, Kütahya, Bildiriler, İstanbul 2012, s. 183-215

Gülsevin, Gürer, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İki Dillilerin Türkçesi Üzerine", Doğumunun 400. Yılı Dolayısıyla Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Uluslararası Toplantısı, Türk Dil Kurumu, İstanbul-Bursa-Kütahya 26-29 Eylül 2011

Günşen, Ahmet, "Batı Rumeli Ağızlarında Kullanılan Farklı Bir 1. Çokluk Şahıs Eki: -sık, -suk", IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, 27-29 Ekim 2011, Edirne

İğci, Alpay, "Kosova Vıçıtırın Türk Ağzı", Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir 2010

Sülçevsi, Nebahat, "Kosova Türk Ağızlarında Şimdiki ve Geniş Zaman Kipinin Yapılışı", Dil Araştırmaları, Sayı 12, Bahar 2013, s.175-190

Tekcan, Münevver, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 27, Erzurum 2005 s.67-75

8. SINIF TÜRKÇE ÖĞRETMEN KILAVUZ KİTAPLARINDAKİ TEMA SONU DEĞERLENDİRME SORULARI İLE SBS TÜRKÇE SORULARININ GÜNLÜK YAŞAMA UYUMU ÜZERİNE BİR İNCELEME

Halil YEMENİCİ
Oruçoğlu Ortaokulu, yemenici17mart@hotmail.com

ÖZET

Ülkemizde 2006 yılından itibaren, ilköğretim ikinci kademe okullarında yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanan yeni ilköğretim programları kullanılmaya başlanmıştır. Yapılandırmacı yaklaşım, bireyin günlük yaşamından hareketle var olan bilgilerine yeni bilgiler eklemesi esasına dayanır. Okullarda yapılandırmacı yaklaşıma göre yapılan eğitim öğretimin doğrudan yaşamın içinde olması, öğrenilenlerin günlük yaşamda kullanılabilir olması, bireyin yaşamını kolaylaştıracak nitelikte olması beklenir. Çalışmamızın amacı, yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanan yeni programın Türkçe dersi öğretmen kılavuz kitaplarında yer alan tema sonu değerlendirme soruları ile SBS Türkçe sorularının günlük yaşamla ne düzeyde iç içe olduğunu saptamaktır. Çalışmanın örneklemini 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 ve 2013 SBS 8. Sınıf Türkçe soruları ve Pasifik Yayınları, Bisiklet Yayınları ve Ada Yayınları 8. Sınıf Türkçe Öğretmen Kılavuz Kitapları oluşturmaktadır. Tarama modeline göre yapılandırılan bu çalışmada doküman tarama modeli kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yapılandırmacı yaklaşım, SBS Türkçe soruları, tema sonu değerlendirme, günlük yaşam kullanım düzeyi

ABSTRACT

Then we constructive approach programs have been used in the secondary schools since 2006. The constructive approach bases on addition of the new informations on the previous ones through the daily life. The educatıon process, in which the constructive approach is used, is expected to facilitate the people's life. The purpose of the study is to define the correlation between the 8thgrade Turkish questions ın the SBS exam and theme questions at the end of the Teacher's book. The examples of the study consist of 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013 SBS question sand the Teacher's books of 'Pasifik, Bisiklet and Ada' establishments. The document nays is method is used in this scanning modelled study.

Key Words: Constructive Approach, SBS Turkish questions, theme questions, the effect of daily life

GİRİŞ

Ülkemizde 2006 yılından itibaren, ilköğretim ikinci kademe okullarında yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanan yeni ilköğretim programları kullanılmaya başlanmıştır. Yapılandırmacı yaklaşım, bireyin günlük yaşamından hareketle var olan bilgilerine yeni bilgiler eklemesi esasına dayanır. "Yapılandırmacı yaklaşıma göre bilgiler, zihindeki model ya da şema denilen anlam ağlarına göre alınmaktadır. Birey, yeni bilgileri zihnindeki ön bilgilerin ışığında incelemekte, anlamakta, sorgulamakta, bazılarını seçerek bütünleştirmekte ve zihninde düzenlemektedir."[1]

"Türkçe dersi bireylerin anlama ve anlatma becerilerinin geliştirilmesi için okuma, yazma, konuşma ve dinleme becerilerine yönelik kazanımların yer aldığı öğrenme ve öğretme sürecini kapsar."[2]

Bu yaklaşama göre öğrenme sürecinde birey aktiftir, kendisinin de bildiği, günlük yaşamında kullandığı mevcut bilgilerinden hareketle, öğretmenin rehberliğinde yine günlük yaşamında pratik olarak kullanacağı yeni bilgilere ulaşır. Diğer bir deyişle yeni bilgileri yapılandırır. Çünkü eğitimin en birin-

1 Güneş, Firdevs, "Türkçe Öğretimi, Yaklaşımlar, Modeller", Pegem Yayınları, Ankara, 2013.
2 Karadüz, Adnan, "Yapılandırmacı Paradigma Bağlamında Türkçe Derslerinde Öğrenme Ortamları", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.14, s.138.

cil görevi bireyleri hayata hazırlamaktır, yapılandırmacı yaklaşım da bu temel ilkeyi benimsemektedir. İlköğretim Türkçe Dersi 6-8.sınıflar için hazırlanan programda "Okuma" alanına ait bu kazanım şöyle dile getirilmiştir: *"27. Okuduklarını kendi hayatı ve günlük hayatla karşılaştırır. 28. Metinle ilgili görsel ögeleri yorumlar."*[3]

"Günlük hayatla ilişkilendirme"[4] ölçme-değerlendirme sürecinin en önemli kavramıdır. Bu söylemden hareketle, okullarda yapılandırmacı yaklaşıma göre yapılan eğitim öğretimin doğrudan yaşamın içinde olması, öğrenilenlerin günlük yaşamda kullanılabilir olması, bireyin yaşamını kolaylaştıracak nitelikte olması beklenir. Programların amacına uygun bir şekilde uygulanabilmesi için eğitim öğretim sürecinin de ona uygun olarak düzenlenmesi gerekir. Eğitim öğretimin yapıldığı fiziksel mekânlardan kullanılan araç gereçlere, kitaplara, yapılan ölçme değerlendirme çalışmalarına kadar her şeyin yaklaşıma uygun olarak hazırlanması esastır.

Ders kitapları ve öğrenci çalışma kitapları öğrencilerin birinci elden kaynaklarıdır. "Ders kitapları, öğretim programlarında yer alan konulara ilişkin bilgiyi planlı, düzenli ve aşamalı bir şekilde içerdiği için, geliştirilen diğer modern ders araç-gereçlerine rağmen hâlihazırda öğretmen ve öğrencilerin temel başvuru kaynağı, vazgeçilemeyen ders aracı olma özelliğini korumaktadır."[5]

Değişen programla birlikte ölçme-değerlendirme sürecinde de birtakım yenilikler gözlemlenmiştir. "Eğitim programlarının değiştirilmesi ile birlikte ve yeni eğitim programının ölçme ve değerlendirme uygulamaları doğrultusunda orta öğretim kurumlarına öğrenci seçme ve yerleştirme sınavında da bazı değişikliklere gidilmesi kaçınılmaz olmuştur."[6] OKS yerine Seviye Belirleme Sınavı adıyla yeni sınavlar yapılmaya başlanmıştır. 2008'den itibaren 6-7-8'ler için sınavlar uygulanmış, daha sonra sadece 8.sınıflar için 2012'de SBS yapılmıştır. Türkçe sorularının büyük çoğunluğunun yoruma dayalıdır. 23 Türkçe sorusunun en az üç tanesi dil bilgisi ile yazım-noktalamaya ayrılmıştır.

Ülkemizin 2003'ten beri katıldığı PİSA sınavları da göz önünde bulundurulursa yoruma ve günlük hayata ilişkin metinlerdeki başarının da artması beklenmektedir. Çünkü "uluslararası ölçekte OECD ülkeleri ve bu ülkeler dışındaki istekli ülkeler, üç senede bir yapılan bu sınav vasıtasıyla 15 yaş grubu öğrencilerinin zorunlu eğitim sonunda kazandıkları bilgi ve becerileri gerçek hayata aktarma potansiyellerini ölçmektedirler."[7]

Amaç

Araştırmanın amacı, yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanan yeni programın Türkçe dersi öğretmen kılavuz kitaplarında yer alan tema sonu değerlendirme soruları ile SBS Türkçe sorularının **günlük yaşamla** ne düzeyde iç içe olduğunu saptamaktır.

Araştırmanın Modeli

Tarama modeline göre yapılandırılan bu çalışmada doküman tarama modeli kullanılmıştır.

---

3 MEB, Türkçe Eğitimi Programı, MEB TTKB, Ankara, 2005.

4 MEB, Türkçe Eğitimi Programı, MEB TTKB, Ankara, 2005.

5 Açık, Fatma. ve Özcan, Sibel. "Sbs Türkçe Sorularıyla Türkçe Ders Kitaplarındaki Soruların Örtüşme Düzeyi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.16, s.356.

6 Güzeller, Cem, Oktay, "İlköğretim Fen ve Teknoloji Dersi Akademik Ortalamaları ile Seviye Belirleme Sınavı Fen Bilimleri Alt Testi Puanları Arasındaki İlişki", Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 12(1) Kış/Winter, s.202.

7 Aşıcı, Murat, Nurdan Baysal, Senem Seda Şahenk Erkan, "Türkiye'de Yapılan 2009 Pisa ve Seviye Belirleme Sınavındaki (Sbs) Okuma Becerileri Sorularının Karşılaştırılması", Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, S.2, s.211.

Çalışmanın Örneklemi

Çalışmanın örneklemini 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 ve 2013 SBS 8. Sınıf Türkçe soruları ile Pasifik Yayınları, Bisiklet Yayınları ve Ada Yayınları 8. Sınıf Türkçe Öğretmen Kılavuz Kitapları oluşturmaktadır.

Veri Toplama Araçları

İncelememizdeki veriler, SBS soruları ve 8. Sınıf Türkçe Öğretmen Kılavuz Kitaplarıdır.

BULGULAR

Türkçe dersi öğretmen kılavuz kitaplarında yer alan tema sonu değerlendirme soruları ile SBS Türkçe sorularının günlük yaşamla ne düzeyde iç içe olduğunu belirlemek için yaptığımız araştırmada şu bulgulara ulaşılmıştır.

SBS Soruları ile İlgili Bulgular

2008 SBS'de kısmen de olsa aşağıdaki soru dışında günlük yaşamla ilgili net bir soru sorulmamıştır.

13. Gülen yüzler güzeldir. En güzel hâlimiz, güler yüzlü hâlimizdir. Havalar güzel gittiği zaman doğa da gülüyor demektir. Bebekler sımsıcak gülerler: Dizleriyle, dirsekleriyle, parmak boğumlarıyla,

pabuçlarıyla… Renkler gökkuşağında bir araya gelerek güler. Uzun yaz günlerinde caddeler, tıklım tıklım insan doludur; kalabalığı görünce durmadan güler caddeler. Otomobiller akar gider, motosikletler kahkaha atar.

Bu parçada aşağıdakilerden hangisinin "nasıl" güldüğünden söz edilmemiştir?

A) Caddeler *B) Renkler* *C) Bebekler* *D) Yüzler*

2009 SBS soruları incelendiğinde "günlük yaşama ilişkin" 7 sorunun sorulduğu tespit edilmiştir. Tarım ile ilgili 2 soru, çevre kirliliği ile ilgili bir soru çıkmıştır. Bunun dışında 4 soru da günlük hayatta sıkça karşılaştığımız durumlarla ilgili sorulardır.

7. **Enerjisi yoğun tarımın en belirgin niteliklerinden birisi, tarla içi ve tarla dışı işlerin büyük ölçüde makineleşmiş olmasıdır. Makineleşmenin temel amacı kol işi gereksiniminin azaltılmasıyla kişi başına düşen üretimin artırılmasıdır. Bu yüzden tarımda makineleşme denince ilk akla gelen araç traktördür. Çünkü traktör sayesinde daha az insan çalışmakta, daha çok verim elde edilmektedir.**

Aşağıdakilerden hangisi bu yazının özelliklerinden biridir?

A) Senli benli bir üslupla yazılmış olması
B) Kesin olmayan yargılar içermesi
C) Bilgilendirici ve öğretici olması
D) Anlatımının içten olması

10. **Bizim memleket eskiden çok hareketliydi. Değirmencilik öyle işlek bir zanaattı ki, on kilometrelik yerden çiftçiler öğütülecek buğdayı bize getirirlerdi. Köyü saran tepeler yel değirmenleriyle kaplıydı. Bu tepelerde, yollar boyunca inip çıkan çuval yüklü eşek katarlarından başka bir şey görülmezdi. Şimdi ise ne eski değirmen ve değirmenciler ne de buğday getiren köylüler kaldı...**

Bu parçada düşünceyi geliştirme yollarından hangisi kullanılmıştır?

A) Tanımlama B) Benzetme
C) Karşılaştırma D) Tanık gösterme

14.

AÇIK OTURUM
Gürültü Kirliliği

Konuşmacılar ve Konular

Aslan Eren
Gürültü Kirliliğinin İnsan Sağlığına Zararları

Kadriye Başar
Gürültü Kirliliği ve Çözüm Yolları

Fahri Yılmaz
Gürültü Kirliliğine Yol Açan Bir Etken: Çarpık Kentleşme

Zeliha Demir
Gürültü Kirliliğinin Bir Sonucu: Doğal Dengenin Bozulması

Yer: MEB Şura Salonu
Tarih ve Saat: 10.07.2009 - 14.00

Açık oturuma katılacak konuşmacılardan hangisi gürültü kirliliğinin nedeniyle ilgili bir konuşma yapacaktır?

A) Aslan Eren
B) Kadriye Başar
C) Fahri Yılmaz
D) Zeliha Demir

16. **..... Sabah çık evden, akşam gel, türlü iş güç, türlü üzüntü, türlü yorgunluk. Ancak yatakta, uykudan önceki yarım saat, bir saat, bazen de uyku kaçınca, gece yarılarından sonra bir saat. O yarım saatler, bir saatler birike birike koca kitapları deviren zaman parçaları oluveriyor işte! Bir de yollarda, vapurlarda, otobüslerde okumak var. Oturacak bir yer bulmuşuz, şöyle aydınlık bir pencere dibi. Açarız kitabımızın yapraklarını, kendi evrenimize dalarız... Kalabalık varsın sıkıştıkça sıkışsın dursun.**

Konusu dikkate alındığında bu paragrafın öncesi aşağıdakilerden hangisidir?

A) Kitapların hepsine yetişmek zor. Ya okumaya zaman bulmak? En zoru da bu.
B) İnsanların bizden beklentileri çoktur. Vaktimizin çoğu bunları karşılamakla geçer.
C) Geçim derdi çevremizdeki güzellikleri görmemizi engelleyen şeylerden biridir. Belki de ilkidir.
D) Bazı insanlar yorar bizi, bunaldığımızı hissederiz. Küçük dünyamızda sıkışıp kalırız.

17. **Bu bayram, dilimizin bir kelime kaybettiğine iyice inandım. "Tandır" gibi "kağnı" gibi hayatta yeri kalmamış şöyle böyle bir kelime değil; zarif, ince, medeni bir kelime. Kapıyı çalan çöpçünün pos bıyıklarında aradım onu. Yok!.. Bahşişini alan bekçinin kavlak dudaklarından onu bekledim. Yok!.. İki yüz kuruş yazan taksinin şoförüne iki yüz elli kuruş veriyorsunuz. Taş gibi bir sükût! Tramvayda ayakta kalmış bir kadına yerinizi veriyorsunuz. Yüzünüze, burun delikleriyle yüksekten bir bakış! Ve hiçbirinin dilinde aradığınız o ince, o kibar, o insanı insan yapan güzel kelime yok! Affedersiniz deminden beri, yana yakıla hasretini çektiğim bu kelimenin ne olduğunu söylemedim değil mi?...**

Bu parçada yazarın hasretini çektiği ifade, aşağıdakilerden hangisidir?

A) Rica ederim.
B) Teşekkür ederim.
C) Sağlıcakla kalın.
D) İyi günler.

20.

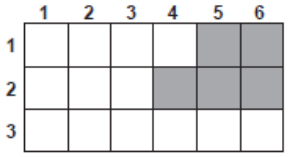

Tarihçiler, geçmiş yaşamla ilgili bilgilere ulaşırken kartpostallardan da yararlanmaktadırlar. Örneğin, bir Osmanlı kartpostalında yüz yıl öncesine ait yaşamdan kesitler görülebilmektedir.

Buna göre yukarıda verilen kartpostaldan, dönemin yaşamıyla ilgili hangi bilgilere ulaşılamaz?

A) Günlük kıyafetler
B) Ticaret yaşamı
C) Toplumsal kurallar
D) Mimari özellikler

23. **Aşağıda bazı kelimelerin anlamları ve bu kelimelerin bu anlamda kullanıldıkları cümleler verilmiştir. Bu kelimeleri cümlelerin içinden bularak bulmacanın satırlarına yazınız.**

ANLAMLAR

Soldan Sağa

1. **Bir işi sağlamak veya bozmak için girişilen gizli çalışma.**
2. **Bir konuyu yazılı veya sözlü olarak açıklamaya yarayan kelime dizisi.**
3. **Önemli, yararlı, değerli şey.**

CÜMLELER

- **Devlet; tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunmasını sağlar.**
- **Hiçbir zaman onların oyununa kanmış değildir.**
- **Bu yazıda çoğu türküde rastladığımız basmakalıp sözler vardır.**

Buna göre bulmacanın 3. sütununda yer alan harfler aşağıdakilerden hangisidir?

A) Z R L B) B S V C) U Z R D) L K B

2010 SBS'de ise günlük yaşamla örtüşen 3 sorunun izine rastlamaktayız. Yapılandırmacı yaklaşımın izlerinin görüldüğü yabancı sözcük kullanımı ile ilgili soru, güncel yaşamla birebirdir.

1.

Bu afişin vermek istediği <u>öncelikli</u> mesaj, aşağıdakilerden hangisidir?

A) Dili korumak için yabancı sözcüklerin yerine Türkçe karşılıkları kullanılmalıdır.
B) Dilin zenginleştirilmesi için kelime türetme çalışmaları hızlandırılmalıdır.
C) Dili yabancı sözcüklerden arındırma konusunda okullara görev verilmelidir.
D) Yabancı dillerden, Türkçenin kurallarına uygun olan sözcükler alınmalıdır.

10.

Zeytin

Her dem yeşil, uzun ömürlü ve kısa ya da orta boylu bir ağaçtır. Yaprakları şerit şeklindedir. Nisan-mayıs aylarında beyaz çiçekler açar. Ekim-ocak aylarında küçük meyveleri olgunlaşır. İlk başta yeşil olan meyvelerinin rengi zamanla siyaha dönüşür. Meyveleri yenir. Meyvelerinden yağ elde edilir. Ege, Akdeniz, Marmara Bölgelerinde ve az miktarda da Artvin-Çoruh civarında yetişir.

Kızılcık

Yaprak döken kısa boylu bir ağaçtır. Yaprakları elips biçimindedir. Mayıs ayında sarı çiçekler açar. Ardından yumurta şeklinde, küçük meyveler verir. İlk başta yeşil olan meyvelerinin rengi zamanla kırmızıya dönüşür. Meyvesinden marmelat yapılır. Ülkemizin hemen her yerinde yetişir.

Bu bilgilere göre aşağıdakilerden hangisi her iki ağaçta da aynıdır?

A) Yapraklarının biçimleri
B) Yetiştikleri yerler
C) Çiçek açma mevsimleri
D) Meyvelerinden elde edilen ürünler

16. **Doğal yaşamı desteklemeyi amaç edinen dernek, kurduğu "Ekolojik Pazar"da doğaya ve insana zararlı olduğu bilinen naylon torbaların kullanılmasına bugünden itibaren izin vermeyecek. Bunun için kese kâğıdı kullanımını kısa bir dönem serbest bırakacak ancak ileride tamamen bez torbaya geçilmesini sağlayacak.**

Bu paragrafta aşağıdaki sorulardan hangisinin cevabı vardır?

A) Ekolojik pazarlar nasıl yaygınlaştırılacak?
B) Doğal yaşamı korumak için neler yapılıyor?
C) Naylon torbanın insana ve doğaya verdiği zararlar nelerdir?
D) Doğal ürünlerle beslenmek insan sağlığını nasıl etkiler?

Günlük yaşamla ilgili soruların sorulduğu bir diğer test ise **2011 SBS**'dir. Bu sınavda çağımızın en önemli sorunlarından küresel ısınma ve etkilerini anlatan bir soru, geleneksel halı motifleriyle matematik terimlerinin kullanımına ilişkin bir soru, 100 Temel Eser'den sorulmuş bir soru belirlenmiştir. Özellikle 100 Temel Eser'den sorulmuş olan 11. soru, öğrencilerin kitap okumaya olan bakış açılarını da değiştirmeye katkısı olduğu düşüncesindeyiz.

3. Aşağıdaki afişlerin hangisinde bir öneri gerekçesiyle birlikte verilmiştir?

A)

B)

C)

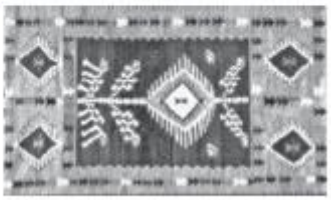
D)

6. Bazı yörelerde yeni evlenen çifte, bindallı kilimi hediye edilir. Kilimin içindeki dörtgen ve altıgenlerden oluşan kümelerin dörtgen motifleri, yeni evlenen genç kız ve erkeğin anne babalarını; altıgen motifleri ise bu çiftin çocuklarını, torunlarını ve onlardan gelecek nesilleri simgeler. Kilimin ortasındaki bağlantı motifleri ise iki ailenin birleştiğini gösterir. Böylece yeni evlenen çiftin "bin dal" ile hayata kök salacağı vurgulanır.

Buna göre, aşağıdakilerden hangisi bindallı kilimidir?

A)

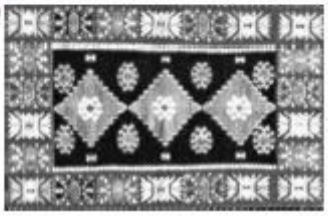
B)

C)

D)

11.

Her çocuk, bence zevkle okunmaya değer ilginç bir kitap; karşısında uzun uzun, hayran hayran düşünülecek bir bilinmeyenler âlemidir... Ben bu kitapta sadece gördüklerimi ve duyduklarımı (işittiklerimi değil, hissettiklerimi) sunuyorum. Çok sevdiğim "Benim Küçük Dostlarım"ı, daha doğrusu binlerce küçük dostumdan rastgele birkaçını okurlarıma da tanıtmak istedim.

"Mercan Adası", denizci bir ailenin oğlu olan Ralph ve arkadaşlarının Güney Pasifik'te batan bir gemiden kurtularak bir mercan adasına çıkmalarını, bu adada yaşadıkları heyecanlı günleri anlatır. Burası, neredeyse bütün yıl yaz mevsiminin hüküm sürdüğü, ağaçların bol ve lezzetli meyvelerle dolup taştığı bir yerdir.

Bu iki metne göre, her iki kitapla ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi söylenebilir?

A) Çocuklar için yazılmış oldukları
B) Yazarlarının düşüncelerini yansıttıkları
C) Yaşanabilecek olayları konu edindikleri
D) Çocuklara okuma alışkanlığı kazandırmayı amaçladıkları

2012 SBS incelendiğinde karşımıza Karagöz-Hacivat çıkmaktadır. Günümüzün en önemli sorunlarından beslenmeyle ilgili hazırlanan birinci soru öğrencilerin bildiği, tanıdığı karakterler vasıtasıyla ilişkilendirilmiştir. Sağlıklı beslenmeyle ilgili 14. Sorunun seçeneklerinde bile günlük yaşamın izlerini görmekteyiz. Aşağıdaki iki soru da *"Günlük hayatla ilişkilendirme"* kavramı paralelinde sorulardır.

1. Karagöz : Geçenlerde bir beslenme uzmanına gittim.
Hacivat : Eee, ne dedi?
Karagöz : Ekmeği kesmen lazım, dedi.
Hacivat : Sen ne yaptın peki?
Karagöz : Ekmeği keserek yemeye başladım tabii ki. Fakat tam üç ay oldu bir gram bile zayıflayamadım. Bir tuhaflık var ama, dur bakalım!
Hacivat : İlahi Karagöz'üm, gel sana şuradan bir ekmek daha alalım!

Bu diyalogda "kesmek" sözcükleri hangi anlamlarda kullanılmıştır?

A) Kararlaştırmak – Bölerek ayırmak
B) Yoksun bırakmak – Parçalara ayırmak
C) Geçişi önlemek – Makaslamak
D) Son vermek – Dibinden ayırmak

14. **Bir araştırmaya göre 7-18 yaş arasındaki her 30 çocuktan sadece biri sol beynini yeterince kullanabiliyor. Diğer çocuklarsa sol beyinleri yeterince gelişmediği için derslerinde başarısızlık, dikkat eksikliği, kendini ifade edememe gibi olumsuzluklarla karşılaşabiliyor. Bunun başlıca nedeni genetik faktörün dışında sağlıksız beslenme. Fakat dikkat edilmesi gereken başka noktalar da var: çocukların kendilerini ifade etmelerine izin vermek, söz dağarcıklarını zenginleştirmek; onları gazete okumaya ve belgesel izlemeye özendirmek.**

Bu metinde belirtilen "sorun"un en etkili çözümü aşağıdakilerden hangisidir?

A) Çocukları, belgeseller gibi bilgilendirici programları izlemeye özendirmek
B) Çocukların günün belirli saatlerinde beslenmelerini sağlamak
C) Sağlıklı beslenmenin yanında çocukların çeşitli etkinlikler yapmalarını sağlamak
D) Söz dağarcıklarını zenginleştirmek amacıyla çocuklar için okuma saatleri düzenlemek

Son olarak incelediğimiz **2013 SBS**'de ise karşımıza 3 soru çıkmaktadır. Haber yazılarıyla oluşturulmuş 4.soru, öznel yargıları cevap olarak aramaktadır. Sağlık alanında "doğru ilaç kullanımı" ile ilgili 11. soru dışında ayrıca, çağımızın en önemli hastalığı olan İnternet ve bilgisayar bağımlılığı ile ilgili 12. soru, günlük yaşamın izlerinin görüldüğü önemli sorulardır.

4. Aşağıdaki haber başlıklarından hangisi öznel bir yargı içermektedir?

A) Engellilerin Akülü Araçları İçin İlk Şarj İstasyonu Açıldı

B) Bağımlılığa Karşı 13 İlde Pedal Çevirdiler

C) Rezerve Ulaşsak Bile Kaya Gazı Üretimi 10 Yılı Bulur

D) 2014'ten İtibaren Tabelalar Ahşap Olacak

11.

İlacımı nasıl doğru kullanırım?

1. Hekiminize giderken önceki tedavi bilgilerinizi yanınızda bulundurun.
2. Hekiminizin bilgisi olmadan başka ilaçlara veya tedavi seçeneklerine başvurmayın.
3. Tedaviye başladıktan sonra bir yan etki görülmesi durumunda hekiminize başvurun.
4. İlaçlarınız hakkında birlikte yaşadığınız yakınlarınızı bilgilendirin.

Ayşe Hanım hastalandı ve önceki reçeteleriyle tahlil sonuçlarını yanına alarak doktora gitti. Doktor, muayeneden sonra A ve B ilaçlarını yazdı. Ayşe Hanım eve geldiğinde ilaçlarını nasıl kullanması gerektiğini eşiyle paylaştı. İlaçlarını kullanmaya başlayan Ayşe Hanım'ın ellerinde kırmızı lekeler ortaya çıktı. Onu böyle gören komşusu, önceden benzer bir rahatsızlık geçirdiğini, E ve F ilaçlarını içerek iyileştiğini söyledi. Ayşe Hanım, E ve F ilaçlarını kullandıktan üç gün sonra acile kaldırıldı ve hastanede yatmak zorunda kaldı.

Bu parçaya göre Ayşe Hanım "İlacımı nasıl doğru kullanırım?" broşüründeki kaç numaralı kuralları göz ardı etmiştir?

A) 1 - 2 B) 1 - 3 C) 2 - 3 D) 2 - 4

12.

İnternet (Genel Ağ) ve bilgisayar bağımlılığına karşı anne ve babaların yapması gerekenler:

1. Çocuğun tüm uğraşısı sadece bilgisayar ve Genel Ağ olmamalıdır, Anne ve baba, çocuğuna küçük yaşlardan itibaren boş zamanını iyi değerlendirmeyi öğretmelidir.
2. Sanal ortamın, doğal ortamın sınırlarını geçmemesine dikkat edilmelidir. Çocuklar, arkadaşlarıyla özellikle yüz yüze görüşmeye yönlendirilmeli; onlara bu konuda yeni imkânlar sağlanmalıdır.
3. Sanal kütüphaneler kullanılırken gerçek kütüphaneler rafa kaldırılmamalı ve kitap okuma alışkanlığı kaybedilmemelidir.
4. Anne ve babalar bilgisayar oyunlarını, çocukların evde yaramazlık yapmaması, kendilerini rahatsız etmemesi ve onların oyalanması için gerekli bir araç olarak görmemelidir.

İnternet (Genel Ağ) ve bilgisayar bağımlılığına dikkat çekmek için oluşturulmuş yukarıdaki görsel, broşürdeki kaç numaralı maddeyle daha çok ilgilidir?

A) 1 B) 2 C) 3 D) 4

Tema Sonu Değerlendirme Soruları ile İlgili Bulgular

İncelememiz daha çok anlama dayalı sorular olduğu için *günlük yaşama ilişkin kavramlar*, dil bilgisini ölçen sorulardan daha çok anlama-yorumlama sorularında ortaya çıkmaktadır. Tema değerlendirme soruları incelendiğinde aradığımız ölçütlerin parçaya dayalı metin altı soruların olduğu bölüm olarak tespit edilmiştir.

Tablo 1: Araştırmada İncelenen Türkçe Ders Kitaplarının Künyesi, Temadaki Soru Sayıları

Sıra	Kitabın adı	Yazarları	Yayınevi	Yayın yeri-yılı	Temadaki soru sayısı
1	İlköğretim Türkçe 8 Öğretmen Kılavuz Kitabı	Derya Şahin	Bisiklet	Ankara-2012	10
2	İlköğretim Türkçe 8 Öğretmen Kılavuz Kitabı	Yaşar Ceyhan Saliha Ceyhan	Pasifik	Ankara-2010	11-14-15-11-11-17
3	İlköğretim Türkçe 8 Öğretmen Kılavuz Kitabı	Derya Şahin	Ada	Ankara-2013	10

Tablo-1'de Derya Şahin tarafından yazılan kitapların adları değişmiştir; fakat içeriklerinin aynı olduğu saptanmıştır.

Pasifik Yayınları (2010) Öğrenci Çalışma Kitabındaki "Toplum Hayatı" ünitesinin tema değerlendirme sorularını incelediğimizde şu bulgular elde edilmiştir: İçeri Açılan Kapı adlı metin verilmiş ve metinle ilgili 4 tane anlama dayalı alt sorular sorulmuştur. Bu soruların günlük yaşama ilişkin doğrudan sorular olmadığı tespit edilmiştir. "Atatürk", "Milli Kültür", "İletişim", "Kişisel Gelişim", "Kavramlar ve Çağrışımlar" adlı ünitelerde de benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır. Günümüzün en önemli kavramı iletişim konusunda günlük yaşamla doğrudan soru olmaması "*Okuduklarını kendi hayatı ve günlük hayatla karşılaştırır."*kazanımı için eksik bir durumdur.

"Kişisel Gelişim" adlı temada sorulan tema değerlendirme sorusu ve metin altı soruları şunlardır:

"İyi kitaplar okumak, geçmiş yüzyılların en iyi insanlarıyla sohbet etmek gibidir." Descartes

"Mutluluk, sorunsuz bir yaşam değil, sorunlarla başa çıkabilme yeteneği demektir." Brown

"Güvenilmek, sevilmekten daha büyük bir iltifattır." George Mac Donald

1. *Vecizelerden en çok hangisini ya da hangilerini beğendiniz? Yazınız.*
2. *Beğendiğiniz vecizeyi kendi cümlelerinizle yeniden yazınız.*

SBS'ye giren öğrenci seviyesi ve yaşı düşünüldüğünde onları tanımlayan, günlük hayatta karşılaştıkları problemlerle ilgili çözüm önerileri veya durumları anlatan soruların olması daha anlamlı olacağı kanısındayız.

Bisiklet Yayıncılık (2012) ve *Ada Yayıncılık (2013)* ortak yayınevinin olduğu için metin, ünite dağılımı, soru benzerlikleri aynıdır. Bu nedenle araştırmamızda yeni basım olan Ada Yayıncılık (2013) Öğretmen Kılavuz Kitabına yer verdik.

Ada Yayıncılık (2013) Öğretmen Kılavuz Kitabı ve Öğrenci Çalışma Kitabı incelendiğinde "Duygular" adlı tema için Montaigne'den alınan Zorbalık adlı metin verilmiş ve metin altı sorular sorulmuştur. Bu metnin de günlük yaşama ilişkin net bir verinin olmadığı gözlemlenmiştir. "Atatürk" temasında da benzer özellikler hâkimdir. Fakat "Doğa ve Evren" temasındaki metnin "*Okuduklarını kendi hayatı ve günlük hayatla karşılaştırır."*kazanımına uygun olduğu görülmüştür.

Metin Bilim-Çocuk dergisinden alınmıştır. Metin ve metinle ilgili sorular aşağıdadır.

Kutup Ayılarının Yaşam Alanı Tehdit Altında

Dünyamızın iklimi ısınıyor. Bu durum kutuplara yakın bölgelerde denizi kaplayan buz örtüsünün erimesine yol açıyor. Bundan en çok etkilenen canlıların başında kutup ayıları geliyor. Çünkü bu canlıların doğal yaşam alanı, Kuzey Kutup bölgesindeki buz örtüsüDÜR. Araştırmacılar, son yıllarda kutup ayılarının davranışlarında bazı değişiklikler gözlemlemişler. Örneğin gebe kutup ayılarından birçoğu artık yavrularını buz örtüsünden değil, karada yaptıkları yuvalarda doğurup büyütüyorlarmış. Araştırmacılar bu değişikliklerin sonucunun ne olacağını kestirmenin güç olduğunu belirtiyorlar.

Bilim-Çocuk Dergisi

1. *Kutup ayılarının, dünyanın ısınmasından en fazla etkilenen canlılar olmasının sebebi nedir?*
2. *Isınan iklimle birlikte kutup ayılarının davranışlarında gözlemlenen değişiklik nedir?*
3. *Metnin konusu nedir?*

Yukarıdaki parçada da görüldüğü gibi metin, günlük yaşamla örtüşmekte ve SBS sorularıyla benzerlik taşımaktadır. "Toplum Hayatı" temasında ise böyle bir durum yoktur.

"İletişim" teması için hazırlanan değerlendirme sorularında öğrencilere yabancı gelmeyecek metinler bulunmaktadır.

Bir kez ürün verir ekersen tohum
Bir kez ağaç dikersen on kez ürün verir.
Yüz kez olur bu ürün eğitirsen halkı
Balık verirsen bir kez doyursun.
Öğretirsen balık tutmasını hep doyar karnı.

1. *Şiire göre halkın eğitilmesi niçin gereklidir?*
2. *Şiirde verilmek istenen mesaj nedir?*

Baharda bambaşka oluyor insan
Bir cıvıltıdır kuşlarda
Uçacak neye dokunsan
Sevda okunur bakışlarda

Bu dörtlükte aşağıdaki duyguların hangisinden yararlanılmıştır?

A. İşitme B. Koklama C. Dokunma D. Görme

Yukarıdaki iki örnekte görüldüğü gibi SBS sorularına benzer metinler kullanılmıştır. Günlük yaşamla ilgili detaylar yer almaktadır.

SONUÇ

İncelediğimiz 2008 SBS'de günlük yaşama ilişkin net bir soru bulunmazken 2009 SBS'de 7, 2010 SBS'de 3, 2011 SBS'de 3, 2012 SBS'de 2, 2013 SBS'de ise 3 soru sorulmuştur. Fakat 8. Sınıf Türkçe kılavuz kitaplarındaki tema sonu değerlendirme sorularında günlük yaşama ilişkin soruların istenilen sayıda olmadığı saptanmıştır.

Pasifik Yayınları Öğretmen Kılavuz Kitabında (2010) "Okuduklarını kendi hayatı ve günlük hayatla karşılaştırır". Kazanımına uygun soru bulunmamaktadır. Bisiklet Yayıncılık (2012) ve Ada Yayıncılık (2013) Öğretmen Kılavuz Kitabında ise SBS'ye uygun, günlük yaşamda karşılaşabileceğimiz örnek sorular hazırlanmıştır.

"Doğa ve Evren" teması ile "İletişim" temasında aradığımız ölçütlere uygun sorular saptanmıştır. Yapılandırmacı yaklaşıma uygun soruların sorulduğu SBS'de başarıya ulaşmak için öğrenci çalışma kitaplarındaki tema değerlendirme sorularının da paralellik taşıması gerekmektedir. Yorumlama-değerlendirmede günlük yaşamdan izlerin olduğu soruları çözmek, programın ruhuna aykırı olmayacağı kanısındayız.

KAYNAKÇA

Açık, Fatma. ve Özcan, Sibel. , "Sbs Türkçe Sorularıyla Türkçe Ders Kitaplarındaki Soruların Örtüşme Düzeyi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.16, s.356.

Aşıcı, Murat, Nurdan Baysal, Senem Seda Şahenk Erkan, "Türkiye'de Yapılan 2009 Pisa Ve Seviye Belirleme Sınavındaki (Sbs) Okuma Becerileri Sorularının Karşılaştırılması", Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, S.2, s.211.

Ceyhan, Yaşar ve Saliha, Ceyhan, İlköğretim Türkçe 8 Öğretmen Kılavuz Kitabı, Pasifik Yayınları, Ankara,2010.

Güneş, Firdevs, "Türkçe Öğretimi, Yaklaşımlar, Modeller", Pegem Yayınları, Ankara, 2013.

Güzeller, Cem, Oktay, "İlköğretim Fen ve Teknoloji Dersi Akademik Ortalamaları ile Seviye Belirleme Sınavı Fen Bilimleri Alt Testi Puanları Arasındaki İlişki", Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 12(1) Kış/Winter, s.202.

Karadüz, Adnan, "Yapılandırmacı Paradigma Bağlamında Türkçe Derslerinde Öğrenme Ortamları", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.14, s.138.

MEB, Türkçe Eğitimi Programı, MEB TTKB, Ankara, 2005.

MEB, SBS 2008 Türkçe 8. Sınıf Sınav Soruları

MEB, SBS 2009 Türkçe 8. Sınıf Sınav Soruları

MEB, SBS 2010 Türkçe 8. Sınıf Sınav Soruları

MEB, SBS 2011 Türkçe 8. Sınıf Sınav Soruları

MEB, SBS 2012 Türkçe 8. Sınıf Sınav Soruları

MEB, SBS 2013 Türkçe 8. Sınıf Sınav Soruları

Şahin, Derya, İlköğretim Türkçe 8 Öğretmen Kılavuz Kitabı, Bisiklet Yayınları, Ankara, 2012.

Şahin, Derya, İlköğretim Türkçe 8 Öğretmen Kılavuz Kitabı, Ada Yayınları, Ankara, 2013.

BULGARİSTAN DOĞU RODOP TÜRK AĞIZLARINDA İÇSES ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

Öğr. Gör. Harun BEKİR
Bulgaristan Plovdiv Paisiy Hilendarski Üniversitesi, harun.bekir@gmail.com

ÖZET

Gün geçtikçe artan ve derinleşen diyalektoloji araştırmaları, Bulgaristan Türk ağızlarının ünsüz sisteminde dil tarihi için kayda değer özellikler bulunduğunu ve değişmeler olduğunu göstermiştir. İçsesteki ünsüzlerin tonlanma, boğumlanma ve incelme bakımından uyuşması, ses bilgisi olaylarının en ilginç olanlarından biridir. Fizyolojik ve fonetik esas üzerinde gelişen ses değişikliklerinin en yaygının içses ünsüz benzeşmesidir.

Bulgaristan'ın ayrı ayrı bölgelerinde içses ünsüz benzeşmesi çok yaygın bir ses olayıdır. Bölgeden bölgeye de çeşitlilik göstermektedir. Ünsüzlerin tonluluk-tonsuzluk bakımından benzeşmesine Batı Bulgaristan, Mizya ve Trakya Türk ağızlarında rastlanır. Doğu Rodop Türk ağızlarında tonlu ve tonsuz ünsüzlerin yan yana gelebilmeleri ve kullanılmaları ünsüz sisteminin Bulgaristan'daki diğer Türk ağızlarından farklı bir yönde geliştiğini gösterir, Doğu Rodop Türk ağızlarına başka bir ahenk verir. Ünsüzlerin boğumlanması bakımından benzeşmesi bölgeden bölgeye değiliklik gösterdiği gibi, Doğu Rodop Türk ağızlarında çok gelişmiştir.

Dikkatinize sunduğumuz bu biliride Doğu Rodop Türk ağızlarındaki aslında komşu olan veya ses düşmesi sonucunda komşu olmuş ünsüzlerin boğumlanma ve incelme bakımından benzeşmesi ile uyuşması ele alınmakta ve incelenmektedir. Uzaktan benzeşmeli örnekler bırakılmakta, temasla benzeşmeli örnekler üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Doğu Rodop, Türk ağızları, ünsüz benzeşmesi.

ABSTRACT

Day by day increasing and deepening research dialectology, Bulgaria, Turkey consonant system of dialects and that there is appreciable features to date have shown that changes. The consonants in internal phoneme toned, numbness in terms of articulation and thinning, audio information, which is one of the most interesting events. Physiological and phonetic sound changes developed on the basis of the most common internal phoneme is a consonant assimilation.

In separate regions of Bulgaria internal phoneme consonant assimilation is a very common sound event. Also varies from region to region. Consonant assimilation of Western Bulgaria, Mizy and Thrace Turks are found in the mouth. Turkish dialects and in the Eastern Rhodopes tone chimes for the use of consonants and consonant system can come together other Turks in Bulgaria shows that have evolved in a different direction from the mouth, the Eastern Rhodopes Turkey harmony gives another in their mouths. Articulation of the consonant varies from region to region. Turkish dialect is very advanced in the Eastern Rhodopes.

Knowing that we bring to your attention the fact that neighbors in the Eastern Rhodopes Turkey mouth with or as a result of the fall of sounds and thinning in terms of articulation of consonants become a neighbor to coincide with assimilation is discussed and analyzed. Remote affinity samples is allowed to contact the affinity focuses on examples.

Key Words: Bulgaria, Eastern Rhodopes, Turkish dialects, consonant assimilation

ÜNSÜZLERİN BOĞUMLANMA BAKIMINDAN UYUŞMASI

Bir kelimede yan yana gelen veya söyleyişte birbirini takip eden iki kelimeden birinin sonunda bulunan ünsüzle, diğerinin başında bulunan ünsüz birbirilerine tesir ederler[1]. Bu tesir esnasında boğumlanma noktaları birbirine yakın iki ünsüzlerden biri, diğer ünsüzü kendisine benzeştirir. Bu durun ünsüz benzeşmesinin oluşmasına neden olur. İçsesleri arasında iki ünsüzün bulunduğu kelimelerde veya

[1] Banguoğlu, Tahsin, "Türk Grameri, Birinci Bölüm: Sesbilgisi", s. 6, İstanbul, 1959.

söyleniş bakımından aynı durumda bulunan komşu kelimelerin son ve ön sesleri arasında, bazan iki ünsüzden biri, kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan öteki tarafından büsbütün veya kısmen benzeştirilerek ünsüz benzeşmesi olayı meydana gelir. Boğumlanma bakımından yakınlaşma eğilimi gösteren ünsüzler bazan tam, bazan yarı benzeşmeye uğrarlar. Yazı dilinde ünsüzlerin benzeşme imkanları sınırlıdır. Oldukça bağımsız şartlar altında geliştikleri için bölge ağızlarında boğumlanma benzeşmesine sık sık rastlanır, bölgeye göre çeşitli nispetlerde gerçekleşir.

İçses ünsüz benzeşmesine çok rastlanan Doğu Rodop Türk ağızları, bu bakımdan zengin bir malzemeye sahiptir. Bu benzeşmeler ilerleyici ve gerici olarak iki şekilde meydana gelirler.

1. İLERLEYİCİ BENZEŞME

1.1. Tam Benzeşme

1.1.1. Temasla benzeşme

– nl – > – nn –

Avurt-dişi olan ***l*** ünsüzü, önündeki ünsüzle çok defa benzeşir. Aslında **– nl – > – nn –** değişmesi Bulgaristan Türk ağızlarının hepsinde vardır ve bu ağızları araştıran Tütkologların çoğu tarafından kaydedilmiştir[2]. Doğu Rodop Türk ağızlarında da sistemli ve çok görülen bir ilerleyici benzeşmedir. **n** ünsüzüyle biten bir kelimeye ***l*** ünsüzüyle başlayan bir ek eklenirse, **l** sesi ilerleyici benzeşme yoluyla **n**'ye dönüşür.

annatılā < anlatırlar — *kadınnā < kadınlar*
tütünneri < tütünleri — *onnarın < onların*
gelinnik < gelinlik — *görenneri < görenleri*
günner < günler — *dumannar < dumanlar*
yannıç < yanlış — *unnarì < onları*

– ml – > – mm –

Bu benzeşmeye de Doğu Rodop Türk ağızlarında rastlanılır. M. Mollova[3] bu ses değişmesinin sebebini acele konuşma esnasında gerçekleştiğini açıklasa da, meydana gelmesi sadece acele konuşmaya bağlanamaz.

awşammarı < akşamları — *adammar < adamlar*
üzümmer < üzümler — *iskemme <iskemle*
arkadaşlāmman < arkadaşlarımla

– tl – > – tt – / – td –

Doğu Rodop Türk ağızlarının bazılarında tespit edilmiştir[4]. Daha sonraları ise "ihtiyarların telâffuzunda" kaydıyle Mefküre Mollova tarafından da belirtilmiştir[5]. Bu ses olayının yayılışı önceki ses değişmesinin yayılışına uyar.

armuttar < armutlar — *sebetter < sepetler*
bulutdā < bulutlar — *ganattā < kanatlar*

---

2 Boev, Emil, "Bulgaristan Türk Diyalektolojisiyle İlgili Çalışmalar", Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968.
3 Mollova, M., "Traıts de Fusıon dans le dialecte turc du Rhodope de l'Est", s. 67, Linguistique Balkanique XIV, 2, 1970.
4 Boev, Emil, "Les dialectes turcs du Rhodope", s. 133, Linguıstıque Balkanique, II, 1960.
5 Mollova, M., "Traıts de Fusıon dans le dialecte turc du Rhodope de l'Est", s. 68, Linguistique Balkanique XIV, 2, 1970.

– kl – > – kk – / – kg –

Yayılış bakımından **– nl – > – nn –** ses değişmesinden sonra ikinci yer alır. Doğu Rodoplardaki bazı yerleşim yerlerinde **– kk –** , bazılarında ise **– kg –** tercih edilmektedir.

köpekkā < köpekler *ördekā < ördekler*

yemekkerā < yemeklere *ayakkarında <ayaklarında*

damakgā < damaklar *pındıkgā < fındıklar*

hakkısın < haklısın *pekke < bekle*

– zl – > – zz –

Doğu Rodop Türk ağızlarında ilerleyici benzeşme olarak birkaç kelimede düzenli olarak karşımıza çıkar:

öküzzer < öküzler *kirezze <kirezler*

domuzzā < domuzlar *gozzā < gözlar (cevizler)*

– pl – (- bl -) > – pp – (- bb –)

Bir ilerleyici benzeşme örneği olan bu değişiklik **p** ile biten kelime **l** ile başlayan bir ek aldığında meydana gelir:

çorappā / çorabbā < çoraplar

ceppā̄ / cebbā̄ < cepler

küppā̄ < küple

– fl – (- vl -) > – ff – (- vv –)

Doğu Rodop Türk ağızlarında ***f*** ünsüzü sık sık **v**'ye geçmesi, **– fl –** grubunun **– vl -**'ye, dolaysıyla da **- vv** –'ye geçme zeminini hazırlamaktadır:

alevvā̄ < alevler *gılıffā / gılıvvā < kılıflar*

1.1.2. İçses düşmesiyle benzeşme

Bölge ağızlerında dar vokallerin düşmesiyle boğumlanması farklı olan ünsüzler bir araya gelirler, ses bilgisi sisteminde yürürlükte olan kurallara göre değişirler. Doğu Rodop Türk ağızlarında işses düşmesiyle benzeşme olaylarını çoğu fiil çekimlerinde kendini gösteriri:

– m.v – > – mm –

emmā̄sin < emiversin *gömmā̄sinnä < gömüversinler*

– p.v – > – pp –

yap.pā̄sin < yapıversin *kappū̄sin < kapıversın*

– t.v – > – tt –

sat.tā̄sin < satıversin *at.tā̄sin < atıversin*

– k.v – > – kk –

yık.kā̄sin < yıkıversin *çek.kā̄sin < çekiversin*

– ş.v – > – şş –

aş.şā̄sin < aşıversin *düş.şā̄sin < düşüversin*

– s.v – > – ss –

bas.sāsin < basıversin *as.sā <asıver*

– n.v – > – nn –

yān.nā < yanıver *don.nāsin < donuversin*

– z.v – > – zz –

gız.zāsin < kızıversin *kezzāsin < geziversin*

– r.v – > – rr –

sor.rā < soruver *dur.rā < duruver*

– y.v – > – yy –

okuy.yāsin < okuyuversin *atlıy.yāsin < atlayıversin*

– l.v – > – ll –

al.lāsin < alıversin *sal.lāsin < salıversin*

– ç.v – > – çç –

aç.çāsin < açıversin *saç.çā < saçıver*

1.2. Yarı Benzeşme

Kelime içinde yan yana gelen ünzüzlerin boğumlanma bakımından uyuşması, boğumlanma noktalarının sadece yaklaşmasıyla ifade edilebilir. Böyle durumlarda meydana gelen yeni sesler, komşuluğundaki sese tamamiyle uymadan bir yönüyle ona yaklaşır. Yarı benzeşme denen bu olayın örnekleri az değildir.

– ml – > – mn –

avşamnarı < akşamları *iskemnā < iskemle*

karımnā < karımla *avşamnā < akşamleyin*

kumnuk < kumluk *arabamnā < arabamla*

kitabımnā < kitabımla *paramnā < paramla*

– zl – > – zd –

Doğu Rodop Türk ağızlarında yayılışı sınırlıdır. Çok tipik olduğu için komşu köylerin ve özellikle araştırmacıların dikkatini çekmiştir.

buzdu < buzlu *fızdı < hızlı*

cevizdā < cevizler *domuzdā < domuzlar*

kirezdā < kirezler *damızdık < damazlık*

duzdu < tuzlu *tuzduk < tuzluk*

– sl – > – st – / – sd –

Karabastı < Karabahıslı (Kırcaali'ye bağlı bir köy ismi)

tastā < taslar *sestā < sesler*

kümestā / kümesdā < kümesler

– çl – / – şl – > – çt – / – çd – / – şt – / – şd –

Bu tip benzeşme Doğu Rodop Türk ağızlarında tespit edilen **– çl – > – şl –** değişmesine bağlıdır.

topaştā / topaşdā < topaçlar

pirnşdā̄ < pirinçler

– ml – > – mb –

dambalık < damlalık *iskembe < iskemle*

– md – > – mn –

avşamnan < akşamdan

2. GERİLEYİCİ BENZEŞME

Gerileyici benzeşme Türkçeye ve genellikle Türk dillerine has bir şey değildir. Böyle olmasına rağmen çeşitleri gayet çoktur. Bulgaristan Türk ağızlerında bunların hemen hemen hepsi Türkologlar tarafından görülmüş, örneklerle gösterilmiştir.

2.1. Tam Benzeşme

2.1.1. Temasla benzeşme

– zs – > – ss –

gessin < gezsin *yassın < yazsın*

alamassā < alamazsanız *gössüz < gözsüz*

– şs – > – ss –

almamıssın < almamışsın *yapmıssın < yapmışsın*

bakmıssın < bakmışsın *görmüssün < görmüşsün*

– rl – > – ll –

Doğu Rodop Türk ağızlarında yaygın bir gerileyici benzeşme örneğidir. Bazı alıntı ve Türkçe kelimelerde karşımıza çıkan bu benzeşme, ekleşme esnasında kelime sonundaki **r**, gerileyici benzeşme yoluyla **l** ünsüzüne dönüşür.

itiyallādan < ihtiyarlardan *zolla < zorla*

çamıllı < çamurlu *topallamak < toparlamak*

topallak < toparlak *yuvallak < yuvarlak*

– ht – > – tt –

ittiyallardan < ihtiyarlardan

– kt – > – tt –

alettik <elektrik

– tç – > – çç –

Tokaççık < Tokatçık (Koşukavak ilçesine bağlı bir köy ismi)

2.2. Yarı Benzeşme

– md – > – nd –

Gerileyici yoluyla meydana gelen bu benzeşme, Doğu Rodop Türk ağızlarında bir örnekte düzenli olarak karşımıza çıkar.

şindi < *şimdi*

Yukarıda adı geçen benzeşme örnekleri içinde, bölge ağızlarında ve genel olarak Türkçede sıkça rastlanan ve benzeşme olayını mümkün kılan ünsüz grupları vardır. Bu haller dışında gayet seyrek olarak yan yana gelebilen ve benzeşen ünsüzlerde de rastlanır. Bunların, dilin gelişmesi ve tarihi için büyük öneme sahip olmadıkları kendiliğinden anlaşılır.

KAYNAKÇA

Banguoğlu, Tahsin, Türk Grameri, Birinci Bölüm: Sesbilgisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İstanbul, 1959.

Boev, Emil, "Bulgaristan Türk Diyalektolojisiyle İlgili Çalışmalar", Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968.

Boev, Emil, "Les dialectes turcs du Rhodope", Linguıstıque Balkanique, II, 1960, 129-134.

Caferoğlu, Ahmet, "Anadolu Ağızlarında İçses Ünsüz Benzeşmesi", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1958.

Mollova, M., "Traıts de Fusıon dans le dialecte turc du Rhodope de l'Est", Linguistique Balkanique XIV, 2, 1970, s. 57-81.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ZAMAN EKLERİ ve BAĞLAM İLİŞKİSİ ÜZERİNE

Arş. Gör. Hasene AYDIN
Uludağ Üniversitesi, hasenek@uludag.edu.tr

ÖZET

Dilin bir sistem olmasının sonuçlarından biri, her dil biriminin ait olduğu bütün yani bağlam içinde değer kazanmasıdır. Bu da dil incelemelerinde bağlamın dikkate alınmasını zorunlu kılar.

Türkçede zaman eklerinin işlevlerinin belirlenmesi konusunda da bağlam, yol göstericidir. Zaman anlatımıyla ilgili doğru sonuçlara ulaşabilmek için sadece zaman eklerini tek başlarına ve alışılagelmiş işlevleriyle değerlendirmek yerine zaman yönünden incelenen dil birimini oluşturan bütün yapıları birbiriyle kurduğu ilişkileri göz önünde bulundurarak ele almak gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, zaman eklerinin işlevlerinin bağlamla ilişkisini bütüncül bir biçimde ele alarak eklerin tek başına değerlendirilmesiyle görevlerinin net olarak ortaya çıkamayacağını göstermek, bunun için metin bağlamında değerlendirilmelerinin zorunluluğunu ortaya koymak, yapılacak adlandırma ve sınıflandırmalarda eklerin bağlam çerçevesinde üstlendikleri işlevlerinin göz önünde tutulması gerektiğini vurgulamaktır. Bu yapılırken özellikle "zaman kayması" teriminin yanlışlığı ortaya konmakta, Türkçede biçimleri aynı, işlevleri farklı eklerin bulunduğu gerçeğinden hareketle zaman eklerinde de bu kuralın işletilmesi gerektiği üzerinde önemle durulmakta, böylece her ekin üstlendiği işlevine göre adlandırılması gerektiği önerilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Zaman eki, zaman kayması, bağlam, işlev, metin

ABSTRACT

Language is as system. Therefore each language unit gains value in context. This obliges considering the context in language researches.

The context is directive for to determine the functions of tense suffixes in Turkish too. The tense suffixes should not be evaluated alone and with their routine functions for to achieve accurate results. Instead of this all constituents of the language unit under review from the point of time should be considered by taking into consideration relations with each other.

The aims of this study are to examine the relationship with tense suffixes and context in an integrated manner and so to show that the functions of the suffixes cannot appear nettably being evaluated alone, for this to put down the fact that the obligation of being evaluated in the context of text and to emphasize that the functions which the suffixes undertake with in the frame of the context should be considered in namings and classifications. That when incorrectness of the term "tense shift" is put forward especially, further the consideration of the precept that there are the suffixes that have the same forms but different functions in Turkish should be managed for tense suffixes too is overemphasized and so it is offered that each suffix should be named according to its function.

Key Words: Tense suffix, tense shift, context, function, text

Giriş

Saussure'le başlayan yapısalcılık akımı, dile bir sistem olarak bakmakta ve dilin birbiriyle ilişkili birimlerden oluştuğunu savunmaktadır. Buna göre dil denen dizge, bazı göstergelerle çalışmaktadır. Bu göstergeler; ses, ek, sözcük, sözcük öbeği, cümle, cümleden büyük birlik gibi çeşitli dil birimleridir. Bunlardan birinin eksikliği, iletişimde aksamaya neden olmaktadır.

Tek başlarına iletişimi sağlamada yetersiz kalan dil birimlerinin sistem içinde birlikte hareket etme zorunluluğu vardır. Bu da her birimin ait olduğu bütün içinde değer kazandığı ve bu nedenle birlikte değerlendirilmesi gerektiği anlamına gelir. Üstünova da bu konuda " *(...) dil birimleri, varlık nedenle-*

rini diğer dil birimlerine borçludurlar. En küçüğünden, en büyüğüne hiçbir dil birimi, tek başına varlık gösteremez. Üstelik bütünden kopuk ele almak, yanlış tanımlamalara da neden olabilir." [1] der. Örneğin "*beyaz*" sözcüğünün sistem içinde sıfat görevini alabilmesi, bunun bir adı nitelemesine bağlıdır. Ancak "*beyaz gömlek*" biçimindeki bir yapı, "*beyaz*"a sıfat demeyi sağlar. "*Beyazı severim.*" biçimindeki bir cümledeyse sözcük, ad görevindedir. Ekler için de aynı durum geçerlidir. Örneğin {-AcAK} eki de kullanıldığı yere göre farklı işlevler üstlenip farklı adlar alabilmektedir. Ek; "*Ayşe yarın gelecek.*" cümlesinde eylemi işletime sokan bir zaman eki; "*Geleceğinizi garanti altına almak için yatırım yapmalısınız.*" yapısında kalıcı ad yapan bir türetme eki, "*Gelecek günler neler getirir bilinmez.*" cümlesindeyse bir ortaç eki olarak kullanıma çıkmıştır. Dolayısıyla dil birimini değerlendirebilmek, adını koyabilmek ve işlevini belirleyebilmek için onun ilişki kurduğu diğer dil birimlerini de göz önünde bulundurmak kaçınılmazdır. Bu da dil incelemelerinde bağlam konusunu gündeme getirmektedir.

Aksan'ın *"Kısaca belirtmek gerekirse, bir gösterge, öteki öğelerle birlikte ve onlarla bütünleşerek, onların da yardımıyla bir kavramı yansıtmaktadır ki, göstergelerin bağlı bulunduğu bu öğelerin oluşturduğu bu bütüne bağlam adını veriyoruz."*[2] biçiminde tanımladığı bağlam, dil birimlerinin ait olduğu bütüne verilen addır ve dil incelemelerinde birimlerin anlamlandırılması konusunda vazgeçilmez bir role sahiptir. Bağlam, bazen bir sözcük, bazen bir cümle, bazen de metin olabilmektedir.

Çetin vd. tarafından "*Bağlam dilde anlamın kaynağıdır. Dilde anlam her aşamada bağlama ihtyaç [ihtiyaç] duyar.*"[3] biçiminde gerekliliği belirtilen bağlam kavramının, eklemeli bir yapıya sahip olan Türkçede zaman eklerinin işlevlerinin belirlenmesi konusunda da önemli bir yeri ve rolü vardır.

Dil bilgisinde duyulan geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman, gelecek zaman, şimdiki zaman ve geniş zaman olmak üzere beş zaman olgusundan söz edilir. Zaman ekleri de bu zamanlara göre belirlenmiştir. Ahmet Benzer, bu durumu "*Türkçede her bir fiil zamanın eki belirlidir; geçmiş zaman için –DI, -mIş, şimdiki zaman için –(I)yor, -mAktA, -mAdA, gelecek zaman için –AcAK ve geniş zaman için –Ar/Ir eki kullanılır.*" [4] biçiminde açıklar. Bu eklerin ait oldukları ulamın dışına çıkıp farklı bir zaman gönderme yaptığı durumlardaysa "zaman kayması", "işlev değişmesi" gibi kavramlardan söz edilmektedir. Bu açıklamalar yapılırken aslında Türkiye Türkçesinin eklerle ilgili çok önemli yapısal özelliklerinden birinin göz ardı edildiği dikkati çekmektedir. Üstünova, "*Türkçe, biçimleri aynı işlevleri farklı ekler bakımından çok zengindir. Bir ek farklı işlevlerde karşımıza çıktığı gibi, farklı ulamlarda da görülmektedir.*" [5] diyerek Türkçede eklerin çok işlevli olduğunu belirtir. Dolayısıyla diğer dil birimleri gibi eklerin de ait olduğu bütünler içinde ele alınarak işlevlerinin belirlenmesi, adlarının konması gerekmektedir. Bu nedenle örneğin {-yor} ekine sadece şimdiki zaman eki demek doğru değildir. Çünkü bu ek, kimi durumlarda farklı işlevlerde kullanılarak şimdiki zamandan çok ayrı başka bir zamana gönderme yapabilir. Dilâçar, gramer konusunu ele aldığı çalışmasında eklerin görevlerinin çeşitli olduğunu, bu nedenle zamanları belli eklere bağlamanın doğru olmayacağını söylemiştir. [6] Sema Aslan Demir de eklerin farklı bağlamlarda farklı işlevler üstlenebildiğini şöyle ifade eder: *"–(X)yor, –A/(X)r ve -mAktA eklerinin semantik özellikleri ne tür bileşenlerden oluşmalıdır ki geçmiş eylemleri anlatmada da kullanılabilsin ya da –DX ne tür bir semantik içeriğe sahip olmalıdır ki hâl ve geleceği de anla-*

1 Üstünova, Kerime, Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi), Sentez Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 40.
2 Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 200.
3 Çetin, Mustafa; Yiğit, Murat; Karlı, Elçin; "Dilde Anlam ve Bağlam", 1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, May 5-7 2011, Sarajevo, s. 1368-1372, 2011, http://eprints.ibu.edu.ba/688/1/FLTAL%202011%20Proceed%C4%B1ngs%20Book_1_p1368-p1372.pdf (e.t. 25. 10. 2013), s. 1370.
4 Benzer, Ahmet, Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 24.
5 Üstünova, Kerime, Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi), Sentez Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 33.
6 Dilâçar, Agop, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 83-145, Ankara, 1971, s. 112.

tabilsin? Biçimbirimlerin bu tür işlevsel açılımlarında bağlamsal koşullar oldukça önemlidir; bununla birlikte öncesinde, işlevsel açılımlara izin veren, belirli bağlamlarda belirli işlevlerin ortaya çıkışını düzenleyen temel semantik değerleri anlayabilmek gerekir. Bağlam, bir biçimbirimin semantik yapısında var olan bir özelliği ortaya çıkaran, hazırlayıcı, tetikleyici, tipikleştirici bir ögedir. Bağlam-işlev ilişkisi belirli bir semantik temel ekseninde gelişir, rastgele değildir."[7]

Akerson'un *"Bir eki tek bir işleve bağlamanın anlamsızlığı, tüm eklerin çok işlevli olduğu, seçilecek işlevi ise ağırlıklı olarak bağlamın belirlediği anlaşılıyor."*[8] *biçimindeki sözleri de göstermektedir ki bağlam, bütün dil birimlerinde olduğu gibi zaman ekleri incelemesinde de dikkate alınması gereken bir konudur. Üstünova da konuyla ilgili olarak "Dil birimlerinin birbirlerinin varlık nedeni olduğu, birbirlerine can verdiği, ruh verdiği tezinden yola çıkarak işlevlerinin sağlıklı olarak belirlenmesi için, ait olduğu bütün içinde ele alınmasının kaçınılmaz olduğunu söyleyebiliriz. Ekleri sözcükler içinde ele alıp değerlendirmek, beklenen sonucu vermeyebilir. Eklerin değerlendirileceği dil biriminin en az cümleyle sınırlı olması gerekmektedir. Hatta bazen cümle bile, bir dil biriminin gerçek anlamına ulaşmada yetersiz kalmaktadır."*[9] demektedir.

Dil bilgisi araştırmalarında dil birimlerinin işlevsel değerleri yeterince dikkate alınmadığı, eklerin ve diğer dil birimlerinin daha önce verilmiş adları ezberlendiği ve farklı yerlerde farklı görevlerde kullanılmış olabileceği düşünülmediği için zaman konusundaki çalışmalarda da bazen eksik noktaların bırakıldığı dikkati çekmektedir. Bu nedenle zaman eklerinin gönderme yaptığı zamanın doğru biçimde belirlenebilmesi, ekin yer aldığı metnin göz önünde bulundurulmasına bağlıdır. Çünkü zaman ekleri için bağlamı, sıklıkla metin oluşturmakta; bu konuda cümle yetersiz kalabilmektedir. "*Dilin zamanı algılama ve ifade etme biçimi, derin yapıya ait bir olgudur. Dolayısıyla bu analizde sadece zaman ekleri değil, bu eklerin, kullanıldıkları cümlenin içinde yer aldığı bağlamda hangi zamansal ilişkiyi ifade ettiği de önemlidir. Bazı cümlelerin ifade ettiği zaman, o cümlenin içinde yer aldığı dil içi ve dil dışı bağlamla anlaşılabilir.*" [10] biçimindeki sözler de eklerin aslında bütün dil birimlerinde olduğu gibi tek başlarına varlık gösteremediklerini, ancak ait oldukları bütün içinde değer kazanabildiklerini ifade etmektedir. Bu nedenle zaman anlatımıyla ilgili sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için sadece zaman eklerini tek başlarına ve alışılagelmiş işlevleriyle değerlendirmek yerine zaman yönünden incelenen dil birimini oluşturan bütün yapıları birbiriyle kurduğu ilişkileri göz önünde bulundurarak ele almak gerekmektedir. Çünkü zaman ekleri, sınırlı ve belirsiz bir zaman ifadesi sunar; bağlamda yer alan diğer dil birimleriyle zaman netlik kazanır. Akçataş, Türkiye Türkçesinde zamanı incelediği çalışmasında ulaştığı sonuçları bildirirken "*Zaman ayrıntıları, cümle içi ve dışı zaman unsurları arasındaki ilişkilere göre incelenmeli diye düşünüyoruz. Cümle düzeyinde tespit edilen formüller, metnin diğer cümlelerine ve metnin tamamına göre yorumlanarak zaman belirlenirse daha çok ayrıntı tespit edebiliriz.*"[11] demektedir. Günay da sadece zaman eklerinin işlevlerinin çözümlenmesinin bir cümlenin zamanını ortaya koymaya yetmediğini ifade ettikten sonra çekimli bir eylemin zamanını belirleme konusunda şu unsurların da değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir:

> *"a) Zaman ekinin eklendiği fiilin kılınış / görünüş özellikleri;*

---

7 Aslan Demir, Sema, "Türkçede Anaforik Zaman İfadeleri", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/9, s. 1099-1109, Ankara, 2013, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1802041397_071DemirSemaAslan-1099-1109.pdf (e. t. 14. 11. 2013), s. 1102.

8 Erkman Akerson, Fatma, Dile Genel Bir Bakış, 2. b., Multilingual Yayınları, İstanbul, 2007, s. 270.

9 Üstünova, Kerime, Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi), Sentez Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 39.

10 Akşehirli, Soner, "Türkçe'de Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı İlişkileri", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 5/4, s. 15-73, 2010, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/605213482_2Ak%C5%9Fehirli_Soner.pdf, (e. t. 14. 06. 2013), s. 33.

11 Akçataş, Ahmet, Türkiye Türkçesinde Cümlede Süreye Bağlı Zaman – Bakışta Kılınış –, Afyon Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları, Afyonkarahisar, 2005, s. 223.

b) Çekimli fiilin anlam değerine ve istemine bağlı olarak kullanılan yer, durum, zaman zarflarının, işaret sıfatlarının ve zamirlerin cümleye kazandırdığı zaman anlamı;

c) Edimbilimsel etkenler;

d) Sözdizimsel ve söylemsel bağlam;

e) Metin tipleri."[12]

Zaman konusu, zaman bildiren biçimbirimlerin işlevleri; bugün pek çok araştırmada ele alınmaktadır. Çalışmalar, özellikle zaman, görünüş, kip ve kiplik konuları etrafında yoğunlaşmaktadır. Bazı araştırmacılar, zaman eklerinin hem zaman hem görünüş hem de kiplik bildirme işlevlerinin olduğunu savunmaktadır. Lars Johanson, "Aspekt im Türkischen" adlı çalışmasıyla görünüş konusuna dikkat çekerek ekleri zaman-görünüş çerçevesinde ele almıştır. Ahmet Benzer de "Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik" başlıklı çalışmasında eklerin bu üç işlevi üzerinde durur. Zaman işlevini anlatırken ekin temel işlevine değinir, daha sonra bu ekle farklı zamanların anlatımını verir. Ahmet Aydemir de konuya benzer şekilde yaklaşır. "Yüklemleştirici" adını verdiği zaman anlatan dil birimlerinin dil bilgisinde sadece zaman bildirme yönüyle ele alındığını ancak bunların Johanson'un belirttiği gibi zaman-görünüş çerçevesi içinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.[13] Çalışmasında da zaman bildiren ekleri; kipsellik işlevi, zaman işlevi, görünüş işlevi başlıkları altında değerlendirmiş, ayrıca bunların anlatım tabanı olarak üstlendiği görevlere de değinmiştir. Caner Kerimoğlu da aynı düşünceleri paylaşır. "Kiplik İncelemeleri ve Türkçe" adlı çalışmasında Türkçede zaman eki olarak kabul edilen biçimlerin, hem görünüş hem de kiplik bildiren ögeler olarak kullanıldığını belirtir.[14] Uzun ise bu görüşte değildir. Ona göre Türkçede sadece geçmiş zaman ifade eden {-(y)TI} ve geçmiş-dışı zamana gönderme yapan {-Ø} ekleri zaman bildirmektedir; diğer biçimlerse görünüş ya da kip ekidir.[15] Sercan Demirgüneş de "Türkçede Görünüş ve Zaman Morfemleri" adlı çalışmasında "zaman kayması" terimini eleştirerek işlev değişikliklerinin "görünüş" başlığı altında değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder ve {-yor} ekiyle ilgili olarak ekin farklı zamanları işaretleyebilmesi dolayısıyla bunun bir zaman eki olarak değil görünüş biçimi olarak ele alınmasının daha doğru olacağını söyler.[16]

Zaman, görünüş, kip ve kiplik kavramları, bu çalışmanın tartışma konusunu oluşturmamaktadır.[17] Çalışmanın amacı, söz konusu biçimlerin zaman mı görünüş mü yoksa kip ya da kiplik değeri mi taşıdığını belirlemek değil zaman eklerinin işlevlerinin bağlamla ilişkisini bütüncül bir biçimde ele alarak eklerin tek başına değerlendirilmesiyle görevlerinin net olarak ortaya çıkamayacağını göstermek, bunun için metin bağlamında değerlendirilmelerinin zorunluluğunu ortaya koymak, yapılacak adlandırma ve sınıflandırmalarda eklerin bağlam çerçevesinde üstlendikleri işlevlerinin göz önünde tutulması gerektiğini vurgulamaktır. Bu yapılırken özellikle "zaman kayması" teriminin yanlışlığı ortaya konmakta, Türkçede biçimleri aynı, işlevleri farklı eklerin bulunduğu gerçeğinden hareketle zaman ekle-

---

12 Günay, Nesrin, "Çekimli Fiillerin Zaman Bildirimini Belirlemede Etken Olan Unsurlar", IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, 22-24 Aralık 2011, Muğla, I. Cilt, s. 295-304, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 299.

13 Aydemir, İbrahim Ahmet, Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010, s. 10-12.

14 Kerimoğlu, Caner, Kiplik İncelemeleri ve Türkçe, Dinozor Kitabevi, İzmir, 2011, s. 79.

15 Ayrıntılı bilgi için bk. Uzun, Nadir Engin, "Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü", Dil Dergisi, Ankara Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Araştırma ve Uygulama Merkezi TÖMER, S. 68, s. 5-22, Ankara, 1998; Uzun, Nadir Engin, Dilbilgisinin Temel Kavramları-Türkçe Üzerine Tartışmalar, Ankara, 1998, s. 105-129.

16 Demirgüneş, Sercan, Türkçede Görünüş ve Zaman Morfemleri, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Niğde, 2007, s. 86, 89.

17 Türkçede zaman, görünüş, kip ve kiplik tartışmaları için bk. Karadoğan, Ahmet, Türkiye Türkçesinde Kılınış, Divan Kitap, Ankara, 2009; Dolunay, Salih Kürşad, Türkiye Türkçesinde Zaman, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012; Aydemir, İbrahim Ahmet, Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010; Benzer, Ahmet, Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012; Uzun, Nadir Engin, "Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü", Dil Dergisi, Ankara Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Araştırma ve Uygulama Merkezi TÖMER, S. 68, s. 5-22, Ankara, 1998; Uzun, Nadir Engin, Dilbilgisinin Temel Kavramları-Türkçe Üzerine Tartışmalar, Ankara, 1998; Kerimoğlu, Caner, Kiplik İncelemeleri ve Türkçe, Dinozor Kitabevi, İzmir, 2011.

rinde de bu kuralın işletilmesi gerektiği üzerinde önemle durulmakta, böylece her ekin üstlendiği işlevine göre adlandırılması gerektiği önerilmektedir. Çalışmada bütün zaman ekleri ele alınmamış, anlatı metinlerinden seçilmiş bazı yapılarla zaman eklerinin işlevlerinin bağlam içinde varlık buluşu örneklendirilmeye çalışılmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

1. Türkiye Türkçesinde zaman anlatımı, sadece zaman ekleriyle sınırlı değildir. Zaman ekleri; zaman bildiren sözcükler ve başka dil birimleriyle birlikte varlık bulur, zaman anlatımında soyuttan somuta geçişi sağlarlar.

Zaman eklerinin görevi, eylemleri işletime sokarak onların bünyelerinde belirsiz biçimde barındırdıkları zaman kavramını ortaya çıkarmak, böylece eylemin gerçekleşme zamanını zaman çizgisi üzerinde bir noktaya yerleştirmektir. Ancak ekler, tek başına zamanı somutlaştırmamakta, bunun için diğer dil birimlerinin yardımı gerekmektedir. Üstünova bu durumu şöyle açıklar: "*Zaman kavramı üç aşamada somutlaşır. Eylemde soyut olarak bulunan zaman, bildirme kipi ekleriyle zaman çizgisi içindeki genel yerine oturur. Bir önceki durumuna göre bir derece somutlaşma gerçekleşse de yine belirsiz / soyut bir zaman söz konusudur. Zaman ifade eden sözcük ya da sözcük öbeklerinin devreye girmesiyle somutlaşma derecesi bir adım daha ilerler. Ancak her seferinde eylemin gerçekleşme anının tam olarak verildiğini söyleyemeyiz. Bilinmezlik, buna rağmen sürebilir.*" [18] Aşağıdaki örneklerde zamanın bağlam çerçevesinde netleşmesi açıklanmaktadır.

"İlk defa olarak 'Aşk' kelimesini bir bahar akşamı işittik." (Akbal, 1946, s. 12)[19]

Yukarıdaki cümlede *işit-* eylemi üzerine gelen {-DI} eki, geçmiş zamanı bildirmektedir. Ancak ek, tek başına ele alındığında alıcı tarafından tam olarak kestirilemeyen belirsiz bir geçmişe gönderme yaptığı için *işit-* eyleminin geçmişin hangi diliminde gerçekleştiği net olarak kestirilemez. Bunun için cümlede zaman zarfı olarak görev yapan "*bir bahar akşamı*" ifadesinin de {-DI} ekiyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Böylece vericinin ilk defa olarak aşk kelimesini işittiği zaman, geçmiş içinde biraz daha sınırlandırılmış olur ve hareketin geçmişte bir bahar akşamında gerçekleştiği anlaşılır. Ancak bu da cümlede zamanı netleştirmeye yetmemekte, başka dil birimlerinin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle zaman ekleri net bir zaman anlatımı sunmaz; belirli bir zaman ifadesine ulaşabilmek için zaman ekinin içinde yer aldığı yapının bağlantı kurduğu diğer sözcükler, cümleler de dikkate alınmalı; gerekirse metin ve hatta metinler arası ilişkiler çerçevesinde inceleme yapılmalıdır.

"*Bizim sokaktan haftada bir geçen kalın sesli gazete satıcısı önemli gerçeği bana öğrettin, bugün pazar...*" (Akbal, 1946, s. 68) örneğinde "*öğrettin*" yükleminde yer alan {-DI} eki de bağlamdan hareketle geçmiş içinde bir Pazar gününe gönderme yapmaktadır. Burada "*Pazar*" sözcüğü, zaman zarfı olarak kullanılmamış ancak zamanı bir derece somutlaştırma işlevini üstlenmiştir. Buna rağmen yukarıdaki bağlam içinde geçmişteki hangi pazardan söz edildiği belli değildir.

"Bana her bayramda bir gümüş lira verirdi babam. Üç gün harcardım, tüketemezdim. O manda gözü yirmi beşlikler erimezdi ne alsan! Salıncaklar, atlar, eşekler, niyetler, şekerler, çikolatalar, dergiler!" (Akbal 2002: 17-18) cümlelerinin yer aldığı bu örnekte {-(I)rdI} eki geçmişte süreklilik gösteren ve alışkanlık hâline gelmiş hareketlerin anlatımında kullanılmıştır. Ancak yine geçmişin hangi diliminden söz edildiği belirsizdir. Burada da zamanı netleştiren birtakım göstergelerden yararlanmak gerekmektedir. Örnekte dış dünyada gerçekliği olan ve o dönemde tedavülde olan paralar söz konusu edilmiştir.

[18] Üstünova, Kerime, "Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi", Dil Bilgisi Sorunları, Kesit Yayınları, s. 33-43, İstanbul, 2010, s. 36.

[19] Örneklerin alındığı eserler ve sayfa numaraları, çalışma boyunca örneklerin ardından parantez içinde gösterilmiştir.

Eğer gümüş lira ve yirmi beş kuruşların tedavülde olduğu dönem bilinirse {-(I)rdI} ekinin gönderme yaptığı geçmiş zaman dilimi ortaya çıkacaktır. Türk madenî paralarının tarihine bakıldığında halk arasında mandagözü olarak bilinen nikel yirmi beş kuruşların 1925'te, bir liranınsa 1934'te piyasaya sürüldüğü görülür.[20] 1947 yılına ait gümüş liraların olduğu düşünülürse olay zamanının 1940'lı yıllar olduğu söylenebilir.

"*Yarın Ankara'ya gideceğim.*"[21] biçimindeki bir cümlede {-AcAK} eki gelecek zamana gönderme yapar. "*Yarın*" zarfı da bu anlamı destekler. Ancak bu cümlenin hangi zaman diliminde söylendiği bilinmeden gelecek zamanı anlatan ekin de zarfın da işlevi kestirilemez. Söz konusu cümlede zamanın netleşmesi, alıcıyla vericinin aynı konuşma ortamının parçası olmasıyla yani alıcının cümlenin içinde yer aldığı bağlamı bilmesiyle mümkündür. Örneğin Efe ve Yiğit adlı iki arkadaş, 5 Aralık 2013 Perşembe günü konuşmakta ve Efe, Yiğit'e ertesi gün Ankara'ya gideceğini söylemektedir. Efe, "*Yarın Ankara'ya gideceğim.*" dediğinde Yiğit, Efe'nin cümlesindeki "*yarın*"ın 6 Aralık 2013 Cuma gününü işaret ettiğini anlar. Çünkü Yiğit, o ortamın ve konuşmanın bir parçasıdır. Böylece bağlam çerçevesinde cümlede net bir gelecek zaman anlamı ortaya çıkmış olur.

"Sağ tarafta 20 Haziran 1933 tarihi ve hemen bunun altında şu satırlar vardı: 'Dün başımdan garip bir hadise geçti ve bana on sene evvelki başka birtakım hadiseleri yeniden yaşattı…'" (Ali, 2010, s. 43) örneğinde de *"'Dün başımdan garip bir hadise geçti ve bana on sene evvelki başka birtakım hadiseleri yeniden yaşattı…'"* cümlelerindeki {-DI} ekinin gönderme yaptığı belirsiz geçmiş zaman, bağlam içinde *"dün"* ve "20 Haziran 1933" ifadeleriyle netleşmektedir. Buna göre ek, 19 Haziran 1933 tarihinde gerçekleşmiş hareketleri anlatmaktadır.

> *"Önce pencereden halka nutuk vermeye kalkışmış, / **sonra** bu olmayınca bir sabah erkenden kalkmış, / **sonra** eve bir merdiven dayayıp, elinde tebeşirle ver yansın etmiş yazıları, tefrikaları, açık mektupları..."*[22] (Akbal, 1949, s. 20)

Yukarıdaki örnekte geçmiş zamanda yaşanmış ve bağlamdan anlaşıldığına göre başkasından duyulan hareketleri anlatan {-mIş} ekinin, cümleler arası ilişkiler çerçevesinde değerlendirildiğinde, her cümlede geçmişin aynı dilimine gönderme yapmadığı görülmektedir. "Önce" ve "sonra" belirteçlerinin de yardımıyla cümleler arasında konuşma anına göre yakın geçmiş ve uzak geçmiş ayrımından söz edilebilir. "*Önce*" zarfının yer aldığı cümledeki nutuk vermeye kalkışma hareketi, "*sonra*"nın geçtiği cümlelerde anlatılan erkenden kalkma ve yazıları ver yansın etme hareketlerinden önce gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bir derecelendirme yapılırsa birinci cümlenin, uzak geçmişi; ikinci ve üçüncü cümlelerinse yakın geçmişi anlattığı söylenebilir.

Zaman zarfları olmadan da cümleler arasında zaman bakımından öncelik – sonralık ilişkisi olduğu görülebilir. "*Şu cümle ile her şey belirlendi: 'Sizden bana çok bahsettiler.'*" (Akbal, 1946, s. 79) örneğinde yer alan cümlelerin her ikisinde de {-DI} eki kullanılmıştır ve ikisi de geçmiş zamanı işaret eder. Ancak iki cümle birlikte değerlendirildiğinde bunların geçmişte aynı zaman dilimine gönderme yapmadıkları, birinin uzak geçmişi anlatırken diğerinin daha yakın geçmişe işaret ettiği, dolayısıyla aralarında bir öncelik-sonralık ilişkisi olduğu görülmektedir. "*Sizden bana çok bahsettiler.*" cümlesinde, "*Şu cümle ile her şey belirlendi:*" cümlesindeki hareketten daha önce gerçekleşmiş bir eylem anlatılmaktadır. Bahsetme işi, belirlenme işinden önce gerçekleşmiştir. Bu nedenle, ilk cümledeki {-DI} yakın geçmişi, ikinci cümledekiyse uzak geçmişi anlatıyor denebilir. "*Şu cümle ile her şey belirlendi:*" cümlesi, konuşma anına aittir. Yani olay yaşanıp bitmiştir ve bu, okura sonradan aktarılmaktadır. "*Sizden bana çok bahsettiler*" cümlesiyse olay anında söylenmektedir. Ancak bu cümle, olay anı odaklı

---

20 bk. http://www.darphane.gov.tr/tarihce/tarihce.html, (e. t. 14.02.2008).
21 Örnek, yazar tarafından oluşturulmuştur.
22 Derin yapıda kalan birimler, koyu yazılmıştır.

değildir. Bu da olay anından önce gerçekleştiği için olay anında konuşma anına ait bir cümle olarak kalmıştır.

2. Bağlam içinde değerlendirildiğinde zaman eklerinin gönderme yaptığı zamanın başka bir zamanın içinde yer aldığı görülebilir.

Anlatı metinlerinde olay anıyla konuşma anının çoğu defa iç içe girdiği görülür. Bu durumda anlatıda sözü edilen olayların zamanını kestirebilmek ve zaman eklerinin işlevini saptayabilmek, ancak cümlelerin birlikte değerlendirilmesiyle mümkün olabilmektedir.

Monotonluğu kırmak, alıcıyı olayın ya da durumun içine çekebilmek için anlatıcı, anlamsal olarak birbirine bağlı olan ardışık cümlelerin birinde geçmiş zamanı verip diğer cümleleri geçmiş içinde gezdirilebilmektedir.

"Kahveci bir gazoz getirdi. Dışarısı çok güzel görünüyordu. Belki Hisya durağa birazdan gelir! Çevredeki insanlar büyük bir özenle beyaz kâğıtları kirlettiğimi görerek şaşıyorlardı." (Akbal, 1946, s. 73) örneğinde *"Kahveci bir gazoz getirdi.", "Dışarısı çok güzel görünüyordu.", "Çevredeki insanlar büyük bir özenle beyaz kâğıtları kirlettiğimi görerek şaşıyorlardı."* cümlelerinde konuşma anı odaklı anlatım söz konusudur ve bu cümleler, geçmişte yaşanmış hareketleri öykülemektedir. *"Belki Hisya durağa birazdan gelir!"* cümlesindeyse anlatıcının konuşma anından olay anına geçiş yaptığı dikkati çekmektedir. Cümle, tek başına ele alındığında yüklemdeki {-(I)r} ekinin gelecek zamana gönderme yaptığı görülüyor. Ancak bu cümlenin diğer cümlelerle bağlantısı ve bunların aynı zaman dilimine gönderme yaptıkları gerçeği göz önünde tutulduğunda bu cümlenin de geçmiş içinde ele alınması gerekmektedir. Dolayısıyla burada geçmiş zaman içinde geleceğe işaret edildiği anlaşılır. Cümlede anlatıcının Hisya'nın geleceğine dair tahmini verilmektedir. *"Belki"* sözü de bunun bir tahmin olduğunu güçlendirmiştir.

Kaynaşık cümlelerde zamanı belirleyen, temel önermenin kendisidir. İç cümlelerin yüklemleri, temel önermede verilen zaman çerçevesi içinde geçmiş zamanı, geniş zamanı, geleceği ya da şimdiyi gösterebilir. Aşağıdaki örneklerde geçmiş zaman bildiren {-DI}, {-yordu} ve {-(I)rdI} ekleriyle kurulmuş "*dedi*", "*derdi*", "*diyordu*" yüklemlerini barındıran temel önermeler görülmektedir. Bunlara hizmet eden iç cümlelerde geçen zaman eklerinin de temel önermelerden hareketle geçmiş zamanı anlattıkları anlaşılır. Dolayısıyla söz konusu cümlelerdeki zaman ekleri, geçmiş içinde alınmalıdır:

Geçmiş zaman içinde olay anı odaklı şimdiki zaman:

> *"Vapur bekliyorsunuz, değil mi* ***dedi****"* (Akbal, 1946, s. 23)
>
> *"Parayı saklamaya gidiyor, dediler."* (Par, 2000, s. 77)
>
> *Geçmiş zamanda geniş zaman:*
>
> *"'Herşeyden bahseder,'* ***diyordu****"* (Akbal, 1949, s. 21)
>
> *"Yok, dedi, gülme. Ben korkuyorum* ***dedi****. Beni bir saat bile rahat bırakmıyor* ***dedi****. Benden başkasıyla konuşurken gayet tabii ve müsterih konuştuğunu görüyorum* ***dedi****. Nitekim ben de başkalarını dinlerken aynı istirahati vücudumda hissediyorum* ***dedi****."* (Abasıyanık, 2003, s. 90)

Geçmiş zaman içinde gelecek zaman:

> *"İstanbul'a gitmeyeceğim, dedi."* (Güntekin, 29. baskı, s. 31)
>
> *"Ertesi akşam diyordum, her şey meydana çıkar."* (Akbal, 1953, s. 76)

Geçmiş zaman içinde uzak geçmiş:

> *"sonra: 'Biz de vaktiyle bu mağaradaki defineyi çok aradık.* ***derdi****"* (Akbal, 1953, s. 6)

"İnsanların haris olduklarını, fena tabiatlı olduklarını kim söylemiş ***dedi****"* (Akbal, 1946, s. 25)

3. Zaman ekleri, bağlam içinde ele alındığında bir ekin birden fazla işlev üstlenebildiği, bu nedenle farklı ulamlarda aynı biçimli eklerin olduğu saptanabilir.

Türkçede ekler, çok işlevlidir. Bu özellik, zaman ekleri için de geçerlidir. Zaman eklerinin sayısı görünüşte sınırlı olsa da ekler, bağlam içinde farklı işlevlerde kullanılabildiği için aslında Türkçenin zaman anlatan ekler bakımından zengin bir yapıya sahip olduğu anlaşılır. Aşağıda bu durum örneklendirilmiştir.

{-yor} eki, "*Resimlerin tozunu siliyorum. Babam bu resimlerde bana senelerce uzaktan gülüyor, hangi fotografçı onu bu neşeli anlarında yakalamış!...*" (Akbal, 1949, s. 85) örneğinde şimdiki zamana; *"Bu akşam otomobile Uryage'a gidiyorum.*" (Abasıyanık, 2003, s. 94) cümlesinde gelecek zamana; "*Murat Usta ile bu konuşmamızdan tam altı ay sonra bir mektubunu aldım, bana öteberi ısmarlıyor. Yenge ile nikâhlarının yapıldığını bildiriyor.*" (Par, 2000, s. 97) yapısında geçmiş zamana; "*Anlaşıldı ben bayrakları değil, insanları seviyorum.*" (Abasıyanık, 2003, s. 80) örneğindeyse genelleme bildirerek geniş zamana gönderme yapmaktadır. Dil bilgisi araştırmalarında {-yor}, şimdiki zaman eki olarak adlandırılmakta, bunun dışında farklı bir zamana gönderme yaptığı durumdaysa "zaman kayması" ve "işlev değişmesi"nden söz edilmektedir.[23] Türkçede zaman konusunu inceleyen Dolunay da "*-yor ekiyle ifade edilen şimdiki zamanın 'geniş zaman', 'nitelikte devamlılık', 'geçmişteki olayları aktarma' ve 'gelecek zaman' olmak üzere dört fonksiyonu tespit edilmiştir.*"[24] diyerek şimdiki zaman eki olarak adlandırdığı tek bir {-yor} ekinden ve onun farklı işlevlerinden söz etmiştir. Oysa burada birbirinden farklı birkaç {-yor} eki olduğu düşünülmelidir. Yani Türkçede örneğin bir {-yor} eki olmalı; bu ek, geniş zaman bildiriyorsa geniş zaman eki, gelecek zaman anlatıyorsa gelecek zaman eki, şimdiki zamana gönderme yapıyorsa şimdiki zaman eki olarak adlandırılmalıdır. Ercilasun, Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı'nda "*Bir kip eki veya herhangi bir ek çok çeşitli işlevler ifade edebilir, ediyor da. Burada da bir prensipte anlaşmamız gerekiyor. Araştırırken bu işlevleri belirleyeceğiz. İsimlendirirken her işlev için ayrı bir isim vermeyeceğiz. Yani –yor ekinin yerine göre geçmiş zamanı, yerine göre şimdiki zamanı, yerine göre yakın gelecek zamanı ifade ettiğini biliyoruz, ama 'şimdiki zaman eki' diyoruz. O zaman bu ismi verirken niye şimdiki zamanı tercih ediyoruz. En yaygın, baskın işlevi esas alıyoruz.*"[25] diyerek bu adlandırma yöntemine karşı çıkar ve her eke en çok üstlendiği işlevi göz önünde tutularak ad verilmesi gerektiğini söyler. Doğan Aksan da "AnlamBilim" adlı eserinde ekleri, tek bir adla adlandırıp önce adının yansıttığı işlevi temel işlev olarak vermiş, sonra diğer işlevlerini sıralamıştır. Ancak onun için geleceğe gönderme yapan {-yor} ekinin adı da "şimdiki zaman biçimbirimi"dir.[26] Oysa zaman kayması terimini kullanmak ya da eke tek bir ad verip farklı görevlerinden söz etmek yerine işlevi ön planda tutan bir anlayışıyla yaklaşıp biçimleri aynı işlevleri farklı olan ekleri farklı zaman ulamlarında ele almak, *"{-yor}, şimdiki zaman ekidir ama bu örnekte gelecek zaman ya da geniş zaman anlatmaktadır.*" vb. biçimde öğretimi güçleştirici açıklamaların ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Bu nedenle zaman eklerinin işlevleri tespit edilerek yeni sınıflamalar yapılması ve bir eke işlevine bakılmadan tek bir ad vermenin önüne geçilmesi gerekmektedir.

4. Dil bilgisinde zaman ekleri sınıflandırılırken her zaman birimi için belirli ekler verilir. Oysa zaman anlatımını tek bir ekle kısıtlamak doğru değildir. Çünkü zaman kavramı, bağlam çerçe-

[23] Konuyla ilgili olarak bk. Yaman, Ertuğrul, Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999; Acarlar, Kevser, "Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Nedenleri", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. XX, S. 213, s. 250-254, Ankara, 1969.

[24] Dolunay, Salih Kürşad, Türkiye Türkçesinde Zaman, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, s. 256.

[25] Ercilasun, Ahmet Bican, "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konulu tartışma, Türk Gramerinin Sorunları II (26 Haziran 1994), Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 45-112, Ankara, 1999, s. 92.

[26] Aksan, Doğan, Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi), Engin Yayınevi, Ankara, 2009, s. 183-198.

vesinde değerlendirildiğinde bilinen eklerin dışında başka dil birimlerinin de aynı zaman dilimine gönderme yapabildiği görülür.

Dil bilgisinde gelecek zaman eki olarak sadece {-AcAK} eki verilmektedir. Oysa aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere gelecek zamanı anlatmaya, gelecek zaman içinde çeşitli anlamsal ayrıntıları ortaya koymaya yarayan başka ekler ve yapılar da vardır:

*"Birazdan bu gölgeli durak yerinden uzaklara gidecek**sin.**"* (Akbal, 1946, s. 35)

*"Onu bir daha ne zaman bul**urum?**"* (Akbal, 1954, s. 28)

*"Bazı anlar kendimden utandığımı cümle âlem bil**sin.**"* (Akbal, 1946, s. 53)

*"En yakın zamanda onu bul**malıyım, konuş**malıyım."* (Akbal, 1946, s. 79)

*"Gün batt**ı** bat**acak**."* (Akbal, 1977, s. 93)

*"Satılıncaya kadar da kendisi üstünde yat**acak**, ömründe bir keyif sür**müş olacak**!"* (Par, 2000, s. 111)

*"Okula var**mak üzere**yim."*[27]

Bu yapıların da gelecek zaman başlığı altında alınması, hem Türkçenin zaman anlatan ekler bakımından zenginliğini ortaya koyacak hem de zaman ekleriyle ilgili doğru bir sınıflama yapılmasını sağlayacaktır. Leylâ Karahan da Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı'nda "Fiil Terimi Üzerine" başlıklı bildirisinde böyle bir sınıflamanın gerekliliğine değinerek [28] tartışma bölümünde konuyu şu sözleriyle ifade etmiştir: "*Gramer kitaplarımızda sizlerin de bildiği gibi önce bir başlık vardır. Görülen geçmiş zaman. Altında –dı ekini verebilirsiniz. Bu ekin görülen geçmiş zaman dışında başka fonksiyonları da o başlık altında anlatılır. Meselâ görülen geçmiş zaman kategorisi sadece –dı ekiyle değil başka eklerle, başka formlarla, başka kalıplarla da ifade edilir. O hâlde kip başlığı altında bir eki vermek yerine o kip başlığı altında o kipi karşılayan ve dilimizde bulunan birden fazla form, ek, ve kalıbı başlığın altına koyabiliriz. Böylece Türkçenin anlatım gücünü de göstermiş oluyoruz bu metotla.*" [29]

5. Bağlam dikkate alındığında aynı ekin aynı zamana gönderme yaptığı durumlarda bile farklı işlevler üstlenebileceği görülür.

Aşağıda geçmiş zamana gönderme yapan {-mIş} ekinin ait olduğu bütün içinde değer kazanan farklı kullanımları örneklendirilmiştir:

a) Geçmiş zamanda hareketin farkında olmamayı anlatır:

"Ne yapmam lâzım diye düşünürken, farkında olmadan güzelim duvarları kirleten yazıları seyre dalmışım." (Akbal, 1949, s.32)

b) Geçmişte sonradan fark etmeyi anlatır:

"Bu binalar eskiden yoktu. Ne çabuk yerden bitivermişler." (Akbal, 1949, s. 72)

c) Geçmişte yaşandığı unutulan, görünce hatırlanan hareketleri anlatır:

"İşte onunla Çamlıca'da ailece çektirdiğimiz resim.. Büyük bir ağacın altına bir hasır sermişiz, üstüne uzanmışız," (Akbal, 1949, s. 84)

d) Geçmişte gerçekleşen ve başkasından duyulan hareketleri anlatır:

"Herkes birşey söylüyordu, sözde adam bıçak çekmiş, ama vuramamış.." (Akbal, 1954, s. 34)

---

[27] Örnek, yazar tarafından oluşturulmuştur.

[28] Ayrıntılı bilgi için bk. Karahan, Leylâ, "Fiil Terimi Üzerine", Türk Gramerinin Sorunları II (26 Haziran 1994), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 47- 55, Ankara, 1999.

[29] Karahan, Leylâ, "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konulu tartışma, Türk Gramerinin Sorunları II (26 Haziran 1994), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 45-112, Ankara, 1999, s. 96.

e) Geçmişte gerçekleşen ancak görülmediği için emin olunamayan hareketleri anlatır:

> *"Birkaç ay sonra ilkbahar semasını, güneşi, ayı, yıldızları, herşeye rağmen sevdiği insanları, evine giden uzun yolu, çiçeklerini, erik ağaçlarını, karısını, çocuklarını, tavla oynadığı arkadaşlarını terk edip gideceğini aklına hiç getirmiş miydi?"* (Akbal, 1949, s. 86)

f) Geçmişte gerçekleşen ve gerçekliği olmayan, uydurma hareketleri anlatır:

> *"Sanki istilâ edilmiş bir şehirde bir o kalakalmış."* (Akbal, 1954, s. 17)

g) Geçmişte gerçekleşen, bizzat tanık olunduğu hâlde kimi nedenlerden dolayı yaşandığından şüphe duyulan hareketleri anlatır:

> *"sanki o beyaz pantalonlu çocuk yaz öğlelerinin sıcağı, durgunluğu, neşesizliği içinde sinemaların karşılıklı sıralandığı sokakta dalgın ve avare dolaşmamış, bol haydutlu, gürültülü bir filmin heyecanını resimleri seyrederken yaşamamış."* (Akbal, 1949, s. 5)

Yukarıdaki örneklerde görülen {-mIş} eki, üzerine geldiği eylemin gerçekleşme zamanını zaman çizgisi üzerinde geçmişe yerleştirir. Ancak ekin, her örnekte farklı anlamsal işlevler üstlendiği görülmektedir. Bu işlevlerin belirlenebilmesi için çekimli eylemi tek başına değerlendirmek yetmemekte, bağlamı dikkat almak gerekmektedir.

6. Zaman eklerinin bildirdiği süreklilik, bitmişlik ya da bitmemişlik anlamları, bağlam çerçevesinde netleşir.

Eylemlerin gerçekleşme süreleri, bitmişlik ya da bitmemişlik durumlarını tespit edebilmek için sadece zaman ekleri yeterli değildir. Bu özellikleri doğru olarak belirleyebilmek, metin düzeyinde yapılacak bir değerlendirmeyle mümkündür. Akçataş da bu konuyu şöyle ifade eder: "*Pekiyi tek başına bir yüklemden oluşan cümleleri, nasıl değerlendiririz? Burada fiilin taşıdığı kılınış anlamı devreye giriyor. Örneğin 'aldım' yüklemi, gerçekleşip bitmiş bir fiili gösterir. Tamamlayıcı unsur yoksa bu fiil bulunulan zamandan önceki zaman diliminde gerçekleşmiştir. Ancak zaman belirleyici unsurların eklenmesi, kılınışı da bakışı da değiştirebilir. Örneğin 'iki saatte' zarfı, yükleme süreklilik anlamı kazandırır ve süreklilik sonucu bitmişlik oluşur. 'şimdi' zarfı ise, fiilin zamanını bulunulan âna taşır.*" [30]

"*Senin için herşeyi göze alabilir**dim**,*" (Akbal, 1946, s. 53) örneğinde {-(I)rdI} eki, geçmişte geleceğe yönelik yapılmayan bir hareketi anlatıyor. Ancak hareketin gerçekleşmediğini ek tek başına vermiyor; bu, bağlamdan çıkarılıyor: "*Oh; çok şükür ki bitti. İşte bir macera daha böylece sona ersin.*" (Akbal, 1946, s. 53)

"*Bana bunları anlattıktan sonra, bu hanımın biraz da gelinin çekiştireceğini sanıyordum, yanılmışım!*" (Par, 2000, s. 117) örneğinde {-yordu} eki, *san-* eyleminin geçmişte bir süre devam ettiğini anlatır. Bu hareketin sonlandığı, "*yanılmışım*" cümlesinden anlaşılmaktadır.

> *"Benim uzun savaş yıllarında; karanlık gecelerde, ekmeksiz fırınların önünde, insanlardan, onların büyüklüğünden, iyiliğinden ümidimi kestiğim, yaşamaya olan sevgimin eksildiğini duyduğum anlarımda; geçip gitmiş uzak günlerin izlerini, çocukluğumun renkli dünyasında yer etmiş büyük balkonlu, o geniş sinemanın yaşayan hatırası ile avunduğum oluyordu."* (Akbal, 1949, s. 5-6)

Burada geçmiş içinde zaman sınırlandırılmıştır. Geçmişte süreklilik vardır ama bu süreklilik, sadece "*uzun savaş yılları*"nı kapsamaktadır. Daha sonra bu hareketin sona erdiği anlaşılıyor.

[30] Akçataş, Ahmet, Türkiye Türkçesinde Cümlede Süreye Bağlı Zaman – Bakışta Kılınış –, Afyon Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları, Afyonkarahisar, 2005, s. 8.

> *"İlk o yıl uzun pantolon giyiyordum. Hayatın katılığını daha duymuyordum. Herşey, her olay bana yalan gibi geliyordu."* (Akbal, 1954, s. 68)

Yukarıdaki örnekte hayatın katılığını duymama ve her şeyin yalan gibi gelmesi, bağlamdan ["*İlk o gün, o tereke günü, birer birer odalarımıza girilip, teker teker dolaplarımızın, sandıklarımızın açıldığı, herşeyin ortalık yere döküldüğü, babamın birkaç gün önce üzerinde taşıdığı elbiseye, kıravata, gömleğe, kaleme, saate, para çantasına kadar nesi varsa hepsinin haraç mezat, o karga insanlar sürüsünün yağmasına bırakıldığı gün, kafama bir şey dank deyivermişti.*" (Akbal, 1954, s. 68)] anlaşıldığı kadarıyla bir süre devam ettikten sonra belli bir noktada sona ermiş hareketlerdir. Ancak uzun pantolon giymenin sona erdiğine dair bilgi yoktur. Bu durumda birinci cümledeki {–yordu} eki, geçmişte belli bir noktada başlamış ve devam eden bir hareketi, diğer cümlelerdeki eklerse belli bir noktada sona ermiş hareketleri anlatır. Bu durum, aynı ekin bildirdiği sürekliliğin, bağlam çerçevesinde değişebildiğinin bir kanıtıdır.

"*Kayık hareket edecekti. Ve soğan kayığı öğleye doğru başlayan poyrazla yelkenlerini şişirdi. Köylü çocuğundan bir selam bekledim, vermedi. Ve soğan kayığı ağır ağır uzaklaştı.*" (Abasıyanık, 2003, s. 29) örneğinde {-AcAktI} eki, geçmiş içinde gelecekte gerçekleşmesi beklenen bir hareketi anlatmakta, diğer cümlelerin yardımıyla bu hareketin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Aşağıdaki örnekteyse metin bütünlüğü esas alındığında aynı ekin yer aldığı yüklemdeki hareketin gerçekleşmediği görülür:

> *"Kendisine yer gösteren garsona aldırış etmedi, dönüp gidecekti. Birden kadını görüverdi, gidip gitmemekte tereddütle olduğu yerde kaldı. Ellerini cebine sokarak sakin bir eda ile yürüdü, kadının tam karşısındaki masanın başına geçti, o da ayak ayak üstüne attı, bir sigara tellendirdi ve limonata ısmarladı."* (Akbal, 1949, s. 98)

7. Zaman eklerine yüklenen pişmanlık, kuşku, kararlılık, olasılık vb. anlam özellikleri, doğrudan zaman ekleriyle ilgili olmayıp metinde verilen ipuçlarından hareketle anlaşılmaktadır.

"*Belki bir sinemada yan yana oturmuşuzdur, dizlerimiz birbirine temas etmiştir.*" (Akbal, 1949, s. 47) örneğinde {-mIş} eki, "*belki*" sözcüğü ve {-DIr} ekinin desteğiyle geçmişte yaşandığından emin olunamayan hareketleri anlatmakta, tahmin bildirmektedir.

> *"Arkamdaki portmantoda üç palto asılı. Biri benimdi herhalde. Ama hangisi? Bir tanesi lâcivert, bir tanesi kahverengi, öteki de deve tüyü renginde. İki de şapka var. Bu şapkalardan biri muhakkak benim olacak. Severdim çünkü şapka giymesini."* (Akbal, 1958, s. 6)

Olay anı odaklı bir anlatımın söz konusu olduğu yukarıdaki metinde altı çizili {-AcAK} ekinin diğer cümlelerden destek alarak geçmiş içinde dünü, bugünü ve yarını kapsayan bir zorunluluk bildirdiği anlaşılmaktadır.

"*Bu artık uzun, çok uzun yılların, o çocukluğun uzak, çok uzak, bir rüyada görülmüşe benziyen günlerinde ve gecelerinde unutuldu kaldı.*" (Akbal, 1953, s. 11) cümlesinde bir hayıflanma söz konusudur. Ancak bunu {-DI} eki tek başına anlatmamakta, cümlenin içeriğinden ve "*unutuldu kaldı*" eylem öbeğinden destek alarak anlam çıkarılmaktadır. Örnekte hak etmediği hâlde unutuldu anlamı vardır.

Sonuç

Dilin bir sistem olmasının sonuçlarından biri, her dil biriminin ait olduğu bütün içinde değer kazanmasıdır. Dil sistemini çalıştıran parçalar olan dil birimleri, birlikte çalışmadıkları sürece iletişimin sağlanmasına katkıda bulunamazlar. Her birinin görevi, değeri ayrıdır ve her biri, aynı derecede önemlidir. Birbirleriyle kurdukları ilişkiler sonucunda gerçek anlamlarına kavuşurlar. Bu da dil incelemelerinde bağlamın değerini ortaya koymaktadır.

Bu anlamda zaman bildirmeye yarayan eklerin de bağlamdan kopuk değerlendirilmemesi gerekmektedir. Zaman ekleri için bağlam, genellikle metindir. Ekler, bütün içinde değerlendirildiklerinde Türkiye Türkçesinde zaman anlatımının, sadece zaman ekleriyle sınırlı olmadığı anlaşılır. Zaman ekleri, zaman bildiren sözcükler ve başka dil birimleriyle birlikte varlık bulur. Ayrıca eklerin ait olduğu bütün içinde kazandığı işlevi dikkate alındığında bunların bildirdiği zaman kavramının bazen başka bir zamanın içinde yer aldığı görülebilir. Yine metin düzeyinde yapılan incelemelerle aynı ekin birden fazla işlev üstlenebildiği sonucuna ulaşılır. Bu durumu "zaman kayması" ya da "işlev değişikliği" olarak görmek, Türkçede biçimleri aynı, işlevleri farklı eklerin olduğunu göz ardı etmek anlamına gelir. Oysa bu kural, zaman ekleri için de bağlayıcı olmalıdır. Böylece görünüşleri aynı olsa bile bazı eklerin farklı zamanlara gönderme yaptığı için ait oldukları zaman ulamı içinde ele alınıp adlandırılması gerekmektedir. Örneğin {-yor} ekininin adı, geniş zaman anlatıyorsa geniş zaman eki, şimdiki zamanı bildiriyorsa şimdiki zaman eki, geçmişe gönderme yapıyorsa geçmiş zaman eki olmalıdır. Bundan başka dil bilgisinde zaman anlatımıyla görevlendirilmiş belli eklerin dışında başka dil birimlerinin de aynı zaman dilimine gönderme yapabildiği, ayrıca aynı ekin aynı zamana gönderme yaptığı durumlarda bile farklı işlevler üstlenebileceği, yine bağlamın dikkate alınmasıyla anlaşılmaktadır. Zaman eklerinin bildirdiği süreklilik, bitmişlik ya da bitmemişlik anlamlarıyla eklere yüklenen pişmanlık, kuşku, kararlılık, olasılık vb. anlam özellikleri de ancak bağlam çerçevesinde netleşir.

KAYNAKÇA

Acarlar, Kevser, "Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Nedenleri", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. XX, S. 213, s. 250-254, Ankara, 1969.

Akçataş, Ahmet, Türkiye Türkçesinde Cümlede Süreye Bağlı Zaman – Bakışta Kılınış –, Afyon Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları, Afyonkarahisar, 2005.

Aksan, Doğan, Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi), Engin Yayınevi, Ankara, 2009.

Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Akşehirli, Soner, "Türkçe'de Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı İlişkileri", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 5/4, s. 15-73, 2010,

http://www.turkishstudies.net/Makaleler/605213482_2Ak%C5%9Fehirli_Soner.pdf, (e. t. 14. 06. 2013).

Aslan Demir, Sema, "Türkçede Anaforik Zaman İfadeleri", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/9, s. 1099-1109, 2013, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1802041397_071DemirSemaAslan-1099-1109.pdf (e. t. 14.11.2013).

Aydemir, İbrahim Ahmet, Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010.

Benzer, Ahmet, Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012.

Çetin, Mustafa; Yiğit, Murat; Karlı, Elçin, "Dilde Anlam ve Bağlam", 1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics May 5-7 2011, Sarajevo, s. 1368-1372, 2011, http://eprints.ibu.edu.ba/688/1/FLTAL%202011%20Proceed%C4%B1ngs%20Book_1_p1368-p1372.pdf (e.t. 25. 10. 2013).

Demirgüneş, Sercan, Türkçede Görünüş ve Zaman Morfemleri, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Niğde, 2007.

Dilâçar, Agop, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 83 – 145, Ankara, 1971.

Dolunay, Salih Kürşad, Türkiye Türkçesinde Zaman, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012.

Ercilasun, Ahmet Bican, "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konulu tartışma, Türk Gramerinin Sorunları II (26 Haziran 1994), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 45-112, Ankara, 1999.

Erkman Akerson, Fatma, Dile Genel Bir Bakış, 2. b., Multilingual Yayınları, İstanbul, 2007.

Günay, Nesrin, "Çekimli Fiillerin Zaman Bildirimini Belirlemede Etken Olan Unsurlar", IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, 22-24 Aralık 2011, Muğla, I. Cilt, s. 295-304, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.

http://www.darphane.gov.tr/tarihce/tarihce.html, (e.t. 14.02.2008).

Karadoğan, Ahmet, Türkiye Türkçesinde Kılınış, Divan Kitap, Ankara, 2009.

Karahan, Leylâ, "Fiil Terimi Üzerine", Türk Gramerinin Sorunları II (26 Haziran 1994), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 47-55, Ankara, 1999.

Karahan, Leylâ, "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konulu tartışma, Türk Gramerinin Sorunları II (26 Haziran 1994), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 45-112, Ankara, 1999.

Kerimoğlu, Caner, Kiplik İncelemeleri ve Türkçe, Dinozor Kitabevi, İzmir, 2011.

Uzun, Nadir Engin, Dilbilgisinin Temel Kavramları-Türkçe Üzerine Tartışmalar, Ankara, 1998.

Uzun, Nadir Engin, "Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü", Dil Dergisi, Ankara Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Araştırma ve Uygulama Merkezi TÖMER, S. 68, s. 5-22, Ankara, 1998.

Üstünova, Kerime, "Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi", Dil Bilgisi Sorunları, Kesit Yayınları, s. 33-43, İstanbul, 2010.

Üstünova, Kerime, Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi), Sentez Yayıncılık, Ankara, 2012.

Yaman, Ertuğrul, Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları, 1. b., Türk Dil Kurumu Yayınları: 730, Ankara, 1999.

Örneklerin alındığı kaynaklar:

Abasıyanık, Sait Faik, Semaver, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Akbal, Oktay, Önce Ekmekler Bozuldu, F-K Basımevi, 1946.

Akbal, Oktay, Aşksız İnsanlar, Varlık Yayınları, Ankara, 1949.

Akbal, Oktay, Bizans Definesi, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1953.

Akbal, Oktay, Bulutun Rengi, Yenilik Yayınları, İstanbul, 1954.

Akbal, Oktay, Berber Aynası, Yenilik Yayınları, İstanbul, 1958.

Akbal, Oktay, İlkyaz Devrimi, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.

Akbal, Oktay, Tarzan Öldü, Can Yayınları, İstanbul, 2002.

Ali, Sabahattin, Kürk Mantolu Madonna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Güntekin, Reşat Nuri, Acımak, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 29. baskı.

Par, Arif Hikmet, Memduh Şevket Esendal, Serhat Yayınları, İstanbul, 2000.

BURSA GÖÇMEN AĞIZLARI ÜZERİNE*

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Uludağ Üniversitesi, hatices@uludag.edu.tr

Dr. Mustafa ULUOCAK
Uludağ Üniversitesi, muluocak@uludag.edu.tr

Dr. Şükrü BAŞTÜRK
Uludağ Üniversitesi, basturk@uludag.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Erol OGUR
Uludağ Üniversitesi, ogur@uludag.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya ve toprak kaybetmeye başlaması Anadolu'ya göç hareketini başlatmıştır. Göçmenlerin çoğunlukla yerleştirildikleri bölgelerin başında Bursa gelmektedir. Osmanlının son dönemlerinde başlayan bu göç hareketi, Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, Bursa, değişik bölgelerden gelen çok sayıda göçmenin yerleştiği bir şehir olmuştur. Bu bildiride Bursa'daki göçmenlerin önemli bir kısmını oluşturan Bulgaristan göçmenlerinden derlenen ağız malzemesiyle ilgili tespit edilen bazı özellikler verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, göçmen ağızları, Bulgaristan göçmenleri

ABSTRACT

Begin to weakening and lose homeland of Ottoman Empire has initiated the immigration movements to Anatolia. Bursa are from at the helm of regions of density positioned of immigrant. Immigration movement that began in period of the late Ottoman has continued in the republic. Bursa has been city that large numbers of immigrants from different regions has been settled. This study, constituent a significant portion immigrants of Bursa, will be informed about dialect material complied immigrants from Bulgaria.

Key Words: Bursa, immigrant dialects, immigrant of Bulgaria.

1927 yılında tüm illeri kapsayan bir projenin parçası olarak hazırlanan 2009 yılında Bursa İl özel idaresi tarafından günümüz Türkçesine uyarlanan *Cenubi Marmara Havzası Bursa Coğrafyası* adlı eserde Bursa'da dil ve ağız başlığı açılmış, başlığın altında şu bilgiler verilmiştir[1]. "İlde Türkçeden başka Arnavut, Boşnak, Gürcü, Laz, Kürt, Bulgar, Rum ve Musevi dilleri de konuşulmaktadır. Arnavutluk'tan, Dağıstan'dan, Rumeli'nin değişik yerlerinden gelmiş olan göçmenler, önceden bulundukları memleketlerde konuşulan dili tercih ederler. Bunlar genel olarak bilinen şeylerde Türkçe konuşmakla beraber kendi aralarında memleketlerinin dillerini konuşmaktadırlar. Yanya ve Preveze taraflarından gelen mübadil göçmenler Rumcayı bırakmamaktadırlar. Lazlar ve Gürcüler de böyledir. 1877-1878 Rus savaşından sonra gelen göçmenler köylere toplu bir halde yerleştirildiklerinden ayrıldıkları memleketlerin dillerini şimdiye kadar koruyabilmişlerdir. Ancak son zamanlarda çocukların Türk kültürüyle yetişmesine çalışılmakta ise de mesela Alaça ahalisi, imamı, bekçisi genellikle Kafkasya göçmeni olan köylerde sadece Gürcü dili konuşulmakta ve hatta Türkçe bilmeyen kişilere bile rastlanmaktadır. Arnavut ve Kürtler, bu bölgeye aslında amelelik ve çiftçilik etmek üzere geldiklerinden sayıları az

* Bu bildirinin malzemeleri Uludağ Üniversitesi destekli UAP(F)-2010/54 no'lu Bursa Balkan Göçmenleri Ağzının Derlenip İncelenmesi adlı proje kapsamında derlenmiştir.

1 Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Cenubi Marmara Havzası Bursa Coğrafyası, Bursa İl özel İdaresi, Bursa 2009, s. 142-143.

olduğu gibi ötede beride pek dağınık bir halde bulunduklarından bunların ana dilleri o kadar işitilmezse de Gürcüler böyle değildir. Yine Rumeli'nin değişik yerlerinden son değişimde gelen göçmenlerden bir kısmı Bulgarca görüşmekte devam etmektedirler.

Museviler ise tamamen İspanyolca söylerler. Bunlar asırlardan beri Türkiye'de yaşadıkları halde Türkçeyi öğrenmeye gerek görmemişlerdir. Ticarete ve genel hayata atılmış olan Museviler Türkçeyi bir derece kadar konuşabilirlerse de genel dilleri İspanyolcadır. Hatta bunlar içinde hiç Türkçe bilmeyenler bile vardır. Yakın zamanlara kadar mevcut olan Alliance Israelite Derneği, Musevilere İspanyolcadan başka bir dil daha telkin ediyor ise de bu dil Fransızca idi. Bugün Musevilerde bu teşkilatın kendisi resmen yoksa da okullarında Fransızcaya ayrıca özel bir önem verilmektedir.

Bu kadar çeşitli dillerin konuşulduğu Hüdavendigar ilinde Türkçenin konuşma şekli de çeşitlidir. Fakat bunları ayrı ayrı tespit etmekte bir yarar olmadığından asıl yerli ağız hakkındaki incelememizi aşağıda özetleyeceğiz diyerek Bursa'daki ağızlar hakkında bazı genel bilgiler verilmiştir.

1927 yılından bugüne kadar farklı göç dalgalarıyla bu çeşitlilik daha da artmış, Bursa, yerli ağızlarının yanında neredeyse bir göçmen ağızları şehri olmuştur.

Bursa, tarihi açısından son derece eski bir medeniyet merkezidir. M.Ö. IV. yüzyılda kurulmuş bulunan Bitinya İmparatorluğu'na bağlı topraklarda bulunan Bursa'da Türklerden önce Hıristiyan nüfusun yerleşik olduğu bilinmektedir. Türklerin ilk defa 1080 yılında Bursa İznik bölgesine geldiği bilinse de asıl fetih ve yerleşme tarihi olarak 1325 yılı gösterilmektedir. Osmanlı Beyliği döneminde bir Türk yurdu haline gelen bölge o dönemden bu yana Türk kültürünü yaşatan, bugüne taşıyan temel unsurlardan biri olmuştur.[2]

Bursa'da resmi kayıtlara göre yaklaşık 690 köy bulunmaktadır. Bu köylerin çok büyük bir kısmı yukarıda sözünü ettiğimiz dönemlerde bölgeye yerleşen ve o dönemden bu yana Bursa'da yaşayan Türklerin kurmuş olduğu köylerdir. 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan çeşitli göç dalgaları sonucunda şehirde yaklaşık 185 göçmen köyü kurulmuştur.[3] Bu köylerin yüzden fazlası Rumeli, 30'u Batum göçmenlerinin, 10'u Çerkezlerin, 7'si Tatarların, bunun dışında birer ikişer olmak üzere Abazaların, Boşnakların, Dağıstanlıların yerleşmiş olduğu köylerdir.[4]

Bursa ili genelinde Kafkas ve Rumeli göçmenleriyle az sayıda olan Tatar göçmenlerinin merkez başta olmak üzere Karacabey, Mustafakemalpaşa, Gemlik, Yenişehir, İznik, Orhangazi ve İnegöl ilçelerinde yerleşmiş oldukları görülmektedir. Göçmen iskânından neredeyse hiç etkilenmeyen ilçeler bugünkü adıyla Harmancık, Büyükorhan, Orhaneli ve Keles ilçeleridir. Orhaneli ilçesinde Çanak ve Osmaniye adında iki köye Batum göçmenlerinin yerleştirilmiş olduğuna dair bilgiler bulunsa[5] da göçmenlerden uzak kaldığı düşünülecek olan ilçeler bunlardır.

Ekibimiz tarafından 2010 yılında başlatılan bir projeyle Bursa'nın neredeyse bütün göçmen köylerinden derlemeler yapılmış, bu köyler göç ettikleri yerlere göre sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Bu bildiride derlenen dil malzemesinden hareketle Bursa'ya yerleştirilen Bulgaristan göçmenlerinin diliyle ilgili öne çıkan bazı fonetik özellikler hakkında bilgi verilecektir. Bursa'da bu kapsamda derleme yapılan ve adı sayılacak köyler genel olarak aşağıdaki gibi gösterilebilir. Bu köylerin isimlerini tek tek okumak

---

2 Cemiloğlu, Mustafa, Bursa Dağ Köylerinde Türkmen Kültürü, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2002, s.9.

3 Demirel, Muammer, "XIX. Yüzyılda Bursa'da Göçmen İskânı", Bursa'nın Zenginliği Göçmenler, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Aralık 2008, Bursa, s. 45-48.

4 Eroğlu, Süleyman; Baştürk, Şükrü; Uluocak,Mustafa; Şahin Hatice, "Bursa Yerli Ağızlarının Genel Özellikleri", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009, s.2048

5 Demirel, Muammer, "XIX. Yüzyılda Bursa'da Göçmen İskânı", Bursa'nın Zenginliği Göçmenler, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Aralık 2008, Bursa, s. 45-48.

yerine sizlere birkaçının adını söyleyip sayılarının 100'ü bulduğunu belirtmek isterim. Dağ ilçeleri dışındaki ilçelerde tespit edilen göçmen ağızlarının her ilçede olmasına rağmen çoğunlukla Mustafa Kemalpaşa, Karacabey, İnegöl ve Yenişehir'de tespit edildiği de belirtilmesi gereken ayrı bir noktadır.

BURSA MERKEZ
BULGARİSTAN
Beşyol Mahallesi, Çirişhane, Demirtaş, Göçmen Konutları, Hamitler, Millet Mahallesi, Karaman Mah. Yenibağlar Mah.

GEMLİK
BULGARİSTAN
Kurtul, Şahinyurdu (Bulgaristan Pomağı),
YUNANİSTAN
Cihatlı

İNEGÖL
BULGARİSTAN
Aşağıballık, Bahariye, Dipsizgöl, Güzelyurt, Halhalca, İhsaniye, Kocakonak, Soğukdere, Sultaniye, Tahtaköprü, Yukarıballık
YUNANİSTAN
Cerrah

İZNİK
BULGARİSTAN
Bayındır, Boyalıca, Dırazali, Mahmudiye, Nüzhetiye, Orhaniye, Sarıağıl, Şerefiye
YUNANİSTAN
Derbent

KARACABEY
BULGARİSTAN
Çeşnigir, Gölkıyı, Hürriyet, İnkaya, Orhaniye,
YUNANİSTAN
Çamlıca, Çeşnigir, İkizce, Karacaoba, Karakoca, Ortasarıbey, Subaşı, Sultaniye, Taşpınar, Yenikaraağaç, Yenisarıbey

KESTEL
BULGARİSTAN
Göçmen konutları, Lütfiye, Nüzhetiye, Seymen, Şevketiye, Ümitalan, Yağmurlu

MUSTAFAKEMALPAŞA
BULGARİSTAN
Aliseydi, Bahariye, Camandar, Çardakbelen, Çavuşköy, Çiviliçam, Demirdere, Derekadı, Fındıcak, Gündoğdu, Hamidiye, Hisaraltı, Kayabaşı, Keltaş, Kosova, Letafet, Lütfiye, Muradiyesarnıç, Orhaniye, Osmaniye, Soğukpınar, Şapçı, Tırnova, Yenikızılelma.

MUDANYA
BULGARİSTAN
Çınarlı (Daha sonra yerleşmiştir.), Mesudiye, Orhaniye, Söğütpınar,
YUNANİSTAN
Çınarlı, Dereköy (Yunanistan Pomağı), Yalıçiftlik (Yunanistan Pomağı), Zeytinbağı

NİLÜFER
BULGARİSTAN
Gökçe, Güngören, Kadriye, Maksempınar, Nilüferköy, Unçukuru, Üçpınar, Yolçatı
YUNANİSTAN
İrfaniye, Özlüce, Yaylacık, Tahtalı

ORHANGAZİ
BULGARİSTAN
Bayır, Fındıklı, Mahmudiye, Ortaköy
YUNANİSTAN
Yenisölöz (Bulgaristan ve Yunanistan Pomağı)

YENİŞEHİR
BULGARİSTAN
Aydoğdu, Fethiye, Kavaklı, Kıblepınar, Kirazlıyayla, Kızılhisar, Koyunhisar, Mecidiye, Paşayayla, Reşadiye, Selimiye, Süleymaniye, Toprakocak, Yeniköy, Yıldırım

Bursa'da derlenen malzemelere göre Bulgaristan göçmenlerinin ağızlarında görülen bazı fonetik özellikler ise şöyledir:

Bursa'daki Bulgaristan göçmen ağızlarında ünlü uyumunun tam olarak yerleştiği söylenemez.

Bursa göçmen ağızlarında r,y,ğ seslerinin neredeyse hep düştüğü ve düşmeyle birlikte ikincil uzunluklar ortaya çıkardığı en başta söylenecek özelliklerden biridir. Abey, derdi>dedi, sonradan>sonadan, sağdaki>sadakı, köylerine>kölerine ya da kölene, vermediler>vemediler gibi.

+lAr çokluk ekinin sonundaki r ünsüzü hep düşmektedir. Dönüyola, çarpışıyola, şediyola gibi. Yine bu ek, m ve n ünsüzüyle biten bir kelimeye getirildiğinde ilerleyici benzeşmeyle nar>na biçiminde örneklendirilmiştir. Zetinnere, zītinnē, üzümneri gibi. Bu benzeşme l sesi ile başlayan bütün eklerde gözlemlenmektedir. Gemnikten, akşamnan gibi

Elime başında veya içinde /h/ sesinin düşmesi sıklıkla görülmektedir. Epsi, ep, Ermeni arbi, ayvancılık, nohutu>notu gibi ancak bu sesin düşmediği örnekler de rahatlıkla görülebilmektedir. Bu durum belki de yerli ağızların ya da standart dilin etkisiyle açıklanabilir.

Aslî uzun ünlülü kelimeler, göçmen ağızlarında çok sık görülmektedir. Oldu, kalmış, ölmüş, çarp-, orman, çalı, örtmüşle, ūremişler gibi.

Derlenen metinlerde ş sesinin ötümlüleşmesiyle ortaya çıkan j sesi az da olsa gözlemlenebilmektedir. dikēmij, dūmüj, gitmij gibi.

Kelime başında ve içinde o>u / ö>ü değişimine rastlanır: būle, köy> kū, ūrencēz, sūleylim

-ken ulaç eki, gidēken çoğunlukla –ken biçiminde uyuma aykırı biçimde kullanılırken bazı durumlarda ke biçiminde de kullanılmaktadır. Deke, evdeyke

Ğ sesi çoğunlukla düşmekle beraber, zaman zaman İç seste –ğ>-v- değişimi de gözlemlenebilmektedir. yıvādık, āvşam gibi.

pinesin örneğinde olduğu gibi kelime başındaki b sesi ötümsüzleşebilir.

Bazı fonetik özellikler ise tek tük örnekte kendini göstermektedir. Bu yüzden bu noktaları ayrıca belirterek göstermekte fayda olacağını düşündük. Mesela,

Bazı örneklerde k ünsüzü iki ünlü arasında ötümlüleşmemiştir. Çoku gibi.

Bir örnekte kelime başında y türemesi görülmektedir. Esir>yesir

Hece sonunda az da olsa ç>ş değişikliği görülmektedir. geçtik>geştik, kaçta> kaşta gibi.

Morfolojik açıdan bakıldığında belirtilmesi gereken unsurlar da genel olarak şu şekilde özetlenebilir.

Bafra göçmen ağızlarında varlığı belirtilen Dinler (Makedonya) ağzında da görülen (Eckmann 1988:193)–dığı zaman ve –ınca/-ince zarf-fiillerine paralel –dınıyan/-diniyen ve bunun damak n‟li biçimlerine –dıñıyan/-diñiyen ulaç ekinin işlevinde –dInA eki tespit edilebilmiştir. Topladìna

Bursa Balkan göçmenleri ağızlarında şimdiki zamanı karşılamak üzere -yē, -ya, -yēri, -ēri, -yì, -ì, -yo, -yö, -yĀ, -Ā, -ā ekleri kullanılmaktadır[6]. Şimdiki zaman kavramını karşılayan ve genellikle yazı dilinde kullanılan -mAktA eki, Bursa Balkan göçmenleri ağızlarında sadece bir örnekte tespit edilmiştir.

Teklik I. şahıs eki –Im ve –(I)n olarak tespit edilmiştir.

SONUÇ

Bursa, yerli ağızlarının yanında tarihi boyunca değişik bölgelerden farklı yoğunlukta göçler almış, kültürü, edebiyatı ve diliyle adeta bir mozaik oluşturmuştur. Uzun yıllardan beri bu farklı kültürler ve diller bir arada bulunmasına belirli düzeyde etkileşimler yaşamış olmalarına rağmen kendi özelliklerini muhafaza edebilmişlerdir. Bursa'da yerleşmiş bulunan Bulgaristan Göçmenleri bölgedeki çeşitli unsurlardan sadece biridir. Bulgaristan Göçmenleri, şehrin farklı köylerine, birbirinden uzak bölgelere yerleştirilmiş olmalarına rağmen birbirine uyum gösteren dil özelliklerini yaşatmaktadırlar. Bununla beraber göçmen ağızlarından derlenen malzemelerin birebir uyuştuğunu söyleyebilmek de mümkün değildir. Aynı kaynak kişide bile farklı kullanımların varlığını gözlemlemek her zaman mümkündür. Bu nedenle ortak ve karakteristik özelliklerin belirlenebilmesi için burada derlenen dil malzemeleri Anadolu'da ve Bulgaristan'da kullanılan ağızlardan derlenen malzemeyle de karşılaştırılmalıdır. Bu durum, göçmen ağızlarının yerleştirildikleri her bölgede derlenip incelenmesi gereğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Aydın, Mehmet (2002), Aybastı Ağzı (İnceleme – Metin – Sözlük), TDK Yay., Ankara.

Aydın, Mehmet (2011), "Ağız Araştırmalarında İç Göç Sorunu: Samsun Örneği", Samsun Sempozyumu (13 – 16 Ekim 2011).

[6] Bafra göçmen Türk ağızlarında şimdiki zaman çekimi için –y, -ya/-ye, -yı/-yi, -yo, -yu biçimleri nöbetleşe kullanılmaktadır. Bkz. Karagöz İlknur, "Bafra Göçmen Türk Ağızları ve Bazı Özellikleri", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/4, Fall 2012, s. 2139-2147; Edirne ili ağızlarında ise şimdiki zaman ekleri, -yA, -i, -y, -A, -OrU ve -yor biçimindedir. Emin Kalay, Edirne İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 1998, s.84-97.

Buran, Ahmet (2011), "Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1 Winter, s. 40-55.

Dallı, Hüseyin (1991), Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar, TDK. Yay, Ankara.

Demir, Nurettin (2009), "Ağız Dokümantasyonu Niçin Gereklidir ", Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa), Ankara, s.183-191.

Duman, Önder (2010), Rumeli'den Samsun'a Göç, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.

Eckmann, J. (1988), "Dinler (Makedonya) Türk Ağzı", TDAY-Belleten 1960, s.189-204.

Ercilasun, Ahmet Bican (1999), "Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri", Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997), Ankara, s. 43-48.

Gülensoy, Tuncer (1987), "Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme", TDAY-Belleten 1984, Ankara, s.87-147. Bafra Göçmen Türk Ağızları ve Bazı Özellikleri 2147

Gülsevin, Gürer (2005), "Ağız Araştırmalarında Yaygınlaşmış Yanlışlar 3: „üzüm/yüzüm‟; ölük/höllük‟ Türeme mi, Düşme mi ", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish World Studies, C. V, S. 2, s. 207-213, İzmir.

Hazaı, G. (1988), "Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine", TDAY-Belleten 1960, s.205-211.

İnbaşı, Mehmet (2002), "Balkanlarda Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti", Türkler, Editörler: H. C. Güzel – Prof. Dr. Kemal Çiçek – Prof. Dr. Salim Koca, Yeni Türkiye Yay. Ankara, C.9, s. 154-164.

İpek, Nedim (1999), Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, TTK Yay., Ankara.

Kalay, Emin (1998). Edirne İli Ağızları, Ankara.

Karahan, Leylâ (1996), Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay. Ankara.

Karahan, Leylâ (1999), "Ağız Araştırmaları Alanında Yapılması Gerekenler", Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997), Ankara, s.24-28.

Korkmaz, Zeynep (1989), "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu", TDAY-Belleten 1971, s.21-32.

Korkmaz, Zeynep (2010), "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller", TDAY- Belleten 2007/1, Ankara, s.87-110.

Mansuroğlu, Mecdut (1988), "Edirne Ağzında Yapı, Anlam, Deyim ve Söz Dizimi Özellikleri", Tday-Belleten 1960, Ankara, s.181-187.

Nemeth, Gyula (1983), "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", TDAY-Belleten 1980-1981, Ankara, s. 113-167.

DUYGUYA DAYALI TÜRLERDE MORAL DEĞERLER SİSTEMİ

(MEB 5.sınıf, 2010; TUNA Yayınları 6. Sınıf Türkçe Ders Kitapları Üzerine)

Yrd. Doç. Dr. Hayrettin PARLAKYILDIZ

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, hparlakyildiz@mynet.com

ÖZET

Ortaokul (İlköğretim İkinci Kademe)Türkçe Ders kitaplarında ders programına göre ele alınan metinlerden birisi de Duyguya Dayalı Türlerdir. Çocukların bilişsel alanda olduğu gibi, duyuşsal alanda da etkili olmasını sağlayan, onları moral değerler açısından yetiştiren tür olması bakımından önemli görülmelidir.

Ahlâk eğitimi ve dil eğitimi çocuklara vereceğimiz metinlerle, onlarda istediğimiz eğitim anlayışında öncelik taşımaktadır.

"Hem ahlâk eğitimi, hem dil eğitimi yapabilmek öğrencinin bu çerçevedeki kişiliğini ve becerilerini zenginleştirmek için, onun karşısına dil dokusu sağlam, kalıcı moral değerleri işleyen edebiyat eserlerini çıkarmak şarttır." (Cemiloğlu, 2009: 23)

Biz, bu yoldan hareketle çocuklarımıza vereceğimiz metinleri dikkatle seçme gibi zor bir görevle karşı karşıyayız. Seçilecek metinlerin türü ne olursa olsun, bu metinlerle varabileceğimiz nihai hedef, yine dil olacaktır. (Parlakyıldız, 1999; 86,87)

Türkçe derslerinde çocuklara verilecek metinlerin hedefine ulaşabilmesi, çocuklarda davranış değişikliği meydana getirebilmesi için, edebiyat ve eğitim ilişkisini hem kitap, hem metin yazarının, hem de öğretmenin iyi bilip kavraması gerekir.

En geniş anlamıyla eğitim çocuk olsun, yaşlı olsun, insanlarda sosyal hayata ve çağa uygun tutum ve davranış değişikliği sağlamaktır. Eğitimin işlevi, topluma sağlıklı bir biçimde uyum yapabilmeleri için insanları etkilemektir. Bu etkileme geçmişteki sosyal ve ulusal değerleri tanıtıp benimsetme, bugünün gerçeklerini gösterme ve geleceğe dönük değerler kazandırma yoluyla olur.

Çağdaş eğitimin amacı, dünü koruyarak, yarını güven altına almaktır. Bu durumda eğitimin geçmişe, bugüne ve geleceğe dönük olmak üzere üç temel yönü vardır. Kısacası, eğitimden beklenen üç esas dünü tanıtma, bugünü kavratma ve yarına hazırlamadır." (Kavcar, 1982: 21)

Metinleri seçerken, onları çözümlerken, çocuklara kazandırmak istediğimiz değer yargıları ile kavramları iyi tespit etmeliyiz. Metinlerin çözümlenmesinde okuduğunu anlama çalışmasının etkili olabilmesi için, çocukların hoşlandıkları türler ile sınıfın ders işleme arasındaki atmosferini iyi bilmek gerekir.

Yukarıdaki düşüncelerden hareketle, bugünkü adıyla ortaokullarda okutulan Türkçe Ders ve Çalışma Kitaplarındaki Duyguya Dayalı Türleri incelemeye aldık. Kitaplarda bulunan metinlerin beceriye dönüştürülmesinin geçerliliği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Türkçe, metinler, moral değerler, ders kitapları

ABSTRACT

According to the course programs explained in the Turkish textbooks prepared for Secondary School, one of the texts is the set of texts related to the types of feeling. This type should be important due to being a type which provides that children should be effective not only in the area of cognitive, but also, in the impressive area and which educates children in terms of moral values.

Moral education and language education shown in the texts written for children are the priority for the educational perceptiveness that we want that children get. "To offer literature works with a strong language which relates the permanent moral values to the students is a must for both moral education and language education and for enriching students' personalities and skills in this regard." (Cemiloğlu, 2009: 23)

"We are up against a difficult mission like choosing carefully texts that we offer to the children. No matter what the types of texts chosen are, the last aim with offering these texts is the language." (Parlakyıldız, 1999: 86, 87)

The texts which are offered to the children in Turkish courses should achieve their aims and they should constitute the changes in the behaviours of children. Both the author of books and texts and the teacher should know very well and comprehend the relationship between literature and education.

Education, as the broadest sense, is to provide the changes of attitude and behaviour suitable for social life and age that either child or old man, people get. The function of education is to effect people that should reliably adapt to the society. This influence is realized by presenting the social and national values in the past to the people and by getting people to appropriate them. It is also realized by explaining the facts of today and by causing people to earn the values for the future.

"The purpose of the contemporary education is to guarantee the future while keeping the past. In this regard, the education has three main aspects such as past, today and future. Briefly, the three bases required from the education are to present the past to the people, to get them to comprehend today and to get them to ready for the future." (Kavcar, 1982:21)

Key Words: Education, Turkish, texts, moral values, textbooks

GİRİŞ

Eğitim sistemimizin temelini oluşturan ilköğretim kademesi çeşitli problemlerin yaşandığı ve bu problemlere çözüm arandığı, bulunan çözümlerin uygulama için çeşitli biçimlerde tartışıldığı bir yerde bulunmaktadır.

Bu tartışılan problemlerden biri programlar, diğeri de Türkçe ders kitaplarındaki metinlerdir. Programların hazırlanmasında ortaya konan amaçlar ile Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin moral değerler açısından önemi eğitim açısından tartışılamayacak derecede büyüktür.

İlkokul 5. Sınıf 2010-2015 arası okutulan MEB ile 6.sınıf 2010 – 2015 arası kullanılacak olan Türkçe ders kitaplarındaki "**duyguya dayalı**" türlerden oluşan metinler moral değerler açısından incelenmeye alınmıştır. Bu metinler, çocuk edebiyatı açısından çocuklarımıza neler kazandırmış, nasıl bir değerler sistemiyle onlarda davranış oluşturmuştur? Moral değerlerin kavratılmasında, onları geleceğe hazırlamada anlatım içinde **dilin**, anlatım biçimleri içinde ise, **edebiyatın** önemli bir yeri vardır.

Türkçe derslerinde çocuklara verilecek metinlerin hedefine ulaşabilmesi, çocuklarda davranış değişikliği meydana getirebilmesi için, **edebiyat** ve **eğitim** ilişkisini hem kitap hem metin yazarının hem de öğretmenin iyi bilip kavraması gerekir. Hedef-kitlede metinlerle oluşturulacak davranış biçimlerini bazen bilişsel bazen duyuşsal bazen de devinimsel alanda bulabiliriz. Derslerimizde genellikle işlenen metinler, öykü, roman, tiyatro türü olurken, zaman zaman da duyguya dayalı türler içinde ilköğretimde en yaygın olarak şiiri görmek mümkün.

Ortaokul (İlköğretim İkinci Kademe)Türkçe Ders kitaplarında ders programına göre ele alınan metinlerden birisi de Duyguya Dayalı Türlerdir. Çocukların bilişsel alanda olduğu gibi, duyuşsal alanda da etkili olmasını sağlayan, onları moral değerler açısından yetiştiren tür olması bakımından önemli görülmelidir.

Ahlâk eğitimi ve dil eğitimi çocuklara vereceğimiz metinlerle, onlarda istediğimiz eğitim anlayışında öncelik taşımaktadır.

"Hem ahlâk eğitimi, hem dil eğitimi yapabilmek öğrencinin bu çerçevedeki kişiliğini ve becerilerini zenginleştirmek için, onun karşısına dil dokusu sağlam, kalıcı moral değerleri işleyen edebiyat eserlerini çıkarmak şarttır." (Cemiloğlu, 2009: 23)

Biz, bu yoldan hareketle çocuklarımıza vereceğimiz metinleri dikkatle seçme gibi zor bir görevle karşı karşıyayız. Seçilecek metinlerin türü ne olursa olsun, bu metinlerle varabileceğimiz nihai hedef, yine dil olacaktır. (Parlakyıldız, 1999: 86,87)

Türkçe derslerinde çocuklara verilecek metinlerin hedefine ulaşabilmesi, çocuklarda davranış değişikliği meydana getirebilmesi için, edebiyat ve eğitim ilişkisini hem kitap, hem metin yazarının, hem de öğretmenin iyi bilip kavraması gerekir.

En geniş anlamıyla eğitim çocuk olsun, yaşlı olsun, insanlarda sosyal hayata ve çağa uygun tutum ve davranış değişikliği sağlamaktır. Eğitimin işlevi, topluma sağlıklı bir biçimde uyum yapabilmeleri için insanları etkilemektir. Bu etkileme geçmişteki sosyal ve ulusal değerleri tanıtıp benimsetme, bugünün gerçeklerini gösterme ve geleceğe dönük değerler kazandırma yoluyla olur.

Çağdaş eğitimin amacı, dünü koruyarak, yarını güven altına almaktır. Bu durumda eğitimin geçmişe, bugüne ve geleceğe dönük olmak üzere üç temel yönü vardır. Kısacası, eğitimden beklenen üç esas dünü tanıtma, bugünü kavratma ve yarına hazırlamadır." (Kavcar, 1982: 21)

Metinleri seçerken, onları çözümlerken, çocuklara kazandırmak istediğimiz değer yargıları ile kavramları iyi tespit etmeliyiz. Metinlerin çözümlenmesinde okuduğunu anlama çalışmasının etkili olabilmesi için, çocukların hoşlandıkları türler ile sınıfın ders işleme arasındaki atmosferini iyi bilmek gerekir.

Yukarıdaki düşüncelerden hareketle, bugünkü adıyla ortaokullarda okutulan Türkçe Ders ve Çalışma Kitaplarındaki Duyguya Dayalı Türleri incelemeye aldık. Kitaplarda bulunan metinlerin, beceriye dönüştürülmesinin geçerliliği tartışılacaktır.

DERS KİTABI NEDİR?

Eğitim plânlı ve programlı bir sistem olarak, önceden belirlenmiş davranış biçimlerinin öğretim süreçlerinde bireylere kazandırılmasını amaçlar. Temel olarak insanın bireysel ve toplumsal yaşantısını düzenlemek gibi bir amaç taşıması yönüyle, eğitim bireysel, toplumsal, kültürel ve dilsel biçimiyle kurumsallaşmış bir yapıdır. (Ülper; 2010: 4)

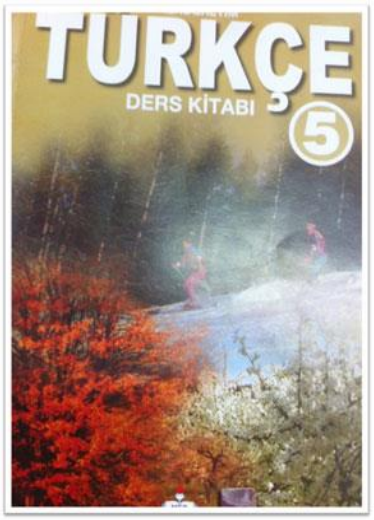
Eğitim, her milletin devlet olma ve bunu devam ettirme politikasında yer alan kültürel, sosyal, tarihsel ve evrensel gelişimin, kişileri kurumsal yapı taşı haline getirmesi gereken bir süreçtir. Çağdaş eğitim ve öğretim kurumlarında; ders kitabı, sınıf içi etkinlikleri plânlamada kullanılan önemli bir araçtır (Ülper; 2010). Bu nedenle de; öğretmenlerin ders kitaplarını etkili kullanma becerilerine sahip olması ve kendilerini bu yönde geliştirmeleri gerekir.

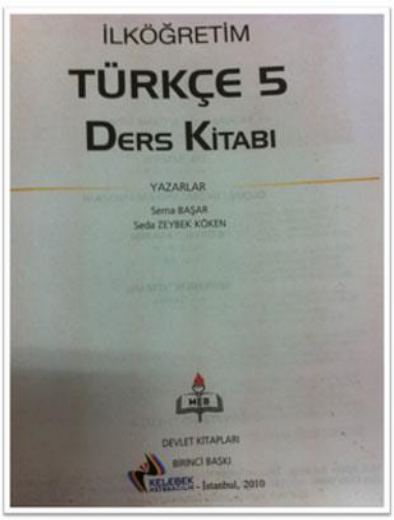
Ders kitapları eğitim-öğretim ortamının gizli kahramanları gibidirler. Eğitim-öğretim ortamını onlar belirler, öğretilecek materyal çoğunlukla onlarla sınırlıdır.

DERS KİTAPLARININ TANITIMI

5. sınıf Türkçe Ders Kitabı MEB 2010 – İst.

Kitap, MEB Talim – Terbiye Kurulu Başkanlığının 18.12.2009 gün ve 295 sayılı yazılarıyla, Ders kitabı olarak kabul edilmiş, Yayımlar Dairesi Başkanlığının 03.03.2010 tarih, 873 sayılı yazısıyla,443.000 adet, MEB adına Kelebek Matbaacılık tarafından basılmıştır. Bu kitap, Prof. Dr. Hayati Akyol editörlüğünde, "Sema Başar ve Seda Zeybek Köken" tarafından hazırlanmıştır. Kitap, **8 Tema** ve **bol resimli** 135 sayfadan oluşmuştur.

İlköğretim Türkçe Ders Kitabı 5			
Temalar	**Olaya Dayalı Türler**	**Duyguya Dayalı Türler**	**Düşünceye Dayalı Türler**
Birey ve Toplum	*Uçurtma *Şeker Dede *Semender Toplantısı	*Öğretmenim	*Pireyi Deve Yapmak
Atatürk	*Merhaba Asker	*Atatürk'le Doğuş *O Mustafa Kemal'di	*Atatürk'ün Çalışmaları *Atatürk ve Türk Dili
Sağlık ve Çevre	*Çöp Ev	*Orman Konuşuyor	*Tırtıldan Kelebeğe *Yeterli ve Dengeli Beslenme *Kanatlı Bal Kutusu
Değerlerimiz	*Dilim Dilim Güzel Dilim *Hacı Bektaş Veli *Karagöz Baba ile Hacivat Usta *Tekerlemeci Dayı	*Türkiye	
Dünyamız ve Uzay	*Küçük Kar Tanesi	*Ay'da Bir Küçük Serçe *Güzel Bulut	*Uzayda Yaşam *Uzay Teleskobu ve Edwin Powell Hubble
Güzel Ülkem Türkiye	*Burada Dur	*Güzel Yurdum Türkiye'm *Anadolu Sevgisi	*Dört Mevsimde Dört Güzellik: Abant *Bin Pınarlı İda Dağı'nın Etekleri Zeytinli
Yenilikler ve Gelişmeler	*Her Şey Bir Uçurtmayla Başladı *Güneşin Doğduğu Her Yer	*Bilgi Çağı *Bilim ve Teknoloji	*Bir Tıkla Elektronik Posta
Güzel sanatlar	*Çocuk Doğru Söyledi *Küçük Ebru Ustası	*Sinemaya Gitme Günü	*Şu Heykellere Bak *Sanat Eğitimi
	15	12	13

Toplamda: 8 tema, olaya dayalı 15 metin, duyguya dayalı 12 metin, düşünceye dayalı 13 metin bulunmaktadır.

TABLO 1

Metinler	**Sayıları**	**Yüzdeleri**
Nesir	29	%72,5
Nazım	11	%27,5
Toplam	40	%100

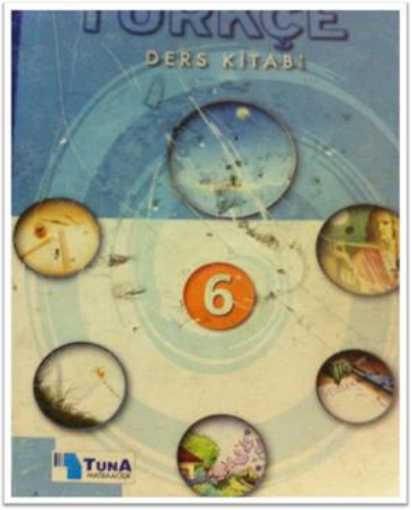
TABLO 2

TÜRLER		
Olaya Dayalı	**Düşünceye Dayalı**	**Duyguya Dayalı**
15	14	11
%37,5	%35	27,5

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, ders kitabı için seçilen metinlerde türlere göre bir orantı birliği söz konusu. Aşağıdaki tabloya bakıldığında ise; tablo 1 de 29 nesir sayısı olup, yüzdesi % 72.5, nazım 11 metinle % 27.5' tir.

6. sınıf Türkçe Ders Kitabı Tuna Matbaacılık 2010 – Ank.

Kitap, MEB Talim – Terbiye Kurulu'nun 28.06.2006 tarih ve 299 sayılı kararıyla, 2006-2007'den itibaren 5 yıl süreyle okutulmasına karar verilmiştir. Elimizdeki baskısı 2010 yılına aittir. Kitap, Ali Akbaş'ın editörlüğünde ; " Dr. Mehmet Kara, Mustafa Kurt, Jülide Altay, Sultan Kara, İsmail Tekten" tarafından hazırlanmış, Tuna Matbaacılık basımını gerçekleştirmiştir. Kitap**, 6 tema, 36 metin** ve 128 sayfadan oluşmaktadır.

İLKÖĞRETİM TÜRKÇE DERS KİTABI 6

TUNA YAYINCILIK

TEMALAR	**OLAYA DAYALI TÜRLER**	**DUYGUYA DAYALI TÜRLER**	**DÜŞÜNCEYE DAYALI TÜRLER**
KAVRAMLAR VE ÇAĞRIŞIMLAR	*Şakacı Bulut *Sayıların Macerası *Uçurtmama Mektup Gönderdim	*Uçurtma *Peri Bacaları	*Kim Bu Harflerin Arasında Dolanıp Duran Tilki
ATATÜRK	*Atatürk ve Köylü *Sanatkârın Eli Öpülür	*Son Mektup	*Atatürk: Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu *Atatürk'ün Kültür ve Sanat Anlayışı *Atatürk ve Tarihimiz
DUYGULAR	*Kaybolan Koku	*Kesik Kuyruklu Tilki *Kentlerde Yaşayan Çocuklar da Oyun Oynamak İster *Deniz Hasreti	*Sevgisiz, Işıksız ve Mektupsuz Kaldık *Yalnızlık
MİLLİ KÜLTÜRÜMÜZ	*Helva Sohbeti *Kırkpınar'a Adını Veren Yiğit	*Kilim	*Oyun Dünyamız *Türk Mimarisinin Zirvesi: Mimar Sinan *Ataların Armağanı
BİLİM VE TEKNOLOJİ	*Televizyoncu Ali *Tuhaf Mucit		*Aleksander Grahambell *Bu Evle Uzayda Bile Yaşanır *1999-2000 Hayalleri *İşleri Zor Yoldan Yapan Makineler
SEVGİ	*Eskici *Tuz *Yeşille Mavinin Ölümü	*Türkiye'm	*Öğretmen Sevgisi *İnsanlar Kardeşim
6	13	8	15

İlköğretim 6. sınıf Türkçe ders kitabında; toplamda: 6 tema, olaya dayalı 13 metin, duyguya dayalı 8 metin, düşünceye dayalı 15 metin bulunmaktadır.

DUYGUYA DAYALI TÜRLER

TEMALAR	METİN ADI	ŞAİR
KAVRAMLAR VE ÇAĞRIŞIM-LAR	*Uçurtma *Peri Bacaları	*Rıfat ILGAZ *Ali PÜSKÜLLÜOĞLU
ATATÜRK	*Son Mektup	*Halim YAĞCIOĞLU
DUYGULAR	*Kesik Kuyruklu Tilki *Kentlerde Yaşayan Çocuklar da Oyun Oynamak İster	*LA FONTAİNE *Eray CANBERK
MİLLİ KÜLTÜRÜMÜZ	*Deniz Hasreti *Kilim	*Ömer Bedrettin UŞAKLI *Yetik OZAN
BİLİM VE TEKNOLOJİ		
SEVGİ	*Türkiye'm	*Turgut UYAR

TABLO 1

Metinler	Sayıları	Yüzdeleri
Nesir	28	%77,7
Nazım	8	%22,3
Toplam	36	%100

TABLO 2

TÜRLER		
Olaya Dayalı	**Düşünceye Dayalı**	**Duyguya Dayalı**
13	15	8
%36	%41,6	%22,2

Tuna Yayıncılığın çıkardığı 6. Sınıf Türkçe Ders Kitabında yer alan türlere göre dengeli dağıtım, burada görülmemektedir. Burada ağırlık, düşünceye dayalı türe verilmiştir. Bu da somut işlemden, soyut anlayışa yönelişin ve düşünce sisteminin oluşturulması ihtiyacının belirgin bir biçimde ortaya çıkmış olmasından kaynaklanmış olabilir.

DUYGU NEDİR?

"Belli bir uyaran karşısında genellikle güdü ve değerlerle ilişkili olarak belirip çoğu kez süreklilik ve tutarlılık gösteren, heyecandan daha zayıf bir uyarım biçimi" (TDK; 2005) diye tanımlanır.

DUYGUSAL ZEKÂ ve DUYGU EĞİTİMİ

Gardner duygusal zekâyı, bireyin duygularının ve kabiliyetlerinin farkında olarak bunlardan hayatında ve uyumsal yaşamında kullanma olarak tanımlamıştır.

Duygular, duygusal zekânın materyalleridir. Duygular çok yararlıdırlar ancak eğitilmelidirler. Öfke eğitilmeyince patolojik nefret ve şiddete, üzüntü depresyona, korku fobi ve paniğe, mutluluk kapris ve maniye, şaşkınlık şaka, iğrenme ve küçümseme, aşağılama ve hor görmeye, utanç küçük düşme ve çileye dönüşebilmekte; sonuç olarak birey duygu bozuklukları ile karşı karşıya kalmaktadır

Duygu eğitiminde; etkin dinleme, alternatif tepki seçeneklerini düşünme, korku, stres, öfke kontrolü, duygularını açıklama, duygularını yöneltme, davranışının sorumluluğunu alma, empati kurma, anlaşmazlıkları giderme ve uzlaşma becerileri kazandırılır. Duygu eğitimi için öğretmenin kişiliği ve sınıfta sergilediği tavırlar oldukça önemlidir. Öğrenciler tarafından model alınan öğretmen, duyguları dile getirebilmeli öfkesini kontrol edebilmeli, empati becerisine sahip, etkin dinleme yapabilmelidir.

DUYGUYA DAYALI TÜRLERLE ÖĞRETİM

Edebiyat ürünleri içinde şiir, diğer türlere oranla oldukça farklı bir şekilde yapılanmış dil dokusu nedeniyle ayrı bir estetik yapı arz etmektedir. Şiirin bu farklı estetiği, dilin değişik bir tarzda kullanılması ile oluşmaktadır. Bu ise, sıradanlığın dışına taşan anlamların ve kullanımların oluşturduğu bu özgün estetik, onun yorumlanmasını, Türkçe eğitiminde kullanılmasını güçleştirmektedir. (Cemiloğlu: 2009, 55)

Şiirin, öykülendirici ve bilgilendirici metinlerden farklı olması, içinde ritmi sağlayan öğelerin bulunmasıyla beraber, daha çok anlatım biçiminde devrik cümlelerin yer almasının da etkisi vardır. Şiirin biçimi, içeriği, çocuğun onu sevmesinde etken görülür.

2005 Türkçe Ders Programında okullarımızda özellikle verilmesi gereken türlerden biri olan şiir; 2006 Programına göre Türkçe Ders Kitaplarındaki metin türlerinin bulunabilirlik durumuna baktığımızda 6, 7, 8. sınıflarda mutlaka verilmesi gereken tür olarak görülmektedir. (Ülper; 2010, 124)

Şiirin ve duygusal metinlerin öğrencide oluşturacağı estetik yapı gözden uzak tutulmamalıdır. Şiir, inşat çalışmalarında hafızayı eğitmesi bakımından olduğu kadar, toplum karşısında da çocuğa güven kazandırır. Şiir duygu anlatımı olduğuna göre, onu öğrenciye ulaştırmak demek, eserdeki duyguyu sezip anlamasını sağlamak demektir.

Şiirde yoruma tabii tutulacak özellikleri genelleştirmek zor olmakla birlikte, öğretimi kolaylaştırmak açısından çoğunluğu oluşturan niteliklerden yola çıkmakta fayda vardır:

- Varlıklar
- Sıfatlar
- İmajlar, çağrışımlar, benzetmeler
- Duygu
- Başlık
- Biçim (Cemiloğlu: 2009,57)

Bizler, aşağıda örnek olarak ele aldığımız şiir metinlerini Cemiloğlu'nun yukarıdaki gruplandırmasından hareketle, incelemeye aldık.

İLKÖĞRETİM TÜRKÇE DERS KİTABI 5

DUYGUYA DAYALI METİN İNCELEMESİ

TEMA: Birey ve Toplum

ÖĞRETMEN

Mavi önlüğüm ve küçük çantamla,
Okulun ilk günü koşmuştum sana.
Dilim tutulmuştu o heyecanla,
Göz kırpmış, adın ne demiştin bana.

Ben Akın, Ayşe, Fatih, Aysel, Nedim,
Ben seninle "Öğretmenim" okulu sevdim.

Düşmüştüm bahçede dizim kanamış,
Gözlerim yaş dolmuş, canım çok yanmış.
Tüm sevgini vermiş, merhemim olmuş,
Ağlama yüreğim, demiştin bana.

Ben Ali, Sinan, Fatma, Nursel, Gülbin,
Ben seninle "Öğretmenim" insanı sevdim.

Öğrencinin ağzından hareketle verilen bu şiirde şair, öğrenciye olan yaklaşımıyla, ona verdiği değerle, okuldaki öğrencilerin isimlerinden hareketle okulu ve insanı sevmedeki gücü yakalatmış oluyor. Burada tema olarak, bireyselliği bulmak, mümkündür. Öğretmenin, öğrencisine model olması, öğrenciyi etkilemesi moral değer açısından önemli görülmelidir.

Varlıklar: Önlük, çanta, okul, öğretmen, tebeşir, kara tahta, sevgi, çiçek, kardeşlik, barış, dost, yürek

1. **Sıfatlar:** Mavi önlük, küçük çanta, kara tahta, bomboş büyük halka, kalbimdeki bütün sevgiler, içimdeki en güzel duygular.
2. **İmajlar, çağrışımlar, benzetmeler:** Sendin ışığım, sensin önderim, önderimsin
3. **Duygu:** Şair, şiirde sürekli "Öğretmenim" diye seslenerek ona olan sevgi ve bağlılığını dile getirmiştir.
4. **Başlık**: Öğretmene olan büyük bağlılık ve sevgiyi dile getiren bu şiire sadece "Öğretmenim" başlığını vermek yetersizdir.
5. **Biçim:** Özellikle rediflere yer verilen bu şiirde 11'li hece ölçüsü kullanılmıştır. Dörtlü ve ikili mısralar halinde yazılmıştır.

ANADOLU SEVGİSİ

Sen bizim dağları bilmezsin gülüm,
Hele boz dumanlar çekilsin de gör.
Her haftası bayram, her günü düğün,
Hele yaylalara çıkılsın da gör.

Görmedin sen bizim mavi suları
Karlar eriyince kırar yuları…
Köpük olur beyaz, sel olur sarı;
Hele taştan taşa dökülsün de gör.

Anlamaz, bilmezsin sen bizim halkı,
Sevgiyi bulasın, yakına gel ki…
Kalıplar gerçeği göstermez belki
Gönül perdeleri sökülsün de gör.
ABDURRAHİM KARAKOÇ

Anadolu Sevgisi adını alan bu metinde de tema olarak, toplumsallığı görebiliriz. Toplumsallık, millî ve ahlâkî değer açısından, çocuklara kazandırılırsa, çocuklarda oluşacak kazanımlar, onun gelecekteki kimliğinin ve kişiliğinin başlangıcı olacaktır.

1. **Varlıklar:** Duman, dağ, bayram, düğün, yayla, ova, kağnı, yonca, deniz, ekin, kar, yular, köpük, sel, köy, toz, çamur, kerpiç, halk, sevgi.
2. **Sıfatlar:** Boz duman, mavi su, evleri kerpiç yolları toz çamur, kirli kabuk, en temiz iç.
3. **İmajlar, çağrışımlar, benzetmeler:** Karlar eriyince kırar yuları Gönül perdeleri sökülsün
4. **Duygu**: Anadolu sevgisini dile getirmek için şair Anadolu'ya özgü terimler kullanmıştır.
5. **Başlık:** "Anadolu Sevgisi" başlığı bu metne uygundur.
6. **Biçim:** Dörtlükler halinde yazılan bu şiirde 11'li hece ölçüsü kullanılmıştır. Uyak ve redif kullanımına özen gösterilmiştir.

TEMA: Atatürk

SON MEKTUP

Siz beni hâlâ anlayamadınız,
Ve anlayamayacaksınız yıllar boyunca…
Hep tutturmuş 'Yıl 1919 Mayısın 19'u.' diyorsunuz.
Ve eskimiş sözlerle beni övüyor, övüyorsunuz.
Mustafa Kemal'i anlamak bu değil
Mustafa Kemal ülküsü sadece söz değil.

Bırakın o altın yaprağı artık,
Bırakın rahat etsin anılarda şehitler,
Siz bana, neler yaptınız, onlardan haber verin.
Hakkından gelebildiniz mi yokluğun, sefaletin?
Mustafa Kemal'i anlamak, yerinde saymak değil
Mustafa Kemal ülküsü sadece söz değil.

Hâlâ o acıklı ağıtlar dudaklarınızda,
Hâlâ oturmuş on kasımlarda bana ağlıyorsunuz.
Uyanın artık diyorum, uyanın, uyanın!
Uluslar fetihe çıkıyor uzak dünyaların.
Mustafa Kemal'i anlamak, göz boyamak değil
Mustafa Kemal ülküsü sadece söz değil.

Beni seviyorsanız eğer ve anlıyorsanız
Laboratuvarlarda sabahlayın, kahvelerde değil!
Bilim ağartsın saçlarınızı, kitaplar.
Ancak böyle aydınlar o sonsuz karanlıklar.
Mustafa Kemal'i anlamak, ağlamak değil
Mustafa Kemal ülküsü sadece söz değil.

Demokrasiyi getirmiştim sizlere, özgürlüğü,
Görüyorum ki hâlâ ayın yerdesiniz, hiç ilerlememiş.
Birbirinize düşmüşsünüz halka eğilmek dururken,
Hani köylerde ışık, hani bolluk, hani kaygısız gülen?
Mustafa Kemal'i anlamak, işitmek değil
Mustafa Kemal ülküsü sadece söz değil.

Arayı kapatmanızı istiyorum uygar uluslarla:
Bilime, sanata varılmaz rezil dalkavuklarla.
Bu vatan, bu canım vatan sizden çalışmak ister,
Paydos övünmeye, paydos avunmaya, yeter, yeter!
Mustafa Kemal'i anlamak, aldatmak değil
Mustafa Kemal ülküsü sadece söz değil.
Halim YAĞCIOĞLU

Halim Yağcıoğlu'nun bu anlamlı şiirindeki dizelere bakıldığında; Atatürk'ün hâlâ anlaşılmadığı, O'nu anlamanın yolunun çalışmaktan ve O'nun yaptığı inkılâpları uygulayıp, çağdaş medeniyeti yakalamaktan geçtiği gerçeği vurgulanırken, biçimsel Atatürk'ten, düşünsel Atatürk'e geçilmesinin gerektiği ve bunun içselleştirilmesinde geç kalındığı ima edilmektedir. Atatürk temasına uygun olmuş, ama buradaki düşüncelerin davranışa dönüşmesi gerçeğini de unutmamak gerekir. Bu şiir metnindeki anlayış, , hem milli değer açısından hem de model kişiliği sergilemesi açısından önemli olduğu bilinmelidir

1. **Varlıklar:** ulus, şehit, Mustafa Kemal, ülkü, ağıt, fetih, demokrasi, özgürlük, ışık, bolluk bilim, sanat, kitap
2. **Sıfatlar:** eskimiş sözler, altın yapraklar, uygar ulus, yeni buluş, kuru söz, rezil dalkavuk, acıklı ağıt, on kasım, uzak dünya, sonsuz karanlık, kaygısız gülen, bu canım vatan
3. **İmajlar, Çağrışımlar, Benzetmeler:** o altın yıllar anılarda şehitler Mustafa Kemal ülküsü

4. **Duygular:** 'Mustafa Kemal' sözcüğü ile verilmek istenen duygu verilmiştir. 19 Mayıs, şehit, savaş, bilim, sanat vb. sözcüklerle 'Mustafa Kemal Sevgisi ' duygusu pekiştirilmiş ve zenginleştirilmiştir. 12 kere 'Mustafa Kemal' kelimesi kullanılmıştır.
5. **Başlık:** 'Son Mektup' adlı başlık parçaya uygun bir başlıktır. Şiirde verilmek istenen duyguları ve şiirin içeriğini yansıtır.
6. **Biçim:** Kıtalar altı dizeden oluşmuştur. Düzenli bir görünüm vardır. Uyak ve kafiye dikkate alınarak yazılmıştır.

TEMA: Duygular

DENİZ HASRETİ

Gözümde bir damla su, deniz olup taşıyor,
Çöllerde kalmış gibi yanıyor, yanıyorum.
Bütün gemicilerin ruhu bende yaşıyor,
Başımdaki gökleri bir deniz sanıyorum.

Nasıl yaşayacağım ey deniz, senden uzak?
Yanıp sönüyor gibi gözlerimde fenerin.
Uyuyor mu her gece limanda sallanarak
Atılan çivilerle çakılmış gemilerin?

Sevmiyorum suyunda yıkanmamış rüzgârı,
Dalgaların gözümde tütüyor mavi, yeşil.
İçimi güldürmüyor sensiz ay ışıkları,
Ufkundan yükselmeyen güneşler güneş değil.

Bir gün nehirler gibi çağlayarak derinden,
Dağlardan, ormanlardan sana akacak mıyım?
Ey deniz, şöyle bir gün sana bakacak mıyım?
Elma bahçelerinden, fındık bahçelerinden?
Ömer Bedrettin UŞAKLI

1. **Varlıklar:** su, deniz, gemi, gemici, gök, çöl, fener, liman, dalga, rüzgar, mavi, yeşil, ufuk, güneş, ay ışığı, nehir, dağ, orman, elma bahçesi, fındık bahçesi
2. **Sıfatlar:** bir damla su, bütün gemiciler, başımdaki gökler, her gece, nehirler gibi çağlayarak, altın çivilerle çakılmış, suyunda yıkanmamış rüzgâr, mavi yeşil dalga, sensiz ay ışıkları, ufkundan yükselmeyen güneş.
3. **İmajlar, Çağrışımlar, Benzetmeler:** çöllerde kalmış gibi yanıyor, yanıp sönüyor gibi gözlerimde fenerin, bir gün nehirler gibi çağlayarak. Duygusallığın getirdiği noktada, hayal dünyasının oluşumu ve yaşamaya olan katkısını bulmak zor olmayacaktır.

TESPİT ve TEKLİFLER

1. Metnin içeriği, etkinlikleri ve türü itibarıyla temaya uygundur. Fakat çalışma kitabındaki etkinlikler genel olarak dil becerilerine yöneliktir. Bu etkinlikler duygulara ve duyguları sorgulayıp anlamaya, bu yolla şiiri kavramaya yönelik olarak çeşitlendirilmelidir.
2. Okuma ile ilgili olarak verilen okuma becerisi değerlendirme formları birer etkinlik değildir. Bunlar, öğretmenin okuma çalışması yapılan her metinde uygulaması gereken değerlendirme formlarıdır. Bunların çalışma kitabına etkinlik adı altında konulması gereksizdir.
3. Şiirlerin incelenip yorumlanmasında öğretmenin okuyuşu, duyguyu verişiyle Kitaptaki şiirin, hedef-kitleye uygunluğu önem taşır.
4. 5. sınıf Türkçe ders kitabındaki şiirlerin çok uzun olması, hedef – kitleyi metni okumaktan ve anlamayla ilgili çalışmaları etkin kılmaktan çok, sıkıcı hale getirmesi, kaçınılmazdır. Bu da, çocuklarda estetik heyecanı azaltacak, onlarda duygulanmayı engelleyecektir.
5. Şiir okuma zevkini edinemeyen çocuklarda, duyuşsal alan kaygısını görmek mümkün hale gelecektir.
6. Diğer türlerde olduğu gibi, duyguya dayalı tür metinlerde de içerikle ilgili resimler, çocuk seviyesinin altında olup, tüm sayfaları yersiz renkli şekillerin kaplaması, anlamayı, yorumlamayı basit hale getirmektedir.
7. Metin üstü veya metin altı resimlerinin eğitici özelliği mutlaka dikkate alınmalıdır
8. Temalara göre ele alınan şiirlerde seçimler iyi yapılmış, lâkin ders işlerken; gerek Öğrenci Çalışma Kitabı'nda gerekse Öğretmen Kılavuzu'nda değerler sistemi ortaya konulmamış, ders hazırlama, işleme ve etkinlikler de kullanılan yöntem ve teknikler etkin hale getirilmemiştir.
9. Çalışma kitabında yer alan etkinlerin birçoğu belirlenen kazanımları ölçmeye yönelik değildir.
10. Temalara göre ortaya konan metinlerde moral değer anlayışları, okuduğunu anlama çalışmasında etken hale getirilsin, öğretmen bunu işlerken, yapacağı yorumlarda metindeki değerleri hedef-kitleye kavratıp, davranış değişikliği oluşturabilsin.

SONUÇ

Anadil öğretiminin esası teşkil eden Türkçe Ders Kitapları hazırlanırken; hem ders programlarından hem hedef-kitlenin ihtiyacından hem de gelişen ve değişen teknolojiden yararlanılarak, derste kullanacağı araç – metinleri oluşturmalıdır. Bu metinler oluşturulurken, içinde bulunduğumuz sosyal ortam, öğrencinin algılama düzeyi, bölgesel farklılıklar dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Türkçe derslerinin temalar ve temalara uygun çeşitli türde metinlerle etkinlik temeline dayalı, öğrenci odaklı bir anlayışla gerçekleştirilmeye çalışılması öngörülmektedir. Bu durum, Türkçe öğretiminde alanlar arası çalışmaların zorunlu olması gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.(İşeri; 2010, 91)

Duyguya dayalı türleri, diğer türlerden ayırmadan, aksine bütünleştirerek, tema içerikli hale getirmek veya temayı esas alarak, öğretilecek metini seçmek de öğretmenin alan bilgisine ve öğrenmeyi öğretme ilkesine dayanmalıdır. Gün geçtikçe, öğrencilerde azalan duygusallık boyutu, estetik ve edebi metinlerle sağlanmalıdır. Duyguya dayanan türler ile diğer türlerden oluşan metinlerde moral değerler mutlaka dikkate alınmalıdır. Bu, öğretmenin kavratma becerisiyle doğru orantılıdır.

Temalara göre ortaya konan metinlerde moral değer anlayışlarının; okuduğunu anlama çalışmasında etken hale getirilmesi, öğretmenin bunu işlerken, yapacağı yorumlarda metindeki değerleri hedef-kitleye kavratıp, davranış değişikliği oluşturabilmesi dileğimizdir.

KAYNAKÇA

Cemiloğlu, Mustafa, İlköğretim Okullarında Türkçe Öğretimi, Alfa Aktüel, Bursa, 2009.

Gardner, H. Çoklu Zekâ (Çev. M. Tüzel), BZD Yayıncılık, Enka Vakfı, İstanbul, 1999.

Kavcar, Cahit, Edebiyat ve Eğitim, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Parlakyıldız, Hayrettin, Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Moral Değerler Sistemi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.

Türkçe Ders Kitabı 6, TUNA Yayıncılık, Ankara, 2010.

Türkçe Ders Kitabı 5, MEB, İstanbul, 2010.

Öğretmen Kılavuzu 5, MEB, İstanbul, 2010.

Öğretmen Kılavuzu 6, TUNA Yayıncılık, Ankara, 2010.

Türkçe Ders Programı 6, 7, 8, MEB, İstanbul, 2006.

Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 2005.

Ülper, Hakan, Türkçe Ders Kitabı Çözümlemeleri, PEGEM Akademi, Ankara, 2010.

TÜRK DİLİNDE TAMLANANI SIFAT FİİL YA DA SIFAT FİİL GRUBU OLAN İSİM TAMLAMALARI

Prof. Dr. Hülya SAVRAN
Balıkesir Üniversitesi, hsavran@balikesir.edu.tr

ÖZET

İyelik ilgisi ile birbirine bağlanmış iki veya daha fazla isimden oluşan kelime grupları, isim tamlamalarını oluşturur. Birbiriyle bağlı bu iki isim öğesi arasında aitlik ya da belirtme gibi anlam ilgileri bulunur. Bu kelime grubunda birinci öğe olan tamlayanla ikinci öğe olan tamlanan arasındaki bağlantı, grubun özelliğine göre, bazen birinci öğeye ilgi eki getirilerek kurulur. Bazen de tamlayan yalın halde kullanılır. Ama ikinci öğe her zaman iyelik eki taşır.

Türkiye Türkçesinde tamlanan öğesi sıfat fiil ya da sıfat fiil grubu olan isim tamlamalarında, genel eğilim olarak tamlayan ilgi eki taşır (*gidenlerin dönmeyeceği, günlerin getirdiği* gibi). Az olarak tamlayanın ilgi eki almadığı örnekler de vardır (*kuş öttüğü, o geldiği* gibi).

Türkiye Türkçesinde bulunan isim tamlamalarındaki bu özellik, kullanım açısından bakıldığında diğer Türk lehçeleriyle farklılıklar gösterir. Diğer Türk lehçelerinde, bu şartlardaki isim tamlamalarında tamlayanda ilgi ekinin bulunmadığı örnekler daha çoktur ve bu durum, dikkat çekici bir özellik olarak kendini gösterir.

Yine Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında diğer Türk lehçelerinde, bazı durumlarda da tamlayan ilgi eki alırken tamlananda yer alan sıfat fiil ya da sıfat fiil grubu, iyelik eki almaz; iyelik eki, bu grubun nitelediği kelimeye gelir.

Bu bildiride, Türkiye Türkçesiyle diğer Türk lehçeleri arasında önemli bir üslup farklılığı yaratan isim tamlamalarındaki bu kullanım özellikleri; Kırım Tatar Türkçesi (Krm. Tat. Tk.), Tatar Türkçesi (Tat. Tk.), Kazak Türkçesi (Kazk. Tk.), Özbek Türkçesi (Özb. Tk.) ve Yeni Uygur Türkçesi (Y.Uyg. Tk.)nden hareketle verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsim tamlaması, Türkiye Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi.

ABSTRACT

Wordgroups consisting of two or more nouns which are connected to each other by possessive suffix form possessive constructions. There are some meaning relations concern with determination between these two noun elements which are connected to each other. In this wordgroup, connection between these first element 'determinant' and second element 'determinated' –depending on the feature of group- is sometimes constructed by adding genitive suffix to first element. Sometimes determinant is also used in the form of nominative. But second element has always possessive suffix.

Determinant generally has genitive suffix in possessive constructions which have participle or participle group in determinated element in Turkey Turkish (*gidenlerin dönmeyeceği, günlerin getirdiği* etc.). And there are some rare samples which determinant doesn't have genitive suffix (*kuş öttüğü, o geldiği*.etc.).

This feature of possessive constructions in Turkey Turkish differs from Turkish dialects in terms of usage. In the other Turkish dialects, the examples which determinant doesn't have genitive suffix are more common in this type of possessive constructions and this point appears as a remarkamble feature.

As a result of the comparison Turkey Turkish and the other Turkish dialects, some cases determinant takes genitive suffix but participle or participle group in determinated element doesn't take possessive suffix in the other dialects of Turkish; possessive suffix is added to the described word by this group.

In this paper, these features in possessive constructions which make an important stylistic difference between Turkey Turkish and the other Turkish dialects have been analysed by examples from Crimean Tatar Turkish (Crm.Tat.), Tatar Turkish (Tat.), Kazakh Turkish (Kzk.), Uzbek Turkish (Uzb.) and New Uigur Turkish (N.Uig.).

Key Words: Possessive constructions, Turkey Turkish, Crimean Tatar Turkish, Tatar Turkish, Kazakh Turkish, Uzbek Turkish, New Uigur Turkish.

İyelik ilgisi ile birbirine bağlanmış iki veya daha fazla isimden oluşan kelime grupları, isim tamlamalarını oluşturur. Birbiriyle bağlı bu iki isim öğesi arasında aitlik ya da belirtme gibi anlam ilgileri bulunur. Bu kelime grubunda birinci öğe olan tamlayanla ikinci öğe olan tamlanan arasındaki bağlantı, grubun özelliğine göre, bazen birinci öğeye ilgi eki getirilerek kurulur. Bazen de tamlayan yalın halde kullanılır. Ama ikinci öğe her zaman iyelik eki taşır.

İsim tamlamasında tamlayan görevindeki kelime, tamlanan görevindeki kelimenin dil bilgisi açısından tamamlayıcısıdır. Bu nedenle 'belirtici grup' olarak ortaya çıkan bu gruptaki iyelik olgusu; aidiyet ve az çok kesin bir bağlanış kavramını da içine alan geniş bir anlama gelir.[1]

Banguoğlu'nun, yargı taşımadığı ve bundan dolayı tam bir anlatma sayılmadığı için 'Belirtme Öbekleri' grubunda incelediği isim tamlaması, anlatımda sözü geliştirmek ve kavramlar arasındaki ilişkileri derecelendirmek için kurulur. Bazen bu gruplar, yalnızca kavramları daha yakından belirtirlerken, bazen de aynı kelimeler, birbirlerini belirtmek üzere yan yana gelirler.[2]

İsim tamlamasında ilgi ve iyelik eki ilişkisini inceleyen Grönbech, bir ilgi hali grubunun daima 'harf-i tarif (iyelik eki)'ten hareket etmediğine dikkat çekerek ilgi hali bağlantısının, diğer isim gruplarıyla aynı sıraya konmaması gerektiğini belirtir. Orhun Yazıtlarında harf-i tarif, henüz kendinden önce gelen ilgi halini yeniden alan mekanik bir kaideye göre getirilmiş bir ek değildir; ilgi hali almış olan isim, kendi ekinden dolayı yeterince ferdileştirilmiştir ve sonuna getirilmiş bir harf-i tarifle öne çıkarılmaya ihtiyacı yoktur. Harf-i tarif, isteğe göre getirilirdi; harf-i tarifin getirilip getirilmemesi, son öğenin belirli bir nesneyi ya da belirsiz bir sayıyı gösterip göstermediğine işaret ediyordu (*kül tegin altuni* 'Kültigin'in altını', *tabgaç kaganıŋ içreki bedizçig ıtı* 'Çin hakanının saray sanatçısı (yani birkaç saray sanatçısı) gönderildi.'). İlgi hali bağlantısının gelmesiyle dil, ifade kabiliyeti bakımından çok gelişti. Zamanla ilgi hali ekine yeni bir anlam eklendi. İlgi halindeki bir isim, tâbi olduğu isim karşısında hep çok kuvvetli bir bağımsızlık kazanınca, gittikçe, ekin aslî görüntüsü olarak ilgi halinin bağımsızlaştırıcı etkisi, iyelik gösteren ekin yalnızca bir yan görüntüsü olarak hissedildi. İlgi hali, iyelik münasebetinde nihayet kaide oldu.[3]

Türkiye Türkçesinde tamlanan öğesi sıfat fiil ya da sıfat fiil grubu olan isim tamlamalarında, özellikle –DIk ve –(y)AcAk ekli sıfat fiillerde, genel eğilim olarak tamlayan ilgi eki taşır (*gidenlerin dönmeyeceği, günlerin getirdiği* gibi). Az olmakla birlikte tamlayanın ilgi eki almadığı örnekler de vardır (*kuş* öttüğü*, o geldiği* gibi). Fakat tamlananın iyelik eki almadığı örnek yoktur.

Tamlayanı ilgi eki almadığı örneklerde, sıfat fiillerin hareket hali ifade etmeleri daha açık bir şekilde görülür ve bu tamlamalarda tamlayan öğe bir bakıma grubun öznesi durumuna geçmektedir.[4]

Baskakov, sıfat fiil kökenli oldukları için –DIk ve –(y)AcAk'ın bulunduğu grupların cümle bünyesinde herhangi bir öğe olarak, bu cümleden olmak üzere, belirtilen öğeyle sıralanma yöntemine göre birleşebilen belirten öğe olarak da görev yapabildiklerini belirtir. (*kimsenin bilmediği (yerler), işçinin açacağı (tazminat davası)*).[5]

Banguoğlu da, sıfat fiilin iyelik ekleri almış halinin yalnız –DIk ve –(y)AcAk'ta görüldüğünü belirterek (*kırdığın koz, alacağı kız*), iç cümle olarak adlandırdığı sıfat fiilin öznesini, aldığı iyelik zamirinin belli ettiğini vurgular. Özneyi daha yakından belirtmek için de özne, ilgi eki alarak, yükleme katılan yapılır (*senin kırdığın koz, Ali'nin İzmir'den son çektiği telgraf*). Bu içcümlenin nitelediği ad genellik-

1 J. Deny, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), s. 723.
2 T. Banguoğlu, Türkçenin Grameri, s. 497.
3 K. Grönbech, Türkçenin Yapısı, s. 90, 91.
4 M. Ergin, Türk Dil Bilgisi, s. 383.
5 A. N. Baskakov, Çağdaş Türkçede Kelime Grupları, s. 60.

le onun nesnesi olur. Yüklemi sıfat fiil olan bu içcümle, doğrudan başcümlenin öğelerinden birinin yerini tutmaz ama onlardan birine sıfat olur.[6]

Çağatay, iyelik ekleri alabilen sıfat fiillerin, bir zamana tâbi olabilmeleri ya da olumsuzluk eki alabilmeleri özellikleriyle, fiile olan yatkınlıklarını belirtirken, bu şekillerin, fiilin zamanlarına bağlı olsalar bile, sıfat şeklinde bu zamanların hükmünün, fiillere oranla çok önemsiz olduğunu, çünkü sıfat fiilin gelecek ya da geçmiş zamanda olmasının, ancak cümledeki ana fiile olan münasebeti ile belli olduğunu, bu nedenle de sıfat fiillerin bir çok yerde masterın yerini tuttuğunu, şekil ve anlam itibariyle de zaman gösterdikleri halde, cümlenin genel görünüşünde ancak esas fiilin zamanının vermiş olduğunu belirtir.[7]

Özellikle –DIk'la ilgili olarak Çağatay, bu sıfat fiilin iyelik eki alarak bir isme sıfat olduğunu belirtir (*ol su girdügi yol kadarınca öte. aça bildügi yere dek açsın.*). 3. İyelikle kullanılan –DIk'ın önündeki isim bazen belirtisiz isim tamlaması olur (*senüng hakkunga melik eyledügi türlü tertip… üç kişi bildügi sır tez yayılır.*). İyelik ekleriyle genişletilen şekillerin fonksiyonu da geniş olduğundan bunlar, masterın yerini tutabilir (*mürüvvet ısısı kişi… iki yerde makam dutındugı ögilmişdur.*).[8]

Gabain de –DIk'la ilgili olarak, bu sıfat fiilde işi yapanın eskiden nadiren, daha sonra sık sık iyelik ekleriyle ifade edildiğine dikkat çeker (*teŋri küç birtük üçün* 'tanrı güç verdiği için', *han ince aydukta ötrü* 'han böyle söyledikten sonra'; *bilmedügin üçün* 'bilmediğin için', *burhan kutıŋa katıglantuklarınta* 'Buda saadetine (erişmek için) gayret ettiklerinden').[9]

Türkiye Türkçesinde belirtisiz isim tamlamalarında sıfat fiilin hiçbir öğe olamadığını belirten Ediskun, belirtili isim tamlamalarında ise gerektiği zaman hem belirten hem belirtilen ya da aynı tamlamada her iki öğe olabildiklerine dikkat çeker (*ölenin kızı, köylünün okuryazarı, gidenlerin dönemi, okumuşların sevileni…*).[10]

Türkiye Türkçesinde tamlanan öğesi sıfat fiil ya da sıfat fiil grubu olan isim tamlamalarında, genel eğilim olarak tamlayanın ilgi eki taşıması, kullanım açısından bakıldığında diğer Türk lehçeleriyle bazı farklılıklar gösterir. Diğer Türk lehçelerinde, bu şartlardaki isim tamlamalarında tamlayanın ilgi ekinin bulunmadığı örnekler daha çoktur ve bu durum, dikkat çekici bir özellik olarak kendini gösterir.

Yine Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında diğer lehçelerde, bazı durumlarda tamlayan ilgi eki alır veya almazken tamlananda yer alan sıfat fiil ya da sıfat fiil grubu, iyelik eki almaz; iyelik eki, bu grubun nitelediği kelimeye gelir.

Bu bildiride, Türkiye Türkçesiyle diğer Türk lehçeleri arasında önemli bir üslup farklılığı yaratan isim tamlamalarındaki bu kullanım özellikleri; Kırım Tatar Türkçesi (Krm. Tat. Tk.), Tatar Türkçesi (Tat. Tk.), Kazak Türkçesi (Kzk. Tk.), Özbek Türkçesi (Özb. Tk.) ve Yeni Uygur Türkçesinden (Y.Uyg. Tk.) hareketle verilmeye çalışılmıştır.

Tamlayanda İlgi Ekinin Olup Tamlananda İyelik Ekinin Olmadığı Örnekler

Tamlayanda ilgi ekinin olup tamlananda iyelik ekinin olmadığı bu tamlamalar, kelime türü olarak sıfat görevindedir.

6 T. Banguoğlu, Türkçenin Grameri, s. 567, 568.
7 S. Çağatay, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları II. Partisipler", s. 206.
8 S. Çağatay, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları II. Partisipler", s. 208, 209.
9 A.von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, s. 83.
10 H. Ediskun, Türk Dilbilgisi, s. 116, 117.

Krm. Tat. Tk.:

Yalıŋız *avanıŋ buluttan ayınıp aydınlangan* vaktından, artık Çatırdagnıŋ kışlık çal kalpagını kiyip azırlanganı körüne. (C. Gafar) "Yalnız havanın buluttan çıkıp aydınlandığı vaktinden, artık Çatırdag'ın kışlık ak kalpağını giyip hazırlandığı görünüyor."

Arkadaşları toplana berip *Ametniŋ yapkan* yaramay areketi içün yahşı etip tazirlegen ediler. (B. Vaap) "Arkadaşları toplanıverip Ahmet'in yaptığı yaramaz hareketi için bir güzel azarlamışlardı."

O, *tabiat hışımınıŋ ketirgen* zararlarına karşı körülgen tedbirler akkında aytmak istedi. (O. Batırov) "O, tabiat hışmının getirdiği zararlara karşı görülen tedbirler hakkında konuşmak istedi."

Onıŋ yol üstünde taşlap kaldırgan kiyimini köterip, parça-parça etip başladılar. (R. Tınçerov) "Onun yol üstünde atıp bıraktığı giysisini alıp, parça parça etmeye başladılar."

Ölümünden soŋra, naşir ve muarrir vazifesine *Gasprinskiyniŋ vasiyet etken* adamı keldi. (Ş. Alyadin) "Ölümünden sonra, naşir ve muharrirlik vazifesine Gaspıralı'nın vasiyet ettiği adamı geldi."

Tat. Tk.:

Elé yaz başında gına akadémiye teatrında *yazuvçılarınıŋ hem artistlarnıŋ bérleşken* cıyılışında ul Ok-yabrnéŋ yégérmé yıllıgına ezérlenüv, yaŋa eserler yazuv, sehnege kuyuv turunda bik dertlé, yalkınlı doklad söylegen idé bit. (İ. Salahov) "Tam yaz başında akademi tiyatrosunda yazarların ve artistlerin bir araya geldiği toplantıda o, Ekim'in yirminci yıllığına hazırlanma, yeni eserler yazma, sahneye koyma hakkında çok dokunaklı, heyecanlı bir tebliğ vermişti."

Anıŋ elé bala imézép utırgan cirénda zur gına kapçıgı da bar iken. (İ. Salahov) "Onun şimdiye kadar çocuk emzirip oturduğu yerde büyükçe bir çuvalı da varmış."

Anıŋ söygen yarı bar. (İ. Salahov) "Onun sevdiği yâri de var."

Kart ohotnik *üzéneŋ iŋ söygen* temasına küçkeç, başka barlık hacetlerén onıtıp, Kükçetav dalasında nindi cenlékler, koşlar, canvarlarbuluvı turında Toyakka bérbér artlı soravlar bire başladı. (İ. Salahov) "Yaşlı avcı kendinin en sevdiği konuya geçince, diğer bütün ihtiyaçlarını unutup, Kükçetav bozkırında nasıl vahşi hayvanlar, kuşlar, canlılar olduğu hakkında Toyak'a birbiri ardınca sorular sormaya başladı."

Véra *üzéneŋ tugan* hutorında, Dnépr buyında, bik küp matur-matur çeçekler kürdé. (İ. Salahov) "Vera kendinin doğduğu küçük çiftlikte, Dinyeper boyunda, pek çok güzel güzel çiçekler gördü."

Kzk. Tk.:

Ak şaştı anaŋnıŋ bargan jayı jumak bolsın. (Korkıt Ata) "Ak saçlı ananın gittiği yeri cennet olsun."

Balam *Orazdıŋ jambı atkan* jeri bar, özi jok. (Korkıt Ata) "Oğlum Uruz'un gümüş parçaları attığı yeri var, kendi yok."

Kazan bektiŋ inisi *gävirlerdiŋ agaşka baylap algan* tuvın kılışpen şavıp, jerge tüsirdi. (Korkıt Ata) "Kazan Bey'in kardeşi kâfirlerin ağaca bağladığı tuğunu kılıçla kesip, yere düşürdü."

Şaşı kuvday anaŋnıŋ jürgen jeri keŋ alkalı tav bolsın. (Korkıt Ata) "Saçı kuğu gibi olan ananın olduğu yeri geniş çevreli dağ olsun."

Kudaydıŋ özi bergen bagıŋ öşpesin. (Korkıt Ata) "Hüda'nın kendi verdiği bahtın sönmesin."

Kazannıŋ otırgan üyine bardı. (Korkıt Ata) "Kazan'ın oturduğu evine vardı."

ol *meniŋ tas atatın* sakpan kuralımnan tömen. (Korkıt Ata) "o benim taş atan sapanımdan aşağı."

Özb. Tk.:

Dädämätovning ålgän håvlisi kütüphånaning årkasidä, şundakkınä såy boyidä edi. (H. Sultanov) "Dedemetov'un aldığı bahçe kütüphanenin arkasında, dere boyundaydı."

Yåşi *åtäsining şu gäpni äytgän* yåşidän åşdi hämki, bu söz kündän- kün köpråk esigä tüşädi. (N. Kabul) "Yaşı, babasının şu sözü söylettiği yaşından daha fazlaydı, bu söz günden güne daha büyüyerek aklına düşüyor."

Kättä-kiçik mållärni *tågning muhåfäzä kılinädigän* içkäri kısmigä, korıkhånälärgä karäb häydäşädi. (N. Kabul) "Büyük küçük malları dağın muhafaza edildiği içeri kısmına, ham topraklara doğru sürüyorlar."

Y.Uyg. Tk.:

Andin *yigitniŋ 'emdi nege baridila?' digen* soaliga cavaben, nege bérişini özüniŋmu bilmeydiganligini eytip yıglap taşlidi. (A. Ötkür) "Sonra delikanlının 'şimdi nereye gidiyorsunuz?' dediği sorusuna cevaben, nereye gittiğini kendisinin de bilmediğini söyleyip ağlayıverdi."

Özüniŋ kız toyida kiygen kimhar ciyeklik güllük duha ve doppisini uniŋga kiygizip koydi. (A. Ötkür) "Kendinin düğününde giydiği paltoyu ve kenarı çiçekli kadife şapkasını ona giydirdi."

Uniŋ yatkan yérini kandakla bolsa tépip, kevre kopurup koyuş kérek. (A. Ötkür) "Onun yattığı yeri nasıl olursa bulup, kabrini yapmalıyız."

Yigit *dadisiniŋ çoŋlarga éytip béridigan* öz sergüzeştliri katerida kazak helkı hekkide kılgan bezi geplirini aŋlap kalgan bolsimu, (A. Ötkür) "Delikanlı babasının büyüklere anlattığı kendi başından geçenlerin sırasında kazak halkı hakkında söylediği bazı sözlerini hatırlasa da,"

Tamlayanda İlgi Ekinin Tamlananda İyelik Ekinin Olmadığı Örnekler

Bu örneklerde tamlayanda ilgi eki, tamlananda da iyelik eki yoktur ve tamlama, kelime türü olarak sıfat görevindedir.

Krm. Tat. Tk.:

Telegramma ketirgen haber sanki yelge karışıp ketken kibi cayrap, er keske eşitildi, (M. Dibag) "Telgrafın getirdiği haber sanki yele karışıp gitmiş gibi yayılıp, herkesçe işitildi,"

Oca bergen vazifelerni talebeler defterlerine yaza, (B. Vaap) "Öğretmenin verdiği ödevleri öğrenciler defterlerine yazıyor,"

Selim, *Amet tüşe yatkan* selbiniŋ tübüne yetti. (B. Vaap) "Selim, Ahmet'in inmekte olduğu selvinin dibine yetişti."

Korkıp, biraz vakıt kenarga taypıla-taypıla da, soŋ birden *anası köstergen* tarafka çapa. (R. Tınçerov) "Korkup, biraz vakit kenara sapıyor sapıyor da, sonra birden anasının gösterdiği tarafa koşuyor."

ondan da başka Sonya ve diger arkadaşlarınen *yaralı askerlerimiz yatkan* hastanelerge barıp, olarnıŋ mektuplerini okuganını, 'Kahovka' türküsini yırlaganını ve başka bunıŋ kibi işlerni hatırladı. (C. Ametov) "ondan da başka Sonya ve diğer arkadaşlarıyla yaralı askerlerimizin yattığı hastanelere gidip,

onların mektuplarını okuduğunu, 'Kahovka' türküsünü söylediğini ve başka bunun gibi işleri hatırladı."

Lakin *böyle çetin usulnen muradga irmek pek küç olacagı aŋlaşılgan* soŋ Gasprinskiy ve Asan Nuri ufak-tüfek mecmualardan vazgeçip, iri acimde siyasiy ve iktisadiy gazeta neşrine tutunalar. (C. Ametov) "Lakin böyle çetin usulle muraga ermenin pek güç olacağı anlaşıldıktan sonra Gasprinskiy ve Asan Nuri ufak tefek mecmualardan vaz geçip, iri hacimde siyasi ve iktisadi gazete neşrine tutunuyorlar."

Tat. Tk.:

Elé géne *Galya yabıp çıkkan* işékke dikkat bélen karap tordı. (İ. Salahov) "Öylece Galya'nın kapatıp çıktığı kapıya dikkatle bakakaldı."

E *séz barıp kürgen* Galimcan İbrahimov da halık doşmanı, (İ. Salahov) "E, sizin gidip gördüğünüz Galimcan İbrahimov da halk düşmanı,"

Halık doşmanı Galimcan İbrahimov kuşkan kontrévolyutsion éşlerné söylep bir. (İ. Salahov) "Halk düşmanı Galimcan İbrahimov'un emrettiği karşı devrim vazifelerini anlat."

Bu kamérada *dürt totkın utıra torgan* bülme bolgan. (İ. Salahov) "Bu koğuşta dört tutsağın kalacağı bölme varmış."

Min kütérgen 'soŋgı heberler' temamlangaç, Galimşen aga Nigmeti miné kultıklap torgızdı da seké kırıyına utırttı. (İ. Salahov) "Benim getirdiğim 'son haberler' tamamlanınca Galimcan Ağabey Nigmeti beni destekleyip ayağa kaldırdı ve sedir kenarına oturttu."

Kzk. Tk.:

Sol kezde *Kara koyşı turgan* kamaldı altı jüz gävir korşap aldı. (Korkıt Ata) "O sırada Karaçuk Çoban'ın bulunduğu kaleyi altı yüz kâfir sardı."

Tas tüsken üş jılga deyin şöp şıkpavşı edi. (Korkıt Ata) "Taşın düştüğü yerde üç yıla dek ot bitmezdi."

balam *men ürkitken* kustardı kuvıp atsın, (Korkıt Ata) "oğlum benim ürküttüğüm kuşları kovalayıp vursun,"

Ak şatırım tigilgen jerde onıŋ döŋgelengen ornı gana kalıptı. (Korkıt Ata) "Ak çadırımın dikildiği yerde yalnızca onun yuvarlandığı yeri kalmış."

Olar bir kün, bir tün suvıt jürip *Kan-Töräli jatkan* jerge keldi. (Korkıt Ata) "Onlar bir gün, bir gece çabuk yürüyüp Kan Turalı'nın yattığı yere geldi."

Täŋiri jarılkagan adamga ajal jok. (Korkıt Ata) "Tanrı'nın esirgediği adama ecel yok."

O, jigitim, solardıŋ işinde *sen kiretin* şatırlar bolsa, onı da kaytarayın, (Korkıt Ata) "Ey, yiğidim, onların içinde senin girdiğin çadırlar varsa, onu da döndüreyim,"

Özb. Tk.:

E, köp bolgäni yok ahır, *Nikoläy pådşå agdärilgän* yilimikin, vällâhu ä'läm, yå undän keyingi yilimi… (H. Sultanov) "Çar Nikolay'ın devrildiği yıl mıydı, vallahu alem, yoksa ondan sonraki yıl mı…"

Åtäsi minib kelgän åt uvätdä otläb yürädi. (N. Kabul) "Babasının binip geldiği at tarladaki arkta otluyor."

Karåvsiz kalib, yågın-såçindä *mållär pänäläydigän* cåy bolib kalgän üy ve håvligä åyågı tegişi bilän båşkaçä bolib ketdi. (N. Kabul) "Bakımsız kalıp, yağmurda yaşta hayvanların sığındığı yer olup kalan ev ve bahçeye insan ayağının değmesiyle başkaca oldu."

Kışlåk içädigän suvni kuvur årkali räyon märkäzigä ålib ketişgändän song kålgän-kutgän ådämlärning häm kışlåkdän ümidi üzildi. (N. Kabul) "Köyün içtiği suyu büyük borular vasıtasıyla kent merkezine götürmelerinden sonra geride kalan insanların da köyden ümidi kesildi."

Här åkşåm gulåmgärdişgä öz kolläri bilän göcämi, ätälä-umåçmi, *hudåning buyurgän* näsibäsini kötärib kelär edilär. (N. Kabul) "Her akşam Gülamgerdiş'e kendi elleriyle yemekleri, Allah'ın verdiği nimetleri alır gelirdi."

Y. Uyg. Tk.:

Şundak gezellerni yaŋritip, bipayan dalilarda kömülmes izlarni kaldurup *ötken karvanlar yürüş başligan* çaglarda, belki siz tehi tugulmigan, (A. Ötkür) "Öyle gazellerin yankılandığı, uçsuz bucaksız çöllerde silinmez izler bırakıp giden kervanların yürüyüşe başladıkları çağlarda, siz belki doğmamıştınız,"

karaŋgı kamirlar yutup ketken yoldaşlariŋ izni her esligende, yürek bagriŋiz ézilip kétidigandu… (A. Ötkür) "karanlık hücrelerin yuttuğu arkadaşlarımızı her hatırladığınızda, yüreğiniz ağlıyordur…"

men körgen kulluk cevridin hudayim aman sakligay (A. Ötkür) "benim gördüğüm kulluk eziyetinden Allah'ım onu korusun"

Hiliki éyik vekesi bolgan küni, kattik yamgur yégivatkanda, kız bilen karigay tüvide yanmu-yan olturgan saettin başlap, amankulniŋ kelbide acayip bir his peyda bolgan idi. (A. Ötkür) "Sözkonusu ayı vakası olduğu gün, güçlü yağmur yağdığında, kızla çam dibinde yan yana oturduğu zamandan beri, Amankul'un kalbinde acayip bir his peyda olmuştu."

Çiŋgiz han ve uniŋ evlatliri hökümranlık kılgan zamanlarda, pütün dölet işlirini idare kıliş ve ilim-pen ügitiş uygur alimliriniŋ kolida idi. (A. Ötkür) "Cengiz Han ve onun evlatlarının hükümranlık yaptığı zamanlarda, bütün devlet işlerinin idaresi ve ilim, fen öğretme işleri Uygur âlimlerinin elinde idi."

Tamlayanda İlgi Ekinin İkinci Kere Tekrarlanmadığı Tamlananda İyelik Ekinin Olmadığı Örnekler

Bu örneklerde, birinci kere kullanılan ilgi eki, devamındaki tamlamanın tamlayanında tekrar kullanılmamıştır. Sıfat fiiil ya da sıfat fiil grubundan oluşan tamlananda yine iyelik eki yoktur ve kelime türü olarak tamlama, sıfat görevindedir.

Kzk. Tk.:

Onıŋ közi tüsken adamnıŋ bäriniŋ de jüregi ot bolıp janadı. (Korkıt Ata) "Onun gözünün iliştiği adamın hepsinin de yüreği ateş olup yanıyor."

Onıŋ közi tüsken jigittiŋ gaşık otına janbaganı bar ma? (Korkıt Ata) ""Onun gözünün iliştiği yiğidin aşk ateşine yanmayanı var mı?"

Özb. Tk.:

Mulla Äbdurähim Uyäzning kencä ogli Kåräbäzårdä åthånä båsib ölgän yili edi. (H. Sultanov) "Molla Ebdurahim Uzay'ın en küçük oğlunun Karebazar'da athane basıp öldüğü yılı idi."

Tamlayanda İlgi Ekinin Olmayıp Tamlananda İyelik Ekinin Olduğu Örnekler

Bu örneklerde tamlayanda ilgi eki yoktur ama tamlananda iyelik eki vardır ve tamlama, kelime türü olarak isim görevindedir.

Krm. Tat. Tk.:

Endi ise er kes sabırsızlıknen *cenk bitkenini* bekley… (C. Ametov) "Şimdi ise herkes sabırsızlıkla savaşın bitmesini bekliyor."

Bese-belli meni *yaz yakınlaşkanı* sevindirse kerek (C. Ametov) "Besbelli beni yazın yaklaşması sevindirse gerek"

Niayet, halkka esaretten kurtuluv yollarını *matbuat aydınlata bilecegine* kaniy olup, krımtatar tilinde gazeta neşir etüv fikirine keleler. *(Ş.Alyadin)* "Nihayet, halka esaretten kurtulma yollarını matbuatın aydınlatabileceğine kani olup, Kırım Tatar dilinde gazete neşretme fikrine geliyorlar."

Lakin *böyle çetin usulnen muradga irmek pek küç olacagı* anlaşılgan soŋ Gasprinskiy ve Asan Nuri ufak-tüfek mecmualardan vazgeçip, iri acimde siyasiy ve iktisadiy gazeta neşrine tutunalar. (C. Ametov) "Lakin böyle çetin usulle muraga ermenin pek güç olacağı anlaşıldıktan sonra Gasprinskiy ve Asan Nuri ufak tefek mecmualardan vaz geçip, iri hacimde siyasi ve iktisadi gazete neşrine tutunuyorlar."

Tat. Tk.:

Séznéŋ ceygé taŋda *sandugaç sayraganın* tıŋlaganıgız barmı? (İ. Salahov) "Sizin, yaz şafağında bülbülün öttüğünü dinleyeniniz var mı?"

Kzk. Tk.:

Ogan unaganı osı üş närsä bolgan edi. (Korkıt Ata) "Onun beğendiği bu üç şey olmuştu."

Özb. Tk.:

Şu lähzä *täşkari eşikni açilib yåpilgäni*, gilämlärgä båsilgän kadäm tåvuşläri eşitildi. (S. M. Vefa) "O sırada dış kapının açılıp kapandığı ve halılara basılan ayak sesleri işitildi."

Y.Uyg. Tk.:

Şu arida hamuş beg aldirap kirip *ordidin yasavul kelgenligini* hever kıldi. (A. Ötkür) "Bu arada Hamuş Bey aceleyle içeri girip saraydan Yasavul'un geldiğini haber verdi."

Tamlayanda İlgi Ekinin Tamlananda İyelik Ekinin Olduğu Örnekler

Bu örneklerde tamlayanda ilgi eki, tamalananda da iyelik eki bulunur. Bu tamlamalar, kelime türü olarak isim görevindedir.

Krm. Tat. Tk.:

artel azalarından, köylülerden *kimniŋ kayda olganını* soraştıralar. (C. Gafar) "artel üyelerinden, köylülerden kimin nerede olduğunu soruşturuyorlar."

Köyde poçtalon peyda olganda, onıŋ ögünde başta Şakir çapıp çıka, öz adreslerine bir şey tapamay, kayta dersiŋ *olarnıŋ bu dünyada yaşaganlarından* kimseniŋ haberi yok… (C. Ametov) "Köyde postacı

ortaya çıktığında, onun önüne önce Şakir koşup çıkıyor, kendi adreslerine bir şey bulamıyor, neden dersen onların bu dünyada yaşadıklarından kimsenin haberi yok…"

Kartnıŋ negedir tarsıkkanı aşkar edi. (O. Batırov) "İhtiyarın nedendir sıkılması aşikâr idi."

dörtköşe kesmetaş üstünde çar genaralı kibi kankayıp turgan şişman samovarnıŋ çille çibini kibi vızıldap kaynaganı eşitile. (M. Dibag) "dört köşe kesme taş üstünde çar generali gibi kaykılıp duran semaverin sinek sivrisinek gibi vızıldayıp kaynaması işitiliyor."

Krımnıŋ Rusiyege koşulganına yüz yıl toluvı künini kayd etüvge azırlık ketkende, Gasprinskiy, Krımtatarlarınıŋ ana tilinde gazeta neşirine ruhset etilmesi içün yalvarıp, imperator azretleri adına arzual yaza. (Ş. Alyadin) "Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasının yüz yılı doldurması(yla ilgili) anma hazırlıkları sürdüğünde, Gaspıralı, Kırım Tatarlarının ana dilinde gazete çıkarmasına izin verilmesi için yalvarıp, imparator hazretleri adına arzuhal yazıyor."

Tat. Tk.:

Yul konvoyı başlıgı formulyarnı alıp, *totkınnıŋ eytkennerén* tikşérép, formulyardagı yazmalar bélen çagıştırıp tora. (İ. Salahov) "Yol konvoyu başı sicil kayıtlarını alıp, tutuklunun söylediklerini iceleyip, sicil kayıtlarındaki yazılarla karşılaştırıyor."

karlıkkan tavışlı *konvoy başlıgınıŋ téléfonnan söyleşkené* işétéldé. (İ. Salahov) "kısık bir şekilde konvoy başının telefonla konuştuğu işitildi."

Ayaklarnıŋ kaya barganın da çamalap bulmıy. (İ. Salahov) "Ayakların nereye gittiği de tahmin edilemiyor."

Séznéŋ ceygé taŋda sandugaç sayraganın tıŋlaganıgız barmı? (İ. Salahov) "Sizin, yaz şafağında bülbülün öttüğünü dinleyeniniz var mı?"

Bérdenbér kızıbız Zeytüne, *üzéneŋ tugan atasınıŋ kém ikénén* bélmiyçe, anı küre almıyça çitte gazaplana. (İ. Salahov) " Biricik kızımız Zeytüne, kendinin doğduğu babasının kim olduğunu bilmeden, onu göremediğinden kenarda acı çekiyor."

Kzk. Tk.:

Kün men tünniŋ kelgenin boztorgay biler. (Korkıt Ata) " Gündüzle gecenin geldiğini serçe bilir."

Dirse han *kele jatkan adamnıŋ öz balası ekenin* bilmeydi. (Korkıt Ata) "Dirse Han, gelmekte olan adamın kendi oğlu olduğunu bilmez."

Bulardıŋ aŋga ketkenin bir tıŋşı gävirlerdiŋ javız hanı Şökliyge jetkizdi. (Korkıt Ata) "Bunların ava gittiğini bir casus kâfirlerin kötü hanı Şökli Melik'e ulaştırdı."

Avılıŋnıŋ oyran bolganı seniŋ kulagıŋa ne kılıp jetpey jatır (Korkıt Ata) "Evinin yıkıldığı senin kulağına nasıl oluyor da gelmiyor"

Men *gävirlerdiŋ ne oylap jatkanın* bildim. (Korkıt Ata) "Ben kâfirlerin ne düşünmekte olduğunu bildim."

Ulı Orazdıŋ aman kalganı üşin ol kırık kul kırık küŋge azatlık berdi. (Korkıt Ata) "Oğlu Uruz'un sağ kaldığı için o kırk kul, kırk cariyeye azatlık verdi."

Atanıŋ atın bılgagan akılsız balanıŋ äke omırtkasınan jaralıp, ana kursagında şırlanıp, tuvmaganı jaksı. (Korkıt Ata) "Babanın adını karalayan akılsız çocuğun baba omurgasından yaratılıp, ana kursağında kımılgdayıp, doğmaması iyi."

Äkem *meniŋ atımnıŋ kalay şabatının* kuvansın, (Korkıt Ata) "Babam benim atımın nasıl koşturduğunu (görüp) sevinsin,"

Özb. Tk.:

Bir kün bolmäsä bir kün *mening pärtiyädän öçgänligimni* eşitişädi. (N. Kabul) "Bir gün olmazsa bir gün benim partiden silindiğimi işitecekler."

Gäpning bolädigäni şu. (N. Kabul) "Sözün kısası şu."

haräm kızlärining behäyålik bilän håhåläb külgäni eläs-eläs eşitildi. (S. M. Vefa) " harem kızlarının hayasızca kahkahayla gülmesi kesik kesik işitildi."

heç kim, hättå åtäm häm *uning kanaka däraht ekänini* bilmäs edi. (Ş. Hemrayev) "Hiç kimse, hatta babam bile onun nasıl ağaç olduğunu bilmezdi."

Kulunlärning åyåkka båsgänläri häm, änçä tetikläşib çåpä båşlägänläri häm bår. (U. Mustafakulav) "Tayların ayağa kalkanları de var, büyüyüp koşmaya başlayanları da var."

Äkemning iztiråbbgä tüşäyåtgäni beciz emäsdi. (U. Mustafakulav) "Ağabeyimnin ızdıraba düşmesi boşuna değildi."

İlk märtä *Åk Kaşkaning ågılhånädän çıkkani* esimdä. (U. Mustafakulav) "İlk seferde Ak Kaşka'nın ağıldan çıkışı aklımda."

Y.Uyg. Tk.:

peridek kızniŋ amankuldek yalaŋtöşniŋ koliga çüşüp kalginini karimamdigan. (A. Ötkür) "peri gibi kızın Amankul gibi sefilin eline düştüğüne bakın."

Tömür helpe *öziniŋ gamaza tuŋgan ve möydinler bilen bille namayişçilar sépiga kandak kılip kirip kalganligini* bilmey kaldi. (A. Ötkür) "Tömür Halife, kendisinin nasıl olup da Gamaza Tungan ve Möydinle birlikte göstericiler safına katıldığını bilmiyordu."

Heyder ependi *tömür helpiniŋ kumulluk ikenligini* bilgeç, bir küni uniŋdin 'torpak yégiligi' togrisida gep sorap kaldi. (A. Ötkür) "Heyder Efendi, Tömür Halife'nin Kumul'lu olduğunu öğrenince, bir gün ona 'toprak isyanı' hakkında soru sordu."

U*, hiliki kızniŋ huşsiz yatkanligini* körüp, kigiz kalpigi bilen su epkélip yüzige septi. (A. Ötkür) "O, o kızın şuursuz yattığını görüp, keçe kalpağı ile su getirip yüzüne serpti."

Kızmu bu gepni teste çüşinip, *öziniŋ yiraktin kelgenligini* ukturdi. (A. Ötkür) "Kız da bu soruyu zorlukla anlayıp, kendinin uzaktan geldiğini anlattı."

nege bérişini öziniŋmu bilmeydiganligini éytip yıglap taşlidi. (A. Ötkür) "nereye gittiğini kendinin de bilmediğini söyleyip ağlayıverdi."

özliriniŋ malçilik ve ovçilik bilen kün köridiganligini bir nimiler kılip ukturdi. (A. Ötkür) "kendilerinin hayvancılık ve avcılıkla geçindiklerini bir şekilde anlattı."

Tamlayanda İlgi Ekinin İkinci Kere Tekrarlanmadığı Tamlananda İyelik Ekinin Olduğu Örnekler

Bu örneklerde, birinci kere kullanılan ilgi eki, devamındaki tamlamanın tamlayanında tekrar kullanılmamıştır. Türkiye Türkçesinde –DIk'la karşılanan –GAn sıfat fiiil ya da sıfat fiil grubundan oluşan tamlananda iyelik eki vardır ve kelime türü olarak tamlama, isim görevindedir.

Krm. Tat. Tk.:

Krm. Tat. Tk.'nde bu grupta –(y)AcAk ekli sıfat fiil de kullanılmıştır.

Em kelgenleriniŋ ekinci ayında, bir kün poçtalon, kapılarını kakıp, *Sonyanıŋ babası cenkte elak olganını* bildirgen kagıtnı bergen. (C. Ametov) "Hem geldiklerinin ikinci ayında, bir gün postacı, kapılarını çalıp, Sonya'nın babasının cenkte helak olduğunu bildiren kâğıdı verdi."

Ketkenleriniŋ çokusı kaytıp kelmeycegini özü de yahşı aŋlay. (C. Ametov) "Gidenlerin çoğunun dönüp gelmeyeceğini kendi de iyi anlıyor."

Şakir, cenk bitken soŋ, uruşlarga ketken bütün askerler, *olarnen beraber Şakiriŋ babası da, köydeşleri de kaytacaklarına* inana edi, lakin öyle tezmi? (C. Ametov) "Şakir, cenk bittikten sonra, savaşlara giden bütün askerler, onlarla beraber Şakir'in babasının da, köydeşlerinin de döneceklerine inanıyordu, lakin öyle tez mi?"

Kzk. Tk.:

Gävirler *Kazanıŋ äyeli kim ekenin* bile almadı. (Korkıt Ata) "Kâfirler Kazan'ın karısının kim olduğunu bilemedi."

Esalaŋ Karşar sırtka şıkkanda *onıŋ soraygan bası gana kalganın* kördi Korkıt. (Korkıt Ata) "Deli Karçar dışarı çıktığında, onun yalnızca biçimsiz başının kaldığını gördü."

Y. Uyg. Tk.:

Yigit bir karapla *uniŋ açlik ve hargınliktin dermeni ketkenligini* çüşinip, nérirakta kulaklirini diŋ kılıp turgan étini tutup keldi. (A. Ötkür) "Delikanlı bir bakışla onun açlık ve yorgunluktan dermanının kalmadığını anlayıp, biraz ötede kulaklarını dikip duran atını tutup geldi."

SONUÇ

İyelik ilgisiyle birbirine bağlı tamlayan ve tamlananın oluşturduğu kelime grubu, isim tamlamasıdır. Burada, mülkiyet ya da sahiplik de diyebileceğimiz bu iyelik ilgisi, iki isim arasında aidiyet ve bağlanış gibi kavramları içine alan geniş bir anlama sahiptir. Tamlayan ve tamlanan öğeler, çeşitli kelime gruplarından oluşabilir.

Türkiye Türkçesinde ve diğer lehçelerde tamlananı sıfat fiil ya da sıfat fiil grubu olan isim tamlamaları; *tamlayanda ilgi ekinin olup tamlananda iyelik ekinin olmadığı örnekler*, *tamlayanda ilgi ekinin tamlananda iyelik ekinin olmadığı örnekler*, *tamlayanda ilgi ekinin ikinci kere tekrarlanmadığı tamlananda iyelik ekinin olmadığı örnekler*, *tamlayanda ilgi ekinin olmayıp tamlananda iyelik ekinin olduğu örnekler*, *tamlayanda ilgi ekinin tamlananda iyelik ekinin olduğu örnekler*, *tamlayanda ilgi ekinin ikinci kere tekrarlanmadığı tamlananda iyelik ekinin olduğu örnekler* başlıkları altında incelenmiştir. Türkiye Türkçesiyle diğer lehçeler karşılaştırıldığında, tamlananda iyelik eki olmayan tamlamalar, kelime türü olarak sıfat görevindeyken; tamlananda iyelik eki olan tamlamalar, isim olarak görev yapmaktadır.

Türkiye Türkçesinde, tamlanan öğesi sıfat fiil ya da sıfat fiil grubundan oluşan isim tamlamalarında, diğer lehçelerden farklı olarak, tamlayanın ilgi eki ve tamlananın iyelik eki taşıması genel bir eğilimdir. Tamlananın iyelik eki taşımadığı örnek yoktur ve tamlayanın ilgi eki taşımadığı örnekler de azdır.

Lehçelerdeki bu durum, sıfat fiilin, hâlâ belirgin bir hareket hali ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu kullanım özelliği de daha çok, diğer lehçelerde yazı dilinin yeni gelişmeye başladığını, bu nedenle

de konuşma dili özelliklerinin hâlâ hüküm sürdüğünü göstermektedir. Türkiye Türkçesi, diğer lehçelere göre daha eski ve köklü bir yazı diline sahiptir. İlgi ekinin kullanılması, dili, ifade kabiliyeti yönünden ve buna bağlı olarak da yazı dili bakımından çok güçlü bir hale getirmiştir.

KAYNAKÇA

Banguoğlu, T., Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1986 .

Baskakov, A. N., Çağdaş Türkçede Kelime Grupları, Kesit Yayınları, İstanbul, 2011 (Çev.: O. S. KARACA).

Çağatay, S., "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları II. Partisipler", Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, s. 206-234, Ankara, 1978.

Deny, J., Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), İstanbul, 1941 (Çev.: A. U. ELÖVE).

Ediskun, H., Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

Ergin, M., Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul, 2000.

Gabain, A. von, Eski Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988 (Çev.: M. AKALIN).

Grönbech, K., Türkçenin Yapısı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995 (Çev.: M. AKALIN)

Örnek Metin Kaynakları

Krm Tat. Tk.:

Savran, H., Kırım Tatar Türkçesi Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük, Asi Kitap, İstanbul, 2009.

Tat. Tk.:

Özçoban, Y., İbrahim Salahov'un "Kolima Hikeyeleré" ve "Kükçetav Dalalarında" Adlı Romanları (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin), Basılmamış Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 2008.

Kzk. Tk.:

Savran, H., Kazak Türkçesi Korkıt Ata Kitabı (Transkripsiyonlu Metin-Türkiye Türkçesine Çeviri-Dil Özellikleri-Sözlük), Basılmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya, 1991.

Özb. Tk.:

Köklüdağ, A., Yedi Özbekçe Hikâye (Nureli Kabul "Kaytiş"; Hayriddin Sultanov "Gulam Gerdiş"; Mesume Ehmedov "Keçmiş Hisabi"; Sabir Oner "Bir Olermen Çevendaz"; Selamet Muhammed Vefa "Tutilgen Ay"; Şadikul Hemrayev "Havlidegi Deraht"; Ulubek Mustafakulov "Ak Kaşka") (Metin, Çeviri, Dil İncelemesi, Dizin), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2007.

Y. Uyg. Tk.:

Ay, Ö., Abdurrahim Ötkür'ün "İz" Romanı (İncelem-Metin-Aktarma-Dizin), Ege Üniversitesi, İzmir, 2007.

YÜZ YIL ÖNCE İHTİYAC-I ASAR MESA'İLESİ ve TÜRKÇENİN SORUNLARI

Yrd. Doç. Dr. İbrahim İ. ÖZTAHTALI
Uludağ Üniversitesi, ibrahimoztahtali@gmail.com

Şamil ÇAN
Uludağ Üniversitesi, samilcan64@hotmail.com

ÖZET

Yeryüzünde konuşulan diller arasında ifade gücü en yüksek dillerden biri Türkçedir. Geçmişi binlerce yıl öncesine dayanan dilimizin dünyanın diğer dillerinde de olduğu gibi zaman içinde çeşitli etkilere maruz kalır ve bu etkiler dilin değişimi içinde çeşitli dil sorunlarına neden olur. Dil kurumları ve uzmanların ışığında o dili konuşanlar bu sorunların çözümlenmesinde rol alırlar. Bu yazımızda Türkçemizin dikkat çeken bazı sorunlarına ışık tutmaya çalıştık. Bugün tespit ettiğimiz bu sorunların çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde de sık sık dile getirilmiştir. Dönemin süreli yayınlarında kaleme alınan makaleler, bu konuya ışık tutar. Bu makalelerden biri Sabah gazetesinin 31 Teşrinievvel 1313 tarihli nüshasında M. Şekip imzalı "İhtiyac-ı Asar Meselesi" adlı yazıdır. Fakat biz yazımızda adı geçen bu makaleden ziyade, Bursa'da yayımlanan Fevaid gazetesinin 1313'te Nüsha-i Güzide'sinde Diyarbakırlı Zülfikar Ağazade'nin aynı adlı makalesinde ortaya koyduğu fikirleri ve Türkçe sorunları üzerinde durduk.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Fevaid, Sabah gazetesi, Türkçenin sorunları

ABSTRACT

Turkish is one of the languages with the strongest power of expression among the languages spoken on the planet. Similarly to the other languages spoken around the world, our thousands of years old language has been exposed to various influences and these influences have caused various linguistic problems. The speakers of that particular language take part in resolving such problems based on the information provided by language institutions and expert linguists. In this article of ours we tried to shed some light on some of the significant problems of The Turkish Language. The problems we focus on today were also frequently emphasized in the final period of the Ottoman Empire. The articles published in the periodical publications of the time shed light on this issue. One of these articles published in the "*31 Teşrinievvel 1313*" dated *Sabah* newspaper signed by M. Şekip is named "*İhtiyac-ı Asar Meselesi*". However in our article we focused on the Turkish related issues mentioned in the article published in the 1313 dated *Fevaid* newspaper's Nüsha-i Güzide (distinguished copy) section written by Zülfikar Ağazade of Diyarbakır city with the same name.

Key Words: Turkish, Fevaid, Sabah Newspaper, Problems of Turkish

Türkçe uzun geçmişe sahip bir dil olmasına rağmen yeterince korunamamıştır. Özellikle din değişiklikleri ve kültürel etkileşim Türkçenin zaman içinde yozlaşmasına sebep olmuştur. Uygurlar döneminde Mani ve Buda dinlerinin (Hintçe, Sanskritçe, Sogdca) etkisi, ardından İslam kültürünün (Arapça-Farsça) etkisi, son olarak da Batı kültürünün (Fransızca, İngilizce) etkisi Türkçeye birçok yabancı kelimenin girmiş ve dilde yozlaşmaya sebep olmuştur.

Türk tarihinde bazı dönemlerde Arapçanın ve Farsçanın; bilim, sanat dili olduğu görülür. Bu ikinci sınıf muamele sonucu edebî eserlerde Türkçe kelimelerin kullanımının (Özellikle 16. yüzyıl sonrası) %35'lere kadar düştüğü dönemler olmuştur.

İslamiyetin benimsenmesinden sonra Arapça sözcükler dile yerleşmeye başlamış, Karahanlı dönemindeki Kutadgu Bilig'de yabancı ögelerin oranı %1-2 iken, 2 yüzyıl sonra yazılan Atabetü'l-hakayık'ta

bu oran %20-26'ya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde, başlangıçta düşük olan sayı (Sultan Veled'de ve Yunus Emre'de %13, Yunus Emre Divanı'nın kimi yerlerinde %22) giderek yükselmiştir.[1]

Doğan Aksan'ın tespitine göre; Baki'de %65, Nef'i de %60, Nabi'de %54 oranında yabancı sözcük bulunmaktadır. Tanzimat döneminin şair ve yazarlarından Namık Kemal'de %62, Şemseddin Sami'de %64, Ahmet Mithat'ta %57, daha sonraları, Türkçülük akımının temsilcisi Ziya Gökalp'te %55'tir.

Zeynep Korkmaz'a göre; dilimiz, XIII. yüzyıldan günümüze kadar uzanan ve yüzyılları kapsayan değişme ve gelişme sürecinde, Yunus Emre'nin şiirleriyle başlayıp zirveye ulaşan pek çok eserle büyük atılımlar yapılırken kimi zaman da varlığını ve gelişmesini tehlikeye sürükleyen bir takım sıkıntılarla yüz yüze gelmiş, horlanarak geri plana itilmiş, yapısını ve işleyişini bir örümcek ağı gibi sarıp sarmalayan Arapça, Farsça, daha sonra da Fransızca kelime ve kurallar yüzünden halktan kopmuş, halkın anlamakta zorlandığı melez bir dil durumuna düşmüştür. Dilimizi içine düştüğü bu bahtsızlıktan kurtulmak için 1839 Tanzimat döneminden beri gösterilen gayretler ancak Cumhuriyet döneminde asıl meyvesini verebilmiş ve Ulu Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen dilimizi Türkçeleştirme çalışmaları ile bugün, hedeflenmiş olan üstün düzeyde bir kültür, sanat ve bilim dili yaratma yönündeki rayına oturtulabilmiş bulunmaktadır.[2]

Görüldüğü gibi Türkçe zaman içinde ikinci plana atılmıştır. İlk olarak Tanzimat döneminde Türkçenin sorunları üzerinde durulmaya başlanmıştır. Tanzimat'ın ilk yıllarda çok da fazla bir şeyin yapılamadığı görülse de Türkçenin meseleleri üzerinde durulması önemlidir.

Türkçe ile ilgili önemli sorunlardan biri olan sözlükçülükle ilgili önemli çalışmalardan biri Şemseddin Sami'nin Kamus-ı Türki adlı eseridir. Bu eser Osmanlı döneminde Türkçe kelimelere sözlükte yer veren ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. Bu esere kadar Osmanlı sözlük denilince farklı dillere ait kelimelerin manalarının verildiği eserler akla geliyordu. Bu nedenle Şemseddin Sami'nin sözlüğü birçok kişi tarafından içinde Türkçe kelimelere de yer verdiği için eleştirilmiştir. Kamus'da Osmanlı döneminde kullanılan kelimelerin tamamına yer verilmeye çalışılmıştır. Ancak bu eserde Ömer Asım Aksoy'un tespitine göre; ancak %34 kadar Türkçe kelime yer almaktadır.[3]

Türkçülük akımıyla birlikte Türkçenin sorunlarına daha fazla dikkat çekilmiştir. Türkçenin ne tür sorunları olduğu, bunlarla ilgili tespitler ve çözüm önerileri üzerinde o zamandan bu zamana kadar durulmuştur.

Bu sorunların belirlenmesi, eksikliklerin neler olduğu ve nelerin yapılması gerektiği konularında yüz yılı aşkın bir süredir birçok çalışma yapılmaktadır.

Bu çalışmalardan biri de XIX. yüzyılının sonlarında Bursa'da çıkan Feva'id adlı gazetenin Nüsha-i Güzide'sinde Diyarbakırlı Zülfikar Ağazade Fazlı'nın Sabah gazetesinin 31 Teşrinievvel 1313 tarihli nüshasında Mustafa Şekip Bey tarafından yazılan makaleye karşılık olarak yazdığı makaledir. Bu makale, bundan yüz yıl öncesine ait Türkçenin sorunlarını ortaya koyması ve bunlarla ilgili çözüm önerileri sunması bakımından önemlidir.

Makalenin başlığı "İhtiyaç-ı Asar Meselesi"dir. Makalede Türkçenin ne tür eserlere ihtiyacı olduğu, genel sorunları ve bunların çözümleri ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Makalede, Mustafa Şekip Bey'in yazısında Türkçenin her düşünceyi ifade etmek için yetersiz olduğu üzerinde durulduğundan bahsediliyor ve buna karşı çıkılıyor. Düşünceleri ifade etmekte eksikliğinin

---

1 Doğan Aksan, Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını, Ankara, 2001, s. 117

2 Zeynep Korkmaz'ın 13 Mayıs 2004 tarihinde, Karaman'da, Türk dünyası temsilcileriyle birlikte kutlanan "Dil Bayramı", "Televizyon Dizilerinde Türkçe" konulu bilgi şöleninde yapılan konuşmadan alınmıştır.

3 Ömer Asım Aksoy, Gelişen ve Özleşen Dilimiz, Ankara, 1975.

dilde değil fikirde olduğu ve dili iyi bilen birinin her düşünceyi rahatlıkla ortaya koyabileceği belirtiliyor. Sonuç olarak; bir düşünceyi bir yabancı nasıl kolaylıkla ifade edebiliyorsa o düşünceye sahip bir Türk'ün de düşüncelerini kaleminden kolaylıkla kağıda aktarılabileceği, söyleniyor.

Diğer bir konu olarak tercüme sorunu üzerinde duruluyor. Bu sorunun dildeki eksiklikten değil kelimelerin düzenlenmesindeki şeklin uyumsuzluğundan kaynaklandığı belirtiliyor. Ayrıca bir düşünceyi tam olarak ifade etmenin doğrudan doğruya o fikirle ilgili olmayı gerektiği ve bu konudaki eksikliğin de bizim duygu ve düşüncelerimizdeki eksiklikten kaynaklandığı tespitini yapılıyor. Ağazade: Türkçenin yeterliği konusunda tereddüde düşenlerin yanıldığını, yetersizliğin ve eksikliğin dilde değil o dili kullananların kabiliyet ve yeteneklerinde olduğu vurguluyor.

Dillerin bu hayatın içindeki her şey olduğu, fakat her şeyden fazla kanunun olduğunu tespiti yapılıyor ve dilin kurallarının en iyi şekliyle ortaya konmasının gerekliliğinden bahsediliyor. Bunun için de bir olgunlaşmaya ihtiyaç duyulduğu; bir dilin sözlük ve grameri bir dereceye kadar olgunlaşmadan kitap haline getirilemez, denilerek ortaya konuluyor. Arapçanın İslam'dan sonra gramer kaidelerine kavuştuğunu ve bunu yaparken Arapların dillerindeki birçok kelimeyi araştırdıklarını, topladıkları belirtiyor. Kısacası önce eserlerin ortaya konulduğu sonra bunların kurallarının ve sözlüklerinin hazırlandı Batı'dan ve Doğu'dan örnekler verilerek tespit ediliyor.

Zülfikar Ağazade, makalesinde sözlüklerimizin yetersizliğinden bahsediyor. Ayrıca bazı icat ve keşiflere isim verilmesi sorunu üzerinde duruyor. Medeniyetin gereklerine uygun bir terim sözlüğüne ihtiyaç olduğu belirtiliyor. Ancak sözlüğün oluşmadan önce de kelimelerin dilde olgunlaşması gerektiğini ve sözlüğün kitaplaşmadan her kelimenin gazetelerde insanların kullanımına sunulması gerektiğini ifade ediyor. Ve buna Fransızcayı örnek göstererek; Fransız akademisinin yüz yıldır sözlük hazırlamaya çalıştığı ve bir o kadar daha zamana ihtiyaçları olduğunu belirtiyor.

Zülfikar Ağazade, ülkemize gelen icat ve keşiflerin üretilen milletlerin verdiği isimlerle anılmasının normal olduğunu, ne zaman ki biz de icat ve eserler ortaya koyarsak o zaman bizim verdiğimiz isimlerin dünyada yer bulacağını ifade ediyor.

Makalede imla sorunu şöyle dile getiriliyor: imla meselesi bizde geçekten ağlanılacak bir hâle geldi, herkes düşündüğü, söylediği hatta istediği gibi yazıyor. Bu tespit gerçekten önemli ve maalesef ki bu tespit bugünün Türkçesi için de aynen geçerli.

Makaledeki bir diğer önemli tespit de; dilin imlasının, gramerinin, şivesinin korunması gerektiğidir. Belki de bu tespit dilin varlığını yüzyıllar boyunca kaybetmeden sürdürebilmesinin en önemli gerekliğidir.

Makalenin başlığında belirtildiği gibi hangi tür eserlere dilimizin ihtiyacı olduğu konusu üzerinde durulmuştur. Bununla ilgili olarak da; batılılar kadar iyi eser yazamadığımız ve bunun sebebinin onlar kadar iyi düşünememiz olduğu söylenmiştir. Dilimizde her duyguyu, düşünceyi ifade edebilmeyi sağlayacak yeterlilikte söz ve kelimenin olduğu ancak bizim eksikliğimizden bunların istenen kıymette yazılamadığından ancak birçok alanda eser yazılmasının gerekliliğinden bahsedilmiştir.

Bu makalede bahsedilen konular sadece dönemini ilgilendiren konular değildir. Burada bahsi geçen birçok konu günümüzün de sorunudur ve araştırmacılarımız tarafından da bu konular değerlendirmeler yapılmaktadır. Bunların üzerinde en önemli çalışmalar özellikle Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kurulmasından sonra yapılmıştır. Türk dilinin kaynağı, eserleri, grameri, imlası, sözlükleri üzerine birçok çalışma grupları oluşturulmuş ve kıymetli eserler verilmiştir. Birçok sempozyum, kurultay ve kitap çalışmaları yapılmaktadır. Ancak buna rağmen benzer sorunların bitmediği araştırmacılarımızın tespit-

lerinde görülmekte ve bu da göstermektedir ki Türk dilinin hâlâ çözüm bekleyen yüz yıllık sorunları vardır.

Zeynep Korkmaz'a göre Türk dilinin sorunları şöyle sıralanabilir:

1. Telaffuz yani söyleyiş ile ilgili sorunlar,
2. İmla yani "yazım" ile ilgili sorunlar,
3. Söz dağarcığındaki daralma ve anlatım kısırlığı ile ilgili sorunlar,
4. Yabancı dilde eğitim ve yabancı kelime tutkunluğunun getirdiği sorunlar,
5. Dilin yapı ve işleyişine aykırı kullanımlardan kaynaklanan sorunlar,
6. Dilin bilim dallarına ait terimlerdeki yabancılaşma sorunları,
7. Dil sevgisindeki bilinçsizlik veya ana diline karşı duyulan ilgisizlikten kaynaklanan sorunlar.[4]

Türk dilinin sorunları ile ilgili örnek olarak Gürer Gülsevin ve Erdoğan Boz'un editörlüğünde hazırlanan "Türkçenin Çağdaş Sorunları" adlı eserde ele alınan konular şunlardır:

Sözlük ve sözlükçülük sorunu,
Yabancı dille öğretim sorunu,
Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde sesletim sorunu,
Türkçe öğretiminin sorunları,
Dil kirliliği sorunu,
Ölçünlü Türkçede yerelleşme sorunu,
Anadili bilinci sorunu,
Türk dünyası ve ortak iletişim dili sorunu,
Türkçe ve bilim dili sorunu,
Medya dili sorunu,
Yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulma sorunu,
Dil politikaları sorunu,
Türkiye Türkçesinde güncel yazım sorunları,
İnternette Türkçe kullanımı sorunu,
Cumhuriyet dönemi terim çalışmalarına bir bakış ve varılan son durum.

Genel olarak baktığımız da sözlük, terim, gramer, bilim dili olma, yabancı kelimelerin yaygınlığı, imla sorunları dikkat çekmektedir.

Zülfikar Ağazade'nin makalesindeki konuları şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

[4] Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunca düzenlenen ve 19 Ekim 1996 tarihinde İzmir'de yapılan "Kültür Meselelerimiz" sempozyumundaki konuşma metnidir.

1. Eser Eksikliği Sorunu
2. Tercüme Sorunu
3. Sözlük Sorunu
4. Dilbilgisi Sorunu
5. Terim Sözlükleri Sorunu
6. İcat ve Keşiflere Ad Verme Sorunu
7. İmla Sorunu

Yukarıda da belirtiğimiz gibi Türk dilinin sorunları ile ilgili çalışmalar ve değerlendirmeler yapılmaya devam etmektedir. Ancak bizim burada dikkat çekmek istediğimiz en önemli konu, üzerinden yüz yıl geçmiş olmasına rağmen Türk dilinin benzer sorunlarının devam etmekte olduğu gerçeğidir.

Zülfikar Ağazade'nin makalesi üzerinde yaptığımız çalışma sırasında makaleyi günümüz Türkçesine çevirdik. Bu makaleyi Uludağ Üniversitesi öğrencilerine okuttuk. Makaleyi okuyanlara makalenin ne zaman yazılmış olabileceğini sorduk. Ankete katılanların büyük bir bölümü makalenin son on yıl içerisinde yazılmış olabileceğini belirtti. Bu da bundan yüz yıl önce yazılmış olan Zülfikar Ağazade'nin makalesinde dile getirdiği sorunların hâlâ çözülemediğini ve yapılan birçok çalışmaya rağmen daha çözülmesi gereken birçok sorunun devam ettiğini göstermektedir.

> "İhtiyac-ı Asar Meselesi" başlıklı metin şu şekilde başlıyor: **"***Sabah gazetesi lisanımızın en ziyade hangi eserlere muhtaç olduğu meselesini meydana koyuyor. Bu sual hayat-ı içtimaiyemize taalluk eden mesailenin en mühimlerindendir. Çünki bir ihtiyacı takdir etmek onu izale veya hiç olmazsa tadil eylemeye hizmet eder.*
>
> *Sabah'ın 31 Teşrini'l-evvel tarihli nüshasında bu mühim suale iki cevap var. Ehemmiyeti cihetiyle takdim olunan M. Şekib imzalı makale birçok cihetce cay-ı bahis ü münazaradır. Acizimizi hulus niyetimizin tedil edeceğine ümidvar olduğumuzdan bu mühim mesele hakkında biz de birkaç söz söylemek cürretinde bulunacağız.*
>
> *Muharrir-i makale lisanımızın her fikri ifadeye na-kafi olduğunu iddia ediyor. Bizce bu kifayetsizlik lisanda değil, fikirdedir. Lisanı iyi bilen bir adem her fikrini ifade edebilir. Elverir ki o fikir kabil-i ifade olsun.*
>
> *Bugün bir Türk duygularını anlatamazsa bir Fransız, bir Alman, bir İngiliz, bir Rus, Çinli, bir Japonlu hatta bir Arap, bir Yunanlı da tasvir-i ihtisasat edemez.*
>
> *Bir lisanın derece-i terakkisi o lisan ile mütekellim olanların terakkiyat-ı fikriye ve ilmiyesi derecatıyla mütenasip olduğundan ve efkar u elsine beyninde daimi bir nisbet-i kafiye-i mevcuddur. Binaenaleyh bir fikir bir ecnebinin dimağından kalemine nasıl suhuletle intikal ederse o fikir ile mütehassis olabilecek bir Türk'ün kaleminden de öyle kolaylıkla sahaif-i evraka mansıp olur.*
>
> *Demek isterim ki had-ı zatında kabil-i ifade olan bir fikir ile mütehassis ademin hame-i kudreti o fikrin iktidar-ı tasvirini de haiz ve havi ve lisanların bu hususdaki acz ve kudreti müsavidir.*

Tercümelerde hiss olunan müşkülata genlince: bundaki suubet lisanların değil, el-havmat ve tahassüsatın tehalüf-i şekl ü esasındadır."

Sonuç olarak denilebilir ki Türkçemizin geçmişten gelen birtakım sorunları tam manasıyla çözüme kavuşmamıştır. Gelecekte, yaklaşık yüz yıl önce Zülfikar Ağazade'nin dillendirdiği ve hala nispeten bir problem olarak karşımızda duran bu sorunların çözümleneceği ümidini taşıyoruz.

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan, Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını, Ankara, 2001.

Aksoy, Ömer Asım, Gelişen ve Özleşen Dilimiz, Ankara, 1975.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunca düzenlenen ve 19 Ekim 1996 tarihinde İzmir'de yapılan "Kültür Meselelerimiz" sempozyumundaki konuşma metni.

Fevvaid'in Nüsha-i Güzidesi, Bursa 1313.

Öztahtalı, İbrahim İmran, Bursalı Murad Emri Efendi ve Divanı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Ankara 2009.

Zeynep Korkmaz'ın 13 Mayıs 2004 tarihinde, Karaman'da, Türk dünyası temsilcileriyle birlikte kutlanan "Dil Bayramı", "Televizyon Dizilerinde Türkçe" konulu bilgi şöleninde yapılan konuşması.

GREK HARFLİ TÜRKÇE BİR METİNDE HALK SÖYLEYİŞLERİ

Arş. Gör. İbrahim KARAHANCİ
Uludağ Üniversitesi, ikarahanci@uludag.edu.tr

ÖZET

Bu bildiride Grek harfleriyle Türkçe olarak 1909'da Atina'da yazılmış *Hekaye-i Şah İsmail ve Gülüzar Hanum* adlı eserde geçen halk söyleyişleri ele alınmıştır. Yazıldığı dönem, hitap ettiği kitle ve içeriği açısından önemi büyük olan eser, genel olarak klasik Osmanlı Türkçesi yazım geleneğinin etkisi altında bulunsa da halk ağzına ait ögeler bakımından da oldukça zengindir. Son yıllarda sayısı hızla artan Grek harfli Türkçe araştırmalarına ve bu yolla Osmanlı Türkçesi bilgi dağarcığına katkı sağlamak, bu çalışmanın temel amaçlarından biridir. Osmanlı coğrafyasında özel bir topluluk oluşturmuş Karamanlılar tarafından yazıya dökülen bu halk hikâyesi, aynı zamanda onların Türk ve Anadolu kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Grek harfli Türkçe, Karamanlıca, halk söyleyişleri, Osmanlı Türkçesi.

ABSTRACT

In this paper, written in Greek letters in Athens in 1909 as the Turkish, *Hekaye-i Şah İsmail ve Gülüzar Hanum'*s public utterances have been discussed. The work whose is of great importance in terms of the time of writing, addressed the audience and content, generally, is under classic Ottoman Turkish orthography influence. However this story is very rich in terms of colloquial speech elements. In recent years the rapidly increasing numbers of Greek-letter Turkish research and in this way to contribute to the knowledge base of Ottoman Turkish research is one of the main objectives of this study. This folk story was written by Karamanlides who are a private community in the Ottoman geography. Furthermore, it is an integral part of their Turkish and Anatolian culture shows that.

Key Words: Greek letters Turkish, Karamanlidika, public utterances, Ottoman Turkish.

GREK HARFLİ TÜRKÇE METİNLERİN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

Türk dili, tarihten günümüze *Köktürk*, *Mani*, *Soğut*, *Uygur*, *Brahmi*, *Tibet*, *Süryani*, *İbrani*, *Ermeni*, *Grek*, *Gürcü*, *Arap*, *Kiril*, *Latin* vb. alfabelerle yazıya geçirilmiştir. Bunların içinde Türkçenin en geniş yayılma alanı bulduğu yazı sistemleri; Köktürk, Uygur, Arap, Kiril ve Latin alfabeleridir. Bu kadar çok alfabeyle yazıya geçirilerek duygu ve düşünce evrenlerine tercüman olan Türkçe, sahip olduğu öz değerleri çoğu zaman korumayı bilmiştir. Bugün bile yaygın olarak üç farklı yazı sistemiyle - Latin, Kiril, Arap alfabeleri - karşımıza çıkarak söze ve kaleme geldiği geniş coğrafyalarda önemini sürdürmektedir.

Türklerin Grek harfleriyle ilk ilişkilerine somut kanıtlarla değinen Talat Tekin, Türkçenin veya Türkçe sözcüklerin yazımında kullanılan ilk alfabelerden biri olarak Grek (Yunan) alfabesini gösterir. Tekin, Grek harfleriyle yazılmış en eski Türkçe sözcüklerin Ural nehrinin Türkçe adı olan *Yayık* ile eski Türklerin cenaze töreni anlamında kullandıkları *yoğ* sözcüklerinin olduğunu söyler. *Yayık* adının ilk olarak İskenderiyeli astronom Ptolemaios tarafından II. yüzyılda Δαίξ "dayıks" biçiminde kaydedildiğini, *yoğ* sözcüğününse 576 yılında Göktürk hakanı Ektel'e gönderilen elçilik heyeti başkanı Valentinos tarafından yazıya geçirilen δοχια "dohia" olduğunu belirtir.[1]

[1] Tekin, Talat, "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Grek Alfabesiyle Türkçe", Tarih ve Toplum, İletişim Yayınları, S. 3, s. 20, İstanbul, 1984.

VI. yüzyılda Türklerle Bizanslıların İran'a karşı bir ittifak oluşturmaları, bazı Türk adlarının Grek harfleriyle yazılmasını zorunlu kılar, bu yolla bazı adlar, Apsilas "Arslan", ToupÇas "Türkeş", Tap Sou "Tarduş" vb. yazılır.[2]

Gyula Moravscik, 1943 yılında Bizans ve eski Bulgar belgelerinden topladığı *Byzantinoturcica* adlı iki ciltlik bir eser yayınlar. Semavi Eyice tarafından tanıtma yazısı yazılan kitabın ilk cildinde Türk milletlerinin tarihine dair Bizans kaynaklarına yer verilirken ikinci cildinde Bizans kaynaklarında Türk milletlere ait dil kalıntıları işlenir. Bizi ilgilendiren ikincisidir. Bu cildin 18. sayfasından itibaren Moravscik, Bizans kaynaklarında karşılaşılan bazı cümle ve ibareleri toplar. İlerleyen bölümlerde Türkçe kökenli sözcüklerin Bizans diline uyarlanması (s. 23-41) ve aynı kelimelerin Bizans imlasına intibakı (s. 41-49) üzerinde durur. Araştırmacı, kitabının ağırlık merkezini (s. 51-350) doğrudan doğruya alfabetik sırayla Bizans kaynaklarında rastlanan Türk asıllı ad (kişi, millet, yer), unvan ve sözcüklerin tam bir küçük sözlüğüyle dizinine ayırır. τζιτζάκιον "çiçek" (s. 313), Κούρτης "Kurt" (s. 169), Κουτουλμούς "Kutalmış" (s. 171), Άναχουτλού "Anadolu" (s. 69), βείρης "vezir" (s. 88), πέκης "bey" (s. 250), ἀμιρᾶ "emir" (s. 66) eserde geçen Türkçe sözcüklerden sadece birkaçıdır.[3]

Kaynaklarda göze çarpan Grek harfli Türkçe sözcüklerin sayısı, Yeni Çağ'a kadar oldukça sınırlıdır. Bu sözcükler, daha önce de belirtildiği gibi genelde Türklerin Bizanslılarla ilişkilerinden doğar.

Bizans Devletinin yıkılmasından sonra Grek harfli Türkçenin yazımına daha sistemli verilerle yaklaşılmaktadır. Bizans'ın varisi Osmanlılarda artık Grek harfli Türkçe metinler sahne almaya başlar. Talat Tekin'e göre Osmanlı Türkçesinin ya da Türkiye Türkçesinin Grek harfleriyle Türkçe yazılmış en eski metin örneği, XVI. yüzyıla aittir.[4] 1455-1456 yıllarında Fatih Sultan Mehmed'in buyruğuyla İstanbul patriği Gennadios Scholarios'a Rumca yazdırılan *İtikatname* adlı eser, Karaferya kadısı Ahmed tarafından Türkçeye çevrilir ve padişaha sunulur. Söz konusu eserin Grek harfiyle Türkçe yazımınınsa kim tarafından, ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte 1584'te Martin Crusius tarafından Basel'de Avrupa bilim dünyasına tanıtılır.[5]

Türkçeyi Grek alfabesiyle yazıya döken son topluluk, Anadolulu Karamanlılardır. Türk-Yunan ahali mübadelesine kadar (1923-1924) daha çok Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya yöresinde yaşayan Karamanlılar, Karadeniz'in kıyı şeridinde, İstanbul, Suriye, Balkanlar, Besarabya, Kırım gibi yerleşim bölgelerinde de dağınık olarak oturmaktaydılar.[6] Hristiyanlığın Ortodoksluk mezhebine bağlı bu halkın dini nedenlerden ötürü Grek alfabesini kullanıyor olması doğaldır. Ancak bizce onların bir potada eriyen iki önemli özellikleri vardı. Biri, idari olarak bağlı oldukları Osmanlının resmi dinine ve yazı sistemine uymayıp kutsal kitaplarının yazıldığı Grek alfabesiyle kendilerine özgü bir edebiyat yaratarak Türkçe eserler kaleme almalarıdır. İkincisiyse din kardeşleri ve kadim komşuları Yunanlılardan günlük hayatta ve dini ayinlerde Türk dilini kullanmaları yönünden ayrılmalarıdır.

Eckmann, Karamanlıca eserleri tanıttığı "Karaman Edebiyatı" başlıklı makalesinde, elinde bulunan XVI. yüzyıla ait bir Türkçe şarkının, ayrıca XVII-XVIII. yüzyıllara ait henüz yayımlanmamış bir sürü Karamanlıca el yazmasının varlığından söz eder. Blau tarafından yayınlanan XVII-XVIII. yüzyıllara

---

2 Güngör, Harun, "Karamanlıca (Grek Alfabeli Türkçe) Bir Kitabe", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, S. 33, s. 99, İstanbul, 1984.

3 Eyice, Semavi, "Gyula Moravscik, Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker (= Türk milletlerin tarihlerine dair Bizans kaynakları), II. Spachreste der Türkölker in den byzantinischen Quellen (= Bizans kaynaklarında Türk milletlere ait dil kalıntıları)", Türk Tarih Kurumu Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları C. XXIV, S. 95, s. 493-497, Ankara, 1960.

4 Tekin, Talat, a.g.e, s. 20.

5 Eckmann, Janos,"Karaman Edebiyatı", çev. Rezzan Algül, Türk Dünyası Edebiyatı I, haz. Halil Açıkgöz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 22, İstanbul, 1991.

6 Eckmann, Janos, "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar I, Phonetica", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. VIII, s. 165, Ankara, 1950.

tarihlenen metinlerin de (vecizeler, dini takvim, bir oruç planı, dualar, para-beller vb.) bu külliyata eklenebileceğini söyler.[7]

Basımevlerinin yaygınlaşmasıyla Karamanlı edebiyatının da en parlak devri başlar. 1718'de İstanbul'da basılan *Gülizar-ı İman-ı Mesihi*, ilk basılı yapıt; 1935 yılına ait *Konyalı (Silleli) Prodromos Amphilochios'tan (Polotoğlu) Dualar* adlı eser de sonuncu kitap olarak kayda geçer. Yaklaşık 200 yıllık süreçte Avrupa'nın Venedik, Atina, Viyana, Leipzig, Amsterdam, Bükreş; Osmanlı Devletinin de İstanbul, İzmir ve Zincidere gibi çeşitli şehirlerinde yüzlerce Karamanlıca eser yayınlanmıştır.[8] Daha çok Türkçeye çevrilen din ve ayin kitaplarının oluşturduğu külliyatta din dışı kitaplar da (matematik, coğrafya, astronomi, fizik, zanaat kitapları, sözlükler, gazeteler, dergiler, romanlar, kanunnameler, dilbilgileri, tarım bilgileri kapsayan broşürler gibi) eksik değildi.[9] Bu eserlerin büyük bir bölümünü içeren bibliyografyalar yayımlanmıştır.[10]

ŞAH İSMAİL HİKÂYESİ'NDE HALK SÖYLEYİŞLERİ

Bu bölümde eserde geçen halk söyleyişleri söz varlığı bağlamında ele alınacaktır. Ölçünlü dilde rastlanmayan ya da sıklığı olmayan sözcükler ve sözcük öbekleri, metinde geçen örneklerle değerlendirilecektir. Örneklerin metinde geçtiği yerler cümle ölçeğinde sunulacak, hemen ardından parantez içinde biçimin geçtiği sayfa no. / satır no. verilecektir.

Sözcükler

• ***raviyanler***

Arapça *rāvi* "söyleyen, aktaran, nakleden, rivayet eden" sözcüğüne Farsça çokluk eki {-ān} eklenerek oluşan bu yapının ardına bir de Türkçe çokluk eki {-ler} getirilir. Türkçede bu duruma benzerlik gösteren *evlatlar, evraklar, elbiseler* vb. yapılar da mevcuttur. Her ne kadar ortada bir kural dışılık görünse de muhtemelen *raviyan* biçiminde Farsça çokluk ekinin işlevi unutulmuş, sözcüğün kökü, *ravi* değil *raviyan* olarak düşünülmüştür.

> ***Ravianler*** *şöyle rivayet iderler ki Açem ölkesinde Kantahar şehrinde bir azim patışah var idi (3/1-3)*

• ***anden***

Kamus-ı Türkî'de *ansızın* sözcüğünün karşılığında *andan* ifadesi bulunur. Bu sözcüğün "hatırda yok iken", "irticalen" gibi anlamlara geldiği belirtilir. Metinde yalnız cümle başında geçen *anden* sözcüğüyle Türkiye Türkçesinde karşılaşılmaz. Eserdeki kullanım biçimleri ele alındığında, Kamus-ı Türkî'de geçen anlamlara ek olarak *ondan sonra, daha sonra, ardından* gibi anlamlar yüklendiği görülür.

---

7 Eckmann, Janos, "Karaman Edebiyatı", çev. Rezzan Algül, Türk Dünyası Edebiyatı I, haz. Halil Açıkgöz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 22-23, İstanbul, 1991.

8 Eckmann, Janos, a.g.e, s. 23.

9 Balta, Evangelia, "Karamanlıca Kitapların Önsözleri", çev. Herkül Millas, Tarih ve Toplum, İletişim Yayınları, S. 74, s. 18, İstanbul, 1990.

10 Salaville, Sévérien-Eugène Dalleggio, Karamanlidika: bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. I, 1584-1850, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1958; Salaville, Sévérien-Eugène Dalleggio, Karamanlidika: bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. II, 1851-1865, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1966; Salaville Sévérien-Eugène Dalleggio, Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, III, 1866-1900, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1974; Balta, Evangelia, Karamanlidika: Additions (1584- 1900), Bibliographie Analytique, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1987; Balta, Evangelia, Karamanlidika: XXe siècle, Bibliographie Analytique, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1987; Balta, Evangelia, Karamanlidika. Nouvelles additions et compléments, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1997.

> ***Anden*** *Daniel Padişahin huzuruna çıkıp Şahzadenin çevaplarını bir bir ifade eyledi (bu esnade Şahzade 15 yaşında idi) (9/9-12)*
>
> ***anden*** *Patişahin çenazesini kaltırıp tefn eyleyüp şah İsmaıl tova ve sena ile tahta oturtular (59/20-23)*

• ***ondan***

Aşağıda geçtiği yerler verilen *ondan* sözcüğü metinde zarf göreviyle kullanımdadır. "daha sonra", "ardından" vb. anlamlar üstlenir.

> *şah İsmaıl* ***ondan*** *hazneye gelip bir heybe dolusu altun, kılıç ve mizrak aldı* ***ondan*** *ahurdan Kamer dayi alarak sarayina gelüp hazırlanmakda olduğunu validesi haber aldıkda heman padışaha varup – şah İsmaıl Güllüzarın arkasına gidiyor sen padışah olasın evladının çaresini görmeyesin dedi (23/24-24/8)*
>
> ***ondan*** *bir çeşme başına enüp orada muhabbet edip dururken – Arap, efendim çok zemandır biribirinizı görmediniz gelin şurada biraz Gülüzar hanım ile sarılup yatın (42/13-18)*

• ***anide***

Anide zarfı "o anda", "derhal", "hemen", "ansızın" anlamlarına gelir ve günümüz Türkçesinde kullanılmaz.

> *şimdi padişah Şah İsmaıle on beş dane minasip adamlar verin ki onlar ile ava gidip eğlesinler deyince,* ***anide*** *varip 20 yiğit bulup getirdiler (10/1-4)*
>
> *şimdi üzerimden iki tüy düşürdüm eğer orlırı [onları] alıp bir gözerini [gözlerine] sürecek olursa Allahın iziniyle* ***anide*** *açılır amma yazık ki bizim dilimizden anlamaz (54/5-9)*

• ***ande***

Metinde yalnızca bir yerde gözlenen ve aşağıda bağlamı verilen *ande* zarfı, *anide* zarfının sözlüklerde yer almayan bir biçimi olabileceğini düşündürür.

> *padişahim sizler eyi satraç bilirsiniz şah İsmaıl de bilir bir gün onu davet edip satraç oynarsınız o sizi yenerse sayılmaz siz onu yendiğinizde kollarını bağlarsın* ***ande*** *meramınızı icra idersiniz (48/16-21)*

• ***onda***

Eserde sadece bir yerde geçen *onda* sözcüğüyse "o anda" ya da "o arada" anlamlarında kullanılarak *anide* / *ande* zarflarıyla paralellik gösterir.

> *Beyitler temam olduğunda kocakarı – bu böyle olmaz gel oğlum sana iki nasıhat vereyim, yarın kızın babası bir iş içün babanın huzuruna çikacak sen* ***onda*** *hazır bulunup maddeyi ifade idersiniz (14/17-22)*

• ***birde***

Bu kullanım, "üstüne üstlük", "bunun üzerine" vb. karşılıklara gelen *bir de* yapısıyla ilgili değildir: *Ali, Ahmet bir de Hasan'ı Eskişehir'e giderken gördüm*. Yani her ne kadar *bir* adıyla *de* bağlacı birleşerek böyle bir anlam ilişkisi kurulmasına yol açsa da metindeki bağlamlardan *birden, aniden, o anda, bir de ne görsün* gibi anlamlar çıkarılabilir. Sözlüklerde ve dilbilgisi kitaplarında rastlanmayan bu yapı, eserin ilgi çekici yönlerinden biridir.

> *Şahzade başladı güneşi tutmak içün çabalamaya ve pek çok oğraşip kan ter içine battı,* ***birde*** *hoca içeri girip Şahzadeyi kan tere batmiş gördükde – Şahzade güleşecek bir şey bulamadınmı (8/12-17)*

*işte bunlar bir minasip isim üzerinde meşveret itmekde iken **birde** o derviş dikildi (9/18-19)*

***Birde** oğlan parmağındaki hatemi kıza verdi (13/13-14)*

*akşam yemeğini yeyüp yatmag üzere iken **birde** kulaklarına saz ve def sesi geldi (39/4-6)*

• ***düzelen-***

Düzelen- eylemi günümüz ölçünlü Türkçesinde kullanılmaz. Bunun yerine *sıralan-*, *sıraya gir-* eylemi tercih edilir.

*bu kızlar padişahın oğluna şirin görünmek ittaası ile bir birine nispetle giyinip ve **düzelenip** Gülşan bağcesine toldular (22/5-9)*

• ***yannış***

Yannış sözcüğü ölçünlü Türkiye Türkçesinde geçmezken bazı Anadolu ağızlarında kullanıldığı görülür. Sözcük, özellikle Orta Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinin kuzeyinde kalan bazı yörelerde (Tokat, Amasya, Samsun, Sivas vb.) *yānış* ve *yağnış* biçimlerinde "şeytan gibi", "akıllı", "yiğit", "açıkgöz" anlamlarında geçer.[11] Metindeki kullanım da bu anlamlarla örtüşür.

*Allah selamet versün, amma yolunun üstünde bir Arap var eli pek **yannış**dır kendini gözet (34/12-14)*

• ***zengi***

Bu, *üzengi* sözcüğünün Anadolu ağızlarında geçen bir biçimidir.[12] Metinde hem *zengi* hem de *üzengi* biçimi vardır.

zengi (34/18) ~ üzengi (35/4)

• ***tekerlen-***

Metinde bir yerde *yuvarlan-* anlamında geçen *tekerlen-* eylemi, günümüz ölçünlü Türkçesinde kullanılmazken bazı ağızlarda karşılaşılır.

*bunlar gürz gürze kılıç kılıca düşmekde iken en nihayeti arapın atı **tekerlenip** kendisi dahı düşdü (37/10-12)*

• ***herperi***

Herperi sözcüğünün ne anlama geldiği bilinmemekle birlikte bağlamdan "kesinlikle", "ne yapsak", "kolay kolay" gibi anlamları karşıladığı çıkarılabilir.

*vezir temenna edip – padişahim şah İsmaıl **herperi** kendini ele vermez gel şuna bir tertip idelim dedi (47/15-18)*

• ***hoşundu***

Bu sözcüğün yapısı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Dilçin, sözlüğünde *hoşimdi* madde başını verir ve karşılığına "eh artık", "o halde", "pekâlâ" anlamlarını koyar.[13] Ergin, emir ekini incelediği bölümde emir şeklinin ikinci kişisinde günümüzde çok nadir olarak kullanılan *bakındı hele* ve eskiden kullanılmış *durundu* ifadelerinden bahseder. Burada ya *şimdi* / *şindi* ve *imdi* / *indi* sözcükleriyle birleşme olduğundan ya da *di* hitap edatının (ünlem) kalıplaşmasından söz edilebileceğini söyler. Sonuçta adı geçen sözcükte *di* hitap edatının bulunduğu yönünde görüş öne sürer.[14] Deny ise çalışmasında *gel imdi* örneğini vererek *imdi* sözcüğünün "öyleyse" anlamıyla emir kipinden sonra gelebildiğini aktarır. Buna

[11] Derleme Sözlüğü, IX-X-XI-XII. Ciltler, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 4171, Ankara, 1993.
[12] Derleme Sözlüğü, a.g.e, s. 4832.
[13] Dilçin, Cem, Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 120, Ankara, 2009.
[14] Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım/Yayım/Dağıtım, s. 308, İstanbul, 2006.

benzer bir biçimde *hoş imdi* birleşiminin de bu kapsamda ele alınabileceğini, söyleyişte genelde *hoş undu (hoş umdu)* biçiminin tercih edildiğini söyler. Sözcüğün sitem ifade eden "oldu mu ya", "peki öyleyse zararı yok" anlamlarına geldiğini belirten Deny, bu türlü bir yapının daha derin bir incelemeye muhtaç olduğunun altını çizer.[15]

Görüldüğü gibi *hoşundu* sözcüğünün yapısı hakkında kesin bir şey söylemek güçtür. Ancak hem yukarda çalışmalarından alıntı yapılan araştırmacıların görüşleri hem de metinde sözcüğün bağlama kattığı anlam göz önünde tutulduğunda *bir sitem, beklenmedik bir durum karşısındaki ani tepki, kabulleniş* vb. anlamların söz konusu olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

> *Arap – şahzade iki gün gelmediğinde fesvese idüp açaba ne oldu deyü bir remil atup kan gözükdü Arap **hoşundu** dedi (51/14-17)*

• *ponçak*

Ponçak, ölçünlü dilde kullanılmayan halk ağzına ait bir sözcüktür. Anlamı "saçak, püskül"dür.[16]

> *aman baba beni askere gönder deyince çifçi askere yazdırip elli guruşa bir beygir, yüz paraya bir **ponçak** alıp, ve koynına bir az akce koyup dova edip yola kodu (55/3-7)*

• *neden*

Eserde yalnızca bir yerde geçen *neden* soru zarfı, günümüz Türkçesindeki gibi "hangi sebeple", "niçin" vb. nedenlik sorular sormak yerine "hangi şeyden", "nasıl" vb. gibi anlamları karşılar.

> *ey derviş benim Padişah olduğumu **neden** bildin (4/24-5/1)*

• *beraber*

Bu sözcüğün sözlük anlamı "birlikte", "bir arada"dır. Metinde dört yerde karşılaşılan bu sözcük, iki yerde sözlük anlamıyla kullanılırken diğer iki yerde "yanına", "beraberine" vb. anlamlarındadır.

> *padişahim bizler şahzade ile ava gitdiğimiz zeman, tağın birinde bir yola gidüp birimizi **beraber** almadı sonra yanımıza geldi ise bakdık yüzü solmuş (17/8-12)*
>
> *aradan bir kaç gün şah İsmaılin validesi hanum sultan **beraber** beş on çariye alarak – varaım bakayım gelinlerim ne yapior deyü şah İsmaılin konağına getdi (46/11-15)*

• *beyit*

Temel anlamıyla "iki dizeden oluşan şiir parçası" demek olan *beyit*, türkülü halk öykülerinde "dörtlük" yerine kullanılan bir terim haline gelmiştir. Aslında divan edebiyatı terimi olan beyiti halk şairleri de benimsemiştir. Bu metinde de geçtiği tüm yerlerde iki dizeli şiir parçalarını değil dörtlükleri niteler.

> *imdi Şah İsmaıl atına binip ayrılık **beyit**leri söylediler.*
>
> *Melıl melıl bakan dilber. / döner bir yana ayrılık / yandı vicudim kül oldu /olan divane ayrilik (13/15-20)*

• *yandır-*

Günümüzde *yan-* eylemi tek başına kullanıldığında üzerine yaptırım eki almaz. Eğer biri tarafından *yan-* eyleminin gerçekleştirildiği bildirilmek istenirse *yaktır-* eylemi tercih edilir.

> ***yandırır** güllü ormani (57/4)*

---

15 Deny, Jean, Türk Dil Bilgisi, çev. Ali Ulvi Elöve, Kabalcı Yayınevi, s. 647, İstanbul, 2012.
16 Derleme Sözlüğü, a.g.e, s. 3468.

• ***beni tek***

Bu dörtlüğün son dizesindeki *tek* sözcüğü dikkat çekicidir. Bilindiği üzere *tek*, Eski Türkçede "gibi" anlamında bir edattı.[17] Tarama Sözlüğünde de bu sözcüğe "gibi" karşılığıyla rastlanır.[18] Bazı Anadolu ağızlarında yine "gibi" anlamında yaşadığı görülen *tek*[19] *Hekaye-i Şah İsmail ve Gülüzar Hanum*'da dörtlüğün ve dizenin bağlamı ele alındığında benzerlik belirterek "gibi" karşılığında kullanılmıştır.

> *Olaki cemalin görem /gör beni meydana gidem / muhabbete sana varam / göresin* ***beni tek*** *aslani (57/5-8)*

Sözcük Öbekleri

• ***ne demek olsun***

Ne demek olsun ifadesi, üç yerde geçer. Bir yandan "neden", "niye", "niçin" gibi anlamlar üstlenirken diğer yandan bir şaşkınlık, beklenmedik bir duruma karşı tepki sözü olarak öne çıkar. Ayrıca günümüz ölçünlü dilinde kullanılmayan bu yapının yalnızca konuşma cümlelerinde geçiyor olması ilgi çekicidir.

> *oldem hanım Sultan dedi: efendim* ***ne demek olsun ki*** *siz dahı ah çekesıniz; elhamdulillah ne eksiğimiz var (3/10-13)*
>
> ***ne demek olsun*** *ben kızımı padişahın oğluna vermem dedi (19/20-21)*
>
> *ey efendım sizin ah etmeniz* ***ne demek olsun*** *(33/18-19)*

• ***dolup boşan-***

Dolup boşan- deyimine Türk Dil Kurumu Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde rastlanmamakla birlikte metinde geçtiği yerde gerçek anlamda bir maddenin dolup boşalmasından söz edilmediği açıkça sezilir. Burada kişinin yıllar boyu edindiği tecrübelerden, görmüş geçirmişliğinden söz edilir. Ayrıca bugünkü dilde *dolup boşal-* şeklinde olan deyimin ikinci unsuru olan *boşa-* eylemine gelen dönüşlülük ekinde bir değişim görülür.

> *bu kulunuz bunca vakıt seyahim görmediğim serencam kalmadı kaç kere* ***doltuk boşandık****, senin Padişah ve yanındakinın vezir olduğunu bilmez isem yazık benim dervişliğime (5/2-6)*

• ***ne bakarsın***

Bu öbek günümüzde kullanımda değildir. Onun yerine bugün *bir de ne görsün* kullanılır. Bir "şaşkınlık", "hayret", "garipseme" anlamlarının bulunduğu *ne bakarsın* yapısının ünlem özellikleri taşıdığı söylenebilir.

> *o perdeyi açup* ***ne bakarsın*** *bir ala kız gergef işler (29/2-3)*
>
> *lergerin kapağını açdı* ***ne bakarsın*** *kan ile pişmiş pilav (35/1-2)*
>
> *hamallar saraya yetişdikde padişah bütün riçalü kibarı cem edüp onların önüne boşaltsın ki* ***ne bakarsın*** *gönderdiği cariyelerin başları hep kesilmiş (52/11-14)*

• ***arkasına git-***

Aşağıdaki geçtiği yer verilen *arkasına git-* yapısına günümüzde başvurulmaz. Bunun yerine *Gülüzar'ın arkasından / peşine / peşinden gidiyor* biçimleri günümüz Türkçesinde tercih edilir. Burada {-dan} durum ekinin işlevini {-a} durum ekine bıraktığı söylenebilir.

---

17 von Gabain, Annemarie, Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 99, Ankara, 2007.
18 Dilçin, Cem, a.g.e, s. 218.
19 Derleme Sözlüğü, a.g.e, s. 4747.

*şah İsmaıl Güllüzarın **arkasına gidiyor** sen padışah olasın evladının çaresini görmeyesin (24/5-8)*

• *bir yol ile*

Metinde geçen *bir yol ile* öbeği yerine bugün *bir şekilde* ifadesi tercih edilir.

*valide şimdi **bir yol ile** Gülüzarın evine gitip bu tarağı onun eline veresin (40/24-40/2)*

• *şu defa*

Günümüz Türkçesinde böyle yapılarda *şu* yerine *bu* işaret sıfatı kullanılır.

*yazik ki arap **şu defa** mizaçsız olduğundan bir remil atamıdı (48/22-24)*

• *bir saat evvel*

Aşağıdaki cümlede geçen *bir saat evvel* yapısı bugünkü ölçünlü Türkiye Türkçesinde yoktur. Bunun yerine *bir an evvel / bir an önce* biçimleri vardır. Metinde zamanın bölünemeyecek kadar kısa olan parçası anlamındaki *an* sözcüğüne rastlanmaz.

*ayde çabuk **bir saat evvel** katledin (51/1-2)*

namaza meşgul ol-

Namaza meşgul ol- yapısı bugünün Türkçesinde *namazla meşgul ol-* biçimindedir. Buradaki {-A} ekinin *ile* edatının görevini üstlendiği ve zarf tümleci yaptığı düşünülebilir.

*o çeşmeden abtset[abdest] alıp **namaza meşgul oldular** (4/19)*

• *çok fakirler, on beş tane münasip adamlar, iki gözler, birkaç nasıhatlar*

Eserde çokluk ekinin kullanımında farklılıklar görülür. Sayı sıfatlarının, bazı belgisiz sıfatların ardından gelen adlar, Türkiye Türkçesiyle örtüşmeyecek biçimde çokluk eki alırlar.[20]

*Padişah gayet sevınip **çok fakırlere** bahşiş eyledi (6/15-16)*

*şimdi padişah Şah İsmaıle **on beş dane minasip adamlar** verin ki onlar ile ava gidip eğlesinler deyince, anide varip 20 yiğit bulup getirdiler (10/1-4)*

*güvercinlerin şu kelamlarını işitdiği gibi ellerini iki yanına sürüp o tüyleri bulup ve **iki gözlerine** sürüp kalkıp bir rikat namaz kıldıkda anide **iki gözleri** açilip… (54/11-15)*

*babası **bir kaç nasıhatlar** verip şah İsmaılı kandıramayup gazebe gelerek var cehenneme git deyüp huzurundan kovdu (23/21-24)*

---

[20] Ergin, asıl sayı sıfatlarının *bir* dışında hepsi mana bakımından çokluk ifade ettikleri için bunlarla yapılan sıfat tamlamalarında isim unsurunun esas itibariyle çokluk şekline sokulamayacağını ifade eder. Fakat Türkçede eskiden beri bunun istisnalarının bulunduğunu belirten Ergin, Eski Anadolu Türkçesinde *kırk yigitler*, eskiden beri kullanılan *kırk haramiler*, bugünkü *dört büyükler*, *üç silahşörler*, *üç ahbap çavuşlar* örneklerinin var olduğunu söyler. Deny, İslam tasavvufu türbesinde *üçler*, *yediler*, *kırklar* gibi kullanımların olduğunu ve yine *üç aylar* (Recep, Şaban, Ramazan) biçimindeki özel ifadelerin bulunduğunun altını çizer. Banguoğlu da Ergin ve Deny gibi sayı sıfatı almış adların çokluk eki alamayacağını belirtir. (*üç gün*, *beş çocuk*, *yedi metre* vb.) Ancak bazen bilinen kişiler veya nesneler topluluğuna ad olmak üzere doğrudan doğruya sayı sıfatlarına ya da onların belirttikleri adlara çokluk eki getirilebileceğini ifade eder: *kırklar*, *yediler*, *otuz beşler*, *dört büyükler*, *yedi deliler*, *kırk haramiler*, *altı kızlar*, *Çiftehavuzlar* (İstanbul), *Beşevler* (Ankara) gibi. Türkçede sıfat ve nitelediği ad arasında sayı, cinsiyet, durum ekleri açısından uyum bulunmadığını belirten Demir-Yılmaz, sayı uyumsuzluğunu İngilizceyle karşılaştırır. İngilizce *threebook-s* yapısında ikinci öge çokluk eki alırken, Türkçe *üç kitap* tamlamasında *kitap* eksizdir. Karaağaç da bu tür yapılarda kalıplaşma ve kullanım sıklığının yanı sıra çeviri yapıların etkisinde de söz edileceğini söyler. Üstünova, {-lAr} ekinin temel işlevinin çokluk belirtmekle birlikte *beşevler*, *binelli konutlar*, *yüzbir evler* vb. semt adlarında topluluk adı yaptığını, *üç silahşörler*, *kırk haramiler* vb. kullanımlarda da grup adı oluşturduğunu söyler. Metinde geçen kullanımlarda ne Banguoğlu'nun ifade ettiği, bilinen kişiler veya nesneler topluluğuna ad olma durumu ne de Üstünova'nın sözünü ettiği grup ya da topluluk işlevi yoktur. Burada sıradan, herkesçe bilinmeyen, kalıplaşmadığı düşünülen bir yapı mevcuttur. Birkaç örnekte karşılaşılan bu durumun kaynağı ya baskı hatasında ya da eseri yazıya geçirenin dikkatsizliğinde aranabilir.

Kalıp Yapılar

Ele alınan metin, bir halk hikâyesi olması nedeniyle dilin anlatım gücüne güç katan kalıp yapılardan epeyce yararlanır. Deyimler ve kalıp sözler açısından zengin görünen metinde atasözlerinden hiç yararlanılmaması oldukça ilgi çekicidir.

Hikâyede geçen deyimler, bugün hâlâ kullanımdadır. Bu da deyimlerin köklerinin ne kadar sağlam olduğuna kanıttır. Ancak bazı deyimler, ölçünlü dildeki kullanımlardan farklılıklar sergiler. Halk söyleyişlerinin esnekliği ve çeşitliliği göz önünde tutulduğunda bu farklılıklar oldukça doğaldır. Aşağıda metinde ölçünlü dilden değişiklikler gösteren bazı deyimler sunulmuştur.

Metindeki Biçim	**Ölçünlü Kullanım**	**Anlam**
yakasi tutuş- (11/17-18)	etekleri tutuş-	çok telaşlan-
nasıhat ver- (14/19)	nasihatte bulun-	nasihat et-
derde oğra- (16/15)	derde (dertlere) düş-	sorunla karşılaş-
murada maksuda er- (18/24)	murada (muradına) er-	isteğine kavuş-, dileği gerçekleş-, arzusu yerine gel-
uykuya var- (20/10-11)	uykuya yat-	uyumak için yat-
aklını yitir- (21/1)	aklını oynat-	çıldır-
kırklar ile birleş- (23/5)	kırklara karış-	bir kimse artık ortalarda görünmez ol-
velvele düş- (23/7)	velvele kop-	büyük gürültü çık-
çare gör- (24/8)	(bir şeyin) çaresine bak-	gerekeni yap-, çözüm yolu ara-
südüni helal eyle- (24/20)	hakkını helal et-	hakkını, emeğini bağışla-
ciğerimi dağla- (24/24)	yüreğini dağla- / ciğerini yak-	büyük acı çek-
aklını al- (26/4)	aklını başından al-	bir şey birini düşünemeyecek bir duruma getir-, çok şaşırt-
çiğerimi del- (26/18)	(birinin) ciğerini yak-	bir kimseye büyük bir acı çektir-
hasret al- (29/15)	hasret gider-	özleme son ver-, kavuş-
kanı tepesine fırla- (39/17)	kan (kanı) başına çık- (sıçra- veya toplan-)	öfkelen-
efkare gel- (41/6)	efkâr bas-	tasalan-, kaygılan-
yola ko- (55/6-7)	yola vur-	yolcu et-, uğurla-
söze gel- (58/10-11)	söze başla-	konuşmaya başla-, bir konuya gir-

SONUÇ

Sonuç olarak eserin, Osmanlı Türkçesi edebi dilinin muhafazakâr yapısını yansıtmakla birlikte konuşma dilinin etkilerine de açık olduğu söylenebilir. Yüzyıllarca dilden dile, gönülden gönüle yayılan Şah İsmail Hikâyesi'nin bu baskısı, Türkçenin en arı örneklerinden biridir. Yazı geleneklerinde genellikle din içerikli eserlerin yoğun olduğu bilinen Karamanlılar, bu aşk öyküsünü defalarca basarak bir başka yönlerini daha ortaya koyarlar. Onlar, Anadolu'nun bir parçasıydılar ve Türkçenin baştan sona tüm özelliklerine hâkimdiler. Bunun en büyük kanıtı, bu eserdir, eserin özbeöz Türkçeyle yazılmasıdır.

KAYNAKÇA

Balta, Evangelia, "Karamanlıca Kitapların Önsözleri", çev. Herkül Millas, Tarih ve Toplum, İletişim Yayınları, S. 74, s. 18-20, İstanbul, 1990.

Balta, Evangelia, Karamanlidika. Nouvelles additions et compléments, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1997.

Balta, Evangelia, Karamanlidika: Additions (1584-1900), Bibliographie Analytique, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1987.

Balta, Evangelia, Karamanlidika: XXe siècle, Bibliographie Analytique, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1987.

Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Demir, Nurettin-Emine Yılmaz, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010.

Deny, Jean, Türk Dil Bilgisi, çev. Ali Ulvi Elöve, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012.

Derleme Sözlüğü, IX-X-XI-XII. Ciltler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Dilçin, Cem, Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Eckmann, Janos, "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar I, Phonetica", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. VIII, s. 165-200, Ankara, 1950.

Eckmann, Janos,"Karaman Edebiyatı", çev. Rezzan Algül, Türk Dünyası Edebiyatı I, haz. Halil Açıkgöz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 20-37, İstanbul, 1991.

Eckmann, Janos,"Karaman Edebiyatı", çev. Rezzan Algül, Türk Dünyası Edebiyatı I, haz. Halil Açıkgöz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 20-37, İstanbul, 1991.

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım/Yayım/Dağıtım, İstanbul, 2006.

Eyice, Semavi, "Gyula Moravscik, Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker (= Türk milletlerin tarihlerine dair Bizans kaynakları), II. Spachreste der Türkölker in den byzantinischen Quellen (= Bizans kaynaklarında Türk milletlere ait dil kalıntıları)", Türk Tarih Kurumu Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları C. XXIV, S. 95, s. 493-497, Ankara, 1960.

Güngör, Harun, "Karamanlıca (Grek Alfabeli Türkçe) Bir Kitabe", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, S. 33, s. 95-101, İstanbul, 1984.

Karaağaç, Günay, Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

Salaville Sévérien-Eugène Dalleggio, Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, III, 1866-1900, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1974.

Salaville, Sévérien-Eugène Dalleggio, Karamanlidika: bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. I, 1584-1850, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1958.

Salaville, Sévérien-Eugène Dalleggio, Karamanlidika: bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. II, 1851-1865, Centre d'Études d'Asie Mineure, Athènes, 1966.

Tekin, Talat, "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Grek Alfabesiyle Türkçe", Tarih ve Toplum, İletişim Yayınları, S. 3, s. 20-23, İstanbul, 1984.

Üstünova, Kerime, Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi), Sentez Yayıncılık, Bursa, 2012.

von Gabain, Annemarie, Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

OSMANLI DÖNEMİNDE OKÇULUK ve ABDULLAH EL-KÂTİP'İN KAVAİDÜ'R-REMY ADLI ESERİNDE OKÇULUK TERİMLERİ

Dr. İlhan UÇAR
Sakarya Üniversitesi, iucar@sakarya.edu.tr

ÖZET

Türk dili, elindeki tarihî kaynakların çokluğu bakımından dünyanın şanslı dillerinden biridir. Ona bu şansı kazandıran çeşitli sahalarda ataların yazdığı edebî, kültürel, tarihî ve ilmî kaynaklardır. Bugün içinde bulunduğumuz bilim uygarlığının temeli de bu kaynaklara dayanmaktadır.

Ok ve okçuluğun hem İslâmiyet öncesi hem de İslâmiyet sonrası Türk tarihi içerisinde önemli bir yeri vardır. Türklerin okla tanışmaları İslâmiyet'le birlikte olmamıştır, ama İslamiyet'le birlikte oka bir savaş aleti olmasına rağmen dinî bir hüviyet kazandırılmıştır. Hz. Peygamber'in okla ilgili buyurduğu birçok hadis, ortaya çıkan bu manevî hüviyetin çerçevesini oluşturmuştur. Özellikle Hz. Peygamberin "Çocuklarınıza ok atmayı ve Kur'an okumayı öğretiniz." Hadisinden hareketle ok atmanın önemine dikkat çekilerek Hz. Peygamberin hiçbir fen için bu kadar çok hadis buyurmadığına dikkat çekilmektedir.

Osmanlılarda okçuluk konusunda müstakil ilk eser, 15. yüzyılda hazırlanmış olan Umdetü'l-mütenâzilîn (Nesli sürenlerin önemlileri) adlı kitaptır. Kitap, Ankara'da yaşamış Muhammed bin Şeyh Mustafa tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde okçuluğun hem dinî boyutunun anlatıldığı hem de ustalık ve ok eğitiminin anlatıldığı bazı eserler dikkat çekmektedir: Ok-nâme, Tuhfetü'l-Guzât (Gazilere armağan), Künhü'l Ahbâr (Haberlerin özü), Kitâb-ı Silahşorân (Silahşörler kitabı), Kitâb-ı Kavsnâme, Kavsnâme, Kavâidü'r-Remy (Ok atma kuralları), Tezkire-i Rumât (Okçular Tezkiresi), Telhîs-i Resâilü'r-Rumât (Okçuluk Risalelerinin Özeti).

Kavâidü'r-Remy'de ilk bakışta Arapça ve Farsça sözcüklerin çokluğu dikkat çekmektedir. Ancak yazıldığı ve istinsah edildiği yüzyıllar dikkate alındığında bu durum, esere ayrı bir özellik katmamaktadır. Eserde ok atmanın faziletlerinin yanında Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış eserlerden hareketle ok atmanın kuralları anlatılmakta ve okçulukla ilgili birçok terime yer verilmektedir: "Yağmur oku, eksikçi, tirkeş (savaş), tâlimhâne, puta (hedef), menzil (pişrev, yeksüvar, zergerdan), meşk (haki, azmayiş), nâvek, Tatar okları" bunlardan bazılarıdır.

ABSTRACT

Turkish language is one of the luckiest languages in the world in terms of sheer number of historical resources. This luck comes from its ancestors' literary, cultural, historical and scientific resources in various fields. Today the basic of civilization of science is based on these resources.

Arrow and archery have an important place in Turkish history both before Islam and after Islam. The Turks acquaintance with arrow did not start with Islam, but with Islam it has added a religious identity to arrow although it was not an instrument of war. Many hadiths, which were said by the Prophet related with arrow, have formed the spiritual identity of this emerging framework. Especially, the Prophet's hadiths, ' Teach archery and Koran to your children' drew attention to the importance of archery and it is said that the Prophet did not mentioned so many hadiths for any science.

The first work about archery in Ottoman period was the book called Umdetü'l-mütenazilin (important for those who continued generations) that was prepared in the 15.century. The book was translated from Arabic to Turkish by Mohammed bin Şeyh Mustafa who lived in Ankara. In later periods, some works took attention where both the relgious dimension and the skill and arrow training of archery were desrcibed. Some of these are: Ok-nâme, Tuhfetü'l-Guzât (Gitf to war veterans), Künhü'l Ahbâr (The essence of news), Kitâb-ı Silahşorân (Book of Musketeers), Kitâb-ı Kavsnâme, Kavsnâme, Kavâidü'r-Remy (Rules of archery), Tezkire-i Rumât (Biographies of Archery), Telhîs-i Resâilü'r-Rumât (Summary of Archery Treatise).

At first glance, the sheer number of Arabic and Persion words are noteworthy in Kavâidü'r-Remy. However, when the centuries and writings are considered, this situation adds a special feature to the work. Besides the virtues of archery, rules of archery are explained in the works that were written in Turkish, Arabic and Per-

sian and various terms of archery are included. Some of these are: Rain arrow, eksikci, tirkeş (war), talimhane, puta (target), menzil (pişrev, yeksüvar, zergerdan), meşk (haki, azmayiş), navek, Tatar arrows.

GİRİŞ

Geçmişten günümüze ok ve okçuluğa karşı insanoğlu sürekli ilgi duymuştur. İlk Türklerden itibaren kullanılan damgalardan başlayan okun serüveni günümüze kadar uzanan bir süreçtir. Ok ve yayın, Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışı içerisinde bir sembol olarak kullanılmasına dair bilgiler, Türk düşüncesinin mitolojik temellerini bulduğumuz destanlar çağına kadar uzanır. Oğuz Kağan Destanında Oğuz Kağan, oğulları arasındaki "orun" yani siyasî ve içtimaî mevkiyi düzenlerken "yay"ı metbûluk, "ok"u ise tâbiiyyet sembolü olarak belirlemiş ve onun belirlediği bu esas, başta Oğuzlar olmak üzere tarih boyunca varlık gösteren bütün Türk Şubelerinde bir teamül haline gelmiştir. Okun tâbiiyet ve davet sembolü olarak kullanılması ise yayla temsil edilen hükümdarın, kendisine bağlı beyleri yanına çağırmak üzere ok göndermesi şeklinde görülmektedir. İlk örneklerine Hunlarda ve Göktürklerde rastladığımız bu ameliyat, Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Hârezmşahlar, Artuklular, Memlûkler ve Türkiye Selçukluları döneminde de devam etmiştir.[1]

Türklerin okla tanışmaları İslâmiyet'le birlikte olmamıştır, ama İslamiyet'le birlikte oka, bir savaş aleti olmasına rağmen dinî bir hüviyet kazandırılmıştır. Hz. Peygamber'in okla ilgili buyurduğu birçok hadis oluşan bu manevî hüviyetin çerçevesini oluşturmuştur. Özellikle Hz. Peygamberin *"Çocuklarınıza ok atmayı ve Kur'an okumayı öğretiniz."*[2] Hadisinden hareketle ok atmanın önemine dikkat çekilerek Hz. Peygamberin hiçbir fen için bu kadar çok hadis buyurmadığına dikkat çekilmektedir.[3]

Kavâidü'r-Remy'de mübarek bir sanat olarak adlandırılan ok ustalığının sadece Müslümanlara öğretilmesi gerektiği; kâfirlere, mecûsilere ve münafıklara öğretilmemesi gerektiği Abdullah el-Kâtip tarafından vurgulanmaktadır.[4]

OSMANLI DEVLETİ'NDE OKÇULUK

Osmanlı Devleti'nde okun hem bir savaş aleti olarak hem de bir eğlence unsuru olarak kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlılarda okların kullanıldığı amaca göre tirkeş (savaş), tâlimhâne, puta (hedef), menzil (pişrev, yeksüvar, zergerdan), meşk (haki, karabatak, azmayiş) ateş, tatar okları gibi türleri vardı. Menzil okları kendi aralarında ayrıca kiriş-endâm, tarz-ı hâs, şem-endâm, gibi kısımlara ayrılırdı.[5] Özellikle ok atış ve kurallarının anlatıldığı eserlerde bahsedilen okçuluk terimleri sık olarak karşımıza çıkmaktadır.

XII. yüzyıl sonlarında Selçuklu Emîri Tülü Bey'in Hüseyin b. Ahmed Erzurûmî'ye 1200-1208 yıllarında yazdırdığı Hulâsa fi ilmi remy adlı kitaptan itibaren kaleme alınan eserlerde, aslen mensur olmalarıyla birlikte yer yer beyit, kıta gibi manzum parçalar da bulunmakta, okçuluğu teşvik etmenin yanında nazarî bilgiler de verilmektir.[6]

Osmanlılarda kemankeşlik (okçuluk) konusundaki eserler, genellikle bu sanatı bilen kemankeşler tarafından hazırlanmıştır. On yedinci yüzyıla kadar top, tüfek gibi ateşli silahlarla birlikte en etkili uzak mesafe silahı olarak önemini koruyan kemankeşlik, kavsnâme (yay üstüne), tîrendâzân (okçular),

1 Erkan Göksu, Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri, s. 1005.
2 Abdullah el-Kâtip, Kavâidü'r-Remy (Haz. İlhan Uçar), s. 73.
3 Abdullah el-Kâtip, Kavâidü'r-Remy (Haz. İlhan Uçar), s. 53.
4 Abdullah el-Kâtip, Kavâidü'r-Remy, (Haz. İlhan Uçar), s. 102.
5 Nebi Bozkurt, "Ok", **TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 334.**
6 Hasan Aksoy, "Kavsnâme**", TDV İslâm Ansiklopedisi s. 70.**

remy (ok atma) adlı risaleler şeklinde, bu dönem Osmanlı askerlik yazımının büyük çoğunluğunu oluşturur.[7]

Osmanlılarda okçuluk konusunda müstakil ilk eser, 15. yüzyılda hazırlanmış olan Umdetü'l-mütenâzilîn (Nesli sürenlerin önemlileri) adlı kitaptır. Kitap, Ankara'da yaşamış Muhammed bin Şeyh Mustafa tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser, hadislerden hareketle cihadın faziletlerinden, ok ve yay kullanım adabından, okçuluğun kurallarından, ok ve yayın ağacından, kirişinden, yapımından ve menzillerden bahseder. Gelenek haline gelen bu üslup, 19. yüzyıla kadar okçuluk hakkında yazılmış Osmanlı eserlerinin tamamında görülür.[8]

Ok-nâme: Okçuluk hakkında yazılmış ilk telif Türkçe eserdir. Hacı Hasan bin Hacı Bahtiyar tarafından kaleme alınmıştır. Müellif zamanının ünlü kemankeşlerinden olup sekiz ayrı menzilde rekor kırmış ve menzil taşı diktirmiştir. Eser öncelikle Fatih Sultan Mehmet devrinden 1552 yılına kadar geçen bir asırlık dönemde ünlü kemankeşlerden ve ok meydanlarından bahsetmiştir.[9]

Tuhfetü'l-Guzât (Gazilere armağan): On altıncı yüzyıl Matrakçı Nasuh'un kaleme aldığı eserdir. Konuyu beş fasıl halinde inceleyen bu eserin içinde bazı krokiler de bulunan 939/1532 tarihli bir nüshası İstanbul'da Süleymaniye (Esad Efendi, Nu. 2206) Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserin birinci faslında ok ve yay anlatılmaktadır.[10]

Künhü'l Ahbâr (Haberlerin özü): On altıncı yüzyılda kaleme alınmıştır. Gelibolulu Mustafa Âli'nin meşhur tarih kitabının bir bölümü okçulukla ilgilidir. Risâle-i Kavsiyye der Beyân-ı Tîrendâzân ve Tirendâzân-ı Nâmvârân adlarıyla ayrı nüshaları da mevcuttur.[11]

Kitâb-ı Silahşorân (Silahşörler kitabı): Okçuluk konusunda on altıncı yüzyılın bir diğer önemli eseri, Behram Çavuş tarafından kaleme alınan Kitâb-ı Silahşorân (Silahşörler kitabı) adlı eserdir. Kitap tamamen ok ve yayların kullanımından bahseder.[12]

Kitâb-ı Kavsnâme: Mehmed Yûnus ed-Dervâzî tarafından 17. yüzyılda kaleme alınmıştır.[13]

Kavsnâme: Kemankeş Prizrenli Mustafa Efendi tarafında kaleme alınmıştır. Süleymaniye Ktp. Reşîd Efendi no. 1027'de kayıtlı nüshanın istinsah tarihi 17. yüzyıla aittir.

Kavâidü'r-Remy (Ok atma kuralları): On yedinci yüzyılda Abdullah el-Kâtip tarafından kendisinden önce yazılmış okçuluk kitaplarından da yararlanılarak kaleme alınmış, ok atma teknik ve kurallarının anlatıldığı eserdir.

Tezkire-i Rumât (Okçular Tezkiresi**):** On yedinci yüzyıl Kâtip Abdullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Eserde Ok Meydanı'nın kuruluşu ve sınırları anlatılmış, o zamana kadar atılan bütün menziller özellikleri ve ölçüleriyle verilmiş ve sonuna kendi devrindeki belli başlı kemânkeşlerin kısa biyografileri eklenmiştir. Sultan IV. Mehmed devrinde okçu ve yaycı esnafınca işgal edilen, teşkilatı adamakıllı bozulan Ok Meydanı'nı kurtarmak için yıllarca uğraşmış, sonunda bunu başarmıştır.[14]

---

7 E. İhsanoğlu, R. Şeşen vd., Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi I s.4; Atilla Bir, Mustafa Kaçar vd.,Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları s.54.

8 Atilla Bir, Mustafa Kaçar vd.,Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları s.54.

9 Atilla Bir, Mustafa Kaçar vd.,Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları s.55. Ünsal Yücel, Bahtiyârzâde Hacı Hasan Çelebi'nin Bahtiyârzâde Risâlesi hakkında ayrıntılı bilgi vermekte ve bu eseri ilk telif Türkçe eser olarak ifade etmektedir (Ünsal Yücel, Türk Okçuluğu s. 31).

10 Hüseyin G. Yurdaydın, Matrakçı Nasuh, s.5-6.

11 Ünsal Yücel, Türk Okçuluğu s. 31

12 Atilla Bir, Mustafa Kaçar vd.,Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları s.55.

13 Hasan Aksoy, "Kavsnâme**", TDV İslâm Ansiklopedisi s.70.**

14 Ünsal Yücel, Türk Okçuluğu s. 32.

Kavsnâme: Kemankeş Mustafa Efendi'nin meşhur eseridir. 18. yüzyılın başlarında kaleme alınmıştır. Eserin bir nüshası Latin alfabesine aktarılarak yayımlanmıştır.[15]

Kavsnâme - Fezâil-i Remy (Atıcılığın Faziletleri): Mehmed Hafîd Efendi tarafından 18. yüzyılda kaleme alınmıştır.[16]

Telhîs-i Resâilü'r-Rumât (Okçuluk Risalelerinin Özeti): Sultan II. Mahmud'un okçulukla ilgili yazılmış eserleri yeterli görmediği için Mustafa Kânî Bey'i görevlendirerek yazdırdığı eserdir. Mustafa Kânî Bey, 19. yüzyılın başlarında Padişah'ın buyruğunu yerine getirerek ok ve okçulukla ilgili ne kadar eser var ise hepsini inceleyerek okçulukla ilgili meseleleri birer birer ele almış ve eserini ortaya koymuştur.[17]

KAVÂİDÜ'R-REMY ve ABDULLAH EL-KÂTİP

17. yüzyılın ikinci yarısında Ok Meydanı'nı yöneten ve "Meydan Şeyhi" unvanına sahip Abdullah el-Kâtip, Eminönü Yeni Valide Camii kâtibidir. Kendi adıyla anılan menzili vardır. Attığı rekor atışla ilgiyi üzerine toplamış ve dikilen menzili Padişah IV. Mehmet teşrif etmiştir. Hem at üzerindeki atışlarında hem de puta atışlarında dönemin en usta kişisidir.[18]

Kavâidü'r-Remy Abdullah el-Kâtip tarafından kendisinden önce yazılmış okçuluk kitaplarından da yararlanılarak kaleme alınmış, ok atma teknik ve kurallarının anlatıldığı eserdir. Tespitini yapabildiğimiz iki nüshası bulunmaktadır. Bir tanesi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emânet Hazînesi 1417'de kayıtlıdır. Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda kayıtlı nüshanın istinsah tarihiyle üzerinde çalıştığımız İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda 34 Ae Tarih 914 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshanın istinsah tarihleri aynıdır. 17. yüzyılda Abdullah el-Kâtip kaleme alınmış olan Kavâidü'r-Remy'in eldeki her iki nüshası da H. 1234 (M. 1819) tarihinde istinsah edilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu'nda kayıtlı nüshanın müstensihi Ahmed İzzet; İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda kayıtlı nüshanın müstensihi ise Mir İzzet Enderûnî'dir.

Abdullah el-Kâtip, Kavâidü'r-Remy'de ok ve yayın özelliklerinden ve çeşitlerinden ve ok atmanın tekniğinden söz eder. Bu konuda yazılmış ilk bilimsel kitaptır. Yerli ve yabancı (Arapça ve Farsça) hemen bütün kaynaklardan yararlandığı görülüyor.[19]

Mustafa Kâni Bey, Telhîs-i Resâilât-ı Rumât adlı eserinde Abdullah Efendi'nin Lodos Havasında Menzilini ayrıntılı olarak anlatmaktadır: "Adı geçen menzilin ayak yeri Hasan Taşı'yla Kızlar Ağası Taşı'nın ortasında belli küçük taştır. Baş taşı Kadınlar Çeşmesi'nden az ileridedir. Bu menzilin koyucusu Valide Camii Kâtibi Abdullah Efendi'dir. Birinci ile ikinci boy arasında seksen dört dirhem yay ile atmış. Bundan sonra her atışta ikişer dirhem yay ziyadesiyle atılarak Bozan taş demek suretiyle şart koşulmuş tirendaz, ok atıcısı menzili olmak üzeredir. Dokuz yüzden daha fazla ve o kadar yoldan yirmi bir gez ileride ana taşı dikilmiştir. Sonra taşını sürünce yerine ana taşı olmak üzere bir küçük taş dikilmiş ise de günlerin geçmesi ile kaybolmuştur. Musahip Muhammed Ağa'nın taşına "ana taşı" diye kıymet verilmiştir. Pek marifetli ve meydanda çok çalışma ve yardımı görülen merhum Abdullah

---

15 Kemankeş Mustafa Efendi, Kavsnâme (Hazırlayanlar: Dr. Hanifi Vural, Dr. Yaşar Metin Aksoy), Taşhan Kitap Yayınları, Tokat, 2010.

16 Hasan Aksoy, "Kavsnâme**", TDV İslâm Ansiklopedisi s.70.**

17 Mustafa Kâni Bey, Okçuluk Kitabı Telhîs-i Resâilât-ı Rumât (Hazırlayanlar: Kemal Yavuz, Mehmed Canatar) s. XXI.

18 Ünsal Yücel, Türk Okçuluğu s. 32; Atilla Bir, Mustafa Kaçar vd.,Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları s.55-56.

19 Ünsal Yücel, Türk Okçuluğu s. 31.

Efendi üç adet kitap yazmıştır. Bunlar Kanunname-i Meydan, Tezkire-i Rumat ve Hadis-i Erbain adlarını taşıyan eserlerdir."[20]

KAVÂİDÜ'R-REMY'DE OKÇULUK TERİMLERİ[21]

A

afuvuḳa : < Ar. Gezi kırık ok.
aġżaf : < Ar. Ağır ok.
ʿaḳabe: < Ar. Yayın gezden önceki kısmı.
āḳaẕẕa : < Ar. Tüyü olmayan yük.
ʿaḳd : < Ar. Bağlama, düğümleme.
ʿaḳdü'l-benān : < Ar. Kabza tutmak.
ʿaḳdü'l-ḳānīʿ : < Ar. Bir gezleme şekli.
ʿaḳdü'l-lüzūm : < Ar. Bir gezleme şekli.
āḳṭaʿ : < Ar. Enli yapılmış bir ok adı.
aḳvās : < Ar. Kavisler, yaylar.
ʿamūc : < Ar. Eğri büğrü giden ok.
ʿanher : < Ar. İçi dolu yay.
ʿanḳā : < Ar. Yaya yapıştırılan sinir lifleri.
araʿāṭ : < Ar. Demren zıvanasına sarılan sinir. "raʿaṭ"ın çoğulu.
ʿarāṣa : < Ar. Yassı yay.
ʿarūb : < Ar. Kimin attığı belli olmayan ok.
aṣamaʿ : < Ar. İnce ok.
ʿaṭāfa : < Ar. Bir yay adı.
ʿatāş : < Ar. Hızlı giden yay.
atāvī : < Ar. Yay adı.
ʿatfī : < Ar. Yay adı.
atıcı : Atıcı.
atıcılıḳ : Ok atıcılığı.
atış : Atış.
ʿatīfa : < Ar. Yay adı.
ʿātiḳ : < Ar. Yay adı.
ʿaṭl : < Ar. Çilesiz yay.
ʿatla : < Ar. Acem yayı.
atlı : Atlı. Ata binmiş kimse, süvari.
ʿavcā : < Ar. Yay adı.
avla- : Avlamak.
ʿāyik : < Ar. Yay adı.
ʿāyir : < Ar. Yükü gereğinden fazla olan ok.

[20] Mustafa Kâni Bey, Okçuluk Kitabı Telhîs-i Resâilât-ı Rumât (Hazırlayanlar: Kemal Yavuz, Mehmed Canatar) s. 160.
[21] Abdullah el-Kâtip, Kavâidü'r-Remy, (Haz. İlhan Uçar) gramatikal dizin bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır.

ʿayir : < Ar. Yünü (tüyü) gereğinden fazla olan ok.
azmāyiş : < Ar. Tîrendâzların kullandığı bir çeşit ok.

B

baġ(ı)r : 1. Göğüs. 2. Yay kollarının iç orta kısımları.
baḳḳam : < Ar. Kırmızı boya ağacı.
baldır : Baldır. Okun göbek ile ayak arasında kalan kısmı.
bāniyye : < Ar. Bir yay adı.
baş : 1. Baş. 2. Yayın yukarı gelen ucu.
batıcı : Batıcı, batan.
bāzū : < Far. kolun omuz ile dirsek arasındaki kısmı. Kuvvet.
beyānü'l-ḳabża : < Ar. Kabza açıklaması.
beytü'l-aʿlā : < Ar. Yayın yukarı kısmı, kasan.
beytü'l-esfel : < Ar. Yayın aşağı kısmı.
bi'ż-żām : < Ar. Okun gezine sarılan sinir.
boġaz : Okun yelek takılan baş ve boynu arasındaki bölümü.
boşandır- : Boşa çıkarma, bırakma.
boşat- : Çıkarmak, sökmek.

C - Ç

cānī : < Ar. Puta oku.
cebe : < Moğ. 1. Silah. 2. Zincirden veya halkadan örme zırh.
çaġa yayları : Ağacı fazla olan yay.
çaġla- : Çağlamak. Ok atışına başlamak.
çavuş : "Çavuş oku" Uçarken ıslık çalan kılavuz oku.
çavuşlar : Yer adı. Çamın iyisinin bulunduğu köy adı.
çekiş : Yay çekme.
çelik : Yay kabzasında boynuzların birleştiği aralığa yerleştirilen kemik parçası.
çile : < Far. Yay kirişi.
çilele- : Çilelemek, çile bağlamak.
çilesiz : < Far. + T. Çilesi olmayan yay.

D

dābir : < Ar. Tablaya vurup geçen ok.
dālif : < Ar. Tablaya isabet etmeyen ok.
dart- : Tartmak.
demren : *bk.* Temren.
demrenci : Temren yapan.
demrenle- : Okun ucunu demirlemek.
demrenli : Temreni olan.

destār : < Far. Sarık. Metinde okun yayın kabzadan yukarı olan kısmı.
dol- : Dolmak. Okun gerilerek atıma hazır hâle gelmiş olması.
döşekli : Uzun çileli. Biraz bolca tutulan çile.
dudaḳ : 1. Dudak. 2. Gez dudağı.

E

ehzeʿ : < Ar. Kuvvetli ve delici ok.
eksükçi : Üstatlar önünde oku istenildiği şekilde atamamak.
el-ʿaḳabe : < Ar. Yayın gezden önceki baş bölümü.
el-ʿaḳd : < Ar. Atış usûlü.
el-ʿaraf : < Ar. Kabzada bulunan sinir.
el-cecer : < Ar. Gereğinden kalın çile.
el-fālic : < Ar. Bir ok adı.
el-farż: < Ar. Bir gez adı.
el-feres : < Ar. Kabzada bulunan sinir.
el-ġaffārat : < Ar. yayın arka kısmına yapıştırılan sinir.
el-ḥaşr : < Ar. Kamış cinsinden yapılan hafif ağaç yayı.
el-ḫazz : < Ar. Bir gez adı.
el-ḥużżāb : < Ar. Yaya yapıştırılan sinirin tamamı.
el-ḳabż : < Ar. Kabza.
el-ḳavs : < Ar. Yay, keman.
el-ḳazah : < Ar. Oka takılan yünler, kuş tüyleri.
el-kelitān : < Ar. Ok temreninin sağı ve solu.
el-keṭāme : < Ar. Çile.
el-ḳuṭunta : < Ar. Puta okunun küçüğü.
el-kuẓr : < Ar. Bir gez adı.
el-maġbele : < Ar. Uzun ve yassı temren.
el-medd : < Ar. Ok çekmek.
el-merīḥ : < Ar. Dört yelekli, uzun ok.
el-mermāh : < Ar. Küçük ok.
el-muʿber : < Ar. Yelesi çok olan ok.
el-veter : < Ar. Yay çilesi, kiriş.
el-ẓafer : < Ar. Gezle kemik arasındaki bölüm.
emraṭ : < Ar. Yeleği düşmüş ok.
en-naṣiyyu : < Ar. Temren.
en-nişāb : < Ar. Ok adı.
erkek : Bir yün, tüy adı.
es-serʿān : < Ar. Kuvvetli çile.
es-serʿat : < Ar. Atış usûlü.
eş-şereʾ : < Ar. Küçük ok.

evtār : < Ar. Veterin çoğulu. Yay çileleri. Kirişler.

F

fābz : < Ar. Ok adı.
faḥvā : < Ar. Bir yay adı.
falaḳ : < Ar. Çatal yay.
fāris : < Ar. Atlı. Ata binmekte maharetli.
faʿs : < Ar. Yay adı.
fecā : < Ar. Çile yeri uygun yay.
fennü'r-remy : < Ar. Atıcılık bilimi.
ferʿa : < Ar. Yay adı.
ferḥ : < Ar. Kasanları açılmış yay.
ferke : < Ar. Kamçı.
ferkeçik : < Ar. + T. Ok atışında yarım kamçı yapmak.
finduḳ: < Ar. Fındık. Ok taliminde 40 tane fındığı vurarak kırmak idmanın tamamlandığı anlamına gelir.
fi'l-ıṭlāḳ : < Ar. Küşâd, ok atmak.
fi'l-keyan : < Ar. Yay adı.
furūsiyye : < Ar. Savaş sanatı.

G

ġalfa : < Ar. Yay adı.
gez : 1. Okun, kirişe geçen ucundaki kertik. 2. Okçulukta kullanılan 66 cm'lik uzunluk ölçüsü. 3. Havaya veya torbaya atılan yeleksiz ok. 4. Yayın iki başındaki çile toncuna takılan kertikler.
gezle- : Okun gezini çiledeki yerine takarak baş işaret ve orta parmakla sıkıca tutmak. Çileye ok bağlamak.
gögüş : Okun gezden itibaren kalınca olan kısmı.
gönder : < Rum. İki ucu demir olan iki metre uzunluğundaki sopa.

H

ḥabāʿ : < Ar. Yelesi ve temreni olmayan ok.
ḥabs : < Ar. Gizli, saklı, gizleme, saklama.
ḥacer : < Ar. İstenilen yere gitmeyen ok.
ḫākī : < Ar. Tîrendâzların kullandığı bir çeşit ok.
ḥalahaḳ : < Ar. Yay adı. Kundak yay.
ḫalenc: < Ar. Kayın ağacından yapılan ok.
ḥalīṭ : < Ar. Çamı eğri olan ok.
ḥalḳa : < Ar. Yayın yapımı bittikten sonra iki ucu üst üste bırakılarak kurutulma şekli.
ḥammāḥ : < Ar. Çocuklar için yapılan eğitim yayları.

ḥanbere : < Ar. Kurulmamış yay.
ḥaṣīb : < Ar. Yayda durmayan çile.
ḥaşīb : < Ar. Havalandığı zaman görünen ok.
ḥāşkiye : < Ar. Menzil yayı.
ḫaṭara : < Ar. Sağ eli de ileri sürerek ok atmak.
ḫavārıḳ : < Ar. Nişanı delip düşen ok.
ḫavāsıḳ : < Ar. Nişanı delip düşmeyen ok.
havāyī : < Ar. Nişanın önüne dokunarak sıçrayıp hedefi vuran ok.
ḥecār : < Ar. Çile.
hemze: < Ar. Parmakla sıkma, sıkıştırma. "Hemzeli yay". Sıkıştırılmış ince yay.
hemzesiz : < Ar. + T. "Hemzesiz yay". Sıkıştırılmamış kalın yay.
ḫevārim : < Ar. Nişanın kenarına çarpan ve gedik açan ok.
ḫevāṣır : < Ar. Nişanın kenarına doğru gidip, dokunmadan düşen ok.
ḥınābe : < Ar. Yay adı.
ḫıṭāyī : < Ar. Çilenin başına sarılan ebrişim.
ḥizāʿ : < Ar. Tirkeşte kalan ok.
ḥusbān : < Ar. Oklar, nâvek.
ḥusbāne : < Ar. Ok, nâvek. "Ḥusbān"ın tekili.
ḫuşrun : < Ar. İyi olduğu için bir kenara ayrılmış ok.
ḫuṭabāt : < Ar. Küçük ok.

I - İ

ışfahānī : < Far. Bir yay türü.
ıṭlāḳ : < Ar. Küşad, ok atmak.
ıṭnābe : < Ar. Keman kirişi, teli. "Metinde çilenin başı."
iḥtirās : < Ar. Atıcının hasmından korunması.
īni'l-kesīb : < Ar. Küçük temren.
irtiʿāş : < Ar. Atıcının elinin titremesinden kaynaklanan kusur.
ītār : < Ar. Yayı çilelemek.

K

ḳāb : < Ar. Yayın çeliği.
ḳabża : < Ar. 1. Yayın sol elle kavranan orta kısmı. 2. Ok boyunu ölçmekte kullanılan yaklaşık 9 cm'lik uzunluk ölçüsü.
ḳadaḥ : < Ar. Okun yelesinden temrenine kadar olan bölüm.
ḳadva : Kabzası avuç dolduran yay.
ḳafla : < Ar. Oku kilitlemek.
ḳalḳan : Ok, kılıç vb.nden korunmak için savaşçıların kullandığı korunmalık.
ḳalkdır- : "Taş ḳalkdırmak" Taş yarıştırmak.
ḳamçı : Ok atışında kabzayı kavrayan sol yumruğu ileri itmek.

ḳamış : Kamış.
ḳaṣan : Yayın kollarında sal ile yay başı arasında kalan kısımları.
ḳasī : < Ar. Yay.
ḳatāʿ : < Ar. Enli yapılmış ok.
ḳatba : < Ar. Puta oku temreni.
ḳatıʿ : < Ar. Geniş temren.
ḳavāʿidü'r-remy: < Ar. Ok atma kuralları.
ḳavs : < Ar. Yay, keman.
ḳavseyn : < Ar. İki kavs, yay. Metinde kilit olan iki kemik.
ḳavsī : < Ar. Yayla ilgili, yay biçiminde olan.
ḳavsiyye : < Ar. Okçulukla ilgili.
ḳavsnāme : < Ar. + Far. Okçuluk eseri.
ḳażīb : < Ar. Tek parça olan nebi veya şuhut ağacından yapılan yay.
ḳazzah : < Ar. Okun yünü.
kebd : < Ar. "kebd-i ḳavs" Okun gidiş yolu.
kemān : < Far. Yay.
kemāngere : < Far. Kundak yay.
kepāde : < Far. Talim yaparken kullanılan gevşek ok yayı.
Kerh : < Ar. Küçük yay.
keyānī : < Far. Yay adı.
ḳıfla : < Ar. Çile üzerine ok bağlamak.
ḳılıç : Kılıç.
kiriş : Ok atılan yayın iki ucu arasındaki esnek bağ.
ḳolçaḳ : Kabza verirken üstadın atıcının sol bileğine takdığı meşin bağ. Sol bileği ok çarpmasından korumak için takılır.
ḳullāb : < Ar. Çengel, kanca. Eğri nesne.
ḳundaḳ : "Kundak yay": Bir tür tatar yayı.
ḳur- : Kurmak, yay kurmak.
ḳuṭūʿ : < Ar. Enli yapılmış bir ok türü.
küşād : < Far. Açma, ok atmak.
küştüvān : < Far. Sol baş parmağa takılan yüzük.

L - M

levam : < Ar. Yünü birlikte olmayan ok.
levnī : < Ar. Renkli. ʿĀtiḳ yay.
maġlaḳ : < Ar. Bütün okların genel adı.
maġlebe : < Ar. Uzun ve yassı temren.
maḥlaḳ : < Ar. Islah olunmuş ok.
mancınıḳ : < Ar. Ağır taş gülle fırlatmakta kullanılan basit bir araç.
marāṭ : < Ar. Bir ok adı.

maẕᶜ : < Ar. Çile.
meddü'l-ḳavs : < Ar. Yay çekmek.
mehs̱ : < Rum. Yayın arkasına yapıştırılan sinir.
menzil : < Ar. Ok meydanlarında belli bir rüzgârla 900 gezden aşırı ok atılıp açılan ve rekor kırıldıkça taş dikilen sabit atış yeri.
merīş : < Ar. Yelekli ok.
Mermāh : < Ar. Yuvarlak temren.
mevārıḳ : < Ar. Nişanı delip geçen ok.
meẕāhibü'r-rumāt : < Ar. Okçuluk yolları.
mışdaᶜ : < Ar. Bir ok türü.
mıṭḥar: < Ar. Menzil oku, menzile atılan ok.
mızraḳ : < Ar. Mızrak. Uzun saplı, sivri demir uçlu silah.
minzaᶜ : < Ar. Menzil oku.
miᶜrāż : < Ar. 1. Kuşa atılan yeleksiz ok. 2. Kapalı.
mişrād : < Ar. Batıcı ok.
muᶜaḳaż : < Ar. Temreni kırılmış ok.
muᶜarreb : < Ar. Kabzanın iki tarafı, kabzayla kemik arasındaki kısım.
muḳāṭaᶜ : < Ar. Enli yapılmış ok.
muncūf : < Ar. Kuş avlanan ok.
muşaḳḳaş : < Ar. Yassı temrenli ok.
muṭaᶜame : < Ar. Yay adı.
mutaşşamaᶜ : < Ar. Ok adı.
mübtedī : < Ar. Yeni başlayan, acemi.
müftaᶜal : < Ar. Kıskançlık yüzünden atılmayan ok.
münāżale : < Ar. Atışma, atış müsabakası.
münteha : < Ar. Nihayete ermiş, son bulmuş. Uzağa atan ikinci boy yay.
mürammāt : < Ar. Remy'in çoğulu.
mürtediᶜ : < Ar. İsabet ettiği zaman ağacı kabaran ok.
mürūḥ: < Ar. Yay adı.
müstaḥiḳ : < Ar. Kepaze olmaktan başka işe yaramayan yay.
müṭemāṭṭır : < Ar. Yağmura çıkan. Metinde yağmur oku karşılığı olarak kullanılmıştır.

N

nabl : < Ar. Cirit yarıştırmak.
naḫīf : < Ar. Yassı temrenli ok.
naṣl : < Ar. Temren, ok, kargı gibi şeylerin ucundaki sivri demir.
nāsra : < Ar. Sertliğinden dolayı çile kesen yay.
nāveng : < Far. Nâvek. Bir ok türü.
nebāniyye : < Ar. Yay adı.
neft̩ : < Far. Neft yağı. Bir ok türü.

nevāfir : < Ar. Bir ok adı. Vurucu ok.
Nişan : < Ar. Vurulmak istenen hedef.
niżāl : < Ar. Ok yarıştırma.
nuḫuf : < Ar. Yassı temrenli oklar.
nüfūḥ : < Ar. Çile kesen yay.

O - Ö

oḳ : Ok.
oḳçu : Okçu. Ok atan.
oḳluḳ : İçine ok konulan meşinden yapılmış ok kılıfı, sadak.
oluḳ : Oluk. Bir şeyin üzerinde oyulmuş yol.
öŋdül : Güreşte, at yarışlarında, yarışmalarda kazananlara verilen armağan.

P - R

pīşrev : < Far. Atış türü. Bu türe ait ok ve yay.
puta : 1. Deriden yapılan, içi pamuk çekirdeği ve talaş dolu hedef. 2. Bu hedefe yapılan atış. 2. Bu atışta kullanılan ok ve yay.
putacı : Putaya ok atan.
raʿaṭ : < Ar. Demren zıvanasına sarılan sinir.
rāḥıf : < Ar. Tabla önüne düşen ok.
rāmī : < Ar. Ok atan, atıcı.
raṣaf : < Ar. Okun gezine sarılan sinir.
raṣhāfe : < Ar. Okun gezine sarılan sinir.
reġaṭ : < Ar. Ok adı.
reḥāb : < Ar. İnce temrenli oklar.
reḥbü : < Ar. İnce temrenli ok
rekbe : < Ar. Yayda kabzadan sala gelen böüm.
rekbeteyn : < Ar. İki rekbe.
remy : < Ar. Atma. Ok atma.
rumāt : < Ar. Atıcılar, okçular, tîrendâzlar, kemânkeşler.

S

ṣadar : < Ar. Vasat ok.
saḳ : Ok yayının kiriş geçen ucu.
ṣaḳālibe : < Ar. Yaya ok bağlama türü.
ṣal : Yayın kollarında kabza ile kasan arasında kalan yassıca kısımlar.
ṣārid : < Ar. İsabet eden ok.
ṣārim : < Ar. Tablaya doğru gitmeyip, yan giden ok.
ṣāruf : < Ar. Bir ok türü.
sāz : < Far. Atıştan önce okun ince bakımını yapmak, düzen vermek.

sebḳ : < Ar. 1. Evvelce geçme 2. Ok yarışında ortaya konulan bahis, mal.
sehm : < Ar. 1. Ok. 2. Yay.
serpenek : Başlık, miğfer zırhı.
silāḥ : < Ar. Silah.

Ş

şāḫış : < Ar. Bir ok türü.
şaḳḳ : < Ar. Kirişten veya yaydan kaynaklanan kusurla elin yarılması.
şāraf : < Ar. Uzun ince ok.
şaṣt : < Far. Zihgir, atıcıya göre menzilin sağ tarafı.
şedīdü'l-ḳabżateyn : < Ar. Kabza tutma
şerʿ : < Ar. İnce çile.
şeraḥ : < Ar. Gezin içi.
şest : < Far. Okçuların parmaklarına taktıkları yüzük, zihgîr.
şūḥuṭ : < Ar. Ok yapılan bir ağaç.

T

ṭabeh : < Ar. Okun etrafı.
taḫt : < Ar. Hükümdarlık tahtı, yaycılık makamı.
taḥtü't-ters : < Ar. Kalkan altından ok atmak.
ṭā'ifā : < Ar. Sal ile kasanın birleştiği yer.
taʿlīm ḫāne : < Ar. + Far. Hedef atışları yapılan eğitim alanı.
taʿlīm : < Ar. Öğretim, alıştırma.
ṭalḳ : < Ar. Küşad, ok atma.
ṭarḳ : < Ar. Kirişten kaynaklanan atıcı kusuru. Atış sırasında istenmeyen ses çıkartılması.
ṭarḳu'l-bezz : < Ar. Göğse kiriş dokunmasından kaynaklanan atıcı kusuru.
ṭarḳu'ş-şehāde : < Ar. Ok atarken çileyi baş parmağa çok vermekten ve sıkı tutmaktan kaynaklanan atıcı kusuru.
ṭarḳu'z-ẕeḳan : < Ar. Sakala çile çarpmasından kaynaklanan atıcı kusuru.
ṭarḳü'l-ʿażd : < Ar. Beş nesneden oluşan atıcı kusuru.
ṭarḳü'l-ḥadd : < Ar. Kirişin yanağa çarpmasından kaynaklanan atıcı kusuru.
ṭarḳü'l-kenef : < Ar. Yayı çok çekmekten dolayı kirişin omuza çapmasına yol açan atıcı kusuru.
ṭarz : < Ar. "Ṭarz-ı ḫāṣ". Okun endamı.
ṭaş : 1. Taş. 2. Menzil taşı.
tāv : < Far. İşlenecek bir nesnede bulunması gereken ısının, nemin yeterli olması durumu.
taziyye : < Ar. Metinde çilenin ömrünün az olması.
tefvīḳ : < Ar. Okçulukta yayın sol el ile yukarıya kaldırılması. Okun kirişe takılması.
tekne : "Tekne kuran": Yay kuramı. Yay tekneye benzetildiği için bu adla anılmaktadır.

temren : Ok ve kargı gibi silâhların ucuna takılan sivri maden parça.
temür : Demir.
teẕkire : < Ar. Yazarın atıcılarla ilgili eseri "Tezkire-i Rumât".
tīr : < Far. Ok.
tīr-endāz : < Far. Ok atıcı, kemankeş.
tīr-endāzlıḳ : < Far. + T. Ok atıcılık.
tīrkeş : < Far. Ok kabı, okluk, sadak.
tīrkeşlik : < Far. + T. Tirkeş için yapılan ok.
ṭoḳın- : Dokunmak, değmek.
ṭonc : Yay çilesinin iki ucundaki, yay başlarına geçirilen ilmekler.
ṭūmār : < Far. Tomar. Desteyle satılan puta oku.

U - V

ʿurde : < Ar. Gez.
ʿurva : < Ar. Tonc. Yay çilesinin iki ucundaki, yay başlarına geçirilen ilmekler.
uṣūlü'r-remy : < Ar. Ok atma yöntemi.
vadfā : < Ar. Yayı tam çekmek.
veter : < Ar. Çile.
vusṭā : < Ar. Yayda sal ile kasanın birleştiği yer.

Y

yaṣṣı : Yassı. Yayvan ve düz yay.
yay : Yay, kavs, keman.
yaya : Atsız atıcı.
yaycı : Yay yapan usta.
yaycılık : Yaycılık.
yeksüvār : < Far. Tîrendâzların kullandığı bir çeşit ok.
yele : *bk.* Yelek.
yeleb : Kalkan. Deriden yapılmış yelek.
yelek : Okun havada düzgün uçmasını sağlayan tüyleri, yük, yele, yüŋ.
yelekli : Yelekli.
yeleksiz : Yeleksiz.
yeŋ : Elbise kolunun el üzerine gelen kısmı.
yüŋ : Okun havada düzgün gitmesini sağlamak için takılan kuş tüyü.
yürü- : Yürümek. Okun yol alması.

Z

zaḳn : < Ar. Menzil.
zālic : < Ar. Yaydan şiddetli şekilde çıkan ok.
zefnān : < Ar. Oku hızlı şekilde hedefe atan yay.

zemḥer : < Ar. İnce uzun ok.

zemḥere : < Ar. İnce uzun oklar.

zenberek : < Far. Ayakla kurulan kolları çelikten savaş yayı ve bu yayların çelik veya pirinçten yapılmış okları.

zergerdān : < Far. Ucuna nohut kadar küçük demir geçirilmiş ok.

zevrā : < Ar. Hz. Muhamed'in yaylarından birinin adı.

zırh : < Far. Savaşlarda ok, kılıç, süngü vb. silahlardan korunmak için giyilen, demir ve tel levhalardan yapılmış giysi.

zırḳa : < Ar. Ok atışından kaynaklanan parmağa kan toplanması veya parmağın kararması.

zıvana: < Far. Elemanlarından birinin iki tarafı, öbürünün ortası boşaltılarak yapılan çatkı türü. Temren.

zihgīr : < Far. Ok atanların parmaklarına taktıkları halka, yüzük.

zihgīrci : < Far. + T. Zihgîr yapan usta.

zihgīrsiz : < Far. + T. Zihgîr takmadan.

SONUÇ

Sonuç olarak Osmanlı Döneminde diğer fenni bilimlerin yanında okçulukla ilgili de birçok çalışma yapılmış ve bazı eserler yazılmıştır. Bu eserlerin bir kısmında okçuluğun manevî yönünden hareketle birçok hadis nakledilmekte; cihadın faziletlerinden, ok ve yay kullanım adabından, okçuluğun kurallarından, ok ve yayın ağacından, kirişinden, yapımından ve menzillerden söz edilmektedir. Okçulukla ilgili ilk eserler çeviri olması nedeniyle Arapça ve Farsçadan okçulukla ilgili birçok terim dilimize girmiştir. Ancak bu eserleri ortaya koyan müellifler kendi dillerine de kayıtsız kalmamış, okçulukla ilgili Türkçe terimlere de eserlerinde çok sayıda yer vermişlerdir.

KAYNAKLAR

Abdullah el-Kâtip, Kavâidü'r-Remy, "Ok Atıcılığının Kuralları", İnceleme, Metin, Gramatikal Dizin (Hazırlayan. İlhan Uçar), Mucize Yayınları, Ankara, 2013.

Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmanî (Hazırlayan: Recep Toparlı), TDK Yayınları, Ankara, 2000.

Aksoy Hasan, "Kavsnâme", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Bir Atilla, Kaçar Mustafa vd., "Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları", Osmanlı Bilimi Araştırmaları VIII/1 İstanbul, 2006.

Bozkurt Nebi, "Ok", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.

Clauson, S. Gerard, An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972.

Göksu, Erkan, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri", Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic), (Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II), Volume 5/2 Spring 2010, s.986-1011., 2010.

Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü C. 1-2, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

Hüseyin b. Ahmet el-Erzurumî, Hulasa Okçuluk ve Atçılık (Hazırlayan: H. İbrahim Delice), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

İhsanoğlu E., Şeşen R., vd., Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi I-II Cilt (History of Military Art and Science Literature During the Ottoman Period) IRCICA, İstanbul, 2004.

Kemankeş Mustafa Efendi, Kavsnâme (Hazırlayanlar: Dr. Hanifi Vural, Dr. Yaşar Metin Aksoy), Taşhan Kitap Yayınları, Tokat, 2010.

Meninski, Franciscus á Mesgnien, Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabicae - Persicae = Lexicon Turcico - Arabico - Persicum 1 - 6, Mit einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanislaw Stachowski, sowie einem Vorwort von Mehmet Ölmez, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.

Mustafa Kâni Bey, Okçuluk Kitabı Telhîs-i Resâilât-ı Rumât (Hazırlayanlar: Kemal Yavuz, Mehmed Canatar, Editör: İ. Aydın Yüksel), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2010.

Mütercim Asım Efendi, Burhan-ı Katı, (Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk-Derya Örs), TDK Yayınları, Ankara 2000.

Özkan, Ferudun Hakan, "Künhü'l-Ahbar'da Osmanlı Okçuluğu", Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 2011/2,s.223-238, Ankara.

Steingass, F. Persian-English Dictionary İncluding The Arabic Words And Phrases To Be Met With In Persian Literature, Librairie du Liban, 1998.

Şemseddin Sâmi, Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.

Yurdaydın, Hüseyin G., Matrakçı Nasuh, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.

Yücel, Ünsal, Türk Okçuluğu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.